

Tilaka Mahārāstra Vidyāpīṭha

VAIDIKA SAMŚODHANA MANDALA
POONA

TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE PADAPĀTHA
AND THE COMMENTARIES OF
BHATTA BHĀSKARA MIŚRA AND SĀYANĀCĀRYA

Vol. II, part I
(Kanda II)

*Published with the financial Assistance from the
Ministry of Education and Culture,
Government of India*

Edited by
T. N. Dharmadhikari

Assisted by
S. L. Athlekar

1981

सादरं समर्पणम्

प्रजातो गोखलेवंशे धीर-वीर-परिष्कृते ।
यह्नाळनन्दनो विश्वनाथो विधिविशास्त्रः ॥
गीर्वाणवाणी-प्रणयी वेदविद्यानुसंगवान् ।
कोल्हापुरं महालक्ष्मीमहापीठमधिष्ठितः ॥
प्रयुक्तः प्रमुखत्वेन न्यायनिर्णयकर्मणि ।
देवभूयं गतस्यास्य सर्वथा पुण्यकर्मणः ॥
स्मृतिं चिरस्य निर्मातुं श्रुत्यध्ययनलक्षणात् ।
महादेवाभिधानेन गुणैः पितृसमेन च ॥
तदात्मजन्मना पादलक्षसंख्यान्वितं धनम् ।
वितीर्णम् ऋणमुषत्यर्थं केनाप्यंशेन साद्रम् ॥
मण्डले वेदविद्यायाः संशोधन-परायणे ।
प्रकाशनदशां प्राप्तस्तेन दानेन तत्पतः ॥
अथमध्ययवेदस्य तैत्तिरीयानुबन्धनः ।
खण्डो द्वितीयो द्विर्नाय-काण्ड-रूपोऽत्र स्पृशति ॥

स्वर्गं गते च पितरि पितृसंदेशकारिणा ।
विधिनिष्णातमतिना स्वयं केशवधर्मणा ॥
अक्षीणं खलु दाक्षिण्यमत्र यस्तुनि दर्शितम् ।
सा चेयं वेदपुरुषसेवा सर्वातिशायिनी ॥
विहिता गोखलेवंश-संभयैः पुण्यपूरुषैः ।
ॐ गणितस्तथा कामं विद्यातीर्थमहेधरः ॥
वितीर्यादन्वये तस्मिन् आयुरारोग्यसंपदा ।
समं ज्ञानेन विज्ञानं चान्ततो ब्रह्मवर्धसम् ॥
वेदसंशोधनपरं मण्डलं काङ्क्षते मुदा ।

*Dedicated to the Sacred Memory
of
The Late Shri Vishvarath Billal Gokhale*

*Emire t Sanskrit Seelcha
and
Ex Chief Justice of the former Tellapu State*

I N T R O D U C T I O N

We present with great pleasure this first part of the second volume of the *Kṛṣṇa Yajurveda Taittirīya Saṃhitā* comprising the second Kāṇḍa, with the Pāda pāṭha and the critically edited texts of the commentaries of Bhaṭṭa Bhākaṛaṃśra and Sāyanaċārya to the scholars and admirers of Oriental Learning

We have collated for this volume also a number of manuscripts on the commentaries of Bhaṭṭa Bhākaṛaṃśra and Sāyanaċārya not utilised by the previous editions—viz (1) Bibliotheca Sanskrita-Mysore (1904) (1) Ānandāśram Poona (1901) (3) Bibliotheca Indica-Calcutta (1836) with a view to make this edition as critically thorough as possible Following is the description of the Critical apparatus —

Sāyana's Commentary—

PRINTED TEXTS

- आ- Ānandāśram Edition—Ānandāśram Sanskrit Series No 42 Printed in 1901 Poona Edited by Pt Kāśinātha Śāstri Āgāśe
- क- Calcutta Edition—Bibliotheca Indica Asiatic Society of Bengal No 193 Vol II—Printed in 1866 Edited by E B Cowell

MANUSCRIPTS

Adyar Library and Research Centre Adyar, Madras

- ब- MS No 75649—Palm leaf Folios 142 Telugu script Worm eaten at places End—भाय सवत्तरे मार्गशिर शुक्ल दशमी गु सर्वतन्त्रस्वतन्त्र रामना कचि भोल चन्ना गारके विद्या रण्य वाचयन्तु ।
- ड- MS No 74047 Palm Leaf Kāṇḍa II only Folios 137 269 Grantha script

Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandala, Poona

- ड- MS—No 217 Paper manuscript Devanāgarī script Samvat 1810

Archaeological Department Jodhpur

- जो- Kāṇḍa 2 and 3—Incomplete Folios 245+96=342 Paper manuscript Devanāgarī script

V V R Institute Hoshiarpur

- हो- MS No 6103 Kāṇḍa II only Palm leaf Telugu script Folios 103 Neatly written

End—पराभव नाम सवत्तर आगव बहुल तृतीया शुक्लवार सुत्रयु वैकथ्यगारिके चद्रुमडि यथा

प्रगढ वेङ्कटाचलम् संहिता द्वितीयकाण्डं भाष्यं घाशिनादि. मुद्दपपु उपनामघेयाय वेङ्कट्यशमणे चङ्कुपालि
यथाप्रगढ उपनामकेन वेङ्कटाचलशमणे संहिताद्वितीयकाण्डभाष्यं लिखित्वा समर्पितम् ।

Scindia Oriental Institute, Ujjain.

उ- MS No 1409-Kānda II and VII. Incomplete. Paper manuscript. Devanāgarī script.

Manuscripts from Private Collections.

- अ- Belonging to late Mahāmahopādhyāya Śrī Kāśināthasāstrī Abhyankar. Kānda II complete. Paper manuscript Devanāgarī script.
- ना- Belonging to Vedamūrti Nīlakantha Viśva alias Annambhatta Saṭhe of Nasik (Procured through Śrī Balakṛṣṇa Appāḷi Lele)
- ने- Belonging to Vedamūrti Viśvanātha Śrautī. Nellore Kānda II (beginning from Prapāthaka I anuvāka 5). Palm leaf. Grantha script End अरिचित्तुरै राम-
स्वामि सीमयाजी इत्येतैः लिखित. । आङ्गिरस नाम सवत्सरे पुण्यबहुल द्वादशी रिपरवासरः । आङ्गिरसान्दे
मकरे मासि कृष्णे द्वयोर्दिने । रामेण लिखितं विद्यारण्यभाष्यं सम्पूकम् ।
- पा- Belonging to late Śrautācārya Dhundrāja Śāstrī Bapat, Pānewad Complete MS of Sāyanabhāṣya on TS Paper manuscript. Devanāgarī script.
- प्रे- Procured from Śringeri Muth, through Vedamūrti Viśvanātha Śrautī of Nellore.
- पू- Belonging to Vedamūrti Girish Dixit, Hangal. Procured through Veda-
mūrti Bishtesh Dixit, Hangal. Complete MS of Sāyanabhāṣya on TS. Paper manuscript. Devanāgarī script.

Bhatta Bhāskara's Commentary.

PRINTED TEXT.

मे- Bibliotheca Sanskrita Series-Vol III, IV (Kānda II). Printed in 1895-6

MANUSCRIPTS

Adyar Library and Research centre, Adyar, Madras

अ- MS No 70039. Palm leaf manuscript. Grantha script Folios 209. Identical with मे and ऐ.

MS Sarasvatī Mahal Library, Tanjore.

अ- MS No D 667. Burnell's Cat. No. 9047. Palm leaf. Grantha script. Kānda II-Complete. Identical with ऐ

अ- MS No. D 665 Burnell's Cat. No 9035. Palm leaf. Grantha script. Kānda II complete. Identical with ऐ.

ॐ- MS No. D 666, Burnell's Cat No 9045. Palm leaf, Granth script Kānda II Incomplete.

Travancore University Library, Trivandrum

ॐ- MS No. 3094 Palm leaf, Grantha script Old. Damaged.

Punjab University Library

ॐ- MS No. 6359 Palm leaf Grantha script.

Mysore University, Oriental Research Institute, Mysore

ॐ- MS No. 1013 Palm leaf manuscript, Grantha script, Kānda I and II Identical with ॐ.

India Office Library-London

ॐ- MS. No, 4401 Kāndas II and III. Palm leaf Grantha script

V. V. R. Institute, Hoshiarpur.

ॐ- MS No. 6055 Palm leaf Grantha script Kānda II, incomplete Identical with ॐ.

In presenting the text of the *Samhitā* and *Padapāṭha*, we have mainly relied upon the tradition of oral recitation, so well preserved by the Vaidikas in Maharashtra. However we have utilised a number of manuscripts of the *Taittirīya Samhitā* and its *Padapāṭha*, besides their printed editions. Thus we have used the edition of *Bibliotheca Sanskrita* of Mysore (along with Bhatta Bhāskara's *Bhāṣya*) that of Weber which appeared in *Indische Studien* (1871) the *Kumbhakonam Edition* of *Taittirīya Padapāṭha*, (1914) etc.

In accepting the readings in the commentaries, we have accorded importance to the grammatical accuracy and contextual propriety and have also considered the authenticity of the manuscripts. Some times however we had to correct and emend the readings (—especially those in Bhatta Bhāskara's *Bhāṣya*) out of incorrect material but we have clearly pointed out such cases and have presented the incorrect material in foot notes. It is gratifying to note that the manuscript material first time utilised for this edition has presented many better readings.

From the cryptic character of the available text of Bhatta Bhāskara's *bhāṣya* and from the lacunas frequently appearing in one or other manuscript of this *bhāṣya* it seems that the original text of this *bhāṣya* may have been abridged to certain extent, and that too very abruptly, probably due to repetitions of grammatical explanations. Some manuscripts in their colophons have

pointed out the abridged nature of this bhāṣya by referring to it as 'bhāṣya *samkoca*'¹ Under such circumstances it was necessary to carefully collate and examine the hitherto unused manuscript material and we are glad to note that our efforts in this direction have proved fruitful. We have been able to fill up, on the support of authentic manuscripts, many a lacuna appearing in the text of Bhatta Bhāskara's commentary as presented by the previous edition of Mysore.

We have tried our best to find out the sources of citations appearing in the commentaries. Despite our efforts we could not trace the sources of some citations quoted under the caption of 'Kalpa' or 'Baudhāyana'. In this respect, we have also consulted some Śrautis but they also could not help us. Such citations may form the part of lost portions of Kalpas.

At the end of this Kāṇḍa and also at the beginning of the next, appears the colophon which refers to the date of Bhatta Bhāskaramisra. The verse runs as follow —

एष निष्पाप(व)के शाके कुशिकान्वयजन्मना ।
भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ॥

The reading निष्पापके is found in the manuscript of Bhatta Bhāskara's bhāṣya on Kāṇḍa 3-No. D 670 borrowed from TMSM Library, and also in the MS of Bhatta Bhāskara's bhāṣya on Taittirīya Brāhmaṇa 1st Astaka, borrowed from Punjab University Library, MS No 4401. If it is desirable to apply the कटपयादिपरिभाषा, the reading निष्पापके शाके would mean 'in Śaka' 1110 (i.e. 1188 AD), while निष्पापके would mean 'in Śaka 1410' (i.e. 1488 AD). ŚāyanaĀcārya² has referred to Bhatta Bhāskaramisra. It is again well known

1 Vide Page 91 Line 24 of our Edition of K. Y. T. S. Vol. I Pt. 1

2 कटपयादि परिभाषा as explained traditionally is न जा वचश्च श्रुत्यानि सत्या कटपया द्य । मिश्रे दूषान्त्यद्दृशत्या न च चिन्त्यो हलस्वरः ॥ Thus the values of syllables are as follows —

क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म					
य	र	ल	व	श	ष	स	ह	[ळ]	[क्ष]
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

The maximum अङ्कानां सामको गतिः be followed while indicating the numbers.

3 Vide — वैदिक वाङ्मया इतिहास — दूसरा भाग, घेरोके भाष्यकार-1, प. अमलदत्त/सरदश्रवा 1976 pp 122 ff

that ŚāyanaĀcārya flourished in the 14th century AD. It will, therefore, be not inconsistent, to accept, 'दिवापके शाके' as the correct reading.

The second part of this edition appeared nine years ago, in 1972. We are quite aware that the publication of this part is inadequately delayed, and we beg apologies for the delay. However we must hasten to add that the press copy of this part was ready in 1974 and was awaiting printing. But no Printing Press in Poona dared to undertake the intricate printing of this volume which involves the difficult composing of Vedic *śrautas* in degree type. In such adverse circumstances, our esteemed well-wisher Shri. M. S. Parkhe, the well known industrialist, helped us in establishing our own composing unit and rescued us from the catastrophe. He also made available an adequate quantity of a specially manufactured quality paper for this volume. We feel highly obliged to him for his meritorious and timely help.

The first impetus to this project was given by the late Shri. M. V. Gokhale, Solicitor, in sacred memory of his revered father, the late Shri. Vishwanath Ballal Gokhale, who being a well known Sanskrit Scholar encouraged Vedic and Sanskrit studies during his life time and who was also Ex Chief Justice of the former Kolhapur State. Shri. M. V. Gokhale also gave a munificent donation of Rs. 25,000/- towards the publication of this Volume in the year 1973. In appreciation of this generosity, we have with a sense of deep gratitude dedicated this Volume to the late Shri. Vishwanath Ballal Gokhale. Our heartfelt thanks are due to the late Shri. M. V. Gokhale and also to his son Solicitor K. M. Gokhale for the co-operation given by him in bringing out this volume.

It is gratifying to note that the Poona Municipal Corporation has recently sanctioned an initial grant of Rs. 19000/- only, towards the foundation of our Printing Press. The Mandala is very much indebted and thankful to all authorities of Poona Municipal Corporation.

This critical edition is based on many manuscripts procured from various Institutes and private sources that are noted elsewhere in this introduction. We record our sincere thanks to all of them.

Vedamūrti Vasudevarao Gokhale Guruji, Poona has rendered valuable assistance in going through the proofs of the Samhitā and the Padapātha, and has enabled us to present the same as accurate as possible. We feel obliged to him for his help in editing the text of Samhitā and Padapātha presented in this volume. However despite our sincere efforts, few misprints persisted to our great chagrin and they have been set right in corrigenda.

My Colleague Dr S L, Athalekar a traditional Vaidyākarava has also rendered a great help in editing the text of the Bhatta Bhāskara's commentary, which is replete with grammatical explanations and exegesis. I am very much obliged to him also.

The Vaidika Samsodhana Mandala is deeply indebted to the Ministry of Education, Government of India for approving the project of the Critical Edition of the Kṛṣṇa Yajurveda Taittirīya Saṃhitā with Padapāṭha and two commentaries and for according sanction to suitable financial help for its implementation. The Mandala is very much grateful towards the Government of Maharashtra also for their recurring maintenance grants towards the cause of the Mandala.

Our sincere thanks are due to Shri Pathak Brothers of Suhas Printers Poona who with their usual patience and care carried out the printing of this volume very neatly.

We hope this volume will meet with the approval of Scholars.

PUNE 15th August 1981
Sravana Pūrṇimā Śaka 1903

T N DHARMADHIKARI

प्रास्तायिकम्

अपेयं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया. द्वितीयकाण्डात्मकं पदपाठयुतं श्रीमद्भद्रभास्करमिश्र-
सायणाचार्यविरचितभाष्यद्वयालंकृतं द्वितीयकाण्डस्य प्रथमभागं निरवधयेदवेदाङ्गविद्याचणोभ्यः प्राच्यविद्या-
पाररक्षभ्यः सादरमुपहृतयतां नोऽन्तरङ्गमनितरां एतु प्रमोमुद्यते ।

खण्डस्यास्य नियुगमन्वेषणे शरणीकृतानाम् इतः पूर्वं मुद्रितानां भाष्यपुस्तकानाम्, अतिमात्र-
प्रयत्नसमासादितानां च प्रतनानां भाष्यलिखितपुस्तकानां संज्ञादिवर्णनमधः प्रस्तूयते-

सायणीयं भाष्यम् मुद्रितपुस्तकसामग्री

- भा- आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थमाला-पुण्यपत्तनम्, ग्रन्थांकः ४२, चतुर्थो भागः पं. काशीनाथशास्त्री
आगारो हत्यैतैः संपाद्य १९०१ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशितः ।
क- बिम्बिलभोयेका इंडिका-वङ्गीय एशियाटिक सोसायटी-कलकत्ता, अनुक्रमः १९३, ई वी कॉवेल
महाशयेन संपाद्य १८६६ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशितः ।

लिखितपुस्तकसामग्री

- अड्यार ग्रन्थालयः, संशोधनकेन्द्रम् - अड्यार - मद्रास
- इ- क्र. ७५६४९; तालपत्राणि, तेलुगु-लिपिः, किंचिदिय कृमिभक्षितम्, अन्ते-भावसंवत्सर
मार्गेश्वर शु १० गु सर्वतन्त्रस्वतन्त्र रामसा केचि मोर्ल गारकि विचारण्ये प्राशयन्तु ।
- इ१- क्र. ७४०४७, तालपत्राणि, द्वितीयं काण्डम्, ग्रन्थलिपिः ।
भारत इतिहास संशोधक मण्डलम्, पुणे
- इ- क्र. २९७, देवनागरी लिपिः, सवत् १८१०.
आभ्यर्थालौकिकल विभागः, जोधपूर
- जो- द्वितीयं तृतीयं च काण्डम्, अपूर्णम्, देवनागरी लिपिः ।
विश्वेश्वरानन्द वैदिकशोधसंस्थानम्, होशियारपूर
- हो१- क्र. ६१०३, द्वितीयं काण्डम्, तालपत्राणि, तेलुगु-लिपिः, अन्ते-पराभव नाम सवत्सर
श्रावणवहुल तृतीया शुक्रवार मुद्दप्यु वैक्यागारिकि चरुकुपलि यल्लाप्रगड वैकटाचलम्, संहिता-
द्वितीयकाण्डं भाष्यं प्राशिनदि. मुद्दप्यु उपनामधेयाय वैकटशर्मणे चरुकुपलि यल्लाप्रगड-
उपनामकेन वैकटाचलशर्मणा संहिता द्वितीयकाण्डभाष्यं लिखित्वा समर्पितम् ।
सिंदिया ओरिण्टल इन्स्टिट्यूट, उज्जैन
- उ- क्र. १४०९, द्वितीयं सप्तमं च काण्डम्, अपूर्णम्, देवनागरी लिपिः ।
अधोनिर्दिष्टानि लिखितपुस्तकानि कुलपरंपराप्रातवेदादिविद्याधिभूयितेभ्यः
विपश्चिद्रयः उपलब्धानि
- भ- पुण्यपत्तननिवासिभिः कै. म. म. काशीनाथशास्त्री-अभ्यंकर-महाशयैः प्रदत्तम्, द्वितीय
काण्डम्, देवनागरी लिपिः ।

- ना- नासिकक्षेत्रस्थैः वेदमूर्तिभिः नीलकण्ठ विष्णु (अण्णमद) सङ्घे महाशयैः प्रदत्तम् । देवनागरी लिपिः ।
- ने- नेहोरनगरसूयणैः वेदमूर्तिभिः विश्वनाथशास्त्री श्रीती महाशयैः प्रदत्तम्, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः । अन्ते-अरिवित्तुरै रामस्वामि सोमयाजी इत्येतैः क्लिप्त । अङ्गिरस नाम संवत्सरे पुण्ययजुल द्वादशी स्थिरवासर । आङ्गिरसाब्दे मकरे मासि कृष्णे हरीर्दिने । रामेण क्लिप्तं विद्याप्यभाष्य सन्तुलकम् ।
- पा- पाचवडग्रामस्थैः श्रौताचार्यै-धुडिराज शास्त्री-ब्राह्मण महाशयैः प्रदत्तम् । वैत्तिरीयसंहिता-सायण-भाष्यस्य संपूर्णं लिखितपुस्तकम्, देवनागरी लिपि ।
- शं- वेदमूर्ति-विश्वनाथश्रीतीमहाशयानां माध्यम्येन शृङ्गेरीमठतः उपलब्धम् । तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
- हा- हानगलस्थैः वेदमूर्ति-गिरीशदीक्षितैः प्रदत्तम् । वैत्तिरीयसंहिताया समग्रं सायणीयं भाष्यम् । देवनागरी लिपिः ।

भट्टभास्करविरचितं भाष्यम् मुद्रितपुस्तकसामग्री

- मे- त्रिकलशंखेका संस्कृत-सिरीम्, तृतीयचतुर्थखण्डौ, प महादेवशास्त्रिणि तथा के रत्नाचार्य-महान्तयैः संपादितौ ।

लिखितपुस्तकसामग्री

सरस्वतीमहल-संस्कृतग्रन्थालयः, तंजीर

- त१- क्र ६६०, बर्नेलसूची क्र ९०४७, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः । ल-संज्ञेन पुस्तकेन सादृश्यं विभक्तिः ।
- त२- क्र ६६५, बर्नेलसूची क्र ९०३५, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः, लं-संज्ञेन पुस्तकेन सादृश्यं विभक्तिः ।
- त३- क्र ६६६, बर्नेलसूची क्र ९०४५, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
- त्रि- आनणकोर-विद्यापीठ-ग्रन्थालयः, निचन्द्रम्
- त्रि- क्र ३०९४ तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः, जीर्णम् ।
- प२- पंजाब विद्यापीठ - ग्रन्थालयः
- प२- क्र ६३५९, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
- मैसूर त्रिद्यापीठ, ओरिपेंटल रीचर्स इंस्टिट्यूट. मैसूर
- मे४- क्र १०१३, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः, तं२-संज्ञेन पुस्तकेन सादृश्यं विभक्तिः ।
- इंडिया ऑफिस ग्रन्थालयः, लंडन
- शं- क्र. ४४०१, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः ।
- त्रि- त्रिभुवनेश्वरानन्द वैदिकशोधसंस्थानम्, होशियारपूर
- हो- क्र ६०५५, तालपत्राणि, ग्रन्थलिपिः द्वितीयं काण्डम् अपूर्णम्, त्रि-संज्ञेन लिखितपुस्तकेन सादृश्यं विभक्तिः ।
- गण्डव्यास संतोषने मुद्रणे च पूर्वतनखण्डार्थेमाहतेव सरभिरद्वीहृताः ५भाभिः ।

सहितापदवाडयो शुद्धयर्थं यद्यप्यस्माभिरनादिपरम्परापूता वैदिकानां मौखिकी परिपाठेष्वेव प्राधान्येन प्रमाण्येनाङ्गीकृता तथापि नैकानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितपुस्तकानि चाप्यस्माभि गवेधितानि । तथा हि—भट्टभास्करभाष्यस्य मैसूरुवृत्ति, इन्डो स्टूडीन् (१८७१) इत्यस्मिन् कालिके प्रा चैयर-सपादिना रोमनलिप्याङ्किते सहिताऽऽवृत्ति, कुम्भकोणमित्यत्र (१९१४) प मु अ वैद्यनाथशास्त्रिणि मा नारायणशास्त्रिभिश्च परिशोधिता पदपाठावृत्तिश्च न बहूपकृतयस्य ।

भाष्यद्वयस्या पाठाश्च व्याकरणशुद्धता सदभाष्यक्षता चाकलय्य, लिखितपुस्तकानि च प्रमाणीकृत्यैव निर्धारिता । यत्र च कचन पाठ सभावित शुद्धतां चाऽऽपादित तत्र तत्र तद्विद्वेषापुर सर लिखितपुस्तक-पाठा द्विष्यन्त्यामन्भाविता । महदिदं सतोपस्थानं यन् पाठावधारणे इदमप्रथमतया अस्माभिरपयुक्तं लिखितपुस्तकसामग्री शुद्धानाम् अर्थानुसंधानपराणां च पाठानामपराणे महान्तमुपकारमतनोदिति ।

सक्षेपत विवेचनं हि भट्टभास्करभाष्यस्य अनंतरसाधारणा परिपाटी इत्यते । विशेषतश्च भाष्यस्यास्य क्वचिदेकस्मिन् लिखितपुस्तके अन्यदा चान्यस्मिन् वृत्तय आलोक्यन्ते । क्वचिदनुवाकान्ते अनुवाकभाष्यमपनावसरे ' अनुवाकभाष्यसकोच ' (द्र अस्मदावृत्ते पृ. ९१ पङ्क्ति २४-खण्ड १, भाग १) इत्यनेन अनुवाकभाष्यस्योपसंहारं कृतो लक्ष्यते । एतेन प्रायश व्याकरणविवरणपुनरुक्तिवशात् केनापि भट्टभास्करभाष्यस्य कचन स्थलेषु सकोचं वृत्तं स्यात् इत्यप्यनुमातुं शक्यम् । एतादृश्याम् अवस्थायां विदित्वा भट्टभास्करभाष्यस्य सप्तोपधने इत् पूर्वम् अनुपयुक्ततायां लिखितपुस्तकसामग्र्यां सूक्ष्मेक्षिकया गवेपणमपरिहार्यमभूत् । इदं चापरं प्रमोदस्थानं विद्यावता यत् लिखितपुस्तकसामग्रीयं समग्रां महते फलाय अकल्पतेति । मैसूरुमुद्रितभट्टभास्करभाष्यवृत्तय अस्मदुपयुक्तलिखितपुस्तकसामग्री-माश्रित्य अनल्पया मात्रयाऽऽस्मामि दूरीकृता इति सानन्देनापि प्रह्वेन भाषेन निवेदयितुमुत्सहामहे ।

भाष्यद्वयस्थानि उद्धरणानि, उद्धरणसादृश्यं वा विभ्रन्ति वचनानि अनल्पयासंगवेधिततन्मूलानि प्रायशोऽस्माभिर्निर्दिष्टानि । अथापि आस्माकीन विविधदिक् विमर्शमननरूप्य कानिचन कल्पत उद्धृतानि वचनानि अनासादिततन्मूलान्येव सन्तीति श्रुता विपीदाम खलु । वचनानीमानि अद्यत्वे लुप्तानां कल्पानाम् अंशभाजवन्ति स्युरित्यपि संभाव्यते ।

अस्य काण्डस्यावसाने, अध च तृतीयस्यारम्भे भट्टभास्करमिश्रीये भाष्ये—

' एष निष्पाप(च)के शाके कुशिकान्वयजन्मना । भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञं प्रकीर्तितं ' ॥

इत्ययं श्लोक उपलभ्यते— यं किल भट्टभास्करस्य कालं निर्दिशति । ' तत्र निष्पापके ' इत्ययं क्वचित् पाठ ' निष्पापके ' इत्यन्यत्र । ' कादि नच, टादि नच, पादि पञ्च, यादि अष्ट ' इतीमा प्रसिद्धा कटपयादि-परिभाषामाश्रित्य ' निष्पापके ' इत्ययं पाठ १११० तमं शाकाब्द (११८८ तमं ख्रिस्ताब्द) निर्दिशेत्, ' निष्पापके ' इति च १४१० तमं शाकाब्दम् (१४८८ तमं ख्रिस्ताब्दम्) । ख्रिस्ताब्दस्य चतुर्दशे शतके जर्जि लन्घवता सायणार्थेण भट्टभास्करमिश्र उद्धरेतीति (द्र भगवदच-वेदेके भाष्यकार-पृ १२२ प्रभृति) प्रसिद्धम् । अत ' निष्पापके ' इति पाठं निर्धार्य भट्टभास्कर इादेशे ख्रिस्ताब्दे भाष्यं ज्ञानयज्ञाय लिखितवान् इति सत्स्यतेऽस्मामि इत्यवधेयम् ।

अस्मदुपक्रान्तायां भाष्यद्वययुतायां तैत्तिरीयसहितायां प्रथमखण्डस्य द्वितीयो भाग १९७२ तमे ख्रिस्ताब्दे प्राकाश्यं नीत, तदनन्तरमस्य द्वितीयखण्ड प्रथमभागस्य प्रसिद्धौ अतितरा विलम्बोऽभूदिति क्षन्तव्योऽयं अपहस्तितमुद्रणसामग्रीको जन अकारणकरणे प्रतीक्षात्परैः प्रतीक्ष्यैः प्रेषाद्यदि । चिरस्य खलु कालस्य सनुद्गणावस्थायां स्थितोऽयं ग्रन्थ इत्यत्र इदमेकमद्वितीयं कारणं यच्च कोऽपि पुण्यपत्तनस्य सुसम्बद्धोऽपि मुद्रणालय सत्त्वरवेदमुद्रणपणसाहस्यमङ्गीकृतुमचेष्टेति । एव महतीयता प्रयत्नेन सशोधितोऽप्ययं ग्रन्थं मुद्रितं स्यान्नवेति सूत्रं सदेददोलामधितोऽस्तवसमानु, किंकरव्यताम्बुडव्यमुपदिशन्त्या

दिग्गजायामाया नोऽवस्थाया श्रुतिमार्गजुषा समाश्रया महाभङ्गीया धीमन्तो म स पाखे-
महाशया स्वीय मुद्रणसिद्धिभाग निर्मातु नो निरदिक्षन्, तदर्थं सर्वविध साहाय्य च अन्वयुरिति
तेषामुपहृत्तिभरान् सार सार सकृत्तञ्च निर्दिशाम ।

पुण्यपत्तनस्यै उदारचरिते श्रीमद्वि के सौख्यिदर म वि तथा अलपन्तराय गोखले
महाशयै स्वपितु श्री विश्वनाथराय गोखले महाशयाया तादानिके कोहदापुरस्थाने प्रधान
प्राह्विवारपदमलकुर्वता सस्कृतज्ञाना पवित्रा स्मृतिमनुलक्ष्य ग्रन्थस्यास्य मकाशने पञ्चविंशतिसहस्र
रूप्यकालम्क घनराशि त्रितीर्ण इति महदिदम् आनन्दस्य स्थानम् । श्रीमत्सु म वि. गोखले महाशयेषु
नून गद्दीयसी वदान्यता, लोमातिशायिनी पितृप्रणयिता, विद्वज्जनपरिश्रमपक्षपातित्व, श्रुतिषु चाश्रुतपुष्यो
निष्ठा चेत्येतोषा हृदयगत सगन सभर्वादिष्टेति निर्बिचिकित्स प्रतीत । अन्वयिनि च के विश्वनाथराय
गोखले महाशयाया पुण्यस्मृतिमनुलक्ष्य सश्रद्ध सकृत्तर्क च समर्थ्य वदान्यतास्यया गोखलेऽकृतस्य
लोकोत्तर यदा परिगल सर्वानु दिक्षु विस्मयो भवत्यति स्वस्तिमया चेतसाऽऽशास्महे । पुनरपि श्री म
वि गोखले महाशयेभ्य तथा च तदाप्यतनुज्येभ्य सौख्यिदर श्री के म गोखले महाशयेभ्य हायै
कार्यभावा निषेदयाम ।

ग्रन्थस्यास्य शोधनाद्यंमनेके लिखितपुस्तकाल्यै, स्वस्वकुलागतानयशहृद्यवेदादिप्रियावित्ते
सजने लिपितपुरस्तवप्रज्ञानेन साहाय्यमनर्घसकारोति नेभ्य सकृत्तञ्च स्वापचादानुदोषयाम ।

पेदमूर्तिनि चास्तुदेवभट्ट गोखले महाशयै सहिताया पदपाठस्य च शुद्धमुद्रणविधौ मन
पदान्तको म्यापारितमिति तेभ्य वृत्तज्ञता निषेदयाम ।

अस्मान्महकारिणि वैमाञ्जलयुधैश्च शरवशात्पारदपामि डॉ श्री ल आडलेकरमहाशयै
स्वास्त्यभिक्षरणभूयिष्ठस्य भट्टमास्वरभाष्यस्य सपादने अणितरा साहाय्य व्यधावीति तेषुि क्षससो प्रभूत्वात्,
धन्यवादानर्हन्ति ।

ग्रन्थस्यास्य सपादनमुद्रणविधौ भारतशासनेन महाराष्ट्रशासनेन च विशिष्ट तथा सावत्सरीण
विपदाहास्य न विनीर्णमिति शासनद्वयाय कृतज्ञतामभासाम ।

पुणे महानगरपालिका वैदिक-संशोधन-मण्डलस्य मुद्रणालयाय १९८० तमे खित्तान्दे
एकोनविंशतिसहस्रप्रमित धनराशि त्रितीर्ण । तेन ग्रन्थस्यास्य मुद्रणसिद्धि सुकराऽभूत् । अत पुणे-
महानगर-पालिकाया सहस्येभ्य अयिकृतेभ्यश्च धन्यवादा ।

सुखिन्दमुद्रणविरये विख्याते सुद्धान् मुद्रणालयाविकृते श्री. पाठकमहाशयै ग्रन्थस्यास्य मुद्रण
समाप्तिनेन वसता पारितमिति नेभ्योऽपि धन्यवादा ।

मोऽय ग्रन्थोऽस्मिन् महत्वाऽपासेन सूत्रमेच्छिका च ससोषित आस्ते । अथापि नेत्ररुजमन्या-
वाद्यद्विरस्माभि संशोधने मुद्रित मनुष्यमुलभत्यत् या सुदासचौबकाया चातुर्षादा, मुद्रणपत्र
शेजलपत्र विरसा मुद्रिपत्रनिर्दिष्टेभ्योऽपि मिश्र अवनगोधरा भयेदुर्दोषा दोषज्ञाना तर्दि क्षान्त्या
अपत्तिनि मयशर्यं प्राप्तयामहे ।

माध्यमयुताया पदपाठ्यद्विवाया तैत्तिरीयसहिताया द्वितीयकाण्डारमक द्वितीयकाण्डस्य
प्रथमो भाग वेदविदुषां श्रुतिपुस्तका पौर्वाण्यविद्याश्रणविना च तोषाद्य स्वादित्याशास्त्रे ह ।

पुण्यपत्तनम्
कार्य सं १५॥ धादे १९०३
१५ श्रीगट १९८१

दि. ना धर्माधिकारी

पाठभेदविषयकः विचारः

अस्मिन्नाट्टौ स्वीकृता भाष्यद्वयस्था नैके पाठा पूर्वप्रकाशितभाष्यावृत्तिस्वीकृतपाठापेक्षया विभिन्ना सन्ति । सर्वेऽपि भाष्यस्था पाठा लिखितपुस्तकयामन्याधारवशादेव समृहीता । पूर्ववता वृत्तिपाठानपेक्ष मित्राना वेपाचन भाष्यस्थाना पाठाना स्वीकृतिविषयक संक्षेपेणात्र विचार प्रस्तुयते ।

सायणीय भाष्यम्

२२/३ मन्त्रे प्रवचनात् स्वरा भाषिका-हो१ । प्रयोगे कर्मण भवेत् । नात्रापि-आ । अस्मत्स्वीकृत पाठ मीमासाभाष्यमनुसरति ॥ ५ १७ °प्रित्यभावात्-पा । °प्रियत्वाभावात्-आ क ड हा ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ अन्वय इति प्रत्यादयति ॥ ८ २१ अपत्यलाभायानेन-अ उ ड ड १ । अपत्यलाभाभावेन-आ इ क हा ॥ अस्माभि स्वीकृत पाठ ममज्ञसमर्थमभिदधाति ॥ १४ १७ प्रवरणस्यासमर्पकत्वेऽपि-ड १ । प्रवरणस्यासमर्थत्वेऽपि-आ क ॥ अस्माभि स्वीकृत पाठ जैमिनीय श्यायमालाविस्तरमनुसरति, उचित चार्थमभिधत्ते ॥ १९ ७ सुस्थितम्-ड ड १ हो १ । स्थितम्-आ क ॥ समाप्तिपर्यायस्य सतिष्ठते प्रयोगे नात्रापेक्षित ॥ २२ १८ प्रीत्या घृतवानिति-इ । प्रत्याहृतवानिति-अ आ उ क जो ना पा हा हो १ । एकेनापि लिखितपुस्तकेन समुपबृंहित अस्मत्स्वीकृत पाठ समज्ञस युक्ततर चार्थे प्रयाययति ॥ २७-२४ पश्यन्तर-जो ना हा । पशु-आ उ क ड १ पा हो ॥ अन्वयस्य पशोर्विधानात् अस्मत्स्वीकृत पाठ न्यायत प्राप्यते ॥ ३० १९ सभाचिन्तानुरञ्जनरूपा-ड ड १ हो १ । सभाचिन्तानुरञ्जनरूपा-आ क ॥ अनुरञ्जन चित्तस्य सम्भवतीति आ क-पुस्तकयो पाठ परित्यज्य अनुरूप पाठोऽस्माभि स्वीकृत ॥ ४४ २४ प्राप्स्यमानत्वात्-इ । प्राप्यमाणत्वात्-आ क ड ड १, प्रोक्षमानत्वात्-अ उ जो ना पा हा ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ भविष्यत्यर्थे घातो लृट् आकाङ्क्षा पूरयति ॥ ६९ १७ उत्पत्स्यमान-इ ड ड १ ने हो १ । उत्पन्नमान-अ आ उ क जो ना पा हा, उत्पाद्यमान-ना ॥ भविष्यत्यर्थे अपेक्षित लृट्, अस्मत्स्वीकृतन पाठेन सेयमपेक्षा पूर्यते ॥ ८१ १७ परिगृह्णातीति-न । 'परिगृह्णातीति' नास्ति-आ क ड ड १ ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ शुद्धिमपाकरोति, 'उभयत सत्तावन परि गृह्णान' इति पूर्वोद्धृतेन ब्राह्मणेन च सवदते ॥ ८१ २१ विचित्रमित्यर्थ-ड १ । 'विचित्रमित्यर्थ' नास्ति-आ क ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ 'उपघाव्यपूर्वयम्' इत्यस्य अर्थे विशदयति, एतस्याभावे 'चित्रान्तमित्यर्थ' इति सायणाचार्ये आपस्तम्बश्रौतसूत्रत (१९ २० २) उद्धृतोऽस्य अर्थे स्यात् । अत एव ब्रुव्यापाकरणदक्षोऽय पाठ ॥ ९३ ४ शतिलज्योत्स्नारूपेणावभासन्ते-ड ड १ ने श्र हो १ । शतिलस्पर्शा अभिमूलोऽस्मत्स्वर्गा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त-आ क ॥ स्वरस पाठ इत्यस्माभि स्वीकृत ॥ १७६ २७ घलात् सुदुपुपा-ड ड १ ना ने श्र हो १ । बालाश्रुपुपा-आ क जो हा ॥ अत्र 'बाला' इत्यस्य स्वीकारे कारण न विद्य ॥ १७८ १५ न त्यनङ्ग-क जो ना न श्र हा हो १ । न त्वङ्गम्-आ क ॥ अस्माभि स्वीकृत पाठ जैमिनीय-न्यायमालाविस्तरम् अनुसरति ॥ १८४ २२ कीलनम्-ड ने श्र हो १ । कीलेनम्-आ क ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ प्रयोगानुसरति ॥ २४२ २१ संबन्धिनम्-ड श्र हो १ । सबन्धिन-आ ॥ पदार्थावयवो विशदयति अस्मत्स्वीकृत पाठ ॥ २६४ ५ समानाना-अ इ ड श्र हो १ । 'समानाना' नास्ति-आ उ क जो ना पा ॥ पूर्वमुद्रित-पुस्तकयो 'समानानाम्' इत्यस्य शब्दस्याभावे वृत्ति अलक्ष्यत सात्र दूरीकृतोऽस्ति लिखितपुस्तकान्याश्रित्य ॥ २७७ १९ यत्र अवसन्-इ । 'यत्रावसन्' नास्ति-अ आ उ क जो ड ना पा

४८ हा हो ॥ अस्माभि स्वीकृत पाठ मूल सहितापाठमनुसरति, पूर्वमुद्रितपुस्तकयो विद्यमाना च
 वृद्धिमपाकरोति ॥ ३०५ १९ सक्तुबन्धनार्थान्-इ ड. ४८ हो ॥ सक्तुबन्धनार्थ-अ आ उ क जो ना पा
 हा ॥ अस्माभि स्वीकृत पाठ 'मन्त्रान्' इति विशेष्य विशेष्यत्वेन अन्वेष्य साधकता भजते ॥ ३०६ २१
 अचरन्त्वात्-ड । लीनत्वात्-आ क ना, लीनकरत्वात्-अ उ जो पा हा, भावरत्वात्-४८ हो ॥
 अस्माभि स्वीकृत पाठोऽत्र सरस प्रतीयते ॥ ३१० २६-२७ प्रकृतौ आ जुहोत जुचस्यत इति
 गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति तामत्रापवदितु इ ड ४८ ॥ प्रकृतौ द्वे ऋचावुत्ते आ
 जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी त्व वरण इति जगती भवति ते अपवदितु ॥ अनुपदमेव
 सायणार्थे यज्ञाप्य वृत्त तदपेक्ष्य अस्मस्वीकृत पाठ एव सायणार्थरभिमत स्यादिति अनुमीयते ॥
 ३१२ २७ व्यर्थमेव कुर्यात्-ड । 'न्यर्थमेव कुर्यात्' नास्ति-आ क ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ 'छम्बद्-
 कुर्यात्' इत्यस्यार्थं विदधाति ॥ २९४ ४-६ प्रकृतिप्रत्ययौ युक्तम्-ड ४८ हो ॥ आ क पुस्तकयो
 भागोऽयं नास्ति ॥ जैमिनीयभ्यायमालाविस्तरमनुसृत्य पाठोऽयमस्माभि स्वीकृत स च पूर्वमुद्रित-
 पुस्तकयो स्थिता वृद्धिमपाकरोति ॥ ४२९ २४-२५ तेन चान्याजा इज्यन्ते तत पृषदाज्यपानिति
 तृतीय पक्षः । पृषत्व नाम चित्रता सा च आज्यगतो गुण । स च दधिमेलनेन-४८ । तदेव
 हविरिति पृषदाज्यपानिति तृतीय पक्ष, दधिमेलनादान्ये पृषत्ता गुण -आ क ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ अर्थस्य
 स्वच्छता विभक्तिं ॥ ४३६ २६ चानुर्मांसेषु-ड ४८ हो ॥ 'चानुर्मांसेषु' नास्ति-आ क ॥ अस्मदा-
 वृत्तिपाठ नैमिनीयभ्यायमालामनुसरन् वृद्धिमपाकरोति ॥ ४४४ २९ आर्तिरारातिशय --वृ । आर्तिर-
 तिराप -आ क ॥ अस्मदावृत्तिपाठ विशदार्थं ॥ ४४९ २१-२४ यस्मात् प्रजापति . द्राह्मणाग्नि
 वरण-४८ । यस्मात् प्रजापतिर्माह्मणाग्निवरणं कृतवास्वस्माद्देवा उत्स्था धभवन् । पराभूता असुरा ।
 प्रशसति-आ क ॥ अस्मदावृत्तिपाठ पूर्ववृत्त्यो स्थिता महती वृद्धिं व्रीकरोति ॥ ४६५ २३ भक्त्या-४८ ।
 'भक्त्या' नास्ति-आ क ॥ 'भक्त्या' इति पाठ सन्दर्भानुसृत अत एव साधीयान् ॥ ४६९ १५ यष्टु -
 ड ४८ हो ॥ 'यष्टु' नास्ति-आ क ॥ त्पार्थ्य इति अस्माभि स्वीकृतोऽय पाठ ॥ ४६९ २२ जुपाणा
 ड । 'जुपाणा' नास्ति-आ क ॥ अस्मदावृत्तौ स्वीकृत पाठ तैत्तिरीयमाह्वणपाठमनुसरति ॥ ४८५ १७
 त्व वृत्रहा-ड ड १ ४८ । 'त्व वृत्रहा' नास्ति ॥ उद्धृत तैत्तिरीयमाह्वणनाराम् अनुसरतीति पाठ
 स्वीकृतोऽयम् ॥ ४८८ ११ कैश्चिद्वनभिदैः पृष्ठा इतरेऽभिज्ञा -ड १ ४८ । एके विश्वा पृष्ठा इतरे विश्वा -
 आ क ॥ अस्मत्स्वीकृत पाठ वाक्यार्थमतितरा विवादयति ॥ ५०९ १९-२० आध्वर्यवे मन्त्रकाण्डे 'आ
 वृद्दे' इत्यर्थमेव पद मन्त्रत्वेन आम्नातम् । तस्य मन्त्रस्वरूप 'देवस्य त्वा' इत्यादिना शेषेण
 पूरितम्-ड १ ४८ । भाष्यवैयरोपेण पठितम्-आ क ॥ अस्मदावृत्तौ स्वीकृत पाठ पूर्ववृत्तिस्थिता वृद्धि
 व्रीकरोति ॥ ५०३ १० मत्स्यमुखात् विश्वातवन्तो देवा तमग्निं प्रति अस्मत्समीपं समागच्छ
 इत्य आस्मदीय बहैत्यनुपमं तदा-ड ड १ ४८ हो ॥ मत्स्यमुखेन विश्वाते यज्ञो देवा(वै)स्ममग्निं
 प्रति अस्मत्समीपे समागच्छ इत्य आस्मदीय बहैत्युक्ते-आ क ॥ वाक्यार्थमधिकृत्य स्वारसिक इति
 ढंगो स्वीकृत पाठ अस्मदावृत्तौ ॥ ५३१ ४ पुरोडाशयो -ड ड १ ४८ हो ॥ 'पुरोडाशयो' नास्ति ॥
 १९४४ अस्मत्स्वीकृत पाठ ॥ ५४७ १४ तद्वदशानोपघातेन-ड । तद्वद दशनेनोपघात तेन-
 आ क ॥ भाष्यामिश्रेत निष्कृष्टाभ अस्मत्स्वीकृतन पाठिनैष पिण्डीमूय लक्ष्यते ॥ ५६८ २० २४ तद्विचिता
 प्रापण स्वगावरण यथाचिन्तयान्-वृ । तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्वति हृष्टपतिपुत्रं शयुनामानं
 प्रति देवा शयुयन् । तदासौ शयुरप्येव चिन्तयान् ॥ अस्मदावृत्तौ स्वीकृत पाठ विस्तरेणार्थं बोधयति ॥
 ५८३ १५ तिस्रपत्तु-वृ हो ॥ 'तिस्रपत्तु' नास्ति-आ क ॥ मूलानुसारीति स्वीकृतोऽय पाठ ॥ ५८४ १९
 देवान् भजते यस्या यियाया-ड ड १ ४८ हो ॥ भजत यस्या-आ क ॥ विस्तरेणार्थबोधक इति
 स्वीकृतोऽय पाठ ॥ ५७० २३ तस्मादिदानीं ड ड १ ४८ हो ॥ परिस्मरतो जमानि आ क । सार्थं यानिति
 अन्वयविति पाठ ॥

महभास्वरभाष्यम्

११२ 'ईशान शिव -ल। मै-मुद्रितपुस्तके काण्डारम्भे महलाचरणात्मक श्लोक नास्ति । प्लवच शास्त्रप्रथमविरोधी भवति ॥ ६१० ११ चाचोरश्चा नियुत तद्वृत्ते-मै ४। अयमशो त१ त२ मै, ल-इत्येतेषु पुस्तकेषु नास्ति, निरक्तानुसारीत्यस्माभि सद्गृहीत ॥ ९.१४ इति स्तुति -मै ४। त१ त२ मै ल-पुस्तकेषु अयमशो नास्ति, अस्वार्थवाद्परत्वेन व्यायानाद्पेक्षित अश इति सद्गृहीत पाठ ॥ ६२ ७ समुदायस्त्रित-मै ४। य त त्रित -त२ मै-पुस्तकयोः पाठ न समत्समर्थमभिदधाति ॥ २१ १४-प्रभृति-अ मै ४। प्रमापित -त१ मै ४-पुस्तकयो पाठ नाभिधेयमथमभिधत्त ॥ २७ १५ यागिमतत्वम्-आ यादित्व-त१ त२ मै । अस्मत्स्वीकृत पाठ साधुता भजते ॥ ४४ १७ अपराग-मै ४। अपर-अ त१ त२ मै । मै-मुद्रितपाठ अगुह्य प्रतिभाति ॥ ६९ १० आत्मीयै-अ मै ४। शार्थीयै - त२ मै ल-पुस्तकेषु स्थितोऽय पाठ नार्थ साधुतरम् अभिदधाति ॥ ७३ १५-प्रजाभिसमृद्धिम्-मै ४। प्रजाति-त२ मै ल । अस्मत्स्वीकृत पाठ सुस्मिष्टमर्थमभिधत्ते ॥ ८० १२ युष्माक यानि रथि दत्त-मै ४। युष्माक यानि यानि धत्तेति-अ त मै । अस्मत्स्वीकृत पाठ विस्तरेण अर्थ विशदयति ॥ ८८ १२-८९ २ सोऽस्माकम भिमत् यमन-मै ४। सोऽस्माकमस्य श्रतस्य सत्यस्य रश्मिम्-त१ त२ मै ल-पुस्तकेषु श्रुति पाठ अस्मदावृत्तौ विस्तरेण प्रपूरित ॥ १०९ १६ रक्षासि ययति-प २ मै ४। अयमशो त१ त२ मै ल-पुस्तकेषु नास्ति, मूलानुसारी त्वरतीति सद्गृहीत ॥ १२० १४ सनाहे यतमानो वर्तमानो जयति सप्रामम्-प२ । सनाहे वर्तते इति सप्रामम्-त१ त२ मै ल अस्मत्स्वीकृत पाठ सहितामन्वयमुखेन व्याख्यातीति साधीयात् ॥ १०२ २५-१०३ १९ जनता जनसमूह अधिकलामार्थं वा-मै ४। अशोऽय त१ त२ मै ल-पुस्तकेषु द्रुतित, अस्मदावृत्तौ मै ४-लिखितपुस्तकमाश्रित्य प्रपूरित ॥ १४६ १६ वस्त्रान्तयो-प२ मै ४ ल। वस्त्रान्तरयो -मै उपधात्यपूर्ववरम वासस अन्त्योरिधापेक्षितत्वात् 'वस्त्रान्तरयो' इत्यपपाठ ॥ १५३ १० द्योतनशीलेन- मै ४। अशोऽय त मै ल-पुस्तकेषु नास्ति 'द्युम्नेन' इति सहितापद् व्याख्यातुमावश्यकमिद् पदमिति पाठोऽस्माभि स्वीकृत ॥ १६० ११ उपमानानि-मै ४। अशोऽय त१ मै ल-पुस्तकेषु नास्ति, व्याख्यानाय चात्यन्तमपेक्षित इति नोपेक्षितोऽस्माभि ॥ १६१ १४ जमश्रुतुल्य -मै ४ प२ । त मै-पुस्तकेषु जमश्रुतुल्य (?) इति अपभ्रष्ट पाठ इत्यते ॥ १७२ १३ अस्मद्यज्ञमागन्तुम् -प२ ल। अस्मद्गुह्यमागन्तुम्-त१ मै-पुस्तकयो स्थित अपपाठ लिखितपुस्तकमाश्रित्य श्रुता सपाठित ॥ १८८ १३ अनेन कर्मणा अत्र प्रतिनिधयत्वीर्यो-मै ४। अयमशो मै-पुस्तके नास्ति अस्मत्स्वीकृत पाठोऽत्र श्रुतिं प्रपति ॥ २३४ १२ निधाय-त१ त२ ल । मै-पुस्तके 'निधाय' इति नास्ति, श्रुति पूरक अस्मत्स्वीकृत पाठ ॥ २५५ १० अय मे प्राणा इति तद्वचनभेदेऽपि-मै ४। अयने प्राण इतिवत् वचनविशेषेऽपि-मै ल 'अयम्' इत्येकवचन, 'प्राणा' इति बहुवचनमिति वचनभेद अत्र विवक्षित । मै-स्वीकृत 'अयने प्राण' इत्यादिक पाठस्वपपाठ इव प्रतिभाति ॥ २९८ १३ आदित्याद्वा-त१ त२ प२ मै ४। मै ल-पुस्तकयो अयमशो नास्ति, सा च श्रुति अस्मत्स्वीकृतेन पाठेन प्रपूर्यते ॥ ३२८ १० दिवसकरमरीचिं-मै ४। दिवसकररचिं-मै अत्र 'मरीचिं' इत्येव पाठ अपेक्षित न 'रचिं' इति ॥ ५५१ १०-५५८ १७ समिधमिति पदान्तोदात्तत्वम्-मै ४। मै-पुस्तके, त३ हो ल-इत्यादि पुस्तकेषु च अयमशो नास्ति । महती भाष्यश्रुति मै ४-पुस्तकेनात्र अपाकृता भवतीति अस्माभि-स्वीकृतोऽय पाठ ॥ ६०२ ६-७ एष निष्पाप(घ)के प्रकीर्तित -त३ त्रि ल हो । मै मै ४-पुस्तकयो अय पाठ नोपलभ्यते । महभास्वरमिश्रस्य कालम् अयगमयन्नय पाठ इति अस्माभि स्वीकृत । पाठोऽय नृतीयकाण्डसारम्भे मै-पुस्तकेऽप्युपलभ्यते ॥

सक्षेपविवरणम्

धको	भमरकोश
धापश्रौ	धापरतन्त्रश्रौतसूत्रम्
धाभ	धार्यभट्टीयम्
धाधश्रौ	धाधलायनश्रौतसूत्रम्
ड	डणादिस्त्राणि
ऋदिल	ऋग्देदखिलसूत्रम्
ऋ । ऋस	ऋग्वेदसंहिता
ऐसा	ऐतरेयम् आरण्यकम्
ऐशा	ऐतरेय ब्राह्मणम्
वपिस	वपिष्टलसंहिता
का	काशिका
कास	काठकसंहिता
कौड	कौपीनबुधुपनिषद्
छाड	छान्दोग्योपनिषद्
जैन्या	जैमिनीयन्यायशालाचिन्तर
साग्रा	साण्डवब्राह्मणम्
तेशा	तैत्तिरीयम् आरण्यकम्
तैड	तैत्तिरीयोपनिषद्
तैग्रा	तैत्तिरीय ग्रातिनाख्यम्
तैग्रा	तैत्तिरीय ब्राह्मणम्
तैग	तैत्तिरीयसंहिता
द्र	द्रष्टव्यम्
धापा	धातुपाठ

परि	परिभाषेन्दुशेखर
पा	पाणिनीया अष्टाध्यायी
पाभा	पातञ्जलमहाभाष्यम्
पाशि	पाणिनीयशिक्षा
फि	फिट्सूत्राणि
बुड	बृहदारण्यकोपनिषद्
बौगुपरि	बौधायनगृह्यपरिशिष्टम्
बौश्रौ	बौधायनश्रौतसूत्रम्
वस्	ब्रह्मसूत्राणि
मदुस्मृ	मनुस्मृति
मभा	महाभारतम्
माश्रौ	मानवश्रौतसूत्रम्
मीस्	मीमांसासूत्राणि
मुड	मुण्डकोपनिषद्
मैस	मैत्रायणसंहिता
याज्ञस्मृ	याज्ञवल्क्यस्मृति
वास	वाजसनेयिसंहिता
शशा	शतपथब्राह्मणम्
शाभा	शाबरभाष्यम्
शेड	श्वेताश्वतरोपनिषद्
पद्मा	पार्श्वताब्राह्मणम्
रासं	सामवेदसंहिता (कौथुमीया)

विषयानुक्रमणी

प्रपा. अनु.	विषयः	पृष्ठानि
१. १-१०	काम्यपशुविधानम् —	१-७८
1.	मृतिकामस्य, ग्रामकामस्य, प्रजाकामस्य, भामयाविनः, प्रजाकामस्य, पशुकामस्य —	१-२०
२.	वर्णगृहीतस्य, पशुप्रजाकामस्य, ब्रह्मवर्चसकामस्य, वाचं यक्तुकामस्य, ज्योगामयाविनः, प्रजाकामस्य, यः विद्यामनूष्य न विरोचेत् तस्य, पुरोध्यायां स्पर्धमानस्य —	२१-३१
३.	स्पर्धमानस्य, संग्रामजयार्थिनः, ग्रामकामस्य, अन्नकामस्य, यं राज्यं नोपनमेत् तस्य, रातश्रियः प्रतिष्ठाकामस्य, पाप्मना गृहीतस्य, यं राज्यं नोपनमेत् तस्य —	३२-३६
४.	ब्रह्मवर्चसकामस्य, दुश्चर्मणो विभीषात् तस्य, भ्रातृभ्यवतः, पाप्मना गृहीतस्य, ज्योगपरद्वस्य —	३७-४५
५.	पशुकामस्य, प्रजां न विन्दते तस्य, मृतिकामस्य, विच्छिद्यलसोमपीथस्य, अभिचरतः —	४६-५४
६.	ग्रामकामः यः कामयेत् वृष्टे समानानां त्यामिति तस्य, अन्नकामस्य, अन्नकामस्य, इन्द्रियकामस्य, सनिकामस्य, अन्नकामस्य, ग्रामकामस्य, यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् तस्य —	५५-५९
७.	ब्रह्मवर्चसकामस्य, वृष्टिकामस्य, प्रजाकामस्य, अन्नकामस्य, ग्रामकामस्य, ब्रह्मवर्चसकामस्य, अभिचरतः —	६०-६५
८.	ब्रह्मवर्चसकामस्य, अभिचरतः, यं यज्ञो नोपनमेत् तस्य, पशुकामस्य, संग्रामे संयत्ते समयकामस्य, वृष्टिकामस्य —	६६-७०
९.	यस् अत्रार्थं नोपनमेत् तस्य, अन्नकामस्य, ज्योगामयाविनः, वृष्टिकामस्य —	७१-७४
१०.	मौमं पिपासतः दुर्ग्राहणस्य, यमजन्निर्वायमभिर्नासन्ति तस्य, यस्याश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति तस्य —	७५-७८
१. ११.	काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः —	७९-९९
२. १-११.	काम्येष्टिविधानम् —	१००-१४८
1.	प्रजां न विन्दते तस्य, क्षेत्रे वा सजातेषु वा स्पर्धमानस्य, संग्राममुप- प्रयास्यतः, संग्रामं जितवतः, जनतामेप्यतः, जनतामागतवतः —	१००-१०३
२.	यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेत् तस्य, य आह्विताग्निः सन्नम्रत्यमिव चरेत् तस्य, यं रक्षांसि सचेरन् तस्य, अभिचरतः, यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा विभीषात् तस्य, संग्रामे मंथते, वेपां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते, यस्य गृहान् दहति तस्य —	१०४-१०७

- ३ य कामो नोपनमेत् तस्य, क्षेत्रे वा सजातेषु वा स्पर्धमानस्य, अभिचर्य-
माणस्य, य कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्य, भूतिकामस्य,
रूक्षामस्य, तेजस्कामस्य, सौक्ष्माणस्य — १०८-११०
- ४ य कामयेताह्वान् स्यामिति तस्य, य कामयेताह्वाद् स्यामिति तस्य,
य कामयेताह्वपति स्यामिति तस्य, ज्योगामयाविन, चक्षुष्कामस्य वा
प्रजाकामस्य, य कामयेत रसवान् स्यामिति तस्य, य कामयेत
वदुमान् स्यामिति तस्य, सप्राम जिगीषत, यस्यान्नावमिनधुवरेषु
तस्य, यस्यामिरुद्धतोऽहुतेऽभिद्भोत्र उद्वायेन् तस्य — १११-११६
- ५ अभिवास्त्यमानस्य प्रजाकामस्य च, पुत्रे जाते, यो दर्शपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्या वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति तस्य, अभिमुद्गासयिष्यत,
प्रामकामस्य — ११७-१२१
- ६ सप्राममुपप्रयास्यत, सप्रामायतन गतवत्, य विद्विषाणयोरह्नमति
तस्य, सममानयो पूर्वोऽभिद्भुद्वाति तस्य अर्धिं प्रतिगृह्णानस्य, उभयादत्
प्रतिगृह्णानस्य, सनिमेधयत, सनिमेस्य पुनरागतवत्श्च — १२२-१२६
- ७ पशुकामस्य, पशुकामस्य, जह्ववर्चसकामस्य, अन्नकामस्य, भूतिकामस्य,
य पाप्मना गृहीत स्यात् तस्य, य सृषोऽभि प्रवेषेरन् तस्य,
यद्रस्य वा परिपत्स्य वा, य महापशो नोपनमेत् तस्य — १२७-१३०
- ८ प्रामकामस्य, यस्य सेनाऽसशितेव स्यात् तस्य, सप्रामे क्षपते,
य इतमना स्वय पाप ह्व स्यात् तस्य, य कामयेत दानाकामा मे प्रजा
स्यु तस्य, यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेत तस्य, अपरुद्धस्य वा
अपरुष्यमानस्य वा, योऽल श्रिये सन् सद्रह् समाने स्यात् तस्य — १३१-१३४
- ९ अभिचरत, प्रप्यभिचरत, अभिचर्यमाणस्य, ये यज्ञो नापनमेत् तस्य
चक्षुष्कामस्य, भ्रातृभ्ये यजमाने अश्वरकल्पे — १३५-१३९
- १० प्रह्ववर्चमकामस्य, यदि विभीषान् दुश्चमां भविष्यामीति तस्य,
प्रामकामस्य, अभिचरत, ज्योगामयाविन, य कामयेत स्वेऽस्मा
भापनने भ्रातृभ्य जनयेयमिति तस्य — १४०-१४३
- ११ प्रामकामस्य, य कामयेत क्षत्राय च विदो च समन् दृष्यामिति तस्य,
य कामयेत फरपेरश्चित तस्य, प्रामकामस्य, प्रामकामस्य, य
मरानैर्मिधो वित्रिय स्यान् तस्य (सत्पानी) — १४४-१४८
- २ १२ वाग्देष्टिपाउवापुरोनुवाक्या — १४९-१८२
- ३, १-१३ वाग्देष्टिपिधानम् — १८३-२४६
- १ भूतिकामस्य, अपरुद्धस्य, अपरुष्यमानस्य वा — १८३-१८८
- २ य सृष्यो विभीषान् मरु, प्रह्ववर्चमकामस्य, य कामयेत हिरण्य
श्रुद्वेति मरु, हिरण्यं तिरवा, यस्य हिरण्यं मरुयेन् तस्य, सोमयामित,
पशुकामस्य — १८९-१९४

३.	यजत्रिभ्रष्टस्य, यं कामो नोपनमेत् तस्य, ब्रह्मवर्चसकामस्य, यः ह्येव्यात् विभीषात् तस्य, भ्रामकामस्य, यः कामयेत ब्रह्मन् विशं विनाशयेयमिति तस्य —	१९५-१९९
४.	सुवर्गकामस्य, यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरिति तस्य, यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामिति तस्य, यो राजन्य आनुजावरः स्यात् तस्य —	२००-२०३
५.	पापयक्ष्मगृहीतस्य —	२०४-२०७
६.	यं कामयेताशाद्ः स्यादिति तस्य —	२०८-२११
७.	इन्द्रियकामस्य वीर्यकामस्य (सर्वपृष्ठा), अग्निशस्यमानस्य (सर्वपृष्ठा)	२१२-२१६
८.	चक्षुष्कामस्य —	२१७-२१९
९.	भ्रामकामस्य (सांप्रहृणी) [मन्त्राः, ब्राह्मणं च] —	२२०-२२४
१०.	आयुष्कामेष्टिः - मन्त्राः —	२२५-२३०
११.	यो उद्योगामयावी स्यान् यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्य [आयुष्कामेष्टिब्राह्मणम्] —	२३१-२३५
१२.	योऽथ प्रतिगृह्णाति तस्य [वारुणीष्टिः], [यद्यपरं प्रतिग्रही स्यान् तस्यानुनियंषश्च] —	२३६-२४०
१३.	यः पाप्मना गृहीतः स्यात् तस्य —	२४१-२४६
३. १४.	काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः —	२४७-२६४
४. १-१३	काम्येष्टिविधानम् —	२६५-३९७
१	भ्रानृग्यवतः स्पर्धमानस्य —	२६५-२६८
२.	भ्रानृग्यवतः स्पर्धमानस्य (विजितीष्टिः) —	२६९-२७२
३	भ्रानृग्यवतः स्पर्धमानस्य (संबर्गेष्टिः) —	२७३-२७६
४.	प्रजाकामस्य, पशुकामस्य —	२७७-२७९
५	चित्रेष्टेस्पहोममन्त्राः —	२८०-२८३
६.	पशुकामस्य (चित्रेष्टिः) —	२८४-२८७
७.	कारीरीष्टि-मन्त्राः —	२८८-२९३
८.	(") —	२९४-३००
९.	वृष्टिकामस्य (कारीरीष्टिः) ब्राह्मणम् —	३०१-३०४
१०.	" " " —	३०५-३०८
११.	त्रैधातवीधेष्टिः सर्वेभ्यः कामेभ्यः, अभिचरत, अभिचर्यमाणस्य, सहस्रेण यक्ष्यमाणस्य, सहस्रेणैतानस्य, पशुकामस्य, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते तस्य —	३०९-३१६
१२.	त्रैधातवीधेष्टिः - [आख्यायिका] —	३१७-३२५
१३.	य कामयेत राजन्यमनयोभ्यो जायेत वृत्रान् अश्वरेदिति तस्य —	३२६-३२७
४. १४.	काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः —	३२८-३४१

प्र.सं. अनु.	विषयः	पृष्ठानि
५. १-१०	प्रकृतेष्टी शेषविधिनामनुब्राह्मणम् —	३४२-३५२
१.	अग्नीषोमीयपुरोडाशविधानाय उपोढातन्वेन आख्यायिका —	३४२-३५०
२.	पूर्णिमायामग्नीषोमीयपुरोडाशः —	३५१-३६१
३.	पूर्णिमायां वैश्वपुरोडाशाः, अमावास्यायां, सांताव्ययाः —	३६२-३७०
४.	भ्रातृव्यवहः पशुभ्यस्तस्य च पौर्णमास्यामनुनिर्वाण्यौ —	३७१-३७७
५.	अश्वयुज्येदि. द्वात्रिंशत्पञ्चमः —	३७८-३९२
६.	दशोत्सर्गनामयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यम् —	३९३-३९९
७.	सामिधेनीमन्त्रप्रत्याख्यातम् —	४००-४०८
८.	" " —	४०९-४१९
९.	प्रथरमन्त्रस्य, निरादस्य, ध्रुगादापननिरादस्य च व्याख्यातम् —	४२०-४२९
१०.	त्रैलोक्यविधानं काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम् —	४३०-४३७
११.	सामिधेनीषु द्वौर्गुर्नियमप्रदेशः —	४३८-४५२
५. ११.	वामदेष्टिपाठपातुरोत्पत्तयः —	४५३-४६८
६. १-११	प्रकृतेष्टी शेषविधिनामनुब्राह्मणम् —	४६९-५८८
१.	प्रधात्रविधिः —	४६९-४८४
२.	आश्वभागी —	४८५-४९९
३.	सोमपुरोडाशाः —	५००-५०८
४.	वेदिः —	५०९-५१३
५.	वर्द्धिःप्रयोगः —	५१४-५२१
६.	उत्सर्गयात्रविधिरुक्तौ —	५२२-५३२
७.	हृषोर्गदातम् —	५३३-५४१
८.	हृषोर्गदातमथौ —	५४२-५५०
९.	अनुपात्रं गृह्यतयात्रम् —	५५१-५६७
१०.	संतुषात्र. पत्नीसंवात्रम् —	५६८-५७५
११.	संवात्रेर्द्वैतम् —	५७६-५८८
११. ११.	सिन्धुपात्रं च द्वात्रिंशत् —	५८९-६०३

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

पदपाठ-युता

भट्टभास्कर-सायणाचार्य-विरचित-भाष्याभ्यां समेता

द्वितीयखण्डस्य प्रथमो भागः

[द्वितीयं खण्डम्]

ॐ

कृष्णयजुर्वेदीया

तेत्तिरीय - संहिता

भट्टभास्करभाष्य-सायणभाष्यसमेता

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः)

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

ईशान सर्पिन्याना भूतानामीश्वर पर ।
पुनातु सर्पदा युष्मान् शब्दब्रह्मततु शिव^१ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्रुतित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^१ ॥ १ ॥

व्याख्यात प्रथम काण्ड मूलप्रतिबोधकम्^१ ।

विकृतेर्बोधक काण्ड द्वितीय व्याख्येयम्^१ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मरक्षणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्याया याज्ञिकाना मन्त्रत्वमवसीयते ।

*नच पाठ्युता मन्त्रा यजुः प्रसिद्धपाठकम्^१ ॥ ४ ॥

माम शीलान्मका मन्त्रा * प्रयोगे स्वार्यबोधका^१ ।

^१लोके पदपठार्थौ यौ वेदे तावेव गोचरौ ॥ ५ ॥

१-१. मै-ईशान शिव^१ नास्ति ।

१. इ-श्रीगणपतिवृत्तिहाम्या नम, उ-श्रीगणाधिपतये नम । २ उकड१ पा हा-विद्यातीर्थं महे- १५ श्वरम् । ३. ड१-^०बोधनम् । ४ अ-याकरोम्यइम् । * (द्र मीसू-आमा २१ ३५ ३७) । ५ आ इ-प्रसिद्धपाठकम् । ६. इ-स्वस्वकर्मेणि । ^१(द्र मीसू १३ ३०-३२) । ७. इ ड-नापरौ ।

मान व्याकरणे 'तेन ह्यर्षधीर्लोकवद्भवेत्' ।

*अन्ध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः, *मन्त्रे प्रवचनात् स्वरा ॥ ६ ॥

भाषिका 'ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते वसेण' इति * ।

जयैकत्वेन चान्यैक्येन तेन स्याद्यजुरन्तधी ॥ ७ ॥

सनिघायनुपङ्गः स्यादर्थोद्धतिरसनिघौ ।

मन्त्रादन्यद्ब्राह्मण स्याद्विधिवद्द्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

*समभिन्धाहृते धर्मे शक्तिः शो बोधको विधि ।

'उपवीतानादिवल्लोके' 'ह्यपूर्वाधौ विधीयते' ॥ ९ ॥

*हिनाब्दादित्यागतो वै' विधिस्तूपरिधारणे ।

न विधिर्मन्त्रगारयाने' यामिर्मन्ता' इत्यतः ॥ १० ॥

इवायुवो इति वादोऽय मान 'धर्मे विधिर्येत' ॥

'ऊर्जोऽधस्तूध्या इत्येषा स्तुति स्यात् फले विधि' ॥ ११ ॥

*तेन ह्यलमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुमी' ।

सर्वसाधारणा ह्यर्था 'पूर्वकाण्डे विचारिता' ॥ १२ ॥

'इष्टितोमपशुष्येषा विकृतिष्वपि कानुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्पुदाहस्य' बहवोऽर्थो' विचारिता ॥ १३ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नं पुरुषोऽस्तिले ।

अनायासेन 'वेदेऽस्मिन्नर्थे बोद्धुमिति मशु' ॥ १४ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्य कर्म द्विविधम्, प्रकृतिर्वैकृत्येति । प्रकृतस्योद्देशोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमारोपदेशो यत्र क्रियतेऽर्वादिष्टं तु प्रकृतेरतिविशेष्यते सा विकृतिः । यथा क्षान्दिका 'वृक्षदाब्दे एव सर्वो प्रक्रियामुपादय (द्र माशिका-पा ७३ १०२ १०५) घटपटादिशब्देषु ताम्बुतिदिशन्ति, विशेषमेव सर्वोद्विषु (द्र माशिका-पा ७३ ११४) उपदिशन्ति, तद्वत् । 'तत्र प्रकृतिर्द्विविधा' मूलप्रकृति भवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोयामिति 'सामशेष्येतास्तिस्तो' मूलप्रकृतयः । ताम्बु कस्याप्यह्नसान्धय

८-८ उ पा-तत्तदर्थोद्देशोऽपि कान्दकेन, हा-तत्तदर्थोद्देशोऽपि कान्दकेन । १-१

२५ (द्र मीसू-तापा १२३ (८-२५)) १-२ आ-प्रयोगे कर्मणा भवेत्, नानापि, उ ७१-मन्त्रे स्वः, भाषिको १० उ ७१-स्यादप्याहृतिः । * (द्र जैव्या मीसू ११५) । + (द्र मीसू ३४ १२) ।

११. १-० क्व सिद्धम् । १२-१२ इ-यद्विपाथो (१) नुपादत । X (द्र मीसू ३४ १५) । १३

उ ७१-०ऽपि । १४ उ ७१ हो-आख्यातम् क हा-आख्यातो । † (द्र जैव्या २१ २०-२१) ।

१५ अ उ पा हा-हयद । ‡ (द्र मीसू १२१ १८) । १६-१६ इ-विष्यन्वयादभवेत्, क पा हा-धर्मे

३० निधीयते, उ ७१-धर्मे निधिष्यते, हो१-धर्मे निधिष्यन्तम् । १७-१७ इ-वायो स्तुतिविद्येन स्यादागस्य सफलो

निधिः, हो१-मन्त्रेऽप्यने निधिः, अ उ पा हा-इत्येन भुति स्यात् । * (मीसू १२ २६-३०) १८ हा-

हेतुः । १९-३० उ ७१-मूर्धने विचारिता, इ-मूर्धनेरेता पृथक् । २० अ अ उ पा-पशुष्ये, इ-म प्रकृतिः कर्मणु । २१ अ-तत्तदर्थोऽप्यामुदा, हो१-वाक्यामुदा । २२ उ-वृद्धोपा ।

२३-३३ इ-वेदेऽस्मिन् निधुं भाति क्षम । २४ अ अ उ पा हा-वेदगन्धे । २५-२५ अ पा-

३५ मशुत्तुर्वाग्निः । २६ अ उ पा-रान्तामशु, इ-शान्तिः नाम्ना । २७-२७ आ इ क-तोमशेति विप्रो,

हा-पा-तोमशेति ।

काम्याः पशवः]

धतिद्विष्टस्याभावात् । अग्न्याधानेदृकोपवानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत् तर्हि तदस्य सर्वमग्निहोत्रादिभिः
उपलक्षणीयम् । अथवा "वह्निर्मंस्वामात्रतया" कर्मत्वानादरेण मूलप्रकृतित्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम
प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण होतव्यं कर्म । तद्विद्वृत्तिः "कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम्
(द्र. तांमा २५.४.१-४) । इष्टिनोमं पुरोडासादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाद्यं कर्म ।
तद्विद्वृत्तिः "पेन्द्राग्नेकोदाशकपालं नियंपेत् प्रजाहामः" (तैसं २.२.१) इत्यादि काम्येष्टयः । सोमो नाम
प्रतिवसन्तमनुष्टेयं "योमलतारसद्रव्येण निष्पाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म" । तस्य साक्षाद्विद्वृत्तिर्विश्वजिदाद्येवाह-
परम्परया सहस्रसवत्सरसपर्यन्तः । कर्मबंधः । यद्यप्यग्नीषोमीयपशुकृतोभ्य इष्टयग्निहोत्रलोभेभ्यो
विलक्षणस्तथाऽपि भासौ काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन् पश्चाद्विष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतिर्यात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणांमुपाकरणनियोजनादीनां सवनीयादिपशुप्वतिदेशात्
प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्वयात्मकत्वादान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । सहस्रसवत्सरसप्रगतधर्माणामन्यत्राति-
देशाभावेन तस्मिन् सधे द्विविधस्यापि प्रकृतित्वत्वाभावात् वैचल्यविकृतिवत्त्वम् । "गृहमेधीयेष्टिरपसद्धोम
इत्यादेरप्रकृतिविकृतिर्यादपूर्वकर्मत्वम्" । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन् वा तदीयस्यान्यास्मिन् वा
वश्विद्वृत्तिदेशोऽस्ति । तस्मात् प्रकृतिर्विकृतिरभ्यात्मकमनुभवात्मकं चेति चतुर्विधं कर्म सपत्रम् । तेषु
चतुर्विधेषु कर्मसु सहिताग्रन्यस्य प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमी वर्णिता । सोम-
स्याङ्गात्वेनावान्तरप्रकृतिरपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णिताः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृतिर्युत्पत्तये पुनरा-
धेयवाजपेयादयोऽपि काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयकाण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र
पञ्चमपष्टप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासप्राहणमाज्ञातं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव ह्यग्निधानात्
काण्डस्य विकृतिप्राधान्यमविरुद्धम् । ताम्यपि विकृतिषु यद्यप्युक्तीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यामस्या
ता "पृथ प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि" तासु बहुवक्तव्यसद्भावात् "सूचिकटाहन्यायेन प्रथमं ता उयेश्वावान्तर-
प्रकृतेरग्नीषोमीयपदोर्विकृतयो वायव्यादिनाम्यपदावोऽस्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं
स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमासाहसमूहवदेककर्तृत्वभावावाज्ञासि क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठान-
प्रयुक्तस्याऽनुपूर्विनियमस्य कस्यचिद्भावाद्ध्ययनसप्रदायेनैव तस्त्रियम इति "नात्रानुवाकार्थः
पृथगुपन्यस्यते" ॥

(इति भाष्यकारोपोद्घातः ।)

२८. हो१-अग्निस्वकारः । २९. ड.ड.१-मात्रतया करणम् । ३०. ड.हो१-कुण्डपा । ३१-३१. २५
आ.क.हा-सोमव्यारूपद्रः, इ-सोमव्यारूपद्रव्यसार्थं कर्म अग्निष्टोमाख्यम् । ३२. अ.उ.पा-संवत्सरपर्यन्तः ।
३३. ड.१-सोमेभ्योऽपि । ३४. क.ड.१ हा.हो१-तस्मिन् । ३५-३५. अ.उ.पा-पसद्धर्म इत्यादेरप्रकृतित्वात्पूर्व-
कर्मत्वम्; इ-विकृतित्वात्पूर्वत्वम्; हो१-सत्याग इत्यादेरप्रकृतित्वात्पूर्वकर्मत्वम्; ड-सत्याग इत्यादेरप्रकृति-
विकल्पितत्वात्पूर्वकर्मत्वम्; ड१-सत्याग इत्यादेरप्रकृतिविकृतित्वात्पूर्वकर्मत्वम् । ३६. आ.क.ड.ड.१. हा-
'अपि' नास्ति । ३७. अ.उ.ड.ड.१.पा.हो१-दर्शप्राहणमाज्ञातम्; इ-दर्शपूर्णमासौ ब्रह्मत्वं च समाप्नातम् । ३०
३८. इ-आम्नानात्; ड.ड.१-'हि' नास्ति । ३९. इ-'काण्डस्य' नास्ति । ४०-४०. इ-ताः प्रथमं प्रवर्तनीयाः ।
४१. इ-गृहकृत्यसद्भावात् । ४२. अ.उ. पा-दर्शपूर्णमासाह्यवदेकः । ४३-४३. इ-ततश्च अनुवाकार्था-
नाम् अनुप्रयुक्तस्यानुपूर्विनियमस्य, अ.उ.पा-अतो मन्त्रार्थानुष्ठानस्यानुपूर्विनियमस्य, क.ड-ष्ठानप्रयुक्त-
स्यानुपूर्विकनियमस्य, हा-ततोऽनुवाकार्थाश्च अनुष्ठानस्यानुपूर्विनियमस्य; आ-नुष्ठानस्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य ।
४४-४४. इ-पृथक् स्तोष्यते, अ.उ.ड.पा-नुवाकार्थाः पृथगुपन्यस्यन्त इति च । ३५

हरिः ३०० ॥

वायुर्व्यं२ श्वेतमा लभेत् भूतिकामो वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता

वायुर्व्यम् । श्वेतम् । एति । लभेत् । भूतिकाम इति भूति-काम ।

वायु । वै । क्षेपिष्ठा । देवता ।

- ५ अत पर काम्या पशवो विधीयन्ते काम्यप्राया, नेमित्तिकाना च मध्ये निधानात् ।
तेषां न परादिनियमोऽस्ति १ । वैश्वदेवकाण्ड 'वायव्य श्वेतमा लभेत्' इत्यादि ॥ तेषां च " पीरोला
रथिवृध " (तत्रा २ ८ ?) इत्यारभ्य पङ्क्तौ वाज्यानुवाक्या, वपाया पुरोडाशस्य हनिप इति
द्वेद्वे । वायव्य वायुर्देवस्य 'श्वेत श्वेतवर्णं पशुम्' आ 'लभेत् भूतिकाम । आलम्भन नियोजनम् ।
भूति विभूति 'धनवत्ता । भूति कामयते इति ३ "शीलिकामि" (पा ३ २ १ वा ७) इत्यादिना
१० गप्रत्यप, पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्न च । 'क्षेपिष्ठा क्षिप्रतमा । " रथुलदूर " (पा ६ ४ १५६) इति
यणादिलोपो गुणश्च । ननु भूति कामयमान प्रति वायोर्मतिहेतुत्वं प्रतिपाद्य, यथा— " ऐन्द्र चरु
निर्भेत् पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव " (तस २ २ ७) इति तत्र । तद्वदस्य क्षेपिष्ठत्वप्रतिपादनेन
क्षेपिष्ठत्वमप्यय कामयत इति चेत् न, ' स एवैन क्षेपिष्ठत्वं भूति च गमयति ' इति 'निगमना-
भानात् । किंच-देवताप्रहणमप्यनर्थकम्, 'वायुर्वं क्षेपिष्ठा' इत्येव वाच्यम् । अत्रोच्यते—'भूतिर्भूणुता
१५ पशुत्वं क्षिप्रकारित्वं कार्याणां सर्वार्थसाधनभूत आत्मधर्म । अत एव निगमयति ' भवत्येव'

यायव्यमिति ॥ १ तत्र च १ प्रथमानुवाक्याऽऽदौ वैश्वदेवकामिन पशु विधत्ते— 'वायव्यं श्वेतमा
लभेत् भूतिकामो वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव ह्येन भागधेयेनोप चावति स एवैन भूतिं गमयति
भवत्येव' इति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽय वायव्य । स च श्वेतवर्णः । तम् आ 'लभेत् सप्तशतं,
वर्हि' प्रक्षारणाग्रम्या यानामनुपाकुर्वन्तिल्लयं । यद्यप्यय 'यजेत्' इति २ न ध्रुवते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकत्वं
२० वागहपस्य ध्रुवमागतवादन्यथाऽनुपपत्त्या 'वायव्येन पजेत्' इत्येव वाग कल्पनीय । न च सत्सु
महत्प्रसङ्गोऽप्यु देवेषु कुत्रो 'वायौ पशुपात' इति शङ्कनीयम्, वायोः रतिशयेन क्षिप्रगामिदेवतात्वात् ।
'श्वेतपशुश्च त्विप्रकारित्वं' वायो स्वकीयो भाग । स्वार्थे धेयद्रव्य (पा ५ ४ ३६ वा २) । यद्वा—वर्ण-

- ३-२. तै१ तै२ मै-वेप्रादिनियमो नास्ति । ३-३. त तत्र पर-ल-धनवत्ता च कामयते इति,
मै-ल-ताम् । ४. तै१ तै२ मै-वाच्यम् । ५. पर-निगमनाभावात् । ६ मै-भूति' नास्ति ।
२५ ७. तै१ तै२-परत्य । ८ ल-'क्षिप्रकारित्व' नास्ति । ९. तै१ तै२-सार्थम् ।

१-१. अत्र वा- 'तत्र च' नास्ति, १-तत्र तावत्, ४ ४१ शौ-तत्र । २. इ-प्रथमप्रपाठके प्रथमा
गुणश्च ऐश्वर्यम् । ३-३. इ-योगे निधि, ४ ११-सार्थविधि । ४-४. आ-वायुर्वायोः श्वेत, ४-वायो
कारण । ५-५. आ-वेप्रादिनियमि ।

वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति
भर्गत्येवाऽतिक्षिप्रा देवतेत्याहुः

वायुम् । एन । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एन ।

एनम् । भूतिम् । गमयति । भर्गति । एन । अतिक्षिप्रेयति-क्षिप्रा । देस्ता । इति । आहु ।

इति । वायुधाय देवताना मध्ये क्षिप्रकारितम् । “निर्धारणाश्रयणधर्मेण निर्धार्यमाणस्य” “अभिधानात् । यथा—“प्राची दिशा वसन्त ऋतुनामग्निर्देवता” (तस ४ ३ ३) इति । तदर्थमेव देवताग्रहणम् । देवतान्तरापेक्षया चातिशायिनिक प्रयुज्यते । यजमानधाय” मनुष्याणा मध्ये क्षिप्रतमत्वलक्षणा भूतिं कामयते “तस्मात् वायव्यमा लभेतेति । यद्वा “भूतिभिभूति, तस्या यत् क्षिप्रतमः “प्रदाने स देवताभावा” प्रतिपाद्यते वायुरिति । भूतिहेतुत्व तु वायोप्रतिपादितमेव “सामर्थ्यसिद्धमिति वेदितव्यम् । भूतिहेतुना देवताना मध्ये वायु क्षिप्रतमा भूतिं ददातीति भावः । १० स्वेनेति । वायो स्वभूतेन शुद्धेन पशुना “भागधेयेन भागेन” । “भागरूपनामभ्यो धेय ” (पा ५ ४ ३६ वा २) इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । “उप धावति उपगच्छति । सर्ते पाघादिना (पा ७ ३ ७८) धावादेश वेगिताया गतौ । शीघ्रमुपगच्छति, स्वभागधेयलभावात् । स एवेत्यादि गतम् ॥

अतिक्षिप्रेति ॥ प्रथम इतिकरणो हेतौ । यस्मादतिक्षिप्रत्व^{१०} देवतात्व च वायो तस्मात् एन यजमान एसा देवता एप्रदह प्रकर्षेण दग्धुम्^{११} ईधरा स्यात् । तस्मादत्र प्रतिभियमित्याहु पुराविद । १५

व्यत्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च “भागधेयेन धसाधारणेन वायुम् एव उप धावति समीप प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः” । इतरदेवानाम् अस्मिन् पत्रात्प्रत्यन्तप्रोत्सवावात् “वायुमेव” इत्यन्वयार्थेन । यद्वा—यजमानस्या नाद्रव्यापृष्यधमुप धावत्येवेति योज्यम् । तेन तु ए स वायु एव एन यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववत् गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहाद्य भवति एव ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव ॥

अतिक्षिप्रेति ॥ “तस्मिन्नेव कर्मणि देवता विदोह^{१२} विधत्ते—“अतिक्षिप्रा देवतेत्याहु सैनमीधरा २० प्रदह इत्येवमेव सन्त वायवे नियुक्तवत् सा एमेत नियुद्धा अस्य धृतिर्यत् एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव” इति । “अत्रामिशा पूर्वोक्तविशेषेण^{१३} वायुदेवता “अत्यन्तक्षिप्रकारिणीत्येव देवतादोषगूढामिषाया ॥

१०-१० मै-^{१४}रणश्रयणात्निर्धार्यकरणस्य, ल-^{१५}रणश्रयणात् निर्धार्यकरणस्य, पर निर्धारितश्रवणात् निर्धार्यकरणस्य । ११ त १ मै-अभिधानम् । १२ त १ त २-^{१६}मानात्मनायम् । १३ त २-तस्मात् वा यस्मात्, ल-यस्मात् । १४ त १ त २-भूतिप्रा भूति । १५-१५ अ त १ त २-प्रदानेन २५ देवताभावम् । १६-अ-सामर्थ्यम् इति । १७ त २-“भागेन” नास्ति । १८ ल-क्षिप्रत्वम् ।

६. अ इ उ पा-रोचते । ७ ड ड १-इतरदेवतानाम् । ८ आ क ड हा-^{१७}न्तप्रियत्वाभावात् । ९-२ आ-विशेषम्, ड १-तस्मिन्नेव कर्मणि देवताविशेषम् । १०-१० अ उ पा-अत्यन्तामिशा पूर्वोक्तानि विशेषणानि, ड १-अत्यन्तामिशा पूर्वोक्तनिर्दिशेषेण । ११-११ अ क हा-अत्यन्त क्षिप्रकारिणीत्येवद्वगुण दोषामिशा, अ उ पा-अत्यन्तक्षिप्रकारिणीत्येव देवतागुणदोषामिशा ।

सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव सन्त वायवे नियुक्तवत् आ लभेत नियुद्धा
अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवेत्येव (१)

सा । एतम् । ईश्वरा । प्रदह इति प्र-दह । इति । एतम् । एव । सन्तम् । वायवे ।
नियुक्त इति नि युक्ते । एति । लभेत । नियुदिति नि-युत् । वै । अस्य । धृति । धृत ।
५ एव । भूतिम् । उपैति । एति । अप्रदाहायेत्यप्र-दाहाय । भवति । एव (१) ।

“ ईश्वरे तोसुत्कसुनौ ” (पा ३ ४ १३) इति कसुन् । वायो प्रेरणशेषपादभिर्जायते इति “ दाह-
हेतुत्वम् । यथा “ सहस्रपुत्रो अद्भुत ” (ऋस २ ७ ६) इति, “ वायोरग्नि ” (तैत् २ १)
इति च श्रुति । यद्वा - दाहेन विनाशो लक्ष्यते ॥

इदानीं प्रतिविधानमाह-एतमेवेति ॥ सर्वत्र गुणविधानमित्येके । कर्मान्तरमित्ये ।
१० एत येतम् एत स तम् एतम् विश्रुतम् नियुक्ते वायवे आ लभेत । वायोरथा
नियुत (निघण्टु १ १५ १०), तद्वत् । “ तसो मन्वे ” (पा १ ४ १९) इति भत्वम् ।
नियुद्धा इति । ध्रियतेऽनयेति धृति वाहनम् । एत कृते धृत अपि नष्ट एव भूतिम् उपैति
तच्च अप्रदाहाय सपद्यते, ततो भवति एव यजमान । समानत्राप्ये पदात् परत्वाभावात्प्रजाता
भावात् ॥

१५ सन्त प्रथमम् आहु । सा चोम्ना देवता एत यजमान प्रदह प्रदग्धम् “ ईश्वरा समर्था इति स्वामिप्राय ११
प्रकृत्यन्ति । वायो क्षिप्र वाति सति जायत्यमानोऽभिर्गुहान् दहृत्सोवे दश्यते ११ । अतोऽभिर्द्वारा वायो
दोहक्यम् । तत्परिहृतं “ नियुद्धिरोपण्युक्तय वायव्य पत्रम् आ लभेत । नितरा युता रवे मिश्रिता
इति नियुते वायोरथा (निघण्टु १ १५ १०), तस्य सन्तीति नियुदवान् । अत एव तदीयवायु
पात्रप्रतिपादक “ पीवोऽन्ना रयिवृष ” (तैत् २ ८ १) इत्यस्मिन् “ वृषे “ शतसहस्रसरयाकाभिरधजाति
२० विषोऽप्येवमात्राप्रपते-“ आ नो नियुद्धि शक्तिर्नाभिरध्वरम् । सहस्रिणीभिरपयाहि यन्म् । वायो अस्मिन्
हविषि मादवम् ” (तैत् २ ८ १) इति । येन नियुत्सत्रकाऽधजाति सैव अस्य वायो धृति
धारयित्री । “ न हि योऽनेषु “ अथपु शनैगच्छत्सु वायु क्षिप्र गन्तु शक्नोति । “ तेन नियुदेवास्य
एतियोरगमता नियुचनो “ वायोर्हविष्यन्तेन यजमानोऽपि एत एव धविनष्ट एव सर्वैश्वर्यं प्राप्नोति ।

१०-११ तैत् २-७-द्वेयत्वम् । २०-२०. तैत् २-८-म हि सर्वतोद्भूत् । २१. पर मे १-पूर्वत्रैव ।
२५ २२ तैत् २-३-नियुक्तिम् पर-नियुक्तिम् । २३-२३ तैत् २-८-वायो तद्वत् नास्ति ।
२४ ११ तैत् २-३-‘तय’ नास्ति ।

१०-१२ आ हा-३ऽऽऽ वाभिप्रायम्, १-उपपत्तिरिति पश्चाद्गुदाभिप्रायम् । १३. ड ड १ हो १-दृष्ट ।
१४ इ-नियुचो । १५ इ-आत्म । १६ इ-मद्वत् । १७ ट-त । १८. अउपा-दाम्नेषु ।
१९. ड १-वायुम् । २०-२०, अ उ पा हा १-‘तेन धारणयो’ नास्ति ।

वाय्वा पशव]

वायुर्वे नियुत्वन्त आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते
वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता
नि यच्छति ग्राम्येव भवति नियुत्येते भवति भ्रुवा एवास्मा अनपगाः करोति

वायुर्वे । नियुत्वन्त इति नियुत्वन्ते । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्रामकाम ।
वायु । वे । इमा । प्रजा इति प्रजा । नस्योता इति नसि-ओता । नेनीयते । वायुम् । ५
एव । नियुत्वन्तमिति नियुत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भागधेयेन । उपेति । धावति । स ।
एव । अस्मै । प्रजा इति प्रजा । नस्योता इति नसि-ओता । नीति । यच्छति । ग्रामी । एव ।
भवति । नियुत्वन्त इति नियुत्वन्ते । भवति । प्रजा । एव । अस्मै । अनपगा इत्यनप-गा । करोति ।

ग्रामकाम इति ॥ ग्रामो जनसमूह । स त्रिधेयो मे स्यादिति कामयमान । यद्वा-केन-
चिदपहृत ग्राम पुन प्राप्तुकाम । नस्योता इति । नसि नासिकाया रज्जेन ओता "आबद्धा । १०
आङ्पूर्वाद्देव सप्रसारणम्, "पदन्" (पा ६ १ ६३) इति नसादेश, "तत्पुरुषे कृति बहुलम्"
(पा ६ ३ १४) इत्यलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (द्र ६ २ १३९) । "नेनीयते पुन पुनर्नयति ।
नियच्छतीति, अस्मे यजमानाय नियमयति त्रिधेयीकरोति । "भ्रुवा स्थिरा "अनपगा "अनपरक्ता ॥

तच्चैवयम् "अपदाहाय "भवति "एव । नियुत्वन्तो वायोरनुग्रहेण धैर्ययुक्तस्व" यजमानस्य स्वकीयान्
पुरपात्रियन्तु "स्वस्त्रीयद्रव्यमविनाशेन पालयितु च समर्थत्वात् मन सतापरूप प्रदाह सर्वथा न भवत्येव ॥ १५

यायव इति ॥ "तमेव पशु फलान्तराय विधत्ते- 'वायवे नियुत्वन्त आ लभेत ग्रामकामो वायुर्वा
इमा प्रजा नस्योता नेनीयते वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा नस्योता नि
यच्छति ग्राम्येव भवति' इति । नासिनायामोता "नस्योता । यथा लोके बलीवर्दी नासिकाछिद्रे रज्जुबन्धने
सति "सुलेन नीयन्ते तद्बहु सर्वा "प्रजा ग्रामवासिनीरधीना कृत्वा "वायु तत्र तत्र भृश नयति ।
"स च वायु पशुना "तुष्ट "सर्वा "प्रजा यजमानाधीना करोति । स्वाधीनत्रजो यजमानो ग्रामस्वामी २०
"भवति एव ॥

नियुत्वन्त इति ॥ देवतागुण" प्रशंसति- 'नियुत्वन्ते भवति भ्रुवा एवास्मा अनपगा करोति'
इति । नियुत्वद्गुणयुक्तय पशु "भवति इति "यत्नेन ग्रामस्था सर्वा प्रजा शमित्य यजमाने "भ्रुवा
अनुरक्ता "करोति, न तु ता कदाचिदन्परक्ता भवन्ति ॥

२५ तर् तर्- 'आबद्धा' नास्ति । २६ ल-अपरक्ता ।

२५

२१. इ-भूतिप्रदेन स तु । २२ इ-सहायद्रव्य° । २३ इ-अमुमेर, ड१-'तमेर' नास्ति ।
२४ ड हो१-सुसादा° । २५ इ-'तुष्' नास्ति । २६ अउडपा हो१-'सर्वा' नास्ति ।
२७ इ-देवतागुणान् । २८ अउपा-यत्र तेन, इ-स च हा-स च यत्र ।

वायवे नियुत्वन्तु आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ
 खलु वा एतस्य प्रजाया (२) अप क्रामतो योऽल प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तु स्वैनं भागधेयेनोप धारति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजा
 प्र जनयति विन्दते प्रजा

- ५ वायवे । नियुत्वन्तु इति नि-यु-वन्ते । एति । लभेत । प्रजाकाम इति प्रजा-काम । प्राण इति प्र-अन ।
 वै । वायु । अपान इत्य-अन । नियुदिति नि-युत् । प्राणापानाभिरिति प्राण-अपानौ । खलु ।
 वै । एतस्य । प्रजाया इति प्र-जाया (२) । अपेति । क्रामत । य । अलम् । प्रजाया इति
 प्र-जायै । सन् । प्रजामिति प्र जाम् । न । विन्दते । वायुम् । एव । नियुत्वन्तुमिति नि युत्वन्तम् ।
 स्वैनं । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धारति । स । एव । अस्मै । प्राणापानाभ्यामिति
 १० प्राण-अपानाभ्याम् । प्रजामिति प्र जाम् । प्रेति । जनयति । विन्दते । प्रजामिति प्र जाम् ।

प्रजाकाम इति ॥ प्रजा पुत्रादिका कामयमान । प्राण इति । उपर्यधोभानाभ्यां प्राणा-
 पानमनयो । प्राणापानौ खल्विति । अनयोरपक्रमणात् प्रजा नोपपद्यते । "योऽलमिति । "सत्त्वामे
 प्रनननशक्तौ प्रजा न लभते, प्राणापानाननुप्रहात् । स एवेति । नियुत्वान् वायु प्राणापान
 रूपत्वेन" "प्रजा" "जनयति ॥

- १५ वायुर इति ॥ पुनरपि एतन्तराव विधत्ते- ' वायवे नियुत्वन्तु आ लभेत प्रजाकाम प्राणो वै
 वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्य प्रजाया अप क्रामतो योऽल प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तु स्वैनं भागधेयेनोप धारति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजा प्र जनयति विन्दते प्रजाम्'
 इति । प्रर्येणानिति सुषुविलाद्बहिःश्रेष्ठेन इति "प्राणापानौश्च तथाविध । अपवर्षेण सुखाद्बस्तादुरस्या
 न्नातिरिति" चेटन इति "अपान । "नियुत्वन्तु" नितरा यौनि मिश्रीमवनीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे ।
 २० "यं पुण्यं प्रजायम्" "अन्" "अन्" अनुकृतीयुक्तं सन् "युवा च सन् अपत्य न लभते" एतस्य पुरस्य
 "प्राणाया मर्यादात्" "प्राणापानौ अपक्रामतो धवत । अपत्यलाभायानेत्" पुरस्येण गर्वाशये निरिक्ते रेतसि
 नियुत्पत्त्या वायोरनुप्रहात्प्राणापानौ जीवान्तरं न प्रविशति । एतदेवाभिप्रेत्येतेरयोपनिषदि श्रूयते-
 ' न ह वा क्रतु प्राणान्तरं गिर्यते यदा क्रते प्राणान्तरं सिर्यते पृथक् सम्भवेत्" (देआ ३ २ २) इति ।
 नियुत्पत्त्या वायु "भागधेयेन" पुत्रा" यन्मानायै तदीपरेतसि "प्राणापानाभ्यां शुक्लं जीव प्रवेद्य प्रजा
 २५ "प्र" "जनयति" मया वज्रमानं पुत्रं लभते ॥

२० १-माऽपमिति । २८. ती १२-नस्यामेर । २०. मे १-रूपद्वये ।

२०. आ इ क ट ट १ १ १ १-मया वायुभ । ३० अ उ पा-धमादिति । ३१. अ उ पा-
 'नियुत्वन्तु' निति, ट ट १ १-नियुत्वन्तुऽपि । ३०-३२. इ हा-वायुःश्रीयुक्तं, अ उ पा-
 'प्रजामिति' इति । ३३ इ क ट-मया वज्रमानं यै । ३२ ट ट १ १ १ १ ।

शाम्ना पश्य]

वायवे नियुत्वत् आ लभेत ज्योगामयावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ
खलु वा एतस्मादप क्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन भाग-
धेयेनोप (३) धावति म एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत् यदातासुर्भवति जीवत्येव
प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् सोऽकामयत् प्रजाः पशून्सृजेयेति

वायवे नियुत्वत् इति नियुत्वते । एति । लभेत । ज्योगामयावीति ज्योक्-आमयावी । प्राण इति ५
प्र-अन । वै । वायु । अपान इत्व-अन । नियुदिति नियुत् । प्राणापानाविति प्राण-अपानो ।
खलु । वै । एतस्मात् । अपेति । नामत् । यस्य । ज्योक् । आमयति । वायुम् । एव । नियुत्वन्तमिति
नियुत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । ओति (३) । धावति । स । एव । अस्मिन् ।
प्राणापानाविति प्राण-अपानो । दधाति । उत । यदि । इतासुरीति-असु । भवति । जीवति । एव ।
प्रजापतिरिति प्रजा पति । वै । इदम् । एक । आसात् । स । अकामयत् । प्रजा इति प्र-जा । १०
पशून् । सृजेय । इति ।

ज्योगामयावी दीर्घरोग । प्राणापानावित्यादि गतम् । यस्येति । “रुजार्यानाम्”
(पा २ ३ ५४) इति पद्यी । उतेति । यदि अपि इतासु गतासु भवति, तथाऽप्यनेन कर्मणा
जीवति एव इति स्तुति ॥

प्रजापतिर्वा इत्यादि । इदं परिदृश्यमानं स्थानरजङ्गनात्मकं सर्वं जगत् प्रजापति एक एव १५
प्रयस्तमितसमस्तविकार आसीत् । स प्रजापति पशून् च सृजेय इति अकामयत् ।

वायवे नियुत्वत् इति ॥ पुनरपि परान्तराय विधत्ते-‘वायवे नियुत्वत् आ लभेत ज्योगामयावी
प्राणो वै वायुरपानो नियुत् प्राणापानौ खलु वा एतस्मादप क्रामतो यस्य ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन
भागधेयेनोप धावति म एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत् यदातासुर्भवति जीवत्येव’ इति । ‘ज्योगाम-
यावी दीर्घरोगयुक् । यस्य ज्योक् आमयति वै पुरप चिरमामयो धावत् एतस्मात् ११ प्राणापानो धति २०
क्रान्तुमुच्यते ११ । अस्मिन् प्राणापानौ दधाति १२ चिर स्थापयति । अपि च यदि कश्चिद्भूमौ १३ शयान
१४ रग्ना १० मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेको १० भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राण ११ जीवति १५ ॥

प्रजापतिर्वेति ॥ कर्मान्तर विधातु प्रलौति-‘प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् सोऽकामयत् प्रजा पशू
न्सृजेयेति स आत्मनो वषामुदविष्वदत्तामनी प्रागृह्णात्ततोऽनस्तूपर समभनत्तस्त्वायै देवताया आऽलभत

३०-३० मैत्र-‘इति स्तुति’ नास्ति ।

२५

३६-३६. ७१-प्राणावपक्रान्तु, १०१-प्राणावपक्रान्तु, ३७ ७७१ १०१-स्थिरम् । ३८. अ उ पा-
शयानात् । ३९ अ उ पा-प्राण । ४०-४० इ मुहूर्तं गतप्राण, ७७१ १०१-मुहूर्तं याममात्रं गतो ।
४१. ७७१ १०१-‘दागो प्राणे । ४२ इ क ह-स जीवति ।

स आत्मनो वपामुदंभिवदत् तामुग्रौ प्रागृह्णात् ततोऽजस्तूपरः समभवत् तं स्वार्थं
देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत

सः । आत्मनः । वपाम् । उदिति । अम्भिवदत् । ताम् । अग्रौ । प्रेति । अगृह्णात् । ततः । अज ।
तूपरः । समिति । अभवत् । तम् । स्वार्थं । देवतायै । एति । अलभत । ततः । वै । स ।

५ प्रजा इति प्रजाः । पशून् । असृजत ।

व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा. ३.१.८५) । उत् अम्भिवदत् उद्धृतवान् । खिद परिधाते, छान्दसो वर्णोप-
जनः । व्यञ्जनद्वयादिरित्येके । ता वपामनेरुपरि हेतु प्र अगृह्णात् अधारयत् । ततः प्रगृहीताया
वपायाः वजः वृषः शृङ्गमिहीनः समभवत् । पुच्छविहीन इत्येके । अथ प्रजापतिः तम्
अजम् वृषाय देवतायै आत्मानमेव देवता कृत्वा तस्यै वा अलभत । ततो वा इत्यादि । गतम् ॥

- १० ततो वै स प्रजाः पशून्सृजत इति । यत् इदम् प्रजापत्यस्य जगदिदानीं दृश्यते तद्वदं सृष्टेः पूर्व
प्रजापतिः एकः आसीत् प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत् किंचिदित्यर्थः । सः च प्रजापत्यस्यैवामस्तत्प्रा-
त्येन स्वधरीरानुदरमभ्यवर्तिनीं पदसदृशां वपाम् उत् अम्भिवदत् उदित्खद्योद्धृतवान् । तां च वपाम्
अग्रौ प्रक्षिप्तवान् । ततः दग्धायाः वपायाः अजः वृषः शृङ्गरहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवता-
मुद्दिश्य आऽलभत । सत्कर्मसामर्थ्यात् प्रजाः पशून् असृजत । ननु स्वयमेव स्वधपासुतिप्रयत्नं तत्
१५ उत्पाद्य तं च स्वाधेमाऽभ्यजत् सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाहमिन्द्रजालमेवेतत् । सत्
पृथान्यत्राऽऽज्ञातम्- इन्द्रो मायाभिः पुररूपं ईयते (क्रमं. ३.२७.१८ छ. २.५.१९) इति, मायां तु
प्रहृष्टिं विद्यान्मयिर्न तु महेश्वरम् (शे. ४.१०) इति च । न खल्विन्द्रजालविषये विस्मये च भवत्-
पीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्तिः तदानीमचित्प्यमहिम्नि सर्ववेदसिद्धे परमेष्ठे
का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा क चीर्यं क वा पुरम्, क चीर्यं क वा वृक्ष इत्यादिकं मयानुपपादकं-
२० मन्त्रः कथं सुक्तिभिरुपादायति । संकल्पयिदे जगदीश्वरं को नाम विषय इति चेत् तद्वैतं प्रहृष्टेऽपि
न विभाव्यः । संकल्पयिद्वल विभेयता प्रयासेनेति चेत् नानाविधयोगैः कृत्स्नं राजादेः किं
घृतघृणयानिप्रयोगेति त्वया दहतम्यम् । लीलेति चेत् तद्व्याख्यानुरतंभेहि । तथा च स्मृतिः ।

३१. मै-तौदादिकच्छान्दः । ३२. तं-गुनहीनः । ३३. तं-पुच्छहीनः ।

४३. इ-आदौ । ४४. इ. उ. उ. हो-प्रजापत्यु' नाम्नि । ४५. उ-उत्खोद्धृतं । ४६. इ-
२५ उ-उत् । ४७. उ. उ. हो-नमजो । ४८. उ-महदेवति । ४९. आ-च' नाम्नि । ५०-५०.
अ. उ. पा-न खल्विन्द्रजालविषये विस्मये च भवत् । इ-च लौकिक इन्द्रजाले विस्मयं च भवत् ।
५१. हो-न खल्विन्द्रजालविषये विस्मयं च भवत् । इ-च लौकिक इन्द्रजाले विस्मयं च भवत् ।
५२. इ-नम' नाम्नि । ५३. इ यदृष्टम् । ५४. हो-वसतुपपादकमन्त्रः । ५५. इ-सुक्तिमयु-
३० क्तम् । ५६. उ-नोदत् । ५७-५७. उ-हो-मा शिमर । ५८. इ. हा-चेर' त्वयम् । ५९. उ. उ-
विषयः । ६०. हो-गृणय । ६१. अ. उ. पा-त्या' नाम्नि । ६२. उ. हो-तामक' । ६३. आ. क-धुति ।

काम्या पशव]

यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत
 प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवासौ प्रजां पशून् प्रजनयति यच्छ्रुणस्तत्
 पुरुषाणां रूपं यत् तूपरस्तदश्चानां यदन्यतोद्गन् तद्गवां यदव्या इव शफास्तदवीनां
 यदजस्तदजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रन्दे

य । प्रजाकाम इति प्रजा-काम. (४) । पशुकाम इति पशु-काम । स्यात् । स । एतम् । ५
 प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । अजम् । तूपरम् । एति । लभेत । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । एन ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एन । अस्मै । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 पशून् । प्रेति । जनयति । यत् । इमश्रुण । तत् । पुरुषाणाम् । रूपम् । यत् । तूपर । तत् ।
 अश्वानाम् । यत् । अन्यतोद्गिन्यन्यत -दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्या । इन् । शफा ।
 तत् । अर्षानाम् । यत् । अज । तत् । अजानाम् । एतान्त । त्रै । ग्राम्या । पशव । १०
 तान् (५) । रूपेण । एव । अरेति । रन्दे ।

यदित्यादि ॥ "पशुगणा स्वयन्ते" । इमश्रुणत्व "इमश्रुमत्व" पुरुषाणा रूपम् । पामा
 दित्वान्प्रत्यय (पा ५ २-१००) । तूपरत्वम् "अश्वाना रूपम् । अन्यतोदत्वम् अन्यतरपार्श्व-
 स्थितदन्तत्त्व "गवा रूपम् । "छन्दसि च" (पा ५ ४ १४२) इति दत्तभावात् । यत् "अव्या
 "इन् अस्य "शफा "सन्ति "तत् "अवीना रूपम् । अजत्वमेव "अजाना रूपम् । "एतान्त "वै १५
 "ग्राम्या "पशव प्रधाना, उष्ट्रगर्दभयोरसप्रायणात् । तानिति । "तान् सर्गान् पशून् यथोक्त-
 गुणलक्षण" पशुमालभमान रूपद्वारेण "एव "रन्दे ॥

"भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ते क्रीडार्थमिति चापरे" (इ मांड ६-तीका ९) । विष्णुपुराणमपि "—"क्रीडते
 नालकसेय चेद्वा तस्य निशामय" इति । व्याससूत्रमपि—"लोकवत्तु लीलकैवल्यम्" (ब्रसू २ । ३३)
 इति अलमविप्रसङ्गेन ॥ २०

यः प्रजाकाम इति ॥ विधत्ते—'यः प्रजाकाम पशुकाम स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा
 लभेत प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवासौ प्रजां पशून् प्र जनयति' इति ॥

यदिति ॥ पञ्च प्रजासति—'यच्छ्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्तदश्चानां यदन्यतोद्गन् तद्गवां
 यदव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशवस्तान् रूपेणैवाव रन्दे' इति ॥
 "पुस्पवायजे इमश्रुणि विद्यन्ते । तूपरत्व सर्वेष्वजेष्वभावेऽपि प्रकृते विद्यते । "अन्यतोऽथ एव दन्ता इति २५

३४-३४ मैः-पशुगणं सृजते । ३५ मैः-'इमश्रुमत्व' नास्ति । ३६ ए-भवति । ३७ तंर-मै-
 यस्योक्तगुणम्, पर-यथोक्तगुणम् ।

६४. अ उ क पा हा-पुराणेऽपि । ६५ इ-पुशवदजे । ६६ होः-अघस्तात्, डः-अघस्या, क
 हा-अन्यतोऽघस्ते ।

सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्जं
पुष्टिं तृतीयः सोमापूपणाद्येव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवासै पशून् प्र जनयतः

सोमापौष्णमिति सोमा-पौष्णम् । त्रैतम् । एति । लभेत । पशुकाम इति पशु- कामः । द्वौ ।
वै । अजायै । स्तनौ । नाना । एव । द्वौ । अमीति । जायेते इति । ऊर्जम् । पुष्टिम् । तृतीय ।
५ सोमापूपणामिति सोमा-पूपणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपोति । धावति ।
तौ । एव । अस्यै । पशून् । प्रेति । जनयतः ।

त्रैतमिति । त्रयाणा वत्साना युगपज्जाताना 'समुदायखितम्', तत्र भवञ्छैत । 'मध्यम
एवेति केचित् । त्रयोऽप्यालभ्या इत्यपरे । यस्मिन् । पित्रति स त्रैत इति केचित् । इदानीं 'त्रैतस्य
'सोमापूपसबन्ध प्रतिपादयति-द्वौ वा इति । 'अजायै 'द्वौ 'स्तनौ 'क्षीरप्रस्रावणौ । तयो
१० 'द्वयो । 'ऊर्जं रस 'क्षीरलक्षणम् 'अभि अभिलक्ष्य 'द्वौ वस्तौ 'जायेते 'नाना 'एव पृथक्समावा-
वेत्' 'अनियतस्तनपायिनौ जायेते । 'तृतीय तु वत्स 'पुष्टिम् अभि जायते पुष्टयतिशय-
निर्दिष्टत्वात्' तस्य । एव रसपुष्टिप्रसन्नत्वात् सोमापूपणो । 'स्वो भागः' त्रैतः । गतमन्यत् ॥

'अन्यतोद्गन् अन्यतोद्गवम्' । अविखुरत्तदृशा । 'दाफा' इत्यन्त एव । 'अजत्वजातिश्चास्ति । 'तस्मात्
पुरपादिरूपत्वम् अजत्वम्' । यद्यपि ग्राम्येषु पशुषु गर्दभोष्ट्रावपि सससंख्यासिद्धये' तत्र तत्र (द्र. ब्रौह्मी
१५ २४-५) गृह्येते तथाऽपि पुरपादयः पक्षैव प्रदासा विप्रराजादिभिरखन्तमादृतत्वात् । अत एव तदीयेन
'रपेण' सर्वरूपसद्वेनेन 'तान् पुरुपादीन् सर्वानधीनान् करोति ॥

सोमापौष्णमिति ॥ पश्चन्तरं विधत्ते- 'सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै
स्तनौ नानैव द्वावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः सोमापूपणाद्येव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवासै पशून् प्र
जनयतः सोमो वै रेतोधा । पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम एवास्यै रेतो दधाति पूषा पशून् प्र जनयति' इति ।
२० त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायखितं तत्र भवञ्छैतन्नेपामन्यतम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजन-
मेवमुद्देश्यम्, अजापाश्यात् 'द्वौ 'स्तनौ प्रसिद्धौ, तौ 'नाना 'एव पृथगेव पातुं 'द्वौ वस्तौ 'जायेते ।
मानुरूपायामजायां 'वष्टरीरगत' 'या च वष्टरीरगता' पुष्टिस्तदुभयं 'व्यापयितुं 'तृतीयः वत्सः

३८-३८. लं-यित्रित, तं,मैर-य. स त्रितः । ३९. मैर-तेपामन्यतम. मध्यमः । ४०. मैर-तस्य ।
४१. लं-सोमापूपसबन्धम् । ४२. अ१ तं,२.मै,लं-अजायाः । ४३. तं,२.मै,लं-क्षीरस्रवणौ । ४४. मैर-'द्वयोः'
२५ नास्ति । ४५. तं,२-क्षीरस्रवणम् । ४६. तं,२-मै-'एव' नास्ति । ४७. अ१,मैर-नियतं । ४८. मैर-
'निमित्तत्वात् । ४९-४९. तं,२-'स्वो भागः' नास्ति ।

६३-६३. इ.क.ट.ट.१.हो१-अजतोद्गवम् । ६८. ट.ट.१. हो१-वुएः । ६९. ट-आसजां ।
७०. क-ता । ७१. अ.इ.उ.क.ट.ट.पा.हा.हो- 'अजत्वम्' नास्ति । ७२. ट. ट. १. हो१-
गणपणपाः मिदये । ७३. इ-साम्येण । ७४. हो१-गौ । ७५. आ-येपमूर्धगः सारम् ; ट१-यत्न
३० सारम् । ७६-७६. अ. उ. पा-यावष्टरीरं ; आ.क.हा- या च शरीरं । ७७. अ.उ.पा.हा-स्यापियुगम् ।

काग्या पशव]

सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्
प्रजनयत्यौदुम्बरो यूषो (६) भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क पशव ऊजवास्मा ऊर्ज
पशून्व रुद्रे ॥

[एव प्रजाया उर्ष प्रजाकामितान् यूपलयोदश च]

सोमं । वै । रेतोधा इति रेत - धा । पूषा । पशूनाम् । प्रजनयितेति प्र-जनयिता । सोमं । एव । ५
अस्मै । रेतं । दधाति । पूषा । पशून् । प्रोति । जनयति । औदुम्बर । यूषं (६) । भवति । ऊर्कं ।
वै । उदुम्बरं । ऊर्कं । पशव । ऊर्जा । एव । अस्मै । ऊर्जम् । पशून् । अरोति । रुद्रे ॥ १ ॥

[मैव २० १, कास १२ १३, १३ १]

किञ्चेत्याह- सोमो वा इति ॥ सिकतस्य रेतसो धाता रेतोधा । “आतो मनिन्” (पा
३ २ ७४) इति त्रिच् । पूषा तु सिकतस्य रेतस पशुत्वेन परिणमयिता ॥ १०

औदुम्बर इति “अनुदात्तादेश” (पा४ ३ १४०) इत्यञ् । उर्गा इति । अन्नस्य
क्षीराश्लिवात् ताच्छब्दमुभयत्र । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽनुनासक ॥

उत्पन्न १८ । इविव हि १९ सर्वत्र जायेते, नृतीयस्तु षचिदेव । तथा सति यस्या नृतीयो जातस्तस्या शरीरं
वीर्योधिष्य २० पुष्टाधिष्य चास्तीति लक्षयितुं शक्यते । किं बहुना त्रैव प्रशस्त इति द्रष्टव्यम् । गर्भांशये
रेतो यथा न स्रवति तथा सोमं धारयति । पूषा २१ भूमिरूपत्वात् स्वकीयौषधिरत्नेन पोषयित्वा प्र
जनयति ॥

औदुम्बर इति ॥ चोदकप्राप्त खादिर वाषितुं विधत्ते- ‘औदुम्बरो यूषो भवत्यूर्वा उदुम्बर
ऊर्क पशव ऊर्जास्मा ऊर्जं पशून्व रुद्रे’ इति ॥ पशूनां २२ यथा २३ बहुत्वात् उदुम्बरस्योर्षपत्व क्षीरद्वारेण
पशुरपि तथाविध । अतः ऊर्जा २४ उदुम्बरस्य यन्मानायंम् ऊर्जापत् २५ यशून् संपादयति ॥ २०

अत्र मीमाता ॥ २६ यत् पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं २७ तद्वदमाध्यायस्य प्रथमपाद
चिन्तितम्—

“इष्टग्निहोत्रसोमाना मूलप्रकृतिता न हि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्ताऽनवधारणात् ॥

लोकवत् सन्निपत्याराद्रुपकारिद्वयश्रुतेः ॥

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥” (जंन्या ८ १ ५ ६) ॥ २५

७८. ड हो१-समुत्पन्न । ७९. ड१-‘हि’ नास्ति । ८०. इ-‘पुष्टाधिष्य’ नास्ति । ८१. इ
ड ड१ हो१-पूषा च । ८२. अउ पा-च । ८३. अउ पा-सत्वादु°, ड ड१-भक्षत्वादु° । ८४. ड ड१-
‘पशून्’ नास्ति । ८५. आ-यदन, अउ पा हा-यत्र । ८६. ड ड१ हो१-‘उत्तम्’ नास्ति । ८७
ड हो१-‘तत्’ नास्ति । ८८. अउ क ड१ पा हो१-द्वय श्रुते, ड-द्वय श्रुति । ३०

अलौकिकत्वेन एतावन्निरुद्धैः संपूर्ण उपकारः इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्टवादीनां नारित मूल-
प्रवृत्तित्वम् इति चेत् । मैथम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिव्रियायामोदनः करणं तस्य संनिपत्योप-
कारिणः शाकसूपादय आराद्रुपकारिणः पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमघातादयः संनिपातिन
प्रयाजादय आराद्रुपकारिणोऽनौ नालान्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते ५५ तथा
५ श्रौते ५५ श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्टप्रसिद्धोत्सोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ॥

५५ मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राद्भेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः —

“मासं बुधोत्पन्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनुद्य ५५ प्रासं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो ५५ विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्यं तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत् कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ ” (जैम्या २.३.२६-२७) ॥

१०

बुण्डपायिनामयने श्रूयते— “मासमग्निहोत्रं जुहुति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ” (द्र. तांवा
२.५.५.१) इति । अत्र प्रासं नित्याग्निहोत्रमनुष्य मासलक्षणो गुणोऽप्रासत्वाद्बिधीयत इति चेत् । मैथम् ।
किं माप एव विधीयत ५५ उत ‘उपसद्भिश्चरित्वा’ इत्युक्तत्वात् ५५ उपसदोऽपि ? नाऽऽद्यः । उपसदा-
मपि नित्याग्निहोत्रे ५५ प्रासिरहितानां त्वन्मते ५५ विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः । प्रासे कर्मण्यनेकगुणविधौ ५५
५५ वाच्यभेदापत्तेः । ननु मा मूत् तर्हि गुणविधिः कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणम् इति चेत् । प्रकरणान्तरमिति
श्रुतः ५५ । न ह्येतदित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्, असंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेत्प्रकरणम्, अयनमारभ्यापीत-
त्वात् । ५५ ना तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिदाक्रेति चेत् । प्रकरणस्यासमर्पकत्वेपि ५५ अग्निहोत्रशब्देन ५५ तत्सम-
र्पणादेवा शङ्का भवति । सा च वाच्यभेदापत्त्या निराहृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराहृत्य
प्रकरणैक्यापादनेन ५५ गुणं विधापयितुं प्रवृत्त्याग्निहोत्रशब्दस्य ५५ शक्तौ निरुद्धायां तदयस्यः प्रकरण-
२० भेदो ५५ नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म ५५ भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थे इति सप्तमे (जैम्या
७.३.१-३) षष्ठ्यते । ननुपसन्नासाभ्यां गुणाभ्यां विसिद्धं कर्म विधीयते, ५५ ततो वाजिनन्यायेन
गुणभेदात् कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत्, न । वैषम्यात् । ५५ उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनं, मासस्त्व-
नुपादेय इत्येकं वैषम्यम् ; द्रव्यत्वेन ५५ गुणान्तर्गतं वाजिनं, मासो न तथेत्यपर वैषम्यम् । परमार्थतत्त्वव्य-
प्रयमत्प्रमर्गतेन प्रकरणभेदेन सिद्धे कर्मभेदे गुणभेद उपोद्हरयति ५५ । ततः ५५ प्रकरणान्तरमेवात्र
२५ भेदहेतुरिति ५५ ॥

८१-८२. २.२१.१-तथागो । ९०. १.३ हा-मासव्याप्तिः । ९१-९१. अ.पा-प्रासकर्मत्वमनाप्रास,
हो-नित्यं कर्मात्र मासं प्रास, २-नित्यं कर्मात्र मासो प्राप्तिः, २१-कर्माग्निहोत्रं मासाप्रासः । ९२. अ.उ.
क.पा-उपाया । ९३. २.२१-श्रुत्याः । ९४-९४. २.२१.हो.१-रहितत्वात् न तेषाम् । ९५. अ.उ.पा-नेन
गुणरूपे । ९६. भा.२.२१-यदागम् । ९७. २१-ना । ९८. २-समर्पकत्वेऽपि, ९९. हा-एतत्समः ;
३० अ.उ.पा-एते । १००. अ.उ.पा-पादने । १०१. अ.उ.पा-होत्रस्य शब्दस्य । १०२-१०२. अ.
उ.पा-नित्यकर्म । १०३. अ.उ.पा-तथा । १०४. अ.उ.पा-उपादायति । १०५. २.२१-रूपान्तर्गतम् ।
१०६. अ-उपादोषणं, उ-उपादोषणम् । १०७. २.२१-अतः । १०८. २१-‘इति’ नास्ति ।

काम्या पदाव]

इदरास्य कर्मणो धर्मापेक्षत्व १० असमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्यं चरौ” न धर्मा स्युः स्वयं मानविरर्चनात् ।

न स्युः, स्युः वरण यागोऽपेक्षते ह्युपसर्गिण ॥ ” (जैम्या ७ ४ १) ॥

“सौर्यं चर निरपेक्षमह्वार्यमजाम ” (द्र तैम २ ३ २) इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्त ।

“कुत ? प्रापकप्रमाणाना धृतिलिङ्गादीनामभावादिति चेत् । भैवम् । “विमतो याग १२ उपकरणापेक्ष ५ करणत्वात् । लौकिकत्रैदिकभोवनदर्शपूर्णमासादिवत् १३ इत्यनुमानेन तत्प्रापणान् १३ ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिक ।

आद्यो निरन्धरादित्यादन्त्यो धीमनिवर्षत १४ ॥ (जैम्या ७ ४ २) ॥

तत्र सौर्यचरावपेक्षित १५ प्रधानविधे शेषाद्गणकत्वात् १६ स्थालीपाकादिगतौ लौकिको ग्रहीतव्य । १७ कुत ? धनिवद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन १८ कर्मविशेषे निबद्ध सत्र ततो विधोऽपि तु १९ शक्येन इति चेत् । भैवम् । वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य १६ बुद्धिसनिरर्पात् । यथा प्रकरणेन क्वचित्निबद्धस्तथा चोक्त-
नान्यत्रापि निरन्धरताम् । किं च “प्रयाजे प्रयाजे हृण्णल लुहोति” (तैस २ ३ २) इति सौर्ययागविधिशेषे १९
हृण्णलहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनूद्यते । तच्च वैदिकेतिऋतव्यताया लिङ्गम् । तस्मात् वैदिको ग्राह्य ॥

स च ११ विध्यन्त इदमेतु १२ कर्मस्युपदेशतो १३ न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्— १५

“सौर्यं प्रकृतार्थं १४ वा प्रयानायुपदेशानम् ।

१५ यज्यन्वयेन सर्वार्थं १६ नातिदेशो विचार्यताम् १७ ॥

१८ अङ्गप्रधानयोर्मुक्त्या पूर्वभेदे १९ समन्वयात् ।

१९ प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ ” (जैम्या ७ १ २ ३) इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय (द्र तैस २ ६ १) उपदिष्टा, ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादय २०
(द्र तैम ५ ५ १, ६ १ २) । “व्रतैते सर्वे धर्मा ११ सर्वयागार्जवेनोपदिश्यन्ते । कुत ? यज्यन्वयात् । याग
करण, प्रयाजादय १२ इति कर्तव्यत्वेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वगण्यत्वात् स्यु
तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभय समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षण सर्वसमतमजान्तरैवपम्यं बाधेत ।
किं “चावघातपेपगादीना यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्त्यो दृष्टस्तद्भद्रत्वमामान्यात् १३ प्रयाजादीनामपि

१०९ अ उ पा हा-सप्तमस्य । ११० अ उ पा-पशौ । १११ आ-‘कुत’ नास्ति । २५
११२-११२. हो-विध्यन्तो युगस्य । ११३-११३ ड ड-हो-‘इत्यतु णात्’ नास्ति । ११४
अ उ पा-°ऽपि सनिकर्त हो-°ऽदिसनिकर्त । ११५-११५ आ क ड प्रधानविधिशेषो, हा-विधान
विशेषाद्ग, ११६ ड-शक्तप्रशेषे । ११७ ड-शक्य । ११८ अ उ पा-°निष्पद्यस्य । ११९
अ उ क पा-°निधिविशेषे, हा-°विधिशेषे । १२०-१२० ड निष्पन्तरङ्गेषु, हो-°निष्पन्तरङ्गेषु ।
१२१ ड-°स्यदेनेन । १२२-१२२ अ उ पा-सर्वार्थप्रकरणार्थम् । १२३-१२३ उ पा यज्युशक्येन ३०
सर्वार्थं, हा-यज्यन्वयेन सर्वार्थं ड-यज्यन्वयेन सर्वासाम् ड-यजे(?) न्वयेन सर्वार्थम् । १२४ उ पा-
निचार्यते । १२५ ड ड-स च प्रया । १२६ अ उ पा-°मुक्त्या पूर्वभेदे, ड-°मुक्त्या पूर्व भेदे ।
१२७ ड ड-प्रकृतार्थं तत्, हा प्रकृतार्थं तत् । १२८-१२८ अ उ-तत्र ते धर्मो पा-तत्र ते
सर्वधर्मा, क-तत्र ते सर्वे धर्मा ड-हो-त एते सर्वे धर्मा, ड-तत्र एते सर्वे धर्मा । १२९ पा-
इत्यपकरोत्येतत्तान् । १३० ड हो-चावघातात्पेपगादीनाम् । १३१ ड ड-हो-°णाम्यात् । ३५

[काम्याः पशवः

यश्चन्वयो युक्तः । यजिधानुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेभ्यनुगतं यागमात्रं धृते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव वृत्तधर्मप्राप्तिरतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते धूमः-अपूर्वं हि^{११} मुख्यं फलवत्त्वात् । यजिनं मुख्यः, फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं^{१२} युक्तम् । अतः करणेति कृत्यन्वयोऽरुहभोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानमाधेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वमेदस्य ५ द्वितीयाध्याये (जैम्या ७-२-८-१०) निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिन्विशेषेण^{१३} वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन् प्रकरण आग्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येये प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्मोणां सर्वैश्च प्राप्तौ प्रकरणमन्वयकं स्यात् । तस्मान् सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्दमोऽङ्क्षा^{१४} पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ॥

प्रत्यक्षवचनेन धर्मानिदेशस्तत्रैव चिन्तितः —

- १० “ इषौ^{१५} समानमितरच्छेयेनेत्यनुवादकम् । श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽप्राप्तुवादकम्^{१६} ॥ ज्योतिष्टोमविहारत्वात्^{१७} तद्धर्माश्चोदकात् समाः^{१८} । ”^{१९} श्येनेभ्योरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥ इषुवैशेषिकादुक्तत्वादितरच्छेयेनरां स्फुरेत् । वैशेषिकं लोहितोष्णीपादि तेनातिदिश्यते ॥ ” (जैम्या ७-१-७-६) इति ॥

- १५ इषुनामकः श्येननामकश्च “ द्वावप्येकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ^{२०}, ”^{२१} तयोर्ह्रन्वोर्ज्योतिष्टोमधर्माः चोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वम्^{२२} इषुप्रकरणेऽनेन^{२३} वाक्येनानुसृते— “ समानमितरच्छेयेनेन ” (पद्म ४-३-७) इति । नन्वत्र इतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना, तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य^{२४} प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो^{२५}
- २० विहितस्य परित्यज्य इतरचोदकप्राप्तं^{२६} सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं धावयामिति प्राप्ते धूमः-इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं धृते । “ तद्यथा-^{२७} एष देवदत्त एक पृवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्ते अथयपनप्रयत्नितमान्^{२८} यत्रदत्तादिमाणयः^{२९} प्रनीयते न तु गवाश्वघटपटादिः । एवमत्राऽपि इषुवैशेषिकस्य^{३०} पूर्ववाक्योक्तस्य^{३१} प्रतियोगित्वात् तत्समाजजातीयं^{३२} श्येनगतं लोहितोष्णीपादिरूपं वैशेषिकं धर्मज्ञानम् इतरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रवृत्तावभागाश्च चोदकेन प्राप्ताः । तस्मान्^{३३} इषावनुष्ठेयत्वेन २५ धनिदिश्यते^{३४} ॥

१३२. आ-‘हि’ नास्ति । १३३. ३१. हो-प्रयाजाधानम्; अ.उ.पा-प्रयासवि° । १३४. ड.ड-चायित्वाः । १३५. अ.उ.पा.हा-धर्म्याकाङ्क्षात् । १३६. अ.उ.ड.ड.१.पा-इषौ । १३७. अ.उ.पा-°नुवादनम् । १३८-१३९. अ.उ.पा-°श्लोदकात्मनः । १३९. अ.उ.ड.पा-श्येनेष्टेरि° । १४०. ३१-द्वावैकाहौ । १४१. ३१. हो१-°पिकागोः । १४२. ३१-‘तयोः’ नास्ति । १४३. अ.उ.पा-प्रकरणमानत्वम् । १४४. अ.उ.क.पा-°प्ररण° । १४५. अ.उ.पा-विशेष्य धर्मस्य; हो१-विशेष्यादिधर्मत्व° । १४६. ड.ड.१.हा-‘एतः’ नास्ति । १४७. अ.उ.पा-सर्गं प्रति । १४८. अ.उ.पा.हा-अयत्ता । १४९. अ.आ.उ.क.पा.हा-‘वेगोपिक्तो धर्मः’ । १५०. ३-°यने प्रणयमान् । १५१. ३.ड.१-°दनादिमार्गान्तः । १५२. अ.उ.ड.१.पा-‘वेगोपिक्तः’ । १५३-१५४. अ.उ.पा-प्रतियोगित्वात्मानं°; क.ड.१-°प्रतियोगित्वात् तत्सजातीयम् । १५५. अ.उ.पा-भयानु°; ३.हो१-इष्टानु° । १५५. २-अनुदिश्यते ।

काम्या पदान]

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तित —

“ माम जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाऽग्निहोत्रत ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन् धर्माणा नातिदेशकम् ॥

उतानिदेशक नैव 'द्वयोर्नाम्न' समस्यत ।

अग्नये होत्रमित्यस्य' नित्ये सपण्डितत्वेत ॥

तत्र मुख्य ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान धर्मास्त्वन्नामातिदेशोद्दिह' ॥ ” (जैन्या ७ ३ १-३) इति ॥

५

बुण्डपायिनामयने ध्रुयते—“ मायमग्निहोत्र जुहति ” (ताव्रा २५ ४ १) इति । तत्र अग्निहोत्रम् इत्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादन्यस्मिन् “ माम्नाग्निहोत्रे धर्मानातिदेशु नाहति । कुत ? तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यत्वात् “ समानत्वादिति प्राप्ते द्रुम-अग्रये होत्र “ यस्मिन् कर्मणि तत् अग्निहोत्रम् ” १० इत्येतम् “ अद्ययवार्थं नित्याग्निहोत्रे ” सपाद्य तन्नामधेयत्व प्रथमाध्याये (जैन्या १४८ १२) निर्णीतम् । अतस्तत्रैवाय शब्दो मुख्य । न चोभयत्र मुख्यत्व सभयति अनेकार्थत्वस्य “ अन्यत्वात्वात् । मुख्यत्वामभवेन “ माम्नाग्निहोत्रे गुणयोगाद्भूतितु नित्याग्निहोत्रगुणानतिदेशति ” ॥

“ प्रत्यक्षवचने नाम्नोरभावेऽपि ” नित्यतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तित -

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथ वा ।

“ अविशेषादादिमोऽन्य शास्त्रार्थस्य व्यवस्थिते ॥ ” (जैन्या ८ १ २) इति ॥

१५

विहितेति कन्यतारहिते यैर्यादौ कर्मणि तद्युक्तान् ° यत् कुतश्चित् कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुत ? नियामकस्य विशेषस्वभावात् । “ अतो विशेषचिन्ता न “ कार्येति चेत् । मैत्रम् । “ शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । “ तस्माच्चिदतिदेशोऽस्मान् कर्मणो धर्मातिदेश । तेन विशेषचिन्ता क्तव्या ॥

तत्रैव विशेषनियामक चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्ग किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न “ ह्यनन्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशत “ ॥ ” (जैन्या ८ १ ३) इति ॥

२०

दर्शपूणमाययो “ आग्नेयमशकपाल निर्वपति ” (इ तैस १ ८ २) इत्यत्र तद्धितोक्त्या दक्षता निर्देश एकदेवतायोगित्वम् औपधद्रव्यकत्वम् “ निर्वाप ” इत्येतान्याग्नेययागमबन्धितया ध्रुयमाणत्वा दाग्नेयलिङ्गानि । “ सौर्यं चह निर्वपेत् ” (तैस २ ३ २) इत्यत्रापि तात्पुत्रलभ्यन्त । न २५

१५६ ड-नैयम् । १५७ हो१-नोऽग्नौ । १५८ अउपा-मित्यत्र । १५९ क-तन्नाम्नाति विशेषोद्दिह । १६० अउपा मासाग्नि । १६१ अउडपाहा-दस्मिन् । १६२ अउपाहा-समानवमिति । १६३-१६३ अउपा ‘यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रम्’ नास्ति । १६४ ड-त्येतदेवम् । १६५ पा-‘ग्निहोत्रम् । १६६ अउपा-अनेकार्थस्य हा अनेकार्थत्वेऽस्य । १६७-१६७ हो१-मासाग्नि होत्रगुणानति । १६८ आकड प्रत्ययवचनम् । १६९ डड-‘अपि’ नास्ति । १७० ड-कि ३० कस्माच्चाति । १७१ अउपा-अवरोपां ड न विशेषां, ड-सविशेषां । १७२ अउपा ‘तनुनात्’ नास्ति । १७३-१७३ अउपा-अविशेषचिन्ता केन ड-अतो विशेषेण चिन्ता न । १७४ क हो१ शास्त्रार्थस्य व्यम् । १७५ अउकपा-‘आग्नेयलिङ्गाननियता । १७६ डड-‘च शब्द’ । १७७ अउपाहा प्रवेशक । १७८ कड-‘ओपधद्रव्य’ अउपा-‘द्रव्यकम् । १७९ अउपा-इत्येताभ्यामेव यथामत्रिभिः । १८० अउपा-‘त्वादगोर्लिङ्गानि ।

३५

तेपामग्नेयधर्मातिदेश निबन्तु सामर्थ्यमस्ति । कुत ? तेपामशब्दरूपत्वेन शब्दकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्या
योगादिति प्राप्ते ब्रूम — लिङ्गसारितोपनारसहितमेव सौर्ययाग तच्छब्दो विदधाति । ^{१५} तथा सति ^{१६}
प्रणाख्या लिङ्गशब्दे प्रवेशादाग्नेयवत् सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृश चोदकचान्यमनुमापयता लिङ्गेन
^{१७} धर्मविशेषा निबन्धन्ते ^{१८} ॥

५ इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारण तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रामादाँ ^{१५} सौमिक स्यादैष्टिको ^{१६} वा द्वयोरिह ।

^{१७} सभवाद्वैष्टिकोऽन्त्योऽत्र स्यात् कपालादिलिङ्गत ॥ ” (जैन्या ८१७) ॥

“ ऐन्द्राग्नेनादशकपाल निर्भवेत् प्रजाकाम ” (तैस २२-१) इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विष्यन्त-
योरन्यतर इच्छया ग्राह्य । कुत ? उभयत्र विष्यन्तसभयेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत् । न । कपालनिर्वापा
१० दिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ^{१५} ॥

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविकृतित्व तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशावैष्टिक स्याद्वा न कपालाद्यभासत ।

स्यान् ^{१६} व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजसुच्यसाम्यत ॥ ” (जैन्या ८१८) ॥

^{१५} अग्नीषोमीयपशात्रेष्टिविष्यन्तो नास्ति । कुत ? पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति
१५ चेत् । सैवम् । “ आग्नेयमष्टाशकपालम् ” (द्र तैस १८२) इत्यत्रोत्पत्तिराक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते तथा
“ अग्नीषोमीय पशुम् ” (ऐवा २३) इत्यत्रापि । न तु “ सोमेन यजेत ” ^{१६} इत्यत्रेव देवताया अव्यक्त-
त्वम् । ^{१७} तदेतत् व्यक्तद्रव्यदेवतात्वमेकं ^{१८} लिङ्गम् । “ एकादश प्रयाजान् यजति ” (तैस ६३७) इति
^{१९} प्रयाजमहुत्व द्वितीयम् । “ सुच्यमाधार्य जुह्वा पशु समनक्ति ” (द्र आपथौ ७१४१) इत्याधाराजने
लिङ्गान्तरे ^{१५} । आलम्बो लिङ्गान्तरम्, इष्टापि “ ईषामालभेत ” (द्र आपथौ ११७६) इति
२० दर्शनात् । तस्मादग्नि पशावैष्टिक ॥

तस्यैत्र पशो पश्चन्तरप्रवृत्तित्वेनाग्रन्तरप्रवृत्तित्व तत्रैव चिन्तितम्—

“ मयनीयादित्ते दार्षोँ देशो वा प्रवृत्तित्व ।

आघोऽन्त्यो लिङ्गोऽन्त्यत्र विवृत्ति प्रवृत्तिर्भवेत् ॥ ” (जैन्या ८१९) ॥

- २५ १८१-१८१. द हो१-‘ तथा सति ’ नाम्ना । १८२-१८२. अ उ पा-° विशेषो निबन्धते ।
१८३-१८३. द-सौमिकं स्यादैष्टिकम् । १८४ आ क हा-सभवाद्वैष्टिको ।
१८५. अ उ पा स्यैनाभोत्त्वान् । १८६. अ उ पा हा-° देवत्वात् प्रयाज ।
१८७. अ उ क पा ङ-अग्नीषोमीये पना । १८८ अ उ पा-इतिन्त्, द, द१-हा-इत्यत्रैव ।
१८९. अ उ पा तरेन । १९०. आ क द द१-° देवत्व ।
१९१. द११-अप्रयाजान्तरम् । १९२. अ उ क पा हा-ङ्गान्तरम् ।

काव्याः पदायः]

“मयनीयादुपन्वयनिष्ठादिपद्यु ॥” दसंपूर्णमायमंयन्विचिष्यन्तः कार्यः । “कृतः ? दसंस्य प्रकृतित्वार् । दसोऽसोपोमीयपद्यविष्यन्तः दीक्षितेतानुष्ठेयै ॥” पद्यविष्यन्तेषु प्रथमभाप्रित्याम् । तस्य “चाप्रीपोमीयेदिविद्वित्त्वात् प्रकृतित्वमभि । धतो न तस्य विष्यन्तोऽतिदेशार्थः” इति प्राप्ते प्रमः— “आटम्भोऽप्रीपोमीयपत्नी” लिङ्गम् । “तथा मयनीयादिव्यप्यन्ति” । तथा प्रातःमयनीयादिषु” यथा-प्रचारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टिं प्रति विद्वित्तेरप्यन्यत्र मयनीयादौ प्रकृतित्वं न विरध्यते । तस्मादप्रीपोमीयपत्नीः ५ विष्यन्तं मयनीयादिपद्युनादिदेश् । “तद्यत्तु गुणैर्विचारैर्वायसादिपद्युन्वप्रीपोमीयविष्यन्तातिदेश् इति मुन्यितम्” ॥

“वायव्य र श्वेतमा लभेत ” (तैसं २.१.१) इत्यत्र वागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यः श्वेत मालम्बो भूर्य सौर्यं चरं तथा ।

१०

निर्वपेत् प्रहृतेगोऽर्धम् इंपामुष्टिनिरतयोः ॥

“गुणौ श्वेतचरः” किं वा “वायव्यवितकर्मणा ।

“फलार्थसप या यगौ” विशिष्टौ विहितत्विद् ॥

श्वेतं वायुस्पृगीतायामाग्नेये च रचिप्रभे ।

“चरगुणः चरः श्वाली निर्वापस्तु तदाधितः ॥

१५

फलहानेर्न तर्कि तु वायव्योदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या वागताऽऽधिनी ॥” (जैम्या २.३.१२-१५) ॥

अनारभ्येद्रमाग्नायते—“ वायव्य र श्वेतमा लभेत भूतिकामः ” (तैसं २.१.१) इति । “ सौर्यं चरं निर्वपेत् प्रहृतेगोऽर्धमागः ” (तैसं २.३.२) इति च । तथा च दसंपूर्णमाययोदिद्रमाग्नातम्—“इंपामालभेत ” (द्र. भाष्यौ १-१७-६) इति, “ चतुरो ” मुष्टीनिर्वपति ” (द्र. भाष्यौ १-१८-२) इति च । इंपा २० वाक्यगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । समेतं दसंपूर्णमायगतमीपालम्भमनूद्य “ तस्यामालम्ब्यायामीयावं श्वेतगुणो विधीयते । ” तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वात् वायव्यत्वं “ संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापमनूद्य “ चरगुणत्वेन विधीयते । चरः श्वाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरतस्य इविप आग्नेयतया सूर्यवत् प्रभासपन्थात् सौर्यत्वम् । भूतिप्रहृतेगोऽर्धमागत्वे “ सार्वकालिकयोर्दसंपूर्णमाययोः पूर्वसिद्धे प्वानुष्ठेते । तस्मान् गुणविधित्वेकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्रदयोर्निलवच्छ्रुतयोः २५

१९३. अ.उ.पा-तत्रायो निरुद्धपद्युनादिषु; हा-°दादिपद्युनादिषु । १९४. ड१-°मात्वादिसंबं । १९५. अ.उ.पा-‘कृतः’ नास्ति । १९६. अ.उ.पा-विष्यन्तेषु । १९७. अ.उ.पा.हो१-°पोमीयस्य विद्वः; ड१-°पोमीयस्येष्टी । १९८. आ-°अतिदेशार्थः । १९९. अ.उ.पा.हो१-°पत्तोः । २००. क.हा-‘तच’ नास्ति । २०१. ड-°दिप्सित । २०२. क.ड.हा.हो१-°सवनादिषु । २०३. क.ड.ड१.हो१-तथैव । २०४. आ.क.-संस्थितम् । २०५-२०५. अ.उ.पा-गुणैः श्वेतचरः । २०६. अ.उ.पा-या चतुर्थी ३० न कर्मणा । २०७-२०७. हो१-फलार्थे अथवा योगो (१); ड१-फलार्थे ह्यथवा यागः । २०८. अ.उ.पा-चतुर्गुणः चतुःश्वाली; ड१-चतुर्गुणः चरुश्वाली । २०९. ड-°श्वेतमाग्नातम् । २१०. ड१-मुष्टीनिर्व । २११. ड१-°लम्भमनूद्य । २१२. अ.उ.पा.हा-कस्यचित् । २१३. ड-वायव्यता । २१४. आ.ड१-चतुर्गुणत्वेन । २१५. ड.हो१-°कालीनयोर्दशं; अ.उ.पा-°कालिकविशिष्टकर्मान्तरयोः; हा-सार्वकालिकफलविशिष्टकर्मान्तरयोः ।

सन्वयप्रयोनयोश्च ^३ 'पाक्षिकानुयाज्यत्वनान्क्य वा युक्तम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टमन्त्रे विधीयते ।
^३ 'तन्ऽपि यागस्याध्वरणादात्तन्मन्त्रिणां पौरवे श्रवणाद्यान्मुक्तकर्मविधिरिति द्वितीय पूर्वपक्ष ^४ । खे
 पञ्चरत्न्ययोरां युस्येदेवतयोश्च स्पष्ट प्रनयमानतया न्यपयोर्गोयोरार्थिकयोर्चारयितुमशक्यतवा
^५ 'द्व्यदेवताविशिष्योर्गोविधिर्भ्युपगन्तव्य । भूषितामो वाप्येन श्वेतने ^६ पञ्चता यजेत, ब्रह्मवर्षेन
 काम लोभे चरणा यत्नत, इत्येवनिधोऽर्थसिद्धो विधि । द्व्यदेवतामध्वर्यल्पितस्य चागत्य ^७ लिङ्गप्रत्यये
 क्तव्यताविधा ^८ शालम्भनिरोपयोर्वात्वययो का गतिरिति चेद्गुणस्य इति धूम । तत्राप्तिस्त्वार्थिकी
 नियोगान्मन्त्रान्तरेण तत्तत्रागासिद्धे । तस्मादागतिधिरिति शाहान्त ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

'वाप्यश्च श्वेतमित्यत्र य कोऽपि च्छाग पद्य वा ।

१०

विद्योपानुक्तित कोऽपि च्छाग प्वास्तब्रवाधानात् " (जन्म्या १० २ ३६) ॥

" वाप्यश्च श्वेतमा लभेत भूतिराम " (तैत्ति २ १ १) इत्यत्र श्वेतराजस्य धेन्वादिनाऽध्वर्यानां

विद्योपगनगुणसचिताभावात् य कश्चिन्पि पद्य श्वेतगुणक ^९ समर्पयतीति पूर्ण पद्य । चौदकप्रासत्वाच्च
 वाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति शाहान्त ^{१०} ॥

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

औत्स्यर वादिरेण ^{११} समुच्चैर्वाऽथ ^{१२} वाधक ।

१५

द्वयोनिधोन्नदाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तितम् " ॥ (जेन्म्या १० ७ २१) इति ॥

पञ्चमसैनानुष्ठेये योमापौष्णे पशौ श्रूयते— " औत्स्यरौ यूपो भवति " (तैत्ति २ १ १) इति ।
 तत्र योदकप्राप्तेन वादिरेण सह भूयमाणरौदुम्यस्य समुच्चय कार्यं ^{१३} कुत ? द्वयोर्धूपयो पशुनियो
 त्तसम्भवन योदकपरित्यागयोगात्पिति प्राप्ते धूम -स्वान्निर्ऽत्स्यरौ परस्परनिरपेक्षतया ^{१४} पशुनियोजनक्षमं

२०

प्रमाणद्वयत्वं प्राप्नोति । तयो ^{१५} समुच्चयार्त्तरौ निरपेक्षत्वं परित्यज्येत । तस्मानुपदिष्ट औत्स्यरौऽन्ति
 दिष्टस्य ^{१६} वादिरेण वाधक इति ॥

इति ^{१७} श्रीमन्वायणशांतिरचित माध्वरीये वेदांगप्रशास्ते ^{१८} तृणानुत्स्यरौर्वैदीयैरित्यरीयमहितभागे
 द्वितीयसंख्ये प्रथमप्रपाठ प्रथमोऽनुवाक ॥ १ ॥

- २१६ अ० पा-वा० सि० ० । २१७ ट १-तपाऽपि । २१८ ट १-ग्रा का ।
- २१९ अ० पा हा-० देनायोर्निगि० । २२० १ उ पा-धेन० । २२१ २२१ क ट-० निगा टव ।
- १००-रिरो । २२२ अ० पा भेजगा १ । २२३ ट १-मिद्वान् । २२४ अ उ पा मन्त्रेण वा ।
- २२५ ट-म गुणा १ । २२६ अ० पा-कुत नामि । २२७ अ उ पा-परपरापे राम ।
- २२८-२२८ अ० पा प्रापे । २२९ ट १-निरये तत् । २३० १ उ पा-उत्स्यरौ, १-
- १-१-१ । २३१ अ उ पा पा 'थिग रि' नामि । २३२ अ० पा ला-यत् मीगावाध, १
- २३३ अ० पा मीगावाध ।

काम्या एतव]

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता वरुणमगच्छन् ता
अन्नेत् ताः पुनरयाचत् ता अस्मै न पुनरददात् सोऽन्नवीद्वरं वृणीष्वार्थं मे
पुनर्देहीति तामा वग्माऽलभत् स कृष्ण एकशितिपादभवद्-

प्रजापतिरित्यिति प्रजा-यति । प्रजा इति प्रजा । असृजत् । ता । अस्मात् । सृष्टा ।
पराची । आयन् । ता । वरुणम् । अगच्छन् । ता । अत्रिति । ऐत् । ता । पुन । अयाचत् ।
ता । अस्म । न । पुन । अददात् । स । अत्रात् । वरम् । वृणाष्व । अर्थ । मे । पुन । देहि ।
इति । तामाम् । वरम् । एति । अलभत् । स । कृष्ण । एकशितिपादिलेक शितिपात् । अभवत् ।

प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रजापतिना ^१सृष्टा प्रजा ^२परात्र पराच्य अपरक्तयित्ता स्य
^३अस्मात् प्रजापते ^४आयन् आगच्छन् । ^५ता ^६वरुणम् ^७अगच्छन् अभवन्त । अथ प्रजापति
^८ता प्रजा पराचार्यता ^९अनु ^{१०}पेत् अन्वगच्छत् । ^{११}ता च ^{१२}रुणम् ^{१३}अयाचत् । वरुणश्च
^{१४}ता पुन पुनर्याचितोऽपि ^{१५}न ^{१६}अददात् न दत्तवान् । अथ ^{१७}अत्रात् प्रजापति । ^{१८}वरम्
अभिमत मत्तो ^{१९}वृणाष्व । ^{२०}अय अनतरमिमा प्रजा अलभतुष्ट ^{२१}मे ^{२२}देहि ^{२३}इति । ^{२४}अथ एव
मुक्त्वा ^{२५}तासा प्रजाना मव्ये ^{२६}वर वरिष्ठ पशु वरुणाय ^{२७}आ ^{२८}अलभत स्वयमेव वरदानमालम्भनेना
करोत् । ^{२९}स च ^{३०}तत् ^{३१}प्रभृति ^{३२}वृष्ण ^{३३}एकशितिपात् ^{३४}अभवत् । एक शिति ^{३५}श्वेत पादो
यस्येति त्रिपदो ऋचीहि । यद्वा णिति पादो यस्येति शितिपात् । “ पादस्य लोपः ”
(पा ५४ १३८) इति समासात् । एकेन पादेन शितिपात् । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्यम
(पा ६२२) ॥

भक्तिकामो ग्रामग्राम प्रजापतिं दीवैरोगयान् ।

प्रजापतिर्ना चैवा श्वताद्या पशव धृताः ॥

तानेतान् पशून् प्रथमानुवाक त्रिषाद्य द्वितीये वरुणगृह्णीतादीना पशव उच्यन्तः ।

२०

प्रजापतिरित्यिति ॥ तत्र वरुणगृह्णान्तस्य पशु विधायु प्रस्तौति-^१प्रजापति प्रजा असृजत् ता अस्मान्
सृष्टा पराचाराथेन ता वरुणमगच्छन् ता अन्नेत् ता पुनरयाचत् ता अस्मै न पुनरददात् सोऽन्नवीद्वरं
वृणीष्वार्थं मे पुनर्देहीति तामा वग्माऽलभत् स कृष्ण एकशितिपादभवद् इति । प्रजापतिना ^२सृष्टा प्रजा
पराचा ^३पराङ्मुक्त्य अपरक्ता ^४स ^५योऽस्मान् प्रजापते ^६आयन् अगच्छन् । राचा च ^७वरुण प्राप्ता । स च

१ अ-‘अस्मान्’ नास्ति । २ तत्र-परम् । ३ ल-तया । ४ तं मै-प्रजापित ५
‘प्रभृति’ नास्ति । ५ तत्र-‘श्वेत’ नास्ति ।

२५

१ इ-‘श्वेताया’ नास्ति । २ अउ जाना पा हा-सृता =-समदीरिता । ३ ड१ हो१-
अराङ्मरा । ४ ना-अनुपरका ।

यो वरुणगृहीतः स्यात् म एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा लभेतु वरुण(१)मेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति म एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण एकशितिपाद्भवति वारुणो
ह्येष देवतया समृद्धयै

य । वरुणगृहीत इति वरुण-गृहीत । स्यात् । रा । एतम् । वारुणम् । कृष्णम् । एकशितिपाद्-
५ मिलेक शितिपादम् । एति । लभेतु । वरुणम् (१) । एत । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन ।
उपेति । धावति । स । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । कृष्ण । एक-
शितिपादिलेक शितिपात् । भवति । वारुण । हि । ण्य । देवतया । समृद्धया इति सम् ऋद्धयै ।

‘वरुणगृहीत इति ॥ वरुणो महोदर इति व्याधिरित्येके । अज्ञातरोग इत्यन्ये । “ तृतीया
कर्मणि ” (पा ६ २ ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गतमन्यत् ॥

१० प्रनापति ता प्रजा अनुगम्य मे ननीया प्रजा पुन अपि मङ्गमेव देहीति वरुणम् अयाचत । वरुणस्तु
न ददौ । तत म प्रनापतिवरुणमिदम् अत्रवीत्, एतासा प्रजाना मध्ये वर श्रेष्ठ गृहीत्वाऽवशिष्टासा
मय ददि इति । म च वरुण तासा प्रजाना मध्ये परीक्ष्य वर श्रेष्ठ १० क्वचित् पशु मदीयोऽयमिति
हस्तेनाप्युदात् ॥ स च परीक्ष्यमाण कृष्णवर्ण मधेकेन ११क्षेतेन पादेन युक्तोऽभूत् ॥

य इति ॥ विधत्ते- ‘यो वरुणगृहीत स्यात् स एत वारुण कृष्णमेकशितिपादमा लभेत
१५ वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति म एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति’ इति । ‘वरुणगृहीत जलजन्येन
महोदरव्याधिना गृहीत ॥

कृष्ण इति ॥ पगविशेषण प्रदासति - ‘कृष्ण एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
समृद्धयै’ इति ॥ ईदम पशु वरुण ११ प्रीत्या युतवानिति ११ तस्य वरुणदेवताऽ-चम् ॥ म च यनमानस्य
वाराण्यमृद्धयै मपद्यते ॥

२० ६-६ मे-० गृहीत स्यात् ।

५ । १ क जो ङ १ गा पा हा हो १-‘मे’ नास्ति । ६-६. उ ङ १ हो १-मङ्गमेव पुन ।
७ उ ङ १ हा १- इदात् । ८ -० गिमम्, उ उ-‘इदम्’ नास्ति । ९ अ उ पा-‘मये’ नास्ति ।
१०-१० । उ पा-परीत्य ता-वरं श्रेष्ठम्, उ १ हो-श्रेष्ठ उ २-परिराय वरं श्रेष्ठम् । ११. अ उ पा-
‘ना’नाम् । १२. उ १-वारुणमण । १३ इ-‘गितिना । १४ हो १-‘विधत्ते’ इत्यस्यानन्तर-
१५ ‘या माश्रयामयय य काऽपि भाग ण्य ग निरोपानुभित्त कोऽपि भाग ण्य अस्त्ववाधनात् । यायय
‘नाम’ना मृत्विम इत्यय श्वाण्यस्य धन्यादि धन्यश्च अनिनिरोपगणुणानि नभावात् यं क्वचिदपि
पत् ॥ इति । १६-१६. अ १ क जा गा पा हा हा १-प्रत्यापूततामिति । १६. अ उ -० देवतात्तम् ।

वाग्या पशव]

सुवर्मानुरामुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्य यत् प्रथमं
तमोऽपाध्नन्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्वितीयं सा फल्गुनी यत् तृतीयं सा वल्क्षी
यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽविवशा (२) समभवत्

सुवर्मानुरिति सुव - भान् । आसुर । सूर्यम् । तमसा । अत्रियत् । तस्मै । देवा । प्राय-
श्चित् । ऐच्छन् । तस्य । यत् । प्रथमम् । तम् । अपाध्नन् । यत् । कृष्णा । अत्रि । ५
अभवत् । यत् । द्वितीयम् । सा । फल्गुनी । यत् । तृतीयम् । सा । वल्क्षी । यत् । अ-
यस्या । विर्यधि-असात् । अपाकृन्तन् । यत् । अ-वृ-तन् । सा । अत्रि । वशा (२) । समिति । अभवत् ।

सुवर्मानुरिति ॥ सुवर्मानु नाम आसुर असुरस्यापत्यम् । शिरादिन्वादप् (पा ४ १
११२) । तमसा अत्रियत् अनाधत् । प्रायश्चित्ति दोषनिर्घातार्थो यन् । अथ तस्य प्रथमं यत्
तम अप अघ्नन् सा कृष्णवर्णा अवि अजायत । द्वितीयं यत् अपाध्नन् सा फल्गुनी १०
नीलवर्णा । यत् तृतीयम् अपाध्नन् सा वल्क्षी शुक्लवर्णा । “अन्यतो ङीप्” (पा ४ १ ४०) ।
व्रजपोरेकत्वमिच्छति । अथ अध्यस्थात् अस्थिम्यो यत् तमोऽपाध्नन् अपाच्छिदन् सा
वशा वध्या अवि अजायत । अध्यस्थादिति निभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव (पा २ १ ६) । “छन्दस्यपि

सुवर्मानुरिति ॥ पशुप्रतिपादिवामार्यायिका^१ वना^२ विधातु प्रस्तौति - ‘सुवर्मानुरामुर
सूर्यं तमसाऽविध्यत् तस्मै देवा प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्य यत् प्रथमं तमोऽपाध्नन्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्वितीयं १५
द्वितीयं सा फल्गुनी यत्तृतीयं सा वल्क्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽविवशा समभवत् ते देवा धनुवन्
देवपशूनां भयं समभून् कस्या इममा लप्स्यामह इत्यथ वै तर्ह्येषा पृथिव्यामीदृजाता ओषधयस्तामवि
घ्नन्नामादित्येभ्य कामायाऽलभन्त ततो वा अग्रथत् पृथिव्यनायन्तोपधय इति ॥ सुवर्मानु इत्यासुरस्य
कस्यचिद्ब्रह्मणोऽप्येव, स्वर्गलोपगता प्रभा नुदतीति सुवर्मानु । स च पृथिव्या रूप धृवा कृष्णवर्णा ।
तम पुञ्जरूपत्वं “यथा सूर्यं स्वर्मानुसमसाऽविध्यदासुर” (प्रस ५ ४० ५) इत्येतस्यास्युचि २०
स्पष्टमाभ्यातम् । पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके बहुल दृश्यते । छन्दोगाश्च “यत्कृष्ण तद्वत्स”
(छाउ ६ ४ १) इत्यत्रकारणभूताया पृथिव्या कृष्णरूपत्वमनन्ति । अत तमपुञ्जरूपं स
आसुर स्वकीयेन तमसा सूर्यम् आच्छाद्य नगदान्ध्व कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यप्रभाच्छादकस्य
तस्य प्रायश्चित्ति परिहार विचार्य नानाविधै प्रकाररूपैर्मैण्यादिद्रव्यैरुभ अपाध्नन् चतुर्भि पशुभ्यै
रपसारितवन्त । प्रथमपशुभ्यै अपमृत तम कृष्णवर्णा काचिद् अवि अमृत । द्वितीयपशुभ्यै फल्गुनी २५

७ मैः ल-शिवाद्यन्त । ८ मै-‘तस्य’ नास्ति । ९ मैः-लवणवर्णा । १० मै-मैः-
वयोः । ११ मैः-पाकृन्तन् ।

१७ ड ड १ हो १-पशुप्रजादिकामिन इ-पशुप्रयनादिकामिन । १८ ड हो १-पशुम् । १९
हो १-स्वर्गक । २० इ-कृष्णरूप । २१ ड १-तम स्वरूपत्वम् क-तम पुरारूपत्वम् २२-२२ अ ड उ
ना पा-इय वै सूर्यं ड १-इय वै सूर्यं हा-इय सूर्यं । २३ ड १-‘वृत्’ तथाऽसुर । २४-२४ अ उ ३०
ना पा हा-इत्येतस्यामविर्यदमभ्यातम् । २५ अ उ पा-‘पृथिव्या’ नास्ति । २६ ड ड १-तम स्वरूप ।
२७ ड १-प्रच्छादकस्य । २८ ड १ हो १-प्रकृतम् ।

ते देवा अम्रुवन् देवपशुर्वा अयम् समभूत् कस्मा इममा लप्सामह इत्यथ वै तर्हि ल्या
 पृथिव्यासीदजाता ओपधयस्तामिं वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत
 पृथिव्यजायन्तौपधयो यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामिं
 वशामादित्येभ्यः कामाया (३) ऽऽ लभेताऽऽदित्यानेव काम् स्वेन भागधेयेनोप
 धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया

ते । देवा । अम्रुवन् । देवपशुरिति देव-पशु । वै । अयम् । ममिति । अभूत् । कस्मै । इमम् ।
 एति । लप्सामहे । इति । अप । वै । तर्हि । अल्या । पृथिवी । आसीत् । अजाता ।
 ओपधय । ताम् । अविम् । वशाम् । आदित्येभ्यः । कामाय । एति । अलभन्त । ततः । वै ।
 अप्रथत । पृथिवी । अजायन्त । ओपधय । य । कामयेत । प्रथेय । पशुभिरिति पशु-भि ।
 १० प्रेति । प्रजयेति प्र-जया । जायेय । इति । स । एताम् । अविम् । वशाम् । आदित्येभ्यः ।
 कामाय (३) । एति । लभेत् । आदित्यान् । एव । कामम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 उपेति । धावति । ते । एव । एनम् । प्रथयन्ति । पशुभिरिति पशु-भि । प्रेति । प्रजयेति प्र-जया ।

ददयते" (पा ७.१.७६) इत्यनडादेश । " नपुसक्तादन्यतरस्याम्" (पा ५.४.१०९) इति टच्
 समासान्तः । अथ ^{१३}ते ^{१४}देवाः ^{१५}अम्रुवन् । ^{१६}देवाना पशु ^{१७}देवपशु ^{१८}देवाण्यिसमभूत्वात् । ^{१९}एव
 १५ महानुभावः ^{२०}अय पशु वशाम् । तम् ^{२१}इमम् ^{२२}कस्मै कामाय ^{२३}आ ^{२४}लप्सामहे ^{२५}इति । ^{२६}अप
^{२७}तर्हि तस्मिन् काले । " अनयतने हिंलन्यतरस्याम्" (पा ५.३.२१) इति । ^{२८}पृथिवी ^{२९}अल्या

"लोहितवर्णा काचिद्विरभूत्" । तृतीयपर्याये 'वलक्षी श्वेता काचिद्विरभूत् । अस्त्वोऽधुपरि चर्तमान-
 प्रजातोऽध्वर्युः । वस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि ^{१३}समादाय तदीयान प्रकाशाच्चतुर्यपर्याये तमः
^{१४}अपावृन्तन अपनीतवन्तः । तस्य तमः 'वशा वन्ध्या काचित्' ^{१५}अधिः अभूत् । ततः 'देवाः विचार्य परस्प-
 २० मितम्' ^{१६}अनुसृज-देव्यादस्त्वो जातत्वादेयमुत्तमः 'देवपशुः । तमेतं' ^{१७}कस्मै कामायोत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं
^{१८}परिप्यामः' इति । ^{१९}अथ विचाररूपं 'तर्हि तदानीमेव पृथिव्या अल्पत्वमोपधीनाम्' ^{२०}अनुत्पातः
 इति ^{२१}दीप्यमानमेक्ष्य तत्परिहाररूपं 'कामाय समर्थेभ्यः' ^{२२}आदित्येभ्यः 'तां' ^{२३}वशाम् जालभ्य
 पृथिवीविभारतोपधुपति च ^{२४}संपादितवन्तः ॥

य इति ॥ विपत्ते—'यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामिं वशामा-
 २५ दित्येभ्य कामायाऽऽ लभेताऽऽदित्यानेव काम् स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र

१२. मे६-तम् । १३-१३. अमे६-देवमयः पशुः । १४. मे६-महानुभावं पशुं वशात्मानम् ।
 १५. मे६-अय वै ।

२०-२०. २१. हो१- 'लोहित...रभूत्' नास्ति । २०. २.४.८१. हो-समानय । ३१-३१. आ-
 भुत्पति वा । ३२. २१ हो१- 'आदित्येभ्यः' नास्ति । ३३. ४.२१. हो१-उत्पादितान्तः ।

काम्या पशव]

जनयन्त्युमावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एता मल्हा
आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णप्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेता वार्हस्पत्यां तामिरेवास्मिन्
रुचमदधुयो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता मल्हा आ लभेता (४) -

जनयन्ति । अमा । आदित्य । न । गीर्ति । अरोचत । तस्मै । देवा । प्रायश्चित्तम् । ऐच्छन् ।
तस्मै । एता । मल्हा । एति । अलभन्त । आग्नेयाम् । कृष्णप्रीमीति कृष्ण-प्रीयाम् । स-हितामिति ५
स-हिताम् । ऐन्द्रीम् । श्वेताम् । वार्हस्पत्याम् । तामि । पुत्र । अस्मिन् । रुचम् । अदधु । य ।
ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-काम । स्यात् । तस्मै । एता । मल्हा । एति । लभेता (४) ।
समुचिता वासीत्, ओषधयश्च अजाता आसन् । अथ देवा एता वशां आदित्येभ्य
कामाय च आ अलभन्त आदित्येभ्य कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । कस्म कामाय
' प्रथता पृथिनी, जायन्तामोषधय ' इत्येतरूपाय कामाय । सपादित्वात्ताच्छ्रद्धम् । ततो वा १०
इत्यादि । गतम् ॥

असावादित्य इत्यादि ॥ मल्हा कण्ठागलम्बितस्तनयुग्मा । कृष्णप्रीवी कृष्णविन्दु-
लाच्छित्तप्रीवा शृङ्गा । " स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात् " (पा ४ १ ५४) इति डीप । सतिशिष्टसमा
सान्तस्वर (पा ६ १ २२३) । सहिता कृष्णधेतमिश्रदेहा ॥

प्रजया जनयन्ति ' इति । पशुभि प्रथेय पशुवाहुल्यलक्षण विस्तार प्राप्नुया प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया १५
प्रकृष्ट जायेय भवेयम् । कामाय कामप्रापकेभ्य इत्यर्थ ॥

असाविति ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधामाय प्रनौति - असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै
देवा प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णप्रीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेता
वार्हस्पत्या तामिरेवास्मिन् रुचमदधु ' इति ॥ पूर्ववत्तमोवैधरहितोऽपि आदित्य कदाचित् प्रकाशमान्यात्
विशेषेण न दृष्टवान् । तस्मै आदित्यदीप्त्यर्थमेव एता वक्ष्यमाणा मल्हा मणिला गलन्म्वित- २०
स्तनान्विता अजा विस्र आऽलभन्त । कृष्णा प्रीवा यस्या सा कृष्णप्रीवा प्रीवाव्यतिरिक्तप्रदेशेषु
वर्णान्तरोपेतैत्यर्थ । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लौहित्यकृष्णवर्णैर्युक्ता सहिता ॥

य इति । विशेषतः - यो ब्रह्मवर्चसकाम स्यात् तस्मा एता मल्हा आ लभेताऽऽग्नेयीं कृष्णप्रीवीं
संहितामैन्द्रीं श्वेता वार्हस्पत्यामेता एव देवता स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन् ब्रह्मवर्चस
दपति ब्रह्मवर्चस्येव भवति ' इति । श्रुताभ्यनसपत्तिरूप तेज ब्रह्मवर्चसम् ॥ २५

१६. अमैव-यशाम् अयिमि । क्व [कामतन्पचिहेतुत्वात् कामशब्द आदित्येभ्यत्यर्थ] इति
मै मुद्रित-पुस्तक-टिप्पणी] १७. अमैव-मणिला कर्णाव । १८. मैव-कृष्णप्रीवा । १९. मैव-प्रीवा ।
२०. मैव-शृङ्गा । २१. अमैव-तमासान्त स्वर ।

३३. हा-उभयकामाय । ३५. इहा-प्रकाशमान्या । ३६. आ-तदर्थमेव, इड-दीप्त्यर्थम् ।
३७-३७ आ-गलन्म्वितस्तनान्विता, इड इ हो-मणिला गलन्स्तनोपेता । ३८. आ क-श्वेतातिस । ३९
३९. अ जो ना पा हा-वृत्ताध्य ।

तेस ४

[काम्या पत्रव

-SS श्रेयी कृष्णश्रीर्वाँसं संहितामैन्द्रीँ श्वेता बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेये-
नोप धावति ता एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्मवर्चसैव भवति वसन्ता प्रातरग्नी
कृष्णश्रीवीमा लभेत श्रीप्ते मध्यंदिने संहितामैन्द्रीँ शरद्यपराह्णे श्वेता बार्हस्पत्या
श्रीणि वा आदित्यस्य तेजाँसि वसन्ता प्रातश्रीप्ते मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येष
तेजाँसि तान्येवा (५) ऽव रूद्धे

आग्नेयीम् । कृष्णश्रीमीमिति कृष्ण श्रीवाम् । संहितामिति संहिताम् । ऐन्द्रीम् । श्वेताम् । बार्ह
स्पत्याम् । एता । एव । देवता । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ता ।
एन । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । दधति । ब्रह्मवर्चसाति ब्रह्म-वर्चसी । एव । भवति ।
वसन्ता । प्रात । आग्नेयाम् । कृष्णश्रीमीमिति कृष्ण श्रीमीम् । एति । लभेत । श्रीप्ते ।
१० मध्यदिने । संहितामिति संहिताम् । ऐन्द्राम् । शरदि । अपराह्ण इत्यपर-अह्णे । श्वेताम् । बार्ह
स्पत्याम् । श्रीणि । वै । आदित्यस्य । तेजाँसि । वसन्ता । प्रात । श्रीप्ते । मध्यदिने । शरदि ।
अपराह्ण इत्यपर अह्णे । यावन्ति । एव । तेजाँसि । तानि । एव (५) । अवर्ति । रूद्धे ।

वसन्तेति ॥ “ सुपा सुल्लक् ” (पा ७ १ ३९) “ इति वसन्तशब्दात् सप्तम्या आकार ।
अत्र ब्रह्मवर्चादिक आरम्भप्रयुति यावत्सत्सर यजमानस्य केचित् इच्छति । उपाकरण वपाहोमो
१५ वा यथा प्रातरादिवेन भवति । सर्वत्र मूला एव गतिकम्* ।

वसन्ता इति ॥ उक्तस्य पद्यत्रयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेष* कालवृत्तविशेष च विधत्ते- ‘ वसन्ता
प्रातराग्नेयी कृष्णश्रीवीमा लभेत श्रीप्ते मध्यंदिने संहितामैन्द्रीँ शरद्यपराह्णे श्वेता बार्हस्पत्या श्रीणि वा
आदित्यस्य तेजाँसि वसन्ता प्रातश्रीप्ते मध्यंदिने शरद्यपराह्णे यावन्त्येष तेजाँसि तान्येवाव रूद्धे ’ इति ॥
प्रातरादिकान्येषां यथायोगे वा यथा भवति तथा प्राभेत । वसन्तयो प्रात काले वर्षादिव ‘ मेघा
२० वर्षणमागन् इम तन्निरवोरिच नीहारावरणाभावाच्च ” आदित्यस्य तेज ” इत्येव प्रकाशते । श्रीप्ते
मध्यंदिने प्रातःपश्चिम्यमानस्य । शरदौ अपराह्णे सूर्यतः सेव्य भवति । प्रातमध्याह्नयो घालतपस्य
रात्र्यतपस्य च (७२) आदिदेवतादत्तैस्तपस्यम् । तान्येतानि यथोक्तानि आदित्यस्य श्रीणि तेजाँसि
प्रयत्नानि । * अल * तत्रागनुष्ठानेन प्रशस्ततेज संपत्तिर्भवति ॥

२२. मे-‘ शि’ नामि । २३. तरतरमे-‘ एव’ नामि । २४. ल-गतिप्रम (१) ।
२५. [पत्न्येऽत्र युक्ति आगति । ‘ श्रीणि वा शि । गन्तु’ इति मे-सुत्रितपुस्तके संनयित पाठ] ।

१० अ वा क-वागिण्य हा-वाग कृत्वागम् । ४१ आ क-तीवमेत । ४२-४३ क-
आगन् । ४३. आ क-‘ मज्जाया । ४४. ४५ हा-‘ तमागि । ४५. अ क-‘ कालामान्त ।

काव्याः पञ्चः]

संवत्सरं पर्यालम्ब्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सुर एवासौ ब्रह्मवर्चसं
 प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं इन्द्रियमेवासिन्
 दधति सारस्वतीं मेपीमा लभेत य ईधरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै
 सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति

संवत्सरमिति स-वत्सुरम् । पर्यालम्ब्यन्त इति परि-आलम्ब्यन्ते । संवत्सुर इति स-वत्सुर । वै । ५
 ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । प्रदातेति प्र-दाता । संवत्सुर इति स-वत्सुरः । एव । अस्मै ।
 ब्रह्मवर्चसामिति ब्रह्म-वर्चसम् । प्रेति । यच्छति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । एव । भवति ।
 गर्भिण्यः । भवन्ति । इन्द्रियम् । वै । गर्भं । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । दधति । सारस्वतीम् ।
 मेपीम् । एति । लभेत । यः । ईधरः । वाच । वदितो । सन् । वाचम् । न । वदेत् । वाक् ।
 वै । सरस्वती । सरस्वतीम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सा । एव । २०
 अस्मिन् (६) । वाचम् । दधाति ।

पर्यालम्ब्यन्त इति । परितः सर्वाः संवत्सरे । यदा-संवत्सरसमाप्ते । प्राक् । गर्भिण्य इति ।

वर्णव्यत्ययेन 'जसि ह्रस्वत्वम् ॥'

मेपीमिति 'जावेरौत्रीरिषयात्' (६ पा. ४. १. ५२-) इति । डीपु. १. ५. ईधर इत्यादि ।

'वाचः वदितो.' 'ता वाच वदितुमीधरः सपत्नसामग्रीकोऽपि वाच न विन्देत् धामित्वम् न
 लभेत' 'ईधरे तोषुर्कसुनौ' (पा. ३. ४. ३) इति लोभुत् । 'प्रदितो प्रदिकेता । यदा-

संवत्सरमिति ॥ व्रजोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मवर्चसदिनियमं विधत्ते - संवत्सरं

पर्यालम्ब्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सुर एवासौ ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्यैव
 भवति इति ॥ अस्मिन् ब्रह्मवर्चसस्य परितोः सादृशेन पुरेणो एता स्वस्वकीं अल-
 म्ब्यन्ते । उपनीलस्य मीनावकस्य संध्यावन्दनायाचारविधां संवत्सरं सम्यक् संब्रूते इति संवत्सरस्य
 ब्रह्मवर्चसप्रदातृत्वम् ॥

गर्भिण्यो इति ॥

मेवासिन् दधति इति ।

सारस्वतीमिति ॥ 'विद्वत्साम्पदौ वागिभूत्वकासिन्' 'वधत्तु' विद्वत् - साम्पदौ मेपीमा

लभेत य ईधरो वाचो वदितोः सन् वाचं न वदेद्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेयेनाप धावति
 सैवास्मिन् वाचं दधाति प्रवहता वाचोः सुवर्णित इति । वेदउपज्ञाव्यत्ययव्यत्ययेन 'वाचः वदितुं समर्थोऽपि
 सभाकस्येति' 'य' 'त' 'वदेत् इत्यायं प्रश्नः ॥

२५. मे-इति नास्ति । २६. 'अस्मिन्' नास्ति । २७. 'ईधरे' नास्ति ।

२८. मे-वदेत्; ल- लभेत । २९. तं तं-मे-वादित्वम् । ३०. पं-लभते ।

४६. आ-ता । ४७-४७, आ-विद्वत्साम्पदौ । ४८. अ आ, उ क ड र, हो-पञ्च । ३०

प्रवदित्वा वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं यदन्त्याग्नेयं कृष्ण-
ग्रीधमा लभेत सौम्य वृत्रं ज्योगामयान्यग्निं वा एतस्य शरीर गच्छति सोम* रसो
यस्य ज्योगामयेत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत् यदीतासुर्भवति जीवत्येव

प्रवदितेति प्र-वदिता । वाच । भवति । अपन्नदती यपन्न-दती । भवति । तस्मात् । मनुष्या ।
५ सर्वाम् । वाचम् । वदति । आग्नेयम् । कृष्णग्रीधमिति कृष्ण-ग्रामम् । एति । लभेत । सौम्यम् ।
वृत्रम् । ज्योगामयान्ति ज्योक्-आमयाना । अग्निम् । वै । एतस्य । शरीरम् । गच्छति । सोमम् ।
रस । यस्य । ज्योक् । आमयति । अग्ने । एव । अस्य । शरीरम् । निष्क्रीणातीति
नि-त्राणाति । सोमात् । रसम् । उत । यदि । इतासरितात्-असु । भवति । जीवति । एव ।

"वाक्प्रसारणसमर्थोऽपि विरोधाद्वाच उदितु विभेति स यजेत । १ अपन्नदती २ अप्रिपन्नदता ।
१० " छन्दसि च " (पा ५ ४ १४२) इति दद्भात्र । तस्मादिति । ३ तस्मात् दन्तप्रियतौ सर्वेषा
वाचोऽप्रवृत्ते , दताना वाक्प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च ॥

आग्नेयमित्यादि ॥ वृत्रं "कपिलश्याम । १ ज्योगामयानी दीर्घरोग । यस्येति । " रजार्थी
नाम् " (पा २ ३ ५४) इति पृष्ठी । अग्नेरेवेत्यादि । अग्निना गृहीतमस्य 'शरीरम्' १ अग्ने १ निष्क्री
णाति । २ सोमगृहीतरस १ सोमात् निष्क्रीणातीत्येव । एव च कृते १ यदि अपि गतासु १ जीवति १ एव ।

१५ अपन्नदतीति ॥ तस्मिन् पशौ कचिद्गुण विधत्ते— अपन्नदती भवति तस्मान्मनुष्या सर्वा
वाच रन्ति' इति । १ अपन्नदती १ मन्वातरदिता । २ केऽपि सद्वा पुत्र्या वर्णलोपमन्तरेण सपूर्ण
'वाच' यदन्ति ॥

आग्नेयमिति ॥ वाक्प्रसारणसमर्थस्य १ पशुद्रयोप कर्म विधत्ते—' आग्नेय कृष्णग्रीधमा लभेत सौम्य
वृत्रं ज्योगामयान्यग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोम* रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
सोमाद्रसमुत् यदीतासुर्भवति जीवत्येव' इति । वृत्रं पित्रम् । शरीरं प्राणस्य १ कथं च सूक्ष्मो
२० " वाऽस्य रस स १ सोमं प्राप्नोति । " भोजनदत्तौ व्याधिनाऽभिभूताया १ भुक्तास्तरम शरीरं न
प्रविशति, किं नु सोमाधिहितौपधिवापं एवाशेऽपनिष्ठन । सव १ रसस्य सोमप्राति १ । १ ततोऽग्नि
मांसाश्च गोपयति । १ तस्य शरीरस्याग्निप्राति ॥

३१ मे-प्रगण । ३२ मे-अव्या । ३३ मे-कपि । ३४ ल-सामग्र्यहीत रस, ल-स ।

३५ ४०-४१-नाटयगृहता । ५० आ-रोगमहात्वा । ५१ इ-कथं । ५२ इ-
क-स । ५३-५३ अवा-अत्रां तु वाच्यरिणा-भिभावाय । ५४-५४ अ उ वा-तस्य सोमाति ।
५५-२१-ना-साम-र-रगाऽश्च । ५६ इ वा न हा-इयम् ।

नाम्या पदाय]

सौम्यं बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः सोमो (७) वै रेतोधा अग्निः
प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजा प्र जनयति विन्दते प्रजामग्नेयं
कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत् यदाग्नेयो
भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो

सौम्यम् । बभ्रुम् । एति । लभेत । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण ग्रात्रम् । प्रजाकाम इति प्रजा ५
काम । सोम (७) । वै । रेतोधा इति रेत -धा । अग्नि । प्रजानामिति प्र जानाम् ।
प्रजनयितेति प्र-जनयिता । सोम । एत् । अस्मै । रेत । दधाति । अग्नि । प्रजामिति प्र-जाम् ।
प्रेति । जनयति । विन्दते । प्रजामिति प्र-जाम् । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-ग्रीवम् । एति ।
लभेत । सौम्यम् । बभ्रुम् । य । ब्राह्मण । विद्याम् । अनूच्येत्सनु-उच्य । न । विरोचेतेति वि-रोचेत् ।
यत् । आग्नेय । भवति । तेज । एत् । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । सौम्य । १०

सौम्यमित्यादि । गतम् ॥ विद्यामनूच्येति ॥ विद्यामर्जयित्वाऽपि तदनुरूप न विरोचेत् ।
यद्वा-अनुवचनम् 'अध्ययन, तद्वत्त्वाऽपि यो न विरोचेत् विद्याऽनुरूपा कीर्ति 'न लभते' ।
ब्रह्मवर्चस तेनेति । अस्मिन् दधातीत्येव । आग्नेयत्वात् तमोपघातहेतुभूत । श्वेत इति ।
'श्रीशकाण्यं मुक्त्वा' । ब्रह्मवर्चस 'ब्राह्मण्यम् । त्विपिर्दाप्ति ॥

सौम्यमिति ॥ प्रजाकामस्य द्विपशुक कर्म विधत्ते- 'सौम्य बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेय कृष्णग्रीव प्रजा-
काम सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजाना प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजा प्र जनयति विन्दते
प्रजाम्' इति ॥ १५

आग्नेयमिति ॥ विद्युपो 'जनानुरागाय द्विपशुक कर्म विधत्ते- 'आग्नेय कृष्णग्रीवमा लभेत
सौम्य बभ्रु यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत् यदाग्नेयो भवति तेन एवास्मिन् तेन दधाति यत् सौम्यो
ब्रह्मवर्चस तेन कृष्णग्रीव आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो भवति रुचमेवास्मिन् दधाति यद्वा २०
सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन् त्विपिर् दधाति' इति ॥ पूर्व समाधाय मूकीभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानी
प्रवृत्तोऽपि पारप्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा 'समास्थितेभ्यो रुच्यभावे सति रुचि कामयमानस्येदं
कर्मेति विशेष । 'तेन आग्नेयत्वेन 'तेन प्रतिवादिभिर्प्रष्टव्यत्वम्' 'अस्मिन् यजमाने स्थापयति । 'तेन
'सौम्यत्वेन 'ब्रह्मवर्चस 'प्रसङ्गोचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूपमस्मिन् 'दधाति । 'कृष्णग्रीवत्वगुणकस्य
आग्नेयत्वेन वृद्धिमान्यरूप 'तम 'अस्मात् 'अप 'हन्ति । 'प्रोवाच्यतिरिक्तप्रदेशे श्वेत्येन 'रुचम् 'ण्य २५

३५ मैर-विरोचेत् । ३६, मैर-प्रवचन, मैल-'अध्ययन' नास्ति । ३७-३७ तर, मैल-आग्नेय ।
३८ लं-त्वेषम् । ३९, पर, लं-हेतु, मैर-तेजोपघातहेतु । ४०-४० मै-°र्ण्यमुक्त्वा, लं-श्रीशकाण्यं
इति मुक्त्वा ।

५७ हा-अनुपगाय । ५८ उ-समास्तेभ्य । ५९ ड-°प्रतिवृथ्व्यम् । ६० अ-
सौम्येन । ६१ अ-प्रसङ्गेन च दितं उ पा-प्रसङ्गेन वादिनेवेदं । ६२ आडक जो द शानो- ३०
कृष्णग्रीवगुणकस्य । ६३ आ-प्रोवातिरिक्तं । ३०

काम्याः पशवः]

तेजसेत्यादि । अग्निब्राह्मणाभ्यामुभयतोऽवस्थिताभ्यां^१ मध्यस्य^२ "राष्ट्रं विपयं"^३ परि
गृह्णाति सर्यतो गृह्णाति । "ततश्चकधा अद्वितीयं^४ सम्^५ आवृद्धवते समावर्जयति । ततश्च
एतम् एव^६ पुरः^७ दधते^८ प्राधान्ये स्थापयन्ति प्रजाः ॥

इति द्वितीये प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तेजसेव सर्यतो राष्ट्रं वसतिवरोतीत्यर्थः । तदानीं प्रतिस्पर्धिनम् एकधा क्षणमात्रेण समावृद्धके^१ "सम्यक्^२
वर्जयति"^३ । ततो राजामात्यादयः "एजं^४ पुरः^५ दधते^६ पुरः^७ अग्ने^८ पौरोहित्यपदे^९ स्थापयन्ति ॥

अत्र मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा, देवनेक्यतः ।

तन्त्रं, सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथक् भवेत्" ॥ (जैन्या ११.१.१४) इति ॥

काम्यपद्युष्णपदे ध्रुवते— "आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं यध्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवरं पुरोधाया^१
स्पर्धमानः" (तैसं २.१.२) इति । अयमर्थः— नमैव पौरोहित्यमस्तु "नान्यस्यैवेत्येवं स्पर्धोपेतो"^२
यथोक्तवर्णोपेतं पद्युष्णमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्चोर्देवतैक्यात्^३ तन्त्रेणानुष्ठानमिति
चेत् । सैबम् । सौम्यपद्युना व्यवधाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रसंभवात् । "तस्मादानायः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम्—

"आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुपजन्म्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे"^१ ॥ (जैन्या १.४.३९) इति ॥

इदमाग्नायते— "आग्नेयो वै ब्राह्मणः" (तैसं ५.६.४) इति । "अत्राप्यन्त्यप्रसिद्धार्थभेदा-
दानेयसद्भेदो न" ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । 'आग्नेयं सूक्तम्, आग्नेयं
हविः' इत्येवं "देवतातद्वितस्य सूक्तहविर्विपयत्वात् । न हि ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । "अतः संबन्ध-
वाचितद्वितान्तेनाऽऽग्नेयत्वेन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि "ब्राह्मणे "नाग्निंसंबन्धः "तयाऽप्यग्निंसंबन्धो" मुख- २०
जन्त्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुपजन्म्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाग्नायते— "प्रजापतिर-
कामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गावर्षी छन्दो रथंतरं साम
ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात् ते मुल्या मुपजो ह्यसृज्यन्त" (तैसं ७.१.१) इति । तस्मादानेय-
शब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैदयो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

४३. तं. मै. लं— वसिताभ्याम् ४४-४५. मै. स राजविपयं । ४५. मै. लं— 'ततश्च' नास्ति ।
४६. मै. स— प्राधान्येन

६७-६७. अ. उ. क. जो. ना. पा. हा— सम्यग्जयति, इ— अभिभवति । ६८-६८. अ. आ. उ. क. ड. ड. ३०
पा. हो. १— 'पुरः अग्ने' नास्ति । ६९. उ. पा— पौरोहित्यत्वेन, अ— 'पौरोहित्यपदे' नास्ति । ७०-७०. अ. उ. पा—
राज्यस्येत्येवं प्रार्थयन्तः ; उ— नान्यस्यैवेत्येवं स्पर्धोपेतः । ७१. अ— 'देवतैक्यात्वात्' । ७२. जो. ना. हा— तस्माद-
पवादः । ७३. क— संस्तवः । ७४. अ. उ. जो. ना. पा. हा— 'प्रसिद्धार्थशब्दभेदात्' । ७५. ड. हो. १— ब्राह्मणशब्दस्य ।
७६. अ. पा— देवताद्वयस्य, उ— देवताद्वयं । ७७. आ. हा— ततः । ७८. अ. उ. जो. उ. ना. पा. हा. हो. १—
ब्राह्मणः । ७९. ड— 'संबन्धः' । ८०. ड. १— तदाऽप्यं । ८१. आ. ड. १— 'संक्रयो' ।

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्धाम्नमपश्यत् तस्वार्थं देवताया
आऽलभत ततो वै स इमोल्लोकानभ्यजयद्वैष्णवं वामनमा लभेत् स्पर्धमानो विष्णुरेव
भूत्वेमोल्लोकानभि जयति विषम आ लभेत् विषमा इव हीमे लोकाः समृद्ध्या

देवासुरा इति देव-असुरा । एषु । लोकेषु । अस्पर्धन्त । स । एतम् । विष्णुम् । वामनम् ।
५ अपश्यत् । तम् । स्वार्थम् । देवताये । एति । अलभत । तत । वै । स । इमान् । लोकान् ।
अभति । अजयत् । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत् । स्पर्धमान । विष्णुम् । एषु । भूला ।
इमान् । लोकान् । अभति । जयति । विषम इति वि समे । एति । लभेत् ।
विषमा इति वि सम् । इव । हि । इमे । लोका । समृद्ध्या इति सम ऋद्धयै ।

देवासुरा इत्यादि ॥ स्पर्धा लोकविषय परस्परमन्त्रार्थासहनम् । वामनो हस्वाङ्गः । १५
१० 'देवताये आमाननेर देवता कृत्वा । तस्यै वामनम् आऽलभत । ततो वा इत्यादि । गतम् ।
स्पर्धमान इति । स्पर्धाविषयसिद्धयः । विषम इति । ३ निम्नोन्नतस्थले 'द्वयजनभूते । विषमा इवेति ।
भोक्तृभोग्यादिरलक्षण्याद्विषय लोकाणाम् ॥

१ जलोदरगृहीतो यो मे २ वाञ्छन्ति पश्यथाम् ३ ।

४ ह्यवर्षस्रमो यो यो विद्वान् चवतुमक्षम् ॥

१५

५ धर्मरोगी प्रनाशाम सभारञ्जलवर्जित ।

६ पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चेतेषा पञ्चव १ श्रुता ॥

देवासुरा इति ॥ तानेवान् पश्यन् द्वितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुत्वं पश्यन्
विधिभ्यन्तादौ लोकेष्वपनयहेतु पश्य विधानु प्रस्तौति- ' देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त स एतं विष्णुर्धाम्न
मपश्यत् तस्वार्थं देवताया आऽलभत ततो वै स इमोल्लोकानभ्यजयत् ' इति ॥ १ लोकेषु 'विषयभूतेषु

२० ' वामन इत्यपि परो ' स्वार्थं विष्णुरूपायै 'दिवतायै' ॥

१ वैष्णवमिति ॥ अथ विधत्ते- ' वैष्णव वामनमा लभेत् स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमोल्लोकानभि
जयति ' इति ॥ स्पर्धमान ' गृहक्षेत्रादिविषये विवादात् । विष्णुप्रियहृविद्वांनादस्योपचरित ' विष्णुत्वम् ॥

विषम इति ॥ चोदस्परपरम्प्रात समदेशमवर्द्धितुं विधत्ते- ' विषम आ लभेत् विषमा इव
हीमे लोका समृद्धौ ' इति । एषिष्यादिलोकानामुत्तरोत्तर विस्तृतवान् ' भोगाधिक्याद्वा विषमत्वम् । सोऽर्थ

२५ विषमत्वं ' समृद्धौ कल्पत ॥

वाग्या पदाव]

इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशुङ्गमा लभेत संग्रामे (१) संयत्त इन्द्रियेण वै
मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति त ए संग्राममिन्द्राय मरुत्वते पृथिसक्थमा
लभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव मरुत्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान्
प्र यच्छति ग्राम्येव भवति

इन्द्राय । मन्युमत् इति मन्यु मते । मनस्वते । ललामम् । प्राशुङ्गम् । एति । लभेत । संग्राम
इति स-ग्रामे (१) । संयत्त इति म-यत्ते । इन्द्रियेण । वै । मन्युना । मनसा । संग्राममिति
स ग्रामम् । जयति । इन्द्रम् । एत् । मन्युमत्मिति मन्यु-मन्तम् । मनस्व तम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एत् । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मन । दधाति ।
जयति । तम् । संग्राममिति स ग्रामम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पृथिसक्थमिति पृथि सक्थम् । एति । १०
लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम काम । इन्द्रम् । एत् । मरुत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन ।
उपेति । धावति । स । एत् । अस्मै । सजातानिति स-जातान् । प्रेति । यच्छति । ग्रामी । एत् । भवति ।

इन्द्रापेत्यादि ॥ ललाम श्वेतपुण्ड्रलाञ्छितललाट । मन्वर्थायो लुप्यते । प्राशुङ्गो
"लम्बितशृङ्ग पुगव" । "प्राशुङ्गो गौ" इति भरद्वाजवचनात् । इन्द्रियेणेत्यादि । "इन्द्रिय नीर्यम् ।
इन्द्रियादित्रय संग्रामजयश्रीहेतु ॥

१५

मरुत्व इति ॥ "तसौ मन्वरे" (पा १ ४ १९) इति भवम् । पृथिसक्थ श्वेतजानु,
श्वेतोरित्येके, "श्वेतकटिप्रदेश इत्यपरे" । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो" (पा ५ ४ ११३) इति पच् ॥

इन्द्रयेति ॥ संग्रामार्थिन पद्य विधत्ते- "इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललाम प्राशुङ्गमा लभेत
संग्रामे सपत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं" स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति त ए संग्रामम्" इति ॥ "मनस्वते धैर्यवते" २०
ललामशब्द "श्वेतपुण्ड्रालाञ्छितललाटोपेत श्वते । प्राशुङ्गो सुप प्रत्यासन्नशृङ्ग पुगव, 'प्राशुङ्ग
'गौ" इति भरद्वाजवचनात् । "प्राशुङ्गोऽवाक्शृङ्ग उक्षा वशा वेह्वेनुर्वत्स क्षपभोऽनङ्गवान पुनरुत्पट्यो
गोमृगा इति गव्या" (आपश्चौ १९ १६ १६) इत्यापस्तम्बवचनात् । "सयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रिय
शारीर बलम् । मन्यु शत्रुविषय कोप । मन धैर्यम् ॥

इन्द्रयेति ॥ संग्रामार्थिन पद्य विधत्ते- "इन्द्राय मरुत्वते पृथिसक्थमा लभेत ग्रामकाम इन्द्रमेव
मरुत्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्येव भवति" इति ॥ मरुत्स्युक्तो
मरुत्वान् । पृथिसक्थ श्वेतेर । "सजातान् सहोत्पन्नान् भ्राजदीन् सहवामिनो भृत्यादींश्च ॥

४-४ तरमैल-लम्बितशृङ्गा पिङ्गल मैल-लङ्गिन(१)शृङ्ग पुगव । ५ मैल-जयहेतु ।
६-६. ल-इत्यपरे' नास्ति तरमै-अपरे' नास्ति, अमैल-श्वेत' नास्ति ।

१० पुण्ड्रलाञ्छितं । ११. ३-अनुत्पत्त्याऽऽनतशृङ्गो गौ ।

३०

यदृपमस्तेनै(२)न्द्रो यत् पृश्नित्तेन मारुतः समृद्धयै पश्चात् पृश्निसक्थो भवति
पश्चादन्वयसायिनीमेवासु विशं करोति सौम्यं वभ्रुमा लभेतान्नकामः सौम्यं वा
अन्नं सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
भवति वभ्रुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै

- ५ यत् । ऋपम् । तेन (२) । ऐन्द्र । यत् । पृश्नि । तेन । मारुत । समृद्धया इति सम् कृद्धयै ।
पश्चात् । पृश्निसक्थ इति पृश्नि सक्थ । भवति । पश्चादन्वयसायिनीमिति पश्चात् अन्वयसायिनीम् ।
एव । अस्मै । विशम् । करोति । सौम्यम् । वभ्रुम् । एति । लभेत् । अन्नकाम इत्यन्नकामम् ।
सौम्यम् । वै । अन्नम् । सोमम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति ।
स । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद् इत्यन्न-अद् । एव । भवति । वभ्रु ।
१० भवति । एतत् । वै । अन्नस्य । रूपम् । समृद्धया इति सम् कृद्धयै ।

यदृपम् इत्यादि । ऋपमस्य सेनतृत्वादेन्द्रत्वम् । येतस्य वायव्यत्वात् पृश्नेर्मास्तत्वम् । समृद्धया
इति । सदृशं सबन्धं समृद्धिः । पश्चादिति । 'सक्थं पश्चाद्भागे पृश्नित्वं यस्य स तपोक्तः ।
'पश्चादन्वयसायिनी पश्चादनुसृत्यापस्थानशीला 'विशं प्रजा करोति ॥

सौम्यमित्यादि ॥ वभ्रु 'कपिलइयाम् । 'सौम्यम् अन्नम्, 'तस्यौपवीशत्वात् ॥

- १५ यदिति ॥ पुणवत्त्व सन्धिस्यैत्य च प्रशंसति- 'यदृपमस्तेनैन्द्रो यत्पृश्नित्तेन मारुत समृद्धयै'
इति ॥ 'सेनतृत्वस्यामान्येन्द्रसन्धित्वत्, "वायव्यं श्वेतम्" (तैस २.१.१) इत्युक्तत्वात् पृश्निवर्णस्य
मारुतत्वं वदुमयं समृद्धयै भवति ॥

पश्चादिति ॥ पुरीवर्तिनोरथा 'पृश्निसक्थित्वं वारयितुं विचक्षे- 'पश्चात् पृश्निसक्थो भवति
पश्चादन्वयसायिनीमेवासु विशं करोति' इति ॥ यजमानो ज्ञानरत्वाभी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवर्थात्

- २० तद्व्यामनिवातिनीं प्रजा पश्चात् यजमानानुसारं तत्कार्यमध्यवस्थति, न तु प्रातिकूल्यं चिन्तयतीति
पश्चादन्वयसायिनी ॥

सौम्यमिति ॥ अत्रार्थिनं पत्रं विचक्षे- 'सौम्यं वभ्रुमा लभेतान्नकामं सौम्यं वा अन्नं
सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति' इति । "सोमो वा
भोवर्षीनात् राजा" (तैस ३.९.१७) इति धृतत्वाद्दस्य सौम्यत्वम् । 'अन्नाद् 'व्याधिराहित्येन
२५ ईसासि ॥

यदुपेति ॥ पुणवत्त्व प्रशंसति- 'यदृपमस्तेनैन्द्रो यत्पृश्नित्तेन मारुत समृद्धयै' इति । विद्वलित
पत्रकावस्थस्य त्रियत्वादां 'रूपं विद्वलम् ॥

७. [सुदीशत पाठ] । १. सौम्य (१) । २. सौम्य (१) । ८. ए-प्रजा वभ्रुम् । ९. अन्ना-
काम इत्यम् । १०. वै-तस्यौपवीशत्वात् । १२. तस्यौम्यवीशत्वात् ।

- ३० १. ३-^०तामी ३ । ३३ १-पृश्निसक्थम् । ३४. ८१-^०राहित्ये ।

काम्या पशव]

सौम्यं वृत्रमा लभेत यमलं (३) राज्याय सन्तं राज्यं नोपनमेत् सौम्यं वै
 राज्यं सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैत
 राज्यं नमति वृत्रमेवत्येतद्वै सोमस्य रूपं समृद्धया इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा
 लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठा गच्छतीन्द्रापाभिमातिष्ठे
 ललामं प्राशृङ्गमा (४) लभेत यः पाप्मानं गृहीतः स्यात् पाप्मा वा

५

सौम्यम् । वृत्रम् । एति । लभेत । यम् । अलम् (३) । राज्याय । सन्तम् । राज्यम् । न ।
 उपनमेदित्युप नमेत् । सौम्यम् । वै । राज्यम् । सोमम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति । भाग धेयेन ।
 उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । राज्यम् । प्रति । यच्छति । उपेति । एतम् । राज्यम् । नमति ।
 वृत्रम् । भवति । एतत् । वै । सोमस्य । रूपम् । समृद्धया इति सम् ऋद्धये । इन्द्राय । वृत्रतुरे
 इति वृत्र तुरे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति । लभेत । गतश्रीरिति गत - श्री । प्रतिष्ठाकाम इति १०
 प्रतिष्ठा-काम । पाप्मानम् । एव । वृत्रम् । तीर्त्वा । प्रतिष्ठाभिति प्रति स्थाम् । गच्छति । इन्द्राय ।
 अभिमातिष्ठ इत्यभिमाति ष्ठे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति (४) । लभेत । यः । पाप्मानं ।
 गृहीतः । स्यात् । पाप्मा । वै ।

यमिति ॥ राज्यं प्राप्तुं योग्यमपि "राज्यं राजन्यं वा यं न उप नमेत्" नोपाच्छेत् ।
 राजं कर्त्तुं राज्यम् । "पुरोहितदित्वात् (पा ५ १ १२८) यक्" ॥

१५

वृत्रतुर इति ॥ "वृत्रस्य वा पापायेर्वा" हिंसिता वृत्रतुरे । तुर्ना हिंसायाम्, क्प् ।
 ललामं प्राशृङ्गमिति व्याख्यातम् । "गतश्री । केचिदाहुः शुश्रुवान् भ्रामणी राजन्यो वेति
 (द्र. बोश्री १७ ४९) । पाप्मानमिति । येन प्रतिष्ठा निरुध्यते । "वृत्रं वारकम् ॥

सौम्यमिति ॥ राज्यप्राप्तिकामिनः पञ्च विधत्- 'सौम्यं वृत्रमा लभेत यमलं राज्याय सन्तं
 राज्यं नोपनमेत् सौम्यं वै राज्यं सोममेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छत्युपैत
 राज्यं नमति वृत्रमेवत्येतद्वै सोमस्य रूपं समृद्धये' इति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छ्रीयोदिपुत्रसंपन्नत्वाच्च "राज्याय
 'अलं सन्तं सम्पद्योर्वा' सन्तं" यं पुरप प्रति 'राज्यं न प्राप्तुयात् तस्याय पशु । "सोमोऽस्माक
 माह्वयान्वाः राजा" (तैस १८ १०, १२) इति ध्रुतत्वाद्वाच्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्गवर्तमानत्
 वृत्रस्य सोमस्य रूपम् ॥

इन्द्रायैति ॥ वासुधायेन भ्रष्टधियः प्रतिष्ठाार्थं पञ्च विधत्- 'इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमा
 लभेत गतश्रीं प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा प्रतिष्ठा गच्छति' इति ॥ इन्द्रवैरिहिसक् ।
 'पाप्मानम् एव नरकप्रदपापवद्वाधकमेव वृत्रं वैरिणम् ॥

११-११ मेघ-राष्ट्रमाधिपत्यं वा यं नोपनमेत् । १२-१२ अलं-पुरोहितत्वादित्वादिकम् ।

१३-१३ अ तं मेघ-वृत्रस्य पापादे ।

१५ आ- 'च' नास्ति । १६ उड १ हो १-सम्पद् स्यात् । १७ उड १- 'सन्' नास्ति । ३०

अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमातिहनस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात् पाप्मान-
मभिमातिं प्र पुढत् इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशुङ्गमा लभेत यमलस् राज्याय सन्त-
राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै वज्रं प्र
यच्छति स एनं (५) वज्रो भूत्या इन्द्र उपेनस् राज्यं नमति ललामः प्राशुङ्गो
भयत्येतद्वै वज्रस्य रूपस् समृद्धयै ॥ ३ ॥

[सग्रामे तेनालमभिमातिघ्ने ललामं प्राशुङ्गमैनु पञ्चदश च ।]

अभिमातिरित्यभि माति । इन्द्रम् । ए । अभिमातिहनमित्यभिमाति हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मात् । पाप्मानम् । अभिमातिमित्यभि मातिम् ।
प्रेति । नुदते । इन्द्राय । वज्रिणे । ललामम् । प्राशुङ्गम् । एति । लभेत । यम् । अलम् ।
१० राज्याय । सन्तम् । राज्यम् । न । उपनमेदित्युप नमेत् । इन्द्रम् । ए । वज्रिणम् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । ए । अस्मै । वज्रम् । प्रेति । यच्छति ।
स । एनम् (५) । वज्रं । भूत्या । इन्द्रे । उपेति । एनुम् । राज्यम् । नमति । ललामं । प्राशुङ्गं ।
भूति । एतत् । वै । वज्रस्य । रूपम् । समृद्धया इति सम् ऋद्धयै ॥ ३ ॥

[मैनु २५ ३, ४, ८, ९ कास १३ ३-४]

१५ अभिमातिघ्न इति ॥ अभिमाति पाप्मा, "तस्य हन्त्रे । किप् (पा ३ २ ७६) ।
उदात्तनिगृत्तिस्वरेण रिभक्तेरुदात्तत्वम् । गतमन्यत् ॥ इन्द्रे इति । राज्यप्राप्तियोग्या दीप्तिं करोति
इति । त्रि इन्वी दीप्तौ । " श्राजलोप " (पा ६ ४ २३) ॥

इति द्वितीये प्रथमे तृतीयोऽनुवाक ॥

इन्द्रायेति ॥ पापक्षयार्थिन पशु विधत्ते- ' इन्द्रायाभिमातिघ्ने ललाम प्राशुङ्गमा लभेत य
२० पाप्मा गृहीत स्यात् पाप्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमानिहनस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात्
पाप्मानमभिमातिं प्र पुढत् ' इति ॥ ' पाप्मानं शोऽधाद्युपपातनादिना ॥

इन्द्रायेति ॥ राज्यार्थिन पश्चत्तर विधत्ते- ' इन्द्राय वज्रिणे ललाम प्राशुङ्गमा लभेत यमल-
राज्याय सन्तस् राज्य नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रिणस्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै वज्रं प्र यच्छति
स एन वज्रो भूत्या इन्द्र उपेनस् राज्य नमति ललाम प्राशुङ्गो भयत्येतद्वै वज्रस्य रूपस् समृद्धयै ' इति ॥
२५ ' वज्रं वज्रवत्पद्मवत्पर्यमायुधम् । स थाऽऽयुधविदोपो वज्रस्य १८-भूत्या ' इन्द्रे-१८ यन्मान वैरिर्मतापाय
प्रदीप्तं करोति । आनस्य श्द्रस्य मीश्वरप्रवाण मीश्वरधारयुधवज्ररूपवम् ॥

इति धाम्यायावगाथायैविरचिते माधवीये वेदार्थप्रदाने वृष्णयजुर्वेदीयनेतिरिश्वरसंहिताभाष्ये
द्वितीयेऽध्याये प्रथमपराशक्ते तृतीयोऽनुवाक ॥ ३ ॥

१५ श्रौत १-११५ ।

काम्या पत्रक]

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एतां दर्शप-
भामाऽलभन्त तयैवास्मिन् रुचमदधुषो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतां दर्शपभामा
लभेतामुमेवाऽऽदित्यं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्यैव भवति

असा। आदित्य । न । रोति। अरोचत । तस्मै। देवा । प्रायश्चित्तिम्। ऐच्छन् । तस्मै । ५
एताम् । दर्शपभामिति दर्श-ऋषभाम् । एति। अलभन्त । तया । एत । अस्मिन् । रुचम् ।
अदधु । य । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-काम । स्यात् । तस्मै । एताम् । दर्शपभामिति
दर्श-ऋषभाम् । एति। लभेत् । अमुम् । एत । आदित्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति।
धावति । स । एत । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । दधाति ।
ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म वर्चसी । एव । भवति । १०

असावादित्य इत्यादि ॥ दशानामृषभाना समाहारो दर्शपभा । “ अकारा तोत्तरपदो
द्विगु खियामिष्यते ” (द्र पाभा २४ ३० वा २) इति त्रिफलादिवत् (द्र पा ४१ ६४ वा ३)
अजादित्वात् (वा ४१ ४) “ द्विगो ” (पा ४१ २१) इति ङीब्रभान । “ इगन्तकाल ”
(पा ६२ २९) इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् अनिगन्तेऽपि व्यत्ययेन प्रवर्तते । बहुव्रीह्या ।
समष्टिर्भाष्या । दर्शपभेति कर्मनाम, जास्तिरिति केचित् ॥ १५

‘स्पर्धाकामो युद्धकामो ग्रामकामोऽश्वकामवान् ।

राज्यराम प्रतिघार्थो य पापक्षयमिच्छति ॥

राज्यार्थो च पुमासो ये तेषा पशव ईरिता ॥

असाविति ॥ ‘तृतीयेऽनुवाके जयकामादीना पशु चिपाप चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीना
‘पशुत् विधिसुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातु प्रवौवि— ‘अमावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवा २०
प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एतां दर्शपभामाऽलभन्त तयैवास्मिन् रुचमदधु । इति । ‘पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य
दीप्त्यभाव कालविशेषणारापि प्रतीकारान्तर ‘दर्शयितु पुनश्च्यते । दशानामृषभाना ‘समाहारो दर्शपभा ।
‘कर्मनामधेयमिति केचित्, तच्च ‘नात्यन्तयुक्तिग्रहम् । ‘आऽलभन्त ’ ‘इत्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् ॥

य इति ॥ विधत्— ‘यो ब्रह्मवर्चसकाम स्यात् तस्मा एतां दर्शपभामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यं
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति ’ इति । ‘अमुमेवाऽऽ
दित्यम् ’ इत्यर्थवादे ध्रुत्ववादादित्योऽस्मिन् कर्मणि देववा ॥ २५

१ मै-आकारः । २-२ मै-विफलादित्वात् । ३ ल-‘इति’ नास्ति ।

१ क ड १ स्पर्धमान । २ आ-तृतीयात् । ३ ड हो १-‘कामार्थिना । ४ ड १-‘पशुत्’ नास्ति ।
५ हो १-पूर्वमुक्तरीत्याप्यां ड १-पूर्वमुक्तो । ६ अ उ पा-‘दर्शयितुम्’ नास्ति । ७ इ क जो ना हा-
समाहारोऽस्यामिति । ८ ड ड १-कर्मनामेति । ९ ड ड १-नात्यन्त युक्ति । १० ड क-‘त्यस्यानन्वयात् । ३०

वसन्तां प्रातस्त्रीन् ललामाना लभेत ग्रीष्मे मध्यदिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्य-
 पराङ्गे त्रीञ्छितिवारान् त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्तां प्रातर्ग्रीष्मे मध्यदिने
 शरद्यपराङ्गे यावन्त्येव तेजांसि तान्येवाव रूद्धे त्रयस्त्रय
 आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन् तेजां दधाति

५ वसन्तां । प्रातः । त्रीन् । ललामान् । एति । लभेत् । ग्रीष्मे । मध्यदिने (१) । त्रीन् ।
 शितिपृष्ठानिति शिति-पृष्ठान् । शरदि । अपराङ्ग इत्यपर अहे । त्रीन् । शितिवारानिति शिति-वारान् ।
 त्रीणि । वै । आदित्यस्य । तेजांसि । वसन्तां । प्रातः । ग्रीष्मे । मध्यदिने । शरदि ।
 अपराङ्ग इत्यपर-अहे । यावन्ति । एव । तेजांसि । तानि । एव । अत्रेति । रूद्धे । त्रयस्त्रय इति
 त्रय - त्रय । एति । लभ्यन्ते । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । एव । अस्मिन् । तेजः । दधाति ।

१० वसन्तेति ॥ पूर्वम् सप्तम्या ङादेश (पा ७ १ ३९) । वसन्ते चतुर्दश्या प्रक्रम ।
 प्रातः काले उपाकरण न्पाहोम इत्युभय यथा स्यात्तथोपक्रम । ग्रीष्मशरदोर्मध्याहापराङ्गयोरेवोपक्रम ।
 सर्गत्र सप्तमे ब्रह्मचर्यादि यजमानस्य केचिद्विच्छन्ति । ललामा उक्ता (द्र वेस २ १ ३) ।
 'शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठा शितिमारा श्वेतमाला । उभयत्रापि "शितेर्नित्याबद्धम्" (पा ६ २ १३८)
 इत्युत्तरपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् । अभिपूर्वमिति । अनुक्रमेण त्रिभिः पशुभिः त्रीणि तेजांसि अस्मिन्
 १५ दधाति ।

वसन्तेति ॥ तत्रैव "कालविशेषसहित पशुगुणविशेष" विधत्ते- 'वसन्ता प्रातस्त्रीन् ललामाना
 ञ्मे ग्रीष्मे मध्यदिने त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराङ्गे त्रीञ्छितिवारान्' इति । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठा ।
 १३ शितिमारा श्वेतमाला १३ ॥

ग्रीष्मिणि ॥ पूर्वम् कालविशेष प्रशस्यति- 'त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
 २० मध्यदिने शरद्यपराङ्गे यावन्त्येव तेजांसि तान्येवाव रूद्धे इति ॥

त्रयस्त्रय इति ॥ विहितानेव त्रिवोपेतान् सपान् प्रशस्यति- 'त्रयस्त्रय आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवाऽ
 मिन् तेजां दधाति' इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रिवोपेतास्तथा ग्रीष्मशरदोरपि त्रिवोपेतत्वे सति
 पूर्वमादस्य गणयते । ११ तद्दस्मिन् यजमानेऽपि 'अभिपूर्वं पूर्वपूर्वमादस्येनैव' ११ उत्तरोत्तरकालेऽपि
 'तत्र त्रिपत्न, न तु कदाचित्पि तेजो द्वीपत्न इत्यर्थः ॥

२५ ४. ३- 'इच्छन्ति' नास्ति । ५-५. मे- 'श्वेतपृष्ठा' नास्ति, ल- 'शितिपृष्ठा' नास्ति ।

काम्या पशव]

संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं
प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात् प्राजापत्यं कटु(२)मा लभेत
प्रजापतिः सखा देवता देवतास्येव प्रति तिष्ठति यदि विभीषाद्दुश्मनी भविष्यामीति

संवत्सरमिति स-वत्सम् । पर्यालभ्यन्त इति परि आलभ्यन्ते । संवत्सर इति स-वत्सर । वै ।
ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म वर्चसस्य । प्रदातेति प्र-दाता । संवत्सर इति स-वत्सर । एव । अस्मै । ५
ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । प्रति । यच्छति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । एव । भवति ।
संवत्सरस्येति स-वत्सरस्य । परस्तात् । प्राजापत्यमिति प्राजापत्यम् । कटुम् (२) । एति ।
लभेत । प्रजापतिरिति प्रजा-पति । सखा । देवता । देवतासु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । यदि ।
विभीषात् । दुश्मनेति दुश्मनी । भविष्यामि । इति ।

संवत्सरमित्यादि । गतम् (द्र. तस २१२) ॥

१०

संवत्सरस्येति ॥ यत्किञ्चिदभ्यन्ते परंणि दशार्धभा तत् प्रमृति 'द्वादशसु द्वादशसु'
पोर्णमासीषु द्वादशमावास्यासु 'चातीतासु त्रयोदशे परंणि सकल्प । 'कटु पक्वदरवर्णम्' ॥

यदीत्यादि ॥ 'दुश्मनी कुप्री । "परादिश्लन्दसि" (पा ६२१९९) इत्युत्तरपदा
दुदात्तत्वम् । कुप्रीदिलादोपो मे भविष्यतीति 'यदि कुतश्चित् लिङ्गात् 'विभीषादिति । स्वयेति ।
'स्वया' 'देवतया 'पशुभि च सहकारिभि 'त्वच शोभना 'करोति ॥

१५

संवत्सरमिति ॥ व्याख्येयकृष्णश्रीवादिष्विय 'ब्रह्मचर्यादिनिपमकाल विधत् - 'संवत्सर
पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्येव
भवति' इति ॥

संवत्सरस्येति ॥ दशमस्यर्धभास्य 'देवताकाल्यर्णविशेषान् विधत् - 'संवत्सरस्य परस्तात्
प्राजापत्य कटुमा लभेत प्रजापति सखा देवता देवतास्येव प्रति तिष्ठति' इति । कटु पिङ्गल । प्रजापते २०
उत्पादकरत्वेन 'सर्वदेवता[त्म]करत्वम् ॥

यदीति ॥ त्वन्वोपनिवारणाय पशु विधत् - 'यदि विभीषाद्दुश्मनी भविष्यामीति मोसराण्य
श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुत्र्य पीण्या पशव स्वयैवास्मै देवतया पशुमिस्त्वच करोति न

६-६ मै-दशसु त-द्वादशसु । ७ अ मै-च घृतातासु । ८-८ अ पर ल-कटु
पक्वदरवर्णं, ९-८ कटु बदरवर्णं, त-कटु पक्व बदरवर्णम् । ९ मै-ल-कथञ्चित् । १० मै-स्वया'नासि । २५

१५ इ-ब्रह्मचर्यादिकाल । १६ ड हो-देवताकर्मनिर्णयवर्णं । १७ ड ऊ-हो-सर्वदेवतात्वम् ।

सोमापोष्णः श्याममा लभेत सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवासं
 देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्मनी भवति देवाश्च वै यमश्चास्मिहोकेऽस्पर्धन्त
 स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत् तद्यमस्य (३) यमत्वं ते देवा अमन्यन्त यमो
 वा इदमभूद्यद्ययः स्म इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतां प्रजापतिरात्मनं
 ५ उक्षयशौ निरमिमीत्

सोमापोष्णमिति सोमा पौष्णम् । श्यामम् । एति । लभेत । सौम्य । व । देवतया । पुरुष ।
 पौष्णा । पशवः । स्वयः । एत । अस्म । देवतया । पशुभिरिति पशुभि । त्वचम् । करोति । न ।
 दुश्मनेति तु चर्मी । भवति । देवा । च । व । यम । च । अस्मिन् । होके । अस्पर्धन्त । स ।
 यम । देवानाम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अयुवत् । तत् । यमस्य (३) । यमवमिति यम वत् ।
 १० ते । देवा । अमन्यन्त । यम । व । इदम् । अभूत् । यत् । द्यमः । स्म । इति । ते ।
 प्रजापतिमिति प्रजापतिम् । उवेति । अध्वान् । स । एतो । प्रजापतिरिति प्रजापति ।
 आत्मनं । उक्षयशानियेषु शौ । निरिति । अमिमात् ।

दशश्रेत्यादि ॥ १ अस्मिन् १ होके १ एतल्लोकेनिमित्तम् १ अस्पर्धन्त अस्माकमेनाय लोक इति
 १ देवा, ममेनायमिति १ यम । १ स इत्यादि । देवानाम् १ इन्द्रिय १ वीर्यं च १ अयुवत् दवेभ्य
 १५ पृथक् कृतान् अपहृतान् । व्यत्ययेन शप् [पा ३ १ ८५], आत्मनेपद च । तदिति । यनायम ।
 यौते पचावचि (पा ३ १ १३४) अन्त्यनिकारस्येन्द्रस । यमो वा इति । १ यम १ वा १ इद
 विधम् १ अपूत् यमेश्वरमभूत् १ यत् १ द्यम १ स्म यदस्मदधीन पूर्वमासीत् । त इति । तथा मन्यमाना
 देवा १ प्रजापतिम् उपसप्राप्ता, इय स्म अत्र प्रतिकर्तुमर्हसीति १ स च १ आमन शरीरात्
 १ उक्षयशौ १ नि १ अमिमीत् निर्माय दत्तान् । उक्षा च वषा चोक्षयशा, व्यत्ययेन पूर्वसङ्घिता ।
 २० उक्षा मेता, यशा वध्या ।

दुश्मनी भवति' इति । कण्डव्यादिविशेषलिङ्गन १८ भाविकुष्टादिरोगमनुमाय भीतस्याय १८ पञ्च । पुरुषस्य
 यामदेवतारूप्य पशुना पौष्णच १८ सोमाएवविषयवाज्याव्याख्याप्रत्यङ्गन दर्शितम् ॥

देवा इति ॥ आत्प्रयवतो द्विपक्षक कर्म विधानु प्रस्ताति- ' देवाश्च वै यमश्चास्मिहोकेऽस्पर्धन्त
 स यमो देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत् तद्यमस्य यमच ते देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्ययः स्म इति ते
 प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतां प्रजापतिरात्मन उक्षयशौ निरमिमीत् ते देवा वैष्णावर्णा वनामाऽल्भन्तैत्रुशान्
 २५ ११ मेर-पञ्च । १० मेर-यम । १३ ल-द्विपक्षच ।

१८-१८ अ वा उ च जो ष ट ष ना फ हा हो १-भाविपुश्रोतः, अ उ पा-भाविपुश्रोतमनुमापयति
 त्पत्तयं । ['शामाएता जाता रयीणा' (तेगे १/२०) इत्यय सायणीयं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।]
 १९- अ इ उ वा ण षा- 'च' तान्ति ।

कम्या पनाज]

ते देवा वैष्णावरूपा वशामाऽलभन्तन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनेत्र ग्राहयित्वा विष्णुना युजेन प्राणुदन्तन्त्रेणवासेन्द्रियमवृञ्जत यो भ्रातृव्यग्रान्तस्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरूपा (४) वशामा लभन्तन्द्रमुक्षाणं वरुणेनेत्र भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना युजेन प्र णुदत ऐन्द्रेणवासेन्द्रियं वृद्धं भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रमहन् त वृत्रो हतः पोटशभिर्भोगैर्मिनात् तस्य वृत्रस्य शर्पितो गात्र उदायन् ता वदेहोऽभवन् ५

त। देवा । वैष्णावरूपा मिति । वैष्णावरूपात् । वशाम् । एति । अलभन्त । ऐन्द्रम् । उक्षाणम् । तम् । वरुणेन । एव । ग्राहयित्वा । विष्णुना । युजेन । प्रेति । अनदन्त । ऐन्द्रेण । एव । अस्य । इन्द्रियम् । अनुञ्जत । य । भ्रातृव्यग्रानिति । भ्रातृव्यग्रान् । त्यात् । स । स्पर्धमान । वैष्णावरूपा मिति । वैष्णावरूपात् (४) । वशाम् । एति । लभन्त । ऐन्द्रम् । उक्षाणम् । वरुणेन । एव । भ्रातृव्यम् । ग्राहयित्वा । विष्णुना । युजेन । प्रेति । नुदत । ऐन्द्रेण । एव । अस्य । इन्द्रियम् । १० वृद्धं । भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्य । भवति । इन्द्र । वृत्रम् । अहन् । तम् । एव । हत । पोटशभिर्मिति । पोटशभि । भोगै । असिनात् । तस्य । वृत्रस्य । शर्पित । गात्र । अदिति । आपन् । ता । वैदेह्यं । अभवन् ।

ते इत्यादि । गतम् ॥

इन्द्रो वृत्रमहन्त्यादि ॥ १० पोटशभिर्भोगैर्मिनात् ११ शरारदेश इन्द्रम् १२ असिनात् अज्जात् १५ पित्र प्रधने । १६ अरेह्य गोत्रिषोपा । केचिदाहु - विदेहा १७ एव वदेह्य अशरिता गात्र १८ अभवन् । त वरुणैव ग्राहयित्वा विष्णुना युजेन प्राणुदन्तन्त्रेणवासेन्द्रियमवृञ्जत इति । १९ अयुपत दवेभ्य एवहृ कृतवान् । अतो यत्रनामकोऽय वरुणव्यत्ययेन यम सपन्न । २० इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सात् २१ देवा परस्परमिदमवृचन् - पूर्व 'वृ' भूलोकाधिपत्य प्राप्य 'व' स्म तत् 'इ' प्राप्य 'य' एव 'अमृ' । उक्षा लघनममथा 'न' सो 'पा' द्वा, वशा वन्धा, रिन्द्रव्यत्ययो इच्छन् । २२ त यम वरुणपाशेन 'एव' ग्राहयित्वा २३ यत्स्वपेण 'वि' णुना निष्कसितवान् । इन्द्रप्रमादेन 'शर'य प्रमस्य वीर्यं नाशितवन्व ।

य इति ॥ विधत् - 'शो भ्रातृव्यग्रान्तस्यात् स स्पर्धमानो वैष्णावरूपा वशामा लभन्तन्द्रमुक्षाणं वशानं भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना युजेन प्र णुदत ऐन्द्रेणवासेन्द्रियं वृद्धं भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति । 'आत्मना' 'स्वैत' रूपेण यजमानो विजयी 'भवति । 'अस्य' 'आतृव्य' 'परा' भवति ॥ २५

इन्द्र इति ॥ १० पापविमुक्तिकामस्य द्विषद्वा कर्म विधातु प्रतीत - 'इन्द्रो वृत्रमहन् त इत्या हत पोटशभिर्भोगैर्मिनात् तस्य वृत्रस्य शर्पितो गात्र उदायन् ता वैदेहोऽभवन् तामामृपभो

१५ भे-गरीरे । १५ त-माव ।

२०-२० ना-न्द्रियवार्त्ते एव हत यति । २१ अ उ जा ना पा हा-आत्यत्वेन ।

२२ अ पा-रतिविमुक्ति, उ-रति विमुक्ति ।

तैम ६

तासांमृषभो जघनेऽनुदैत् तमिन्द्रो (५) ऽचायत् सोऽमन्यत् यो वा इममालभेत
मुच्येतास्मात् पाप्मन् इति स आग्नेयं कृष्णग्रीधमाऽलभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन
भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणेन्द्रियमात्मब्रधत्

तासाम् । ऋषभ । जघने । अनु । उदिति । ऐत् । तम् । इन्द्र (५) । अचायत् । स ।
५ अमन्यत् । य । वै । इमम् । आलभेतेत्यां लभेत । मुच्येत । अस्मात् । पाप्मन् । इति । स
आग्नेयम् । कृष्णग्रीधमिति कृष्ण-ग्रीधम् । एति । अलभत । ऐन्द्रम् । ऋषभम् । तस्य । अग्नि
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपसृत इयुप-सृत । षोडशधेति षोडश धा । वृत्रस्य
भोगान् । अपीति । अदहत् । ऐन्द्रेण । इन्द्रियम् । आमन् । अधत् ।

“ उदात्तरितयो ” (पा ८ २ ४) इति निमित्तं स्वर्षते । अथ तासां गवा १५ जघने पक्षा
१० ऋषभ अन्तु उत् ऐत् अनूद्रत, तम् इन्द्र श्रुतवान् । अस्मादिति । सर्वलोकाप्रसिद्धात्
न तु प्राकृतात्, अत एवाद्वादशाभावात्त्रिधाताभावात् । “ ऊडिदम् ” (पा ६ १ १७१) इति
निमित्तेरुदात्तत्वम् । अथैव जानन्निन्द्र स्वयं तात्त्वाग्नेय कृष्णग्रीधम् आ अलभत ऐन्द्र
ऋषभम् । पृथक् स्वेन भागधेयेन उपसृत अग्नि अस्य इन्द्रस्य बाधकान् वृत्रभोगान्
षोडशधा स्थितान् अपि अदहत् यथाकाममदहत् । यद्वा-षोडशधा स्थितान् सर्वाणामप्यदहत्
१५ ऐन्द्रेण आत्मनि इन्द्रियम् अधत् इन्द्र ।

जघनेऽनुदैत् तमिन्द्रोऽचायत् सोऽमन्यत् यो वा इममालभेत मुच्येतास्मात् पाप्मन् इति स आग्नेय कृष्ण
ग्रीधमाऽलभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव स्वेन भागधेयेनोपसृत षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहदैन्द्रेणेन्द्रिय
मात्मब्रधत् इति । तम् इन्द्र भोगै शरीरै अस्तिनात् अवधनात्, वृत्रानुत्पन्नानि प्रोधाविष्टानि
२० षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्र सर्पाकारै तै शरीरै तमिन्द्र रज्जुस्त्रिय
अभयन् । तासां गवा जघने पृथभागे कथित् ऋषभ अनुगम्य उदगच्छत् । तम् ऋषभमुदित्य इन्द्र
अचायत् स्वां मान पृजितवान् । अहो मदीयं कार्यं सपथमिति । तत् स इन्द्रे मनसा व्यचारयत् ।
विमिति ? य कोऽपि इमम् ऋषभम् आलभेत देवलोहेदोने दिष्ट्यात् स ईदशाद्बन्धनानिरूपात् पत्नय
मुष्येत् इति । एव विचार्य द्विपथकं कर्म कृतवान् । तस्य इन्द्रस्य सचन्धिना स्वभागेन तुष्ट अग्नि
२, सर्वाणामपि षोडश शरीराणि न वृत्रम् अपि अदहत् । तत् ऐन्द्रबाधोण सामर्थ्यमिन्द्र स्वामिति अधत् ॥

१६ अ मीर-अपोन । १७, त १ २ २ मे-°लेक्यतिदात् । १८ अती १ २ २ मे-°र
मृशान् । ० (३ पा २ ४ ३२) । १९ ल-यथा ।

२३ अ इ लो ना हा अयावन्नात्, ट ट १ हो १-अविष्णु । २४ अ उ पा-°केल्य
गिति । २५, ट १-°ते गिति । २६ इ लो ना हा-स्वशरीरे । २७, ट हो १-आत्पत्ता
३० ०८, ट आगच्छत् । ०९, ट ट १ स चागामात् । ३०, धो ना हा-सोऽमन्या अहो, इ-लोऽमन्या ।

काम्याः परावः]

यः पाप्मना गृहीतः स्यात् स आग्नेयं कृष्णप्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरेवास्य स्वेन
 भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि दहत्येन्द्रेणोन्द्रियमात्मन् धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भर्त्येव द्यावापृथिव्यां धेनुमा लभेत ज्योगपरुद्धोऽनयोर्हि वा एपोऽप्रतिष्ठितोऽथैव
 ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः
 प्रत्येव तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्धश्चै ५

यः । पाप्मना । गृहीतः । स्यात् । सः । आग्नेयम् । कृष्णप्रीवमिति कृष्ण-प्रीवम् । एति । लभेत ।
 ऐन्द्रम् । ऋषभम् । अग्निः । एव । अस्य । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपसृत इत्युप-सृतः
 (६) । पाप्मानम् । अपीति । दहति । ऐन्द्रेण । इन्द्रियम् । आत्मन् । धत्ते । मुच्यते ।
 पाप्मनः । भवति । एव । द्यावापृथिव्यामिति द्यावा-पृथिव्याम् । धेनुम् । एति । लभेत ।
 ज्योगपरुद्ध इति ज्योक्-अपरुद्धः । अनयोः । हि । वै । एषः । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-स्थितः । अर्थः । १०
 एषः । ज्योक् । अपरुद्ध इत्यर्प-रुद्धः । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते इति । एव । एनम् । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
 गमयतः । प्रतीति । एव । तिष्ठति । पर्यारिणी । भवति । पर्यारि । इव । हि । एतस्य ।
 राष्ट्रम् । यः । ज्योगपरुद्ध इति ज्योक्-अपरुद्धः । समृद्धश्च इति सम्-रुद्धश्चै ।

द्यावापृथिव्यामिलादि” । “ द्यावापृथिवीशुनार्सरं ” (पा ४.२.३२) इति यत् । १५

“ज्योगपरुद्धः दीर्घकालं दुर्गतः ।” चिरं राष्ट्रत् निर्वासित इत्येके । द्यावापृथिव्योरप्रतिष्ठितत्वात् “एषः
 “ज्योक्” अपरुद्धः भवति । “पर्यारिणी प्रसवकालमतीत्य हृतप्रसवा । केचिदाहुः प्रजननकालमतीत्य

य इति ॥ अथ विधत्ते— ‘यः पाप्मना गृहीतः स्यात् स आग्नेयं कृष्णप्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभ-
 मग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः पाप्मानमपि दहत्येन्द्रेणोन्द्रियमात्मन् धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव’ इति ॥ २०

द्यावापृथिव्यामिति ॥ चिरं राज्यभ्रष्टस्य पक्षं विधत्ते— ‘द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगप-
 रुद्धोऽनयोर्हि वा एपोऽप्रतिष्ठितोऽथैव ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ते एवैनं
 प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति’ इति । ‘ज्योगपरुद्धः चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालनस्याभावाद्दुस्मिंलोके
 न प्रतिनिष्ठति, वैदिकवर्मानुष्ठानाभावात् स्वर्गोऽपि न प्रतितिष्ठति, तदानीम् “एषः” ज्योक्” अपरुद्धः
 इत्युच्यते । तस्य द्यावापृथिव्याः परितोपादुभयत्र प्रतिष्ठा सपद्यते ॥ २५

पर्यारिणीति ॥ धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते— ‘पर्यारिणी भवति पर्यारीव ह्येतस्य राष्ट्रं यो
 ज्योगपरुद्धः समृद्धश्चै’ इति । या गौरीभिणी सती १ प्रासं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धत्वा पश्चात्

२०. सं१.तं२.भे.लं-व्यामिति । २१. अ.तं१.तं२.लं-‘चिरं’ नास्ति ।

३१. अ.आ.उ.क.बो.ना पा-सोऽज; ट.हो१-एव । ३२. क.जो.ना.हा-प्रातः ।

वायुर्व्यं (७) वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका अपशुष्का
विडपशुष्काऽथैव ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा इमा-
ल्लोकान् विशं प्र दापयति प्रास्मा इमे लोकाः स्नुवन्ति भुञ्जत्येनं विदुषं तिष्ठते ॥१॥

[मन्वदिने कद्रु यमस्य स्पर्धमानो वैष्णाररुणां तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भागधेयेनोपसतो

५

वायुर्व्यं द्विचत्वारिंशच्च] ॥

वायुर्व्यं (७) । वत्सम् । एति । लभेत । वायु । वै । अनयो । वत्सः । इमे । वै । एतस्मै ।
लोका । अपशुष्का इत्यप-शुष्का । विट् । अपशुष्केत्यप-शुष्का । अथ । एष । ज्योक् । अपरुद्ध
इत्यप रुद्ध । वायुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव ।
अस्मै । इमान् । लोकान् । विशम् । प्रेति । दापयति । प्रेति । अस्मै । इमे । लोका । स्नुवन्ति ।

१०

भुञ्जती । एनम् । विट् । उपेति । तिष्ठते ॥ १ ॥

[भिम २५ ८, कास १३ ७, ८, ५]

प्रजायते । ज्योगपरुद्धस्य 'ति 'राष्ट्र 'पर्यारि भवति दीर्घकालातिक्रमेण प्रास्त्यात् । तस्मात्
सदगयोग 'समृद्धये भवति ॥

अथ वाययो वसोऽपरुद्धम्यत्र' निधीयते तस्या एव धेनोर्बाणापृथिव्यो. हि 'वम
१५ 'वायु. । 'इमे च सुप्रभृतय 'लोका 'एतस्मै पुरुषाय 'अपशुष्का. अपरक्ता अस्मिन् भवन्ति ।
'विट् च प्रजा च 'अपशुष्का भवति । 'अथ 'एष. 'ज्योक् 'अपरुद्धः भवति । प्र दापयतीति ।
'अपराम 'हित्वा ययार्म रमूनि 'ददति लोका 'विट् च तत्र करोति वायु. । ततश्च 'अस्मै
'स्मे 'लोका 'प्र 'स्नुवन्ति 'सन्नेहा 'दृहन्ति रमूनि, 'विट् च 'एनम् 'उप 'तिष्ठते सगच्छते
इति । मगतिरगणे (पा १ ३ २७ सा १) आमनेयदम् 'कीर्त्ती भूत्वा ' 'मुञ्चती' मर्दा एव
२० 'परिशरयत्ता । " भुजोऽनरने " (पा १ ३ ६६) इयामनेपदाभावात् " शतुरनुम " "
(पा १ १-२७३) इति तदा उदात्तम ॥

द्विताये प्रथमं चतुर्थं ॥

द्रुते मा 'पर्यायि' । तस्य च मूत्रात् - " य परिष्णीति परिशरमूर्ध्वयति " (भाष्यं १२ १६-११) इति ।

'व 'ज्योगपरुद्धः 'परुद्ध 'शु 'पर्यारि 'इव भवति, भोगरात् 'परिष्णीत्य पश्चात् 'प्राप्त्यात्प्राप्त्या ।

२५ अथ सत्त्वानाम् 'समृद्धये भवति' ॥

काम्याः पशवः]

वायव्यमिति ॥ ज्योगपद्दस्यैव धेनुप्रयोगानुष्णं वत्सप्रयोगं विधत्ते - 'वायव्यं वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै लोका अपशुक्ला विडुपशुक्लाऽथैव ज्योगपरदं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धारति य एवात्मा इमांल्लोरान विदां प्र दापयति प्रासा इमे लोकाः स्तुवन्ति मुञ्चत्येनं विडुप विदते' इति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि छावागृथिव्योः प्रचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव छावागृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे ^{३१} एव तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा 'लोकाः प्रजा च' एतस्मै राते 'अपशुक्ला अपरकता भवन्ति तदानीमेव' एवः 'ज्योगपरदः भवति । लोकाश्चदेन तत्र तत्र प्रमुञ्चते स्थिता ^{३०} प्रासण्यादयः सुखपुर्या उच्यन्ते, अवशिष्टा सर्वां प्रजा विद्वाब्देन । वत्सेन तुष्टो वायुः 'लोरान्' 'प्रजां च' प्र 'दापयति अनुरकतान् करोति । ते च 'लोकाः' 'अस्मै' 'स्तुवन्ति मणिमुक्तादियेन प्रमादयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा च 'एनं' 'भुञ्जती पालयन्ती मेवने ॥

अत्र मीमांसा ॥ अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् -

" ललामादिगणे दैक्षाद्वैदादिशिनताऽथ वा ।

^{३२} 'आद्यो विदोपराहित्वात्त गणत्वविशेषतः' ॥ (जैन्या ८.१.११) इति ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः धृतं - " वसन्ते एलामांस्वीन वृषभानालभेत " (द्र. काम १.३.७)

इति । तत्र खानाद्रयादिर्विदोपलिङ्गाभावात् दैक्षाग्नीषोमीयाद्वर्मातिदेश इति चेत् । न । गणत्वेन विशेष-
लिङ्गेनैकादिनेभ्योऽतिदेशान् । ऐकात्रशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सांश्रामण्यां ^{३५}
पशुगणं प्रकृत्यैवमान्नायते - " यत् त्रिपु यूपेष्वालभेत । बहिरर्घाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । आतृष्यमस्मै
जनयेत् । एकयूप आलभते " (तत्रा १.८.६) इति । यद्यत्रग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्वात्ता ^{३३} चोद्वादे-
कस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात् तदुपन्यामेन दोषाभिधानं ^{३४} 'पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् ।
ऐकात्रशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपक्षं पृथग्यूपान्तिदेशेन प्रसक्तितमद्भावात् तदुपपद्यते । तस्मात् पशुगणेष्वैका-
दशिनैभ्योऽतिदेशः ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् -

" धेनुवत्स्यर्षभादृष्टाने गवि चा गुणकीर्तनान् ।

अजेऽतिरिष्टे स्थुर्मेवं गोजान्येकगुणोक्तितः " ॥ (जैन्या १०.२.३५) ॥

पशुविरुत्तिषु धृतं - ' छावागृथिव्यां धेनुमालभेत भारतं वत्समन्द्रसृषभम् ' (द्र. कामं १.३.५)

इति । तत्र धेनुसद्वदो नवमूतिकामाचटे । वत्ससद्वदो बालम् । कृपभतादः पुर्माणम् । तथा सति गुणवाचिनं ^{३५}
एते शब्दा अनिदिष्टमजद्वयम् ^{३६} अवाधित्वा तदेव इत्थं यथोक्तगुणविरुत्तिष्ठे वदन्ति । गांस्तु न प्रत्यक्षमिह
धृतं नागत्यतिदिश्यते प्रतुताधनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिष्टपत्नीति ^{३७} पूर्वपक्षः । " न तद्वदने ^{३८}
यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि, ^{३९} 'तान् गोगतानेष गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपत्ताः सन्तोऽ-
नुपदिष्टमनतिदिष्टमपि ^{४०} गां सुखयुक्त्या विशिष्टपन्तःकार्यं वाच्यन्त इति शङ्कान्तः ॥

इति श्रीमत्सायण्यचार्यविरचिते माध्वर्षीये वेदाथप्रपादो वृष्णपशुवेदाथनक्तिरीयमहितभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपादने चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

३५. इ-^{३५} 'वृथियप्रयोग' । ३६. अ.आ.उ.जो. ३१. ना.हा - 'एव' नास्ति । ३७. इ-

मन्वादयः । ३८. अ.उ.पा-असौ । ३९. अ.उ.पा- 'तदा' नास्ति । ४०. अ.उ.पा- 'यूपप्रतिनिधानम् ।

४१. इ-^{४१} मज्जम् । ४२. ३१-पूर्वः पा । ४३-४३. अ.उ.जो. ना.पा.हा-अयदेनो । ४४. ३८-
'तान्' नास्ति । ४५. इ-^{४५} अनुपदिष्टमपि ।

इन्द्रो वलस्य विलम्बोर्णोत् स य उत्तमः पशुरासीत् तं पृष्टं प्रति संगृह्योदक्षिणदत्
 तस् सहस्रं पशवोऽनुदायन्त्स उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्यात् स एतमैन्द्रमुन्नतमा

इन्द्र । वलस्य । विलम् । अपेति । और्णोत् । स । य । उत्तम इत्युत्-तम् । पशु ।
 आसीत् । तम् । पृष्टम् । प्रतीति । संगृह्येति स गृह्य । उदिति । अक्षिणदत् । तम् ।
 सहस्रम् । पशवः । अनु । उदिति । आयन् । स । उन्नत इत्युत्-न्नत । अभवत् । य ।
 पशुकाम इति पशु काम । स्यात् । स । एतम् । ऐन्द्रम् । उन्नतमित्युत्-न्नतम् । एति ।

इन्द्रो वलस्येत्यादि ॥ 'अप और्णोत् 'अपावृतद्वारमकरोत् । स इति' । "सुपा
 सुलक्ष्" (पा ७ १ ३९) इति सप्तम्या स्वादेश । तत्र विले घसता पशूना मध्ये 'य
 'उत्तम 'पशु 'आसीत्, 'त 'पृष्ट 'प्रति 'संगृह्य पृष्टे गृहीत्वा 'उत्त 'अक्षिणदत् उक्षितवान् ।
 १० छान्दसो वर्णोपजन । उत्तमशब्द उच्छादिषु (पा ६ १ १६०) 'पठ्यते, तेनान्तोदात्त । लक्षणै
 प्रते कर्मप्रचनीयत्वम् (पा १ ४ ८३, ८४) । 'तम् 'अनु 'सहस्र 'पशव 'उत्त 'आयन्
 उदगच्छन् । 'स उत्तम पशु 'उन्नत 'अभवत् । उन्नत पृष्टभागोऽस्यास्तीति 'लक्षणया तद्वाच्यते ।
 मन्त्रार्थो लप्यते । यत्र 'गृहीतस्य उपयत् ककुदारय 'उन्नतोऽभवत् ॥

ब्रह्मवर्चमकामो यश्चर्मदोपादिभेति य ।

१५

भ्रातृष्यवान् पापभीरुर्भ्रष्टराश्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषा पञ्चव धृता ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीना पशवो वक्तव्या ।

इन्द्र इति ॥ 'तत्रैक विधातु प्रस्तौति- 'इन्द्रो वलस्य विलम्बोर्णोत् स य उत्तम पशुरासीत् त
 पृष्ट प्रति संगृह्योदक्षिणदत् तस् सहस्रं पशवोऽनुदायन्त्स उन्नतोऽभवत्' इति । वलनामक कश्चिदसुरस्तस्को
 २० भूत्वा यत्तन्नो बहून् पशून्पहत्य कस्मिंश्चित् मूबिले स्थापयामास । स च 'तृत्तान्तमवगत्य 'इन्द्र 'विलम्
 'और्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्त पापाणमपनीतवान् । तत्र 'य 'उत्तम 'पशु 'त 'पृष्ट 'प्रति पृष्टदेशे
 'पृष्टम्'मवगत्य 'उदगच्छन् 'उदगच्छन् । तस्य पशोर्गृह्यपतित्वान् 'तम् 'अनु 'सहस्र 'पशव
 उन्नतम् । 'स च मुख्य पशुर्गृह्यपतित्वेन पूर्वमेवान्तवोऽपि 'पश्चाद्विज्ञोत्क्षेपेणेत्यन्तम् 'उन्नत
 'अभवत् ॥

२५

१. पर-ल-अपशुत् । २. मे-इति स इत् । ३. ल-उत्तराद्यद् । ४. तं-त-ल-
 विपश्यो । ५. मे-ल-स्त्वित्युत्त, तं तं-स्त्वित्युत्त । ६-६ अ तं तं मे ल-गृहीतमेव (१) ककुदारय,
 पर-दि नोमत्, (१) उत्तरादाय ।

काम्या पशव]

लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवत्युन्नतो (१) भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशूनव रुन्दे यदा सहस्रं पशून् प्राप्नुयादर्थ वैष्णवं वामनमा लभेतेतस्मिन् वै तत् सहस्रमध्यतिष्ठत्

लभेत् । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । यच्छति । पशुमानिति पशु-मान् । एव । भ्रुति । उन्नत इत्युत्-नत (१) । यत् । उन्नत इत्युत्-नत । लक्ष्मिया । एव । पशून् । अवेति । रुन्दे । यदा । सहस्रम् । पशून् । प्राप्नुयादिति प्र आप्रयात् । अर्थ । वैष्णवम् । वामनम् । एति । लभेत् । एतस्मिन् । वै । तत् । सहस्रम् । अधीति । अतिष्ठत् ।

साहस्रीति ॥ सहस्रस्य निमित्तभूता । “ शतमानविशतिकं ” (पा ५ १ २७) इयण । लक्ष्मी लक्षणम् । “ सुपा सुलकं ” (पा ७ १ ३९) इति सोर्लकं । यदेत्यादि । गतम् । १० “ समीपित सम्यगीपित ” । अहोरात्राण्येवेति । अहोरात्राणां पशूना च सहस्रत्वात् प्रजाता पशवः प्रतिष्ठिता भवन्ति । “ हेमन्तशिशिरानहोरात्रे च ” (पा २ ४ २८) इति पूर्वप्रलिङ्गता । पशुबन्धान्तरमिदम् । पशूना सहस्रं प्राप्याहोरात्राणां सहस्रं स्थित्वा अथ वैष्णवं वामनम् वा लभेत् ॥

य इति ॥ विधत्ते-“य पशुकाम स्यात् स एतेन्द्रसुव्रतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप १५ धावति स एवास्मै पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवति ” इति ॥

उन्नत इति ॥ पशोरौन्नत्य प्रशंसति - “ उन्नतो भवति साहस्री वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियैव पशूनव रुन्दे ” इति । उन्नत इति ‘यत्, एषा साहस्री लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी सपद्रुपा । तथा सत्युन्नतालम्भेन पशुसमृद्धिरूपया लक्ष्म्या युवतस्तात् पशून् धव रुन्दे ॥

यदेति ॥ पूर्वत्र यथा धेनुमालम्बधत्त पश्चाद्दत्तालम्भो विहित, ‘युवमप्राप्नुवत्तमालम्बधत्तो २० वामनमालम्भ विधत्ते- यदा सहस्रं पशून् प्राप्नुयादर्थ वैष्णवं वामनमा लभेतेतस्मिन् वै तत् सहस्रमध्य तिष्ठत् तस्मादेव वामनः समीपित पशुभ्य एव प्रजातेभ्य प्रतिष्ठा दधाति ’ इति । पशुकाम उन्नतमालम्भ तत्फलमूतान् पशून् प्राप्नुवन् सहस्रप्राप्तेरुर्ध्वं वामनम् वा लभेत् । यस्मात् एतस्मिन् वामने तत् उन्नत पशुसहस्रम् अर्धयतिष्ठत् आरोहति, तस्मात् सहस्रपशुप्रियत्वात् एष वामन अपि विष्णो सम्यगापेक्षित । एतस्याऽऽलम्भेन पूर्वमुत्पन्नेभ्य सहस्रपशुभ्य पशुवर्थं प्रतिष्ठा कृणोद्दक्षपूर्णं २५ निवातस्थानं कृतवान् भवति ॥

७-७ ल-शतमानविशतिकं (१) । ८-८ म-समीपित सम्यगीपित, अ- समीपित । ९-९ अ-त-ल-च-पशूना । १०-ल-स्थित्वा नास्ति ।

८. ड-एवमनोनात् । ९. ड-जो ना-प्राप्नुयात् । १०. ड-प्राप्त्यूर्ध्वम् । ११. आ ड-डी- लीलायम् । १२. अ आ उ क जो ना पा हा-एव । १३. आ क ड ड-हो-‘अपि’ नाम्नि । ३०. १४. ड-अन एतस्या । १५. अ उ पा-पशु ।

तस्माद्विषयं वामनः समीपितः पृग्भ्य एव प्रजातिभ्यः प्रतिष्ठा दधाति कौऽर्हति
सहस्रं पृग्न् प्राप्तुमित्याहुर्होरात्राण्येव सहस्रं संपाद्याऽऽ लभेत पशवो (२) वा
अहोरात्राणि पृग्नेव प्रजातान् प्रतिष्ठा गमयत्योपधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम
ओपधयो वा एतं प्रजायै परिं वाधन्ते योऽलं प्रजायै रान् प्रजा न विन्दत औपधयः

५

खलु वा एतस्यै ह्यतुमपि धन्ति

तस्मात् । एष । वामन । समीपित इति सम्-ईषित । पशुभ्य इति पशुभ्य । एष । प्रजातिभ्य
इति प्र-जातिभ्य । प्रतिष्ठामिति प्रति स्थाम् । दधाति । व । अर्हति । सहस्रम् । पशन् । प्राप्तुमिति
प्र आप्तम् । इति । आह । अहोरात्राणीत्यह - रात्राणि । एष । सहस्रम् । संपाद्येति संपाद्यं ।
एति । लभेत । पशव (२) । वै । अहोरात्राणात्त्यह रात्राणि । पशन् । एष । प्रजातानिति प्र जातान् ।
१० प्रतिष्ठामिति प्रति स्थाम् । गमयति । ओपधीभ्य इत्योपधीभ्य । वेहतम् । एति । लभेत ।
प्रजाकाम इति प्रजा काम । ओपधय । वै । एतम् । प्रजाया इति प्र-जायै । परति । वाधन्ते ।
य । अलम् । प्रजाया इति प्र-जायै । सन् । प्रजामिति प्र जाम् । न । विन्दते । औपधय ।
खलु । न । एतस्यै । ह्यतुम् । अपाति । धन्ति ।

ओपधीभ्य ह्यादि । “ ओपधेक्ष ” (पा ६ ३ १३२) इति दीर्घम् । वेहद्गर्भनाशिनी ।

१५ ओपय खलु इति । एतस्या वेहत स्युः सोतव्य गर्भम् । औणादिकस्तुन् प्रत्यय ।

व इति ॥ एतस्यैव वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्य काल विधत्ते - ' कौऽर्हति सहस्र पशव

प्राप्तुमित्याहुर्होरात्राण्येव सहस्रं संपाद्याऽऽ लभेत पशवो वा अहोरात्राणि पशनेव प्रजातान् प्रतिष्ठा

गमयति ' इति । सहस्रप्राप्ति गणनेन दुर्लभा, विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुन्वात् । अतः पशुप्राप्तेरुप्यं

' सहस्रं दिनान्यतिशय ' आ लभेत । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैवैवस्मिन् दिने तद्भाग

२० प्रजादिभ्यः पशुमिति गणनाया सहस्रमग्यारान्वहोरात्राण्येव सहस्र पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य

ऊर्ध्वं प्राप्तानाम्भेन यावत् ॥ तावता वा ' विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा ' संपादिता भवति ॥

ओपधीभ्य इति ॥ प्रजाशमस्य पशु विधत्ते - ' ओपधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाशम औपधयो

वा एतं प्रजायै परिं वाधन्ते योऽलं प्रजायै रान् प्रजा न विन्दत औपधयः खलु वा एतस्यै ह्यतुमपि धन्ति वा

२५ औपधयोऽस्य तुल्य भाव एतास्मा अयं सद्ददति तस्मात्तुल्यैर्धैर्ष्यं चेद् यश्च नाऽऽपन्मवागयत सद्ददतीति

इति । ' वेहतं ' गर्भविनाशिताम् । ' व प्रजापादने समर्थोऽपि ' प्रजा ' न लभेत ' एतं प्रजाधर्मोपधिदेवता

पारत ' वाधन्त । अतस्मात्प ' दयनाभ्य आग्भ्यो युषत । ' वा गौर्भनाशिनी ' भवति एतस्या ' स्युः गर्भम्

' औपधय ' ' अपि ' धन्ति ' । अतस्मात्प्रा विधाया बहवः कालमभा नुष्टा औपधयो यजमानानां ' भ्यात्

३१. ना क द द ' १ - ' एष ' नाम्नि । ३७ द ' कतिपयात् । ३८ अ उ पा - एष इति ।

३० १० - ३९ द द ' १ १ १ - परिं क द - ' वा ' नाम्नि । २०. द १ - ' पशवो ' नाम्नि । २१ द द १ ने हो १ -

१ १ । २२ अ उ द ' ना ए ' गौर्भनाशिनीम् । २३ १ द द १ - ' देवताभ्य ' नाम्नि । २४ - २५ ने - नि - नि - ति ।

काम्याः पशवः]

या वेहद्भवत्योर्पधीरेव स्वेन भागधेयेनोर्प धावति ता एवास्मै स्वाद्योर्नः प्रजां प्र
 र्जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा ओर्पधयोऽसत् पुरुष आर्प एवास्मा असतः
 सददति तस्मादाहुर्षश्वं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावासतः सददती-

या। वेहत्। भवति। ओर्पधीः। एव। स्वेन। भागधेयेनेति भागधेयेन। उपेति। धावति। ता।
 ए। अस्मै। स्वात्। योर्नः। प्रजामिति प्र-जाम्। प्रीति। जनुयन्ति। विन्दते (३)। प्रजामिति ५
 प्र-जाम्। आर्पः। वै। ओर्पधयः। अमत्। पुरुषः। आर्पः। एव। अस्मै। असतः। सत्।
 ददति। तस्मात्। आहुः। यः। च। एवम्। वेद। यः। च। न। आर्पः। तु। वाच। असत।
 सत्। ददति। इति।

अपि ष्वन्ति यथेष्ट ष्वन्ति। आपो वा इति। तद्वेतुत्वात्तच्छ्रदयम्, व्यापिन्वाद्वा।
 अमदिति। १० अन्वयक्तावस्थकारणरूप ११ पुरुषः। तस्मादोपधीनामपि हेतुभूताः आपः एव असतः १०
 अन्वयक्तात् सत् व्यक्तं प्रजालक्षण ददति अस्मै यजमानाय ओपधीभ्यो वेहतमालभमानाय।
 तस्मादाहुरिति। यः च एवम् अपा हेतुय वेद, लौकिकः यः च न वेद, ते सर्वेऽपि ११
 आपः खलु असतः सत् ददति इति आहुः अप्ससर्गादेव सर्ववीजाङ्कुरोपति पश्यन्तः।
 “तुत्पूर्वं उदात्तयोर्नकारः” (तैप्रा ५.१.३) इति वकारो लुप्यते ॥

योर्नः यजमानसंबन्धिधीर्पात् प्रजाम् उपधादुपयन्ति औरसीमेव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रज्ञपुत्रिकासुतादिवम्। १५
 ततोऽसाधौरसीमेव प्रजां लभते। ता ओपधयो लोकाप्रसिद्धया स्तृग्भते। तत्र तावत् आपः एव
 ओपधयः अपामोपधिवारणत्वात्। पुरुषः यजमानस्य उपरपस्थमान पुत्रः। स चोत्पत्तेः प्राक् असत्
 इत्युच्यते, स्वकारणभूतरतोऽवस्थायामनभिव्यक्तत्वात्। तथा सत्यन्वेण स्थिता ओपधय एव यजमानार्थ-
 मनभिव्यक्तशरीरान्तरादितसः सत् अभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति। यस्मादेवं तस्मात् कारणादीरश-
 चुरान्तामिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवम् आहुः-आपः एवास्मा असतः सत् ददति इति। तत्राभिज्ञा २०
 ओपधिदेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैव यदन्ति। अनभिज्ञास्तु क्षेत्रज्ञ जलसंप्रदाया सस्वनिष्पत्ति-
 मिल्क्ष्य आपः एव स्यन्तः सस्वरहितान् क्षेत्रान् २१ सन् विद्यमान-वेने २२ मात्मानं सत्वं ददति
 इत्याहुः। यद्यभिज्ञा ओपधीनां पुत्रप्रदत्तमाहुः, यदि वाऽनभिज्ञा अपां सस्वरदत्तमाहुः, सर्वथाऽपि
 प्रशस्तमेवापधिलिपयं कर्म ॥

११. अ.त.१.पं२.मै लं-व्यापिभ्यो वा। १२. मै लं-अन्वयक। वस्थं करणरूपं। १३. अ.मै- २।
 प्रजायाः। १४. अ.तं२.मै लं-यश्च न वेद लौकिकः ते सर्वे।

२५. अ.आ.उ.क.जो.ना.पा.हा-स्वरेतमेव। २६. ड-प्रयच्छन्तु। २७. ड.ड.१-ताक्ष।
 २८. अ.उ.पा-लोकप्रसिद्धाः। २९. अ.आ.उ.क.जो.पा.हा-उपरपस्थमानः, ना-उपरपस्थमानः। ३०. क.ने.हो१-
 स्थित्वा। ३१. ने-काशान् नास्ति। ३२. अ.उ.ड.ड.१.ना.ने.पा.हो१-अस्मै नाम्नि।
 ३३-३३. ड.ड.१.ने.हो१ संदिग्धमानत्वेन।

त्येन्द्रीः सतवशात्मा लभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभव(४)दिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव यः सूत्वा वशा स्यात् तमेन्द्रमेवाऽऽ लभेतैतद्वाव तदिन्द्रियं साक्षादेवेन्द्रियमथ रुन्द्र

- ५ ऐन्द्रीम् । सूतवशामिति सूत-वशाम् । एति । लभेत । भूतिकाम इति भूति-कामः । अजातः । वै । एषः । यः । अलम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् । न । प्राप्नोतीति प्र-आप्नोति । इन्द्रम् । खलु । वै । एषा । सूत्वा । वशा । अभवत् (४) । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । एनम् । भूतिम् । गमयति । भवति । एव । यम् । सूत्वा । वशा । स्यात् । तम् । ऐन्द्रम् । एव । एति । लभेत । एतत् । वाव । तत् । इन्द्रियम् ।
- १० साक्षादिति स-अक्षात् । एव । इन्द्रियम् । अवेति । रुन्द्रे ।

ऐन्द्रीमित्यादि ॥ सूतवशा सकृत्प्रसूता वन्ध्या । अजातो वा इति । अजातकल्पत्वात् । इन्द्र खदिति । "प्रथमं सूतवशा इन्द्रं सूत्वा जनयित्वा ततः वशा अभवत् तस्मात् ऐन्द्रीम् आ लभेत इति । यमित्यादि । इन्द्रियकामस्य यः सूत्वा वशा स्यात् एत प्रथमवत्सम इन्द्राय एवा लभेत इति" । एतदिति प्रजारूपम् ॥

- १५ ऐन्द्रीमिति ॥ भूतिकामस्य पशुं विधत्ते- ' ऐन्द्रीः सूतवशामा लभेत भूतिकामोऽजातो वा एष योऽलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा एषा सूत्वा वशाऽभवदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येव ' इति । स इन्द्रसमुत्पाद्य पश्चाद्बन्ध्या गीः सूतवशा । 'वः भूत्यै योयोऽपि भूतिं न प्राप्नोति योऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयम् आ लभेत । एषा अपि सूतवशा प्रथममिन्द्रममानं वर्यमुत्पाद्य वन्ध्या अभवत् ॥
- २० यमिति ॥ तस्मात् " इन्द्रस्य प्रियायाः सूतवशायाः प्रयोगादुर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते- ' यः सूत्वा वशा स्यात् तमेन्द्रमेवाऽऽ लभेतैतद्वाव तदिन्द्रियं साक्षादेवेन्द्रियमथ रुन्द्रे ' इति । सूतवशाया वत्स इन्द्रममानः । अत एवैन्द्रमातुः 'सूतवशात्स्वेन निष्पत्तिरेयमाग्नायते- " सोऽमन्वत यो मे मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृज्य योनिमाऽच्छिन्नत् सा सूतवशाऽभवत् तत्सूतवशाया जन्म " (तैम १.१.३) इति । तथा गतिं स्वयमानयेन्द्रविधं " तम् एनं वत्सम् ऐन्द्रम् एव आ लभेत ।
- २५ "वत्समैन्द्रियकार्यं चादिन्द्रव्यान्मुत्पाद्यम् एव इन्द्रियम् एव रुन्द्रे ॥

१५. १७-प्रथमा । १६. तं २. १. १. तत् । १७-१८. मे-आग्भवेति ।

३४. भा. व- ' इन्द्रस्य ' नाम्नि । ३५. अ. उ. पा. सूतवशाया रूपेण । ३६. क. द. ने. री- ' एन ' नाति । ३७. इ. शो- ' वाप्येताम्पुण्य ' ; ने- ' वाप्येन्द्रान्पुण्य ' ।

काम्या पत्राय]

ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः मन्वा (५) तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोर्ध्वा वावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपेन२ सोमपीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रून्डे

ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । पुनरुत्सृष्टमिति पुन-उत्सृष्टम् । एति । लभेत । य । णि । तृतीयात् । ५ पुरपात् । सोमम् । न । पिबेत् । विच्छिन्न इति विच्छिन्न । वै । एतस्य । सोमपाय इति सोम पीथ । य । ब्राह्मण । सन् । एति (५) । तृतीयात् । पुरपात् । सोमम् । न । पिबेति । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । एत् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । सोमपीथमिति सोम पीथम् । प्रेति । यच्छत । उपेति । एतम् । सोमपाय इति सोम पीथ । नमति । यत् । ऐन्द्र । भवति । इन्द्रियम् । वै । सोमपीथ इति सोम पीथ । इन्द्रियम् । १० एव । सोमपीथमिति सोम पीथम् । अवेति । रून्डे ।

“ ऐन्द्राग्रमिति ॥ पुनरुत्सृष्ट ” “ जीर्णो गालितवृषण ” “ पुगव । महर्षभार्थ ” गोषु मुक्त इत्येके । “ पुनरुत्सृष्ट ह्यग ” इति भरद्वाजमतम् । आ तृतीयादिति । “ अग्निधावाकार इत्येव । तृतीयमपि गृहीत्वा इत्यन्ये । “ सोमपीथ सोमपानम् । औणादिकत्यक् प्रत्यय (उ १६४) । इन्द्रिय ” वा इति । तद्देतुत्वात्ताच्छब्दश्चम् । आग्नेयो वा इति । अग्निर्देवता अत्येति सर्वत्र १५ “ अग्निकालिन्या ” (द्र पामा ४२७ वा १, पा ४२३३, ४२८) इति टक् ॥

ऐन्द्राग्रमिति ॥ विच्छिन्नसोमपीथस्य पशु विधत्ते- “ ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीयात् पुरपात् सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मण सत्ता तृतीयात् पुरपात् सोमं न पिबेतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनाप धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपेन२ सोमपीथो नमति ” इति । गालितवृषणो बलीवद उत्सृष्ट इत्युच्यते । स एव “ ततो जीर्ण ” “ लक्ष्मणहृत्वादे ” मुपत २० पुनरुत्सृष्ट । स्वात्मानमारभ्य तृतीयं पुरप पितामह पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेत्सुखदानमित्यस्य “ त्रयस्य ” “ सोमपानं विच्छिन्न ”, स एत १३ पशुम् “ आ लभेत ॥

यदिति ॥ इन्द्रमग्निं च प्रमेण प्रक्षरति - “ यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रून्डे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मण स्वामेव देवतामनु म तनोति ” इति । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिहेतुत्वादिन्द्रियरूपत्वम् ॥

२५

१८-१८ अ मैर-ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमिति । १९-१९ त-जीर्णो गालित°, त-जीर्णो गालित° । २०-२० मैर-महर्षभार्थ । २१ मैर-मयीदायामाकार । २२ मैर-वै सोमपीथ । २३ अ-यक् मैर-ठक् ।

३८-३८ ने-जीर्णं, अ आ उ क ङ ङर जो ना पा हा हो- “ ततो ” नास्ति । ३९ ने हो- “ यदनादिना, ङ- “ वाहनादिना ङर- “ वरनादि ” । ४० टर- “ त्रयस्य ” नास्ति । ४१-४१ हो- “ सोमपानविच्छिन्नस्य । ४२ ङर-एवम् ।

यदाग्नेयो भवंत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं तेनोति पुनरुत्सृष्टो भवति
पुनरुत्सृष्ट इव होतस्य (६) सोमपीथः समृद्धये ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्
ब्राह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवेनमा वृश्चति ताजगातिमार्छति

यत् । आग्नेय । भरति । आग्नेय । वै । ब्राह्मण । स्वाम् । एव । देवताम् । अनु । समिति ।
५ तनोति । पुनरुत्सृष्ट इति पुन उत्सृष्ट । म्रति । पुनरुत्सृष्ट इति पुन उत्सृष्ट । इव । हि । एतस्य
(६) । सोमपाथ इति सामपाथ । समृद्धया इति सम् ऋध्वै । ब्राह्मणस्पत्यमिति
ब्राह्मण स्पत्यम् । तूपरम् । एति । लभत । अभिचरन्निर्वामि चरन् । ब्राह्मण । पतिम् । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग धयेन । उपेति । धावति । तस्मै । एव । एनम् । एति । वृश्चति । ताजक ।
आतिम् । एति । ऋच्छति ।

१० ब्राह्मणस्पतिमिति ॥ ब्रह्म परिवृष्ट 'यज्ञारय कर्म तस्य पालकोऽग्नि ब्राह्मणस्पति । तूपर
शृङ्गहीन । पुच्छहीन इयेके । 'अभिचरन् मारयन् तान् । ब्राह्मण 'पश्या छादसोऽद्वक ।
'पश्या पतिपुत्र' (पा / ३ ५३) इति सचन् । एतमिति । अभिचर्यमाण तस्मै ब्राह्मणस्पत्ये
आभिमुख्येन वृश्चति । 'ताजक तदानामेव 'आतिं प्राप्नोति । " उपसर्गादिति धातौ " (पा
६ १ ९१) इति वृद्धि ॥

१५ पुनरुत्सृष्ट इति ॥ पश्वितोपत्र प्रसावति- 'पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव होतस्य सोमपीथ
समृद्धये' इति । प्रथम पितामहेन सोमपीथ उत्सृष्ट पुत्र पित्रा पुनरपि स्वेन, तत उच्यतेपश्यात्प्रसाव
पश्यात्समा समृद्धये मपद्यत ॥

ब्राह्मणस्पतिमिति ॥ अभिचरन् पशु विधा - ' ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन् ब्राह्मण
स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा एवेनमा वृश्चति ताजगातिमार्छति ' इति । स ब्राह्मणस्पति
२० 'तस्मै ' एव यामानामेव ' एन धैरिणम् ' ध्या उश्चति समन्तात् पित्रिचि तदानामेव तैरी मरण प्राप्नोति ॥

२५ एव-जज्ञाते । २६ तेति- 'पश्या' गामि ।

काव्या पद्यव]

तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत्पूरः समृद्धयै स्फयो यपो भवति वज्रो वै
स्फयो वज्रमेवास्मिं प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवमं

तूपर । भवति । क्षुरपविरिति शरपत्रि । ये । एषा । लक्ष्मी । यत् । तूपर ।
समृद्धया इति मम्-ऋद्धयै । स्फय । यूप । भवति । वज्रे । व । स्फय । वज्रम् । एव । अस्मे ।
प्रति । हरति । शरमयमिति शर-मर्थम् । बर्हि । शृणाति । एव । एवम् ।

५

क्षुरपविरिति ॥ श्रुत्वे ट्ठेदनसामर्थ्ये स्थित पवित्त्वं वज्रञ्च यस्या सा तपोक्ता 'शीघ्र
च्छेदिनी, 'लक्ष्मी लक्षणम् ॥

“स्फय इति” ॥ स्फयाकृति 'यूप कार्य, स्फय एव या' यूप कार्य । तदानीमन्येन
स्फयकार्यं कुर्यात् । शरमयमिति । “निय वृद्धशरादिभ्य ” (पा ४३ १४४) इति विकारे
मपट् । “शरोऽपि पङ्क्तुणविशेष ” *तपर्णमय भवति । शृ हिसायाम् । “ पुंसि सनाया घ ” १०
(पा ३ ३ ११८) ॥

तूपर इति ॥ पगविशेषण प्रशमति - 'तूपरो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी यत्पूर समृद्धयै'
इति ॥ 'तूपर इति 'यन्' 'एषा' 'क्षुरपवि' 'वै', 'क्षुर इव तीक्ष्ण धारा वज्रे' 'दस्या सा क्षुरपविस्त्रादृशी'
'लक्ष्मी वैरिमात्पथां' 'सपद्यते । शृङ्गामावेऽपि 'युध्यन्' नेप इव सहसा घात करोतीति वज्रप्रत्यम् ॥

स्फय इति ॥ यूपस्य चाद्रुप्राप्तमष्टाश्रि-चादिरुपमपवदितु स्फयसमानमानार विधत्ते - 'स्फयो
यूपो भवति वज्रा वै स्फया वज्रमेवास्मिं प्र हरति' इति । अत्र मूरम् - 'स्फयो यूप इति स्फयाकृतिरूप'
(भाष्ये १९ १६ १२) इति ॥

शरमयमिति ॥ शरमयमपवदितु विधत्ते - 'शरमय बर्हिः शृणात्येवमम्' इति । शृणाति
हिमन्तीति शरास्तृणविशेषा, येषु तृणपूतपञ्चे वाप्यै 'क्षणा जिद्यन्ते । तेषा च 'तृणाना शीप्यै'
'वज्रावययै' 'उत्पन्नत्वात् हिमकत्वम् । वज्रावयवैरुपलिरुपमाऽऽस्मायत - " इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् २०
म त्रथा व्यभवत् स्फयस्तृताय २ स्फयस्तृतीयं यूपस्तृतीयं ये'न्त शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन तच्छराणां
शरत्वम्' (तैम ६ १३) इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिण हिनन्-चेव ॥

२६ अ-च्छेदने । २७-२७ ल- 'स्फय इति' नास्ति । २८ अ- 'वा' नास्ति
२९-२९ अ-मै- 'शरो वशविशेष । * ['तमयम्' इति मै-त-त्रिपथ्या निर्दिष्ट पाठ ।]

४३-४३ ड- 'तूपर' 'क्षुरपवि' 'वै' 'क्षुर' 'इव तीक्ष्ण धारा वज्रे' 'दस्या सा क्षुरपविस्त्रादृशी'
४५. आ क जा ना हा-युद्ध । ४६ अ आ उ क जो ड पा हा-त्राक्षणा ड-तृणी । ४७ ए चो हा तृणादी
नाम् । ४८ आ-शार्णो । ४९ अ उ पा-ब्रह्मावययै ड-प्रजावययै । ५० ड ने हो- 'उत्पन्नत्वात्'
इत्यन्यानन्तर 'पक्षत्वाच्च' ।

वैभीदक इध्मो (७) भिनत्त्येवैनम् ॥ ५ ॥

[भ्रज्यन्त पशवो विदत्तेऽभ्रजत् सन्नैतस्येवमस्तीणि च ।]

वैभीदक । इध्म (७) । भिनत्ति । एज । एजम् ॥ ५ ॥

[मैत्र २५३, ४, ८, ९ कास १३३४]

५ वभीदक इति । “पलाशादिभ्यो वा” (पा ४३१४१) इत्यञ् । विभीदक
अक्षद्रुम । “विभिनत्तीति विभीद । इगुपधात्क्” (पा ३११३५), तत सन्नाया कन्
(पा ५३८७) । पृषोदरादित्वात् दीर्घत्वम् (पा ६३१०९) ॥

इति द्वितीये प्रथमे पञ्चमोऽनुवाक ॥

वैभीदक इति ॥ पालाशमिध्म “वाधितु विधत्ते”- “वैभीदक इध्मो भिनत्त्येवैनम्” इति ॥
१० “अक्षशब्दवाच्याद्बृक्षाद्बुधत्वात् वैभीदक । स च विशेषेण “भेजु शकल इति कृत्वा वैरिण भिनत्ति एव ॥
अत्र सीमाता ॥ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ममुत्त्येय शरमय “कौशेनोतास्य वाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैव प्रतिपदोक्तित ॥ (जैन्या १०४२) ॥

“सोमारोद्र चरु निर्वपेत् कृष्णाणा व्रीहीणामभिचरन्” (मैसं २१६, कास ११५) इत्यत्र
१५ “शरमय वहिभयति” (मैसं २१६ कास ११५) इति ध्रुतम्, तदिदं प्राकृतेन कुशावर्हिपा सह समुच्चयते ।
वन ? मयत्प्रत्ययेन “प्राचुर्यस्याभिधानात् (द्र काशिका पा ५४२१) “अवाधेनापि तदुपपत्तेरिति पूर्व
पत्र । “नित्यं घृदशरादिभ्य” (पा ४३१४४) इति सूत्रेण शरशब्दात् विकाराद्यो मयत्प्रत्यय
प्रतिपदोक्त । अतस्त्वं परित्यज्य प्राचुर्याद्यो न ग्रहीतु शक्य । किं च प्राचुर्याद्येत्वे कार्यान्तर “वत्पनीय
स्यात् । तस्मान् कार्यार्हिपो वाधकमिति रादान्त ॥

२० इति ध्राम-मायगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥ ५ ॥

३०-३०. मै-विभिनत्तीति विभीद, अ मै-भिनत्तीति विविध भिनत्तीति विभीदक इगुपधात् क ।

५१-५१ ने-अपरादिनुम् । ५२ इना जो हा-अत्र विभीतकशब्दः । ५३ ड-हेतुम् ।
५४ इ-पा-की-ता-म्य ने-दुशीतोत्तम्य । ५५ ड शरप्राचुर्यविधागात् ड-शरप्राचुर्य
२५ विधागात् । ५६ क हा-अन्वयेऽपि हो-अन्वयेऽपि ५७ हा-कल्प्यम् ।

काम्या पशव]

बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठः समानानां
 स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवेन पृष्ठः समानानां करोति
 ग्राम्येव भवति शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो होष देवतया समृद्धयै पौष्णः श्याममा
 लभेतात्कामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मा (१)
 अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति

बार्हस्पत्यम् । शितिपृष्ठमिति शिति-पृष्ठम् । एति । लभेत् । ग्रामकाम इति ग्राम-काम ।
 य । कामयेत । पृष्ठम् । समानानाम् । स्याम् । इति । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । एतम् । पृष्ठम् । समानानाम् । करोति । ग्रामी । एव ।
 भवति । शितिपृष्ठ इति शिति पृष्ठ । भवति । बार्हस्पत्य । हि । पप । देवतया । समृद्धया इति
 सम् रूद्धयै । पाष्णम् । श्यामम् । एति । लभेत् । अन्नकाम इत्यन्तं काम । अन्नम् । वे । पूषा । १०
 पूषणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै (१) ।
 अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद् इत्यन्-अद् । एव । भवति ।

बार्हस्पत्यमित्यादि ॥ उक्त शितिपृष्ठ, 'स्वरथ (वा ६२१३८) । 'पृष्ठ प्रधान एकोऽधिकारः
 इति । रादान्तकर्मण्यधिकार इति केचित् ॥

पौष्णमित्यादि । गतम् ॥ अन्न या इत्यादि । तद्धेतुत्वात्तच्छब्दश्च ॥

१५

पृष्ठकाम प्रनाकामो भूयर्थी 'द्विजसोमक ।

अभिचारी च ये तेषा पञ्चमे पशव क्षुता ॥ २ ॥

अथ पष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चन्तराणि वक्तव्यानि ।

बार्हस्पत्यामिति ॥ तत्रैक पशु विधत्- 'बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो य
 कामयेत पृष्ठः समानानां स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवेन पृष्ठः समानानां
 करोति ग्राम्येव भवति' इति । ग्रामो मे भूयादन्त्येषा च ग्रामस्त्वामिना 'मध्ये 'पृष्ठवदुपरिधर्ता' स्याम्
 इति 'य' कामयेत तस्याथ पशु ॥

शितिपृष्ठ इति ॥ पशुविशेषण प्रधानम्- 'शितिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो होष देवतया समृद्धयै'
 इति । राजसूये "बार्हस्पत्य चर शितिपृष्ठो दक्षिणा" (तैस २८९) इत्युक्तत्वात् तदेवताकत्वम् ॥

पौष्णमिति ॥ अन्नकामस्य पशु विधत्- 'पौष्णः श्याममा लभेतात्कामोऽन्नं वै पूषा पूषणमेव
 स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति' इति । अन्नस्य पौष्णः वाव
 सत्वम् ॥

१ अमैः- 'स्वरथ' नास्ति । २ ल-इति ।

१ अ-भूयर्थे । २ अ ल जो ना पा हा-छिनसोमप । ३ अ आ उ क पा- 'च' नास्ति ।
 ४ ने- 'मजे' नास्ति । ५ अ उ जो ना पा हा-पृष्ठादु हो-पृष्ठवत् लडु ने-पृष्ठवत् उन्नतस्थान(न) । ३०

श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै मास्तं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतीं
 मरुती एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धया ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्यैव भवत्यरुणो भ्रमान्
 भवत्येतद्वा इन्द्रस्य रूपं समृद्धयै

५

श्याम । मरुति । एतत् । वै । अन्नस्य । रूपम् । समृद्धया इति सम्-ऋद्धये । मारुतम् । पृश्निम् ।
 एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्न-काम् । अन्नम् । वै । मरुते । मरुते । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्म । अन्नम् । प्रेति । यच्छति ।
 अन्नाद् इत्यन्न अद् । एव । मरुति । पृश्नि । मरुति । एतत् । वै । अन्नस्य । रूपम् । समृद्धया
 १० इति सम्-ऋद्धये । ऐन्द्रम् । अरणम् । एति । लभेत । इन्द्रियकाम इतिन्द्रिय काम । इन्द्रम् ।
 एव (२) । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मिन् ।
 इन्द्रियम् । दधाति । इन्द्रियायी । एव । मरुति । अरण । भ्रमानिति भ्र मान् । भवति । एतत् ।
 वै । इन्द्रस्य । रूपम् । समृद्धया इति सम् ऋद्धयै ।

अरण इत्यादि । 'भ्रमान् महाभ्रू ॥

१५ श्याम इति ॥ पशुविशेषण प्रशंसति- 'श्यामो भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै' इति
 पशुशाश्वस्य रूपं श्यामम् ॥

मारुतमिति ॥ अन्नशामस्य पशुन्तर विधत्ते- 'मास्तं पृश्निमा लभेतान्नकामोऽन्नं वै मरुतीं
 मरुती एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति' इति । मरुती
 'वै श्वस्येनाश्वस्यपाद्-श्वस्यवत्त्वम् ॥

२० पृश्निरिति ॥ पशुविशेषणं प्रशंसति- 'पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै' इति । 'पृश्नि
 श्वेन, श्वस्यस्य रूपं श्वेनम् ॥

ऐन्द्रमिति ॥ इन्द्रियशामस्य पशु विधत्ते- 'ऐन्द्रमरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्यैव भवति' इति ॥

अरण इति ॥ अरणस्य पशुगुणान्तरं विधत्ते- 'अरणो भ्रमान् भवत्येतद्वा इन्द्रस्य रूपं
 २५ समृद्धयै' इति । मरुती भ्रम्यामिति 'भ्रमान् । 'इन्द्रस्य सहसाश्वस्येन भ्रमाहुत्यं स्य रूपम् ॥

६. ने हो१-ने०ने०॥

काम्या पत्तव]

सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिक्रामः सविता वै प्रमृवानामांशे सवितारमेव स्वेन
भागधेयेनोष धावति न एवाम्मे सनि प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्युप-
ध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येष (३) देवतया मर्मद्वयै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेतात्रकामो
वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेष देवान्स्वेन भागधेयेनोष धावति न एवास्मा अन्नं प्र
यच्छन्त्यन्नाद एव भवति

५

सावित्रम् । उपध्वस्तमित्युप ध्वस्तम् । णि । लभेत । सनिक्राम इति सनि काम । सविता । वै ।
प्रमृवानामिति प्र मृवानाम् । ईशे । सवितारम् । एन । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति ।
धावति । स । एन । अस्मे । सनिम् । प्रेति । सुवति । दानकामा इति दान कामा । अस्मै ।
प्रजा इति प्र-जा । भवन्ति । उपध्वस्त इत्युप-ध्वस्त । भवति । सावित्र । हि । एव (३) ।
देवतया । मर्मद्वया इति सगं ऋद्वयै । यद्यदेवमिति षेष्ठ-देवम् । ऋद्वरूपमिति ऋद्व रूपम् । २०
एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्नं काम । वैश्वदेवमिति षेष्ठ-देवम् । वै । अन्नम् । विश्वान् । एन ।
देवम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । ते । एन । अस्म । अन्नम् । प्रेति ।
यच्छन्ति । अन्नाद इत्यन्न-अद । एन । भवति ।

उपध्वस्त निमित्तार्णं बहुब्रिन्दुचित्तगरीर] सनिकाम इति । 'याचनया लब्ध धन
मानि । 'प्र सुवति अनुजानाति ॥

१५

सावित्रमिति ॥ स्वप्रतिप्रदीशृकदानशामस्य पशु तिघने- 'सावित्रमुपध्वस्तमा लभेत सनिकाम
सविता वै प्रमृवानामांशे सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोष धावति स एवाम्मे सनि प्र सुवति दानकामा
अस्मै प्रजा भवन्ति' इति । उपध्वस्त सर्वाण्यर्णं । 'सविकाम परकर्मकदानकाम । 'प्रमृवाना प्रेरणानाम् ।
'अस्मै 'यामाहायं परकर्मक दान ' प्र 'सुवति ' प्रेरयति ॥

उपध्वस्त इति ॥ सर्वाण्यर्णं प्रकल्पति- 'उपध्वस्तो भवति सावित्रो ह्येष देवतया मर्मद्वयै' २०
इति । राजमूये "सावित्र इन्द्रशक्यात् क्षन्तुगुह उपध्वस्तो दक्षिणा" (तैस १.८.९) इत्युक्तरपात्
सविमुदेवताकृतम् ॥

वैश्वदेवमिति ॥ अन्नकामस्य पश्वन्तर विधत्- 'वैश्वदेव बहुरूपमा लभेतात्रकामा वैश्वदेव वा
अन्न विश्वानेष देवान्स्वेन भागधेयेनोष धावति न एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति' इति ।
साकर्षमन्तरेण विस्पष्टा बहुयो वर्णो अन्वानौ बहुरूप ॥

२५

३ ल-याचता अमै-याचता ।

७ इ-प्रमृवानाय । ८-८ इ-प्रसवति ।

बहुरूपो भवति बहुरूपः ह्यन्नः समृद्धयै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवासमै (४) सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति बहुरूपो भवति बहुदेवत्योऽ ह्येप समृद्धयै प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत्

५. बहुरूप इति बहु-रूप । भवति । बहूरूपमिति बहु-रूपम् । हि । अन्नम् । समृद्धया इति सम्-ऋद्धयै । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । बहूरूपमिति बहु-रूपम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम-काम । वैश्वदेवा इति वैश्व-देवा । वै । सजाता इति स-जाता । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । असमै (४) । सजातानिति स-जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । बहूरूप इति बहु-रूपः । भवति ।
 १०. बहुदेवत्यं इति बहु-देवत्यं । हि । एप । समृद्धया इति सम्-ऋद्धयै । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । तूपरम् । एति । लभेत । यस्य । अनाज्ञातमित्यना-ज्ञातम् । इव । ज्योक् । आमयेत् ।

बहुरूप. 'नानारूप' । " बहोर्नञ्वत् " (पा ६.२.१७५) इति 'नञ्वद्भावः,

" नञ्भ्रुभ्याम् " (पा ६ २ १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यस्यानाज्ञातमिति । 'ज्योगामयेदिति । अज्ञातविशेष य ना (पः यमा) मय आमयेत्-

- १५ दीर्घकालम् । " रुजार्यानां " (पा २ ३-५४) इति पशू । तस्य वेदेति । कर्मणः सप्रदानत्वात्

बहुरूप इति ॥ पशुविशेषणं प्रशंसति- ' बहुरूपो भवति बहुरूपः ह्यन्नः समृद्धयै ' इति । भक्ष्यभोज्यलेशचोप्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् ॥

वैश्वदेवमिति ॥ ग्रामकामस्य 'पश्नतरं विधत्ते- ' वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत ग्रामकामो वैश्वदेवा ये सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवासमै, सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ' इति । 'सजाताः भ्रातरो' भृत्यादयश्च' । ते " च बहुरयसागयेन " विश्वेषां देवानां संबन्धिनः ॥

बहूरूप इति ॥ पशुविशेषणं प्रशंसति- ' बहुरूपो भवति बहुदेवत्यो ह्येप समृद्धयै ' इति । विश्वेषां देवानाम् " एत रयामिरयान् पशोर्बहुदेवत्यत्वम् " ॥

प्राजापत्यमिति ॥ अज्ञातचिररोगप्रसूय पशुं विधत्ते- ' प्राजापत्यं तूपरमा लभेत यस्याना-ज्ञातमिव ज्योगामयेत् प्राजापत्यो वै दुःस्यः प्राजापतिः त्वत्तु धं तरय चेद् यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत्

२५. ४. अमे-नानारणः । ५. लं-नञ्वत् । ६-६. लं-ज्योगामयतीति अज्ञातविशेषं यं नाम य आमयेत् ; १६-अमुक् आमयतीति अज्ञातरोगविशेषं यस्यामयो, तीर-ज्योगामयतीति अज्ञातरोगविशेषः यं नामयतीति (?) । * [इ पाभा १-४-३०, 'तस्य विन्ता, ' (तैम १-३-६) इत्यत्र भट्टभारवरभाष्यं दृश्यम् ।] ।

१. इ-पशुः । १०-१०, २१-आभृत्यादयश्च । ११. अ. ल. पा-तदुत्तरं ; २. २१. जे. हो. १-० इति । १२-१०. भ. ल. पा-एतत्पशुमिरयान् पशोः ; २१-पशुमिरयान् पशोर्बहुदेवत्यत्वम् ।

काव्या पञ्च]

प्राजापत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः सलु वै तस्य वेदु यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयति
प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैतं तस्मात् स्वामान्मुञ्चति तूपरो भवति
प्राजापत्यो द्वै(५)प देवर्तया समृद्धयै ॥ ६ ॥

[अस्मा इन्द्रमेव संजाता रिधमिन् देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवामै
प्राजापत्यो हि त्रीणि च ।]

५

प्राजापत्य इति प्राजा-पुत्र । वै । पुरुष । प्रजापतिरिति प्राजा-पति । खलु । वै । तस्य ।
वेदु । यस्य । अनाज्ञातमित्यनाज्ञातम् । इत् । ज्योक् । आमयति । प्रजापतिमिति प्राजा-पतिम् ।
एन । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एन । एतम् । तस्मात् ।
स्वामात् । मुञ्चति । तूपर । भवति । प्राजापत्य इति प्राजापत्य । द्वि (५) । पुत्र । देवर्तया ।
समृद्धया इति सम-ऋद्धयै ॥ ६ ॥

१०

[मैत्र वास]

चतुर्थ्यै पृष्ठी (पा २३६२) ॥ स्वामादिति । * स्वाम इति * रोगनाम । यद्वा - ' धाम
आमन्त्रणे ' , पालके आह्वान मरणमेव ॥

इति द्वितीये प्रथमे पद्येऽनुवाक ॥

प्राजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैतं तस्मात् स्वामान्मुञ्चति इति ।^{११} विस्पष्टानि रोगविशेष १५
लक्षणानि न दृश्यन्ते^{१२} । ' बलक्षयकार्यादिकं च दृश्यते, ' ' तदिदमज्ञातमिव भवति । ' प्राजापति
पुरुषममृजत ' इति श्रुतत्वात् ' पुरुष ' प्राजापत्य । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेष प्राजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्राजापति ' एन एन ' तस्मात् ' स्वामात् अज्ञातवीर्यरोगात् ' मोक्षयति ॥

तूपर इति ॥ प्राजापतिवप्राजन्त्येन पञ्चविशेषण प्रशसति - ' तूपरा भवति प्राजापत्यो द्वैप
देवर्तया समृद्धयै ' इति ॥

२०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयपाठ्ये
प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

७ तर मैल- ' स्वाम इति ' नास्ति । ८-८ तर मैल- स्वाम मन्त्रेण ।

१३-१३ अ उ पा- ' लक्षणानीय दृश्यन्ते जो मा हा- ' लक्षणानि च दृश्यन्ते, ने-स्पष्टचिह्न
रोगविशेषण मन्त्रेण न दृश्यते । १४-१४ अ-न क्षयकार्यादिकं च तद्दृश्यते उ ना पा-न क्षयकार्या
दिकं च दृश्यते, जो हा-विलक्षणकार्यादिकं च दृश्यते इ-विलक्षणकार्यादिकं दृश्यते । १५ उ-तदिदम
विज्ञा^{१३} । १६ ने- ' एव ' नास्ति । १७-१७ अ उ पा-स्वामात् अज्ञातादिव रोगात्, हो-प्रमादनात्
दीर्घरोगात् ।

१

वपट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रमः पराऽपत्त् तं बृहस्पतिरुपागृह्णात् सा
शितिपृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापत्त् तं मित्रावरुणावुपागृह्णीता सा द्विरूपा
वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापत्त् तं विश्वे देवा उपागृह्णन्त्मा

वपट्कार इति वपट् कारः । वै । गायत्रियै । शिरः । अच्छिनत् । तस्यै । रसं । परेति । अपत्त् ।
५ तम् । बृहस्पतिः । उपेति । अगृह्णात् । सा । शितिपृष्ठेति शिति-पृष्ठा । वशा । अभवत् । यः ।
द्वितीयः । परापत्तिति परा अपत्तत् । तम् । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । उपेति । अगृह्णीताम् ।
सा । द्विरूपेति द्वि-रूपा । वशा । अभवत् । यः । तृतीयः । परापत्तिति परा-अपत्तत् । तम् ।
विश्वे । देवाः । उपेति । अगृह्णन् । सा ।

वपट्कार इत्यादि । १२ रस शरीरस्य जलम् । 'शितिपृष्ठादिवशान्तानामुत्पत्तिरुच्यते ।
१० 'शितिपृष्ठा । उक्तमुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्' (पा ६.२.१३८) । 'य. 'द्वितीय 'परापत्त् इति ।
" 'यदृचान्नित्यम्' " (पा ८.१.६६) इति निघाते प्रतिषिद्धे ' उदात्तवता तिडा ' (द्र. पाभा
२.२.१८ वा ४) इति समास ३ । 'द्विरूपा 'शुक्रकृष्णा वेति' केचित् । निरुदकादित्वाद् उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१८४) ॥

१५ वृष्टनामोऽन्ननामो द्वाविन्द्रियार्थी सनि तथा ।
अन्नं 'ग्रामं च 'वान्छन्तः गृहरोगाश्च' ये स्थिताः ॥
वृष्टेऽनुवाके पशवः क्रमेणैषामुदीरिताः ॥

वपट्कार इति ॥ अथ मसमे ब्रह्मरर्चयनामादीनां यथायोगं 'पथन्तराणि विधातुं प्रस्तौति-
' वपट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत् तस्यै रमः पराऽपत्त् तं बृहस्पतिरुपागृह्णात् सा शितिपृष्ठा वशाऽ-
भवद्यो द्वितीयः परापत्त् तं मित्रावरुणावुपागृह्णीता सा द्विरूपा वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापत्त् तं विश्वे
२० देवा उपागृह्णन्त्मा यदृचया वशाऽभवद्यस्तृतीयः परापत्त् स पृथिवीं प्राविशत् तं बृहस्पतिरभ्यगृह्णादम्बेवायं
भोगायेति म उध्ववशाः समभवद्यलोहितं परापत्त् तद्बृह उपागृह्णात् सा रौद्री रोहिणी वशाऽभवत् इति ।
'रापदित्यस्य 'मन्त्रम्यामिमानिनी देवता' 'वपट्कारः । तस्य च' गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे (काम
१३.८; मैथं ३.५.७) प्रसिद्ध इति चैतच्छेदेन मृच्यते । छिन्नाप्रायश्चित्तिरमो 'जलं रक्तं च निर्गन्तं, ताम्बामुभाभ्या-
मनेऽग्निः वा वशा उत्पन्नाः । ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण प्रियाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णोभ्यामुपेता 'द्विरूपा ।

२५ १. अ.तं १ तं २-शितिपृष्ठादीना यदानानाम्, मै-शितिपृष्ठादीना यदानाम् । २-२. अ.मै-
शितिपृष्ठाः उताः । ३-३. अ.मै- 'यदृचान्नान्...ममाम.' नास्ति । ४. तं १. तं २. वं २-द्विरूपे ।
५-५. मै-शुक्रकृष्णे वेति, तं शुक्रकृष्णे वेति, तं १. तं २-शुक्रकृष्णे ज्येति ।

१. हा-प्रायम् । २-२. आ-वान्छन्तेऽन्नतरोगाश्च, व. द. मे. हो १-वान्छन्तेऽन्नतरोगाश्च,
१. बो. ना-गच्छन्ते गुहरोगाश्च, अ. उ. पा-गच्छन्ते गुहरोगाश्च । ३. द-पशु । ४-४. अ. आ
१० उ. बो. ना. पा. हा-शुक्रकृष्णे वेति, व. द. १. हो १-शुक्रकृष्णे वेति । ५. अ. आ. उ. बो. ना. पा. हा-'य'
नास्ति । ६. व. द. १. हो १-अन्नम् ।

काम्या पशवः]

बृहत्सूया वृशाऽर्भवद्यथर्तुर्थः परापतत् न पृथिवीं प्राविद्यत् तं बृहस्पतिरम्यं (१) -
 गृह्णादस्त्वेषापं भोगायेति न उक्षवशः सर्भभवद्यद्योहितं परापतत् तद्ब्रु उपांगृह्णात्
 मा रौद्री रोहिणी वृशाऽर्भवद्वाहस्पत्याः श्रित्तिपृष्टामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पति-
 मेव खेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
 छन्दसाम् वा एष रसो यद्ब्रुवा

५

बृहस्पतिं बृहत्सूया । वृशा । अभ्रुत् । य । चतुर्थ । परापतदिति परा-अपतत् । स ।
 पृथिवीम् । प्रेति । अनिशत् । तम् । बृहस्पति । अभीति (१) । अगृह्णात् । अस्तु । एव ।
 अयम् । भोगाय । इति । म । उक्षवश इयुक्ष-वश । समिति । अभ्रुत् । यत् । लोहितम् ।
 परापतदिति परा-अपतत् । तत् । ब्रु । उपेति । अगृह्णात् । सा । रौद्री । रोहिणी । वृशा ।
 अभ्रुत् । ब्राह्मस्पत्याम् । श्रित्तिपृष्टामिति श्रित्ति-पृष्टाम् । णति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति १०
 ब्रह्मवर्चस-काम । बृहस्पतिम् । एव । खेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स ।
 एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसी । एव ।
 भ्रुति । छन्दसाम् । वै । एष । रस । यत् । वृवा ।

बृहत्सूया । “बहोर्निञ्चत्” (पा ६ २ १७५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अन्यगृह्णादिति ।
 निर्गमनकाल एव ग्रहणमुपग्रहणम् । निर्गम्य भूमौ प्रविष्टस्य उपरिग्रहणमभिग्रहणम् । ‘अस्त्वेषेति । १५
 ‘अयं मम भोगाय एव अस्तु’ वृथा भूमौ स्रज्जान्तो मा भूदिति । उक्षवश इति । उक्षा चासौ
 पशश्चेति उक्षवश । यथेष्टचारी वश । मोरेता इत्येने । ‘प्रजननाशक्त इत्यन्ये । या गर्भं वसयन्ती
 स्मर चरति सा वश । रोहिणी लोहितवर्णा । ‘वर्णादिनुदात्तात्’ (पा ४ १ ३९) इति डीप् ॥

अथ श्रित्तिपृष्टादीना विधान ब्राह्मस्पत्यामिति । गायया सर्पच्छदोयोनित्वात्

छन्दसाम् इत्युक्तम् ॥

२०

बहुभिर्वर्णेष्वेता बृहत्सूया । चतुर्थपर्याये भूम्या परापतित रस वृथा विनष्टो मा भूदिति बृहस्पति
 ‘अभ्रुत्सूया । तस्यावमभिप्राय - ‘अयं रस मम भोगाय भवतु’ एव । ‘उक्षवश व्यर्थोर्धो वृषभ ॥

ब्राह्मस्पत्यामिति ॥ तत्रास्य पद्य विषये - ‘ब्राह्मस्पत्याः श्रित्तिपृष्टामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो
 बृहस्पतिमेव खेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति’ इति ॥

छन्दसामिति ॥ ब्रह्मवर्चसस्य वैदिकामुष्मिकपृजाहेतुत्वेन सारत्वात् रमसादयम् इत्यभिप्रेत्य २५
 तत्साधनमूना पशा प्रक्षमति - ‘छन्दसा वा एष रसो यद्ब्रुवा रस इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसानेव

६, त२-अस्त्वेषेति । ७ मै४-मे । ८, त२-मै ल-वृथा । ९, त१ त२-‘मा’ नास्ति । १०, त२ मे
 ल-इत्यन्ये । ११, प२-प्रजननर्ह (१), ल-प्रजननागत्य (१) । १२, त१ त२-‘विधान’ नास्ति ।

७, आ ड१-भूमौ, ने-भ्रुव उपरि । ८ आ ने-पतितम् । ९, इ-इहामुत्पृजाहेतुत्वेन
 ड ड१ ने हो१-इहामुत्पृजाहेतुत्वेन ।

३०

[काम्याः पशवः

रसं इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुद्धे
 मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा अर्हवारुणी रात्रिरहोरात्रान्यां खलु
 वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्रान्यां
 पर्जन्यं वर्षयतुच्छन्दसां वा एव रसो यद्दशा रसं इव खलु वै वृष्टिच्छन्दसामेव रसेन
 ५ (३) रसं वृष्टिमव रुद्धे मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो मैत्रं वा अर्हवारुणी
 रात्रिरहोरात्रान्यां खलु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप

रसं । इव । खलु (२) । वै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । छन्दसाम् । एव । रसेन ।
 रसम् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुद्धे । मैत्रावरुणीमिति मैत्रा-वरुणीम् ।
 द्विरूपामिति द्वि-रूपाम् । एति । लभेत । वृष्टिकाम इति वृष्टि-कामः । मैत्रम् । वै । अर्हः ।
 १० वारुणी । रात्रिः । अहोरात्रान्यामित्यह-रात्रान्याम् । खलु । वै । पर्जन्यः । वर्षति ।
 मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मै । अहोरात्रान्यामित्यह-रात्रान्याम् । पर्जन्यम् । वर्षयतुः । छन्दसाम् । वै । एव ।
 रसः । यत् । दशा । रसः । इव । खलु । वै । वृष्टिः । छन्दसाम् । एव । रसेन (३) । रसम् ।
 वृष्टिम् । अवेति । रुद्धे । मैत्रावरुणीमिति मैत्रा-वरुणीम् । द्विरूपामिति द्वि-रूपाम् । एति । लभेत ।
 १५ प्रजाकाम इति प्रजा-कामः । मैत्रम् । वै । अर्हः । वारुणी । रात्रिः । अहोरात्रान्यामित्यह-रात्रान्याम् ।
 खलु । वै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जायन्ते । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणी । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।

रस इवेति । आस्वादनहेतुत्वात् । गतमन्यत् ॥

रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुद्धे इति । यत्राया तावतीछन्दोरसत्वं व्याख्यातं, तावती च रसोमाहमेन
 २० छन्दोत्तरा प्रजन्ता । तस्मात् यत्रा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन छन्दोरसेन यत्रारूपेणैहिवासुम्बिब-
 वृत्तहेतुत्वा रसत्वं प्रद्वारचसम् अथ रुद्धे ॥

मैत्रावरुणीमिति ॥ द्वितीयं पद्य विधत्- 'मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो मैत्रं वा
 अर्हवारुणी रात्रिरहोरात्रान्यां इत्यु वै पर्जन्यो वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा
 अहोरात्रान्यां पर्जन्यं वर्षयतुच्छन्दसां वा एव रसो यद्दशा रसं इव खलु वै वृष्टिच्छन्दसामेव रसेन रसं
 २५ वृष्टिमव रुद्धे इति । मित्रम् सूषेण्यादृष्टमर्दावयम् । अन्धबारेणाऽवरणहेतुत्वाद्वात्रेयोक्तव्यम् ।
 "वृष्टैरपशवः" मैत्रधनुस्पादच्छन्देन "गारावावाप्य शयोपमानम् ॥

मैत्रावरुणीमिति ॥ तमपे द्वितीयं पद्य विधत्- 'मैत्रावरुणीं द्विरूपामा लभेत
 प्रजाकामो मैत्रं वा अर्हवारुणी रात्रिरहोरात्रान्यां इत्यु वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप

१०. १-श्रीगणेशाय नमः-श्रीगणेशाय नमः । ११. २-श्रीगणेशाय नमः । १२. २.१०-
 १०. १-श्रीगणेशाय नमः । ११. २-श्रीगणेशाय नमः । १२. २.१०-

काम्या पशव]

धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजा प्र जनयत्तदुन्दसां वा एष रसो यद्दशा रसं
 इव खलु वै प्रजा छन्दसामेष रसेन रसं प्रजामर्ष (४) रुद्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा
 लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेष देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्दशा रसं इव खलु वा
 अन्नं छन्दसामेष रसेन रसमन्नमर्ष रुद्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो ५
 वैश्वदेवा वै (५) सजाता विश्वानेष देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मिं
 सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति

धावति । तौ । एव । अस्मि । अहोरात्राभ्यामिर्लह - रात्राभ्याम् । प्रजामिति प्र जाम् । प्रेति । जनयत् ।
 छन्दसाम् । वे । एष । रसं । यत् । वशा । रसं । इत् । खलु । वा । प्रजेति प्र जा । छन्दसाम् ।
 एव । रसेन । रसम् । प्रजामिति प्र जाम् । अपेति (४) । रुद्धे । वैश्वदेवीमिति वैश्व-देवीम् । १०
 बहुरूपामिति बहु-रूपाम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्यन्नं काम । वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् । वै ।
 अन्नम् । निशान् । एव । देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मि ।
 अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद् इत्यन्नं अद् । एव । भवति । छन्दसाम् । वे । एष । रसं । यत् ।
 वशा । रसं । इत् । खलु । वै । अन्नम् । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । अन्नम् । अपेति । रुद्धे ।
 वैश्वदेवीमिति वैश्व-देवीम् । बहुरूपामिति बहु रूपाम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्रामं काम् । १५
 वैश्वदेवा इति वैश्व देवा । वै (५) । सजाता इति स जाता । निशान् । एव । देवान् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मि । सजातानिति स जातान् । प्रेति ।
 यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति ।

धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां प्रजा प्र जनयत्तदुन्दसा वा एष रसो यद्दशा रसं इव खलु वै प्रजा
 छन्दसामेष रसेन रसं प्रजामर्ष रुद्धे ' इति । अहोरात्रपरिहागेन यथा वृष्टिर्न सम्भवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि २०
 न सम्भवति । तत्रान्नकोट्टीहिताधनत्ववन्नं प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ॥

वैश्वदेवीमिति ॥ तृतीयं पद्य विधत्ते- 'वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेतान्नकामो वैश्वदेवं वा अन्नं
 विश्वानेष देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति छन्दसा वा एष
 रसो यद्दशा रसं इव खलु वा अन्नं छन्दसामेष रसेन रसमन्नमर्ष रुद्धे ' इति । अन्नस्य सर्वदेवभोग्यत्वात्
 वैश्वदेवस्य, जीवनहेतुत्वेन तारत्वाद्दत्तत्वात् ॥ २५

वैश्वदेवीमिति ॥ तमेव पद्य फलान्तराय विधत्ते- 'वैश्वदेवीं बहुरूपामा लभेत ग्रामकामो
 वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेष देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मिं सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव

छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं
सजातानव रुन्दे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं (६) दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
यशं वा एष चरति यदुक्षा यश इव खलु वै ब्रह्मवर्चसं यशेनैव यशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्दे

- ५ छन्दसाम् । वै । एष । रसं । यत् । वशा । रसं । इत् । खलु । वै । सजाता इति सजाता ।
छ देसाम् । एत् । रसेन । रसम् । सजातानिति सजातान् । अनेति । रुन्दे । बार्हस्पत्यम् ।
उक्ष्वशमिमुक्षवशम् । एति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चसं काम । बृहस्पतिम् ।
एत् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति
ब्रह्मवर्चसम् (६) । दधाति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसा । एव । भवति । यशम् । वै । एष ।
१० चरति । यत् । उक्षा । यशं । इत् । खलु । वै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसम् । यशेन । एत् ।
यशम् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसम् । अनेति । रुन्दे ।

वश इवेति । वश इन्द्रियसयम । तद्धेतुवात्ताच्छन्दसम् ॥

भवति छन्दसा वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै सजाताश्छन्दसामेव रसेन रसं सजातानव रुन्दे
इति । सजातानां भ्रात्रादीनां भ्रात्रादीनां च यदुत्थेन देवतासाम्येन वैश्वदेवत्व, स्वार्थुपकारित्वेन च
१५ रमयादयम् ॥

बार्हस्पत्यमिति ॥ चतुर्थं पशु विधत्ते— 'बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो
बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति' इति ॥

वशमिति ॥ 'वशात्प्रविशोपश प्रशसति—' यशं वा एष चरति यदुक्षा यश इव खलु वै
ब्रह्मवर्चसं यशेनैव यशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्दे' इति । 'उक्षा इति 'यत् 'एष 'वशं 'चरति 'धेयुमि 'सहै
२० वारण्य गत्वा पुनस्तासामेव पृष्टो । 'गृहेत्यागच्छतीति तस्य 'गोवशवाचित्वम् । 'ब्रह्मवर्चसम् अपि
'इन्द्रियमनोपतत्त्वान् 'वशं 'इत् स्वार्थानपदार्थं इव भवति ॥

१५ इति—'भ्रात्रादीनां' नास्ति । १५ इति होर-पशुव । १६ अथा उ क उ पा हा
होर-वाऽरण्ये, ने-महाऽरण्ये । १७ ने हो-गृहीत्वाऽऽग । १८ इति-मापशुवचित्वम्, इति होर-
यागारण्यम् । १९ इति-नियमनोपेत् ।

कायाः पतयः]

रौद्रीं रोहिणीं लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन भागधेयेनोर्प धावति तस्मा एवैनमा
वृश्चति ताजगार्तिमार्तेति रोहिणी भवति रौद्री होषा देवतया समृद्धयै स्फयो यूयो

(७) भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्यै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं
वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनम् ॥ (७) ॥

[अभि खलु स्तेनाऽत्र वज्रमर्चस युप एकाग्रविंशतिर्ध्र]

५

रौद्रीम् । रोहिणीम् । एति । लभेत । अभिचरन्निर्लभि-चरन् । रुद्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
भागधेयेन । ज्येति । धावति । तस्मै । एव । एनम् । एति । वृश्चति । ताजक् । आर्तिम् । एति ।
रुच्छति । रोहिणी । भवति । रौद्री । हि । एषा । देवतया । समृद्धया इति सम्-रुद्धयै । स्फयः ।
यूयोः(७) । भवति । वज्रः । वै । स्फयः । वज्रम् । एव । अस्मै । प्रेति । हरति । शरमयमिति
शर-मयम् । बर्हिः । शृणाति । एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिनति । एव । एनम् ॥ ७ ॥ १०

[मैत्रं २.५.७; काठं १३.८]

रौद्रीमित्यादि ॥ गतम् ॥

स्फय इत्यादि ॥ व्याख्यातम् (तैस २.१.५) ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमे सप्तमोऽनुवाकः ॥

रौद्रीमिति ॥ पञ्चमं पद्यं विधत्ते- 'रौद्रीं रोहिणीं लभेताभिचरन् रुद्रमेव स्वेन १५
भागधेयेनोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्तेति रोहिणी भवति रौद्री होषा देवतया समृद्धयै'
इति । रुद्राण्ये 'नीलव्रीते विरोहितः' (तैसं ४.५.१) इति रुद्रस्य 'विरोपेण लोहितत्वं धृतोऽतो
रोहिणी रुद्रवेचनाम् ॥

स्फय इति ॥ पूर्ववचनोदकप्राप्तमपचदितुं विधत्ते- 'स्फयो यूयो भवति वज्रो वै स्फयो
वज्रमेवास्यै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्येवैनम्' इति ॥ २०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाथवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

२०. ङ.ङ.ने.ही-विशेषणम् ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां
 वशामाऽलभन्त तथैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एताः सौरीः
 श्वेतां वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
 दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वैल्यो यूपो भवत्यसौ (१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो
 विल्वं उदतिष्ठत् सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमयं रुन्दे

असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत् । तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
 एताम् । सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् । एति । अलभन्त । तयो । एव । अस्मिन् । रुचम् ।
 अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-कामः । स्यात् । तस्मै । एताम् । सौरीम् । श्वेताम् ।
 वशाम् । एति । लभेत् । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
 १० धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसोति ब्रह्म-वर्चसो ।
 एव । भवति । वैल्यः । यूपः । भवति । असौ (१) वै । आदित्यः । यतः । अजायत । ततः । विल्वः ।
 उदिति । अतिष्ठत् । सयोनिति स-योनि । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्दे ।

असावादित्य इत्यादि ॥ सौरीमिति । “सूर्यतिप्यागल्य” (पा ६.४.१४९) इति श्लोपः ।

महतेजः प्रजां वृष्टिमन्नं प्राप्तं तथा पुनः ।

१५

प्रहृतेजोऽभिचारं च यान्छतां पशवः श्रुताः ॥

असाविति ॥ तानेतां पशुन् सप्तमेऽनुवाके विधायद्यमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्नन्तदपि
 विधास्यद्वादी पश्यन् पशोर्विधानाय प्रस्तौति- ‘असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्
 तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामाऽलभन्त तथैवास्मिन् रुचमदधुः’ इति । आदित्यविषये यद्यः
 प्रायश्चित्तयः कुरुपुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयाः ॥

२०

य यति ॥ विषये- ‘यो महान्वर्चसनामः स्यात् तस्मा एताः सौरीः श्वेतां वशामा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति’ इति ॥

वैल्य इति । यादितं वाचितुं विषये- ‘वैल्यो यूपो भवत्यसौ वा आदित्यो यतोऽजायत ततो
 विना उदतिष्ठत् सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमयं रुन्दे’ इति । श्रीमन्वेते विल्वोत्पत्तिरिहमाग्नायते- “आदित्यवर्णं
 तपसोऽभिजानो यनरपिस्तव वृद्धोऽथ यित्तः” (ऋ-पिठ २.६.६) इति । अस्यायमर्थः- हे आदित्यवर्णे
 २५ रुदिम प्रथममुत्पन्नस्याऽदित्यस्य तपसः । संगारणरूपात् ब्रह्मनादधुर्ध्वं तव श्रियो विल्ववृक्षो जात इति ।
 ततः शीघ्रं घनाया वैल्ये यूपे सति सूर्यविह्वयोः सहोदरत्वात् सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्मवर्चसम् अपि
 सयोनि एव संरचते । स्वपिशादीनां तु यस्यां वेदनाग्यायामप्यनानुष्ठानादिप्रवृत्तिरत्रैव स्वस्थापि
 प्रहृतिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्वम् ॥

१. १-मिथ्यात्वम् । २. अ. भा. उ. ब. जो. ना. पा. हा. धी. मुकोन । ३. ने-विल्वोक्तियैः

३०. दो-न-न-न-न-न-न-न । ४. आ-न-न-न-न-न-न । ५. २१-प्रनागादुर्यम् । ६. २१-‘तु’ नादि ।

२.१.८)

भद्रभास्करभाष्य-सायणभाष्यसमेता

काम्याः पशवः]

ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन् वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्यपेद्वस्त्रेणैव
भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धयै
स्फयो यूपो भवति यज्ञो वै स्फयो यज्ञमेवास्मै प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्ये(२)-
चैनं वैभीदक इध्मो भिनस्येचैनं

ब्राह्मणस्पत्यामिति ब्राह्मणः-पत्याम् । बभ्रुकर्णीमिति बभ्रु-कर्णीम् । एति । लभेत । ५
अभिचरन्निर्यभिचरन् । वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् । पुरस्तात् । निरिति । व्येत् ।
वरुणेन । एव । भ्रातृव्यम् । ग्राहयित्वा । ब्रह्मणा । स्तृणुते । बभ्रुकर्णीति बभ्रु-कर्णी । भवति ।
एतत् । वै । ब्रह्मणः । रूपम् । समृद्धया इति सम् ऋद्धयै । स्फयः । यूपः । भवति । यज्ञः । वै ।
स्फयः । यज्ञम् । एव । अस्मै । प्रेति । हरति । शरमयमिति शर-मयम् । बर्हिः । शृणाति (२) ।
एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिनति । एव । एनम् । १०

‘बभ्रुकर्णा कपिलश्यामकर्णा’ । “ नासिकोदर ” (पा ४.१.५५) इत्यादिना डीष्,
सतिशिखत्वात् ‘तेन बहुव्रीहिल्वरो बाध्यते’ । ‘ब्रह्मणा कर्मणा स्तृणुते छादयति हिनस्तीत्यर्थः ॥
सय इत्यादि ॥ व्याख्यातम् ॥

ब्राह्मणस्पत्यामिति ॥ अभिचरतः कंचित् पशुं विधत्ते- ‘ ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा लभेताभि-
चरन् ’ इति । पिङ्गलवर्णकर्मयुक्ता बभ्रुकर्णी ॥ १५
वारुणमिति ॥ तस्य पशोः प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते- ‘ वारुणं दशकपालं पुरस्तान्निर्यपेद-
वस्त्रेणैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते ’ इति । एतदनुष्ठानेन भ्रातृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य ‘पश्चात्
‘ब्रह्मणा ब्रह्मणस्पतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ॥

बभ्रुकर्णीति ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य ‘हेमवर्णत्वात् बभ्रुकर्ण्या ब्रह्मरूपत्वमित्यभिप्रेत्य पशुविशेषणं
प्रशंसति - ‘ बभ्रुकर्णा भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धयै ’ इति ॥ २०
स्फय इति ॥ पूर्वबच्चोदकपालं चाभिनुं विधत्ते- ‘ स्फयो यूपो भवति यज्ञो वै स्फयो यज्ञमेवास्मै
प्र हरति शरमयं बर्हिः शृणात्येचैनं वैभीदक इध्मो भिनस्येचैनम् ’ इति ॥

वैष्णवमिति ॥ अग्निष्टोमदिग्महायज्ञप्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते- ‘ वैष्णवं वामनमा लभेत यं
यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै यज्ञं प्र बच्छरुयुपैर्न यज्ञो
नमति वामनो भवति वैष्णवो ह्येष देवतया समृद्धयै ’ इति । राजसूये “ वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणा ” २५
(तैसं १.८.१७) इत्युक्तत्वाद्वाामनस्य ‘विष्णुदेवत्वम् ॥

१. मैः-बभ्रुकर्णीमिति । २-२. मैः, अन्तोदात्तत्वम् । ९. ने-पीतलर्णस्य । १०. ड-

७. ने हो१-प्राच्याङ्गं ।
विष्णुदेवत्वं; ७१-विष्णुदेवत्वम् ।

८. ड१-‘पश्चात्’ नास्ति ।

वैष्णवं वाग्मना लभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुवं यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्यै यज्ञं प्र यच्छत्युपैर्न यज्ञो नमति वाग्मनो भवति वैष्णवो ह्येप
 देवर्तया समृद्धयै त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां (३)
 प्रजनयिता त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै पशून् मिथुनान् प्र जनयति
 ५ प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैप पुमान्त्सन् वडवः साक्षादेव प्रजां
 वैष्णवम् । वाग्मनम् । एति । लभेत । यम् । यज्ञ । न । उपनमेदित्युप-नमत् । विष्णु । वै ।
 यज्ञ । विष्णम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै ।
 यज्ञम् । प्रेति । यच्छति । उपेति । एनम् । यज्ञ । नमति । वाग्मन । भवति । वैष्णव । हि ।
 एष । देवर्तया । समृद्धया इति समृद्धयै । त्वाष्ट्रम् । वडवम् । एति । लभेत । पशुकाम
 १० इति पशु काम । त्वष्टा । वै । पशूनाम् । मिथुनानाम् (३) । प्रजनयितेति प्र जनयिता ।
 त्वष्टास्म । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । पशून् ।
 मिथुनान् । प्रेति । जनयति । प्रजेति प्र जा । हि । वै । एतस्मिन् । पशव । प्रविष्टा इति प्र-विष्टा ।
 अथ । एष । पुमान् । सन् । वडव । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । प्रजामिति प्र-जाम् ।

१५ 'वाग्मनो हस्वाङ्गः' । य यज्ञ इति । अनुष्ठातु शक्तो न भवतीति । 'यज्ञो नित्य' ^१
 यज्ञफल वा 'यत् नोपगच्छति ॥ वडवमिति ॥ य पुमास सतम् 'आरोहति' वडवामिव स
 अविद्यमानस्त्रीगुणो वडव । 'पशूनां तन्मिथुनानां च' 'त्वष्टा' 'प्रजनयिता । प्रजा हीति ।
 'प्रजा च' 'पशव च' 'एतस्मिन्' 'प्रविष्टा' सूक्ष्मरूपेण यदेवम् । 'अथ एव सति' 'एष अश्व

त्वाष्ट्रमिति ॥ विधत्ते- 'त्वाष्ट्र वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां प्रजनयिता
 त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै पशून् मिथुनान् प्र जनयति' इति । यथा मनुष्येषु यत्र
 २० कापि 'पुस' । 'सनवृद्धया सत्या इमधुनिर्गमनान् प्राह योपित्वभ्रमो भवति तद्ददधेप्यपि' 'केनाप्यव्यय-
 सनियेनविशेषेण यस्मिन् पुंस्येवाधे योपित्ववृद्धिरितरेषामधाना भवति, अत एव "ते ते" अश्वास्तदा
 एता तमधुनारोहन्ति, सोऽयमीच्छाऽथो वडव । स च त्वष्टु प्रिय । "रेतस सिषतस्य त्वष्टा स्पाणि
 वि करोति" (सैग १.५.९, अ. सैस ६.६.६) इति ध्रुतरथान् मिथुनप्रजननविनिरूपम् ॥

प्रजा इति ॥ पशुविशेषण प्रसंसति- 'प्रजा हि वा एतस्मिन् पशवः प्रविष्टा अथैप पुमान्त्सन्
 २५ पशव साक्षादेव प्रजा पशुत्व रन्दे' इति । 'वडा' 'स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्' पशो स्त्रीत्वतुडया 'प्रजा

३-३. अमे- 'वाग्मनो हस्वाङ्ग' नास्ति । ४-४. मे- नित्यो यज्ञ । ५. मे- 'यत्' नास्ति ।
 ६. मे- अशोऽपिरोहति । ७-७. मे- वडवमि-यवियमाने स्त्रीगुणे स वडव । ८-८. मे- मिथुनानाम् ।

११. ३-प्रां पुं । १२. हो-स्वष्टवाम्, २१-पुा स्तेनवृत्त्याम्, ने-स्त्रीवृत्त्याम् । १३. ४ २१
 ने हो- 'पिरोह' । १४-१४. २ २१ ने हो- 'वतो' । १५. २ २१ ने-यया । १६. ४ ने हो- 'विलक्षण' ।

पुत्रान्वं रुद्धे मैत्रं श्वेतमा लभेत संग्रामे संयत्ते सम्यकामो मित्रमेव स्वेन
भागधेयेनोर्ष धापयति स एवैनं मित्रेण सं नयति (४) विशालो भवति
व्यवसायपत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृद्धिकामः

पुत्रम् । अवेति । रुद्धे । मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । संग्रामे इति संग्रामे । संयत्ते इति
संयत्ते । सम्यकाम् इति सम्य-कामम् । मित्रम् । पुत्रम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । ५
उपेति । धापयति । स । एव । पुनम् । मित्रेण । समिति । नयति (४) । विशाल
इति विशाल । भवति । व्यवसाययतीति वि अरसाययति । एव । पुनम् ।
प्राजापत्यमिति प्राजापत्यम् । कृष्णम् । एति । लभेत । वृद्धिकाम इति वृद्धि कामम् ।

पुमान् सन् बड्भ भवति तस्माद्भड्भस्यालम्भनेन साक्षात् अव्ययधानेनैव प्रजा पश्यन् च
अत्र रुद्धे । समयकाम इति । आर्षाये सुदृष्टिकेत्य समय । शत्रुभि सधिरित्ये । १०
स नयति सस्येपयति । विशाल इति । विकटशृङ्गा । “वे शाळच्छद्कटचौ” (पा
५२२८) इति शाळच् । व्यवसायपत्येनेति । मित्रलाभेन वृत्तोयोगमेव करोति ॥

पत्राय च प्रविशन्ति, तत्र प्रजाना प्रवेशो नामापत्योत्पत्त्ये प्रौढ समीचीनमधनानीय तत्रासरोहवित्
त्वाप प्रवृत्ति, पशूना प्रवेशो नाम योपित्वधनान्या तदारोहणे । अथ तदानीं प्रजापश्यन्ते १०
स्वत् पुमान् अपि सन् स्त्रीनामधारी बड्भ भवति । तदालम्भनेन साक्षात् एव शीघ्रमेव प्रजा १५
पश्यन् प्राप्नोति ॥

मैत्रमिति ॥ परकीयसेनायामीदृशमेव शूरतम हिन्यामीति स्वामिनोऽप्रेय प्रतिज्ञा कर्तुमिच्छति
तस्य पशु विधत्ते । यद्वा—सधिरामिन पशु विधत्ते—‘मैत्रं श्वेतमा लभेत समाने सपत्ते समयकामो
मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धापयति स एवैनं मित्रेण सं नयति’ इति । एन प्रतिज्ञावन्त मित्रेण
कार्यसाधनेन सहकारिण स नयति योजयति । यद्वा—धैरिणो मित्रत्वमापाद्य तेन मित्रेण योजयति ॥ २०

विशाल इति ॥ “यजमानेन यूप समित” (वैश ६३४) इति प्रहृतौ चक्षुत्
तद्वयमित्प परिभाषाधिक्य विधत्ते—‘विशालो भवति व्यवसायपत्येवैनम्’ इति । एन प्रतिज्ञाकारिण
व्यवसाययति एव धैर्यमुत्पाद्य स्वकार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैव सधिरामिन सधिवदनेन
परो राजा सम मित्रमेवेत्येतादृश निश्चयवन्त करोति ॥

९ मैत्र-प्रजा । १० तत्रमै ल-आर्षाये । ११ ल-विकटशृङ्गा । १२ मैत्र-एवैनमिति । २५
१३ मैत्र-कल्लो ० ।

१७ ड-प्रशसति, ने हो१-प्रशसति । १८ इ-नाम प्रजोत्पत्त्ये । १९. आ क-तदारोहणम् ।
२० अ ड पा-प्रजापश्यन्ते । २१. ड ड१ ने हो१-प्रजा । २२ ड१-प्रजात्वन्तम्, ने हो१-प्रतिज्ञात्
वन्तम् । २३ ड१-कार्यसाधनेन । २४ हो१-सहकारिणम् । २५. अ ड पा-यच्छत । २६ हो१-
एकम् । २७ ड१-अथ चैन । २८ आ क-घटकत्वेन । २९ आ क-‘मम’ नास्ति । ३०

प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपम् रूपेणैव वृष्टिमव रुद्धे शबलौ भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥ ८ ॥

[अस्तौ शूणाति मिथुनानां नयति यच्छति ।]

५ प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै । वृष्ट्याः । ईशे । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयति । कृष्णः । भवति । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । रूपेण । एव । वृष्टिम् । अवेति । रुद्धे । शबलः । भवति । विद्युतमिति वि-द्युतम् । एव । अस्मै । जनयित्वा । वर्षयति । अवाशुङ्गः । भवति । वृष्टिम् । एव । अस्मै । नीति । यच्छति (५) ॥ ८ ॥

१० [मैसं २.५.३-५, ८, ९; कासं १३.८]

ईशे इति ॥ “ लोपस्त आत्मनेपदेषु ” (पा ७.१.४१) इति तलोपः ॥ शबलः “ मिश्रवर्णः । “ कृष्णधेतवर्ण ” इत्येके । अवाशुङ्गः अवनतशुङ्गः । छान्दस दीर्घत्वम् । यद्वा-अवाक्शुङ्गः । छान्दसो “ वर्णलोपः, निरुदकादिर्द्रष्टव्य. (पा ६.२.१८४) । नि यच्छति न्यक् पातयति ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमे अधोऽनुवाकः ॥

१५ प्राजापत्यमिति ॥ विधत्ते—“ प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयति ” इति । सर्वसप्तद्वयेन वृष्टेरपि सप्तृत्वात्तद्विगत्यम् ॥

कृष्ण इति ॥ घनच्छेदे सवितरि “ ताम्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससाहचर्यमभिप्रेत्य ” पशु-विशेषाणां प्रशंसति—“ कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपम् रूपेणैव वृष्टिमव रुद्धे ” इति ॥

२० शबलो इति ॥ “ हृत्तनशरीरे ” वाण्यं प्रासातुद्राद्यधस्तनप्रदेशविशेषेषु श्वेत्यभिध्रं विधत्ते—“ शबलो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा वर्षयति ” इति । श्वेत्यस्य मालिन्यविरोधित्वाद् विद्युत्साम्यम् ॥

अवाशुङ्ग इति ॥ वर्णममीप एवायननशुङ्गत्वं विधत्ते—“ अवाशुङ्गो भवति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति ” इति ॥ अधोमुत्पद्येन “ वृष्टिपारासमन्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति धीमन्वायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपतुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयपाठे प्रथमप्रपाठकेऽधोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

२५ १४. तै-हरितारगः; तं - हरिण्यगः। १५. मै-कृष्णधेतः। १६. मै-शबल्ये। १७. मै-वर्णादिगणः।

३०. द-वृष्टिः।

३१. आ.इ.क.जो.ना.हा-“ द्यमागि तदभिप्रेत्य ।

३२. मै-;

कृष्ण-वृष्टिः।

३३. अ.उ.पा-वाण्यं प्रासातुद्राद्यधस्तनप्रदेशमन्वं;

हा-वाण्यं प्रासातुद्राद्यधस्तनप्रदेशमन्वं;

३४. द.ने.शो-“ पारागाम्यम् ॥

काम्याः पशवः]

वरुणः सुपुत्राणमन्नाद्यं नोपानमत् स एतां वारुणीं कृष्णां वृशामपश्यत् ताः स्वार्थं देवताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्यमलमुन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत् स एतां वारुणीं कृष्णां वृशामा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद (१) एव भवति कृष्णा भवति वारुणी हंपा देवतया समृद्धयै

वरुणम् । सुपुत्राणम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । न । उपेति । अन्नमत् । सः । एताम् । वारुणीम् । ५
कृष्णाम् । वृशाम् । अपश्यत् । ताम् । स्वार्थं । देवतायै । एति । अलभत । ततः । वै । तम् ।
अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । उपेति । अन्नमत् । यम् । अलम् । अन्नाद्यायेत्यन्न-अद्याय । सन्तम् ।
अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । न । उपनमेदित्युप-नमेत् । सः । एताम् । वारुणीम् । कृष्णाम् । वृशाम् ।
एति । लभेत । वरुणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद इत्यन्न-अदः (?) । एव । भवति । कृष्णा । भवति । १०
वारुणो । हि । एषा । देवतया । समृद्धया इति सम्-ऋद्धयै ।

वरुणं सुपुत्राणमित्यादि ॥ ^१सुपुत्राणं सुतवन्तम् । सुनोतेर्लिटिः कानजादेशः (पा ३-२-१०५, १०६) । अन्नस्य अदनम् ^२अन्नाद्यम् । बहुलपचनाद्यत् । खाया इति । आत्मने देवताया इति ॥

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञप्राप्तं तथा पश्यन् ।

१५

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पदायः श्रुताः ॥ १ ॥

वरुणमिति ॥ तान् पश्यन्त्येतेऽनुवाके विधायाथ नवसेऽज्ञाद्यकामादीनां पश्यन् विधित्सुरादौ केचित् पद्यं विधातुं प्रसौचि-^३ वरुणः सुपुत्राणमन्नाद्यं नोपानमत् स एतां वारुणीं कृष्णां वृशामपश्यत् ताः स्वार्थं देवताया आऽलभत ततो वै तमन्नाद्यमुपानमद्यम् इति ॥ ^४सुपुत्राणं सोमाभिपद्यं इत्यवन्तम् ॥

यमिति ॥ विधत्ते-^५ यमलमथायाय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत् स एतां वारुणीं कृष्णां वृशामा लभेत वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवति कृष्णा भवति वारुणी हंपा देवतया समृद्धयै इति ॥ ^६पनिक्ः पुमानसु ^७योग्याय क्षात्यक्षपायसादिभोग्याय समयोऽपि संविवाहमनुष्याभावाद्दिना तत् ^८न प्राप्नुयात् तस्यायं पद्यः । वरुणः पश्यन्त्यमुल्लेन प्रकाशनाद्वय वाप्यं संपादयति, ^९अतोऽस्य पश्यन्त्यस्य वरुणदेवत्वत्वम् ॥

१. नैऋ-^१इति^१ नास्ति ।

२५

१. ना-स्मृताः । २. ङ-योग्यो ऋ; ने.हो१-योग्यो नः । ३. अ,उ,जो,ना,पा, हा-संविधातुं मतुं । ४. आ,इ,क,जो,ना,हा-ततोऽस्य ।

मैत्र५ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमुपां चौपधीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओपधयो वारुणिरापोऽपां च खलु वा ओपधीनां च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव भवत्यु(२)पां चौपधीनां च संधावा लभत उभयस्यावरुद्ध्यै

- ५ मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । वारुणम् । कृष्णम् । अपाम् । च । ओपधीनाम् । च । संधाविति सं-धौ । अन्नकाम इत्यन्न-कामः । मैत्रीः । वै । ओपधयः । वारुणाः । आपः । अपाम् । च । खलु । वै । ओपधीनाम् । च । रसम् । उपेति । जीवामः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छतः । अन्नाद् इत्यन्न-अद् । एव । भवति (२) । अपाम् । च । ओपधीनाम् । च ।
- १० संधाविति सं-धौ । एति । लभते । उभयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै ।

सन्धाविति ॥ प्रावृद्धरदोर्मध्ये । पर्वणीयेके । नदीकेदारमध्ये इत्यन्ये । मैत्रीर्वा इति । मित्रावरुणसंबन्धिर्नामपामोपधीनां च सन्धौ मैत्रावरुणयोरात्मन्नात् १अपाम् १ओपधीनाम् रसस्वानलक्षणस्य ङामात् १अन्नादः १भवति । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसप्तर्षीर्ध्वम् । उभयस्येति । द्विप्रकारस्य १सस्य ॥

- १५ मैत्रमिति ॥ द्विपद्युक्तं कर्म विद्यते- ‘मत्रश्च श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमुपां चौपधीनां च संधावन्नकामो मैत्रीर्वा ओपधयो वारुणिरापोऽपां च खलु वा ओपधीनां च रसमुप जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव भवति ’ इति । संधिशब्दं कालपरत्वेन देवपरत्वेन च द्वेषा सूत्रकारो व्याख्यातवान् - “ अपां चौपधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ ” वा । अथि “ वाऽपां चौपधीनां च संधौ ” (आपधौ १९.१६.१४) इति । ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति
- २० गन्धार्थः । ओपधीनामुपहारकन्येन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ “ प्रयोग उभयो रसोपजीवनेन प्रदाष्टः ॥

अपामिति ॥ एतद्देवानिमित्त्य संधिं प्रदांयति- ‘ अपां चौपधीनां च संधावालभत उभयस्या-वरुद्ध्यै ’ इति ॥

२. १२-तृतीये गन्धामिति । ३. मै- ‘ रत्नम् ’ नाम्नि ।

५. अ.उ.पा.-‘ द्वेषा ’ नास्ति । ६-६. क-अपि चापः ; मे-अपः ; हा-वा पा । ७. अ.उ.ना-२५ *मत्रश्च श्वेतं, मे हा१-‘ सुवर्णस्येन । ८. इ.जे.हा-प्रयोगात् । ९. अ.आ.इ.उ.क.जे.ट.ना.पा.हा-उभयम् ।

काव्या पशव]

विशाखो यूषो भवति द्वे ह्येते देवते मर्मद्वयं भैत्र५ श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं
ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुण५ शमयति यद्वाऋणः साक्षाद्देवेन
वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतामूर्ध्ववति जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दुन् (३)ता
मिथुनेऽपश्यन्

विशाख इति नि-शाख । यूप । भवति । द्वे इति । हि । एते इति । देवते इति । मर्मद्वया इति ५
सम् ऋद्वयै । मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । वारुणम् । कृष्णम् । ज्योगामयावेति ज्योक् आमयाया ।
यत् । मैत्र । भवति । मित्रेण । एव । अस्मै । वरुणम् । शमयति । यत् । वारुण । साक्षादिति
म-अक्षात् । एव । पुनम् । वरुणपाशादिति वरणपाशात् । मुञ्चति । उत । यदि ।
इतासरितात-अस । भवति । जायति । एव । देवा । न । पुष्टिम् । न । अविन्दुन् (३) ।
ताम् । मिथुने । अपश्यन् । १०

विशाख शाखाद्वयामा । उक्तमाचार्येण-“ यदृष्वं रशनायास्तद्विशाखम् । यद्वोपरात्
उमे शाखे अष्टाश्री सचपाले स्याताम् ” (आपश्री १९ १६ १५) इति ॥ “ ज्योगामयावी ।
उक्त (तस - १ १) । “ मित्रेणैवेति । “ मित्रेण मित्रद्वारा वरणस्य शान्तिं वारुणेन साक्षात्
वरुणस्य शान्तिं । ततश्च वरणपाशात् दीर्घाऽऽमयरूपात् मुक्तं इतासु अपि गतासुरपि जीवति
एव । दया ना इति । “ पुष्टिं प्रजामिसमृद्धिमलभमाना दया मिथुनाभा एव तां अपश्यन् १५
मिथुनाभाव एव पुष्टिर्भवतीत्यपश्यन् । ततो मिथुनेनापि तस्या न सम् अराध्यन्,

विशाख इति ॥ यूपस्य शाखाद्वय विधत्ते- ‘ विशाखो यूषो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्धयै ’
इति । विविधे शाखे यस्यासौ विशाख । तदिदं सूत्रकारो दर्शयति- “ विशाखो यूष इति यदृष्वं
रशनायास्तद्विशाखम् । “ यद्वोपरादुमे शाखे अष्टाश्री सचपाले स्याताम् ” (आपश्री १९ १६ १५) इति ॥
मैत्रमिति ॥ दीर्घरोणिगो “ द्विपशुक कर्म ” विधत्ते- “ मैत्र श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णं २०
ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवास्मै वरुणं शमयति यद्वाऋणः साक्षाद्देवेन वरुणपाशान्मुञ्चत्युत
यदीतामूर्ध्ववति जीवत्येव ’ इति । मित्रो हि क्रूर वरुण शान्त करोति । स च “ वरुणपाशात् मोचयति ।
तयो यूपगुणकर्म ॥

देवा इति ॥ पुष्टिकामस्य पञ्च विधातु प्रसूति- ‘ देवा वै पुष्टिं नाविन्दुन् ता मिथुनेऽपश्यन्
एत्या न यमराध्यन् तावश्चिनावन्नतामावयोवां एषा मैतस्या वद्विपशिति साऽश्चिनीरेवाभवद् ’ इति । २५
प्रजापशुमसृद्धि पुष्टि । सा च ननुप्यमिथुने पशुमिथुने च सम्भवतीत्येव दद्या उपायम् अपश्यन् । इष्ट्वा

४ मै-यद्वा पत् । ५ त-जगले । ६ त-२-मैवे । ७ मै-वरुणेन । ८ त-मै ल-प्रजाति ।

१० आ क-यदोपकुंभे । ११-११ मै-द्विपशु शेर-द्विपशु । १२ अ न हा-वरुण पाशात् ।
१३ अ-यूपगुणपाम । १४ अ-उभयम् ।

तस्यां न समराधयन् तावद्विनावश्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वामिति
साऽश्विनोरेवाभेद्यः पुष्टिकामः स्यात् स एतामाश्विनी यमी वशामा लभेताश्विनावेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजयां पशुभिः ॥ ९ ॥

[अत्रादौऽत्राद एव मैतस्यिन्दुन् पञ्चत्वारिंशच्च ।] ॥

५ तस्याम् । न । समिति । अराधयन् । तौ । अश्विनौ । अव्रूताम् । आययो । वे । एषा । मा ।
एतस्याम् । वदध्वम् । इति । सा । अश्विनो । एव । अभवत् । य । पुष्टिकाम इति पुष्टिं काम ।
स्यात् । स । एताम् । अश्विनीम् । यमीम् । वशाम् । एति । लभेत । । अश्विनौ । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । पुष्टिम् । धत्त । पुष्यति ।
प्रजयेति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु भि ॥ ९ ॥

१०

[मैत कास]

'पुष्टिससिद्धिर्नाभिजाता, 'नापधन्तेति यावत् । अथ 'अश्विनौ देवान् 'अव्रूताम् 'आययो एव
'एषा पुष्टि, आरामेन पुष्टिहेतु, तस्मादागम्या मिना यूयम् 'एतस्या 'मा वदध्व' पुष्टिविषय
वित्तचिदपि 'घदितु नार्हय । " भास्वन् " (पा १ ३ ४७) इत्यादिना भासने आत्मनेपदम् । तत
'सा पुष्टि 'अश्विनो 'एव 'अभवत् 'तद्वेतुकैनाभवत् ॥

१५

यमीमिति ॥ सहजाती यमौ । तयो स्त्री यमी । गौरादिवात् (पा ४-१ ४१) डीप ॥
इति द्वितीये प्रथमे नमोऽनुवाक ॥

'य 'तस्या पुष्टौ 'सम्यक् राधयितु शक्यता 'न लभ्यन् । तदानीम् 'अश्विनौ ऊचतु - 'आवयो एव
'एषा 'पुष्टि सचश्विनी । तस्मात् 'एतस्या 'पुष्टावावाभ्या 'विना 'मा 'वदध्व सभापणमेव मा कुस्त
'इति । तस्मात् 'सा पुष्टि 'अश्विनो 'एव 'अधीना 'अभवत् ॥

२०

य इति ॥ विधत्ते- 'य पुष्टिवाम स्वात् स एतामाश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् पुष्टिं धत्तः पुष्यति प्रजयां पशुभिः ' इति ॥ एकस्मिन् 'यमै सह जातौ
यमौ, तयोर्मध्ये या स्त्री सा यमी ॥

इति धीमत्स्यापणास्मार्गविरचिते माधवीये वेदार्थप्रवादे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयवाक्ये मध्यप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

२५

९. ल-पुष्टिकिदि नाभिजाता, मै-पुष्टौ सतिर्दि नाभजन्त । १०. त२-नावर्धत । ११. त१ त२
मै-विदध्व । १२. त१ त२ मै-विदितम् । १३. त१ त२- 'तद्वेतुकैनाभवत्' नास्ति ।

१५ अ-नु । १६. इ क जो व१ ने हो १-साधयितुम् । १७ व ड१ ने हो १-सा आययो ।
१८. व१-एताम् । १९. व-शुक्ति । २०. व-वशां । २१. ने- 'विना' नास्ति । २२ आ- 'एव'
नास्ति । २३ व ड१ ने हो १- 'यमै' नास्ति ।

काव्याः पशवः]

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत् यो दुर्वाहणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोम-
पावास्तां तौ पश्चा सोमपीथं प्राऽऽप्नुतामश्विनावेतस्य देवता यो दुर्वाहणः सोमं
पिपासत्यश्विनावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवामै सोमपीथं प्र यच्छत उपैन् ५

आश्विनम् । धूम्रललाममिति धूम्र-ललामम् । एति । लभेत् । यः । दुर्वाहण इति दुः ब्राह्मणः ।
सोमम् । पिपासित् । अश्विनौ । वै । देवानाम् । असोमपावित्यसोम-पी । आस्ताम् । तौ । पश्चा । ५
सोमपीथमिति सोम-पीथम् । प्रेति । आप्नताम् । अश्विनौ । एतस्य । देवता । यः । दुर्वाहण
इति दुः ब्राह्मणः । सोमम् । पिपासति । अश्विनौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । प्रेति । यच्छतः । उपेति । एनम् ।

आश्विनमित्यादि ॥ धूम्रललामः धूम्रवर्णललामाश्चितललाटः । दुर्वाहण इति । त्रिपुरुष
वेदेदिदिच्छेदादुर्वाहणः । यथा—“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् । स वै दुर्वाहणो १०
नाम यश्चैव वृपलीपतिः ” (बौगुपरि १.१०.५) इति । न नियतोपासनिकस्य दौर्वाहण्यम्

अद्वाहममममत्रं च वाच्छन्तौ दीर्घरोगवान् ।
पुष्टिकामश्च नवम भूतेषां पशवः ध्रुताः ॥

आश्विनमिति ॥ अथ दशनेऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्वाहणस्य सोम-
पापेच्छां निमित्तोद्भूय षष्ठं विधत्ते—“ आश्विनं धूम्रललाममा लभेत् यो दुर्वाहणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै १५
देवानामसोमपावास्तां तौ पश्चा सोमपीथं प्राऽऽप्नुतामश्विनावेतस्य देवता यो दुर्वाहणः सोमं पिपासत्यश्विना-
वेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवामै सोमपीथं प्र यच्छत उपैन् ५ सोमपीथो नमति यद्दधूधो भवति
धूम्रमागमेवास्मादप हन्ति ललामो भवति मुखत प्वास्मिन् तेजो दधाति ” इति । मलिनशैत्यं धूम्रत्वम् ।
ललाटे शीवस्येन लाञ्छितः “ अवशिष्टे शरीरे धूम्रवर्णः पशुरश्विनोः प्रियः । दुर्वाहणलक्षणं बौधायन आह—
“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् । स वै दुर्वाहणो नाम यश्चैव वृपलीपतिः ” (बौगुपरि १.१०.५) २०
इति ॥ पूर्वोक्तपुनस्तत्पशौ—“ यो ब्राह्मणः सन्न कृतीयात् पुरूपान् ” (तैसं २.१.५) इत्युक्तत्वादीदृशो
दुर्वाहणो नाधिकारी । अत्र तु “ सोमपापे ” श्रद्धानुत्वेनेच्छावत्त्वे सति दुर्वाहणोऽपि निश्चते । आश्विनग्रह-
ब्राह्मणे—“ नौ देवा अद्भवन्नृषी वा इमो मनुष्यचरौ भियज्ञी ” (तैसं ६.४.९) इत्युक्तत्वादपूतयोः
‘ यथोत्तरदेवत्वम् सोमपापत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य “ छिन्नं शिरः ” प्रतिसंघाय तेन तुष्टयो देवैभ्यः
सोमग्रहं लब्धवन्तौ । तदपि तत्रैवाऽऽग्नावत्—“ तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ” २५

१. मेष-श्वेयः ।

१. ने-अवशिष्टं । २. क-पूर्वोक्तपुनस्तत्पशौ, हा-पूर्वोक्ते पुनस्तत्पशौ । ३. आ.क-
‘ पुरूपान् ’ नास्ति । ४. ड.इ.ने.हो१-सोमपापत्वं । ५. ने-अद्बालत्वे, ड१-अद्बालत्वे सति, ड-
ध्रुत्वापापिने । ६. अ. आ.उ.क ड.ने.पा.हा हो१-‘ तयोः ’ नास्ति । ७-७. ड.इ.ने.हो-छिन्नशिरसः ।
८. अ.उ.पा-प्रतिवक्ष्याय । ९. ड.इ.ने.हो१-देवेभ्यः पश्चात् ।

सोमपीथो नमति यद्धूत्रो भवति धूमिमाणमेवास्मादप हन्ति ललामो (१) भवति
मुखत एवास्मिन् तेजो दधाति वायुव्यं गोमृगमा लभेत यमजग्निवाशसमभि-
शशैयुरपूता वा एतं वागृच्छति

सोमपीथ इति सोम पीथः । नमति । यत् । धूत्र । भवति । धूमिमाणम् । एव ।
५ अस्मात् । अपेति । हन्ति । ललामं (१) । भवति । मुखत । एव । अस्मिन् । तेजं ।
दधाति । वायुव्यम् । गोमृगमिति गो-मृगम् । एति । लभेत । यम् । अजग्निवाशसम् ।
अभिशाशैयुरित्यभि-शाशैयुः । अपूता । वै । एतम् । वाक् । ऋच्छति ।

इत्याचार्य । पश्चेति । “ पश्च पश्चा च ” (५.३ ३३) इति निपात्यते । पश्चादित्यर्थः ।
धूमिमाणमिति । धूमत् मलिनत्वम् । “ वर्णदृढादिभ्यः ” (पा ५.१.१२३) इतीमनिच् । ललाम
१० इति मत्वर्थीयो लुप्यते ।

गोमृगमिति ॥ प्राणिनो बाधमानश्चन् प्राग्य पुगत्रो गोमृग । यमिति । गवादिबधमवृत्तवन्त
‘यम्’ ‘अभिशाशैयुः’ तयाप “त्वयैव कृतमिति” । मिथ्यापापसयोजनमभिशासनम् । अपूतेत्यादि ।

(तैमं ६.४.९) इति । अतः समानशीलत्वाद्दुर्माहाणस्य सोमं पिपासोः ‘अश्विनौ’ देवता । ‘पशोर्धूमवर्णेन
श्रीर्माहाण्यलक्षणं’ ‘धूमिमाणं मालिन्यम्’ ‘अस्मान्’ ‘अप’ ‘हन्ति । ललाटे शौकल्येन’ ‘अस्मिन्’ ‘मुखतः’ ‘एव
१५ सुगममेव ब्रह्मचर्यलक्षणं’ ‘तेजः’ धत्ते ॥

वायुव्यमिति ॥ मिथ्यापवादं निमिचीकृत्य कंचित् पशुं विधत्ते— ‘वायुव्यं गोमृगमा लभेत
यमजग्निवाशसमभिशाशैयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमजग्निवाशसमभिशासन्ति नैव प्राग्यः पशुर्नाऽऽ-
रण्यो यद्गोमृगो नैवैव प्रागे नारण्ये यमजग्निवाशसमभिशासन्ति वायुवै देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन
भागधयेनोप धावति स एवैतं पचयति’ इति । गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्गृहभात् कस्यांचिन्मृगाया-
२० मुत्पन्नो गोमृगः । “उमयत्क्षणदर्शनात् तथात्वं निश्चयम् । कश्चित् पुरयो ब्राह्मणं न हतवान्तायाऽपि शङ्कया
तास्तं ‘धं’ पुण्यं जना ब्रह्मटेत्यपवदेयुस्तस्यापं पशुः । यद्यस्य ‘पुरपस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो’ ‘नरको नास्ति
नथापि’ ‘अपूता’ ‘वाक्’ ‘ऋच्छति’ ‘एतं निन्दारूपा वाक्’ शङ्कितैर्जनेः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तमिष

२-२. मैर-वृत्तान्तं वदेयुः ।

१०. अ.आ.उ.क.जो.द.र.ना.ने.पा.हो.१-पशोर्धूमवर्णेन । ११. अ.उ.पा-धूमभावं ।
२५ १२. ने-उप्ययं । १३. अ.उ.पा-पुरुषम्यापि । १४. अ.उ.पा-‘नरक’ नास्ति । १५-१५. ने-ब्रह्महत्यारूपा ।

काव्या पत्राय]

यमर्जन्निवाश्रमाभिः शंसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्नाऽरुण्यो यद्गोमृगो नैर्वैष ग्रामे
नारुण्ये यमर्जन्निवाश्रमाभिः शंसन्ति वायुवं देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति म एव (२) नैष पवति पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तमः
पाप्मानं प्र विशति

यम् । अर्जन्निवाश्रमाभिः शंसन्ति । न । एष । ग्राम्य । पशु । न । ५
आरुण्य । यत् । गोमृग इति गोमृग । न । इत् । एष । ग्रामे । न । अरुण्ये । यम् ।
अर्जन्निवाश्रमाभिः शंसन्तीर्वाभिः शंसन्ति । वायु । वै । देवानाम् । पवित्रम् । वायुम् ।
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भागधेयेन । उपैति । धावति । स । एव (२) । एतस्मै । पवति ।
पराची । वा । एतस्मै । व्युच्छन्तीति वि-उच्छन्ती । गीति । उच्छति । तमः । पाप्मानम् । प्रैति । विशति ।

गतम् । नैष इति । हिसन्वान्न ग्राम्यञ्च युज्यते, ग्रामचरत्वादारण्यञ्च न घटते । नैष इति । १०
अभिः शंसन्निवाश्रमाभिः शंसन्ति । मनु नार्हति, मनुष्यत्वादारण्ये । पवतितीति । छान्दसो वृद्धवभात्र ।
केचिद्वाचन्तर पवति छान्दसमाह ॥

पराचीत्यादि ॥ 'पराची पराद्गुणी' व्युच्छन्ती उपा 'अस्मै' व्युच्छति 'भाति
अस्याभ्युदये' व्युष्टि 'प्रातिफल्य प्रतिपद्यते । ततश्च 'अय' 'तम' 'पाप्मान' तनोरूप 'महत्याप
'वा' 'प्र' विशति ।

१५

निन्दा । 'निमित्तोद्गत्य' 'एष' 'विहित' 'गोमृग' मुख्य 'ग्राम्य' 'न भवति, शुभ्रयामुत्पद्यत्वात् । 'न भवि
मुख्य' 'आरण्य' रूपभाङ्गपक्षत्वात् । अभिः शंसन्त्येव 'ग्रामे' 'न शक्ति जसो क्वचुभि सह व्यवहाराभावात्,
'न भवि' 'वानप्रस्थादिवत्' 'अरण्ये' 'ग्रामवासित्वात् । 'देवाना मध्ये वायो पवित्रत्व द्रव्यशुद्धिहेतुत्वात्
भवाम्यते । 'तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—' '२१५' 'कर्मतोयानि स्पृशन्त्यन्यथापयसि । मरुताकेण शुष्यन्ति
पर्वकचित्तानि च ॥' (याजुष्मद् ११२७) इति । अनुष्ठितेऽप्यस्मिन् पशो निन्दा केचिद्वैकिके न २०
परित्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम तद्, तथाऽप्यसाधमिदं 'विदित्येवहाय एव ॥

पराचीति ॥ सोमयागमध्य आधिनशस्त्राले 'मृथोऽनाविभांश्च निमित्तोद्गत्य क्वचित् पशु
विघ्न—' पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति तम पाप्मानं प्र विशति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
नाऽऽविर्भवति सूर्यो वहु रूपमा लभेतामुनेनाऽऽदित्यश्च स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मात् तम

३ ल-पण । ४ मैः- 'अस्मै' नास्ति । ५ मैः-प्रभाति । ६ मैः ल-व्युष्टि । ७ ल-२१
अप्रातिकूल्य । ८ मैः- 'अय' नास्ति । ९ पर- अल्पाप महत्याप मैः-वाप महत्याप । १० त-
'वा' नास्ति ।

१६ ड इ हो १-प्रवृत्ती । १७ इ ड ने हो १-विधि । १८-१८ अ उ पा हा-वानप्रस्थादिवत्
सहारण्ये ड-वानप्रस्थातिपदारण्य ड-वानप्रस्थादिवदारण्य । १९. अ उ पा-तत्र । २० ने-'ते'
नास्ति । २१ ने 'शिष्टे' नास्ति । २२ ने-सूर्यो नाऽऽविर्भवतीति ।

३०

यस्याऽऽश्विने श्रस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुभेयाऽऽदित्यं
खेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मात् तमः पाप्मानमप हान्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती
व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं हते ॥ १० ॥

[ल्लाम स एव षट्चत्वारिंशच्च ।]

५ यस्य । आश्विने । श्रस्यमाने । सूर्यं । न । अवि । भवति । सौर्यम् । बहुरूपमिति बहु-रूपम् ।
एति । लभेत । अमम् । एव । आदित्यम् । खेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मात् । तमः । पाप्मानम् । अपेति । हन्ति । प्रतीची । अस्मै ।
व्युच्छन्तीति वि-उच्छन्ती । वीति । उच्छति । अपेति । तमः । पाप्मानम् । हते ॥ १० ॥

[मैत्रे २.५.४, कसं १३, ६]

१० क इत्याह - यस्येत्यादि ॥ आश्विन नाम परःसहस्र शसम् (आश्रौ ६.५.६, ९) ।
सौर्यमित्यादि । गतम् । प्रतीचीति । प्रतीची प्रत्यगञ्चना । एतमेव प्रति एतदभ्युदयाभि-
मुत्थेन व्युच्छन्ती । व्युच्छतीति । ततश्च तमः पाप्मानम् अप हते अपहन्ति । व्यस्येना-
मनेपदम् । "उच्छी विनासे" । "छे च" (पा ६.१.७३) इति तुक् ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमे दशमोऽनुवाकः ॥

१५ पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं हते इति । "अग्निर्होता गृहपतिः स
राजा" (आश्रौ ६.५.६) इत्यादिकं "सहस्रसंख्याकामिर्ऋग्भरपेतं शशमाश्विनम् । तद्वातिरात्रवागे रात्रि-
पयोपनामनेषु शशेषु पटितेषु "पश्नात् उप.कालवेलायाम्" आरच्छय्यम् । तस्मिन्नाश्रौ शस्यमाने सति
सूर्यं उदित्वा मेधाघावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत् तदा नायं पशुरपेक्षितः । "यस्य यजमानस्य "तथा
मत्र" न आधिभवेत्, "एतस्मै यजमानायेयं रात्रिः व्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती सती न सम्यक् प्राप्नोति,
२० किं पशव्या व्युच्छन्ती "पशव्या व्युच्छन्ती तस्मिन्नाश्रौ सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः
प्रभ्रमविक्षुं तमः स्वर्गविरोधितं पाप्मानं च "प्र विनाति, तादृशस्यायं पशु । स च बहुरूपश्चिप्रवर्णः ।
"मार्गी "मंमुप्ती तस्मिन्नाश्रौ त्वर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं च "अप हन्ति ॥

एति श्रीमन्मयायगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितानाम्ये
द्वितीयशण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

२५ ११-११. मै-उच्छ विनामने ।

२३, २.२१.ने हो-मंमुप्ती । २४-२४. आ-उप.कालवेलायाम् ; क-यथात् उप-
कालवेलायाम् । २५-२५. भा.क.२.२१-तदानीं । २६. अ.उ.क.जी.२१.ना.ने पा-प्राप्नुवती ।
२७-२७. ने-नयतदनुपा भवत्ता । २८. अ.उ.२१.ने.पा.हो-मंमुप्ती ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

इन्द्रं वो विद्यतस्परिन्द्रं नरो

इन्द्रम् । व । विद्यत । परीति ॥ इन्द्रम् । नरं ॥

अथ याज्याकाण्ड वंशदेवम् एव । तत्र “ ऐन्द्रमेकादशकपाल निरिपेन्मास्तु मत्तकपाल
ग्रामकाम ” (तैस २ २ ११) इत्यस्य द्विहविष इष्टेरेन्द्रस्य एकादशकपालस्य पुरोनुवाक्या
‘ इन्द्र व ’ इति गायत्री ॥ व्याख्याता चेयम् “ इन्द्र मो विद्यतस्परि हनामहे ” (तैस १ ६ ५
१२) इत्यत्र । इह त्वस्या प्रतीकप्रहणम् । हे ऋत्विज्यजमाना , ‘ व युष्मदर्थं त्रिधेभ्य ’ जनेभ्य
उपरि ‘ इन्द्र ’ हनामहे आह्वयाम । ‘ अस्माकम् एव ’ केवल स्वामी ‘ अस्तु इति ॥

तत्रैव या-न्या ॥ ‘ इन्द्र नर ’ इति त्रिष्टुप ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता ॥ इह तु प्रतीक
प्रहणम् । ‘ नर मनुष्या ’ इन्द्र हन्ते आह्वयन्ति । कीदृशम् ‘ नेमधिता अर्धेन धार्यमाण,

‘ द्रौमाक्ष्यमिश्रापाँ च ’ सूयोऽऽविर्माव्यवंगम् ।

१०

निमित्तीकृत्य दशमे पत्राय समुद्धारिता ॥ १ ॥

तेरेतेर्दशभिरनुवाकैः ‘ काम्यपत्राय समापिता । अथैकादशेऽनुवाके काम्येष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या]
उच्यन्ते । तस्मिंश्च काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात् सोमारीन्द्रचरोरुर्ध्वं द्विहविष्का काचिद्विष्टिरवमाग्ननायते-
‘ ऐन्द्रमेकादशकपाल निरिपेन्मास्तु सप्तकपाल ग्रामकाम इन्द्र चैव मरुतश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवास्यै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ’ (तैस २ २ ११) इति ॥ प्रकृतौ तद् बहुप्रयुज्यमानयोरपि १५
द्वयोः पुरोडाशयोरैकस्मिन्नेवाधिश्रयणम्, इह तु तद्वाधितु विधत्ते-“ आहवनीय ऐन्द्रमपि धयति गार्हपत्ये
मारुत पापवत्स्यस्य विद्यत्यै ” (तैस २ २ ११) इति ॥ ‘ पापेन वत्स्य वसुमन्त्र पापवत्स्य पापाधिक्यो
पेतमित्यर्थं । मरुताम् ‘ उग्रदेवत्वात्दीय हवि पापवत्स्यसम् । ‘ तस्य ऐन्द्रात् हविष ’ ‘ विभागोनापधारणार्थं
‘ मित्राणावधिश्रयणम् ॥ तत्रत्यकपालसख्या प्रशसति- “ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो
गणा एवास्यै सजातानव रुन्दे ” (तैम २ २ ११) इति । “ ईदृश्च ” (तैस १ ८ १३, ४ ६ ५) इत्यादि- २०
नोक्ता सप्तमख्याका मरुत एको गण । तथाविधाश्च गणा सप्तसप्तकाश्च । तेषां हविष्यदानेन गणसो
बहुविधगणरूपान् आतुमिन्द्रव्यादीन् अग्ररुन्दे ॥ प्रकृतौ सामिधेयीमथानुवचमात् प्रागेव हविरासादन,
तदुपवदिनु विधत्ते-“ अद्रुध्यमान आ सादपति विशामेवास्मा अनुवर्त्मान् करोति ” (तैस २ २ ११) इति ।
अत्र ‘ सूत्रम्-“ काल ऐन्द्रभासादपति । सामिधेयीष्वनूच्यमानासु मारुतम् ” (आपश्रौ १९ १९ १४) इति ।
यत्सामरूपानुवृत्तं वर्त्तनं यत्सा विदा सेयमनुवर्त्तमां ॥

२५

इन्द्रमिति ॥ अनयोत्तमयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाग्नताया ‘ प्रतीकमनु-
दाहरति- ‘ इन्द्रं वो विद्यतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यद्द वो दिवो या व शर्म ’ इति । ‘ प्रथमं ‘ युग्म

१ प-‘ एव ’ नास्ति ।

१. अ हा-दौर्माक्ष्याभिः, उ ड १ ने-°मिवारी । २ उ °भाववर्जिनः । ३ इ-काम्या
पशव । ४ ड ने-पापिन । ५ ड-अग्रं । ६-६ इ-तस्यैव हविषोः, आ क-ए द्रव्य तद्विष । ३०
७ उ ड १ भू हो १-विभागो न धारणार्थं । ८ इ-मित्राधिश्रयणम् । ९ आ क ड १-मृत्कार । १० ओ ड १-
प्रतीकानुदा । ११-११ इ-एतद्दृक्चतुष्टय प्रथमकाण्डे व्याख्यातम् । १२ उ-युग्म प्रथमकाण्डे ।

✽मरुतो यद् व दियो ✽या वः शर्म ॥

मरुत । यत् । ह । व । दिय ॥ या । व । शर्म ॥

“ यत्सर्वपामर्धमिन्द्र प्रति ” (तैस ५ ४ ८) इति । ‘ कदा ’ यदा ‘ ‘ पार्या ’ हे खपरिहारप्राप्ति हेतुभूता ‘ विधि कर्माणि प्रज्ञा वा ’ युनजते तदा इन्द्रमाह्वयन्ति । स ‘ त्व ’ शूर ‘ नपाता नृभि ५ समजनीय ’ शंस बलाद्धेतो ‘ चकान ’ तृतिर्शल, इष्टशस्वमस्मान् ‘ गोमति ’ व्रजे तोष्टे ‘ आ ’ भज स्थापयेति ॥

अथ भारतस्य सप्तकपालस्य पुरोनुवाक्या ‘ मरुतो यद् व ’ इति गायत्री ॥ इयमपि “ वश्वानरो न ” (तस १ ५ ११) इत्यत्र व्याख्याता । इह तु प्रतीक्प्रहणम् । हे ‘ मरुत, ’ व युष्मान् ‘ सुम्नायन्त सुखमिच्छन्तो वय ’ यत् यस्मात् ‘ दिय द्युलोकात् ’ हवामहे आह्वयाम १० तस्मादस्मान् शीघ्रम् ‘ उप ’ गन्तन उप गच्छतेति ॥

तत्रैव याज्या ‘ या व शर्म ’ इति त्रिष्टुप ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस १ ५ ११), प्रतीक्प्रहणमिहास्या । हे मरुत, ‘ युष्माक यानि सुखानि युष्मान् भजमानाय यजमानाय यानि च त्रिस्थानस्थितानि हर्षीणि दत्तयते यजमानाय अधिक ’ यच्छत ‘ तानि शर्माणि ’ अस्मभ्य विशेषेण यच्छत, हे वर्धितार कामानाम, अस्माक शोभनपुत्रादिक रयि दत्त ॥

१५ पद्यप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके^१ (तैस १ ६ १२), द्वितीय युग्म तु पद्यमप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके (तैस १ ५ ११) पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव द्रष्टव्य ॥

उक्तामेवैष्टि फलान्तराय विधत्ते “ एतामेव निर्वपेद्य कामयेत क्षत्राय च विशे च समद दध्यामिन्द्रस्यावघन द्यादिन्द्रायानु महीत्याध्राव्य द्ययन्मरुतो यजेति भारतस्यावघन् द्यान्मरुत्प्रोऽनु महीत्याध्राव्य द्यादिन्द्र यजति स्व पूर्वैभ्यो नागधेये समद दधाति वितृहाणाक्रिष्टमिति ” (तैस २ २ ११) इति । मदेन सह वर्तत इति समद कल्ह । राज प्रजायाश्च परस्पर कर्मा बुधोमिति ‘ कामयितुरियमिष्टि । अस्यामिष्टाय प्रतैर्विशेष — प्रकृतावाग्नेयस्यावघनकाले पुरोनुवाक्याग्नेयमुक्त्वा ‘ तदाश्वायान् ऊर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव प्रप यदेत्, न तु “ देवतान्तरयाज्याया । “ अत्र त्वन्यविषयोऽनु-घाक्याग्नेयोऽन्यविषयश्च याज्याग्नेय इति “ विशेष । एव च सति एभ्य इन्द्रमरुदय स्वस्वभानो कल्ह कृतवान् भवति । तर्दायकल्हातुस्तरण राजा चित्रश्च वितृहाणा विशेषेण परस्पर हिसा बुधोमितिष्टति ॥ कल्ह २५ समाधानवामस्य तामेवैष्टि विधत्ते — “ एतामेव निर्वपेद्य कामयेत कल्हैरजिति यथादेवतमघदाय यथादेवत

२-२. मै- ‘ कदा यदा ’ नास्ति । ३ अतं त२. मै- तु एसाप्राप्ति^०, मै- तु ग्यारिप्राप्ति^० । ४ ल-पी । ५ अ तं त२. ४२. ल नृप्यति मै- नृप्या । ६-६ अ तं त२. मै- युष्माक यानि यानि शर्माणि मुपाति शशमानाय युष्मान् शरण कर्तार कामानाममभ्य मुनीरं शोभनपुत्रादिक रयि धन धत्तेति ।

१३. आ-^०नुवाक पठितम् । १४. नेहा-कामी तदेवमिष्टि । १५. अ उ जो वा हा- १० तदाभयगा । ना-तदाभयार् । १६. जो ना हा-देवान्तरस्य याज्याया । १७ आ क जो क २ ना हा हो-१६ । १८. आ- ‘ विशेष ’ नास्ति ।

कार्मण्डियान्यापुरोनुवाक्या]

भरेष्पिन्द्रं सुहवर् हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।
अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवीं मरुतं स्वस्तये ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुहृत्तमिति सु हवम् । हृगामहे ।

अहोमुचमित्येह - मुचम् । सुकृतमिति सु कृतम् । द्रव्यम् । जनम् ।

अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवीं इति द्यावां पृथिवीं । मरुतं । स्वस्तये ॥ ५

“पेन्द्रमेकादशकपाल निर्घेदे श्वदन द्वादशकपाल ग्रामकाम ” (तैस २ २ ११) इत्यस्या पुरोनुवाक्या - ‘भरेष्पिन्द्रम्’ इति जगती ॥ ‘भरेषु समामेषु’ इन्द्रं सुहृत् स्वहानम् आह्वान प्रयोजनस्य शीघ्रं कर्तारम् । प्राययोपेतं प्रागेव “बहुलं छन्दसि” (पा ६ १ ३४) इति

यनेत्रागधेयेनैवैवान् यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव ” (तैस २ २ ११) इति । कल्पेरेन् परस्परबलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रमरुतं स्वस्वभागभाजिनं कल्पयति । तथा सति रात्रिं विशाश्च कल्पन्त एव बहुहरहिता १०

स्तिग्धा भवन्त्येव । एतयोः “कलहृत्तसमाधानार्थेषु” पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्या ॥ इष्टयन्तर विधेत् - “पेन्द्रमेकादशकपाल निर्घेदे वैश्वेदेव द्वात्रिंशत्कपाल ग्रामकाम इन्द्रं चैव विशाश्च देवयान्स्वनेन भाग धेयेनोप धायति त एवास्मै मन्त्रात्तान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति” (तैस २ २ ११) इति ॥ श्रुतौ हविर्द्वैतस्य १५

“तद्दानं नान्ति । अत्र तु तद्विधेत् - “पेन्द्रस्वान्वाय वैश्वदेवस्वाय धेद्वैन्द्रस्वोपरिष्टादिनिर्घेदे वासा उभयतः सन्नातान् परि गृह्णाति” (तैस २ २ ११) इति । ‘द्विहैविषोऽवधति’ (द्र शशा १ ६ १ २१) इति १५

श्रुतयान् एकैकस्य हविषो द्विर्विरचदानं कर्तव्यम् । तथा सत्यत्र “सृष्टेन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवधेत् पुनरपुपरिष्टादिन्द्रमवदात् । एव सति यजमानार्थं सन्नातान् परिगृह्णातीति ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयो पार्श्वोरिन्द्रियसामर्थ्ययुक्तान् करोति । “अत्र दक्षिणाविधौ विधेत् - “उपाधाय्यपूर्व्य वासो दक्षिणा सजाता नामुपहित्यै” (तैस २ २ ११) इति । वस्त्रसोमयपार्श्वान्तग्रीरपानीय १६

“पूर्वमेवोपानयनकाले वस्त्रं यानि प्राप्नोतीति पूर्व्यम् । उपाधाय्य पूर्व्यं यस्मिन् वाससि तनुपाधाय्य २० पूर्व्यं “विचित्रमित्यर्थं । अत एव सूत्रकार - “उपाधाय्यपूर्व्यं यामो दक्षिणा । चित्रान्तमित्यर्थं” (आपश्रौ १९ २० १ २) ॥ तादृशस्य चापसो दान सन्नातानामुपहित्यै, यजमानसेवायै सपद्यते ॥

भरेष्पिन्दि ॥ अस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह - ‘भरेष्पिन्द्रं सुहवर् हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवीं मरुतं स्वस्तये’ इति । “इन्द्रम् अग्न्यादिदवाश्च ‘भरेषु अियमाणेषु सपाद्यमानेषु हविषु’ हवामहे आह्वयाम । किन्तुभम् ? ‘सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, २५

‘स्वस्तये यजमानस्य श्रेयसे च । कीदृशमिन्द्रम् ? ‘सुहृत् सुखेनाऽऽहृत्तुं शक्यम् । ‘अहोमुचं पापान् मोचयित्वा’ सुकृतं शोभनं हितं करोतीति सुकृतं त सुकृतं, ‘दैव्यं दिवि भव’, ‘जन जनयित्वा’ पृथिवीरेण सत्या हृष्टादकम् । “अत्र “पूर्वाधेस्वैन्द्रविषयपन्वात्सुरार्थस्येतरश्चन्द्रदेवविषयत्वाच्च हविर्द्वैत्यस्यैवैव पुरोनुवाक्या ॥

१९ ने-समाधानाद्येष्टयाम् अ ३१ हो १-कल्हवामा । २०-२० ङ-पूर्वोदाहृतायेव या यानुवाक्यम् । २१ ङ १-सवनावदान । २२ आ क-दानं सह । २३ अ उ जो ना पा हा ३० -लृट्दिट् । २४ आ क उ ङ १-‘परिगृह्णातीति’ नास्ति । २५ आ क उ अथ । २६ हा-द्वितीय । २७ ङ १-‘स्थापनीय’ नास्ति । २८ इ-पूर्वमेव वापनं, जो ना हा-पूर्वमेवापापनं । २९ आ क-‘विचित्रमित्यर्थं’ नास्ति । ३० ने वृष्टिदात्ता । ३१ ने तत्र । ३२ अ उ पा-पूर्वार्धचले । तैम ११

ममत्तु नः परिज्मा वसुर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥

ममत्तु । नः । परिज्मेति परिज्मा । वसुर्हा । ममत्तु । वातं । अपाम् । वृषण्वानिति वृषण्वान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वतेतीन्द्रा पर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥

- ५ सप्रसारणे आकारान्तलक्षणस्याचोऽप्रसङ्गात्* “ ईपद् सुपु° ” (पा ३.३.१२६) इति खळ्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, लिस्वर । वृषण्वानि आह्वयामः । पूर्ववत् सप्रसारणम् । यद्वा—सुहृत् सुपुद् युद्धे जेतृत्वात् । “ भावेऽनुपसर्गस्य ” (पा ३.३.७५) इति ह्रपतेरप्रत्यये सप्रसारणम्, तेनेव बहुव्रीहौ, “आद्यदात्त द्वयच् छन्दसि” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अहोमुच पापेभ्यो मोचयितार सुकृत सुपु कर्तारम् । “ सुकर्मपाप° ” (पा ३.२.८९) इति करोते क्विप् ।
- १० “ दैव्य दिवि भगम् । “ देवाद्यज्रौ ” (इ. पा ४.१.८५ वा ३) इति अञ् । जनम् अन्यमपि श्रुलोके जातम् । एकैकत्वेन तमाद्यष्टे—अग्नि मित्र वरुण—सातये । “ ऊतियूति° ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना सनेः क्तिन्प्रत्ययो निपात्यते । भग घात्रापृथिवी मरुत् च एतानप्याह्वयामः । किमर्थम् ? सातये लामाय अभिमतानि नो यथा दक्षुरिति । किञ्च—लब्धस्य चाविनाशार्थम् ॥
- अथ तत्रैव याज्या ॥ ‘ ममत्तु नः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ ममत्तु तृप्यतु नः अस्मदर्थम् अस्मान् १५ वा अभिमतप्रदानेन तर्पयतु । परिज्मा परितः सर्वतः भक्षयिता । “ श्वनुक्षन्° ” (उ १६५)

- ममत्विति ॥ तत्रैव याज्यामाह—‘ ममत्तु नः परिज्मा वसुर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ’ इति । परितः सर्वतो जेमनं भक्षणे यस्याग्नेः सोऽयं परिज्मा । न च नः अस्मान् ममत्तु तर्पयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, न च नः ममत्तु घानः नः ममत्तु । अपां वृषण्वान् वर्षणः पञ्चदेवो नो ममत्तु । पर्वतशब्देन “ वैशामादिपर्वतवासी २० देवविशेषो ” हिमवान् याऽभिधीयते । आधमेधिष्ठेषु पशुत्रिषु “ हिमवतो हस्ती ” (तैत् ५.५.११) इति “ देवयध्वणान् । इन्द्रापर्वतौ युवां नः अस्मान् शिशीतं तनुस्तन्म् । पापश्रुलानामस्माकं पापश्रुतनुस्तरणम् । तत् तेन हविःप्रदानेन विश्वे देवाः नः अस्मान् वरिवस्यन्तु परिधर्षांसमये श्रयाऽश्रुतेष्वप्यनु ॥

- ० [शिशीतमिन्द्रापर्वता युवां नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः] इति मंगायो । अप २५ इष्टयम् ‘ वातो युव ’ (पा ३.३.१२८), मे अकारान्तः] । ७. मे ४—एतैकत्वेनः । ८—८. मे ४—‘ वातो...मिन्द्रापर्वतो ’ नागि । ९. तै १ तै २—अभिमतानि । १०. तै २. मे—‘ यथा ’ नागि । ११. तै १ तै २. मे—अस्मदे प्रामान्य ।

३३. मे—अर्हेतु । ३४—३४. इ—वैशामादिपर्वतवासी, मे—वैशामादिपर्वतवासी, अ आ. ३.५. ३० ना. ५. ३१—वैशामादिपर्वतवासी, ३५. मे—दक्षिणवर्णम्, ३६—दक्षिणवर्णम् । ३०. ३६. मे—वैशामादिपर्वतवासी ।

काम्बेष्टियान्वापुरोनुवाक्या]

प्रिया वो नाम (१) हुये तुराणाम् । आ यत् तृपन्मरुतो वावशानाः ॥

प्रिया । वृ । नाम (१) । हुये । तुराणाम् । णति । यत् । तृपत् । मरुत् । वावशाना ॥

“इत्यादिना जने कनिन्प्रययो निपात्यते । अनेर्मा जिनातेर्मा अग्निरच्यते । ^{१५}वसर्हा अग्निहोत्र शरणाभिमुखस्थानार्हा वसनार्हा । नाशब्दो लुप्यते । प्रुषेदरादि (पा ६३ १०९) । “सुपा सुलुक्” (पा ७ १ ३०) इति सोपकार । यद्वा-वसितृणा छादयितृणा काश्रादीना हन्ता । छान्दसो रेकोपजन । वन्ते पचावचि (पा ३ १ १३४) हन्ते क्विप् (पा ३ २ ७६) । कश्चिदाह-वासरस्य हन्ता गमयिता वसर्हा । वर्णविकारलोपी छान्दसौ । आदित्य उच्यते । वात वायुश्च ^{१६}ममत्तु । अपा वृषा वर्षिता पर्जय तद्वान् ^{१७}तत्सहितो वात । “अनो नुट्” (पा ८ २ १६) । हे ^{१८}इद्रापर्वता इद्रापर्वतौ । पर्वत समरार इत्येके । युनामपि ^{१९}न अरमान् ^{२०}शिशीत तनूकुरत निर्मळीपुरतम् । इयते “ऋल छदसि” (पा २ ४ ७६) इति शप लु, ईत्व च । ^{२१}तत् तस्मात् ^{२२}विधे अपि ^{२३}देना अन्येऽपि जना ^{२४}न अरमस्य ^{२५}वरिवस्य तु अन दातुमिच्छन्तु, वरिवोऽनम् । “छदसि परेच्छायाम्” (द्र पाभा ३ १ ८) इति न्यच् ॥

“पृथिव्ये दुग्धे प्रैयङ्गव चर निर्भेन्मरुद्गवो ग्रामकाम ” (तैस २ २ ११) इत्यस्या पुरोनुवाक्या-‘प्रिया वो नाम’ इति द्विपदा त्रिष्टुप् ॥ हे ^{२६}मरुत्, ^{२७}व युष्माक ^{२८}प्रिया प्रियाणि ^{२९}नाम

इष्टान्तर विभक्त-“पृथिव्ये दुग्धे प्रैयङ्गव चर निर्भेन्मरुद्गवो ग्रामकाम पृथिव्ये वै पयसो ^{१५} मरुतो जाता पृथिव्ये प्रियङ्गवो मारता खलु वै देवतया सजाता मरुत पृथ स्येन भागधेयेनोप पावति त एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति” (तैस २ २ ११) इति । “पृथिनि श्वेता गौस्तादस्या गोमैस्ता प्रियङ्गूना(णा) ^{१६}चोन्पत्तिप्रसिद्धि शाखाम्बरीयाथवादे ^{१७}द्रष्टव्या । ‘पृथिव्ये प्रियङ्गव’ इत्यत्र ‘पयसो’ ^{१८}जाता ^{१९}इत्यनुवर्तते । एकोदरत्वात् प्रियङ्गूना (णा) मरुद्देवत्वत्वम् ॥ विभक्ते-“प्रियवती दान्यानुवाक्ये भवत् प्रियमेवेन” समाधाना करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवान् ^{२०}चतुष्पदा यास्या चतुष्पद एव पशुनव च्छे” (तैस २ २ ११) इति । प्रियशब्दोऽस्ति पयोस्ते ऋचौ प्रियवत्यौ । ते “वाओदाहरित्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समालाना मध्ये प्रियत्वम् । तयोर्ऋचोर्विधानान पाठप्रारं ^{२१}द्विपदादत्त चतुष्पादत्त” च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्त्वे ॥

प्रिया इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या द्विपदामाह-‘प्रिया वो नाम हुये तुराणाम् । आ यत् तृपन्मरुतो वावशाना’ इति । हे ^{२६}मरुत् ^{२७}तुराणा हवि स्वीकार प्रति त्वरमाणाना ^{२८}व युष्माक ^{२९}प्रिया ^{३०}नाम प्रियाणि ^{३१}नामानि ^{३२}आ ^{३३}हुवे आह्वयामि । ^{३४}यत् यस्माद्युय ^{३५}तृपत् तृप्ति ^{३६}वावशाना कामयमाना स्य तस्मादाह्वयामि ॥

१२ ल-इत्यादौ । १३ ल-‘वसर्हा’ नास्ति १४ तर ल-सहित ।

३७ इ-प्रियाडा । ३८ इ-ऋष्यम् । ३९ हो-अतुजाता । ४० अकल-चोदाह । ४१-४२ आ कलनेश्च हो-द्विपदत्त चतुष्पदत्त च । ४२ हो-धामानि । ३०

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।
ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥

श्रियसे । कम् । भानुभिरिति भानु भि । समिति । मिमिक्षिरे ।

ते । रश्मिभिरिति रश्मि-भि । ते । ऋक्भिरित्यृक्-भिः । सुखादय इति सु-खादयः ।

५ ते । वाशीमन्त इति वाशि मन्त । इष्मिण । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥

नामानि । “ सुपा सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति लुक् । १ तुराणा कार्य प्रति त्वरमाणानां १ दुवे
आह्वयामि । पूर्ववत् सप्रसारणम् (पा ६.१.३२) । आ इति १ उपसर्गश्रवणाद्योग्य १ क्रियापद-
मच्याहियते । आगच्छतेत्यर्थः । आगमन विशिनष्टि- १ यत् यस्मिन्नागमने १ वावशानाः ग्रामादिक
कामयमानाः यजमानाः १ १ तृपत् १ तृपेयुरिति । छेष्टि वचनव्यत्ययः (पा ३.१.८५) । तृपतित्तौदा-
१ दिक । यद्वा- १ तृतिस्तृपत् १ औणादिकोतिप्रत्यय (१ द्र. उ २५१) । यत् यस्माद्युय तृति वावशाना
कामयमानाः स्य, तस्मादागच्छतेति, यजमानस्य वा तृति वावशाना. यस्मात्तस्मादागच्छतेति ।
वशेर्यद्भृङ्गन्ताद्भवत्ययेनामनेपदम् । “ न वश. ” (पा ६.१.२०) इति सप्रसारणभावः ॥

तत्रैव याज्या ॥ श्रियस इति चतुष्पदा जगती । विद्र इति चतुर्थपादादिः ॥ हे मरुतः,

१ श्रियसे सेवितु १ क जल वृष्टयर्थम् । तुमर्थे (पा ३.४.९) असेप्रत्वय- । १ भानुभिः भानवद्भिः
१५ १ भानशीलेर्वा १ रश्मिभिः सूर्यस्य रश्मिभि कर्त १ स १ मिमिक्षिरे सगच्छन्ते । मिक्षतिर्गतिकर्मा
छान्दसः । यद्वा-ल्लोके जल श्रियतु रश्मिभि सह मिमिक्षिरे मेढुमिच्छन्ति वृष्टया पृथिवी

श्रियस इति ॥ तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह- ‘ श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त
ऋक्भिः सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ’ इति । १ १ ते मरुतः
पुरोवाक्याः मन्तः । ‘ कं सुयं श्रियसे प्राणिमिराश्रयितुं भानुभिः १ १ भासर्तः १ रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः
२० महिताः सं मिमिक्षिरे १ १ मेढुं वृष्टया भूमिं सम्यक् सेवितुमिच्छन्ति । १ ते मरुतः १ ऋक्भिः याज्यापुरोनु-
वाक्याभिरङ्गभिः म्नुता. मन्तः १ सुखादयः गोभनं हविः ग्यादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततः १ ते मरुतो
१ वाशीमन्त. उग्माहजनिनघोषरूपवहुविधशरद्वयन्तः १ इष्मिणः स्यगृहान् प्रति गतिमन्तः १ अभीरवः
स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विपन्नारिभ्योः सुरभ्यो भयरहिताः १ प्रियस्य १ मारुतस्य १ धाम्नः मरुतां संवधि
यद्वयं भानं तन १ विद्रे मन्वयन्तः ॥

२५ १५. तं. तं. मे-आरपदधरः । १६. मे-मप्याहार्यम् । १७. तं. तं. मे-वृषन् । १८. अ.
मे-वृषन् ॥ १९. तं. तं. मे-वृषन् । २०. तं. मे-औणादिको निप्रत्यय । २१. मे भानशीलेर्वा ।

४३. मे-ने । ४४. र-नासुः; ने हो-स्वरेः । ४५. हो-‘मेढुं’ नाम्नि ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाचया]

सेक्तुमिच्छन्ति 'ते मरुत 'सुवाद्य सुवाचना । खादतैरीणादिक 'इप्रथय । सुधु हनिपा
भक्षयितारो भूया ऋन्निग्भि समच्छन्ते । ऋक्न्तो मन्त्रयन्त ऋग्भि इत्यर्थ । "छन्दसीरनिपौ"
(पा ५ २-१०९ वा २) इति त्रिणिप् । अयस्मयादित्वेन (पा १ ४ २०) पदत्वात् कुल्म्,
भत्त्वात् जदराभावात् । ऋन्निग्भि सयुज्य हरीपि भक्षयन्तीत्यर्थ । 'ते मरुत 'वाशीमत
शब्दयन्त 'इष्मिण गमनयन्त 'अमीरय भयरहिता, 'प्रियस्य सर्वाभिमतस्य 'मारुतस्य ५
'धाम्न मरुता सबन्धिन स्थानप्रिगेपस्य 'निद्रे लब्धयन्त सर्वोपकारकत्वात् हनिपि
सबन्धितया च निशिष्ट पद प्राप्ता । पूर्णत् कर्मण सप्रदानत्वात् "चतुर्थ्यं पठी" (द्र पाभा
१ ४ ३२) । त्रिन्दतेलिटि द्विर्नचनाभावाद्छान्दस । "इयो रे" (पा ६ ४ ७६) इति रेमात् ।
यद्वा-लटि पचनव्यत्ययेनकचनम्, " बहुल छन्दसि " (पा २ ४ ७३) इति त्रिवरणस्य लुक् ।
"लोपस्त आत्मनेपदेषु" (पा ७ १ ४१) इति तलोप । " बहुल छन्दसि " (पा ७ १ ८) १०
इति रट् । पादादित्वात् न निहन्यते (पा ८ १ १६ १८) ॥

इष्टयन्तर विधातु प्रस्तौनि-"देवासुरा सयत्ता आसन् ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै
ज्यैष्ठ्यापातिष्ठमानाश्चतुर्था व्यक्वामन्नग्निर्वसुभि सोमो रद्वैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यै स इन्द्र प्रजापति
मुषाधावत्तमेतया सज्जान्याऽथात्रयद्वयये वसुमते पुरोडाशमष्टाक्षपाल निरवपत् सोमाय रद्ववते चरमिन्द्राय
मरु चते पुरोडाशमेकादशक्षपाल वरणायाऽदित्यवते चर ततो वा इन्द्र देवा ज्यैष्ठ्यापामि समज्जानत" १५
(वैस २ २ ११) इति । देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतालदानीमहमेव ज्यैष्ठ्ये भविष्यामि नेतर इत्येव
परस्पर ज्यैष्ठ्यमनन्नीकुर्वाणा देवा परस्पर प्रियरहिता सन्त सेना "चतुर्था विभज्य विविध यथा भवति
तथा प्रकान्तवन्त" । तत्र वसुभि सहितोऽग्निरेव सद्य । रद्वै सहित सोमो द्वितीय संघ । मरुद्भि
सहित इन्द्रस्तृतीय सद्य । आदित्यै सहितो वरुणश्चतुर्थ सद्य । तदानीमिन्द्र "प्रजापतिमुपसेव्य
तदुपदेशेन सज्जानीनामिक्वामिष्टि कृतवान् । तत्र ऊर्ध्वं "तदिति सामर्थ्यादपगतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्र २०
सम्यक् अभ्यनुज्ञातवन्त । सम्यग्ज्ञापतेऽभ्यनुज्ञापते यथेष्टया " सा सज्जानी नाम । तान्नुपार्थवादत्वेन "
सज्जान्या अननुष्ठितत्वात्तास्ति कस्यचित् प्राधान्य, किन्तु स्ववार्थसिद्धिमभिप्रेत्य सर्वं मान्तर्यं जडु । इह
विप्रियासादान् इन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभय वरपभेदात्सुगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ॥

"अथ विघ्नत्-"य समार्तमिथो विप्रिय स्यात् तनेतया सज्जान्या यानयेद्वयये वसुमते पुरोडाश
मष्टाक्षपाल निर्वपेत् सोमाय रद्ववते चरमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशक्षपाल चरणायाऽदित्यवते २५
चरमिन्द्रमेवैन भूत् ज्यैष्ठ्याप समाना क्षमि स जानते वसिष्ट समानाना भवति" (वैस २ २ ११)
इति । इन्द्रमेव भूत् स्वामिनमेव सन्तमेन यजमान ज्यैष्ठ्यार्थं 'सम्यग्भ्यनुज्ञानमिति । ततोऽय समानाना
वस्मिष्ठो वासयितृत्तम पालको भवति ॥

२२ ल-प्रथय २३-२३ ल-'चतुर्थ्यं पठी' नास्ति ।

४६ ने हो १-चतुर्विधम् । ४७ इ-प्रजापतिमुषाधावत्तमेतया । ४८ आ क चो ना हा-इष्टि । ३०
४९-४९ आ क ख ड इ हो १-असौ सज्जानी । तान्नु जा ना हा-असौ सज्जानी, तान्नुपार्थ्यादे तेन तेन
ने-सा सज्जानी नाम । अर्थवादत्वेन । ५० ने- 'अथ' नास्ति । ५१ इ-सम्यगनु ।

अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अग्न्यात् सोमो रुद्रेभिर्भिरक्षतु त्मना ।
 इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु ॥
 सं नो देवो वसुभिरग्निः सः (२) सोमस्तुनूमी रुद्रियाभिः ।
 समिन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधैः समादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् ॥

५ अग्निः । प्रथमः । वसुभिरिति वसु-भि । न । अग्न्यात् । सोम । रुद्रेभिः । अमर्ति । रक्षतु । त्मना ।
 इन्द्र । मरुद्भिरिति मरुत्-भि । ऋतुधैर्त्यतु-धा । कृणोत् ।
 आदित्यैः । न । वरुण । समिति । शिशातु ॥
 समिति । न । देव । वसुभिरिति वसु-भि । अग्नि । समिति (२) । सोम । तुनूभिः । रुद्रियाभिः ।
 समिति । इन्द्र । मरुद्भिरिति मरुत्-भि । ऋतुधैः । समिति । आदित्यैः । न । वरुणः । अजिज्ञिपत् ॥

१० “य समानैर्मिथो विप्रिय स्यात् तमेतया सन्नान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपाल
 निर्गपेत् सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुवते पुरोडाशमेकादशकपाल वरुणायाऽऽदित्यवते चरुम्”
 (तैस २.२.११) इत्यस्याः पुरोनुवाक्या— ‘अग्निः प्रथमः’ इति त्रिष्टुप् ॥ अग्निः प्रथमः
 प्रधानः आद्यो वा वसुभिः सह अस्मान् अग्न्यात् रक्षतु । रुद्रेभिः रुद्रै सह सोमः अस्मान्
 अभि रक्षतु त्मना आत्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षः । “मन्त्रेष्विन्द्रादेरात्मनः” (पा ६.४.
 १५ १४१) इत्याकारलोपः । इन्द्र मरुद्भि सह ऋतुधा ऋतावृतौ तद्धर्मान् कृणोतु करोतु तथा
 तथा विधया प्रवर्तयतु । धाप्रव्ययदृण्डस । आदित्ये सह वरुणः अस्मान् स शिशातु
 सशितवतान् करोतु निर्मलीकरोतु । श्यतेळोँटि शपः, छुः, “बहुल छन्दसि” (पा ७.४.७८)
 इत्यभ्यासत्येवम् ॥

अथ याज्या— ‘स न.’ इति त्रिष्टुप्, पदिकृतप्रकारो वा ॥ न. अस्मान् अग्निः देवः

२० वसुभि सह सग् अजिज्ञिपत् सम्यक् ज्ञापयतु अस्मज्ज्येष्ठ सम्यगग्न्युपाच्छतु । ज्ञापयते

असिगिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह— ‘अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अग्न्यात् सोमो रुद्रेभिर्भिरक्षतु
 त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु’ इति । वसुभिः सहितः अग्निः प्रथमः
 मयाभिरग्निः नः अस्मान् अयतु । रुद्रैः सहितः सोमः त्मना स्वयमेव प्रीतिपुत्रः सरम् अभि रक्षतु ।
 मर्तिः मर्तियः इन्द्रः ऋतुधा तत्तद्वृत्तितमोगधारिणोऽस्मान् करोतु । आदित्यैः सहितः वरुणः

२५ न. अस्मान् सं शिशातु मर्तिप्रवतान् सम्यगनुष्ठितवतान् कृणोतु ॥

समिति ॥ तत्रैव याज्यामाह— ‘सं नो देवो वसुभिरग्निः सः सोमस्तुनूमी रुद्रियाभिः । समिन्द्रो
 मरुद्भिर्ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत्’ इति । वसुभिः सहितः अग्निः देवः नः अस्मान् सग्

२४. भ-रत्पय । २५. ११, १२, ३-अग्नाज्येष्ठ नाम्नि । २६. अलं-साम्यगव्यं ।

५२. दमे शो-‘शानागम्’ । ५३. आ. २१, ३-करोतु ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवा^१या]

यथाऽऽदित्या वसुभिः संभूवुर्मरुद्भि रद्राः समजानताभि ।
एवा त्रिणामन्नहणीयमाना विश्वे देवाः समनसो भवन्तु ॥

यथा । आदित्या । वसुभिर्भिरिति वसुभि । संभूवुरिति स-वभु ।
मरुद्भिरिति मरुत्-भि । रुद्रा । समजानतेति सम-अजानत । अभि ।
एवा । त्रिणामन्निति त्रि-नामन् । अहणीयमाना ।
विश्वे । देवा । समनस इति स-मनस । भवन्तु ॥

५

छान्दसो छुद्, छान्दसो वर्णनिकार । * सोम अपि * रद्रियाभि रद्राहर्भि तनुभि शर्तौ
एकादशधा रियताभिरस्मान् समजिज्ञिपत् । इन्द्र च यद्विय यज्ञर्हे मरुद्भि सहास्मान्
समजिज्ञिपत् । वरण च आदित्य सह अस्मान् समजिज्ञिपत् ॥

अथ याज्यात्रिकल्प - 'यथा' इति त्रिष्टुप ॥ 'यथा' वसुभि सह 'आदित्या १०
'सवभूवु 'एकीभूवु, यथा ना 'मरुद्भि सह 'रद्रा' 'अभि' 'समजानत' 'आभिमुल्येन
सगता' । 'एवा एवम् । " सुवा सुदृक्' (पा ७ १ ३९) इति 'अमो' ङादेश । हे 'त्रिणामन्,
त्रीणि नामानि गुह्यप्रकाशसोमनिमित्तानि यस्य स तयोक्त । " पूर्णपदात् सहायामग " (पा ८ ४ ३)
इति णत्वम् । अग्नियजमानयोर्भेद उरचर्यते । 'अहणीयमाना' 'अहीयमाना' त्रिमूतय ।
'हणि कण्ड्यादि । इदृशा 'विश्वे' 'देवा' 'परस्परमभि' 'समनस' 'भवन्तु' समानमनसो भवन्तु । १५
'समानस्य छन्दसि' (पा ६ ३ ८४) इति समाप ॥

'जिज्ञिपत्' सम्भयनुष्ठान 'ज्ञापयतु' रुद्रयबन्धनीभि 'तनुभि सहित' 'सोम समजिज्ञिपत् । यज्ञयोग्यै
'मरुद्भि सहित' 'इन्द्र समजिज्ञिपत् । 'आदित्यै सहित' 'वरण समजिज्ञिपत् ॥

यथेति ॥ तत्रैव विकल्पितामन्या याज्यामाद- 'यथाऽऽदित्या वसुभि सवभूवुर्मरुद्भि रुद्रा सग
जानताभि । एवा त्रिणामन्नहणीयमाना विश्वे देवा समनसो भवन्तु' इति । पूर्वोक्तेषु सप्तचतुष्टयमध्यवतिषु २०
देशेषु 'यथा वरणसमीपवर्तिन' 'आदित्या अग्निसमीपवर्तिनि' 'वसुभि' 'सवभूवु सगता' प्रीतियुक्ता
वभूवु, यथा चेन्द्रसमीपवर्तिनि 'मरुद्भि सह' 'सोमसमीपवर्तिन' 'रद्रा' 'अभि' 'समजानत' ज्यैष्ट्या सभ्यक्
अभ्यनुशातचन्द्र, त्रीणि नामान्याहुवनीयगाईपत्यदक्षिणाग्निरूपाणि ह्यव्यवाहकव्यवाहगसहरधोरूपाणि वा
यस्याते सोऽभिरिणामा, हे 'त्रिणामन्', 'एवा एवमेव यथा रद्राद्य' 'वद्वत्' 'विश्वे' 'देवा' अन्येऽपि 'रद्रादि

२७-२७. त १ त २-सोमोऽभि । २८ त २- 'एकीभूवु' नास्ति । २९-२९. मै ४ ऐकमर्त्य २५
गता । ३० त १ त २ मै ८ 'अमो' नास्ति । ३१ प २-अभित्रीयमाना, मै ४-अहीयमाग । ३२ मै ४-
हणीद् । ३३ मै ४-परस्परमसाभिर्वा समनसो ।

५४ ने-प्रापयतु । ५५ इ क जो ना हा- तथा । ५६ ड ड १ भू हो १-रुद्रादिपरिस्वर्तनि ।

कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृपदने । अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते सज्जनयन्ति जन्तवः ॥
सं यदिपो वनामहे स हृव्या मानुषाणाम् ।

कुत्र । चित् । यस्य । समृताप्रिति । सम् ऋतौ । रण्वा । नर । नृपदने इति नृ सदने ।
अर्हन्त । चित् । यम् । इन्धते । सज्जनयन्तीति स ज्जनयन्ति । जन्तवः ॥
समिति । यत् । इप । वनामहे । समिति । हृव्या । मानुषाणाम् ।

अथ 'कुत्रा चित्' इत्यनयोरनुष्टुभो कुत्रचिद्विनियोगो द्रष्टव्य । 'केचिदाहु - अत्रेव
स्विष्टकृत पुरोनुवाक्या याज्या 'चेति । 'कुत्रा चित् कुत्रचिदपि सर्वापीति यावत् । 'यस्य
'समृतौ सप्राप्तौ' 'नर मनुष्या 'रण्वा रमणा' भवन्ति । 'रणनयन्तो वा गतिमन्तो वा ।
रपि गतौ, इदित्वाभुम् (पा ७ १ ५८), पचाद्यच् (पा ३ १ १३४) । 'नृपदने नरा सीदन्ति
१० 'यत्र तत्र' सर्पत्र प्रदेशे । किं च यमेयाग्निम् 'अर्हन्त महा-त पूजयन्तो वा मनुष्या 'इन्धते
दीपयन्ति । किं च 'यम् अग्निं 'जन्तव मनुष्या 'सज्जनयन्ति आधानादिना सम्यगुवाचयति ।
'सोऽस्माकमभिमत दातेति शेष ।

याज्या 'सम्' इति । यस्मात् वय 'इप गती सप्रार्थयामहे मनुष्याणा सबन्धिनी
अस्माकमेव स्यादिति । तथा 'हृव्या हव्य वहन्ति कर्माणि च 'स 'वनामहे वयमेव सपादयितार

१५ ममीपवतिनो देवा सर्वे 'अहृणोयमाना वैरिभि 'अनपहियमाणविभूतय 'समनस परस्पर समानमनस्वा
'भवन्तु । यद्यप्यत्र चत्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया अपि ।
यथा पूर्वत्र प्रामकाम प्राणि विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषो सहप्रदानात् पुरोनुवाक्याद्विभेदो नास्ति ॥

कुत्रेति ॥ अत्रैव स्विष्टकृत पुरोनुवाक्यामाह - 'कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृपदने ।
अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते सज्जनयन्ति जन्तव' इति । 'यस्य स्विष्टकृतदेवस्य 'समृतौ सगता सत्या 'नृपदने
२० मनुष्य्याने प्रामगृहादौ 'कुत्र 'चित् यत्र कुत्रापि 'नर मनुष्या 'रण्वा रमणास्तिष्ठन्ति, किं च 'य
स्विष्टकृतदेवम् 'अर्हन्त 'चित् 'उचितमन्त्रविशेष पूजयन्त एव 'तद्वायाहुस्वर्थम् 'इन्धते वह्निं प्रज्वल
यन्ति, प्रज्वाल्य च 'जन्तव यजमाना 'सज्जनयन्ति समीचीन फलमुत्पादयन्ति, तादृश स्विष्टकृतदेव
प्रार्थारिष्यन् शेष ॥

समिति ॥ तत्रैव याज्यामाह - 'स यदिपो वनामहे स हृव्या मानुषाणाम् । उक्त ह्युनस्य तद्यस्य
२५ ऋतस्य रश्मिमा ददे' इति । 'यम् यस्मात् कारणम् 'इप हृव्यमाणान्वक्षन्ति 'स 'वनामहे स्विष्टकृतदेव

३४. मै४ - 'केचिदाहु' नास्ति । ३५. मै४ - चेति केचि । ३६-३६. मै४ - सगमने ।
३७-३७. मै४ - मनुष्या रमणा । ३८. ए - रणयन्त । ३९-३९. त१ त२. ए - यत्र यत्र । ४०-४०. त१
१२. मै४ - नोऽस्माकमप्य ऋतस्य हृव्यस्य रश्मिममम् ।

५७. नरोः अर्थाक्रियमाणा विभूतय, ५८ - आपात्प्राप्तमाणा विभूतय, हा - अनपहियमाणा विभूतय ।
३०. ५८. अर्थाक्रियमाणा विभूतय । ५९. नो - नदाहुर्यर्थम् ।

वाम्पेक्ष्यात्पुरोनुवाक्याः]

उत सुम्नस्य शर्वस (३) ऋतस्य रुग्मिमा ददे ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ बोऽर्वाचीं सुमतिर्वृत्त्याद् शोऽश्विद्या वरिवोवित्तराऽसत् ॥

उत । सुम्नस्य । शर्वसः (३) । ऋतस्य । रुग्मिम् । एति । ददे ॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रतीति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः । ५

एति । वः । अर्वाचीं । सुमतिरिति सुमतिः । वृत्त्याद् ।

अश्वोः । चित् । या । वरिवोवित्तोरिति वरिवोवित्तराः । असत् ॥

सामेति । उत अपि चेत्पर्यः । सुम्नस्य धनस्य धनवतो वा शर्वसः बलस्य ऋतस्य सत्यस्य रुग्मि यमनम् अग्निम् आ ददे आददीमहि, चचनव्यलयः (पा ३-१-८५), आश्रयामह इत्यर्थः ॥

“ आदित्येभ्यो भुवद्दन्व्यधरं निर्वपेद्भूतिकामः ” (तैसं २-३-१) इत्यस्याः पुरोनुवाक्या- १०

‘ यज्ञो देवानाम् ’ इति त्रिष्टुप् । प्रहेषु व्याख्याता - “ कदा चन ” (तैसं १-४-२२) इत्यत्र ।

प्रसादेन सम्पन्ननाम, सामुदायां यज्ञमानानां इत्या ‘ होमयोग्यानि द्रव्याणि से वनामहे, उत अपि च सुम्नस्य धनस्य शर्वसः बलस्य ऋतस्य यज्ञस्य च रुग्मि रुग्मिबद्ध प्रकाशमुत्कर्षम् आ ददे स्वीकृतम् । तस्मात् कारणदेवमनुमहीतारं त्रिष्टुप् इव अनामहे इति शेषः ॥

इष्टयन्तर् विधत्ते-“ आदित्येभ्यो भुवद्दन्व्यधरं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या वा एतं भूयै प्रति नुदन्ते १५ योऽलं भूयै सन् मृतिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्दत्तः स्वेन भग्नयेदेनोव धावति त एवेनं मृतिं सम्पन्ति भवत्येव ” (तैसं २-३-१) इति । दक्षिणयोर्वास्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः ध्रुवते एत एत आदित्या भुवद्दन्तः । यद्यपि पुरोनुवाक्यायां ‘ भवता मृडयन्तः ’ इति भवतेत्यर्थं शब्दः पठितः, यद्यपि च याज्यायां ‘ भवति प्रणीतौ ’ इति भवतीत्येषशब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः वाच्यः, तथाऽपि कर्णविकारमभिप्रेत्य ‘ भुवद्दन्तः ’ इत्युच्यते । एतमन्यत्रापि “ वायवे नियुवत आ लभेत ” (तैसं २-१-१), “ भवत्ये २० पयिकृते ” (तैसं २-२-२), इत्यादौ विशेषणैर्वाज्यानुवाक्यायातः शब्दाः “ सार्वभूत इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगतः शब्दास्तत्तत्पठितोचितफलस्य ” सूत्रम् । अतोऽत्रापि मृतिसूचकमुपच्छब्दवत्प इत्युच्यते भवति । तथा सति भुवद्दन्तः कळत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ॥

यज्ञ इति ॥ यत्र पुरोनुवाक्यामाह-‘ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ बोऽर्वाचीं सुमतिर्वृत्त्याद् शोऽश्विद्या वरिवोवित्तराऽसत् ’ इति । अयं यज्ञः देवानां सुम्नं सुव्यं २५ प्रति एति गच्छति प्रयतते । हे आदित्यासः यूथमरनात्, मृडयन्तः सुक्षयन्तः भवत तिष्ठत । युष्माकं

४१. तै१.तै२.भे.ल-आददीमहे ।

६०. इ.हो१-इविष्योग्यानि, ने-यानि इवापि योग्यानि । ६१. अ१-असात् । ६२. अ. आ.उ.व.उ१.ने.पा.हो१-मयामाः । ६३. अ.उ.पा-वतः । ६४. अ-खिष्टकृते । ६५. आ.उ.उ१-सर्वते । ६६. अ.उ.पा-प्रहोदितफलस्य । ६७. उ.उ१.ने.हो१-वाचकाः । ३०

तैव...१२

शुचिरपः सूयवसा अदन्ध उर्ष क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।
नक्ति हन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥

शुचि । अप । सूयवसा इति सु-यवसा । अदन्ध ।

उर्षेति । क्षेति । वृद्धवया इति वृद्ध वया । सुवीर इति सु-वीर ।

५ नक्ति । तम् । हन्ति । अन्तित । न । दूरात् । य । आदित्यानाम् । भवति । प्रणीत्प्रतिप्र नीतो ॥

अथमस्तदीय यज्ञ देवाना सुम्न सुख प्रति पति गच्छतु । किं च— हे आदित्या, यूयमप्यस्मान् मृडयन्त भरत । किं च— युष्माक सुमति शोभनाऽनुप्रहात्मिका बुद्धि अर्वाच अस्मदभिमुखी आ वबुध्यात् आनर्तताम् । किं च अज्ञोश्चित् ज्ञातुरिव ज्ञातृश्चिन्वा मति वरिवोवित्ता घनस्य लम्भयित्री भवेदिति ॥

१० तत्रैव याज्या— 'शुचि' इति त्रिष्टुप् ॥ शुचि शुद्ध भूत्वा अप कर्माणि कर्मफलानि वा अप क्षेति उपगच्छति । क्षि निरासगत्यो । " बहू लच्छन्सि " (पा २ ४ ७३) इति शोषे छक् । सूयवसा शोभनयवसा " शोभनाशना वा " । " अयेवामपि हस्यते " (पा ६ ३ १३७) इति दीर्घन्म् । " परादि-च्छन्दसि " (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदन्ध वेनचिदप्यर्हिसित वृद्धवया प्रभूताकृतम् सुवीर शोभनपुत्रपौत्रादिक । " धीरकीर्या च " १५ (पा ६ २ १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किं च— केचिदपि— त नकि हन्ति हन्तु

सुमति अनुप्रहृद्धिरर्षाचीनेष्वस्मानु प्रट्ठा लनी आ वबुध्यात् आवर्तताम् । या सुमति, अज्ञो चिन् अस्मदीकपादादि " आवर्तते पाप विनाशयतीत्यर्थं, सा सुमति वरिवोवित्ता असत् कृतियतेन परिचयोऽस्मिन् भवतु ॥

शुचिरिति ॥ तत्रैव शय्यामाह— 'शुचिरप सूयवसा अदन्ध उर्ष क्षेति वृद्धवया सुवीर । नक्ति हन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ' इति । अथ यजमान शुचि तत् अप अनुष्टीयमाने कर्म उप क्षेति समीपे प्रान्तेति । कीदृशोऽयम् ? सूयवसा शोभन यवस तृण अनारण्यनिरतमश्वादिभोग्य वस्त्र सांशं सूयवसा, अदन्ध कैरपि नाभिररिरस्तत, वृद्ध दीर्घ वय चायुष्यन्तौ वृद्धवया विरजीवीत्यर्थे, शोभना धीरा पुत्रा भृत्याश्च वस्यसौ 'सुवीर' । " य इदो " यामान आदित्यानां प्रणीतौ प्रगपने कर्मणि भवति प्रवर्तते " तं यजमानं शत्रवं अन्तितं समीपे २५ 'नक्ति' 'हन्ति' न विनाशयन्ति । दूरात् अपि न हन्ति । तकिं दाम्ने निवेधयानि ॥

४२. मै-आदित्यात् । ४३. तौ तौ मै-अंशो । ४४. मै-जातु अप्यगन्तुय वा मा-पति-वा । ४५-४६. मै-शोभनापुत्रा त-शोभनात् । तस्मिन् । ४६. अ-प्रगुताम् ।

४७. न-भवेत्-इ-पी गुण-वताम् । ४८. अ-अ-त-वा-ह-व्यावर्तनां, न-ह-ह-व्यावर्तनां । ४९. न-न-न-न-न । ५०-५१. न-न-न-न-नम् ।

काम्बेद्विद्याज्यापुरोनुवाचका]

धारयन्त आदित्यासो जगत् स्या देवा विश्वस्य भुवन्स्य गोपाः ।
दीर्घाधिषो रक्षमाणा (४) असुर्यभृतावानुश्रयमाना ऋणानि ॥

धारयन्त । आदित्यास । जगत् । स्या । देवा । विश्वस्य । भुवन्स्य । गोपा इति गो पा ।

दीर्घाधिषु इति दीर्घ धिष । रक्षमाणा (४) । असुर्यम् ।

ऋतानान् इत्युत-शान् । चर्यमाना । ऋणानि ॥

५

समर्था भवन्ति । “ युमत्तत्तक्षु पुं ” (पा ८ ३ १०३) इति पत्रम् । “ अतित अन्तिनेऽपि स्थिता ” न च “ दूरात् दूरेऽपि स्थिता । “ कादिल्लोपो बहुलम् ” (द्र पा ६ ४ १४९ का ८) इत्यतिक्रम्य लोप । कस्यैतदेव भवतीत्याह— “ य आदित्यानाम् आदित्याय ” प्रणीतौ परिचरणे भवन्ति वर्तते ॥

“ आदित्येभ्यो धारयद्ब्रह्मश्वर निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरस्थमानो वा ” (तस २ ३ १) : १० इत्यस्या पुरोनुवाच्या— ‘ धारयन्त ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ जगत् ’ धारयत् स्थापयत् ‘ आदित्यास आदित्या ’ स्या स्यान्नव । “ किप् च ” (पा ३ २ ७६) इति किप् । ‘ देवा देवदर्शका

इष्टरन्तर विषये— “ आदित्येभ्यो धारयद्ब्रह्मश्वर निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरस्थमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयद्ब्रह्म स्येन भागधेयेनोप धावति त मुनेन विशि दाधायनपरस्थो भवति ” (तस ३ ३ १) इति । धारयच्छब्दो यद्वायुपोर्गान्यानुवाच्ययोर्वर्तते त इमे १५ धारयन्त । स्थानभ्रष्ट स्वस्थाने धारयितु क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थे । यो राजा पूर्वं स्वराष्ट्राद्वैरिणा नि सारित सोऽपरुद्ध, यस्त्विवदानो नि सार्यते सोऽपरुद्धऽमान, तयोर्मन्यतरस्येयमिति । अपरोद्धार पूर्व नि सारयितार । अवगमयितार इयानी नि सारयितुमुद्यता । अथ वा पुन स्वराष्ट्रं प्रापयितार । विसि स्वराष्ट्रगतप्रजाया दाधति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थे । ततोऽथ वैरिभिरपरोद्भुमशक्तयो भवति ॥

धारयन्त इति ॥ तत्र पुरोनुवाच्यामाह— ‘ धारयन्त आदित्यासो जगत् स्या देवा विश्वस्य २० भुवन्स्य गोपा । दीर्घाधिषो रक्षमाणा असुर्यभृतावानुश्रयमाना ऋणानि ’ इति ॥ “ द्युते आदित्या, श्वरमद्भिगत कुर्वन्तिवर्त वाच्यदोष । क्विदन्ता ? ‘ धारयन्त अपरुद्ध यजमान स्वराष्ट्रे स्थापयन्त, ‘ जगत् ’ स्या कूरस्य जगद्गुणहीनु तत्र तत्र विद्यन्ति, यद्वा जगत् धारयन्त ” इत्यन्वय । स्या ” स्थिता ‘ देवा दीप्यन्त । ‘ विश्वस्य ’ भुवन्स्य ” ‘ गोपा पालयितार ” जगद्धारयितु “ दीर्घाभृता दीर्घेषा ते “ दीर्घाधिष, अथवा प्राणस्ते यस्य सन्ति सोऽथ यजमानोऽसुरस्त्वमै हिसमिद कर्म असुर्यं, यद्वा—राजस्य २५ वाचको राजाऽसुर, तस्मिन्निवारणोपयुक्तमिदं ” कर्म असुर्यं, तत् ‘ रक्षमाणा, ऋत सत्यं स्वराष्ट्रे यजमान स्थापयाम इत्येवात्सवाचन तद्युक्ता ‘ ऋतवान्, ‘ ऋणानि ’ चर्यमाना अपरोद्भुर्वैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बहुऽऽणानि ” संपादयन्त ॥

७२ आशु— ‘ एते ’ नास्ति, ७१—एत व ने हो१—एव । ७३ आक— इत्यन्वय । ७४ ७१ ने हो१—स्थिरा । ७५ अ इ ल जो ७१ ने पा श्रं हा हो१—गोपायितार । ७६ आक ७१— दीर्घभृता, ४ ३० दीर्घाभृता । ७७ आक ७४—कर्मोत्तरपदिति । ७८ ७१ ने हो१—संपादयन्ति ।

तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रींश्रुत द्यून् त्रीणि वृता विदथे अन्तरेषाम् ।
ऋतेनाऽऽदित्या महि वो महित्वं तदर्धमन् वरुण मित्र चारु ॥

तिस्रः । भूमी । धारयन् । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । वृता । विदथे । अन्तः । एषाम् ।
ऋतेन । आदित्या । महि । व । महित्वमिति महि-त्वम् । ततः । अर्धमन् । वरुण । मित्र । चारु ॥

- ५ विश्वस्य भुजस्य भूतजातस्य गोपाः पोषका दीर्घाधियः दीर्घाण्यविच्छिन्नानि धियः कर्माणि
उदयास्तमयलक्षणा बुद्धयो वा येषां ते दीर्घाधियः । छन्दस पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । असुर्पथ
असुर्नर्हति इति । “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७) इति यः । असुस्थानीयमुदक ददातीत्य-
सुरो मेघ । तेन धार्यमुदक रक्षमाणाः रक्षन्त ऋतावानः सत्यवन्तः यन्नवन्तो वा । पूर्ववद्वनिप्
(पा ५.२.१०९ वा २) दीर्घत्व च । चयमाना चायन्तः गमयन्तः । चय गतौ, अनुदात्तेत्,
१० भौवादिकः । ऋणानि दिव्यानि मानुषाणि, वृष्ट्या हि सस्योत्पत्तौ यजमानस्य सर्वाणि ऋणानि
अपान्तिमन्ते इति । क्रियापदाभावाद्येयं क्रियापदमप्याहियते । ईदृशा आदित्याः इममस्मदीय
यजमानमनपरुद्धं कुर्यान्निति ॥

तत्रैव यज्या- ' तिस्रः ' इति त्रिष्टुप् ॥ ' तिस्रः ' भूमीः ' धृषिनीपातालनाकलोकान्

पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकान् वा । ये इत्यप्याहियते । ये धारयन् धारयन्ति । धारयतेदृशन्दसो लृट् ।

- १५ “ बहुल छन्दसमाङ्गोरोऽपि ” (पा ६.४.७५) इत्यलभावः । उत अपि च त्रीन् द्यून् दिव-
पान् वृषिततो लोकान् । स्वानुनासिकौ पूर्ववत् (पा ८.३.१, २, ९) किं च- त्रीणि
मतानि कर्माणि छेत्रप्रयोगोचराणि त्रीणि मतानि । एषां लोकानाम् अन्तः मध्ये सरलैक-
धारणार्थानि रसादानधारणमध्यस्थानायनलक्षणानि च कर्माणि ये धारयन्ति आदित्या विदथे
यज्ञे यज्ञं, उपलक्षणात् सर्वव्यापारार्थम् इत्यं कुर्यान्त्येते आदित्याः । यद्वा-धारयन्तीति वचन-
२० व्यन्त्येनेकवचनम् । हे धारयन्तः आदित्या, किं तिस्रो भूमीः त्रींश्च द्यून् येषां च मध्ये त्रीणि
मतानि यज्ञं धारयन्तः हे आदित्या, वः युष्माकं महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं महि महत्त्वं तत्
सादरा यथोक्तश्रुत्या चारु शोभन चायनीय वा ऋतेन सयेन नात्र कार्या त्रिकारोति ।
इदानीं आदित्यानेकवचनेनामन्त्रयने - अर्धमन् वरुण मित्र इति । प्रदर्शनं चैतदन्वेषणमपि ॥

- निश्र इति ॥ तत्रैव याज्यानाह- ' तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रींश्रुत द्यून् त्रीणि वृता विदथे अन्त-
१५ षेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो महित्वं तदर्धमन् वरुण मित्र चारु ' इति । हे अर्धमन् वरुण मित्र,
एतैस्त्रियज्ञैर्नामिष्यन्ति सा तेषां इदं आदित्या व युष्माकं तन् महित्वं माहात्म्यं चारु

४३. तै.तै.१२.१२-गोपाः गोपका । ४८. तै.तै.२.मे.८-लक्षणाणि । ४९. तै.तै.२-दीर्घधियः ।
५०. तै.तै.२-१११ नानि । ५१. तै.तै.२.मे.८-वदन् । ५२. तै.तै.२.मे.-अमादीयं नानि । ५३. तै.तै.
२.२.मे.-नानि । ५४. तै.तै.२-यज्ञे यज्ञं । ५५. तै.-१११ नानि । ५६. तै.तै.२-युष्माकं ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

रमणीय महि महदधिक च । कथं "माहात्म्यमधिकं तनुष्यते- 'तिस्र भूमी "स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन् धारितवन्त । अपि च "श्रीन् 'सून्" सूर्यचन्द्रवह्निगतात् प्रजासान् धारितवन्त । "तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशास्य "धारयितृष्य स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन ज्यवहिता "शीतलज्योत्स्नारूपेणावभाषन्ते इति वेपाचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते- "सुपुन्न सूर्यरश्मि- श्रन्द्रमा गन्धर्व " (तैस ३ ४ ७) इति । "अग्निदीप्तिरेवादित्यसन्धीति विस्पष्टमेवाम्नापते " ५
 "उदन्त धावाऽऽदि यमग्निनुसमारोहति " (तैत्रा २ १ २) इति । तस्माद् "प्रकाशत्रयधारकत्व युक्तम् । किं च "एषा यजमानाना विद्ये यज्ञे यानि 'श्रीणि व्रतानि 'अन्त स्थितानि मनोवाक्कायकर्म निष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिकक्राम्यरूपाणि वा तानि सर्वाणि 'कृतेन पालयिष्याम इत्येतत्तद्देन सत्यवचनेन धारितवन्त ॥ अत्र पूर्वमपस्त्वस्य नास्ति "विशेषप्रयोगोपदेश । अपररूप्यमानस्य तु "प्रयोगोऽस्ति । तत्र कचिन्मन्त्रमुत्पाद्य त्रिनिपुङ्क्ते - "अदितेऽनु मन्यस्येत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा द्दतीत्ये वा अदितिरिय १०
 सेवास्मै राज्यमनु मन्यते " (तैस २ ३ १) इति ।

हेऽदिते भूमे, "स्वराष्ट्रप्रवेतार्थं मामनुमन्यस्वेत्येत "मन्त्रमुच्चारयन्नस्य शत्रो पदाद्भिक्तभूरज आददीत । इय पृथिव्येवादितिराहदधाच्या, सैवात्मा अपररूप्यमानार्थं राज्यमग्नीकरोति ॥ मन्त्रान्तरमुत्पाद्य न्याचष्टे- "सत्याशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिप कुरुते " (तैस २ ३ १) इति । आशीरश्मदपेक्षित फल सत्यमस्त्विति शेष ॥ अन्य मन्त्रमुत्पाद्य न्याचष्टे- "इह मन इत्याह प्रजा पृवास्मै समनस करोति " १५
 (तैस २ ३ १) इति । इह मदीये "राष्ट्रप्रवेशे प्रजाना मनोऽनुवृत्त भवतिविति शेष ॥ पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य न्याचष्टे- "उप प्रेत मरुत सुदानव एना विदपतिनाऽभ्यमु ९ राजानमित्याह भारती वै विदुज्येधो विदपति विदोवैन ९ राष्ट्रणे समर्धयति " (तैस २ ३ १) इति । हे सुदानव सुपु राष्ट्रप्रवेशदातारो मरुत, च्युमेना विश्वविनितेन "विरोधिना राष्ट्रपतिना " सह योदुम् " अमु "वीरसिंहवर्माण "सजिहीर्षमाणमपररूप्यमान राजानमभिमुखीकृत्योप प्रेत समीपे गच्छत । अस्मिन् मन्त्रे 'विदपतिना' इति यदुक्त तत्र या विद् प्रजा २०
 या मरुतामधीनत्वात् भारती, तस्या विश्व पतिर्ज्येष्ठोऽपररोडा, तेन ज्येष्ठेन विदपतिना सह योद्धमित्येव "श्राद्धनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेष पूर्णाय । "एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देहेन चैन यजमान समृद्ध करोति । एतेषां "मन्त्राणा विनियोगमापसन्धो दर्शयति- "हविष्कृता वाच विस्ज्योप प्रेत मरुत सुदानव इति यजमानमभ्येति । सत्याशीरिति यजमानस्योत्तरे चामसि पश्चैकदेश निवपति । इह मन इत्युरसि शेष "नितयति " (आपश्रौ १९ २० १० १२) इति ॥

२५

अत्र कचित्प्रयोगविशेषो क्रमेण विधत्ते- "य परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यान् तस्य गृह्णाद्गर्माहीना हेरेषुडुकाश्च कृष्णाश्च वि चिनुवाधे श्लक्ष्ण ह्युस्तमादित्य चरु निर्घषेदाविला वै देवतया विद्विषामेवाव गच्छति " (तैस २ ३ १) इति । "ग्रामेभ्यो हित ग्राम्य " तद्ग्राहोऽग्ने चर्ततीति " ग्राम्यवादा "मन्त्री ।

७९. ड ने श्र हो १-माहात्म्याधिक्यमिति, ७१-माहात्म्यमधिकमिति । ८० अ उ जो ना पा हा - स्वर्गमृत्पाताल । ८१-८१ ड ड १ ने- 'चीन् यून' नास्ति । ८२ अ उ पा-तत । ८३. इ- ३०
 जनयितृत्वम् । ८४. आ क- शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्सा । ८५-८५ आ क- अग्निदी
 हेरादित्यसकधश्च स्पष्टमेन श्रूयते, इ उ धु-अग्निदीप्तिरेवादित्यसकधश्च स्पष्टमेवाम्नापते । ८६ ड ड १ हो १-
 'धारयितृत्वम् । ८७ आ क ड १ श्रु- विशेषाज्ञोपदेश । ८८ आ क ड १ श्रु- प्रयोगे सोऽस्ति । ८९. आ क
 -त्वमनुमन्यस्य राष्ट्र । ९०. ने- मन्त्रमुक्त्वा चदन्नस्य । ९१ अ उ ड ड १ ने पा हो १- राष्ट्रप्रदेशे ।
 ९२. ड ने हो १- तोपविरोधिना । ९३-९३ ने- भयोत्यम् । ९४ ने- सिद्धानामानम् । ९५ ड ने श्र हो १- ३५
 'सजिहीर्षमाणम्' नास्ति । ९६ आ क- श्राद्धनोक्तस्य । ९७ अ उ पा- तस्य । ९८ ने श्रु-तोऽग्रम् ।
 ९९ आ इ क- निवपति । १००, अ इ उ क जो ना ने पा श्रु हा हो १- ग्राम्येम् । १०१-१०१ इ-तद्ग्राहो
 प्रवेद(य)तीति, अ उ पा-तद्ददतीति । १०२. अ आ उ क जो ना पा हा- 'मन्त्री' नास्ति ।

त्यान् क्षत्रियां अव आदित्यान् याचिपामहे । सुमृडीकां अभिष्टये ॥

त्यान् । नु । क्षत्रियां । अवः । आदित्यान् । याचिपामहे । सुमृडीकानिति सु-मृडीकान् । अभिष्टये ॥

“ य. परस्ताद्ग्राभ्यवादी स्यात् तस्य गृहाद्वीहीना हरेच्छुक्लांश्च कृष्णांश्च वि चिनुयाये शुक्ला. स्युस्तादित्य चरं निर्वपेत् ” (तैस २.३.१) इत्यस्याः पुरोनुवाक्या- ‘ त्यान् ’ इति गायत्री ॥ ‘ त्यान् तान् ’ नु प्राक्तनान् ‘ क्षत्रियान् ’ वल्लवतः ‘ आदित्यान् ’ अवः रक्षणं ‘ याचिपामहे ’ याचामहे । “ सिध्वहुल लेटि ” (पा ३.१.३४), “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्यटागमः । ‘ सुमृडीकान् ’ सुष्टु सुखयितृन् । “ मृडीकादयश्च ” (!) इति निपात्यते । शोभनं मृडीकत्र येपामिति बहुव्रीहौ “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरस्यान्तोदात्तत्वम्, उञ्छादिः (पा ६.१.१६०) वा द्रष्टव्यः । पूर्ववद्स्वानुनासिकौ (पा ८.३.१, २, ९) । ‘ अभिष्टये ’ अभिमुख्येन तानेव यष्टुम् । शकन्ध्यादित्वात् पररूपत्वम् (६.१.९४ वा ४) । यद्वा- अभिष्टयो वागस्तन्निमित्तम् । छान्दसो वर्णविकारः ॥

त द्वित्रिधः-अन्तरतो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव ^{१०}वदति । अन्तरङ्गस्तु ^{१०}सभायाः ^{१०}परस्तादन्तः-पुर गत्या गृहं हितं ^{१०}वदति तस्य गृहाद्वीहीना हरेत् । विद्वाद्बद्धाच्ययाः प्रजाया आदित्यदेवताकृत्वादि-त्यचरणा विनामेव प्राप्नोति ॥ विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शकैरादित्यचरं विधाय कृष्णौ वारणचरं विधत्ते-“ अथगताऽस्य विद्वन्वगतः राष्ट्रमित्याहुर्धे कृष्णाः स्युस्तं वारणं चरं निर्वपेद्वास्त्रं वै राष्ट्रमुने एव चिरं च राष्ट्रं चान् गच्छति ” (तैसं २.३.१) इति । अस्य यत्प्रमानस्याऽऽदित्यचरणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथापि राष्ट्रं भूमिचिदोपस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । ^{१०}अतस्तत्राप्तये वारणं निर्वपेत् । यथा प्रजाया ^{१०}आदित्या देवता तद्द्राष्टस्य चरणो देवता, ततस्तयोस्तुष्टया तदुभयं प्राप्यते ॥ योऽयमपरिच्यमानः तस्यापराङ्मन्त्रं यत्कर्म विहितं तस्मिन् कर्मणि पूर्णवत्ते एव याज्यानुवाक्ये ॥

त्यानिति ॥ यत् ‘ यः परस्तान् ’ इत्यादिना ^{१०}द्विविधये प्रयोगरूपं कर्मन्तरं विहितं तत्र शुद्धविषयः पुरोनुवाक्यामाह- ‘ त्यापु क्षत्रियां अत्र आदित्यान् याचिपामहे । सुमृडीकां अभिष्टये ’ इति । एवं यत्रमानाः ‘ अभिष्टये देवतामित्युच्येन काम्येष्टिनिरर्थम् ‘ आदित्यान् प्रति ‘ अवः ’ याचिपामहे । रक्षणं प्राप्यामहे । वीरानादादित्यान् ? येषां ^{१०}पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रपञ्चितं ‘ त्यान् ’ नु तानेव ‘ क्षत्रियान् ’ क्षत्रियान् प्रयत्नान् ‘ सुमृडीकान् सुष्टु सुखयितृन् ॥

५.१. ती१.ती२-‘ याचामहे ’ नास्ति ।

१०३. अ.३.सो.पा.हा-भरति । १०४. इ.क.जो.इ.टी.ना.मुं.हा- गभाया विताजितायाम् । १०५. आ.क.ट.मुं- ०न.पुरे । १०६. इ.ट.टी.ने.मुं.हो१-रहणि कथयति; क- रहणि यदति । १०७. अ. ३.५- भ्रान्त्यमुं । १०८. ने.मुं-आदित्याः । १०९. आ.क.टी.मुं.हो१-द्विविधं । ११०. ने.हो१- पूर्वमन्त्रं; टी- पूर्वमन्त्रं ।

काम्येष्टियाद्यापुरोनुवाक्या]

न दक्षिणा वि चिकित्ते न सञ्चया न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद् (५) युष्मानीति अर्भयं ज्योतिरश्याम् ॥

न । दक्षिणा । नीति । चिकित्ते । न । सञ्चया । न । प्राचीनम् । आदित्या । न । जुत । पश्चा ।
पाक्या । चित् । सूनु । धीर्या । चित् (५) । युष्मानीत् । अर्भयम् । ज्योति । अश्याम् ॥

तत्रैव याज्या- 'न दक्षिणा' इति त्रिष्टुप् ॥ 'दक्षिणा दक्षिण' सञ्चया सञ्चयम् । ५
उभयत्रापि "सुपा सुलुक्" (७ १ ३९) इत्याद्यदेशे । दक्षिण सञ्च च "न वि चिकित्ते
न विजानामि विरोपेण न जानामि, दक्षिणसञ्चयविभागज्ञानमपि मे नास्तीत्यर्थ । कित्तते-ग्रन्थसो
ल्लिद् (पा ३ ४ ६) । हे 'आदित्या', 'प्राचीन प्राक् । "विभाषाऽञ्जेरदिकिञ्चयाम्" (पा ५ ४.८)
इति ख । 'पश्चा पश्चात् । "पश्च पश्चा च" (पा ५ ३ ३३) इति निपात्यते । प्राक्पश्चाच्च 'न
चिकित्ते इति, प्राक्प्रत्यभिभागज्ञानमपि मे नास्तीति । यस्मात् तस्माद्दह 'पाक्या चित् १०
'पाकयित्तव्य, अपरिपक पात्य ऋत् । "ऋहलोर्णत्" (पा ३ १ १२४), "तिस्वरितम्" (पा
६-१ १८५) इति स्वरितत्वम् । हे 'उमम वासहेतव, "धीर्या चित्" "धीरपित्तव्य
धीयं कातर इति । "तत्करोति" (पा ३ १ २६ वा ५, ६) इति गिञ्जताण्यत्,
पूर्वदाकार । यथा 'वाला कातराश्च स्वयं किञ्चिद्धिताहितमजान त अयेहिताहितकारिभि
देवेन वा 'नीयमाना भवति, एवमहमपि युष्मभिर्नात् युष्माभि 'समीचीने पथि प्रवर्तमान' १५
पर्णविकार-च्छान्दस । "तृतीया कर्मणि" (पा ६ २ ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
त्रिष्टुप्त्वादनग्रह । 'अभय ज्योति ज्ञान 'विडवगमलक्षणम्' अश्या प्राप्नुयाम् । "बहुल
हृन्दसि" (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् । यद्वा- युष्मत्प्रसादेन अभयम् 'अपुनरावृत्तिभय
पर ज्योति 'अपि अश्यान्, किं पुन 'विडवगमादीति ।

नोति । तत्रैव याज्यामाह- 'न दक्षिणा वि चिकित्ते न सञ्चया न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा । २०
पाक्या चिद्वसवो धीर्या चियुष्मानीतो अर्भय ज्योतिरश्याम्' इति । हे 'वसव वासपितार' आदित्या,
वैरिणाऽपरयुष्मानोऽह तेनापरोधेन व्यामृदचित्त सन् किमपि 'न वि चिकित्ते विरोपेण न जानामि, इह
वक्षिणमिद् सञ्चयमिद् 'प्राचीनम् इद् प्रतीचीनमिति कस्यपि विवेकं नानुभवामि । क इव ? 'पाक्या चित्
पाक्य इव 'धीर्या चित् धीर्य इव । पूर्वं पश्ये न भवतीत पर पाक नेतव्य पाकयोऽपरिपकधीर्यात् इत्यर्थ ।

५८ ल 'न' नास्ति । ५९ तर् १२-पाकयित्तव्यश्चित् । ६०-६० अल-'धीर्या चित्' २५
नास्ति । ६१ ल-वाल । ६२ अत मै-नीयमाना निर्भया, तर्-नायमानाभि । ६३-६३ अर्भयं उ-
त्तमिद्धते पथि प्रवर्तमान पर-सद्वर्तिते पथि वर्तमान । ६४ त-विडवगम । ६५ तर् १२ ल-
पुनरावृत्ति । ६६ मै-अपि' नास्ति । ६७ तर् १२-विडवगमादाति ।

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।
अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोपमाणाः ॥
इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शंतमेनेति शंतमेन ।

५ अनागास्त्र इत्यनागाः-त्वे । अदितित्वे इत्यदिति-त्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोपमाणाः ॥
इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृडय । त्वाम् । अवस्युः । एति । चके ॥

अथ तत्रैव याज्या विकल्प्यते- 'आदित्यानाम्' इति त्रिष्टुप् । 'आदित्यानाम्' 'अवसा' 'नूतनेन' 'अमिनत्रेन' 'सक्षीमहि' युक्ता भूयात्म । केन ? 'शर्मणा' सुखेन 'शंतमेन' सुखतमेन शान्ततमेन वा । किं च- 'अनागास्त्वे' निरपराधित्वे 'अदितित्वे' खण्डनरहितत्वे च 'इमम्' अस्मदीयं 'यज्ञं' 'दधतु' स्थापयन्तु 'तुरासः' त्वरमाणाः । 'तुर' त्वरासंभ्रमयोः^{१६} । इगुपधात् । कः (पा ३.१.१३५), "आजसेरसुक्" (पा ७.१.५०) । 'श्रोपमाणाः' अस्माकं स्तुतीः शृण्वन्तः । शृणोतिर्विकण्ठौ सिंशपौ, लेटो वा व्यत्ययेन शानच्, श्रोपतिर्वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् ॥
अथ "ये" कृष्णाः स्युस्तं वारुण चरुं निर्वपेत्" (तैसं २.३.१) इत्यस्याः पुरोनुवाक्या- 'इमं मे' इति गायत्री । श्रुवीति प्रथमपादान्तः ॥ हे 'वरुण', 'इमम्' अस्मदीयं

१५ पूर्वं घीरो न भवतीतः परं घीरत्यं नेतव्यो घीर्यः वातरो बाल इत्यर्थः । 'युष्मानीतः' युष्माभिः स्वकीयं । 'चिरं' प्रापितः सन् 'अभयं' 'ज्योतिः' शशुभयरहितं विवेकज्ञानम् 'अस्यां' प्राप्नुयाम् ॥

आदित्यानामिति ॥ तत्रैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह- 'आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन । अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोपमाणाः' इति । यजमाना वपम् 'आदित्यानां' संघन्धिना 'नूतनेन' इदानीं संपादितेन 'अवसा' रक्षणेन युक्ताः । 'तन्तः' 'शर्मणा' 'शंतमेन' २० तत्रैव द्रष्टव्यरहितत्वात् अतिशान्तेन सुखेन 'सक्षीमहि' त्यक्ता भवेत् । हे आदित्याः, भवन्तः 'अनागास्त्वे' अस्मदीये निरपराधित्वे 'अदितित्वे' सर्वदेवात्पिडितत्वे निमित्तभूते सति 'श्रोपमाणाः' अस्मदीयाः । 'स्तुतिं' शृण्वन्तः 'तुरासः' त्वरमाणाः 'इमं' 'यज्ञं' 'दधतु' धारयन्तु ॥

इमामिति ॥ शृण्वतींहिषरी पुरोनुवाक्यामाह- 'इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वामवस्युरा चके' इति । हे 'वरुण', 'मे' मदीयम् 'इमं' 'हवम्' आह्वानं 'श्रुधि' शृणु । ध्रुवा 'च' २५ 'अद्य' 'अस्मात्' 'मृडय' । 'सुरप' । 'इमं' हयं । 'च' 'अवस्युः' पालनेष्टुः 'त्वाम्' 'आ' 'चके' आ यमन्तात् प्राप्नुयामि । 'प्रापये' ॥

६८. तै१-तुर रणभ्रमयोः; तै२-त्वर रणभ्रमयोः । ६९. तै१, तै२- 'ये' नास्ति ।

१११. ने. शो१-दिगम् । ११२. आ. ५- 'तन्तः' नास्ति । ११३. अ. आ. उ. पा- स्मृतिम् ।

११४. ट. ४१. ने. शो१- 'मृण्य' नास्ति । ११५-११५. आ. १. ५. ४१. ने. शो१- अह । ११६.

३० आ. ५. ४१- प्रापयामि ।

काम्येष्टियाज्यापुरोतुवाक्या]

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानम्
तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहँडमानो वरुणेह वोध्युरुशःस
मा न आयुः प्र मोपीः ॥ ११ ॥

[नामाग्नि स५ शंसो रक्षमाणा धीर्षी चिदेकानपञ्चाशच्च] ॥

[वायुर्व्यं प्रनापतिस्ता वरुण देवासूता एर्धसामदित्यो दर्शपभामिन्द्रो वलर्य
वार्हस्पत्य वपटक्कारोऽसौ सौरा वरुणमाध्विनमिन्द्र वो नर एकादश] ॥

[वायुर्व्यमाग्नेर्षी वृष्णप्रीतीमसारादित्यो वा अहोरुत्राणि
वपटक्कार प्रजनयिता हुवे तूराणा पञ्चपष्टि] ॥

[वायुर्व्यं प्र मोपी] ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमान ।

तत् । एति । शास्ते । यजमान । हविर्भिरिति हवि -भि ।

अहँडमान । वरुण । इह । वोधि ।

उरुशस्तेयुरुशःस । मा । न । आयुः । प्रेति । मोपी ॥ ११ ॥

[मैस कस]

वहवम् आह्वान वश्रुभि शृणु । “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् ।
“ श्रुशृणुपृहृवृन्व ” (पा ६ ४ १०२) इति धिभान् । श्रुत्वा वच एव मा मृडय सुखय ।
यस्मादह वताम् वअरस्यु रक्षणमाभन इच्छन् । “ क्याच्छन्दसि ” (पा ३ २ १७०) इत्युप्रत्यय ।
वा चके आभिसुख्येन शब्दयामि प्रार्थये । कै गै शब्दे ॥

तत्रैत्र याज्या- ‘ तत्त्वा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे वरुण, ब्रह्मणा मन्त्रेण त्वामेव वन्दमान २०
स्तुवन्नह तत् तदर्थम् । चतुर्थ्या लुक् । तदर्थमेव त्वा यामि भजे । यद्वा-तदेव त्वा यामि याचे ।
छान्दसोऽन्त्यलोप, परस्मैपद च । यजमान अपि सत्र तत् एव वा शास्ते हविर्भि

७० अ-प्रार्थयामि ।

[काम्येष्टियाज्यायुरोनुवाचम्]

चरुगुरोडाशादिभि । हे उरुशस महात्नुतिक, त्वमपि तामस्मदीना निज्ञापनाम् इह कर्मणि अहेडमान
अनुच्यन् 'धोषि बुध्यस्व । पूर्वादिकरणस्य लुक् । " हुङ्गस्यो हेदि " (पा ६४१०१) ।
" वा टन्दसि " (पा ३०८८) इत्यपित्ताप्य डित्वाभानाद्गुण, अत्यलोपरुष्टान्दस । किं
पुनस्तार्थनायम् इत्याह 'न अस्माक 'आयु 'दीतिमन्न वा 'मा 'प्र 'मोपी मा छेसी
५ तदर्थं विश च 'राष्ट चागमयेति ' भाव ॥

इति भग्नास्वरमिध्रिरिचिने 'ज्ञानयज्ञाल्ये यजुर्देभाष्ये द्वितीये काण्डे

'प्रथमप्रपाठने एकादशोऽनुवाक ॥

समाप्तश्च प्रपाठक ॥

तदिनि ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'तत्रा यामि ब्रह्मणा बन्दमानस्तदा दास्ते यजमानो हविर्भि ।
१० अहेडमानो वरुणह योष्युरस्ताम मा न भायु प्र मोपी ' इति ॥ 'तत् तस्मै ' 'रक्षणाय 'ब्रह्मणा मन्त्रेण
'बन्दमान 'त्वा 'यामि त्वा प्राणोमि । अय 'यजमान 'हविर्भि 'आराप्य 'तत् रक्षणम् 'आ 'दास्ते । हे
'वरुण, 'अहेडमान क्रोधरहित 'इह कर्मणि 'धोषि अस्मद्रिज्ञापना बुध्यस्व । हे 'उरुशस । 'प्रभूततपोषेत्,
'न अस्मास्म 'आयु 'मा 'प्र 'मोपी मा विनाग्रथ ॥ अपरुच्यमानस्य विदो राष्टस्य च प्राशये द्विहृषित्वा
वाचिदिष्टिदत्ता । कनचित् 'प्रतिबन्धविशेषेण यदि हृत्तायामपीष्टी नत्प्राप्ति प्रतिबन्धेन तदानीं विशोप
१५ विवक्ष- 'यदि नात्रगच्छदिममहमादित्येभ्यो भाग निर्वपाम्याऽमुष्माऽमुष्यै विशोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्य
एतेन भागधेव देवन्तो विदामत्र गमयन्ति " (तैत्ति २ ३ १) इति । 'इमम्' इत्यादिनिर्वापमन्त्रीऽश्रीवोत्पा
पत । अह यजमानो-मुष्माद्वैरिणोऽमुष्मान्दीवप्रजायाशाऽऽर्भीयेष व्रीहिरूप हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि ।
निमधेम् ? भागमादित्येभ्यो प्रजा राष्ट चागम्युम् । कनन मन्त्रेण निर्वापे मत्वादित्या स्वयमेव व
भागधेयामाणा एव यजमान स्वरीया विर प्रापयन्ति ॥ प्रतिबन्धादित्ये मति तावताऽप्यमानी पुनान्य

- २० ७१ 'प्र' - निर्वपितम् ।
७२-७३ 'तत्' - 'तत्' - 'तत्' । तत्रागमयेति ।
७३ 'यामि' - 'यामि' - 'यामि' । तामि ।
७४ 'अ' - 'अ' - 'अ' । प्रथमप्रशे ।
७५ 'मा' - 'मा' ।
२५ ११३ 'अ' - 'अ' - 'अ' । तत्रागमयेति ।
११४ 'तत्' - 'तत्' - 'तत्' । तत्रागमयेति ।
११५ 'मा' - 'मा' - 'मा' । तत्रागमयेति ।

काम्येष्टियाग्यापुरोनुवास्याः]

विशेषं विधत्ते- "यदि नागच्छेदाश्वत्यान् मयूषान् सप्त मध्यमेपायामुप हन्याद्विदमहमादित्यान् यध्नाम्याऽमुष्मादमुष्यै विशोऽगन्तो रित्स्यादित्या एथेनं बडर्धारा विशमव गमयन्ति" (तैसं २-३-१) इति । 'इदम्' इत्यादिवन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सभाशादमुष्या मदीयाया विशोऽवगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं यध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् । अनेन मन्त्रेणाश्वत्याग्न्यान् सप्त शल्कान् हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीपायां कीलप्रक्षेपेण यधीयात् । तथा सत्यादित्यः स्वन्मेव बडर्धारा-सन्तः "स्वकीयान् चारान् भृत्यान्" मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ॥ ततोऽपि "प्रयत्तर-प्रनिजन्धके सति पुनरप्यन्धं विशेषं विधत्ते- "यदि नागच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरं निर्वपेद्विध्मेऽपि मयूषान्तसं नह्येदनपरध्पमेवाव गच्छति" (तैसं २-३-१) इति । 'पूर्वत्र मध्यमायामीपायां शकृवः कीलिता । इदानीमिध्मेऽपि शकृवुवन्धने विशेषः ॥ तेषां शकृवृणां पूर्ववद्विश्वविशेषं विधत्ते- "आश्वत्या भयन्ति महर्जां वा पृतदोजो यदश्वत्य षोजन्मैव विशमव गच्छति" (तैसं २-३-१) इति । अश्वत्यस्य महदोजस्तस्य अर्धवादान्तरे द्रष्टव्यम् । "शकृवुसंत्वां विधत्ते- "सप्त भजन्ति सप्तगणा वै मस्तो गणश एव विशमव गच्छति" (तैसं २-३-१) इति । "पृतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव दास्यानुवाच्ये द्रष्टव्ये ॥

अत्र विलियोगनंप्रहः ।

"येन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुता वेति मारुते ।

१५

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रैयङ्गवे चरौ ॥ १ ॥

अग्निर्वसुमदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

"यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो ह्ययन् ॥ २ ॥

यजो भुवद्वति चरौ धारयन् धारयद्वति ।

त्याहु त्रयं शकृचराविर्म कृष्णचरौ तथा ।

२०

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविशतिर्मताः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाचः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्भक्तुरो देयाद्विद्यातीर्थेनहेधरः ॥

२५

इति श्रीब्रह्मिदानीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेधरस्य श्रीनीरजुकमहाराजस्याऽऽज्ञा-परिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

१२०-१२०. आ.क.जो ना.हा- स्वकीयान् भृत्यान्; अ.इ.उ.पा- स्वकीयनीयान् भृत्यान्; ब.ने.हो.१- स्वकीयान्नरान् भृत्यान्; ३१- स्वकीयान् तृणीणान् भ्रातृप्यान् । १२१. ३१-०तरपरिजन्धे, ३० ने.शु.हो.१-०प्रातिक्रमे । १२२. हा सर्वत्र । १२३. क.ड.३१.ने.शु.०-शकृवना संख्याम् । १२४. ना-यत्तु । १२५. हा-तथा ।

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहता
सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाघुक्षतामिति

- ५ प्रजापतिरिति प्रजा पति । प्रजा इति प्र-जा । असृजत् । ता । सृष्टा ।
इन्द्राग्नी इतीन्द्र अग्नी । अपेति । अगूहताम् । स । अचायत् । प्रजापतिरिति प्रजा पति ।
इन्द्राग्नी इतीन्द्र अग्नी । वै । मे । प्रजा इति प्रजा । अपेति । अघुक्षताम् ।

- अथ काम्या इष्टयो विधीयते । अत्रापि प्रायिकत्वात् काम्या उच्यते । नैमित्तिकानामपि
जातेष्ट्यादीना मध्ये त्रिधानात् । तासु न पर्मादिनियम । “ उभा यामिद्राग्नी ” (तैस १ १
१० १४) इत्यारम्य यथापूर्वं याज्यानुवाक्या आमनायते, वश्वदेवमेव काण्डम् १ ॥ प्रजापतिरित्यादि ।
एता यता प्रजापतिना यसृष्टा प्रजा यइन्द्राग्नी यअप यअगूहताम् । “ ऊदुपधाया गोह ”
(पा ६ ४ ८९) इत्यूकार । इन्द्राग्निशब्दे “ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ” (पा ६ २ १४२) इति
उभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्रतिपिद्धे समासात्तोदात्तत्वमेव । यस च प्रजापति तत् यचायत्
अशृणोत् । अपाघुक्षतामिति । ऊदित्वादिङभावे “ शल इगुपधादनिट क्स ” (पा ३ १ ४५) ।

- १५ यस्य नि शसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
'आद्ये प्रपाठके काम्या पञ्च समुदीरिता ।
द्वितीयादित्रये काम्या षक्तव्या इष्टयोऽखिला ॥ २ ॥
अनुवाका द्वादश 'स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।
प्रजाकाम 'स्पर्धमानो युयुत्सुर्जितशत्रुक् ॥ ३ ॥

१-१ तैस १.२- ' उभा काण्डम् ' नास्ति । २ तैस १.२- ' इत्यूकार ' इत्यस्या
नन्तरम् ' उभा यामिद्राग्नी ' इत्यारम्य यथापूर्वं याज्यानुवाक्या आमनायन्ते, वैश्वदेवकाण्डम् । ३ तैस १.२
मे-अनुवातामिति ।

१ अ उ पा- प्रथमं, इ-आयं । २ अ उ ना पा हा- स्युर्द्वितीये त्पण्यते । ३. अ भा
२५ उ धा इ ना पा हा- स्पर्धकाम ।

काम्या इष्टय]

स एतमेन्द्राग्रमेकादशकपालमपश्यत् तं निरवयत् तावस्मै प्रजाः प्रासाधयतामिन्द्राग्री
 वा एतस्य प्रजामप गूहतो योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं
 निर्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्री (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै प्रजा
 प्र साधयतो विन्दते प्रजामेन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु
 वेन्द्राग्री एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताम्यामिन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य वृद्धे ५

इति । स । एतम् । ऐन्द्राग्रमिर्वेन्द्र अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । अपश्यत् ।
 तम् । निरिति । अवयत् । तो । अस्मै । प्रजा इति प्रजा । प्रेति । असाधयताम् ।
 इन्द्राग्री इतीन्द्र अग्री । वे । एतस्य । प्रजामिति प्रजाम् । अपेति । गूहत् । य । अल्म् ।
 प्रजाया इति प्रजायै । सन् । प्रजामिति प्रजाम् । न । विन्दते । ऐन्द्राग्रमिर्वेन्द्र अग्रम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । निरिति । वृत् । प्रजाकाम इति प्रजाकाम् । इन्द्राग्री १०
 इतीन्द्र अग्री (१) । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै ।
 प्रजामिति प्रजाम् । प्रेति । साधयत् । विन्दते । प्रजामिति प्रजाम् । ऐन्द्राग्रमिर्वेन्द्र अग्रम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । निरिति । वृत् । स्पर्धमान । क्षेत्रे । वा । सजातेष्विति
 सजातेषु । वा । इन्द्राग्री इतीन्द्र अग्री । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति ।
 ताम्याम् । एव । इन्द्रियम् । वीर्यम् । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । १५

स इत्यादि गतम् । एकादशसु कपालेषु ससृत्त पुरोडाश इति तद्वितार्थे “ द्विगोर्लुगनफये ”
 (पा ४१८८) इति लुक् । “ ह्यतकालकपाल ” (पा ६२२९) इति पूर्वपदप्रवृत्ति
 स्वरत्वम् । तस्यापि “ सत्या ” (पा ६२३५) । इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् । एकशब्द
 कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्त । ‘ अ’ असाधयताम् असाधितप्रत्ययौ । अजन्तसाम्यन्ता सवामोर् अजा
 न लभते । तस्य ‘ प्रजाम् ’ इन्द्राग्री ‘ अपागूहताम् ’ इति । प्रजाकाम इति । “ शीलिकामिभक्षा २०
 चरिन्वो ण ०१ ” (पा ३२१ वा ७), पूर्वपद पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्व च ॥

‘ सभामेवपिमे ह्युं ’ एकादशकपालकम् ।

‘ ऐन्द्राग्रमे पञ्चमे ’ पीष्ण ‘ चरमेयोऽनु निर्वपेत् ॥ ४ ॥

तभा प्राप्य क्षेत्रपत्य चर हृवोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रमवागमित्येतेऽनुवाक प्रथमे स्थिता ॥ ५ ॥

२५

४-४. त१ त२ मै ल- ‘ शीलिकामि ण ’ नास्ति । ५. त१ त२ मै- ‘ च ’ नास्ति ।

४ ४ आ उ जो ना हा- सभामेव्यति यं युयात् । ५-५. हा१-इन्द्राग्रमे प्रथमे, मं-ऐन्द्राग्र
 पञ्चमे, आ ३ जो ना हे हा- ऐन्द्राग्र पञ्चमे । ६ ६ क जो ना हा- चरमेगानु, ने-चरमे त्यनु ।

- वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति यः संग्राममुप-
 प्रयात्यैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्(२) वपेत् संग्राममुपप्रयास्यन्नन्द्राग्री एव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहैन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 तः संग्रामं वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्यते यः संग्रामं जयत्यैन्द्राग्रमेकादशकपालं
 ५ निर्धेपेत् संग्रामं जित्येन्द्राग्री एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति
 य एति जनतामैन्द्राग्रमेकादशकपालं

- वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । जयते । अपेति । वै । एतस्मात् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । नमति ।
 य । संग्राममिति । स-ग्रामम् । उपप्रयातीत्युप-प्रयाति । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् ।
 १० एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । निरिति (२) । वपेत् । संग्राममिति । स-ग्रामम् ।
 उपप्रयास्यन्नित्युप-प्रयास्यन् । इन्द्राग्री इतीन्द्र-अग्री । एव । स्वेन । भागधेयेनेति । भाग-धेयेन । उपेति ।
 धावति । तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । धत्तः । सह । इन्द्रियेण । वीर्येण । उप । प्रेति ।
 याति । जयति । तम् । संग्राममिति । स-ग्रामम् । वीति । वै । एष । इन्द्रियेण । वीर्येण । ऋध्यते । य ।
 संग्राममिति । स-ग्रामम् । जयति । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
 १५ निरिति । वपेत् । संग्राममिति । स-ग्रामम् । जिब्या । इन्द्राग्री इतीन्द्र-अग्री । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति । भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् (३) ।
 धत्तः । न । इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । ऋध्यते । अपेति । वै । एतस्मात् । इन्द्रियम् । वीर्यम् ।
 नमति । य । एति । जनताम् । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् ।

- स्पर्शं सवर्षं १क्षेत्रे १विषये । क्षेत्रं सदपत्योत्पत्तिस्थानम् । सजाता. समानजन्मानो
 २० वशीकृता पुरुषा । १इन्द्रियं १वीर्यं च शत्रो १वृद्धक्ते वर्जयति । इन्द्रियम् इन्द्रेणामना सृष्ट
 प्रजाकारणं वीर्यं सामर्थ्यं येन सजाता वशीक्रियन्ते । पाप्मलक्षणेन च १भ्रातृव्येण १वि १जयते
 व्यावृत्तो भूत्वा जय प्राप्नोतीति । “ निपराग्या जे ” (पा १.३.१९) इत्यात्मनेपदम् ॥

अप वा इत्यादि । संग्रामजयार्थं १संग्रामम् उपप्रयास्यतः ॥

वि वा एष इत्यादि । १संग्रामं जित्वा स संग्रामश्रान्त्या इन्द्रियवीर्यहानिर्भरतीति ॥

- २५ अप वा इत्यादि । १जनताम् एध्यतो वादार्थं संग्रामार्थं वा । १जनता जनसमूहः ।
 “ संग्रामजनसंभुगदायैष्यन्तलृ ” (पा ४.२.४४) इति तल्लयपात् पूर्वस्योदात्तयम् (पा ६.१.१९३) ।

६. भैर-शेप्रकियेव । ७-७. तै.तै.२.३.६. - ‘जता जन लभार्थं वा’ नास्ति ।

काव्याः इष्ट १]

निर्वपेज्जनतामिप्पान्द्राग्री एव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
धत्तः सहैन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपत् पूषा वा इन्द्रियस्य
वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४) स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मा इन्द्रियं
वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव
प्रति तिष्ठत्यैन्द्राप्रमेकादशकपालमुपरिष्टान्निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायैन्द्रियं

वीर्यमुपरिष्टादात्मन् धत्ते ॥ १ ॥

[प्रजाकाम इन्द्राग्री उपप्रयास्यैन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वीर्यं पूषणमिपैकान्नर्चयारिश्वाच्यं]]

निरिति । वपेत् । जनताम् । एष्यन् । इन्द्राग्री इतिन्द्र-अग्री । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । धत्तः । सह । इन्द्रियेण ।
वीर्येण । जनताम् । एति । पौष्णम् । चरुम् । अनु । निरिति । वपेत् । पूषा । वै । इन्द्रियस्य । १०
वीर्यस्य । अनुप्रदातेत्यनु-प्रदाता । पूषणम् । एव (४) । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मे । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अनु । प्रति । वृच्छति । क्षेत्रपत्यमिति
क्षेत्र-पत्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । जनताम् । आगत्येया-गत्यं । इयम् । वै । क्षेत्रस्य । पतिः ।
अस्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । ऐन्द्राप्रमिथ्यैन्द्र-अप्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
उपरिष्टात् । निरिति । वपेत् । अस्याम् । एव । प्रतिष्ठायैति प्रति-स्थायै । इन्द्रियम् । वीर्यम् । १५
उपरिष्टात् । आमन् । धत्ते ॥ १ ॥

[मेषं २.१.१; कायं १.१७]

'पौष्णं' चरुम् । जनतामेत्यतः जनसमूहं सभादिकं गमिष्यतः इन्द्रियसर्वहानिः भीया स्यात्,
तप्रतिष्ठापनार्थेष्टिः; पूर्वोक्तस्याः अधिकलाभाय वा । प्रजादानन्तरं 'निर्वपणमनुनिर्वपणम्,
अनुकमेण प्रदान अनुप्रदानम् ॥

२०

'क्षेत्रस्य' 'चरुं' 'निः' 'वपेत्' 'जनताम् आगतसतः । 'इयं पृथिवी' 'क्षेत्रस्य' 'पतिः'

'क्षेत्रभस्मीनामधिरतिश्वात् । तस्याजनता गत्या अभिमनमंशया अनपेष्टया पृथिव्यां प्रतिष्ठितो
भरति । आर्यं गदिर्ये प्रतिष्ठा फल, रात्रिमन्त्यापात् ॥

उपरिष्टादिनि ॥ 'क्षेत्रस्योत्तरराज्यस्या प्रतिष्ठितो भूत्वा इन्द्रियं 'वीर्यं च 'उपरिष्टात्,
मर्षस्त्रिजगामानिनि कात्रे आमनि 'धत्ते स्थापयति । एषं क्षेत्रस्य नैमित्तिकमिति केचित् । २५
प्रतिष्ठार्थमित्ये । उपरिष्टादैन्द्रात्मन् 'इन्द्रियसर्वप्रतिष्ठाग्यापनार्थमिति ॥

इति निर्वापे कण्ठे द्वितीयप्रगाठके प्रथमोऽनुवाचः ॥

अग्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् पथो वा एपोऽध्वपथेनेति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्यग्निमेव पथिकृतः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमपथात् पन्थामपि नयत्यनड्वान् दक्षिणा वही ह्येव समृद्ध्या

- ५ अग्रये। पथिकृत इति पथि-कृते। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम्। निरिति। वपेत्। यः। दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास-याजी। सन्। अमावास्यामित्यमा-वास्याम्। वा। पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम्। वा। अतिपादयेदित्यति-पादयेत्। पथः। वै। एपः। अधीति। अपथेन। एति। यः। दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास-याजी। सन्। अमावास्यामित्यमा-वास्याम्। वा। पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम्। वा। अतिपादयतीत्यति-पादयति। अग्निम्। एव।
- १० पथिकृतमिति पथि-कृतम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग-धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव। एनम्। अपथात्। पन्थाम्। अपीति। नयति। अनड्वान्। दक्षिणा। वही। हि। एपः। समृद्ध्या इति सम्-ऋद्धयै।

अग्रये पथिकृत इत्यादि ॥ दर्शपूर्णमासाम्यामिष्टवान् दर्शपूर्णमासयाजी । “ कर्णे यजः ” (पा ३-२-८५) इति णिनिः । अमावास्यापौर्णमासीशब्दौ ‘ कर्मनामधेयकालवचनौ । स्वकाले १५ अननुष्ठानमतिपादनम् । पथो वा इति । पथः प्रच्युतो भूत्वा ‘ अपथम् ‘ अप्यारूढः तेनेति गच्छतीति । “ पथो विमापा ” (पा ५-४-७२) इति समासान्तः । ‘ अनड्वान् अनसो वोढा । पृथेदरादिः (पा ६-३-१०९) । अन्याहार्यमासाद्यानड्वाहं दक्षिणां ददाति-वहीति । वहनप्रदेशो वहः । तद्वान् वही । तेन वहता च यागानतिपन्नतां निनीपोः समृद्धयै भवत्यनड्वान् ॥

- २० दर्शोद्यतिग्रमेऽष्टाकपालः पथिकृतऽग्नये ।
अथत्वाचरणेऽष्टाकपालं धातपतं चरेत् ॥ ६ ॥
एनदीयाक्षराधस्तुभा घामित्यत्र घर्णितः ।
विशाचमइषाधे तु यजेद्वाक्षोऽन्नकं इविः ॥ ७ ॥
अक्षराधंन्येतर्दीयः शृणुष्वेत्यत्र घर्णितः ।
नायुं योऽमिषरेदेप कुर्याद्द्रवते इविः ॥ ८ ॥
२५ कुर्यान् घ्रामिमघागं नरगोमृत्तितद्रवे ।
सुसुंशुरपगृष्टसुम्यो रीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥
एते प्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामयतेऽग्नये ।
अनुषांते द्विर्निये तु रियगाः पाथिकृतादयः ॥ १० ॥

१. तै१, तै२- 'यचणौ । २. तं- अगम् । ३. तै१, तै२, तै३- आम्तः ।

७. भ. इ. जो. ना. प. मी. श- ते; द- 'गु' नाम्नि ।

काम्या इष्टयः]

अग्रये व्रतपतये (१) पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेपेद्य आहिताग्निः सन्नब्रह्मिब
 चरेदग्निमेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं व्रतमा लम्बयति व्रतौ
 भवत्यग्रये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेपेद्य रक्षांसि सचरेदग्निमेव रक्षोहणः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांस्यप हन्ति निशितायां निर्धेपे (२)
 निशितायां हि रक्षांसि प्रेरते संप्रेर्णान्येवैनानि हन्ति परिश्रिते
 याजयेद्रक्षसामर्नन्ववचाराय रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसाम् स्त्व्या

अग्रये। व्रतपतय इति व्रत-पतये (१)। पुरोडाशम्। अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम्। निरिति।
 वपेत्। यः। आहिताग्निरित्याहित-अग्निः। सन्। अब्रह्मम्। इव। चरेत्। अग्निम्। एव।
 व्रतपतिमिति व्रत-पतिम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग-धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव।
 पुनम्। व्रतम्। एति। लम्बयति। व्रत्यः। भ्रति। अग्रये। रक्षोघ्न इति रक्षः-घ्ने। पुरोडाशम्। १०
 अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम्। निरिति। वपेत्। यम्। रक्षांसि। सचरेत्। अग्निम्। एव।
 रक्षोहणमिति रक्षः-हर्नम्। स्वेन। भागधेयेनेति भाग-धेयेन। उपेति। धावति। सः। एव।
 अस्मात्। रक्षांसि। अपेति। हन्ति। निशितायामिति नि-शितायाम्। निरिति। वपेत् (२)।
 निशितायामिति नि-शितायाम्। हि। रक्षांसि। प्रेरते इति प्र-ईरते। संप्रेर्णानिति संप्रेर्णानि।
 एव। एनानि। हन्ति। परिश्रिते इति परि-श्रिते। याजयेत्। रक्षसाम्। अर्नन्ववचारायेत्यर्ननु- १५
 अवचाराय। रक्षोघ्नी इति रक्षः-घ्नी। याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये। भवतः। रक्षसाम्। स्त्व्ये।

अब्रह्ममिति ॥ वृत्तेऽशादनुवचनादि अब्रह्मम्। “यतोधातदर्शं” (पा ६.२.१५६)
 इत्युत्तरपदान्तोत्तम्। आ लम्बयतीति। “लम्बे” (पा ७.१.६४) इति नुम्। व्रत्य इति।
 चरितस्याब्रह्मवापनयनात् स्वयमपि व्रत्यः भवति ॥

सचरेदिति ॥ पद्य समयाये, धावेरन् इत्यर्थः। निशितायामिति। निशितायां मध्यं निशिता २०
 रात्रिः, तत्रोपायः अग्रये रक्षोघ्ने निः वपेत्। आदृश्व तस्याः साद्रुण्यसामर्थादमासास्यायाः
 कालापनयः स्यादिति। प्र ईरते प्रकषेण संचरन्ति। तस्मात् संप्रेर्णानि सम्यक् श्रुतप्रचरणा-
 न्येतानि भवन्ति। परिश्रिते परितःश्रुतिते, रक्षसाम् अनन्ववचाराय अननुप्रवेशाय। रक्षोघ्नीति।
 “या हृन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घवम्। रक्षोघ्नी “रक्षोघ्नीं वज्रिणम्”,
 “नि उवोतिपा वृहता” (तैसं १.२.१४) इति द्वे “याज्यानुवाक्ये इति। यज्यनयेति याग्या। २५

ध. वं२- व्रते असायु अब्रह्मवचनादि; मै४-व्रते असायुः अब्रह्मवचनादिः। ५. मै.४-भाषयेत्;
 वं१.३२-वेधेरेत्। ६. वं१.३२.मै.४-अग्न च। ७. वं१.३२.मै.४-अश्रुत। ८. वं१.३२.मै.४-परिष्ठादि।

अग्रये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेदभिचरक्षेपा वा अस्य घोरा तन्व्यद्रुत्ससा
 एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमाछैत्यग्रये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेदस्य गावो
 वा पुंरुमा (३) वा प्रमीयैरन् यो वा विभीयादेपा वा अस्य भेषज्या तन्व्यत्
 सुरभिमती तथैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति पृतीगन्धस्थापहत्या अग्रये
 ५ क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेत् संग्रामे संयत्ते भागधेयेनैवैनं शमयित्वा परान्भि

अग्रये । रुद्रवत् इति रुद्र वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । वृषेत् ।
 अभिचरन्निर्लाभि-चरेत् । एषा । वै । अस्य । घोरा । तन् । यत् । रुद्र । तस्मै । पुन । एनम् ।
 एति । वृश्चति । ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अग्रये । सुरभिमत् इति सुरभिमते ।
 पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । वृषेत् । यस्य । गाव । वा । पुंरुमा (३)
 १० वा । प्रमीयैरन्निति प्र-मीयैरन् । य । वा । विभीयात् । एषा । वै । अस्य । भेषज्या । तन् । यत् ।
 सुरभिमतीति सुरभि मती । तयो । एव । अस्मै । भेषजम् । करोति । सुरभिमत् इति सुरभिमते ।
 भवति । पृतीगन्धस्थेति पृति गन्धस्य । अपहत्या इत्यप हत्ये । अग्रये । क्षामवत् इति क्षामवते ।
 पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । वृषेत् । संग्राम इति संग्रामे ।
 संयत्त इति सं यत्ते । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । पुन । एनम् । शमयित्वा । परान् । अभि ।

१५ "ऋह्लोर्ण्यत्" (पा ३ १ १२४), "यजयाच" (पा ७ ३ ६६) इति कुन्वामान् । अगदानेन
 सद्योच्यत इत्यनुमान्या, सहायेऽनुशब्द । पूर्वप्रणयत् ॥ "सृत्ये विनाशाय भवति । सुरतित्वा
 नितनत् (पा ३ ३ ९४), 'धानन्तरमिति केचित् ॥

"रुद्रवते घोरलभान्वते" अभिचरन् । एषा वा इति । रुद्रशदेन "तद्रमो घोरत्व लक्ष्यते ।
 २० एषा खलु अस्य अग्रे घोरा तन्व यत् रुद्रवद्घोरलभान्वत्, तस्मै तादृशघोरमूर्तमे एनम्
 अभिचर्यमाणम् आ वृश्चति आभिमुख्येन छिनत्ति । तत् ताजक् तदानीम् एन आर्ति
 गच्छति । "उपमर्गादिति 'धातौ" (पा ६ १ ९१) इति वृद्धि ॥

"सुरभिमते सुरभिगधरते । यस्येति । "यस्य सन्नन्धिन गाय वा पुरपा वा सातलेन
 प्रमीयेत् । यो वेति । पृथगधिकार केचिदाह । पूनीगन्धाद्वीति, अपहत्यादे दर्शनात् । पूनीगध
 "शरगभो दुर्गभो वा" । रात्रिमत्रयापेन तन्निरृति फलम् । "भेषया भेषजे साधु"
 २५ (पा ४.४ ९.८) ॥

"क्षामवते शीघ्रेण निप्राण्येन तद्वते । आमदत्तेन पुरोडाशेन भागधेयेन आग्नीयेन जनभिये
 अग्नि क्षामयित्वा परान् शत्रून् अस्ये अभि निर्दिशति निप्राण्येन दर्शयति । तत् च

१. मे०-तन्व्यानेनैव धारयन्परिमां । २०. तं- तद्वृत्तियम् । २१. मे०- धातो । २२-२३.
 तै० तै० मे०- शरगभ । २३. तै० तै० मे०- साधु इत्ययानन्तर 'पूनीगध दुर्गभ' ।

काम्या इष्टय]

निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स मीयते जयति तः संग्राम-
 (४) अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्द्विस्य
 प्रियतमाऽग्रये क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवेनः शमयति नैषां
 पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्रये
 क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवेनः शमयति।

ना(५) अपरं गृहान् दहति ॥ २ ॥

[ब्रतपतये निशिताया निरपेत् पुरुषा संग्राम न चत्वारि च ।]।

निरिति । दिशति । यम् । अरेषाम् । विध्यन्ति । जीवति । स । यम् । परेषाम् । प्रेति । स ।
 मीयते । जयति । तम् । संग्राममिति स ग्रामम् (४) । अभिति । वै । एष । एतान् । उच्यति ।
 येषाम् । पूर्वापरा इति पूर्वं अपरा । अन्वञ्चं । प्रमीयन्ते इति प्र मीयन्ते । पुरुषाहुतिरिति १०
 पुरुष-आहुति । हि । अस्य । प्रियतमेति प्रिय तमा । अग्रये । क्षामयत इति क्षाम यते । पुरोडाशम् ।
 अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधेयेनेति भाग धेयेन । एव । एवम् । शमयति । न ।
 एषाम् । पुरा । आयुष । अपरं । प्रेति । मीयते । अभिति । वै । एष । एतस्य । गृहान् ।
 उच्यति । यस्य । गृहान् । दहति । अग्रये । क्षामयत इति क्षाम-यते । पुरोडाशम् ।
 अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधेयेनेति भाग धेयेन । एव । एवम् । शमयति । १५

न (५) । अस्य । अपरम् । गृहान् । दहति ॥ २ ॥

[मेस २११०, ११, काश १० २-७]

अरेषाम् आत्मीयाना मध्ये यथ विध्यन्ति शत्रव् । स जीवति, परेषा शत्रूणा मध्ये यथ
 विध्यन्ति । स प्र मीयते म्रियते, तथा च त संग्राम यजयति ॥

अभि वा इति ॥ एष अभि एतान् अभि उच्यति आभिमुख्येन समगति । उच २०
 समनाये, दैवादिक । कान् इत्याह-वेषा सवधिन पूर्वापरा पूर्वं चापरे च ज्ञातय अन्वञ्च
 अन्वगतय अविच्छेदेन क्रमोल्लङ्घनेन पुन पुन म्रियेरन्, पुरुषाहुते प्रियतमत्वात् ।
 नैषामिति । एषाम् आत्मीयाना मध्ये आयुष शतसंस्तप्रमाणत्वात् पुरा पूर्वम् अपरं न
 प्र मीयते पूर्वं मृतेभ्य कश्चिदन्यो न म्रियते ॥

अभि वा इत्यादि ॥ पूर्वम् । नात्येति । अस्य गृहान् अपरं न दहति पुनर्न २५
 दहति । क्रियाविशेषणत्वात्पुसकत्वम् ॥

इति द्वितीये द्वितीये द्वितीयोऽनुवाक ॥

१४ ल-जनयति । १५ पर-ल-अन्वगतय, मै-अन्वज्जमतय । १६-१६ त-
 पुरुषाहुति प्रियतमा । १७ मे- 'अनुवाक' नास्ति ।

अग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धयेद्यं कामो नोपनमेद्भिमिव कामः स्वेन
भागधेयेनोर्ष धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैनं कामो नमत्यग्रये यविष्टाय
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धयेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वाऽग्निमेव यविष्टः स्वेन
भागधेयेनोर्ष धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१) युवते वि पाप्मना

५ भ्रातृव्येण जयतेऽग्रये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं

अग्रये । कामाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । वृषेत् । यम् । काम ।
न । उपनमेदित्युप नमेत् । अग्निम् । एव । कामम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । स । एव । एनम् । कामेन । समिति । अर्धयति । उपेति । एनम् । काम । नमति ।
अग्रये । यविष्टाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वृषेत् । स्पर्धमान ।
१० क्षेत्रे । वा । सजातेष्विति स-जातेषु । वा । अग्निम् । एव । यविष्टम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तेन । एव । इन्द्रियम् । वीर्यम् । भ्रातृव्यस्य (१) । युवते ।
वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । जयते । अग्रये । यविष्टाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।

अग्रये कामायेत्यादि ॥ वेदिके कर्मणि फलस्य नियतत्वात् कृष्यादिफलविषय काममाह ;
सर्कामविषयमन्ये न्रुवते । स एवेति । १स अग्नि कामयमानम् १एन १कामेन १सम् १अर्धयति ।
१५ स च १काम १एनम् १उप १नमति ॥

यत्रिष्ट युवतम , पृथक्कर्तृतमो वा । १युवते पृथक्करोति । व्यत्ययेन १आत्मनेपदम् ।
१पाप्मना १भ्रातृव्येण व्यानृत्तो जयमाप्नोति ॥

१कामोपनतिमानाङ्क्षन् कामुका(मदा)प्रागन्ये चरेत् ।

स्पर्धमानो यविष्टाय चङ्क्षये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

२० तथाऽग्निचर्यमाणोऽपि यविष्टाय हविश्चरेत् ।

इत्स्नातु-प्राप्तये कुर्याद्दविरानुष्मतेऽग्रनये ॥ १२ ॥

भूतिकामो हवि कुर्याद्द्विष्टये जातवेदसे ।

कान्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्द्वरमतेऽग्रनये ॥ १३ ॥

आशा कर्तुमभीष्यु सन् कुर्यात् तेजस्वनेऽग्रनये ।

२५ वैरिणोऽग्निमेव याम्छन् सादन्त्याय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥

अनुषाणे नृतीयेऽग्निम् कामुकष्टादप १धृता ।

१. मेर- घ ।

८. १- कामोपायमाकाङ्क्षन् । ९. आ ना- ०मर्माच्यु , अ उ वा पा- ०ममीष्टु । १०. १-स्यूता ।

काम्या इत्यय.]

निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्टुः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांसि
 यवयति नैनमभिचरन्स्तृणुतेऽग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत
 सर्वमायुरियामित्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मि(२)-
 न्नायुर्दधाति सर्वमायुरेत्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूर्तिकामोऽग्निमेव
 जातवेदसः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूर्तिं गमयति भवत्येवाग्नये ५

रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं

निरिति । वपेत् । अभिचर्यमाण इत्यभिचर्यमाण । अग्निम् । ए॒न । यविष्टम् । स्वेन । भागधेयेनेति
 भागधेयेन । उपेति । धावति । स । ए॒व । अस्मात् । रक्षांसि । यवयति । न । ए॒नम् ।
 अभिचरन्तिलभि चरन् । स्तृणुते । अग्नये । आयुष्मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टाकपालम् ।
 निरिति । वपेत् । य । कामयेत । सर्वम् । आयु । इयाम् । इति । अग्निम् । ए॒न । आयुष्मन्तम् । १०
 स्वेन । भागधेयेनेति भागधेयेन । उपेति । धावति । स । ए॒व । अस्मिन् (२) । आयु ।
 दधाति । सर्वम् । आयु । ए॒ति । अग्नये । जातवेदस इति जातवेदसे । पुरोडाशम् ।
 अष्टाकपालमित्यष्टाकपालम् । निरिति । वपेत् । भूर्तिकाम इति भूर्तिकाम । अग्निम् । ए॒व ।
 जातवेदसमिति जातवेदसम् । स्वेन । भागधेयेनेति भागधेयेन । उपेति । धावति । स । ए॒व । ए॒नम् ।
 भूर्तिम् । गमयति । भवेति । ए॒व । अग्नये । रुक्मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टाकपालम् । १५

१ रक्षांसि २ यवयति ३ अभिचरत सकाशात् रक्षांसि बाधकानि पृथक्करोति तत प्रच्याययति ।
 योतेर्णिचि व्यत्ययेन वृद्धयभाज । ततश्च साधनाभावात् ४ न ५ ए॒नम् ६ अभिचरन् ७ स्तृणुते न
 हिसिद्ध क्षमते ॥

अग्नय आयुष्मत् इत्यादि ॥ गतम् । सर्वमायु श्रौत शत वर्षाणि, 'पोडशाधिक शत
 वा' (द्र छा० ३ १६ १-७) छान्दोग्योपनिषदि श्रुतत्वात् ॥ २०

अग्नये जातवेदसे इति ॥ जाताना वेदिता जातधनो वा जातवेदा (द्र निरुक्त ७ १९) ॥
 रुक्मान् दीप्तिमान् ।

२-२ तत २ मैल- 'रक्षांसि यवयति' नास्ति । ३ मैल- शत । ४-४ तत १ मैल-
 पोडश वा शत ।

निर्वपेद्रुकामोऽग्निमेव रुक्मन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् रुक्म
 दधाति रोचते एवाग्रये तेजस्वते पुरोडाशं (३) मृष्टार्कपालं निर्वपेत् तेजस्कामो-
 ऽग्निमेव तेजस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्व्येव
 भवत्पग्रये साहन्याय पुरोडाशंमृष्टार्कपालं निर्वपेत् सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्य-

५ स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यस्सीक्षते ॥ ३ ॥

[भ्रातृव्यस्यास्मिन् तेजस्वते पुरोडाशंमृष्टार्कपालं ।] ।

निरिति । वपेत् । रुक्म इति रुक्-काम । अग्निम् । एव । रुक्मन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मिन् । रुक्म । दधाति । रोचते । एव । अग्रये ।
 तेजस्वते । पुरोडाशं (३) । अष्टार्कपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । तेजस्काम इति
 १० तेज क्काम । अग्निम् । एव । तेजस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति ।
 स । एव । अस्मिन् । तेज । दधाति । तेजस्वी । एव । भवति । अग्रये । साहन्याय । पुरोडाशं ।
 अष्टार्कपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । सीक्षमाण । अग्निम् । एव । साहन्यम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तेन । एव । सहते । यम् । सीक्षते ॥ ३ ॥

[मैत्र २१-११ , काश १०७]

१५ तेजस्वान् ऐश्वर्यवान् ॥

साहन्यायेति ॥ साधु अभिभविता सहन्त । औणादिको झच् (उ ४१३, ४१५) । स एव
 'साहन्य । छान्दसो यत् (पा ५ १ ६७) । 'सीक्षमाण अभिभवितुमिच्छन् शत्रून् । तितिधि
 तुमिच्छन् निम्राहानिति वेचित् । सहते सनि द्वा-दस 'दीर्घत्वमन्यासलोपश्च । धात्व-तर वा
 सीक्षतिर्द्रष्टव्य । तेनैवेति । 'तेन साहन्येनाग्निना सहायेन सह यजमान 'सहते अभिभवति ।
 २० वम् । 'य 'सीक्षते अभिभवितुमिच्छति ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीयं तृतीयोऽनुनाक ॥

५. तै१ तै२ मै६-औदर्यवान् । ६. ५२-सहन्य, स-सहित । ७. मै-ईत्वम् ।

काम्या इष्टयः]

अग्रयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेयः कामयेतान्नवान्तस्यामित्यग्निमेवान्नवन्तः
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेष भवत्यग्रयेऽन्नादार्य
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेयः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नाद (१) एव भवत्यग्रयेऽन्नपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेयः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवान्नपतिः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवत्यग्रये पर्वमानाय

अग्रये । अन्नवत् इत्यन्न-वृत्ते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वृत्ते । यः ।
कामयेत् । अन्नवानित्यन्न-वान् । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । अन्नवन्तमित्यन्न-वन्तम् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अन्नवन्तमित्यन्न-वन्तम् ।
करोति । अन्नवानित्यन्न-वान् । एव । भवति । अग्रये । अन्नादायेत्यन्न-अदार्य । पुरोडाशम् । १०
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वृत्ते । यः । कामयेत् । अन्नाद इत्यन्न-अदः । स्याम् ।
इति । अग्निम् । एव । अन्नादमित्यन्न-अदम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
सः । एव । एनम् । अन्नादमित्यन्न-अदम् । करोति । अन्नाद इत्यन्न-अदः (१) । एव । भवति ।
अग्रये । अन्नपतय इत्यन्न-पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वृत्ते ।
यः । कामयेत् । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । अन्नपतिमित्यन्न-पतिम् । १५
स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अन्नपतिमित्यन्न-पतिम् ।
करोति । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः । एव । भवति । अग्रये । पर्वमानाय ।

अग्रयेऽन्नवत् इत्यादि ॥ ^१अन्नवान् बह्वन्ः ॥

^२अन्नादः अन्नादनशक्तियुक्तः ।

^३अन्नपतिः अन्नस्य पालयिता ॥

२०

यो "वाञ्छत्यन्नवान् स्यां स कुर्यादन्नवतेऽन्नये ॥ १५ ॥

^१वाञ्छत्यन्नवान् इति नमश्चादाय हविश्चरेत् ।

^२अन्नादस्वामितार्थी ह्यन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥

पर्वमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिमिर्गुणैः ।

युक्तेभ्यः कुस्ने दीर्घरोगयुक्तो हविश्चरेत् ॥ १७ ॥

२५

चधुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।

इद्वचसागमारभ्य ये श्रोक्ता एवदन्वराः ॥ १८ ॥

११. इ. २१. नै. शृ. हो१-^०त्यन्नवत्त्वम् । १२. अ. आ. उ. फ. जो. उ. ना. पा. - वाञ्छत्यन्नादके ।

१३. नै. हो१-^०स्वामितार्थे ।

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्रये पावकायाम्रये शुचये ज्योगामयावी यदग्रये पर्वमानाय
निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रये (२) पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन
दधाति यदग्रये शुचय आयुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येवैतामेव
निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्रये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्रये

- ५ पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । अग्रये । पावकाय । अग्रये ।
शुचये । ज्योगामयावीति ज्योक् आमयावी । यत् । अग्रये । पर्वमानाय । निर्वपतीति निः-वपति ।
प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । अग्रये (२) । पावकाय । वाचम् ।
एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । अग्रये । शुचये । आयुः । एव । अस्मिन् । तेन ।
दधाति । उत । यदि । इतासुरीति-असुः । भवति । जीवति । एव । एताम् । एव । निरिति ।
१० वपेत् । चक्षुष्काम इति चक्षुः-कामः । यत् । अग्रये । पर्वमानाय । निर्वपतीति निः-वपति ।
प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । अग्रये ।

पवमानः पापानां शोधयिता प्राणस्थितिहेतुः । पावकः पापविक्षेपहेतुः वाचः प्रवृत्तिहेतुः ।
शुचिरौज्वल्यहेतरायुषोऽभिवृद्धिहेतुः । ज्योगामयावी दीर्घामयः । उतेति । गतासुरपि एतत्कर्म-
सामर्थ्यात् जीवति एव आयुरन्तरं लभते ॥

- १५ एतामेवेत्यादि ॥ चक्षुष्कामः तिमिरादिदोषनिवृत्तिकामः । यदि अपि अन्धः भवति
अनेन कर्मणा प्र पश्यति एव प्रकृष्टदर्शनवान् भवति ॥

त्वमग्ने इन्द्र इत्थं तदर्थं वर्णितोऽसिलः ।

प्रजाकामः "दुग्रवते वह्ये पुत्रिणे तथा " ॥ १९ ॥

"इन्द्रायेति हविर्भ्यां तु "युक्तामिष्टिमिहाचरेत् ।

- २० क्षीरादिरसनामस्तु कुर्यादग्नवते चरम् ॥ २० ॥

धनकामो यमुमते बह्येऽग्न हविश्चरेत् ।

युद्धं जित्वाऽश्वकामस्तु कुर्याद्वाग्नवतेऽग्नये ॥ २१ ॥

द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादाग्नयेऽग्निवते हविः ।

ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्याद्ब्रह्मताग्निविनाशने ॥ २२ ॥

- २५ अन्नवधामारभ्य ज्योतिष्मदवसानतः ।

अनुपाके चतुर्षुऽग्न प्रमेयेते समीरिताः ॥ २३ ॥

१. छ- प्राण(१)रिपिनरेतुः । २. छ-'पावकः' नास्ति । ३. सं- पापकरोपदेतुः; मर-
पापकरोपदेतुः; छ-'पापयोपदेतुः' नास्ति । ४. मे- गतासुरपि । ५. सं- एतामेवेति ।

१४-१५. इ. जो. ना. हा-पुत्रकामः निर्गरे पुत्रिणेऽग्नये । १५. आ. क. -इन्द्रायेह; इ-इन्द्राय च ।

१० ११. आ. क. -इष्टि गताचरेत्; २१. १०१-इष्टिमिमां चरेत्; मे-अग्निपुनामिमां चरेत् । १७. २१- प्रमेयेत ।

काम्या इष्टयः]

पात्रकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति यद्ग्रये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन दधा (३)-
 त्वुत यद्यन्वो भवति प्रैव षडपत्प्रये पुत्रवते पुरोडाशमृष्टार्कपालं निर्धेदिन्द्राय
 पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासं प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र
 यच्छत्यग्रये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्धेद्यः कामयेत रसवान्तस्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवैनं रसवन्तं करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे ५
 भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव हृन्देऽग्रये वसुमते पुरोडाशमृष्टार्कपालं
 निर्धेद्यः कामयेत वसुमान्तस्यामित्यग्निमेव वसुमन्तः स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति

पात्रकार्यं वाचम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । अग्रये । शुचये । चक्षुः । एव ।
 अग्निम् । तेन । दधाति (३) । उत । यदि । अन्यः । भवति । प्रेति । एव । पुस्यति । अग्रये ।
 पुत्रवत इति पुत्र-वते । पुरोडाशम् । अष्टार्कपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय । १०
 पुत्रिणे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । प्रजाकाम इति प्रजा-कामः । अग्निः ।
 एव । अस्मि । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रजनयतीति प्र-जनयति । वृद्धाम् । इन्द्रः । प्रेति । यच्छति ।
 अग्रये । रसवत इति रस-वते । अजक्षीर इत्यज-क्षीरे । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत ।
 रसमिति रस-वान् । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । रसवन्तमिति रस-वन्तम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एतन् । रसवन्तमिति रस-वन्तम् । करोति १५
 (४) । रसमिति रस-वान् । एव । भवति । अजक्षीर इत्यज-क्षीरे । भवति । आग्नेयी । वै । एषा ।
 यत् । अजा । साक्षादिति स-अथात् । एव । रसम् । अवेति । हृन्दे । अग्रये । वसुमत् इति
 वसु-मते । पुरोडाशम् । अष्टार्कपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत ।
 वसुमानिति वसु-मान् । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । वसुमन्तमिति वसु-मन्तम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । २०

पुरान् पुत्रजननशक्तिमान् ॥ पुरी पुनरुद्धितुः ॥

१ रसवान् प्रशान्तरसोऽतिहेतुः, अन्नगानियंके ।

अजक्षीरे भवतीत्यादि । गतम् । अग्नेः स्वभूता १ आग्नेयी । “ मरुत्प्रविक्रियमान् ” १

(पा ४-२-८ वा २) इति दक् । १ वसुमान् वासतेतुनिर्गरेष्टैर्जन्न्वान् ॥

पात्रमृते इति । वाजोऽनं १ तमाभनमृतान् मघामान् १ धारति १ अग्रदृष्ट्येन प्रान्तेऽग्नि २५

वाजमत् । १ निर्वाति मर्तुनिच्छति । वाजदिप्रान्त्यपनेर १ गमानं १ तिनीपति, न तु जपनायेन

६-६. मे-० ५११/४००० । U. ११.१२-५५०० । C. ११.१२-५११०० ।

मे... १५

स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्रयं वाजसूते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्धेपेत् संग्रामे संयत्ते वाजं (५) वा एष सिंसीर्षति यः संग्रामं जिगीपत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसूदग्निमेव वाजसूतः स्वेन भागधेयेनोर्षं धावति धावति वाजः हन्ति वृत्रं जयति तः संग्राममथो अग्निर्विव न प्रतिधूपे भवत्यग्रयंसिध्वते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्धे-
 ५ पेद्यस्याग्नावधिमन्व्युद्धरेयुनिर्दिष्टभागो वा एतयोर्नन्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमान(६)भुभि सं भवतः स ईश्वर आतिमातोर्षदग्रयंसिध्वते निर्धेपति भागधेयेनैवैनौ

स । ए॒त् । ए॒नम् । वसु॑मन्तमिति वसु॑मन्तम् । करो॑ति । वसु॑मानिति वसु॑ मान् । ए॒व । भ॒वति । अ॒ग्रय॑ । वा॒जसू॑त इति वाज सूते । पुरो॑डाशम् । अ॒ष्टार्क॑पालमित्यष्टा क॒पालम् । निरि॑ति । व॒पेत् । स॒ग्राम॑ इति स ग्रामे । सं॒यत्त॑ इति स यत्ते । वा॒जम् (५) । वै । ए॒ष । सि॒सिर्ष॑ति । य ।
 १० स॒ग्राम॑मिति स ग्रामम् । जिगी॑पति । अ॒ग्नि । खलु॑ । वै । दे॒वाना॑म् । वा॒जसू॑दिति वाज सूतः । अ॒ग्निम् । ए॒त् । वा॒जसू॑तमिति वाज सूतम् । स्वे॒न । भा॒गधे॑येनेति भाग धेयेन । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ । धा॒वति॑ । वा॒जम् । ह॒न्ति । वृ॒त्रम् । ज॒यति॑ । तम् । स॒ग्राम॑मिति स ग्रामम् । अ॒यो इति॑ । अ॒ग्नि । इ॒व । न । प्र॒तिधू॑प इति प्रति-धूपे । भ॒वति॑ । अ॒ग्नये॑ । अ॒ग्निव॑त् इत्यग्नि वते । पुरो॑डाशम् । अ॒ष्टार्क॑पालमित्यष्टा-क॒पालम् । निरि॑ति । व॒पेत् । य॒स्य । अ॒ग्नौ । अ॒ग्निम् । अ॒न्युद्ध॑रेयुर्त्यग्नि उद्धरेयु ।
 १५ निर्दि॑ष्टभाग इति निर्दिष्ट-भाग । वै । ए॒तयो॑ । अ॒न्य । अ॒निर्दिष्ट॑भाग इत्यनिर्दिष्ट भाग । अ॒य । तौ । सु॒भ॒व॒त्प्रा॑रिति स भवन्तौ । य॒ज॒मा॒नम् (६) । अ॒भि । स॒मिति॑ । भ॒वत॑ । स । ई॒श्वर॑ । आ॒र्तिम् । आ॒तो॒रि॒त्या अ॒तो॑ । यत् । अ॒ग्नये॑ । अ॒ग्नि॒रत् इत्यग्नि-वते । नि॒र्धे॒पती॑ति नि -रपति । भा॒गधे॑येनेति भाग-धेयेन । ए॒त् । ए॒नौ ।

अस्यार्थ । धारतीत्यादि । वाज वाजार्थं संग्रामं धावति आक्रामति, वृत्र वारक पापादिक

२० च हन्ति, जयति च संग्रामम् । अपो अपि च अग्नि इव अय न प्रतिधूपे । प्रतिधूपयितुं शक्यो न भवतीत्यर्थे नै-प्रत्यय (पा ३ ४ १४) । अप्रधूप्य भवति इत्यर्थ ।

अग्निान् आन्यतरेण तदान् । " छन्दसीर " (पा ८ २ १५) इति मतुपो वत्त्वम् । उपरि प्रणयनमुद्धरणम् । तस्योपरि पुन प्रणयनमन्युद्धरणं प्रमादादिना । तत्र तयोरेक निर्दिष्टभाग यस्मै हविर्निर्दिष्टं भवित्यति, अन्य अनिर्दिष्टभाग, तादृशो भिन्नत्वभागी । तौ यजमानौ सद्य भवतौ यजमानम् अभि पृत्कारिणम् यजमानमेवाभिलक्ष्य स भवत

१. त१ त२ मे ३ उग्रयंम् । १०. मे ८- प्रथमयितुम् । ११. मे ८- इत्यर्थम् । १२. त२- प्रत्यय । १३ त१ त२ मे ३- 'तदा' नाम्नि । १४ मे ८- यामत्युद्धरणम् । १५. त१ मे-पत्तकारणम् ।

काम्या इष्टय]

शमयति नाऽऽर्तिमाहति यजमानोऽग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशंमृष्टार्कपालं निर्वपेद्य-
स्याभिरुद्धवोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वापेदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तथा न कार्य
यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किमपरोऽभ्युद् (७) हियेतेति तान्येवावधानानि
संनिधाय मन्येदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनरिधि जातवेदाः । स गायत्रिया
त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं बहत् प्रजानभिति

शमयति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यजमान । अग्रये । ज्योतिष्मते । पुरोडाशम् ।
अष्टार्कपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । यपेत । यस्य । अग्नि । उद्धृत इत्युत् हृत । अहुते ।
अग्निहोत्र इत्यग्नि होत्रे । उद्वापेदित्युत् वापेत । अपर । आदीप्येत्यादीप्य । अनुद्धृत्य इत्यनु-उद्धृत्य ।
इति । आहु । तत् । तथा । न । कार्यम् । यत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् । अभीति । पूर्वं ।
उद्ध्रियत् इत्युत् ह्रियते । किम् । अपर । अभि । उदिति (७) । हियेत । इति । तानि । एव । १०
अवधानानि तानि धाणानि । संनिधायेति स निधाय । मन्येत् । इत् । प्रथमम् । जज्ञे । अग्नि ।
स्वात् । योने । अधीति । जातवेदा इति जात-वेदा । स । गायत्रिया । त्रिष्टुभा । जगत्या ।
देवेभ्य । हव्यम् । बहत् । प्रजानभिति प्र-जानम् । इति ।

“अभिव्याप्नुत् । तत् स यजमानः आर्तिं गन्तुम् ईश्वर स्यात् । “ ईश्वरे तोसुक्कसुनो ”
(पा ३ ४ १३) इति तोसुन् । यदित्यादि गतम् ॥

१५

ज्योतिष्मान् ज्योतिषा युक्त । “यस्य यजमानस्य” अग्निहोत्रार्थम् उद्धृत अग्नि
अग्निहोत्रहोमात् प्रागेव उद्वापेत् उद्धृष्टेत् त्रिनश्येत् तदा अपर अग्नि आदीप्य, न तु
मथित्वा, अनुद्धृत्य उद्वापनानन्तर प्रयेय इति आहु । एतद्दृषयति—तत् तथा न कर्तव्यम् ।
हेतुमाह—यत् भागधेयम् अभिलक्ष्य पूर्वं अग्नि उद्ध्रियते प्रणीयते किं तदेव भागधेयमित्यस्य
अपर अग्नि उत् ह्रियेत किमेतद्युज्येत तर्हि कथं कर्तव्यमित्याह—तानि एव अवधानानि
दृग्प्रकाशानि येभ्यः पूर्वं उदभयत् । ईं जै पै क्षये, तस्मात्स्युद् (पा ३-३ ११५) । तानि संनिधाय
मन्येत् । इत् प्रथमं जज्ञे इति त्रिष्टुभ । पठिस्तप्रकारोऽयमिति केचित् । एव हि स एवाग्निरस्थितो

१६. लं-अभिव्याप्नुत् । १७-१७ तं मेव लं- यदि, तं- यस्य यजमानस्य नाम्नि ।
१८-१८- प्रागेव उद्वापेत् नाम्नि । १९. तं तं मेव लं- भागम् । २०. मेव-उद्वापेत् ।

छन्दोभिरैवैनु स्वाद्योनेः प्र जनयत्येष वाव सोऽग्निरित्याहुर्ज्योतिस्त्वा अस्य
 परापतितमिति यद्ग्रये ज्योतिष्मते निर्वर्पति यदेवास्य (८) ज्योतिः परापतित
 तदेवायं रुद्धे ॥ ४ ॥

[करोत्यनादो दधाति यद्ग्रये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन दधाति करोति वाज
 यजमानमुदेवास्य पट् च ।] ।

छन्दोभिरिति छन्द-भि । एव । एनम् । स्वात् । योने । प्रेति । जनयति । एष ।
 वाव । स । अग्नि । इति । आहु । ज्योति । तु । वै । अस्य । परापतितमिति
 परापतितम् । इति । यत् । अग्रये । ज्योतिष्मते । निर्वर्पति । नि-वर्पति । यत् । एव ।
 अस्य (८) । ज्योति । परापतितमिति परापतितम् । तत् । एव । अवेति । रुद्धे ॥ ४ ॥

१०

[कास १०६]

भवति । तदेवाह-छन्दोभिरिति । सम्यङ्निधान सनिधान, मयनानुगुण "निधाय तेष्वेव मयनेना
 मिमुत्यादयेदिति । तादृशावक्षाणाभावे तद्भस्मनाऽपि सस्पृश्य मधेदिति प्रदर्शनार्थमेवकारग्रहणम् ।
 छन्दोभि गाययादिभि स्वात् योने कारणादवक्षाणामकात् प्र जनयति अग्निम् ।
 अग्निर्हि छदासि श्रुत्वा जायते, यथा-" गायत्र छदोऽनु प्र जायस्व " (तैस १३७)

१५ इत्यादि । नन्वेवमपि मन्यनजमा अय एवायमग्नि, तत्राह-एष खलु मयनजमा स च
 अग्नि, योनिगतस्यैकत्वात् । ज्योति तु वै अस्य अग्ने परापतितम् उसन्न, तावता
 अग्निरेयोसन्न इति लौकिका मन्यते, तस्मात् स एवायमग्निरिति यथोक्तदोषाप्रसङ्ग इत्याहु
 पुराणैः । एमत्यादितेऽग्नौ, अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशम् अष्टाकपाल निर्वपेत् इति । यद्ग्रये
 इत्यादि । गतम् । मन्त्रार्थस्तु-प्रथमम् अप्ययम् अग्नि इत एव जात स्वात् आमीयात्
 २० योने कारणात् अधि जज्ञे । नातवेदा जाताना वेदिता, जातधनो वा । स अयमिदानीं
 स्वाद्योनेर्गायत्र्यादिभि जात देवेभ्य हव्य वहतु प्रजानन् प्रकर्षेण वहनोपायज्ञ ॥

इति द्वितीये द्वितीये चतुर्थोऽनुवाक ॥

पुत्रवधागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थक ।

* यस्या हृदयत्र गर्भे विस्पष्टमुपवर्णित ॥ २४ ॥

२५

२१ मे-अभिषाय । २२. मे-कारणाभावात् । २३ ती१ ती२. छ-अग्नि ।

* (इति ११४६) । १८. इ-०६ छमुनीरित, २४१ ते मं हो१-०६ छमुपवर्णित ।

काम्या इष्टय]

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं दधिक्वाण्ये चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो
 द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यर्प पापं
 वर्णं हते वास्येनैवैनं वरुणपाशांश्चैति दधिक्वाण्यो पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं
 वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवत्ये-

वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश कपालम् । निरिति । वपेत् । वारुणम् । चरुम् । दधिक्वाण्ये ५
 इति दधि क्वाण्ये । चरुम् । अभिशस्यमान इत्यभि शस्यमान । यत् । वैश्वानर । द्वादशकपाल
 इति द्वादश कपाल । भवति । सप्तसर इति स वत्सर । वै । अग्नि । वैश्वानर । सप्तसुरेणैति
 सप्तसुरेण । एव । एनम् । स्वदयति । अपेति । पापम् । वर्णम् । हते । वास्येन । एव । एनम् ।
 वरुणपाशादिति वरुण पाशात् । मुञ्चति । दधिक्वाण्येति दधि क्वाण्यो । पुनाति । हिरण्यम् ।
 दक्षिणा । पवित्रम् । वै । हिरण्यम् । पुनाति । एव । एनम् । आद्यम् । अस्य । अन्नम् । भवति । १०

वैश्वानर द्वादशकपालमिति ॥ १ अभिशस्यमान पातकारोपेण दूष्यमाण । २ स्वदयति
 निर्दोषीकरोतीति । ३ यद् आत्वादने, चुरादिरदन्त । अपेति । ४ पाप वर्ण रूपम् आरोप्यमाण
 ५ अप हते । दधिक्वाण्यो पुनातीति । दर्शानि धारकाणि पृथिव्यादीनि । “ आद्यमहन् ”
 (पा ३ २ १७१) इति किप्रलय । तेषु सर्वेषु ऋते व्याप्नोतीति व्यापकोऽग्नि दधिक्वाणा,
 तेन पुनाति । क्रमे “ अन्येभ्योऽपि दस्यन्ते ” (पा ३ २ ७५) इति वनिप् । “ विद्वनोरसु १५
 नासिऋत्यात् ” (पा ६ ४ ४१) इत्यात्वम् । हिरण्यमिति । अवाहार्यमासाद्य हिरण्य
 दक्षिणा ददाति ॥

वैश्वानर पुरोडाश चरुं वरुणदेवकम् ।

दधिक्वाण्ये चरुं कुर्यादभिशस्यन् । परे पुमान् ॥ २५ ॥

त्रिद्विष्कामिन्नामेव प्रजाधर्मिणो समाचरेत् ।

२०

एक वैश्वानरं कुर्यात् पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दर्शादिक्रमतिक्रम्य १० तद्द्वैश्वानरं चरेत् ११ ॥

१० अग्निमुद्रास्यिष्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ॥ २० ॥

उक्तं वैश्वानरं चोमे निर्वपेद्दधिपी क्षय १२ ॥

वैश्वानरं मारुतं च ११ प्रामाकामं समाचरेत् १२ ॥ २८ ॥

२५

अभिशस्यन्नाग्नेयमष्टाकपालकम् ।

१. त १ त २- द्वादशकपालमित्यादि । २ त २- वनिप् ।

१९-१९. इ इ १ ने १ हो १ त-वैश्वानरमाचरेत् । २०. ने १- आग्नेयवैश्वानराद्वाऽग्न्युद्रासन
 कामिनः, इ १-अग्नेयवैश्वानरी द्वौ चामिद्रासन (१) कामिनम्, इ हो १-आग्नेयवैश्वानरी द्वौ अग्न्युद्रासनाकामिनः ।
 २१-२१. आ क-प्रामार्थी निर्वपेदधि । २०

-तामेव निर्धेपेत् प्रजाकामः संवत्सुरो (१) वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशुना निर्देहति योऽलं प्रजायै सन् प्रजा न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सुरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सुरमेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाधोनेः प्रजा प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णां पुनाति हिरण्यं ५ दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनं (२) विन्दते प्रजा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धेपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नयकपालस्त्रिपृतैवास्मिन् तेजो दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्य दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति

पुताम् । एत । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा काम । सवत्सुर इति स वत्सुर (१) ।
 १० वै । एतस्य । अशां त । योनिम् । प्रजाया इति प्र जायै । पशुनाम् । निरिति । दहति । य ।
 अलम् । प्रजाया इति प्र जायै । सन् । प्रजामिति प्र जाम् । न । वि दते । यत् । वैश्वानर ।
 द्वादशकपाल इति द्वादश-कपाल । भवति । सवत्सुर इति स वत्सुर । वै । अग्नि । वैश्वानर ।
 सवत्सुरमिति स-वत्सुरम् । एव । भागधेयेनेति भाग धेयेन । शमयति । स । अस्मै । शान्त ।
 स्वात् । योने । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रेति । जनयति । वारुणेन । एत । एतम् । वरुणपाशादिति
 १५ वरुण पाशात् । मुञ्चति । दधिक्राव्णति दधि क्राव्णा । पुनाति । हिरण्यम् । दक्षिणा । पवित्रम् ।
 वै । हिरण्यम् । पुनाति । एव । एतम् (२) । विन्दते । प्रजामिति प्र जाम् । वैश्वानरम् ।
 द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । पुत्रे । जाते । यत् । अष्टाकपाल
 इत्यष्टा कपाल । भवति । गायत्रिया । एव । एतम् । ब्रह्मवर्चसेनेति ब्रह्म वर्चसेन । पुनाति । यत् ।
 नयकपाल इति नय-कपाल । त्रिपृतेति त्रि पृता । एव । अस्मिन् । तेजो । दधाति । यत् ।
 २० दशकपाल इति दश कपाल । विराजैति वि राजा । एत । अस्मिन् । अन्नाद्यमित्यन्न-अर्धम् ।
 दधाति । यत् । एकादशकपाल इत्येकादश कपाल । त्रिष्टुम् । एत । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति ।

पुतामिति ॥ त्रिष्टुम्कामिणम् । एतस्येति । उक्तम् । वरुणपाशात्-योऽलमिति । गतमयत् ॥
 पुत्र जाते इति ॥ 'दशाहानन्तर' पश्येत् । 'यदष्टाकपाल' 'इत्यादिना अत्रयुक्त
 द्वादशकपाल' रायते 'ब्रह्मवर्चसेन' इति । तदनुवात् ताच्छब्दम् । त्रिपृतेति । नयस्तोत्रीयमनोम
 २० त्रिष्टुत् । विराज् दशाश्रया, 'विराजन् च । त्रिष्टुमेति । तस्यत्रिष्टुपेतुवात् त्रिष्टुमिन्द्रिययो

३-३ मैत्र-दशाहानन्तरं पर्यन्ते, ११ तै० मैत्र- दशाहानन्तरपर्यन्तेषु । ४ मै-ररादि ।
 ५ तै० तै०-वत्सुरः । ६ तै० तै० मैत्र अत्रम् ।

वाभ्या इष्टय]

यद्द्वादशकपालो जगत्पैवास्मिन् पशन् दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत
(३) एव तेजस्व्येनाद् इन्द्रियाणो पशुमान् भवत्यत्र वा एष सुवर्गाद्योकाच्छ्रियते
यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्या वा पौर्णमासी वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकार्य
दर्शपूर्णमासाच्चिज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्या वा पौर्णमासी
वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्या ५
उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या (४) अथो देवता एवान्चारस्य सुवर्ग लोकमेति
वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा

यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपाल । जगत्वा । एव । अस्मिन् । पशन् । दधाति । यस्मिन् ।
जाते । एताम् । इष्टिम् । निर्वपति । नि-वपति । पूत (३) । एष । तेजस्वी । अनाद्
इत्यत्र अद् । इन्द्रियाणी । पशुमानिति पशु मान् । भवति । अवति । वे । एष । सुवर्गादिति १०
सुव-गात् । लोकात् । छिद्यते । य । दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास याजी । सन् ।
अमावास्यामित्यमा-वास्याम् । वा । पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम् । वा । अतिपादयतीत्यति पादयति ।
सुवर्गायेति सुव-र्गायं । हि । लोकार्यं । दर्शपूर्णमासानिति दर्श पूर्णमासौ । इज्येते इति ।
वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । अमावास्यामित्यमा-वास्याम् ।
वा । पौर्णमासीमिति पौर्ण मासीम् । वा । अतिपाद्येति पाद्य । सुवत्सर इति स-वत्सर । वे । १५
अग्नि । वैश्वानर । सुवत्सरमिति स-वत्सरम् । एष । प्रीणाति । अथो इति । सुवत्सरमिति
स सुवत्सरम् । एष । अस्मि । उपेति । दधाति । सुवर्गायेति सुव-र्गायं । लोकस्यं । समष्ट्या इति
सम् अष्टय (४) । अथो इति । देवता । एष । अन्वारस्येत्यनु-आस्यं । सुवर्गमिति
सुव-र्गम् । लोकम् । एति । वीरहेति वीर हा । वै । एष । देवानाम् । य । अग्निम् ।

उद्वासयति इत्युत् वासयते । न । वै । एतस्य । ब्राह्मणा । २०

सहजातयात् । जगत्पैवेति । तस्या पशन्पवात् । जातेष्ट्या फलमाह —यस्मिन्निति । पूतगदिक
जातस्य पुत्रस्य फलमिति दर्शयति । तेन पूतगदिराणो जाते मनचिति सकन्य ॥

अत्र वा एष इत्यादि ॥ गतम् (तैस २२२) । अत्र षष्पिद्वन्धानस्यो 'समुदाय
इयेके, विनात्य इत्यन्ये । अगो इति । अपि यस्तस्य 'सुवत्सरम्' एष 'अस्मि' 'उप' 'दधाति
उपस्थापयति । 'तत्र अयवविन उपस्थापने का 'नामायययो अतिपत्तिरिति । 'अथो अपि च २५
'देस्ता 'एष' 'अष्टयम् स्वर्गं गच्छति, तजुतोऽस्य' 'स्वर्गादरच्छित्तिरिति ॥

वीरहेत्यादि ॥ " उडास्य पुनरादधीत " (तैम १५१) इत्येदमुच्यते । 'श्रुताय
श्रुत सत्य यज्ञ वा आमन इच्छत । अस्य 'अवन्' न 'अन्नन्' नादन् । " लुङ्मनोर्लृट् " ॥

७ मेर-जात । ८ मेर-शुन्वर । ९ तं तं मे- 'तत्र' नाति । १०. पर-अवयो-
परिपत्ति, मेर-अवयोपरिपत्ति । ११ तं तं मे-अन्वारस्यम् । १२. तं तं मे-अरच्छिति । ३०

ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन्नाग्नेयमुष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुष्टासयिष्यन्
यष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽग्निर्यावानेवाभिस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो
यथा जनं यतैऽवसं करोति तादृगे(५)व तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः
मवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति वैश्वा-
५ नरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मास्तु सप्तकपालं ग्रामकाम आहवनीयं वैश्वानरमधि श्रयति

ऋतायव इत्यृत यत्र । पुरा । अन्नम् । अक्षन् । आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति ।
वपेत् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश कपालम् । अग्निम् । उष्टासयिष्यन्नित्युत् वासयिष्यन् ।
यत् । अष्टाकपाल इयष्टा कपाल । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा अक्षरा । गायत्री । गायत्र । अग्नि ।
यान् । एव । अग्नि । तस्मै । आतिथ्यम् । करोति । अथो इति । यथा । जनम् । यते । अवसम् ।
१० करोति । तादृक् (५) । एव । तत् । द्वादशकपाल इति द्वादश कपाल । वैश्वानर । भवति ।
द्वादश । मासाः । सप्तसर इति स-वसर । सप्तसर इति स-वसर । खलु । वै । अग्ने । योनिं ।
स्वाम् । एव । एनम् । योनिम् । गमयति । आद्यम् । अस्य । अन्नम् । भवति । वैश्वानरम् ।
द्वादशकपालमिति द्वादश कपालम् । निरिति । वपेत् । मास्तम् । सप्तकपालमिति सप्त-कपालम् ।
ग्रामकाम इति ग्राम काम । आहवनीय इयाहवनीयं । वैश्वानरम् । अधीति । श्रयति ।

१५ (पा २४३७), "मन्त्रे घसह्वरं" (पा २४८०) इति च्लेर्लुक् । भाषानिर्णयार्थत्वान्मन्त्रग्रहणस्य,
"घसिमसोर्हिलि च" (पा ६४१००) इत्युपधालोप, "शासिप्रसिघसीना च" (पा ८३६०) इति
पञ्चम् । अग्निमुष्टासयिष्यन्नित्यादि । उष्टासनारम्भे अष्टाकपालनिर्षपणेन अष्टत्वान्वयात् गायत्रत्याच्च
'अग्नि' ययान् कश्चिदग्निर्नाम, तस्य सरस्य यत्र कापि गतस्य 'आतिथ्य' करोति । तस्मादुष्टास-
नेन 'अग्नेरुक्तोपो न भवति' । 'अथो अपि च' यथा 'जन जनपदादिक जनमेव वाऽमीष्टं' यते
२० गच्छते 'अयम पाथेयादि' करोति 'लोक, तादृशमेतदुष्टासनारम्भे अष्टाकपालनिर्षपणम् । अय
द्वादशकपालनिर्षपणेन द्वादशान्वयात् द्वादशमासात्मकसप्तसरयोर्नेरने 'एस्यामेव' योनी
प्रतिश्रयणं घृत् भवति । ततश्च न कश्चिद्द्वादसने दोष इति ॥

आहवनीय इति ॥ उपसादनं च वैश्वानरस्यापरेणाहवनीयम्, एवमपरेण गार्हपत्यं 'मारुत,
मामर्ष्यात् धारियस्यैवम् । धारियर्त्सीनामपीच्छन्ति द्रोणापेरिव । पापस्वयमस्येति । उमीय पाप

२५ १३-१३. प२- अग्ने कोपो न भवति, त१ त२ मे- - अग्नेरत्येष इति । १४ मे- 'लोकः'
नास्ति । १५ मे- 'अथो' नास्ति । १६ त१ त२ मे- - स्वायाम् । १७ त१ त२ मे- - 'मारुतम्' नास्ति ।

काम्या इष्टयः]

गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताः श्रयावयति मारुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुद्धे सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव रुद्धेऽनुच्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्मानं करोति ॥ ५ ॥

[प्रजाकामः सवत्सर पुनात्येवैनं पूत. समष्टयै तादृक्मारुतो भवत्येकानत्रिंशच्च ।] ।

गार्हपत्य इति गार्ह-पत्ये । मारुतम् । पापवस्यसस्येति पापवस्यसस्य । विधृत्या इति वि-धृत्यै । द्वादशकपाल इति द्वादश कपालः । वैश्वानरः । भवति । द्वादश । मासाः । सवत्सर इति संवत्सर । सवत्सरेणेति सवत्सरेण । एव । अस्मै । सजातानिति स जातान् । च्यावयति । मारुतः । भवति (६) । मरुतः । वै । देवानाम् । विशः । देवविशेनेति देवविशेन । एव । अस्मै । मनुष्यविशमिति २० मनुष्य विशम् । अवेति । रुद्धे । सप्तकपाल इति सप्त कपालः । भवति । सप्तगणा इति सप्त-गणाः । वै । मरुतः । गणश इति गण-शः । एव । अस्मै । सजातानिति सजातान् । अवेति । रुद्धे । अनुच्यमान इत्यनु-उच्यमानि । एति । सादयति । विशम् । एव । अस्मै । अनुवर्मानमित्यनु-वर्मानम् । करोति ॥ ५ ॥

[मैत्रं २-१-२ ; कालं १०-४]

१५

पापवस्यसस्य । राजदन्तादित्वात् परनिपातः (पा २-२-३१), ईयस ईकारस्य छान्दसो लोपः, "अनसन्तान्पुसकाच्छन्दस्ति" (पा ५-४-१०३) इत्यच् समासान्त । "विधृत्यै विष्टेपाय । च्यावयति प्रहीमूतान् करोति । देवविशेनेति । "अच्" (पा ५-४-७५) इति योगविभागादच् समासान्तः । गणश इति । "बहुगण" (पा १-१-२३) इति सख्याच्चात् "सयैकचनाच्च" (पा ५-४-४३) इति शस् । अनुच्यमान इति । सामिवेनीसमूहे अनुच्यमाने "मास्तस्यासादन- २० काले प्रत्यञ्च वैश्वानरम् आ सादयति । अनुवर्मानमिति । या वर्मन्यागत्यानुवर्मा[वर्ते]न करोति साऽनुवर्मा । देवविशम् मरुता सवत्सरेण मारुतस्यासादने पाथात्पतया मनुष्यविशोऽप्यनुवर्मानो भवतीति ॥

इति द्वितीये द्वितीये पञ्चमोऽनुवर्कः ॥

१८-१८. मैत्र- भास्करभाष्यादयति काले । १९. तं १२. मैत्र- 'मरुता' नास्ति ।

२५

आदित्यं चरुं निर्वपेत् संप्राममुपप्रयास्यन्नियं वा अर्धितिरस्यामेव पूर्वे प्रतिं तिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा सवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः सवत्सुरः
 खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तं संप्राममेतस्मिन् वा एतौ मृजाते (१)

- ५ आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । संप्राममिति संप्रामम् । उपप्रयास्यन्नियुप प्रयास्यन् ।
 इयम् । वै । अर्धिति । अस्याम् । एन । पूर्वे । प्रतीति । तिष्ठति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति
 द्वादशकपालम् । निरिति । वपेत् । आयतनमित्या यतनम् । गत्वा । सवत्सुर इति सवत्सुर ।
 वै । अग्नि । वैश्वानर । सवत्सुर इति सवत्सुर । खलु । वे । देवानाम् । आयतनमियायतनम् ।
 एतस्मात् । ने । आयतनादित्यायतनात् । देवा । असुरान् । अजयन् । यत् । वैश्वानरम् ।
 १० द्वादशकपालमिति द्वादशकपालम् । निर्वपतीति निर्वपति । देवानाम् । एव । आयतन इयायतने ।
 यतते । जयति । तम् । संप्राममिति संप्रामम् । एतस्मिन् । वै । एतौ । मृजाते इति (१) ।

आदित्यं चरुमित्यादि ॥ गतम् । संप्रामजयेन अस्या प्रतितिष्ठति ॥ आयतनमिति ॥
 संप्रामायतनं गत्वा संप्रामजयार्थं तत्र यजेत । यद्वा— आ समन्ताद्यतनम् आयतन सनाहगतं
 प्राप्य वैश्वानरं निर्वपेत् । देवानाम् एव सनाहे यतमानो वर्तमानो जयति संप्रामम् ।
 १५ केचिदाहु व्यायामस्थानमायतनमिति ॥

एतस्मिन् वा इत्यादि ॥ मृजाते पापमानीय शोधयत । विविध परस्पर विद्विषतो
 अभिचारादिघोरानर्षप्रवृत्तौ विद्विषाणौ, तयोरन्यतरस्य अन य अति तस्मिन्नात्मीय पाप

निर्वपेच्छ्रमादित्यं य संप्राम वियापति ॥ २९ ॥

युद्धभूमिं गन्धर्व वृषाद्वैश्वानर इति ।

२० मारणोद्यतयोरस्य जगत्या वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥

वृद्ध्या य दाप्य पूर्वं ब्रह्मेदेयोऽपि स चरेत् ।

११ अग्निं तृणयनोदन्तं वा र्ध्यादृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेत्वापि तु गच्छन्नाग य च पुनश्चरेत् ।

पष्टेऽनुवाक आदित्यवर्षाद्या उपवर्णिता ॥ ३२ ॥

२५ वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णिनोर्ध्याऽनुवाकयो ।

१. मे ८-संप्रामं तम् । २-२. मे ८-अस्या सामर्थ्यार् धात्रियस्येयं धात्रियवृत्तीनामतीन्द्रि
 द्वात्प्राप्तये यान्तो यान्तो जयति संप्रामम्, ३-१२. मे ८-सनाहे यतो इति संप्रामम् । ३. मे ८-
 अभिचारादि । ४. मे-पुण्यो । ५. मे-वत्सुरम् ।

२२. अत्र ८१ पा-अग्निं गोभरणादन्तं ८-अग्निं शोभयतोदन्तं, १-अग्निं शोभयतोदन्तं, ३-
 ३० अग्निं वत्सुरम् । (८. मे १० ११) ।

काम्या इष्टयः]

यो विद्विषाणयोरन्नमिति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्विषाणयोरन्नं जुग्ध्वा संवत्सरो
वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेवात्ति नास्मिन् मृजाते संवत्सराय वा एतौ
सममाते यौ सममाते तयोर्यः पूर्वोऽभिद्रुहति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुहति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरोऽऽप्त्वा

यः । विद्विषाणयोरिति । विद्विषाणयोः । अन्नम् । अत्ति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति ५
द्वादश-कपालम् । निरिति । वृषेत् । विद्विषाणयोरिति । विद्विषाणयोः । अन्नम् । जुग्ध्वा । सन्त्सर
इति स-वत्सरः । वै । अग्नि । वैश्वानर । सन्त्सरस्वदितमिति सन्त्सर-स्वदितम् । एव । अत्ति ।
न । अस्मिन् । मृजाते इति । सन्त्सरायेति स-वत्सराय । वै । एतौ । समिति । अमाते इति ।
यौ । सममाते इति सम्-अमाते । तयोः । यः । पूर्व । अभिद्रुहतीतीभि-द्रुहति । तम् । वरुण ।
गृह्णाति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वृषेत् । सममानयोरिति १०
सम्-अमानयोः । पूर्व । अभिद्रुहतीतीभि-द्रुहति । सन्त्सर इति स-वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः ।
सन्त्सरमिति स-वत्सरम् । एव । आप्त्वा ।

विद्विषाणौ मृजाते । उभयोः अन्नम् इति केचित् । सन्त्सरस्वदितमिति । सन्त्सरेण निर्दोषा-
वृत्तमन्नम् अत्ति । तस्मात् न 'अस्मिन् पाप मृजाते । " तृतीया कर्मणि " (पा ६-२-४८)
इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् । मृजेर्व्ययेनाऽऽत्मनेपदम् (पा ३-१-८५) ॥

१५

सन्त्सराय वा इत्यादि ॥ 'यौ 'सममाते 'मभूय एकस्मिन् कार्ये शपथं कुर्वते, अस्मिन्
रिषये अन्योन्यमानाभ्यां न द्रोघञ्यविति, 'एतौ गच्छ 'सन्त्सराय 'सममाते सन्त्सरार्थं संत्सरायेव
साक्षिणं कृत्वा । यद्वा— सन्त्सरसमातेः प्रागनभिद्रोहाय सममाते । तस्मात् 'तयोः मध्ये 'यः
'पूर्वः 'अभिद्रुहति, प्रथमं वा 'सन्त्सरादर्नाक् 'वा मभयं भिनत्ति 'त वरुणः 'गृह्णाति,
तस्मात् 'सममानयोः 'पूर्वः 'अभिद्रुहति 'वैश्वानर 'द्वादशकपालं 'निर्वपेत् इति । ततो यागवत्त्रेण २०
'सन्त्सरम् 'एव 'आप्त्वा आप्न कृत्वा समाप्य 'वा 'परस्तात् एव 'अग्निं 'द्रुहति, अन्येनाभिद्रुहे-

६. त१.त२.मे-अन्नात्म्; छं-अवम् । ७. त१.त२.मे-स्वदितमिति केचित् । ८. त१.त२.

मे-इति । ९. त१.त२.मे- 'मभूय' नास्ति । १०. त१.त२.मे- 'वा' नास्ति । ११. त१.त२-
'वा' नास्ति । १२-१२. मे- परम् अन्नादेव पूर्वमन्तेनाभिद्रुहति ।

निर्वहणं (२) पुरस्ताद्भिर्द्रुहति नैनं वरुणो गृह्णात्याच्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽविं प्रतिगृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेषेदविं प्रतिगृह्ण संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरस्वदिताभेव प्रति गृह्णाति नाऽऽच्यं प्रति गृह्णात्यात्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत् प्रतिगृह्णात्यथ वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं

- ५ निर्वहणमिति नि-वरुणम् (२) । पुरस्तात् । अभीति । द्रुहति । न । एनम् । वरुण । गृह्णाति । आव्यम् । वै । एष । प्रतीति । गृह्णाति । य । अविम् । प्रतिगृह्णातीति प्रति-गृह्णाति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश कपालम् । निरिति । वपेत् । अग्निम् । प्रतिगृह्णेति प्रति गृह्णं । संवत्सर इति संवत्सर । वै । अग्नि । वैश्वानर । संवत्सरस्वदितामिति संवत्सर स्वदिताम् । एव । प्रतीति । गृह्णाति । न । आव्यम् । प्रतीति । गृह्णाति । आत्मन । वे । एष । मात्राम् । १० आप्नोति । य । उभयादत् । प्रतिगृह्णातीति प्रति-गृह्णाति । अथम् । वा । पुरुषम् । वा । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ।

पश्चादेव वा सवत्सरत्याभिद्रोह कृतो भवति । निर्वहण वरुणग्रहणरहित, तदेवाह— 'न एन वरुण गृह्णाति इति । अमतिरत्र सत्यापने वर्तते । यथा— "सोऽब्रवीदतममीष्व" (तैस २ ३ ५) इति । अम गत्यादिषु । " बहुल छन्दसि " (पा २ ४ ७३) इति शपो लृक् ॥

- १५ आव्यमिति ॥ अवत्यस्मादिति आव्य पाप रोगविशेषो वा । अथते " ऋहलोर्ण्यत् " (पा ३ १ १२४) । "श्वेप्सरोग केचिदाहु । तदेन खल्वय प्रति गृह्णाति यः अग्नि प्रति गृह्णाति । संवत्सरस्वदितामिति । संवत्सरे निर्दोषीवृताम् एष अग्नि प्रति गृह्णाति । तत न आव्य प्रति गृह्णाति इति ।

- आत्मन इत्यादि ॥ अथादिकम् उभयादत् उभयोर्भागयोर्दन्तत् प्रतिगृह्णन् आत्मन २ एष मात्रा प्रतिगृह्णाति । भीयतेऽनयेति मात्रा प्रवृत्ति । तस्या हि प्रतिग्रहे प्रतिमाह्वये क्षिप्त

१३. तै१ तै२ क-नेचरोग ।

१४. मै१-प्रतिगृह्णाति ।

१५. तै१ तै२ मै१- 'प्रवृत्ति' नास्ति ।

काव्या इष्टयः]

निर्वपेदुभयार्दत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सुरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सुरस्वदितमेव
प्रति गृह्णाति नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सनिमेष्य-
न्संवत्सुरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्थो
भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेति संवत्सरसातामेव सनिमभि प्र च्यवते
दानकामा असौ प्रजा भवन्ति

निरिति। वपेत्। उभयार्दत् (३)। प्रतिगृह्येति प्रति-गृह्य। सन्त्सर इति स-वत्सर। वै। अग्निः।
वैश्वानरः। सवत्सरस्वदितमिति सवत्सर-स्वदितम्। एव। प्रतीति। गृह्णाति। न। आत्मनः।
मात्राम्। आप्नोति। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम्। निरिति। वपेत्।
सनिम्। एष्यन्। सन्त्सर इति स-वत्सर। वै। अग्निः। वैश्वानरः। यदा। खलु। वै।
सन्त्सरमिति स-वत्सरम्। जनतायाम्। चरति। अर्थ। स। धनार्थ इति धन-अर्थ। भवति। १०
यत्। वैश्वानरम्। द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम्। निर्वपेतीति निः-वपेति। सन्त्सरसातामिति
सवत्सर-साताम्। एव। सनिम्। अभि। प्रेति। च्यवते। दानकामा इति दान-कामाः। असौ।
प्रजा इति प्र-जा। भवन्ति।

स्यादात्मा। यद्वा— आत्मनो मात्राऽऽयता आयु ममाप्ति, ता प्रतिगृह्णाति म्रियते इत्यर्थ। यद्वा—
आत्मनो मात्रामेकदश प्रतिगृह्णाति एकदेशस्य प्रतिग्राहत्वेन क्षेपः। “छन्दसि च” १५
(पा ५-४-१४२) इति दन्तस्य दत्तुमात्रः, वस्तुत्वेन मिरक्षितवान्पुमकत्वम्। “अन्येषामपि
दृश्यते” (पा ६-३-१३७) इति टीर्णम् ॥

मनिमेष्यति ॥ याच्नालब्ध धन सनिः, तदर्धम् 'एष्यन्' 'वैश्वानर' 'निर्वपेत्' इति।
यदेष्यादि। 'सन्त्सर' 'जनताया जनसमूहे दातृार्थं चरन्' 'धनार्थः' 'भवति धनेन पूजितो
महापतो भवति। अर्थ पूजायाम्, कर्मणि घञ्, यायादिनोत्तरपरदान्तोदात्तम् (पा ६-२-१४४)। २०
'सन्त्सरमातां संस्मरेण' 'दत्ता' 'मनिम्' 'अभि' 'प्र' 'एष्यते प्रगच्छति प्राप्त चेष्टते। तन्ध
मर्षाः 'प्रजाः' 'असौ' 'दानकामाः' 'भवन्ति ॥

यो वै संवत्सरं (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्यै यया रज्ज्वोत्तमां गामाऽजेत् तां भ्रातृव्याय प्र हिणुयान्निर्ऋतिमेवासमै प्र हिणोति ॥ ६ ॥

[मृजाते निर्वरुणं वपेदुभयादृचो वै संवत्सरं पटत्रिंशच्च ।]

५ यः । वै । संवत्सरमिति स-वत्सरम् (४) । प्रयुज्येति प्र-युज्यं । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति । अप्रतिष्ठान इत्यप्रति-स्थानः । वै । सः । भवति । एतम् । एव । वैश्वानरम् । पुनः । आगत्येत्यागत्यै । निरिति । वपेत् । यम् । एव । प्रयुङ्क्ते इति प्र-युङ्क्ते । तम् । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । धीति । मुञ्चति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यया । रज्ज्वा । उत्तमामित्युत्-तमाम् । गाम् । आऽजेदित्या-अजेत् । ताम् । भ्रातृव्याय । प्रेति । हिणुयात् । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । एव ।

१०

असमै । प्रेति । हिणोति ॥ ६ ॥

[मैसं २.१.२ , कांसं १०.३]

यो वा इत्यादि ॥ सन्ययं स्वत्सरयागेन प्रयुज्य न विमुञ्चति न विमुञ्चेत् सः अप्रतिष्ठानः भवति प्रतिष्ठानशक्तिरहितः स्यात् । तस्मात् सनि लब्ध्या आगत्य एतं वैश्वानरं पुनः निर्वपेत् । अत्र कपालोपदेशामावात् न कर्मभेदः, अधिकारभेद एवायम् । मन्यम् प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन वि मुञ्चति, तच्चास्य प्रतिष्ठित्यै भवति । तत्रागमनकाले यया रज्ज्वा उत्तमां गामां सर्वासां काल्यमानानां गवा पृष्टतो गच्छन्तीं सनिलब्धाम् आऽजेत् गमयेत्, तां भ्रातृव्याय प्र हिणुयात् भ्रातृव्यस्य मध्ये गोष्ठे न्यस्येत् भ्रातृव्यगरीं वाऽभिट्ठ्यात्, निर्ऋतिम् अलक्ष्मीम् एव भ्रातृव्याय प्र हिणोति प्रेरयति ॥ इति द्वितीये द्वितीये पद्येऽनुनाकः ॥

२०

१७-१७. तै१.तै२.मै.लं- 'न विमुञ्चेत् सः' नास्ति । १८. तै१.तै२.मै.लं- 'तस्मात्' नास्ति । १९. तै१.तै२.मै.लं- एतम् । २०. मै१-गोऽयम् । २१-२१. मै१-गवां काम्यमाना गा वा । २२. तै१.तै२.मै.लं- सनि लब्ध्या । २३-२३. तै१.तै२.मै.लं- भ्रातृव्यमध्यगोष्ठे; मै१- भ्रातृव्यस्य मध्ये गोष्ठे । २४. तै१.तै२.मै.लं- व्यस्यति । २५. तै१.तै२.मै.लं- गोमेर ।

काम्या इष्टय]

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै पशून् प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्भवति स्वादेवास्मै योनैः पशून् प्र
 जनयतीन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव
 इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तु^१ स्वेन भागधेयेनोप धावति स (१) एवास्मा इन्द्रियं पशून् प्र
 यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ५

ऐन्द्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । पशुकाम इति पशुकाम् । ऐन्द्रा । वै । पशान् । इन्द्रम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति ।
 यच्छति । पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । चरु । भवति । स्वात् । एव । अस्मै ।
 योनैः । पशून् । प्रेति । जनयति । इन्द्राय । इन्द्रियान्त इतीन्द्रिय-वते । पुरोडाशम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । पशुकाम इति पशु काम । इन्द्रियम् । वै । १०
 पशान् । इन्द्रम् । एव । इन्द्रियान्तमितीन्द्रिय-वत्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति ।
 धावति । स (१) । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । पशून् । प्रेति । यच्छति । पशुमानिति पशु मान् ।
 एव । भवति । इन्द्राय । धर्मवत् इति धर्म-वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
 निरिति । वपेत् । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-काम् ।

ऐन्द्रं चरुमित्यादि ॥ गतम् । पशुमानिति । “ हृत्पुण्ड्र्या मनुषू ” (पा ६ १-१७६) १५

इति मनुषु उदात्तत्वम् । स्वादेवेति । 'स्वस्मात् 'एव कारणादिन्द्रात् 'पशून् 'प्र 'जनयति ॥

इन्द्रियावत इति ॥ “ मन्त्रे सोमाश्च ” (पा ६ ३ १३१) इति दीर्घत्वम् ॥

पशुर्धर्मो निर्वपेदैन्द्रं चरुं यद्वेन्द्रियावते ॥ ३३ ॥

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन् धर्मवते चरेत् ।

अज्ञात्वंकंवते कुर्याद्भर्षा तु हविष्यम् ॥ ३४ ॥

धर्मैन्द्रियाकैर्बुवतेभ्य इन्द्रेभ्यलघयात्रमम् ।

शेदोमुचे पापघाती वैशुधापान्परीक्षित ॥ ३५ ॥

यद्वे वा परियतो वा प्रात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।

अर्काकमेधयुक्ताय *महायज्ञेषुराचरेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रचर्वाद्य श्रेयसा अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।

* इन्द्रं च इत्यत्र सर्वस्वार्धं उपवर्जितम् ॥ ३७ ॥

१. मे लं- यस्मात् ।

२३. इ इ-^०कमेधुराचरेत् । * (इ. तैम १ ६ १०)

ब्रह्मवर्चसं वै धर्म इन्द्रमेव धर्मवन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं
 देधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को
 वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तस्त्वेन भागधेयेनो (२) प धावति स एवास्मा
 अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद एव भवतीन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदि-
 ५ न्द्रायेन्द्रियावत् इन्द्रायार्कवते भूर्तिकामो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिरं एवास्य
 तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत् आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत
 एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति

ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसम् । वै । धर्म । इन्द्रम् । एव । धर्मवन्तमिति धर्मवन्तम् । स्त्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धारति । स । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसम् ।
 १० दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्मवर्चसी । एव । भवति । इन्द्राय । अर्कवत् इत्यर्कवत्ते । पुरोडाशम् ।
 एकादशकपालमित्येकादशकपालम् । निरिति । वपेत् । अन्नकाम इत्यन्नकामम् । अर्को । वै ।
 देवानाम् । अन्नम् । इन्द्रम् । एव । अर्कवन्तमित्यर्कवन्तम् । स्त्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन ।
 (२) । उपेति । धारति । स । एव । अन्ने । अन्नम् । प्रति । यच्छति । अन्नाद् इत्यन्न-अद् ।
 एव । भवति । इन्द्राय । धर्मवत् इति धर्मवत्ते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादशकपालम् ।
 १५ निरिति । वपेत् । इन्द्राय । इन्द्रियावत् इतीन्द्रियवत्ते । इन्द्राय । अर्कवत् इत्यर्कवत्ते ।
 भूर्तिकाम इति भूर्तिकामम् । यत् । इन्द्राय । धर्मवत् इति धर्मवत्ते । निर्वपतीति निर्वपति ।
 शिरं । एव । अस्य । तेन । करोति । यत् । इन्द्राय । इन्द्रियावत् इतीन्द्रियवत्ते । आत्मानम् ।
 एव । अस्य । तेन । करोति । यत् । इन्द्राय । अर्कवत् इत्यर्कवत्ते । भूत । एव ।
 एवान्नाद्ये इत्यन्न अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।

२० 'धर्मं प्रताप । 'अर्कं 'अन्नम् । अर्कनीयत्वात् । अर्चते कर्मणि घञ्, कुत्वम् । अर्कं
 गृत्वा इत्यन्मात् [वा] ।

'प्रिद्विष्वा भूतिनामेष्टि । शिर इति । शिर स्थानात्पत्वात् धर्मस्य, " धर्मं शिर
 (तैत्रा १ १ ७) इति च दर्शनात् । उच्छ्रितशिरसो मन्वीर्यम् । आमानमिति । आमानतां
 यन्प्रताप 'अस्य' करोति । भूत इति । भूतिं गत्वा 'अन्नाद्ये प्रतिष्ठितो भवति । मरयेति ।

२५ मृच्छुतां 'प्रतापानिहाय प्राप्नोति ॥

२. मेर-इत्यर्थं । ३-३. ती १० - यत्प्रतापमोक्षः । ४. १२मेर - मरणीयत्वम् ।
 ५. ३-२-नेयु ।

काम्या इष्टव]

भर्वत्येवेन्द्राया (३) अहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मनां गृहीतः
 स्वात् पाप्मा वा अ२ह इन्द्रमेवा२होमुच२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवेनं
 पाप्मनोऽ२हसो मुञ्चतोन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभि
 प्रवेपेरन् राष्ट्राणि वाऽभि समीयुरिन्द्रमेव वैमृध२ स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मान्मृधो (४) ऽप हन्तीन्द्राय त्रात्रे

५

मतीति । एव । इन्द्राय (३) । अ२होमुच इत्य२ह - मुचे । पुरोडाशम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । य । पाप्मनां । गृहीत । स्वात् ।
 पाप्मा । वै । अ२ह । इन्द्रम् । एव । अ२होमुचमित्य२ह - मुचम् । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । एवम् । पाप्मनं । अ२हस । मुञ्चति । इन्द्राय ।
 वृमृधाय । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । मृध । १०
 अभीति । प्रवेपेरन् । राष्ट्राणि । वा । अभीति । समीयुरिति सम्-ईयु । इन्द्रम् ।
 एव । वैमृधम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मात् ।
 मृध (४) । अपेति । हन्ति । इन्द्राय । त्रात्रे ।

अ२होमुचे इति ॥ अहसा पापाना मोचयित्रे ॥

वेमृधायेति ॥ त्रिमृधा समामाणा जितृत्वेन सवधी वैमृध । यमिति । य समामामिमुह्येन १५
 प्रकर्षेण वेपेरन् परान् कम्पयेयु । राष्ट्राणि नानादेशमासिन वा जना यम् अभि समीयु
 आभिमुह्येन सहस्योपद्रवन्ति, य योद्धारो भूत्वा शत्रव अभि प्रवेपेरन् य वा बद्ध्वा नेतु
 सर्वजनपदवासिनोऽभिसमीयु परिगच्छेयु ॥

६. तै१ तै२ मै ल- 'इभि' नास्ति ।

७. तै१ तै२ मै ल- विधिधानाम् ।

८. तै१ तै२ मै- कनमिपृत्वेन ।

९. मै ल- 'वा' नास्ति ।

१०. मै ल- परिमेषु ।

२०

पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बद्धो वा परिवृत्तो वेन्द्रमेव त्रातारः स्वैनं
भागधेयेनोषं धावति स एवैनं त्रायत इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमं देते वै महायज्ञस्यान्त्ये तन् यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवाकाश्व-
मेधवन्तः स्वैनं भागधेयेनोषं धावति स एवास्मां (५) अन्ततो महायज्ञं

५ च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति ॥ ७ ॥

[इन्द्रियान्तः स्वैनं भागधेयेनोषं धावति सोऽर्कवन्तः स्वैनं भागधेयेनैन्द्रायास्मान्मृधोऽस्ते
सत च ।]

पुरोडाशम् । एकादशकपालमिद्येकादश-कपालम् । निरिति । वृपेत् । बद्धः । वा । परिवृत्त इति
परि-युत्त । वा । इन्द्रम् । ए । त्रातारम् । स्वैनं । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धारति ।
१० सः । ए । एनम् । त्रायते । इन्द्राय । अर्काश्वमेधवत इत्यर्काश्वमेधवते । पुरोडाशम् ।
एकादशकपालमिद्येकादश-कपालम् । निरिति । वृपेत् । यम् । महायज्ञ इति महा-यज्ञः । न ।
उपनमदित्युप-नमत् । एते इति । वै । महायज्ञस्येति महा-यज्ञस्य । अन्त्ये इति । तन् इति ।
यत् । अर्काश्वमेधाविन्द-अश्वमेधो । इन्द्रम् । ए । अर्काश्वमेधवन्तमित्यर्काश्वमेधवन्तम् । स्वैनं ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धारति । सः । एव । अस्मै (५) । अन्ततः ।
१५ महायज्ञमिति महा-यज्ञम् । च्यावयति । उपेति । एनम् । महायज्ञ इति महा-यज्ञः । नमति ॥ ७ ॥

[मैथ २.२.९-१० काश १०.८, ९]

१ वदः निगटितः, १ पयित्तः परितो निरुद्धः ॥

२ अर्काश्वमेधो महायज्ञः, तदने ताम्बाभारार्थनीयाय । महायज्ञः मोमयागः । उतं
पाचापि " ते देवा एतं महायज्ञमाचयन् " (तैम ३.०.२) इत्यत्र । अन्त्ये तन् इति । उत्तमे

३ ११११ । अन्तत इति । "अप्य गर्गादि 'महायज्ञम आगमयति । ग न 'महायज्ञः 'एनम्
'उर' नमति ॥

इति इतिविं इतिविं गगनोऽनुवाकः ॥

वाग्या इष्टय]

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्धेपेद्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्यै सजाताननुकान् करोति ग्राम्यैव भवतीन्द्रायै चरुं निर्धेपेद्यस्य
सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
सैवास्य सेनाऽसंशयति बल्वजानपी(१)ध्मे मं नह्येद्गौर्यत्राप्रिक्रन्ना न्यमेहत्

इन्द्राय । अन्वृजत्र इत्यनु ऋजत्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । ५
उपेत । ग्रामकाम इति ग्राम काम । इन्द्रम् । एव । अन्वृजमित्यनु ऋजत्रम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भागधेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्य । सजातानिति सजातान् । अनुकानित्यनु कान् ।
करोति । ग्रामी । एव । भवति । इन्द्रायै । चरुम् । निरिति । उपेत । यर्य । सेना ।
असंशितेयसंशिता । इव । स्यात् । इन्द्राणी । वै । सेनायै । देवता । इन्द्राणीम् । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । सा । एव । अस्य । सेनाम् । समिति । इति । १०

बल्वजान् । अपीति (१) । इध्मे । समिति । नह्येत् । गौ । यत्र ।

अधिक्रन्नेत्यर्थि-स्कन्ना । न्यमेहदिति नि अमेहत् ।

इन्द्रायान्वृजत्र इत्यादि ॥ अनुक्रमेणार्जयति प्रापयति निर्धेयिकरोति इत्यन्वृजु । ऋजु गतौ,
औणादिक उग्रयम (उ २७), व्यन्ययेनाव्ययपुत्रेपदप्रवृत्तिस्वरत्नम् (पा ६ २.२) । यद्वा अनुगतौ
ऋजरो यस्मिन्नित्यन्वृजु । सर्वेऽप्यस्मिन् ऋजरो भवन्तीति । 'ग्रामकाम ग्राम वर्गीकर्तृकाम । १५
अनुकानिति । इमेव कामयमानान् करोति । " अनुकामिकार्मिक कर्मिता " (पा ५ २ ७४)
इति निपात्यते ॥

इन्द्राणी इन्द्रपत्नी । " इन्द्ररत्न " (पा ४ १ ४९) इति ङीप्, आनुगागमध, " उदात्त-
यण " (पा ६ १ १७४) इति निभक्तेरुदात्तम् । 'अमंशिता अधृता स्वमार्गेऽनयस्थिता,

ग्रामायान्वृजवे कुर्यादिन्द्रायै सैन्यशमुक् । २०

युदायो " नदधेयो वा कुर्यान्मन्वुमने इति ॥ ३८ ॥

वायेऽन्वृजपदानार्थो मदाये तुल्यमर्थः ।

'राज्यभ्रष्टो 'भ्रष्टमानो वा मुयाग्ने घरेद्वि ॥ ३९ ॥

मपघोरवस्त्वन्वयाग्ये 'सत्येन्द्र संपदं धरेत् ।

मष्टमे त्वनुवाचेऽस्मिन्प्रवृत्तमुत्तमा " श्रुता ॥ ४० ॥ २५

तदर्थोऽन्वृज माया इत्यत्र सम्यक्निरूपित ।

१. मे- 'करोत्कर्त्त । २. मे- स्वकार्ये ।

०५. इ-दत्तचित् । २५. उट्ट ने ५११- 'राज्यभ्रष्ट' । २६. उट्ट- 'सम्यक्' ।

०७. अथा उ जो.प हा - लवेरे । २८. उट्ट ने हो१- 'प्रवृत्त' । ' (उ. ती १ ७३) ।

ततो ब्रह्मजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा संग्रामं
 जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
 मन्युं मनो दधाति जयति तस् (२) संग्राममेतामेव निर्वपेद्यो हृतमनाः स्वयंपाप
 ५ इव स्यादेतानि हि वा एतस्मादर्पक्रान्तान्यथैप हृतमनाः स्वयंपाप इन्द्रमेव मन्युमन्तं
 मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति

ततः । ब्रह्मजा । उदिति । अतिष्ठन् । गवाम् । एव । एनम् । न्यायमिति नि-आयम् ।
 अपिनीयेत्यपि-नीयं । गा । वेदयति । इन्द्राय । मन्युमते इति मन्यु मते । मनस्वते । पुरोडाशम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । निरिति । वपेत् । संग्राम इति संग्रामे । संयत्त इति
 १० स-यत्ते । इन्द्रियेण । वै । मन्युना । मनसा । संग्राममिति संग्रामम् । जयति । इन्द्रम् । एव ।
 मन्युमन्तमिति मन्यु-मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स ।
 एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मनः । दधाति । जयति । तस् (२) । संग्राममिति संग्रामम् ।
 एताम् । एत । निरिति । वपेत् । य । हृतमना इति हृत मना । स्वयंपाप इति स्वय-पापः ।
 इव । स्यात् । एतानि । हि । वै । एतस्मात् । अर्पक्रान्तानीत्यर्प क्रान्तानि । अथ । एष । हृतमना
 १५ इति हृत मना । स्वयंपाप इति स्वय-पाप । इन्द्रम् । एव । मन्युमन्तमिति मन्यु-मन्तम् ।
 मनस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् ।
 मन्युम् । मनः । दधाति ।

अतीक्ष्णा वा अनुञ्जला वा । 'ब्रह्मजान् दीर्घतृणानि, य कट क्रियते, तान् अपि इच्छे सनह्य
 सह वद्ध्या सहैवेभेन अग्यादधाति सह वा प्रोक्षेत् । अधिष्कलेति । अधिक स्तनम् अधिव-
 २० पुरीषसामिणी 'यत्र 'न्यमेहत् नितरा मेहति तत्र जायन्ते 'ब्रह्मजाः । गनामित्यादि । 'गवाम्
 अप्रे एषा प्रेजेने 'गा 'वेदयति छम्भयति सेनास्वामिनम् ॥

इन्द्राय मन्युमते इति ॥ मनस्वान् उद्धतमनस्व । इन्द्रियादियेण संग्रामजय ॥

एतामित्यादि ॥ गतम् । 'हृतमना प्रतिबद्धप्रभान 'स्वयंपाप. असत्यत्रिचारेण स्वरूपेण
 पाप । एतानिति । इन्द्रियमन्युमनामि अग्यात् 'अपक्रान्तानि । 'अथ अनन्तरम् 'एष 'हृतमना

२५ 'गवामा य भवति ॥

काम्या इष्टय]

न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत
 दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) रितिन्द्रमेव दातारः स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स
 एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारः स्वेन
 भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मै प्र दीपयतीन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेदर्परुद्धो वा (४) अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणः स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति
 स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो भवतीन्द्रो वै सदृद्धेचताभिरासीत् स न व्यावृत्तमगच्छत् स

न । हतमना इति हत-मना । स्वयंपाप इति स्वय-पाप । भवति । इन्द्राय । दात्रे ।
 पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । य । कामयेत । दानकामा
 इति दान कामा । मे । प्रजा इति प्र-जा । स्युः (३) । इति । इन्द्रम् । एव । दातारम् । १०
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । दानकामा इति दान-कामा ।
 प्रजा इति प्र-जा । करोति । दानकामा इति दान-कामा । अस्मै । प्रजा इति प्र जा । भवति ।
 इन्द्राय । प्रदात्र इति प्र दात्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । यस्मै । प्रत्तम् । इव । सत् । न । प्रदीयेतेति प्र-दायेत । इन्द्रम् । एव । प्रदातारमिति
 प्र-दातारम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । प्रेति । १५
 दापयति । इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सु त्राम्णे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
 निरिति । वपेत् । अपरुद्ध इत्यप रुद्ध । वा (४) । अपरुध्यमान इत्यप रुध्यमान । वा । इन्द्रम् ।
 एव । सुत्रामाणमिति सु-त्रामाणम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स ।
 एव । एनम् । त्रायते । अनपरुध्य इत्यनप रुध्य । भवति । इन्द्र । वै । सदृद्धेचिति म-दृद्ध ।
 देवताभि । आसीत् । स । न । व्यावृत्तमिति वि-आवृत्तम् । अगच्छत् । स । २०

इन्द्राय दात्र इत्यादि । गतम् ॥

इन्द्राय प्रदात्र इत्यादि । प्रकर्षेण दाता प्रदाता । 'प्रत्तम् एव 'मत् 'न 'प्रदीयेत
 तस्य 'दात्राऽप्रत्तमदत्त 'प्र 'दापयति ॥

सुत्रामा सुष्टु प्राता । "आतो मनिन्" (पा ३०७८) इति मनिप्रत्यय
 'अपरुद्ध, अपरोपनमैधर्यमङ्ग 'राग्यभरसो वा ॥

२५

'सदृद्ध मद्रा । "ममानान्वयोध" (पा ३०६० या १) इति तिप्रत्यय ।
 अस्मै यजमानाय इद मया दत्तमिति के(न)रित व्यावृत् व्यावृत्ति । मन्दादिशक्य
 पिप् (पा ३३१०८ या ९) । 'शक्य शक्यो 'याग्यानुसाम्ये द्वे अपि 'अगन्तेत् ।

४ तै १२३- दाता । ५ मे- एष्ट ।

- प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवपत् तेनैवासिन्निन्द्रियमदघाच्छ-
 क्करी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै शक्करी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्द्र (५) सोऽभवत्
 सोऽविभद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शक्करी अघि
 रेवतीं निरमिमीत् शान्त्या अप्रदाहाय योऽलं श्रियं सन्त्सदृढसमानैः स्यात् तस्मा
 ५ एतमैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवासिन्निन्द्रियं
 दधाति रेवतीं पुरोनुवाक्या भवति (६) शान्त्या अप्रदाहाय शक्करी याज्या वज्रो वै
 शक्करी मे एनं वज्रो भूत्या इन्द्रे भवत्येव ॥ ८ ॥ [अपि तं स्थुर्वेन्द्र भवति चतुर्दश च]
 प्रजापतिमिति प्रजापतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् ।
 एकादशकपालमित्येकादशकपालम् । निरिति । अवपत् । तेन । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् ।
 १० अदधात् । शक्करी इति । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये । अकरोत् । वज्रः । वै । शक्करी
 सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै । ऐन्द्र (५) । सः । अमवत् । सः । अविभेत् । भूतः । प्रेति ।
 मा । धक्ष्यति । इति । सः । प्रजापतिमिति प्रजापतिम् । पुनः । उपेति । अधावत् । सः ।
 प्रजापतिरिति प्रजापति । शक्करीयाः । अघीति । रेवतीम् । निरिति । अमिमीत् । शान्त्यै ।
 अप्रदाहायेत्यप्रदाहाय । यः । अलम् । श्रियं । मन् । सदृढिति स-दृढ । समानैः । स्यात् ।
 १५ तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादशकपालम् । निरिति । उपेत् । इन्द्रम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भागधेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति ।
 रेवतीं । पुरोनुवाक्येति पुर-अनुवाक्या । भवति (६) । शान्त्यै । अप्रदाहायेत्यप्रदाहाय ।
 शक्करी । याज्या । वज्रः । वै । शक्करी । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै । इन्द्रे । भवति । एव ॥ ८ ॥

[मेषं २.२.१०-१२ काणं १०.८-१०]

काम्यां इष्टयः]

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं । निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा । स्याद्वाहस्पत्यश्चर-
 र्यदाग्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्यभिः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन
 चाभि चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाचै सरस्वती वाचैवैनमभि चरति
 वाहस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्वध्नेणैवैनमभि चरति (१) प्रति वै
 पुरस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति द्वेदे पुरोनुवाक्ये कुर्यादिति प्रयुक्त्या ५

आग्नावैष्णवमि पाग्नावैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 अभिचरन्त्यभि-चरन् । सरस्वती । आज्यभागेत्याज्य-भागा । स्यात् । वाहस्पत्यः । चरुः । यत् ।
 आग्नावैष्णव इत्याग्नावैष्णवम् । एकादशकपाल इत्येकादश-कपालः । भवति । अभि । सर्वाः ।
 देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताभिः । च । एव । एनम् । यज्ञेन । च । अभीति । चरति । सरस्वती ।
 आज्यभागेत्याज्य-भागा । भवति । वाक् । वै । सरस्वती । वाचा । एव । एनम् । अभीति । चरति । १०
 वाहस्पत्यः । चरुः । भवति । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । एनम् । अभीति ।
 चरति (१) । प्रतीति । वै । पुरस्तात् । अभिचरन्तमित्याभि-चरन्तम् । अभीति । चरन्ति । द्वेदे
 इति द्वे-दे । पुरोनुवाक्ये इति पुर-अनुवाक्ये । कुर्यात् । अतीति । प्रयुक्त्या इति प्र-युक्त्यै ।

आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ अनिष्टकारिण प्रयनिष्टाचरणम् अभिचारः । 'आज्य भागः' यस्याः
 सा 'आज्यभागा' मरस्वती, आज्यहविष्केत्यर्थः । सा द्वितीया देवता द्वितीयस्य हविषः ॥ १५
 'प्रति वा इत्यादि' ॥ प्रथमेन 'अभिचरन्तम्' अभिचारप्रवृत्त शत्रु 'पुरस्तात्' अयम् 'प्रति
 अभिचरति । तस्मात् प्रथमिचारपोतनाय 'द्वेदे' 'पुरोनुवाक्ये' 'कुर्यात्' द्विदिः पुरोनुवाक्याम्
 अन्वाह्येय्यः । अत्र प्रकृतद्विवापेक्षं द्विर्वचनम् । पक्षान्तरम्- " अग्नाविष्णू सजोपसा " (तैम

" आग्नाविष्णव आद्यः " १० । " स्वादाज्यं सारस्वते ततः " ॥ ४२ ॥

वाहस्पत्यश्चरुश्चेत् कुर्यादभिचरस्वत्यम् । २०

यः प्रथमिचरेत् सोऽपि कुर्यादेतदभिचरत्यम् ॥ ४२ ॥

पीदितोऽभ्याभिचारेण शान्तये तामिष्टिमाचरेत् ।

" यज्ञोपनतिक्रमः सद्भागवैष्णवमाचरेत् " ॥ ४३ ॥

एते चरुं दृष्टिकामोऽग्गकृत्वां चरेद्विः ।

अन्यानुषन्धकालेऽप्यै प्रायश्चित्तमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाक्ये तु नवमेऽभिचारादप्यैरिताः । २५

१-१. तै१. तै२- आज्यभाग । २-२. तै२- बर्हस्पत्य इत्यदि । ३. तै१. तै२- नय ।

२९-२९. दा-अग्रामवैष्णवदे; भे-आग्नावैष्णव अदे । ३०-३०. वे. हो१ आग्रामवैष्णवी ।

३१-३१.- यगर्ध्वैकादशकपालमाग्नावेणां चरेत् ।

एतयैव यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं
ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति
नैनमभिचरन्त्सृणुत आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्यं यज्ञो नो(२) पुनमेदग्निः सर्वा
देवता विशुयज्ञोऽग्नि चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप धावति तावेवासमै यज्ञं प्र यच्छत

५ एतया । एव । यजेत । अभिचर्यमाण इत्यभि-चर्यमाणः । देवताभिः । एव । देवताः । प्रतिचरतीति
प्रति-चरति । यज्ञेन । यज्ञम् । वाचा । वाचम् । ब्रह्मणा । ब्रह्म । सः । देवताः । च । एव ।
यज्ञम् । च । न्यत । व्यवसर्पतीति वि-अवसर्पति । तस्य । न । कुतः । चन । उपान्याध
इत्युप-आव्याध । भवति । न । एनम् । अभिचरन्निर्व्याभि-चरन् । स्तृणुते । आग्रावैष्णवमित्याग्रा-वैष्णवम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । यज्ञः । न (२) । उपनमेदित्युप-नमेत् ।

१० अग्नि । सर्वा । देवता । विष्णुं । यज्ञः । अग्निम् । च । एव । विष्णुम् । च । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । असमै । यज्ञम् । प्रेति । यच्छत ।

४७ १) " अग्राविष्णू महि तत् " (तैस १.८.२२) इति प्रथमस्य पुरोनुवाक्ये । " अग्राविष्णू
महि धाम " (तैस १.८.२२) इति याज्या । " प्र णो देवी ", " आ नो दिव " (तैस १.८.२२)
इति द्वितीयस्य पुरोनुवाक्ये । " पायीरवी " (तैस ४.१.११) इति याज्या । " बृहस्पते

१५ उपस्व न " (तैस १.८.२२) इति " एवा पित्रे " (तैस १.८.२२) इति तृतीयस्य पुरोनुवाक्ये ।
" बृहस्पते अति यत् " (तैस १.८.२२) इति याज्या इति ॥ अति प्रयुक्त्यै अतिशयेन प्रयुक्त्यर्थम् ।
अभिचरन्त सङ्कल्पयन्त द्विःप्रयोगेणायम् अतिशेत इति । यदा तु द्विद्विः पुरोनुवाक्यामन्वाह
तदानीं त्रिस्त्रिद्विषामयतीति । का पुनस्ता पुरोनुवाक्याः । उच्यन्ते— " अग्राविष्णू महि तद्वा
महिन्यम् " (तैस १.८.२२), " प्र णो देवी सरस्वती " (तैस १.८.२२), " बृहस्पते

२० जुषस्व नः " (तैस १.८.२२) इत्येता ॥

एतयैवेति ॥ त्रिहात्रिपा प्रकृतया इष्टया । अभिचर्यमाण इति । य अभिचर्यमाण
अभिचारफलमनर्थमभिचारिण्येव सक्रामयितुमिच्छति सोऽपि एतया यजेत । देवताभिरिति । आ
तृतीयैदंतादिभि परकीपान् प्रतिचरति तस्यैव मन्त्राश प्रापयति । ततस्तान् देवतादीन् शत्रोरा
मनध मध्ये निक्षिपमर्षयति माधयति । ततः तस्य युक्तध्दि-यस्मादपि बाधकात् उपा
२५ व्याध उपर्षाटा न भवति । अत एव एनम् अभिचरन् न स्तृणुते न हिनरिति ॥
" यश्रधोरननि. विपशोः । "

४-४ ४- ' बृहस्यो जुष्य ... याज्या इति ' नास्ति । ५. तैस १.८.२. ६-६.
तैस १.८.२. ६- बृहस्यो जुष्य न. एवा पित्रे इति तृतीयस्य पुरोनुवाक्ये, बृहस्यो अति यदिनि याज्या अभि-
चर्यमाण इति । ७-७ तै- एनमभिचरन् । ८-८. तै. १.८.२. ६- बृहस्योपापरित्ये कपादधर्म (?), ६-२-
३० बृहस्योपापरित्ये कपादधर्म (?) ।

काम्या इष्टयः ।

उपैतं यज्ञो नमत्याग्रावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षुष्कामोऽप्रेवं चक्षुषा मनुष्या वि
 पश्यन्ति यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति तावेवा (३)-
 स्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति धेन्यै वा एतद्रेतो यदाज्यमनडुहस्तण्डुला मिथुनादेवास्यै
 चक्षुः प्र जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्तेजसैवास्यै तेजश्चक्षुरव रुद्ध इन्द्रियं
 वै वीर्यं वृङ्क्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याभ्वरकल्यां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने
 नासैन्द्रियं (४) वीर्यं वृङ्क्ते पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेधावत्येव वाक् तामप्रोदितां

उपैति । एनम् । यज्ञ । नमति । आग्रावैष्णवमित्यग्रा वैष्णवम् । घृते । चरुम् । निरिति । वपेत् ।
 चक्षुष्काम इति चक्षुः-काम् । अग्नेः । वै । चक्षुषा । मनुष्या । वीर्यं । पश्यन्ति । यज्ञस्य ।
 देवाः । अग्निम् । च । एत । विष्णुम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपैति । धावति ।
 तौ । एत (३) । अस्मिन् । चक्षुः । धत्त । चक्षुष्मान् । एत । भगति । धेन्यै । वै । एतत् । रेत । १०
 यत् । आज्यम् । अनडुहं । तण्डुलाः । मिथुनात् । एव । अस्यै । चक्षुः । प्रेति । जनयति ।
 वृते । भगति । तेजः । व । घृतम् । तेजः । चक्षुः । तेजसा । एत । अस्यै । तेजः । चक्षुः ।
 भवति । रुद्धे । इन्द्रियम् । वै । वीर्यम् । वृङ्क्ते । भ्रातृव्यः । यजमानः । अयजमानस्य ।
 अभ्वरकल्यामित्यभ्वर कल्याम् । प्रति । निरिति । वपेत् । भ्रातृव्ये । यजमाने । न । अस्य ।
 इन्द्रियम् (४) । वीर्यम् । वृङ्क्ते । पुरा । वाचः । प्रवदितोरिति प्र-वदितो । निरिति । वपेत् । १५
 यावती । एत । वाक् । ताम् । अप्रोदितामित्यप्रो-दिताम् ।

अग्नेर्षा इत्यादि । तृतीयाधे पृष्ठी । अग्निना चक्षुषा मनुष्या विविध पश्यन्ति, यज्ञेन
 चक्षुषा देवाः । यद्वा-चक्षुर्दर्शनं अग्नेर्यज्ञस्य दर्शनेनेति । रेत इति । भक्षिततृणादिपरिणामवात्
 कार्यमित्यर्थः । कृष्यादिद्वारेण अनडुहं कार्पा तण्डुलाः । तस्माद्घृते चरुं निर्वपन् मिथुनात्
 धेन्यनडुहं, चक्षुः प्र जनयति, मिथुनाद्धि सर्षा प्रजायन्ते इति भावः । घृते भवतीत्यादि । २०
 गतम् ॥

इन्द्रिय वा इत्यादि । भ्रातृव्यं यजमान सोमेनेष्टवान् चेत् अयजमानस्य इन्द्रिय
 वागादिक वीर्यं च वृङ्क्ते वर्जयति स्वयमादधीत । तस्माद्भ्रातृव्यो यजमानः सोमेनेष्टवाधेत्
 अयजमानोऽस्य अभ्वरकल्याम् अभ्वरतुल्याम् इष्टि प्रति निर्वपेत् अभ्वरकल्या यावते ।
 पुरा वाचः प्रवदितोरिति । प्रातरनुष्णकाल इत्यर्थः । विहगादयः यावद्वाच प्रवदन्ति तारदुत्याप
 निर्वपेत् । “ भावच्छग्रे स्थण्डिलम् ” (पा ३.४.१६) इति तोमुप्रत्ययः । वायनी एव २५

९-९ तं-‘मनुष्या विविधं... चतुर्गणम्’ नाम्नि । १० तत्-‘यजमानो’ ।

[काम्या इष्टय

भ्रातृव्यस्य वृद्धे तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽनु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं
यजमाने दधत्याग्रावैष्णवमष्टाकपालं निर्घपेत् प्रातःसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा
स्याद्वाहस्पत्यश्चरुयदष्टाकपालो भवत्पटाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव
तेनाऽऽप्तोत्या (५) प्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्घपेन्माध्यदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले
५ सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्पत्यश्चरुयदेकादशकपालो भवत्पटाक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
माध्यंदिनं सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्तोत्याप्रावैष्णवं द्वादशकपालं निर्घपेत्

भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । ताम् । अस्य । वाचम् । प्रवदन्तीमिति प्र वदन्तीम् । अन्या । वाचं । अनु ।
प्रेति । वदन्ति । ता । इन्द्रियम् । वीर्यम् । यजमाने । दधति । अग्रावैष्णवमित्याग्रावैष्णवम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । प्रातःसवनस्येति प्रातः - सवनस्य । आकाले
१० इत्यां काले । सरस्वती । आज्यभागेत्याज्यं भागा । स्यात् । वाहस्पत्य । चरु । यत् । अष्टाकपाल
इत्यष्टा कपाल । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गायत्रम् । प्रातःसवनमिति
प्रातः - सवनम् । प्रातःसवनमिति प्रातः-सवनम् । एव । तेन । आप्नोति (५) ।
आग्रावैष्णवमित्याग्रावैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । निरिति । वपेत् ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । आकाले इत्यां काले । सरस्वती । आज्यभागेत्याज्यं भागा ।
१५ स्यात् । वाहस्पत्य । चरु । यत् । एकादशकपाल इत्येकादश कपाल । भवति ।
एकादशाक्षरेत्येकादश अक्षरा । त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । माध्यंदिनम् । एव । सर्वनम् ।
वाक् ता सर्वाम् अप्रोदिताम् एव भ्रातृव्यस्य वृद्धेत् । तथा च सति ताम् अस्य
प्रवदन्तीं प्रकर्षेण सर्वोत्कर्षेण वदन्तीं वाचम् अनु प्र वदति । प्रजाना सर्वा अया वाच
तस्या गुणभूता वदन्ति । अथ ता च तादृशो वाच प्राधान्यम् अस्याविष्णुर्नाणा अस्मिन्
२० यजमाने अन्वकल्पामिष्टि कुर्वाणे इन्द्रियं वीर्यं च दधति ॥

इदानीमन्वकल्पया निदधाति-आप्तरणमियादि ॥ प्रातःसवनस्याऽऽकाले इति । आक
लम् आकाल । यापादिनोत्तरपदा तोदात्तम् (पा ६ ० १४४) प्रातःसवनस्य स्थाने । यद्वा-
प्रातःसवनस्य य काल आ तत आ तसमाप्ति । आह् अमिषिधौ । अच्ययीभात्र । “तृतीया
गल्पोर्वृत्त्म्” (पा ० ४ ८४) इत्यम्भात्राभात्र । अन्यपपूर्वपदप्रवृत्तित्त्वस्य तत्पुत्रप
विषयः प्रातःसवामा तोदात्तम् (पा ६ १ ००३) । सरस्वत्याज्यभागेत्यादि । गतम् । एव माध्यंदिन-
२५ गृहीयमानयोर्दितयम् । त्रिष्टुभजगतीशब्दाभ्याम् उमादित्वाद् (पा ४ १ ८६) । गायत्रादि
विभक्त्यात् सवनानां ” गायत्रं त्रैष्टुभं ” जागत र इयुष्यते । देवताभिरित्यादि । व्याख्यातम् ॥

११ क- वृद्धो । १० मे- अन्वकल्पे विष्णुर्वाणे । १३ त- त- मे- गायत्रादि ।
१५-१४ मे- अन्वकल्पे विष्णुर्वाणे ॥

काग्या इष्टय]

तृतीयसवनस्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा खाढारिस्पत्यश्चर्यद्वादशकपालो भवति
द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव
देवताः (६) प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति
पुरोडाशैः भवनानि मैत्रारुणमर्ककपालं निर्घोषेदृशायै काले यैवासौ आर्तृव्यस्य
वशाऽनुवन्ध्या सो एवैपैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम् ॥ ९ ॥ ५

[ब्रह्मण्यैर्नममि चरति यज्ञो न तान्नेयाऽस्येन्द्रियर्माप्नोति देवता सुतत्रिंशच्च ।]

तेन । आप्नोति । आम्रैष्णमिर्वाग्मैष्णम् । द्वादशकपालमिति द्वादश कपालम् । निरिति ।
वपेत् । तृतीयसवनस्येति तृतीयसवनस्य । आकाल इयां-काले । सरस्वती । आर्ज्यभागेत्याज्य-भागा ।
स्यात् । बार्हस्पत्य । चर । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपाल । भवति । द्वादशाक्षरेति
द्वादश-अक्षरा । जगती । जागतम् । तृतीयसवनमिति तृतीय सवनम् । तृतीयसवनमिति १०
तृतीय सवनम् । एव । तेन । आप्नोति । देवताभि । एव । देवता (६) । प्रतिचरतीति
प्रति चरति । यज्ञेन । यज्ञम् । वाचा । वाचम् । ब्रह्मणा । ब्रह्म । कपालैः । एव । छन्दाः सति ।
आप्नोति । पुरोडाशैः । सवनानि । मैत्रारुणमिति मैत्र-ारुणम् । एककपालमित्येक-कपालम् ।
निरिति । वपेत् । वशायै । काले । या । एव । असौ । आर्तृव्यस्य । वशा । अनुवन्ध्याऽनु-वन्ध्या ।
सो इति । एव । एषा । एतस्य । एककपाल इत्येक कपाल । भवति । न । हि । कपालैः । १५
पशुम् । अर्हति । आप्तुम् ॥ ९ ॥

[मैत्र २१७, कास १०१]

कपालेरिति ॥ अष्टत्वादिप्रतिष्ठे 'कपाले गाययादीनि 'प्रातः सवनादिसवधीनि
'छन्दासि 'आप्नोति । अष्टकपालादिभि 'पुरोडाशनिशेषैः प्रातः सवनादीयाप्नोति ॥
वशायै काल इति ॥ अनुवन्ध्याया वशया 'काले, तत्स्थाने वा । 'या 'एव 'असौ २०
पुनं 'आर्तृव्यस्य याने 'अनुवन्ध्या 'वशा अभूत् सा 'एव 'एषा 'एतस्य यजमानस्याय मैत्रारुण
'एककपालं क्रियते तस्या प्रतिप्रियेत्पर्यं । सा इत्यर्थे सो इति निपात । सा उ इति पदद्वय
समुदायो वा । तत्रेकादेशस्य पर प्रत्यादिप्रभावात् "ओत्" (या ११ १५) इति प्रगृह्यत्वम् । न
हीति । "कपालबहुत्वप्रशयत्वेन "निर्दिश्यते । कश्चिदाह—अयं मैत्रारुण पुरोडाशोऽनुवन्ध्याख्य
पशुमासु क्रियते । तत्र पुरोडाश एव पश्चात्सिहेतु । अतः "कपालपारत्वम् अकिञ्चित्कम् । २५
पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थमेक "कपालमस्त्विति ॥

इति द्वितीये द्वितीये नमोऽनुवाक ॥

१५ मै- प्रातः सवनम् । १६ तः १ तर मै-पुरोडाशे । १७ तः १ तर- 'द्विकम्' ।
१८ मै- निन्दते । १९ पर- 'लब्धत्वम्, मै-कपालम् । २० तर- 'लमिति ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रार्थयित्तिमैच्छन् तस्मा एतत् सोमारौद्रं चूर्णं
 निरवपन् तेनैवास्मिन् रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतत् सोमारौद्रं चूर्णं
 निर्धपेत् सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेयेनोष धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्ते
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवति तिष्यापूर्णमासे निर्धपेद्रुद्रो (१) वै तिष्यः सोमः पूर्णमासः

- ५ असौ । अदित्य । न । गीति । अरोचत । तस्मै । देवा । प्रार्थयित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै । एतम् ।
 सोमारौद्रमिति सोमा रौद्रम् । चरम् । निरिति । अवपन् । तेन । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधु ।
 य । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस काम । स्यात् । तस्मै । एतम् । सोमारौद्रमिति सोमा रौद्रम् ।
 चरम् । निरिति । धपेत् । सोमम् । च । एत । रुद्रम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन
 उपेति । धावति । तौ । एत । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । धत्त ।
 १० ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चस । एत । भवति । तिष्यापूर्णमास इति तिष्या-पूर्णमासे ।
 निरिति । वपेत् । रुद्र (१) । वै । तिष्य । सोम । पूर्णमास इति पूर्ण-मास ।

असावादित्य इत्यादि । सोमारौद्रमिति । उत्तरपदवृद्धिदृष्टान्दसी । तिष्यापौर्णमासे इति ।
 तिष्या पौर्णमास्यामित्यर्थः । तिष्येण सहित पूर्णमासस्तिष्यापूर्णमास । “ अन्येषामपि दृश्यते ”
 (पा ६ ३ १३७) इति दीर्घवम् । तिष्य पुष्य । रुद्रो वा इत्यादि । तयोस्त प्रधानत्वात्ताच्छब्दम् ।

- १५ साक्षादिति । अन्यन्धानेन द्वयोपि तेजस्विन्वात् ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरु चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषाद्द्विमीनस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ॥

प्रजाप्यमोऽभिषारी च ^१दीर्घरोमयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य धरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ॥

- २० दत्तमे खनुषाद्यऽस्मिन् सोमारौद्रादप ^१धृता ॥ ४७ ॥

^१अनाविष्णुं महीत्यत्र यज्ञिनोऽर्धोऽनुधावयो ।

१ गै१ सं०- 'साक्षादिति' नाम्नि ।

३२ ४- दीर्घरोमं क्त्वान्था, अ-दीर्घरोमयान्था, उ ए- दीर्घरोमयान्था ।

३३ ४० रो१- ग्त्वा । * (ति० १ ८ २०)

काव्या इत्येव]

साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्दे परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्वै श्वेतायै
 श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमार्ज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमार्ज्येन मार्ज्यन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं
 तत् सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत् इत्याहुरीश्वरो दुधर्मा भवितोरिति मानवी ऋचौ
 धार्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुष्येदत् तद्वैपुत्रं (२) भेषजमेवास्यै करोति यदि विभीषाद्-
 दुधर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं निर्धेपत् सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः ५

साक्षादिति स अक्षात् । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । अनेति । रुन्दे । परिश्रित इति
 परि-श्रिते । याजयति । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म वर्चसस्यं । परिगृहीत्वा इति परि-गृहीत्वै । श्वेतायै ।
 श्वेतवत्साया इति श्वेत वत्सायै । दुग्धम् । मथितम् । आज्यम् । म्रजति । आज्यम् । प्रोक्षणमिति
 प्र-उक्षणम् । आर्ज्येन । मार्ज्यन्ते । यावत् । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । तत् । सर्वम् ।
 करोति । अतीति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । क्रियते । इति । आह । ईश्वर । दुधर्मेति १०
 दु - चर्मा । भवितो । इति । मानवी इति । ऋचौ । धार्ये इति । कुर्यात् । यत् । वै । किम् ।
 च । मनु । अनेदत् । तत् । भेषजम् (२) । भेषजम् । एव । अस्मै । करोति । यदि ।
 विभीषाद् । दुधर्मेति दु - चर्मा । भविष्यामि । इति । सोमापौष्णमिति सोमा-पौष्णम् । चरुम् ।
 निरिति । वपेत् । सौम्य । वै । देवतया । पुरुष । पौष्णा ।

परिश्रिते कटादिभि परित छादिते । 'याजयति' इति वचनात् प्रधान तु १५
 परिश्रिते, खिष्टकृदावपरिश्रिते एव ॥

श्वेताया इत्यादि ॥ ईदृशेनाज्येन एतत् वुर्यात् । सर्वब्रह्मवर्चसलभ । सर्वं प्रोक्षण
 मार्जनमाज्येनेति । एव 'ब्रह्मवर्चसम्' अति 'नियते अ यत्रोत्पाद्यते, तत्राथ 'दुधर्मा' श्वित्री
 भवितुम् 'ईश्वर' स्यात् 'इति 'आह' ब्रह्मविद, तत्परिहाराय 'मानवी मानव्यो' 'ऋचौ' 'धार्ये'
 'कुर्यात्' । "मक्षु देवयत्" (तेस १ ८ २२) इत्याद्ये द्वे धार्ये लोके दधाति । आद्ये द्येने । अन्ये २०
 द्येने । "देयाना य इन्मन" इति सर्वत्रानुपज्यते । "समिन्धमान" इति "समिद्ध" (तेत्रा
 ३ ५ २) इत्येतयोर्मध्ये ये भरत ते धार्ये । यद्वा इत्यादि । मननात् 'मनु' मनस्वी प्रजापति ।
 तेनोक्त सर्वं 'भेषज' रामोपद्रवशमन भवति । एव मनोर्गिशिष्टना मानव्योरप्युचोर्गिशिष्टत्वम् ।
 अतन्तयोर्धियात्वात् 'दुधर्मेत्वभयाप्रसङ्ग' ॥

सोमापौष्णमिति ॥ पूर्वमदु चरुपदवर्द्ध ॥

२५

२ त १ त २ मै ७- कटादिभि । ३ त १ त २-प्रधानत्वे । ४ त १ त २ मै ७-इत्याद्यम् ।
 ५ त १ त २- 'धार्यत्वात् । ६-६ मै ४- दुधर्मेत्वमित्यादिप्रसङ्गा ।

पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं
निर्वपेत् प्रजाकामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोमं एवास्मै रेतो
दधात्यग्निः प्रजां प्र जनयति विन्दते (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचर-
न्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्निः स्वयां एवैनं देवतायै निष्क्रीय
५ रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्छति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा
एतस्य रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः
शरीरमुत यदी (४) तासुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्रयोर्वा एतं प्रसितं होता

पशवः । स्वया । एव । अस्मै । देवतया । पशुभिरिति पशु-भिः । त्वचम् । करोति । न ।
दुश्चर्मैति दुः- चर्मा । भवति । सोमारौद्रमिति सोमा-रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम
१० इति प्रजा-कामः । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः-धाः । अग्निः । प्रजानामिति प्र-जानाम् ।
प्रजनुयितेति प्र-जनयिता । सोमः । एव । अस्मै । रेतः । दधाति । अग्निः । प्रजामिति प्र-जाम् ।
प्रेति । जनयति । विन्दते (३) । प्रजामिति प्र-जाम् । सोमारौद्रमिति सोमा रौद्रम् । चरुम् ।
निरिति । वपेत् । अभिचरन्त्यभि-चरन् । सौम्यः । वै । देवतया । पुरुषः । एषः । रुद्रः । यत् ।
अग्निः । स्वयाः । एव । एतम् । देवतायै । निष्क्रीयेति निः-क्रीयं । रुद्राय । अपीति । दधाति ।
१५ ताजक । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । सोमारौद्रमिति सोमा रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् ।
ज्योगामयाविति ज्योक-आमयावां । सोमम् । वै । एतस्यं । रसः । गच्छति । अग्निम् । शरीरम् ।
यस्यं । ज्योक । आमयति । सोमात् । एव । अस्य । रसम् । निष्क्रीणातीति निः-क्रीणाति ।
अग्नेः । शरीरम् । उत । यदी (४) । तासुरितित-असुः । भवति । जीवति । एव ।
सोमारुद्रयोगिति सोमा-रुद्रयोः । वै । एतम् । प्रसितम् । होता ।

२० अर्तिरिति ॥ रोदनाद्रुद्रमग्नेः । स्वाया इति । सौम्य पुरुष सोमात् । निष्क्रीय रुद्राय
अग्रं अर्पि रुद्रानि उपहरति, ताजक तदानामेव आर्तिम् आ ऋच्छति ॥
ज्योगामयावी व्याख्यातः । गतमन्यत । प्रसितमिति । सोमारुद्रयोः आस्वगतं रुद्र
'दोता याग्यया यगन्' निः 'गिदति निष्क्रीयति । " प्रमितरकमित " (पा ७.०.३४) इति

काम्या इष्टयः]

निरिच्छति स ईश्वर आर्तिमातोरनङ्घ्रान् होत्रा दया वह्निर्वा अनङ्घ्रान् वह्निर्होता
वह्निर्नैव वह्निर्मान्मान् स्पृणोति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेयः कामयेत स्वैऽस्मा आयतने
भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्यादर्थं नार्धं वहिर्पः स्तृणोयादर्थं (५)
नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्थं न स्व एवास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयति ॥ १० ॥

[रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणोयादर्थं द्वादश च ।]

निरिति । खिदति । सः । ईश्वरः । आर्तिम् । आर्तिरित्या-अर्तो । अनङ्घ्रान् । होत्रा । देयं । वहिः ।
वै । अनङ्घ्रान् । वहिः । होता । वहिना । एन । वहिम् । आत्मानम् । स्पृणोति । सोमारौद्रमिति
सोमारौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । स्वे । अस्मै । आयतनं । इत्या-यतने ।
भ्रातृव्यम् । जनयेयम् । इति । वेदिम् । परिगृह्णोति परि-गृह्ये । अर्धम् । उद्धन्यादित्युत्-ह्न्यात् ।
अर्धम् । न । अर्धम् । वहिर्पः । स्तृणोयात् । अर्धम् (५) । न । अर्धम् । इध्मस्य । १०
अन्यादध्यादित्यमि-आदध्यात् । अर्धम् । न । स्वे । एन । अस्मै । आयतनं । इत्या-यतने ।
भ्रातृव्यम् । जनयति ॥ १० ॥

[मैत्रं २.१.५; कर्त्तं १.१.५]

निपात्यते । ततश्च 'सः' होता 'आर्तिं गन्तुम्' ईश्वरः स्यात् । तस्मात् तेन 'होत्रा अन्वाहार्य-
सादनानन्तरम्' अनङ्घ्रान् 'देयः । तथा सति 'वह्निना योद्वा अनङ्घ्रान् वहिं यन्नस्य योदारम् १५
'आत्मानं 'स्पृणोति प्रीणयति, वर्धयति वा । 'स्पृ प्रीत्यादिषु' सौगधिकः ॥

यः कामयेतेति ॥ वृदिभूमौ परस्य 'क्षेत्रमाश्रिता' वेदिं 'परिगृह्य तस्या' 'अर्धं वाऽप्यन-
साय दक्षिणम्' उद्धन्यात् । 'अर्धान्तरं' 'न उद्धन्यात् । 'अर्धं तद्वेन' वहिर्पा स्तृणोयात्
छादयेत् । 'अर्धान्तरं' 'न स्तृणोयात् । 'वहिर्पोऽर्धमुक्ते' स्वजेत् । 'इध्मस्य' 'अर्धम्' 'अग्नि
'आदध्यात्' 'न अर्धान्तरं, उक्ते त स्वजेत् । एन कुर्वन् 'स्वे एव' 'आयतने' 'अस्मै' 'भ्रातृव्य २०
'जनयति गृहजातमेगस्य शत्रुं वगेति ॥

इति द्वितीये द्वितीये दशमोऽनुवाकः ॥

८. तं. तं. मैत्रं- 'होता' नाम्नि । ९-९. सं-कार्णादिषु (?) तं. तं. 'स्पृ प्रीणादिषु'
नाम्नि । १०. वं. मै- 'क्षेत्रमाश्रितायाम् । ११. मै- अर्धम् । १२. तं. तं- 'वहिर्पोऽर्धमुक्ते' ।

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मासुतः सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्यै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्यैव भवत्याहवनीये
 ऐन्द्रमधि श्रयति गार्हपत्ये मासुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तकपालो मासुतो भवति
 सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्यै सजातानव रुद्धेऽनुच्यमान आ सादयति विशमेवा-
 ५ (१) स्मा अनुवर्तमानं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं
 दध्यामित्यैन्द्रस्यावयन् ब्रयादिन्द्रापातु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रयान्मरुतो यजेति

ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । मारुतम् । सप्तकपालमिति
 सप्त-कपालम् । ग्रामकाम इति ग्राम-काम । इन्द्रम् । च । एव । मरुत । च । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्यै । सजातानिति स-जातान् । प्रेति । यच्छन्ति ।
 १० प्राप्ती । एव । भवति । आहवनीय इत्यो हवनीये । ऐन्द्रम् । अधीति । श्रयति । गार्हपत्य इति
 गार्ह-पत्ये । मासुतम् । पापवस्यस्येति पाप-वस्यसस्य । विधृत्या इति वि धृत्यै । सप्तकपाल इति
 सप्त-कपाट । मासुत । भवति । सप्तगणा इति सप्त-गणा । वै । मरुतः । गणश इति गण श ।
 एव । अस्यै । सजातानिति स-जातान् । अपेति । रुद्धे । अनुच्यमान इत्यनु-उच्यमानि । एति ।
 सादयति । विशेम् । एव (१) । अस्यै । अनुवर्तमानमित्यनु-वर्तमानम् । करोति । एताम् । एव ।
 १५ निरिति । वपेत् । य । कामयेत । क्षत्राय । च । विशे । च । समदमिति स-मदम् । दध्याम् । इति ।
 ऐन्द्रस्य । अयचन्निर्यय चन । ब्रूयात् । इन्द्राय । अन्विति । ब्रूहि । इति । आश्राव्येया-श्राव्ये ।
 ब्रूयात् । मरुत । यज । इति ।

ऐन्द्रमेकादशकपालमित्यादि । गतम् ॥ आहवनीये ऐन्द्रमित्यादि । व्याख्यातम् ॥

समदमिति ॥ क्षत्रयैदयो परस्पर समाप्त जनयेयमिति । 'ऐन्द्रस्य 'अयचन् 'ब्रूयात्
 २० 'इद्राय 'अनु 'ब्रूहि 'इति । टोना च तदानी " इन्द्र यो विधतमपि " (तम ० १:११)

ग्रामायेन्द्रं मासुतं च कुर्यादित्येन्द्रियम् ॥ ४८ ॥
 विद्वानो ब्रूहे "वान्छन्ति तामेव निर्वपेत् ।
 ब्रूहे "नु ग्रामायां वान्छन्ति चन्द्रम् ॥ ४९ ॥
 ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामधरेदिति ।
 द्विपदं मासुतम् ग्रामकामधरं च ॥ ५० ॥
 सप्तगणस्येन्द्रं "गणश वा " ग्रामकामम् ।
 सप्तगणः कुर्यात् "गणश वा " ऐन्द्रायोऽनिर्या ॥ ५१ ॥
 "वैश्वदेवस्यैन्द्रायैन्द्रायोऽनिर्या ॥

२५

काम्या इष्टय]

मारुतस्यावघ्नन् ब्रूयान्मरुद्भयोऽनुं ब्रूहीत्याश्राव्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
भागधेये समदं दधाति वितृ५हाणास्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेद्यः कामयेत्
कल्पेरन्मिति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैवैवान् यथायथं कल्पयति
कल्पन्त एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वा५श्च
देवानस्वेन भागधेनोर्ष धावति त एवासौ सज्जातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्यैन्द्र- ५
सावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदयैन्द्रस्यो (३) परिष्ठादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः

मारुतस्य । अनघ्नियव घ्नन् । ब्रूयात् । मरुद्भय इति मरुतस्य । अनिति । ब्रूहि । इति ।
आश्राव्येया श्राव्यं । ब्रूयात् । इन्द्रम् । यज् । इति । स्वे । एज् । एभ्यः । भागधेय इति
भाग धेये । समदमिति स मर्दम् । दधाति । वितृ५हाणा इति वितृ५हाणा । तिष्ठन्ति । एतान् ।
एन (२) । निरिति । वपेत् । य । कामयेत् । कल्पेरन् । इति । यथादेवतमिति यथा-देवतम् । १०
अवदायेत्यव-दाय । यथादेवतमिति यथा देवतम् । यजेत् । भागधेयेनेति भाग धेयेन । एव ।
एनान् । यथायथमिति यथा यथम् । कल्पयति । कल्पन्ते । एज् । ऐद्रम् ।
एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । निरिति । वपेत् । वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् । द्वादशकपालमिति
द्वादश-कपालम् । ग्रामकाम इति ग्रामं काम । इन्द्रम् । च । एव । विश्वान् । च । देवान् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । ते । एज् । अस्मै । सज्जातानिति स-ज्जातान् । १५
प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । ऐन्द्रस्य । अवदायेत्यव-दायं । वैश्वदेवयेति वैश्व-देवस्य ।
अपेति । धेत् । अथ । ऐन्द्रस्य (३) । उपरिष्ठात् । इन्द्रियेण । एव । अस्मै । उभयतः ।

इत्यत्राह । अत्याक्रम्य आश्राव्यं ब्रूयात् 'मरुतो यज' इति । होता च "थाव शर्म शशमानाय"
(तैस १५ ११) इति यजति । अथ मारुतस्य अनघ्नन् ब्रूयात् 'मरुद्भयोऽनु ब्रूहि' इति । होता च
"मरुतो यद्द वो दिन " (तैस १५ ११) इत्यत्राह । अत्याक्रम्य आश्राव्यं ब्रूयात् 'इद्र वज' २०
'इति । होता च "इन्द्र नर " (तैस २ १ ११) इति यजति । एव "स्वे भागधेये इन्द्रस्य मरुता
च कल्पयन्त्यापयति । ततश्चेत् विवृ५हाणा परस्पर हिंसन्त तिष्ठन्ति, धृत्रिया निराध
'सप्रामरचयो भवति ॥ कल्पेरन्' इति । निवृत्तसप्रामा स्वरूपेऽप्रतिष्ठेन्नियर्थं । यथादेवतमिति ।
या यस्य देवता तदनतिक्रमेण अवदाय यजेत् । ततश्च एतान् यथायथं यो यस्य भाग तेनेज
त कल्पयति स्थापयति स्वरूपे स्थापयति । ततश्च ते निवृत्तप्रतिष्ठा कल्पते ॥ २०

१. ल-स्वेन । २. मे-कल्पन् । ३. मे-दधाति । ४. मे-अवम् । ५. मे-
त-संप्रामरचयो कल्पन्ते' नास्ति । ६. मे-'इति' नास्ति । ७. मे-ल-विद्ये' ।
८. मे-'स्वरूपे स्थापयति' नास्ति । ९. मे-ल-'ते' नास्ति । १०. मे-विद्वन्ते ।

सजातान् परिं गृह्णात्युपाधाय्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै पृश्नियै दुग्धे
 प्रैयङ्गव्यं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृश्नियै वै- पर्यसो मरुतो जाताः पृश्नियै
 प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता मरुत एव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति त
 एवास्मै सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती याज्यानुवाक्ये (४) भवतः
 ५५ प्रियमेवैनं समा नानां करोति द्विपदा पुरोऽनुवाक्या भवति द्विपदं

सजातानिति सजातान् । परीति । गृह्णाति । उपाधाय्यपूर्वयमित्युपाधाय्यपूर्वयम् । वासः ।
 दक्षिणा । सजातानामिति सजातानाम् । उपहित्या इत्युपहित्यै । पृश्नियै । दुग्धे । प्रैयङ्गवम् ।
 चरुम् । निरिति । वेपत् । मरुद्भ्यः इति मरुत-भ्यः । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः । पृश्नियै । वै ।
 पर्यस । मरुतः । जाताः । पृश्नियै । प्रियङ्गवः । मारुताः । खलु । वै । देवतया । सजाता इति
 १० सजाताः । मरुतः । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै ।
 सजातानिति सजातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । प्रियवती इति प्रिय-वती ।
 याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये (४) । भवतः । प्रियम् । एव । एनम् । समानानाम् ।
 करोति । द्विपदेति द्वि-पदा । पुरोऽनुवाक्येति पुर-अनुवाक्या । भवति । द्विपद इति द्वि पदः ।

ऐन्द्रस्येत्यादि ॥ प्रथमम् ऐन्द्रस्य अवदाय द्विः वैश्वदेवस्य अव दति । अथ ऐन्द्रस्य
 १५ उपरिधात् पुनरवचति । एवम् इन्द्रियेण इन्द्रदत्तेन वीर्येण सजातान् उभयतः आदावन्ते च
 परि गृह्णाति । अथान्वाहार्यमासाद्य उपाधाय्यपूर्वयं वासः दक्षिणा दधात् । वस्रान्तयो
 उपधेयं रक्त सूत्रम् उपाधाय्यम् । छान्दसो ष्यत् (पा ३-१-१२४), वृद्धतरपदप्रकृतित्वर-
 स्वेन " तिन्प्रतिम् " (पा ६-१-१८५) इति त्वरितत्वम् । तत्सूत्रम् पूर्वं वानकाल एव यातीति
 उपाधाय्यपूर्वयम् । निचि (पा ३-२-७४) नपुसकस्य ह्रस्वत्वम् (पा १-२-४७) ; दासीभारादिवात्
 २० पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वम् (पा ६-२-४२) । बहुव्रीहिर्या-उपाधाय्य वस्त्र पूर्य प्रथम प्राप्य यस्य
 कारणत्वेन तत्तपोऽस्तम् । उपहित्यै उपसेयार्थं भवति सजातानाम् ॥

पृश्नियं दुग्धे इत्यादि ॥ पृश्निः श्वेता गौः । शुक्रविन्दुचितेयेके । प्रैयङ्गवमिति । प्रियङ्गुः-

" धान्यरिगेपः । विकारे " ओरञ् " (पा ४-३-१३९) इत्यञ् । पृश्नियै प्रियङ्गवः इति । पयसः
 जाताः इयेय । मारुताः गृह्ण वा इत्यादि । गतम् ॥

२५ प्रियवती इति ॥ " प्रिया वो नाम हुवे तुराणाम् ", " प्रियसे क भानुभिः " (तैम २-१-११)
 इत्येते प्रियशब्दयस्यौ याज्यानुवास्ये भवतः । द्विपदेति । " प्रिया वो नाम " इति द्विपदा

११. मी-नञ्प्रानारयोः । १२. मे४- ' उपधेयम् ' नास्ति । १३-१३. तै१. मी. १२- एनं निरुपमम् ।

१४. मे८- धान्यरिगेपः ।

काम्या इत्य]

एवायं रुद्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशुनवे रुद्धे देवासुराः संयत्ता आसन्
 ते देवा मिथो विप्रिया आसन् तैश्चान्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायार्तिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्प्रि-
 र्वसुभिः सोमा रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत् तमे(५)-
 तयां संज्ञान्याऽयाजयदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् सोमाय रुद्रवते
 चरुमिन्द्राय मरुवते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं ५

एव । अवेति । रुद्धे । चतुष्पदेति चतु पदा । याज्या । चतुष्पद इति चतु -पद । एव ।
 पशुन । अवेति । रुद्धे । देवासुरा इति देव असुरा । संयत्ता इति स-यत्ता । आसन् । ते ।
 देवा । मिथ । विप्रिया इति वि प्रिया । आसन् । ते । अन्य । अन्यस्मै । ज्यैष्ठ्याय । अतिष्ठमाना ।
 चतुर्धेति चतु -धा । वीति । अक्रामन् । अग्नि । वसुभिरिति वसु मि । सोम । रुद्र । इन्द्र ।
 मरुद्भिरिति मरुत मि । वरुण । आदित्य । स । इन्द्र । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । १०
 अधावत् । तम् (५) । एतयां । संज्ञान्येति सं ज्ञान्यां । अयाजयत् । अग्नये । वसुमतु इति वसु-मते ।
 पुरोडाशम् । अष्टाकपालमि यथा कपालम् । निरिति । अपवत् । सोमाय । रुद्रवत् इति रुद्र-वते ।
 चरुम् । इन्द्राय । मरुवते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । वरुणाय ।
 आदित्यवत् इत्यादित्य-वते । चरुम् । तत । वै । इन्द्रम् ।

त्रिषुप्, एकद्वित्रिभिश्च पङ्क्त्याऽन्या इति । द्वौ पादावस्या इति द्विपदा । “सख्यासुपूर्वस्य” १५
 (पा ५ ४ १४०) इति लोप समासान्त । “टावृचि” (४ १ ९) इति टाषि “पाद पत्”
 (६ ४ १ ३०) इति पद्भाय, “द्वित्रिन्या पादन्” (पा ६ २ १९७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 एव चतुष्पदा याज्येति । “श्रियसे कम्” इति पूर्वोक्ता ॥

देवासुरा इत्यादि ॥ सज्ञानेष्टिभिः । देवा अपि मिथ विप्रिया आसन्, ते देवा
 अन्योऽन्यस्य ज्यैष्ठ्य श्रेष्ठमसहमाना अन्य अन्यस्मै अतिष्ठमाना कार्यषु अप्रकाशमाना २०
 चतुर्धा वि अक्रामन् चतुर्धा बृहत् स्थिता । इन्द्रमनादित्य “अग्निर्वसुभिः” इत्यादि ऋणेण स्थिता ।
 अन्योऽन्यस्मा इति । “कर्मव्यतिहारे सर्वान्गो द्वे भवत समासश्च बहुलम् । यदा न समासवत्
 प्रथमैकवचन तदा पूर्वपदस्य ” (८ १ १२ वा ११) इति समासाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैक
 वचनम् । “अन्य अन्यस्मै” । अन्यस्मै अन्यस्म इत्यर्थः । “श्राघुड्श्रादापाम्” (पा १ ४ ३८)

देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात् तमेतया संज्ञान्या
 याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेपेत् सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते
 पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणाया (६) ऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याया
 समाना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति ॥ ११ ॥

५ [विशमिथ तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय चतुर्दश च ।] ।

देवाः । ज्यैष्ठ्याय । अभि । समिति । अजानत । यः । समानैः । मिथः । विप्रिय इति वि प्रियः ।
 स्यात् । तत्र । एतया । संज्ञान्येति स-ज्ञान्या । याजयेत् । अग्नये । वसुमते इति वसु मते ।
 पुरोडाशम् । अष्टाकपालमिष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । सोमाय । रुद्रवते इति
 रुद्र-वते । चरुम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । वरुणाया ।

१० (६) आदियात् इत्यादित्य-वते । चरुम् । इन्द्रम् । एव । एनम् । भुतम् । ज्यैष्ठ्याय ।
 समानाः । अभि । समिति । जानते । वसिष्ठः । समानानां । भवति ॥ ११ ॥

[भैसं १२.१.५-६; कासं ११.५]

इति सप्रदानत्वम् । “ प्रकाशनस्थेयास्तयोश्च ” (पा १.३.२३) इत्यात्मनेपदम् । ज्यैष्ठ्यायेति ।
 तादर्थ्यं चतुर्था । अथ ^१इन्द्रः देवाना राजा ^२प्रजापतिम् ^३उप ^४अधावत् इत्यमस्मिन् प्रति-
 १५ विधेयत्रेति । अथ प्रजापतिरिन्द्र ^५“संज्ञान्या इष्ट्या” ^६अयाजयत् ‘अग्नये वसुमते’ ^७इत्येतया
^८“संज्ञायते सम्यक्” ^९ज्यैष्ठ्याभावेन ज्ञायते ^{१०}अनयेति करणे ल्युट् । ^{११}ततः ^{१२}देवाः ^{१३}ज्यैष्ठ्याय
^{१४}इन्द्रम् ^{१५}अभि ^{१६}सम् ^{१७}अजानत अभ्युपगतवन्तोऽस्य ज्यैष्ठ्यम् । “ सप्रतिभ्यामनाप्याने ”
 (पा १.३.४६) इत्यात्मनेपदम् ॥

यः समानैरित्यादि । स यैः सन्निहासीत तेषूपरतेष्वेतामिति निर्धेपेत् । ततः समानाः ^१एनम्
 २० यजमानम् ^२इन्द्रम् ^३एत् ^४भूत ^५ज्यैष्ठ्याय ^६अभि ^७सं ^८जानते । ^९ततः ^{१०}समानानां ^{११}वसिष्ठः
 वसुमत्तमः भवति । “ निमतोर्लुक् ” (पा ५.३.६५), “ डेः ” (पा ६.४.१५५) इति डिलोः ॥
 इति द्वितीये द्वितीये एकादशोऽनुवाकः ॥

१६-१६. ती१.मि.११-संज्ञानेष्ट्या । १७.११-इति एकता । १८-१८. सं-‘संज्ञायते सम्यग्ज्यैष्ठ-
 भावेन सप्तो’ नामिना । १९. मि४-‘ज्यैष्ठ्यम्’ ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

हिरण्यगर्भं ॐहिरण्यगर्भं इति हिरण्यगर्भं ॥

अथ या याकाण्ड वैश्वदेवमेव । तत्र^१ “ यो मृत्योर्विभीयात् तस्मा एता प्रजापत्या शतकृष्णला निर्वपेत् ” (तैस २ ३ २) इत्यस्या पुरोनुवाक्या- ‘ हिरण्यगर्भं ’ इति त्रिष्टुप ॥ प्रतीकग्रहण

^१ द्वादशोऽन्त्यानुवाकऽत्र काम्ययाज्या धृतौ धृता ।

य्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽपीरडाहत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

५

मृत्युभीतस्येष्टिं विधानु प्रस्तौति- “ देवा वै मृत्योरविभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावन तेभ्य एता प्राजापत्याः शतकृष्णला निरवपत् तयैवैष्वमृतमद्धात् ” (तैस २ ३ २) इति । शत^२ “ सुवर्णानि कृष्णलानुलितानि यस्या समष्टे सा कृष्णलसमष्टि शतकृष्णला, ता प्रजापतिदेवताकां^३ निरवपत्, तयैव शतकृष्णला देवेवपमृत्युवारणरूपममृतमद्धात् ॥ विधत्ते- “ यो मृत्योर्विभीयात् तस्मा एता प्राजापत्याः शतकृष्णला निर्वपेत् प्रजापतिमेव स्वैन भागधेयेनोप धायति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” (तैस २ ३ २) इति । मृत्योरपमृत्यो ।^४ सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन वर्मणा^५ प्रापित तत्सर्वं विघ्नेन विना प्राप्नोति ॥ शानसंख्या प्रशंसति- “ शतकृष्णला भवति शतायु पुरप शतेन्द्रिय आयुष्येचेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ” (तैस २ ३ २) इति ॥ पाकाय घृतद्रव्य विधत्ते- “ घृते भक्त्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति ” (तैस २ ३ २) इति । “ आयुर्दां अग्ने हविषो जुषागो घृतप्रतीक ” (तैस ३ ३ ८) इति मन्त्रे^६ “ घृतप्रियस्मान्नायुष्पदत्वात् घृतस्यायुष्पत् । यद्वा- घृतजन्येन घलेनेन्द्रियाणा देहे दृढकन्दनया निर्गमनाभावादायुर्भयतीति तदेतुत्त्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानुकूले । अवदानपरिमाण विधत्ते- “ चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यथ द्यति चतुरवत्स्थाऽऽप्त्यै ” (तैस २ ३ २) इति । पुरोडासे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सहृदमिधारणेन चतुरवत् सपद्यते ।^७ अत्र त्येकैकरिमग्नवदाने कृष्णलागतया चतुःसंख्यया चतुरवत् सपद्यते । तत्र प्रधानस्य हविषश्चतुष्टय २० “ द्विरघदातव्यमिदार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिप्रायेण^८ “ वीप्सा । तदनेनमनसि तिषाय सूत्रकार आह- “ तानि पवित्रवत्याज्य आवपति । धर्ममात्र धरणम् । प्रचरणकाले अष्टौ^९ देवताया श्वद्यति । चत्वारि स्विकृति । द्वे प्राक्षिप्रेऽष्टादिषायाम् । चतुर्धारणकाले सर्वाणि प्राक्षिप्रे समीप्यैकधा ब्रह्मण उपहरति । तानि ब्रह्मा भक्षयति । भक्षायतय इतरेषाम् ” (आपश्रौ १९ २१ ३-८) इति । सर्वेषामृत्विक्मभागाना सहैव ब्रह्मणे प्रदान विधत्ते- “ एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति ” (तैस २ ३ २) इति ।^{१०} एकधेरयनेन सर्वभागमाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थ । अनेन^{११} दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकी कृत्य स्थापयति ॥

हिरण्यगर्भं इति ॥ अस्यामिष्टौ “ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विरुक्ते, तस्य चतसृष्टुषु तिसृणा प्रतीकन्यायनायन्त- ‘ हिरण्यगर्भं आपो ह कन् प्रजापते ’ इति । “ हिरण्यगर्भं समपततामि ”

१. तः १ मैल- ‘ तत्र ’ नास्ति ।

३०

३७. नै-द्वादशे इत्यु, ३१ सु- द्वादशे त्वत् । ३८. ४ ४१- सुवर्णानि कृष्णलानि । ३९. ४ ४१- निर्वपेत् । ४०. इ जो ना हा- ‘ सर्वमायु ’ नास्ति । ४१. ४१- प्रापित तत्र । ४२. ३ ने होर- घृतप्रतीक्या । ४३ अ इ उ पा- तत्र । ४४ जो ना हा- ‘ मिदार्थानामपि । ४५ क- ‘ वीप्सा ’ नास्ति । ४६. होर- ‘ अष्टौ ’ नास्ति । ४७ इ- तदानेन । ४८. याज्यानुवाक्येऽपि ।

आपो ह यन् ❀

प्रजापते ❀ ।

आपं । ह । यत् ।

प्रजापत् इति प्रजापते ॥

५ चेद “ हिरण्यगर्भं समर्तताग्रे ” (तैस ४ १ ८) इत्यस्या । इय चाग्निकाण्डे व्याख्याम्यते, यत्राम्नाम्यते, “ उर्वा अस्य ” (तैस ४ १ ८) इत्यत्र । हिरण्यगण्डगर्भं प्रजापतिं अप्रे प्रथमं समवर्तते ततः जातं सर्गस्य भूतजातस्य एकं पतिं आसीत् । स पृथिवीं त्रिन्तीर्णां दिव ब्रह्म अन्तरिक्षम् इमा भूमि च दधार धारयति । तस्मै कस्मै एकस्मै अविज्ञातस्वभावाय वा दवाय हविषा अनेन त्रिवेधं परिचरेमेति ॥

१० अयं तत्रैव पुरोनुवाक्यात्रिकल्प ‘ आपो ह यत् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इदं च प्रतीकग्रहणं “ आपो ह यन्महतीभिन्नम् ” इत्यस्या । इयमपि तत्रैव व्याख्यास्यते (तैस ४ १ ८) । महयं आप यस्मात् गर्भम् आयन्, दक्षं सर्गसृष्टिदुःखं दधाना तमेव गर्भं स्वयं भुञ्जन्त्य जनयितुकामा, तस्मात् कारणात् दधाना सप्तपाम् एकं असु प्राणभूतं प्रजापतिं निरवर्तते । नपन्नोऽभवत् । तस्मै कस्मै एकस्मै, अविज्ञातस्वभावाय वा देवाय हविषा परिचरेमेति ॥

१५ अयं तत्रैव याग्या- “ प्रजापते ” इति त्रिष्टुप् ॥ इदं च प्रतीकग्रहणं- “ प्रजापते न त्वदतान्यन्य ” (तैस १ ८ १४) इत्यस्या । इयं च “ सोमस्य त्रिपिरसि ” (तैस १ ८ १४) इत्यत्र व्याख्याता । हे प्रजापते, न खलु कश्चित् त्वत् अन्यं तानि पतानि विधानि जातानि भूतानि परिभूय परिभजति । तस्मात् यत्रामा वयं जुष्टम् तत् न अस्माकम् भवन्तु । किं च ययं र्ष्याणां पतयं म्यामिनधं स्याम इति ॥

२० ह्येषा । ‘ भारो ह यन्महतीर्विश्रमायन् ’ इति द्विर्वाक्यः । तं उभे अपि चतुर्ष्वण्डस्य प्रथमप्रपाठक (तैस ४ १ ८) यस्मात्ताम्यान् तत्रैव व्याख्यास्यते । “ प्रजापते न त्वदतान्यन्य ” ह्येषा तुतीया । या तु प्रथमप्रपाठकप्रपाठक (तैस १ ८ १५) व्याख्याता ॥

२ १- ४४५ । ३ १- ४४५ । ४ १- ४४५ । ५ १- ४४५ । ६ १- ४४५ । ७ १- ४४५ ।

४० २ २१ यत्तु विवेकान्तः । ५० ५- ४४५ ।

वाग्येद्विद्यान्यापुरोनुवाक्या]

स वेट पुत्रः पितरं स मातरं स सनुभुवत् स भुवत् पुनर्मघः ।
स धामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः स विश्वा भुवो अभवत् स आऽभवत् ॥

स । वेद । पुत्र । पितरम् । स । मातरम् ।
स । सनु । भुवत् । स । भुवत् । पुनर्मघ इति पुन-मघ ।
स । धाम् । और्णोत् । अन्तरिक्षम् । स । सुव ।
स । विश्वा । भुव । अभवत् । स । एति । अभवत् ॥

अथ तत्रैव वाग्याविकल्प - 'स वेद पुत्र' इतीय जगती ॥ 'स एव प्रजापति' पुत्र
मुखा 'पितर' 'मातर' च 'वेद' जानाति, प्रमाय पिता इय मातेति जानन् पुत्रानना स एव उच्यते ।
'स एव' 'सनु' 'भुवत्' यो य मोतव्य उत्पाद्य पदार्थ मोऽपि भूयतादि स एव 'भवेत्' । पुनश्च
'स एव' मघ द्विष्यादि धन 'भुवत्' भवेत् स एव 'तथा' 'भवति' । 'भवतेल्लेदि' शपो लुक् । १०
"भूम्योस्तिष्ठि" (पा ७ ३ ८८) इति गुणाभास । यद्वा-सनु "सोमयजमान तद्वापेन च
भवति । मघ सोतव्य मोम तादात्म्येन च उच्यते । किं च- 'स एव' 'धा' 'लोकम्' 'आर्णोत्'
छादयति स्वेन "महिम्ना तेजसा वा, स एव "अन्तरिक्षम् आर्णोत् इत्येव । 'स एव'
'सुव' पृथिवी च आर्णोत् । "सुष्टु" आरणात् "सुव" सर्वत्रिकाराणां सुष्टु गन्त्री । तन्वा

स इति ॥ अथ चतुर्थीमृचमाह- 'स वेद पुत्र पितरं स मातरं स सनुभुवत् स भुवत् १५
पुनर्मघ । स धामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः स विश्वा भुवो अभवत् स आऽभवत्' इति । 'धा' पिता
पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धु' इति मन्त्रवर्णान् प्रहाण्डमध्ये सत्त्वलोक वर्तमानस्य 'प्रजापते
अण्डस्वोपरितनरपालरूपा सौ पिताऽधमन्त्रपालरूपा पृथिवी माता । 'स पुत्र प्रजापति स पितरं'
'ता च मातरं वेद' १५) अभिन्न 'स प्रजापति' 'सनु' 'भुवत्' तयोर्मातापित्रो पुत्रो भवति । अत
एव तयोर्वेदेन तस्यापपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुन पुनर्थजमानाय शतव्य धन "पदार्थो" पुनर्मघ । २०
तादृशोऽय प्रजापति 'भुवत्' भवति । किं च 'स प्रजापति' सर्वव्यापी विराड् रूप एषा 'धाम्' "उपरि
ननरपालम्" और्णोत् आर्णोदितवान् । "तथा" अन्तरिक्षं स्वर्गं च "स और्णोत्" । किं च "स एव" विश्वा
'भुव' इम लोकमारम्भापस्तना सर्वा भूमि' 'अभवत्' 'प्रान्तोत् आर्णोदितवानि' इति । किं च सत्त्वलोका
समागम्य अनुसृज्यत्वेन रूपान्तरण परिमित 'अभवत्' ॥

उदु त्य * चित्रम् † ।

उदिति । उ । त्यम् ॥ चित्रम् ॥

दित्वादुग् (पा ६ ४ ७७ या १) अन्द्रसमाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—सूत्रेणसुनि गुणाभास्त्रान्द्रस्य, सप्रित्री सप्रिकाराणाम् । किं बहुनेत्याह—^१स एत्र विधा भुत्र भूतजातानि विधा भुत्र भात्र
 ५ पित्री ^२योनी कारणानि ^३अभत्र प्रात्तान् उपादितान् । ^४स एत्र च ^५आऽभत्र आरूलावृष्य
 प्राप्नोति उपादयति । यद्वा स एत्र विश्वा भुत्र अभत्र भवति विश्वभूतनातामना कारणा मना
 या स एत्रतिष्ठते । स एत्र ^६चावृवावृष्य ^७ताद्वृष्येण भवति त्वते ^८सोऽस्माक ^९प्र्यूहम्
 अपनयति ॥

‘ यो ब्रह्मर्चसकाम स्यात् तस्मा एत सौर्यं चरुं निर्दिशेत् ’ (तैस २ ३ २) इत्यस्या
 १० पुरोनुवाक्या ‘ उदु त्यम् ’ इति गायत्री ॥ व्याख्यातेषु ग्रहेषु (तैस १ ४ ४३) । अस्या
 इदं प्रतीकग्रहणम् । तमिन् ^१जातवेदस ^२दव सूर्य ^३केतव रश्मय ^४उत् ^५वहति विश्वस्य
 लोकस्य दशनार्थमिति ॥

तत्र याज्या— ‘ चित्रम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस १ ४ ४३) ।
 प्रतीकग्रहणमेवेदम् । ^१चित्रं चायनीय ^२देवानाम् ^३अनीक ^४चमूस्थानाय मित्रादीनामपि चक्षु
 १५ स्थानीयम् ^५उदगात् उद्वृच्छति । ^६किं च ^७धारापृथिवी ^८अतरिक्षं च ^९आऽप्रा आऽप्रात्
 आपूरयति । ^{१०}जगत जङ्गमस्य ^{११}तस्थुष स्थानस्य च ^{१२}आमा ^{१३}सूर्य इति ॥

इष्टमन्तरं विधत्ते— ‘ असावान्दित्यो न व्यशेचत तस्मै देवा प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एतं सौर्यं
 चरुं निर्वपन् तनेवास्मिन् रश्मिदधुर्षो ब्रह्मवर्चसनाम स्यात् तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यं
 म्यन भागधेयेनोष धावान् स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चसेव भवति ’ (तैस २ ३ २) इति ।
 २० यन्वन् सृप्रनारण— ‘ सौर्यं चरुं रश्मिना परिगृह्य ^१आसादयति ’ (आपश्नी १९ २१ ९) इति ।
 तद्गतद्विधत्ते— ‘ उभयतो रश्मौ भवत उभयत एवास्मिन् रश्मि दधाति ’ (तैस २ ३ २) इति । उभयत
 उपरेष्टादपरसाधेत्यथ ॥ प्रयाजार्थं भाज्ये कृष्णल प्रथित्य होम विधत्ते— ‘ प्रयाजप्रयाने कृष्णल उद्वेति
 तस्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमय रश्मि ’ (तैस २ ३ २) इति । पश्चसु प्रयाजेषु ह्ययमनैतैर्गमैः पश्चमि
 कृष्णैः पश्चम्या निगम्यो ^१ब्रह्मवर्चसमयस्य तत्रम प्राप्तिर्भवति ॥

२५ उदिति ॥ अत्र याज्यानुवाक्ययो प्रतीकं दर्शयति— ‘ उदु त्यं चित्रम् ’ इति । ‘ उदु त्यं नाम
 दग्धम् ’ इति पुरोनुवाक्या । ‘ चित्रं दधानामुदगात्तत्रिकम् ’ इति याज्या । ते उभे अपि प्रथमराण्डस्य
 अनुपेयान्तरं व्याख्यात (तैम १ ४ ४३) ॥

१६ तैस २ ३ २—स्योऽपि । १७ तैस २—‘ आहृत्य ’ गमित । १८ तैस २—तद्वेपथे । १९ तैस २—
 याऽप्रात्तत्र । २० तैस २—कृष्णल । २१ ११ तैस २—समूहः । २२ तैस २—उदु त्यं च ।

कान्येद्वियाज्यापुरोवाक्या]

स प्रतन्वन्नवीयसाऽयं द्युम्नेन संयता । बृहत् ततन्थ भानुना ॥

स । प्रतन्वदिति प्रन वत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । स्यतेति स-यता । बृहत् । तत् । ष । भानुना ॥

“आग्नेयमष्टाकपाल निर्भेत् सावित्र द्वादशकपाल भूम्यै चरु य कामयेत हिरण्य विन्देय हिरण्य मोप नमेत्” (तैस २ ३ २) इत्यस्यास्त्रिहविष्काया आग्नेयस्य पुरोवाक्या-
‘स प्रतन्वत्’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, स त्व प्रतन्वत् पुराणार्हम् । यद्वा- प्राग्वि ।
यद्वा-पुरातननेव नवीयसा नवतरेण द्युम्नेन यशसा धनेन वा सयता त्वमेव सगच्छता ।
“शतुरनुम” (पा ६ १ १७३) इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वा- “त्वय्येव सयता
धनेन” । यमे किपि अनुनासिकलोपे तुक् । दृदुत्तरपदद्वित्स्वरत्वम् । सयतशब्दादेव तृतीयाया
आकार । “परादिश्छन्दसि” (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशेन द्युम्नेन
“द्योतनशीलेन भानुना भासनशीलेन बृहत् महदिद विश्व ततय विस्तारय । छान्दसो लिट् ।
यद्वा- निश्च बृहत् भृश ततन्थ तथा दुर्ध्वास्माक हिरण्यकाभहेतुर्भवेति ॥

“हिरण्यार्थिन त्रिहविष्कामिष्टि विधत्ते- “आग्नेयमष्टाकपाल निर्भेत् सावित्र द्वादशकपाल
भूम्यै चरु य कामयेत हिरण्य विन्देय हिरण्य मोप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेय वै हिरण्य यस्यैव
हिरण्यं तेनैवैतद्दिन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैतद्दिन्दते भूम्यै चरुमेवत्यस्यामेवैतद्दिन्दत उपैत
हिरण्य नमति” (तैस २ ३ २) इति । हिरण्य विन्देय प्रथमतः प्रयत्न कृत्वा कियदपि “रभ्ये, १५
“तत उर्ध्वं बृहदादिरूपेणाधिक स्वयमेव मा प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टि । फलान्तराय वि-
हविष्काम् “एतामेव विधत्ते- “*वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्षते यो हिरण्य विन्दत एतामेव
नियैपेद्विरण्य विरत्वा नेन्द्रियेण वीर्येण इवृष्यते” (तैस २ ३ २) इति ॥ हिरण्य रत्नवत्श्रोत्रादिभीत्या
कान्तत्वंमिन्द्रियेण्युद्धि” । पुनरपि फलान्तराय ता विधत्ते*- “एतामेव निर्भेदेव हिरण्य नश्येद्यदाग्नेयो
भवत्याग्नेय वै हिरण्य यस्यैव हिरण्य तेनैवैतद्दिन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैतद्दिन्दति भूम्यै
चरुमेवत्यस्या वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैतद्दिन्दति” (तैस २ ३ २) इति ॥ “मार्गपातनस्थान
विस्मृत्यादिना यिनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लाभार्थमियमिष्टि ॥

स इति ॥ एतेषु त्रिषु हविषु प्रथमस्य पुरोवाक्यामाह- ‘स प्रतन्वन्नवीयसाऽयं द्युम्नेन संयता ।
बृहत् ततन्थ भानुना’ इति । हे अग्ने, स त्व द्युम्नेन हिरण्येन बृहत् ततन्थ महदैश्वर्यं विस्तारय ।
“किं वत् ? प्रतन्वत् पुरातना धनिका उदारा सन्त ऐश्वर्यं यथा विस्तारयन्ति तद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन ? २५

२३ मै- अग्नेन । २४ मै- त्वयैव । २५-२५ तै- स्वधनेन । २६ त १ मै-
‘द्योतनशीलेन’ नास्ति ।

६०. ङङ १ हो १-हिरण्यार्थिन । ६१. ङ-रभ्ये, अ उ ओ पा हा- रभ्ये । ६२. ङ ने हो १-
तत् । ६३. आ ङ-ताम्, ङ १ हो १-तामेव । [०-० भृङ्गेरीचर्चं तेषु लिटिपुस्तकेषु अप्तो
भाष्यभागं नुटित इव, संचरित इय प्रतिभाति ।] ६४ ङङ १ ने- मार्ग पातन° । ६५. ङ बो ङ हा- किं ३०
तत्, ङङ १ ने हो १- किं च ।

नि काव्यां वेधसः शश्वतस्क्रुहस्ते दधानो (१) नर्यां पुरूणि ।
अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥

नीति । काव्यां । वेधस । शश्वत । कृ । हस्ते । दधान (१) । नर्यां । पुरूणि ।
अग्नि । भुवत् । रयिपतिरिति रयि-पति । रयीणाम् । सत्रा । चक्राण । अमृतानि । विश्वा ॥

- ५ तत्रैव याज्या- ' नि काव्या ' इति त्रिष्टुप् ॥ कवेर्भाव काव्य द्रष्टृन् समीचीनदर्शनत्वम् ।
गुणप्रचनत्वात् ध्यञ् (पा ५ १ १२४), " सुपा सुलुक् " (पा ७ १ ३९) इति तृतीयाया
आकार । अयम् ' अग्नि ' काव्या कत्रित्वेन आत्मीयेन ' वेधस ' विधातृन् यजमानान् ' शश्वत
नित्यान् अनिच्छन्नयागान् ' नि ' क नियमेन करोति । लुङि " मन्त्रे घस " इति च्लेर्लुक्,
लुङि वा शपो लुक्, उभयत्र " बहुल छन्दस्यमाद्भ्योऽपि " (पा ६ ४ ७५) इत्यडभात् । लेटि
१० वा शपो लुक् । किं कुर्मन्नित्याह- ' हस्ते ' दधान ददान प्रयक्षयत् प्रयच्छन्नित्यर्थ । किं ?
नर्याणि ' नरेभ्यो हितानि धनानि हिरण्यादीनि । गनादिर्द्रष्टव्य (पा ५ १२) । " तत्र
साधु " (पा ४ ४ ९८) इति वा यत् । ' पुरूणि बहूनि । किं च- अयमिद्य कुर्मन् ' रयीणा वा
' रयिपति सर्वेषा धनाना नित्य पाठक ' भुवत् भवेत् । शपो लुकि पूर्ववत् गुणाम्, " परादि
इष्टदसि " (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, " नामन्यतरस्याम् " (पा ६ १ १७७)
१५ इति नाम । पुनश्च किं कुर्मन्नित्याह- ' सत्रा सहभूतानि । पूर्ववदाकार, शेषा लोप, छान्दसो
वा डाच् । ' चक्राण ददान सहैव दातु शक्त । शक्तौ चानश् (पा ३ २ १०९) । " बहुल
छदसि " (पा २ ४ ७६) इति शप इच्छ, यद्वा- छादसस्य लिट कानजादेश । किं
चक्राण ? विधानि ' अमृतानि अमरणहेतुमृतानि हिरण्यादीनि ॥

' नरीयया अन्यन्तान्तेन विद्वित्तामहाद्युपार्जितव्यतिरिक्तेनेदानीमेवाव्यमानेन, ' सयता अस्मान् प्राप्नुयत्,

- २० ' भानुना " काडुष्यामात्रादत्यन्त भावमानेन " ॥

नीति ॥ तत्रैव याज्यामाह- ' नि काव्या वेधस शश्वतस्क्रुहस्ते दधानो नर्यां पुरूणि । अग्निर्भुवद्र
रयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ' इति ॥ व नि पण्डितस्तस्य भाव काव्य पाण्डित्य
सुदर्शनताय । अयम् ' अग्नि ' काव्या ' काव्येन स्वरीयवुद्रपतिरायेन ' यजमानान् ' शश्वत ' निरन्तरा
नुष्ठानगाथतिकारु ' येषाम विधानुमदत्तान् ' नि ' क नितरा करोतु । कीदृशोऽग्नि ? ' नर्यां मनुष्येभ्यो हितानि

- २५ ' पुरूणि धनुषानि ' हस्त ' दधान । किं च सोऽग्नि ' रयीणा ' रयिपति ' भुवत् सर्वेषां धनानाम्
अधिपतिरामान् । अत ' अमृतानि हिरण्यानि ' विश्वा सर्वाणि ' सत्रा ' चक्राण सहस्रियतानि यदुं शक्त ।
गात्राणो. मन्त्र्य हिरण्य ददातु ॥

२७ दे- १५५ ।

६६-६६ ने- ती प्यामात्रा । अन्यन्तामहा तेजोयत् । ६७. अइउ खो पा हा- पाप्मेन ।

- ३० ६८. ने- यजमानायत् । ६९. ४ ने- ' दानेन शश्वत शश्वतिकारु ।

नाम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥
वाममद्य सवितर्वाममु खो दिवेदिवे वाममुस्मभ्यः सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरर्या धिया वामभाजः स्याम ॥

हिरण्यपाणिमिति हिरण्य पाणिम् । उतये । सवितारम् । उपेति । ह्वये ।

स । चेत्ता । देवता । पदम् ॥

वामम् । अद्य । सवित् । वामम् । उ । श्व ।

दिवेदिव इति दिवे दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्यस्मभ्यम् । सावी ।

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरै । अया । धिया । वामभाज इति वाम भाजः । स्याम् ॥

अथ सान्नित्रस्य द्वादशकपालस्य पुरोनुवाक्या- 'हिरण्यपाणिम्' इति गायत्री ॥
व्याख्यातेय प्रहेषु (तैस १ ४ २५) । 'हिरण्यपाणिं हिरण्याभरणपाणिं रसहरणरस्मि हितरम्
णीपरस्मि ना सवितारम् उप ह्वये उपेत्याहुयामि, उतये रक्षणाय । स खलु चेत्ता शता
अस्माक पदम् आस्पद देवता अस्माक स एवेति ॥

तत्रैव याज्या- 'वाममद्य' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तस १ ६ २३) । हे
सवित्, वाम वननीय हिरण्यादि धनम् अद्य अस्मिन्नहनि सावी सुव प्रेय । श्व अपि
वामम् एव सुव । किं बहुना- दिवेदिवे दिनेदिने अस्मभ्य वामम् एव सुव अस्मभ्य
वाममेव सुव । किं च- हे देव भूरै वामस्य क्षयस्य निरासस्य यद्वा तद्वाज स्याम ।
यद्वा- अद्य श्व क्रमेण सर्गदा वामभाज वय वामस्य क्षयस्य निरासस्यापि सत्रन्विनो भूयास्म ।
अया धिया अनया बुद्ध्या वामप्राप्तिरिषयया । यद्वा- अनेन कर्मणा यागामनेनेति ॥

हिरण्यपाणिमिति ॥ द्वितीयस्य हविष्य पुरोनुवाक्यामाह- 'हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप
ह्वये । स चेत्ता देवता पदम्' इति । अस्मभ्य दातु हिरण्य पाणी यस्य स हिरण्यपाणिस्त्याज्या
सवितारम् उपेत्य ह्वये आहुयामि । किमर्थम् ? उतये रक्षणाय । स सविता देवतास्य पदम्
अस्मद्योग्य स्यात् स चेत्ता शता ॥

वाममिति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'वाममद्य सवितर्वाममु खो दिवेदिवे वाममुस्मभ्यः सावी ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूरर्या धिया वामभाजः स्याम' इति । इ सवित्, अद्य अस्मभ्य वाम
वननीय कर्मफल सावी प्रेय देहीन्यर्थ । श्व अपि वाम सावीस्तदूर्ध्व दिने दिने वाम सावी । २५
हे देव वामस्य वननीयस्य भूरे विस्तीर्णस्य क्षयस्य निरासस्यास्य निदये अया वनया धिया
अदापुनक्तदुदया वामभाज वननीयकर्मोपशयित स्याम् ॥

२८-२८ परमे ८- 'अस्मभ्य वाममेव सुव' निति । २९, २९ मे ८- अदप्राप्ते ।

७७, ६-अतो, ८-छ' निति । ७९, मे १०- वननीय, ८-वननीय । ७९, ८ १ हा १- 'धिया' निति ।

बडित्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमि प्रवत्वति म्हा जिनोषि (२) महिनि ॥

बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् । विभर्षि । पृथिवि ।
प्रर्षि । या । भूमि । प्रवत्वति । म्हा । जिनोषि (२) । महिनि ॥

- ५ अयं भूम्याश्वरो पुरोनुवाक्या- 'बडित्था' इत्यनुष्टुप् ॥ 'बट्' इत्या सत्यम्, इत्यमिदं यद्वक्ष्यामः । किं पुनस्तदित्याह- हे 'पृथिवि विस्तीर्णे हे 'भूमे । " कृदिकारादवितनः " (का-पा ४.१.४५ वा) इति ङीप् । हे 'प्रवत्वति, प्रवत् प्रगत प्रवणम् । " उपसर्गाच्छन्दसि " (पा ५.१.११८) इति वतिः । हे तद्वति । " तसौ मत्वर्थे " (पा १.४.१९) इति भत्वम् । हे 'महिनि महर्नीये पूज्ये । महैरौणादिक इनिच्, गौरादित्वात् ङीप् (पा ४.१.४१) । यद्वा- मह उत्सवः प्रजानामिति, १० हे तद्वति । ईदृशी त्व 'पर्वतानां 'खिद्रं 'छिद्रं विलं हिरण्यादिपूर्णं 'विभर्षि । 'या त्व द्रविणवती धारय विस्तीर्णा खलु त्व, या त्व 'महा माहात्म्येन । महैरौणादिको निप्रययः । उदात्तनिवृत्ति- स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'प्र 'जिनोषि प्रकर्षेण प्रजास्तर्पयसि, यस्मात् प्रवणवती अत एव पूजिता । जिवि प्रीणने, इदिवानुम् (पा ७.१.५८), वकारस्य छान्दसः सप्रमाणम् । यद्वा- जयतेर्व्यत्ययेन श्लु । केचिदाहु- सत्यमित्य पर्वताना मेखलानां खिद्रं 'छेदनप्रग्रहमुदकं १५ विभर्षि । पृथुत्वात् प्रभूत वर्षादिक विभर्षि । या त्व प्र(व)णवती प्रवणग्रामिनाम् उदकेन म्हा महता निशमिदं प्रकर्षेण जिनोषि तर्पयसि, अत एव 'महर्नीयाऽसि । अनेनैव क्रमेण सर्वहिरण्यादि- छाभहेतुत्वात् ॥

वाडित्येति ॥ तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह- 'बडित्था पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति म्हा जिनोषि महिनि' इति । हे 'पृथिवि, त्वं 'पर्वतानां संबन्धिनं 'खिद्रं खेदजनकं २० भारम् 'इत्या 'यद् 'विभर्षि । इत्यमिनि हस्तेनामिनयः । बट् वाटं टडमित्यर्थः । हे 'भूमि, त्वं 'म्हा' स्वर्गधेन महिम्ना 'या 'प्र 'जिनोषि यान् पर्वतान् प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद्रमिति पूर्वग्रान्वयः । 'प्रवत्वति महिनि' इति द्वयं संतुष्टयन्तस्य भूमिपदस्य विशेषणम् । 'प्रवत्वति प्रवणवति 'महिनि महत्त्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र 'प्रवणवत्येन जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान् प्राणिनः प्रीणयन्ति तानपि वाटं विभर्षीत्यपि योजनीयम् ॥

२५ ३०. प२.८- भूमि भूमे । ३१. मे- 'छिद्र' नाशित । ३२. तं१- रोदन । ३३. तं१-

मर्नीया ।
७३. मे-प्रगरपुकारेण ।

काव्येष्टियान्यापुरोनुवाक्या]

स्तोमांसस्त्वा विचारिणि प्रति षोभन्त्यक्तुभिः ।

प्र या वाजं न हेपन्तं पेरुमस्यस्वर्जुनि ॥

स्तोमांस । व्या । विचारिणीति नि चारुणि । प्रतीति । स्तोभन्ति । अक्तुभिरित्यक्तुभि ।
 प्रति । या । वाजम् । न । हेपन्तम् । पेरुम् । अस्वसि । अर्जुनि ॥

तत्रैव याज्या- 'स्तोमांसस्त्वा' इत्यनुष्टुप् ॥ हे भूमे विचारिणि, त्रिषिध चरण गमन भक्षण वा ५
 विचार, हे तद्वति । 'स्तोमांस स्तोमा स्तोत्राणि' प्रतिष्टोभन्ति प्रत्येक प्रतिमुखा वा शुभवति ।
 'अक्तुभि त्वदीये कर्मभि' 'अपदानै' 'स्तुतिभि स्तोत्रभक्तित्ति' 'वा, 'या त्व तथा' 'स्वयमाना
 हे 'अर्जुनि निर्मले । "अन्यतो ङीप् (पा ४ १ ४०) इति ङीप् । 'हेपत' 'शब्दवत्त दृष्ट' 'वाज
 'न अश्वमिन्, यथा दुष्टो वाजी निरर्थकान् शब्दान् करोति एव' 'निरर्थकशब्दाभिधायितम् अमन्त्रार्थ
 इमिति । किं च- 'वाजमिन् बलमिव' 'पेरुम् अश्वमिन् पानशीलन्, उपलक्षणत्वात् पानाशनमात्रहृतात् १०
 'अयवाहं पुरुष' 'प्र' 'अत्यसि' 'त्व खल्वर्जुनीति । सर्वे 'स्तोत्रादयस्त्वामेव स्तुवन्ति । तेषा च
 मध्ये वाजिनमिन् हेपन्तमिन् पेरु त्व नात्रियसे तस्मात् तादृशान् अस्मान्' 'त्वामेव स्तुवन्ती हिर
 ण्यादिदानेन तुमान् कुर्वन्ति । "उपसर्गात् सुनोति" (पा ८ ३ ६५) इत्यादिना स्तोभते पत्यम् ॥

स्तोमांस इति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'स्तोमांसस्त्वा विचारिणि प्रति षोभन्त्यक्तुभि । प्र या वाज
 न हेपन्तं पेरुमस्यस्वर्जुनि' इति । विविधधरो जनाना सचरो यस्या शुचिन्या सा विचारिणी, तथाविधे १५
 हे एमिति, 'स्तोमांस प्राणिना मया' 'अक्तुभि स्वमिन्वर्तते' 'नामात्रविषयसम्बन्धित्वात्' 'तथा त्वा
 'प्रति' 'ष्टोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हे 'अर्जुनि धवले निर्मले एमिति, 'या त्व' 'पेरु पानादिनोपयवस्तुकामिन
 मरुपेण' 'अत्यसि भोगाय प्रेरयसि । कसिम् ? 'हेपन्त' 'वाज' 'न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिपदेशे
 दूराङ्गान्तर इष्ट्वा स्वोसाहेन हेपाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्च तादिनोऽभ्यासमाय प्रेरयन्ति तद्वन् । सोमचामिनश्चर
 विषयात् प्रस्तौति- "इन्द्रस्त्वष्टु सोममभीषहाऽपियत् स विष्वद्व्याच्छेत् स इन्द्रियेण सोमपीयेत स्वार्प्यत स २०
 पशून्सुदवमीन् ते श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधायात् तस्मा पत्तर सोमेन्द्रश्च श्यामाकं चरे दिशवपत्
 तेनैवास्त्विन्द्रियश्च सोमपीयमदधान्" (तैस २ ३ २) इति । इन्द्रो विष्वरूप त्वष्टुं पुत्रं हरत्वा सोमयागे
 तेन 'त्वष्टा स्वयमनाहूतं सन् कुपितो यज्ञस्य भ्रष्टा इत्या प्रसहा' 'तदीयनोममपियदिति' 'पद्यमदधाके
 (तैस २ ५ २) प्रपञ्चयिष्यते । तदत्र सगृह्योष्यते । अभीषहा' 'व्या' 'कारिणेत्यर्थे । सोम पीया
 त्वष्टुर्भावो नानादिगभिमुजो विदोपेण पलायनं हृतवान् । पलायमानश्च' 'तदुपधायादिन्द्रियव्याख्यवारेण २५

३४ मे-अपदाने । ३५ त-मि-ल अक्तुभि । ३६ त-मे-ल- 'वा' नास्ति । ३७ मे-
 शयमाना । ३८ ल- 'शब्दवत्ते' नास्ति । ३९ त-प-ल- 'अपदानभिषायात्तम् । ४० प-र-
 याजिनमिन् । ४१ मे- अयव्यानाम्, त-ल- 'अयवाहं' नास्ति । ४२-४२ मे- प्र-पेण त्यजन्ति ।
 ४३ मे-स्तोमांसस्त्वा । ४४ त- 'अस्मान्' नास्ति ।

७४ अमे हो- 'विषयस्वैर' । ७५ आ-क- 'सा' नास्ति । ७६ अ इ उ बो ना पा हा- ३०
 ल्यु य । ७७ अ- तदीये सोम, आ इ पा- 'तदीये' नास्ति । ७८ अ उ पा- 'सत्यस्वरण ।

बद्धित्या पर्वतानां खिद्रं विभर्षिं पृथिवि ।
प्र या भूमि प्रवत्वति मद्वा जिनोषि (२) महिनि ॥

बद्ध् इत्या । पर्वतानाम् । खिद्रम् । विभर्षिं । पृथिवि ।
प्रेर्षिं । या । भूमि । प्रवत्वति । मद्वा । जिनोषि (२) । महिनि ॥

- ५ अथ भूम्याधरो. पुरोनुवाक्या--'बद्धित्या' इत्यनुष्टुप् ॥ 'बद्ध्' इत्या सत्यम्, इत्यमिदं यद्रक्षयामः । किं पुनस्तदित्याह--हे 'पृथिवि विस्तीर्णे हे भूमे । " छदिकारादकित्तनः " (का-पा ४-१-४५ वा) इति ङीप् । हे 'प्रवत्वति, प्रवत् प्रगत प्रवणम् । " उपसर्गाच्छन्दसि " (पा ५-१-११८) इति वतिः । हे तद्वति । " तसौ मत्वर्थे " (पा १-४-१९) इति भत्वम् । हे 'महिनि महनीये पूज्ये । महैरौणादिक इनिच्, गौरादित्वात् ङीप् (पा ४-१-४१) । यद्वा--मह ऊसवः प्रजानामिति, १० हे तद्वति । ईदृशी त्व 'पर्वतानां 'खिद्रं' छिद्रं विलं हिरण्यादिपूर्णं 'विभर्षिं । 'या त्वं द्रविणवती धारय विस्तीर्णा खलु त्व, या त्व 'मद्वा माहात्म्येन । महैरौणादिको निप्र पयः । उत्रात्तनिवृत्ति-स्वरेण विभक्तेरुदा तत्वम् । 'प्र 'जिनोषि प्रकर्षेण प्रजास्तरपयसि, यत्मात् प्रवणवती अत एव पूजिता । जिवि प्रीणने, इदित्वाञ्चुम् (पा ७-१-५८), वकारस्य छान्दसं सप्रसारणम् । यद्वा--जयतेर्ष्यत्ययेन झु । केचिदाहुः--सत्यमित्यं पर्वतानां मेखलानां खिद्रं 'छिद्रनप्रवहमुदकं १५ विभर्षिं । पृथुत्वात् प्रभूत वर्षोदकं विभर्षिं । या त्वं प्र(व)णवती प्रवणगामिनाम् उदकेन मद्वा महता वि बन्दि प्रकर्षेण जिनोषि तर्पयसि, अत एव 'महनीयाऽसि । अनेनैव क्रमेण सर्वहिरण्यादि-लाभहेतुत्वात् ॥

- याडित्येति ॥ तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह-- 'बद्धित्या पर्वतानां खिद्रं विभर्षिं पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति मद्वा जिनोषि महिनि ' इति । हे 'पृथिवि, त्वं 'पर्वतानां संयन्धिने 'खिद्रं खेदजनकं २० भारम् 'इत्या 'बद्ध्' विभर्षिं । इत्यमिनि हस्तेनामिनयः । बद्ध् वाटं दृढमित्यर्थः । हे 'भूमि, त्वं 'मद्वा स्वर्गपेन महिना 'या 'प्र 'जिनोषि यान् पर्वतान् प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद्रमिति पूर्वव्रान्वयः । 'प्रवत्वति महिनि ' इति द्वयं संबुद्धगत्वस्य भूमिषदस्य विशेषणम् । 'प्रवत्वति प्रवणवति 'महिनि महत्त्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अथ 'प्रवणवत्वेन अल्पमृद्धिः सृष्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान् प्राणिनः प्रीणयन्ति तानपि वाटं विभर्षीत्यपि धाञनीयम् ॥

- २५ ३०. ५२. १५- भूमि भूमे । ३१. मे- 'खिद्रं' नास्ति । ३२. तौ- रेपन् । ३३. तौ- मरुतः वा ।

७३, मे-प्रणयुक्तयेन ।

घान्येष्टियाज्यापुरोडुवास्या]

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्युक्तभिः ।

प्र या वाजं न हेपन्तं पेरुमस्यस्वर्जुनि ॥

स्तोमास. । वा । विचारिणीति वि चारुणि । प्रतीति । स्तोभन्ति । अक्तुभिरित्युक्त भि ।

प्रेति । या । वाजम् । न । हेपन्तम् । पेरुम् । अस्सति । अर्जुनि ॥

त्रेण याज्या—‘स्तोमासस्त्वा’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे भूमे विचारिणि, त्रिभिर्घ चरण गमन भक्षण वा ५
विचार, हे तद्वति । ‘स्तोमास स्तोमा स्तोत्राणि प्रतिशोभति प्रत्येक प्रतिमुखा वा स्तुवति ।
‘अक्तुमि त्वदीये कर्मभिः अपदानैः स्तुतिभिः स्तोत्रभक्तिभिः’ वा, ‘या त्व तथा’ स्वयमाना
हे ‘अर्जुनि निर्मले’ । “अन्यतो ङीप् (पा ४ १ ४०) इति ङीप् । ‘हेपन्तं’ शब्दवन्त दुष्ट वाज
‘न अधमिन, यथा दुष्टो वाजी निरर्थकान् शब्दान् करोति एव’ निरर्थकशब्दाभिधायिनम् अमन्वार्थ-
ज्ञमिति । किं च—‘वाजमिन् बलमिन्’ पेरुम् अधमिन् पानशीलम्, उपलक्षणत्वात् पानाशनमात्रवृत्तार्थम् १७
‘अपवाहं पुरुष’ ११ ‘अत्यस्ति’ त्व खल्वर्जुनीति । सर्वे ‘स्तोत्रादयस्त्वामेव स्तुयन्ति । तेषां च
मध्ये वाजिनमिन् हेपन्तमिव पेरु त्व नाद्रियसे तस्मात् तादृशान् अस्मान्’ त्वामेव स्तुयतो हिर-
ण्यादिदानेन तृप्तान् कुर्वन्ति । “उपसर्गात् सुनोति” (पा ८ ३ ६५) इत्यादिना स्तोभते षत्वम् ॥

स्तोमास इति ॥ तत्रैव वाज्यामाह—‘स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्युक्तुमि । प्र या वाज
न हेपन्तं पेरुमस्यस्वर्जुनि’ इति । विविधश्रारो जनानां सचारो यस्या पृथिन्या सा विचारिणी, तथाविधे १५
हे पृथिवि, ‘स्तोमास प्राणिना सभा’ अक्तुमि अमिष्यन्तं “तानाविधसस्वर्गनिमित्तभूतं” “त्वा तथा
‘मति’ शोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हे ‘अर्जुनि धवले निर्मले पृथिवि, ‘या त्व’ पेरु पानादिभोग्यवस्तुकामिन्
प्रकारेण ‘अत्यस्ति भोगाय प्रेत्यस्ति । क्वमि व ? ‘हेपन्तं’ वाजं ‘न वाचिनमिव । यथा लोके बाहादिप्रदेशे
गुणान्तर इष्ट्वा स्वोत्साहेन हेपाशब्द कुर्वन्त्वमुत्साध सादिभोऽप्यात्माय प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ सोमवाग्मिन्श्रव
विधातु प्रस्तौति—“इन्द्रस्त्वष्टु सोममभीषहाऽपियन् स विष्वक्व्याच्छेत् स इन्द्रियेण सोमपीयेत व्याध्वन्त स २७
यदूर्ध्वमुद्वमीच ते श्यामाका अनवन्तस प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतत् सोमेन्द्रः श्यामाक चक्र निरवपन्
तेनैवास्मिन्निन्द्राय सोमपीषमदधात्” (वैस २ ३ २) इति । इन्द्रो विश्वरूप त्वष्टु पुत्र इत्या सोमपानो
तेन “एवष्टु स्वयमनाहूत् सन् कपिलो यत्न्य भद्रा इत्या प्रसह्य” “तदीयसोममपिषादिति पञ्चमप्रपाठके
(वैस १ ५ २) प्रपञ्चयिष्यते । तदत्र सगृहोच्यते । अभीषहा यत्नाकारिणेत्यर्थे । सोम पीत्वा
एवर्जुनीतो नानादिग्निमुखो विशेषेण प्रलायन वृत्तवान् । पलायमानश्च “तदुपात्तादिन्द्रियस्वार्थ्यत्रयेण २५

३४ मे४-अपादाने । ३५ त१ मे४ ल-अक्तुमि । ३६ त१ मे४-‘वा’ नास्ति । ३७ मे४-
कायमाना । ३८ ल-‘शब्दवन्त’ नास्ति । ३९ त१ पर०-‘कपदाभिधायिनम्’ । ४० पर०-
वाचिनमिन् । ४१ मे-अपञ्चानम्, त१ ल-‘अपवाहं’ नास्ति । ४२-४२ मे४-प्रकारेण त्यजति ।
४३ मे४-स्तोत्रास्त्वा । ४४ त१-‘अस्मान्’ नास्ति ।

७४ लने हो१-‘विष्वक्व्ये’ । ७५ आ क-‘त्वा’ नास्ति । ७६ अ इ लो ना पा हा- ३७
त्यम् य । ७७ ह-‘तदीय सोम’, आ इ पा-‘तदीय’ नास्ति । ७८ अ उ ण-‘स्वार्थ्यत्रयेण’ ।

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्व्यश्च पीतः ।
अयं यः सोमो न्यधाग्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छे ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । य । मा । न । रिष्येत् । हर्यश्चेति हरि अश्च । पात ।

अयम् । य । सोम । न्यधायीति नि-अधायि । अस्मे इति ।

तस्मै । इन्द्रम् । प्रतिरुमिति प्र ति रम् । एमि । अच्छे ॥

“एतामेव निर्वपेद्विरप्य विद्या” (तैस २ ३ २) “इतस्या अपि” याज्यानुवाक्या भवति

“एतामेव निर्वपेदस्य हिरप्य नश्येत्” (तैस २ ३ २) इत्यस्या अध्येता एव ॥

“य सोमगामी स्यात् तस्मा एतं सोमेन्द्रं इयामाक चरु निर्वपेत्” (तैस २ ३ २) इत्ये

तस्या पुरोनुवाक्या-“ऋदूदरेण इति त्रिपुष्प ॥” ऋदूदरेण मृदूदरेण यस्मिन्नन्त प्रविष्टे अपान्ते उदस्य

१०. मृदुत्व भवति तादृशेन । छान्दसो वर्णलोप, उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ “सख्या समानख्यानेन”

माममुञ्चता सोमेन रसात्मना “सचेय समसीय । पुनश्च विशेष्यते- हे “हर्यश्च इन्द्र, अयं सोम

“पीत” “न रिष्येत् नोद्यात् नो हिंस्यात् । अपि चास्माकं “य “अयं सोम “न्यधायि उररे

निधीयते “तस्मै “तदर्थं तत्प्रज्ञानार्थम्” “इन्द्रं “प्रतिर प्रतीयितार “अच्छे “एमि आभि

मुह्येन भजेय ॥

१५ सोमपानेन शूद्रोऽभूत् तदानीं “स इन्द्रं यत् “सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन “ वमन कृतवान्, तद्गमौ

पतित्या इयामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रं “प्रजापत्युपदेशेन सोमेन्द्रं चरु कृत्वा स्वोदर एव

“जरणेनेन्द्रियप्रदं सोमपानं प्राप्तवान् ॥ अथ विधत्ते- “वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेन ध्येते य सोम

वमिति य सोमवामी स्यात् तस्मा एतं सोमेन्द्रं इयामाक चरु निर्वपेत् सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन मागधयेनोप

धारति तत्रैवास्मिन्दिन्द्रियं सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते” (तैस २ ३ २) इति ।

२०. प्राप्तं यजनादिप्रयोगे यो यजमान “पीतं सोमं “वमिति “स एष सोमस्य “वमनादिन्द्रियसामर्थ्यप्रदेन

सोमपानेन शूद्रो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमानस्याय चरु ॥ द्वौ देवौ द्रव्यं च प्रशस्तौ-“ यत् सोमयो

भवति सोमपीथमेवायं रुद्र यद्देन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथं इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्दे इयामाको

भवत्येष धार स माम साक्षादेव सोमपीथमव रुन्दे” (तैस २ ३ ३) इति ॥

ऋदूदरेणेति ॥ अथ पुरोनुवाक्यामाह- ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्व्यश्च पीतः ।

२५. अयं यः सोमो न्यधाग्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यच्छे इति । हे “हर्यश्च इन्द्र, “य सोम “पीतं “मा “न

४५-४५. मैः- इत्येतस्या एव, तर् २- एतस्या एव । ४६ तर् १- अन्या । ४७-४७ लं-
गमो समागत्यानि । ४८ ए- मया पीत । ४९-४९ मैः- तदवस्थानार्थम् ।

७- आ ५- ‘स’ नाम्नि । ८०-८०. इ.क. ना हा हो १- स्वरूपमूर्ध्वमुखेन, इने स्वरूपन
श्रीर्जन्मना । ८१ क-प्रजापत्युपदेशे । ८२ इने हो १- पूरणे । ८३. ने-भक्षितम् । ८४ इ जो

३०. ना ५ वमति । ८५-८५. ने- स सोमगामी स्यात् जरणादिद्रव्यसामर्थ्यात् प्रशस्ते । ८६. इ ५- क्षरणदि,
हो १- भ्रष्टादि ।

कान्येष्टियान्यापुरीनुवास्या]

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा
धुनिः शिमीवाञ्छरमा२ कञ्जीपी ।
सोमो विश्वान्यतृसा वनानि
नार्वगिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

आपान्तमन्युरित्वापान्त-मन्यु । तृपलप्रभर्मेति तृपल प्रभर्मा ।
धुनि । शिमीगन् । शस्मानिति शर्हमान् । कञ्जीपी ।
सोम । विश्वानि । अतृसा । वनानि ।
न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानीति प्रति-मानानि । देभु ॥

५

तत्रैव याज्या- 'आपान्तमन्यु' इति त्रिष्टुप् ॥ इत्यपि सोमेन्द्रौ प्राधान्येन त्वयेते ।
'आपान्तमन्यु सर्पतोऽपगतमन्यु' । अम गत्यादिषु, निग्राया "रथ्यमत्वर" (पा ७२२८) १०
इतीडभाव, "गतिरनन्तर" (पा ६२४९) इति गते प्रकृतित्त्वरत्वम् । यद्वा- मन्युदीति,
आपा तमन्यु आपतितदीति । पण व्यवहारे स्तुतां च, पन च, इत्यस्य निग्राया छान्दस इड-
भावः । 'तृपलप्रभर्मा, त्रयाणामुपलाना समाहारस्तृपल, त्र्युपलमिति वक्तव्ये पूर्वपदस्य 'सप्रसारणे

'रिव्येत् धमनेन मा न हिंस्यात् तादृशेन 'सस्या सखिबद्धितरादिणा सोमेन 'सचेव सगतो भूयात्वम् ।
कीदृशेन सोमेन ? 'कद्दूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । "धमनाभावान्कद्दूदरेण स्वास्थ्यमापन्नसुदर यस्य सोमस्य १५
स एष कद्दूदरः" । स 'अव' सोम 'अस्से' "अस्मदीप्योदरे" न्यधाधि निहितः । 'तस्मै' तदर्थं सोमस्य
'अरणाथ' प्रतिर प्रकरणेण 'धमनापद्य वारयितारम्' । 'इन्द्रम्' अञ्छ 'एभि आभिसुरयेन प्राप्नोमि
धमानीत्यर्थः ।

आपान्तमन्युरिति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनि शिमीवाञ्छरमा२
कञ्जीपी । सोमो विश्वान्यतृसा वनानि नार्वगिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः' इति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य २०
स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्तवोऽपगत आपान्त सर्वात्मना विनष्टो मन्यु कोपो यस्य सोऽथम्
'आपान्तमन्यु । बहुभिर्गोवभिरन्निपूदभाण' 'अपि न कुप्यतीत्यथ । 'त्रिषु सवनेष्वभिववाधेमास्तादित्वा

५० त१ ल-समाकारणम् ।

८७-८७ ड-धमनाभावात् मृदुत्व स्वास्थ्यमापन्नसुदर, ने-धमनविनाभावात् मृदु तर्हि
स्वास्थ्यमापन्नसुदर यद्य सोमस्य एवम् कद्दूदर, घृ-मापन्नम् अस्मदुदर यस्य लोमस्य स एष कद्दूदर, २५
हो१-धमनाभावात् न मृदु स्वास्थ्यमापन्नसुदर यस्य लोमस्य स एष मृदूदर । ८८ अ इ उ क ने पा
हो१-मदीपोदरे, जो ना हा-अस्मदीये उदरे । ८९. ने- अरुणार्थ, ड-अरुणार्थम् । ९०-९० ने- धमनाप
नोदनार्थं वारयितारम्, हो१- धमनापत्ताद्य वारयितारम्, ड- धमनापदार्थं वारयितारम् । ९१ हो१-
'अपि' नास्ति ।

उत्तरपदस्यादिलोपे, " परादिश्चन्द्रसि° " (पा ६२ १९९) इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वम् । त्रिभिरुल्ले
 प्राग्भि प्रभर्मा प्रहारोऽभिपद्यो यस्य "स तथोक्त । हरतेरौणादिको मनिन् । " ह्रप्रहोर्भ° " ,
 (पा ८२ ३२ वा १) इति भत्वम् । धुनि कम्पनशील । धून् कम्पने, औणादिको
 निम्प्रत्यय । यद्वा- " धूत्रप्रीतोर्नुक्° " (पा ७३ ३७ वा १) इति नुकि धूनयतेरौणादिक
 ५ (उ ५५७) इन्प्रयय, धातोश्च ह्रस्वत्वम् । धूनयिताऽङ्गाना धुनि । " शिमीवान् कर्मणान्
 मानाभिषयपत्रनग्रहणादिसत्तत्रबहुवर्मा । " शरुमान्, शरण शरु हिंसा अभिपयपीडा, तद्धान् ।
 " ऋजीपी नि सारीकृत । एव प्रायप्रहारादिसद्वावेऽपि य " सोम अपगतमन्यु आगतदीप्तिरेव भवति,
 स एवास्माक " त्रिधानि " अतसा अतसानि अविच्छिन्नानि । अततेरौणादिकोऽसच् (उ ३९७) ।
 " वनानि वननायानि घनानि । यद्वा- अतसानि शुष्काणि, वनानि सरसानि, तानि विश्वायपि
 १० सोम एव, सर्वौपधिराजत्वात् सोमस्य । एव " अरणीयवस्तुताम्यादिना सोम स्तुत । इदानीमिद्र
 स्तुतिरूपमे [तिरनुपमे] वेति दर्शयति- " अर्णाक अर्णाचीनानि " प्रतिमानानि " उपमानानि
 " इद्र " न एव " देभु दम्बुवन्ति न वाधते । समवेन स्पर्शनमेत्र वत्त्व तरैरिन्द्रस्य वाप । एव
 गुणकारिणौ सोमे द्रौ " व्यपगतवात्तदोप मा कुरन्मिति । " श्रन्विप्रथिदग्भिखञ्जीना च° "
 (का पा १ २ ६ वा) इति लिट् कित्त्वम् । शरुमानित्यस्य पूर्ववद्भुत्वानुनासिकौ (पा ८ ३ १, ९) ॥

- १५ उपलास्तुपलास्तेषा प्रभर्मा प्रहारा यस्य " सोमस्य सोऽय " तुपलप्रभर्मा । धुनि कम्पमान " प्रहारेरितल्लत
 वम्पते । शिमीवान् कर्मवाची । शिम्यो बहुविधानि अभिपवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सर्वाति
 " शिमीवान् । शरवोऽभिपद्यकाले द्रीणावयवा, ते च बहुवो यस्यासौ " शरुमान्, रसनिष्पीडनेन यद्वयसिष्ट
 नीरस सटजीप तदस्यास्तीति " अरुजीपी । इन्द्रा " सोम " त्रिधानि " वनानि चर्धयतीति शेष । " सोमो वा
 शोपयिनात् राजा " (द्र वैस ३ ५, १ ६१) " सोमो वनस्पतीनाम् " (वैस १ ८ १०), " वनस्पतिगते
 २० सोमे " इत्यादि ध्रुतिस्मृतिस्या " चाग्द्रदिमभिर्धनस्याभिवृद्धिद्वर्धनाद्य चर्धयितृत्वम् । कीरप्रानि
 घनानि ? " अतसा मर्धय " सततानिर्यथे । " अर्णाक् अर्णाचीनानि " प्रतिमानानि शौक्षिकोपमानानि " इन्द्र
 " न " देभु " न " हिंसन्ति । नीचैरुपमानै स्वसाम्यापादनम् एवोत्तमस्य " हिसा, ता कर्तुं उपमानानि
 न प्रयन्त इत्यर्थे ॥

५१ ती१ मैल- 'स' नाभित् । ५२ मै४- 'वर्णनीय' । ५३ ती१ मैल- 'उपमानानि'
 २५ नाभित् । ५४ त१- 'वान्तरोपम्, ल- 'वान्तरोपम् ।

*२. ओ टा मे हा होर- 'सोमस्य' नास्ति । २३ मे- प्रहारात् तत् । २४ मे नुं होर-
 'कर्मणाशुद्धि', ट- न द्रव्यमभिर्धनस्वनिशुद्धि । २५. अ उ पा- संतमानात्यर्थे, ट- मन्वृत्तानेत्यर्थे ।
 *६ टो नुं- 'इद्र' नास्ति । २७ ने नुं- नैत्र । २८ अ उ क पा- एवोत्तमास्य, इ- एवोत्तम' ।

काम्येद्वियान्पापुरोनुवाक्या]

प्र (३) सुवानः सोमं ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमदग्निरर्चन् ।
वृषा यन्ताऽसि शर्वसस्तुरस्यान्तर्व्यच्छ गृणते धर्मं दृश्ह ॥

प्रेति (३) । सुवान । सोमं । ऋतयुरित्यृत यु । चिकेत । इन्द्राय । ब्रह्म । जमदग्नि । अर्चन् ।
वृषा । यता । असि । शर्वस । तुरस्य । अत । यच्छ । गृणते । धर्म । दृश्ह ॥

अथ सोमवानो ह वा अन्यो भक्त्यन्य सोमातिपवित स य सोमातिपवित स्यात् ५
“तस्मा एत सोमेद्र इयामाक चह निरपित्” (तैस २ ३ २) “इत्यस्यैवा पुरोनुवाक्या—‘प्र सुवान’
इति त्रिष्टुप् ॥ ‘सुवान अभिपुण्यान् । त्रिकणस्य लुक्, लिटि वा कानचि (पा ३ २ १०६)
द्विर्चनाभाव, अन्यासलोपो वा । ‘सोम इति व्यययेन प्रथमा, सोम सुवानो यजमान ।
“सुपा सुलुक्” (पा ७ १ ३९) इति वा स्वादेश । सोमायतेर्मा पचाद्यच् (पा ३ १ १३१) ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६ १ २०३) । ‘ऋतयु’ ऋत सत्य यज्ञ वा आगम इच्छन् । क्यचि १०
“न च्छन्दस्यपुत्रस्य” (पा ७ ४ ३५) इतीत्वाभाव, “क्याच्छदति” (पा ३ २ १७०)
इत्युप्रलय । ‘प्र चिकेत प्रकर्षेण जानाति । ‘कित ज्ञाने । ‘इन्द्राय इन्द्रार्थं ब्रह्म परिवृत्तम् एतन्न
हवीरूपं प्र चिकेत जमदग्नि । जमु अदने । नित्य जमन् अदन् हवीषि भुञ्जान, एव यस्याग्नि
स जमदग्नि । उपमानपूर्वपद वा, ‘जमदग्नितुल्य । ‘अर्चन् पूजयन् इन्द्रमेव बहु मयमान ।
यदा— इन्द्रमर्चन् । कर्मणि चतुर्थी । यत् सोम सुनुते, यच्चेयक्षते यच्च हवि प्रकर्षेण जानाति, १५
यच्चास्याग्नि सदा हविभुञ्जानो भवति तत् सर्गमिन्द्रमर्चयितु करोति यजमान । हेतौ शतुप्रलय
(पा ३ २ १२६) । अर्चं पूजायामुदात्तेत् भौवादिक । तेनाण्य तत्वाचजमानेऽपि परस्मैपदमेन ।
यस्मादन तस्मात् हे इन्द्र, त्व वृषा वर्षिता कामाना यता यमयिता यथायमनितिसी

प्रेति ॥ तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्यामाह—‘प्र सुवान सोमं ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म
जमदग्निरर्चन् । वृषा यन्ताऽसि शर्वसस्तुरस्यान्तर्व्यच्छ गृणते धर्मं दृश्ह’ इति । ‘ऋतयु’ यश्चिकेतुर्व्ययान् २०
‘सोमं सुवान सोममभिपुण्यान्’ इन्द्राय ब्रह्म इन्द्रार्थं इहत् सोमवान् ‘प्र चिकेत प्रकर्षेण जानाति ।
यदिदयो यजमान ? ‘जमदग्नि पुत्रधामकमुनिसरथा । किं कुर्वन् ? ‘अर्चन् स्तुतिभि पूजयन् । हे इन्द्र, एव
‘वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ता अस्ति सोमस्य निवाककोऽसि । कीदृशास्य ? ‘शर्वस बलवत्, उदर
स्यापयितुमशक्यस्येत्यर्थे । ‘तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । ‘अन्त यच्छ नियन्तुत्वाद्दुरस्ये त ‘सोम
‘जमदग्नि नियच्छ । ‘गृणते एवा स्तुवते यजमानाय ‘धर्मं दृश्ह सोमस्य धारक वायुं दृडीकृत ॥ २५

५५ तैस— इति तस्या एया । ५६ ५२— सनियतः । ५७ तैस ल— चिकेत । ५८ तैस मै—
जमदग्निस्तुत्यर्थे (१) । ५९ तैस— यमाति ।

९९ दने होर— ‘सोम’ नास्ति । १०० ने शृ— ‘जपितुम्’ नास्ति ।

सवाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः सपर्यन् ।
अर्को वा यत् तुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्याम् ॥

सवाध इति स-बाधं । ते । मदम् । च । शुष्मयम् । च ।
ब्रह्म । नरं । ब्रह्मकृत इति ब्रह्म-कृतः । सपर्यन् ।
अर्क । वा । यत् । तुरते । सोमचक्षा इति सोमं चक्षा ।
तत्र । इत् । इन्द्रं । दधते । पृत्स्विति पृत्सु । तुर्याम् ॥

न भवति तथाऽवस्थापयिता त्वम् असि । कस्य ? शवस बलवत् । मत्वर्थायो लुप्यते ।
तुरस्य त्वरमाणस्य अधो नि सरत । तुर त्वासभ्रमयो इत्यस्मात् इगुपदलक्षण क,
(पा ३ १.१.३५) । तस्मात् सोममत्तिसरन्तम् अन्त यच्छ अन्तरेव उदर एव नियम्य
१० यथाऽतो नातिसरेत् । गृणते त्वामेव स्तुवानाय यजमानाय । “ शतुरनुम् ” (पा ६ १ १७३)
इति चतुर्ष्या आघुदात्तत्वम् । तदर्थं किं कर्तव्यमिति चेत् श्रूयता-धर्मम् अपि तस्य सोमस्य
धारणसमर्थं वायु दृष्ट्वा दृष्ट कुरु ॥

तत्रेव याज्या-‘सवाध’ इति त्रिष्टुप् ॥ बाधनं वाक्कर्मनिमित्त बुद्धेर्व्यसन, तसंहिता
समाध ऋत्विज उच्यन्ते । छान्दस समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वा-सह बाध्यते इति सवाध ।
१५ कृदुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् । हे सोम, ते तव मदं हर्षं देवानां त्वत्कृतं हर्षं शुष्मयं च ब्रह्म,
शुष्मं यत् तदिच्छतीति सर्गस्यात्मनो वेति । क्वचि, पूर्ववदीत्वाभावे पचाश्च (पा ३.१.१३४) ।
धा[या धा]तोर्मा “ आतोऽनुपसर्गे क. ” (पा ३ २.३) । ईदृश ब्रह्म अन्नं च देवानां
त्वत्कृतं त्वपरिमाणरूपं नर मनुष्या ऋत्विज. ब्रह्मकृत ब्रह्मणे हविष्कर्तारः ब्रह्मणः परिवृष्टस्य
या तत्र कर्तारं अभिपन्नं कुर्वन्त. ते सपर्यन्त्वा पूजयन्ति । छान्दसे लडि अडभाव. । लष्टि

२० सवाध इति ॥ तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह-‘सवाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतः
सपर्यन् । अर्को वा यत् तुरते सोमचक्षान्तत्रेदिन्द्रो दधते पृत्सु तुर्याम्’ इति । हे सोम, नर मनुष्या
ऋत्विजः ते शुष्मयं ब्रह्म इत्यामाश्चररूपं परिवृष्टं हवि सपर्यन्त्वा पूजयन्ति समर्पयन्ति । कीदृशस्य
सवाध । पचासान्तो वाध-शब्दः अभिपन्नवृत्तमुपद्रव इति, तेनोपद्रवेण सह वर्तत इति ‘सवाध’ इति
भानिर्पदिकं, तस्य पठो सवाध इति । अभिपन्नवृत्तस्य तथेत्यर्थः । कीदृश ब्रह्म ? मदं च हर्षं कर्मणि

२५ ६०-६० मै-अन्तरेवम् । ६१. ल-कर्म । ६२. पर-ददीत्सु । ६३. मै-वापाकर्म ।
६४. तै-शुष्मयम् ।

१०१. अ आ उ क ङ पा ङु हो १-‘शुष्मयं’ नास्ति । १०२. क ङ ने-‘ते’ नास्ति । १०३. हो १-
अभिपन्नवृत्तम् ।

काण्डेष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

वा " इतश्च लोप " (पा ३ ४.९७) । सम्यक् सपादनमेव पूजा, सभगात् । अर्कं वा
 "अन्मिन् दृष्टपरिणाम 'यत् 'तुरते त्वरते 'अपाग तुमु सहते किमिदं तत्र गुञ्जते, 'योऽसि
 'सोमचक्षा सोमनाचक ।' चष्ट इति चक्ष । कर्त्तर्यसुन्, "बहुल सञ्जाच्छदसो " (द्र काशिका
 २ ४.५४) इति ह्यवाजादेशाभावात् । नाचक पदमुच्यते । सोमशब्दश्चक्षो यस्य स तथोक्त । यद्वा-
 सोमशब्देन एयातव्य सोमचक्षा । "गतिकारकयोरेपि पूर्णपदप्रवृत्तिस्तरत्वं च" (द्र उ ६७६) ५
 इत्यसुन् । यद्वा-प्रकाशनं चक्ष सोम इति प्रकाशो यस्य तादृशत्वम् । यद्वा-अर्कं सपिता, अर्कं
 स्वयमेव त्वं सोमचक्षा इदानीं सोमशब्दाभिषेप । वाशब्दोऽप्यधारेण । यद्वा अर्क एव सोम त्व
 ईदृशो महानुभागे भवान् । यद्वा त्वनिमित्तं हर्षं देवानां कर्तुं सञ्ज्ञेशात् ऋत्विजं परिवृद्धानां हविषा
 कर्तारं त्वा सपर्ययित्, एवमर्कं अर्चनीय एव सन् सोमस्यापि प्रकाशयित्वा भवान् त्वरते । तुर
 त्वरणसभ्रमयो । तत्र इन्द्र एव तुरते इन्द्र एव तथा करोति । हेतुमाह- "यत् यस्मात् स १०
 एव दधते धारयति उपादयति ।" छेत्वाडागम (पा ३ ४ ९४) । किम् ? 'पृसु पृतनासु
 सप्रामेष्टु तुर्यां त्वरितं यानम् । क्विन्विचो " । यद्वा- [तुरतेस्त्वयतेर्मा ?] क्विन् तात् म्यचि
 "अ प्रत्ययात्" (पा ३ ३ १०२) इत्यकारप्रत्ययः । यद्वा- पृतनासु कश्चित् पुरुष दुर्वल तूर्णं
 यातारं करोति तस्मात् स एतान् पीतानां सोमानां परस्परसप्रामस्थानीये भवन्तं तुर्यां त्वयां
 त्वरिततरमधोयान्तं करोति । यद्वा तूर्णं धारयितारं वायुं करोति, तस्मात् स एव भ्रन्तम् इन्द्र १५
 नियमयति । "मासपृतनासानूनाम्" (द्र पा ६ १ ६३ वा १) इति पृतनाशब्दस्य पृद्धान् ॥

'शुभ्यम् 'च बलप्रापकमपि । कीदृशां नर ? 'ब्रह्मवृत्त इष्टिरूपं परिबृद्धं कर्मं कुर्वन्तीति ब्रह्मवृत्त ।
 "सोमचक्षा 'मर्कं 'वा' 'सोमशब्देनाभिषेपमानस्त्व सूर्यं पृथ । अतस्तेऽस्त्वित्वाद्वालि तव कश्चिद
 'पुष्यद्रव इत्यभिप्रायः । "यदि अत्रासुदुदर" पीतो रत्स 'तुरते वमनाय व्यप्रत्वा करोति, "तत्र
 'इत्' 'तत्रैवोदरेऽयम् 'इन्द्र 'पृसु सप्रामेष्टिव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति, वमनाय सभ्रम २०
 कुर्वन्तं सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रैरयतीत्यर्थः ॥

६५ त १ ल-मुत्रामिव । ६६ ल-दृष्टपरिणाम, पर-दृष्टपरिणाम, मै-दृष्टपरिणामम् ।
 ६७ ल-योग्यु । ६८ त १ मै-ल-योऽस्य । ६९-६९ मै-जज्ञा इति चये । ७० मै-
 ल-सोमचक्षाः सोमशब्दवाच्यं सोम एव वा त्व । ७१ मै-वा । ७२ त १ मै-यथा । ७३ त १ ल-यत् ।
 ७४ मै-ल-सोमयागस्यापि । ७५-७५ मै-ययस्मादेव दधते धारयन्ति उपादयन्ति । ७६-७६ पर- २५
 क्विन्विचो (१), मै-श्चिन्विचो । ७७ मै [रिष्यथी]-दातारम् । ७८ मै-परस्परसर्वेषु सप्रामन्यानीये ।
 ७९ त १ पर-ल-योद्धवितारम्, मै-ल-प्रापयितारम् । ८०-८० मै-अन्तर्निगमयत्विति ।

१०४-१०४ कने हो-अर्को वा सोमचक्ष अर्कं, इ-अथवा सोमचक्षा अर्कं । १०५-१०५ अ उ
 जो ना पा हा-यथाऽसुदुदरे, ने-यववाप्यसुदुदरे । १०६ ङ श्रु-त्वरते । १०७-१०७ इ हो- 'तनेत्' नास्ति ।

वपट् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मे जुपस्व शिपिविष्ट हव्यम् (४) ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

वपट् । ते । विष्णो । आस । एति । कृणोमि ।

तत् । मे । जुषस्व । शिपिविष्टेति शिपिविष्ट । हव्यम् (४) ।

वर्धन्तु । त्वा । सुष्टुतय इति सु-स्तृतयः । गिरः । मे ।

युयम् । पात । स्वस्तिभिरिति स्वस्ति-भिः । सदा । न ॥

- ["अभ्युदयेष्टया (तैस२-५ ५) तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या 'वपट्' इति त्रिष्टुप् । 'प्रतत् ते' इत्युक्ता याग्या, सा च तदुक्ताया 'किमित् ते' इत्यनया ऋचा विकल्प्यते"] । हे विष्णो, व्यापनशील 'ते तव । आह मर्षादायाम् । 'वपट्' कृणोमि करोमि ददामि । किम् ? 'आसः १० अस्त्येति क्षिप्यत इत्यासः, अग्नौ क्षिप्यमाण हरिर्रुच्यते । कर्मणि घञ्, घञनव्यायय, "कर्षावत" (पा ६.१ १५९) इत्यन्तोदात्तम् । यद्वा- असुनि, (द्र. उ ६३८) "सर्षणव्यायय । हे 'शिपिविष्ट', 'तत्' मे 'हव्य हवि' 'जुपस्व सेनस्व । शिपयो रमय, तैर्विष्टतः प्रविष्टो वा । "घृषोदरादिवात्" (पा ६ ३ १०९) अर्भीष्ट रूप सिद्धम् । कि च-मम 'सुष्टुतयः शोभनस्तुति कारणभूता 'गिर त्वा 'वर्धन्तु वर्धयन्तु स्तुतिभित्ति यावत् । स्तुत्या हि स्रोतव्यो वर्धते । "बहुल १५ सज्ञाटन्दमोः" (द्र. उ १९०) इति गितुक्, "छन्दस्युभयथा" (पा ३.४.११७) इति वा शप आर्षिभानुवचम् । 'यूयं च मया स्तुता 'न अस्मान् 'स्वस्तिभिः अविनाशः 'पात रक्षत 'मदा सदा । पूजार्थमेवस्मिन् बहुवचनम् ॥

- घषडिति ॥ अथ पञ्चमप्रपद्यने विहितायामभ्युदयेष्टौ- विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते 'वपट्' (तैस २-५-५) इत्युक्तं यत् तृतीयं हविल्लप्रानन्तरभावि सन्प्रथममुत्कर्षणायम् । तस्मिन् प्रथमे पुरोनुवाक्यां दर्शयति- 'वपट् ते विष्णवासा आ कृणोमि तन्मे जुपस्व शिपिविष्ट हव्यम् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः' इति । अस्त्येति क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय देवताया ("विष्णिना वा देवेन इति 'आय पञ्चमान् । तादृशोऽहं 'ते तव 'आ समन्तात्' 'वपट्' 'कृणोमि हविर्दीप्तं वर्धेमि । गिरिभ्यु पद्यु विष्ट' प्रविष्टो यत् । शिपिविष्टः पशुवाक्यां यज्ञ इत्यर्थे । "यज्ञो वे विष्णुः । पनाव शिपि" (तैस २-५-५) इति श्रुते । हे 'शिपिविष्ट यज्ञात्मक 'विष्णो, 'मे मदीदं 'तत् हव्ये 'जुपस्व । २५ 'सुष्टुतय शोभनस्तुतिभ्यः 'मे 'गिर । रवां 'वर्धन्तु वृद्धि प्रापयन्तु । एकस्मिन् हवि विष्णो यूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् । त्वया 'यूयं 'स्वस्तिभिः श्रेयोभिः । 'न अस्मान् 'मदा 'पात रक्षत ॥

८१-८३. (अथमथ गंगानिः पद्यः ।) मे- न्वादिनां पुरोनुवाक्याविकल्पेन उत्तराय [यय... उत्तराय] कर्षणं, ८२-८३- अभ्युदयेष्टया पुरोनुवाक्या विकल्पेन उत्तराय कर्षणं । ८१-८३- अभ्युदयेष्टया पुरोनुवाक्या विकल्पेन उत्तराय कर्षणं । ८२- ८३- तैस- 'नः' नाति ।

वान्देष्टिवाज्यापुरोनुवास्या]

प्र तत् ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शस्त्रामि वयुनानि विद्वान् ।
तं त्वा गृणामि तवसमर्तवीयान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥

प्रेति । तत् । ते । अद्य । शिपिविष्टेति शिपि विष्ट । नाम । अर्य । शस्त्रामि । वयुनानि । विद्वान् ।
तम् । त्वा । गृणामि । तवसर्म् । अर्तनीयान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजस । पराके ॥

‘प्र तत् ते’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे शिपिविष्ट, ते तव तत् नाम शिपिविष्टेष्वेव रूपम् अद्य अस्मिन् कर्मणि प्र शस्त्रामि । प्रशस्तगुणामिधाय्येवेद नाम न तु निदित मन्तव्यम् । अह त्वमिति न वक्तव्यमित्याह— अर्य अरणीयोऽहम् । “अर्य द्यामिवैरययो ” (पा ३ १ १०३) इति । कोऽभिप्राय एपोऽभिप्राय । केचिदाहु—शेष इव निरिच्छित सयतरदिम शिपिविष्ट इति । अन्ये तु नृपते—निरिच्छेष शिपिविष्ट इति । अपरे त्वाचक्षते—निरुत्तरदिम शिपिविष्ट इति । नैतेषु त्रिष्टुपि पक्षेषु अनेन पदेन कश्चिद्गुणोऽभिधीयते । अपि तु निन्देव । ततश्चानेन पदेन निर्वापादि क्रियमाणमुपालम्भमस्यापहेत् । अत इम दोषमपनेतुमिदमुक्तमिति । तत्कथमिति चेत् उच्यते—नात्र शेषशब्दोऽस्ति, न च केचलोऽपि त्रिशिर्निरुपसृष्टत्वार्यमभिधातुमीष्टे । तस्मात् शिपयो रमय, रयते शिपय तक्ष्यात्, तेषु प्रविष्ट शिपिविष्ट इति प्रशासापमेतत् । अतोऽहमन्येतत् प्रशासामीति । अर्तनीयान् तत्रामान तवस तपस्विन महान्तम् । तु इति वृद्धिकर्मा । असुन्तान् उपनो मत्वर्थायो लुप्यते । अत एव प्रन्ययान्तरसक्रान्त्या नखिपयनाभावादाद्युदात्तत्वाभावात् । ईदृशमह गृणामि स्तौमि । अर्तनीयान्, अतिशयेन तपस्वी तवीयान्, ततोऽन्योऽतवीयान् । यद्यप्यह त्रियामहिम्ना तवीयान्, तथाऽपि त्वदपेक्षया अर्तवीयान् । तादृशोऽपि त्वदप्रसादेन त्वा स्तौमीति । “त्रिमतोर्लुक्” (पा ५ ३ ६५) तपस्विशब्दादीयसुन्प्रत्यय । अत एवातिशय्य-

प्रेति ॥ तत्रैव याज्यामाह— ‘प्र तत् ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शस्त्रामि वयुनानि विद्वान् । त त्वा गृणामि तवसमर्तवीयान् क्षयन्तमस्य रजस पराके’ इति । हे शिपिविष्ट, अद्य अस्मिन् वक्षे ते त्वदीयम् । तत् नाम अहम् शस्त्रामि । कीदृशम् ? वयुनानि विद्वान्, ज्ञापयानि नामनिर्बचनानि जानन् । वक्षो वै विष्णु । पशव शिपि । यज्ञ एव पशुषु प्रति तिष्ठति । (तैत्ति २ ५ ५) इति श्रुत्या आख्यातम् शिपिविष्टनाम्नो त्रिषेचन जानामीत्यर्थे । अत एव अर्ये अहम् शब्दार्थमिहात्वा स्वामी, हे विष्णो, त त्वा परा गृणामि तद्याविध त्वा स्तौमि । किञ्चिदम् ? अस्य रजस पराके क्षयन्त इत्येवमानस्य मलिनलोक्त्वात्क्यन्त इरे त्रिवसन्त तवस तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् ? २५ अर्तवीयान् अजपस्वी । यद्यप्यह तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात् स्वोत्तु शक्त इत्यर्थे ॥

८४-८४ त १ ल- नामेति मम मतिरिति । ८५. मै- तपस्विनम् ।

१०९-१०९. ने-नाम प्रशासापहम् । ११० वने श् होर-कीदृशोऽहम् । १११. ने होर-जानानि । ११२. श्- व्याख्यातम् । ११३-११३. अ इ उ जो ना वा हा- त्वाम् । ११४ हा- शस्त्रामानस्य ।

किमित् ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्ष्ये शिपिविष्टो अस्मि ।
मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ (५) ॥

किन् । इत् । ते । विष्णो इति । परिचक्ष्यमिति परिचक्ष्यम् । भूत् ।
प्रेति । यत् । वक्ष्ये । शिपिविष्ट इति शिपि विष्टः । अस्मि ।

५ मा । वर्षः । अस्मत् । अपेति । गूहः । एतत् ।
यत् । अन्यरूप इत्यन्य-रूपः । समिथे इति सम्-इथे । बभूथ (५) ।

मानोऽपि तपस्वीति गम्यते । द्वयोर्हि तपस्विनोरन्यतरस्तपीयान् भवति । इदानीमुक्त शिपिविष्ट-
पदार्थं समर्थयितुमाह—^१अस्य ^२रजसः अन्तरिक्षस्य ^३पराके परागते दूरे प्रदेशे ^४क्षयन्त
निरसन्त तथाऽपि सर्गलोकप्रकाशक त्वा स्तौमि, इदं तव शिपिविष्टत्वम् । अतः ^५तत् प्रशंसा-
१० मीति । क्षि निरासगल्योः, व्यत्ययेन शप् ॥

‘किमित् ते’ इति त्रिष्टुबेव ॥ हे ^१विष्णो, ^२ते तव ^३किं ^४परिचक्ष्य गूहनीय वर्जनीयमेव
^५भूत् भवति ? नैवेतत् वर्जनीयम् । चक्षे छान्दसो यत्, “बहुलः सज्ञाच्छन्दसोः” (द्र. का. पा. २-
४.५४) इति व्याजादेशाभावात् । भवतेल्लेटि शपो लृक् । “भूसुवोस्तिडि” (पा ७-३-८८) इति
गुणाभावात् । लडि वा छान्दसः शपो लृक् (पा २-४-७३) । लुडि वा “गातिस्था” (पा २-४-७७) इति
१५ सिचो लृक् । “बहुल छन्दस्यमाह्योगोऽपि” (पा ६-४-७५) इत्यडभावः । इदानीं तदेव परिसख्ये-
यतया समाख्यमानं दर्शयति—हे शिपिविष्ट, ^१शिपिविष्टः ^२अस्मि इति ^३यत् ^४वक्ष्ये किमिदं तदेव

किमिति ॥ तैत्तिरीय चिन्तितं याज्यामाह—‘किमित् ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्वक्ष्ये शिपिविष्टो
अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ’ इति । हे ^१विष्णो, त्वं ^२यत् यस्मात्
११ “धारणात्” शिपिविष्टः ^३अस्मि इति प्रथयेण ^४धवसे पुनः पुनः ^५“वक्षि तस्मात्” ते तव मनसि
२० “किम्” इत् परिचक्ष्यं भूत् किमिदं गृहणीयमभूत्, नैतद्गृहणीयं, वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः ।
यद्यप्येतद्द्वयम् ^१“लोकेऽन्यन्नरोगिण्युदुधादिनगुह्यत्वचि मृदेः” ^२प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाप्यव-
यवापरेण व्याख्येणैव स्यात्पातयत्वाद्वास्तव्यं तव एत्वाकारणम् । तस्मात् ^३एतत् ^४वर्षः धरिष्ठं नाम ^५अस्मात्
^१मा ^२अप ^३गूहः, अस्मात्समे गृहं मा कृत् । यत् यस्मात् त्वं गृहनीयैव ^४समिथे युजे ^५“व्यघटीर्षाम्यां
गूहः” अन्त्यरूपः ^६बभूथ धर्मात्प्रिय, ^७“तदन्यत्र यथा तथा वा भवतु, ^८“तथाऽप्यस्मदुद्यो प्रदानमिदं मा
२५ गोपायेत्यर्थः ।

८६. मे-‘तर्’ नास्ति ।

११५. ४-‘वाणदृ’ ११६. २.ने.-‘पठितान्’ ११७-११७. [मुदीरुतोऽयं पाठः] आ.जे.

१] हा-‘रन्तोर्गिण्युदुधादिनगुह्यत्वचि (चि) मृदेः; पा-‘न्यत्रदिग्युदुधादिनगुह्यत्वचि मृदे, क हो-
‘रन्तोर्गिण्युदुधादिनगुह्यत्वचि (?) मृदेः! ११८. क.हा-‘दीर्घाम्याम्’ ११९. आ.क-‘तदन्याम्’

३० १२०. २-‘तथाऽप्यस्मदुद्यो, ने हो-‘तथाऽप्यस्मदुद्यो ।

काम्येष्टिपान्यापुरोनुवाक्याः]

परिचक्ष्यं भवति । नैतदेवम् । तस्मात्, शिपिविष्टोऽस्मीति ब्रुवन्नेव विश्वव्यापी वर्तस्वेति । वक्तेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम्, “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । इदानीं प्रशस्तगुणामिधाय्येतन्नाम न परिसंख्येयम्, अपि तु लोके ख्यापयितव्यमिति दर्शयितुमाह—^१वर्षं बरित्स्वपिदमुन्निच्छतं नाम^२ मा^३ अथ^४ गूहः नेदं अस्माकं गूहनीयम्, अपि तु लोके ऋषमानेन तया आधोपणीयमेव । वर्षं गतौ, असुप्रख्यः । गूहतेऽछान्दसोऽद्रप्रख्यः । अथ यदि नूयाः नापगूहामीति, मृथैतत्, यस्मात् त्व^५ समिधे संप्राप्ते उदयकाले रक्षोभिः सह तव यः सप्राभः तत्र^६ अन्यरूपं^७ बभूथ भवसि, न मया ह इव महातेजा भवसि । तन्नूनं लज्जया शत्रुजनसमवाये उदयकाले एतदानीय रूपं छादयसीति संलक्ष्यते । तस्मान्नैवमिदं गूहनीयमिति । “बभूथाततन्यं” (पा ७.२.६४) इतीडभावो निपात्यते । अन्य आहुः—उक्तं शिपिविष्टोऽस्मीति नेदं परिसंख्येयमिति । अथापि यत् त्वं लज्जयेथ समिधे संप्राप्ते उदयकाले अन्यरूपः भवसि, इदमेव वर्षः प्रशस्ततरं रूपं, तस्मादेतन्माऽपगूहः^{१०} सर्वावस्थास्वपि इदमेव रूपं तत्र भवतु इदमेव शोभनमिति । अत्र निरुक्तविद्यु (निरुक्त ५.८) बहुधा व्याख्यानानि कृतानि, अत्र युक्तरूपमिदस्मानिरुक्तम् ॥

पञ्चकामस्य त्रिहविष्कामिधिं विधत्ते—“अजये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्विन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पञ्चक्रमोऽग्निरेवासौ पशून् प्रजनयति बृहानिन्द्रः प्र यच्छति” (तैसं २.३.२) इति ॥ पञ्चद्रव्यसमधिकृत्यं तृतीयं हविर्विधत्ते—“यधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशून्तार रूपर^{१५} रूपेणैव पशून्तव रून्धे” (तैसं २.३.२) इति । तत्र दधियुतयोः पञ्चसंयन्त्यात् तत्साहचर्येण सर्वेषां पञ्च-रूपत्वम् ॥^{११}अस्मिन् हविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—“पञ्चगृहीतं भवति पाङ्कता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः समृद्धयै” (तैसं २.३.२) इति । एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतार्कं गोमहिषाश्वादिरूपेण पशूनां बहुरूपत्वम् ॥ द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—“प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवासौ पशून् प्र जनयति” (तैसं २.३.२) इति ॥^{१२}एतं न पूतम्^{२०} ‘उभे सुश्वन्द्’ इत्येते ऋची^१ विधत्ते—“आत्मा वै पुरणस्य मधु यन्मप्यवनी जुद्धोपत्यमानमेव तद्यजमानोऽसौ प्र वृषति पृक्तयौ यान्यानुवाक्ये भवतः पाङ्कतः पुरणः पाङ्कतः पशव आत्मानमेव मृत्योर्निष्ठीय पशून्तव रून्धे” (तैसं २.३.२) इति ।^{१३}अस्मिन् बरिमिधद्विदुर्गं समुत्पद्यथ मधुनो दध्यादिवत् सधमग्निमुलमत्वं नास्ति, आत्माऽपि हस्तपादादिवत् सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्साध्यात् मधुनः पुरणत्वं मधुहोमेन बद्धौ प्रक्षिप्तस्याऽऽसन्नः^{१४}पद्भिर्नष्टन्दयोः पादेन मृत्योर्निष्ठीयो भवति ॥^{२५}

८७. तै१.मै.लं-०देते मा०।

१२१. अ.इ.उ.ओ.ना.पा.हा- तस्मिन् । १२२-१२२. ओ.ना.हा.-‘पूतं...ऋची’ नास्ति ।
१२३. इ.ने-‘यस्मिन्’ नास्ति । १२४. ने-०च्छन्दः; २१- छन्दः।

अग्ने दा दाशुपे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशिहि नः सूनुमतः ॥
दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणो दुरो न वाज् श्रुत्या अपा वृधि ।

अग्ने । दा । दाशुपे । रयिम् । वीरवन्तमिति वीर-वन्तम् । परीणसमिति परि-नसम् ।

शिशिहि । न । सूनुमत इति सूनु मतं ॥

५ दा । न । अग्ने । शतिनं । दा । सहस्रिणं । दुर । न । वाजम् । श्रुत्यै । अपेति । वृधि ।

अथ “ अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपाल पशुकाम ” (तैस २ ३ २) इत्यस्य प्राजापत्येन सह त्रिहविष अग्नेयस्य पुरोनुवाक्या— ‘अग्ने दा ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, दाशुपे हवीषि दत्तयते यजमानाय रयिं धनलक्षणं “ दा देहि । लेटि शपो लुक् । रयिर्विशिष्यते— ‘वीरवन्तं’ पुत्रपौत्रादिमन्त तेषा भोगपर्याप्तम्, १० परीणस, नासिकया सर्वेऽवयवा लक्ष्यन्ते, परिगतसर्वावयवम् । छान्दसो नसादेशः । “ उपसर्गाद्वहुलम् ” (पा ८ ४ २८) इति णत्वम् । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६ ३ १३७) इति दीर्घत्वम् । किं च— ‘न अस्माक अत्य यजमानस्य सूनुमत त्वया दीयमानपुत्रपौत्रादिकस्य रयिं शिशिहि तीक्ष्णीकुरु उज्ज्वलीकुरु । यद्वा—नोऽस्मान् शिशिहि उज्ज्वलीकुरु । सूनुमत सूनु सोता सोमस्याभिपोता यजमान तसहितानस्मान् पुत्रादिसमृद्धान् कृत्वा अस्मान् ऋत्विग्यज १५ मानान् सर्वानपि शिशिहि । श्यतेल्लेटि “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७६) इति शप श्रु । अभ्यासस्य चेत्यम् । “ ई हल्यघो ” (पा ६ ४ ११३) इतीत्वम् ॥

‘अथ तत्रैव याज्या—‘दा न ’ इति जगती ॥ हे अग्ने, दा देहि न अस्मभ्यम् । किम् शतिन सहस्रिण च पशून् दा देहि । दुर न द्वाराणीन पशुप्राप्त्युपायानिव वाजम्

अग्न इति ॥ तत्र प्रथमहविष पुरोनुवाक्यामाह— ‘अग्ने दा दाशुपे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशिहि न सूनुमत ’ इति । हे अग्ने, दाशुपे हविर्दत्तयते यजमानाय रयिं दा धन देहि । तथा वीरवन्तं वीरं श्रुत्यादिमिरुपेत पुत्र देहि । कीदृशम् ? परीणस परित शोभना नासिकाया भवयथा यस्य न तथाविधम् । सूनुमत त्वया दीयमानं पुत्रपौत्रादिसमृद्धान् न अस्मान् शिशिहि सर्वेषु कार्येषु मीरणादिकम् ॥

८८-८८ मे-देहि शपो लुक् पुण्यन्त्यम् । ८९ मे-उज्ज्वलितं कुरु । ९० मे-अथ नास्ति ।

२५ १०५-१०५ इ ने श्रु हो१- तथा धीरे, २१- तत्तथाविधे । १२६-१२६, अ उ जो वा हा- लया दीप्यमाने, २ ने हो१- त्यदीयमाने ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

प्राचीं द्यावापृथिवीं ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमुपसो वि दिद्युतुः ॥

प्राचा इति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । ब्रह्मणा । कृधि ।
सुर् । न । शुक्रम् । उपस । नीति । दिद्युतुः ॥

अन्नम् अपावृधि अपावृणु श्रुत्यै श्रवणार्थं, यथा यत्र लोके जेतार स्वाम तदनुत्स्य पशुप्राप्त्यु
पायभूतमन्नमाह पुरु [मन्नपपावृणु] । “ बह्वल हृन्दसि ” (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् ।
“ श्रुतृणुपृकृत्यम् ” (पा ६ ४ १०२) इति धिभाव । केचिदाहु - दुर द्वाराणि पशुप्राप्त्यु
पायानपावृधि, वाजमन्न श्रुत्यै नापावृधि, अपि तु अश्रवणार्थम् अपावृधि, यथा अपानृते अत्रे
पशुसाध्ये श्रवण न क्रियते, अविचार्यैवायित्वात्रेण पश्चादिक दीयते तथा अपावृधीति ।
अथापरे भुवते- राजमन्न पशुहेतुक श्रुत्यै श्रवणायापावृधि श्रवणसामर्थ्यापानिष्कुर, अन्नेन हि
श्रवणसामर्थ्यमुपजायते, असाति क्ते श्रवणसानर्थ्यामावात् । तस्माच्छ्रुत्या अपावृधि दुरो न
श्रोत्रादीनि द्वाराणीय, यथैतानि श्रवणार्थमपानृतानीति । किं च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
प्राचीं प्राच्यौ अनुक्ते ब्रह्मणा परिवृत्तेन हविषा कर्मणा वा कृधि कुरु । पूर्वपक्षो लुक्,
धिभावश्च । यद्वा-ब्रह्मणा अन्नेन सदाऽस्माक प्राचीं अतुरुणे द्यावापृथिव्यौ कुरु । किं च-
सुव न सुवरिव आदित्य इव । साहितिक णत्व छादसम् । शुक्र पुरादिकम् उपस
उदयात् रि दिद्युतु विशेषेण द्योतयन्ति । युतेरन्तर्भावित्पर्यायान्दसो लिट् । व्यययेन
परस्यैपदम् । “ द्युतिलाप्यो ” (पा ७ ४ ६७) इत्यस्यासत्य सप्रसारणम् ॥

दा इति ॥ तत्रैव याज्यामाह- ‘ दा नो अग्ने दानिनो दा सदादिनो दुरो न वाचर ध्रुवा
अपावृधि । प्राचीं द्यावापृथिवीं ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमुपसो वि दिद्युतुः ’ इति । हे अग्ने, न असाम्य
दानिन दा दानमहयानात् पशुत् देदि तथा सहस्रसन्ध्यानात् देदि । दुर न द्वाराणीय । पशुप्राप्तौ
दि- ‘ वायमग्ने श्रेतमा हमेत ’ (तैत्ति २ १ १), “ स्वस्त्वान्ज्यामाणा स्यात् ” (तैत्ति २ २ ९)
इत्यर्थाणि बहूनि कर्माणि सुखेनानुष्ठानं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान् पशुत् देदि । तत् पशुप्राप्त्यु
वाजम् अन्न श्रुत्यै ब्राह्मणसो नवादिजन्मपरीतये अपावृधि निजमपनीय पश्येत् । प्रकर्मणाऽऽनुकृत्यमन्नतो
मच्छत इति प्राच्यौ । ब्रह्मणा मन्त्रपुर खरेण कर्मणा सुष्ट त्वत् द्यावापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उपस
उप काला सुव न स्वर्ग इवास्मद्गृहे एव प्रवास वि दिद्युतु विशेषेण द्योतित सुवन्दु पशुत्
सुवन्दित्वस्यै ॥

२५

११ तः तैत्ति-प्रातिहार्यम् । १२ मे-भावण, ल-भावगानि, तः-अगण । १३-१३ त-
अथैतानि अगणार्थानि न अगणार्थमराज्वानीनि, तः-अप तानि अगणार्थमराज्वानीनि । १४ तः ल-प्राची ।
१५ मे- ‘ कुरु ’ नास्ति । १६ तः मे- ‘ कुरु ’ नास्ति । १७ तः ल-सुवर्णिनि । १८ मे- दानयन् ।

१२७ इ-अस्मात् । १२८ आक-क ।

तैत्ति २२

अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रां सनोति ।

अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाम्रेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥

ॐ मा (६) नो मर्धारां तू भर ॥

अग्निः । दाः । द्रविणम् । वीरपेशा इति वीर पेशा । अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रां । सनोति ।

५ अग्नि । दिवि । हव्यम् । एति । ततान । अग्नेः । धामानि । विभृतेति वि-भृता । पुरुत्रेति पुरु त्रा ॥

२ मा (६) । न । मर्धां ॥ एति । तु । भर ॥

“अत्रेय याज्यानिकल्पः” — ‘अग्निर्दा’ इति त्रिष्टुप् ॥ अयम् अग्निः द्रविण धन दा. दात् ददाति । लेटि शपो लृक् । “पुरुपव्यत्ययः । वीरपेशा विज्ञान्तरूपः । य अग्निः ऋषिं दर्शयितारं श्रेयसा, य सहस्रा सहस्रेण प्रकारैः सनोति सविभजते । अग्निः खलु दिवि देवेषु आदित्ये १० वा हव्यम् आ तनान सर्वतस्तनोति । तस्मादेव महानुभावस्य अग्नेः धामानि स्थानानि हवीषि वा विभृता धारयिता येन पशुमन्तः स्यामेति । पुरुत्रा पुरुणि बहूनि । “देवमनुष्य” (पा ५.४.४६) इति त्राप्रत्ययः । आल्यातस्य संहितिक दीर्घत्वम् ॥

अथ ‘इन्द्राय प्रदात्रे’ (तैस २.३.२) इत्यस्याः पुरोनुवाक्या याज्या च— ‘मा नो मर्धारा तू भर’ इति ॥ “मा नो मर्धारा भरा दद्धि तन्नः”, “आ तू भर माकिरेतत् परि छात्” १५ (तैस १.७.१३) इत्येतयोरेते प्रतीके गृह्येते । व्याख्याते चैते “अन्वह मासाः” (तैस १.७.१३) इत्यत्र । तत्र प्रथमा-अस्मान् मा मर्धाः सप्तमेण मा वाधिष्टाः । दप्यादिकम् आ भर आहत्याम्मभ्य तत प्रदेहि । किं दाशुपे हवीषि दत्तते यजमानाय दातुं यत् ते भूरि बहू सपादित तत तद्वनमिदानीम् अस्मभ्य देहि । वयमपि नव्ये नृत्तने देष्णे दानसमर्थे अग्निं शन्ते प्रदात्रे त्वदीये उरुषे शस्त्ररथानीये न्तोत्रे त्या स्तुन्तः त्या प्र प्रथम २० प्ररपेणामिमतानि याचामहे, हे इन्द्र, इति ॥

अग्निरेति ॥ तत्रैव विखलितार्थां याज्यामाह— ‘अग्निर्दा द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं य सहस्रां सनोति । अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाम्रेर्धामानि विभृता पुरुत्रा’ इति । अयम् अग्निः द्रविणं दा ददातु । वीरपेशा वीराणामस्त्रपुत्रादीनां पाल्यः । यः अग्निः ऋषीं ऋषिम् ऋषिगमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु । य अग्निः दिवि द्यये हव्यम् अस्मादीयम् आ तनान समन्ताद्भिरगारितयात् । तानाज्य ६६ अग्ने पुरुत्रा पुरुत्रु प्रदेसेषु धामानि स्थानानि विभृता वितरेण संपादितानि ॥

मेति ॥ इति पदविशेषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति— ‘मा नो मर्धारा तू भर’ इति । “मा नो मर्धारा भरा दद्धि तन्नः” इति पुरोनुवाक्या, “आ तू भर माकिरेतत् परि छात्” इति याज्या । तदुभये पूर्वकाण्डे यामान्तराण्डे (तैस १.०.१३) व्याख्यातम् ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

घृतं न पूतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत् ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥

उभे सुश्वन्द्र सपिपो दर्वी श्रीणीप आसनि ।

उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इपर स्तोतृभ्य आ भर ॥

घृतम् । न । पूतम् । तनू । अरेपा । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्म । न । रोचत । स्वधान इति स्वधा-व ॥

उभे इति । सुश्वन्द्रेति सु चन्द्र । सपिपं । दर्वी इति । श्रीणापे । आसनि ।

उतो इति । न । उदिति । पुपूर्या । उक्थेषु । शवस । पूते ।

इपरम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृभ्य । एति । भर ॥

द्वितीया—हे इन्द्र, इत्युक्त्वा अस्मभ्यमन्यत्र
“माऽस्यात् । त्वा हि वय सर्वेषा षससा सप्रन्धिन पतिं वसुपतिं विद्म जानीम । अस्मात् १०
यत् त्वे माहिन महन्महनीय दन्न दातव्य धनम् अस्ति तत् अस्मभ्य प्रयन्धि प्रयच्छ,
हे हर्षध हारिवाहनेति । अत्राचार्येण (द्र बौश्री १३ २५), “प्रदातार इनामहे”, “प्रदाता
वजी ” (तेस १७ १३) इत्येते उक्ते । तत्र विकृत्यो वेदितव्य ॥

अथ प्राजापत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘घृतं न पूतम्’ इति । अक्षरपठित्त पञ्चपदा ॥ ‘घृतं
न घृतमिदं पूतं शुद्धं तनू शरीरं तत्र, अनिस्वक्तं तत् प्रनापतिराम ज्यते । हे स्वधान १५
अन्नम् । “मनुवसो ” (पा ८ ३ १) इति सूत्रम् । अरेपा अपापा तनू तत्र रोचते
‘हिरण्यम् इत् शुचि रोचते, रुक्म न रजतमिदं रोचते तत्र तनूरिति । तदिति विद्म
व्यत्यय, सा तत्र तनूरिति । यद्वा—‘तत् ते अन्न रोचते । किमिन्नेत्याह—पूतं घृतमिदं
अरेपास्तनूरिव शुचि हिरण्यमिदं रोचनशीलं रजतमिवेति ॥

तत्रेन याज्या—‘उभे’ इति पञ्चपदा पठित्त । हे सुश्वन्द्र सुकात् । “सुपूर्वश्च चन्द्रपर” २०
(तेप्रा ५ ५) इति शकार साहितिक आगम । ‘दर्वी हनू सपिपं सप्रन्धियो सपि ससिन्ते ।

घृतमिति ॥ तृतीयहविष्य पुरोनुवाक्यानाह—‘घृतं न पूतं तनूररेपा शुचि हिरण्यम् । तत् ते
रुक्मो न रोचत स्वधावः’ इति । हे स्वधाव अन्नवद् प्रजापते, तनू अरेपा स्वदीप्य शरीरं पापरहितम् ।
किमियं ? ‘पूतं घृतं न पूतमिव । नेत्युक्तप्रानुवर्तते । ‘शुचि’ हिरण्यं न छद्म सुवर्णमिव, रुक्म न,
मानसमिव तं स्वदीप्य तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो रोचताम् ॥

उभे इति ॥ तत्रैव याज्यामाह—‘उभे सुश्वन्द्र सपिपो दर्वी श्रीणीप आसनि । उतो न
उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इपर स्तोतृभ्य आ भर’ इति । हे सुश्वन्द्र, सुहृवाद्वात्तद्वर, आसनि स्वदीप्य
भार्ये सपिपं सप्रन्धियो उभे दर्वीगण्डो हनू श्रीणीपे सेवसे हनूगणपत्तनू सपिपं स्वधा पीतमित्यर्थः ।
‘उत् सपि च, हे शवस’ इति उक्थेषु शवसस्पतु यद्यु न अस्मात् उत्पुपूर्या
‘उक्थेषु शवस प्रापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्य यत्रामान्य इपरम् अन्नम् आ भर भ्यापद्य ॥

१०२. १-आभर आभर । १०३-१०३ नर १-पंछा । १०४ १-न्द्र । १०५

मे-हारिताहनेति ।

वायो शत५ हरीणां युवस्व पोष्याणाम्
उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥

वायो इति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व । पोष्याणाम् ।

उत । वा । ते । सहस्रिण । रथ । आ । यातु । पाजसा ॥

- ५ दीर्यते मश्यते अन्नमाभ्यामिति दर्वा । ते श्रीणीपे सदा सेत्रसे । यद्वा— 'उमे दर्वा । सर्पि श्रीणीपे सर्पि प्रापयसि सपिपा "मिश्रीरुस्व । "आसनि आस्ये । पद्भ्रादिना (पा ६. १.६३) आसन्भान । 'उतो अपि च हे 'शनस. 'पते बलम्य पात । "पप्रया पतिपुत्र" (पा ८.३.५३) इति सत्वम् । 'न अस्माकम् 'उक्येषु स्तोत्रास्तु यज्ञेषु 'उत्पुपूर्वा उच्चूत पूरय सामर्थ्याद्धन बलमेव वा अत्रिशेषणात् सर्वम् । अनिस्कतत्वात् प्रजापतिरामन्यते । पूरि
- १० आप्यायने । लिङि " बहुलु छन्दसि " इति शप श्रु । किं च— 'इपम अन्न 'स्तोतृभ्य 'आ 'भर स्तोतृभ्य ऋतियभ्य 'आहर । " ह्रप्रहोर्भि " (पा ८.२.३२ वा १) ॥

- अप वायव्ये ऋविद्विनिजुज्यते लिङ्गात्—' वायो शतम् ' इति पुरोनुवाक्या उष्णिक् । हे 'वायो, 'हरीणा हरितरर्णानामभ्राना 'शत 'युवस्व मिश्रय रथे योजय "अस्मदज्ञामानुम् । यांते व्यस्येयं श, आत्मनेपद च । पोष्याणामिति । पोपे साधूनामिति " तत्र साधु " (पा ४.८.९८) इति यत् । 'उत 'वा अपि वा 'ते तत्र 'सहस्रिण । किं हरिसहस्रत । वि । महस हरीणा रथे युज्यतामिति सामर्थ्याद्हन्यते । यद्वा—ते हरय सहस्रिण सहस्रसत्पान्तो रथे युज्यन्ताम् । तत एवयुजतो 'रथ 'आ 'यातु । अम्भस्काशामागच्छतु । 'पाजसा बलेन सहित ॥

- पायत्रिणि ॥ अयान्यत्र " वायव्या यवागू नियंपेत् " (बपिस ४८.१५) इत्यादिना विद्विने 'अस्मदुप्यर्कणीयां पुरोनुवाक्यामाह—' वायो शत५ हरीणा युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ' इति ॥ हे 'वायो, 'पोष्याणां पुष्टिमतां 'हरीणाम् अश्वानां 'शत 'युवस्व । 'अस्मदपते समामागच्छे रथं योजय । 'उत 'वा 'ते 'साधूनां शप वा ते महस्यमेत्याका अथा रथे युज्यन्तामिति इति । एव च 'रथा 'वात्रया कलेन द्रीघम् 'आ 'यातु ॥

१०६. मे८मं— निभं-हरीणि युवस्व वा, श५— निभं युवस्व कृष्ण । १०७. ती१— 'अग्नि' नाति । १०८. ती१ मे८मं— आभर । १०९. ती१, मे१— अम्भस्काशामागच्छे, मे८— यजमानम् ।

कान्धेष्टिपाज्यापुरोनुवाक्या]

प्र यामि (७) यासि दाश्वाःसमच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे ।
नि नो रयिः सुभोजसं युवेह नि वीरवद्गव्यमथियं च राधः ॥

प्रेति । यामि (७) । यासि । दाश्वाःसम् । अच्छे ।

नियुद्धिरिति नियुत् मि । वायो । दृष्टये । दुरोण इति दु -ओने ।

नीति । न । रयिम् । सुभोजसमिति सु भोजसम् । युव । इह ।

नीति । वीरवदिति वार ऋत् । गव्यम् । अथियम् । च । राधं ॥

तत्रय याज्या- 'प्र यामि' इति त्रिष्टुप् । अच्छे इति प्रथमपादान्त ॥ हे 'वायो, 'यामि
वडबामि नियुत्सामि 'प्र' यासि गच्छसि । 'दाश्वाःस हविर्दत्तन्त' "यजमानम् अच्छे अमि-
गतुम् 'दृष्टये यागाय पुनरपि याग प्रस्तयितुम् । "मन्त्रे यप" (पा ३ ३ ९६) इति वित्त
उदात्तत्वम् । "निपातस्य च" (पा ६ ३ १३६) इति सहिताया अच्छेत्वस्य दीर्घम् । 'दुरोणे १०
"यज्ञगृहे तामि आगत्य 'वह अस्मवज्जगृहे 'रयिं धन 'सुभोजस शोभनभोजनम् । "सोर्नसी" "
(पा ६ २ ११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'नि 'युव मिश्रय शोभनभुवित्तक धनमत्मानिमिश्रय ।
पूर्वत् व्यत्ययेन श । नियुत् च 'राध धनम् । कीदृशम् ? 'वीरवत् पुत्रपात्रादिवत् 'गव्य
गोसृष्टिनिमित्तम् । "गोद्व्यच" (पा ५ १ ३९) इति यत् । यद्वा-गव्य क्षीरादिमित्तत्वात् ।
'अथियम् अश्वसमूहन्त । "वेशाश्वाम्यम्" (पा ४ २ ४८) इति छ, छान्दस १५
हस्तत्वम्, आयुदात्तत्र च । यद्वा- अश्वयोगस्यापि निमित्तभूतम् । छान्दसो यत् ॥

उत्तरयो कचिदैन्द्रे द्रष्टव्यो विनियोग - 'रेवतीर्न' इति गायत्री पुरोनुवाक्या ॥ व्याख्याता
चेय "अ-ग्रह मासा" (वेस १ ७ १३) इत्यत्र । 'रेवती धनत्रय 'न अरमाक 'सधमाद
सहमाद्यत्य 'इन्द्रे 'सन्तु 'तुनिमाजा चरपुरोडाशदिग्रहणा । 'यामि क्व 'क्षुमन्त शत्र्यत्
स्तुत्त 'मदेम माधेम ता इद्रार्धमत्माक वद्धन्ता सन्तु, सर्वार्थसाधनमूना आप उच्यते ॥ २०

प्रेति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'प्र यामियासि दाश्वाःसमच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोणे । नि ना
रयिः सुभोजस युवेह नि वीरवद्गव्यमथियं च राधः' इति ॥ इ 'वायो, 'दुरोणे' "यज्ञगृहे 'दृष्टये
क्रियमाणेष्टिसिद्धये नियुत्सामि 'यामि वडबामि 'नाश्वामम्' अच्छे हविर्दत्तन्त यजमान प्राप्नु
भरुण 'यासि ता समीचीना अरमाकमनुवृत्ता इति छप । 'इह कर्मणि 'न अरमाक 'सुभोजस 'रयिं
सुष्टु भोजनोपयुक्त धन 'नि 'युव मितरा मिश्रय । किं च 'राध अश्व नि युव । कीदृश राध ? 'वारयन् २५
'गव्यम्' 'अथियं पुत्रैर्गोमित्रैरथियुक्तमित्यर्थः ॥

११० प्रे- 'यजमान' नास्ति । १११ ट- यज्ञादे ।

१३२ इ- यजमानपदे ।

रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥
रेवा९ इद्रेवतः स्तोता स्यात् त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १२ ॥

[दधानो जिनोपि देमः प्र हव्यं वभूय मा यामिश्वावारुशक्च] ।

[प्रजापतिस्ताः सृष्टा अग्नये पथिवृतेऽग्नये कामायाग्नयेऽन्नवते वैश्वानरमदिल्यं चरुमैन्द्रं
चरुमिन्द्रायान्वृजव आग्नावैष्णवमसौ सोमारौरुमैन्द्रमेकादशकपालः हिरण्यगर्भो द्वादश] ।
[प्रजापतिरग्नये कामायाभि स भवतो यो विद्विषाणयोऽरिभे स नहोदाम्रावैष्णवमपरिष्टावांसि
दाश्वोसमेकसप्ततिः] । [प्रजापतिः प्रेदु हरिवः श्रुतस्य] ।

रेवती. । नः । सधमाद् इति सध-मादः । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजा इति तुवि-वाजाः ।

क्षुमन्तः । यामिः । मदेम ॥

१० रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वावत इति त्व-वतः । मघोनः ।

प्रेति । इत् । उ । हरिव इति हरि-वः । श्रुतस्य ॥ १२ ॥

[मितं ... कासं ...]

तत्रैव याज्या^{१०} । 'रेवान्' इति गायत्री ॥ 'रेवान् धनवान् महाधनः । 'रयेर्मतौ'^{१०}

(पा ६.१.३७ वा ६) इति सप्रसारणम् । "रेशब्दाच्च^०" (पा ६.१.१७६ वा १) इति

१५ मनुष उदात्तम् । साहितिकौ स्वानुनासिकावुक्तौ । 'इत् इत्यवधारणे । धनवानेव स्यात् भवि-
तुमर्हति । कः । 'रेवतः धनवतः यस्य कस्यचिदपि परिवृढम्य' स्तोता 'स्यात् । अथ 'धदैव-
मेतद्भवति तदा 'धावतः त्वसृष्टस्य । "युष्मदस्मद्भ्या छन्दसि सादस्य उपसंस्थानम्"^{१०}

रेवतीरिति । अथ काथैन्द्रकर्मणि^{११} उक्तप्रुम् उक्तवाज्यानुवाक्ये^{१२} आम्नायेते । तत्र पुरोउ-
पाश्यामाह- 'रेवतीर्निः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम' इति । रेवती धनवत्याः
२० 'सधमादः अस्माभिः सह^{१३} 'मादव(घ)न्त्वो हर्षयुक्ताः 'तुविवाजः यद्वन्नोवेता आपः 'मः अस्माकं
स्वामिनि 'इन्द्रे 'सन्तु^{१४} 'अस्मत्सुगव विष्टन्तु ॥ 'यामिः अग्निः सह वयं 'क्षुमन्तः शब्दपन्त इन्द्रे
स्तुवन्तः 'मदेम^{१५} 'हृत्वास्म ॥

रेवतीरिति ॥ तथैव याज्यामाह- 'रेवा९ इद्रेवतः स्तोता स्यात् त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः
धनस्य' इति । हे 'हरिवः हृष्ट, अर्थं यजमानः 'रेवा९ इत् धनवानेव सन् 'रेवतः धनवतो देवस्य
२५ 'प्रेदु^{१६} 'अवपन्नवर्षेण 'लोका 'स्यात् । कीदृशस्य देवस्य ? 'स्यावतः त्वत्पत्नस्य 'मघोनः^{१७} 'धनवतः
'धुमन्त'^{१८} 'देवेषु धूमतागण्य । तादृशं देवं स्तुत्वा स्वामीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ॥

११२. नै.मि- याज्या पुरोनुवाक्या या । ११३. मि- यदैव^०; ल- यदैव^० ।

१३३. 'उक्तप्रुम्' नामि । १३४. मं- आम्नाते । १३५. अ- संवादयत्यः । १३६. क-
अवपन्नवर्षेण स्वीकृतम् । १३७. क.ना-हृत्वासा । १३८. क.लो.ना.हा- अयन्ता प्रकृतेः । १३९-१४०-

१० क.ना- अस्मत्सुगवः धुमन्तः; लो.हा- अस्मत्सुगवः धुमन्तः, अ.पा- अस्मत्सुगवः धुमन्तः; उ.ट.ने रो-
अस्मत्सुगवः धुमन्तः, मं- अस्मत्सुगवः कृत्वात् । १४०. उ१- वेदैव ।

काश्वेष्टियाऽयापुरोनुवाचया]

(पा ५ २ ३९ ना१) इति ऋतुम् । “ आ सर्वान्मन् ” (पा ६ ३ ९१) इत्यान्वम् । “ मघोन धनमत । “ श्रुतस्य सर्वेष्वपि लोकेषु धनवत्तया निर्यातस्य त्वाक्तो धनमत स्तोता स “ प्र एष स्यात् प्रकर्षेण रेमान् ” भवितुमर्हतीति । “ उ इति पादपूरण, “ त्रिशोपख्यापने वा । त्वावत् अस्त्वित्यर्थ । हे “ हरिः हरिः निरर्थेयुक्त इन्द्र । “ मनुसो ” (पा ८ ३ १) इति ऋतुम् ॥

इति भद्रमास्करमिश्ररचिते यजुर्वेदभाष्ये ब्रानयज्ञालये

द्वितीये काण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुनाक ॥

॥ समाप्तश्च “ प्रपाठक ॥

अत्र विनियोगसंग्रह ।

“ हिरण्याऽऽप प्रना सेति चतस्र शतकृष्णले ।

उदु चित्र चरौ सौर्यं स प्रत्याग्रेवधागके ॥ १ ॥

हिर म्याविक्रके तद्बद्धवदित्था “ भूमिने चरौ ” ॥

सोमेन्द्र ऋद् चतवार क्षिपिविष्टे वपद्रूपम् ॥ २ ॥

अग्ने तिस्रो दानुयुक्ते मा न आ तु भद्रानुके ।

घृत “ द्वापादिगणके वायो वायव्यके कृषिन् ॥ ३ ॥

“ कायैन्डे रेवतीर्लिङ्गादिनि ” “ त्रिशदुदीरिता ” ॥ इति ॥

अथ भीमासा ॥ अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ घृष्णलेषु घृतस्योत् “ प्रीहिनेजोयुतेर्भवेत् ।

घृतस्य नैव वैशाचावरसत्तुयुतेत्याया ” ॥ (नैम्या ८ १ २१) ॥

“ प्राजापत्य घृते चरु निर्धेनेऽतकृष्णलम् ” (मैस २ २ २) इत्यत्र कृष्णलेषुपाद्यवाच्यत्वस्य घृतस्य धर्मा कर्तव्या, कृष्णलाप्यमुषणस्य घृतस्य च तेनस्विद्वमाम्बादिति चेत् । न । सुवर्णपाक २० दीक्षोर्वैशद्यसाम्यात् । न हि घृतस्य “ त्रयलकान्म्याविरलत्वादिलक्ष वैशद्यमस्ति । “ चरसत्तुयुतेषु विषय कृष्णले “ प्रयुज्यमान ओषधिधर्मान् ” प्रापयति । तस्मान् प्रीहिधर्मा “ कर्तव्या ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अयथात कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रयक्षोक्त्वा चरेत् पाकमयवाते तु नास्ति मा ” ॥ (नैम्या १० १ ४) ॥

११४-११४ तर् १- भवितुमर्हति । ११५ तर् १- ‘ प्रपाठक ’ इत्यन्वयानन्तर ‘ गुणमस्तु ’ ।

१४१-१४१ जो मा-भूमिगाचरी । १४२ अ इ उ क जो ना पा मृ हा-द्व्यादिगुणक । १४३-१४३ अ उ पा- काश्वेष्टी रेव क हा-काश्वेष्टी रेवतीर्दि, इ काश्वेष्टीरेवतीर्दिगा । १४४ अ उ पा- “ वेजोयुतेर्भवेत् । १४५ अ उ पा- “ त्रिपविच ”, क जो उ उ र न हा- “ त्रिपरित ” । १४६ आ ता पा हो १- “ वस्तुवोधप्रदान ”, ने- “ गन्तव्य ओषधिप्रणयित । १४७-१४७ आ उ गु हो १-प्रयुज्यमान धर्मो ३० धर्मो, अ उ क जो पा हा - प्रयुज्यमानोषधिधर्मो । १४८ ने हो १-त्वावतीर्दिधर्मो ।

विहृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे १५१ पठ्यते—“प्राजापत्यं हृते चरुं नियमेषु चतुष्कणलमायुष्माम्” (मैस २.२.२) इति। कृष्णलज्जः सुवर्णशकलवाची। प्रकृतौ ‘धीहीनवहन्ति’ इति पुरोडासहेतुना धीहीनामवघातो विहितः। सोऽत्र चरुहेतुना कृष्णलानां १५१ चोदकवशाद्गृह्णितं नो वेति संवेदः। अतीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा। वितुपीकरणं १५१—प्रकृत उपकारः १५१। लुसेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पारुषदिति निदग्धम्। ५ लुसेऽपि १५१ विहृद्देनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्ददवघातोऽप्यस्तु। ‘हृते श्रपयति’ इति प्रत्यश्रोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः। शवघाते तु सोक्तित्वात्सीति वैषम्यादवघातो नास्ति॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘१५१ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेपु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी।

भट्टार्थतया स स्यादौष्ये तु सुतरां भवेत्” ॥ (जैन्वा १०.२.१) इति ॥

१० ‘हृते श्रपयति’ इति प्रत्यश्रुतिविहितोऽपि पाको विहृद्देनायोग्येषु न कर्तव्य इति पूर्वं पक्षः। १५१ हृष्टार्थस्य विहृद्देनस्यासंभवेऽप्यट्टार्थं पाकः कर्तव्यः। अन्यथा विशिष्येयधोपत्तेः। यदा तु पाकशब्द औष्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“उपस्तरामिघारी १५१ स्तस्तेषु नो वा इयं भवेत्।

भट्टार्थमसंसक्तित्वाद्यो १५१ नेति लुप्यते” ॥ (जैन्वा १०.२.२) ॥

१५ तेषु कृष्णलेपुपस्तरणमभिघारणं १५१ चेत्येतदुभयं पाकवदट्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वं पक्षः। न तावत् पारुषदग्र प्रत्यश्रुतिविहितः। चोदकस्तु हृष्टं द्वारमपेक्षते। १५१ सर्वत्रोपस्तरणमिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात्। सूक्ष्माणां पुरोडासात्मयवानां सुखि संसर्जितं निवारयितुं तद्गुभयं क्रियते। कृष्णलानां तु संसर्जितप्रसङ्ग एव नास्ति। अतस्तत्रिभारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणमिघारणद्वयं लुप्यते ॥

२० तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः।

सुश्रुपाकारनिर्धानवचनात् स्यात् प्रदानवत्” ॥ (जैन्वा १०.२.३) ॥

यत्र पुरोडाशे १५१ प्राक्षिप्रादिभागो भक्षयते १५१ न १५१ तथा तेषु कृष्णलेपु १५१ भक्षोऽस्तीति। प्रीतिरूपस्य हृष्टद्वारस्यानागदिति पूर्वं पक्षः। “सुश्रुपाकारं भक्षयन्ति” (द्र. भाष्ये २.५.४.७; आपश्री २५. १३.१०.६) “१५१ निर्धेयन्तो भक्षयन्ति” (द्र. आपश्री १३.७.५) इति प्रत्यक्षं वचनमागनापते। इक्षुदण्ड-भक्षणं तद्रसस्यीशरं च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं सुश्रुषेति। १५१ हृते निरसेषु कृष्णलेपु १५१ बहिसमाग्यं तदन्वर्तुमिय १५१ यत्नं सुश्रुपां हृन्वा तदान्यं १५१ निःशेषेण १५१ सिधन्तो भक्षयेयुरित्ययः। अनदनीय-द्रव्यागामपि कृष्णलानां यथा वचनान् प्रदाने तद्ददभक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत् ॥

१५०. आ.हा-उदाक्षिपे। १५०. हा-भाष्यं। १५१-१५१. अ.उ.ट.ट.ने.पा.हो-
३० तस्या उप; १-तच्छ्रुतेषु; आ.ना-प्राट्ट उप। १५२. ट-विधिते हेतुनोपकारः; ने-विहृद्देनोपकारः।
१५३. ने.हो-नाम्यप। १५४. अ.उ.ट.ट.ने.पा.हा-हो-दृष्टय। १५५. अ.उ.जो.ना.पा.हा-
दोतेषु। १५६. अ.उ.क.जो.पा.पे.हा-दृष्टार्थे; आ-निद्रार्थे। १५७. क.हा-चेतुमयं। १५८.
आ.क.ट-प्रशान्तुप। १५९-१५९. ट-नागा भक्षन्ते। १६०. आ.क.ट-‘न’ नास्ति। १६१.
आ.क.ट-‘भाः’ नास्ति। १६२. अ.उ.पा-निर्धायं। १६३. ट.ने.हो-‘पु’ नास्ति। १६४. अ.
३५ उ.वे.ना.पा.हा-उपनि। १६५. आ.क.पो.हा-माला; अ.उ.पा-यत्। १६६. ट-निर्धेय।
१६७. ट-निर्धेय।

काम्येष्टिषान्यापुरोनुवाचया]

तत्रैवान्यश्चिन्तितम् -

“सृष्टसहृत्वयोरेकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ।

एकं निगमकाभागाद्भादान्त्यमेव हि ” ॥ (जैन्या १० २ ४) ॥

तत्रैव “कृष्णालमक्षणं श्रूयते - “एकघा ब्रह्मण उपहरति ” (तैस २ ३ २) इति । तत्रैकधेत्यय

धाप्रत्यय प्रकारवाची (द्र पा ५ ३ ४२) सत्रैकवारमित्यमुसर्गं वा बहूना सहमात्र वा श्रूते । उपहारो ५
भक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्येव शब्देन सृष्टवमहृत्वयोरन्यतरद्विषयित्तमुत्त सहृत्वमेवेति सशय । निगम
काम्यावापुनयोर्मध्ये दार्कचिदन्त्यपरति इति पूर्व पक्ष । अत्राधोऽत्र निगमक । प्रहृत्वाविद्भाषिचतुर्धाकरण
रापुत्रावकारणेषु “यत्पूर्वामक्षणासिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टा । अत्रापि “ते चोदकप्राप्ता । “तत्र
सहृत्वपक्षे उपरितनास्त्रय उपहारानन्तत्कालविरोधाश्च बाध्येरन् । सहृत्वपक्षे कालविरोधा एव बाध्यन्ते, न
तु त्रय उपहारा । तस्मादन्त्यपक्षस्य सहृत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दत्वार्थे ॥ १०

तत्रैवान्यश्चिन्तितम् -

“ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागत्य सर्वता ।

“अन्यभागस्वापि चाऽऽद्यो भगान्तरभावाधितुम् ॥

“सर्वत्वमन्वभागीय ब्रह्मणोऽत्र ” विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकात् बाध्यतामन्यमक्षणम् ” ॥ (जैन्या १० २ ५ ६) ॥

कृष्णालमक्षणं एवेदमत्र श्रूयते - “ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ” इति । परिहार समर्पणम् ।
मन्वसहितानामुत्तिजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो “मक्षणनामा चोदकप्राप्ता । “तत्र
सर्वा” किं ब्रह्मसबन्धिचतुर्नामविषया, “उनेतरसबन्धिनागचतुष्टयविषयाऽपीति सदेह । अत्यर्थु-
मन्वतोभाष्यदिवा वा ये ये चत्वारो भागालेषां बहूनामवाधानायाऽऽद्य ” पक्षोऽन्त्यपगतस्य । तत्रैवा
वचनन्यवित्त - ब्रह्मसबन्धमन्युष सर्वत्वपरिहारयोरिकमनुवादेऽन्तर्भाव्य इतरद्विधेयं “यद्ब्रह्मणे सर्वं २०
तत्परिहरति, यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ” इति । उभयथाऽपि “विधेरब्रह्मभागात्मात्रे पर्यवसानात्
चोदकप्राप्ता अन्यभागा अवाधिता भविष्यन्तीति पूर्व पक्ष । सर्वत्वपरिहारवत्त्वं ब्रह्मसबन्धोऽत्र
विधीयते । यत् परिहरति सर्वं “ तद्ब्रह्मण इति वचनव्यवित्त । तत्र ब्रह्मभागाभित्तरभागाणा च
यत्सर्वत्व तस्य ब्रह्मसबन्धे सति ब्रह्मभागाणा ब्रह्मसबन्धस्य चोदनादेव प्राप्तत्वात् “तत्रानर्थको विधि
अन्यभागाणा ब्रह्मसबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्त्येवा मक्षणा बाध्यते ॥ २५

तत्रैवान्यश्चिन्तितम् -

“युगपरस्वस्वकाले वा तत्सर्वं ” भक्षयेदव्यम् ॥

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्त त कालमवाधितुम् ” ॥ (जैन्या १० २ ७) ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपरस्वर्षं ब्रह्मण समर्पयेदित्युक्तं तत्र भक्षयितु युगपरस्वमर्पितव्य सर्वस्य
मध्ये कियदापि भक्षयित्वाऽन्नश्रेणितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपरिद्वयाच्च “पक्ष प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य १०

१६८. अउ पा - सहृहृत्व धेत्ययमेव । १६९. अउ पा - कृष्णालशेषे । १७०. अउउ ने
पा श्रु हो१- चतुर्वारमक्षणं । १७१. डड१ ने हो१- 'ते' नास्ति । १७२. ड१- अत्र । १७३. अउ
पा ड१ ने- स्वस्वकालस्यापि । १७४-१७५. अउ पा- सर्वत्वमन्यभागास प्रणेत्त्व ने-सर्वत्वमन्यभागीय
मक्षणोऽत्र, उ-सर्वत्वमन्यभागीय ब्रह्मणा प्रं ड१-त्ये सर्वत्वमन्यभागीय ब्रह्मणेति, कजो पा हा हो१- “य
ब्रह्मणेऽत्र । १७५. हो१- भगा डड१- भागा, नृ भागभागा । १७६-१७६. डड१ ने हो१- ३५
सुप्तसमता । १७७. ने-उत्तेतविषयधर्मापि । १७८. डड१ ने नृ-पक्षोऽवगन्तव्य । १७९. डडुं
हो१- विधिर्ना । १८०. अउ डड१ ने पा नृ हा हो१- ब्रह्मण । १८१. ने-तस्यानं । १८२. नृ- “लस्य
काले । १८३. ने- ब्रह्मणे वयम्, ड- ब्रह्मणे मणवेदयम् । १८४. अउ डने पा हो१- ‘पप’ नास्ति ।
तै २३

तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतु । तस्मात् स्वस्वकाल "इत्यपर पक्षोऽभ्युपगन्तव्य ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् -

"फलं च नियमं कर्ता सद्यः सौर्थे न चाऽग्रिमम् ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्यविभेदतः" ॥ (जैन्या ८ १ १६) ॥

- ५ इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गं । नियमो यावज्जीवकत्वम् । कर्ता स्वर्गकामः । सद्यः आप्रेयादीनां पण्णा साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्थे प्रयाजादिषु चतुर्दिष्टव्यम् इति चेत् । न । वैपम्यात् । 'प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितम् । 'सौर्थे चरुं निर्वपेत्' इति सुत्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा "विध्यन्तत्वेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्धेत । तस्मात् प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विहृतावप्रवृत्तेस्तत्संबन्धा फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वात्तातिदिश्यन्ते ॥

- १० तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

"गोदोहनाद्यस्ति नो धा भवेत् प्रणयनाश्रयात् ।

'अनङ्गत्वादिपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते" ॥ (जैन्या ८ १ १७) ॥

- चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य" (द्र आपश्चौ १ १६ २) इति "दशपूर्णमासभो धृतः" गोदोहनं सौर्थेऽप्यतिदृष्टव्यम् । कुत ? "तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सन्नादादिति चेत् । मैवम् । १५ श्रुत्वङ्गतया चमस एव "प्रणयनसाधनमपेक्षितं" न त्वनङ्गं "पुरपार्थे गोदोहनम् । अतः फलनियमादि वन्नातिदेशः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -

"स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्य विकल्प्य वा व्यवस्थिति ।

प्रकृताविव नो तत्र "तस्याः शाब्दत्ववर्जनात्" ॥ (जैन्या ८ १ १८) ॥

- २० दशपूर्णमासयोर्हविषा स्पर्शनद्वयं "व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाहनात्" - "चतुर्होत्रा" "पौर्णमासाम्नामिष्टरोत् पञ्चहोत्रा" "अमावास्यायाम्" (आपश्चौ ४ ८ ८) इति । "शुधिवी होता" (तैआ ३ २) इत्यादिमन्त्रश्रुतौ होता । "अग्निहोता" (तैआ ३ ३) इत्यादि मन्त्र पञ्चहोत्रा । "तदेतदुभय सौर्थादौ चोदप्रसातं सत् कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुत ? प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः "कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेत् । न । प्रकृतौ व्यवस्थायाः "आर्थिकत्वात् । "शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनाति २५ देगाहत्वात् । तस्मादुभय विकृताविच्छया विवक्ष्यते ॥

तत्रैवायच्चिन्तितम् -

'पदसु कस्याप्युक्ताऽऽग्रेयस्यैव सौर्थेऽग्रिमो यतः ।

अविशेषो न देवैक्यादौपधद्रव्यकत्वतः" ॥ (जैन्या ८ १ १९) ॥

- ३० दशपूर्णमासगतेषु "पदसु यागेषु" यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्थे कर्तव्यं, अत्येवेति विशेषः । नियामकस्यामावाप्तिरिति चेत् । न । देवतैस्त्वस्य नियामकत्वात् । सौर्थेऽशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य स्वर्गविति द्विवचननापि कर्तुं शक्यत्वात् "देवतैस्त्वस्य" अनिश्रितमिति चेत् । न । "विधिशेषार्थवादीकौ

१८५ आ ८१ धृ- इत्यन्त्य । १८६ अ उ पा- 'प्रयाजादिराकाङ्क्षे स विध्य' । १८७ आ क धृ- विध्यन्ते । १८८ अ उ- असमत्वात् । १८९-१८९. ड ड १- 'मासगतः । १९० हो १- तदाश्रयणी यस्य ड १- तदाश्रयणम् । १९१ ड ड १ ने हो १- प्रणयामपेक्षितम् । १९२-१९२ अ उ पा- न त्वस्य

- ३५ ड- तत्राङ्ग, आ क- ७ तत्राङ्गम् । १९३ ने हो १- तस्याम् । १९४ अ उ जो ने पा हा- व्यन्तिल मत्रद्वयं, हो १- व्यन्तिलमन्त्रद्वयं साव्यं । १९५ क जो ड ड १ नां हो हा १- पौर्णमासीमभिः । १९६ क ता धृ- अमावास्याम् । १९७ आ- तदुभयम् । १९८ क- काभेदेन । १९९ ड ने हो १- सार्थकत्वात्, ड १- सार्थकत्वात् । २०० अ उ पा- शाब्दस्यैवा । २०१-२०१ अ उ पा- 'पदसु यागेषु' ताणि । २०२. ड ड १ ने हा १- तेष्वीक्ष्यम् । २०३ ड १ ने- अनुस्यूतमिति । २०४ ड- 'वादीकत्वात् ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाचया]

'अमुमेनाऽऽदित्यम्' इत्येकचनेन चतुर्थपदनात् । आग्नेयार्थवाद्दुःषि "सोऽग्नेयऽग्निवत्" (तैस २६३) इत्येकचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तो न स्वामीयोर्मिथेन्द्राग्नेयो । दधयैन्द्रयोर्दधिपवसो मापापत् उपानुवातेऽपि देवतैक्यमस्ति तथाऽप्यौषधद्रव्यकथमाग्नेये विद्येप्यते । तस्मान् तस्यैव विध्यन्त ॥

नवमाध्यायस्य द्वितीयाध्यादे चिन्तितम्-

"सौर्यादौ पार्वणौ होमो नो न या कालदेवौ ।

न सचदेवरी मघाविकारत्वात् तत्र तौ" ॥ (जैत्या ९२२६) ॥

५

दशपणंमामयो धूपने- "सुवेषेण" पार्वणौ उद्बोधि" (ऋ. शौश्रौ ११७) इति । तत्र पर्वदान्द कालविशेषवाची । तत्र कालदेवकौ तौ होमौ आराधुपभारकतया प्रयाजादिवत् सौर्यादिवृत्तिव्यतिदिव्येणे इति धेत् । मैवम् । पर्वदान्दस्याऽग्नेयादित्रिकर्म्यपरत्वात् । दानार्थवाचिनं पृष्ठातेर्घांतांनिष्कृत्तौऽप्य पर्वदान्द । "त च" "श्रीय(पूर्व)ते" "दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरण्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या १०
नु क्रियापरं सन् प्रकरणवशादागोपादिकर्मत्रयसयमाह । तथा च "मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति । "ऋषभ वाचिनं यथ पूर्णमास यज्ञमाहे" (तैसा ३७५) इत्येको मन्त्र । "अमावास्या सुभगा सुशोवा धेनुविब भूय आप्यायमाना" (तैसा ३७५) इत्यपरो मन्त्र । तत्राग्नीषोमवत् कर्मत्रयसपथं व्यामकतदेवता त्यम् । न च त्रयस विवृति सौर्यादि । किं तथाग्नेयस्यैव । तत्र सचाथेवोहोमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्ति ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमाध्यादे चिन्तितम्-

१५

"सौर्यं चरौ चर स्थाली किं" वाऽन लौकिकोक्तिः ।

"स्थाल्यस्या श्रपण" शौर्यं वपालविकृतित्वत् ॥

"विद्वत्श्रुतिप्रसिद्धयाऽन" दिवतातदितोक्तितत् ।

"शौर्यत्वेन" "प्रदेय तत्पुरोडाशहविषया" ॥ (जैत्या १०३१९२०) ॥

"सौर्यं चरुं निर्वपेत्" (तैस २३२) दृष्टादिवान्ये चरशब्द "किं स्थालीं बन्धित, २०

"आदोक्षित्वा ओदनमिति सदेह । "तत्र लौकिकं वा हिमवतं वा च तुमारीभ्य सर्वेऽपि "सर्वदेवीयस्वस्वभावाप्रसिद्धया "वर्तिकचिद्गकारवसाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरशब्दमल्पे पात्रि पात्रप्रक्षरणे तन्नादिमये प्रयुज्जते । निघण्टुकाराश्च 'उखा स्थाली चरु' इत्येतान् शब्दान् पर्यायत्वेन "उपदिशन्ति । तस्माच्चरशब्द स्थालीं चकित । यदि "तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत् प्रदान योग्यता न स्यात् तर्हि मा भूत् पुरोडाशाविकृतित्वत्, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वत् तु भविष्यति, श्रपणयोग्य २५
ताया सज्ञावात् । यथा कपालेषु हवि "श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते । तस्माच्चर स्थालीति प्राप्ते द्रुम - अन्नमेव चरशब्देनोच्यते । कुत ? श्रुतिप्रसिद्धे । "आदित्यं प्रायणीयश्चर" (ऋ. देया १७) इति विधाय तद्व्यक्त्येव हि "आदितिगोत्रेण" इत्येवमशब्देन चरानूयते । यदि भोज्यादि

२०५. ने हो१-पार्वणहोमी, ४-पार्वणी होमी । २०६-२०६ ने-अत । २०७ ३१-प्रियते, हो१-मीयते । २०८. ने- 'दीयते' नास्ति । २०९. सो ना हा- 'प्यनुत्पद्यते । २१० ४- वा ३० स्यात् । २११-२११ ने- स्थाल्या श्रपणयोग्यम्, ३१-स्यास्या श्रपणयोग्यम् । २१२ शु-विद्वत्कृति । २१३ उ जो पा हा - देयत तजि । २१४ अ उ उ पा हो१ - कागत्वेन । २१५-२१५ ३१- प्रदीयन्ते पुरो । २१६ ४- 'किं' नास्ति । २१७ क हा- उत । २१८ क हा- तत्र च । २१९. अ उ पा - चर्वदेशीयभाषा, ४ ने हो१ - स्वस्वदेशीयभाषा, शु- स्वस्वदेशीयभाषा । २२० अ उ पा - वकारमुपरि, क- वकारवशात्पठ्युपरि, ने- वकारमुपरि । २२१ ४ ३१ ने श हो१- ३५ पठति । २२२. अ उ पा- स्थाल्या । २२३ ने- प्रियते ।

[काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्या

चक्षुःशब्द वापि न प्रयुज्यते तद्धोदनविशेषवाची चरनशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धे । विद्वासे
१११ याज्ञिना शब्दैक्याम्यधर्माधर्मव्यवहारिण शब्दाधीविष्ये वात्पर्यवन्तो १११ अनवसावितान्तरूपमप्ये
जीवतुहुले १११ विद्वत्प्रसिद्धे शोदने चक्षुःशब्द प्रयुज्यते । सत्योदनवाचित्वे 'सौर्यम्' इति तद्विदोऽप्युपपद्यते ।
यथा "आग्नेयम्" इति १११ देवतातद्वितस्युक्तपुरोडास प्रदेयद्रव्य तथा चररपि । अन्ये च निवण्डुका
५ "हव्यपाके चर पुमान्" (अमरकोश २ ७ २२) इति पठन्ति । तस्माच्चरनशब्दोऽज्ञवाची ॥

तद्वैवान्यचिन्तितम्—

"चर कपाले पक्तव्य वापि वा २ उचितेऽथवा ।

कपाले १११ चोदकप्राप्तेरनपूपत्वत इचिन्त ॥

स्यात्वा १११ चक्षुःशब्दोऽप्येवात् कणाह १११ योग्यता न हि ।

चिन्ताद्वयफल १११ त्वत्र पेपणादिनिवर्तनम् ॥ (जैम्या १० १ २१-२२) ॥

१०

विपयसन्नयतिर्देसाक पूर्वायै स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडासस्य कपाले पाकस्तथा विद्वतो
चरोदित्यात् पूर्वपक्ष । १११ पुरोडासस्यापूपत्वात् कपालगतोऽप्यग्नौ १११ पाक सम्भवति । चरस्योदनत्वात्
१११ उदकनातीप्सणा १११ धरतव्य । अतोऽप्राहृतनार्यत्वाच्चोदकप्रातिर्नास्तीति नयुच्येत तर्हि अनपूपस्य
चरोदकप्राप्तयोग्ये कटाहघटादौ चर वापि पाक इति द्वितीय पूर्वपक्ष । निरपताना मुष्टिचतुष्टयपरि

१५

मिवात्वा तद्वह्णानामप्येनैव पात्रेण पत्रतु योग्यत्वाच्चरो स्थाव्यामेव पाक इति शक्यते । पूर्वत्र चरस्योदन
इति चिन्तितम् । १११ न शोदने १११ पेपणादिरस्ति । अत पेपणादिनिवृत्ति पूर्वचिन्ताया साक्षात् कल्पम् ।
तद्द्वारेण चरनिष्पादस्थानीचिन्ताया अपि १११ कल्पमित्युपपद्यते ॥

१११ पेपणादीन्यनुनामति —

"पेपण यवन यापस्तापश्चोपहिति प्रथा ।

सांनानाप्यूहनज्वालस्तथा व्युद्धस्य सादनम्" ॥ (जैम्या १० १ २२) ॥

२०

पेपण पूर्णम्, यवन पिष्टस्योदकमिश्रण, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेप, ताप कपाल
नामहारी प्रवापनम्, उपहितिरहारेषु कपालस्थापनम्, १११ प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य १११ पुरोडासस्य
१११ हस्तमपटनेन सर्वेषु कपालेषु प्रवापण, सांनान क्षणीकरणम्, अप्यूहन भस्मनाहारीक्षोपयोच्छादनम्,
ज्वाला दर्भपुत्राणि १११ उपरिज्वालनम्, व्युद्धाय सादन १११ कपालेभ्य पृथक्पृथक्स्य पुरोडास
२५ स्थानावैद्यस्यस्थापनम् १११ । ननु पेपणादिनिवृत्ते पूर्वाधिकरणद्वयपरत्वे विमिति सूत्रवार प्रत्येक सूत्रे
विधारितयानित्यानामत्र मन्त्रमन्त्रिसुवाग्यायेत्या- " एतानि मन्त्रप्रशस्य परंपर्यान्तति विभ्रम । १११ अपूपस्यैव
योग्यादीत्येतद् सूत्रेर्निवृत्तम्" ॥

२२३ ने हो- वाभिः । २२५. २११- आनस्यापितान्तरूपम् । २२६. आ १-
पिण्डादिभ्ये । २२७ ना- देवतातद्वितस्युक्त पुरोडास, अत पा- देवता तथा तद्व्युक्त । २२८
३० अत जो ३१ ने पा शा- पिष्टेऽयम् । २२९. २२१ १११- एतानाम् । २३०-२३० ना- चरोलु योग्यता
कणाह, अत पा- चरकोशस्य पराये । २३१ ने- ताम् । २३२-२३२ ने- पूर्वत्वादेवकपालस्यो
पाम, २- पूरणात् । २३३ ने- उत्रा । २३४ ने- कान् । २३५-२३५ ३- न तर्हीदने ।
२३६ २१- एतानाम् । २३७ २ हो- दीप्युक्तम्, ने- णादिजन्ममन्त्रम् । २३८-२३८ १-
मया १११- एतानाम्, १११- मया १११- एतानाम्, ने- मया १११- एतानाम् । २३९ ने-
३१ एतो पै । २४० आ- मन्त्रान्तर, २१ ३ हो- अन्तानाम्, ने- उपज्वालनम् । २४१-२४१
२४१- वा १११- एतानाम् । २४२ २१- अपूर्वस्य ।

काम्येष्टियाज्यापुरोमुषानया]

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्द स्याद्वेद्य एव वा ।

चतौ^{११}सूर्यान्वयादाद्य प्रयोगान्द्वयतोऽन्तिम् ॥” (जैन्या १० ४ २३) ॥

“सौर्यं चर निर्वपेत्” (तैस २ ३ २) इत्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमा
तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायक. शब्द^{१२}उहितस्य । स चार्थ आदित्यरष्यादिना पर्यायेणापि ५
प्रत्याययितुं शक्यते । वैद्यस्तु सूर्यशब्द^{१३}वैद्यशब्दे एवान्वित, न त्वग्न्यादिशब्दवशिमेषु पठित ।
तस्मान् य कोऽपीति प्राप्ते द्रूम । अत्र “सौर्यं चर निर्वपेत्” (तैस २ ३ २) इति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो
भवति, न तु^{१४}सौर्यं चरमिति^{१५}चरणा । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन सवध्यते न
चाम्ना । सति च प्रयोगान्वये याज्यापुरोनुषाणययोर्निगमेषु वा^{१६}यत्र यत्र^{१७}प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र
सूर्यशब्द एव युक्त । प्रकृतावपि निगमेषु भार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्द प्रयुज्यते, किं तर्हि ?^{१८}वैद्यशब्द- १०
विवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैद्यशब्दवियप्य एव भविष्यति । तस्मात् सूर्यशब्द एव प्रयोज्यते ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“आरम्भणीया सौर्यादौ नोत् स्यात् प्रयोगवत् ।

ऋत्वर्यां न^{१९}प्रयोगार्थां नृत्वारम्भे ततो भवेत् ॥” (जैन्या १२ २ ६) ॥

दर्शपूर्णमासयो प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवने (जैन्या ९ १ १५) १५
निर्णीतम् । आदौ दृत्तस्य^{२०}कर्तृत्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा
^{२१}यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनोना सौर्यादिविकृतीना नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते द्रूम - “दर्शपूर्णमासा-
चारप्स्यमान” (द्र मैस १ ४ १४) इत्युक्तत्वात् ऋत्वर्येषमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । ऋत्वनन्तराणि हि
सौर्यादीनि । तत^{२२}प्रयोगान्तरवैषम्यात् सौर्यादौ सा नर्तय्या । न च यावज्जीवकाल प्रकृत्यङ्ग, कर्मधर्मत्वेन
द्वितीये (जैन्या २ ४ १ २)^{२३}वर्णितत्वात् । अतो नोत्तरहोऽनन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्ग । २०

^{२४}तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“सोमवामिचरुलोकैके वेदे^{२५}वेन्द्रियसङ्घय ।

दृष्टहोषो लौकिकेऽतो धमने विहितश्चर ॥

अदोषो धमनायैव लोके^{२६}पान ध्रुवौ^{२७}पुन ।

१^{२८}जरगाय ततो वान्तिदोषघ्नान्द्वे भवेत्त्वह ॥” (जैन्या ३ ४ ३ ३ २) ॥ २५

२४३ अउ पा - सूर्याभ्यादाद्य । २४४ ने - कर्तव्य । २४५ कउ डः नाश्व होः -
चर्यागो । २४६-२४६ कउ - लीयक्षरिति । २४७-२४७ कउ - यत्र । २४८ डः होः -
वेदशब्द । २४९. डः होः - प्रयोगार्थम् । २५० डः - कर्तुं सक्ता । २५१ डः - यावज्जीवकाल-
णप्रवृत्ति । २५२ क हा - प्रयोगान्तरे वैष । २५३ श्व होः - निर्णीतत्वात् । २५४ डः - तृतीया
ध्यायस्य । २५५ डः ने - सङ्घया । २५६-२५६ अउ पा हा - पाठत् प्रतो, डः ने श्व होः - पानात् ३०
कतौ । २५७ अउ पा - करणाय होः - जननाय ।

इदमाग्न्याये- " सोमेन्द्र चरु निर्वपेच्छयामाक सोमवामिन " (मैस २२ १३, द्र तैस २ ३२)
इति । तत्र ऋकिके सोमवमने विहितोऽय चर । कुत ? " वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणधर्यते य सोम
वमिति " (द्र. मैस २२ १३, तैस २ ३२) इति १५ "इष्टदोपमुपन्यस्य तच्छा तये चरुविधातादिति
चेत् । मैवम् । लोके "धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य १६ "दोषहेतुत्वाभावात् ।
५ वेदे तु " हिन्य मे गात्रा हरिव " (तैस ३ २ ५) इत्यनेन मन्त्रेण जरयितु सोम १७ "धीयते । तत्र
वमनप्रायश्चित्तार्थोऽय चर ॥

तत्रैवान्यरिचिन्तितम् -

" १९ "ऋत्विजा वमनेऽप्येव १९ "कर्तुरेयोत चर्जनात् ।

१९ "विशेषस्याग्रिमो मैव कर्तुरेव १९ "निरूपित " ॥ (जैन्या ३ ४ ३३) ॥

१० १९ "इष्टस्य १९ "सोमवमने चरुति विशेषस्याभावात् १९ "ऋत्विजा यजमानस्य १९ " च वमने १९
सर्वेप्राप्तौ चरुति चेत् । मैवम् । " १९ " यो "वमति स निर्वपति " इति निर्वपणुर्वमन १९ " चरनिमित्त
निर्वसा च यजमान । ऋत्विजो निर्वसृत्वेऽधिकारान्तरप्रसङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरविधि ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" क्षीरस्थाऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्रिमो यत ।

१५ द्रवत् न घृतेऽप्यस्य १९ "सत्त्वात् वर्णाच्च १९ "सभवात् " ॥ (जैन्या ८ १ २२) ॥

चित्रायामो धूयते- " दधि नधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्ससृष्ट प्राजापत्यम् " (द्र तैस २ ३ २
मैस २ ३ ६) इति । तत्र मधुन्युदके च १९ "द्रवत्वसामान्येन सानाद्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् । न ।
घृतेऽप्यग्निसर्पकेण द्रवत्वसङ्गात् १९ "अशुद्धवर्गत्वादाज्यधर्मोणामुत्पन्ननादीना सभवात् १९ "पयोधर्माणा
दोहनादीनामसभवाच्च १९ "उपाशुयाजगतस्याऽऽज्यस्य धर्मा कर्तव्या ॥

२० इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्वप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयफण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमाद्विद्वाद्दान्ता अनुवाका ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्द्धे निवारयन् ।

पुमथांश्चतुरो देयाद्विवातीर्थमहेश्वर ॥

२५ इति श्रीमद्विवातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरब्रह्महाराजस्याऽऽज्ञा
परिपालनेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयफण्डे द्वितीय प्रपाठके ॥

२५८ अ उ पा-१ पमापत्रस्य । २५९. आ ड ने श्च हा-साम्यार्थिन । २६० आ शृ-दोषा
हेत्वान् । २६१ ड-दीयो । २६२. क ने हा हो-ऋत्विज । २६३ ने-कर्तुरेव हि । २६४
अ उ ड ने पा हो-विशेषागनुष्ठितो श्च-विशेषभुक्तिवो । २६५ क ड ने शृ हो-निकसित । २६६
३० अ आ उ पा-ईगस्य । २६७ क जो ना हा-सोमस्य वमने । २६८ हो-ऋत्विज । २६९-२६९
आ गा हा-या वमो, ड ने-वमो, ड-वमनेन । २७०-२७० ने-यो वामिन्यन् निर्वपतीति वमन ।
२७१ अ उ क पा हा-वमिति । २७२ ने हो-स्वल्वात् । २७३ ड-वर्गस्य च । २७४ ड ने हो-
१ साम्या । २७५ अ उ पा-अनुदयार्थे । २७६. क-वयमो धर्माणाम् । २७७ क जो ना हा-
१ साम्यस्य, ड-उपगुणस्य ।

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरं निर्भेपेद्भूर्तिकाम आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते
पोऽलं भूत्यै सन् भूर्ति न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वत्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति त

आदित्येभ्यः । भुवद्वद्भ्यश्चरं इति भुवद्वत्-भ्यः । चरम् । निरिति । वपेत् । भूर्तिकाम इति ५
भूर्तिकामः । आदित्याः । वै । एतम् । भूत्यै । प्रतीति । नुदन्ते । यः । अलम् । भूत्यै । सन् ।
भूर्तिम् । न । प्राप्नोतीति प्र-आप्नोति । आदित्यान् । एव । भुवद्वत् इति भुवत्-वत्तः । स्वेन ।
भागधेयेनेति भागधेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । एतम् । भूर्तिम् । गमयति ।

‘आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यः’ इत्यादि ॥ ‘भवता भवित्रा तद्वन्तो भुवद्वन्तः, याग्यानुवाक्ययोः
तादशत्वात् । भवतेर्लटः शात्रदेशः, “बहुलं छन्दसि” (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । १०
व्याख्येयनासुदात्तत्वम् । शपि वा व्याख्येयन गुणभावः । तत्रादुपदेशाहसार्थधातुकानुदात्तत्वे
(पा ६-१-१८६) धातुस्वरः, “तसौ मत्वर्थे” (पा १-४-१९) इति व्याख्येयन न प्रवर्तते ।
तत्र “यद्वा देवानाम्” (तैसं २-१-११) इति पुरोलुवाभ्या, “शुचिरपः” (तैसं २-१-११)
इति याज्या । तत्र “आदित्यासो भवता मृडयन्तः” (तैसं २-१-११), “य आदित्यानां
भवति प्रणीतौ” (तैसं २-१-११) इति दर्शनात् भुवद्वत्त्वम् । गतमप्यत् ॥ १५

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।
निर्गमे तमहं वन्दे विद्यानिर्धमहेस्वरम् ॥ १ ॥
काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिद्वितीये तु प्रपाठके ।
तृतीये तु विधास्यन्ते तत्फलमभीप्सिनः ॥ २ ॥
‘काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायवृत्ता मिदा’ ।
प्रपाठकद्वयस्यैव चतुर्थस्यापि सम्भवात् ॥ ३ ॥
चतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठके ।
तद्योस्तु क्रमेणैव वक्ष्यन्तेऽवसरे सन्ति ॥ ४ ॥

१. कै- भुवता । २. तं, गै, लं- अपिद्रा (?) ।

१. डने हो १- ‘मभीप्सिनः । २. अ. उ. ड. ने. पा. हो १- काम्येष्टित्व° । ३-३. अ. उ. ड. जो. २५
पा. हा. हो १- संप्रदायवृत्ताभिवा । ४. ने- ‘वेऽन ।

एचैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येवादित्येभ्यो धारयद्भद्रश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो
वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धारयद्भतुः (१)

भवति । एव । आदित्येभ्यः । धारयद्भद्रश्च इति धारयद्भत् भ्य । चरुम् । निरिति । वृषेत् ।
अपरुद्ध इत्यप-रुद्ध । वा । अपरुध्यमान इत्यप रुध्यमान । वा । आदित्या । वै ।
५ अपरोद्धार इत्यप रोद्धार । आदित्या । अवगमयितार इत्यन गमयितार । आदित्यान् । पुन ।
धारयद्भत् इति धारयत्-वत् (१) ।

‘ धारयद्भद्रश्च ’ इति ॥ धारयच्छब्दवत्त्वात् याज्यानुवाक्ययो, यथा— “ धारयन्त
आदित्यास ” (तैस २ १ ११), “ तिष्ठो भूमीर्धारयन् ” (तैस २ १ ११) इति । अत्रापि
पूर्ववद्भवाभाव, अगस्त्यादित्याद्वा (पा १ ४ २०) उभयत्र पदत्वम् । अपरुद्ध इत्यादि ।
१० अपरुद्ध राजान्तरेणापहृतराष्ट्र । स एत चरुं निर्वपेत् पुन राष्ट्रं लप्सीयेति । अपरुध्यमान
वा राजान्तरेणापजिहीर्षितराष्ट्र । स वा निर्वपेदिम चरु मा मा राष्ट्रं हासीदिति । आदित्या वा
इत्यादि । आदित्या एव राष्ट्रस्य अपरोद्धार अपहर्तार राष्ट्रपहारेण वाऽस्य दु खयितार ।
आदित्या एव तस्य अवगमयितार पुन प्रापयितार । तस्मात् तेन अनेन चरुणा एनमपरुद्ध
विशि प्रकृतिषु दाप्रति धारयन्ति धारयद्भत्त्वात् । धारयते “ दाधर्तिर्दधर्ति ” (पा ७ ४ ६५)
१५ इत्यादिना निपात्यते । ततश्च अयम् अनपरुध्य अपरोद्धुमशक्य भवति । छान्दसो यत्,
“ ययतोश्चातदर्थे ” (पा ६ २ १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ अथात्र प्रयोगशेषो उच्यन्ते—
तत्र अपरुध्यमान अस्य अपरोद्धु पद पदपासून् आ ददीत—“ अदितेऽनु मन्यस्व ” इति ॥
हे अदिते अखण्डिते पृथिवि, माम् अनु मन्यस्व अनुजानीहि राज्यप्राप्तिमिति । गतमयत् ॥

२० भूतिवामो भुवद्भद्रश्च आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।
रुद्धोऽवरुध्यमानो वा धारयद्भद्रश्च चरेत् ॥ ५ ॥
शुद्धेर्मीहिभिरादित्य चरुं कृष्येत्तु वारणम् ।
रुध्यमान प्रकुर्वीत मयूषाना च कीलनम् ॥ ६ ॥
तद्वन्धन तयाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ॥
आद्यानुवाचे यथितमोतस्वर्गं विवेकत ॥ ७ ॥
२५ “ इन्द्रं यो विष्ट ” इत्यग्राश्वराथेस्तुपवर्णित ।

३ मेरु-तथापि । ४-४ तैस अपगमयितार, ५- अवगमयितार । ५. तैस-विशिष्ट ।

५. आ-कीर्णम् । ६. श्रु-चरुमेव । ७. आ-कजा ताहा-निर्वपेत् १-अनेन ।
• (तैस १ ६ १२) ।

काम्या इष्टय]

स्वेन भागधेयेनेति धावति स गृयनेन विधि दाध्रत्यनपरुष्यो भवत्यदितेऽनु मन्वुस्वेत्य-
परुष्यमानोऽस्य पदमा ददतीत्यं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमर्तुं मन्यते सत्या-
ऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिर्षं कुरुत इह मनु इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोत्युप

स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । एनम् । निशि । दाप्रति ।
अनपरुष्य इत्यनपरुष्य । मवति । अदिते । अन्विति । मयुख । इति । अपरुष्यमानं ५
इत्यं-रुष्यमानं । अस्य । पदम् । एति । ददति । इयम् । वै । अदिति । इयम् । एव । अस्मै ।
राज्यम् । अन्विति । मयते । सत्या । आशीरित्या-शी । इति । आह । सत्याम् । एव ।
आशिर्षमित्यां शिर्षम् । कुरुते । इह । मने । इति । आह । प्रजा इति प्र-जा । एव । अस्मै ।
समनस इति स-मनस । करोति । उप ।

अथ तान् पासून् यजमानस्याञ्जलौ आवपति- 'सत्याशी' इति । सया अनोपकला १०
'आशी प्रार्थना' अत्य अयमत्माकमनपरुषो भवत्विति यावत् । गतमयत् ॥
अथैतान् पासूनुपनिगृह्णाति' उपनिषीडयति- 'इह मनु' इति ॥ 'इह अस्मिन् मायि
'मनु अस्तु प्रजानामिति । तत सर्वा 'प्रजा' अस्मै 'समनस अस्मिन्नेव सक्तमनस' करोति,
ततोऽनपरुषो 'भवतीति ॥

अथ पदपासूनादाय हरति- 'उप प्रेत' इति द्विपदया जगत्या ॥ सामर्थ्याच्चाय १५
मन्त्रोऽञ्जल्यात्पनमन्त्रात् पूर्वो द्रष्टव्य । हे 'मरुत' सुदानव सुष्टु दातार, अमिमत्तानाम् 'उप
'प्रेत उप सप्राप्तुत । 'एना अनेनावरोधकेन । "सुपा सुलक्" (पा ७ १ ३९) इति तृतीयया
आजादेश । 'निस्ततिना राज्ञा सह उप प्रेत । अयस्ययादित्वेन भक्त्वात् (पा १ ४ २०) विशो
जस्त्वामान, तेनानवग्रह, "परादिस्त्वंदसि" (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
'अमुम् अपरुष्यमान वीरसिंहवर्नीण 'राजानम्' अमि इममिमसुखीकृत्लेममनपरुद्ध कर्तुमुप प्रेतिति । २०
मास्त्रीपादि । मरुता राज्ञा च निशामधिपतित्वात् 'निशा' 'राष्ट्रेण समुद्रम्' 'एन करोति,
एत मन्त्रज्ञामर्थ्यात् । अथ तान् पासून् सचरे अपरोद्धुनीर्गे परावपति । अत्र य यजमानो द्वेष्टि त
मनसा प्यायति, अथ चरुणा यजेतेति । एवमपरुष्यमान 'अनपरुषो भवति ॥

६ तर परमैव-ममाशी । ७ मैव-अह्ना । ८ तर-निष्कृति । ९ तर मैल-प्रजा'
नास्ति । १० तर-भवत्विति । ११ तर मैल-एव । १२ पर-अपवद्ध' मैव-अनपरोष्य । २५

प्रेतं मरुतः (२) सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानमित्याह मारुती वै
 विड्ज्येष्टो विशपतिर्विशैवैनेः राष्ट्रेण समर्धयति यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात् तस्य
 गृहाद्ब्रीहीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि चिनुयाद्ये शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं
 निर्वपेदादित्या वै देवतया विड्विशभेवाव गच्छत्य (३) वंगताऽस्य विडनवगतः
 ५ राष्ट्रमित्याहुयै कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं

प्रेतिं । इत् । मरुतः (२) । सुदानव इति सु-दानव- । एना । विशपतिना । अभीतिं । अमुम् ।
 राजानम् । इति । आह । मारुती । वै । विट् । ज्येष्ठः । विशपतिः । विशा । एव । पुनम् ।
 राष्ट्रेण । सनिति । अर्धयति । यः । परस्तात् । ग्राम्यवादीति ग्राम्य-वादी । स्यात् । तस्य ।
 गृहात् । ब्रीहीन् । एति । हरेत् । शुक्लान् । च । कृष्णान् । च । वीतिं । चिनुयात् । ये । शुक्ला ।
 १० स्युः । तम् । आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । आदित्या । वै । देवतया । पिट् । विशम् ।
 एव । अवेति । गच्छति (३) । अंगतेत्य-गता । अस्य । विट् । अनवगतमित्यनेव-गतम् ।
 राष्ट्रम् । इति । आह । ये । कृष्णाः । स्यु । तम् । वारुणम् । चरुम् । निरिति । वपेत् ।
 वारुणम् । वै । राष्ट्रम् । उभे इति । एव । विशम् । च । राष्ट्रम् ।

अथ अपरुद्धराष्ट्रावगतये इष्टयन्तर विदधाति— ' य. परस्तात् ' इति ॥ ३ ग्राम्यै पूर्वमुक्ते
 १५ पथाद्ग्रामप्रधानपुरपतया ग्रामहिताना वक्ता ' यः ' तस्य ' गृहात् ' ब्रीहीन् आहृत्य शुक्लकृष्ण-
 विवेकेन शुक्लान् ' आदित्यं ' चरुं ' निर्वपेत् । " त्यान्तु क्षत्रियान् " (तैस २.१.११) इति
 पुरोनुवाक्या, " न दक्षिणा " (तैस २.१.११) इति याज्या । " तस्या अप्यादित्यत्वात् " ^{१०}
 आदित्यात्या " विशोऽंगतये भवति । अंगतेति । अथ ' आहुः— एवमनेन चरुणा ' अस्य अपरुद्धस्य
 ' पिट् ' अंगता लब्धा भवति, ' राष्ट्रं तु ' अनंगतम् एव ' इति । तस्मात् कृष्णान् ब्रीहीन् ' वारण
 २० ' चरुं ' निः ' वपेत् । तत्रास्य ' वारणत्वात् वारुणस्य राष्ट्रस्यावगत्यै भवति । तस्मादेवमुभयो
 ष्टतयो ' विशा ' ' राष्ट्रं ' च वृते अपि ' अन ' गच्छति । " इम मे वरुण ", " तत्त्वा यामि " ^{११}
 (तैम २.१.११) इत्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

१३. ५२- ग्राम्ये, मे-ग्रामे । १४. तै- ' विवेके । १५-१५ तै- तस्या स्यादि,
 मे- तत्रास्यादि । १६. तै- ' विवेकावगत्यै (!) । १७ ५२- वरुणत्वात् । १८. तै- ' ए-
 २५ ' राष्ट्रं ' नास्ति ।

काव्या इष्टयः]

चाव गच्छति यद्दि नावगच्छेद्विममुहमादित्येभ्यो भागं निर्वापाम्याऽमुष्माद्मुष्यै
विशोऽवगन्तो रिति निर्वापेदादित्या एवैर्न भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव (४)
गमयन्ति यदि नावगच्छेद्वाश्वत्यान् मयूषान्तस्त मध्यमेपायामुषं हन्याद्विममुहमादि-
त्यान् वध्नाम्याऽमुष्माद्मुष्यै विशोऽवगन्तो रित्यादित्या एवैर्न वृद्धवारा विशमव

यु । अवेति । गच्छति । यदि । न । अगच्छेदित्यत्र-गच्छेत् । इमम् । अहम् । आदित्येभ्यः । ५
भागम् । निरिति । वपामि । रति । अमुष्मात् । अमुष्यै । विशः । अगन्तो रित्यत्र - गन्तो । इति ।
निरिति । वपेत् । आदित्या । एन । एनम् । भागधेयमिति भाग-धेयम् । प्रेप्सन्त इति
प्र-ईप्सन्तं । विशम् । अवेति (४) । गमयन्ति । यदि । न । अगच्छेदित्यत्र-गच्छेत् ।
आश्वत्यान् । मयूषान् । स्त । मध्यमेपायामिति मध्यम-ईपायम् । उपेति । हन्यात् । इदम् ।
अहम् । आदित्यान् । वध्नामि । रति । अमुष्मात् । अमुष्यै । विशः । अगन्तो रित्यत्र - गन्तोः । १०
इति । आदित्याः । एन । एनम् । वृद्धवारा इति वृद्ध-वोर । विशम् । अवेति ।

यदीत्यादि ॥ अपैव कृतेऽपि वारुणे यदि राष्ट्रं न अगच्छेत् न छेते ततः 'इममहम्'
इत्यादिना मन्त्रेण पुनरादित्येभ्यः 'निर्वापेत् । अयं निरुप्योपनमति' न ससादयति, अथावगते
राष्ट्रे ससादयति । अत्र " यज्ञो देवानाम् " (तैस २.१.११), " आदित्यानामवसा " (तैस
२.१.११) इति याज्यानुशाक्ये । अथ निरुप्यानासादनत्य प्रयोजनमाह- 'आदित्याः एव १५
'एन भागधेयं प्रेप्सन्त विशम् ' अत्र गमयन्ति इति' । न ह्ययमनवगते राष्ट्रे विशि वा हविः
ससादयति । तस्माद्धवि प्रेप्सया शीघ्रं विशं राष्ट्रं चावगमयति । मन्त्रस्तु व्याख्यायते- 'इम
भागधेयम् आदित्येभ्यः' हविः 'निर्वापामि इति । 'अमुष्मात् अपरोद्धवोरसिद्धवर्मणः सकाशात्
'अमुष्यै अमुष्या 'देवकोट्टकाया विशं अगन्तोः' अगमात् अलानात् । 'अमुष्मात्'
'अमुष्यै' इति च सर्वविशेषार्थं सामान्यपदं, नामविशेषं चात्र निर्दिशेत् । " भावलक्षणे २०
स्थेण् " (पा. ३.४.१६) इति तोमुन्, " तादौ च " (पा. ६.२.५०) इति गते
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अथैव कृतेऽपि यदि न अगच्छेत् राष्ट्रं विद्वा, ततः 'आश्वत्यान् अश्वत्यविकारान्
'मयूषान् वाङ्मून्' स्त त्रीपि शक्ये 'मध्यमेपायाम्' उप 'हन्यात्' 'इदमहम्' इति मन्त्रेण ।

१९. मै४८-० परमिति । २०-२०. लं-अवगतं यन्ति । २१. तं१- 'हवि' नास्ति । २५
२२. मै४- देवकोट्टाया । २३ तं मै४- अवगमनात् ।

गमयन्ति यदि नावगच्छेद्वेतेमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखान्तं नह्येदन-
परुध्यमेवाव गच्छत्याश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एत(५) दोजो यदश्चत्थ ओजसैव
विशमव गच्छति सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति ॥१॥

[धार्यद्वतो मरुतो गच्छति विशमैतदुष्टादश च] ।

५ गमयन्ति । यदि । न । अवगच्छेदित्येव गच्छेत् । एतम् । एव । आदित्यम् । चरुम् । निरिति ।
वपेत् । इध्मे । अपीति । मयूखान् । समिति । नह्येत् । अनपरुध्यमित्यनप-रुध्यम् । एव । अवेति ।
गच्छति । आश्वत्या । भवन्ति । मरुताम् । वै । एतत् । ओज । यत् । अश्वत्य । ओजसा ।
एत । विशम् । अवेति । गच्छति । सप्त । भवन्ति । सप्तगणा इति सप्त गणा । वै । मरुत ।
गणश इति गण श । एव । विशम् । अवेति । गच्छति ॥ १ ॥

१०

[कास ११६]

“ अनुदात्तादेश ” (पा ४.३.१४०) इत्यश्वत्थशब्दाद् । अत्राय प्रयोग †— प्रागीपननो
ऽनस्याप्य तत्र मध्यमेपाया मध्यममुपहत्य त्रीन् प्रतीचक्षीन् प्राचः आयातयति । अथैव वृते
*वद्वीरा *अनेन कर्मणा अत्र प्रतिनिबद्धीर्या * आदित्या आत्मवीर्यमोक्षार्थं विशम्
*अ गमयन्ति राष्ट्र च । मन्त्रार्थस्तु— ‘ इदम् ’ इति क्रियाविशेषणम् । *अहम् *आदित्यान् *इद
१५ *वध्नामि । अमुष्मादित्यादि । गतम् ॥

*अथैव वृते *यदि *न *अवगच्छेत् राष्ट्र विद्वा, *एतम् अनन्तर विहितम् *आदित्य
*चर *नि *वपेत् । *इध्मे *अपि *मयूखान् *सनह्येत्, सप्ताश्वत्यान् सहेध्मेनाभ्यादध्यात् ।
एत वृतेऽनयम् *अनपरुध्य पुन *केनचिदपि *अपरोद्धुमशक्य राष्ट्र विश च *अ गच्छति
लभते । पूर्वमदन्तोदात्त्वम् । आश्वत्या इत्यादि । गतम् । मरुतामोजसप्तमत्युच्छ्रितत्वेन *मरुता
२० वलस्य व्यक्तिस्थानत्वात्* । गणश इति । “ सख्येकवचनाच् ” (पा ५.४.४३) इति शस् ।
“ बहुगण ” (पा १.१.२३) इति सख्यासन्ना । *गणगण विश *अ गच्छति* ।
इति द्वितीये तृतीये प्रथमोऽनुवाक ।

*४ मे४-तत्रायम् । † [द्र बोधो १३ २२] । * [‘ वद्वीरा ’ इत्याख्य ‘ एववृतेऽवयम् ’
इत्यन्त भाग ल-पुम्बे नास्ति ।] । *५-७५ मे- ‘ अनेन कर्मणा अत्र प्रतिनिबद्धीर्या ’ नास्ति । २६
२५ मे-पथम् । २७-२७ मे- ‘ मयूखान् संश्लेन् ’ नास्ति । २८. मे४-वैश्वसिपि । २९. मे४-उपरोद्धुम् ।
३०-३० ११ मे४- मरुतामचल्यत्प्रतिस्थानत्वात्, पं२- मरुतामचल्य व्यतस्थानत्वात् । ३१. ११-
गम् । ३२-३२ मे४-अगमयति ।

कात्या हृद्य.]

देवा वै मृत्योरनिभूपुत्ते प्रजापतिमुपाधावन् तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्
 तयैष्यन्मृतमदधाद्यो मृत्योर्विभीयात् तस्मा एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत् प्रजा-
 पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नापुर्दधाति सर्वमायुरेति शतकृष्णला
 भवति शतायुः पुरुषः प्रवेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये (१) प्रति तिष्ठति घृते भवत्यायुर्वै

देवा । वै । मृत्यो । अन्निभूयु । ते । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । उपेति । अघावन् । तेभ्य । ५
 एताम् । प्राजापत्यामिति प्राजा -पत्याम् । शतकृष्णलामिति शत -कृष्णलाम् । निरिति । अवपत् ।
 तया । एन । एषु । अमृतम् । अदधात् । य । मृत्यो । विभीयात् । तस्मै । एताम् । प्राजापत्यामिति
 प्राजा-पत्याम् । शतकृष्णलामिति शत -कृष्णलाम् । निरिति । वपेत् । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् ।
 एन । स्वेन । भागधेयेनेति भाग -धेयेन । उपेति । धावति । स । एन । अस्मिन् । आयु । दधाति । सर्वम् ।
 आयु । एति । शतकृष्णलेति शत -कृष्णला । भवति । शतायुरिति शत -आयुः । पुरुष । शतेन्द्रिय १०
 इति शत इन्द्रियम् । आयुषि । एन । इन्द्रिये (१) । प्रतीति । तिष्ठति । घृते । भवति । आयु । वै ।

देवा वा इत्यादि । शतकृष्णलामिति । शत स्वर्णानि कृष्णलानि कृष्णलतुलितानि 'पारे
 माणान्यस्या समष्टे ' सा तयोक्ता । 'तया देवेष्वमृतत्वम् 'अदधात् प्रजापति । गतमन्यत् ॥

शतकृष्णला निर्वपेदिति । अथ क्रम - " देवस्य त्वा समितु प्रसवे इति प्रतिपद कृत्वा
 प्रजापतये लुष्ट निर्वपामि इति चतुरो मुष्टीन् कृष्णलान्निर्वपति । हविष्णुता वाच तिसृज्य गार्हपत्ये १५
 'नत्र पात्रमधिश्चित्वा तिर पवित्रमाज्यमानीय तिर पवित्र कृष्णलान्यावपति " (बौश्री १३ २३) ।
 तदिदमुक्त ' घृते भवति ' इत्यादि ॥ 'समीची अनुक्रमेण समते । " अघाज्य निर्वपति, अघाज्यम्
 अधिश्रयति, उभय पर्यग्निकृत्वा अन्तर्नद्यासादयति " (बौश्री १३ २३) । धर्ममात्र श्रपण, न
 विहेदनाय ॥

'मृत्योर्भितस्यायुर्वै निर्वपेच्छतकृष्णलाम् ॥८॥ २०
 मल्लवचंसकामो य स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
 हिरण्यवाम कुर्वीत ह्यग्नेयादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
 हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येसदेष समाचरेत् ।
 सोमवामी तु सोमेन्द्र चरु इयामाकमाचरेत् ॥ १० ॥
 'पथर्था ह्यग्नेये वात्र इत्यादित्रयमाचरेत् । २५
 अनुयाके द्वितीयेऽर्षा एतावन्त उदीरिता ॥
 *हिरण्यवाम इत्यत्राक्षरार्थे स्पष्टमीरित ॥११॥

१-१ पर मै- परिमाणमस्या समभीष्टम् । २. त १ ल- नव° ।

८. आ हा- मृत्योर्भितो ह्यायुः, क व श हो १- मृत्योर्भितस्त्वायुः । ९. अ उ क जो ना पा ष
 हा- स्वामाकराचरेत् । १०. हा- पथर्थे, आ क- पथर्थे । * [ति २ २ १२] ३०

घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्मा अमृतं च समीचीं दधाति चत्वारिचत्वारि कृष्ण-
लान्येव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्या एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयु-
र्दधात्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रार्थयित्तिमैच्छन् तस्मा एतः सौर्यं चरुं
निरवपन् तेनैवास्मिन् (२) रुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एतः सौर्यं चरुं
५ निर्वपेदममेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चसैव भवत्युभयतो रुक्मौ भवत उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति प्रयाजेप्रयाजे

घृतम् । अमृतम् । हिरण्यम् । आयुः । च । एव । अस्मे । अमृतम् । च । समीचीं इति ।
दधाति । चत्वारिचत्वारि इति चत्वारि-चत्वारि । कृष्णलानि । अपेति । द्यति । चतुरवत्तयेति
चतु-अनन्तर्यं । आप्त्यै । एकधेयैक वा । ब्रह्मणे । उपेति । हरति । एकधेयैक वा । एव । यजमाने ।
१० आयुः । दधाति । असौ । आदित्य । न । वीति । अरोचत । तस्मै । देवाः । प्रार्थयित्तिम् ।
ऐच्छन् । तस्मै । एतम् । सौर्यम् । चरुम् । निरिति । अवपन् । तेन । एव । अस्मिन् (२) ।
रुचम् । अदधु । य । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-काम । स्यात् । तस्मै । एतम् ।
सौर्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन ।
उपेति । धावति । स । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् । दधाति ।
१५ ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । एव । भवति । उभयत । रुक्मौ । भवत । उभयत । एव ।
अस्मिन् । रुचम् । दधाति । प्रयाजेप्रयाज इति प्रयाजे प्रयाजे ।

चत्वारिचत्वारित्यादि ॥ सर्वावदानार्थं वाप्सा । एकस्मिन् अवदाने चत्वारिचत्वारि
गृहीयात् । तद्यथा—“ अष्टौ देवताया अनघति, चत्वारि स्थिष्टवृत्ते, अष्टाविडायै, चरारि
अगान्तरेडायै, एक प्राशित्राय, एक यजमानाय, आज्यमेव जुह्वतो जुह्वति आज्यमेव प्राश्रत
२० प्राश्रन्ति ” (वीथी १३ २३) । अथ चतुर्धाकरणकाले शिष्टान्येकयोद्धृत्य ब्रह्मणे उप हरति,
इतरेषा भक्षणपनयनम् ॥

अमारादित्य इत्यादि ॥ गलम् ॥

‘उभयत इत्यादि’ ॥ सुपर्णरजती रुक्मौ उपकल्प्य शृत ‘ हि हविः ताभ्यां पयुं
पात्या तरेषामादयति, अपोश्च रुक्मौ चरणा प्रचार । उभयत उभयोऽपि पूर्वोत्तरयोऽपुषो
२५ अस्मिन् यजमाने रुचं दधाति । यद्वा—उभयोर्दोक्तयो इहामुत्र चाम्बिन् रुचं दधाति ॥

३. तं१—उद्धति । ४. मे-आज्य च । ५-५. तं१ मेरु-प्राग्गत. प्राग्गत । ६-६. तं१-
‘उभया इत्यादि’ नास्ति । ७ तं१—कुशा । ८-८ मेरु- हविः स्यास्याम् । ९-९. तं१—रुचं
दधाति, मेरु-रुचं दधाति ।

काम्या इष्टयः]

कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसममं रुद्र आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् सावित्रं
 द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः कामयेत् हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोषं नमेदिति
 यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैन्द्रिन्दते सावित्रो भवति सवितृ-
 प्रसूत एवैन्द्रिन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैन्द्रिन्दत उषैनं हिरण्यं नमति वि वा
 एष इन्द्रियेण वीर्येण च्युते यो हिरण्यं विन्दत एता(४)मेव निर्वपेद्विरण्यं वित्त्वा ५
 नेन्द्रियेण वीर्येण च्युते एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै
 हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं तेनैवैन्द्रिन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैन्द्र-

कृष्णलम् । जुहोति । दिग्भ्य इति दिक्-भ्य । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम् ।
 अवेति । रुद्धे । आग्नेयम् । अष्टाकपालमियथा-कपालम् । निरिति । वपेत् । सावित्रम् ।
 द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । भूम्यै (३) । चरुम् । यः । कामयेत् । हिरण्यम् । विन्देयम् । १०
 हिरण्यम् । गा । उपेति । नमेत् । इति । यत् । आग्नेयं । भवति । आग्नेयम् । वै । हिरण्यम् ।
 यस्य । एव । हिरण्यम् । तेन । एव । एतत् । विन्दते । सावित्रः । भवति । सवितृप्रसूत इति
 सवितृ-प्रसूतः । एव । एतत् । विन्दते । भूम्यै । चरुः । भवति । अस्याम् । एव । एतत् ।
 विन्दते । उपेति । एतम् । हिरण्यम् । नमति । वीति । वै । एष । इन्द्रियेण । वीर्येण । क्युते ।
 यः । हिरण्यम् । विन्दते । एताम् (४) । एव । निरिति । वपेत् । हिरण्यम् । वित्त्वा । न । १५
 इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । क्युते । एताम् । एव । निरिति । वपेत् । यस्य । हिरण्यम् ।
 नश्येत् । यत् । आग्नेयः । भवति । आग्नेयम् । वै । हिरण्यम् । यस्य । एव । हिरण्यम् । तेन ।
 एव । एतत् । विन्दति । सावित्रः । भवति । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । एतत् ।

प्रयाजेप्रयाजे इति ॥ पञ्च सुवर्णानि कृष्णालान्युपकृत्य* प्रयाजेप्रयाजे एकैक
 *कृष्णालम् अन्यत्राप्य जुहोति । दिग्भ्य इति । दिशामपि पञ्चवात् । २०

आग्नेयमष्टाकपालमित्यादि ॥ गतम् ॥

नि वा एष इत्यादि ॥ गतम् । हिरण्यं वित्त्वा लब्ध्वा एता निः वपेत् ॥

एतामेवेति ॥ यस्य हिरण्यं नश्येत् स नष्टस्य हिरण्यस्य लाभाय एता
 *निर्वपेत् । विन्दतिः स्वरितेत् । तत्र नष्टस्य लाभे कर्त्तव्यमित्यास्य फलान्तरस्य अपूर्वस्य ॥

अभावादान्नेवदाभावाः । २५

१०. तं १ मै ल- उपलब्ध्वा । ११. तं १ मै ल- एकम् । २०-२०. मै-प्रसूत नष्टस्य, तं १-नष्टस्य,
 तं १ ल- 'स नष्टस्य हिरण्यस्य' नास्ति । १३-१३. तं १. मै-पूर्वस्य, ल- 'फलान्तरस्य अपूर्वस्य' नास्ति ।

विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नैश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैनद्विन्दतीन्द्र(५)स्त्वष्टुः
सोममभीपहाऽपिवत् स विष्वड् व्याहृत स इन्द्रियेण सोमपीथेन व्याधृत स यदूर्ध्व-
मुदर्वमीत् ते श्यामाका अभयन्तस प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं
चरुं निरवपत् तेनैवास्मिन्दिन्द्रियः सोमपीथमदधाद्वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथे-
५ नर्धयते यः सोमं वर्मिति यः सोमवामी स्यात् तस्मा (६) एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं

विन्दति । भूम्यै । चरु । भवति । अस्याम् । वै । एतत् । नश्यति । यत् । नश्यति । अस्याम् ।
एव । एतत् । विन्दति । इन्द्र (५) । त्वष्टु । सोमम् । अभीपहेत्यभि-सहा । अपिवत् ।
स । विष्वड् । वीति । आहृत । स । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम पीथेन । वीति । आधृत ।
स । यत् । ऊर्ध्वम् । उदर्वमीदित्युत्-अर्वमीत् । ते । श्यामाकाः । अभवन् । स । प्रजापतिमिति
१० प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् । सोमेन्द्रम् । श्यामाकम् । चरुम् । निरिति ।
अवपत् । तेन । एष । अस्मिन् । इन्द्रियम् । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । अदधात् । वीति ।
वै । एष । इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम-पीथेन । ऋष्यते । यः । सोमम् । वर्मिति । य ।
सोमवामीति सोम-वामी । स्यात् । तस्मै (६) । एतम् । सोमेन्द्रम् । श्यामाकम् ।

इन्द्रस्त्वष्टुरित्यादि ॥ ^१अभीपहा ^२प्रसख ^३मोमम् ^४अपिवत् । सहते क्विपि “ नहिश्चि-
१५ वृषि० ” (पा ६ ३ ११६) इयुपसर्गस्य दीर्घञ्म् । शक्तिमभिभूय ^५अयथाबल समप्रमपिवत् । तत्
‘स’ सोमस्तेन पीत ^६विष्वड् नानागमन उपरिष्ठादधस्ताच्च ^७वि ^८आहृतं विनिर्गतोऽभवत् । सत्
‘स’ इन्द्र इन्द्रियेण ^९सोमपीथेन पीतेन सोमेन व्युद्धोऽभवत् । तत्र ^{१०}स इन्द्रः ^{११}यत् ^{१२}ऊर्ध्वम्
‘उत्’ अवपीत्, ^{१३}ते ^{१४}श्यामाका ^{१५}अभवन् । ^{१६}वर्षाप्रभयो धान्यप्रिषेप श्यामाक । अय
‘स’ इन्द्र ^{१७}प्रजापतिम् उपेय ^{१८}इत्यमस्ति, प्रतिनिधातव्यमित्यब्रवीत् । तस्मा इत्यादि । गतम् ।
२० सोमेन्द्रमिति । “ नेन्द्रस्य परस्य ” (पा ७ ३-२२) इति उत्तरपदस्य वृद्धयभान । “ सोमशन्द्रस्य
तु पूर्वपदस्य नेत्यते वृद्धि । श्यामाकमिति । “ अनुदात्तादेश ” (पा ४ ३ १४०) इत्यस्य
अपनाद, “ कोपभाच ” (पा ४ ३ १३७) इयण् ॥

य सोमवामी श्यादिनि ॥ वैदिकस्य यमने चरुर्निधीयते, न निरेकार्थस्य छानिगम्य ।
आदृश- “ पानव्यापण ” तद्वत् ” (गीसू ३ ४ ३२) इति । “ तत्रापि यजमानस्य यमने न
२५ ऋत्विजामिति “ तगरप्रविशेषात् ” (गीसू ३ ८ ३४) इत्यत्र प्रतिपादितम् । गतमयत् । एष
याव “ म गोप इति । “ उदात्तगोमपरिणाम गत ॥

१५. तै१ मे- ‘प्रसख’ नास्ति । १५. मे-यथाबलम् । १६. म- ‘इन्द्र’ नास्ति । १७. म-
कृतं । १८. तै१ मे- ‘इत्यमस्ति’ । १९. मे- शोमस्य । २०. मे- वैदिकस्य । २१. म- ‘यत्’ ।
२२. मे- ‘वर्षा’ । २३. तै१- ‘म’ नास्ति । २४. तै१ मे- ‘परिणाम’ ।

काम्या इत्य.]

चरुं निर्धेयेत् सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेयेनोर्षं धावति ताधेवार्त्तिमन्निन्द्रियं
सोमपीथं धत्ते नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्यृध्यते यत् सोम्यो भवति सोमपीथमेवाकं
रुद्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुद्धे श्यामाको भवत्येव
वाच स सोमः (७) साक्षादेव सोमपीथमव रुद्धेऽग्र्ये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्धेयेन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवासौ पशून् प्रजनयति ५
बृहानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूना रूपं

चरुम् । निरिति । वृषेत् । सोमम् । च । एव । इन्द्रम् । च । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन ।
जपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । सोमपीथमिति सोम पीथम् । घृत । न ।
इन्द्रियेण । सोमपीथेनेति सोम - पीथेन । धीति । ऋष्यते । यत् । सोम्य । भवति । सोमपापमिति
सोम - पीथम् । एव । अवेति । रुद्धे । यत् । ऐन्द्र । भवति । इन्द्रियम् । वै । सोमपीथ इति १०
सोम - पीथ । इन्द्रियम् । एव । सोमपीथमिति सोम - पीथम् । अवेति । रुद्धे । श्यामाक ।
भवति । एव । वाच । स । सोमः (७) । साक्षादिति स अक्षात् । एव । सोमपीथमिति
सोम - पीथम् । अवेति । रुद्धे । अग्र्ये । दात्रे । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् ।
निरिति । वृषेत् । इन्द्राय । प्रदात्र इति प्र-दात्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् ।
पशुकाम इति पशु - काम । अग्नि । एव । अस्मै । पशून् । प्रजनयतीति प्र - जनयति । १५
बृहान् । इन्द्रं । प्रेति । यच्छति । दधि । मधु । घृतम् । आपं । धाना । भवन्ति । एतत् । वै ।
पशूनाम् । रूपम् ।

अग्नये दात्र इत्यादि ॥ तृतीय ससृष्टहनि प्राजापत्यम् । “ उदात्तयण ” (पा ६ १
१७४) इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

दधि मध्वित्यादि ॥ अत्रायं प्रयोग - “ देवस्य त्वा इति प्रतिपद कृत्वा अग्नये दात्रे २०
जुष्टम् इति चतुरो मुष्टीन् ब्रीह्नीणा निर्धेयति । अथैरमेव इन्द्राय प्रदात्रे, एव ब्रीह्नीणाम् । अथैरमेव
प्रजापतये जुष्टम् इति चतुरो यवाना, तेषा ब्रीह्विष्वेन *हविष्वत्तमुद्रादयति, उपोषच्छन्ते
यवान्, हविष्वृता वाच ^१निसृजन्ते । समान कर्माऽऽभियपनात् । ^२अच्युष्य दक्षिणार्धे गार्ह
पत्यस्य अष्टौ कपालान्मुपदधाति, ^३एकादशोत्तरत अथैरान् ययानुद्वखले परिक्षुच गार्हपत्ये
कपालमधिष्ठिय धाना भर्जयन्ति, यदैते हवीषि अभिपृणक्ति तदेता धानाश्चतुष्टयेन ^४उपसृजति २५

* (द्र. बौश्री १३ २७) । २५. मै-हविष्वत्तमुद्रादयन्ति । २६ ल-यावत् । २७ मै-
विसृजते । २८ मै-अधिवाप्य । २९ मै-एकादेशो । ३०. मै-उपसृजति ।

रूपेणैव पशूनं रूद्धे पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्ता हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः (८) समृद्धयै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्रजापतिरुवासे पशन् प्र जनपत्यात्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तदजमानोऽग्नौ प्र दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशवं आत्मानमेव मृत्योर्निष्क्रीय पशूनं रूद्धे ॥ २ ॥

५

[इन्द्रियेऽस्मि भूम्या एतामिन्द्र स्यात् तस्मै सोमो बहुरूपा हि पशव एकंचत्वारिंशच्च ।]

रूपेण । एव । पशन् । अनेति । रूद्धे । पञ्चगृहीतमिति पञ्च गृहीतम् । भवति । पाङ्क्ता । हि । पशवं । बहुरूपमिति बहु रूपम् । भवति । बहुरूपा इति बहु-रूपा । हि । पशवं (८) । समृद्ध्या इति सम्-रूद्ध्यै । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । भवति । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्या । वै । पशवं । प्रजापतिरिति प्रजा पति । एव । अस्मै । पशन् । प्रेति । जनयति । आत्मा । वै । पुरुषस्य । मधु । यत् । मधु । अग्नौ । जुहोति । आत्मानम् । एव । तत् । यजमान । अग्नौ । प्रेति । दधाति । पङ्क्त्यौ । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । पाङ्क्तः । पुरुषः । पाङ्क्ताः । पशवं । आत्मानम् । एव । मृत्यो । निष्क्रीयेति नि-क्रीये । पशन् । अनेति । रूद्धे ॥ २ ॥

१५

[मैत्र २२ ११, काठ ११४, १, २]

दध्ना मधुना घृतेनाद्रि " इति । एव पञ्चगृहीत भवति । पाङ्क्ता इति पङ्क्तिप्रभवा । पङ्क्ति शब्द उत्सादि (पा ४ १ ८६) । बहुरूपमिति । दध्यादीना नानारूपत्वात् । " बहोर्नञ्जत् " (पा ६ २ १७५) इति उत्तरपदा तोदात्तम् । प्राजापत्यमिति । तृतीयस्य प्राजापत्यत्वात् ॥

अथ मधुहोम दूपयति- ' आत्मा ' इति ॥ ' पुरुषस्य ' आत्मा ' मधु ' मृतत्वात् । ' मयतेर्मधु, उप्रत्यये धकारोऽन्तादेशो विधीयते । तस्मात् ' मधुना ' अग्नौ होमेन ' आत्मानम् ' एव ' अग्नौ ' यजमान प्रक्षिपति, तस्मादयुक्तम् ' इदम् ' इति । परिहृति- पङ्क्त्यापिति । " घृत न पूतम् " ; " उमे सुधद्र सर्पिषः " (तैस २ २ १२) इति प्राजापत्यस्य ' याज्यानुवाक्ये ' भवतः । आत्मानमेवेति । ' याज्यानुवाक्यालपङ्क्त्या मनः पुरपरयाप्रावतुप्रवेशात् अग्न्याभवात् ' मृत्यो ' आत्मान मधुहोमेनाग्नी प्रविष्ट ' निष्क्रीय ' पशून ' अथ ' रूद्धे ।

२५

इति द्वितीये तृतीये द्वितीयोऽनुवाक ॥

३१. मैत्र-मदल्यात् । ३०. तैस मैत्र-मयेन । ३३. मैत्र-म्या । ३४. तैस मैत्र- ' इदम् ' गणित । ३५. मैत्र-पुरेनुवाक्ये । ३६. मैत्र-याज्यानुवाक्यात्मकं पङ्क्त्या ।

देवा वै सत्रमासताद्विपरिमितं यशस्कामास्तेषाम् सोमः राजानं यशं आर्छन् स गिरि-
सुदैव तमभिरनुदैव तावशीपोमौ सर्भभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैव तावववीद्य-
याजयन्ते मेति तस्मा एतामिष्टिं निरवपतामाश्रेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं
चरुं तयैवास्मिन् तेजं (१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमघत्तां

देवा । वै । सत्रम् । आसत् । ऋद्धिपरिमितमित्युद्धिं परिमितम् । यशस्कामा इति यशं - कामा । ५
तेषाम् । सोमम् । राजानम् । यशं । आर्छन् । स । गिरिम् । उदिति । ऐत् । तम् । अग्नि ।
अनु । उदिति । ऐत् । तौ । अग्नीषोमानित्यग्नी सोमौ । समिति । अमन्ताम् । तौ । इन्द्र ।
यज्ञविभ्रष्ट इति यज्ञ - विभ्रष्ट । अनु । परेति । ऐत् । तौ । अन्नवीत् । याजयन्तम् । मा । इति ।
तस्मै । एताम् । इष्टिम् । निरिति । अपुताम् । अश्रेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । ऐन्द्रम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । तया । एव । अस्मिन् । तेजं (१) । १०
इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमितिं ब्रह्म - वर्चसम् । अघत्ताम् ।

देवा वै सत्रमासतेति ॥ ऋद्धया फलेन परिमितमिच्छित्तं सत्रम् आसत्, तादृश
ऋत्विशेषमनु रितं यशस्कामा देवा । केचिदाहु - सत्रासन ऋत्विशेष सत्रशब्देनोच्यते, तत्र
'गोषोप' 'पुण्याति' इतिवत् सामा यवचन आस्तिर्द्रष्टव्य इति । अन्ये त्वाहु - आस्थानकर्ता
'आस्तिरिति । तेषामिष्टादि । गतम् । 'तेषाम् इति निर्धारणे षष्ठी । समभवतामिति । एकीभूतौ १५
एकमेव गतापित्यर्थं । तस्मा एताम् इति । इन्द्राय इष्टिं नि अत्रवपताम् अग्नीषोमौ
विहविष्काम् । गतमन्यत् ॥

देवा इति ॥ यथ कृतेषुऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टयो विधातव्या ; तत्रादौ "यज्ञविभ्रष्टेष्टि
विधातु प्रसूति- देवा वै सत्रमासताद्विपरिमितं यशस्कामास्तेषाम् सोमः राजानं यशं आर्छन् स गिरि-
सुदैव तमभिरनुदैव तावशीपोमौ सर्भभवतां ताविन्द्रो यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैव तावववीद्ययाजयन्ते मेति तस्मा
एतामिष्टिं निरवपतामाश्रेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः सौम्यं चरुं तयैवास्मिन् तेजं इन्द्रियं ब्रह्मवर्च- २०
समघत्ताम्" इति ॥ ऋद्धया वागवमानेन यशोऽलक्षणेन फलेन परिमितं सत्रम् अनुष्ठितवन्तः । सन्नि
सहस्र सत्राणि, तेषु येन यशं लिप्यति तदन्वतिष्ठत् । 'तेषां देवानां मध्ये एकीभूतं यशं सोम
'प्राप्नोत् । 'स च सोमोऽन्येषां यशो मा भूदिति मन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कश्चिदुत्तं' 'पूर्ववसारो
हत् । 'अग्नि च' 'सहस्रा तस्य' 'पृष्ठ एवाऽऽरोहत् । 'तौ द्वौ अग्नीषोमौ परस्परमेकमेव गतौ । तत् २५
'तौ उभौ' अनु फलरहितं इन्द्र विरकलेन गन्धा मा फलस्य धाजपतम् इति 'अवोचत् । तौ च
'तस्मै विहविष्काम्' इष्टिं निरवपताम् । तैस्त्रिभिर्विनिस्तेजशतदिकं त्रय इत्यर्थम् ॥

१ अ- पुण्यते । २ श्रेष्ठ- अस्मिन् विषये आसीरिति । ३ तः तः २- 'एताम्' नास्ति ।

११-११ आ उ अ- 'विभ्रष्टेष्टिविधानाय । १२ अ ने अ हो १- फलभूतौ । १३ जो ना हा-
पात, ने हो १- प्राप्नोति । १४ अ ने अ हो १- 'पूर्ववत्' नास्ति । १५-१५ जो ना- वद तस्य, इ- ३०
सहास्य । १६ इ क उ अ शु हो- प्रायेयानाय । १७ ने हो १- नयमयि ।

यो यज्ञविभ्रष्टः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेकादशकपालः
सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन्
तेन दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चेन्द्रे समाक्षेपयेत्
तेजश्चैवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं च समीचीं (२)

- ५ य । यज्ञविभ्रष्ट इति यज्ञ विभ्रष्ट । स्यात् । तस्मै । एताम् । इष्टिम् । निरिति । उपेत ।
आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् । सौम्यम् ।
चरुम् । यत् । अग्नेय । भवति । तेजं । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । ऐन्द्र ।
भवति । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । सौम्य । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसम् ।
तेन । अग्नेयस्य । च । सौम्यस्य । च । ऐन्द्रे । समाक्षेपयेदिति सम्-आक्षेपयेत् । तेजं । च ।
१० एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मवर्चसम् । च । समीची इति (२) ।

ब्रह्मवर्चस तेनेति ॥ 'दधाति इत्येव ॥

आग्नेयस्य चेत्यादि ॥ कर्मण सप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । आग्नेय सौम्य 'च' ऐन्द्रे
'समाक्षेपयेत्' समाक्षिष्टानि संहितानि सर्वाणि हवींषि अधिश्रयेत् । 'तेज' 'च' ब्रह्मवर्चस
'च' 'अस्मिन्' यजमाने यज्ञविभ्रष्टे 'समीची' सगते 'दधाति । आग्नेयसौम्ययोर्ना' लोपौ ।

१५ इष्टिपशुसोमाना स्वकालेऽकरण निभेप ॥

य इति ॥ अथ विधत्ते- ' यो यज्ञविभ्रष्ट स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमेका
दशकपालः सौम्यं चरुं यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन् तेन दधाति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियमेवास्मिन् तेन
दधाति यत् सौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन' इति ॥ इष्टिपशुसोमाना 'स्वकालेऽप्यनुष्ठान भेपस्त भेपे
मासस्येवमिष्टि ॥

- २० आग्नेयस्येति ॥ अत्रैव कचिद्विशेष विधत्ते- ' आग्नेयस्य च सौम्यस्य चेन्द्रे समाक्षेपयेत्
तेजश्चैवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं च समीचीं दधाति' इति ॥ ' एतच्च सूत्रवारेणैव व्याख्यातम्- " सदिवादि
इष्टिपशुसोमाना स्वकालेऽप्यनुष्ठान भेपस्त भेपे मासस्येवमिष्टि" (आप्तप्रौस १९ २१ १८-१९) इति । साहित्यस्य
आग्नेय सौम्य चेति द्वितीया द्रष्टव्या । पश्चान्तरे लेपमित्यप्याहार । तेन समाक्षेपणेन 'अस्मिन्' यजमान
आगागच्छि धृताप्ययजयति 'य इत्येते ऋणैः न्याययति' ॥

- २५ ४ मै- दधाति । ५ मै- चेन्द्रमाक्षेपयेत् । ६ मै- तेजोब्रह्मवर्चसास्मिन् ।
७ मै- निदधाति । ८ तै तै- लोप ।

१८ अ इ षे वा स्वकालेऽनुष्ठान उ- स्वकालेऽनुष्ठाना, इ- स्वकालेऽनुष्ठानं, हो-
राप्यनुष्ठानानुष्ठानम् । १९ अ इ उ पा- एतस्य पूर्णं स्थापयति, हा- एवमिन् पूर्णं स्थापयति, आ
क जो गा- ' एतस्य' 'लेपमित्यप्याहार' गति ।

काम्या इत्येव]

दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवतास्त्वेन भागधेयेनोप धावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैर्न कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नीषोमाविवे स्वैनं भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव (३) भवति यद्दष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छयामाकस्तेन सौम्यः समृद्धयै

५

दधाति । अग्नीषोमीयमित्यग्नी सोमीयम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् । कामं । न । उपनमेदित्युप नमेत् । आग्नेय । वै । ब्राह्मण । स । सोमम् । पिबति । स्वाम् । एव । देवताम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । सा । एनम् । एनम् । कामेन । समिति । अर्धयति । उपेति । एनम् । काम । नमति । अग्नीषोमीयमित्यग्नी सोमीयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । वपेत् । ब्रह्मवर्चसकाम् २० इति ब्रह्मवर्चस-काम् । अग्नीषोमावित्यग्नी सोमा । एनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । धत् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसी । एव (३) । भवति । यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा कपाल । तेन । आग्नेय । यत् । श्यामाक । तेन । सौम्य । समृद्धया इति सम्-ऋद्धयै ।

अग्नीषोमीयमित्यादि ॥ “चावापृषिवीशुनासीरं” (या ४२३२) इति छ । १५
ब्राह्मणस्याग्नेयत्वात् सोमवत्त्वाच्चास्य अग्नि सोमश्च सा देवता ॥

अग्नीषोमीयमष्टाकपालमिति ॥ गतम् ॥ ‘यच्छयामाक’ इति वचनात् श्यामाकानां निवपेत् ॥

अग्नीषोमीयमिति ॥ कामितार्थेऽसिद्धपर्यमित्यन्तर विधत्ते - ‘अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स सोमं पिबति स्वामेव देवतास्त्वेन भागधेयेनोप धावति सैवैनं कामेन समर्धयत्युपैर्न कामो नमति’ इति ॥ अग्निना सह ‘मुखे’ जातत्वात् सोमप्राकृत्याद्यं पदुभय चाह्वणस्य देवता ॥

अग्नीषोमीयमिति ॥ ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडास विधत्ते - ‘अग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्नीषोमाविवे स्वैनं भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव भवति यद्दष्टाकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यच्छयामाकस्तेन सौम्यः समृद्धयै’ इति ॥ कपालगतयाऽऽस्यस्यथा २५ प्रायश्चीसरजात् तद्द्वारेण हविष आग्नेयत्वम्, अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽस्ति” (तैत्ति २२५) इति श्रुत्यन्तरान् । तथा - “सोमो वा अकृष्टपच्यस्व राजा” (तैसा १६३) इत्यादिधृते श्यामाकधान्येन “हविष सौम्यत्वम्” अनेनेकार्यवादेन विशिजास्ये पुरोडासास्य श्यामाकमपत्यमुपेयम् ॥

२० जो ना हा- मुखेन, इ- मुखेन सह, उ- ‘मुखे’ नास्ति । २१ उ- ‘जातत्वात्’ नास्ति । २२ अउ जो पा हा- हविषा ।

३०

सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैव्याद्विभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमप-
क्रामत्यथैव क्लैव्याद्विभाय सोममेव वाजिनस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मिन् रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकामो (४) ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
सजातान् प्र यच्छति ग्राम्येव भवति

- सोमाय वाजिने श्यामाकम् चरुम् निरिति वृपेत् यः क्लैव्यात् विभीयात् रेतः ।
हि वै एतस्मात् वाजिनम् अपक्रामतीत्यप-क्रामति अर्थ एपः क्लैव्यात् विभाय ।
सोमम् एव वाजिनम् स्वेन भागधेयेनेति भाग-धेयेन उपेति धावति सः एव ।
अस्मिन् रेतः वाजिनम् दधाति न क्लीबः भवति ब्राह्मणस्पत्यमिति ब्राह्मणः-पुत्रम् ।
१० एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् निरिति वृपेत् ग्रामकाम इति ग्राम-कामः (४) ।
ब्रह्मणः पतिम् एव स्वेन भागधेयेनेति भाग-धेयेन उपेति धावति सः एव ।
अस्मै सजातानिति स-जातान् प्रेति यच्छति ग्रामी एव भवति ।

- सोमाय वाजिन इत्यादि ॥ वाजिन वाजिनस्थानीयं प्रजननशक्तिम् रेतः अस्मात्
अप क्रामति अय अनन्तरम् एप क्लैव्यात् विभाय विभेति छान्दसो लिट् गतमन्यत् ॥
१५ ब्राह्मणस्पत्यमित्यादि ॥ पत्युत्तरपदलक्षणो ष्यः (पा ४.१.८५) । गणवती इति ।
“गणाना त्वा गणपतिम्”, “स इज्जनेन” (तैसं २.३. १४) इति “वा छन्दसि” (पा
६.१.१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । गणवत्यौ ॥

- सोमायेति ॥ क्लीबत्वपरिहारयोर्दि विधत्ते- ‘सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः क्लैव्याद्-
विभीयाद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपक्रामत्यथैव क्लैव्याद्विभाय सोममेव वाजिनस्त्वेन भागधेयेनोप
२० धावति स एवास्मिन् रेतो वाजिनं दधाति न क्लीबो भवति’ इति । प्रजननसमर्थोऽक्षरसो वाजिच्छत्रे
वाजिने । यदा वाजिनं प्रजननसमर्थोऽक्षरस्वरूपं रेतः अस्मात् पुर्यात् अपक्रामति सोमेणाष्टविदोपेण
या तस्मात्पर्यं प्रतिषण्यते, तदानीम् अस्य क्लीबत्वं संबध्यते तस्मात् क्लीबत्वात् विनाय विभेति ॥
ब्राह्मणस्पत्यमिति ॥ इष्टयन्तरं विधत्ते- ‘ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ग्रामकामो ब्रह्मण-
स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै सजातान् प्र यच्छति ग्राम्येव भवति’ इति ॥

२३. ४- दारगादृष्टं ।
२४. अ.पा- प्रातिनिष्यन्ते, उ- प्रविष्यन्ते ।
२५. ६-तदा ।
२६. अ.उ.पा- सम्यक्; जो.ना.हा- अन्य सम्यक् ।

कान्या इष्टयः]

गणयती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैर्न गणवन्तं करोत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत्

ब्रह्मन् विश्वं वि नाशयेयमिति मास्तौ याज्यानुवाक्ये कुर्याद्-

ब्रह्मज्ञेय विश्वं वि नाशयति ॥ ३ ॥

[तैत्तिः सूचीयां ब्रह्मवर्चस्येव प्रामेकामुखिचलारि१शब्ध ।]

गणयती इति गण-यती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । सजातैरिति ५
स-जातैः । पुत्र । पुत्रम् । गणयन्तमिति गण-कृतम् । करोति । पुत्राम् । पुत्र । निरिति ।
यपेत् । यः । कामयेत् । ब्रह्मन् । विश्वम् । वीति । नाशयेयम् । इति । मास्तौ इति ।
याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये । कुर्याद् । ब्रह्मन् । पुत्र । विश्वम् । वीति । नाशयति ॥ ३ ॥

[भैर २-१४, २-३ वास १०-२, ११-४]

सजातैरिति । सजातैः गणैः तदन्तम् पुत्रं करोति ॥ ब्रह्मन् विश्वमिति । निर्वपेद्यः १०
कर्मा छान्दसः । "ब्रह्मन् ब्राह्मणे" विश्वं वैश्यं वि नाशयेयम् विशोपेण गमयेय प्रापयेय-
मिति । यद्वा- ब्रह्मणि प्रतियोगिनि विनष्टा भवन्तु वैश्या इति । "मास्तौ मास्तौ" "मरुतो
यद् वो दियः", "या यः शर्म" (तैसं १-५-११) इति । ब्रह्मणि विश्वं प्रापयत्येव । "आ दू
न उप गन्तन" (तैसं १-५-११) इति "अ मन्त्रलिङ्गात्", मरुतो हि देवानां विशाः ॥
इति द्वितीये तृतीये तृतीयः ॥

१५

गणयती इति ॥ "अत्र "गणानां त्वा", "स इजनेन" (तैसं २-३-१४) इत्येते ऋचौ
कान्यानुवाके समाम्नास्यमाने विधत्ते- 'गणयती याज्यानुवाक्ये भवतः सजातैरेवैर्न गणवन्तं करोति'
इति ॥ गणशब्दो यथोर्नचोरस्ति ते गणयत्यौ ॥

पुत्रामेवेति ॥ यदा वैश्यजातिः धनिकृत्ववर्गेण^{१६} ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन् ब्राह्मणे वां
जातिं यदा कर्तुं सामयेति विधत्ते- 'एवामेव निर्वपेद्यः कामयेत् ब्रह्मन् विश्वं वि नाशयेयमिति' इति ॥ २०
"ब्रह्मन् ब्राह्मणे" वि नाशयेयं गर्हविनाशनेन जातमसत् कुर्यात् । "मरुतो यद् वो दियः", "या यः
शर्म" इत्येते ऋचौ "वैश्वानरो न उत्था" (तैसं १-५-११) इत्यस्मिन्नुवाके समाम्नाते अद्यापि
प्रतीक्रेण ब्रह्मिष्येते ॥

मास्तौ इति ॥ तदुभयमत्र विधत्ते- 'मास्तौ याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मज्ञेय विश्वं वि
नाशयति' इति ॥ मरुतां संवन्धिष्यौ मास्तौ । "मरुतो वै देवानां विशाः" (तैसं २-२-५) इति २५
"शुक्लेत्तदनुब्रह्मण मनुष्यो विद्यामधीनां करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमादितृतीयान्त अनुवाकाः ॥

१. तं१.तं२- नशतिः । २०-२०. तं२.६- ब्रह्म इदंणि ब्राह्मणे, तं२- इति प्राहणे । ११-११. तं२-
मास्तौ । १२-१२. तं१.तं२.मै.६- मन्त्रलिङ्गम् ।

३०

२७. ने.हो.त.३ । २८. इ-धनिकृत्ववर्गेण । २९. ने.हो-१-अधीनाम् । ३०. आ.क.जो.ना.हा-सदनुब्रह्मण ।

अर्यम्णे चरुं निर्धेपेत् सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं सुवर्गं लोकं गमयत्यर्यम्णे चरुं निर्धेपेद्यः कामयेत् दानकामा मे प्रजाः स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः सलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा (१) स्मै दानकामाः प्रजाः करोति

- ५ अर्यम्णे । चरुम् । निरिति । वपेत् । सुवर्गकाम इति सुवर्ग काम । असौ । वै । आदित्य । अर्यमा । अर्यमणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । एतम् । सुवर्गमिति सुव - गम् । लोकम् । गमयति । अर्यम्णे । चरुम् । निरिति । वपेत् । य । कामयेत् । दानकामा इति दान - कामा । मे । प्रजा इति प्र जा । स्यु । इति । असौ । वै । आदित्य । अर्यमा । य । सलु । वै । ददाति । स । अर्यमा । अर्यमणम् । एव । स्वेन ।
- १० भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । स । एव (१) । अस्मै । दानकामा इति दान कामा । प्रजा इति प्र - जा । करोति ।

अर्यमण इत्यादि । गतम् ॥ अरीन् यमयतीत्यर्यमा, इन्द्र इति केचित् । यम इत्यपरे । 'सूर्य इत्यन्ये' । याज्याया इन्द्रमनूपजत्वात् ॥

- १५ तृतीये यज्ञविभ्रधो य 'काम प्राप्नुमिच्छति' ।
महावर्चसकामो य ह्यीयत्वाद्यो विभेति च ॥ १ ॥
प्राप्तकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।
एतेपामिष्ट्य प्रोक्तास्तत्फलसमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो त्रिधातव्या ।

- अर्यमण इति ॥ तत्र स्वर्गाधिप इष्टि विधत्ते - 'अर्यम्णे चरुं निर्धेपेत् सुवर्गकामोऽसौ वा आदित्योऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं सुवर्गं लोकं गमयति' इति ॥

अर्यमण इति ॥ प्रतिप्रहार्थिनन्त्यामेवेष्ट विधत्ते - 'अर्यम्णे चरुं निर्धेपेत् कामयेत् दानकामा मे प्रजा स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा यः सलु वै ददाति सोऽर्यमाऽर्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्ते दानकामा प्रजा वयोति दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति' इति ॥ लोके 'य कोऽपि इष्ट्यं ददाति सोऽर्थं त्वयि च' कीर्त्या भासमानत्वात् 'अर्यमा इत्युपचर्यते । सं प्रेरयितुं मुख्याचार्यम्णे चरुं यत ॥

- २५ १-१. तै१ तै२. ल- पूर्व इत्यपरे ।
२. तै१ तै२. प- इन्द्राजुषः, मे- 'इन्द्रमनूपजत्वात्' नास्ति ।
१-२ इ हो१- कामपामिच्छति ।

काम्या इष्टयः]

दानकामा अस्मै प्रजा भवन्त्यर्ष्यम्णे चक्रं निर्धयेद्यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामित्यसौ
वा आदित्योऽर्ष्यमाऽर्ष्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्वर्गमयति
यत्र जिगमिपतीन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा
एतमैन्द्रमानुपूकमेकादशकपालं नि(२) रघपत् तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद्-

दानकामा इति दान-कामाः । अस्मै । प्रजा इति प्र जाः । भवन्ति । अर्ष्यम्णे । चक्रम् । ५
निरिति । उपेत । यः । कामयेत । स्वस्ति । जनताम् । इयाम् । इति । असौ । वै । आदित्यः ।
अर्ष्यमा । अर्ष्यमणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
एतम् । तत् । गमयति । यत्र । जिगमिपति । इन्द्रः । वै । देवानाम् । आनुजावर इत्यानु-जावर ।
आसीत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् ।
आनुपूकमित्यानु-सूकम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति (२) । अबपत् । १०
तेनै । एव । एतम् । अग्रम् । देवतानाम् । परीति । अनुयत् ।

यः खल्विति ॥ दातुर्यमत्र ताद्वर्ष्यात् ॥

स्वस्तीति ॥ अविघ्नेन । तद्गमयतीति । गन्तव्यं स्वस्ति गमयति । अरणहेतुरर्षमेति ॥

इन्द्रो वा इत्यादि ॥ १ आनुजावर इव १ आसीत् । १ आनुजावरोपकर्षते [रोऽपकृष्टतरः] ।

आनुपूकमिति । अनुपूयन्त इत्यानुपूकाः व्रीहिविशेषाः, ये लूनेभ्यः स्तम्भेभ्यः स्वप पुनः प्ररोहन्ति, १५
तत्रमवाणां व्रीहीणामियं संज्ञा । “सत्सूद्विप” (पा ३.२.६१) इति क्विप्, अस्मार्थे (पा ५.
३.८५) प्रागिणीयः कः, सुपानादिवात् पञ्चम् (पा ८.३.९८) । तेषा विकारः पुरोडाशः
आनुपूकः । कोपघाट्ण (पा ४.३.१३७) । १ अग्र प्राधान्यं १ देवतानां १ पर्यणयत् सर्वतः

अर्ष्यम्णे इति ॥ तस्मां जिगमिपतिरिति विधत्ते-‘अर्ष्यम्णे चक्रं निर्धयेद्यः कामयेत स्वस्ति
जनतामियामित्यसौ वा आदित्योऽर्ष्यमाऽर्ष्यमणमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं तद्वर्गमयति यत्र २०
जिगमिपति’ इति ॥ ‘स्वति निर्धयेन’ जनतां जनसन्वहम् ॥

इन्द्र इति ॥ य. समानानां मध्ये श्रेष्ठमलभमानः १ तदीयानुजावरो निकृष्टो वर्तते तस्य
श्रेष्ठमवाच्यर्षमिति विधातुं प्रस्तौति-‘इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा
एतमैन्द्रमानुपूकमेकादशकपालं निरघपत् तेनैवैनमग्रं देवतानां पर्यणयद्दुष्पन्वती अमवती यान्यानुजावरे
अकरोद्दुष्पन्वदेवैनमग्रं पर्यणयत्’ इति ॥ पदवात् जातो आताऽनुजः १ तस्मात्पञ्चवरोऽनुजावरस्तद्वत् २५
वर्तमान १ आनुजावरः १ अत्यन्तनिकृष्ट इत्यर्थः । व्रीहिसम्भेषु लूनेष्ववशिष्टमूलैर्म्योऽनुसूपन्ते पश्चादुत्पद्यन्त

३. मै- आनुजावरोपकृष्यते, ल- ‘आनुजावरोपऽकर्षते’ नास्ति । ४. मै- ‘कः’ नास्ति ।

२. श्- तदीयानुज इव, हो-र- तदीयवृक्ष इवावरः; ड-ने- तदीयान् वृक्ष इवावरः । ३. हो-
- तस्याप्य । ४. आ- निष्ठयः ।

तैसं..२६

बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादेवैनमग्रं पर्यणयद्यो राज्ञ्यं आनुजा-
वरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमानुषकमेकादशकपालं निर्यपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनमग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो
बुध्नादेवैनमग्रं (३) परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धयै

- ५ बुध्नवती इति बुध्न-वती । अग्रवती इत्यग्र-वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये ।
अकरोत् । बुध्नात् । एव । एनम् । अग्रम् । परीति । अनयत् । यः । राज्ञ्यः ।
आनुजावर इत्यानु-जावरः । स्यात् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । आनुषूकमित्यानु-सूकम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अग्रम् । समानानाम् । परीति । नयति ।
१० बुध्नवती इति बुध्न-वती । अग्रवती इत्यग्र-वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये ।
भवतः । बुध्नात् । एव । एनम् । अग्रम् (३) । परीति । नयति । आनुषूक इत्यानु-सूकः ।
भवति । एषा । हि । एतस्य । देवता । यः । आनुजावर इत्यानु-जावरः । समृद्धया इति सम्-ऋद्धयै ।

प्रापयत् । बुध्नवती इति । “बुध्नादग्रमङ्गिरोमिः” इति पुरोऽनुवाक्या, “बुध्नादग्रेण वि मिमाय
मानैः” (तैसं २.३.१४) इति याज्या । बुध्नादेवेति । मूलात् एव आरम्य दृढमूलमिति यावत् ।

- १५ आनुजावर इति । अनुजः कनिष्ठः । तस्मान्निष्ठैश्वर्यो यः अनुजस्य गुणभूतो भवति सः
अनुजावरः, स एव आनुजावरः । “सांन्यानुजावरः” (द्र. पाभा पा ५.४.३६) इत्यादिना
स्वार्थिकोऽण् । एषा हीति । यः आनुजावरः एतस्य एषा देवता । का ? या आनुषूक्यम्,
आनुषूकभागी इन्द्रः इत्यर्थः ॥

- इति द्वितीयकालरूपा षोडशोऽनुषूकाः तैम्भ्यो निष्पन्नम् आनुषूकम् । तेन हविषा प्रजापतिः देवतानां
२० मय इन्द्रं श्रेष्ठं प्रापितपाद् । बुध्नदग्दोऽग्नि ययोर्ऋचोस्ते बुध्नवत्यौ । अग्रदग्दोऽग्नि ययोर्ऋचोस्ते
अग्रवत्यौ । “बुध्नादग्रम्”, “बुध्नादग्रेण” (तैसं २.३.१४) इत्येते अन्त्यानुवाक्ये समानास्माने ।
“बुध्नान् मूलादारम्य अग्रम् अथमानं प्रापयत् । कर्मानुष्ठानकालमारम्य यावज्जीवं श्रेष्ठं प्रापितवानित्यर्थः ॥
य इति ॥ अथ विधत्ते- ‘यो राज्ञ्यं आनुजावरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रमानुषकमेकादशकपालं
निर्यपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अग्रवती याज्या-
नुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परिणयत्यानुषूको भवत्येषा ह्येतस्य देवता य आनुजावरः समृद्धयै’ इति ॥

५. तै.सं. २- ‘इन्द्रः’ नाम्नि ।

५. इ.ने.श्री १- तेः ।

२.३.४)

काम्या इष्टयः]

यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात् तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुपूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धायति स एवैनमग्रं समानानां परि णयति बुध्नवती
 अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुपूको भवत्येपा ह्येतस्य
 (४) देवता य आनुजावरः समृद्धयै ॥

[ए न निरप्रमेतस्य चत्वारि च ।]

यः । ब्राह्मणः । आनुजावर इत्यानु-जावरः । स्यात् । तस्मै । एतम् । बार्हस्पत्यम् ।
 आनुपूकमिःवानु-सुकम् । चरुम् । निरिति । वृषेत् । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेत । धायति । सः । एव । एनम् । अग्रम् । समानानाम् । परीति । नयति ।
 बुध्नवती इति बुध्न-वती । अग्रवती इत्यग्र-वती । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-अनुवाक्ये ।
 भवतः । बुधात् । एव । एनम् । अग्रम् । परीति । नयति । आनुपूक इत्यानु-सुकः । भवति । एपा । १०
 हि । एतस्य (४) । देवता । यः । आनुजावर इत्यानु-जावरः । समृद्धया इति सम्-ऋद्धयै ॥ ४ ॥
 [भैषं २.२.४; कासं ११.४]

यो ब्राह्मण इत्यादि ॥ ब्राह्मणानुजावरविषये बार्हस्पत्यचरुविधि । शेषो गतः ॥
 इति द्वितीये तृतीये चतुर्थोऽनुनाक ॥

‘यः आनुपूकः आनुजावरः एतस्य इयमानुपूकघान्प्रभागिन्येव देवता युक्ता, सदरात्वात् । तस्मादानुपूक-
 पुरोहाराः समृद्धयै संपद्यते ॥

य इति ॥ आनुजावरब्राह्मणत्येष्टि विधत्ते-‘ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात् तस्मा एतं बार्हस्पत्य-
 मानुपूकं चरुं निर्वपेद्बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धायति स एवैनमग्रं समानानां परि णयति
 बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवैनमग्रं परि णयत्यानुपूको भवत्येपा ह्येतस्य देवता य
 आनुजावरः समृद्धयै ” इति ॥ अत्र “ प्र यो ज्ञे ”, “ महान्मही ” इति द्वे याज्यानुवाक्ये (तैसं २.३.१४) । २०
 ‘ स बुध्नादाष्ट अनुपाऽभ्यग्रम् ’ इति बुध्नाप्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥
 इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितरं आसन् ताः सोमाय राज्ञेऽददात् तासां रोहिणीमुपैत् ता ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन् ता अन्वैत् ताः पुनरयाचत् ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यर्थं ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमावीत्

प्रजापतेरिति प्रजा पते । त्रयस्त्रिंशदिति त्रय - त्रिंशत् । दुहितरं । आसन् । ता । सोमाय । राज्ञे । अददात् । तासाम् । रोहिणीम् । उपैति । ऐत् । ता । ईर्ष्यन्ती । पुन । अगच्छन् । ता । अन्वैति । ऐत् । ता । पुन । अयाचत् । ता । अस्मै । न । पुन । अददात् । स । अब्रवीत् । ऋतम् । अमीष्व । यथा । समावच्छ इति समावत्-श । उपैष्यामीत्युप एष्यामि । अर्थ । ते । पुन । दास्यामि । इति । स । ऋतम् । आमीत् ।

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशदित्यादि ॥ अश्विन्यादय सप्तत्रिंशति तारकामिमामि य^१, ऋद्धयादय^१ १० पडन्या इत्येके । अन्ये तु पट् कृत्तिका अभिजिदेका अश्विन्यादय षड्विंशतिरिति त्रयस्त्रिंशत्तारका इत्याहु । ईर्ष्यन्तीरिति । सपत्नीबहुमानमसहमाना पितरमेत^१ पुन^१ अगच्छन् । ता अन्वगच्छत् सोम । अयाचत् प्रजापतिम् । तत्^१ ता सोमाय^१ न^१ अददात् प्रजापति । अथ स प्रजापति^१ अब्रवीत् सोमम्^१ ऋतं सुत्यम्^१ अमीष्व^१ प्रतिपद्यस्व शपथं कुरु, सत्येनेति यावत् । शपो लुक् (पा २ ४ ७३), छान्दस इडागम । शपथप्रयोग दर्शयति-यथेति । यथा इदमर्थरूप

१५

स्वर्गकामो दानकाम सभा गन्तु य इच्छति ।
राजन्यो^१ ब्राह्मणश्च द्वौ यौ^१ स्वातामानुजावरौ ॥
तुर्थेऽनुवाक धृतेषामान्नाता इष्टय क्रमात् ॥ १ ॥

प्रजापतेरिति ॥ अथ षष्ठमे रात्रयस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितरं विधातुं प्रस्तौति- 'प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद् दुहितर आसन् ता सोमाय राज्ञेऽददात् तासां रोहिणीमुपैत् ता ईर्ष्यन्ती पुनरगच्छन् ता अन्वैत् ता पुनरयाचत् ता अस्मै न पुनरददात् सोऽब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यर्थं ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमावीत् ता अस्मै पुनरददात् तामां रोहिणीमुपैत् त यश्च अर्चद्ब्राह्मण यश्च आरदिति तद्ब्राह्मणयश्च जन्म यन् पत्नीवानभवत् तन् पापयश्च मस्य यज्जायाम्योऽविन्दन् तज्जायेत्यस्य य षष्ठमेतेषा यश्माणा जन्म वेद मेनमेते यश्मा विन्दन्ति स एता एव तमस्यशुपाथावत् ता भद्रवन् वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाग इति तस्मा एतन्नादित्य चरं निरव्यय तेनैवैव पापान् स्वामाद्भुञ्जन्' इति ॥ " अथा दुहा नितर्तिर

१५

१ तं १ तं २-^१ भिमान्य । २ तं १ तं २-^१ ऋगादय ।

१-१. १- ब्राह्मणश्च द्वौ । २. क जो ना हा - चतुर्थांशुवाके, इ-चतुर्थ्याके, अ उपा-
तृतीयऽनुवाके, ने हा १- द्वितीयानुवाके, २-तृतीयानुवाके । ३ आ- 'अथ' नास्ति ।

काम्या इष्टय]

ता अस्मै पुनरददात् तासां रोहिणीमिधोपै(१)त् तं यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म
आर्दिति तद्वाजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाम्यो-
ऽर्दिन्दत् तज्जायेन्वस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति

ता । अस्मै । पुन । अददात् । तासांम् । रोहिणीम् । पुन । उपेतं (१) । ऐत् । तम् । यक्ष्म ।
आर्दत् । राजानम् । यक्ष्मं । आर्त् । इति । तत् । राजयक्ष्मस्येति राज यक्ष्मस्य । जन्म । यत् । ५
पापीयान् । अगमत् । तत् । पापयक्ष्मस्येति पाप-यक्ष्मस्य । यत् । जायाम्यं । अर्दिन्दत् । तत् ।
जायेन्वस्य । य । एवम् । एतेषांम् । यक्ष्माणांम् । जन्म । वेद । न । पुनम् । एते । यक्ष्मां । विन्दन्ति ।

समावच्छ उप एष्यामि इति एन शपथ क्रियताम् । अथ एतास्तुभ्य पुन दास्यामि
इति । समादानतुप सार्थिक । सममित्यर्थे । तत " सत्येकवचनात् " (पा ५ ४ ४३) इति
शस क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम् । सर्वेष्वपि अहं सु सममेवेता सर्वा उपेष्यामीत्यर्थे । सोम १०
तया अकरोत्, प्रजापतिश्च पुन अददात् । अथ सोम पुनरपि तासां मध्ये रोहिणीम्
एन उप ऐत् । अथ सत्यातिक्रमात् त सोम यक्ष्म क्षयरोग आर्तमकरोत् । यक्ष्म पूजायाम्,
औणादिको मन्त्रवय । रोगोत्तमत्वं पूजा । राजानमित्यादि । राज्ञो यक्ष्म राजयक्ष्म इति ।

अयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती चुपुणीका" (तैस ४ ४ ५) इत्येवमाग्नाता सप्त कृत्तिका । अवशिष्टा
अधिन्याद्य पञ्चविंशतिस्तारका । ता एता त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता इत्यन्ती तदीय १५
सुतमसइमाना पुन प्रजापतिम् अगच्छत् । सोम ता अनुगम्य प्रजापतिं याचितवान् । स प्रजापति
एवम् अगनीत् शपथ प्रतिपद्यत् तत् यथा समावच्छ साम्येनेता उपैष्यामि इति, ततस्ता पुन
दास्यामि इति । स च सोम शपथ कृत्वा ता स्वीकृत्य शपथम् उलङ्घ्य पूर्ववत् रोहिणाम् एव
उपैत् । तत् स यक्ष्मव्याधिगृहीतोऽभूत् । तत् राजान यक्ष्म प्राप्तवान् इति व्युत्पत्त्या राज
यक्ष्मनाम्नो व्याधिं जन्म सपन्नम् । यस्माद्य सोम पापीयान् तस्मादेतन्नाम्यो पावयक्ष्मस्य जन्म २०
सपन्नम् । यस्मात् जायाम्य निमित्तमूताभ्यो व्याधियलभत तस्मात् जायेत्यनामस्य व्याधेर्नम सपन्नम् ।

३ त१ त२ अ- अदात् । ४ त१ त२ ल- 'पुनरपि' नास्ति ।

४ आ क- नाम्येन ता । ५ जो ना हा- सोम पुन । ६-६ शु- उपेत्य क्षमव्याधियस्तो
ऽभूत्, ७- उक्त्य क्षमव्याधिलहितोऽभूत् ने हो- एत्य च क्षमव्याधिप्रस्तोऽभूत्, ८ जो ना हा-
व्याधिप्रस्तो वभव । ९ ने- व्याधिरभवत् ।

स एता एव नमस्यन्नुपाधावत् ता अब्रुवन् वरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय इति
 तस्मा एत(२)मादित्यं चरुं निर्वपन् तेनैवैनं पापात् क्षामादमुञ्चन् यः पापयक्ष्मगृहीतः
 स्यात् तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति

सः । एताः । एव । नमस्यन् । उपेति । अधावत् । ता । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहे । समावच्छ
 इति समावत्-शः । एव । न । उपेति । अय । इति । तस्मै । एतम् (२) । आदित्यम् ।
 चरुम् । निरिति । अवपन् । तेन । एव । एनम् । पापात् । क्षामात् । अमुञ्चन् । य ।
 पापयक्ष्मगृहीत इति पापयक्ष्म-गृहीतः । स्यात् । तस्मै । एतम् । आदित्यम् । चरुम् । निरिति ।
 वपेत् । आदित्यान् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।

पापीयानिति । पुरुषान्तरयक्षात् पापतरत्वात् पापश्वासो यक्ष्मश्चेति । जायाम्य इति । “तत
 १० आगत ” (पा ४.३.७४) इति छान्दस एन्यः । य एवमिति । एकस्यैय यक्ष्मस्य निमित्तभेदेन
 त्रित्यमुपचर्यते । म्रिन्दन्तीति । वाधितु न लभन्ते । अय सोम प्रजापति मुक्ता एता जायाः एव
 नमस्यन् पूजयन् उप अधावत् आतोऽस्मि प्रसीदन्तु भद्रय इति । अय ताः अब्रुवन् वर
 वृणामहे समम् एत चास्मान् उपाय उपगच्छ इति, तुल्यप्रतिपत्तयो वय स्यामेति । इत्यमिद

१५ ते एते त्रयो क्षयव्याधेरयान्तरविशेषाः । तज्जन्मवेदिनो व्याधेरलाभः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृता-
 श्लेषिताश्चैताः सर्वाः साम्येनोपगमने वरं वृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरूप्य, सोमं तस्मात् पापात्
 क्षामात् प्रवलात् रोगादमोचयन् ॥

य इति ॥ इदानीं विधत्ते- ‘ य. पापयक्ष्मगृहीत स्यात् तस्मा एतमादित्यं चरुं निर्वपेदादि-
 त्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं पापात् क्षामान्मुञ्चन्ति ’ इति ॥ ‘ आदित्यान् ’ इत्यर्थवादे
 श्रवणादस्य चरोरदितिर्देयता न भवति ॥

२० अमावास्यायामिति ॥ पौर्णमासीं चारयितुं विधत्ते- ‘ अमावास्याया निर्वपेदमुमेवैनमाप्याय-
 मानमन्या प्याययति ’ इति ॥ अमावास्यायामनीतायां शुक्लप्रतिपदमारभ्य सोमस्य कृत्वाष्टदशाऽऽप्यायनं
 भवति ॥

८. ने हो१-‘ते’ नास्ति । ९. आ.इ.-य मयाधे° । १०. इ-मेविताश्च ता ; इ-सहिताश्च
 ता, हो१-संहिताश्चेताः । ११. प्रतिपद्यान् । १२. इ-भुक्त्वादस्य । १३. अ पा-°द्वयाप्यागमनं ।

काम्या इत्यर्थः]

त एवैनं पापात् स्नामान्मुञ्चन्त्यमावास्यायां निर्वपेदभुमेवैनमाप्यार्यमानुमन्वा प्याययति
नवोनवो भवति जार्यमान इति पुरोनुवाक्या भवत्यायुरेवास्मिन् (३) तथा दधाति
यमादित्या अशुमाप्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया प्याययति ॥ ५ ॥

[एवोपैतमस्मिन् त्रयोदश च ।]

ते । एव । एनम् । पापात् । स्नामात् । मुञ्चन्ति । अमावास्यायामित्यमा - द्वास्यायाम् । निरिति । ५
वपेत् । अमुम् । एव । एनम् । आप्यार्यमानमित्या - प्यार्यमानम् । अनु । एति । प्याययति ।
नवोनव इति नवः - नवः । भवति । जार्यमानः । इति । पुरोनुवाक्येति पुर. - अनुवाक्या ।
भवति । आयुः । एव । अस्मिन् (३) । तथा । दधाति । यम् । आदित्याः । अशुम् ।
आप्याययन्तीत्या - प्याययन्ति । इति । द्याया । एति । एव । एनम् । एतया । प्याययति ॥ ५ ॥

[मैत्रं २-२-७, काठं ११-३]

१०

करिष्यामीति सोमेनाभ्युपगते तस्मै आदित्यं चरुं निः अवपन् जाया, तिन एव पापात्
स्नामात् रोगात् एनम् अमुञ्चन् ॥

य इत्यादि ॥ गतम् । अमावास्यायामिति । शुक्लप्रतिपद्गृह्णति आप्यायते चन्द्रः, तम्
अनु यजमानम् आ प्याययति ॥

एवैनमिति ॥ एतया एनम् आ प्याययति एव ।

१५

इति द्वितीये तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः ।

नवोनव इति ॥ चतुर्थप्रपाठकस्यान्यानुवाके समान्मास्वमाने ऋचौ विषष्टे - 'नवोनवो भवति
जार्यमान इति पुरोनुवाक्या भवत्यायुरेवास्मिन् तथा दधाति यमादित्या अशुमाप्याययन्तीति याज्यैवैनमेतया
प्याययति' इति ॥ ते एते ऋचौ त्रैष्य (तैत्ति १-४-१४) व्याख्यास्येते । 'प्रथमायास्तृप्यन्ते ' दीर्घमायुस्ति-
रति' इत्युक्तत्वात् सत्पाठनाऽऽप्यायति । अमावास्यायामादित्ये प्रविष्टानां चन्द्ररहानां पुनरादित्यादय २०
थन्द्रेण कञ्चत्पाचञ्चद्वैतवर्ष आदित्यस्यैवोत्कर्ष इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचरायैवविशतप्यम् ।
द्वितीयस्यायुचि ' आ प्याययन्ति' इति अवगन्त् तदर्थं यानामन्त्याऽऽप्याययन्तं युषतम् ॥

इति श्रीमत्सायणभाष्यविरचितं ब्राह्मण्ये वेदार्थब्रह्मसो हृत्पयत्रवेदीयनैसिरीयमंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

५. तै. सं. २. ३. ७. - 'एनम्' नाम्नि ।

२५

१४. ने. सं. - प्रथमाया ऋचोऽन्ते ।

प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशत् सोऽन्नवीद्यदिमँल्लोकान्भ्यतिरिच्यतै तन्ममांसदिति
तदिमँल्लोकान्भ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रमधिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वै स
इमँल्लोकाःस्त्रेधाऽदुहत् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । देवेभ्यं । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । व्यादिशदिति वि-आदिशत् ।
५ स. । अन्नवीत् । यत् । इमान् । लोकान् । अभीति । अतिरिच्यता इत्यति-रिच्यतै । तत् ।
मम । असत् । इति । तत् । इमान् । लोकान् । अभि । अतीति । अरिच्यत् । इन्द्रम् । राजानम् ।
इन्द्रम् । अधिराजमित्यधि-राजम् । इन्द्रम् । स्वराजानमिति स्व-राजानम् । ततो । वे । स. ।
इमान् । लोकान् । त्रेधा । अदुहत् । तत् । त्रिधातोरिति त्रि-धातोः । त्रिधातुत्वमिति त्रिधातुत्वम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥ १ व्यादिशत् पृथक्त्वेन व्यावृत्तमादिशत्, एकैकलोकविशेषा

- १० अधिकमित्यर्थ । अप देवाना तथा व्यादिश्य स १ अन्नवीत् प्रजापतिः, २ यत् अन्नाद्यम् ३ इमान्
सर्वानपि ४ लोकान् अभ्यतिरिच्यते अतिव्याप्य वर्तते ५ नैकैकलोकाधिक भवति ६ तत् मम
७ असत् अस्तु । अतिरिच्यतेलैटि (पा ३.४.९४) आडागमः, “ वैतोऽन्यत्र ” (पा ३.४.९६)
इत्यैत्वम् । आस्तेलैट्याडागम । तस्मात् ८ इमान् ९ लोकान् १० अभि ११ अति १२ अरिच्यत प्रजापत्य-
मैश्वर्यम् । किमस्मान् लोकानिन्याह— १३ इन्द्र १४ राजानम् इति व्यादिशत् । तिस्र एतास्त्रिधातोर्देवता ।
१५ लोकत्रयामिका । १६ तत् खलु त्रिधातुदेवताना त्रित्वात् प्रजापतिः लोकत्रयव्यापी, १७ व्याप्य तान्
१८ इमान् १९ लोकान् २० त्रेधा २१ अदुहत् त्रिप्रकारमदुहत् । उत्तरोत्तरज्यायस्त्वात् त्रिप्रकारलोकत्रयात्मना
आनीयमैश्वर्यं विभक्तवान् । तदित्यादि । त्रयो धातवो धनान्यस्मिन्निति त्रिधातु, त्रेधा
धातव्यत्वात् पुरोडाशस्य । धातव्या वा पुरोडाशा धातव, त्रिधा भिन्नाः पुरोडाशा अस्मिन्निति ।
यद्वा— सर्वाधारलोकत्रयात्मकत्वात् त्रिधातुः ॥

२०

इष्टियं दमगृहीतस्य पन्नमे समुदारिता ॥

- प्रजापतिरिति ॥ षष्ठे स्वभादनप्रकृतवामसेष्टि विधातुं प्रस्तौति— ‘ प्रजापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं
व्यादिशत् सोऽन्नवीद्यदिमँल्लोकान्भ्यतिरिच्यतै तन्ममांसदिति तदिमँल्लोकान्भ्यत्यरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्र
मधिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वै स इमँल्लोकाःस्त्रेधाऽदुहत् तत् त्रिधातोस्त्रिधातुत्वंम्’ इति ॥ ‘ प्रजापति
स्तु योऽप्यसंक्षेपं देवेभ्यः विभक्त्य तत्वेदं तद्वदमित्यादिशत् । तत्तदुक्षं स्थीरत्वं प्रवृत्तान् देवान् प्रत्येकम्
२५ १ अन्नवीत् २ यत् अद्यम् ३ इमान् ४ लोकान् ५ अभिच्यता इतिरिच्यते भवति ६ तत् मम अस्मिन्निति । ७ तत्

१-१. त२- यद्वाग्यामिदानीम् । २. त- नैके लोकाधिकम् । ३. त१. त२. तै- ‘ व्यादिशत्’
नास्ति । ४. त१. त२. त- ‘ देवताः’ नास्ति । ५-६. तै- व्याप्तानिमान् ।

१ इ- एतेदमपि व्यादिशत् । २. आ. ५- तामादधे । ३. अ. उ. पा- अनीयम् ।
४-५. ध. उ. ओ. ना. पा. हा- तन्ममांसदम् ; ६. ५. शी- तद्वदमित्यादिशत् ।

काम्या इत्यर्थः]

यं कामयेताद्भ्रातः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशं (१)-
मेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा इन्द्रो राज्ञाऽयमिन्द्रोऽधि-
राज्ञोऽसाविन्द्रः स्वराडिमानेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं
प्र यच्छन्त्यद्भ्रात एव भवति

यम् । कामयेत । अद्भ्रात इत्यन्-अदः । स्यात् । इति । तस्मै । एतम् । त्रिधातुमिति त्रि-धातुम् ।
निरिति । वपोत् । इन्द्राय । राज्ञे । पुरोडाशम् (१) । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
इन्द्राय । अधिराजायेत्यधि-राजाय । इन्द्राय । स्वराज्ञ इति स्व-राज्ञे । अयम् । वै । इन्द्रः ।
राजा । अयम् । इन्द्रः । अधिराज इत्यधि-राजः । अस्मै । इन्द्रः । स्वराडिति स्व-राट् ।
इमान् । एव । लोकान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अन्ने ।
अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अद्भ्रात इत्यन्-अदः । एव । भवति ।

यमित्यादि ॥ गतम् । तत्राय प्रयोगः*— चतुरश्रतुरो मुधीनेकैकस्यै देवतायै निरुप्य
हविष्कृता वाच विसृजते । समान कर्माऽऽधिवपनात् । अथाप्युप्य गार्हपत्य एकदशौतानानि
कपालान्युपधाति । तेष्वेव त्रीन् पुरोडाशानधिश्यति । प्रथममधित्य पस्तिपनान्त कृत्वा तस्मि-
न्नुचरं ततो ज्यायांसमधिश्यति । पुनस्तदन्त कर्म कृत्वा तस्मिन्नुचरं ततो ज्यायांसमधिश्यतीति ॥

वधवमायमशम्* इमान् लोकान् अमिथ्याप्यानिरिक्तमाग्मीत् । क इमे लोका इति तदुच्यते इन्द्रराजादि- १५
शब्दाभिधेया एवेमे लोकाः, इन्द्रराजादीनां वृषिण्यादिलोकप्रपालकत्वात् । एवमुच्यते 'सः प्रजापतिरिन्द्र-
राजादीन् लोकान्' त्रिधा अट्टुहत् । तेष्वेव लोकैश्चित्रविधे संतं गृहीतवानित्यर्थः । तदिदं सारं 'प्रजापतिः
'स्वयित्येन 'तस्मिन्नुचरं' लोकान्तिरिक्तमशम् । यस्मात् त्रिधा 'द्वेद्वनमररोन् तस्मान् त्रिधातुनाम्नो
याग्य' त्रिधातुत्वं संपन्नम् । लोकैभ्यो दुष्वास्रयो धातवो भग्ना यस्मिन् यागे स 'यामस्त्रिधातुः ॥

यमिति ॥ अथ विधेत्— 'य कामयेताद्भ्रातः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वेदिन्द्राय राज्ञे : ०
पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञेऽयं वा इन्द्रो राज्ञाऽयमिन्द्रोऽधिराज्ञोऽसाविन्द्रः स्वरा-
डिमानेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यद्भ्रात एव भवति यथा वस्तेन प्रत्तां
पां दुह पृथमेनेर्मालोमात् प्रत्तान काममसार्थं दुहे' इति । 'यं यत्रमानमुदियाप्यतुः' कामयेत अयं यत्रमानः
'सद्भ्रातः' इवान् इति 'तस्मै यजमानायेवमितिः । 'अयं मूलोकाधिपतिः' इन्द्रः 'राजा । 'अयम्' 'अन्न-

०(२. चौथी १३.०८, आश्वी १९.२२.१-६) । ६. मै४- परिदानान् कर्म । ७. तै१.तै२.मै.८- 'कर्म' नास्ति । १५

यथा वत्सेन प्रत्तां गां दुह एवमेवमाँल्लोकान् प्रत्तान् काममन्नाद्यं दुह उत्तानेषु
कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय त्रयः पुरोडाशा भवन्ति त्रयं इमे लोका एषां

लोकानामाप्या उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोकाः समृद्धयै

यथा । वत्सेन । प्रत्ताम् । गाम् । दुहे । एवम् । एव । इमान् । लोकान् । प्रत्तान् । कामम् ।

५ अन्नाद्यमित्यन्न - अद्यम् । दुहे । उत्तानेष्वित्युत् - तानेषु । कपालेषु । अधीति । श्रयति ।

अयातयामन्वात्येययातयाम - त्वाय । त्रयः । पुरोडाशाः । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः ।

एषाम् । लोकानाम् । आप्यै । उत्तरउत्तर इत्युत्तरः - उत्तरः । ज्यायान् । भवति । एवम् । इव ।

हि । इमे । लोकाः । समृद्ध्या इति सम् - ऋद्ध्यै ।

यथेति ॥ १ प्रत्ता प्रदातु क्षीरमारब्धाम् । आदिकर्मणि निष्ठा (पा ३-४-७१) ।

१० यथा वसससर्गेण बृहितोधोभारां १ दुहे दुग्धे । “ लोपस्त आत्मनेपदेषु ” (पा ७-१-४१) इति

तलोपः । १ एवम् १ एव १ इमान् १ लोकान् अनन त्रिधातुना वत्सस्थानीयेन १ प्रत्तान् १ काम स्वाभि-

मतम् १ अन्नाद्य दुग्धे यजमानः ॥

उत्तानेष्विति ॥ गतम् । यातयामाव गतरसत्वम् । त्रय इति । पुरोडाशत्रिवेन लोकत्रय-

प्राप्तिः । उत्तरउत्तर इति । लोकानामुत्तरोत्तरज्यायस्वात् पुरोडाशानामपि उत्तरोत्तरज्यायस्व-

१५ समृद्धयै भवति । सदृशयोगात् समृद्धिः ॥

रिक्खल्लोकाधिपतिः १ इन्द्रः १ अधिराजः । असौ स्वर्गलोकाधिपतिः १ इन्द्रः १ १ स्वराट् । इमान् १ एव १ लोकान्
लोकाधिपतीन् इन्द्रराजादीन् १ स्वेन १ भागधेयेन सवते । यथा लोके १ वत्सेन १ वत्सचोपेन १ प्रत्तां
प्रस्तयन् प्रापितां १ गां १ जनो दोग्धि, १ एवम् १ एव १ इमान् १ लोकान् १ प्रत्तान् १ देवैरभिवर्धितान् प्राप्य
स्वामीष्टम् असाद्यं १ दोग्धि लभते १ ॥

२० उत्तानेष्विति ॥ अथ यदुक्तं सूत्रकारेण - “ अथेन त्रिधातुमेकादशस्थानेषु कपालेष्वधिश्रयति ।

प्रथमं पुरोडाशमधिश्रयति परितपनान्तं कृत्वा १ तस्मिन्नुत्तरे द्वितीयं ज्यायांसमधिश्रयत्येव तावदन्तमेव कृत्वा

तस्मिन्नुत्तरे ज्यायांसमधिश्रयति । प्रचरणकाले दक्षिणाधोत् प्रथमां देवतां यजेत् । मध्यम् द्वितीयाम् ।

उत्तरायां तृतीयाम् । सर्वेषामभिगमयद्यद्यतीत्युक्तम् । प्राच्यां दिशि १ त्वमिन्द्र १ इति तिस्र क्रयो इत्यन्व-

यमन्वाह । प्रथमामनूय मध्यमया यजेत् । मध्यमामनूय १ उत्तमया यजेत् । उत्तमामनूय प्रथमया यजेत् ।

२५ एवं तयो वाग्वाः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति ” (आपथीम् १०-२१-२२-१०-२२-६) इति ॥ तत्राधिप्रवर्ण-

विर्षेण - १ उषानिषु कपालेष्वधि ध्रुवत्ययातयामत्वाय १ इति ॥ प्रस्तावधोमुखानां कपालानामुपरि पुरोडाशा-
वधिश्रयति । अप्रापि तथाग्ये यातयामत्यं गतमारत्यं १ स्वान् तत्परिहारयोत्तानयम् ॥

प्रय इति ॥ पुरोडाशान्यं प्रदं गति - १ प्रयः पुरोडाशा भवन्ति प्रय इमे लोका एषां
लोकाणामाप्यै १ इति ॥

३० ८. मे १- ० प्रयापतिः; १- ० प्रयप्राप्तिः; तै१, तै२, अ- ० प्रयापतिः ।

१५. अ, उ, जो, ट, गा, ने, पा, श- म्नात्रः । १६. ट- चोपेन; ने- पीत्वा चोपेन । १७. इ- नः ।

१८. ने- ० गिनितान् । १९-२०. अ, आ, जो, गा, पा, हा- न्मो; ने- दोग्धि तम्यो; हो १- दोग्धीति तम्यो ।

२०. भा- गिनदुरे दिः १; २१. शृ- अतेप्रया । २२. अ, आ, उ, जो, गा, पा, हा- १ म्या १ नाति ।

मान्वा इष्टयः]

सर्वेषामभिगमपत्रं द्युत्यलम्बकारं व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय ॥ ६ ॥

[पुरोडाश त्रय पठित्वात्]

सर्वेषाम् । अभिगमपत्रित्यभि गमयन् । अत्रेति । वृत्ति । अलम्बकारमित्यलम्बत् कारम् । व्यत्यासमिति नि अत्यासम् । अन्विति । आह । अनिर्दाहायेत्यनेः-दाहाय ॥ ६ ॥

[मैत्र २२५ कास १०१०]

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां पुरोडाशानाम् अभिगमयन् पत्रं गमनं कुर्वन् अनं वृत्ति । यत्र प्रथमस्याववृत्ति तत्रार्थे द्वितीयव्यापि, तत्रार्थे तृतीयस्य । एतदुक्तं भवति- दक्षिणार्धात् प्रथमा देवता यजेत्, मन्वात् द्वितीयाम्, उत्तरार्धात् तृतीयाम् इति । अलम्बकारम् अन्तर्त्तव, एकस्मिन् मासे त्रयाणामनदाने त्रयमप्यर्तं स्यात् ।

व्यत्यासमिति ॥ व्यत्यासो किनिगयः । व्यत्यास व्यत्यस्य । णमुलि प्रलयात् पूरंस्थो- १०
दात्तन्वम् (पा ६.१.१९३) । "प्राच्या दिशि त्वमिन्द्र" (तैस २.४.१४) इत्यादयः तिस्रः ऋचः ।
तत्र प्रथमाग्नूष्य मध्यमया यजेत् प्रथमे, मध्यमामनूष्य उत्तमया यजेत् द्वितीये, उत्तमामनूष्य
प्रथमया यजेत् तृतीये इति । एव सर्वा याज्या पुरोऽनुनाक्याश्च भवन्ति । तद्यथा- 'इन्द्राय राहोऽनु-
ब्रूहि' इत्युक्ते प्राच्या "दिशि त्वमिन्द्र" इति अनु आह पुरोऽनुनाक्याम्, "इन्द्रो जयाति न परा
जयाते" (तैस २.४.१४) इति यजति । 'इन्द्रायाधिराजाय' इत्युक्ते "इन्द्रो जयाति न
परा जयाते" इत्यन्वाह पुरोऽनुनाक्याम्, "अस्येदेव प्र रिरिचि" (तैस २.४.१४) इति यजति ।
'इन्द्राय खराहोऽनुब्रूहि' इत्युक्ते "अस्येदेव" इति पुरोऽनुनाक्यामन्वाह, "प्राच्या दिशि
त्वमिन्द्र" " इति यजति । एव क्रियमाणम् अनिर्दाहाय भवति । इतरथा हर्षिणि निर्दग्धानि
दिनाशितानि स्युः ॥ इति द्वितीये तृतीये पद्योऽनुयाक ॥

उत्तरउत्तर इति ॥ उत्तरउत्तर विधत्ते- 'उत्तरउत्तरो ज्यायात् मजत्येवमित्य हीमे लोकाः १०
समृद्धये' इति ॥ भूलोऽहत् 'अन्तरिक्षं ज्याय' - तस्मादपि स्वर्गं ज्यायात् ॥

सर्वेषामिति ॥ ऊर्ध्वोभावेन स्थितानां सर्वेषां पुरोडाशानाम् अंशमंदाभिलक्ष्य यथा
दुग्धदेव हरतप्रातिर्भवति तथाऽव्ययं विधत्ते- 'सर्वेषामभिगमपत्रं चतयलम्बकारम्' इति ॥
लम्बकारो वैषय्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैषय्यं न भवति तत्परत्यर्थः ॥

व्यत्यासमिति ॥ यागयानुवासानाम् विषयस्य विधत्ते- 'व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय' इति ॥ १५
'अविनाशायैवर्षे' । व्यत्यासमाये द्युत्वा श्रित्वाद्बोधि 'विषयेरन् एकेवस्य हविषः । 'व्यत्यासयानु-
वाचयोः सपादपितुमाश्रयत्वात् ॥ सूत्रोत्तरप्रकारेण तु व्यत्यासेन पद्यं रूपं दत्तं इति शक्तिं हविर्नाशः ।
इति श्रीमत्सायणशास्त्रिविरचिते सायणीये वेदायं प्रकाशे कृष्णपट्टवैदिकीयनैखितीयनैखितीयान्दिनामाये
द्वितीयप्रकाशे तृतीयप्रकाशे पद्योऽनुयाके ॥

१. तै. तै. २- 'भवति' नास्ति । १०. तै. तै. २. ३- अन्तर्त्तवाय । ३०
२३-२३. ने- 'ज्यायत्यर्थे विधत्ते' नास्ति । २४-२४. इ- अन्तरिक्षो ज्यायात् ; ने- अन्तरिक्षो ज्यायात् । ३०
२५. इ. क. को ना हा- सापिनात् । २६. आ क इ ने. १. हो १- अंगमभिलक्ष्य । २७. ना- निर्गर्ग । २८. इ
ने- हृषिणामनाम् । २९. इ ने हो १- गरवर्ण । ३०. इ- प्रथममाग्नौ । ३१. इ- गृहकारोऽन्तर्त्तवने ।

देवासुराः संयत्ता आसन् तान् देवानसुरा अजयन् ते देवाः पराजिग्याना असुराणां
 वैश्यमुपाऽऽयन् तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्यपाक्रामत् तद्वरुधं
 नाराक्रोत् तदस्मादभ्यर्धोऽचरत् स प्रजापतिमुपाधावत् तमेतया
 सर्वपृष्टयाऽयाजयत् तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधाद्-

- ५ देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति स-यत्ता । आसन् । तान् । देवान् । असुराः ।
 अजयन् । ते । देवाः । पराजिग्याना इति परा-जिग्यानाः । असुराणाम् । वैश्यम् । उपेति ।
 आयन् । तेभ्यः । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अपेति । अक्रामत् । तत् । इन्द्रं । अचायत् । तत् ।
 अनु । अपेति । अक्रामत् । तत् । अवरुधमित्यव-रुधम् । न । अशक्रोत् । तत् । अस्मात् । अभ्यर्धं
 इत्यभि-अर्धं । अचरत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तम् । एतया ।
 १० सर्वपृष्टयेति सर्वं पृष्टया । अयाजयत् । तया । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अदधात् ।

देवासुरा इत्यादि ॥ पराजिग्याना पराजय प्राप्तवन्त । “ छिटः कानच् ” (पा ३ २
 १०६), “ सन्धिटोर्जे ” (पा ७ ३-५७) इति कुत्वम् । वैश्यं विद्वत्, विशः प्रजा-किंकरादय ।
 गुणवचनलक्षणः प्यञ् (पा ५ १-१२४) । तेभ्य इति । वैश्यं प्रतिपद्यमानेभ्य देवेभ्यस्तेषाम्
 इन्द्रियं वीर्यं च अपाक्रामत् । इन्द्रं । तत् श्रुत्या तत् अनु देवसकाशात् अपाक्रामत्

- १५ तदवतरुसया । अयं तत् अरोद्धुं न अशक्रोत् । “ शकि णमुल्कमुलो ” (पा ३-४-१२)
 इति कमुल् । तदस्मादित्यादि । तत् तदा अस्मात् इन्द्रियात् वीर्याच्च अभ्यर्धं । अर्धमभिगत
 न सर्वं, स्त्रीयेण अर्धं लब्ध्वा अचरत् इन्द्रः । अधार्वान्तरं लिप्समानं प्रजापतिम् उप
 अधावत् । स चैनं सर्वपृष्टेष्टया अयाजयत् । सर्वाणि पृष्ठानि स्तोत्राणि रथन्तरवृहद्देव-
 वंराजशाक्वरैवताह्यानि यस्यामिन्द्रविशेषणत्वेन सन्ति सा तथोक्ता । तथेत्यादि । गतम् ॥

१०

पष्टेऽद्यादनकामस्य प्रिधातुर्वाग ईरितः ॥

- देवासुरा इति ॥ अभ्येन्द्रियमामर्षं शरीरसामर्ष्यं च कामयमानस्येष्टं विधातुं प्रसौनि-
 देवासुरा संयत्ता आसन् तान् देवानसुरा अजयन् ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमुपाऽऽयन् तेभ्य
 इन्द्रियं वीर्यमपाक्रामत् तदिन्द्रोऽचायत् तदन्यपाक्रामत् तद्वरुधं नाराक्रोत् तदस्मादभ्यर्धोऽचरत् स प्रजा-
 पतिमुपाधावत् तमेतया सर्वपृष्टयाऽयाजयत् तयैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधात् इति ॥ पराजिग्याना पराजयं
 १५ प्रा-उपयन्तः देवा असुराणां संयत्ति वैश्यं प्राजाः, विदो भावो वैश्यम् ; असुरमेवकप्रजाः परयमित्यर्थः ।
 तदानीं तेषां पदिन्द्रियमामर्ष्यं यच्छरीरमामर्ष्यं तदुभयं तेभ्यः देवेभ्यः अपाक्रामत् । इन्द्रः तत् विदित्वा

१. ती१, ती२, ये- तत्रमादिनि ।

१. ३- पष्टे एवमादकामस्य । २-२. ३- अभ्येन्द्रियमामर्ष्येष्टि । ३. २, ती१- °रूपवर्गार्थपर्यं ।

काम्या इष्टय]

य इन्द्रियकामो (१) वीर्यकामः स्यात् तमेतया सर्वपृष्टया याजयेदेता एव देवताः
स्वेन भागधेयेनोप थायति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधति यदिन्द्राय राश्वतराय
निर्वपति यदेवाग्नेस्तेजस्तदेवाय रुन्दे यदिन्द्राय वार्हेताय यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवाय रुन्दे
यदिन्द्राय वैरूपाय यदेव सवितुस्तेजस्त (२) देवाय रुन्दे

य । इन्द्रियकाम इतीन्द्रिय-काम (१) । वीर्यकाम इति वीर्यं काम । स्यात् । तम् । एतया । ५
सर्वपृष्टयेति सर्व-पृष्टया । याजयेत् । एता । एव । देवता । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन ।
उपेति । धारति । ता । पूज । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । दधति । यत् । इन्द्राय । राश्वतरायेति
राश्व तराय । निर्वपतीति नि-वपति । यत् । पूज । अग्ने । तेज । तत् । पूज । अवेति । रुन्दे ।
यत् । इन्द्राय । वार्हेताय । यत् । पूज । इन्द्रस्य । तेज । तत् । पूज । अवेति । रुन्दे । यत् ।
इन्द्राय । वैरूपाय । यत् । पूज । सवितु । तेज । तत् (२) । एव । अवेति । रुन्दे । १०

एता इति ॥ राधन्तरादीन्द्रविशेषान् । यदित्यादि । रथन्तरास्य पृष्ठसाम्न सववी राधन्तर ।

उसादिवाद्भू (पा ४ १ ८६) । एव 'वार्हेताय इत्यत्रापि । वैरूपादयोऽणता ॥

यदेनाग्नेरित्यादि ॥ रथन्तरस्याग्निभक्तत्वात् । यथा-“तमग्निदेवताऽन्वसुष्यत गायत्री छन्दो
रथन्तर साम ? (तैस ७ १ १) । एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

'एव सामसर्वपृष्टयम्' अतु 'स्वयमपि अचरोद्धम्' अथाक्रामत् । गत्वा च, 'एव अचरोद्ध' न 'अचरोद्ध' १५
वदानामिन्द्र 'अस्मान् सामसर्वपृष्टयादमिप्रान्तार्यं सन्' अचरत् । तत् इतरार्थप्राप्त्यर्थं 'प्रनापतिम् उपसेव्य
सर्वपृष्टयेष्टया नपुणं प्रान्तान् । रथन्तरवृद्धैरूपवैराजदावरेवततामसाध्यानि सर्वाणि पृष्टस्तोत्राणि तैरुवत
इन्द्रोऽत्र देवता । तस्मादियमिष्टि सर्वपृष्टा । नाम स्तोत्रपठ प्रयोक्तव्य, किंतु स्तोत्रानिज्ञत्वं देवताया
विशेषणम् ॥

य इति ॥ इदानीं विधत्ते- 'य इन्द्रियकामो वीर्यकाम स्यात् तमेतया सर्वपृष्टया याजयेदेता २०
एव देवता स्वेन भागधेयेनोप थायति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधति' इति ॥

यदिति ॥ 'राधन्तरत्वात्पुणविशिष्टा यदिन्द्रविशेषा, एता एव देवता इत्युच्यन्ते । 'तान्
देवताविशेषान् विधत्ते- 'यदिन्द्राय रथन्तराय निर्वपति यदेवाग्नेस्तेजस्तदेवाय रुन्दे यदिन्द्राय वार्हेताय यदे
वेन्द्रस्य तेजस्तदेवाय रुन्दे यदिन्द्राय वैरूपाय यदेव सवितुस्तेजस्तदेवाय रुन्दे यदिन्द्राय वार्हेताय यदेव
धातुस्तेजस्तदेवाय रुन्दे यदिन्द्राय वार्हेताय यदेव मरुता तेजस्तदेवाय रुन्दे यदिन्द्राय वार्हेताय यदेव २५
वृहस्पतेस्तेजस्तदेवाय रुन्दे एतावन्ति वै तेनास्मि तान्येवाय रुन्दे' इति ॥ पृष्टस्तोत्रनिष्पादक रथन्तर
साम वेत्तीति राधन्तर । एव वार्हेतायि चोच्यम् । अग्निन्द्रादीनां रथन्तरादिसामानिमानिनाम् राधन्तर-
त्वादिविशेषणैस्सर्वायतेषु प्राप्तिर्भवति ॥

४ क-स्वयमरथ । ५ आङ - राधन्तरादि । ६ पू-पठिन्द्रदेवतायोः । ७ झ- 'एव'
नसि । ८ ड हो- एताम् । ९ अ ड पा- रथन्तरादीनामभिः । ३०

यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदेवार्यं रुद्धे यदिन्द्राय शाकराय यदेव मरुतां
तेजस्तदेवार्यं रुद्धे यदिन्द्राय रैवताय यदेव बृहस्पतेस्तेजस्तदेवार्यं रुद्ध एतार्वन्ति वैतेजा-
सि तान्पेवार्यं रुद्ध उक्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययातयामत्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशो
(३) भवति वैश्वदेवत्वाय समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति

- ५ यत् । इन्द्राय । वैराज्यं । यत् । एव । धातुः । तेजः । तत् । एव । अवेति । रुद्धे । यत् ।
इन्द्राय । शाकराय । यत् । एव । मरुतां । तेजः । तत् । एव । अवेति । रुद्धे । यत् । इन्द्राय ।
रैवतायं । यत् । एव । बृहस्पतेः । तेजः । तत् । एव । अवेति । रुद्धे । एतार्वन्ति । वै ।
तेजासि । तानि । एव । अवेति । रुद्धे । उक्तानेष्वित्युत्-तानेषु । कपालेषु । अधीति । श्रयति ।
अयातयामत्वाययातयाम-त्वाय । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । पुरोडाशः (३) ।
१० भवति । वैश्वदेवत्वायेति वैश्वदेव-त्वायं । समन्तमिति सम्-अन्तम् । पर्यवद्यतीति परि-अवद्यति ।
समन्तमिति सम्-अन्तम् । एव । इन्द्रियम् । वीर्यम् । यजमाने । दधाति ।

उक्तानेष्वित्यादि ॥ व्याख्यातम् । तत्राय *प्रयोग - इन्द्राय राधन्तराय चतुरो मुष्टीन्
ब्रीहिणा निरुप्य पुनरपि ब्राह्मतायै एकैकस्यै देवतायै चतुरश्वतुरो मुष्टीनिरुप्य हविष्चृता वाच
विसृज्य गार्हपत्ये द्वादशोक्तानानि कपालान्युपधायाविश्रयतीति ॥

- १५ द्वादशकपाल इति ॥ एकः १ पुरोडाशः १ द्वादशकपालः कार्यः, १ वैश्वदेवत्वाय, द्वादश-
कपालस्य विधेदेवसंबन्धिनात् । समन्तमिति ॥ पूर्वार्धादारभ्य प्रदक्षिणमुत्तरायनं परितोऽवद्यति ॥

उक्तानेष्विति ॥ पूर्वोक्तत्रिधाताविन विदोषं विधत्ते- 'उक्तानेषु कपालेष्वधि श्रयत्ययात-
यामत्वाय' इति ॥

- द्वादशकपाल इति ॥ अत्र निर्वापविधिभेदान् पुरोडाशपद्व्रप्रतिः १ तदुपधादायैक्यं विधत्ते-
२० 'द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय' इति ॥ अन्वय- "वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामवामः"
(तैम २.२.११, द्र. तैम २.२.५) इत्यादिविधानात् कपालगतद्वादशसंख्या विधेयां देवानां त्रिधा ।
अतोऽप्रापि यथोक्तगुणविनिष्ठानां विधेयामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ॥

- समिति ॥ पदुक्तं सूत्रवारिण- "सर्वेष्टानि निर्धेयानि । यदिन्द्राय राधन्तरायेति दशममग्नानं
द्वादशमूतानेषु कपालेष्वधिप्रयति । प्रचरणबालं पूर्वार्धान् प्रथमां देवतां वज्रति । एवमितराः प्रदक्षिण-
२५ मुत्तरायनम् । गमन्तं पर्यवद्यतीत्युक्तम् । अमि रथा नूर मोनुम इति पदुक्तो व्यत्याममन्वाह " (आपश्री
११-२१-७-१२), " कदा पन " स्तरीरामीत्यायां चतुर्थी " दधाति " (आपश्री ११-२१-२) इति च । तत्र
'पूर्वार्धान्' इत्यादिनां सर्वेनाऽवदाने विधत्ते- 'समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने
दधाति' इति ॥

* (वेधो १३-२०) । २. तैम. तैम. २.२.५ - गार्हताये; मेर- गार्हतादिभ्यः ।

३० १०. इ-गर्हादेवत्वं, जो. ना. हा-गर्हादेवत्वं, अ. उ. पा- तदा एष्टव्यं । ११-२० ११-स्तरीरमीति चतुर्थी ।

काम्या इष्टय]

व्यत्याममन्वाहानिर्दाहायास्य ऋषभो वृष्णिर्वस्तः सा दक्षिणा वृषत्वायैतयैव
यजेताभिश्शसमान एताश्चेद्वा अस्य देवता अर्चमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः ॥ ७ ॥

[इन्द्रियकाम सन्तुस्तेजस्तपुरोडाशोऽष्टात्रिंशच्च ।]

व्यत्यासुमिति रि अत्यासम् । अन्विति । आह । अनिर्दाहायेत्यनि-दाहाय । अश्व ।
ऋषभ । वृष्णि । वस्त । सा । दक्षिणा । वृषत्वायेति वृष त्वाय । एतया । एव । यजेत । ५
अभिश्शसमान इत्यभि शस्यमान । एता । च । इत् । ये । अत्य । देवता । अर्चम् ।
अदन्ति । अदन्ति । तु । एव । अत्य । मनुष्या ॥ ७ ॥

[भि० २२१३ का० १०१०]

व्यत्यासमिति ॥ “त्वामिद्धि हवामहे” (तैस २४१४) इति पञ्चो व्ययस्य
‘अन्वाह । तद्यथा- ‘इन्द्राय रायतरायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “अभि त्वा शूर नोनुम” (तैस १०
२४१४) इत्यनूच्य “त्वामिद्धि हवामहे” इति यजति । ‘इन्द्राय बार्हतायानुब्रूहि’ इत्युक्ते
“त्वामिद्धि हवामहे” इत्यनूच्य “यद् वाम इन्द्र ते” (तस २४१४) इति यजति । ‘इन्द्राय
वैरूपायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “यद् वाम इन्द्र” इत्यनूच्य “पित्रा सोममिन्द्र” (तैस २४१४)
इति यजति । ‘इन्द्राय वैराजायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “पित्रा सोममिन्द्र” इत्यनूच्य “कदा चन
स्तरीरसि” (तैस १४२२) इति यजति । ‘इन्द्राय शकभरायानुब्रूहि’ (तैस २४१४) १५
इत्युक्ते “कदा चन स्तरीरसि” इत्यनूच्य “रेतीर्न सधमाध” (तैस २४१४)
इति यजति । ‘इन्द्राय रैतायानुब्रूहि’ इत्युक्ते “रेतीर्न सधमाध” इत्यनूच्य “अभि त्वा
शूर नोनुम” (तैस २४१४) इति यजति ॥

अश्व इत्यादि ॥ अन्वाहार्यमासाद्य अश्वान् दक्षिणा दद्यात् । वृषत्वायेति । वृषत्वं सेकृत्य
वीर्यत्वम् । एषा दान वृषत्वाय भवति यजमानस्य, सेकृत्यादेषाम् ॥ २०

व्यत्यासमिति ॥ चतुर्थेऽप्याहकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्यमाधानाम्-“अभि त्वा शूर नोनुम”
(तैस २४१४) इत्यादीना पञ्चानामुक्ता, चतुर्थीत्वेन “प्रक्षेप्यमाणाया “कदा चन स्तरीरसि” (तैस
१४२२) इत्यस्याश्च पूर्वोक्तत्रिषानुवायेनैकैकस्या पुरोनुवाक्यात्वं गान्यात्वं च विधत्ते-‘व्यत्या
समन्वाहानिर्दाहाय’ इति ॥

अश्व इति ॥ चोदकप्राप्तमन्वाहार्यदक्षिणा बाधितु विधत्ते-‘अश्व ऋषभो वृष्णिर्वस्त सा
दक्षिणा वृषत्वाय’ इति ॥ “अविजाती पुमान् वृष्णि । “अपजाती पुमान् वस्त । वृषत्वाय
शुक्त्वाधिन्याय ॥

१२ कश्च- प्रथम्यमाणाया । १३ क- अपिजात । १४ क- अजजात ।

अभिशास्यमान इति ॥ परिवादारेण दृपणमभिशास । एताश्चेदिति । एता देवता
 अस्य अनम् अदति च इत्, अदति एन अस्य अन्न मनुष्या, अभिशास्त्यात् मुक्तो
 भोग्यान्न एन भवतीति यावत् । “ उकारोऽपृक्त प्रकृत्या वकारोऽतरे ” (तेप्रा ९ १६)
 इति सहिताया प्रकार आगम, “ तन्वादीना छदसि बहुलम् ” (पा ६ ४ ७७ वा १) इति
 सहितायाम् उरड वा ।

इति द्वितीये तृतीये सप्तमोऽनुवाक ।

एतयेति ॥ मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवेष्टि विधत्ते- ‘ एतयैव यजेतामिशास्यमान एताश्चेद्वा
 अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्या ’ इति ॥ एता राधन्तरेन्द्रादयो देवता अस्य अन्न
 पुरोडाशरूप यदि अदन्ति तदानीं मनुष्या सर्वथाऽपि अदन्ति एव । “ वेदमन्त्रवाऽऽचारोऽन्तेवा
 १० मिनमनुशास्ति ” (तैत् १ ११) इत्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसदेहे सति
 शिष्टाचारेण निणय आम्नात- “ यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथा ” (तैत् १ ११) इति । “ यदा
 मनुष्येऽपि शिष्टानामाचारो नियामक तदा ” “ देवतानामाचारो नियामक इति किमु ” अन्तव्यमित्यभिप्रेत
 “ अदन्त्युवेव ’ इत्यवधारितम् ” ॥

अथ सीमात्या ॥ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम् -

१५ “ रथतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषा न सिद्यते ।
 पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं सिद्यते न वा ॥
 “ सिद्यते कर्मणा भेदाच्चोदकं पृथगुक्तित ।
 शेषस्य मन्त्रस्य चान् नकार्यं सकृदिव्यताम् ” (जैन्या ३ ५ ६ ७) ॥

“ य इन्द्रियनामो वीर्यनाम स्यात् तमेतया सर्वपृष्टया याजयेत् ” (तैत् २ ३ ७) इति विहिताया
 २० मिर्धा पठिन्द्रा एव ध्रुयन्ते-’ इन्द्राय रथतरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरुपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाश्वराये
 न्द्राय रथनाय ’ इति । तत्र स्वत्पेणैक वापि इन्द्र पृष्टस्त्वोरुषु पट्सु विहिताना पण्णा रथतरादिसामाना
 मथयेन विशेष्यमाग पोडा सिद्यते । तामा सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते-
 “ प्रादन्वकात् पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय ’ (तैत् २ ३ ७) इति । तस्मिन् पुरोडाशे “ उपतदय
 साम्य सर्वस्य पृथक्प्रदानाय षण्ण्य प्रदेशेष्योऽवगान ध्रुयत- “ समन्त पर्यवधति ” (तैत् २ ३ ७)
 २५ इति । तत्र देवताभेदे प्रादन्वमेदेन च कर्मणा भेदे सति चोदकं पृथगतदेशान् द्विपृष्टद्विडादि शेषकार्यं
 पट्टस्य पृथक्नियमिनि चेत । मन्त्रम् । शेषस्यैव न तन्निपत्ते पृथक्प्रदानमन्त्रम् । तस्मान् “ सत्तदेव
 कार्यम् ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यपरिचिते माधवीये वेन्गर्षप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतत्त्वीयसहितभाष्ये
 द्वितीयपाण्डे तृतीयपाण्डे सप्तमोऽनुवाक ॥ ७ ॥

बाम्ना इदम् ।

रज्जो वै कौण्यः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात् तस्मा एतामिष्टिं निरवपदप्रये
 भार्जस्यते पुरोडाशमष्टाकपालः सौर्यं चरुमप्रये भार्जस्यते पुरोडाशमष्टाकपालं
 तयैवास्मिन्चक्षुर्दधाद्यक्षुष्कामः स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्दपेदप्रये भार्जस्यते
 पुरोडाशमष्टाकपालः सौर्यं चरुमप्रये भार्जस्यते पुरोडाशमष्टाकपालमर्थेवं चक्षुषा

रजन । वै । कौण्ये । क्रतुजितमिति क्रतु जितम् । जानकिम् । चक्षुर्वन्यमिति ५
 चक्षुः-वन्यम् । अयात् । तस्मै । एताम् । इष्टिम् । निरिति । अरपत् । अप्रये । भार्जस्यते ।
 पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । सौर्यम् । चरुम् । अप्रये । भार्जस्यते । पुरोडाशम् ।
 अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । तर्वा । एत । अस्मिन् । चक्षुः । अदधात् । य । चक्षुष्काम इति
 चक्षुः-काम् । स्यात् । तस्मै । एताम् । इष्टिम् । निरिति । वपेत् । अप्रये । भार्जस्यते ।
 पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । सौर्यम् । चरुम् । अप्रये । भार्जस्यते । पुरोडाशम् । १०
 अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । अप्रे । वै । चक्षुषा ।

रज्जो वा इत्यादि ॥ 'रजन' नाम कुणोपत्यम् । "इतधानिजः" (पा ४ १-१२२) इति
 दक् । 'क्रतुजित' नाम जनकस्यापत्यम् 'अयात्' प्रापद्यत । कीदृशम् 'चक्षुर्वन्य' चक्षुषो वनितार
 सभिभक्तार चक्षुष प्रदातारम् । छान्दस कर्तारि 'इत्यः । यडा-कृणितान् कृणिविपलाङ्गः, तस्या
 पय 'कौण्ये । पितुरश्विन्यापत्तिकथन पुत्रस्य व्यापनाश्विन द्योतयितुम् । पित्रा सरूपो हि सन् १५
 पुत्रो भवतीति । 'जानकिम्' अयात् 'चक्षुषो लाभाय', चक्षुषो वनन सगजन चक्षुर्वन्य, तत्
 जानकिमयात् । याञ्जाकनी वा यानि, चक्षुर्लाभ तमयाचतेति । चक्षुरेव वा वननीय चक्षुर्वन्य, तत्
 तमयाचतेति । भाजस्यान् दीप्तिमान् । उभयत आग्नेयाप्रथाकपालौ पुरोडाशौ, मये सौर्यभरुः ॥
 अप्रे चक्षुषेति ॥ 'अप्रे' हेतोर्यथाक्षु प्रयन्ते तेनेत्यर्थः । विभक्तिन्यत्ये वा अग्निना
 'चक्षुषा इति । एत 'सूर्यस्य इति ॥

तन्मते सर्वदृष्टोरता दीर्घशामाभिज्ञान्ये ॥

रजन इति ॥ अथाद्ये चक्षुष्कामस्य त्रिहविष्कामिष्टिं विधानु प्रसंगित- 'रज्जो वै कौण्ये-
 क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्यमयात् तस्मा एतामिष्टिं निरवपदप्रये भार्जस्यते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमप्रये भार्जस्यते पुरोडाशमष्टाकपालं तयैवास्मिन्चक्षुर्दधात्' इति ॥ रजननामक. कश्चिन् पुत्राय
 क्रतुशिक्षणार्थं पुत्रम् 'अयात्' प्राजोत् । 'रजन कुणोपत्यं, क्रतुजित् जनकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्यक्रतुर्वा २५
 एतेर्वनन संभजनं तद्वर्द्धनमि चक्षुर्वन्यः, रोगोपहर्ता इति समीधानुं दास्यत इत्यर्थः । अग्रे दृष्टिवाटया
 'क्रतुजिते प्राप त्रिहविष्कामेष्टान् तस्यान्व प्राजोत्वात् ॥

य इति ॥ विधाने- 'यथापुत्रशामः श्यात् तस्मा एतामिष्टिं निरपेदप्रये भार्जस्यते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं सौर्यं चरुमप्रये भार्जस्यते पुरोडाशमष्टाकपालमर्थेवं चक्षुषा अयात् कि एवमित्ये नृद्वेभ्य देवा

मनुष्यां वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य देवा अग्नि चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोर्ष
धावति तायेवास्मिश्चक्षुर्धृत्तश्चक्षुष्मानेय भवति यदाग्नेयौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन् तत्
प्रति दधाति यत् सौर्यो नामिकां तेनाभितः सौर्यमग्नेयौ भवतस्तस्माद्भितो
नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते

५ मनुष्यां । धीति (१) । पश्यन्ति । सूर्यस्य । देवा । अग्निम् । च । एव । सूर्यम् । च । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । चक्षु । धृत्त । चक्षुष्मान् ।
एव । भवति । यत् । आग्नेयौ । भवत । चक्षुषी इति । एव । अस्मिन् । तत् । प्रतीति । दधाति ।
यत् । सौर्ये । नासिकाम् । तेन । अभित । सौर्यम् । आग्नेयौ । भवत । तस्मात् । अभित ।
नासिकाम् । चक्षुषी इति । तस्मात् । नासिकया । चक्षुषी इति । विधृते इति वि-धृते ।

१० यदाग्नेयविति ॥ यस्माद्भित 'आग्नेयौ पुरोडाशौ 'भवत, तस्मादाग्नेये 'चक्षुषी
'अस्मिन् यजमाने निपन्नचक्षुषि 'प्रति 'दधाति पुन त्यापयति । 'यत् 'सौर्यं मध्ये भरति
'नासिका 'तेन अस्मिन् प्रतिदधात्येव, नासिकया विधृते हि चक्षुषी पश्यत । अभित. सौर्यमिति ।
'अभित उभयत आदावते च सौर्यस्य । " अभित परित " (पा-भा २ ३ २) इति
द्वितीया । यस्मादन् 'तस्मात् 'नासिकाम् 'अभित 'चक्षुषी, 'तस्मात् एव 'चक्षुषी 'नासिकया
१५ 'विधृते ॥

अग्निं धेयं सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति तायेवास्मिश्चक्षुर्धृत्तश्चक्षुष्मानेय भवति ' इति ॥ 'भानस्ते
'दीप्याधिवयुक्ताय । उग्नेयनिम्नेपमज्ञायामनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च यदाचिज्ज्वलति यदाधिव उप
नाम्बर्धिते । तस्मात् 'अनित्यत्वयाम्बलक्षणेन मनुष्यदृष्टिरनेश्च तत्स्थ । देवानां रचनितियग्वात् सूर्यप्रकाश-
वद्विस्त्या तदीया दृष्टिरित्यन्ति तस्या 'सूर्यत्ववन्ध ॥

२० यदिति ॥ आदावद्वयमप्ययति सौर्यं 'चक्षुर्धृत्तश्चक्षुर्वर्तिनायिकारामायेन' प्रसायति- 'यदाग्नेयो
भयश्चक्षुषी एवास्मिन् तत् प्रति दधाति यत् सौर्यो नागिवा तेनाभित सौर्यसाग्नेयो भवतस्तस्माद्भितो
नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते' इति ॥ तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन् यजमाने चक्षुषो प्रतिष्ठा ।
'तेन सौर्येण नायिकया 'प्रतिष्ठा । 'नायिकया 'चक्षुषी 'विधृते परस्परमिध्रजाभावात् 'विधिष्यन्त
स्याग्निने । अत्राऽऽपस्य प्रथमस्य " उग्ने इत्यप्यज्य यदा " (मैत्रे २ ४ १४) इति पुरोनुवाच्य

२५ " वि उवेतिवा वृत्ता भावति " (मैत्रे २ ४ १४) इति यावत् ॥

यामानी इति ॥ परमस्य मन्त्रापरनत्तु । यावदियु विधृते- 'तमानी यावदानुवाच्ये भवन्
यामान् दि चक्षु लक्ष्मणे' इति ॥ 'तमानी एवविधे ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासु धीरश्रेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु
भूयासमुग्रश्रेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासमभिभूश्रेत्ता वसुविदामन-
मस्यामनस्य देवा ये संजाताः* कुमाराः* समनसस्तानहं कामये हृदा ते मा

ध्रुव । असि । ध्रुव । अहम् । संजातेष्विति स जातेषु । भूयासम् । धीर । चेत्ता । वसुविदिति
५ वसु-वित् । ध्रुव । असि । ध्रुव । अहम् । संजातेष्विति स-जातेषु । भूयासम् । उग्र ।
चेत्ता । वसुविदिति वसु वित् । ध्रुव । असि । ध्रुव । अहम् । संजातेष्विति स जातेषु ।
भूयासम् । अभिभूस्त्वभि भू । चेत्ता । वसुविदिति वसु वित् । आमनमित्या मनम् । असि ।
आमनस्येत्या-मनस्य । देवा । ये । संजाता इति स जाता । कुमारा । समनस इति स मनस ।
तान् । अहम् । कामये । हृदा ।

१० अथ साग्रहिणीमिष्टिं विधास्यति ॥ तस्या परिधिपरिधानमन्त्रा एते- 'ध्रुवोऽसि'
इत्याद्या, याजमानेषु (तैस १ ६ २) व्याख्यातप्राया । 'ध्रुव नित्य 'असि 'अहम् अपि
'सजातेषु 'ध्रुव 'भूयासम् । 'धीर धारयिता 'चेत्ता ज्ञाता 'वसुवित् धनाना वा लब्धा च
भूयासम् ॥ अथ द्वितीय - 'ध्रुवोऽसि' इत्यादि ॥ गतम् । 'उग्र 'उद्गूर्णायुध च, अथ
'चेत्ता च 'वसुवित् च भूयासम् ॥ अथ तृतीय - 'ध्रुवोऽसि' इत्यादि ॥ गतम् ॥ 'अभिभू
६५ अभिभविता शत्रूणा 'चेत्ता 'वसुवित् च भूयासम् इति ।

अथ तस्यामेव पुरस्तात् स्वियकृत उपहोमा - आमनमसि' इत्याद्या त्रय १ ॥ एताश्च
तिस्र पञ्चपदा पङ्क्तयः । 'आमनमस्यामनस्य देवा ये संजाता समनस' इति प्रथमा । 'ये कुमारा

अष्टमे दधिकामस्य त्रिहविकेशिरीरिता ॥

ध्रुव इति ॥ अथ नवमे 'साग्रहिणीमिष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकप्रासान् " गन्धर्वोऽसि विश्वावसु "
२० (तैस १ १ ११) इत्यादिकान् परिधिमन्त्रानपवदितु मन्त्रात्तराणि दर्शयति- 'ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः
सजातेषु भूयासु धीरश्रेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासमुग्रश्रेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः
सजातेषु भूयासमभिभूश्रेत्ता वसुवित्' इति ॥ इ मध्यमपरिधि, एव 'स्थिर 'असि त्वदीयस्थापनेन 'अहम्
अपि ज्ञातिषु मध्ये स्थिर 'भूयासम् । किं च धैर्यवानमिन्नो धनवाश्च भूयासम् । एव दक्षिणोत्तरपरिधि
मन्त्रयो 'व्याख्या । शार्दीना प्रतिवादिपरिधित्याय 'आज्ञाधारित्यमुप्रवम् । आज्ञामुह्यत्य प्रतिघादिन
२१ निरस्तृतरव अभिभूयम् ॥

१-१ मे-उद्गूर्ण । २ मे- 'प्रय' नास्ति ।

१ इता-धृ-शामर्हणा । २ इ-ध्रुव । ३ हो-पारुष्या च ४-धन ह्यजा च ।
४ इ-हो-व्याख्यम् । ५ अउ पा-अपरत्यम् । ६ अआउ पा-तिरप्यत्यम्, क जो ङ ना
हा हो-नित्कृत्यम् ।

काम्या इष्टव]

कामयन्ता२ हृदा तान् म आमनसः कृधि स्वाहाऽऽमनमस्ता(१)मनस्य देवा याः
स्त्रियः समनसस्ता अहं कामये हृदा ता मा कामयन्ता२ हृदा
ता म आमनसः कृधि स्वाहा

ते। माम्। कामयन्ताम्। हृदा। तान्। मे। आमनस इत्या मनसु । कृधि। स्वाहा। आमनमित्या मन्म्।
असि(१)। आमनस्येत्या मनस्यु। देवा। या। स्त्रियं। समनस इति स मनसु। ता। अहम्। ५
कामये। हृदा। ता। माम्। कामयन्ताम्। हृदा। ता। मे। आमनसु इत्या मनसु। कृधि। स्वाहा।

इति द्वितीया । ' या स्त्रिय ' इति तृतीया । तत्र ' आमनससि ' इत्यादिक सर्ग द्वितीयेऽपि
मन्त्रे विनियुज्यते । ' तृतीये तु मन्त्रलिङ्गाद्देदात् सर्ग पुनराम्नायते ' एते । उपहोमा साम्रहिण्या
एवाङ्गमृता । आमनमिति च ' आमनकर साम्रहिण्याख्य कर्मोच्यते, ह्यमान वाऽऽज्यम् । अत्र
सामर्थ्यात् सम समासे आकार आगत । सगृहीत मनोऽरिमिति ' आमनम् । छादसोऽन्य १०
शेष । यथा- आभिमुख्येन मनन करोतीत्यामनम् । पचाषच् (पा ३ १ १३४), छान्दस पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । पचाञ्जन्तेन वा प्रादिसमास ५ । ईदृशयास्य सवन्धिनो हे ' देवा, यूयर्षीद
श्रोतुम् ' अर्थे यदामन ब्रूहे इति । देवेभ्य आवेद्य पुनरप्यामनमाह- ' ये ' सनाता मया
समानजमान । कुमारानां स्त्रीणां च वक्ष्यमाणत्वात् महात् ' पुमास इति गम्यते । ब्राह्मण
च भविष्यति- ' एतावतो वै सजाता ये महान्तो ये क्षुल्लका या स्त्रिय ' इति । तत्र गोबली १५

आमनमिति ॥ परिधिमन्त्रान्ताद्योपहोममन्त्रान् पठति- ' आमनमस्यामनस्य देवा ये सनाता
कुमारा समनसस्ताव कामये हृदा ते मा कामयन्ता२ हृदा तान् आमनस कृधि स्वाहाऽऽमनमस्ता
मनस्य देवा या स्त्रिय समनसता अहं कामये हृदा ता मा कामयन्ता२ हृदा ता मा आमनस कृधि स्वाहा'
इति ॥ अत्र ' सनाता कुमारा ' इति पदभेदमथलम्ब्यावशिष्टानुपद्रेण मन्त्रद्वय द्रष्टव्यम् । सनातान् ' आकाम
यितु भवतु इति ' आमनम् । ' हे ह्यमानाज्य, त्व ' तावन्तम् ' अस्ति । अत ' आमनस्य सनातान् ' आकामयितु २०
मन्वानस्य ' यजमानस्य ' ये ' सनाता शक्तिप्रभृतय ' समनस ' समनसका अनुकृता सन्ति, हे ' देवा,
' तान् सजातान् ' अहं ' हृदा चित्तेन ' कामये । ' ते च ' मा ' हृदा ' कामयन्ताम् । ' तान् सजातान् ' मे मन्वष्य
' आमनस ' मामाकामयितु मन्वानान् वरु । इदमाज्य स्वाहुतम् । एव कुमारमन्त्रस्यामन्त्रो इत्यर्थः ॥

३ मै४- अनुपज्यते । ४-४ त १ त २ ल- ' तृतीये तु पुनराम्नायते ' नास्ति । ५ मै-
आमननकारणम् । ६ मै४- ' समाद्य ' इत्यस्यानन्तरम् ' ईदृश त्यमसि ' । ७ त १ त २ मै ल- अहंति । ८
८ त १ त २ मै ल- पुत ।

७ अ इ उ जो पा १८ हा- आकारयितुम् । ८ क जो ता हा- हे आमन । ९ अ उ जो पा
१८ हा- आकारयितुम्, १- तो कारयितुम् । १० ट हो १- ' यजमानाय ' गणित । ११ ट हो १-
समानमन्त्रान्ता । १२ अ उ- मा तारयितु पा - मामननारयितु १८ हो १- मामननारयितु जो हा-
मन्त्रार्थं कारयितु । २०

वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्धेयद्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन
भागधेयेनोप धावति त एवासं सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति सांग्रहणी
भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन एव सजातानां (२) गृह्णाति

वैश्वदेवीमिति वैश्व - देवीम् । सांग्रहणीमिति सा - ग्रहणीम् । निरिति । वपेत् । प्रामकाम इति
५ प्राम - काम । वैश्वदेवा इति वैश्व - देवा । वै । सजाता इति स - जाताः । विश्वान् । एव ।
देवान् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग - धेयेन । उपेति । धावति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति
स - जातान् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । सांग्रहणीति सा - ग्रहणी । भवति ।
मनोग्रहणमिति मनः - ग्रहणम् । वै । संग्रहणमिति स - ग्रहणम् । मनः । एव ।
सजातानामिति स - जातानाम् (२) । गृह्णाति ।

१० वर्दन्वायेन प्रयमेन महता समानजातानां ग्रहणम् । समनसः समानमनसः सगतमनसो वा ये
सजाताः महान्तो मम समनस तान् अह कामये हृदा हृदयेन, समनस एव सदा कामये ।
एते अपि मा तादृशमेव कामयन्तां हृदा हृदयेन । अनधानार्थं हृदयग्रहणम् । त्वमपि तान
आमनसः आगतमनसः सगृहीतमनसः वृधि कुरु । शपो लुकि “श्रुशुपुष्टम्” ।
(पा ६.४.१०२) इति धिमान् । स्वाहुतमिष्ट करोमीति ॥ अथ द्वितीयः—आमनमिष्यादि ॥
१५ वास्ययौवनयोर्मध्ये वर्तमाना कुमारा । समानमनसत् स्वाहान्तम् ॥ अथ तृतीय—
आमनमिष्यादि ॥ सर्प समानम् ; स्वीडिद् तु विशेषः ॥

इदानीमिति विदधाति— वैश्वदेवीम् इत्यादि । मनस संग्रहणस्य हेतुत्वेन सवर्णिनां
सांग्रहणी इष्टिः । चरत्र श्रप्यते ॥

वैश्वदेवीमिति ॥ इदानीमिति विधत्ते— वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्धेयद्रामकामो वैश्वदेवा वै
१० सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवासं सजातान् प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
इति ॥ मनसा परस्परमेवमनेन सम्यक् स्वीकार. संग्रहणम् । तद्यथा मिष्याविति सा सांग्रहणी ॥
सांग्रहणीति ॥ तदेतदमिष्येति विधत्ते प्रसंगान्— सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं
मन एव सजातानां गृह्णाति इति ॥ ज्ञानिमनस स्वाधीनत्वेन इत्यं “मनोग्रहणं, तदेव संग्रहण-
मिष्युच्यते । मन सांग्रहण्येव सजातानां मन. स्वार्थान् करोति ॥

१५ १-१. ११ ती. ३. ११- प्रयमे महताम् । १०. १- ‘त्वमपि’ इत्ययमन्तां ‘मे’ । ११-११-
१- ‘वर्तमानम्’ ।

११. ४. १- ‘सम्पत्’ निति । ११. ४. १- ‘मनोपरात्’ निति ।

वान्या इदम]

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहम् संजातेषु भूयासमिति परिधीन् परि दधात्याशिषमेवैतामा
शास्तेऽर्था एतदेव सर्वं सजातेष्वपि भवति यस्यैवं विदुष एते परिधयः परिधीयन्त

ध्रुम् । असि । ध्रुम् । अहम् । सजातेष्विति स जातेषु । भूयासम् । इति ।
परिधीनिति परि धीन् । परीति । दधाति । आशिषमिवां शिषम् । एव । एताम् । एति ।
शास्ते । अथो इति । एतत् । एव । सर्वम् । सजातेष्विति स-जातेषु । अर्थाति । भ्रूति । ५
यस्य । एवम् । विदुषं । एते । परिधय इति परि-धयं । परिधीयन्त इति परि धीयन्ते ।

‘ध्रुवोऽसि’ इत्यादिना आम्नाताना मन्त्राणा त्रिनियोग दर्शयति । ‘आशिषम्’ इति
‘ध्रुवो भूयासम्’ इत्यादिकात् । ‘अथो अपि च सजातेषु मध्ये एतत् सर्वं भ्रूति यत् ध्रुव
धीन् वसुत्रिलमिवादि । एतत् सर्वं यथा ध्रुयते तथा भ्रूति । ‘यद्वा-एतत् सर्वं प्राप्नोति । भू
प्राप्तौ । न प्राप्तप्राप्तिमात्रमेवेति’ भाग । ‘यस्य एव विदुष एतैर्मन्त्र एते परिधय परिधीयते ॥ १०

ध्रुम् इति । आदावाम्नाताद् मन्त्राद् विनियुङ्क्ते-‘ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहम् सजातेषु भूयासमिति
परिधीन् परि दधात्याशिषमेवैतामा शास्तेऽर्था एतदेव सर्वं सजातेष्वपि भवति यस्यैव विदुष एते
परिधय परिधीयन्ते’ इति ॥ त्रिष्वपि मन्त्रेषु ‘भूयासम्’ इत्यभिधानादाशासन सम्भवे । किं च ‘एव
विदुष एतैर्मन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थित सर्वमधिक संपद्यते ॥

आमनमिति ॥ मन्त्रान्तराणि विनियुङ्क्ते-आमनमस्यामनस्य देवा इति त्रिर वाहुवीर्जुदो- १५
त्येतावन्तो ये सनावा ये महान्तो ये क्षुलका या स्त्रियस्तानेवाय रुद्धे त एनमवच्छा उप तिष्ठन्ते’ इति ॥
अत्र ‘सजाता’ इत्यादिके मन्त्रभागे ‘समनस’ इत्याद्युत्तरभागेऽनुपज्ञनीय । ‘तुमारा’ इत्यादिके
मन्त्रभागे ‘आमनममि’ इत्यादिमन्त्रपूर्वभागेऽनुपज्ञनीय । तथा सति ‘त्रिभिर्मन्त्रैराहुतित्रय संपद्यते ।
स्यकुले-‘स्वजातिसु मध्ये’ स्वग्रामे ‘ये ये महान्त पुरया प्रौढः ये च क्षुलका बाला या च
पत्नीभगिनीमात्रादय स्त्रिय एतावन्त एवापेक्षिता’ सजाता ताद् अनवेष्टया स्वापीनाम् करोति ॥ २०
‘ते च जना स्वापीना एव सन्त’ एन सेवन्ते ॥

१२ तंर मैल-‘यद्वा’ नास्ति । १३ मैर-‘प्राप्तिमेवेति ।

१५ ङर्हो-‘तैर्मन्त्रैः ।

१६ आ क ङर्हो-‘इत्यन्ते ।

१७ अ आ उ क जो ना पा हा-‘इत्याद्युत्तरभागे’ ।

१८ अ उ पा-‘मन्त्रभागे’, ङर्हो-‘इत्यादिपूर्वभागे’ ।

१९ इ-‘एभिर्मन्त्रैः’, अ उ पा-‘प्रतिमन्त्रैः ।

२०-२० ङर्हो-‘स्वजातिसु मध्ये’ नास्ति ।

२१ ट-या ।

२२-२२ ङर्हो-‘एव मन्त्र’ नास्ति ।

आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै सजाता ये महान्तो ये
क्षुल्लका याः स्त्रियस्तानेवाव रूद्धे (३) त एनमवरूद्धा उप तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

[स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रूद्धे पञ्च च ।]

आमनमिल्या-मनम् । असि । आमनस्येत्या - मनस्य । देवाः । इति । तिस्रः । आहुतीरित्या-हुतीः ।
५ जुहोति । एतावन्तः । वै । सजाता इति स-जाताः । ये । महान्तः । ये । क्षुल्लकाः । याः ।
स्त्रियः । तान् । एव । अवेति । रूद्धे (३) । ते । एनम् । अवरूद्धा इत्यवरूद्धाः । उपेति । तिष्ठन्ते ॥९॥
[मैत्रं २.३.२; कांशं १२.२]

‘ आमनम् ’ इत्यादि त्रिष्टुतः पुरस्तात् तिस्रः सुवाहुतीरुपजुहोति । क्षुल्लकाः क्षुद्राः
कुमाराः । क्षुभ्रं लान्तीति *क्षुल्लकाः । कान्तात् कुत्सायां प्रागिवीयः कः* ॥

२.० तृतीये नवमोऽनुवाकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सांग्रहण्यां तु परिधीन् परिधत्ते भुवस्त्रयात् ।

१ क्षामनेति त्रिभिस्त्र उपहोमास्त्रयो मताः ॥

मन्त्रमेदः सजातेति कुमारैति पदद्वयात् ॥ १ ॥

१५ अत्र मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ आमनाहुतिभिर्वाध्या अनूयाता न वाऽग्रिमः ।

“ त्रित्यलिङ्गाद्विदिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तमः ” ॥ (जैन्वा १०.४.१०) इति ॥

सांग्रहणीष्टो धूयते— ‘ आमनमस्यामनस्य देवा ये सजाताः इति निय आहुतीर्जुहोति ’ इति ।

२० एतामितिसिद्धिराहुतिभिः प्राहृतास्त्रयोऽनूयाताः वाध्याः । कुतः ? त्रित्यलिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे (१०.४.८-९)

तस्य दशमं वाध्याविदिष्टाहुतपञ्चभावेन मा भूद्याप्यत्वम् । इह तु त्रित्यविदिष्टत्वादनूयाता वाध्वन्ताम् । पश्चा-

त्तदनुपादेन मन्त्रगुणविधानान् प्राहुतमन्त्रवाध इति पूर्वं पक्षः । किं त्रित्यमात्रमनूय मन्त्रमहिता आहुतयो

विधीयन्ते, आहोस्त्रिन् त्रित्यविदिष्टा आहुतीरनूय मन्त्रविधिः । आद्ये “ त्रित्यमग्न्यादिष्वपि सायेन तानूयात-

२५ त्तिहम् । द्वितीये विदोषयविदोष्ययोर्हेद्वयोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मान् यस्मान्तरविधानाद् वाधः, किं तु

समुपपद्यः । तत्र मध्योक्तिर्निहम् । तथा वाऽऽगनायने— “ यत् प्रयाजानूयातानां पुरस्ताद्भोपरिष्टाद् जुहुया-

३५ र्वाहिरामन सजातानादृतीयाय यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामन धत्ते ” (मैत्रं २.२.२)

इति धीमग्न्यापगवाधेविरचिते माधवीये वेदांगप्रकरणे कृत्वायतुर्वेदीयवैतरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयाकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

काम्या इष्टवः]

यन्नयमैत् तन्नवनीतमभवद्यदसर्पत् तत् सर्पिरभवद्यदार्धियत् तद्घृतमभवदश्विनोः
प्राणोऽसि तस्य ते दत्ता ययोः प्राणोऽसि

यत् । नवम् । ऐत् । तत् । नवनीतमिति नव-नात् । अभवत् । यत् । असर्पत् । तत् । सर्पिः ।
अभवत् । यत् । अर्धियत् । तत् । घृतम् । अभवत् । अश्विनोः । प्राण इति प्र-अनः । असि ।
तस्य । ते । दत्ताम् । ययोः । प्राण इति प्र-अनः । असि ।

अथ “अग्निं वा एतस्य” (तैसं २.३.११) इत्यादिपञ्चदशविरिष्टिविषयते । तन्वामाज्या-
वेक्षण अनुवर्तयति- ‘यन्नयमैत्’ इत्यादि ॥ ‘यत् यस्मात्’ नवम् ‘ऐत् नवमेव’ उपलब्धि
गच्छति उद्धृतमभवत् तस्मात् ‘नवनीतम्’ अभवत् । नवनीतं गतम् । दासीभारादिर्द्रव्यः
(पा ६.२.४२) । यद्वा नव नीतमस्येति बहुव्रीहिः । यस्मात् ‘असर्पत्’ विसृतमभवत् तस्मात्
सर्पिणात् विसर्पणात् ‘सर्पिः’ अभवत् । यस्मादुपारे तत् ‘अर्धियत् तस्मादपि सूक्ष्मं संहृतमभवत्,
तस्मात् ‘घृतम्’ अभवत् । घृद् अवस्थाने । छान्दसो वर्णविपर्यासः । तादृशं च त्वमसि । तत्र
पलेता अवस्थाः परोक्षवज्रिदिश्यन्ते ॥

अयोपहोमाः- ‘अश्विनोः’ इत्यादयश्चचारः ॥ ‘अश्विनोः’ प्राणः त्वम् ‘असि, हे
यजमान, त्वदधीनजीवित्वात् । प्राणितीति प्राणः, पचायच् (पा ३.१.१३४) । प्राणनायुर्वा ।

इष्टिः सांप्रहृणी प्रोचता नवमे प्राणनामिणः ॥

१५

अथ व्यवहितेनैवाद्दानुवाक्येनाऽऽयुष्कमेष्टि विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान् पठति ।

यदिति ॥ कल्पः- “यन्नयमैत् तन्नवनीतमभवद्यदित्याज्यमयेद्य” (आपश्रौ १९.२३.१३) इति ।

अनेन प्राकृतः “आज्यमसि (तैसं १.६.१) इत्यवेक्षणमन्त्रो वाधितः । पाठस्तु- “यन्नयमैत् तन्नवनीतम-
भवद्यदसर्पत् तत् सर्पिरभवद्यदार्धियत् तद्घृतमभवत्” इति ॥ ‘यत् यस्मात्’ वारणाद्घृतम् उद्भियमाणं ‘सत्’
‘नवम्’ ‘ऐत् नवं’ नूतनं ‘ल्पमभवत् तस्मात्’ नवं च तद्वर्तिं चेत्युद्धृतस्य^१ सारपिण्डस्य नवनीतनाम
संपन्नम् । ‘यत् यस्मात्’ वारणाद्घृतस्यैवं सन्नि पिण्डो विलीयमानः ‘असर्पत्’ प्रमृतोऽभूत् तस्मात् ‘सर्पिः’
इति नाम । यस्मात् प्रमृतस्य शीतलपात्रस्थापनेन तापुनः ‘अर्धियत्’ तत् घृतीभूतमभवत् तस्मात् ‘घृतम्’
इति नाम । घृ क्षरणदोषोऽस्ति जातोऽनेन तद्घृतं, किं तु ‘घृतमित्यस्य घृतरस्य घृतरादौः ॥

अभिवनोरिति ॥ कल्पः- “उपहोमकालेऽश्विनोः प्राणोऽसिभ्यैः प्रतिमन्त्रं घृतुर उपहोमान्
उद्धोति” (आपश्रौ १९.२४.१) इति । पाठस्तु- ‘अश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्ता ययोः प्राणोऽसि

१. मे- तन्नयम् । २-२. तं. तं. मे- ‘गवम्’ इत्यन्वयान्नं ‘उद्धोतिमिति नवनीतम्’ ।

३. तं. तं. मे. ल- ‘जीवनपार’ ।

१ उ. पा. ४- तन्नं । २. ४- घृतममात् । ३-३. अ- नानीतं तेन उद्धोतस्य

क. जी. ना. हा- गो च तन्नी च नानी तेन उद्धोतस्य, ४. १- नानी चेत्यन्वयः । ४. ६- ‘लेमंर’ ।

५. ४- ‘तत्’ नाम्नि । ६. आ- वृत्तमित्यर्थः ।

तेन... २५

३०

स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि
 तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि (१) तस्य ते
 ददतु येषां प्राणोऽसि स्वाहा
 घृतस्य धारामृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्रयतां मरुद्भिः ।
 तत् त्वा विष्णुः पर्यपश्यत् तत् त्वेडा गव्यैरयत् ॥

स्वाहा । इन्द्रस्य । प्राण इति प्र अन । असि । तस्य । ते । ददातु । यस्य । प्राण इति
 प्र अन । असि । स्वाहा । मित्रावरुणयोरिति मित्रा वरुणयो । प्राण इति प्र अन । असि ।
 तस्य । ते । दत्ताम् । ययोः । प्राण इति प्र अन । असि । स्वाहा । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्राण
 इति प्र-अन । असि (१) । तस्य । ते । ददतु । येषाम् । प्राण इति प्र अन । असि । स्वाहा ।
 १० घृतस्य । धाराम् । अमृतस्य । पन्थाम् । इन्द्रेण । दत्ताम् । प्रयतामिति प्र यताम् । मरुद्भिरिति
 मरुत्-भि । तत् । त्वा । विष्णुः । परीति । अपश्यत् । तत् । त्वा । इडा । गवि । ऐरयत् ।

उपचारो वा, अश्विनो प्राणस्थानीयत्वमसि यागद्वारेणोपकारकत्वात् । तस्य तादृशस्य ते तव
 दत्ताम् अश्विनौ । कम् ? प्राण, सामर्थ्यात् आयुष्कामेष्टित्वात् । को ? अश्विनौ ययो प्राण
 त्वम् असि, अत आत्मार्यमेव तत्र प्राण दत्ताम् इति ॥ इन्द्रस्येत्यादि ॥ समानम् ॥

१५ पुनराज्यमवेक्षयति - ' घृतस्य धाराम् ' इति ॥ त्रिष्टुबिय बृहती वा । हे आज्य, घृतस्य
 शेरितस्य निलीनस्य तत्र धाराम् । यद्वा- उदकधारा वृष्टिहेतुम् । अमृतस्य अमृतस्य पया
 यागद्वारेण प्राप्तिहेतुम् इन्द्रेण ईश्वरेण दत्ताम् उत्पादिताम् । यद्वा- इन्द्रेण यजमानेन देवेभ्य
 दत्ताम् । प्रयताम् प्रकर्षेणोपादिता शोधिता वा मरुद्भिः । तत् तादृक्स्वभावात् त्वा विष्णु

स्वाहेन्द्रस्य प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्ता ययो
 २० प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽसि स्वाहा इति ॥ हे यजमान,
 त्वम् अश्विनो प्राण अस्ति प्राणवन् त्रियोऽसि, तस्मान् ययो प्राण अस्ति तस्य अश्विनो तस्य ते
 प्रियस्य त्वाऽऽयुर्हेतुम् प्राण दत्ताम् । प्राणमिन्द्रेण त्वामर्थ्यान् लभ्यते । तयोराश्विनोरिदमान्य स्वाहा
 हुतामस्तु । ण्यमुत्तरेणु योज्यम् ॥

घृतस्येति ॥ कल्प - " यस्यादिर आज्य तद्विरेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतया वेदिभ्योर्वा
 २५ गार्धपति । तद्यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धारामृतस्य पन्थामिति " (आपश्री १९ २४ ३-४) इति ॥
 पाठान्तु - ' घृतस्य धारामृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्ता प्रयता मरुद्भिः । तत् त्वा विष्णुः पर्यपश्यत् तत् त्वेडा

४ ती१ ती२-३- किम् । ५ गी- शारितग्य ।

७ अ४- आश्री १ । ८ आ- पर्याज्ये तेषां । ९ अ आ इ क- वेदिभ्योर्वागामादयति,
 हा-ने-भ्ये-ता गन्थी ।

कान्या इष्य]

पावमानेन त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देवस्त्वा सधितोऽसृजतु
जीवातवे जीवनस्यार्थे बृहद्रथन्तरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिष्टुभो वर्तन्या शुक्रस्य वीर्येण
देवस्त्वा सधितोऽ (२) सृजतु जीवातवे जीवनस्यार्थे

पावमानेन । त्वा । स्तोमेन । गायत्रस्य । वर्तन्या । उपाशोरित्युप अशो । वीर्येण । देव ।
त्वा । सधिता । उदिति । सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यार्थे । बृहद्रथन्तरयोरिति बृहत्-रथन्तरयो । ५
त्वा । स्तोमेन । त्रिष्टुभ । वर्तन्या । शुक्रस्य । वीर्येण । देव । त्वा । सधिता । उदिति (२) ।
सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यार्थे ।

व्यापक यजमानो वा 'परि' 'अपरयत्' । 'तत तादृश' 'त्वाम्' 'इडा पृथिवी' 'गत्रि' 'पेरयत्'
'यागादिक्रमेण पेरयत् उदपादयत् ॥

कन्विज पर्याहु - 'पावमानेन' इत्यादि ॥ हे यजमान, त्वा 'पावमानेन, पनमाना १०
बहिष्पनमानादय, तेषा सवधिता 'स्तोमेन स्तवनेन, 'गायत्रस्य छन्दस' 'वर्तन्या मार्गेण
सोमानयनमार्गेण, 'उपाशो ब्रह्मस्य 'वीर्येण 'त्वामुसृजत्विति, 'देव' 'सधिता त्वाम्' 'उत्' 'सृजतु
आमपात्रिर्गमयतु । प्रत्येकान्वयाय 'त्वा' इत्यभ्यानुवृत्ति । पावमानेन स्तोमेन त्वामुसृजतु,
गायत्रस्य वर्तन्या त्वामुसृजतु, उपाशोर्वीर्येण त्वामुसृजत्विति । 'जीवातवे जीवनहेतवे औपधादय,
'जीवनस्यार्थे जीवनप्रदायै । जीवनशब्दात् क्यच्, छन्दस्यसुगामग (पा ७ १ ५०), " अ १५
प्रत्यपात् " (पा ३-३ १०२) 'इत्यकारप्रत्यय ॥ बृहद्रथन्तरयोस्त्वेत्यादि ॥ समानम् ॥

गपेरयत्' इति ॥ 'पृतस्य' 'धारम्' । ' ' बनेहेत' इत्यभ्याहार ॥ 'कीर्त्तार् धारम्' ? 'अपृतस्य' 'पन्था'
कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, 'इन्द्रेण पृष्टिवृषोःपस्थादिपरस्परया' 'दत्ता संपादिता, 'मरदि
'वैश्याधिपे' 'प्रयता' 'विक्रयाय आण्डेपु प्रयत्नेन सधिताम्' ॥ हे पृत, 'तत्' 'त्या' 'तथादिर्ध' 'त्या'
विष्णुयदशो यजमान' 'पर्यषयन्' परिषयति । 'इडा पथमिमानिनी देवता धारता त्वा' 'गत्रि' 'पेरयत्' २०
मेरपदि गोपु स्यापयति ॥

पावमानेनेति ॥ कस्य - 'अथास्य मया दक्षिण इन्मे गृह्णाति । मयम् ' इतर अस्त्वितो' ॥
हस्तमन्वारभ्य यजमान पर्याहु पावमानेन त्वा स्तोमेनेति" (भाष्ये १९ २४ ५-९) इति । पाठस्तु- 'पावमानेन ;
त्वा स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देवस्त्वा सधितोऽसृजतु जीवातवे जीवनस्यार्थे बृहद्रथन्तरयोस्त्वा

६-६ मेर- परिपयति तादृशम् । ७ तं तं तं मेर- उदयादि । ८ मेर- प्राधान्यात् १५
तस्य वीर्यस्याम् । ९ तं तं तं- इत्याकार ।

१०-१० को ना हा-अनेहेत इति शेष, अ-अनेध इत्यभ्याहार । ११ हो-केवर्षीर्येण ।
१२-१२ आ क जो ना हा-अपानाण्डेपु प्रयत्नेन भूताम्, अ-किनामाण्डेपु प्रयत्नेन केपिता । १३
अ शेर-तादृशिन्यत् । १४-१४ अ इ-कस्त्रिभ, उपा-धारमार्थिन, को ना हा-वर्तं मन्विज ।

अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्स्यै वर्तन्त्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण
देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया
इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि प्रियं रेतो वरुण सोम राजन् ।
मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत् ॥

- ५ अग्ने । त्वा । मात्रया । जगत्स्यै । वर्तन्त्या । आग्रयणस्य । वीर्येण ।
देवः । त्वा । सविता । उदिति । सृजतु । जीवातवे । जीवनस्यायै ।
इमम् । अग्ने । आयुषे । वर्चसे । कृधि । प्रियम् । रेतः । वरुण । सोम । राजन् ।
माता । इव । अस्मै । अदिते । शर्म । यच्छ ।
विश्वे । देवाः । जरदष्टिरिति जरत्-अष्टिः । यथा । असत् ।

- १० अग्नेस्त्वेवादि ॥ अग्निर्नीयते यया सा ^१अग्नेः मात्रा अग्नोरात्मा अग्नेरोरामस्थानीयम् अग्नि-
द्योमसाम यज्ञायज्ञियम् । समानमन्यत् । ^२जगत्स्यै इति पष्ठधर्यं चतुर्थी ॥
हिरण्याद्भूत निष्पन्नन्तमनुमन्त्रयते—' इममग्ने ' इति । त्रिषुषेया । हे ^३अग्ने, ^४इम घृतम् ।
उभयलिङ्गो घृतशब्दः । ^५आयुषे ^६वर्चसे ^७'बलाय चास्य'^८ 'कृधि कुरु । पूर्ववत् शपो उक्त्

- १५ सोमेन त्रिषुभो वर्तन्त्या शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जगत्स्यै
वर्तन्त्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै इति ॥ हे यजमान, त्वां 'सविता
'देवः' उरत्सृजतु दीर्घरोगात् मोचयतु । केन साधनेन ? बहिष्पवमानादीनां संबन्धिना त्रिषुदाद्विस्तोमसाप्येन
स्त्वोमेण, 'गायत्रस्य' वर्तन्त्या गायत्रच्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाद्हरणरूपेण यज्ञप्रसंवादेन, 'उपांशोः
'वीर्येण उपांशुप्रहोमसाप्यसामर्थ्येन । अत्र प्रतिसाधनं चान्यभेदेतान्येतुं त्वेति शब्दस्य पुनरिति । किमर्थम्
२० उरत्सृजतिविति तदुच्यते । 'जीवातवे जीवनहेत्वौपधादिसंवाद्नाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । 'जीवनस्यायै
विरं जीवितुमिच्छ जीवन्त्या तदर्थम् । एवं द्वितीयगृणीयमन्त्रो योजनीयौ । 'अग्नेः' मात्रया 'वीर्येण' अदिते
गीत्या मा नीतिर्मात्रा ^१'यज्ञायज्ञियस्य मानमित्यर्थः' ॥

- इममिति ॥ कथयः—'अथ यजमानो हिरण्याद्भूतं निष्पद्यति । इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि
प्राधन्तमिममन्त्रयते' (आपश्रौत् १९-२४-७-८) इति ॥ पाठस्तु—'इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि दिवश्चे रेतो वरुण
सोम राजन् । मानेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथाऽसत्' इति ॥ हे 'अग्ने, 'इमं यजमानं दीर्घायुषे
वर्णय च 'कृधि ममर्ष कुरु । हे 'वरुण, हे 'सोम' राजन्, 'अस्य यजमानस्य 'प्रियं' रेतः पुत्रोत्पत्त्यर्थं

१०-१०. मे८-५मायुषः ।

१५. २.१.१०१- प्रमीयते० । १६-१६. २.१०१- यज्ञियतामर्षमिति; २-० यज्ञियतामर्षम-
मित्यर्थः । १७. २.१०१- तस्य ।

अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि सोम
आयुष्मा(३)न्त्स ओषधीभिर्यज्ञ* आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्*
तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्देवा* आयुष्मन्तस्तैऽमृतैः

अग्निः । आयुष्मान् । सः । वनस्पतिभिरिति वनस्पति-भिः । आयुष्मान् । तेन । त्वा । आयुषा ।
आयुष्मन्तम् । करोमि । सोमः । आयुष्मान् (३) । सः । ओषधीभिरित्योषधि-भिः । यज्ञ । ५
आयुष्मान् । सः । दक्षिणाभि । ब्रह्म । आयुष्मत् । तत् । ब्राह्मणै । आयुष्मत् । देवा ।
आयुष्मन्तः । ते । अमृतैः ।

(पा २.४.७३), धिमावश्च (पा ६.४.१०२) । प्रिय रेतः, सर्पस्य प्रकृतिभूतत्वात् प्रियत्व रेतस्त्व
च । हे वरुण हे सोमलताभिमानिन् हे राजन् चन्द्र । यद्वा- वल्लीनिकृत्यर्थं राजशब्देन सोमो
प्रियोष्यते । यूयमप्यस्यायुषे कुरुत । किं च- हे अदिते, त्वमपि अस्मै यजमानाय माता इव १०
शर्ष सुख यच्छ देहि । हे त्रिधे देवा, यूयमपि इदं कर्तुमर्हय । किम्, यथा अयं यजमानः
जरदष्टिः जीर्णत्वेन अधिर्व्यासितिर्यस्य । जरामश्नुते इति वा जरदष्टि । छान्दसी रूपसिद्धि ।
असत् भवेत् दीर्घायुः । यथा स्यात् तथा कुरुत । यद्वा- अस्य यजमानस्य यथा जरदष्टिः
जराव्याप्तिः असत् भवेत् तथा कुरुत दीर्घायुष कुरुत । जीर्वितरतृन्प्रत्यय (पा ३.२.
१०४) भावे द्रष्टव्यः । अस्ते । छिति अडागमः (पा ३.४.९४) ॥ १५

ब्रह्मा यजमानस्य हस्त गृह्णाति- 'अग्निरायुष्मान्' इति ॥ अग्नि आयुष्मान् दीर्घायुः ।
सः वनस्पतिभिः आयुष्मान् तैर्हेतुभिः तैर्मा सह । तेन आयुषा उपयेनायुषा त्वाम् आयुष्मन्त

संपादय । हे अदिते पृथिवि, मादयत् अस्मै सुरं प्रयच्छ । हे त्रिधे देवा, अयं यजमानो यथा
जरदष्टिः अमृतं तथा कुर्वन्तु । जराया अष्टिर्व्यासितिर्यस्यासौ जरदष्टिः । ब्राह्मे यीजनं च नरणरहितो
जरामायुःसंपूर्तिपर्यन्तं यथा वशाप्नोति तथा कुर्वन्तिवस्वर्थः ॥ २०

अग्निरिति ॥ कल्पः- "अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान् तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि
सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिर्यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत् तद्ब्राह्मणैरायुष्मद्देवा आयुष्मन्तले-
ऽमृतैः पितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेव त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि" इति ॥ अग्निः आयुष्मान्

११-१६. तं१.तं२-अधस्तात् । १०. तं१.तं२.मै.७- 'यथा' नास्ति । १३. मै.७- स्ते वा । २५

ॐपितर आयुष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ॥१०॥

[विश्वेषा देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्त्या शुरुस्य वार्येण
देवसो सवितोऽसोम आयुष्मान् पञ्चविंशतिश्च ।]

पितर । आयुष्मन्त । ते । स्वधयेति स्व धया । आयुष्मन्त । तेन । त्वा । आयुषा ।

५ आयुष्मन्तम् । करोमि ॥ १० ॥

[मैत्र २३४ कास ११७]

‘करोमि दीर्घायुष करोमि, हे यजमान । सोमादिषु ‘ आयुष्मान् तेन ’ इत्याद्यनुषज्यते । ‘सोम
‘ओषधीभि, ‘यज्ञ ‘दक्षिणाभि, ‘ब्रह्म ‘ब्राह्मणै, ‘देवा ‘अमृतेन, ‘पितर ‘स्वधया ॥
इति द्वितीये तृतीये दशमोऽनुवाक ॥

१० भवति । तत्कथमिति तदुच्यते, ‘स अग्नि ‘वनस्पतिभि ‘आयुष्मान् काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ‘ज्वालापर
म्परया वर्धते न तृषनाम्यति । ‘तेन अग्ने ‘आयुषा अभिवर्धमानेन त्वाम् ‘आयुष्मन्त ‘करोमि । एवमुत्तर
योग्यम् । ‘सोम सोमरम ओषधीष्वभिपूयमाणानु वर्धते । ‘यज्ञ ‘दक्षिणाभि यशीकृतेष्वृत्विधु वर्धते ।
वेदश्च ब्राह्मणेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । ‘देवा च हवीरूपेण ‘अमृतेन जीवन्ति । ‘पितर च
स्वधाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुपद्गद्योतनाय ‘तेन त्वाऽऽयुषा’ इति पुन पठ्यते ॥

१५ अत्र विनियोगसमग्र —

ज्योगामयाधिनस्त्वष्टी यज्ञयेत्याज्यमीक्षते ।

अधिनोरपहोमा स्युर्धृत स्वाभ्याज्यमीक्षते ॥ १ ॥

‘शृष्टृर्विबन्धो ब्रह्महस्त पापेति स्वामिन जायु ।

इम धृत पिबन्त तु स्वामिन मन्त्रयेत ‘हि ॥ २ ॥

२० अग्नि सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्मदेवा पितेति षट् ।

पयोधिनानुपद्गैर्गृह्णीते’ स्वामिहस्तवम् ।

दशमे रथनुयाःऽमिन्मन्त्रा षोडश वर्णिता ॥ ३ ॥ इति ॥

इति श्रीमन्महापणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

त्रिर्नापकाण्ड तृतीयप्रपाठक दशमोऽनुवाक ॥ १० ॥

२५ १८ द हो १ - जगन्धिकम्, १९ - जगन्परम् । १० उ - ते वर्ज्ये, आ ना हा - ते
कल्पिता, २ - गर्गितो । २० द - ने । २१ व - ०र्हयो ।

काम्या इत्यः]

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमश्च रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग्नाविष्णुं आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्योगामयावी स्वाद्यो वा कामयेत सर्व-
मायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालश्च सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालश्च
सारस्वतं चरुमावावैष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसं (१)

अग्निम् । वै । एतस्य । शरीरम् । गच्छति । सोमम् । रसः । वरुणः । एनम् । वरुणपाशेनेति ५
वरुण-पाशेनं । गृह्णाति । सरस्वतीम् । वाक् । अग्नाविष्णु इत्याग्ना विष्णुं । आत्मा । यस्य ।
ज्योक् । आमयति । यः । ज्योगामयातीति ज्योक्-आमयाती । स्यात् । यः । वा । कामयेत ।
सर्वम् । आयुः । इयाम् । इति । तस्मै । एताम् । इष्टिम् । निरिति । वपेत् । अग्नेयम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् ।
सारस्वतम् । चरुम् । अग्नावैष्णवमित्याग्ना-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । १०
अग्नेः । एव । अद्य । शरीरम् । निष्क्रीणातीति निः-क्रीणातीति । सोमात् । रसम् । (१) ।

इदानीं ता पञ्चदशविमितिं विदधाति- 'अग्निं वा' इत्यादि ॥ 'यस्य' 'ज्योक्' 'नित्यम्'
'आमयति आमयः तस्य शरीरादीनि अग्न्यादीन् देवान् गच्छन्ति स्वकारणानुप्रवेशात् कार्य-
रूपनाशात् कर्तारं कार्यशक्त्युपसहारः स्यात् । "रुजार्यानाम्" (पा २.३.५४) इति
यस्येति कर्मणि षष्ठी । यो ज्योगामयावीत्यादि ॥ गतम् ॥ १५

अग्नेरेत्यादि ॥ यत्र यत्र शरीरादीनि गतानि तेभ्य तानि 'निष्क्रीणाति हविःप्रदानेन ।
ततोऽग्नौ यजमानः । यदि अपि गतासु । भवति 'जीवति' एव, किं पुनरायुःशेषवताममय-

इष्टेर्विधास्यमानाया दसमे मन्त्र इति । ॥

अग्निमिति ॥ अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रत्यौषि- 'अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमश्च
रसो वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग्नाविष्णुं आत्मा यस्य ज्योगामयति' इति ॥ 'यं २०
दीर्घेभ्यः धिः षीटयति' 'एतस्य' 'शरीरम्' 'अग्निं प्रविशति, मांसभक्षणं कृशत्वात् । सोमेन रतस्वीकारात्
बलक्षयः । 'वरुणपाशेन ग्रहणादुद्विग्नपथा । 'सरस्वतीम् एतदीया' 'वाक् भाया' 'गच्छति, तेनायं भाषितुं
न शक्नोति । जीवात्मा तु 'अग्नाविष्णुं प्राप्नोति, तेन मुमुषेति ॥

य इति ॥ 'इदानीं विधत्ते- 'यो ज्योगामयावी स्वाद्यो वा कामयेत सर्वमायुरियामिति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपालश्च सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालश्च सारस्वतं चरुमावावैष्णवमेकादशकपाल- २५
मग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसं वारुणैवेन वरुणपाशासुञ्जति सारस्वतेन वाचं दधात्यग्नि- सर्वा
देवता विष्णुर्देवो वेत्ताभिर्धैवेन यज्ञेन च भिषज्यन्तुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव' इति ॥ ज्योगामयायिनो
रोगपरिहारात्मनोरस्य 'वाऽप्यमृत्युपरिहारार्थमिव पञ्चदशविधेष्टिः ॥

१-१. सं१. सं२- 'नित्यम्,यो' इत्येतावान् अशो नास्ति । २. मै४- तस्मै । ० ।

१. ड हो, १- 'यं दीर्घेभ्यः षीटयति' नास्ति । २. ड- 'वाक्' नास्ति । ३. हो१- इष्टिम् । ४. आ- वाऽप्य' । ३०

वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन वाचं दधात्पद्भिः सर्वां देवता विष्णुर्द्युशो
 देवताभिश्चैवैनं युजेन च भिपज्यत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव यन्नयमैत् तन्नवेनीत-
 मभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमेवास्वैतन्महिमानं व्याचष्टेऽश्विनोः प्राणोऽसीत्याहाश्विनो
 वै देवानां (२) भिपज्जौ ताम्याभिवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहन्द्रियमे-
 ५ वास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति

वारुणेन । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण पाशात् । मुञ्चति । सारस्वतेन । वाचम् ।
 दधाति । अग्नि । सर्वा । देवता । विष्णु । युज् । देवताभि । च । एव । एनम् । युजेन ।
 च । भिपज्यति । उत । यदि । इतासुरीति असु । भवति । जीवति । एव । यत् । नयम् ।
 एत् । तत् । नयनीतमिति नय नीतम् । अयम् । इति । आज्यम् । अवेति । ईक्षते । रूपम् ।

१० ए । अस्य । एतत् । महिमानम् । व्याचष्टे इति त्रि आचष्टे । अश्विनो । प्राण इति
 प्र अन । असि । इति । आह । अश्विनो । वै । देवानाम् (२) । भिपज्जौ । ताम्याम् । एव । अस्मै ।
 भेषजम् । करोति । इन्द्रस्य । प्राण इति प्र अन । असि । इति । आह । इन्द्रियम् ।
 ए । अस्मिन् । एतेन । दधाति । मित्रावरुणयोरिति मित्रा वरुणयो । प्राण इति प्र अन ।
 असि । इति । आह । प्राणापानादिति प्राण अपानौ । ए । अस्मिन् । एतेन । दधाति ।

१५ निश्चितं भवतीति । यद्वा यागबलेन आनयश्च नश्यति, तन्न चाऽऽद्यु शस्तरावस्तरप्रमाणं लभते ॥
 आज्यमवेक्षते इति ॥ अस्य मन्त्रस्य एतत् रूपम् एव विनेव व्याख्यानम् आज्यस्य
 महिमानं व्याचष्टे व्याकरोति अस्मात्प्रयविरण्णात् ।

अश्विनोरित्यादि ॥ पुरस्तात् स्विष्टकृतं सुग्राह्यपद्भोममन्त्रा एते ॥

यदिति ॥ मन्त्रं विनियुक्तं—'यन्नयमैत् तन्नवेनीतमभवदित्याज्यमवेक्षते रूपमेवास्वैतन्महिमानं
 २० व्याचष्टे' इति ॥ मन्त्रोक्तेर्नयनीततापिर्दुर्गनिबन्धनैरस्वाऽऽज्यस्य एतत् विद्यमानमेव रूपं महिमानं
 व्यापनाय मन्त्र एवाचष्टे । यद्वा—मन्त्रस्यैतादृशरूपमेव एतस्य महिमानं व्याचष्टे । मन्त्रापरैरेव स्पष्टं
 प्रनयने नात्र श्रुत्यवकाशमस्तीत्यर्थः ॥

अश्विनोरिति ॥ उपहोममन्त्राद् व्याचष्टे—'अश्विनो प्राणोऽसीत्याहाश्विनो वै देवानां भिपज्जौ
 ताम्यामेवास्मै भेषजं करोतीन्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह
 २५ प्राणापानावेवास्मिन्नेतेन दधाति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह दीर्घमेवास्मिन्नेतेन दधाति' इति ॥

३ ११ १०—मियच्छतम् ।

५ आ ७ क जो ना पा हा 'ण्य' गति ।

काम्या इत्ये-

विश्वेषां देवानां प्राणोऽसीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य धाराममृतस्य
पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत् पायमानेन त्वा स्तोमेनेत्या (३)ह प्राणमेवास्मिन्नेतेन
दधाति बृहद्रथन्तरयोस्त्या स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्युमेस्त्वा मात्रयेत्या-
ह्वाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्यृत्विजः पर्याहुर्वावन्त एवत्विजस्त एनं भिपज्यन्ति

विश्वेषाम् । देवानाम् । प्राण इति प्र-अन । असि । इति । आह । वीर्यम् । एव । अस्मिन् । ५
एतेन । दधाति । घृतस्य । धाराम् । अमृतस्य । पन्थाम् । इति । आह । यथायजुरिति
यथा-यजु । एत् । एतत् । पायमानेन । त्वा । स्तोमेन । इति (३) । आह । प्राणमिति
प्र-अनम् । एत् । अस्मिन् । एतेन । दधाति । बृहद्रथन्तरयोमिति बृहत् रथन्तरयो । त्वा ।
स्तोमेन । इति । आह । ओजः । एत् । अस्मिन् । एतेन । दधाति । अग्ने । त्वा । मात्रया । इति ।
आह । आत्मानम् । एव । अस्मिन् । एतेन । दधाति । ऋत्विजं । परीति । आह । वावन्त । १०
एत् । ऋत्विजं । ते । एत् । भिपज्यन्ति ।

घृतस्य धारामित्यादि ॥ अनेन यजमानमाज्यमवेक्षयति । यथायजुरिति । अमृतत्वप्राप्ति
हेतुत्वमस्य यथा यजुर्वदति एतत् एव भवति ॥

पायमानेनेत्यादि ॥ ब्रह्मण हस्तम् अन्वारभ्य ऋत्विज पर्याहु इमान् मन्त्रान् ।
तदेवाह- ' ऋत्विज पर्याहु ' इति । परित आसीना आहु । १५

घृतस्थेति ॥ यजमानस्याऽऽज्यवेक्षणमन्त्रे स्पष्टार्थता दर्शयति- ' घृतस्य धाराममृतस्य
पन्थामित्याह यथायजुरेवैतत् ' इति ॥

पायमानेनेति ॥ ऋत्विग्भिः पठनीयाना मन्त्राणा तात्पर्यं दर्शयति- ' पायमानेन त्वा
स्तोमेनेत्याह प्राणमेवास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथन्तरयोस्त्या स्तोमेनेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्युमेस्त्वा
मात्रयेत्याह्वाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधाति ' इति ॥ यजमानस्य काम्ये प्राणरूपत्वान् तेन प्राणस्थापन, २०
बृहद्रथन्तरयो बृहद्रथोत्प्रकृतिवचन सारस्वात् सेनोत्रोधारणम् । अग्नेरात्मा, मीयतेऽन्तर्येत्युक्तत्वात् तेनाऽऽत्म
स्थापनम् ॥

ऋत्विज इति ॥ एतेषा त्रयाणा पाठ विधये- ' ऋत्विजः पर्याहुर्वावन्त एवत्विजस्त एत्
भिपज्यन्ति ' इति ॥

ब्रह्मण इति ॥ पाठकाले हस्तग्रहण विधये- ' ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुर्कथैव यजमान २५
आयुर्दधति यदेव तस्य तत् ' इति ॥ एकथा ' एत् सर्वेषामृत्विजामैकमत्येनैव ' तस्य यजमानस्य ' अन् ' एत्
आयुः संपादनीयमस्ति ' तत् सर्वं ' तस्मिन् यजमाने स्थापयन्ति ॥

६ इ- ' मन्वत् । ७. आ- पठयमानाना । ८ अ इ इ हो- त्रयाणा मन्त्राणा । ९ इ
हो- ' तस्मिन् ' नास्ति ।

ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान आयुर्दधति यदेव तस्य तद्विरण्याद्-
(४) घृतं निष्पिबत्यायुर्वं घृतममृतं हिरेण्यममृतदिवःस्युनिष्पिबति शतमानं
भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येचेन्द्रिये प्रति तिष्ठत्यथो खलु यार्वतीः समा

ब्रह्मणः । हस्तम् । अन्वारम्येत्यनु - आरम्यं । परीतिं । आहुः । एकधैलेक - धा । एव । यजमाने ।
५ आयुः । दधति । यत् । एव । तस्यं । तत् । हिरण्यात् (४) । घृतम् । निरितिं । पिबति ।
आयुः । वै । घृतम् । अमृतम् । हिरण्यम् । अमृतात् । एव । आयुः । निरितिं । पिबति ।
शतमानमिति शत - मानम् । भवति । शतायुरिति शत - आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति
शत - इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीतिं । तिष्ठति । अथो इति । खलु । यार्वतीः । समाः ।

ब्रह्मण इति । 'हस्तमन्वारम्य' इति वचनात् 'सर्मस्य' 'आयुः' 'एकधा' 'वृत्वा'
१० अस्मिन् 'दधति', 'यत्' 'एव' 'तस्य' 'आयुः' 'तत्' 'एव' 'दधति' ।

हिरण्यादिति ॥ अथमत्र *प्रयोग - यावतीः समाः एष्यन् मन्येत तत्रमानं सोऽवर्णं
प्रतं कुण्डलम् उपकल्प्य खादिरे नवे पात्रे उपस्तीर्णाभिघारित निधाय सह हनिर्मिस्तर्षेणासाय
उपहोमान् वृत्वा संसार्त्तं । प्रतर्षेभिघार्ये अप्रेणाहवनीय पर्याह्य दक्षिणतो निधाय यजमानमने-
शयति । "अयायमवेस्याग्माद्धिरण्यान्निष्पतत् घृतं पिबति । यद्वा - हिरण्यलम् घृतं निःशेष
१५ पिबति । आयुर्वा इति । उभयत्रापि तद्वेतुन्वात् ताच्छब्दम् । शतमानमिति । शतगुञ्जाप्रमाणं
प्रतर्त्तकारं सुवर्णं भवति । गुञ्जफलाकारं कर्णवेष्ट । प्रतर्त्तस्य 'शतसंख्यान्त्रयात् तत्रमाणापुर्यापि-

हिरण्यादिति ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण - " पात्रमवादनकाले खादितं पात्रं चतुःशक्तिं 'प्रयुजित ।
गोवर्णम् 'प्रयत्' शतमानस्य वृत्तम् । अथो खलु यार्वतीः समा एष्यन्मन्येत तावन्मानं स्यात् " (भाष्ये
१९-२३-११-१२) इति ; " भाग्यप्रदणरात्रे तृष्णां " खादिरे चतुर्गुहीतं " गृहीतया वादनकाले उपोषेण
२० भुवां खादितं खादयित्वा तस्मिन् प्रतर्त्तमायुदधाति " (भाष्ये १९-२३-१३) इति च, " प्रयत्' वर्णान् वर्णान्
वृत्तम् ; [तत्र] घृते स्पष्टिनात् 'प्रयत्' शिष्पीदिनस्य घृतस्य पात्रे विधत्ते - 'हिरण्यं घृतं
निष्पिबत्यायुर्वं घृतममृतं हिरेण्यममृतदिवःस्युनिष्पिबति ' इति ॥

शतमानमिति ॥ तस्य परिमाणं द्वेषा विधत्ते - " शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
शतसंख्येन्द्रिये इति विद्वान्यो यदु यार्वतीः समा एष्यन्मन्येत तावन्मानं स्यात् शतगुञ्जा " इति ॥ " शतमानं

काम्या इष्टय]

एष्यन् मन्येत तावन्मान् स्यात् समृद्ध्या इममग्र आयुषे, वचंमे कृधीत्याहाऽऽयु-
रेवास्मिन् वचो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्थाऽसदित्या(५) इ जरदष्टिमेवैनं
करोत्यग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति
सर्वमायुरेति ॥ (११) ॥

[रसं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यदसदिति द्वात्रिंशतिथः]

एष्यन्। मन्येत। तावन्मानमिति तावत्-मानम्। स्यात्। समृद्ध्या इति सम्-रुद्धयै। इमम्।
अग्रे। आयुषे। वचंसे। वृधि। इति। आह। आयु। एव। अस्मिन्। वचं। दधाति। विश्वे।
देवा। जरदष्टिरेति जत्-अष्टिः। यथा। असत्। इति (५)। आह। जरदष्टिमिति जत्-अष्टिम्।
एन। एनम्। करोति। अग्निः। आयुष्मान्। इति। हस्तम्। गृह्णाति। एते। वै। देवा।
आयुष्मन्तः। ते। एव। अस्मिन्। आयु। दधति। सर्वम्। आयुं। एति ॥ ११ ॥ १०

[मैत्र २३५, काश ११८]

छाम. १। अथो खल्विति पक्षान्तरं दर्शयति। यावत् सप्तसरान् एष्यन् जीवितु मन्येत
तान्मानं कुर्यात् प्रवर्तकम्। यजमानस्य गतानि उर्षणि शताच्छोधयित्वा शिष्टसमितकम-
निर्मितं कुर्यात् ॥ एन हि अभिमतसख्याऽन्यथात् समृद्धयै भरति ॥

इममग्र आयुष इति ॥ घृत निष्पिबन्तमनुमन्त्रयते। जरदष्टिमेवेति। जराप्राप्त्या
दीर्घायुष्टं लक्ष्यते ॥ १२

अग्निरायुष्मानिति। ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ॥

इति द्वितीये तृतीये एकादशोऽनुवाकः

पञ्चपणपरिमितमित्यसद्ब्रुवन्तम्। अथवा रूपो यजमानो यावतो भाविनः सवत्सरान् प्राप्नोत्वित्यध्वर्युं
मन्येत तावन्माने परिमितं वर्तन्वन्। मानशब्दो गुणोऽत्रोक्तः। रूपस्यतीव्रमायुः परित्यज्याऽऽगाभिन
आयुषो यावन्तः सवत्सर एवैव मवसि निश्चितास्तावन्निरुं नावीनं परिमितमित्यर्थः ॥ १०

इममिति ॥ प्राधतो यजमानस्याभिसन्त्रणमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्रायं दर्शयति - 'इममग्र
आयुषे वचंसे कृधीत्याहाऽऽयुरेवास्मिन् वचो दधाति विश्वे देवा जरदष्टिर्थाऽसदित्याह जरदष्टिमेवैनं
करोति' इति ॥ आयुषश्चरमभागस्था जराया अष्टिर्थासिर्षेव। अथवा जीर्णवृद्धिमानं परयातो
जरदष्टि, नीरोग इत्यर्थः ॥ १५

अग्निरिति ॥ अध्वर्योर्यजमानदक्षिणदक्षप्रदणं विधत्ते - 'अग्निरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै
देवा आयुष्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्दधति सर्वमायुरेति' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयबहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१०. मैत्र-प्रवर्तम्। ११-११ मैत्र-शिष्टवत्सरं निर्दिष्टं निर्मितं कुर्यात्।

१५. क-पञ्चपणं, ड-पञ्चपञ्चपणं। १६ क हा-स्यानुमन्त्रणं।

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् स स्वां देवतामाच्छत् स पर्यदीर्यत् स एतं वारुणं चतुष्कपाल-
मपश्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽर्थं
प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्वरुणमेव

प्रजापतिरिति प्रजा - पतिः । वरुणाय । अश्वम् । अनयत् । सः । स्वाम् । देवताम् । आच्छत् ।
स. । परीति । अदीर्यत् । सः । एतम् । वारुणम् । चतुष्कपालमिति चतुः- कपालम् ।
अपश्यत् । तम् । निरिति । अवपत् । ततः । वै । सः । वरुणपाशादिति वरुण - पाशात् ।
अमुच्यत् । वरुण । वै । एतम् । गृह्णाति । यः । अश्वम् । प्रतिगृह्णातीति प्रति - गृह्णाति ।
यावत. । अश्वान् । प्रतिगृह्णीयादिति प्रति - गृह्णीयात् । तावत. । वारुणान् ।
चतुष्कपालानिति चतुः- कपालान् । निरिति । वपेत् । वरुणम् । एव ।

२० * " प्राजापत्यो वा अश्व " इति ॥ प्रजापतिः आत्मदेवत्यम् अश्वम् वरुणाय अनयत्
अददात् । सः अश्व ददत् स्वाम् आत्मानम् अश्वस्य देवताम् आच्छत् आत्मिकरोत्,
ईशितव्यापगमात् देवतात्वहानिरेवार्तिः । ततश्च सः प्रजापतिः विगच्छितदेवताभावः पतिः
सर्पतः अदीर्यत् विपन्नोऽभवत् वरुणपाशैर्गृहीत इत्यर्थः । तदेवाह- ' वरुणो वा एतम् ' इत्यादि ।
ननु प्रतिप्रदीतुरिदमुच्यते, प्रतिगृह्णातीति दर्शनात् । नैवम् । उपक्रमावगतदारुश्रुतिविरोधात्, दाव-
२५ विपयमेवेद विपरिणाम्यते । उक्तं चेद न्यायविद्भिः - " अवैदिकं [अचोदित] च कर्मिदात् "
इत्यत्र- " सा विद्वादाविंजे स्यात् " (मीमा ३.४.३०-३१) इति । तस्मादुपत्रोपसहास-

एकादशो विवष्टिरुक्ता दीर्घैरोग्यायुरधिर्नो ॥

प्रजापतिरिति ॥ अथ द्वादशेऽश्वदानयत् इष्टि विधास्यन् प्रस्तौति- ' प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् स
स्वां देवतामाच्छत् स पर्यदीर्यत् स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत '
२० इति ॥ अनयत् दत्तवान् । देवस्य भागो देवता । स. प्रजापतिः स्वर्गीय देवत्यम् आच्छत् आत्मिकरोत् ।
" प्राजापत्यो वा अश्वः " (इ. वे.स. ५.१.२) इति श्रुतेः प्रजापतिरेव पूर्वमपश्य देवता । तस्मिन्ने
वरुणाय दत्ते सति स्वर्गीयमश्वमिदमपगतं, तस्मिन्नेन दुःपेन सः प्रजापतिः पर्यदीर्यत् तदीयं शरीरं
परितो दीर्ये दीर्घैरोगमस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशात्पाशाद्रोष्टस निवृत्तः ॥

वरुण इति ॥ इदानीमिष्टि विधत्ते- ' वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽर्थं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान्
२५ प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोप धायति स पूर्वम् वरुणपाशात्
मुच्यति ' इति ॥ प्रतिगृह्णाति इत्यस्मान्तर्भावितव्यधेयत्वात् प्रतिगृह्णाति इदानीमप्यमर्थः संवद्यते ॥

* [इ. वे.स. ५.१.२] । १. मे- स्वम् । २. मे- ए-आत्मम् । ३. मे- एतम्
नाति, मे- ए- एतमिति ।

१. अ. १- विपान् । २. अ. ३. ३. पा - ' आच्छत् ' नाति । ३. २- ' दीर्घं ' नाति ।
३० ४. अ. १- ' वरुणपाशात् ' ।

वाग्या हृद्य]

स्वेन भागधेयेनोप धावति न एवैर्न वरुणपाशान्मुञ्चति (१) चतुष्कपाला भवन्ति
चतुष्पाद्वयश्चः समृद्ध्या

स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । एवम् ।
वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति (१) । चतुष्कपाला इति चतु-कपाल । भवति ।
चतुष्पाद्वयश्चः इति चतु-पात् । इति । अथ । समृद्ध्या इति मम शुद्धये । ५

रितोभान्नाग्निमन्त्रे प्रतिप्राहपतीययो गुण्यते । तस्मात् दाता प्रनापति वरणेन चतुष्कपालेन
वरुणपाशात् अमुच्यते । तस्माद्योऽपि यानत अधान् प्रतिगृहीयात् प्रतिप्राहयेत् तामत
वरुणान् चतुष्कपालान् नि धपेत् इति । इद वैदिनेऽथप्रतिप्राह इति वेदितव्यम् । उक्त हि
“ दोषात् षिष्टिर्छाकिने स्यात् ” इत्यत्र “ अर्यमात्रो वाऽनुपपादात् तस्माच्च प्रतीयेत् ” (मीम्
३ ४ २८ २९) इति । तत्रार्त्ताभित्तण्ययो गृह्णातिर्देदितव्य । यद्वा-प्यन्तात्पठ लकारे “ बहुल १०
मयत्रापि ” (उ १९०) इति णिलुक्, तत्र व्यत्ययेन श्रापयय । केचिदाहु- “ वारुणो वा
अथ ” (तैत्रा ३ ९ १६) इति, वरुणदेवयोऽथ, स प्रजापतिना वरुणाय दीयमानो वरुण
खा देवतामपि आग्नीयदेवतानेन वर्तमानमपि प्रतिप्राहस्य दुष्टत्वात् आर्तनकरोत् । स वरुण
पर्यदीयते वरुणपाशैर्गृहीतो व्यापद्यते । अथ स वरुणो वारुण चतुष्कपाल दृष्ट्वा वरुणाय त
निरूपयत् । ततो वरुणो वरुणपाशादमुच्यते । वारक वा पाप वरुण । यो नाम कश्चित् वरुणारूपो १५
वा अथ अग्निगृह्णाति “ वरुण एन गृह्णाति ” । तस्मात् “ यानतोऽधान् प्रतिगृहीयात् ” इति
प्रतिप्राहृतुरेव विधीयते इति । तदिद यापविरुद्धम् इति नाद्रियामहे । ननु कथमेकस्यैव
“ देवताय यजमानत्व च स्यात् नैव दोष । “ इदो वै सहङ् देवतागिरासीत् ” (तैस २
२ ८) इत्यत्र यथा “ इन्द्र आमार्यन् ” ऐन्द्रमानुषूकमेकादशकपाल निदधाति, यथा- “ वरुण
सुपुराणम् ” (तैस २ १ ९) इत्यत्र वरुणो वारुणो “ वशामा लभते एवमिदं भविष्यति ॥ २०

चतुष्कपाला इति ॥ कपालसत्त्वा प्रससति - 'चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पाद्वयश्च समृद्धयै' इति ॥

५ त१ त२-अप्रतिप्राह । ५ त१ त२- 'स' नास्ति । ६ त१ त२ मैल- 'स' नास्ति ।
७-७ ल- 'वरुण एन गृह्णाति' नास्ति । ८ त१ त२ मैल- 'प्रतिगृहीयात्' नास्ति । ९ त१ त२ ल-
वादिदम् । १० त१ त२ मैल- हत्यादिना । ११ मैल- दानुत्वम् । १२-१२ मैल- वत्रापि ऐत्रामम् । २५
१३-१३ त१ त२- 'वशामा लभते अथप्रतिप्राहो कृत्वापि' इत्येवावन्त भाग नास्ति ।

एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही भवति यं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्-
मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपालमनु निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते-

एकम् । अतिरिक्तमित्यति रिक्तम् । निरिति । वपेत् । यम् । एव । प्रतिग्राहीति प्रति ग्राही ।
भवेति । यम् । वा । न । अध्येतात्वेधि - एति । तस्मात् । ए । वरुणपाशादिति वरुण पाशात् ।
५ मुच्यते । यदि । अपरम् । प्रतिग्राहीति प्रति ग्राही । स्यात् । सौर्यम् । एककपालमित्येक कपालम् ।
अनु । निरिति । वपेत् । अमुम् । एव । आदित्यम् । उच्चारमित्युत् चारम् । कुरुते ।

एकमतिरिक्तमिति ॥ यावतोऽधान् प्रतिगृहीयात् तेभ्य अतिरिक्तं निर्वपेत्, यथा
पट् प्रतिगृह्य सप्तम निर्वपेदिति । यमेवेति । य प्रतिगृहीष्यन् भवति य वा पूर्वप्रतिगृहीत
'न' अध्येति नाधिगच्छति न स्मरति वा, तस्मात् सर्वस्मान्निमित्तात् उपजातात् वरुणपाशात्
१० मुच्यते । “ अकेनोर्भिरिष्यदाधमर्षयो ” (पा २ ३ ७०) इति षष्ठीप्रतिषेध ॥

यद्यपरमिति ॥ अधप्रतिग्राही ब्रह्माऽपि वास्वनीमिष्टिं यदि भूयोऽपि प्रतिगृहीष्यन्
'स्यात् सौर्यम् एककपालम् अनु निर्वपेत् । अपरमिति क्रियाविशेषणम् । अनुम्
'आदित्यम् उच्चारम् उच्छ्रिताचारम् उपरि चरन्त वा कुरुते, तत स एव वरुणपाशादिदोष
परिहरिष्यतीति ।

१५ एकमिति ॥ अश्वसत्यातोऽधिक पुरोडाश विधत्ते- 'एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही
भवति य वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशान्मुच्यते' इति ॥ यम् एव अश्वमित ऊर्ध्वं यदा कदाचित्
'वातान्तरे प्रतिगृहीष्यति दास्यति, अथवा 'य क्वचिदथ प्रतिगृहीत 'न' अध्येति विस्मरति तदर्थोऽयम्
अतिरिक्त पुरोडाश ॥

यदीति ॥ निमित्तविशेषणाद्वाधिक्य विधत्ते- 'यद्यपर प्रतिग्राही स्यात् सौर्यमेककपालमनु
२० निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुते' इति ॥ काश्चिदश्वान् 'दत्त्वा तदानीमेघेष्टयनुष्ठाने सत्येवेनातिरिक्तं'
सहिता तावन्त 'तत्र पुरोडाशा दत्ताश्वयोहा' । यत्र तु 'दानान्तरमेघेष्टिर्नानुष्ठिता किं तु क्वचिद्
वाग्भृत्तु पुनरप्यपरोऽश्वो नृत्तदादा 'सातिरिक्तान् दत्ताश्वमत्याजान् पुरोडाशाशिरुष्य' सौर्यम्
'अनु निर्वपेत् । नैत्र आदित्यम् एव उर्ध्वचारिणं कुरुते । स चाऽऽदित्यो विलम्बदोष परिहरणुपरि-
ष्टाश्रुतं इत्यभिप्राय ॥

१५ १४ मेले- 'अश्वार्' नास्ति । १५ ए- 'प्रतिगृहीतारम् । १६ पर- 'प्रतिग्राहयिष्यन् ।

५ अ- कत्यान्तरे । ६ जो गा हा- गृहीत्या । ७ आ २ ५ १०१- पुरोडाशा पर्याप्ता,
१- पुरोडाशा दत्ताश्वयोहा क-तत्र पुरोडाशा पर्याप्ता । ८ अ- दानादूर्ध्वं नतदा तस्मैरेष्टे इत्या,
क आ गा हा- दानान्तरमेघेष्टिर्नानुष्ठिता । ९ ५- तिष्य । १०. क हा- गाऽतिरिक्तता ।

काम्या इष्टय]

ऽपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै चरुणः साक्षादेव चरुणमयं यजतेऽपोनप्रीयं चरुं (२) पुनरेत्य
निर्वपेदप्सुयोनिर्वा अथः स्वामेवैनं योनिं गमयति स एनं शान्त उप तिष्ठते ॥१२॥

[मृच्छति चरुं सप्तदश च ।]

अप । अत्रभृथमियं भृथम् । ओति । एति । अप्स्वर्यप्-सु । व । चरुण । साक्षादिति
स-अक्षात् । पुन । चरुणम् । अवेति । यजते । अपोनप्रीयमि वप -नप्रीयम् । चरुम् (२) । पुनं । ५
एत्येया - इत्यं । निरिति । वृषेत् । अप्सुयोनिरियप्सु योनि । वे । अथ । स्वाम् । एन ।
पुनम् । योनिम् । गमयति । स । पुनम् । शान्त । उपेति । तिष्ठते ॥ १२ ॥

[भैव २३३ काठ १२६]

अप अत्रभृथकर्मिर्धम अवेति । अपोनप्रीय चरुम् अत्रभृथात् एय पुन नि
वृषेत् । " अपोनप्रपानतृम्या घ " (पा ४२ २७), " छ च " (पा ४० २८) इति १०
छप्रयय । अपानता चतुर्थ्य अपानता । छादस सुगागम । अप्सुयोनिरिति । " अपो
योनिपन्मतपु सप्तम्या अलुक् " (पा ६३ १ ना ७) इत्यलुक् । शान्त इति । निवृत्तरण
पाशादिदोष सुखहेतुरेव उपतिष्ठते मित्रदुपसत्राप्रोति ॥
इति तृतीये द्वादशोऽनुगाक ॥

अप इति ॥ इष्टयइत्येनात्रभृथ विधत्ते- 'अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै चरुण साक्षादेव चरुणमयं १५
यजते' इति ॥ अप प्राय तत्र अवभृथ कर्म कुर्यात् । तेन चरुणो मिराहृतो भवति ॥
अपोनप्रीयमिति ॥ अज्ञानतर विधत्ते- 'अपोनप्रीय चरु पुनरेत्य निर्वपेदप्सुयोनिर्वा अथ
स्वामेवैनं योनिं गमयति स एनं शान्त उप तिष्ठते' इति ॥ अपोनसा देवता इत्य सोऽयमपोनप्रीयस्य
चरुम् अवभृथदेशाद्यत्रभूमौ समागत्य निर्वपेत् । अप्सु योतिरूपसिधेयस्याथस्य सोऽयम् अप्सुयोनि ।
उच्ये श्रमसोऽथस्य समुद्राद्वरपति पुराणेषु प्रसिद्धा । तस्मादपोनप्रीयचरुणा तमथ स्वकीययोनिगामिन २०
करोति । स चाथ शान्त सन् रोगमनुत्पाद्य एन यन्मान सेवते ॥

अत्र मीमासा ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

" अथप्रतिप्रहेष्टिरुनु द्रुत्तरित्यभिधास्यते ।

दानद्रुये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविद्येगाद्द्रुयोयंदा न देय वेम्परीह्यत ।

निषेधाहौकिरात् तत्र प्रायश्चित्तरिय भवेत् ॥

न जलोद्वरहेतुत्व प्रमित लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुत "तस्मान् तन् प्रायश्चित्त्येऽत्र सा" ॥ (जैम्या ३ ध २६ २८) ॥

इदमाम्नायते " यावतोऽथान् प्रतिगृह्णीयान् वावतो वारणाजनुषपालाञ्चिर्वैपेत् " इति । तत्र
प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव कथ्यते । तत्र 'विद्येगाश्रवणाहौकिर्येदिवदानयोरनयोरप्यसाविष्टि ३०
रित्येव पक्ष । " न केसरिणो ददाति " इति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्य प्रियया निषमाजमश्वदान नैकि
निषिद्ध, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तकल्पेयमिष्टिरिति द्वितीय पक्ष । " चरुणो वा एत गृह्णाति योऽथ प्रतिगृह्णाति "

१७ त १ त २- उपतिष्ठति ।

११ छ-यस्मात् । १२ उपा- विद्येगाश्रवणा° ।

इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तत्रेतुल्यं प्रमितम् । वैदिकस्य तु " जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानं, " यडवा दक्षिणा " (तैस १०८२१) इत्यादिश्रवणात् ॥

" तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

- ५ " यावतः प्रतिगृह्णीयादश्वंस्तावत्य इष्ट्यः ।
प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥
असजातविरोध्यर्थवादात् " दातुः प्रजापतेः ।
इष्टिः श्रुता ततो " दातुर्गिजर्थेऽपि विधि नयेत् " ॥ (जैम्या ३०४२९-३०) ॥
- पूर्वोदाहृते वाक्ये ' प्रतिगृह्णीयात् ' इति " चिधिपदश्रवणात् प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेत् । न ।
१० उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तद्विधिप्रतीतेः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते— " प्रजापतिर्वरुणायश्वमनयत् स स्वां देवतामार्हेत् स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुष्यत " (तैस २०३१२) इति । अनयदत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च रोगेण प्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहरायैष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते । असजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकवदमपि प्रतिग्रहयेदित्येवमन्तर्भावितिगिजर्थपरतया
१५ श्याल्येयम् ॥

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" " प्रतिग्रहे तु बद्धश्चेत् " पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ।
अस्ति तत्साम्यतो मैत्रं पुरोडाशस्य " शोपतः " ॥ (जैम्या ५२२३) ॥

- २० " यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान् निर्वपेत् " इति । अत्र " शत-
सख्यादियुक्तमश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशोपूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽपि श्रवणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेत् । मैत्रम् । " ततेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिष्ठित्य
" यावता कालेन " प्रथमपुरोडाशो द्वितीयसत्कारं कर्तुमागच्छति तावता " कालेनासौ शुष्को " भस्मीभवति ।
तस्मादेकैकमिन् पुरोडाशो हृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं षण्डानुममयोऽभ्युपेतव्यः ॥

एवादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

- २५ " तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महावतः ।
उग्मीयन् तन्त्रता मैत्रं भेदः स्यात् प्रकृताविव " ॥ (जैम्या ११०४१८) ॥

इदं श्रूयते— " यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत् " इति । यथा प्राजापत्येषु कृम्या महावतेन तन्त्रं तथाऽप्रापि कपालमहावतेन तन्त्रमिति चेत् । मैत्रम् । प्रतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदम्येव शोदकप्राप्तेः । किं चात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतैष्ववस्था-
३० पितेष्वेवैष्य कपालस्यैरदो पुरोडाशस्यैरस्य समासेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः निदयेत् । तस्मान् प्रतिपुरोडाशं " कपालचतुष्कभेदः ॥

इति धीमन्मयागयाध्यायविरचिते माध्याये वेदाथेप्रकाशे कृष्णपत्रवेदीकीर्तिरीयमंहिताभाष्ये
द्वितीयपाठे तृतीयपाठके शादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

१३. शो१-तत्तु० । १४. आ-अथैव । १५. उ.शो१-पातुः । १६. उ-पातु स्यात्
३५ निर० । १७. उ.शो१- ' तिधि ' नाति । १८-१८. उ. क.वा.पा.श- प्रतिग्रहीतुर्वदधे । १९. शो१-
दोषाः ; उ.शो.मा.पा.श- गेताः । २०. उ.पा- ' दिष्टव्य ' । २१. आ.श- तमेतु चतुर्षु । २२-२२.
उ- कपाल कालेन । २३. श- ' कालेन ' नाति । २४. श- मरीमति । २५. उ.श.शो१- ' चतुष्कभेदः ।

काम्या इत्यः]

या वामिन्द्रावरुणा यत्तव्या तन्नस्तयेममःहंसो मुञ्चतं या वामिन्द्रावरुणा सहस्राः
रक्षस्याः तेजस्याः तन्नस्तयेममःहंसो मुञ्चतं

या । वाम् । इन्द्रावरुणोतीन्द्रा - वरुणा । यत्तव्या । तन्नः । तयो । इमम् । अहंसः । मुञ्चतम् ।
या । वाम् । इन्द्रावरुणोतीन्द्रा - वरुणा । सहस्राः । रक्षस्याः । तेजस्याः । तन्नः । तयो । इमम् ।
अहंसः । मुञ्चतम् ।

“यः पाप्मना गृहीत स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्या निर्दिपेत्” (तैस २.३.१३)
इत्यादि कारण यक्ष्यति । ता पुरोडाशात् चतुर्धा पृथ्वा व्यूहति- ‘या वामिन्द्रावरुणा’ इति
चतुर्भिर्नैः ॥ यत्तव्या सहस्रा रक्षस्या तेजस्येति चतुर्णां विशेषः । शेषस्तुल्य । हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ । “सुपा सुलक्ष्” (पा ७.१.३९) इत्याकार । “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.३
२६) इति पूर्वपदस्यानङ् । वा युवयोः वा यत्तव्या तन्नः शरीरम् । यावन्ति यातु-
धाना. रक्षसि तेषा हननी रक्षोयावतूना हन्तीति यावत् । तथा तन्वा इम यजमानम् अहंसः
पापात् मुञ्चत शोधयतम् ॥ या वामित्वादि ॥ या सहस्रा तन्नः । सहो बलम् अभिभवितुष्व
तद्वती । “मलये मासत्त्वो” (पा ४.४.१२८) इति यत् । समानमन्यत् ॥ या वामित्वादि ॥
या रक्षस्या तन्नः रक्षसां हननी । स एव यत् । ततोऽनुपद् ॥ या वामित्वादि ॥ या तेजस्या
तन्नः तेजस्विनी । पूर्वमन्वत्वर्थीयो यत् । स्पष्टमन्यत् ॥

चतुष्कपाला विहिता द्वादशो ह्यश्वदानिनः ॥

अथ त्रयोदशो पाप्मना गृहीतस्येष्टि विधित्सुरादौ मन्त्रान् पठति । बह्वः- “येन्द्रावरुणो पुरोडाशं
निरूप्येन्द्रावरुणौ पयस्यां निर्दिपेत् । उद्गास्यालक्ष्य पयस्याया पुरोडाशमवदधाति । एतवैव प्रच्छायाऽऽ-
सादयति । अथास्मात् प्रतिदिशं पयस्या व्यूहति । या वामिन्द्रावरुणा यत्तव्या तन्नस्तयेममःहंसो पुनः समूहति ।
अमुञ्चतमिति मन्त्रान्नात् सनमति । सहैव पयस्याया पुरोडाशाव्यवधति । यो वामिन्द्रावरुणावसौ म्नाम २०
इत्युपहोमाः” (आपश्रौ १९.२५.१-८) इति ।

येति ॥ तत्र प्रथमस्य व्यूहनमन्त्रस्य पाठस्तु- ‘या वामिन्द्रावरुणा यत्तव्या तन्नस्तयेममःहंसो
मुञ्चतम्’ इति ॥ हे इन्द्रावरुणौ, वा युवयो वा तन्न यत्तव्या पापात् पालयितुं प्रयत्नवती तथा
तन्वा यजमानं पापात् मोचयनम् ॥

येति ॥ द्वितीयगृहीतव्यवचतुर्थमन्त्राणां पाठस्तु- ‘या वामिन्द्रावरुणा सहस्रा रक्षस्या तेजस्या
तन्नस्तयेममःहंसो मुञ्चतम्’ इति ॥ ‘सहस्रा’ इत्यत्र ‘तन्नः’ इत्यस्याभ्युपगम्यानुपद् । ‘तेजस्या’
इत्यत्र ‘या वाम्’ इत्याद्यभावस्यानुपद् । ‘रक्षस्या’ इत्यत्रोभयोर्भागयोरनुपद् । सहो बलं तद्वतीति
‘सहस्रा’ । रक्षो रक्षणं तद्वतीति ‘रक्षस्या’ । तेजो रोजनशक्तिस्त्वद्वतीति ‘तेजस्या’ ॥

१. उ- °दधातीति । २-२. आ- मुञ्चतमित्यस्य स्थानेऽमुञ्चतमिति मन्त्रान्तात् क- मुञ्चतमिति
मन्त्रान् । ३. अ इ- पयस्या । ४ आ- मोचने ।

यो वामिन्द्रावरुणावशौ स्यामस्तं वामेतेनाव यजे यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुपु^३
चतुष्पात्सु^३ गोष्ठे^३ गृहेषु^३ अस्त्रोपधीषु^३ वनस्पतिषु^३ स्यामस्तं वामेतेनाव यज

य । वाम् । इन्द्रावरुणावशौ । अशौ । स्याम । तम् । वाम् । एतेन । अवेति । यजे ।
य । वाम् । इन्द्रावरुणेतीन्द्रा-वरुणा । द्विपात्स्विति द्विपात् सु । पशुपु । चतुष्पात्स्विति
५ चतुष्पात् सु । गोष्ठ इति गो स्थे । गृहेषु । अस्त्रित्यम् सु । ओपधीषु । वनस्पतिषु । स्याम ।
तम् । वाम् । एतेन । अवेति । यजे ।

अयोपहोमा अष्टौ—‘यो वाम्’ इत्यादय । अन्यादयो वनस्पत्यन्ता विशेषा । शिष्टमष्ट
स्वप्यनुपज्यते । स्यायति नाशयतीति स्याम पाप्मा येनाव गृहीत । ^१य ^२वा युज्यो सवन्धिना
यजमानस्य ^३अशौ ^४स्याम अन्याधार पाप्मा तेन कृत ^५त ^६वा युवयो सवन्धिनाऽनेन
१० कर्मणा ^७अन ^८यजे नाशयामि हे ^९इन्द्रावरुणौ । अनपूर्वो यजिर्निनाशकर्मा । ^{१०}य ^{११}द्विपात्सु
^{१२}पशुपु स्याम इति द्वितीये । द्विपदो मनुष्या । “सख्यासुपूर्वस्य” (पा ५४१४०) इति
लोप समासात् । “पाद पत्” (पा ६४१३०) इति पद्भाज, “द्वित्रिग्या पादन्”
(पा ६२१९७) इत्युत्तरपदातोदात्तत्वम् । य ^{१३}चतुष्पात्सु पशुपु स्याम इति तृतीये ।
स्वरवर्जं पूर्वन्त् । गनादय चतुष्पाद । य ^{१४}गोष्ठे इति चतुर्थे । गान्तिष्ठन्यस्मिन्निति “सुपि
१५ स्थ” (पा ३२४) इति क । “अम्बाम्” (पा ८३९७) इत्यादिना पत्यम् । य
^{१६}गृहेषु इति पञ्चमे । “गेहे क” (पा ३११४४) इति क । य ^{१७}अप्सु इति षष्ठे ।
“उटिदम्” (पा ६११७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । य ^{१८}ओपधीषु इति सप्तमे । यनादय
ओपधय । “ओपधेश्च विभक्तौ” (पा ६३१३२) इति दीर्घत्वम् । य ^{१९}वनस्पतिषु

य इति ॥ उपहोमेषु प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—‘यो वामिन्द्रावरुणावशौ स्यामस्त वामेतेनाव यजे’
२० इति ॥ हे इन्द्रावरुणौ अशौ वा युवयो य स्याम पापविशेषो युवयोर्होमार्थं बद्धौ यजमानेन य
क्षरराध इत् तम् क्षरराध वा युवयो सवन्धिनाम् एतेन होमेन अव यजे विनाशयामि ॥
य इति ॥ द्वितीयादीना सप्ताना मन्त्राणा पाठस्तु—‘यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुपु
चतुष्पात्सु गोष्ठे गृहेष्वप्योपधीषु वनस्पतिषु स्यामस्त वामेतेनाव यजे’ इति ॥ ‘द्विपात्सु पशुपु’ इत्यत्र
‘स्यामस्त वाम्’ इत्याद्युत्तरभागस्यानुपङ्ग । ‘वनस्पतिषु स्याम’ इत्यत्र ‘यो वाम्’ इत्यादे प्रथम
२५ भागस्यानुपङ्ग । ‘चतुष्पात्सु’ इत्यादिषु पञ्चसु पूर्वोत्तरभागयोरनुपङ्ग । हे इन्द्रावरुणौ, युवयो मवधी
य यजमानस्य द्विपात्सु पशुपु मनुष्पादिरूपेषु य स्याम पापविशेषे तं पापविशेषं युवयो
सवन्धिना एतेन क्रमेण विनाशयामि । एव नवमं योजयम् ॥

१ मेर-तेनायम् । २ मेर-‘य’ इत्यन्यान्तरम् ‘अय’ । ३ मे-द्विपाद ।

५. आ-उपहोमे । ६ अइ-अशौ, क जो ना हा-अशौ यस्मि । ७ आ उ क जो ता ग
३० गृहाशे-‘वाम्’ नास्ति । ८ आ-सवन्धिना ।

काम्या इष्टय]

इन्द्रो वा एतस्यै(१)न्द्रियेणार्पं कामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना गृहीतः स्यात् तस्मा एतामिन्द्रावरुणां पयस्यां निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैव पाप्मना गृहीतो यत् पयस्यां भवति पय एवास्मिन् तथा दधाति

इन्द्र । वै । एतस्यै (१) । इन्द्रियेण । अपेति । कामति । वरुण । एनम् । वरुणपाशेनेति ५
वरुण-पाशेन । गृह्णाति । य । पाप्मना । गृहीत । भवति । य । पाप्मना । गृहीत । स्यात् ।
तस्मै । एताम् । ऐन्द्रावरुणीमित्येन्द्रा वरुणीम् । पयस्याम् । निरिति । वपेत् । इन्द्र । एव ।
अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । वरुण । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण पाशात् । मुञ्चति ।
पयस्यां । भवति । पय । हि । वै । एतस्मात् । अपक्रामतीत्येव कामति । अर्थ । एव । पाप्मना ।
गृहीत । यत् । पयस्यां । भवति । पय । एव । अस्मिन् । तथा । दधाति । १०

इत्यधमे । पलाशादयो वनस्पतय । वनस्वलादिवात् पूर्वोत्तरपदयोर्धुगपत्यङ्गतिस्वरत्वम् (पा ६
२ १४०) । पास्कात्प्रभृतिवात् सुट् (पा ६ १ १५७) ॥

अथात् पयस्या निदधाति ब्राह्मणम्- ' इन्द्रो वा एतस्य ' इत्यादि ॥ अस्य इन्द्रियेण
सह इन्द्र अप कामति, वरुण च एन वरुणपाशेन गृह्णाति, य पाप्मना गृहीत
भवति । यस्मादेन तस्मात् य पाप्मना गृहीत स्यात् तस्मै तथापशमनाय ऐन्द्रावरुणां १५
पयस्या नि वपेत् । पयसि मया पयस्या आमिक्षा । अत्राय प्रयोग * - इन्द्रानरुणान्या चतुरो
मुयीन् ब्रीहीणा निरुप्य दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्यैकादश कपाला युपदधाति । यदैव(त) पुरोडाशमधि
वृ(ष्ट)गति तदा एतामामिक्षा गार्हपत्ये अधि श्रपयति । अथैव पुरोडाशमुपस्तीर्णाभिघारितमुद्रास्य
' आमिक्षया सप्रच्छाद्य ' अन्तर्वेद्यासादयतीति ॥ पयस्या भवतीत्यादि ॥ गतम् ॥

इन्द्र इति ॥ अयेष्टि विधत्ते- ' इन्द्रो वा एतस्येन्द्रियेणाप कामति वरुण एन वरुणपाशेन २०
गृह्णाति य पाप्मना गृहीतो भवति य पाप्मना गृहीत स्यात् तस्मा एतामिन्द्रावरुणां पयस्या निर्वपेदिन्द्र
एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण एन वरुणपाशान्मुञ्चति ' इति ॥ ' य- पापगृहीत एतदीयेन इन्द्रियेण
सह इन्द्र अपगच्छति, ' ' वरुण रोगेण एन वाधते ' ' अत ' पाप्मना गृहीतस्य तदुभय
विपयेष्टि ' । पयसि प्रभवाऽऽमिक्षा पयस्या ॥

पयस्येति ॥ ता प्रवसति- ' पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैव पाप्मना गृहीतो २५
यत् पयस्या भवति पय एवास्मिन् तथा दधाति ' इति ॥ पय शब्देन शीरादिसात्त्विकाद्धारयितभद्रया
४ ल- ' ब्राह्मणम् ' नास्ति । * (वीथी १३ ३३) । ५, त १ त २ मै ल- भवति । ६-६ त १ त २ मै ल-
आमिक्षाया सप्रवेत्य ।

९-९ जो पा- ' य पाप गच्छति ' नास्ति । १०-१० जो ना पा- एन वरुणपाशेन गृह्णाति । ११
जो पा- ' अत ' नास्ति । १२-१२ जो- पाप्मना गृहीतस्य तस्मात् तदुभयविपयेष्टि, पा- पाप्मना गृहीतस्य ३०
तस्य तदुभयविपयेष्टि, क ङ श्च हो १-पापगृहीतस्य तदुभयविपयेष्टि, हा-पाप्मना गृहीतस्य तस्मादुभयविपयेष्टि ।

पयस्यायां (२) पुरोडाशमव दधात्यात्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव
चतुर्धा व्यूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति

पयस्यायाम् (२) । पुरोडाशम् । अवेति । दधाति । आत्मन्वन्तमित्यात्मन्-वन्तम् । एव । पुनम् ।
करोति । अथो इति । आयतनवन्तमित्यायतन-वन्तम् । एव । चतुर्धेति चतुः-धा । धीति ।
५ उहति । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । पुनः । समिति । उहति । दिग्भ्य इति दिक्-भ्य ।
एव । अस्मै । भेषजम् । करोति ।

पयस्यायामिति ॥ आभिक्षाया सप्रच्छाय पुरोडाशम् आसादयति । आत्मन्वन्तमिति ।
आत्मवत्त्व बलवत्त्वम् । “ अनो नुद् ” (पा ८.२.१६), “ हृत्वनुड्व्या ” (पा ६.१.१७६)
इति मनुष उदात्तत्वम् । अथो अपि च आयतनवन्त गृहवन्तम् एव पुन करोति, अनेन
१० प्रच्छादनेन पयस्याया पिधानेन ॥

चतुर्धेति ॥ प्रतिदिश पयस्या व्यूहति पुरोडाश चतुर्धा कृत्वा व्यूहति । एतेन दिक्षु
प्रतिष्ठितो भवति ॥

पुनः समूहतीति ॥ दिग्भ्य अववृष्य समूहीकरोति । दिग्भ्य एव आकृष्य अस्मै
यजमानाय भेषज पापरोमशमन करोति ॥

१५ इति पुण्यमुपलक्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेव एतस्मात् यजमानात् यदि अपक्रामति तदानीम् एव-
पाप्मना गृहीतः भवति । यदि अत्र हविः पयस्या भवेत् तर्हि अस्मिन् यजमाने तथा पयस्यया
आहारोपलक्षितं पुण्यमाहितं भवति ॥

पयस्यायामिति ॥ अथाप्राप्तं केचिदंशविशेष विधत्ते- ‘ पयस्यायां पुरोडाशमव दधात्या-
त्मन्वन्तमेवैनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव ’ इति ॥ शरीरसदृशस्य कटिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेण पुनं

२० यजमानम् आत्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तज्जन्मरोगेण शरीरस्यादायव्यम् । किं च
पयस्याया आधारत्वेन यजमानोऽप्यायतनवान् गृहग्रामादिरूपाधारवान् भवति ॥

चतुर्धेति ॥ या चाग्निद्रावरणा इत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभक्तं विधत्ते- ‘ चतुर्धा व्यूहति
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति ’ इति ॥

पुनरिति ॥ विभक्तस्यैकीभाज विधत्ते- ‘ पुनः समूहति दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति ’ इति ॥

१५ ७-७, ती १-२- कर्तव्यमपवृष्य, ८- कर्तव्य चाववृष्य ।

१३. हा-प्रभावमु । १४. द.हो १- तत्पुण्यमेव । १५. द.४- यदा । १६-१६. अ.४-
शरीरोप-क्षितं पुण्यं । १७. द- ‘ अथ ’ नास्ति । १८. ४- कीचिदंशविशेषं । १९. क हा- प्रक्षेपेण ।
२०-२०. अ.आ.६- पयस्याधारत्वेन । २१-२१. आ.ना.जो- यजमानमप्यायतनवन्तं यद्ग्रामादिरूपा-
धारवन्तं, अ- यजमानो... रूपाधारोपेतो भवति ।

समूहार्थं घृति यथाऽऽविद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तद्यो वामिन्द्रा-
वरुणावधौ सामस्तं वामेतेनार्व यज् इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं
पाति (२) यो वामिन्द्रावरुणा द्विपात्सु पशुषु सामस्तं वामेतेनार्व यज्

समूहोतिं सम् उच्च। अवेति। घृति। यया। आनिद्धमित्या निद्धम्। निष्कृन्ततीति
नि-कृन्तति। तादृक्। एव। तत्। य। वाम्। इन्द्रावरुणावधौ। द्रा वरुणौ। अग्नौ। सामं। तम्। ५
वाम्। एतेनं। अवेति। यजे। इति। आह। दुरिष्ट्या इति दु-इष्ट्या। एव। एनम्। पाति
(३)। य। वाम्। इन्द्रानुरूपेतीन्द्रा-वरुणा। द्विपात्स्विति द्विपात्। सु। पशुषु। सामं। तम्।
वाम्। एतेनं। अवेति। यजे।

समूहोति ॥ पयस्यया सह पुरोडाशस्य 'अवचति। यथेति। 'आनिद्ध दोषेण पीडित
'निष्कृन्तति कर्तनेन 'निष्कालितदोष करोति 'तादृक् इ' समूहान्वदानम्। १०
'यो वाम्' इत्यादय उक्ता उपहोमा । दुरिष्ट्या 'इत्यादि। अग्नौ घृत पाप दुरिष्टिरेवेति।
"तादा च" (पा ६२५०) इति गते प्रटतिस्वरवम् ॥

'यो वामिन्द्रावरुणा द्विपासु पशुषु साम' इति द्वितीयमन्त्र दर्शयति । उपलक्षण चैतत्
तृतीयादीनाम् । एतामतीर्मा इत्यादि । प्रजायत इति प्रजा । "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा ३

समूहोति ॥ मिश्रितयो पुरोडाशामिक्षयो 'सहावदान विधत्ते- 'समूहान्व घृति यथाऽऽविद्धं १५
निष्कृन्तति तादृगेव तत्' इति ॥ 'यथा लोके वैरिणा मुनवम् 'आविद्ध' 'म्यसरीरे वाणादिकं' 'मन्त्रादिना
निष्कृन्तय' 'छिनत्ति' 'तादृक्' 'एव' 'तन्' 'समूहान्व दान मपद्यते ॥

य इति ॥ "उपहोमेणु प्रथममन्त्र द्याचष्टे- 'यो वामिन्द्रावरुणावधौ सामस्तं वामेतेनार्व यज्
इत्याह दुरिष्ट्या एवैनं पाति' इति ॥ होमापारे अग्नौ 'एतेन सामेणापराधेन दुरिष्टिर्भवति' 'तम्
अपराधम्' 'अव' 'यत्' 'इति उक्त्या तस्या दुरिष्टे सक्रातात् 'एत यतमान रक्षति ॥ २०

य इति ॥ अथदिष्टाना मन्त्राणा तात्पर्यं दर्शयति- 'यो वामिन्द्रावरुणा द्विपासु पशुषु सामस्तं
वामेतेनार्व यज् इत्याहैतावतीर्मा अपर ओषधयो वनस्पतय प्राग पशव उपजीवनीयान्वा पचास्मै वरुणापानान्-
नुग्रानि' इति ॥ 'पशुषु सामस्तं वाम्' इत्येवमनुपपन्नो योजयिषा प्रदर्शितः । 'प्राग्निमित्यजीवनयोग्या

८. तं १ तं २ २-८- निष्कालितदोषम् । ९-९. तं १ तं २-८- तादृगीदम् । १०. तं १ तं २
येल- इति । १५

२२ अ १- सहावदान । २३ उपा हा- स्वसरीरसदिकं । २४ क हा हो १-आविद्धति ।
२५ आ-उपहोमे । २६ क व बो ना पा हा-यूनेन । २७ आ उ क बो ना पा हा हो १-प्राग्नुनं, अ १-
प्राग्निनापुनं ।

इत्याहैतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः पशव उपजीवनीयास्ता

एवास्मै वरुणपाशांमुञ्चति ॥ १३ ॥

[एतस्य पयस्याया पाति पङ्क्तिश्शक्तिश्च ।]

इति । आह । एतावती । वे । आप । ओषधय । वनस्पतय । प्रजा इति प्र जा । पशव ।

५ उपजीवनीया इत्युप-जीवनीया । ता । एव । अस्मै ।

वरुणपाशादिति वरुण पाशात् । मुञ्चति ॥ १३ ॥

[मैत्र २३१, कास ११११]

२१०१) इति ड । आप ओषधय वनस्पतय पशव च द्विप्रकारा इत्येतावत्य

प्रजा प्राणिनाम् उपजीवनीया । तस्मादुपजीव्यत्वात् एवमेव मन्त्रेणूपादानं न सर्पा

१० दीनामिति भाव । एताश्च एतैरुपहोमै वरुणपाशात् मुञ्चति अस्मै यजमानाय । यथास्यापहत

पाप्मान उपजीव्या स्युरिति ।

इति द्वितीये तृतीये त्रयोदशोऽनुवाक ॥

अथादय पञ्च पदार्था । तत्र पशुशब्देन द्विपादश्चतुष्पादश्च गृह्यन्ते । १८ गृहा अप्यत्रोपलक्ष्यन्ते १९ । या

एतावत्य उपजीवनीया ता सर्वा अपि यजमानार्थं वरुणपाशात् उपद्रवान्मोचयति ॥

१५ अत्र विनियोगसंग्रह

या यामिति चतुर्मन्त्रैश्चतुर्था व्यूहते इति ।

यो यामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमा इहेरिता ॥ १ ॥

द्विपारिस्वत्यादिना मन्त्रभेद सप्तविधो भवेत् ।

त्रयोदशोऽनुवाक्रेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्णिता ॥ २ ॥ इति ॥

२० इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमहिताभाष्ये

द्वितीयभाष्ये तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥ १३ ॥

११ त१ त२मै - उपजीवन्त्वात् । १२ त१ त२मै ल - सर्वादीनाम् । १३ मै -

एताश्च नास्ति । १४ त१ त२मै ल - उपजीवा ।

२८-२८ अ६- 'गृहा लक्ष्यन्ते' नास्ति । २९ गृ- संग्रहश्लोका । ३० अ इ ड श्रु
२५ हो१- यामित्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमा । ३१ अ आ इ उ जो ना पा- उदीरिता । ३२ उ क जो ना पा
हा- वर्णिता ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाच्या]

स प्रत्नवन्नि काव्येन्द्रो वो विश्वतस्परिन्द्रं नरः ॥

स० । प्रत्नवदिति प्रत्न यत् । नीति । काव्या । इन्द्रम् । व । विश्वत । परीति । इन्द्रम् । नरं ॥

अथेष्टिकाण्डे याज्याकाण्डम् । तत्र- “ यो यज्ञविभ्रष्ट स्यात् तस्मा एतामिष्टि निर्ण
पेदाग्नेयमष्टाकपालमेन्द्रमेकादशकपाल सौम्य चरम् ” (तैस २ ३ ३) इत्येतस्या त्रिहविष
आग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्या- ‘ स प्रत्नवत् ’ इति गायत्री ॥ व्याख्यातेश- “ हिरण्यगर्भ ” (तैस ५
२ २ १२) इत्यत्र । इह तु प्रतीकग्रहणम् । हे अग्ने, स त्व प्रत्नवत् प्रागिव । यद्वा पुराणो
हि । ननीयसा नरतरेण युग्मेन यशसा सयता त्वामेन सगच्छता [भानुना भासनश्लेन]
वृहत् तन्व्य भृश विश्व विस्तारयेति ॥

तत्रैव याज्या- ‘ नि काव्या ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव (तैस २ २ १२)
व्याख्याता । इदं च प्रतीकग्रहणम् । काव्या कवित्वेन द्रष्टृत्वेन आत्मीयेन वैषस यजमानान् २०
शक्त अविच्छिन्नयागान् नि क नियमेन करोतु । नर्या नर्याणि नरेभ्यो हितानि पुरुषि
बहूनि धनानि हस्ते दधान ददान । एत कुर्वन्वयम् अग्नि र्षीणा सर्वेषा सबन्धी रयिपति
भरतु । विश्वान्यपि अमृतानि अमरणहेतुभूतानि सत्रा सहभूतानि हिरण्वादीनि चक्राण
सोऽस्माक यज्ञनिधेयदोषम् अपनयत्विति ।

अथैन्द्रस्य पुरोऽनुवाक्या- ‘ इन्द्र व ’ इति गायत्री ॥ इयमपि पद्यान्ते (तैस १ ६ १५
१२) व्याख्याता । प्रतीकमत्र गृह्यते । हे ऋत्विग्यजमाना, व युष्माक जनेन्य पुत्रादिभ्य
युष्मभ्यमस्मभ्य च सर्वार्थं विश्वत उपरि स्थितम् इन्द्र हवामहे आह्वयाम । यद्वा- निश्वत्मात्
उपरि आह्वयाम । अस्माकम् एव क्त्रल साधक यज्ञनिधेयादिदोषापनयनेन स्वामी भरत्विति ॥

तत्रैव याज्या- ‘ इन्द्र नर ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव (तैस १ ६ १२)
व्याख्याता । प्रतीकग्रहणमिदम् । नर मनुष्या इन्द्र एव नेनधिता सर्वेषा हविषामर्धेन २०

विहिता पापिनस्त्विष्टिरनुवाके त्रयोदशे ॥

स इति ॥ अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशेऽनुवाके काम्ययाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ॥ तत्र
विहित्वा ‘ वेय यज्ञविभ्रष्टेष्टि ’ तृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्या प्रथमद्वितीयोर्हविषो क्रमेण याज्यानु-
वाक्ययोः प्रतीक दर्शयति- ‘ स प्रत्नवन्नि काव्येन्द्र वो विश्वतस्परिन्द्रं नर ’ इति ॥ ‘ स प्रत्नवन्नवीयया ’
इत्यनुवाक्या, ‘ नि काव्या वेपस ’ इति याज्या । एतन्मयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च “ हिरण्यगर्भ २५

१. मैः- इष्टयन्तरे । २. मैः- विश्वस्य । ३. मैः- विश्वस्या ।

१-२ उक्तं जो ना वा हा- विभ्रष्टेष्टि, ष्टे.हो-यशविभ्रष्टेष्टि । २ अ इ- या यानुवाक्यासु, जो
हा-याज्यानुवाक्याया । ३ उ ष्टे.हो- इति पुरोनुवाक्या । ४ इ-पूर्वमेव, अ- उभयमपि द्वितीयप्रत्यये ।

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नघायतः । न रिष्येत् त्वार्धतः सर्पा ॥

त्वम् । न । सोम । विश्वत । रक्ष । राजन् । अघायत इयंघ यत ।

न । रिष्येत् । त्वार्धत इति त्व वत् । सर्पा ॥

धार्घ्यं भनते आह्वयामि [आह्वयति] । 'कदा' यदा 'पार्या' परलोकाय हिता 'परप्राप्तौ साध्वीर्गा' 'धिय कर्माणि' ता इन्द्रमेवापेक्षमाणान् 'युनजते युजते । तस्मात् स 'त्व' 'श' 'नृपाता वृभि समक्ता' श्वस बलस्य नृभ्यो दाता 'तेन वा', इयभूत् 'चक्रान तृप्तिरीळ' 'गोमति' 'प्रने अस्मान्' 'आ' 'भज यज्ञभिधेपदोपापनयनेन गोमतोऽस्मान् कुर्विति ॥

अथ सौम्यस्य पुरोऽनुवाक्या- 'त्व न' इति गायत्री । हे 'सोम' 'राजन्', 'न' अस्मान् 'विश्वत विश्वस्मात्' 'अघायत अघ पापम् अस्माकमिच्छत जनात्' 'रक्ष । " छन्दसि १० परेच्छायामपि " (द पाभा ३ १ ८) इति क्यच्, " अश्वाघस्यात् " (पा ७ ४ ३७) इत्यात्वम्, " शतुरनुम् " (पा ६ १ १७३) इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम् । 'त्वावत त्वत्सदृशस्य । " युष्मदस्मद्भ्या छन्दसि सादृश्य उपसख्यानम् " (पा ५ २ ३९ वा १) इति वति, " आ सर्पनाम्न " (पा ६ ३ ९१) इत्यावम् । त्वावत हि 'सखा कश्चिदपि' 'न' 'रिष्येत् यज्ञभिधेपादिभि दिव्यो भवितु नार्हति । तस्मात् तदनुरूपमस्मान् रक्ष । " द्वयचोऽतस्तिड " १५ (पा ६ ३ १३५) इति संहिताया रक्षेत्य दीर्घत्वम् ॥

आपो ह " (तैस २ २ १२) इत्यस्मिन्ननुवाके 'प्याख्यातम् । 'इन्द्र वो विश्वतस्परि' इत्यनुवाक्या, 'इन्द्र नरो नेमपिता' इति आज्या । 'ष्वत्तुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च प्रथमकाण्डस्य षष्ठ्यपाठके, श्याप्यातम् (तैस १ ६ १२) ॥

स्वमिति ॥ अथ सौम्यस्य हचिप पुरोनुवाक्यामाह- 'त्व न सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायत ।

२० न रिष्येत् त्वावत सर्पा' इति ॥ धार्घ्यं पापम् धम्मदुष्पदमिच्छन्नघायस्तस्मान् पापसयान् 'विश्वत सर्वस्मान्' 'न' अस्मान् हे सोमराजन्, 'त्व' 'रक्ष । 'त्वावत त्वात्सदृश प्रभो' 'सखा कश्चिद् समर्थोऽपि त्वदनुग्रहात् न' 'रिष्येत् अस्मात् हिनस्ति ॥

४ तै १ तै २- तदा ।

५-५. मै- तु ग्राह्याती साधनो वा ।

६-६ व १ तै २- वा ।

७ तै १ तै २- '७' तासि ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

या ते धामानि द्विषि या पृथिव्या या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विधैः सुमना अहेडन् राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥

अग्नीषोमा सर्वदसा सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवधुः ॥

या । ते । धामानि । द्विषि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अस्त्वित्यप् सु ।
तेभिर् । न् । विधैः । सुमना इति सु-मना । अहेडन् । राजन् । सोम । प्रतीति । हव्या । गृभाय ॥ ५
अग्नीषोमेत्यग्नां सोमा । सर्वदसेति स वेदसा । सहृती इति स हृती । वनतम् । गिरः ।
समिति । देवत्रेति देव त्रा । बभूवधुः ॥

तत्रैव याज्या- 'या ते' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'सोम' 'राजन्', 'या यानि' 'ते तत्र'
'धामानि स्थानानि नामानि' वा, जमानि वा तेजासि वा 'द्विषि' सति, यानि च 'पृथिव्या'
यानि च 'पर्वतेषु', यानि 'ओपधीषु', यानि वा 'अप्सु', 'तेभि' तै 'विधै' धामभि' नामभि १०
सर्वाननाऽत्मन्यम् उपजुर्वद्भि, स्थानैर्ना सर्वत्र सनिधानहेतुभि, जमभिर्ना नानोपकारहेतुभि,
तेनोभिर्ना 'सर्वदोषोपशमने' 'अहेडन् अक्रुष्यन्' 'आह्वानादिक सहमान अपि तु 'सुमना
सानुग्रहमना एव भूत्वा । "सोमैर्नसी" (पा ६ २ ११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तम् । हेडु अनादरे ।
अस्माक हव्यानि 'प्रति' 'गृभाय प्रतिगृहाण । "छन्दसि शायजपि" (पा ३ १ ८४),
"ह्रप्रहोर्भ" (पा ८ २ ३२ वा १) इति भत्वम् । प्रतिगृह्य चास्माक भेषदोषम् "अपनयेति ॥ १५

"अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्वपेच कामो नोपनमेत्" (तैस २ ३ ३) "इत्यस्या
पुरोनुवाक्या- 'अग्नीषोमा' इति गायत्री ॥ हे 'अग्नीषोमा अग्नीषोमौ । पूर्वपदाकार, "ईदग्ने
सोमवरुणयो" (पा ६ ३ २७) इति ईकार, "अग्ने स्तुत्तसोमसोमा" (पा ८ ३ ८२)

येति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'या ते धामानि द्विषि या पृथिव्या या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु । तेभिर्नो
विधै सुमना अहेडन् राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय' इति ॥ हे 'सोम' 'राजन्', 'ते तत्र' 'द्विषि' 'पृथि २०
व्यादिषु च प्रदेशेषु यानि 'धामानि स्थानानि सन्ति, प्रतिप्रदेश पृथगनुवादायां यच्छब्दावृत्ति । 'तेभि-
'विधै' तै सर्वे स्थानैर्धुक्त शोभनमनस्क नोपशरित सन् 'न अस्माक' 'हव्या' हवीषि 'प्रति' 'गृभाय
प्रतिगृहाण । यस्मिन् स्थाने त्व स्थितस्तत् आगत्य हवि स्वीकृर्वित्यर्थे ॥

अग्नीषोमा इति ॥ "अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्वपेच कामो नोपनमेत्" (तैस २ ३ ३)
इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह - 'अग्नीषोमा सर्वदसा सहृती वनत गिरः । सं देवत्रा बभूवधुः' इति ॥ हे १५

८ मैः 'वा' नास्ति । ९ मैः- 'पृथिव्याम्' इत्यस्यान्तर 'सति' । १० ल- 'नामभि' नास्ति । ११ त १ त २ मै ल- सर्वदोषपालनै । १२ त १ त २ मै- अस्थानादिक (१), प- आस्था
नादीक (१) १३ मैः- अपनयित्वाति । १४ त १ त २ मै ल- इत्यत्र ।

युवमे(१)तानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् ।

यवः सिन्धून् अभिशस्तेरवद्यादग्नीपोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥

युवम् (१) । पुतानि । दिवि । रोचनानि । अग्नि । च । सोम । सक्रतू इति स क्रतू । अधत्तम् ।

युवम् । सिन्धून् । अभिशस्तेरित्यग्नि इस्ते । अवद्यात् ।

५ अग्नीपोमावित्यग्नी - सोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥

इति पत्रम् । युवा ^१सवेदसा सवेदसौ समानधनौ ^२सहृती समानहृतौ समानाह्वनौ । “समानस्य छन्दसि” (पा ६३८४) इति सभाश्र । ईदृशौ युवा ^३वनत भजतम् अस्माक ^४गिर स्तुतिरचनानि । ^५देवत्रा देवाश्च ^६स ^७बभूवथु सगतौ भजत । प्रमाणानतिरेक सभवा । देवानाम् अप्याराध्यत्वेन वर्तेषाम् । यद्वा-युवा सवेदसा सहृती देवत्रा देवेष्वपि देवोपकारेष्वपि सवभूवथु
 १० सगतौ भजत । “देवमनुष्य” (पा ५४५६) इति त्राप्रत्यय । तौ युवाम् अस्माकमपि काममुपनयतमिति ॥

तत्रैव याज्या-‘युवमेतानि’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे ^१सोम, त्व ^२च ^३अग्नि ^४च ^५युव युवाम् ^६एतानि प्रसिद्धानि ^७दिनि स्थितानि ^८रोचनानि दीपनशीलानि ग्रहनक्षत्रादीनि ^९अधत्तम् ^{१०}अधारयताम् । छान्दसो ङ । यद्वा-युवामेव रोचनानि दिवि अधत्त स्थापितवन्तौ । ^{११}सक्रतू ^{१२}समानकर्माणी । किं च युवामेव ^{१३}सिन्धून् नदी । स्यन्दनात् सिन्धव । स्वानुनासिकौ उत्तौ । ^{१४}अभिशस्ते पातकाधारोपात् पापात् ^{१५}अत्रद्यात् परिदादपापाञ्च तत्स्थानीयात् कालुष्यादिदोषात् ^{१६}अमुञ्चतम् । ^{१७}गृभीतान् तेन दोषेण गृहीतानापि तान् सिन्धून्पि अमुञ्चतम् । तस्मादेव महानुभारो युवामस्माक काममुपनयतम् इति ॥

२० ‘अग्नीपोमौ’ गिर अस्मदीया स्वर्गः ^१वनत भजतम् । वीरदौ ? ^२सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ ^३सहृती समानाह्वनयुक्तौ । ^४देवत्रा देवेषु मध्ये ^५स ^६बभूवथु युवा । ^७सभूयैव मन्तौ । न वद्याचिदप्यन्योऽर्थं विवृणोतिवित्तरथं ॥

युवमिति ॥ तत्रैव याज्यामाह-‘युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तम् । युवः गिराभिशस्तेरवद्यादग्नीपोमावमुञ्चतं गृभीतान्’ इति ॥ हे ^१सोम, त्वम् ^२अग्नि ^३च इत्येतौ युवा ^४सक्रतू समानकर्माणी इत्येतौ ^५दिवि ^६एतानि ^७रोचनानि नक्षत्रादीनि ^८अधत्तम् अध्यापयतम् । हे अग्नीपोमौ, ^९युवा ^{१०}गृभीतान् ^{११}सिन्धून् ^{१२}मन्त्रोदकादिनिषिन्नाग्नीपोमावद्यादेव पद्भ्यादिरूपेण ^{१३}अधत्तेन ^{१४}दोषेण च गृहीतान् ^{१५}अपि नदी ^{१६}अभिशस्ते तस्मादवद्यादात् ^{१७}अवद्यात् पद्भ्यादिरदोषात् ^{१८}अमुञ्चतं मोक्षितवन्तौ । यत्तत्त्वेन गर्भमिधरत्त्वं तथापि तद्रूपत्वेनैवो मन्त्रेण ॥

१७. तौ तौ मी १७- धारयत ।

६-६ १११-गृभीतान्मयी । ७ २११-स्योदकादि । [३ नञ्चतमुद्रितयुगले तालिपन्ना ३० -‘अग्नीपोमौ’] । ८ भो क- इत्ये । ९ जो पा- दोषिणश्च । ३- दूग्निम् ।

काम्पेधियाज्यापुरोनुवाक्या]

अग्नीषोमाविम० सु मे शृणुत वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यत भवत दाशुपे मयः ॥
आऽन्यं दिवो मातरिश्वा जभाराऽमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।
अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथरु लोकम् ॥

अग्नीषोमावित्यग्नी - सोमो । इमम् । स्थिति । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् ।

प्रतीति । सूक्तानीति सु उक्तानि । हर्षतम् । भवतम् । दाशुपे । मयं ॥

एति । अयम् । दिव । मातरिश्वा । जभार । अमथ्नात् । अयम् । परीति । श्येन । अद्रे ।
अग्नीषोमेत्यग्नी सोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरम् । यज्ञाय । चक्रथु । उ । लोकम् ॥

“ अग्नीषोमीयमष्टाकपाल निर्वपेद्ब्रह्मचर्यसकाम ” (तैस २ ३ ३) “इत्यस्य पुरोऽनु
वाक्या- ‘ अग्नीषोमौ ’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे ‘ अग्नीषोमौ ’ वृषणा कामाना वर्षितारौ । “ सुपा
सुलुक् ” (पा ७ १ ३९) इत्याकार । ‘ इम ’ मे ‘ हवम् आह्वान ’ सु ‘ शृणुत सुष्टु ‘ शृणुतम् १०
आह्वानप्रयोजन यथावत् कुरतम् इति यावत् । “ भावेऽनुपसर्गस्य ” (पा ३ ३ ७५) इति
ह्यते अप्, सप्रसारण च । किं च-श्रुत्राऽऽह्वानम् अस्माकं सूक्तानि प्रति हर्यत मनसा
प्रतिगृह्णीतम् । हर्ष गतो । तथा वृत्वा ‘ दाशुपे हविर्दत्तवते ’ तस्मै यजमानाय मय सुख
तद्देतुं भवतम् ॥

“ अत्रैव याज्या-‘ आऽन्य दिव ’ इति त्रिष्टुप् ॥ उपरिष्ठाक्षणात् ” (द्र तैस २ ६ २) १५
त्रिष्टुपवाच्य केचिदिमा याज्यामाह । आचार्यस्तु इमा त्रिहाय “ अग्नीषोमा हविष ” इत्युत्तरा
याज्या दर्शितवान् (बोधौ १३ २६) । तत्र विकल्प । अन्यम् एक युवयोर्मध्ये अग्नि

अग्नीषोमाविति ॥ “ अग्नीषोमीयमष्टाकपाल निर्वपेद्ब्रह्मचर्यसकाम ” (तैस २ ३ ३) इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह- ‘ अग्नीषोमाविम० सु मे शृणुत वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यत भवत दाशुपे मय ’
इति ॥ हे ‘ अग्नीषोमौ ’ वृषणा कामाना वर्षितारौ, सुवा मे मदीयम् इम हवम् आह्वानं सुष्टु ‘ शृणुत २०
‘ सूक्तानि ’ अस्मदीयानि प्रति हर्यत मनसा प्रतिगृह्णीत, ‘ दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय मय सुख
भवतं तपादयतम् ॥

एति ॥ तत्रैव याज्यामाह- ‘ आऽन्य दिवो मातरिश्वा जभाराऽमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रे ।
अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथरु लोकम् ’ इति ॥ ‘ मातरिश्वा वायु ’ अन्य युवयोरेकमग्निं
‘ दिव वृषोक्स्थादादित्यात् ’ सा ‘ जभार साहसत्वात् । तथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते- “ सा दूतो २५
अग्निमभरद्विषस्यतो वैश्वानर मातरिश्वा परावत् ” (ऋस ६ ८ ४) इति । श्येन याज्या पक्षिरूपावनातो

१६ मैः-इत्यस्या । १७ मैः-अस्मै । १८-१८ तं त२ मै ल- सुखहेत् । १९- मैः- तत्रैव ।
२० तं त२ मै ल- लक्षणा ।

१० इ उ जो पा- सूक्तवदशानि ।

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतः (२) हर्षतं वृषणा जुषेधाम् ।
सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमर्था धत्तं यजमानाय शं योः ॥

अग्नीषोमेत्यग्नीं सोमा । हविषं । प्रस्थितस्येति प्र-स्थितस्य ।

वीतम् (२) । हर्षतम् । वृषणा । जुषेधाम् ।

सुशर्माणेति सु-शर्माणा । स्ववसेति सु-अपसा । हि । भूतम् ।

अर्थ । धत्तम् । यजमानाय । शम् । यो ॥

- दिव आदित्यात् मातरिश्वा वायु प्राणप्रवृत्तिरूप आ जभार आजहार आनीतवान्, यथा—“ आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानर मातरिश्वा परामत ” (ऋस ६ ८ ४) इति । अयम् एक सोम इत्येन, गायत्री इत्येनो भूत्वा अद्रे उच्छ्रितात् स्थानात् तृतीयस्या दिव परि
- १० अमघ्नात् आहरत् । तस्मात् हे अग्नीषोमौ एव महानुभावौ ब्रह्मणा ऋगादिना मन्त्रेण परिवृढेन वा अनेन हविषा वायुधाना वायुधानौ वर्धमानौ । ताच्छ्रील्लिकश्वानश् (पा ३ २ १२९), “ तुजादीनाम् ” (पा ६ १ ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, पूर्वदात्वम् । उरु विस्तीर्णं लोक स्थान यत्र यजमानो गच्छति तादृश यज्ञाय यज्ञयते यजमानाय । यद्वा— यज्ञाय यज्ञफलमोगार्थं यजमानाय । लोक चक्रथ उरु दुरुतम् । उ इति पादपूर्णे अत्राणार्थो वा । तदर्धमस्मै
- १५ ब्रह्मवर्चस दत्तमिति ॥

अथ याज्यानिकस्य — ‘ अग्नीषोमा हविष ’ इति त्रिप्रपु ॥ हे अग्नीषोमो, हविष प्रस्थितस्य उपस्थितस्य प्रारब्धस्य वा वीत खादतम् । वी गत्यादिष्टु, आदादिक । हर्षत मनसा

- अभ्यं दुष्योरैक सोमम् अद्रे परि पर्वतवदुन्नततमस्य सुलोऽस्योपरि अमघ्नात् सोमरक्षणा तत्रन्याना मन्थत विलोढन पराजयरूप क्षोभ कृत्वा समानीतवानित्यर्थं ॥ एतच्च—“ कद्रुश्च वै सुपर्णी च ” (वैत ६ १ ६) इत्यस्मिन्ननुवाके समानातम् । हे अग्नीषोमो, युवां ब्रह्मणा वायुधाना मन्त्रेण वर्धमानो यथार्थम् उरु लोक विस्तीर्णं स्थान चक्रथ उ—“ कृतयन्तापेय यजमानस्य फलभूत लोक सपादितवतापित्यर्थं ॥
- २०

- अग्नीषोमा इति ॥ तत्राप विकल्पिता याज्यासाह—‘ अग्नीषोमा हविष प्रस्थितस्य वीतः हर्षत वृषणा जुषेधाम् । सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमर्था धत्तं यजमानाय शं योः ’ इति ॥ हे अग्नीषोमो वृषणा कामाना वर्धयितारो युवां प्रस्थितस्य समर्पितस्य हविष सार वीत प्राप्नुत हर्षत प्रतिपृक्षीत जुषेधां सेवधा, सुशर्माणा शोभनमूलयुक्तौ स्वयमा शोभनरक्षणोपेतौ भूत भयतम् । हि यस्मादेव तस्मात् अथ अतन्तरं यजमानाय यजमानार्थं न मुग्ध यो पुत्रादिमिध्रण च धत्तं कुरुतम् ॥
- २५

२१ तं तं मे स—प्राणशुभं । २०. मे-ने । २३ तं तं मे स—‘ उरु ’ नास्ति ।

११ हा-परीत्य वदुधतम् । १०-१० इ हो-चक्रथ, ०- चक्रथ उरु ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्या]

आ प्यायस्व* सं ते* ॥

एति । प्यायस्व । समिति । ते ॥

प्रतिगृहीत स्पृहयतम् । “^०अदुपवेशात्” (पा ६ १ १८६) इति छसान्धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर । ‘जुषेया नित्य सेवेयाम् । पूर्वबलसार्वाधातुकानुदात्तत्वे शस्योदात्तत्वम् । हे वृषणा वर्षितारौ कामाना युवा^५ सुशर्माणा सुशर्माणा सुप्रहौ सुसुखा वा स्ववसा स्वसौ शोभनरक्षणा । उभयत्र पूर्ववदान्वम् । “सोर्मनसी” (पा ६ २ ११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशौ युवा यजमानौ भूत भवतम् । “बहुल छन्दसि” (पा २ ४ ७३) इति शपो लृक्, “हि च” (पा ८ १ ३४) इति निघाताभास । ‘अथ अनन्तर यजमानाय धत्त दत्त श शमन रोगाणा यो यात्रतश्च आगामिन्य भयानाम् । शाम्पतियौतिभ्या व्यत्ययेन भावे विचि वचनव्ययय । यौतेर्ना असुनि अडादशाभास । अपदान्तेऽपि पूर्वानुत्व, णिद्वद्भावाभावश्च । ब्रह्मवर्चसिन च कुरुतमिति ॥ १०

“सोमाय राजिने श्यामाक चरु निर्वपेथ हव्यात् विर्मायात्” (तैस २ ३ ३)

इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या—‘आ प्यायस्व’ इति गायत्री ॥ इयमग्निकाण्डे व्याख्यास्यते यत्राऽऽम्नायते प्रकृतौ “^०मा नो हिंसीत्” (तैस ४ २ ७) इत्यत्र । इह तु प्रतीकग्रहणम् । हे सोम, तत्र प्रसादात् वृष्णिय वीर्यं विश्वत समेतु समागच्छतु । त्वदर्थं च माम् आ प्यायस्व । किं च वाजस्य अन्नस्य सगम्ये सगमनार्थं भव इति ॥ १५

तत्रेव याज्या—‘स ते’ इति त्रिष्टुप् ॥ इमामपि तत्रैव (तैस ४ २ ७) व्याख्यास्याम । इह तु प्रतीकग्रहणमस्या । हे सोम तत्र प्रसादात् पयासि वाजा वृष्ण्यानि च मा समागच्छन्तु । अभिमातिपाह, अभिमाति पाप्मा हैव्यहेतु, तस्याभिमवितु तत्र । किं च अमृताय अमृतत्वार्थम् आप्यायमानं दिनि अरासि अन्नानि उत्तमानि विश्व स्थापयेति ॥

“ब्रह्मणस्पत्यमेकादशकपालं त्रिंशोऽङ्गमकाम” (तैस २ ३ ३) इत्यस्य २०

पुरोऽनुवाक्या—‘गणाना त्वा’ इति जगती ॥ हे ब्रह्मण परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालपित । “षष्ठ्या पतिपुत्र” (पा ८ ३ ५३) इति सत्वम्, “सुवामत्रिते” (पा २ १ २) इति

एति ॥ “सोमाय यानिने श्यामाक चरु निर्वपेत्” (तैस २ ३ ३) इत्यत्र याज्यानुवाक्ययो प्रनक्ति दर्शयति—‘आ प्यायस्व स ते’ इति ॥ ‘आ प्यायस्व समेतु ते’ इत्येषा पुरोऽनुवाक्या, ‘स ते पयासि’ इत्येषा याज्या । एत उभे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके “मा नो हिंसीत्जनिता” (तैस ४ २ ७) इत्यस्मिन्ननुवाके समान्नास्येते अतस्तत्रैव व्याख्यास्येते ॥

२४-२४ ल- हि हीयु । २५ वर त२मे - समागच्छताम् । २६ व१ व२मे ल-सगच्छन्तु । २७ मै४ - इत्यस्या ।

गुणानां त्वा गुणपतिः हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥

- गुणानाम् । त्वा । गुणपतिमिति गुण-पतिम् । हवामहे ।
कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवस्तममित्युपमश्रवः- तमम् ।
५ ज्येष्ठराजमिति ज्येष्ठ-राजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।
एति । नः । शृण्वन् । ऊतिभिरित्युति-भिः । सीद । सादनम् ॥

पराङ्गवद्भावात् पशुधामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । त्वां १ गुणानां सर्वेषां संबन्धितं १ गुणपति
प्रामादिसघातक्षामिनं हवामहे आह्वयामः । पूर्ववत् सप्रसारणम् । १ कवीनां क्रान्तदर्शानानामपि
१ कविं क्रान्तदर्शिनम् । १ उपमश्रवस्तमम् उपमीयते अनेन इत्युपमः, सर्वेषां श्रवणसामञ्जानाम् उपमान
१० यस्य थम्, न तु केनचिदुपमीयते प्रसिद्धमुपमानमिति, स उपमश्रवाः । “आतश्चोपसर्गं”
(पा ३-३-१०६) इत्यङ्, “हवापोः सज्ञाच्छन्दसोः” (पा ६-३-६३) इति ह्रस्वम् ।
“यद्वा-करणस्व” कर्मविकक्षायाम् “आतश्चोपसर्गं” (पा ३-१-१३६) इति कः । यद्वा-श्रूयते
इति श्रवः “यस्य” सर्वदा श्रूयते, अत एवोपमश्रवाः न कदाचिद्दृश्यन्ते १ स उपमश्रवाः,
श्रूयमाणोपम इति यावत् । १ आहिताग्न्यादिः (पा २-२-३७) इत्यव्यः १ अनुभवभावात् १
१५ श्रूयमाणोक्तिः १ “विषं भुङ्क्त्व” इतिवदन्यपरात्वात् । सर्वानुपमश्रवसः अतिशेते इति १ उपम-
श्रवस्तमः तम् १ । १ ज्येष्ठराजं ज्येष्ठ १ प्रशस्ततम राजतीति ज्येष्ठराट् । स त्वम् एवं महासुभावाः
अस्माकं स्तुतीः १ शृण्वन् १ ऊतिभिः रक्षणैः तर्पणैर्वा हेतुभूतैः तामिन्द्र्याग्निप्रियाणामिन्द्रपुत्रैः
१ सादनम् आलीयमासनम् १ आ १ सीद अधितिष्ठ । सीदन्त्यरिमन्निति सादनं, छान्दस दीर्घम् ।
तया प्रामाधिपतिरिवासीदन् अरमस्यं प्रामं देहीति ॥

- ०० गुणानामिति ॥ “ब्रह्मणस्पत्यमेवाद्वात्तकपालं निषेदेत्प्रामनामः” (तसं २-३-३) इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह-“गणानां त्वा गुणपतिः हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां
ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्” इति । “ब्रह्मणां” ब्रह्मणस्पते हे इत्यसमन्वये, “गणानां
“गणपतिं वृत्तन्देवतासामिनिं” त्वां हवामहे आह्वयामः । पतिदत्तं स्वाम् ? कविं कवीनां विदुषां मध्ये
प्रदाते विद्वानम्, १ उपमश्रवस्तमम् उपमानत्वेन श्रवः पतिर्वेत्स्यातामुपमश्रवाः, सर्वशुणसंप्रसारयतावमेव
१५ सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येवास्ती क्वीतिः, अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः तादयो, राजां मध्ये
ज्येष्ठो ज्येष्ठराजः तादयम् । यथावत्तुपोवेतस्यं नः अस्माकम् ऊतिभिः पालनैर्मिन्नित्तमूर्धुङ्क्तः राज्
१ सादनम् अस्मिन् काम्युपवेदानम् १ आ १ सीद आनुहि ॥

०८. तै.ते.१.२- पशुधरण्य, मे- यदि [दा-अन] विकरणस्य । २९-२९, मे-यस्य सर्वः
श्रूय पयोपमा न कानिच दृश्ये । * [ल- ‘यस्य एतेषां श्रूयमाणोपमः’ इत्येतावत् भागः
३० नवीन ।]। ३०. तै. ३.१.१- आहिताग्निदृश्यः । ३१. तै.ते.२- इति यदन्व । ३२-३३. तै.
ते.ते.३- धारणम् । ३३. तै.ते.२.३.७- प्रयासम् ।

वाम्येष्टियाज्यापुरोनुवाच्या]

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाज भरते धना नृभिः ।
देवानां यः पितरमाविवांसति (३) श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गणेन वलरूरोज फलिगार रवेण ।

बृहस्पतिरुत्सिया हव्यसूदः कर्निऋद्वावशतीरुदाजत् ॥

स । इत् । जनेन । स । विशा । स । जन्मना ।

स । पुत्रै । वाजम् । भरते । धना । नृभिरिति नृ-भि ।

देवानाम् । य । पितरम् । आविवांसतीत्या निवासति (३) ।

श्रद्धामना इति श्रद्धा मना । हविषा । ब्रह्मण । पतिम् ॥

स । सुष्टुभेति सु स्तुर्भा । स । ऋकता । गणेन । वलम् । रूरोज । फलिगाम् । रवेण ।

बृहस्पति । उत्सिया । हव्यसूद इति हव्य सूद । कर्निऋदत् । ऋवशती । उदिति । आजत् ॥ १०

तत्रैव याज्या- 'स इज्जनेन' इति जगती ॥ 'स एव 'जनेन परिजनेन किंकरादिना,

'स एव 'विशा निङ्मिष्पजीवनीभि 'प्रजाभि, 'स एव 'जन्मना 'जनो जन्मप्रभृति',

'स एव 'पुत्रै पुत्रपोत्रादिभि एतै सै सह 'वाजम् 'अत्र 'भरते दधाति । 'धना धनानि

च 'नृभि अन्यैश्च बन्धुसुहृदादिभि सह स एव दधाति । " नृ चान्यतरस्याम् " (पा ६ १

१८४) इति निभक्तेरदात्तत्वाभावात्, " सावेकाच ० " (पा ६ १ १६८) इति हि 'प्राप्नोति । स १५

एव दधातीति । क इत्याह 'य 'श्रद्धामना श्रद्धायुक्तमना 'देवाना 'पितर पातार 'ब्रह्मणस्पति

'हविषा 'आनिवासति परिचरति । आनिवासति परिचरणकर्मा ॥

अथ बार्हस्पत्य उपहोम - 'स सुष्टुभा' इति ॥ त्रिष्टुबेपा ॥ 'स बृहस्पति 'सुष्टुभा

'शोभन स्तुवता' । स्तोभति. स्तुतिकर्मा । स्तौतेनां त्रिवि वर्णव्यत्यये तुको भलम्, " उप

स इति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाज भरते धना नृभि । २०

देवाना य पितरमाविवांसति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्' इति ॥ 'स 'इत् स एव यजमान

'जनेन किंकरादिना युक्त 'वाजम् अत्रम् 'भरते दधाति । 'स एव 'विशा करप्रदया प्रजाया, सहित

वाच भरते । 'स एव ब्राह्मणादिजन्मना सहित 'वाज भरते । 'स एव 'पुत्रै सहित 'वाज भरते । स

एव 'नृभि बन्धुभि सहितानि 'धना द्रव्याणि भरते । 'य यजमान "'श्रद्धामना श्रद्धायुक्तमनस्क

'देवाना 'पितर पालयितार 'ब्रह्मणस्पति 'हविषा स्वकीयेन 'आ विवांसति आ समन्ताद्विशेषेण परिचरति, २५

स इज्जनेनेति पूर्वगान्धय ॥

स इति ॥ अत्रैव चिकित्सेता याज्यामाह । यद्वा-^{१५} तत्रैवोपहोमार्थं मन्त्रमाह-^{१६} 'स सुष्टुभा

स ऋकता गणेन वलरूरोज फलिगार रवेण । बृहस्पतिरुत्सिया हव्यसूदः कर्निऋद्वावशतीरुदाजत्' इति ॥

३४ त १ त २- 'प्रजाभि' नास्ति । ३५ मै-जनेन । ३६ त १ त २ मै- 'अत्र' नास्ति ।

३७ मै- 'प्राप्नोति' इत्यस्मानन्तरम् 'उत्तम्' । ३८ त १ त २ मै- शोभनस्तुवता ।

१३- हो १-अत्रम् । १४ क हा- 'श्रद्धामना' नास्ति । १५-१५ ड शं हो १- 'होममन्त्रमाह ।

मरुतो यद् वो दिवो^१

मरुत । यत् । ह । व । दिव ।

- सर्गात् सुनोति^० ” (पा ८३६५) इत्यादिना षत्वम् । ऋकता स्तुतिमता 'मन्त्रता वा । “क्षय ” (पा ८२१०) इति मनुषो षत्वम्, अयस्मयादित्वेन (पा १४२०) पदत्वात् ५ कुत्वम्, भवाज्ज्वाभात् । ईदृशेन 'गणेन सहित 'बल मेघम् । वृणोते पचाबच् (पा ३१३४) । कपिलकादिवात् लत्वम् (इ पाभा ८२१८) । 'रुजो मिनत्ति 'फलिग स्वच्छोदकपूर्ण, 'फलम् उदक वा 'रवेण शब्देन उपलक्षितम् । रवेण वा फलिग गिरिगुहादिषु प्रतिफलयतम् । किं च अय 'बृहस्पति 'हव्यसूद 'हविषा भोक्ता । कर्मणि “कूलसूद स्थलकर्षा^० ” (पा ६२१२९) इत्युत्तपदाद्युदात्तत्वम् । 'कनित्रदत् अत्यर्थं ऋन्दन् हविरदन्नेन १० शब्द कुर्णण । यद्वा-हविष आस्वादानेन अहो स्यादिष्टमिति प्रशासाशब्द कुर्णण । दाधर्षादौ (पा ७४६५) निपात्यते । अभ्यस्तानामादि (पा ६११८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'उत्सिया 'गा 'वानशती अयर्थं कामयमाना । वशेर्षडि “ न वश ” (पा ६१२०) इति सप्रसारणाभात् । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । 'उत् 'आजत् भजनान्तर वलात् उद्गमयति । अज गतिक्षेपणयो, छान्दसो वृद्ध ॥

- १५ “ एतामेव निर्वपेथ कामयेत ब्रह्मन् विशा विनाशयेयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये वुर्यात् ” (तैस २३३) इयस्या पुरोनुवाक्या-“ मरुतो यद् व ' इति गायत्री ॥

- 'स देव 'सुष्टुभा शोभना स्तुभ सामावयथा स्तोभा यस्त मन्त्राणस्य सोऽथ सुष्टुप् तेन सुष्टुभा, ऋकता, ऋचो बहुविधा परिसन् मन्त्राणो स ऋकस्तेव ऋकता, 'रवेण ष्वनियुक्तेन 'गणेन मन्त्रसमूहेन सुष्टु सन् 'रुजो घमभेत्पन्वय । कं वमभ्रज^१ ? 'फलिग, फलमस्यास्तीति फली यजमान, त मच्छति प्राप्नोतीति २० फलिग तादा 'व' प्रयत्न प्रतिषर्धे रुजो । 'हव्यसूद हविर्भोक्ता 'कनित्रदत् अहो स्वादुतम हविरिति ऋन्दन् वुर्यात् 'बृहस्पति 'वायशती प्रस्तुतस्तनत्वेन वरतान् प्रति 'हव्यारथ वुर्येती 'उत्सिया गा उरवर्षेणैतदीप्युर्द प्रति प्रेरयति । स इत्यभ्यास आदरार्थं ॥

- मरुत इति ॥ “ एतामेव निर्वपेथ कामयेत ब्रह्मन् विशा विनाशयेयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये वुर्यात् ” (तैस २३३) इति विहितयो प्रतीक दर्शयति-“ मरुतो यद् वो दिवो वा व शर्म ” इति ॥ २५ 'मारुतो यद् व ' 'इत्यनुवाक्या, 'वा व शर्म' इति याज्या । एतत्त्वोभय प्रथमराष्टस्य पञ्चमप्रकारे (तैस १५११) इत्यात्वात् ॥

३० तैस तैस- 'मन्त्रता' नास्ति । ४०. तैस तैस- वग्यत् । ४१ तैस तैस- 'उपशितम्' इत्यात्वात्तरे 'वग्यत्' ४०. तैस तैस- शिगाः । ४३-४३ तैस तैस- 'कित्तर्' भादिरित्यानुदात्तत्वम्' नास्ति । ४४ तैस तैस- अय ।

काण्डेष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

या वः शर्मैः ।

अर्यमाऽऽ याति वृषभस्तुर्विष्मान् दाता वर्धनां पुरुहूतो अर्हन् ।
सहस्राक्षो गोत्रभिद्वर्जनाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु ॥

या । व । शर्मैः ॥

अर्यमा । एति । याति । वृषभ । तुर्विष्मान् । दाता । वर्धनाम् । पुरुहूत इति पुरु हूत । अर्हन् । ५
सहस्राक्ष इति सहस्र-अक्ष । गोत्रभिदिति गोत्र भित् । यजत्राहुरिति यजत्र बाहु ।
अस्मासु । देव । द्रविणम् । दधातु ॥

व्याख्याता चैव " वेदानरो न " (तैस १ ५ ११) इत्यत्र । इह स्वत्या प्रतीकप्रहणम् । हे
मरुत, व युष्मान् यस्मात् वय सुम्नायत् सुखमिच्छत हवामहे आह्वयाम तस्मात् न
अस्मान् क्षिप्र दिन आ उपगतन अस्मत्सक्राशामागच्छत ब्रह्मणि निश स्थापयितुमिति ॥ १०

तत्रैव याज्या- ' या व शर्मै ' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस १ ५ ११) ।
प्रतीकप्रहणमिह " । हे मरुत, युष्माक यानि शर्माणि सुखानि त्रिधातूनि त्रिलोकस्थानानि
शशमानाय युष्मान् भजमानाय दातु सति भवन्ति, यानि च दाक्षुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय अधिक यच्छत प्रयच्छत, तानि अस्मभ्य वि यन्त विशेषेण दत्त । किं च हे
वृषण कामाना वर्धितार, अस्मभ्य सुवीर शोभनपुत्रादिक ररिषि धत्त इति ॥ १५

" अर्यम्णे चरु निरिपेत् सुवर्गकाम " (तैस २ ३ ४) इत्यस्या पुरोऽनुवाक्या- ' अर्य-
माऽऽ याति ' इति त्रिष्टुप् ॥ अरीन् यमयतीति अर्यमा इद्र उच्यते, वक्ष्यमाणेभ्यो लिङ्गेभ्य ।

अर्यमेति ॥ " अर्यम्णे चरु निरिपेत् सुवर्गकाम " (तैस २ ३ ४) इति चतुर्थेऽनुवाके
यद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह- ' अर्यमाऽऽ याति वृषभस्तुर्विष्मान् दाता वर्धनां पुरुहूतो अर्हन् । सहस्राक्षो
गोत्रभिद्वर्जनाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु ' इति ॥ ' अर्यो वा आदित्योऽर्यमा " (तैस २ ३ ४) २०
इतिश्रुतेर्यमशब्द आदित्य वृत्ते । स चेन्द्रामेवोपचारेणन्द्रधर्मं स्तूयते । वृषभ कामाना वर्धयिता ।
तुर्विष्मान् मद्भाबल, वसूना धनाना दाता, पुरुष बहुषु यशेषु हूत आहूत । अर्हन् स्वर्गं दातु
योग्य । सहस्राक्षत्वादिक स्पष्टम् ॥

४५ त१ त२ मै ल- गच्छतेति । ४६ त१ त२ मै ल- मिद्रम् । ४७ मै- अस्मभ्य सुवर्गम् ।
४८ मै- दत्त । ४९-४९ त१ त२ मै ल- यमयति उपपत्तीत्यर्यमा । २५

१९. श्रु- इत्येते ।

तैस ३३

ये तेऽर्यमन् बहवो देवयानाः पन्थानो(४)राजन् दिव आचरन्ति ।
तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ शं न एधि द्विपदे श चतुष्पदे ॥

ये । ते । अर्यमन् । बहव । देवयाना इति देव याना ।

पर्याय (४) । राजन् । दिव । आचरन्तीया - चरति ।

तेभि । न । देव । महि । शर्म । यच्छ ।

शम् । न । एधि । द्विपद इति द्वि पदे । शम् । चतुष्पद इति चतु पदे ॥

स आ याति आगच्छति आगच्छतु वा । वृषभ वपिता कामाना तुविष्मान् महाबल दाता
वसूता धनाना पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत , बहुषु वा स्थानेषु आहूत । तेन " तृतीया कर्मणि"
(पा ६ २ ४८) इत्यस्याप्रसङ्ग । अर्हन् दानादिक कर्तुमर्हन् । अर्हच्छब्द पूज्यवाची, हे
१० पूजनीय । सहस्राक्ष बह्विद्रिय बहुकार्यकारणसमर्पेन्द्रियो वा "सहस्रनेत्र एव वा", "गोत्रमिन्"
मेधाना पर्यायाना वा मेधा निदारयिता वज्रघ्नाह वज्रपाणि । "ग्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ
भवत " (पाभा २ २ ३६ वा १) इति परनिपात । ईदृश देव अस्मात् द्विविण
स्वर्गाख्य धन दधातु ॥

तत्रेय याज्या- 'ये तेऽर्यमन्' इति त्रिष्टुप् ॥ हे अर्यमन् राजन् दीप्यमान, ते तव ये
१५ बहव देवयाना देवा यादशै गच्छन्ति, देवान् वा यैर्गच्छन्ति तादृशा, दिव घुलोकात्
आचरति आभिमुख्येन यात्कर्मस्थानम् आतन्यते तेभि तै पथिभि न अस्मभ्य, हे
देव देवनादिमत, महि महत् शर्म सुख यच्छ देहि । किं च न अस्माक द्विपदे
चतुष्पदे च शम् एधि सुखहेतुर्भय, तादृशागार्ग्यस्वर्गाहेतुर्भवेति यावत् । स्वरसमा
सा तावुक्तौ ।

२० य इति ॥ तत्रेय याज्यामाह- 'ये तेऽर्यमन् बहवो देवयाना पन्थानो राजन् दिव आचरन्ति ।
तेभिर्ना देव महि शर्म यच्छ शं न एधि द्विपदे श चतुष्पदे' इति ॥ हे अर्यमन् राजन्, ते त्वदीया
देवयाना देवैस्तेन्दुमर्हा ये बहव पन्थान आ दिव स्वर्गपथेन्त चरन्ति गच्छन्ति, हे देव, तेभि
तै पथिभि न अस्माक महि शर्म महत् सुख यच्छ, द्विपदे मनुष्याय न अस्माक संबन्धिने
शर्म एधि सुखहेतुर्भय । चतुष्पदे गजान्दिहपाय शम् एधि । "अर्यग्णे चरु निर्वपेद्य कामयेत्
२५ दानक्रामा मे प्रजा स्यु" (तैत्त २ ३ ४), "अर्यग्णे चरु निर्वपेद्य कामयेत् स्वस्ति जनतामियाम्"
(तैत्त २ ३ ४) इत्यनयोस्मि एव एव याज्यानुवाक्ये ॥

५०-५० तं तमेहं- 'सहस्रोत्र एव वा' ताक्षि । ५१ मे- गोत्रम् । ५२ तं तमेहं- मे । ५३ मे- दानादिम् । ५४ तं तमेहं- शर्म ।

काग्येदियाऽयापुरोनुवाक्याः]

बुध्नादग्रमङ्गिरोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य दृष्टहितान्यैरत् ।
रुजद्रोधासि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥

बुध्नात् । अग्रम् । अङ्गिरोभिरित्याङ्गिरः-भिः । गुणानः । वीति । पर्वतस्य । दृष्टहितानि । ऐरत् ।
रुजत् । रोधासि । कृत्रिमाणि । एषाम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥

“यो राजन्य अनुजावर. स्यात् तस्मा एतमैन्द्रभानुपूकमेकादशकपालं निर्वपेत् ५
बुध्नवती अग्रवती याज्यानुवाक्ये भवतः” (तैस २.३.४) इत्यस्याः पुरोऽनुवाक्या-“बुध्ना-
दग्रमङ्गिरोभिः” इति त्रिष्टुप् ॥ १ बुध्नात् गूलादारस्य यावत् १ अग्रम् उपक्रमदारस्य यावत्समाति
“उप्राप्तदानानि १ गुणानः गुणानैः स्तुवद्भिः १ अङ्गिरोभिः इत्यंभूत् । “सुषा सुलुक्”
(पा ७.१.३९) इति तृतीयाया १ बहुवचनस्य स्वादेशः । यद्वा- व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ।
अङ्गिरोभिः स्तुयमानः । १ पर्वतस्य मेवस्य १ दृष्टहितानि स्तम्भितानि १ १ रोधासि उदकस्य रोधानानि १०
द्वारविधानानि १ रुजत् भिनत् प्रथम ततः १ नि १ ऐरत् विविध प्रेरयति विश्लेषयति यथोदक
पतति । यद्वा-उदकमेव व्यैरत् विकिरति । “बहुल सज्ञाहृन्दसोः” (द्र. उ १९०) इति णिलुक् ।
कीदृशानि रोधासि ! १ कृत्रिमाणि कृत्रिमाण्येषां १ आत्मकृतानां अयत्नेन १ भिनत्ति १ एषा मेघाना
सबन्धीनि । पर्वतस्येति १ वचनव्यत्ययेनैकवचनम् । इत्येवविधानि यानि कर्माणि तानि
सर्वाण्यपि १ सोमस्य १ मदे सोमपाननिमित्ते मदे सति १ इन्द्रः १ चकार करोति । एव महानुभाव १५
इन्द्र इम राजन्य समानानामप्र परिणयत्विति ॥

बुध्नादिति ॥ “यो राजन्य अनुजावरः स्यात् तस्मा एतमैन्द्रभानुपूकमेकादशकपालं निर्वपेत्”
(तैस २.३.४) इत्यत्र पुरोऽनुवाक्यामाह- “बुध्नादग्रमङ्गिरोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य दृष्टितान्यैरत् ।
रुजद्रोधासि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार” इति ॥ १ बुध्नात् अग्रं १ कर्मोपक्रममारभ्य
१ कर्मसमाप्तिपर्यन्तम् १ अङ्गिरोभिः १ गुणानः अङ्गिरोनाम्ना मुनिना सदसैर्कैरिवग्भिः स्तुयमान इन्द्रः २०
१ पर्वतस्य पर्वतवत् सर्वाधारस्य १ राजन्यस्य १ दृष्टहितानि समानैरन्यैः त्रियमल्लान् द्वौहविदोधात् १ व्यैरत्
१ विकलानकरोत् । किं कुर्वन् ? १ एषां समालाना १ कृत्रिमाणि बलात् संपादितानि १ रोधासि श्लेषप्रति-
बन्धकान्यवरोधानानि १ रुजत् १ अज्ञयत् । कदैतरसर्वमकरोदित्युच्यते । १ सोमस्य १ मदे सोमपानसंबन्धिन
मदे सति १ इन्द्रः १ वा १ चकार तानि द्वौहविचाणदीनि वृत्तवान् ॥

५५. मै- इन्द्रापवदानानि । ५६. तं१.वं२- एकवचनस्य । ५७-५७. ल- ‘स्तम्भितानि’ २५
नास्ति । ५८. पं२- आत्मकृतानि षट्यत्नेन । ५९. तं१.वं२.मै.ल- वचनस्य तृतीयैकवचनम् ।

२०. श्ले- कर्मोपक्रमदारस्य । २१. आ- उमाति० । २२. आ- राहः । २३. क.ड.शं.हो१-
विगतान् । २४. आ.उ.पा- जम्भयन् ।

बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यन्तृणन्नदीनाम् ।
वृथाऽसृजत् पृथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार (५) ॥

बुध्नात् । अग्रेण । धीर्ति । मिमाय । मानै । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।
वृथा । असृजत् । पृथिभिरिति पृथि मि । दाधयाथैरिति दीर्घ याथे ।
सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रे । चकार (५) ॥

तत्रैव याया- 'बुध्नादग्रेण वि मिमाय' इति त्रिष्टुप् ॥ मूलादारम्य 'अग्रेण सह यावदप्र
'माने 'मानरज्जुभिरिव 'त्रि 'मिमाय विविध परिच्छिनत्ति मेवान् । अथ तथा प्रमितेषु मेधेषु
'नदीनाम् अपा, नदनाजघ, 'खानि द्वाराणि 'वज्रेण 'अतृणत् भिनत्ति 'पिहितानि
निदारयति । उत्तुद्दि हिताया रौधादिक । यद्वा-नदीनामिति चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी, नदीम्य । तद्यो
१० यथा प्रपहेयु इत्येत्तमर्थमभिनत् भिनत्ति द्वाराणि, सामर्थ्याद्दुदकस्येति 'गम्यते । तत 'वृथा
भित्त्वा तथा क्रीडन्नित्र 'असृजत् नदी प्ररर्नयति 'पृथिभि 'दीर्घयाथै चिरप्रवृत्तै । ताद्यग्निधानि
कर्माणि 'सोमस्य 'मदे सति 'इन्द्र 'चकार इति । गतम् ॥

अधोपहोमादिष्वन्यत्र विनियोगा द्रष्टव्या - 'प्र यो जज्ञे' इति त्रिष्टुप् ॥ वक्ष्यमाण
एव बार्हस्पत्य । आचार्येण (वौश्रौ १३ २७) तु 'त्यक्त्वेनामुत्तरेण बार्हस्पत्ये विनियुक्ते ।
१५ 'य देव * 'विद्वान् 'आत्माधिकारश्च सर्वज्ञो वा 'अस्य नेघस्य 'वधु वधन, 'धत्राय

बुध्नादिति ॥ तत्रैव याज्यामाद- 'बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यन्तृणन्नदीनाम् ।
बुधाऽसृजत् पृथिभिर्दीर्घयाथै सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार' इति ॥ 'इन्द्र' 'नदीना 'बुध्नात् 'अग्रेण
'भूलादप्रपर्यत 'माने मानदण्डे " 'वि 'मिमाय विशेषेण " निश्चितवान् । निश्चित च " नदीना
'खानि जलप्रवाहाधान् अथकासान् प्रति 'वज्रेण 'अतृणत् 'जलप्रवाहनिरोधकान् 'पर्वतादीन् पज्रेण
२० हिसितवान् । 'दीर्घयाथै दीर्घाणा प्रवाहाणा गननोपयुक्तै 'पृथिभि मागैषुवतात् नदीविशेषान्
'असृजत् । न 'यात्रास्य भूयान् प्रयास किं तु 'वृथा । यथा लोके नदीरन्तृणच्छेदादिव्यर्थचेष्टाम् आयास
मन्तरेण जना कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थ । 'सोमस्य' इत्यादि पूर्ववत् । 'नरालम्भनमाग्रेण महतीर्नदी चत
इन्द्रस्य श्रेष्ठप्रापणे च प्रयास इत्यभिप्राय ॥

६० मे-मानपृथिभि । ६१ त१ त२ मे-विहितानि, मे४ पिहितानि । ६२ त१ त२
१५ मे-ल-लभ्यते । ६३ मे४-प्रपमामुत्तरे वा । ६४ त१ त२ मे- 'या' नास्ति । * [त१ त२-
'विद्वान् अय हि' नास्ति ।] । ६५ मे४-अधिकारः । ६६ मे-ल-यात्रायाम् ।

२५. व० शो१-मूलादारम्याम् । २६-२६ इ-मानैर्दण्डे, अ आ उ क जो ता पा हा-मानदण्डे ।
२७-२७ हा-गिभिय । २८ आ-'निरोधक' । २९ आ हा-पर्वतात् । ३० हा-'दीर्घयाथै'
नास्ति । ३१ इ क जो ता हा-तप्रास । ३२ इ०-लीलात्मना ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

प्र यो जज्ञे विद्वाँꣳ अस्य बन्धुं विश्वानि देवो जनिमा विवक्ति ।
ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्याञ्चीचाटुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ ॥

प्रेति । य । जज्ञे । विद्वाँꣳ । अस्य । बन्धुम् । विश्वानि । देव । जनिमा । विवक्ति ।
ब्रह्म । ब्रह्मण । उदिति । जभार । मध्यात् ।
नीचा । उच्चा । स्वधयेति स्व - धया । अभि । प्रेति । तस्थौ ॥

बध्यते 'मेवेन वाऽय बध्यते', तद्विद्वाँꣳ, यो 'निबन्धनमस्य जज्ञे जानाति । कथ ज्ञायते निबन्धनमस्याय जानातीति' तत्राह- 'विश्वानि जनिमा जमानि अय हि * 'द्व 'अस्य मित्रक्ति कृते 'परेभ्य कथयति, 'त जनमय' जानातीति' जानाम । नचे 'बहुल छदसि' (पा २४ ७६) इति दाप क्षु, अम्यासस्य 'चेत्वम् । एवमुत्यादित भूयिष्ठमुदकम् एतद्ब्रह्मेत्युच्यते, एतत् 'एवमुत्यादित ब्रह्म परिवृढम् उदक ब्रह्मण 'उपरि पखिदाया पृथिव्या 'उत् 'जभार' १० उद्धरति । 'मध्यात् मध्यप्रदेशात् 'नाचा 'नीचप्रदेशात् । पञ्चम्येकत्रचनस्य 'सुपा सुलक्' (पा ७ १ ३९) 'इत्याजादेश । साहितिको दकारोपजन छान्दस । उक्त च प्राविशाख्ये- 'नीचापूर्वो दकार उच्चापर' (तैप्रा ५ ८) इति । 'उच्चा उच्चात् प्रदशात् । पूर्ववाजादेश । एव 'सर्गस्मात् उद्धृतम् उदक 'स्वधया अग्नेन सह 'अभि 'प्र 'तस्थौ आदित्ये अभिप्रतिष्ठितु

प्रेति ॥ 'यो ब्राह्मण आनुजावर स्यात् तस्मा एत बार्हस्पत्यमानुषुक वरु निर्बन्धेत्' (तैत्त २ ३ ४) १५ इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह 'प्र यो जज्ञे विद्वाँꣳ अस्य बन्धुं विश्वानि देवो जनिमा विवक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार मध्याञ्चीचाटुच्चा स्वधयाऽभि प्र तस्थौ' इति ॥ 'विद्वाँꣳ सर्वज्ञ' १५ व बृहस्पति 'अस्य ब्राह्मणस्य' यजमानस्य 'बन्धु समानाना मध्येऽनुकूल 'प्र 'जज्ञे प्रवर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्व कथ विश्रीयते इति चेदुच्यते । यतोऽय 'देव' विश्वानि 'जनिमा सर्वेषा प्राणिना सर्वाणि जन्मानि १५ विपचित पुन पुन 'कृते' 'तस्माद्भिज्ञत्व विश्रीयते । अभिज्ञो बृहस्पति 'ब्रह्मण' वेदस्य 'मध्यात् नीचात् २० 'उच्चा मध्यमभागात् प्रथमभागात् उत्तमभागाच्च 'ब्रह्म परिवृढ कर्म 'उज्जभार उद्धृतवान् । 'स्वधया बभूतेन श्रेष्ठ्यप्रापणलक्षणेन 'अभि 'प्र 'तस्थौ, एन यजमानमभिलक्ष्य प्रस्थान कृतवान् । समानाना मध्ये श्रेष्ठ्य दातु यजमानसमीपे समागतवानित्यर्थे ॥

६७-६७ मै४ 'मेवेन वाऽय बध्यते' नास्ति, ल-मेवे । ६८ मै- बध्ना । ६९ मै- 'अस्य' नास्ति । ७० मै- पयै । ७१-७१ मै- न कूलमयम् । ७२ मै- जानाति कि वयम् । २५ ७३ ७३ त१ त२ मै- दीर्घत्वम् । ७४ त१ त२ मै- 'उपरि' नास्ति । ७५-७५ त१ त२ मै- उच्चहार । ७६ मै४- निम्नात् । ७७ मै४- श्याकार । ७८ त१ त२ मै- ल- सर्वस्य ।

३३ अ ह उ ना जो पा हा- 'य' नास्ति । ३४-३४ हा१- ब्रह्मण, इ- परम ब्रह्मण । ३५ अ ह उ जो ना पा हा- विविनक्ति । ३६ आ- कथयति । ३७ हा- एतस्माद् ।

महान् मही अस्तभायद्भि जातो द्याꣳ सद्य पार्थिवं च रजः ।
स बुध्नादाष्ट जनुपाऽभ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सम्राट् ॥

महान् । मही इति । अस्तभायत् । वीति । जातः । द्याम् । सद्य । पार्थिवम् । च । रजः ।

स । बुध्नात् । आष्ट । जनुपां । अभीति । अग्रम् ।

बृहस्पतिः । देवता । यस्य । सम्राडिति सम्-राट् ॥

५

अभिमुख्येन प्रकृष्ट तिष्ठतु । स्वधया वा हेतुभूतया । यद्वा- स्वधया हविषा सह "तिष्ठतु स्थितिहेतुना आदित्ये उदक "तिष्ठन्विति यावत् । "पक्वमिति ततो वर्षति" ततोऽन्नमुपचते, सोऽन्नाकगभिमत सपादयतु बृहस्पतिरिति ॥

" यो ब्राह्मण आनुजावर स्यात् तस्मा एत बार्हस्पत्यमानुषूक चरु निर्वपेत् ...बुध्न्वती

- १० अग्रवती याज्यानुवाक्ये भरतः" (तैस २ ३ ४) इत्यस्याः पुरोऽनुवाक्या- 'महान्मही' इति त्रिष्टुप् ॥
महान् बृहस्पति मही महत्यौ पृथिवीमन्तरिक्ष च वि अस्तभायत् विविधमस्तम्भयत् । जात जातमात्र एव वा शुभ्लोक व्यस्तम्भयत् इत्येव । सद्य सदन स्थानमुदकस्य मध्यमाख्य तत्र स्थित पार्थिव च रजः उदक व्यस्तम्भयत् । स महानुमाद्य बृहस्पति बुध्नात् मूलादारभ्य अभ्यग्र यात्रदग्रम् आष्ट व्याप्नोतु । जनुपा जन्मनैव अयनेनैव तेजस्विन करोतु । कम् यस्य असौ देवता ईश्वर । सम्राट् सगतदीप्तिः त यजमान तेजसा व्याप्नोतु । यद्वा- यस्यय देवता तस्याय देवता बृहस्पतिः । "यसर्वमेवमय व्याप्तवान् तस्मात् महानुभावोऽयम्

१५

महानिति ॥ तत्रैव याज्यामाह- 'महान् मही अस्तभायद्भि जातो द्याꣳ सद्य पार्थिवं च रजः ।

स बुध्नादाष्ट जनुपाऽभ्यग्रं बृहस्पतिर्देवता यस्य सम्राट्' इति ॥ 'महान् सामर्ष्येनाधिको बृहस्पतिः 'मही प्रोक्ते पृथिव्यन्तरिक्षे 'द्या शुभ्लोके' सद्य मनुष्याणा गृहे 'पार्थिवं' रजः 'च' जातः उत्पत्तिनाशेण 'वि

- २० 'अस्तभायत्' विविधं अस्मितवान् । यद्यप्येतत् सर्वमीश्वरस्यैव कर्म तथापि तदभेदेन बृहस्पतिः स्वयते । यद्वा- परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोत्रयादिकं स्वयव्यापारक्षममकरोत् । 'यस्य यजमानस्य' सम्राट् यद्योक्तरीत्या साम्राज्यं प्राप्तः 'बृहस्पतिः' देवता 'स. यजमान. 'जनुपा जन्ममात्रेणैव 'बुध्नात्' अग्रमभि आपुपोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा मूलादारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् 'आष्ट' 'सद्यं' व्याप्तवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण सुवृत्तो यजमानः सर्वथा श्रेष्ठं प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ॥

२५

७२. मै- स्वधा । ८०. मै- 'तिष्ठतु' नास्ति । ८१. मै- तिष्ठतीति । ८०-८२. मै- पक्वमिति (!) । ८३. तै. तै. मै- ल- 'शुभ्लोक्' इत्यन्यानन्तरं 'च' । ८४. तै. तै. मै. ल- मर्ष्यं मुष्यम् । ८५. तै. तै. मै- अयम् । ८६. तै. तै. मै. ल- 'यद्वा' नास्ति । ८७-८९. मै- यस्याय देवता बृहस्पतिः । ८८. मै- तत्सर्वमेव जयम् । ८९. तै. तै. र- महानुभावो यत् ।

३८. आ- 'एवे' नास्ति । ३९. हो- प्राप्तवान् ।

कायेद्वियाज्यापुरीतुवाक्या]

बुध्नाद्यो अग्रमभ्यर्त्योर्जसा बृहस्पतिमा विधासन्ति देवाः (६) ।

भिनद्वलं वि पुरो ददर्शीति कर्निक्रदत् सुर्वरयो जिगाय ॥ १४ ॥

[युव वीतमात्रिसति पर्यायो दीर्घवाधै सोमस्य ता मद्रु इन्द्रधकार देवा नर् च ।]
आदित्येभ्यो देवा वे सुयोदेवा वे सुत्रमर्थम्णे प्रनापतेत्यस्त्रिंशत्सुनापतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं
देवासुरास्तान् रजनो भ्रुवोऽसि यन्नमुर्मदग्निं त्रै प्रजापतिरंरणाय या वांभि द्वास्त्रणा स प्रन्तयत्तुर्दश]

[आदित्येभ्यस्त्वष्टुरस्यै दानकामा एवार् रन्द्रेऽग्निं वै स प्रन्तत् पट्यञ्चाशत्]

[आदित्येभ्य सुर्वरयो जिगाय]

बुध्नात् । य । अग्रम् । अभ्यर्त्याभि अर्ति । ओर्जसा । बृहस्पतिम् । एति । विनासति ।
देवा (६) । भिनत् । बृहन् । वीर्ति । पुरं । ददर्शीति । कर्निक्रदत् । सुव । अप । जिगाय ॥ १४ ॥

[मैत्र काच]

१०

अस्माकम् आनुजामरत्व निरत्यं समानानामग्र परिणयत्विति । अद्वोतेर्लडि “ बहुल छन्दसि ”
(पा २ ४ ७३) इति शपो लृक् ।

तत्रैव याज्या-‘ बुध्नाद्यो अग्रम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ बुध्नात् आत्न्य यावत् ’ अग्र ‘ य अयम्
‘ ओजसा बलेन ’ अभ्यर्ति आभिमुख्येन प्राप्नोति इद विध्वन्नास्तीयेन तेजसा व्याप्नोति ।
‘ यद्वा-यजमान ’ वा आभीयम् । ‘ त तादशं देव ’ बृहस्पतिं ‘ देवा ’ अपि ‘ आ ’ विनासति ।
परिचरन्ति, ऋद्विजो वा । स च एव देवै परिचर्यमाणे ‘ बल मेघ ’ भिनत् भिनत्ति वृष्टयर्थम् ।
‘ पुर असुरनगराणि च ’ त्रि ‘ ददर्शीति अत्यथं निदारयति । इ निदारणे, यड्लुकि “ रुभिकौ
च लुकि ” (पा ७ ४ ९१) इति रुक्, “ यडो वा ” (पा ७ ३ ९४) इति ईडागम ।
‘ कर्निक्रदत् अत्यथं शब्द कुर्वन् अत्यथं क्रदन् । दाधर्त्यादो निपात्यते (पा ७ ४ ६५) ।
‘ तत् ’ सुव आदित्यम् ‘ अप च ’ जिगाय जयति । आदित्यादाकृष्य मध्यमस्थाने उदक २०
‘ वृष्टयु मुल प्रतर्तवति पर्जायामना । छादसे लडि (पा ३ ४ ६) “ सल्लोर्जे ”
(पा ७ ३ ५७) इति जयते कुबम् । एव महानुभाजोऽयम् अस्मदीय यजमानमानुजावर
त्यामुक्त्वा समानामग्र परिणयत्विति ॥

इति श्रीमद्रामस्करामश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञारये

द्वितीये काण्डे तृतीये प्रश्ने चतुर्दशोऽनुवाक ॥

२५

१०-१० मैत्र-यजमान एकम् । ११ मै-‘ त ’ नास्ति । १२ मै-‘ अपि ’ नास्ति ।
१३ तः तः ल-आभियासन्ति । १४ मै-तेन । १५ मै-एव । १६ प-वृष्टयुदकम् ।

बुध्नादिति ॥ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—'बुध्नाद्यो अग्रमभ्यर्त्यो जसा बृहस्पतिमा विद्यान्ति देवाः । भिनद्बलं वि पुरो ददर्शीति कनिष्कदत् सुवरपो जिगाय ' इति ॥ 'यः बृहस्पतिर्जगतो "देहस्य कर्मणो वा 'बुध्नात् भारभ्य 'अग्रम् 'अभ्यर्ति अवसानम् 'भोजसा स्ववलेन प्राप्नोति तं 'बृहस्पतिम् इतरं 'देवाः 'आ 'विद्यान्ति भागत्य विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । 'स बृहस्पतिः 'बलं 'यजमानसंबन्धिनां 'समानानां मध्ये प्रबलं पुरुषं 'भिनत् भिनत्ति प्रातिकूलयात् निवारयति, 'पुरः समानानां पुराणि विशेषेण 'ददर्शीति प्रातिकूलनिवारणाय पुनः "पुनर्वांरितवान् । 'कनिष्कदत् उत्साहेन शब्दं कुर्वन् 'सुवः "स्वर्ग-सदृशं श्रेष्ठ्यम् 'अपः तत्ताधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं 'जिगाय 'जितयान् 'यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- १० " यज्ञविभ्रष्टयागे तु "याज्याः स प्र निकेति " च ।
इन्द्रमिन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरौ तथा ॥ १ ॥
भागी कामप्रापकेऽग्नी "ब्रह्मवर्चस्तिनश्चयम् ।
भा प्या सं ते चरौ सौम्ये गणा "ग्रामप्रदे त्रयम् ॥२ ॥
मरु यागे "नाशकेऽष्टावर्षमाऽऽर्यमणे चरौ ।
"बुध्नादेन्द्रे प्रयस्तिस्तो" "बाह्वस्पत्यानुपूक्के ।
१५ "पद्मविंशतिरत्रोक्ता अनुवाके चतुर्दशे ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयशण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुनर्थाश्चतुरो देवाद्विधानीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

- १० इति श्रीमद्रिचानीर्थमहेश्वरायतनारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजत्याऽऽज्ञापरिपालनेन
माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयशण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥

४०. अ.उ.ह.पा.११.हो१- वेदस्य । ४१. आ-'सः' नास्ति । ४२.११- 'संबन्धिनां । ४३. आ.उ.ह.जो.ना.पा- 'समानानां' नास्ति । ४४. क.हा.हो१- पुनर्वांरितवान् । ४५. आ- तत्सदृशं ।
४५ ४६. अ- यजमानार्थं । ४७-४७. क.हा-भाष्ये याज्याः स प्रत्यके, स-याज्या स प्रत्य निति च; ११.हो१- याज्या म प्राप्नोति च । ४८. क.हा- 'वर्षमणे प्रयम् । ४९. क- ग्रामगते । ५०. अ.हो१- माध्वेष्टा । ५१-५१. हा-युजादेन्द्रे प्रयस्तिस्तः । ५२. क- 'तिमन्त्रोक्ताः ।

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत
यदल्पं लोहितमकुर्वन् तद्रक्षांसि रात्रीभिरसुभन्न् तान्सुब्धान् मृतानामि व्यौच्छत्

देवा । मनुष्या । पितर । ते । अन्यत । आसन् । असुरा । रक्षांसि । पिशाचा । ते । ५
अयत । तेषाम् । देवानाम् । उत । यत् । अल्पम् । लोहितम् । अकुर्वन् । तत् । रक्षांसि ।
रात्रीभिरिति रात्रिं मि । असुभन् । तान् । सुब्धान् । मृतान् । अभि । वीरि । औच्छत् ।

देवा मनुष्या इत्यादि ॥ १ अन्यत एकस्मिन् पक्षे देवादयोऽभन्न् । असुरादयोऽप्येकस्मिन्
११ आसन् । “ नपुसकमनपुसकेन ” (पा १ २ ६९) इत्येतत् व्यलयेन न प्रवर्तते । अथ
१२ तेषां देवानां शरीरेषु असुरादय यत् अल्पम् अपि लोहितम् अकुर्वन् त्रणमुदपादयन् १०
१३ तत् असुरपक्षपातीनि रक्षांसि रात्रिभि असुभन्न् रात्रिभ्यागम्य धर्षितमकुर्वन्, येन सुभन्त
ते मृता स्युः । तत तान् सुब्धान् पित्रणान् तेनैव हेतुना मृतान् अभि वि औच्छत्
रात्रिरुपस्ताऽभवत्, रात्रयसाने मृतानपरयन्निति यावत्, प्राणाणुस्रोमस्य रक्षोहेतुत्वात् ॥

यस्य नि धसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमद् वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥ १ ॥

१५

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चोष्ठय क्रमात् ।

प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु धक्ष्यन्तेऽस्मिन्ननुर्थेके ॥ २ ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके आनुष्यवत् स्पर्धमानस्य त्रिहविष्यदा काचिद्विधिं विधानु प्रकौति— ‘ देवा
मनुष्या पितारस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत यदल्पं लोहितमकुर्वन्
तद्रक्षांसि रात्रीभिरसुभन्न् तान्सुब्धान् मृतानामि व्यौच्छत् ते देवा अविदुर्वी वै नोऽथ श्रियते रक्षांसि वा २०
इमं प्रवृत्तिं ते रक्षांस्युपामन्त्रयन्त तान्यसुब्धान् वर वृणामहे यदसुराङ्गयाम तत्र सहस्रदिति ततो वै देवा
असुराणव्रणन् तेऽसुराङ्गिण्या रक्षांसस्वपानुदन्त तानि रक्षांस्यनुत्तमकर्तेति समन्त देवान् पर्यवितान् ते देवा
अप्रावनाथन्त तेऽसुरे प्रवते पुरोडाशमष्टाऽपाल निरवपन्नये विधाधयतेऽसुरे प्रवीरवते यवन्नये प्रवत्
निरवपन यान्येव पुरस्ताद्भक्षारस्यातन् तानि तेन प्राणुदन्त यदसुरे विधाधयते यान्येवामितो रक्षास्यासन्
वानि तन ग्यवाधन्त यदसुरे प्रतीकवत् यायेव पश्चाद्भक्षारस्यासन् तानि तेनापानुदन्त ततो देवा अमवन् २५

१ त१ त२ मैल— ‘ आसन् ’ नास्ति । २ त१ त२— ‘ न ’ नास्ति । ३ मैल—अमुत् ।

४ मैल—कुपित ।

तेस ३४

ते देवा अविदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं धनन्तीति ते रक्षांस्युपा-
मन्त्रयन्त तान्यब्रुवन् वरं वृणामहे य(१)दसुराञ्जयाम तन्नः महासदिति ततो वै
देवा असुरानजयन् तेऽसुराञ्जित्या रक्षांस्युपांनुदन्त तानि रक्षांस्यनुत्तमकर्तेति
समुन्तं देवान् पर्यविशन् ते देवा अप्रायेनाथन्त तैऽग्रये प्रयते पुरोडाशमष्टार्कपालं

- ५ ते । देवा । अविदु । य । वे । न । अयम् । म्रियते । रक्षांसि । वे । इमम् । प्रन्ति । इति ।
ते । रक्षांसि । उपेति । अमन्त्रयन्त । तानि । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहे । यत् (१) । असुरान् ।
जयाम । तत् । न । सह । अस्त । इति । तत् । वे । देवा । असुरान् । अजयन् । ते ।
असुरान् । जित्वा । रक्षांसि । अपेति । अनुदन्त । तानि । रक्षांसि । अनुत्तम् । अकर्त । इति ।
समुन्तमिति सम्-अन्तम् । देवान् । परीति । अविशन् । ते । देवा । अग्नौ । अनायन्त । ते ।
१० अग्रये । प्रयत इति प्र वते । पुरोडाशम् । अष्टार्कपालमित्यष्टा-कपालम् ।

ते देवा इत्यादि ॥ गतम् । तन्न सहेति । अस्मत्क्षये युष्माभिर्भित्तव्यमिति । तत
रक्षोभि सहाये देवा असुरान् अजयन् । जयानन्तर रक्षांसि अप अनुदन्त ॥

- अथ देवैरपनुजानि रक्षांसि देवान् समन्त परि अपिशन् । परीय अविशन् ।
सर्पत्र देवाना शरीरादिभ्यनुप्रविश्य अराधन्त । किं वदन्त इत्याह—अनुत्तम् असत्यम्
१५ अकर्त कृतग्रन्तो यूयमिति अन्याय्य इत्यापयन्त पर्यविशन् । निरुद्धेष्वेव स्थितानि
इति वा ॥ अपैत्र तैरभिभूयमाना देवा अग्नौ अनायन्त ऐश्वर्यमारोपयन् अग्निं नाययन्ति
स्मेति यावत् । यदा—अग्नौ याचितृत्वेनाप्रत त । नाधु नाधु याच्चोपतापैश्वर्याशी पु । तया वय
रक्ष्या इति ॥ तत एता त्रिहविष्कामिष्टिम् अग्रये नि अत्रपन् देवा । प्रयते । प्रयतः

- परासुरा इति ॥ देवादीनामसुरादीना च सैन्यद्वय युद्धाय सनद्धमासीत् । असुराणा रक्षा चास्त्येवा
२० पान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवाना शरीरं यत् लोहितम् इतरे अनुर्धनं तत्
लोहितस्थान रक्षामि प्रतिज्जिन शत्रिष्वागत्य केनचिद्विषान्प्रयोगेण असुमन्नं क्षुमित कृतवन्तः ।
तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा म्रियन्ते । तान् मृतान् अभिलक्ष्य पश्चात् स्वीच्छन् शत्रि प्रभक्त प्राप्तवती ।
तन् दद्या रक्षामा कृत्यमिदमित्यवगत्य रक्षामि उपामन्त्रयन्त उत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वाधीनानि कृतवन्तः ।

- ५-५ मे- 'अपिशन् । सर्पत्र' नास्ति, तत्र तत्र ल-सर्पत्रा ६. ल- 'देवानामपि विपान'
२५ नास्ति । ७ तत्र तत्र मे ल-वदन्ति । ८-८. तत्र तत्र मे ल-अन्याय्यं इत्यापयन्ति ॥ ९. मे- 'पर्यविशन्' ।
१०-१० मे ल- निरुद्धेष्वेव स्थिता । ११-११. मे ल- त एव त्रिहविष्काम ।

१ आ-देवाना । २ आ क- चास्त्येवान्तरभेद, इ- चास्त्ययान्तरभेद, जो ना श्- चास्त्य-
यान्तर । ३ श्- 'स्वल्पप्रहारेण' नास्ति । ४-४ हो १- क्षुमितयन्त । ५. श्- 'मिदमित्यवगत्य' ।

वाग्या इष्टव]

निरवपन्नप्रये विवाधवतेऽग्रये प्रतीकवते यदग्रये प्रयेति निरवपन्नं यान्येव पुरस्ता-
द्रक्षाःस्या (२) सन् तानि तेन प्राणुदन्त यदग्रये विवाधवते यान्येवाभितो रक्षाः-
स्यासन् तानि तेन व्यगाधन्त यदग्रये प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाःस्यासन् तानि
तेनापानुदन्त ततो देवा अर्भवन् पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान

निरिति । अनुपन् । अग्रये । विवाधन्त इति विवाध वृत्ते । अग्रये । प्रतीकवत इति प्रतीक वृत्ते । ५
यत् । अग्रये । प्रत इति प्र वृत्ते । निरवपन्निति नि - अर्पन् । यानि । एव । पुरस्तात् ।
रक्षाःसि (२) । आसन् । तानि । तेन । प्रेति । अनुदन्त । यत् । अग्रये । विवाधन्त
इति विवाध वृत्ते । यानि । एव । अभित । रक्षाःसि । आसन् । तानि । तेन । वीति ।
अवाधत् । यत् । अग्रये । प्रतीकवत इति प्रतीक वृत्ते । यानि । एव । पश्चात् । रक्षाःसि ।
आसन् । तानि । तेन । अपेति । अनुदन्त । तत् । देवा । अर्भवन् । परेति । असुरा । य । १०
भ्रातृव्यमानिति भ्रातृव्य वान् । स्यात् । स । स्पर्धमान । प्तथा । इष्टया । यजेत । अग्रये ।
प्रत इति प्र वृत्ते । पुरोडाशम् । अष्टाकमालमित्यष्टा कृपालम् ।

“ उपसर्गात् छन्दसि ” (पा ५ १ ११८) इति घति । “ विकल्प्य वाधो विवाध, तद्वान्
तसमर्थ । “ प्रतीकव्यावृत्ति तद्वान् प्रतीकवान् ” ॥ पुरस्तादिति । पूर्वस्या दिशि । “ अस्ताति
च ” (पा ५ ३ ४०) इति पुरादेश । “ प्रगतत्वात् तस्या । प्राणुदन्तेति । प्रथमत उपत्ता १५
वेदानुदन् । अभित इति । दक्षिणत उत्तरतश्च । व्यवाधतेति । “ विकल्प्यावाधन्त दक्षिणत
उत्तरतश्चेति विकल्प्यावाधयन् ” । पश्चादिति । अपरस्या दिशि “ पश्चात् ” (पा ५ ३ ३२)
इति निपात्यते । अपानुदन्तेति । अपरस्या दिशि “ अपाकृष्यानाशयन् । तत “ इत्यादि । रक्ष
पीडया ” निर्मुक्ता भूतिमन्त “ अभयन् असुरानजयन्नियर्थ । अत एवाह-पराभूता “ असुरा इति ॥

ततो रक्षांसि विजयकले भाग सप्रार्थ स्वसेन्याभिर्गत्य देवमैत्र्ये प्रविष्टानि । तत “ देवा असुरान् ” नित्वा १०
“ स्त्वामि अपनोदितवन्त । तानि “ रक्षांसि देवा “ अनुतम् अनुवन् ” इति निश्चित्य प्रहर्तुं परितो वेष्टन्-
मकुर्वन् । तदानीं “ देवा “ असौ स्वकार्यसिद्धिभाष्यन्त । याचित्वा त्रिहविष्यानिर्दि “ निरवपन्नं । तत्र प्रथमतस्य
हविष प्रदानमिदं देवा, यान्यापुरोयुधानयो “ प्रदायानिर्भरतस्य ” (वैस २ ५ १२) इत्यादिको “ धृत
प्रशान्तो यस्यांतरस्ति सोऽव प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विवाधवानमिदं देवा, “ वि पाचन्या द्युता ”
(वैस २ ५ १२) इत्यमिन् मन्त्रे श्रूयमाणो विवाधशब्दो यस्यांतरस्ति सोऽव विपाधवान् । तृतीयस्य १५
हविष प्रतीकवानमिदं देवा, “ स त्वमग्ने प्रतकेन ” (वैस २ ५ १२) इति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्यांतरस्ति
सोऽव प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्टया पूर्वस्या दिशि “ रक्षाःसि प्रणोदितवन्त । विवाधवतोऽग्नेरिष्टया
दक्षिणोत्तरयो पार्श्वो “ रक्षाःसि विधापितवन्त । प्रतीकवतोऽग्नेरिष्टया प्रतीच्या दिशि “ रक्षांसि
अपनोदितवन्त । तत्र “ देवा विजयिन “ अभयन् “ असुरा पराजिता अभयन् ॥

१२ त १. त २-विशेष्य । १३ मे-प्रतिक्रमा इति । १४ ल-“ प्रतीकवान् ” नास्ति । १५ ३०
त १ त २-मे- प्रहतत्वात् । १६-१६ मे- विकल्प्यानावाधयन्, त १ त २. २. ल-विष्ट्यानावाधयन् । १७
त १ त २. मे ल- अपकृष्य । १८. मे- इति । १९. त १ त २- “ पीडया ।

६ उ हो १- “ भूत ” नास्ति । ७ हो १- तं तु प्रतीकमित्यपयो ।

एतयेष्ट्या यजेताग्रये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्रये विवाधवते (३) ऽग्रये
प्रतीकवते यद्ग्रये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यस्तं तेन प्र शुदते यद्ग्रये
विवाधवते य एवैनैन सदृङ् तं तेन वि वाधते यद्ग्रये प्रतीकवते य एवास्मात्
पापीयान् तं तेनाप नुदते प्र श्रेयांसं भ्रातृव्यं नुदतेऽति सदृशं क्रामति नैनं

५ पापीयानामोति य एवं (४) विद्वान्नेतयेष्ट्या यजते ॥ १ ॥

[वृणामहे यपुरस्ताद्रक्षसि वपेदग्रये विवाधवत एव चचारि च ।] ॥

निरिति । वपेत् । अग्रये । विवाधवत इति विवाध-वते (३) । अग्रये । प्रतीकवत् इति
प्रतीक-वते । यत् । अग्रये । प्रवत इति प्र-वते । निर्वपतीति, निः-वपति । य० एव ।
अस्मात् । श्रेयान् । भ्रातृव्य० । तम् । तेन । प्रेति । नुदते । यत् । अग्रये । विवाधवत् इति
१० विवाध-वते । य । एव । एनेन । सदृङ्ङिति स-दृङ् । तम् । तेन । वीति । वाधते । यत् ।
अग्रये । प्रतीकवत् इति प्रतीक-वते । यः । एव । अस्मात् । पापीयान् । तम् । तेन ।
अपेति । नुदते । प्रेति । श्रेयांसम् । भ्रातृव्यम् । नुदते । अतीति । सदृशम् । क्रामति । न ।
एनम् । पापीयान् । आप्नोति । य । एवम् (४) । विद्वान् । एतया । इष्टया । यजते ॥ १ ॥

[मेतं २.१.११, १०.७ कात्]

१५ य इत्यादि ॥ गतम् । श्रेयान् प्रदास्यतर । १ त तावत् २ प्र ३ नुदते स्वरूपाच्यावयति
सदृङ्ङिति । समान पश्यतीति सदृङ् । “ समानान्ययोश्च ” (पा ३-२-६० वा १) इति “ क्विन् ।
“ हस्वन्स्वतवसा छन्दसि ” (पा ७ १-८३) इति नुम् । वि वाधत इति । विश्लेष्य नाशयति ।
किं च नैन कदाचिदपि पीडा प्राप्नोति । साम्ब्यमस्य निवर्तयति स्वयमतिशेत् इति यावत् ।
‘ पापीयान् पापतरः ’ तम् १ अप २ नुदते नाशयति ययाऽस्य न कदाचिदनुकरोति ” ।

२० अय वेदितुः स्तुतिः-- श्रेयासं १ प्र २ नुदते, ३ सदृशम् ४ अति ५ क्रामति, ६ न ७ एन कदाचिदपि
११ पापीयान् भ्रातृव्यं १२ आप्नोति । गतमन्यत् ॥ इति द्वितीये चतुर्थे प्रथमोऽनुवाक ॥

य इति ॥ इति विधे- ‘ यो भ्रातृव्यवान्स्वयात् स स्वर्गमान एतयेष्ट्या यजेताग्रये प्रवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्रये विवाधवतेऽग्रये प्रतीकवते यद्ग्रये प्रवते निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्
भ्रातृव्यस्तं तेन प्र शुदते यद्ग्रये विवाधवते य एवैनैन सदृङ् तं तेन वि वाधते यद्ग्रये प्रतीकवते य
२५ एवास्मात् पापीयात् स तेनाप नुदते ’ इति ॥ त्रिविधो हि भ्रातृव्यः । प्रबलं समानबले हीनबलश्रेति ।
तेषां प्रयोगां क्रमेण त्रिभिर्हेतिभिरपारणं भवति ॥

प्रेति ॥ वेदने प्रवसति- ‘ प्र श्रेयासम् भ्रातृव्यं नुदतेति सदृशं क्रामति नैनं पापीयान् आप्नोति
य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते ’ इति ॥ ‘ भ्रातृव्यं ’ श्रेयासम् ‘ प्र ’ नुदते, ‘ सदृशम् ’ अति ‘ क्रामति ’ ‘ पापीयात्
तु ’ न आप्नोत्येव ॥

३० इति धाम्न्याप्यगाथार्थविरचिते माधवीये वेदापेप्रवक्षो कृष्णयजुर्वेदीयवैजिरीयमहितामन्ये
द्वितीयापाठे चतुर्थेप्रपाठे प्रथमोऽनुवाकः ॥

२०. मे-रामाय । २१. तै१.तै२. करोतीति । २२. तै१.तै२.मे- ‘ पापीयान् ’ नाम्नि । २३.
तं- ‘ आप्नोति ’ इत्यप्यमानार्थे ‘ साम्ब्यम् ’ ।

कान्या इष्टय]

देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा अन्नवन् यो नो वीर्यावत्तमुत्तमन्तुं समारंभामहा
इति त इन्द्रमन्नवन् त्वं वै नो वीर्यावत्तमोऽसि त्वामन्तुं समारंभामहा इति सोऽन्नवीत्
तिस्रो मे इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि भविष्यथेति ता वै
ब्रूहीत्यन्नवन्नियमं होमगियं विमृधेयमिन्द्रियावती (१) त्यन्नवीत्

देवासुरा इति देव-असुरा । संयत्ता इति स-यत्ता । आसन् । ते । देवा । अन्नवन् । य । ५
न । वीर्यावत्तम इति वीर्यावत्-तम । तम् । अन्विति । समारंभामहा इति सम् आरंभामहै ।
इति । ते । इन्द्रम् । अन्नवन् । त्वम् । ते । न । वीर्यावत्तम इति वीर्यावत् तम् । असि । त्वाम् ।
अन्विति । समारंभामहा इति सम् आरंभामहै । इति । स । अन्नात् । तिस्र । मे । इमा ।
तनुव । वीर्यावतीरिति वीर्य-वती । ता । प्रीणीता । अथ । असुरान् । अमीति । भविष्यथ ।
इति । ता । वै । ब्रूहि । इति । अन्नवन् । इयम् । अहोमगियंश्च-मुक् । इयम् । १०
विमृधेति वि मृधा । इयम् । इन्द्रियावतीतीन्द्रिय वती (१) । इति । अन्नवीत् ।

देवासुरा इत्यादि ॥ गतम् । 'वीर्यावत्तम । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६ ३ १३७)
इति दीर्घत्वम् । 'तमन्विति ॥ 'त प्रधानभूत 'पुरुषमनुसरतो वय सम्भूय कर्माण्यारभामहे ।
" हीने " (पा १ ४ ८६) इत्यनो कर्मप्रवचनायत्वम् । 'त इत्यादि ' । गतम् । एव वीर्या
वतीरिति । दीर्घत्वम् । पूर्वदीर्घत्वम्, " वा इन्द्रसि " (पा ६ १ १०६) इति पूर्वसवर्ण १५
दीर्घत्वम् । ता वा इत्यादि । 'अन्नवन् देवा । इयमित्यादि । 'अन्नवीत् इन्द्र । निगृधेति । " अन् " (पा ५ ४ ७५) इति योगविभागादच् समासान्त ॥

आरोऽनुवाके काग्येष्टि स्पधंमानस्य वर्णिता ॥

देवासुरा इति ॥ अथ द्वितीये 'स्पधंमानस्यैव विजितिसंज्ञम्' इति विद्यानु प्रस्तावि- 'देवा
सुरा संयत्ता आसन् ते देवा अन्नवन् यो नो वीर्यावत्तमस्त्वान्तुं समारंभामहा इति त इन्द्रमन्नवन् त्वं वै नो
वीर्यावत्तमोऽसि त्वामन्तुं समारंभामहा इति सोऽन्नवीत् तिस्रो मे इमास्तनुवो वीर्यावतीस्ताः प्रीणीताथासुरानभि
भविष्यथेति ता वै ब्रूहीत्यन्नवन्नियमं होमगियं विमृधेयमिन्द्रियावतीत्यन्नवीत् त इन्द्रायाः होमेषु पुरोडासा
मेऽनुवाकपाल निरवपन्नियमं चैमृधेयमिन्द्रियावते यदिन्द्रायाः होमेषु निरवपन्न-इत्येव तेनामुच्यन्ते
यदिन्द्राय चैमृधाय च एव तेनाप्यन्त यदिन्द्रायमिन्द्रियावत् इन्द्रियमेव तेनाऽऽस्तन्नवत्तमं त्रयस्त्रिंशत्कपाल
पुरोडासा निरवपन्नं त्रयस्त्रिंशद्देवतास्ता इन्द्र धान्मन्नानु समारंभयत् भूयै ता चाव देवा विजितिसुक्त २५
मामसुरैर्धजयन्त' इति ॥ युद्धायोपुक्ता 'देवा परस्परमिदम् 'अन्नवन् 'न अस्माक मध्ये 'य अतिनायेन
वीर्यावन् 'तम् अनुमृत्य वय सर्वे 'समारंभामहै सम्यगनुदीपकम् तुभे' इति । सत् 'ते' इन्द्रम् अतिनायेन

१ त १ त २ मैल तमत् । २ त १ त २ मैल- 'पुरुषम्' नास्ति । ३-३ ल- इत्यादि ।

१ आ-तस्यैव । २ क हा- इष्ट ।

त इन्द्रायाः होमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्निन्द्राय वैमृधायेन्द्रायेन्द्रियावेते
यदिन्द्रायाः होमुचै निर्वपन्न-हंस एव तेनामुच्यन्त यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव
तेनापाधन्त यदिन्द्रायेन्द्रियावेत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत् त्रयस्त्रिंशत्कपालं
पुरोडाशं निर्वपन् त्रयस्त्रिंशद्देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भयत् भूचै (२)

५

तां वाव देवा विजितिमुत्तमामसुरैर्व्यजयन्त

ते । इन्द्राय । अ-होमुच इत्य-हः-मुचै । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् ।
निरिति । अवपन् । इन्द्राय । वैमृधाय । इन्द्राय । इन्द्रियावेत इतीन्द्रिय-वृते । यत् । इन्द्राय ।
अ-होमुच इत्य-हः-मुचै । निर्वपन्निति नि - अवपन् । अ-हंसः । एव । तेन । अमुच्यन्त ।
यत् । इन्द्राय । वैमृधाय । मृधः । एव । तेन । अपेति । अन्नत् । यत् । इन्द्राय । इन्द्रियावेत
१० इतीन्द्रिय-वृते । इन्द्रियम् । एव । तेन । आत्मन् । अदधत् । त्रयस्त्रिंशत्कपालमिति
त्रयस्त्रिंशत्-कपालम् । पुरोडाशम् । निरिति । अवपन् । त्रयस्त्रिंशदिति त्रय-त्रिंशत् । वै ।
देवताः । ताः । इन्द्रः । आत्मन् । अन्विति । समारम्भयतेति सम्-आरम्भयत् । भूचै (२) । ताम् ।
वाव । देवाः । विजितिमिति वि-जितिम् । उत्तमामित्युत्-त्तमम् । असुरैः । धीतिः ॥ अजयन्त ।

अथ ते देवा इन्द्राय एता त्रिहविष्कामिष्टि निः अवपन् । त्रयस्त्रिंशत्कपालमिति ।

१५ त्रयाणामेकादशकपालाना त्रयस्त्रिंशत्कपाला भवन्तीति भावः । पुरोडाशम् इति च जात्य-
भिधानम् । आत्मन्निति । आत्मनि गुणभूतानकरोत्, तदेवाना भूत्ये अमनत् । विजितिमिति ।
व्यावृत्तो जयो विजिति । असुरेभ्यो व्यावृत्ताम् उत्तमाम् विजितिम् इति । नि अजयन्त
प्राप्नुवन्, उत्तममसुराविजयमलभन्तेति, यानत्, ' गोपोष पुष्पाति ' इतिनत्, सामान्यविशेष
विषयत्वम् उभयो ॥ गतमन्यत् ॥

२० धीर्व्यन्त निश्चित्य तेनोक्तास्तदीयाः त्रिहः तनूहविमिस्तापितवन्तः । तैश्च हविभिः क्रमेण पापविमोक्तं
वैश्वपानं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । त्रिपेस्यदशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशाः
सपद्यते । तेन च त्रयस्त्रिंशत्कपालाना देवान् इन्द्र आत्ममापीनान् करोति । तन्वैश्वपानं सपद्यते ।
तव । देवाः असुरैः सह युद्धम् एता एवीवता पापविमोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपान् उत्तमां
विजितिं प्राप्नुवन् ॥

२५

४. मेर- इन्द्राय । ५. मेर- कपालानि । ६. मेर- आरम्भयाम्यम् । ७-७. त. १. २.
मे- सामान्यविशेषाभिप्रायान् ; ५०- सामान्यविशेषविषयवात् ।

३. हो- कर्त्तव्यं पुंगुहागेषु । ४. त- त्रयस्त्रिंशत्कपालान्याहम् । ५. आ-पुडाशं ।

नाम्ना इष्ट्य]

यो भ्रातृव्ययान्तस्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाश्होमुचे पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रियेन्द्रियावतेऽर्हसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान्
भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाश्होमुचे निर्वपत्यर्हस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिमिषणो
यस्मात् समानेऽन्यः श्रेयानुता (३) भ्रातृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तैनापि हते

य. । भ्रातृव्ययान्ति भ्रातृव्य-यान् । स्यात् । स । स्पर्धमान । एतया । इष्ट्या । यजेत् । ५
इन्द्राय । अर्होमुच इत्यर्ह - मुचे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश कपालम् ।
निरिति । वपेत् । इन्द्राय । वैमृधाय । इन्द्राय । इन्द्रियावत् इतीन्द्रिय वते । अर्हसा । वै ।
एष । गृहीत । यत्नात् । श्रेयान् । भ्रातृव्य । यत् । इन्द्राय । अर्होमुच इत्यर्ह - मुचे ।
निर्वपतीति नि -वपति । अर्हस । एव । तेन । मुच्यते । मृधा । वै । एष ।
अभिमिषण इत्यभि सन्न । यस्मात् । समानेषु । अय । श्रेयान् । उत (३) । अभ्रातृव्य । १०
यत् । इन्द्राय । वैमृधाय । मृध । एष । तेन । अपेति । हते ।

यस्मादिति ॥ यस्मात् भ्रातृव्य श्रेयान् प्रशस्यतरो भवति, सोऽयम् अर्हसा गृहीत,
तस्मात् अर्होमुचे निर्वपेत् । तेन अर्हस मुक्तो भवति । मृधा वा इत्यादि । समानेषु
मध्ये अभ्रातृव्य अपि नाम कथित, यस्मात् अन्य श्रेयान् प्रशस्यतरो भवति एष खलु
मृधा अभिमिषण समामाभिमूत इव भवति । तस्मात् इन्द्राय वैमृधाय निर्वपेत्, मृध १५
सयामानपहति ॥

य इति ॥ विघ्नते-^१ यो भ्रातृव्ययान्तस्यात् स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाश्होमुचे पुरोडाश
मेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रियेन्द्रियावतेऽर्हसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रेयान् भ्रातृव्यो
यदिन्द्रायाश्होमुचे निर्वपत्यर्हस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिमिषणो यस्मात् समानेऽन्यः श्रेयानुता
भ्रातृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनापि हते यदिन्द्रायेन्द्रियावत् इन्द्रियतेव तेनात्मन् घते इत्यस्मिन्- २०
नत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रयस्त्रिंशद्देवतास्ता एव यजमान आत्मन्नुत्समागभवति मृधै^२ इति ॥
पूर्वोक्तप्रकृष्टादिविशेषणवद्दोमुयादिविशेषणानि मायातुकाक्यागनवात्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा
योजनीयानि । “ अर्होमुचे प्र अरेमा मनीषाम् ” (तैत्ति १ ६ १२) इत्यस्मिन् मन्त्रेऽस्त्यर्होमुचशब्दः ।
“ वि न इन्द्रं गृधो जहि ” (तैत्ति १ ६ १२) इत्यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति “ विमृच्छद् ” । “ इन्द्रियाणि शतपत्वा ”
(तैत्ति १ ६ १२) इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् । एषोवतेषु प्रववादिष्वपि २५
प्रणोदतवत्त्वं शानुविवाधवत्त्वं प्रत्यङ्मुखवत्त्वं चेत्यर्थपरत्वं योग्यम् । यस्मात् यजमानात् भ्रातृव्य

६ आङ् - विमृच्छद् । ७ होः - प्रतुन्दनवत्वम् । ८. क हा - प्राहमुखं, उ -
प्राहमुख्यत्वं होः - आत्मन्वत्वम् ।

यदिन्द्रायेन्द्रियावत् इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन् धत्ते त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं
निर्वपति त्रयस्त्रिंशद्देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु समारम्भयते भूत्यै सा वा
एषा विजित्तिनामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजत उचमामेव विजित्तिं
भ्रातृव्येण वि जयते ॥ २ ॥

[इन्द्रियावती भूत्या उतैकानपञ्चाशच्च]

५

यत् । इन्द्राय । इन्द्रियावत् इतीन्द्रिय-वत्ते । इन्द्रियम् । एव । तेन । आत्मन् । धत्ते ।
त्रयस्त्रिंशत्कपालमिति त्रयस्त्रिंशत्-कपालम् । पुरोडाशम् । निरिति । वपति । त्रयस्त्रिंशदिति
त्रय- त्रिंशत् । वै । देवताः । ताः । एव । यजमानः । आत्मन् । अन्विति ।
समारम्भयत् इति सम्-आरम्भयते । भूत्यै । सा । वै । एषा । विजित्तिरिति वि-जित्तिः ।
१० नाम । इष्टिः । यः । एवम् । विद्वान् । एतयो । इष्टयो । यजते । उचमामित्युत्-तुमाम् । एव ।
विजित्तिमिति वि-जित्तिम् । भ्रातृव्येण । वीति । जयते ॥ २ ॥
[मेष २-२५, १० कांस १०-१०]

विजित्तिनामेति ॥ विजयहेतुत्वात् । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

१५ श्रेयान् भवति सः 'एषः यजमानः पाप्मना गृहीतः भवति । स च प्रथमद्विषया पापात् मुच्यते ।
'सामानेषु मध्ये यस्मात् यजमानात् अन्यः श्रेयान् भवति सोऽन्यो यद्यपि अन्नान्युष्यः तथाऽपि एषः
अश्रेयान् यजमानः श्रेयस्त्वमात्रसंपादितवैरित्येन तेनान्येन अभियुष्णः अभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वम्
अमहमानः 'तेनाहमभिभूतोऽस्मीति द्विभाति । स तु द्वितीयेन द्विषया गृह्यः तादृशान्नाश्रुन् अपइते ।
गृहीतेन द्विषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्वेष्वत् समुद्रितया त्रयस्त्रिंशत्कल्पया यजमानस्य सर्वा देवताः
२० स्थायीना भवन्ति । तच्च भूत्यै मंपयते ॥

सेति ॥ इष्टेः 'नामोपदिश्य तद्देवेन प्रदंमति-' सा वा एषा विजित्तिनामेष्टिर्य एवं विद्वानेतयेष्ट्या
यजत उचमामेव विजित्तिं भ्रातृव्येण वि जयते' इति ॥ विशेषेण जयन्त्यनयेति 'विजित्तिः । एतद्देविता
'भ्रातृव्येण एत एतुष्ट्या सां पूर्वेष्वनां पापमोश्रादिरूपाम् 'उत्तमां 'विजित्तिं प्राप्नोति ॥

इति धामन्यायशाखायैविरचिते माध्वयैवे वेदाधंप्रवासे कृष्णवसुवेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

७५

द्वितीयवाक्ये चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

१. आ- एष । १०. दो१- भेषाणि ताम्र एषादितैरित्येन । ११. आ. इ. १- तत्रदग्निं ।
१२-१३. इ-नामाधिकान्; दो१- नाम अपीत्य ।

काम्या इहयः]

देवासुराः संयत्ता आसन् तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं धीर्यं प्रजां पशन्त्संगृह्णाऽऽ-
दायापक्रम्यातिष्ठत् तैऽमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां
व्यह्वयन्त विश्वकर्मभितिं देवा दामीत्यसुराः सा नान्यतराश्चनोपार्वर्तत

देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । तेषाम् । गायत्री । ओजः ।
बलम् । इन्द्रियम् । धीर्यम् । प्रजामिति प्र-जात् । पशन् । संगृह्णीति सं-गृह्णी । आदायेत्यां-दायम् ।
अपक्रम्यत्येव-क्रम्यम् । अतिष्ठत् । ते । अमन्यन्त । यतरान् । वै । इयम् । उपावत्स्यतीत्युप-आवत्स्यति ।
ते । इदम् । भविष्यन्ति । इति । ताम् । धीर्यम् । अह्वयन्त । विश्वकर्मभितिं विश्व-कर्मम् । इति ।
देवाः । दामिम् । इति । असुराः । सा । न । अन्यतरान् । चन । उपार्वर्ततेत्युप-आवर्तत ।

देवासुरा इत्यादि ॥ १तेषां देवासुराणाम् ओजःप्रकृति १संगृह्ण १आदाय आविष्टय
१अपक्रम्य तेन सह तत्तत्काम्यादपक्रम्य नवापि १अतिष्ठत् १गायत्री । १ते १देवा असुराश्च १०
१अमन्यन्त अस्माकं मध्ये १यतरान् १इयम् १उपावत्स्यति उपावर्तित्यते १ते १इदं विश्व
१भविष्यन्ति १इति १अस्य विश्वस्य स्वामिनस्ते भविष्यन्तीति १ । यद्वा- इदं विश्व ते भविष्यन्ति

द्वितीये विजयोर्धेः प्रोक्ता विजिनिनामिका ॥

देवासुरा इति ॥ अथ मृतीये १आनुष्यवत्तः स्वर्धमानस्य संवर्गेर्धिं विधित्सुरादौ तद्वद्भूतं मन्त्रं
पठितुं प्रस्वीति- देवासुराः संयत्ता आसन् तेषां गायत्र्योजो बलमिन्द्रियं धीर्यं प्रजां पशन्त्संगृह्णाऽऽदायाप- १५
क्रम्यातिष्ठत् तैऽमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मभितिं देवा
दामीत्यसुराः सा नान्यतराश्चनोपार्वर्तत ते देवा एतच्चतुरपइयन् इति । १ओजः त्वगच्छमांसादिधातुषु
अटमो धातुः । तथा च संप्रदायविधिरक्तम् - "ओजो नामाष्टमी इना" इति । बलं
शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिषाटवम् । धीर्यंभुतसाहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशयो गवादिकाः ।
देवासुरेषु १युद्धार्थं गतेषु १सर्वायामोजःप्रभृतीन् पश्यद्धार्यन् १गायत्री १संगृह्ण तदुभयेभ्यः १अपक्रम्य दूरे २०
स्थितवती । तां दृष्ट्वा १ते देवाःआसुराश्चैयम् १अमन्यन्त- उभयोर्देवयोर्देव्ये १यतरान् यद्दर्शयितान् १इयं
गायत्री १प्राप्स्यति तद्दर्शयित्वाः १इदं सर्वैश्वर्यं प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि १तां गायत्रीं बिलक्षणेन शब्देनाऽऽ-
हृतवन्तः । हे विश्वकर्मन् १इति देवानामाह्वानं, हे दामि १इति असुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्मणि यस्याः
सा विश्वकर्मो, तत्संबोधनं हे विश्वकर्मभिति । दृग्भोति विरोधिनी हिनस्तीति दामी, तत्संबोधनं हे
दामीनि । १सा गायत्री १अन्यतरान् उभयोर्देवयोः १मध्ये १वाजपि दुस्त्यान् १न एव प्राप्स्यन् । ततः १ते २५
१देवाः १तत्प्राप्त्युपास्यत्वेन १एतत् १वक्तुः १अपश्यन् ॥

१-२. सं. सं. २. ३. देवासुराः । २. सं. सं. २. ३. - 'ते' नास्ति । ३. सं. सं. २. - 'इति' नास्ति ।

१. आ. ३- नामका । २. इ. जो. ना. हा- आनुष्येण । ३. आ. ४- १मावादिधातुभ्यो जातः;
इ. ना- १मावादिधातुभ्यः । ४-४. ४- नामाष्टमिति, हो १- नामाष्टमी धातुरिति । ५-५. अ. ४. पा-
युद्धं गतेषु; इ- युद्धार्थं संगतेषु । ६. द. हो १- प्राप्स्यते । ७. इ- मन्त्ररिपवान् । ८. हो १- काश्चिदपि । ३०
१-२. अ. ४. ३- 'ते देवाः' नास्ति ।

तै. थ. . . ३५

ते देवा एतद्यजुरपश्यन्नोर्जोऽसि सहोऽसि बलमसि (१) आजोऽसि देवानां धाम
नामसि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभू-

ते । देवा । एतत् । यजुं । अपश्यन् । ओजं । असि । सहं । असि । बलम् । असि (१) ।
आजं । असि । देवानाम् । धाम । नाम । असि । विश्वम् । असि । विश्वायुरिति विश्व-आयु ।
सर्वम् । असि । सर्वायुरिति सर्व-आयुः । अभिभूत्यभि-भूः ।

प्राप्त्यन्तीति । “ वृद्ध्य-स्यसनोः ” (पा १.३.१२) इति परस्मैपदम्, न वृद्ध्यश्चतुर्थ्य
(पा ७.२.५९) इतीडमाव । अथ देवासुराः ^१ता ^२वि ^३अह्वयन्त विविधमाह्वयन्निति ।
“ निसमुपविभ्यो ह् ” (पा १.३.३०) इत्यात्मनेपदम् । विश्वकर्मन्निति । विश्वानि कर्माण्य
स्यामिति विश्वकर्मा । “ मन ” (पा ४.१.११) इति ङीप्रतिषेध, “ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ”
१७ (पा ६.१.१९८) । हे ^४विश्वकर्मन् ^५इति ^६देवा गायत्रीमाह्वयन् । हे ^७दामि ^८इति ^९असुरा
आह्वयन्, सामर्थ्यात् ह्यत्यर्थमात्र संबध्यते । यद्वा-व्यह्वयन्त विलक्षणमाह्वानं वृत्तवन्तः ।
^{१०}वैलक्षण्यं चाह्वानपदभेदः । दमन दाहः, ^{११}दमि प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्मात् घञ-तात् मत्वर्थाय
अकारः, गौरादिर्दृष्टय (पा ४.१.४१), पूर्ववदामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, “ अम्भार्यनघोः ”
(पा ७.३.१०७) इति ह्रस्वप्रम । यद्वा-पचाद्यञन्तात् स्वार्थिकोऽण्, तत “ टिड्ढाणञ् ”
१५ (पा ४.१.१५) इति ङीप् । सेत्यादि । गतम् ॥

ओजोऽस्तीत्यादि ॥ ^१ओजः ^२असि तेजोऽसि ^३यजोऽसि ^४देवानाम् । सर्वत्र तद्धेतु-
त्वात् ताच्छब्धम् । ^५सहः ^६असि आमिमप्रसाधनमसि शत्रूणाम् । ^७बल प्रसिद्धम् । ^८आजः दीप्ति ।
^९धाम स्थानम् । ^{१०}नाम नमनमुपकारकम् । ^{११}विश्वम् ^{१२}असि अन्यदपि यद्भद्र तदसि । ^{१३}विश्वायु-
^{१४}विश्वमायुर्जातितमस्मिन्निति विश्वायुः । “ वहुव्रीहौ विश्व सज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६)
१० इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । ^{१५}सर्वम् ^{१६}असि सर्वमपि ^{१७}जगकर्तृत्वमसि ^{१८} । ^{१९}सर्वायु

ओज इति ॥ तदिदं यजुः पठन्ति- ‘ ओजोऽसि सहोऽसि बलमसि आजोऽसि देवानां धाम
नामसि विश्वमसि विश्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभू ’ इति ॥ अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूयते ।
ओजोबले श्लाघ्यते । सहः सहिष्णुत्वं धैर्यम् । आजः दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नाम इन्द्रादिकम् ।
विश्वम् अचेतनं हृत्स्व जगत् । विश्वायुः हृत्स्वनाद्युत्तरम् । सर्वं चेतनरूपं कृष्णं जगत् । सर्वाण्वायुष्याणि
१५ यस्य चेतनस्य जगत्तन् सर्वायुः । वैरिणोऽभिभवतीति ^{१६}अभिभू ॥

४-४. मै४- ‘ हे दामिआह्वयन् ’ नास्ति । ५-५. मै४- तत्र वैलक्षण्यं चाह्वानस्याह,
हे दामि । ६. मै४- दामि । ७-७ तं१ तं२, मै४- तेजोऽसि । ८. तं१, तं२- ‘ यजोऽसि ’ नास्ति ।
९. तं१, तं२, मै४- विश्वायुर्जातिः । १०-१०. तं१, तं२, मै४- जगामेवापि । ११-११. तं१,
तं२, मै४ गायत्रिभिः ।

शाम्ना इष्टयः]

-रिति वाव देवा अमुराणामोजो बलमिन्द्रियं धीर्यं प्रजां पशुनर्घञ्जत यद्वायुच्यप-
क्रम्यातिष्ठन् तस्मादेतां गायत्रीतीर्षिमाहुः संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै
तदपक्रम्यातिष्ठयदेतया देवा अमुराणामोजो बलमिन्द्रियं धीर्यं (२) प्रजां
पशुनर्घञ्जत तस्मादेताः संवर्ग इतीर्षिमाहु-

इति । वाव । देवा । अमुराणाम् । ओजं । बलम् । इन्द्रियम् । धीर्यम् । प्रजामिति प्र-जाम् । १५
पशुन् । अनुञ्जत । यत् । गायत्री । अपक्रम्येत्यप क्रम्यं । अतिष्ठत् । तस्मात् । एताम् । गायत्री ।
इति । इष्टिम् । आहु । सवत्सरो इति स-वत्सरो । वै । गायत्री । सवत्सरो इति स-वत्सरो । वै ।
तत् । अपक्रम्येत्यप-क्रम्यं । अतिष्ठत् । यत् । एतयां । देवाः । अमुराणाम् । ओजं । बलम् ।
इन्द्रियम् । धीर्यम् (२) । प्रजामिति प्र-जाम् । पशुन् । अनुञ्जत । तस्मात् । एताम् ।
सुवर्ग इति स वर्ग । इति । इष्टिम् । आहु । १६

च असि" । सर्वाणि चायूषि "सर्वाण्यन्नानि अत्यामिति "सर्वायु सर्वावहेतुरसि । "अभिमू-
यत्मादेन तस्मात् त "सर्वस्य उपरि भवसि "सर्वस्य च" अभिमविविचसि ॥

इति वावेत्यादि ॥ "इति अनेन यजुषा देवा असुराणाम् अपि ओजआदिकम्
अनुञ्जत आर्जयन् आत्मसाकृत्वन्त न केरलमात्मीयमेत लब्धन्त ।

यदित्यादि । गायत्र्यपक्रमणहेतुत्वात् एता प्रक्यमाणाम् इष्टि गायत्री इति आहु १५
वेदार्थनिद ॥

सवत्सरो वा इत्यादि ॥ "सवत्सरोवत् सर्वावहेतुत्वात् बलसाभ्यात्" तदानीं सवत्सरो
एव देवेभ्य अपक्रम्य अतिष्ठत् । यथा सवत्सरापक्रमेण" ओजआदिक नश्यति तद्वदिति ।
यदेतयेत्यादि । "सवत्सरो ओजआदिक सर्वं सहेवानेन "आकृष्यते आच्छिद्यते इति "सर्वा
योग" । वृजी वर्जने, घञि "चजो वु विष्ण्यतो" (पा ७ ३ ५२) इति कुत्वम् ॥ २०

इतीति ॥ "यथोक्त मन्त्रसाध्यं" फल दर्शयति- "इति वाव देवा असुराणामोजो
बलमिन्द्रियं धीर्यं प्रजा पशुनर्घञ्जत" इति ॥ अनेनैवोक्तेन तृणिरूपेण मन्त्रेण गायत्री प्रणय तत्प्रसादात्
असुराणामोनआदिषु विनाश्य स्वयं तल्लब्धन्त ॥

अदिति ॥ अथेष्टिं विधातु प्रस्तोषि- "यद्वायुच्यपक्रम्यातिष्ठन् तस्मादेता गायत्रीतीर्षिमाहु
सवत्सरो वै गायत्री सवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठयदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं धीर्यं प्रजा २५

१२. त१ त२ मैल - अत्रानि । १३-१४. त१ त२ मैल - 'स्वायु' नास्ति । १४
त१ त२-सुस्य । १५ ल-सुस्य । १६ त१ त२ मैल- 'च' नास्ति । १७-१७ मैल- संवत्सरो
स्वायहेतुत्वात् तादृश्यात् । १८ मैल- 'नमेण' । १९ मै- एतन्पते । २० मै- आनव्यते ।

-यों भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्टया यजेतामये संवर्गाय पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत् तः शृतमासन्नमेतेन यजुपाऽभि मृशेदोर्ज एव बलमिन्द्रियं वीर्यं
प्रजा पशून् भ्रातृव्यस्य वृद्धक्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ॥ ३ ॥
[बलमस्येतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चत्रवारिःशच्च]

५ य । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्यं वान् । स्यात् । स । स्पर्धमान । एतया । इष्टया । यजेत ।
अग्रये । स्वर्गयिर्ति स वर्गार्थं । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा - कपालम् । निरिति । वृपेत् ।
तम् । शृतम् । आसन्नमित्या - सन्नम् । एतेन । यजुपा । अभीर्ति । मृशेत् । ओज । एव ।
बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । प्रजामिति प्र जाम् । पशून् । भ्रातृव्यस्य । वृद्धक्ते । भवति ।
आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्य । भवति ॥ ३ ॥

१०

[भैत २१११, कात् १०७]

यो भ्रातृव्यवानित्यादि गतम् । एतेन यजुपेत्यादि । 'ओजोऽसि' इत्यादिना । अत्रा
चार्येण—“सर्वायुरभिभूरस्यभिभूरहम्” अनेन हविषाऽमु भ्रातृव्यमभिभूयासम्” (इ बौश्री
१३ ३५) इति शेषो दर्शित ॥

इति द्वितीये चतुर्थे तृतीयोऽनुवाक ॥

१५ पशून्वृद्धत यस्मादेतार सवर्ग इतीष्टिमाहु' इति ॥ विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री सवर्ग इति नामद्वयम् ।
यस्मात् 'गायत्री सवर्गमादाय' अथक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुता सती सवर्गानीतवती 'तस्मान् तेन मन्त्रेण
हविरभिसृज्य विद्यमाणेष्टि' गायत्री इत्युच्यते । सा च 'गायत्री सधत्सररूपा तदीयाक्षरेष्वधमासिषु च
चतुर्विंशतिसख्याया समानत्वाद् । अत 'सधत्सर एव तदानीं गायत्रीरूपेण' अथक्रम्य 'अतिष्ठ इति
सधत्सरात्मनत्वाद् प्रकल्पेपमिति । यस्मात् 'एतया इष्टया' देवा 'अमुराणा सवर्ण्योजादिषु
२० परिजितवन्त' तस्मात् सस्यःकृत्यते विनाशयतेऽनेनेति सवर्गनामकोऽयं वाग ।

य इति ॥ इदानीं विधेत्— 'यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् स स्पर्धमान एतयेष्टया यजेतामये संवर्गाय
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति ॥ "सवर्गो" सः रविं जय" (तैत् २६ ११) इति वाग्याया
संवर्गशब्दद्रव्यपाह् "वैरिसव-ध्वोजभादिवर्जन्तहेतुत्वाच्चायमभि सवर्ग ॥

तमिति ॥ पूर्वपरितम् 'ओजोऽसि' इत्यादिमन्त्र विनियुङ्क्ते— 'तः शृतमासन्नमेतेन यजुपाऽभि

१५ मृशेदोर्ज एव बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजा पशून् भ्रातृव्यस्य वृद्धक्ते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति'
इति ॥ 'तः पुरोडाशं' नृत्तं पदम् 'आमन्नं यद्यात्मासादितम् ॥

इति श्रीमत्साम्नाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्यायप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

०१ शि-ते ।

१०

११ शी-पैरिमां संव ।

२४४) काव्या इत्य]

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् ता यत्रावसन् ततो गर्मुदुद-
तिष्ठत् ता बृहस्पतिश्चान्ववेता २ सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया त्वा प्र तिष्ठान्यथ त्वा प्रजा
उपावर्त्स्यन्तीति तं प्रातिष्ठत् ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्तन्तु

प्रजापतिरिति प्रजा - पति । प्रजा इति प्र-जा । असृजत् । ता । अस्मात् । सृष्टा । पराची ।
आयन् । ता । यत्र । अवसन् । तत । गर्मुत् । उदिति । अतिष्ठत् । ता । बृहस्पति । च । ५
अन्वेतामित्यनु-अन्वेताम् । स । अब्रवीत् । बृहस्पति । अनया । त्वा । प्रेति । तिष्ठानि । अथ ।
त्वा । प्रजा इति प्र-जा । उपावर्त्स्यन्तीत्युप आवर्त्स्यन्ति । इति । तम् । प्रेति । अतिष्ठत् । तत ।
वै । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । प्रजा इति प्र जा । उपावर्त्तेत्युप-अवर्त्तित ।

प्रजापति प्रजा असृजतेत्यादि ॥ पराचा पराचानगतयः अपुनरावृत्ता एव आयन्
गता १ ५ता ५यत्र ५अवसन् ५तत ५गर्मुत् ५उत् ५अतिष्ठत् अवृष्टादेव प्रदशात् स्वयमेनाजायत । १०
मिजातीयेन सहोत्पन्न तृणशेषो गर्मुत् । ओषधीना दुष्टपरिणाम इत्येके । अथ ५ता ५प्रजा
५बृहस्पति ५च ५प्रजापतिश्च ५अनु ५अन्वेता पश्चादनुसृत्य अवगततौ । अथ ५स ५अब्रवीत्
५बृहस्पति प्रजापतिम् ५अनया गर्मुता त्वा ५प्र ५तिष्ठानि प्रकर्षेण स्यापयामि । ५अथ प्रकृष्टस्थितिक
त्वा ५प्रजा ५उपावर्त्स्यन्तीति ५इति । अथ ५त गर्मुतेन चरणा ५प्रातिष्ठत् ५प्रकृष्ट स्थापितान् ।

स्पर्धमानस्य विहिता सर्वगेष्विस्तृतीयके ॥

प्रजापतिरिति ॥ अथ चतुर्थे गर्मुत् चरु विधातु प्रस्तौति- 'प्रजापति प्रजा असृजत् ता अस्मात्
सृष्टा पराचीरायन् ता यत्रावसन् ततो गर्मुदुदतिष्ठत् ता बृहस्पतिश्चान्ववेता २ सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनया
त्वा प्रतिष्ठान्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति तं प्रातिष्ठत् ततो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्तन्तु' इति ॥ 'ता
पराङ्मुखत्वेनापगता प्रजा १ 'यत्र 'अवसन्' यत्र दशो निवास कृतवत्स्यन् देशे भाण्डशालनादि
निष्कासपतेन ५तत देशात् ५गर्मुत्सज्ञकम् अष्टष्टपच्यम् अरण्यमुद्ररूप धान्यम् ५उदतिष्ठत् तदानीं २०
५बृहस्पति ५च प्रजापतिश्च ५ता प्रजा अनुगतवन्तौ ॥ अत्र चकारादनाम्नातो पि प्रकृत प्रजापति
समुन्वीयते । तदा प्रजापति प्रति ५बृहस्पति ष्यम् ५अब्रवीत् । ५अनया गर्मुत्तथा-यहूपया त्वा ५प्रतिष्ठानि
धान्यवन्तः प्रतिष्ठित करोमि । ततो धान्यवन्तं त्वा तदर्थिन्य ५प्रजा उपगमित्यन्तीत्युक्त्वा ५त प्रजापति
प्रति प्रतिष्ठितवान् । ५तत धान्यवन्तं प्रजापतिं प्रान्वार्थिन्य ५प्रजा उपगता ॥

१-१ त १ त २ मै ल- यद्गता । २ त १ त २- लुष्टं । ३ त १ त २ मै ल- 'प्रजा' नास्ति । २५
४ त १ त २ मै ल- 'च' नास्ति । ५ मै ल- अपकृष्य ।

१ अ आ उ क ङ जो ना पा श्च हा होः- 'यत्रावसन्' नास्ति । २ आ गर्मुत्सज्ञकम्, ङ होः-
गर्मुनामकम् ।

यः प्रजाकामः स्यात् तस्मा एतं प्राजापत्यं गर्भुतं चरुं निर्धयेत् प्रजापतिः (१) मेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै प्रजां प्र जनयति प्रजापतिः पशुनसृजत्
तैस्मात् सृष्टाः पराश्च आयन् ते यत्रावसन् ततो गर्भुदुर्दतिष्टत् तान् पूषा चान्ववैता-
सोऽब्रवीत् पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा पशव उपावत्स्यन्तीति मा प्र तिष्ठेति

५

सोमोऽब्रवीन्-

य । प्रजाकाम इति प्रजा काम । स्यात् । तस्मै । एतम् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् ।
गर्भुतम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् (१) । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन उपेति । धावति । स । एव । अस्यै । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रेति ।
जनयति । प्रजापतिरिति प्रजा पति । पशुन् । असृजत् । ते । अस्मात् । सृष्टा । पराश्च ।
१० आयन् । ते । यत्र । अवसन् । ततो । गर्भुत् । उदिति । अतिष्टत् । तान् । पूषा । च ।
अन्ववैतामित्यनु-अवैताम् । स । अब्रवीत् । पूषा । अनया । मा । प्रेति । तिष्ठ । अर्थ । त्वा ।
पशव । उपावत्स्यन्तीयुप आवत्स्यन्ति । इति । माम् । प्रेति । तिष्ठ । इति । सोम । अब्रवीत् ।

यत्र धावत्यनिवृत्तौ प्रशब्द तत्रैव " समप्रविभ्य स्थ " (पा १ ३ २२) इति आमनेपदम्
अकर्मकस्यैव भवति, इह तु सकर्मक एव प्रकृष्टाया स्थितौ वर्तते, तेनामनेपदाभावात्, यथा-
१५ ' ब्रह्मन् प्रमथास्याम समिधमाधाय ' इति । तत्रापि हि प्रकृष्टस्थितिकर्मा तिष्ठति, न तु स्थिति
निवृत्तिकर्मा । ततो वा इत्यादि । गतम् ॥

पूषा चेति ॥ पूषा च प्रजापतिश्च, अथ स अब्रवीत् पूषा प्रजापतिम् अनया
गर्भुता प्र तिष्ठ ततो मयि प्रकृष्टस्थितिके सति त्वा पशव उपावत्स्यन्तीति इति । अत्रातरे

य इति ॥ विभक्त-“ य प्रजावाम स्यात् तस्मा एतं प्राजापत्यं गर्भुतं चरुं निर्धयेत् प्रजापतिमेव

१० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्यै प्रजां प्र जनयति ' इति ॥

प्रजापतिरिति ॥ अथ पशुनामस्य सोमोर्वाण्यं गर्भुतं चरुं विधातुं प्रतीति- ' प्रजापति
पशुनासृजत् तैस्मात् सृष्टाः पराश्च आयन् ते यत्रावसन् ततो गर्भुदुर्दतिष्टत् तान् पूषा चान्ववैता-
सोऽब्रवीत् पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा पशव उपावत्स्यन्तीति मा प्र तिष्ठेति सोमोऽब्रवीत्-प्रम ५

काव्या इष्टय]

मम वा (२) अकृष्टपच्यमित्युभौ वा प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत् तौ प्रार्तिष्टत् ततो वै प्रजापति पशव उपार्वतन्त यः पशुकामः स्यात् तस्मा एतत् सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत् मोनापूपणाधेव स्वेन भाग्धेयेनोष धावति तवैवास्मै पशून् प्र जनयतः

सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूना प्रजनयिता सोमं एवास्मै रेतो दधाति

पूषा(३)पशून् प्र जनयति ॥ ४ ॥

[त्वेत् प्रजापति वै दधाति पूषा त्रीणि च ।]

५

मम। वै (२) । अकृष्टपच्यमित्यकृष्ट-पच्यम् । इति । उभौ । वाम् । प्रेति । तिष्ठानि । इति । अब्रवीत् । ता । प्रेति । अतिष्टत् । तत् । वै । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । पशव । उपार्वतन्तेत्युप-आर्वतन्त । य । पशुकाम इति पशु-काम् । स्यात् । तस्मै । एतम् । सोमापौष्णमिति सोमा पौष्णम् । गार्मुतम् । चरुम् । निरिति । त्वेत् । सोमापूपणमिति १० सोमा पूषणौ । एव । स्वेन । भाग्धेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जनयत । सोमं । वै । रेतोधा इति रेत-धा । पूषा । पशूनाम् । प्रजनयितेति प्र-जनयिता । सोमं । एव । अस्मै । रेतो । दधाति । पूषा (३) । पशून् । प्रेति । जनयति ॥४॥

[भैष २२४ कास १०११]

सोम अपि मा प्र तिष्ठ इति प्रजापतिम् अब्रवीत् । मदीय हि अकृष्टपच्यम्, तस्मादनया १५ मा प्रतिष्ठेति । अकृष्ट स्यमेव पच्यते इति अकृष्टपच्यम् । “ अष्टे च ” (१ द्र पा ३ ११४) इति यप्रत्यय । अथ उभौ अपि युवा प्र तिष्ठानि इति प्रजापति अब्रवीत् सोमापूपणौ । तत तौ गार्मुतेन चरुणा प्रातिष्ठत् । ततो वा इत्यादि । गतम् ॥ इति द्वितीये चतुर्थे चतुर्थोऽनुदाक ॥

अकृष्टपच्यमित्युभौ वा प्र तिष्ठानीत्यब्रवीत् तौ प्रार्तिष्टत् ततो वै प्रजापति पशव उपार्वतन्त इति ॥ पश २० निवास्तस्थानेऽपि भक्षितनृशेपगोमयादिपातेन गार्मुत उत्पत्ति । तदा गार्मुता प्रजापति पच्य सोम च प्रतिसृज्य पशून् प्राप्तवान् ॥

य इति ॥ शषेष्टि निवन्ते- ‘ य पशुकाम आत् तस्मा एतत् सोमापौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत् सोमापूपणाधेव स्वेन भाग्धेयेनोष धावति तवैवास्मै पशून् प्र जनयत सोमो वै रेतोधा पूषा पशूना प्रजनयिता सोमं एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून् प्र जनयति ’ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यटीके वेदाध्ययनश्रेष्ठे कृष्णकृष्णवेदीयैतिसिरीमसहितानाम्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽनुदाक ॥

६ त १ त २ भै ल- अकृष्ट । ७ त १ त २- सोमापौष्णौ ।

३ हा- गार्मुत, उ- गन्तव्य । ४ ड- तथा । ५ हा- गार्मुत, उ- गन्तव्यता ।

अग्ने गोभिर्न आ गृहीन्द्रो पुष्टया जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः ॥
सविता यः सहस्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा वसु ॥

अग्ने । गोभि । न । एति । गृहि । इन्द्रो इति । पुष्टया । जुषस्व । न । इन्द्र । धर्ता । गृहेषु । न ॥
सविता । य । सहस्रियः । स । न । गृहेषु । रारणत् । एति । पूषा । एत्वा । एति । वसु ॥

५ अथ चित्रायागो वक्ष्यते । तस्यैते उपहोममन्त्रा सप्त । तत्राद्याश्वतलो गायत्र्य ।
पञ्चमी सतोवृहती । ततो द्वे यजुषी ॥

' तत्र प्रथमा— 'अग्ने गोभि' इति ॥ हे 'अग्ने, 'गोभि' 'न अस्मान् 'आ 'गृहि
आगच्छ । शपो लृक् । हे 'इन्द्रो, 'पुष्टया पशुपुष्टया अस्माक 'जुषस्व सेवस्व प्रीणय वा ।
'इन्द्र च 'गृहेषु अस्माक 'धर्ता धारको भवितुमर्हतीति । " अर्हं कृत्यतृचश्च " (पा ३ ३

१० १६९) इति तृच् ॥

द्वितीया— 'सविता' इति ॥ 'य 'सविता 'सहस्रिय सहस्रेण समित । " सहस्रेण
समितौ व " (पा ४ ४ १३५) । 'स अस्माक 'गृहेषु 'रारणत् रमताम् । रमतेर्छेदि
शप लृ (पा २ ४ ७६), तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वम् (पा ६ १ ७), छेदोऽडागम
(पा ३ ४ ९४), वर्णव्यत्ययेन 'णत्वम् । 'पूषा चात्मद्रुहेषु 'आ 'एतु आगच्छतु । 'वसु

१५ पशुलक्षण धन च अस्मद्रुहेषु 'आगच्छतु ॥

प्रजापथिर्नोऽरुक्त्वक्षतुषे गायुतश्चरुः ॥

अथ अथदितेन पथेन चित्रायाग विधित्सुराद्यौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रात् पठति ॥

अत्र इति ॥ कल्प — " चित्रापरिणामसे चित्रामिष्टि निर्घपेदात्तेयादीनि सप्त । अग्ने गोभिर्न आ

गृहि 'इत्थुपहोमा " (शापथी १९ २५ १४ १५) इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु— 'अग्ने गोभिर्न आ
२० गृहीन्द्रो पुष्टया जुषस्व नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'गोभि सह 'न अस्मान् प्रति 'आ
'गृहि आगच्छ । हे 'इन्द्रो, पशुपुष्टया 'न अस्मान् 'जुषस्व प्रीणय । 'इन्द्र 'न अस्माकं 'गृहेषु
'धर्ता पशुता धारयिता भवतु ॥

सप्रितेति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु— 'सविता य सहस्रिय स नो गृहेषु रारणत् । आ पूषा एत्वा
पशु' इति । पशुता सहस्र बस्यास्त्यसौ 'सहस्रिय । तादृश 'य 'सविता 'न अस्माकं 'गृहेषु 'रारणत्
२५ 'यस्य 'रमताम् । पशुगोषकश्च देव आगच्छतु । 'वसु धनमपि आगच्छतु ॥

१ तर तर मे सं- सहायेने । २ तर तर मे- बृहती । ३ मे- यजुभि ।

१ आ हा- इत्येनानुवाकेनोपहोमा । २ इ- 'गृहेषु' नाति । ३ इ- रमताम् ।

धाम्या इष्टव]

धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पतिः । स नः पूर्णेन वाचनत् ॥
त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणाप्युतेन च ॥

धाता । ददातु । न । रयिम् । ईशान । जगत । पति । स । न । पूर्णेन । वाचनत् ॥
त्वष्टा । य । वृषभ । वृषा । स । न । गृहेषु । रारणत् । सहस्रेण । अप्युतेन । च ॥

तृतीया- 'धाता' इति ॥ 'धाता समस्य त्रिधाता देवोऽस्मभ्य 'रयि धन पशुलक्षण । ५
'ददातु 'ईशान दातु समर्थ 'जगत 'पति पालयिता । "पशुषा पतिपुत्र" (पा ८ ३
५३) इति समसम् । किं च- 'स देवोऽस्मान् 'पूर्णेन 'अस्मदभिमत आप्यायितेन धनेन
'वाचनत् समजताम् अस्मान् परिगृह्णातु । वन पण समकौ, लृप्ति शप क्षु, अडादि पूर्वसत् ॥

अथ चतुर्थी- 'त्वष्टा' इति ॥ 'य 'त्वष्टा 'वृषभ वर्धिता कामाना 'वृषा प्रधानभूत
सेक्ता वा, 'स अस्माक 'गृहेषु 'रारणत् रमताम् । न्याख्यातम् । 'सहस्रेण 'पशुना दशभि १०
शते रमताम् । 'अप्युतेन' दशभि सहस्र 'च रमताम् ॥

घातेति ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु- 'धाता ददातु नो रयिमीशानो जगतस्पति । स न पूर्णेन
वाचनम्' इति ॥ सर्वस्य विधाता 'जगत पालक ईश्वर 'न अस्मभ्य 'रयि धन 'ददातु । 'स ईश्वर
न अस्मान् 'पूर्णेन धनेन 'वाचनत् श्रुत 'नचतु 'इशतु ॥

त्वष्टेति ॥ चतुर्थमन्त्रपाठस्तु- 'त्वष्टा यो वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणाप्युतेन च' १५
इति ॥ 'य 'त्वष्टा 'वृषभ श्रेष्ठ 'वृषा कामाना 'वर्धिता 'स अस्माक 'गृहेषु पशुना 'सहस्रेण 'अप्युतेन
'च सह 'रारणत् श्रुत रमताम् ॥

४ तं १ त२ मै ल-सर्वाभिमतौ । ५ तं १ त२ मै ल-पशुना । ६ मै- अथेन ' इत्यन्यानन्तर'
'च' ।

४ श्रु-समसत् । ५ श्रु हो १- 'रथत्' नास्ति । ६ ड हो १- कर्मायत्ता ।

येन देवा अमृतं (१) दीर्घं श्रवो दिव्यैर्यन्त ।
 रायस्पोप त्वमस्मभ्यं गवां कुलिम जीवसु आ युवस्व ॥
 अग्निर्गृहपतिः सोमो विश्ववनिः सविता सुमेधाः स्वाहा ॥

येन देवा । अमृतम् (१) । दीर्घम् । श्रवं । दिवि । ऐर्यन्त ॥

- ५ रायं । पोप । त्वम् । अस्मभ्यमित्यस्म भ्यम् । गवाम् । कुलिम् । जीवसे । एति । युवस्व ॥
 अग्नि । गृहपतिरिति गृह पति । सोमं । विश्ववन्निरिति विश्व वनि ।
 सविता । सुमेधा इति सु मेधा । स्वाहा ॥

- अथ पञ्चमी- 'येन' इति ॥ हे 'रायस्पोप धनपुष्ट, 'येन तया 'देवा 'अमृतम्
 अमृतत्वं 'दीर्घम् अत्रिच्छिन्न 'श्रव अत्र च 'दिवि 'ऐर्यन्त द्युलोक्रे प्राप्नुवन् । स 'त्वम्
 १० 'अस्मभ्य 'गवां 'कुलिम सघात सतान वा 'आ 'युवस्व अस्माभिर्मिश्रय, देहीति यावत् ।
 यौतेर्व्यत्ययेनामनेपदम्, विकरणव्यययेन श । 'जीवसे अस्मान् जीययितुम् । तुमर्षे
 असेप्रत्यय (पा ३ ४ ९) ॥

- अथ षष्ठे मन्त्र - 'अग्नि' इति । गृहाणा पति पाता 'अग्नि 'सोम सर्गस्य धनस्य
 मभक्ता सत्रिभक्ता । " छन्दसि वनसनं " (पा ३ २ २७) इती प्रत्यय । 'सविता 'सुमेधा
 १५ शोभनमति सदा मानुप्रहृद्युद्धि । तस्मादेतेभ्यो महानुभावोभ्य इद स्वाहुतमस्त्रिति ॥

येनेति ॥ पञ्चममन्त्रपाठस्तु- 'येन देवा अमृतं दीर्घं श्रवो दिव्यैर्यन्त । रायस्पोप त्वमस्मभ्यं
 गवां कुलिम जीवसु आ युवस्व' इति ॥ हे 'रायस्पोप धनपोषक, 'येन स्वया 'देवा 'अमृतं पीयूषं 'दीर्घं
 'वपुषं 'श्रव 'वीर्षिहेतुमुत्तमम् 'दिवि 'ऐर्यन्त 'स्थापितयन्त, तादा 'त्वम् अस्मदर्थं 'गवां 'कुलिम
 मर्षं 'जीवसे 'जीवनाशम्' आ 'युवस्व कानीय मिश्रय ॥

- २० अग्निरिति ॥ षष्ठमन्त्रपाठस्तु- 'अग्निर्गृहपति सोमो विश्ववनि सविता सुमेधा स्वाहा'
 इति ॥ 'अग्नि अस्मद्गृहस्थापिपति । 'सोम विश्व धनने गजत इति 'विश्ववनि । 'सविता शोभना मेधा
 दयेति 'सुमेधा । पनेभ्य इदं 'स्वाहा हुतमस्तु' ॥

७ नैत- ० देव्याः ।

- ७ आ गृह- १ । ८ ट-वीर्षिहेतुमुत्तमम् । ९ इ- 'वपुषिपुषं' इत्यन्त्यात् । 'तादाभा
 १५ इ- 'गृहस्थात्' । २०-२० इ- 'स्वाहा हुतमस्तु' ॥

अग्नें गृहपते यस्ते घृत्यां भागस्तेन सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रेष्ठयात्
पथो मा योषं मूर्धा भूयासस्त्वाहा ॥ ५ ॥

[अमृतगुप्रात्रिंशत् शब्च ।]

अग्ने । गृहपत इति गृह-पते । य । ते । घृत्यं । भाग । तेन । सह । ओजं ।
आक्रममाणायैत्यां-क्रममाणाय । धेहि । श्रेष्ठयात् । पथ । मा । योषम् । ५
मूर्धा । भूयासम् । स्वाहा ॥ ५ ॥
[मेम काव]

अथ सप्तम - ' अग्ने ' इति । हे ' अग्ने ' गृहपते गृहाण ' पालयित । " नामान्त्रित
समानाधिकरणे " (पा ८ १ ७३) इति ' पूर्वपदस्य अत्रियमानत्वाभावात् ' इदं निहन्यते । ' य
' ते ' घृत्यं घृताहं, छादसो यत् (पा ५ १ ६७) । ' भाग एकदेशोऽङ्गयेद ' तेन कर्मणा १०
' आक्रममाणाय शत्रून्भिभवेते " अन्यमभूताय मह्यं सह बलम् ' ओज तेजश्च ' धेहि देहि ।
पद्य - य ते भाग हविर्भागा घृत्यं घृते भद्र घृतप्रवृत्तिर्या, तेनानेन हेतुना शत्रून् आक्रम
माणाय महा सह ओजश्च देहि । ' श्रेष्ठयात् ' पथ मार्गात् ' मा ' योषम् अपहृतो मा भूयम् ।
योतेलिङि वृद्धपभावरुष्टान्दस, इडभावनश्च । अपि च ' मूर्धा प्रमानभूत ' भूयासम् । स्वाहुत चेद
घृत तुन्यमस्तु ॥ १५

इति द्वितीये चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाक ॥

अन्न इति ॥ सप्तममन्त्रस्य - ' अन्न गृहपते यस्ते घृत्यां भागस्तेन सह ओज आक्रममाणाय
धेहि श्रेष्ठयात् पथो मा योषं मूर्धा भूयासस्त्वाहा ' इति ॥ हे ' गृहपते ' अग्ने, घृतमहंतीति ' घृत्यं ' य ' ते
' भाग ' तेन ' सह ' ओज अष्टमघातुरूप दारीरससम् ' आक्रममाणाय ' कर्म अनुविष्टते यजमानाय ' धेहि
स्थापय । यजमानोऽहं ' श्रेष्ठयात् ' पथ श्रेष्ठानां ' यामकर्तव्यां सवन्धिजोऽस्मात्प्रवृत्तानामर्गात् ' मा ' योषं २०
विकृतो मा भूय ' मूर्धा यजमानाना मध्ये शिरोघटुस्तन ' भूयास, तुभ्यमिदं ' स्वाहा हुतमस्तु ॥

वाय विनिधौगपग्रह -

अग्ने योमिस्तुपहोमाश्रियायाने हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायण्यचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे चतुर्थपठके पञ्चमोऽनुवाक ॥ १५

८ त१ मे८- पात । ९ मे८ ल- पूर्वख । १० त१ त२ मे८ - विद्यमानत्वाभावात् ।
११ मे४- अन्यभूताय लपम् (?) ।

११ आ शृ- कर्म' नास्ति । १२ आ- मार्यकर्तृणाम् ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं
चित्रा य एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजेते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते प्रैवा-
ऽऽग्नेयेन वापयति रेतः सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति

चित्रया । यजेत । पशुकाम इति पशु - काम । इयम् । वै । चित्रा । यत् । वे । अस्याम् । विश्वम् ।
भूतम् । अधीति । प्रजायते इति प्र जायते । तेने । इयम् । चित्रा । य । एवम् । विद्वां ।
चित्रया । पशुकाम इति पशु काम । यजेते । प्रेति । प्रजयेति प्र जया । पशुभिरिति पशु भि ।
मिथुनै । जायते । प्रेति । एव । आग्नेयेन । वापयति । रेत । सौम्येन । दधाति । रेत । एव ।
हितम् । त्वष्टा । रूपाणि । वीति । करोति ।

चित्रया यजेतेत्यादि ॥ चित्रापूर्णमासे चित्राम् 'इष्टि' निरूपेत् । इय वा इति । 'विश्व
२० 'भूत जनाविकरणतया 'चायनीय त्रादिष्टिपृथिव्योरमेदोपचार । य एवमित्यादि । गतम् ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल, सौम्यधरु, त्वाष्टोऽष्टाकपाल, सरस्वत्यै चरु, सरस्वते चरु,
सिन्धुनात्यै चरु, ऐन्द्र एकादशकपाल, 'सप्त' 'एतामि' 'हवींषि' 'भवन्ति । प्रैति ।
'आग्नेयेन' 'प्र' 'वापयति' 'प्रजनने' 'रेत' सिञ्चति सेचयति पुष्पि लीपु, तत्सिक्त 'सौम्येन'
'दधाति' धारयति । तत्र 'हित धारित', 'त्वष्टा' 'रूपाणि' 'वि' 'करोति' विविधेन रूपेण परिणत

१५

चित्रायागस्त्योपहोममन्त्रा पञ्चम ईरिता ॥

चित्रयेति ॥ अथ पठे त याग विधत्ते- 'चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा अस्यां विश्वं
भूतमधि प्रजायते तेनेयं चित्रा य एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजेते प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते' इति ॥
चित्रेति यागस्य नामधेयम् । सा च 'चित्रा भूमिस्वरूपा । 'यत् यस्मात् कारणात्' अस्यां भूमौ सर्वं 'भूत'
प्राणिजातमाधिक्येनोत्पद्यते 'तेन चित्रप्राण्युत्पानेन' इयं भूमि 'चित्रा । तद्विचित्रप्रनापशुहेतुत्वात्

२० यतोऽपि चित्रेत्युच्यते ॥

प्रेति ॥ चित्राया स्वरूपभूतान् सप्त यागविशेषान् विधातुं तद्विधि क्रमेणोचयति- 'प्रेवाऽऽग्नेयेन
वापयति रेत सौम्येन दधाति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै दैव्य मिथुन
दैव्यमेवास्मै मिथुन मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिन्धुनात्यै चरुमेवति वाग्वै सिन्धुवाली पुष्टि' एतद्
ये वाक् पुष्टिमैव वाचमुपैत्येन्द्र उक्तमो भवति तेनेयं तन्मिथुनम्' इति ॥ अथ 'आग्नेयेन हविषा' 'प्र

२५ 'वापयति' प्रार्थनं पशुपत्तिवीजं प्रतिपत्ति । 'सौम्येन हविषा' ब्रीह्यादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिवीजेषु
पोषक 'रेत' धारयति । 'सौम्यहविर्ब्रह्म' 'त्वष्टा' च 'हित' 'रेत' नामानिधिरूपाकारेण 'वि' 'करोति ।

१. तं तं २. मैल- 'इष्टि' नास्ति । २. मैल भूतं । ३. तं तं २. मैल- चयनीयं । ४
मैल- निर्दां धारयति ।

काम्या इष्टव]

सारस्वती भवत एतद्दं दैव्यं मिथुनं दैव्यमेवासौ (१) मिथुनं मध्यतो दधाति
पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवाल्यै चरुर्भवति वाग्यै सिनीवाली पुष्टिः खलु वै वाक् पुष्टिमेव
वाचमुपेत्यैन्द्र उत्तमो भवति तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवींश्चि भवन्ति सप्त

सारस्वती । भवत । एतत् । व । दैव्यम् । मिथुनम् । दैव्यम् । एव । अखे (१) । मिथुनम् ।
मध्यत । दधाति । पुष्ट्यै । प्रजननायेति प्र जननाय । सिनीवाल्या । चर । भवति । वाक् । ५
वै । सिनीवाली । पुष्टि । खलु । वै । वाक् । पुष्टिम् । एव । वाचम् । उपेति । एति । ऐन्द्र ।
उत्तम इत्युत् त्तम । भवति । तेन । एन । तत् । मिथुनम् । सप्त । एतानि । हवींश्चि ।
भवति । सप्त । ग्राम्या । पशू । सप्त । आरण्या ।

करोति त्राष्ट्रेण । सारस्वताम्या वैद्व्यं मिथुनं, सारस्वसारस्वतीसर्वाधिभ्या वैद्व्यं मिथुनं गर्भस्थस्य
जनतो पुष्ट्यर्थं काले प्रजननार्थं च मध्यत अत दधाति स्थापयति । ततो वाक्प्रवृत्ति- १०
हेतुभूताया सिनीवालया चरुणा वाचश्च पुष्टिविशेषत्वात् पुष्टिं वाच च प्राप्नोति गर्भस्थो
जीव । उत्तमस्यैन्द्रस्य भागात् सिनीवालया हि तदपर मिथुनम् अते भवति । ततस्त्वदपि पुष्ट्य
प्रजननाय च सपद्यते इति भाव । सप्तेति । गोऽधानातिपुरपदार्दभोष्टा सप्त ग्राम्या
पशव । द्विपुरक्षापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेया सप्त आरण्या गायत्र्युष्णिगनुष्टुबृहती
पक्षिर्त्रिष्टुब्जनात्य सप्त छन्दासि प्रधानानि (द्र वौश्वे २४५) । उभयस्येति । पशूना छन्दसा च । १५

अत सारस्वतीदेवताक सरस्वदेवताकश्चत्युभौ सारस्वती भवत । एतत् च द्वय स्त्रीपुरुषरूपत्वात्
देवतापबन्धि मिथुनं, तस्य हविषा मध्येऽनुष्ठानेन जननार्थं दैव्यं मिथुनं गृह्णन्त्ये सपादितवान्
भवति । तत्रचोत्पन्नाना प्रजाना पशूना च पुष्ट्यै सपद्यते, अनुत्पन्नाना च प्रजननाय उत्पत्तये
सपद्यत । तत्र सिनीवाल्यै चर इत्ययं । सिनीवालया वाक्त्वमर्थेवादान्तरे द्रष्टव्यम् (श्रमा ६५१२) ।
वाच पुष्टिहेतुत्व सभानध्ये पण्डितेष्वचरोष्यते । तस्मात्तेन चरणा पुष्टिहेतु वाच प्राप्नोति । २०
ऐन्द्र वागाश्रम कर्तव्य । तेन एव इन्द्रस्य पुरपदेव सिनीवालया स्त्रीत्वेन च तत् उभय मिलित्वा
मिथुनं भवति । अत्र इत्यविशेषा शास्त्रान्तरे द्रष्टव्या ॥

सृज्येति ॥ पाठप्राप्त इति सख्या प्रशंसति- 'सप्तैतानि हवींश्चि भवन्ति सप्त ग्राम्या
पशव सप्तारण्या सप्त छन्दाः सप्तुभयस्थावरह्वयै' इति ॥ 'गोपुरक्षाधनाविगर्दभोष्टा' ग्राम्या ।

५ मै- 'सस्वतीतिसप्तग्राम्याम्, तद् तद्-सरस्वत्यैति (१) सप्तग्राम्याम् । ६ तद् तद्-स्थाप २५
यति' नास्ति । ७ तद् तद्-मै छ- गोजापिकपुत्रपदार्दभोष्टा ।

० इ क ज जो ना ग हा हो इ- तत । ३ अ उ जो ना पा हा- स्त्री (सारस्वती) । ४-४ आ-
प्रजाना पशूना च प्रजननाय इ हो- अनुत्पन्नाना च जननाय । ५- ग- स्त्रा मध्ये । ६ इ क जो
ना हा हो- रोमहिष्याश्वा ।

ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाः स्युभयस्यावर्द्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते
वै देवाः पुष्टिपतयस्त एवा(२)स्मिन् पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता
आहुतीर्जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ ६ ॥

[अस्मै त एव द्वादश च ।]

५ सप्त । छन्दाः सित् । उभयस्य । अवर्द्ध्या इत्यत्र रुद्ध्यै । अर्थ । एता । आहुतीरित्या हुता ।
जुहोति । एते । वै । देवा । पुष्टिपतय इति पुष्टिं पतय । ते । ए । (२) अस्मिन् । पुष्टिम् ।
दधति । पुष्यति । प्रजयेति प्र जया । पशुभिरिति पशु भि । अथो इति । यत् । एता ।
आहुतीरिया हुता । जुहोति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति स्थित्यै ॥ ६ ॥

[मस कास]

१० अथैता इति ॥ प्रधानयागादनन्तर पुरस्तात् खिष्टकृत । “अग्ने गोभिर्न आ गहि” (तैस
२४५) इत्याद्या सप्त आहुती जुहोति । “ एते वै देवा अग्न्यादय । अपो
अपि च एता आहुतय प्रतिष्ठित्यै च भवन्ति एतेषा देवाना प्रतिष्ठाया अपि हेतुत्वात् ।
इति द्वितीये चतुर्थे पद्योऽनुवाक ॥

द्विसुरभ्रापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेया * एतस आरण्या । गाय युष्मिगनुष्टुबृहतीपङ्क्तिप्रष्टु

१५ जगत् छन्दासि (ऋ षौश्रौ २४५) । उभयस्य पशुवस्य छन्द सवस्य च ॥
अथेति ॥ “ अग्ने गोभिर्न आ गहि ” (तैस २४५) इत्यादिभिर्मन्त्रैरपहोसान् विधत्ते— अथैता
आहुतीर्जुहोत्येते वै देवा पुष्टिपतयस्त एवास्मिन् पुष्टिं दधति पुष्यति प्रजया पशुभिरथो यदेता आहुती
जुहोति प्रतिष्ठित्यै इति ॥ एते वै मन्त्रोक्ता अग्निन्नादय ॥

अथ भीमासा ॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपाठे चिन्तितम्—

२० “ यच्चित्रया यजतति तद्रूपो नाम वा भवेत् ।
चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरमीवामीयने पशौ ॥
द्रयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरव तत ।
स्यात्प्राम शृष्टान्यवद्विष्यमानानु तत्तथा ” ॥ (जैन्या १४६७) ॥

‘ चित्रया यजेत पशुकाम ’ (तैस २४६) इत्याग्नायते । तत्र ‘ चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दस्य
२५ वागिक- , किं तु रूढया चित्रस्त्रीयमभिधत्ते । ततो न पूर्वव्यायेन नामत्वम् । तथा सति “ अग्नीषोमीयं
पशुमायते ” (तैस १ । ११) इति विहित पशुयागमत्र यजेते यनेन पदेनानुच तस्मिन् पशौ चित्रस्त्रीय
गुणो विधीयत इति प्राप्ते मम — चित्रत्व स्त्रीत्व चेति द्वायोर्गुणौ, तयोर्द्रयोर्विधाने वाक्य भिद्येत । तथा
चोक्तम्— “ प्राग् यमीणि नानेको विधानुं दासयत गुण । “ अत्राते तु “ विधीयन्ते बहुयोऽप्येक्यन्त ”
(मन्त्रयानिव २२६) इति । अथ चाश्रयोद्परिहाराय “ गुणद्रव्यविसिष्टपशुद्रव्यरूप “ कर्म विधीयत तदा
३० गौरव स्यात् । तस्माच्चित्राशब्द पूर्वव्यवधिगामानाधिररूपेण यागनामधेयं भवति । चित्रत्वं च तस्य

८-८ श्रौ १२, १३- १४ या ३१ । अग्न्यादय । अपो इति ।

७ २४१- नामधेया । ८-८ २४०- चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दः । ९ २- तयोर्विधाना ।

१०-१० २- अत्रायु । ११ २४०- पशुनामिष्यं । १२, १३- कर्मकारकं ।

काम्या इष्टय]

विलक्षणद्वयद्वारेणोपपद्यत । " इति मधु धृतमाषो धानाङ्गण्डुलान्त्ससृष्टं प्राजापत्यम् " (इ तैस २ ३ २, तैस २ ३ ६) इति दृष्यादीनि त्रिविधानि प्रदेयद्रव्याणि पशुान्मासानि । तदेतच्चित्रानामकस्य कामस्योत्पत्तिं पान्थ, यामास्वरूपभूतयोर्दृष्यादिद्वयप्रतापतिदेवतयोरोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य वागस्य ' चित्रया पनेत पशुनाम ' इत्यन्तु " फलपानस्यम् । " एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत । " अग्नीषोमीयधनुवादेन शुण्डिधाने भृहत्तानामभृहत्प्रप्रिये प्रसजयेयाताम् । " लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादेवाङ्गीकारान् सुरविधयो वाप्येत " । ' तस्माच्चित्राणाम् नामधेयम् " । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्व तथा यद्विषयमानशब्दे ' वात्पत्यन्ते वृष्टतन्ते वा तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ॥

चतुर्थोपधास्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

" चित्रया पशयोऽमुष्मिन्नेव स्तुनियता न वा ।

भार स्वर्गेण तुल्यत्वादिद्वस्योत्पादकत्वत ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

' पुरप्रवृत्त्यादिनापैते प्रतिबन्धे भवेत् फलम् " ॥ (जैन्या ४ ३ १६ १७) ॥

काम्यकर्मण्येव धृतये- " चित्रया यजेत पशुनाम " (तैस २ ४ ६), " विन्द्रास्येकादशमयाल निर्वयेत् प्रजापाम " (तैस २ २ ९) इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिन्नेव नियतम्, एव पश्वादिफलस्यापि । यदि स्वर्गदेवैर्गर्भंतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादक, तर्हि चित्रादिरपि तयोऽस्तित्वेति चेत् । भवेत् । वैपण्यात् । १५ अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वाद्भ्रताऽऽप्यन्यदेहोत्पत्तिर्याप्या कल्प्यते । चित्रया त्वम्बदेहोऽप्यस्य उत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित् तस्य कल्पकमस्ति, " अनेवापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन् देहे प्रतिग्रहोदितोपायमन्तरेण पश्वाद्यलमाद्देव चित्रादिफलमाप्नुमिन्ममेवेति चेत् । न । प्रतिग्रहादे प्रतिबन्धनिवृत्तानुपपुक्तत्वात् । तस्मादसति ' प्रतिबन्धे षट्मैहिक, सति त्वामुष्मिकम् ॥

पञ्चमाध्यापस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" क्षीपुसदेवकी सारस्वती तदमेग क्रम ।

नारस्वस्ति वाऽन नारत्येव तस्मिन्नामकवर्जनात् ॥

वाय्वानुवास्यापादेन क्षीयागस्य दि सुत्पयो ।

मुल्याधेन्येव धर्माणा स्थानुत्पत्त्यत्र क्रम " ॥ (जैन्या ५ १ १४ १५) ॥

चित्रायामे सप्ताना इतिपा मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमगनायेते- " सारस्वती भयत एतद्दे दैव्य मिथुनम् " इति । सरस्वती च सरस्वाश्रैति विष्णुस्य समारै कृते " पुमान् क्षिया " (पा १ २ ६७) इति सूत्रेणैकरोपात् ' सरस्व-ताविति भवति । " तौ देवते षयोर्धर्मयोस्तौ सारस्वती वागी । एतस्य मिथुनमिति वाग्ययोर्वाद्भवत्येत । तयोर्धर्मयोर्निर्वापादयो धर्मा " चोदकन् प्राप्ता । तत्र स्वेच्छया क्षीयास्य पुयागस्य वा प्रथम निर्वाप ' कार्य । कुत ' धुल्यर्थेषाडप्रतुत्पत्त्यानामान्यत्रतस्य निवापकस्या भावादिति प्राप्ते ध्रम - हीत्रकण्ठे क्षीदेवताया पूर्व याव्यानुवाक्ये आगताते । " प्र मो देवी सरस्वती ", " आ नो दिव " (तैस ३ १ ११) इति । पश्वात्पुदेवताया " पीयवारस्य सरस्वत ", " वे ते तस्य ऊर्ध्व " (तैस ३ १ ११) इति । अनेन वाय्वानुवाक्यक्रमेण सुत्पयोर्द्वयोर्धर्मयोर्मध्ये क्षीयागस्य प्रथमप्रवर्गमन्ते । ततो धर्मोण सुरयवागार्थत्वात्सुत्पत्त्यक्रमेण क्रमे नियते सति क्षीयागस्यैव प्रथम निर्वाप कार्य ॥

इति श्रीमल्लमणाचार्यविरचित माचवीमे वेदाथेप्रकाशे वृष्याशुर्वैदीयतत्तिरीयसहिताभाष्ये

त्रितीयसण्ठे चतुर्थपाठके षष्ठीऽनुवाक ॥

१३ अउडपाशुहा-पशुवान्त । १४ अउडपाशु-एव च । १५ अउजो ना पाहा-अग्नीषोमीयस्य पशु । १६-१६ अउडपाशुहो- ' त्रिप्रलयस्य बाधेन ' नास्ति । १७-१७ आ क-तस्माच्चित्रापद कर्मनामधेयम्, अउजो पाहा-तस्मात्किंवा पशुनामधेय, इ-तथा चित्रशब्दे षु नामधेयत्वम् । १८ अउजो ना पाहा- ' आज्यशब्दे ' नास्ति । १९ उड-पुनह्वयम् । २० श- ' अति ' नास्ति । २१ अउडपा- पश्वादिनामन्वैव औहा-पश्वादिनामन्वैव । २२ इहो-प्रतिबन्धे । २३ कड सारस्वताश्रिति । २४ अउडपा-ते । २५ आ-चोदकम् । २६ इ-कर्मण ।

मारुतमसि मरुतामोजोऽपां धारां भिन्द्रि

मारुतम् । असि । मरुताम् । ओजः । अपाम् । धारां । भिन्द्रि ।

अथ कारीरीमन्त्राः । तत्र यजमानः कृष्णं वासः कृष्णरूपं परिधत्ते— 'मारुतमसि' इति यजुषा ॥ अत्राहुः— 'होतृन् प्रवर्ग्यकाण्ड च याथोपनिपदो' विदुः ।

५ अरुणाम्नायविधिश्चैव काठके परिकीर्तितौ ॥

'रुद्रा नारायणश्चैव मेधो यश्चैव पित्रियः ।

एतदारण्यकं सर्वं नात्रती श्रोतुमर्हति ॥

कारिष्यश्चापि पित्र्याश्च दिवाकीर्त्येति येषु च ।

रुद्राः संततिरित्येत्तावनुवाकौ च सात्रिकौ^३ ॥

१० होतृविध्यवसाने चाप्यनुवाकचतुष्टयम् ।

'सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं मेधो यश्चैव पित्रियः ॥

काठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च ।

दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीह धारणा ॥

कल्पे पितृविधिश्चैव प्रवर्ग्यविधिरेव च ।

१५ काठकानां विधिश्चैव कारीरीविधिरेव च ।

अरुणाम्नायविधिश्चैव शतरुद्रविधिस्तथा ॥

कल्पेषु च य आम्नाता मन्त्रास्तानप्यतन्द्रितः ।

यथात्रतमुपाकृत्य अशीयीतेति चोच्यते' ॥ (काण्डानुक्रमणी ३.१-७) इति ॥

वास आमन्व्योच्यते— हे वासः, 'मारुतं मरुता संबन्धि त्वम् 'असि, 'मरुताम् 'ओजः

२० बल त्वमसि; 'त्वदर्धानबलत्वात् तेयाम् । अतः 'अपाम् 'धारां 'भिन्द्रि पातय । यद्वा— अपां धारयितारं मेघं भिन्द्रि । जिह्वच्यत्ययः । अपा धारयित्री वा मेघपङ्क्ति भिन्द्रि ॥

पञ्चमस्य चित्राण्यो वागः पष्ठे निरूपितः^१ ॥

अथ गतममारण्यं दशमानैश्चतुर्भिरनुचारैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र तावत् गतमेऽनुपादं केचिन्मन्त्राः पठन्ते ॥

२५ मारुतमिति ॥ कथम्— 'कारिषां वृष्टिकामो पजेत । अग्नीनन्वाधावापरैणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽनि-
ब्रम्य 'उपविश्य यत्रमानो मारुतमपि मरुतामोज इति वृष्णं वाग्यः कृष्णरूपं परिधत्ते' (भाष्ये १९.२५)

१-२. ती१. ती२. लं— 'काण्डे च याथोपनिपदो । २-३. मे१- 'रुद्रा नारायणश्चैव...
गर्गिषां' नाम्नि । ३. ती१. ती२. लं— सूक्ते च । ४. लं— अशीनी ।

१. द शी१- गनीरितः । २. इ- 'उपरिष्य' नाम्नि ।

रमयत मरुतः श्येनमायिनं मनोजवसं वृषणं सुवृक्तिम् ॥
येन शर्षं उग्रमर्वसृष्टमेति तदधिना परि धत्त स्वस्ति ।

रमयत । मरुत । श्येनम् । आयिनम् । मनोजवसमिति मन - जवसम् । वृषणम् ।
सुवृक्तिमिति सु - वृक्तिम् ॥

येन । शर्षं । उग्रम् । अर्वसृष्टमिति - सृष्टम् । एति । तत् । अधिना । परीति । धत्तम् । स्वस्ति । ५

पश्चाद्वात प्रतिभीति 'निर्तयति- 'रमयत' इति जगत्या ॥ हे 'मरुत', 'रमयत उपरमयत निवर्तयत 'श्येन श्येनमतिमपि पश्चाद्वात निवर्तयत । यद्वा- उदकस्य श्वातारम् अपगमयितार 'तनूकर्तार वा 'आयिनम् आगमनवत्तम् 'आयन्त निवर्तयत । अथ तत्रिन्त्य अन्य 'मनोजवस महावेग 'वृषण वर्यितासुदकस्य 'सुवृक्तिं शोभनशक्तिं पुरोयात रमयतेयेन । सामर्थ्यात् प्रवर्तयत * इत्यर्थस्य गति । यद्वा- श्येन प्रशस्तगमनम् 'आयिनम् उदकानयनकुशल २० मनोजवस वृषण शोभनशक्तिं च पुरोयात रमयत* प्रवर्तयत । सामर्थ्याद्विपरीतत्वभावात् पश्चाद्वात निवर्तयतेति गम्यते । एष श्रुत्यर्थाभ्या लब्धनुमय ब्राह्मण प्रतिपादयति- "पश्चाद्वात प्रति नीयति पुरोयातमेव जनयति " (तेस २ ४ ९) इति । 'येन प्रकारेण वृते 'शर्षं उदक

१६-१७) इति । पाठस्तु- 'मारुतमसि मरुतामो'नोऽप्य धारा सिन्धि' इति । हे कृष्णवास, त्व मरुतस्यस्यि 'मसि, यत्रे प्रक्षितस्य 'कृष्णद्रव्यमिदं जलस्य मरुद्रि शोषणीयत्वात् । अत एव 'मरुताम् १५ 'ओष वलमसि, मेघेषु प्रतिनडानाम् 'अथा 'घाताम् उद्दिश्य प्रतिनन्धरूप मेघं 'सिन्धि ॥

रमयतेति ॥ वक्ष्य - " रमयत मरुत श्येनमायिनमिति पश्चाद्वात प्रति नीयति । पुरोयातमेव जनयति " (आप्तौ १९ २५ १८ १९) इति । प्रतिभीयति प्रलियस्याति ॥ पाठस्तु- 'रमयत मरुत श्येनमायिनं मनोजवस वृषणं सुवृक्तिम् । येन शर्षं उग्रमर्वसृष्टमेति तदधिना परि धत्त स्वस्ति' इति ॥ हे 'मरुत', 'श्येन श्येनवत् प्रवर्तयति पुरोयात 'रमयत व्रीडयत । कीदृशम् ? 'आयिनम् आगच्छन्त, २० 'मनोजवस मनस इव जवो वेगो पत्य तादृश, 'वृषणम् उदकस्य वर्यमितार 'सुवृक्तिं सुष्टु 'पश्चाद्वातस्य वर्ययितारम् । 'येन पुरोयातेन 'अवसृष्ट मेघभ्यो मोधिन जलम् 'उग्र तीनधारात्वं भूत्वा 'शर्षं शीलांम् 'जतिशोषेण हिंसितम् 'एति प्राप्नोति । तस्मात् पुरोयात रमयतेति पूर्वज्ञानवत् । हे 'अधिना देवमिपनौ, 'तन् जलं स्वस्ति क्षेमकर तथा भवति तथा परितो धारयतम् ॥

५. ल- निवर्तते । ६. त १ त २ ५ ल- निकर्तारम् । ७. त १ त २ मै ल- आकन्तम् । ८ २५ मै ल- 'प्रशस्तगमनम्' इत्यन्यानन्तर 'तनूकर्तार वा' । [* - ल- 'इत्यर्थस्य गति 'रमयत' इत्यप यागो नास्ति ।] ।

३ ल हो १ - कृष्णद्रव्यवत् । ४ अ आ क ना जो पा हा - पाश्चात्पवातरस्य । ५ २४ - अतिनोपगेन । ६ ड क जो क ना ४ हो १ - क्षेमेति ।

पुरोवातो वर्षं जिन्वरावृत् स्वाहा वातावद्वर्षं नुग्ररावृत् स्वाहा स्तनयन् वर्षं भीमरावृत्
स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जेन् दिद्युद्वर्षं त्वेपरावृत् स्वाहाऽतिरात्रं वर्षं पूतिरावृत् (१) स्वाहा

पुरोवात इति पुर-वात । वर्षन् । जिन्व । आवृदित्या-वृत् । स्वाहा । वातावदिति वात-वृत् ।
वर्षन् । उग्र । आवृदित्या वृत् । स्वाहा । स्तनयन् । वर्षन् । भीम । आवृदित्या-वृत् ।
स्वाहा । अनशनि । अवस्फूर्जेन्निर्व्यव-स्फूर्जेन् । दिद्युत् । वर्षन् । त्वेप । आवृदित्या-वृत् ।
स्वाहा । अतिरात्रमित्यति-रात्रम् । वर्षन् । पूति । आवृदित्या-वृत् (१) । स्वाहा ।

बलहेतुर्वा मरता बलकृत वा । उग्रम् उद्गूर्णम् अवसृष्ट मुक्तम् एति आगच्छति तथा
रमयतेति । हे अधिनौ, युवामपि तत् उदकं परि धत्त परितो धारयत एतस्ति अमिनाशायं
लोकस्य उदकस्येव वा अक्षयाय ॥

- १० वातनामानि जुहोति- 'पुरोवात.' इत्यष्टौ ॥ 'पुरोवातः' पूर्वस्या दिशः आगत
'पुरोवातः' वर्षन् 'जिन्वः प्रीणयिता लोकस्य, पुरोवातस्य प्रीणनत्वात् । जिवि प्रीणने,
इदित्वानुम् (पा ७.१.५८), पचाचच् (पा ३.१.१३४) । छान्दस 'साहिति-
कोऽस्य रेफः, उक्त च प्रातिशाख्ये- " आवृपरः " (तैप्पा ८.१०) इति । 'आवृत्
आवर्तमानः अस्त्विति शेषः । आवर्ततामिति यावत् । स्वाहुत चेदमस्तु तस्मा इति । 'वातायत्
वातेन युक्तं वर्षन् । छान्दस दीर्घमम् । उग्र उद्गूर्णः । आवृत्परण्य [त्वाद्रेफः] वातयुक्त
स्योद्गूर्णत्वात् । ममानमन्यत् । स्तनयन् शुष्कं गर्जेन् वर्षन् भीमः भीतिहेतुः प्रजानां, तस्य
'तस्वमायत्वात् । अनशनि अनिद्यमानाशनिपातम् अस्फूर्जेन् अवसेचनेन शब्दयन् दिद्युत्

- पुरोवात इति ॥ कल्प- " पुरोवातो वर्षं जिन्वरावृत् स्वाहा वातावद्वर्षं नुग्ररावृत् स्वाहा स्तनयन् वर्षं भीमरावृत्
इति । पाठस्तु- 'पुरोवातो वर्षं जिन्वरावृत् स्वाहा वातावद्वर्षं नुग्ररावृत् स्वाहा स्तनयन् वर्षं भीमरावृत्
स्वाहाऽनशन्यवस्फूर्जेन् दिद्युद्वर्षं त्वेपरावृत् स्वाहाऽतिरात्रं वर्षं पूतिरावृत् स्वाहा वदु हायमवृत्प्रादिनि
धुगरावृत् स्वाहाऽनपति वर्षं विराडावृत् स्वाहाऽवस्फूर्जेन् दिद्युद्वर्षं भूतरावृत् स्वाहा इति ॥ य
'पुरोवात. स' वर्षं वृष्टिं प्रवर्षयन् जिन्व. प्रजा प्रीणयन् आवृत् आवर्ततां तस्मै "स्वाहा हुतमस्तु" ।
'वातायन् प्रयानेन युक्तः उग्र. नीमपारायुक्त । स्तनयन् गर्जेन् भीम. गर्जनाधिक्येन भयंकर इय । अन-
शनि 'आनशान्तर. शनानिवंधा न पतति तथा अवस्फूर्जेन् अवसेचनेन शब्दयन्, दिद्युत् विद्युत्प्रणेन
प्रजानानेन युक्तं त्वेप वर्षं धारया मस्यसेप्रादेदीवन् । अतिरात्रिम् रात्रिमतीत्य दियारात्रमित्यर्थः ।
पूतिं महीकले पृथिव्या । भयं वातः वदु यथा भवति तथा अतृपान् ह भयंयन् किल इति धुत्

१०. ५०. मे८- पूर्वस्यां दिशि । १०. मे८- साहितिकम् । ११. मे८- तादस्तमायत्ता ।

७. आ. ५. २- 'सः' नास्ति । ८-८. आ. १. ३. क. को. २. पा. ४- एतानुमन्तु । ९. अ. उ. जो. ५-
मर्तव्यिभ्यः । १०. हो. १- प्रियंवाच, २- प्रियंवाचा, ३- प्राणिनाम् । ११. ५- अर्षन् ।

काव्या इष्टम्]

बहु ह्यवमृष्यादिति श्रुतरायत् स्वाहाऽऽतपति वर्षेन् विराडावृत् स्वाहाऽवस्फूर्जेन्
द्विद्युद्वर्षेन् भूतरायत् स्वाहा मान्दा वाशाः शुभ्यूरर्जिराः ।

बहु । ह । अयम् । अत्रायत् । इति । श्रुत । आनृदित्या वृत् । स्वाहा । आतपतीत्या - तपति ।
वर्षेन् । विराडिति वि - राट् । आनृदित्या - वृत् । स्वाहा । अवस्फूर्जेनियं स्फूर्जेन् । द्विद्युत् ।
वर्षेन् । भूत । आनृदित्या वृत् । स्वाहा । मादा । वाशा । शुभ्यु । अर्जिरा । ५

दीप्तिम् विद्युत्सन्ध्येन प्रकाशयन् "आयुधमानिष वर्तमानो" वा । अत एव "लेप दीप्यमान ।
"अतिरात्र रात्रिमप्यतीत्य सत्रमप्यहोरात्र, न रात्रिमात्रम् । "अह सर्वेक" (पा ५ ४ ८७)
इत्यच् समासान्त । 'पूति पर्याप्तिमान् "पूरयन् वा गहीतक सत्रम्" । "वितच्छता च"
(पा ३ ३ १७४) इति चिच् ११ ॥ "बहु प्रभूतम् । "ह इत्यनवारणे । बहव अवम् "अनृपात्
अनपत् देव "इति एव "श्रुत "सर्गत्रित्याति गच्छन् । "आतपति" सति, ईषत् तपति वा सुये १०
'वर्षेन् "विराट् प्रशस्ततया विराजमान । "अवस्फूर्जेन् "द्विद्युत् "वर्षेन् "भूत प्रभूत सर्वलोक
धारणक्षम" पुन पुनरिय वर्षेति प्रतिपादनार्थम् अवस्फूर्जेनित्याद पुनरान्मानम् ।

अतर्गेदि कृष्णाजिने कृष्येन मधुपा करीरसकून् सयौति- 'मान्दा वाशा' इति
तिसृमि ॥ प्रथमा एकपदा गायत्री । परे द्वे द्विपदे गायत्र्यौ । मान्दादीत्येता यथा नामानि
एकादश । सर्गोप्यप्यामित्राशुदात्तानि (पा ६ १ १९८), पूर्वपूर्वाविद्यमानतया (पा १५
८ १७२) उत्तरोत्तरनिवाताभाव । "मन्दयन्ति मोदयन्ति प्रजा इति "मान्दा ।
"प्यत्तात् पचायच् (पा ३ १ १३४) । अत्ययेनानुपभाभूतस्याप्याकारस्य णिनि वृद्धि ।

उभेपु रयान । "आतपति आतपे स्थिते सति "विराट् विशेषेण राजमान । "अवस्फूर्जेन् "द्विद्युत् इति शब्दौ
व्यतरयाते । आद्वार्यं पुनर्वचनम् । "भूत इत्यभूत यथोक्तयुगैयुक्त सन् सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थं ॥

मान्दा इति ॥ कल्प - "शन्तर्वेदि कृष्णाजिने प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन् खनुर २०
सकृत् करीरसकृत् वा मान्दा वाशा इति कृष्णामधुपा "सयुत्य निष पिण्डी कृत्वा पुष्करपलानौ
सवेष्टम्" (आपश्रौ १९ २६ १) इति ॥ पाठस्तु "मा दा वाशा शुभ्यूरर्जिरा । ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीस्तदनी
सुकेना । मित्रभूत धत्रभूत सुराष्ट्रा इह माऽवत्" इति । मान्दादीन्वेकादशाया नामानि सव्युष्मन्तानि ।

१२-१२. मै-युद्धाधिकर्तमान एव । १३ ०१ तत्र मै-पूरयन् । १४-१४ तत्र मै-
चिच् । १५ ल-धर्षयामिम् । १६ मै- 'आतपति' इत्यस्यान्तरम् 'आतपे' । १७ ल- १५
'धारणे धम । १८ मै- गद्यन्ति । १९-१९ ०१ तत्र मै- 'प्यत्तात्' नास्ति ।

१० आ 'भूत' नास्ति । १३ आ सयु ।

ज्योतिष्मतीस्तमस्वरीरुन्दतीः सुफेनाः ।

मित्रभृतः क्षत्रभृतः सुराष्ट्रा इह माऽवत ॥

ज्योतिष्मती । तमस्वरी । उन्दती । सुफेना इति सु-फेना ॥

मित्रभृत इति मित्रं भृत । क्षत्रभृत इति क्षत्रं भृत । सुराष्ट्रा इति सु राष्ट्रा ।

५

इह । मा । अवत ।

वाशयन्ति शदयन्ति प्रजा इति वाशा इति वाश शब्दः । वष्टेर्घो घञ् । काम्या । शुभ्य शोचयिष्य । औणादिक विधप्रत्यय, “ वा छन्दसि ” (पा ६११०६) इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । अजिरा अजनशीला जनन्यादि(१)रूपेण परिणामात् ॥

ज्योतिष्मत्य शुक्लच्छाया दुर्ज्ञानयायात्म्या । तमस्वरी दौर्दिन्यकरिण्य ॥
१० उदत्य ह्येदयन्त्य भुव । सुफेना अलकारभूतफेना उपर्युपरि वर्धमाना । मित्रभृत दुःखात् प्रायकाणाम् ओपध्यादीनामर्थः । क्षत्रभृत बलस्य पोषयिष्य । सुराष्ट्रा शोभनराष्ट्रं कर्तुं समर्था । ईदृश्यो यूयम् इह अस्मिन् कर्मणि माम् अवत अविधेनेन प्रतयेत । यद्वा-कर्मफल-प्रदानेन मा तर्पयत ।

तादृश्यो हे आप, यूयम् इह अस्मिन् कर्मणि माम् अवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्षहेतवः ।
१५ वाशा शब्देन वर्षणजन्येन युवता । शुभ्य्यु शुद्धिहेतवः । अजिरा प्रवाहरूपेण तमनशीला । ज्योतिष्मती छत्ररूपयुवता । तमस्वरी सूक्ष्मप्रकाशाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्य । उन्दती भूमिं हेदयन्त्य । सुफेना जलप्रवाहबाहुल्येन बहुपेन्तयुवता । जगन्मित्रभूता ओपधीर्घप्रति पोषयन्तीति मित्रभृत । क्षत्र देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यपतोषेण विभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभृत ।
८ मुष्टु शोभन सस्ये सपूर्णं राष्ट्रं वासा वा सुराष्ट्रा ।

२० ००. त१ त२ मैल- सच्छाया । ०१-२१ मैल- तमस्वत्य मूर्तज्ञानयाथार्थ्या ओदन्यस्या रिण्यो वा । ०२ त१ त२ मैल- हेदयिष्य । २३ मैल- ओपधीनाम् ।

१४ हो१- देवाधिपतिम् । १५ वा सस्येन, अ इ उ पा- अन्ये ।

वृष्णो अश्वस्य सुदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि ॥ ७ ॥

[पृतिपृद् द्विचत्वारिंशच्च ।]

वृष्ण । अश्वस्य । सुदानमिति स दानम् । असि । वृष्ट्यै । त्वा । उपेति । नह्यामि ॥ ७ ॥

[मेघ २४७, काठ ११९]

अय कारीरसनतून् तिस्र पिण्डी वृत्वा 'समुद्धृत्य कृष्णाजिनस्यात्तान्' कृष्णो न सदाने
नोपनह्यति—'वृष्ण.' इति ॥ 'वृष्ण वपित्' 'अश्वस्य व्यापकस्य 'सदान वन्धनम् 'असि ।
अत 'वृष्ट्यै वृष्ट्यर्थे त्वाम् 'उप 'नह्यामि वध्नामि, त्वोपनह्यामि वा ॥

इति द्वितीये चतुर्थे सप्तमोऽनुवाक ॥

वृष्ण इति ॥ कल्प — " समुद्धृत्य 'कृष्णाजिनस्यान्तान् वृष्णो अश्वस्य सदानमसीति कृष्णन
वाम्नोपनह्यति " (आपश्रो १९ २६ १) इति ॥ पाठस्तु—' वृष्णो अश्वस्य सदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नह्यामि ' १०
इति ॥ हे रज्जो, त्व 'वृष्ण 'अश्वस्य सेचनसमर्थस्य 'वृष्णस्यैवाय कृष्णाजिनस्य 'सदान ददवन्धन
साधनम् 'असि । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमेनेन सदानेन हे कृष्णाजिन, त्वाम् 'उप 'नह्यामि वध्नामि ॥

अत्र चित्तियोगसंग्रह —

“ कारीर्या मारुत कृष्ण स्वामी धारयते पटम् ।

रमेवि पश्चिम यात 'पुरोधात करोति हि १५ ॥

१५

पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्या मान्दा सथैति सक्तुकम् ।

पृष्ण समहते सक्तु मन्त्रा द्वादश वर्णिता ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माधवीये बृहदारण्यकसंहितायां कृष्णयजुर्वेदोपनिषत्सु तिस्रोऽध्यायसहितभाष्ये

द्विर्नायकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥ ७ ॥

२४. प२ मै४ — समुद्धृत्य । २५. त१ त२— 'जिनस्यान्तान् ।

२०

१६. आ— 'नस्यान्ती । १७ आ— अश्वस्यैवाय । १८—१८ अ— पुरोवाचि करोति,

उ जो ना पा हा— पुरोवाचि करोति हि उ पुरोवाचि करोति ।

देवा वसव्या अये सोम सूर्यः ॥

देवा । वसव्या । अग्ने । सोम । सूर्य ॥

अथोक्ते प्रागीप त्रिगधमनोऽवस्थित भवति पादत्रयप्रतिष्ठितं त्रिच्छदिष्कम् । तत्र तिसृषु गधासु त्रिभिर्मन्त्रै प्रतिदिशम् आव्रध्नाति पिण्डी । तत्र पूर्वस्या गधाया छदिष्कमपि वृष्णाग्निमावर्णीयात् ' देवा वसव्या ' इति । तच्च अहोरात्रासक्त भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् ' देवा शर्मण्या ' इति मध्यमायामावर्णीयात्, तत्र चाहोरात्रासक्त भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् ' देवा सपीतय ' इति जघन्यायामावर्णीयात्, अहोरात्रासक्त भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् ' ओभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवीषि निरपति । एते च त्रय पङ्क्तिप्रकारा । ' उद्गो दत्त ' १० इयादिकं च त्रिध्वप्यनुपज्यते ॥

तत्र प्रथम - हे देवा वसव्या । स्वाधिको यत् । जगता वासहेतुमो वसन्, वसु समूहो या वसव्य, तदन्त । मन्त्रार्थो लुप्यते । " वसो. समूहे च " (पा ४४ १४०) इति यत् । वृष्टिहेतुत्वेन वसुसमूहन्त वासयितारथ प्रजानाम् । वसुभ्यो वा हिता वसव्या, वसुनि धनानि । तेषु च काश्चिदर्थयति - अग्ने 'सोम' सूर्य एतमादयो हे वसव्या दया युय ' उद्ग उदक ' दत्त । पद्मादिना (पा ६ १०६३) उदकस्य उदन्भाव । पूर्वत कर्मणि पृष्टी, उदात्त निवृत्तित्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वम् । ' तदर्थम् ' उदार्णि मेघ भिन्त निदारयत् यथोदक पतेत् । उदव वीयतेऽस्मिन्निति उदवि । " कर्मण्यभिन्नरेण च " (पा ३ ३ ९३) इति कि, " पेपास वात्नधिषु च " (पा ६ ३ ५८) इत्युदभास, पूर्वत कर्मणि पृष्टी, उदात्तनिवृत्तित्वरेण निभक्त उदात्तयम् । ' टिव चुलोकात् ' अन्तरिक्षात् ' पृथिव्या । व्यन्लोपे पञ्चमी । चुलोकम तरिक्ष

२० ' प्राणान्मन्त्रा कारीषां स्वप्ने समुदीरिता ।

देवा इति ॥ अथाग्निष्टमन्त्रा अष्टमे चर्षन्ते । वप - " उदरे प्रागीप त्रिगधमनोवस्थित भवति । छदिषीर्षवर्ष । देवा वसव्या इति पूर्वस्या गधाया वृष्णाग्निमावर्णीयात् । अहोरात्रासक्तं भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात् । यदि न वर्षेत् देवा शर्मण्या इति मध्यमायामावर्णीयात् अहोरात्रासक्तं भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात् । यदि न वर्षेत् देवा सपीतय इति जघन्यायामावर्णीयात् अहोरात्रासक्तं भवति । यदि वर्षेत् पिण्डीरेव जुहुयात् । यदि न वर्षेत् ओभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवीषि निरपति ॥ पाठानु - ' देवा वसव्या धामस्वोम सूर्य । देवा शर्मण्या मित्रावर्णासमन्त । देवा सपीतयोऽथा नवादासदेमन् । उद्गो दग्धोऽपि भिन्त दिव वसव्यादन्तरिक्षात्

१. ११ १२ मे - ' प्रतिष्ठितः । २. ११ १२ - अहोरात्रासक्तम् । ३-३ ११ १२ - ' देवा ' शर्मण्या । न वर्षेत् ' इत्यादि । ४. ११ १२ - ' मित्रावर्णा ' ११ १२ १२ - ' त्रिध्वप्यनुपज्यते ।

३० ५-५ ५ - ' वसव्या ' इत्यर्थे भाग्यं नास्ति ।

१ इति तादा-प्राणोमन्त्रा । २ ओहा-छदिषीर्षवर्ष ।

काव्या इत्य]

देवाः शर्मण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् ॥ देवाः सर्पातयोऽर्पा नपादाशुहेमन् ।
'उद्रो दत्तौदधि भिन्त दिवः पर्जन्यादन्तरिक्षात् पृथिव्यास्ततो नो वृष्टयाऽवत् ॥

देवा । शर्मण्या । मित्रावरुणेति मित्रा वरुणा । अर्यमन् ॥

देवा । सर्पातय इति स-र्पातय । अर्पाम् । नपात् । आशुहेमन्निर्पाशु हेमन् ॥

उद्र । दत्त । उद्रधिभि युद् धिम । भिन्त । दिव । पर्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्या । ततो । ५
न । वष्टया । अवत् ॥

पृथिवी च व्याप्य या वृष्टि 'पर्ज्यात् प्रवर्तते तथा 'वृष्ट्या 'न अस्मान् 'अवत् रक्षत
तर्पयत या । अत्र "विभाषित विशेषवचने बहुवचनम्" (पा ८ १ ७४) इति 'दत्ता'
इत्यस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् 'वसत्या' इति निहन्यते, "आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्" (पा
८ १ ७२) इति द्वयोरामन्त्रितयो अविद्यमानवत्त्वात् 'अग्ने' इति न निहन्यते । अथ गदा १०
'अय मे प्राणा' इति तद्वचनगोदेऽपि 'सागान्यविशेषभासमात्रेण मामानाधिकरण्य भवति
तदा उपात्तेरेव विशेषवत्त्वात् अग्न्यादीना यद्यपि "नामन्त्रिते समानाधिकरण्ये" (पा ८ १ ७३)
इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् 'अग्ने' इत्यस्यापि निषात् प्राप्नोति, तथापि "विभाषित
विशेषवचने बहुवचनम्" (पा ८ १ ७४) इति पक्षे अविद्यमानवत्त्वान्निषात्ताभास । पक्षे
विद्यमानवत्त्वात् उत्तरयो निषात् प्रवर्तते । ननु 'अग्ने' इत्यनेन विशेषवचने व्यवधान न १५
स्यात् । नैप दोष, "आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्" (पा ८ १ ७०) इति तस्याविद्य
मानवत्त्वात्, तेन स्यात् व्यवधानम् ॥

अथ द्वितीय - 'देवा शर्मण्या शरण्या शरणभावे साधव शर्मणे सुखाय वा
गृहाय वा हिता । हे "मित्रावरुणौ हे 'अर्यमन्' । पूर्ववत् स्वर । 'उद्रो दत्त' इत्यादिसमानम् ॥

अथ तृतीय - हे 'देवा सर्पातय समानपाना परस्परत अस्माभिश्च सह हे 'अपा १०
'नपात् अपा चतुर्थ । "सुत्रामन्त्रिते" (पा २ १ २) इति पराङ्गवद्भावात् गद्यवामन्त्रित

पृथिव्यास्ततो नो वृष्टयाऽवत्' इति ॥ अत्र 'उद्रो दत्त' 'इत्येव त्रयाणा मन्त्राणा 'शेषवत्त्वानुपपद्यते ।
हे 'देवा, 'उद्र' दत्त उद्कालि प्रयत्नत । कीदृशा देवा ? 'वसत्या प्रचाना वासयितार । क एते देवा
इति 'तदुच्यते - 'अग्ने 'सोम' 'सूर्य' इति । एवमादिवा इ देवा इति एवंजान्वय । उद्कदाने क उपाय इति
गदुच्यत 'उद्रधि' भिन्त, उद्रक धीयतेऽस्मिन्निश्चितुद्रधिमिपस्व विदारयत । केभ्यो विभिन्नेभ्य ? 'निय २५

१-६ मैत्र-अग्ने प्राण । ७-७ तर तर मैत्र-इतिवत् वचनविशेषोऽपि । ८ तर तर मै-
'बहुवचन' नास्ति । ९ तर तर मै-यहीता । १०-१० मैत्र-मित्रावरुणा अर्यमन् ।

३ क-इत्येवा इ-इत्येव । ४ अउपा शैषिकत्वेना, इहो-इत्येवानुपपद्यते । ५ आ-उच्यते ।

दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन ।
पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेनेत्युद - वाहेन ॥
पृथिवीम् । यत् । व्युन्दन्तीति वि - उन्दन्ति ॥

५ समुदायस्यामन्त्रिताबुदात्तत्वम् । हे 'आशुहेमन् शीप्रगते । हि गतौ, "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति "मनिन्प्रत्ययः । प्रदर्शनार्थं द्वयोरुपादानम् । 'उत्रो दत्त' इत्यादि । गतम् ॥

पिण्डीर्जुहोति—'दिवा चित्' इत्यादिभिस्त्रिसृभिः ॥ प्रथमा गायत्री । द्वितीयाऽस्तार-
पङ्क्ति, अयजो 'द्वादशाक्षरत्वात् । तृतीया बृहती ॥

१० तत्र प्रथमा—'दिवा चित् दिवाऽपि तमः दुर्दिनान्धकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति, किं पुनर्नक्तम् ? 'पर्जन्येन उदवाहेन उदकस्य बाह्वेन अनवरतवर्षाणा सह दिवाऽप्यन्धकारितमिव रोगेन्तरं दर्शयति 'घनपटलाच्छादितदिगन्ता नक्तदिन वर्षयतीति यावत् । कदेति ? आह—
'यत् । "सुषा सुलुक्" (पा ७.१.३२) इति सप्तम्या लुक् । यदा 'पृथिवी' व्युन्दन्ति विशेषेण हेतयन्ति । उन्दी हेतवे । एते च पूर्वोक्ता आन्यादयो वक्ष्यमाणा मरुतो वा द्रष्टव्याः ।

१५ अस्माकमप्येतत् "वृष्टिं प्रवर्तयन्ति" ॥

'अन्तरिक्षान्' 'पृथिव्या, लोकत्रयं निमित्तीकृत्येत्यर्थः । 'ततः शेषविदारणादूर्ध्वं 'पर्जन्यान् आगतया 'वृष्ट्या 'नः' अस्मान् 'अयत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु 'मिमावरेणा' अयमन् इत्येवमादयो हे 'देवाः 'साम्ण्याः सुरप्रदा इति स्वात्वेयम् । तृतीयमन्त्रे तु 'अपां' 'नपात्' उदवानामविनाशयितः 'आशुहेमन् शीप्रगते इत्येवमादयो हे 'देवाः' 'सर्गत्तयः समाना पीनिः सोमपानं येषां ते तादृता इति व्याख्येयम् ॥

२० दिवेति ॥ अथ—'उपहोमसाले दिवा चित् तमः 'कृण्वन्तीत्येते' प्रतिमन्त्र पिण्डीरावन्नाति । 'बुहोनीत्येते' (भाष्यार्थो १९-२६-१७-१८) इति ॥ तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—'दिवा चित् तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति' इति ॥ यदा देवाः 'पृथिवीं विशेषेण हेतयन्ति तदानीमुदयं बहूना 'पर्जन्येन' 'दिवा' 'चित्' तमः 'कृण्वन्ति' निमुत् रात्रौ ॥

११. तै१ तै२ मे.लं—'प्रत्ययः' नास्ति । १२. तै१, तै२—द्वादशाक्षरत्वात् । १३. तै१, तै२ मे.लं—
२५ 'पठन्मन्त्रादिना' । १४-१५ तै१, तै२ मे.लं—'पृथीः' निवर्तयन्ति ॥

२. अ. आ. उ. पा—'कृण्वन्तीति, कृ. बो. गा. हा—'कृण्वन्तीति' तेः । ७. इ. कृ. जो. ना. हा—'इति' शक्यतानन्तरं—'दिवा चित्' इति तमो दुर्दिनान्धकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन भेनेनोदकस्य पूर्णं मलय गिर्यां यदा कृण्वन्ति हेतयन्ति मेता वा उष्टयोदकप्रसारम्पं दुर्दिनं कुर्वन्तु भूनेदनापं' । ८. आ-अं ।

काम्या इष्टयः]

आ यं नरः सुदानवो ददाशुपे दिवः कोशमञ्जुच्यवुः ।
 वि पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति (१) वृष्टयः ।
 उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।
 न वो दक्षा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रया अवृत्सत ॥

एति । यम् । नरः । सुदानव इति सु-दानवः । ददाशुपे । दिवः । कोशम् । अञ्जुच्यवुः ॥ ५
 वीति । पर्जन्याः । सृजन्ति । रोदसी इति । अन्विति । धन्वना । यन्ति (१) । वृष्टयः ॥
 उदिति । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।
 न । वः । दक्षाः । उपेति । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अन्विति । रयाः । अवृत्सत ॥

अथ द्वितीया— 'आ यं नरः' इति ॥ 'नरः ऋत्विजः' सुदानवः शोममहविषां दातारः ।
 'ददाशुपे यजमानाय हविषां दात्रे । तादर्थ्यं चतुर्यां । 'यजमानार्थं' यं 'कोशम् उदकस्याधारं' १०
 मेघं 'दिवः' बहुलकात् 'अञ्जुच्यवुः' आभ्यावयन्ति स्थानात् । यद्वा— दिवः आदित्यात् गृहीत
 रश्मिषु नरो नेतारः मरुतः प्यावयन्ति । ततः कोशात् 'पर्जन्याः' उदकं 'वि' 'सृजन्ति
 मुञ्चन्ति' 'रोदसी' अनु चावापृथिव्यौ लक्षयित्वा । विसर्जनानन्तरं 'ध्वना अनुदकेन देशेन ।
 विमक्तिव्यत्ययो वा । निरुदके देशे । 'वृष्टयः' वृष्टानि जलानि 'यन्ति' नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति ।
 प्यवतेर्लेटि षष्ठीः भुः (पा २-४-७६), 'सिजन्त्यस्तविदिम्यश्च' (पा. ३-४-१०९) १५
 इति लुप्, 'जुसि च' (पा ७-३-८३) इति गुणः, 'मन्त्रे वृषं' (पा ३-३-९६) इति
 वृषेः क्तिन् उदात्तत्वम् ॥

अथ तृतीया— हे 'मरुतः' 'यूयम्' उत 'ईरयथ प्रेरयथ' 'वृष्टिं' 'समुद्रतः' समुन्दनात्
 मेगात् । ततः 'वर्षयथ पर्जन्यात्' । हे 'पुरीषिणः' उदकवन्तः, उदकेन हि सर्वं पूर्यते । 'न हि

एति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु— 'आ यं नरः सुदानवो ददाशुपे दिवः कोशमञ्जुच्यवुः । वि २०
 पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः' इति ॥ 'नरः मनुष्या ऋत्विजः' सुदानवः सुष्टु
 'हविषां दातारः' 'ददाशुपे हविर्दत्तवत्ते' 'यजमानाय यजमानार्थं' यं 'कोशम् उदकधारकं मेघं' दिवः
 सकानात् 'आ' अञ्जुच्यवुः समन्तात् 'ध्यावितवन्तः प्रमारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि 'पर्जन्याः'
 यद्वा मेघा भूत्वा 'रोदसी' अनु चावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं 'सृजन्ति' । यन्तुपर्जन्यावाभिप्रायेण
 बहुवचनम् । ताश्च 'वृष्टयः' ध्वन्वा मरुत्सामुद्रकरहिनायां 'यन्ति' प्रवर्तन्ते ॥ २५

उदीरयथेति ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु— 'उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।
 न वो दक्षा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रया अवृत्सत' इति ॥ हे 'मरुतः', 'यूयं' समुद्रतःपताम्

१५. मै.मै.४- दशुपे । १६. तं१.तं२.ले- 'यजमानार्थं' नास्ति । १७. मै.४-पर्वन्वात् ।
 १८-१८. [संभाषिनोऽयं पाठः] तं१.तं२.मै.ले- 'समविप्रथिव्यश्च' इति लुप्, 'जुसि च' इति गुणः ।
 मै.४-सिजन्त्यस्तविदिम्यश्चेति गुणः । ३०

१. अ.आ.उ.रा.श्री.हे-हविषः । १०. इ.क.बो.ना.हा- 'यजमानाय' नास्ति । ११. इ.क.बो.

ना.हा-साधितं ।

तेषु...३८

सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ॥
अञ्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ॥

सृज । वृष्टिम् । दिवः । एति । अद्भिरित्यत्-भिः । समुद्रम् । पृण ॥

अञ्जा इत्यप्-जा । असि । प्रथमजा इति प्रथम-जाः । बलम् । असि । समुद्रियम् ॥

- ५ 'वः सुष्मदीयाः' धेनवः प्रीणनहेतवः अपः 'उपदस्यन्ति उपक्षीयन्ते, हे' दद्याः दंसनशीला दान-शीला वा । अतो धर्षयतेति । किं च 'रयाः रंहणशीलाः' 'यूयं' 'यातां कालानुकूलप्रवृत्तां' 'शुभं शोभाम्' । 'शुभेः संपदादिलक्षण. त्रिवप् (पा ३-३-१०८ वा ९) । ताम्' 'अनु' 'अकृत्सत अनुवर्तय्यम्' । यद्वा-यातां गतिं शुभमनुवर्तय्यं सुप्तु 'अविलेदेन कुरुष्वम्' । 'पूर्वप्रवृत्तं मार्गं ना मुञ्चत, यस्मात् श्वागीमपि रंहणाः स्थ, तस्माच्छक्तत्वात् स्वभावो न त्याज्यः इति । वृतेः छान्दसे लुङि व्यत्ययेन
- १० कसः (पा ३-१-४५), "सुद्रयो लुङि" (पा १-३-९१) इति व्यत्ययेन परस्मैपदं, "न वृद्धयथतुर्म्यः" (पा ७-२-५९) इतीडभावः ॥

अथ कृष्णामां कुम्भीमद्भिः पूरयति- 'सृजा वृष्टिम्' इति द्विपदया गायत्र्या ॥ 'आ' इति प्रथमपादान्तः । 'सृज' 'वृष्टि' 'दिवः' द्युलोकात् चोत्तनवतो मेधाद्वा आदित्याद्वा ॥ ततः 'अद्भिः' 'समुद्रं तमेव समुन्दनं मेधम्' 'आ' 'पृण पूरय पुनःपुनर्वृष्टयधर्मम्' ॥

- १५ अथ कृष्णां ग्रीहिभिर्जुहोति- 'अञ्जा असि' इति द्विपदया गायत्र्या ॥ 'अञ्जा' 'असि' इति अद्भयो 'जायत इति' । "जनसन" (पा ३-२-६७) इति विट्, "विद्वन्नोरनुनासिकत्वात्" ॥

- मेधात् 'वृष्टिम्' 'उद्दीरयथ उत्पादयत । ततः 'पुरीषिणः पांतुयुस्तान् भृप्रदेशान्' 'वर्षयथ आप्लावयथ । हे' दद्या ग्रीहिशीषम् "उपक्षयवितारः सत्यः, 'वः सुष्मार्क' 'धेनवः धेनुसदृशा मेघाः' 'न' 'उप' 'दस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते । किं कुर्वतां सुष्मार्कम् ? 'शुभं' 'यातां' 'जगदनुग्रहरूपं मङ्गलकार्यं प्राप्नुवताम् । किं
- २० प इतरेषां देवानां 'रयाः' 'अन्ववृत्सत भवदीयान् रयाननुवर्तन्तां, वृष्टिं दानुमस्मदीये कर्मणि रथानारहा सुष्मानु समागच्छन्सु पृष्टनः सर्वेऽप्यन्वे देवा रथानारहा समागच्छन्तिचत्वर्थेः ॥

- सृजेति ॥ कल्पः- "उत्करे कृष्णाम् आमपवां" स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति । यदि भिद्येत यद्विप्यनीनि विधात् " (भाष्ये १९-२७-२-३) इति ॥ पाठस्तु- 'सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण' इति । हे सत्यसंप, 'दिवः सपादान्' 'वृष्टिं' 'सृज । 'आभिः' 'अद्भिः' 'समुद्रसदनं यद्भिः' १५ श्वहमन्तरेणाऽऽपनेन सृष्टिमिं बुभुधम् 'आ' 'पृण समन्तान् पूरय ॥

- अञ्जेति ॥ कल्पः- "अनमः उपसन्धनेन सृष्ट्वै वा कृष्णाऽविविद्धा भवति । अञ्जा असीति तां 'प्रोक्षति" (भाष्ये १९-२७-४-५) इति ॥ पाठस्तु- 'अञ्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम्' ॥

१९. मे- 'युष्म' नास्ति । २०. मे- 'शुभेः' नास्ति । २१. तं१, तं२- मे, ल- अविच्छेदम् । २२. तं१, तं२, मे, ल- 'प्रवृत्तं' । २३-०३. मे, ल- 'आदित्याद्वा' नास्ति । २४-२४. मे, ल- जायत इत्यन्वाः । २०. क. इ. हो१- उपक्षयितारः । १३. आ- 'एपमिर्द' । १४. क. इ. हो१- अपयाम् । १५. इ- गतिः । १६. आ- अनु । १७. अ. उ. जो. गा. पा. हा- अमिषन्तेत् ।

उन्नम्भय पृथिवीं भिन्द्दीदं दिव्यं नमः ।
उद्रो दिव्यस्य नो देहीर्मानो वि सृजा दृतिम् ।

उदिति । नम्भय । पृथिवीम् । भिन्दि । इदम् । दिव्यम् । नमः ॥
उद्र । दिव्यस्य । नु । देहि । ईशान । वीति । सृज । दृतिम् ॥

(पा ६४४१) इत्याकार । प्रथमजा च अस्ति, प्रथम प्रजापति तस्माज्जात इति । पुनरेतत् प्रथम, आकाशश्च । यथोक्त- “ राजन्यो मनुष्याणामनि पशुनाम् ” (तैस ७११) इति । बलम् अस्ति समुद्रिय समुद्रे मेघे भग्नम् । समुद्रात् अभ्रात् मेघत ईदृश बलहेतुरुदकत्वमसि ईदृशोदकहेतुरसि ॥

अथ वर्षाभूस्तम्भमभिजुहोति- “ उन्नम्भय ” इत्यनुष्टुभा ॥ हे वर्षाभूस्तम्भ, उन्नम्भय उच्छ्वासय । नभि गतिकर्मा, छान्दसो नुम् । पृथिवीं वृष्टया । तद्दर्शयति- “ इदं दिव्यं दिमि १० स्थितं नम मेघं भिन्दि । नहेरुनि (उ ६६०) नम । गवर्म् । तथा हत्वा उद्र उदकस्य दिव्यस्य न अन्नम्भय देहि । कर्मण सप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पथी । ईशान उदकदातु समर्थ एव वि सृज विमुञ्च दृति दृतिस्थानीय मेघ क्षारय । “ दचओऽतस्विड ” (पा ६३१३५) इति दीर्घत्वम् । पुनरेतदुदकस्योदन्माघ, उदाचनिवृत्तिस्यार्थ । उद्र ईशान इति वा । “ अधीर्गर्भ ” (पा २३५२) इति पथी ॥

१५

इति ॥ हे “ अवे, अन्ना इत्यस्य उदकाज्जाता अस्ति । मातृपितृदुदकात् रेवोरूपेण परिणताहुः पश्चाऽसि । किं च प्रथमजा अस्ति भुवर्भानुप्रसारिताद्वादित्यावरकतमीभागात् प्रथममपहतादुत्पन्नाऽसि । “ तस्य बत् भग्नमवमोऽपाप्मन्ता कृष्णाऽविरम्भय ” (तैस २३२) इति ध्रुते । समुद्रियं समुद्रसदृशमेघसबन्धि बल वृष्टयुत्पादनसामर्थ्यम् अस्ति । स्वययाक्रन्दत्या वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातु शक्यत्वादित्यर्थे ॥

उन्नम्भयेति ॥ कल्प - “ उत्करे वर्षाहस्तम्भ प्रतिष्ठाप्योन्नम्भय पृथिवीमिति वर्षाह्ना जुहोति ” २० (आप्तौ १९२००) इति । वर्षाह पुनर्नपा ॥ पठस्तु- “ उन्नम्भय पृथिवीं भिन्द्दीदं दिव्यं नम । उद्रो दिव्यस्य नो देहीर्मानो वि सृजा दृतिम् ” इति । हे पुनर्नये, पृथिवीम् उन्नम्भय उन्नयेण हेदय, तदर्थं दिव्यं दिमि भयविदं नम आकाशयद्ग्याह मेघमण्डलं भिन्दि विनाय । विदार्यं च दिव्यस्य दिवि भवस्य उद्र उदकस्य वर्षणं न अन्नम्भय देहि । पुनर्नवाया औपण्या उत्पादक हे देव, त्वम् ईशान सत् दृतिं विस्ज उदकपूर्णदृतिस्मान मेघ वर्षणाय विस्ष्टहार कुरु ॥

२५

२५ छ-आ समुद्रात् ।

१८ ग-अन्धे । १९ अ आ इ उ पा- “ त्वम् ” नास्ति । २० ग-मातापितृनीतादुदकात्,
उ- मातृपितादिपीतादुदकात् ।

ये देवा(२)दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः ।
त इमं यज्ञमयन्तु त इदं क्षेत्रमा विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु ॥ (८) ॥
[यन्ति देवा विशन्तिश्च ।]

ये । देवाः (२) । दिविभागा इति दिवि - भागाः । ये । अन्तरिक्षभागा इत्यन्तरिक्ष - भागाः ।
ये । पृथिविभागा इति पृथिवि - भागाः ॥
ते । इमम् । यज्ञम् । अयन्तु । ते । इदम् । क्षेत्रम् । एति । विशन्तु ।
ते । इदम् । क्षेत्रम् । अनु । वीति । विशन्तु ॥ ८ ॥
[मैत्रं २.४.७ कासं ११.९]

अन्तर्वेदि तिष्ठन् कृष्णाजिनमवधूनोति- ' ये देवाः ' इति जगत्या पट्पदया ॥ १०
१० देवाः १दिविभागा दिवि भागो येषाम् । " हृदन्तात् " (पा ६.३.९) इति सप्तम्या
अलुक् । १ये १अन्तरिक्षभागाः, १ये च १पृथिविभागाः १ते सर्वे १इमं १यज्ञम् १अयन्तु रक्षन्तु
फलप्रदानसमर्थं कुर्वन्तु । १ते १इदं १क्षेत्रम् १आ १विशन्तु वर्षरूपेण विशन्तु, वर्षितरूपेण वा
परिगृह्णन्तु, १ते १इदं १क्षेत्रम् १अनु १वि १विशन्तु १अनुपूर्वं विविध च विशन्तु १ओपप्यादि-
रूपेण व्याप्य तिष्ठन्तु, मा कदाचिदपीदं शुष्क भूत् ॥

१५ इति द्वितीये चतुर्थे अष्टमोऽनुवाकः ॥

य इति ॥ कल्पः- " ये देवा दिविभागा इत्युपर्याहवनीये कृष्णाजिनमवधूतोत्पृथ्वीं चं वदित्वा-
विशसन्तम् " (भाष्ये ११.२७.११) इति ॥ पाठस्तु- ' ये देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिविभागाः ।
त इमं यज्ञमयन्तु त इदं क्षेत्रमा विशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विशन्तु ' इति ॥ लोकरूपमाजः १दे १देवाः १ते
प्रथमं १यज्ञं प्रविश्य सत्यनिष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽविश्य ततः १प्रतिकेदारम् १अनु १विशोपेण १विशन्तु ॥

२० अथ विनियोगसंग्रहः-

२५ वृष्टिमदायां शरीयां देवा इत्यादिकैश्चिभिः ।
दिनशये चर्मदन्धः शकटहये छदिकये ॥ १ ॥
उद्गो दत्तेति धार्क्यं तु शयाणां दोष इत्यन्ते ।
दिवा त्रिसिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्वरसस्थिताम् ॥ २ ॥
स्थालीमद्भिः पूरयित्वा इच्छाः प्रोक्षत्यपि स्थिताम् ।
उचं पुनर्नवाहोमो ये चमांशौ तु धूपते ॥
अष्टमे स्वनुवाकेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥

इमं धीमतामनामो धियो यो नो प्रचोदयात् ॥ इति धीमतामनामो धियो यो नो प्रचोदयात् ॥ इति धीमतामनामो धियो यो नो प्रचोदयात् ॥
द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

३० २६-२६. २२-अनुपूर्वं विशन्तु, तै१, तै२-अनुप्रविशन्तु; तै-अनुप्रविशन्तु अनुपूर्वं विशन्तु ।

२१-०१. अ.आ.उ.५.पा- प्रतिशेमेतु च, जो.ना.हा- प्रतिशेधे प्रतिशेदारमनु च ।

काम्या इष्टय]

मारुतमसि मरुतामोज्ज इति कृष्णं वासः कृष्णतूपं परि धत्त एतद्वै वृष्ट्यै रूपं
 सरूप एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति रमयत मरुतः श्येनमापिन्नमिति पश्चाद्वात् प्रति
 भीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावर्द्धयै वातनामानि जुहोति वायुं वृष्ट्या ईशे
 मारुतम् । असि । मरुतम् । ओज्ज । इति । कृष्णम् । वास । कृष्णतूपमिति कृष्ण तूपम् ।
 परीति । घत्ते । एतत् । वै । वृष्ट्यै । रूपम् । सरूप इति स रूप । एव । भूत्वा । पर्जन्यम् । ५
 वर्षयति । रमयत । मरुत । श्येनम् । आपिन्नम् । इति । पश्चाद्वात्मिति पश्चात् वातम् । प्रतीति ।
 सीवति । पुरोवातमिति पुर - वातम् । एव । जनयति । वर्षत्यै । अवर्द्धयै इत्यर् - र्द्धयै ।
 वातनामानीति वात - नामानि । जुहोति । वायु । वै । वृष्ट्या । ईशे ।

अथ 'मारुतमसि' (तैस २.४.७) इत्यादीना कारीरीमन्त्राणां ब्राह्मणम् - 'मारुतमसि'
 इयादि ॥ 'कृष्णतूप' 'कृष्णदशान्त' 'कृष्ण' 'वास' 'यजमान' 'परि' 'घत्ते' । 'एतत्' 'कृष्ण' 'वास' २०
 'वृष्ट्यै' 'वृष्ट्या' 'रूप' 'ततश्च' 'पर्जन्यसमानरूप' 'भूत्वा' 'पर्जन्य' 'वर्षयति' ॥

रमयतेत्यादि । 'पश्चाद्वातम्' अपरस्या दिशि 'आगच्छन्त वात' 'प्रति' 'भीवति' 'प्रति-
 निवर्तयति' 'वर्षप्रतिकूलमपि' 'पुरोवात' 'पूर्वस्या' 'दिश' 'आगच्छन्त' 'वात' 'वर्षानुकूल'
 'जनयति' 'एव' । 'तच्च' 'वर्षस्य' 'अवर्द्धयै' भवति । भीव सौत्ये । प्रतिभीवति 'प्रक्षीपमाण
 करोतीति' यावत् ॥ १५

वातनामानीति ॥ "पुरोवातो वर्षन्" (तैस २.४.७) इत्यादीन्पठौ । ईश इति ।
 "छोपस्त आत्मनेपदेषु" (पा ७.१.४१) इति तल्लोप ॥

मरीचुंरामगस्था मन्त्रा अष्टम इतिता ॥

मारुतमिति ॥ अथ नवमे पूर्वभागस्था सप्तमनुवाकोऽष्टमन्त्रा व्याख्यायन्ते । 'तत्र यजमानस्य
 वस्त्रपरिधान विधये - 'मारुतमसि मरुतामोज्ज इति कृष्ण वास कृष्णतूप वरिषत् एतद्वै वृष्ट्यै रूपं सरूप २०
 एव भूत्वा पर्जन्यं वर्षयति' इति । तथा वस्त्रस्य दशा, ता कृष्ण गस्य तत् 'कृष्णतूपम् । जलपूरितैर्मेघै
 भाद्रित्यप्रकाशे सर्वत आरुते सति वृष्टे स्वरूप कृष्ण भाति । यजमानोऽपि 'कृष्णवस्त्रावरणान् वृष्टि
 समानरूप सन् 'पर्जन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ॥

रमयतेति ॥ मन्त्रान्तर विनियुङ्क्ते - 'रमयत मरुत श्येनमापिन्नमिति पश्चाद्वात् प्रति
 भीवति पुरोवातमेव जनयति वर्षस्यावर्द्धयै' इति । 'प्रति' 'भीवति' प्रतिवपन्ति ॥ २५

वातनामानीति ॥ 'पुरोवातो वर्षन्' इत्यादिमन्त्राणां विनियोग दर्शयति - 'वातनामानि
 जुहोति वायुं वृष्ट्या ईशे वायुमेव श्येन भागधेयेनोप धावति स एवासौ पर्जन्यं वर्षयति' इति ॥
 'त्रिन्वस्त्र' इत्यादीनि वायोनीमानि तदुद्देशेन होमे सति य 'वायु वृष्टीधर' 'तस्य वृष्ट' 'सन्' 'वर्षयति' ॥

१. त१ त२. मै७ - 'कृष्णदशान्तम्' इत्यख्यानन्तरम् 'उदकम्' । २. मै४ - तत् । ३. मै४ -
 'यजमान । ४-४. मै४ - गच्छन्तम् । ५. त१ त२ - प्रवर्तयति - प्रतिवर्तयति । ६-६. मै४ - ३०
 पूर्वस्या दिशि । ७-७. मै४ - वर्षवात् वा अनुकूलम् । ८. मै४ - तत् । ९. त१ त२. मै४ - क्षीपमाणम् ।

१. ३ - अत्र । २. ३ - भवति । ३. इ. क. ओ. ना. गृ. हा. - प्रावरण । ४-४. क. - स स्युः ।

[काम्या इष्ट्य

वायुमेव स्वेन भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मै पर्जन्यं वर्षयत्यष्टौ (१) जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा दिग्भ्य एव वृष्टिः सं प्र च्यावयति कृष्णाजिने सं योति हविरेवाकर्न्तर्वेदि सं यौत्यधेरुद्धयै यतीनामद्यमानानाम् श्रौर्षाणि पराऽपतन् वायुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । स । एव । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयति । अष्टौ (१) । जुहोति । चतस्र । वै । दिश । चतस्र । अवान्तरदिशा इत्यन्तर दिशा । दिग्भ्य इति दिक् भ्य । एव । वृष्टिम् । सम् । प्रेति । च्यावयति । कृष्णाजिन इति कृष्ण अजिने । समिति । योति । हनि । एव । अकः । अन्तर्वेदीत्यन्त-वेदि । समिति । योति । अवरुद्धया इत्यर् रुद्धयै । यतीनाम् । अद्यमानानाम् । श्रौर्षाणि । परेति । अपतन् ।

अष्टावित्यादि । गतम् । कृष्णाजिने स यौतीति* । *अन्तर्वेदि *कृष्णाजिने मधुषा

१० करीरसक्तून् संयौति इति । *हनि *एव *अक अकार्पात् । *करोतेः छान्दसो छद्, " मन्त्रे घत् " (पा २ ४ ८०) इति छेलेक् । अन्तर्वेदि सयवन वर्षस्यावरोधनाय भवति । यतीनामिति । प्राणिना यातयितारो रक्षोविशेषा यतय, तेषा साल्बवृकै *अद्यमानानाम् । यदाह-

अष्टाविति ॥ पाठशाखा मन्त्रसरया प्रशंसन्ति- ' अष्टो जुहोति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर दिशा दिग्भ्य एव वृष्टिः सं प्र च्यावयति ' इति ॥

१५ कृष्णाजिन इति ॥ ' मान्द्रा वासा ' इति मन्त्रेण सयवना संयवन यद्विधास्यते तस्याऽऽपार विधत्ते- ' कृष्णाजिने सं योति हविरेवाक, ' इति ॥ प्रकृतौ कृष्णाजिने हवि स्वरूपान् ' मीहीनय इति* सण्डुलान् पिनष्टि च । अतोऽत्रापि *कृष्णाजिने संयवनेन 'हवि कृतं भवति ॥

अन्तर्वेदीति ॥ देशविशेष विधत्ते - ' अन्तर्वेदि स यौत्यधेरुद्धयै ' इति ॥ वेदेर्बहि सयवने यजमूमिममधिरथ ' इतिर्नावरथने ॥

२० यतीनामिति । करीराणि विधातुं प्रस्तौति- ' यतीनामद्यमानानाम् श्रौर्षाणि पराऽपतन् ते एतौ अभयन् तेषां रस उर्ध्वोऽपतत् तानि करीराण्यभयन्तौग्यानि वै करीराणि सौम्या रसु वा आहुतिर्दिवो वृष्टिं व्यापयति ' इति ॥ ' पारमहंस्यरूपं धनुर्ध्रमं प्राहाना येषा यतीना मुले प्रह्लातमप्रतिपादको वेदान्त तद्गदो नास्ति तान् यतीनिन्द्र आरण्यधेभ्य *भ्रम्य प्रायच्छन् । तथा " च कौपीतकिद्राक्षणेपनिपदीत्रत्य प्रतिज्ञा " समाम्नायते- " अन्त्युत्तान यतीन्तसालावृकैभ्य प्रायच्छन् " (कोउ ३.१) इति । पतिवत्पार

२५ तेषां तथाय सुबलम् । तथा च सयते- " नित्यरमं परित्यज्य वेदान्तध्रण्य विना । घर्तमानस्य संमत्तानि पत्तयेव न सराय. " इति ॥ तेषां च साल्बवृकैर्भक्षणं पट्टकाण्डे समाम्नायते- " इन्द्रो पारिन्मालावृकैभ्य प्रायच्छन् तान दक्षिणा उपारयेदा आदन् " (तैत् ६ २.०) इति । वेदान्त ध्रण्यशब्दा विना नित्यरमं परित्यज्यतर्णा मयत्तमपीदती गतिरिति दसोक्तिं वेदिसर्गाये " मशानम् ।

१०. मे १- ' इति ' नशित । ११ तै १ तै २. मे १- करोति ।

३० ५-५. १- मीद्वियन्तः । ६. आ इ उ यो ना. पा. हा- तीयन्ते वा । ७. हा- ' वरभ्यनि, हो १- ' वरभ्ये । ८. अ उ उ पा - वरम् । ९. हो १- हागात्रेभ्य । १०. अ. आ. उ. क. सो ना पा हा- ' च ' नाशित । ११. अ उ पा- गमाम्नाये, १२- गमाम्नायेऽ । १२ क. यो ना हा- मधुषाये, इ इ १२ हो १- मधुषा ५ पर ।

वाग्या इष्ट्य]

ते खर्जुरा अभवन् तेषां रस ऊर्ध्वोऽपतत् तानि करीराण्यभवन्सौम्यानि वै करीराणि
सौम्या खलु वा आर्हुतिर्दिवो वृष्टिं च्यावयति यत् करीराणि भवन्ति (२) सौम्य-
यैवाऽऽर्हुत्या दिवो वृष्टिमव रुद्धे मधुपा सं यौत्वपा वा एष ओषधीना रसो
यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति मान्दा वाशा

ते। खर्जुरा । अभवन् । तेषाम् । रस । ऊर्ध्व । अपतत् । तानि । करीराणि । अभवन् । सौम्यानि ।
वै । करीराणि । सौम्या । खलु । वे । आर्हुतिरित्या हुति । दिव । वृष्टिम् । च्यावयति । यत् ।
करीराणि । भवन्ति (२) । सौम्यया । एव । आर्हुत्येवा - हुत्या । दिव । वृष्टिम् । अवेति ।
रुद्धे । मधुपा । समिति । यौति । अपाम् । वे । एष । ओषधीनाम् । रस । यत् । मधु । अद्भ्य
इत्यत् । म्य । एव । औषधीभ्य इत्योषधि भ्य । वर्षति । अथो इति । अद्भ्य इत्यत् । म्य ।
एव । औषधीभ्य शयोषधि भ्य । वृष्टिम् । नीति । नयति । मान्दा । वाशा । १०

“ इन्द्रो यतीन् साखावृकेभ्य ” (तेस ६२७) इत्यादि । खर्जुरा महाताला, तफलाणि
करीराणि । सौम्यानीति । रसपरिणामत्वात् । सौम्येति । सौम्या एव हि दिव वृष्टिं
च्यावयितु शक्नोति । गतमन्यत् ॥

मधुपेति ॥ हृष्णेन । मधुशब्दपर्यायो मधु शब्द उसिप्रत्ययात् । अद्भ्य औषधीभ्य
च हेतुभ्य वृष्टिं प्रवर्तयति मधुपा सयानेन । अथो इति । अपि च अद्भ्य औषधीभ्य अपि १५
उपादानेभ्य वृष्टिम् उत्पादयति ॥

नामधेयैरिति ॥ मान्दादिभिरेकादशभिर्नामभिः (तैस २४७) । अच्यैति आभि
मुह्येन प्राप्नोति, अभिमन्त्रणेनामिमुह्यकरणात् ११ । अथो इति । असाविति । नामविशेषार्थं

साखावृके अद्यमानाना यतीना यति १२ शीपीणि कपालस्थानि १३ भूमौ अपतन्, तानि खर्जुरवृक्षत्वेन
उदभवन् । ये साखामिधाना महाखर्जुरा तेषा फलानि शिर कपालस्थानि लक्ष्यन्ते । तेषा फलाना रस १०
ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमौ अपतत् । पतित्वा च सोमलतासच्छीना लताना लोममतिनिषिभूतानामद्भ्युररुपाणि
परिरसान्द्रवाच्यानि १४ अभवन् । अत एव सोमाद्भ्युरसत्सत्वात् सौम्यानि करीराणि तदाहुतिश्च सौम्या
सती दिव सखायात् वृष्टिं च च्यावयति । आसौ प्राह्याऽऽहुनि सन्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदिन्यात्
चायते वृष्टि (मनुस्म ३ ३६) इति स्मृते ॥

यदिति ॥ सक्ताना महत्तिङ्ग्य विभक्ते - य करीराणि भवन्ति सौम्ययैवाऽऽहुत्या दिवो वृष्टिमव १५
रुद्धे इति ॥

मधुपेति ॥ सयवनसाधन माशिकद्वय विभक्ते - मधुपा स यौत्वपा वा एष ओषधीना रसो
यन्मध्वद्भ्य एवौषधीभ्यो वर्षत्यथो अद्भ्य एवौषधीभ्यो वृष्टिं नि नयति इति ॥ मशिका हि नावा
विधेभ्य पुत्सेभ्यो रसान्द्राद्य मधु कर्षन्ति । तेषा च रसावानोपधित्यं वात् १६ द्रव वाचोभयमाचयन् ॥

१२ तैस २४७ - नामभिः । नासि । १३ तैस २४७ - करणत्वात् । १०

१३-१३ अ उ पा ष्ट - शिर कपालासीनि ३ हो १ - शिर कपालन्यसीनि । १५ द -

अभुवन् । १५ ष्ट - रसत्वात् ।

इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा
 (३) च्यावयति वृष्णो अश्वस्य सुदानमसि वृष्ट्यै त्योप नह्यामीत्याह वृषा वा
 अथो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति
 रूपेणैवैनं समर्धयति वर्षस्यावर्द्धयै ॥ ९ ॥

५

[अष्टौ भवन्ति नामधेयैरेकान्त्रिंशच्च ।]

इति । समिति । यौति । नामधेयैरिति नाम - धेयैः । एव । एना । अच्छ । एति । अथो इति ।
 यथा । ब्रूयात् । असी । एति । इहि । इति । एवम् । एव । एना । नामधेयैरिति - नाम - धेयैः ।
 एति (३) । च्यावयति । वृष्ण । अश्वस्य । सुदानमिति स - दानम् । असि । वृष्ट्यै । वा ।
 उपेति । नह्यामि । इति । आह । वृषा । वै । अश्वः । वृषा । पर्जन्यः । कृष्णः । इव । खलु । वै ।
 १० भूत्वा । वर्षति । रूपेण । एव । एनम् । समिति । अर्धयति । वर्षस्य । अवर्द्धया इत्यनं - रूद्धयै ॥९॥

[मेष २४८, काठे ११.१०]

सामान्यपदम् । यथा काश्चिदामन्त्रयमाणः ब्रूयात्-दत्त एहि, गुप्त एहि इति एवम् एव
 अपोऽपि नामधेयैः आत्मसमीपे आनयति ॥

वृष्ण इति ॥ तिस्र पिण्डी कृत्वा समुच्चित्यानेन मन्त्रेण कृष्णाजिनस्थान्तान् कुष्णेन
 १५ सदानेनोपनहति । वर्षति । वर्षिता अश्वः पर्जन्य वा वर्षिता । तस्मात् वृषत्वेन पर्जन्य
 सदशाश्वसंकीर्तन वृष्ट्यै भवति । किं च - कृष्णः इव भूत्वा पर्जन्यः वर्षति । तस्मात्
 वृष्णाजिनसबन्ध रूपसमृद्ध्या वृष्टिहेतुर्भवति ॥

इति द्वितीये चतुर्थे नवमोऽनुवाकः ॥

मान्द्रा इति ॥ मन्त्रेण संपन्नं विप्रते- 'मान्द्रा चाज्ञा इति सं यौति नामधेयैरेवैना अच्छैत्यथो
 २० यथा ब्रूयादसावेहीत्येवमेवैना नामधेयैरा च्यावयति' इति ॥ मान्द्रादीन्व्यानां नामानि तैः एनाः अमिमुखत्वेन
 प्राप्नोति । किं च हे देवदत्त, समागच्छ इति यथा लोके 'ब्रूयात् एवम् एव एनाः अपः स्पृशामि.
 आ च्यावयति ॥

वृष्ण इति ॥ कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं श्याचष्टे- 'वृष्णो अश्वस्य सुदानमसि वृष्ट्यै त्योप
 नह्यामीत्याह वृषा वा अथो वृषा पर्जन्यः कृष्ण इव खलु वै भूत्वा वर्षति रूपेणैवैनं समर्धयति वर्षस्याव-
 २५ र्द्धयै' इति ॥ यथा अश्वः वृषा सेचनमर्थं एवं पर्जन्यः अपि सेचनसमर्थः । 'सन्नदकारणेन वृष्णा
 एव भूत्वा पश्चात् वर्षति । अतः कृष्णेन रज्जुल्लेणे एनं पर्जन्यं समृद्धं करोति । 'तद्य वर्षस्यावरोपाय
 भवत्यने ॥

इति धीमत्यायगाथावर्षविरचिते मापयपि वेदाधर्मप्रसङ्गे कृष्णयजुर्वेदाधर्मतैत्तिरीयमहाह्विताभायै

द्वितीयवाण्डे षडुपसंश्लेषे नवमोऽनुवाकः ॥

३० १४. ती. ती. २. ३. - आग्रावति । १५. ती. ती. २. ३. - 'कृष्णेन' नास्ति । १६-१६. ३. ४-अपि ।
 १६. २. ५. १- वर्षति । १७. आ- षडुदकपूर्णेन । १८. २. १०- 'शन्' नास्ति ।

काम्या इष्टय]

देवा वसत्या देवाः शर्मण्या देवाः सपीतय इत्या भ्राति देवताभिरेवान्वहं
वृष्टिमिच्छति यदि वपेत् तार्यत्येव होतव्यं यदि न वपेच्छ्रवो भूते हविर्निर्वपेत् होरात्रे
वै मित्रावरुणावहोरात्राम्बां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति

देवा । वसत्या । देवा । शर्मण्या । देवा । सपीतय इति सपीतय । इति । एति । वृत्ताति ।
देवताभि । एर । अ-ब्रह्मिर्यनु अहम् । वृष्टिम् । इच्छति । यदि । वपेत् । तार्यति । एर । ५
होतव्यम् । यदि । न । वपेत् । थ । भूते । हवि । निरिति । वपेत् । अहोरात्रे इत्यह रात्रे ।
वै । मित्रावरुणामिति मित्रा - ररुणौ । अहोरात्राम्बामिर्बह - रात्राम्बाम् । खलु । वै । पर्जेय ।
वर्षति । नक्तम् । वा । हि । दिवा । वा । वर्षति ।

“ देवा वसत्या ” (तैस २४८) इत्यादिभि त्रिभिर्मन्त्रै तिसृषु गधासु त्रिषु दिनेषु
अन्वहम् ^१ आ ^२ वनाति पिण्डी । यदि वर्षेदिति । तत्र ‘ अन्वहम् ’ इति वचनात् त्रिषु दिनेषु १०
पिण्डीहोम । यो भूते चतुर्थेऽहनि हविर्निर्वपेत् । तत्राय क्रम - ‘ यदि प्रथमे दिने ^३ वपत्
^४ तानति तस्मिन् ^५ एव अहनि ^६ होतव्य पिण्डीलक्षण हवि । अथ यदि तत्र न वर्षेत् द्वितीये दिने
मध्यमाया कृष्णाजिनमावृणीयात् । यदि तस्मिन् दिने वर्षेत् ताम्ब्येव होतव्यम् । यदि तस्मिन्वपि
न वर्षेत् तृतीये दिने तृतीयाया कृष्णाजिनमावृणीयात् । यदि तस्मिन् दिने वर्षेत् यदि च न
वर्षेत् उभययाऽपि तृतीये दिने पिण्डीमुहुयात् । अथ ^७ यदि ^८ न ^९ वर्षेत् ^{१०} श्वोभूते चतुर्थेऽपि प्राप्ते १५
^{११} हविर्निर्वपेत् ॥ हविरिति जातावेकत्रयम् । धामच्छटादीनि त्रीणि हवीधि निर्वपेत् कृष्णाणा

प्राच्याह्नमन्त्रा वारीयो ज्यार्याया नवमे स्फुटम् ॥

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे ज्यार्यायन्ते ॥

देवा इति ॥ तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण छद्विष्वये ^१ तस्मिन्वन्धनार्थं मन्त्रान् त्रिनिषुद्वयत- ‘ देवा
वसत्या देवा शर्मण्या इत्या सपीतय इत्या वृत्ताति देवताभिरेवान्वह वृष्टिमिच्छति ’ इति ॥ तत्तन्मन्त्रो २०
वतामि ‘ देवतामि अनुगृहीत प्रतिदिनं ‘ वृष्टिम् ’ इच्छति ॥

यदीति ॥ तत्र वर्षोत्पन्नोर्णवस्थया सक्तुहोम पुरोडाशनिवाप च लिधत् - ‘ यदि वर्षेत्
वावत्येव होतव्य यदि न वर्षेच्छ्रवो भूते हविर्निर्वपेत् ’ इति ॥ तत्रावति ‘ एव सक्तुद्वयने ^३ एव हृते सति
वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त्रेण पिण्डीमुहुयात् । प्रथमदिने ‘ वृष्टी सत्या पिण्डव्यहोमेनैव कर्मसमाप्ति ।
तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्टयभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनिवाप कर्षात् ॥ २५

अहोरात्रे इति ॥ ‘ अहोरात्रायासक्त भवति ’ (आपधौ १९ २६ ५) इति चवृता सूत्रकारेण

अथ तसयोगवाचिर्ना द्वितीया (वा २ ३ ५) प्रयुज्जानेनाहोरात्रयोर्निरन्तर वधन यदुक्त तद्विधिमर्थयादेनो
श्रवति - ‘ अहोरात्र वै मित्रावरुणावहोरात्राम्बां खलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं वा हि दिवा वा वर्षति
मित्रावरुणाव्येव स्वेन भागधेदेनाप धावति तावेवास्मा अहोरात्राया पत्रय वर्षयत ’ इति । अह

१ अ- धार्यायन्ते । २ अआ उ क जो ना पा हा- ‘ वधनार्थं । ३ अ आ क जो ना ३०

पा- ‘ एव ’ नास्ति । ४ हो- वृष्टयाम् ।

तैस ३९.

मित्रावरुणाधेय स्वैन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मां (१) अहोरात्रान्यां पर्जन्यं
वर्षयतोऽग्नये धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालः सौर्यमेक-
कपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो
न्यङ्करिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता वै देवता

- ५ मित्रारुणाविति मित्रा वरुणां । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग धेयेन । उपेति । धावति ।
तो । एव । अस्यै (१) । अहोरात्रान्यामित्यह - रात्रान्याम् । पर्जन्यम् । वर्षयत् । अग्नये ।
धामच्छद इति धाम च्छदे । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा - कपालम् । निरिति । वपेत् ।
मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त कपालम् । सौर्यम् । एककपालमित्येक - कपालम् । अग्नि ।
रे । इत । वृष्टिम् । उदिति । ईरयति । मरुत । सृष्टाम् । नयन्ति । यदा । खलु । वै । असौ ।
१० आदित्य । न्यङ् । रश्मिभिरिति रश्मि भि । पर्यावर्तते इति परि आवर्तते । अर्थ । वर्षति ।
धामच्छदिति धाम - च्छत् । इत् । खलु । वै । भूत्वा । वर्षति । एता । वै । देवता ।

ब्रीह्यिणाम् । अहोरात्रे इत्युक्तम् । एकैकस्या गधायामहोरात्रासक्त भवति । सति वर्षे ' तत्र तत्रेव '
होम , असति क्षोभते हनिर्निर्वहण्यमिति । तत्राहोरात्रावसक्ते वृष्टिहेतुव तावत् समर्षयते - ' नक्त
' वा ' दिवा ' वा ' अहोरात्रान्याम् एव ' पर्जन्य ' वर्षति । तयोश्च मित्रारुणात्मकत्वात् तावेव

१५ ' पर्जन्य ' वर्षयत , अहोरात्रासङ्गनलक्षणस्वभागोपहृतत्वात् ॥

अथ हनीपि विदधाति - ' अग्नये धामच्छदे ' इत्यादि ॥ धामानि स्थितानि तेजासि वा
छादयति वृष्टिकाल इति धामच्छत् । " वटुल सञ्जाच्छदसो " (उ १९०) इति णिडक् ।
अग्निर्वा इति । आदृतिद्वारेण ' अग्नि ' वृष्टिम् उदकम् ' उत ' ईरयति उर्ध्वं गमयति आदित्य
प्रापयति , तस्मादग्नौ निरूप्यते । ता वृष्टि ' सृष्टाम् अवसृष्टा ' मरुत ' नयति देशान्तरं प्राप
२० यन्ति , तस्मात्सृष्टौ निरूप्यते । ' यदा ' खलु ' आदित्य ' रश्मिभि ' न्यङ् ' अत्राकृष्टि ' त्रि '

सूर्यप्रशास्युक्तवान्मिप्रत्यम् । रात्रेरन्धकारेण ' अवरुद्धत्वान् चरुण्यवम् । ' पर्जन्य ' च ' अहोरात्रान्या
धनोणेण धरितु न ' क्षमते । काऽन्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ द्विवने ' वा ' क्त्वा धरिष्यन्तीति न्यपुम्
भाषयत्याक्षितन्तरं चर्षयिष्यम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ ' वर्षयत ॥

अग्नये इति ॥ ' इतिनिर्वपेत् ' इति सामान्येन यदुक्तं तदेव विदोपत प्रपद्यति - ' अग्नये
७५ धामच्छदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतः सप्तकपालः सौर्यमेककपालमग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति
मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्करिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु वै भूत्वा

१-१. तै० तै० मे० - तथैव तत्रैव । २. मे० - ' इतिनियमातीति । ३. मे० - ' समर्षयते '
इत्यन्तान्तरं ' तस्यै वा दिवा वा अहोरात्रावावर्तनं भवति ' इति । ४-४. तै० तै० मे० - अत्राक् प्रजाति ।

५. आ ७ ता - लीतायाः , अउ जो वा हा - लीतायाः , ४ हो० - आपवत्स्यात् । ६ अ
३० आ ७ जो ना वा हा हो० - धाम युत , ४ - ता युत । ७ आ ७ जो वा हा हो० - गर्गदा , ना -
ग वत् , ४ - ' वत् ' नाति , ५ - गदा ।

काम्या इष्टय]

वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता (२) एवास्मै पर्जन्यं
वर्षयन्त्पुतायंपिप्यन् वर्षत्येव सृजा वृष्टि दिव आऽङ्घ्रिः समुद्रं पूणेत्प्राहेमाश्रैवाम्श्रवापः

वृष्ट्या । ईशते । ता । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ता (२) ।
एन । अस्मै । पर्जन्यम् । वर्षयति । उत । अपिप्यन् । वर्षति । एन । सृज । वष्टिम् । दिव ।
पति । अङ्घ्रिख्येत् । भि । समुद्रम् । पूण । इति । आह । इमा । च । एन । अम् । च । अप । ५

पर्यावर्तते इतोमुप प्रवर्तते अथ वर्षति रश्मिषु पक्षमुदक पर्जन्यं क्षायति, तस्मात्
सृजाय निरूप्यते इति । अनेन त्रिहविष्येण यागेन पर्जन्यं धामच्छत् इव ग्ल्या वर्षति
भूयिष्ठ वर्षतिति यानत् । एता वा ज्ञ्यादि । गतम् ॥

कुम्भीमन्नि पूरयति- 'सृजा वृष्टिम्' इति ॥ इमा मूभिषा अम् दिविष्ठा
मेवस्था वा अप समृद्धा करोति । अपि च आमि एव करणभूतामि अम् आभिमुल्लयेन १०
प्राप्नोति । 'सृजा वष्टिम्' इति वचनात् वर्षेण इमा समृद्धा भवति । आभिरङ्घ्रि समृद्धस्य
मेधस्यस्य उदकस्यापूर्णात् अम् समृद्धा भवति ॥

भूत्वा वर्षयेता वै देवता वृष्ट्या इशत ता एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै पर्जन्यं वर्षयन्त्सु
तावर्तिप्यन् वर्षत्येव' इति ॥ 'धामा इ दत् ते अजर' (तैस ३ १ ११) इति यान्यानुवाक्ययोर्धामाश्रवादो
पेतत्वाद्दामच्छविति । तदर्थस्तु धामान्मस्रहृद्दिनि अन्वयानापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छादयतीति धामच्छत्, १५
तस्मै निर्वाप । 'अत्रौ प्राप्ताऽऽहुति' (मनु ३ ७६) इति स्मृत्यनुसारेण अग्नि अस्मालोकादाहुत्याऽऽदित्य
द्वारा वृष्टिम् उत्पादयति । 'सृष्ट्याम् उत्पादिता ता वृष्टिं मरुत यत्र तत्र नवन्ति । यस्मिन् काले कसौ
'आदित्य स्वभूते' तीर्षे रश्मिमि परित आवर्ततेऽतिशयेन सत्पाप करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति ।
'वर्षेक्ष धामानि गृह्णादीन्पाच्छादयन् इव बहुलमेघबुक्त्वा शूचा वर्षति । तथा क्षत्यग्निरेत आदित्य इति
'एता एव देवता वृष्टेर्निवमनाय समया ।' ता च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति । यद्यपि पर्जन्य २०
'स्वयमेव अपर्षिष्यन्' इव पूर्व स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभि प्रेरित क्षणमात्रेण पुरोवाणादित्यामर्षी
सपाद्य सर्वथा वर्षति एव ॥

रज्जैति ॥ आमस्थालीपूरणमन्त्र व्याचष्ट- 'सृजा वृष्टिं दिव आऽङ्घ्रिः समुद्रं पूणत्वाहमाश्रैवा
मश्रवा समर्षयत्यथो आभिरैपामरञ्जैति' इति ॥ अङ्घ्रि टण' इत्यनेन इमा भूकोवस्था अप
'समर्षयति । 'सृजा वृष्टिम्' इत्यनेन अम् स्वर्गस्था अप समर्षयति । किं च आभि एत २५
भूकोवस्थाभिरङ्घ्रि अम् अच्छ एति स्वर्गस्था अप प्राहु गच्छति ॥

अच्छेति ॥ कृष्णाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थता दर्शयति- 'अग्ना अग्नि प्रथमना बलमसि
समुद्रियमित्याह यथायजुरिवैतत्' इति ॥

५ मैः- इत्यमृश । ६ तर् तर मैल- वर्षिष्ठ । ७ मैः- स्थापयति । ८ तर् तर मैः ७-
भूयिष्ठा । ९-९ तर् तर- अमूमि ।

८ क- अथक्रादादिकया । ९ अउ पा- इष्टया । १० अउ ना जो वा हा- वृष्टिम् । ११ होः-स्वीये ।
१२ आ-वर्षत्स, अहोः- वर्षत् । १३ आ क ना- वृष्टिनियं । १४-१५ क हा- स्वयमेव वर्षिष्यन्
अहोः-स्वयम् अवर्षिष्यन् । १५ अहोः- स्थितवान् तथा । १६ अहोः- स्वर्गोक्त्वा ।

समर्धयत्यर्थो आभिरेवामूरच्छैत्यञ्जा असि प्रथमजा बलमसि समुद्रियमित्याह यथा-
यजुरेवैतदुन्मभय पृथिवीमिति वर्षाह्नां जुहोत्येषा वा (३) ओषधीनां वृष्टिनिस्तयैव
वृष्टिमा च्यावयति ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनीतीम एवास्यै लोकाः
प्रीता अभीष्टा भवन्ति ॥ १० ॥

[अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च ।]

५

समिति । अर्धयति । अथो इति । आभि । एव । अमू । अच्छं । पति । अञ्जा इत्यप् जा ।
असि । प्रथमजा इति प्रथम-जाः । बलम् । अस्ति । समुद्रियम् । इति । आह । यथायजुरिति
यथा यजु । एव । एतत् । उदिति । नम्भय । पृथिवीम् । इति । वर्षाहामिति वर्ष-हाम् ।
जुहोति । एषा । वै (३) । ओषधीनाम् । वृष्टिनिस्ति वृष्टि-वनि । तथा । एव । वृष्टिम् । एति ।
१० च्यावयति । ये । देवा । दिविभागा इति दिवि भागा । इति । कृष्णाजिनमिति कृष्ण अजिनम् ।
अवेति । धूनीति । इमे । एव । अस्मै । लोकाः । प्रीता । अभीष्टा- इत्यभि-इष्टाः । भवन्ति ॥१०॥
[मैस २४८, १११० कांस]

अञ्जा इति । अविमभिजुहोति । यथायजुरिति । मेघोदकस्य बलहेतुस्त्वम् असि इति एतत् ।
“यथायजु भवति एव । उन्मभयेति ॥ “-वर्षाह्ना जुहोति” । वर्षम् आह्वयतीति वर्षाह् ।
१५ किपि मप्रसारण, साहितिक पूर्वपदस्य दीर्घत्व छान्दस, वृद्धुत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरत्वे “ उदात्तयो
“हृल्युर्वात्” (पा ६ १-१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुनर्नविकोच्यते । “ वृष्टिनि ” इति ।
“ओषधीना मध्ये एषा वृष्टे सन्निभक्तिः । “छन्दसि वनसन” (पा ३ २-२७) इतीन्द्रव्यय ।
गतमन्यत् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे दशमोऽनुवाक ॥

२० उन्मभयेति ॥ पुनर्नवाया होम विधत्ते-’ उन्मभय पृथिवीमिति वर्षाह्नां जुहोत्येषा वा ओषधीना
वृष्टिनिस्तयैव वृष्टिमा च्यावयति’ इति ॥ “एषा वै पुनर्नवैव ओषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिनि
वृष्टिमा च्यावयति” बहुवचरसमुद्भवात् ॥

य इति ॥ मन्त्रान्तर विनियुद्धत्वे-’ ये देवा दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनीतीम एवास्यै
लोका प्रीता अभीष्टा भवन्ति’ इति ॥ “दिविभागा अन्तरिक्षभागा पृथिविभागा इत्युक्तत्वात् “लोका

२५ प्रीता सन्ते “यजमानायामीष्टप्रदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदाङ्गप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयभाष्ये चतुर्थप्रपाठ्ये दशमोऽनुवाक ॥

१०. ल-यथायजुरिति यथा तत् । ११-११. तैर तंर मे छ- ‘वर्षाह्ना जुहोति’ नास्ति ।
१२. तैर तंर मे - ‘हृल्युर्वात्’ नास्ति ।

३०

१७. ट १. १०-वृद्धं तदुद्भवात् । १८ ट होर- यजमानामीष्टः ।

कान्या इष्टयः]

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्यानीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् ककुदुष्णिहा
जगत्स्यै यदुष्णिहककुभावन्याह तेनैव सर्वाणि छन्दास्स्येव रुन्दे मायत्री वा एषा यदुष्णिहा

सर्वाणि । छन्दास्सि । एतस्याम् । इष्टयाम् । अनूच्यानीर्यनु - उच्यानि । इति । आहुः । त्रिष्टुभ ।
वै । एतत् । वीर्यम् । यत् । ककुत् । उष्णिहा । जगत्स्ये । यत् । उष्णिहककुभापित्युष्णिह ककुभा ।
अन्याहेत्यनु - आह । तेनैव । एव । सर्वाणि । छन्दास्सि । अवेति । रुन्दे ।

गायत्री । वै । एषा । यत् । उष्णिहा ।

सर्वाणि छन्दासीत्यादि ॥ अस्ति त्रेधातवीयेष्टे । ता विधास्यन् प्रथम तद्गतान् काश्चित्
विशेषान् विदधाति । एतस्याम् इष्टया सामिथेनीषु सर्वाणि, नैकैत्र गायत्री अपि तु बहूनि
छन्दासि अनूच्यानि इति यज्ञनिद आहु । यन्ने छान्दस त्रिवप् । तत् कश्मित्याह-
'त्रिष्टुभ' इत्यादि । ककुत् नाम त्रिष्टुभ वीर्यं वीर्यपरिणाम कार्य इत्यर्थः । उष्णिहा १०
नाम जगत्या वीर्यम् । उष्णिक्पर्याय उष्णिहाशब्दः । तस्मादुष्णिहककुभो एत अनुवचन
लोके समिष्यमानवतीसमिद्धरायोर्मध्ये निधानेन सर्वच्छन्दोऽनुरोधः । प्रकृति गायत्री,
वैकुण्ठ्यौ चोष्णिक्ककुभौ, तत्कारणे च त्रिष्टुभगत्याविति । तत्र "प्र सो अग्ने तवोतिमि", "प्र
होत्रे पूर्यं वच" (तैस ३ २ ११) इत्येते उष्णिक्ककुभौ वेदितव्ये । तत्र प्रथमा ककुप्,
मध्यमस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । द्वितीया परोष्णिक्, तृतीयस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । अत्र १५
ककुदुष्णिहारिति वक्तव्ये उष्णिहककुभापिति विपर्ययसंज्ञान्दस ॥

गायत्री वा इत्यादि ॥ गायत्री वै एषा । इयमुष्णिक्वादुष्णिग्रहणमेव वृत्तम् । तत्र
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रा, अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, तत् कथमनयोरेकवमित्यत आह- 'यानि' इति ।

अनुवाके तु दशमे काटीरीष्टे समापिता ॥

ज्यैकादशे त्रेधातवीयेष्टिर्विधातव्याः ॥

सर्वाणीति ॥ तत्राऽऽदौ सामिथेनीषु द्वे धातये विधत्ते- सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नीत्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् ककुदुष्णिहा जगत्स्यै यदुष्णिहककुभावन्याह तेनैव सर्वाणि छन्दास्स्येव रुन्दे
इति ॥ एतस्या त्रेधातवीयेष्टौ सामिथेनीरूपेण सर्वाणि अपि छन्दासि अनुवक्तव्यानि इति अभिज्ञा
आहु । तत् तु सर्वेच्छन्दोबुधचन कथं वदत इति तदुच्यते । ककुच्छन्दः त्रिष्टुभ सारम्, उष्णिक्छन्दो
जगत्या सारम् । अतस्तदुभयानुबचनेन सर्वेच्छन्दोनुबचनं संपद्यते । "प्र सो अग्ने तवोतिमि" (तैस २५
३ २ ११) इत्येषा ककुप्, तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । "प्र होत्रे पूर्यं वच" (तैस ३ २ ११)
(तैस ३ २ ११) इत्येषोष्णिक्, तदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ॥

१-२. तैस ३ २ ११ - 'नैकैत्र गायत्री अपि तु बहूनि' नास्ति । २ मैस- धार्यन् ।

३-३. तैस ३ २ ११ - 'तृतीयस्य पादस्य . गायत्री वै एषा' नास्ति ।

१ अ आ उ पा हो १- ० विधीयते ।

यानि चत्वार्यध्वक्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्वेयमेव
तद्यद्व्यध्वक्षराणि यज्ञगत्या (१) परिदुध्यादन्तं यज्ञं गमयेत् त्रिष्टुभा परीं दधाती-

यानि । चत्वारि । अधीति । अक्षराणि । चतुष्पाद इति चतुः - पादः । एव । ते । पशवः । यथा ।
पुरोडाशे । पुरोडाशं । अधीति । एवम् । एव । तत् । यत् । ऋचि । अधीति । अक्षराणि । यत् ।
५ जगत्या (१) । परिदुध्यादिति परि-दुध्यात् । अन्तम् । यज्ञम् । गमयेत् । त्रिष्टुभा । परीति । दधाति ।

अयमभिप्राय - गायत्र्या एव पशुसाधन रूप यदुष्णिङ्नाम, तस्मात् यानि चत्वारि अक्षराणि
अन्वयधिकानि तानि चतुष्पाद पशवः । तद्धेतुत्वात् ताच्छव्यम् । तस्मादुष्णिङ्प्रवेशव्याजेन
गायत्रमेव प्रकृतिं पशुसाधनभूता कुर्म इति ॥

एव सर्वच्छन्दोऽवरोधहेतुत्वेन पशुलाभहेतुत्वेन च उष्णिक्कुम्भोः प्रवेश स्तुत्वा इदानीम्
१० इदित्यभावसुलभ 'दुर्वोध चेदमक्षराधिक्यमिति दृष्टान्तेन दर्शयति - 'यथा' इति ॥ 'उत्तर उत्तरो
ज्यायान् भवति' इति यथा पुरोडाशे प्रथमे अधि उपरि मध्यम्, तस्मिन्नापि तृतीयो
भवति, एवम् एव एतत् द्रष्टव्यं, यत् ऋचि गायत्र्याम् अधि उपरि चत्वारि अक्षराणि
भवन्ति । यद्वा - पुरोडाशे पुरोडाशान्तरमधिकप्रमाणं तिष्ठति तद्वदिदमृचि गायत्र्या अधिकाक्षरा
उष्णिक्त्रिष्टुष्विति ॥

१५ यज्ञगत्येति ॥ उक्तं जगत्या दीर्घमुष्णिगिति । उक्तं च 'गायत्री वा एषा यदुष्णिहा'
इति । तस्मादेव जगतीमाव्रत्या " आ जुहोत " (तैत्रा ३.५.२) इति गायत्र्या परिधान
यज्ञस्य मध्ये अन्तगमनाय निनाशाय स्यात्, जगत्या छन्दसामन्यत्वात् । यद्वा - गायत्र्येव

गायत्रीति ॥ एतदुभयवचनेन त्रिष्टुजगत्सोऽपि गायत्र्या अलाभदाहं वारयितुमन्तर्भावं
दर्शयति - 'गायत्री वा एषा यदुष्णिहा यानि चत्वार्यध्वक्षराणि चतुष्पाद एव ते पशवो यथा पुरोडाशे

२० पुरोडाशोऽध्वेयमेव तद्यद्व्यध्वक्षराणि' इति ॥ उष्णिक्छन्दसोऽष्टाविंशत्यक्षराणि । तत्र चत्वारिंशत्य-
ध्वरोषध्व्यवर्धन्ता । यानि अधिराक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्पादपशुस्वरूपा एव । पूर्वस्मिन् प्रपादके
'त्रिधाताविष्टौ' (तैत्र २.३.६) पुरोडाशस्येति पुरोडाशान्तरस्थापनं विहितम् । एवमत्रापि विधास्वते ।
एवं सति 'यथा पुरोडाशे अधि उपरि अन्यं । पुरोडाशाः स्थाप्यन्ते, एवम् एव उष्णिक्छन्दस्काव्यं
'ऋचि गायत्रीछन्दोक्षरमेवावा अधिराक्षराणि चत्वारिति 'यत् 'तम् अजगन्तव्यम् । अतः पुरोडाश-

२५ गायत्र्याक्षराधिक्यं पुत्रगमित्यभिप्रायः ॥

यदिनि ॥ 'प्रश्नी - 'आ जुहोत दुवस्य' (तैत्रा ३.५.२) इति गायत्री
गामिधेनीव परिधानीया भवति । तामप्यवर्द्धन् त्रिष्टुभं विधत्ते - 'यज्ञगत्या परिदुध्यादन्तं यज्ञं

४. मै.८ - 'दुर्वोध' गान्ति । ५. मै.८ - गात्राय ।

२. २.१०१ - चापुरीशेर । ३. २.१०१ - एवमुष्णाः । ४. ६ - त्रेधाततोयेष्टौ । ५. शो६ -
३० उरागि । ६-६. अ.आ.उ.अ.जो.गा.पा.श.शो१ - प्रश्नी दे ऋचापुनी आ जुहोत दुवस्येति गायत्री
गामिधेनी एवं पशु इति जगती भती, ते अपरदिष्टु ।

काम्या इष्टय]

-न्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति ह्यपयति नान्तं गमयत्यग्रे गी ते
वर्जिना गी पृथस्थेति त्रिवृत्या परि दधाति सरूपत्वाय सर्वो वा एष यज्ञो यत्
त्रैधातवीर्यं काम्याकाम्याय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः प्रयुज्यते

इन्द्रियम् । य । वीर्यम् । त्रिष्टुक् । इन्द्रिये । एव । वीर्यं । यज्ञम् । प्रति । ह्यपयति । नान्तं । गमयति ।
न । अन्तम् । गमयति । अग्रे । गी । ते । वर्जिना । गी । पृथस्थेति । सुध स्या । इति । ५
त्रिवृतेति त्रि वृत्त्या । परीति । दधाति । सरूपत्वायेति सरूप त्वाय । सर्व । वा । एष । यज्ञ ।
यत् । त्रैधातवीर्यम् । काम्याकाम्यायेति काम्याय काम्याय । प्रति । युज्यते । सर्वेभ्य । हि ।
कामेभ्य । यज्ञ । प्रयुज्यत इति प्र युज्यते ।

वर्धमानाक्षरा उष्णिहादिभान्मापयमाना उपर्युपरि गच्छतीति 'जगती' उच्यते । त्रिष्टुगिति ।
" अग्रे गी ते वर्जिना " इत्येतया । त्रिवृतेति । त्रिष्टुबन्तरादैर्लक्षण्यमस्या दर्शयति । " छन्दसीर " १०
(पा ८ २ १५) इति मनुषो षवम् । सरूपत्वायेति । त्रिवान्वयात् त्रैधातवीर्यं सारूप्यमिति ।
सर्वो वा इत्यादि ॥ त्रैधातवीर्याख्यं यत् इह कर्म 'एष सर्वं यज्ञं सर्वयज्ञतुल्य इति
यावत् । ' यत् चि प्रायच्छत् त्रि प्रायगृहात् ' इति त्रिष्टु लोकेषु ' भव इन्द्रात्रिण्यो सर्वधी

गमयेत् त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रिय वै वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति ह्यपयति नान्तं गमयति '
इति ॥ उष्णिहच्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात् तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिन्शोणिकच्छन्दसि १५
गाय यन्तर्भावसोक्तत्वात्तद्विश्वलक्षणया जगतीशब्दो गायत्री इति । तथा सवि मरुतिपद्मान् वा परिधानं यत्
तदेवात्र जगतीपरिधानमिति ' विवक्षितत्वात् तत्र ' वाच इत्युच्यते ' । अथवा शाखान्तरानुसारेण सुत्यैव
जगत्याऽत्र प्राप्त परिधानं दृश्यते । तत्परिधाने हि ' यज्ञं नाशितवान् भवति । ' अथ ' त्रिष्टुभा परिदध्यात्
तामिधेनी समापयेदित्यत्र । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वात् यज्ञं सामर्थ्ये प्रनिश्चयितवान् भवति । ततो
यज्ञं ' न नाशयति ॥

२०

अग्र इति ॥ ता त्रिष्टुभ दर्शयति- ' अग्रे गी ते वापिना गी पृथस्थेति त्रिवृत्या परि दधाति
सरूपत्वाय ' इति ॥ त्रिशब्दा बहुवो यस्या सन्तीति त्रिवृती । तेष तृतीयपरानुष्टय द्वितीयपरानुष्टये
सामान्यावस्थानत्वात् तत्रैव (तैस ३ २ ११) व्याख्यास्यते ॥ ' यथाऽस्यामृति त्रिशब्दमप्या त्रैधातवीर्य
कर्मनामन्यापि त्रिशब्दोऽन्तीति सारूप्यम् ॥

सर्वे इति ॥ सर्वकाममाधनत्वेन याग विधत्ते- ' सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यं काम्याकाम्याय २५
प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञं प्रयुज्यते ' इति ॥ सर्वेषु यज्ञेषु यानि छन्दाणि प्रयोक्तव्यानि तानि
सर्वोष्णत्रोष्णिकच्छन्दामेवावस्थानीयुक्तम् । अतोऽय सर्वयज्ञस्वरूपत्वावस्थाय य कामोऽस्ति तेन तदर्थं
प्रयोनतव्यं । यस्मात् सोतिष्टोमादिरसिष्णं ' यज्ञं सर्वकामार्थं प्रयुज्यते तस्मात् सर्वयज्ञस्वरूपत्वात्
सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ॥

६ तर- ' जगती ' भास्ति । ७ तर तरल- भवत, मै मत्त [वतो] ।

३०

७ इ-वर्षितत्वात् । ८-८ होर-दोष उच्यते । ९ द-अत । १० अउपा-यथान्यामुचि ।

त्रैधातुवीयेन यजेताभिचरन्सर्वो वा (२) एष यज्ञो यत् त्रैधातुवीयः सर्वेणैवेन
यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेताभिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्
त्रैधातुवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
एतयैव यजेत सहस्रेण युक्ष्यमाणः प्रजातमेवैनद्ददात्ये-

५ त्रैधातुवीयेन । यजेत । अभिचरन्निर्व्यभि चरन् । सर्व । वै (२) । एष । यज्ञ । यत् ।
त्रैधातुवीयम् । सर्वेण । एष । एनम् । यज्ञेन । अभीर्ति । चरति । स्तृणुते । एव । एनम् । एतया ।
एव । यजेत । अभिचर्यमाण इत्यभि-चर्यमाण । सर्व । वै । एष । यज्ञ । यत् ।
त्रैधातुवीयम् । सर्वेण । एव । यज्ञेन । यजेत । न । एनम् । अभिचरन्निर्व्यभि चरन् । स्तृणुते ।
एतया । एष । यजेत । सहस्रेण । युक्ष्यमाण । प्रजातमिति प्र जातम् । एव । एनम् । ददाति ।

१० वीर्यश्लेषे त्रैधातुः । त प्राप्तिहेतुत्वेन तःसबन्धि कर्म त्रैधातुवीयम् इष्टिलक्षणम् । कामायकामाय
सर्वस्मै कामाय स्वर्गपशुप्रजादिकामाय प्र युज्यते । हेतुमाह- 'सर्वेभ्य हि' इति । सामान्य
द्विवक्ष्यैकारचनम् । सर्वकामसपत्ति यज्ञैर्भवति । 'अथ च याग सर्वयज्ञात्मा, तस्मात् सर्वेभ्य
कामेभ्य प्रयोक्तव्य इति ॥

सर्वेणैवैनमिति ॥ अस्य 'सर्वयज्ञामकात्तानेन यजमान सर्वेण अभिचारिकेण
१५ यज्ञेन एनम् अभिचरितव्यम् अभि चरति । तत् एत स्तृणुते हिनस्ति एव । 'सर्वेण-
वेति । अस्य सर्वयज्ञामकात् । सर्वेण अभिचारादिदोषनिघातार्थेनापि यज्ञेन अथ यजमानो
भवति । 'तत् एनम् अभिचरन् न स्तृणुते ॥

प्रजातमिति ॥ प्रजात सतानवत् अतिच्छिन्नम् एष सहस्र ददाति । उत्तोत्तर
८ प्रभूतमिति यानत् । सर्वयज्ञत्वेन अस्य धनाभिप्रेक्षितत्वात् । ईजान इति । इष्टयान् सहस्रेण

२० त्रैधातुवीयेनेति ॥ सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते- 'त्रैधातु
वीयेन यजेताभिचरन्सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातुवीयः सर्वेणैवेन यज्ञेनाभि चरति स्तृणु
ण्वेनम्' इति ॥

एतयेति ॥ अभिचारपरिहारायैव विधत्ते- 'एतयैव यजताभिचर्यमाण सर्वो वा एष यज्ञो
यत् त्रैधातुवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुते' इति ॥ एतया एष त्रैधातुवीयेत्ययैव ॥

१५ एतयेति ॥ सहस्रदृष्टिगाकरस्य ज्योतिषिभ्योतिरतोऽयाममाहावतादेरनुष्ठानसिद्धिं प्रति
'साधनस्य विधत्ते- 'एतयैव यज्ञेन सहस्रेण युक्ष्यमाण प्रजातमेवैनद्ददाति' इति ॥ यस्तु महायद्रनिगा

८. तै१ तै२-मे१-य । ९. तै१ तै२- 'कामेभ्य' नास्ति । १०. तै१ तै२- यान् (१) यज्ञो
११. तै१ तै२- अभिचारिणा । १२. मे१- सर्वेणैव येन । १३. तै१ तै२- यज्ञ । १४. तै१ तै२- नै-
१५. इ-गर्गाशोऽि । १६. तै१- गाधाम ।

भाष्या इत्येव]

तत्रैव यजेत सहस्रेणैजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
यजेत प्रजापतिः स्युः यं पशून्सृजत तास्त्रैधातवीर्येनैवासृजत य एवं विद्वान्त्रैधात-
वीर्येन पशुकामो यजेत यस्मादेव योनेः प्रजापतिः पशून्सृजत तस्मादेवान्सृजत
उपैन्मुत्तरम् सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ वृक्षयते यो पश्य इत्युक्त्वा न
यजेत त्रैधातवीर्येन यजेत

५

एतया । एन । यजेत । सहस्रेण । ईजान । अन्तम् । वै । एष । पशूनाम् । गच्छति (३) ।
य । सहस्रेण । यन्ति । प्रजापतिरिति प्रजा-पति । खलु । वै । पशून् । असृजत । तान् ।
त्रैधातवीर्येन । एव । असृजत । य । एवम् । विद्वान् । त्रैधातवीर्येन । पशुकामो इति पशु-काम ।
यजेत । यस्मात् । एव । योने । प्रजापतिरिति प्रजा पति । पशून् । असृजत । तस्मात् ।
एन । एनान् । सृजते । उपैति । एनम् । उत्तरमित्युत्तरम् । सहस्रम् । नमति । देवताभ्यम् । १०
वै । एष । एति । वृक्षयते । य । यक्ष्ये । इति । उक्त्वा । न । यजेत । त्रैधातवीर्येन । यजेत ।

पशुकामो अन्त ममाति गच्छति अपशुरेव स्यात् । यस्मादिति । त्रैधातवीर्येनोसृजते ।
उपैन्मुत्तरमिति । यागप्रभावात् सहस्रान्तरम् एतम् उपैन्मति ॥

यो यक्ष्य इत्युक्त्वेति ॥ यद्यार्थं वृत्तसकल्पे तेन यज्ञेन अनिष्टमानपि सर्वयज्ञा मर्कटानेन
यजमानेनापीष्टमान् भवति । तस्मादयागदोषाभावात् देवताभ्यम् न वृक्षयते न हीयते ॥ १५

केन यागेन यद्युत्तरमर्थे सहस्रं तेन यक्ष्य इति कामयते सोऽयम् एतया इष्ट्या यजेत । पश्चात् सत्र
प्रदानं प्रभूत बहुविध सहस्रं तानु शनतो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मनुष्ठानं सिध्यति ॥

एतयेति ॥ अथ सहस्रं क्षिणाकेन यागेनेष्टयत् उपरितनबहुविधयज्ञसाधनद्रव्याथं विधत्ते-
'एतयेव यजेत सहस्रेणैजानोऽन्तं वा एष पशूनां गच्छति य सहस्रेण यजेत प्रजापति खलु वै पशून्सृजत
तास्त्रैधातवीर्येनैवासृजत य एवं विद्वान्त्रैधातवीर्येन पशुकामो यजेत यस्मादेव योनेः प्रजापति १०
पशून्सृजत तस्मादेवान्सृजत उपैन्मुत्तरम् सहस्रं नमति' इति ॥ 'य पुमान् गोसहस्रदक्षिणाकेन
यागेनेष्टवान् भवति स एष पशूनाम् अवसाध प्राप्नोति । तेनोत्तरक्रमन्नुष्टयुत्तरमर्थो भवति ।
अनन्तस्त्रामर्थ्यां पशुकाम सन् प्रजापतिवत् एतया इष्ट्या पशुयोनेरस्मादेव यागात् पशून् प्राप्नोति ।
'तत उत्तरक्रमन्नुष्टयुत्तरम्' इत्यर्थे गोसहस्रम् एनं यजमानं प्राप्नोति ॥

देवताभ्यम् इति ॥ यज्ञं सकल्पाननुष्ठानं सकल्पप्रशस्तिद्वाराथं विधत्ते- 'देवताभ्यो वा एष १५
आ वृक्षयते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीर्येन यजेत सर्वो वा एष यज्ञो यत् त्रैधातवीर्यम् सर्वेणैव
यज्ञेन यजेत न देवताभ्यम् धा वृक्षयते' इति ॥ 'आवृक्ष्यन् सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ॥

१५ मेघ- त्रैधातवीर्यात्कामत् । १६ त १ त २ प २ त- स्वीयते ।

१३ इ- मशकत् । १४-१४, १४ हो १- इष्ट्या । १५ उ हो १- 'उपरितनबहुविध' नास्ति ।
१६ आ व- एतेन । १७-१७ आ- तदुत्तरम् । १८ अ आ उ क लो ङ ना पा १४ हा ही १- आवृक्ष्यन् ।

सर्वो वा एष यज्ञो (४) यत् त्रैधातवीयम् सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य आ
 वृश्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिप्पमृद्भवत्वाय त्रयः
 पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोकानामाप्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्
 भवत्येवमिव हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरिक्षस्य रूपम् समृद्धयै

- ५ सर्वे । वे । एष । यज्ञ (४) । यत् । त्रैधातवीयम् । सर्वेण । एव । यज्ञेन । यजते । न ।
 देवताभ्य । एति । वृश्यते । द्वादशकपाल इति द्वादश कपाल । पुरोडाश । भवति । ते ।
 त्रय । चतुष्कपाला इति चतु कपाल । त्रिप्पमृद्भवत्वायैति त्रिप्पमृद् त्वायै । त्रय । पुरोडाशा ।
 भवन्ति । त्रय । इमे । लोका । एषाम् । लोकानाम् । आप्यै । उत्तरउत्तर इयुत्तर-उत्तर ।
 ज्यायान् । भवति । एवम् । इव । हि । इमे । लोका । यवमय इति यव-मय । मध्य । एतत् ।
 १० वै । अन्तरिक्षस्य । रूपम् । समृद्धया इति सम् ऋद्धयै ।

द्वादशकपाल इति ॥ चतुरो मुष्टीन् ब्रीहिणा निरुप्य चतुरो यजाना निरुप्य पुनश्चतुरो
 ब्रीहिणा निर्दिपेत् । गार्हपत्ये द्वादशकपालान्युपदधाति । सर्वत्रेन्द्रात्रिण्युग्यामेत निर्वापादि । ते
 त्रय इति । अग्रयुज्य सहयस्तुति । त्रिप्पमृद्भवत् तिसृभिरावृत्तिभिर्योग । त्रैधातवीयानुरूपत्वम् ।
 त्रय इति । उपर्युपर्यस्यिता । उत्तरउत्तर पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् ज्यायान् वृद्धतर । इमे लल
 १५ लोका पृथिव्यादय उत्तरउत्तर ज्यायास । यवमय इति । “द्वयचदष्टन्दसि” (पा ४ ३ १५०)
 इति विकारे मयट् । एतद्वा इति । यौति पयग्भावे । पयग्भूत वा सर्वपदाद्येभ्योऽन्तरिक्षम् ।

द्वादशकपाल इति ॥ अस्मिन् कर्मणि द्रव्य विधत्ते-‘द्वादशकपाल पुरोडाशो भवति त
 त्रयश्चतुष्कपालास्त्रिप्पमृद्भवत्वाय’ इति ॥ समृद्धाकारेण ‘गणनाया द्वादशकपाल वेऽप्यनुष्ठाने त्रिसहस्रिका
 चतुरस्रपात्र कर्मण्या । तथा त्रिसहस्रया यजमानस्य त्रिवार समृद्धर सपद्यते ॥
 २० त्रय इति ॥ पुरोडाशामप्या प्रस्तावनि-‘त्रय पुरोडाशा भवन्ति त्रय इमे लोका त्रयो
 मोरानामाप्यै’ इति ॥

उत्तर उत्तर इति ॥ ‘पूर्वप्रपाठकोक्तप्रिधानानिव (तैम २ ३ ६) प्रमाणीयस्य विधत्ते-
 उत्तरउत्तरो ज्यायान् भवत्येवमिव हीमे लोका’ इति ॥

यवमय इति ॥ योऽयकप्राप्तं धीहिमयत्वमपचदितु यवमय विधत्ते-‘यवमयो मय एतद्वा
 २५ अन्तरिक्षस्य रूपम् समृद्धयै’ इति ॥ यज्ञोऽवर्तिनो मनुष्या स्वर्गोऽवर्तिन मूर्त्यश्चन्द्रादयश्च विरपद्य

१७ तै १ २ ३ ४-पृथग्भावे । १८-१८ तै १ २ ३ ४-प्रथग्भूतश्च सर्वपदाद्योऽन्तरिक्षम् ।

१०-शो १-गणना । २० भा ४ २ १ २-तथा । २१ ३-एव प्रमा, ११-विधानो
 ५ । २० ३ २-‘यवमय’ नाम्नि ।

काम्या इष्टयः]

सर्वेषामभिगमयन्नव द्युत्पलम्बट्कारुः हिरण्यं ददाति तेज एवा(५)पं रुद्धे तार्प्यं
ददाति पशुनेवार्य रुद्धे धेनुं ददात्याशिपं एवार्य रुद्धे साम्नो वा

सर्वेषाम् । अभिगमयन्नियमि-गुमयन् । अवेति । चति । अष्टम्बट्कारुमित्यष्टम्बट्-कारुः ।
हिरण्यम् । ददाति । तेजः । एव (५) । अवेति । रुद्धे । तार्प्यम् । ददाति । पशून् । एव ।
अवेति । रुद्धे । धेनुम् । ददाति । आशिप इत्या-शिपः । एव । अवेति । रुद्धे । साम्नो । वै । ५

सर्वेषामभिगमयन्निलादि । व्याख्यातम् (तैस २.३.६) ॥

हिरण्यमिति ॥ अन्वाहार्यमासाद्य सहस्रं हिरण्यं ददाति । तार्प्यं घृताक्त वासः, तत्
घृतसन्धात् पशुणाभहेतुः । धेनुः प्रत्यग्रप्रसवा गौः । "सा प्रीणनहेतुःमात्" तत आशिपा
लामः । साम्नो वा इति । तस्य तेजसात् "सर्पे तेजः सामरूप्यम्" (तैत्रा ३.१२.९)

उपलभ्यन्त इत्यग्नि शयोरैकत्रियत्त्वम् । अन्तरिक्षवर्तिगस्तु यक्षगन्धर्वाद्यो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । १०
पवं "यवमयस्य" इत्यत्रैलक्षण्यमादन्तरिक्षरूपत्वम् । तच्च "समृद्धयै संपद्यते ॥

सर्वेषामिति ॥ "त्रिधातुवात् (तैसं २.३.६) त्रिष्वपि पुरोडाशेषु सकृदेव दसस्पशेनावदान
विधये- 'सर्वेषामभिगमयन्नव द्युत्पलम्बट्कारुः' इति ॥

हिरण्यमिति ॥ यदुपलब्धं सूत्रकारेण-"हिरण्यं तार्प्यं धेनुरिति दक्षिणा" (आपश्रौ १९.२७.२१)
इति तदेतद्विधये- 'हिरण्यं ददाति तेज एवाव रुद्धे तार्प्यं ददाति पशुनेवार्य रुद्धे धेनुं ददात्याशिप १५
एवार्य रुद्धे साम्नो वा एष वर्णो यद्विरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानां धेनुरेतानेव सर्वांश्च वर्णानव रुद्धे'
इति ॥ हिरण्यस्य "तेजस्विवात् तद्वानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य "घृतापतपश्चत्वात् तद्वानेन पशुनासिः ।
धेनोः कामधेनुत्वसाम्भ्यान् तद्वानेनाऽऽशिपां प्राप्तिः । "सर्वं तेजः सामरूप्यं ह दक्षत्" (तैत्रा ३.१२.९)
इत्याम्भानाहिरण्यस्य सामवर्णत्वम् । "यजुर्वेदं क्षत्रियस्याऽऽहुर्वीनिम्" (तैत्रा ३.१२.९) इत्याम्भानात्प्रायः,
तार्प्यस्य च राजसूये "क्षत्रियेण परिहितत्वाद्दत्तं संवन्धमभिवेत्य तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । २०

१२-१९. मै-सप्रीणनहेतुत्वात् ।

२३. इ - यवमानस्य । २४. अ - वैलक्षण्यात्, उपा - इह वैलक्षण्यात् । २५. हा-
समुद्भवैव । २६. हो१-त्रिधातुवात् । २७. ड-तेजस्त्वात् । २८. हो१-"वस्तुत्वात्" । "[ड.
तैत्रा १.७.६-"क्षत्रस्योत्समसि क्षत्रस्य योनिरसीति तार्प्यं नोणीपं च प्रव्यच्छति शयोमित्वाद्य" ; आपश्रौ
१८.१४.१] ।

एष वर्णो यद्विरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानां धेनुरेतानेषु
सर्वान् वर्णानव रूद्धे ॥ ११ ॥

[जगत्याऽभिचरन्सर्वो वै गच्छति यज्ञस्तेज एव त्रिंशच्च ।]

एष. । वर्णः । यत् । हिरण्यम् । यजुषाम् । तार्प्यम् । उक्थामदानामिव्युक्थ-मदानाम् । धेनु ।

५ एतान् । एव । सर्वान् । वर्णान् । अवेति । रूद्धे ॥ ११ ॥

[मंसं २४४,५, कासं १२४]

इति दर्शनाच्च । यजुषा वर्णं तार्प्यम्, द्वयो. क्षत्रसत्रन्धित्वात् । क्षत्र द्वितीयो वर्ण, धेनु
च उक्थामदाना शलाणामृचामित्यर्थः । तासां वर्णो धेनु, प्रीणनहेतुत्वात् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे एकादशोऽनुवाकः ॥

१० उक्थै. शस्त्रैर्देवतानां जायमाना भद्रा यास्वृक्षु ता ऋच उक्थामदास्तासां नवप्रसूतधेनुवत् हृषहेतुत्वात्
धेन्या ऋग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान् वर्णान् प्राप्नोति ॥

अत्र नीमांसा ॥ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ” ।

आद्य. प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसध्रवात् ॥ (जैन्या ६-२७) ॥

१५ “ चित्रया यजेत यशुकामः ” (तैसं २-४ ६), “ कारीयां वृष्टिकामो यजेत ” (आपश्रौ १९-२५
-१६) इत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरपेण कामोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्नमित्तेन तत्फल-
प्राप्तां द्योपदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च समापनीयमिति चेत् । प्रथम् ।
प्रशान्तस्य कर्मणोऽभ्यमासी निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । ‘ देवताभ्यो वा एष आतृक्ष्यते यो यस्य इत्युक्त्वा
न यजेत प्रैषावनीयेन यजेत ” इति यदुभयं क्षुत्तं, तस्मात्समापनीयम् ॥

२० इति धामस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये घेन्द्रार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयपाठे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥

२०. तै१ तै२५२,८- प्रीणनत्वात् ।

२०. आ २- वर्णहेतुः । ३०. २- काम्ये । ३१. अ उ पा- कामे निवर्तितं, जो हा-
कर्म (१) निवर्तितं ; २- कामे निवर्तितं । ३२. अ.ना-० श्रवात् । ३३ २- कर्मोपक्रान्ताय । ३४. आ
६१ २.१.१०- तदुभयं ।

काम्या इष्टय]

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽऽहरत् तस्मिन्निन्द्रं उपह्वयमच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं
मैऽवधीरिति स यज्ञवेद्यसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् तस्य यद्व्यक्षिप्यत् तत्
त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रार्थयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति स यावदूर्ध्वः

त्वष्टा । हतपुत्र इति हत पुत्र । वीन्द्रमिति वि-इन्द्रम् । सोमम् । एति । अहरत् । तस्मिन् ।
इन्द्रं । उपह्वयमित्युप ह्वयम् । ऐच्छत् । तम् । न । उपेति । अह्वयत् । पुत्रम् । मे । अवधी । ५
धेति । स । यज्ञवेद्यसमिति यज्ञ वेद्यसम् । कृत्वा । प्रासहेति प्र-सहा । सोमम् । अपिबत् ।
तस्य । यत् । अव्यक्षिप्यतेत्यति-अक्षिप्यत् । तत् । त्वष्टा । आहवनीयमित्या-हवनायम् । उप ।
प्रेति । अर्पयत् । स्वाहा । इन्द्रशत्रुरिति द्रं शत्रु । वर्धस्व । इति । स । यावत् । ऊर्ध्वं ।

त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि ॥ इन्द्रेण हतपुत्रं त्वष्टा इन्द्रमिरहितं सोमम् वा अहरत् ।
'तत् एवैनं नुद्ध इन्द्रं यज्ञे न उप अह्वयत्' । अयं स इन्द्रं यज्ञहिंसां कृत्वा प्रासहा १०
'प्रासहा सोमम् अपिबत् तेनानुज्ञातो बलेनैवापिबत् । सहते त्रिषुपि "नहिवृतिवृषि"'
(पा ६ ३ ११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अयं त्वष्टा इन्द्रपीतो य त सोमं गृहीत्वा
तेन आहवनीयम् उपेत्य अग्निं प्र अर्पयत् उददीपयत् उदीर्णज्वालमकरोत् । उपापना
प्रार्थना । यथा—"यत् प्रार्थत तत् प्रार्थयत् प्रार्थयत्" (तेजा ५ १) इति । स्वाहा

त्रैधातवीयतद्द्रव्ये एकादश उदीरते ॥

१५

त्वष्टेति ॥ अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकर्त्तव्य सहस्रदक्षिणा च विधास्यद्वादी
कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसपादभायोपात्त्यात् दर्शयति- 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽऽहरत् तस्मिन्निन्द्रं
उपह्वयमेच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मैऽवधीरिति स यज्ञवेद्यसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' इति ॥ विश्वः प
नाम्न त्वष्टुपुत्रस्येन्द्रेण कुतो बध उपरितनप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टीभवित्यति । स य हतपुत्र
'त्वष्टा कोपत् इन्द्रमिरहितं सोमपात्रं वर्तुमुद्यत्' । तस्मिन् वागे नामाह्वयेत्येवम् इन्द्रं अमवीत् । स तु २०
'त्वष्टा पुत्रं मैऽवधी इति' यद्यत् तम् इन्द्रं न उपाह्वयत् । स चेन्द्रो यज्ञस्य विषात् ह वा
बलात्कारेण सोमम् अपिबत् ।

तस्येति ॥ अथ त्वष्टुमिवाहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति- 'तस्य यद्व्यक्षिप्यत्
तत् त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रार्थयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति स यावदूर्ध्वं पराविध्यति तावति इत्यमेव

१-१ तर् १२- तत् एव यत्र यमे नोपाह्वयत्, मैः तत् एव त यज्ञे नोपाह्वयत् । २ तर् २- २५
अस्यम् तर्- प्रसहा अस्यम्, मैः- 'प्रसहा' नास्ति । ३-३ ५२- इन्द्रशीरोपसोमम् मैः- इन्द्रपीतं
सोमम्, तर् १२- इन्द्रपीतवे त सोमम् । ४-४ मैः- उपापानं प्रार्थनाय ।

१ अ उ जो ना पा- त्रैधातवीया तद्द्रव्ये । २ अ उ क जो ना पा हा- द्रव्यस्य ऐन्द्राविष्णुं,
३- द्रव्यस्य ऐन्द्राविष्णुं, उ २ हो १- इन्द्राविष्णुं । ३- अ उ ना जो पा हा- वृत्त्यं कृत् । ४ अ-
सोमपात्रं, हा- सोमयोग । ५ आ-त्वणं त । ६ आ-अवदत् । ७ अ आ उ क जो ना पा हा-पीतयान् । ३०

पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यरमत यदि वा तावत् प्रयण(१)मासीद्यदि वा
तावदध्यधेरागीत् स संभवन्नग्नीपोमावभि समभवत्

पराविध्यतीति परा विध्यति । तावति । स्वयम् । एव । दीति । अरमत । यदि । वा । तावत् ।
प्रयणमिति प्र-यनम् (१) । आसीत् । यदि । वा । तावत् । अधीति । अग्ने । आसीत् । स ।

सुभवन्ति स-भवन् । अग्नीपोमात्रियग्ना-सोमौ । अभि । समिति । अभवत् ।

'स्वाहुतमिदं तवास्तु, हे अग्ने, इन्द्रस्य शत्रुः शातयिता मूत्वा' वर्षेत्स्व इति । एवमिन्द्रस्य
विनाशमाशासान ग्लानबुद्धिः अग्निं प्रार्थयत् । अथ स अग्निः तेनोदीपितः यावत् उर्व
गत्या परा विध्यति पराहन्ति इन्द्रं वाधते तावति तत् प्रागेव अग्निं स्वयम् एव नि
अरमत निवृत्तोभोगोऽभवत् अपुरमिमत् नाकरोत् । केचिदाहुः- सोऽग्निस्त्वष्ट्रा उदीपितो

१० यावदुर्ध्वः पराविध्यति यात्रत्याकाशप्रदेशे ऊर्ध्वं गत्वा पराविध्यति पराहन्ति तावति तत्
प्रागेव तदीयोदीपनप्रयत्नासुरूपमुर्ध्वगतिं श्रुत्वाैव अकस्माज्जाटिति स्वयमेव व्यरमत निवृत्ततेवा
अभवत् । अथमभिप्राय - इन्द्रस्य शत्रुः शातयिता नाशयिता अत्येत्यर्थः स्यात्, ततश्च इन्द्रेण

व्यरमत यदि वा तावदध्यधेरागीत् स संभवन्नग्नीपोमावभि समभवत् इति । तस्य
इन्द्रेण यत्नात् पीतस्य सोमस्य सवन्धि 'रसरूपं यत् अल्पम्' अत्यल्पित्वं 'तत् गृहीत्वा' त्वष्ट्रा अभिचार
१५ कर्तुम् 'आहवनीयम् उपेय्य होमेन अग्निं वैशुत्पात्रनाम प्रयुक्तमकरोत् । तस्मिन् होमे मन्त्रमित्तमुच्चारितवाद्
- 'स्वाहेन्द्रवागुर्वधेस्व' इति । तस्यापमथं - हेऽग्ने, तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित् सुरापो
भूया वर्धेस्व इति । 'स, अभिचार्यता कालेन ऊर्ध्वं ज्वालारूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं 'विव्यामीरियु-
यतो भवति तावति काले वहि स्वयम् एव विरतोऽभूत् ज्वाला दान्तेत्यर्थः । तत्र मन्त्रगतस्वरपरापारो
निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य शातयित्वेन्द्रशत्रुरिति धिवधायं तत्पुरतपसामासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् ।

२० शापुदात्तस्वर्यं शप्टः प्रयुक्त । स च 'बहुवीहितां शोतयति' 'बहुवीही प्रहृत्या पूर्वपदम्' (वा ६-२-१)
इति 'पूर्वपदाद्गुदात्तत्वविधानात् । सति बहुवीहादिन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं मन्त्रगत
स्वरपरापारः । अपरापारभावे मर्युद्धतया ज्वाल्या यजमानस्य 'वार्धेतिदिः सूचिता भवति । अपरार्धे
स्वपनतया ज्वाल्या यजमानस्य वार्धेतिद्वयभावात् सूचयते । 'यदि अत्र 'वार्धेतिद्वयभावात् सूचनाय 'अग्ने ।'
'प्रयणम्' 'अयननिरभूत् । 'यदि वा वार्धेतिद्वेः सूचनार्थम् 'अग्ने, ज्वाल्या' 'अधिका वृद्धिरभूत् ।

२५ तप्या गत्या वा निष्ठु । 'सः स्वति पुरपररूपेण संभवन् एव 'अग्नीपोमौ अभिप्राय्य समुत्पन्नो

५. तं१ तं२-७- इतिमिदं । ६. मे- 'नुरगा' गान्ति । ७. तं१ तं२ मे ७- 'अग्नि' गान्ति ।
८. तं१ तं२- 'पराहन्ति' गान्ति ।

८-८. २. १०१-वर्णयं यत्, १८-१४रूपं यद्गल्म् । ९. अ. उ. पा-उर्ध्वरूपो, ४-उर्ध्वं ज्वालनरूपो ।
१०. ४- 'अग्निष्ठा' । ११. ८. १०- 'पृथ्वीशिवम् । १२. ४- पूर्वपदोदात्तम् । १३. १०१- 'स्वभाव' ।
३० १५-३५. अ. आ. उ. क. ओ. ना. पा हा- 'गान्तायामि, ४. १०. १०१- 'स्वपनायामि । १५. आ- अयननिरभूत् ।
१६-१७ आ- अभिप्राय्य ।

स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्त्वर्धत् इमान्छोकान्गृणोवदिमाँछोकान्गृणोत्
तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं

स । इषुमात्रमिषुमात्रमितीषुमात्रम् - इषुमात्रम् । विष्वङ् । अर्धत् । स । इमान् । शोकान् ।
अगृणोत् । यत् । इमान् । शोकान् । अगृणोत् । तत् । वृत्रस्य । वृत्रमिति वृत्रत्वम् ।

नाशयितव्यो वर्धस्वेति प्रार्थितत्वात् इन्द्रेण 'नाशयितव्य कथिदस्या आहुतेर्जायतेति तदनु रूप ५
मेव अग्निना चेष्टितम् ' आगामि इन्द्रेणास्य निपातनमिति सूचयितुमिति ' । एत्र सारापराधेन
मन्त्रप्रयोगोऽभिमतनिघातहेतुरासीत् । यथोक्तम् —

“ दृष्ट शब्द स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ” ॥ (द्र पाशि ५२) इति ।
अथ च शत्रुशब्द इदानीं क्रियाशब्दो द्रष्टव्य । “ शातयिता शत्रु । जातिशब्दस्य बहुव्रीहि, १०
तरुपुरुषस्यो फलविशेषाभावात् ” । योऽस्माज्जायते “ यज्ञात्, इन्द्रस्य वा शातयिता, इन्द्रेण
वा शातयितव्य, तस्यैव लट्भ्रजो “षा” त्यात् अभिभवो वा । अग्ने किमायातमित्याह— ‘ यदि
वा ’ इत्यादि ॥ यजमानस्य ‘ यदि ’ वा ‘ प्रणम्य अवनतिर्भवति, ‘ यदि ’ वा आधिक्यमुच्छ्रयो
भवति तदानाम् अग्ने एव ‘ तान्त् प्रणम्य भवति, आधिक्य चाग्नेरेव तान्त् भवति । छा-दसो
लृक् । “ निपातयैवादिहन्त ” (पा ८ १ ३०) इति निघाताभावात् । स समर्पयिवादि । ‘ स १५
इन्द्रशत्रुत्वेन वर्धमानोऽग्निज्ञान्मा पुरम् ‘समयन् त्रिष्व जगद्व्याप्तुम् ‘ अग्नीषोमौ “ अपि
आक्रम्य “ ‘ समभवत् अग्नीषोमावप्यभिव्याप्तवान् । “ प्रमाणेनातिरेक समम् “ । “ ततो
वशीहृ-याग्नीषोमानिषुप्रमाणया वृद्ध्या वर्धमान “ दिनेत्तिने ‘ विष्वङ् नानागति ‘ अर्धत् क्रमेण
‘ इमान् सर्वांनपि ‘ शोकान् ‘ अगृणोत् न्यातवान् । ततश्च “ सवर्णात् वृत्र इयुच्यते ” ॥

होमाधाराद्वाराभिमानिनमग्निदेव ह्यमानरत्नाभिमानिन सोमदेव च स्वमुखे प्रक्षिप्य उन्नयो “ पार्श्वो २०
उर्ध्वोऽपोदन्तपृष्ठितव्या दृष्टवमित्यर्थ । एतच्चोपरितन्त्रपाठक “ तावन्नामभि तदधी वै स्व ”
(तैय २ ५ २) इत्यत्र स्पष्टीकृतमित्यति ॥

स इति ॥ एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्व दर्शयति— ‘ स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्त्वर्धत् स
इमान्छोकान्गृणोवदिमाँछोकान्गृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ’ इति ॥ इषुपत्तो वाचति देसे भवति वाचन्त
देवा सर्वोसु दिक्षु व्याप्य प्रतिदिनमथम् ‘ धवर्धत्, तत्र सर्वलोकान्तरणादस्य ‘ वृत्रत्वम् ॥ २५

१. मै४-‘ नाशयितव्य ’ इत्यख्यानन्तर ‘ वर्धयितव्य ’ । २० मै४-माहमिन्द्रेणास्य निपातन
सूक्तिमिति । ११-११ तर १२. मै४-‘ शातयिता शत्रु नियोगाभावात् ’ नास्ति । २० तर १२. ७-
‘ यजन् ’ नास्ति । १३. तर १२. मै४-‘ षा ’ नास्ति । १४-१४ मै४-अत्याक्रम्य । १५-१५ मै४-
प्रमाणानतिरेक समम् । १६-१६. मै४-तत सोऽग्नीषोमाविषुमात्रप्रमाणया वृद्ध्या वर्धमान, मै-‘ वर्धमान ’
नास्ति । १७-१७. मै४-स वर्णात् वृत्र उच्यते । ३०

१७ अ इ उ जो ना पा हा-‘ पार्श्वो ’ नास्ति ।

तस्मादिन्द्रोऽग्निभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत् तपो वै म वज्रं आसीत्
तमुद्यन्तुं नाशयन्नोदथ वै तर्हि विष्णुं(२)रन्या देवताऽऽसीत् सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा
हरिष्यावो येनायमिदमिति

तस्मात् । इन्द्र । अग्निभेत् । अपाति । त्वष्टा । तस्मै । त्वष्टा । वज्रम् । असिञ्चत् । तप । वै ।
५ स । वज्रं । आसीत् । तम् । उच्यन्तमित्युत् यन्तुम् । न । अशान्तेत् । अथ । वै । तर्हि ।
विष्णुं (२) । अन्या । देवता । आसीत् । स । अब्रवीत् । विष्णोः । एति । इहि । इदम् ।
एति । हरिष्यात् । येन । अयम् । इदम् । इति ।

१० तस्मात् १३ इन्द्र १४ अग्निभेत् । १५ त्वष्टा १६ अपि अग्निभेत् १७, यस्तस्य प्रवर्तयिता सोऽयं
त्रिभेत् इति अपिशब्दस्यार्थः ॥

१० तस्मा इत्यादि ॥ अथ १३ त्वष्टा १४ तस्मै वृत्राय त वृत्रं निग्रहीतुम् । यद्वा-तस्मा इन्द्राय
युद्धार्थिने १५ वज्रम् आयुधम् १६ असिञ्चत् लदपादयत् । तपोविशेषस्तेनोत्पादित १७ स स्वयं १८ वज्रं
एवाभवत्, यद्वा-तदाय तपो वज्रत्वेनातिष्ठत् । अथेन्द्र केवल १९ तम् उद्यन्तुं २० न २१ अशान्तेत् ।
२२ अथ २३ तर्हि तदानीं २४ विष्णु नाम २५ अन्या २६ देवता २७ आसीत् इन्द्राय विपीदते आविरासीत् ।
अथेन्द्रस्तम् २८ अत्रवीत्-हे २९ विष्णो, ३० एहि ३१ इदम् अस्य धीर्यम् ३२ आ ३३ हरिष्यात् ३४ येन धीर्येण
३५ अयम् ३६ इदम् विश्वम् अभूत् ३७ इति ॥

तस्मादिति ॥ अधात्य वृत्रस्य वधाय साधनभूतस्य १३ वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति- 'तस्मादिन्द्रो
ऽग्निभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत् तपो वै स वज्रं आसीत्' इति ॥ १४ तस्मात् सर्वलोकार्थवत्त्वष्टात्
'इन्द्र' अग्निभेत् । यथेन्द्रमन्या १५ त्वष्टा १६ अपि अग्निभेत् । त्रिष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽद्युतेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य
चोभयो समान एव स्थानाभावात् । तत १७ त्वष्टा त वृत्रं हन्तु १८ तेनेन्द्रेण सह मैत्री कृत्या १९ तस्मै
२० इन्द्राय २१ वज्रम् २२ अग्निञ्चत्, अत्ररूपत्वायामिमन्त्रितेन जलेन तदीय वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै दत्तवानित्यर्थः ।
२३ अयमिन्द्रमयमी २४ वज्रं अमिमन्त्रितवान् तपोरूप एव २५ आसीत् ॥

तमिति ॥ तपोरूपस्य २६ तस्व वज्रस्योपमनाय २७ विष्णुमाहात्म्यापेक्षामिन्द्रस्य दर्शयति- 'तमुद्यन्तुं
नाशयन्नोदथ वै तर्हि विष्णुरन्या देवताऽऽसीत् सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमिदमिति' इति ॥
यथेन्द्र उच्यते शरतो भाभून् तदानीं तथेन्द्रस्य गुरत २८ विष्णु नाम काचिन् २९ देवता ३० आसीत्, तं विष्णुमेव
३१ प्रार्थयन्तान्-वृत्रस्य धीर्यं सृष्ट्वा भयमापन्नस्य मम हृन्तो वज्रमुद्यन्तु न प्रभवति । ३२ येन धीर्येण ३३ अथ वृत्रं
'इदं जगदुत्पासयान्, ३४ तन् इ' ३५ धीर्यम् आगाम् उभायग्यान् वृत्रान् ३६ आ ३७ हरिष्यात् । मनो हे
विष्णो, मम महकारित्यमागच्छेति ॥

१८-१८ तै१ तै०- 'स्यो अपि अग्निभेत्' नास्ति ।

१८ अत्र पा-गयोत्पत्ति, इ-वृत्रस्योत्पत्ति । १९-१९ हो१- 'तेनेन्द्रेण सह मैत्री कृत्या'

२० ताति । २० ट- 'तस्य' नास्ति । २१. आ क-विष्णुमहात्म्यापेक्षा, हा-विष्णुमाहात्म्यापेक्षा । २२ ट हो१-
तर्हि, आ-नाशयत् ।

काम्या ह्यथ]

न विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि न्यघत्त पृथिव्यां तृतीयमुन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयम-
भिपर्यावर्ताद्वयनिभेद्यत् पृथिव्यां तृतीयमामीत् तेनेन्द्रो वज्रमदयञ्छुद्विष्णुवनुस्थितः
मौऽन्नवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं (३) मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति
तदस्मै प्रार्यच्छत् तत् प्रत्यगृह्णादघा मेति तद्विष्णवेऽति प्रार्यच्छत् तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति

५

स । विष्णु । त्रेधा । आत्मानम् । वि । नीति । अद्यत्त । पृथिव्याम् । तृतीयम् ।
अन्तरिक्षे । तृतीयम् । दिवि । तृतीयम् । अभिपर्यावर्ताद्विर्लभि पर्यावर्तात् । हि । अविभेत् ।
यत् । पृथिव्याम् । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्र । वज्रम् । उदिति । अयच्छत् ।
विष्णुवनुस्थित इति विष्णु-अनुस्थित । स । अन्नम् । मा । मे । प्रेति । हा । अस्ति । न ।
इदम् (३) । मयि । वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तत् । अस्मै । प्रेति । १०
अयच्छत् । तत् । प्रतीति । अगृह्णात् । अथा । मा । इति । तत् । विष्णवे । अस्ति । प्रेति ।
अयच्छत् । तत् । विष्णु । प्रतीति । अगृह्णात् । अस्मासु । इन्द्र । इन्द्रियम् । दधात् । इति ।

स विष्णुरित्यादि । गतम् । अभिपर्यावर्तादिति । अभित परित सर्वेत् आक्रमणम् अभि-
पर्यावर्तनं, त परिहारार्थं तत्रो मा कार्पादिति लोकत्रयेऽपि आत्मानं त्रेधा निभञ्च स्थापितवान् ॥
यपृथिव्यामित्यादि ॥ तेन तृतीयेन सह विष्णुवनुस्थित विष्णुना गुणभावेन धारित, १५
सारथिनेन राजा गुणभावेन । अनो कर्मप्रवचनान्यत्वम् (पा १ ४ ८४), उपसर्गात्तत्रात्रात् “उप
सर्गात् सुनोति” (पा ८ ३ ६५) इत्यादिना यत्रात्र, कर्मप्रवचनान्यत्वेऽपि व्यत्ययेन
समास । अथ ‘स’ अत्रात् वृत्तं ‘ना मा’ प्र ‘हा’ प्रहापा । मिवि वृद्धा (पा ७ २
१), “वह्ल छन्दसि” (पा ७ ३ ९७) इतीडनाथ । अस्ति वा इत्यादि । गतम् । अथ

स इति ॥ “प्रार्थितस्य विष्णो साहाय्याचरणप्रकार दर्शयति- ‘स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं वि १०
न्यघत्त पृथिव्या तृतीयमुन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीयमभिपर्यावर्ताद्वयनिभेत्’ इति ॥ ‘विष्णु मूर्तित्रय
सपाथ’ रक्षणाय लोकरये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृत्रस्य ‘अभिपर्यावर्तात् सर्वसिन्ध्यापिरुपाया
वृद्धेरयमिन्द्र’ अविभेत् तस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय अतित्रयस्थापनं ‘युक्तमित्यभिप्राय ॥
यदिति ॥ मूर्तित्रयस्थापनान्त्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापार दर्शयति- ‘यत् पृथिव्या तृतीयमामीत् तेनेन्द्रो
वज्रमुदयच्छुद्विष्णुवनुस्थित सोऽन्नवीन्मा मे प्रहारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तेनेन्द्रो
मायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णादघा मेति तद्विष्णवेऽति प्रार्यच्छत् तद्विष्णु प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति’
इति ॥ विष्णुना स्वकीयवदमनाद्व्यपेक्षया ‘तृतीयं प्रती’ पृथिव्या ‘वत् स्थापितम्’ आसीत् तेन युक्त १५

०३ हा-मापितस्य । ०४ उ-आचरणाय, हो-परणानि । ०५ - इन्द्रमिति ।

यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्णुवनास्थितः सोऽब्रवीन्मा मे
 प्र हारस्ति वा इदं (४) मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत् तत्
 प्रत्यगृह्णाद्दिर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं
 इन्द्रियं दधात्विति

५ यत् अन्तरिक्षे । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्रं । वज्रम् । उदिति । अयच्छत् ।
 विष्णुं नुस्थित इति विष्णु- अनुस्थितः । स । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हा । अस्ति । वै ।
 इदम् (४) । मयि । वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तत् । अस्मै । प्रेति । अयच्छत् ।
 तत् । प्रतीति । अगृह्णात् । द्वि । मा । अधा । इति । तत् । विष्णवे । अति । प्रेति । अयच्छत् ।
 तत् । विष्णु । प्रतीति । अगृह्णात् । अस्मासु । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । इति ।

१० वृत्रेण दत्त वीर्यम् "इन्द्रं प्रति "अगृह्णात्", "तत् विष्णवे आत्मानमतीत्य "प्रायच्छत् ।
 यद्वा- प्रतिग्रहानन्तर तस्यान्यस्मै "प्रदानमतिप्रदानम् । किं ब्रुवन् ? अधा मेति । माम् "अधाः
 धारितवान् "त्वमसीति विष्णु वदन् । "विष्णुः च "तत् प्रति "अगृह्णात्, कथं मन्यमानः ?
 "इन्द्रं "अस्मासु "इन्द्रियं "दधातु आस्थापयतु इन्द्रार्थमेव मयि तिष्ठतु "इति" ॥

यदन्तरिक्ष इत्यादि समानम् ॥ "द्विः "मा "अधा. "इति विशेष द्वौ वारौ मा

१५ धारितवानिति ॥

स "इन्द्रः तस्य विष्णोः । पृष्ठतः स्थितस्ते "वज्रम् "उदयच्छत् । तदानीं "सः धृत्रो भीतः सञ्चिन्द्रम् "अब्रवीत्-
 हे "इन्द्र, "मे शरीरं "मा "प्रहाः, "अस्ति "वा "इदं किञ्चित् "मयि वीर्यं पृथिवीन्यासिद्धम् "तत् सर्वं
 तुभ्यं "दास्यामि "इति उक्त्वा "तत् इन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रः "तत् स्वीचकार, स्वीकृत्य च मां धारय
 "इति ब्रुवन् "विष्णवे "तत् वीर्यमत्यादरेण "प्रायच्छत् । स च "विष्णु "अस्मासु मध्येऽयम् "इन्द्र. वीर्यं

२० धारयतु "इति अग्निप्रेत्येन्द्रार्थं "तत् वीर्यं "प्रत्यगृह्णात् ॥

यदिति ॥ इदं चामिन्द्रहृत्यं "द्वितीयपर्याये दर्शयति- "यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो
 वज्रमुदयच्छद्विष्णुनुरिषित. सोऽब्रवीन्मा मे प्रहारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्र दास्यामीति तदस्मै
 प्रायच्छत् तत् प्रत्यगृह्णाद्दिर्माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत् तद्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं
 दधात्विति "इति । हे विष्णो, एवं महद्दीर्घग्रहणेन मां "धारितवानसि, तदपेक्ष्य "द्विः मां धारय "इति

२५ भुवन वीर्यं "प्रायच्छत् ॥

१९-१०. तं१. तं२. मे - 'इन्द्रः प्रत्यगृह्णात्' नाम्नि । २०. तं१. तं२. मे - प्रदानमिति ।
 २१. तं१. तं२. मे - त्वमिति । २२. मे - इति भावः ।

२६. आ. ८- इदमन्तरीत् । २७. इ- प्रहर । २८. ऋ- धा, गा- च । २९. इ. ऋ. जो.
 ना हा शो१- *प्रायेण । ३०. इ. ऋ. जो ना. हा- धृतानामि ।

काम्या दृष्टयः]

यद्विवि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो यज्ञमुदयच्छद्विष्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र
 हार्येनाह (५) मिदमस्मि तत् ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत् संधां तु सं दधावहै
 त्वामेव प्र विशानीति यन्मां प्र विशोः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत् त्वामेवेन्वीय

यत् । द्विवि । तृतीयम् । आसीत् । तेन । इन्द्र । यज्ञम् । उदिति । अयच्छत् । विष्वनुस्थित इति
 विष्णु - अनुस्थितः । स । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हा । येन । अहम् (५) । इदम् । अस्मि ।
 तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति । त्वी३ । इति । अब्रवीत् । संधामिति स-धाम् । तु ।
 समिति । दधावहै । त्वाम् । एव । प्रेति । विशानि । इति । यत् । माम् । प्रविशेरिति प्र-विशे ।
 किम् । मा । भुञ्ज्या । इति । अब्रवीत् । त्वाम् । एव । इन्धीय ।

यद्विवीत्यादि ॥ गतम् । येनाहमिदमिति । पूर्वं वीर्यकदेश एव वृत्रेण-द्राय दत्त, इदानीं
 वृत्रेणप्रदानमभ्युपगच्छति - येन वीर्येण अहम् इदं विश्वम् अस्मि तत् सर्वं ते १०
 दास्यामि इति । अब्रवीत् इन्द्र चादमितीत्यर्थः । अभ्युपगमे प्लुत । अथ वृत्रोऽब्रवीत्-
 संधा त्विति । त्व चाह च एकत्व प्रतिपधावहा इत्यर्थः । यद्वा- त्वी इति पर्यनुयोगे
 विस्मृतस्मरणे वा । सन् वीर्यं ते प्रदास्यामीत्युक्तम्, अत्र किंचिद्विस्मृत तद्विदानीं स्मृतमिति
 स्मृतिम् अभिनीयाब्रवीत् वृत्र एव-संधा त्विति तुशब्दो विशेषमाह । सर्वं वीर्यं ते
 प्रदास्यामि, किं तु आवा सदधावहै, त्वाम् एव अहं प्र विशानि यदीदं छभ्यते ततो १५
 वीर्यं दास्यते इति । 'गोपोर्ष पुष्पाति' इतिपत् एक सन्धाति सामान्यवचनो द्रष्टव्यः ।
 अयेन्द्रः अब्रवीत् यदा त्वं मा प्रविशे किम् इदानीं मा प्रविश्य त्वं मा भुञ्ज्याः यद्वा-किं

यदिति ॥ तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति- 'यद्विवि तृतीयमासीत् तेनेन्द्रो यज्ञमुदयच्छद्वि-
 विष्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहमिदमस्मि तत् ते प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्' इति ।
 येन वीर्येण अहम् इदं जगद्ग्यासत्वात् अस्मि तत् सर्वं ते प्र दास्यामि इति उक्तं इन्द्रोऽङ्गी- २०
 चकार । अङ्गीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः, अस्तु तथेत्यर्थः ॥

संधामिति ॥ तस्य वीर्यस्य प्रदानात् प्रामेवेन्द्रपुत्रयोः संधिं दर्शयति- 'संधा तु स दधावहै
 त्वामेव प्र विशानीति यन्मां प्रविशोः किं मा भुञ्ज्या इत्यब्रवीत् त्वामेवेन्वीय त्वं भोगाय त्वं प्र विशो-
 मित्यनब्रवीत् वं वृत्रः प्राविशदुदरं वै वृत्रः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो ए एवं वेद इन्वि क्षुषं भ्रातृव्यम्'
 इति ॥ तुशब्दो यत्तन्मदोपसद्भावद्योतनार्थः । तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामि, किं त्वन्यच्छेषं यत्तन्व्य- २५
 मस्ति । आवासुभौ संधानं करवाय । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते । हे इन्द्र, त्वाम् एव अहं

३३. मै छं- 'एव' नास्ति । ३४-२४ तं तं पं२- वृत्र एव शब्दो विशेषः । एकत्वं प्रति-
 पादावहा । २५-२५. मै- स्मृतम् । २६-२६. तं तं मै- ध्वेन एव । २७-२७. तं तं प्रविशामि ।
 २८. तं तं मै छं- यद्विदम् ।

३१. क.जो.ना.हा- ०प्यणिण । ३२. इ.क.जो.ना.हा- इत्युक्तवान् । ३३. ड हो१- 'वीर्यम्' ३०
 िति । ३४. आ- दास्यामीति । ३५. आ- तावदुभौ ।

काम्या इष्टयः]

यद्विष्णुरन्वतिष्ठत् विष्णवेऽसति प्रायच्छन् तस्माद्देन्द्रावैष्णवः हविर्भवेति (७) यद्वा इदं किं च तदस्मै तत् प्रायच्छद्वचः सामानि यज्ञपि सहस्रं वा अस्मै तत् प्रायच्छत् तस्मात् सहस्रदक्षिणम् ॥ १२ ॥

[प्रारण विष्णोर्वा इदमिदमह यो भूयैकविंशतिश्च ।]

यत् । विष्णु । अन्वतिष्ठतेत्यनु-अतिष्ठत् । विष्णवे । अति । प्रति । अर्पच्छत् । तस्मात् । ५
 ऐन्द्रावैष्णवमित्येन्द्रा-वैष्णवम् । हवि । भवति (७) । यत् । वै । इदम् । निम् । च । तत् ।
 अस्मै । तत् । प्रति । अयच्छत् । ऋचं । सामानि । यज्ञपि । सहस्रम् । वा । अस्मै । तत् ।
 प्रति । अयच्छत् । तस्मात् । सहस्रदक्षिणमिति सहस्र दक्षिणम् ॥ १२ ॥

[मत् २४३, कत् १२३]

यत् त्रिरित्यादि ॥ दानप्रतिग्रहयोरित्याद्या 'त्रिधातुश्च, वृत्तो दाता इन्द्र प्रतिग्रहीता ॥ १०
 तयो धातय दानानि 'धारणानि वा अस्येति त्रिधातुर्द्विप्रशेष, तत्सम्बन्धी याम त्रेधातुर्दीपम्
 इह तमेवेनोच्यते । यद्विष्णुरित्यादि । यस्मात् 'विष्णु इन्द्रम् 'अन्वतिष्ठत्, यस्माच्च 'विष्णवे
 इन्द्र 'अति 'प्र 'अयच्छत् 'तस्मात् 'ऐन्द्रावैष्णव 'हवि 'भवति ॥

यद्वा इति ॥ 'यत् किञ्चिदामानि दीपं विधत्ते 'ऋच 'सामानि 'यज्ञपि च,
 'ऋगादिनिमित्तमिति यावत्, 'तत् सर्वम् 'अस्मै इन्द्राय तदानीं वृत्त 'प्रायच्छत् । अत एव १५
 पूर्वानुवाजे दक्षिणामृताना हिरण्यदीना सामादिरूपेण वर्णना वृता । सहस्र वा इति । 'सहस्र
 दीपानि सहस्रप्रकार दीपं तदा 'प्रायच्छत् । 'तस्मात् सहस्रहिरण्यदक्षिणत्वमस्य पूर्वमुक्तम् ॥
 इति द्वितीये चतुर्थे द्वादशोऽनुवाक ॥

हविषरित्रया भिन्नस्य त्रिधातु नाम सप्तमम् । तयो धातयश्चतुष्पादरूपा मेदा यस्य द्वादशरूपाल
 पुरोडासस्य 'सोऽय त्रिधातु ॥ २०

यदिति ॥ तस्य 'हविषो ऽवासक्तदेवता विधत्ते - 'यद्विष्णुरन्वतिष्ठत् विष्णवेऽसति प्रायच्छत्
 तस्माद्देन्द्रावैष्णवश्च हविर्भवति' इति ॥ 'यस्मात् 'विष्णु अनुरत्नत्वेन स्थितस्तस्मै च 'विष्णवे धवमित्येन्द्रो
 ऽऽयादरेण 'प्रायच्छत् 'तस्मात् ऽवासक्तयोरिन्द्रावैष्णवोस्तत्र देवतात्वम् ॥

यदिति ॥ नियार 'प्रत्त तद्दीपैरूप हविर्वैष्णवरूपेण 'प्रसक्तसि- 'यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत् प्रायच्छद्वच सामानि यज्ञपि' इति ॥ २५

सहस्रमिति ॥ अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्या सप्त्याविधुमवति- 'सहस्र वा
 अस्मै तत् प्रायच्छत् तस्मात् सहस्रदक्षिणम्' इति ॥ यस्मात् सहस्रमेभिन्न दीपं दत्तवान् 'तस्मात्
 सहस्रदक्षिणाम् इदं' कर्म द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यनिरचिते माधवायै चदाश्रमकारो वृष्णपुरीक्षाकर्तारितयन्महिताभायै
 द्वितीयपाठके चतुर्थपाठके द्वादशोऽनुवाक ॥ १२ ॥ ३०

३३ तः तः तः- चारणानि । ३४ तः- स्वर्गादिनिमित्तम् ।

३३-३३ आऽपा सोऽयं त्रिधातु निरुपयातस्य, इष्ट-सोऽय त्रिधातु तस्य, सो ना- माऽय त्रिधातु
 यत् स्यात्तस्य, क-निधातुर्नैकस्या तस्य ह्य-निधातुयत् सस्या तस्य । ३-सोऽय त्रिधातु निरुपया
 तस्य' नास्ति, ह-सोऽय नितयस्य, होः-नितयस्य । ३४ इ क जो ऽ ना श्च हा हो-यस्मात्, षाणात् ।
 ३५-३५ उ होः यत्तदीय रूप हविर्भेदयस्येण । ३६ इ श्च हो-अतस्तस्मात् सहस्रहिरण्यदक्षिणाकम् । ३५

देवा वै राजन्याज्जायमानादविभयुस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त्स वा एपोऽ-
पोब्धो जायते यद्वाज्जन्यो यद्वा एपोऽनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरेद्यं कामयेत

देवा । व । राज-न्यात् । जायमानात् । अविभयु । तम् । अन्त । ए । सन्तम् । दाम्ना ।
अपेति । औम्भन् । स । वै । एप । अपो-ब्ध इत्यप उ-ब्ध । जायते । यत् । राजन्यं । यत् ।
५ वै । एप । अनपोब्ध इत्यनप उ-ब्ध । जायेत । वृत्रान् । घ्नन् । चरेत् । यम् । कामयेत ।

देवा वा इत्यादि ॥ १ अन्त गर्भ १ एप १ सन्त १ दाम्ना १ अप १ औम्भन् अपरुद्ध
शक्तिकम् १ अत्रधनन् । उभ उम्भ पूरणे ॥

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ॥

देवा इति ॥ अथ त्रयोदशेऽनुवाक ऐन्द्राबाह्वस्पत्य चरु विधातु प्रस्तौति- 'देवा वै राज
१ न्याज्जायमानादविभयुस्तमन्तरेव सन्त दाम्नाऽपौम्भन्त्स वा एपोऽपोब्धो जायते यद्वाज्जन्यो यद्वा एपो
ऽनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरेत्' इति ॥ 'राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकल्पेनेतरवैरिवदेवानपि हनिष्यतीति
मत्वा 'देवा भीता सन्तो गर्भमप्य एव स्थित' सन्त राजन्य शक्तिप्रतिबन्धलक्षणैः 'दाम्ना अपगतशक्तिको
यथा भवति तथा 'औम्भन्' शक्तिप्रतिबन्ध पूरितवन्त' । अत एव सर्वत्र लोके 'राजन्य प्रतिबद्ध
शक्तिक एव 'जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्तिक 'जायेत गर्भनिर्गमनमारभ्य वैरिणो 'मारयश्चैव लोके 'चरेत्' ॥

१५ यमिति ॥ इदानीं विधत्ते- 'य कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरेदिति तस्मा
एतमैन्द्राबाह्वस्पत्य चरु निर्वपेदेन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैव दाम्नोऽपौम्भान्मुञ्चति' इति ॥
'य' 'राजन्य प्रत्यध्वर्युरेव' 'कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽय जायता, सर्वत्र निवारवात् वैरिणो मारयश्चैव
चरयित्वा तस्येयमिष्टि । देवैरिवन्द्रस्य क्षत्रियस्य बृहदारण्यके समाभ्युत्तम्- "मान्येतानि देवशा
क्षयाणीन्द्रो वरुण सोमो रद" (बृ १ ४ ११) इति । तस्मान्ननुष्येषु 'राजन्य' 'तेन्द्र । "ब्रह्म दे

२० १ तर तर मै ल- ० शक्तिकाङ्गम् ।

१ इ- देव इति । २ अ इ उ जो ना पा हा- 'चरु' नास्ति । ३ इ- ० तिहत्वशक्तिं,
भ- ० तिषधशक्तिं, हो- ० शक्तिव्येऽयतर, इ- ० तिषधशक्तिव्येनेतर । ४-४. इ- शक्तिप्रतिबन्धकारित
वन्त । ५ अ आ उ जा पा हा- मारयद्विव ।

काम्या इष्टय]

राजन्त्यमर्नपोब्धो जायेत वृत्रान् घ्नश्चरेदिति तस्मा एतमन्द्रागार्हस्पत्यं चहं
निर्वपेदन्द्रो वै राजन्त्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनं (१) दाम्नोऽपोर्मनान्मुञ्चति हिरण्मयं
दाम् दक्षिणा साक्षादेवेनं दाम्नोऽपोर्मनान्मुञ्चति ॥ १३ ॥

[एतु द्वादश च ।]

राजन्त्यम् । अर्नपोब्ध इत्यनप-उब्ध । जायेत । वृत्रान् । घ्नन् । चरेत् । इति । तस्मै । एतम् । ५
एन्द्रागार्हस्पत्यमित्येन्द्रा-वार्हस्पत्यम् । चरम् । निरिति । वृषेत् । ऐन्द्र । वै । राजन्त्यं । ब्रह्म ।
बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । एनम् (१) । दाम्नं । अपोर्मनान्दित्यप उर्मनात् । मुञ्चति । हिरण्मयम् ।
दाम् । दक्षिणा । साक्षादिति स अक्षात् । एव । एनम् ।
दाम्नं । अपोर्मनान्दित्यप-उर्मनात् । मुञ्चति ॥ १३ ॥

[श्लोक २११२, काण्ड १२४]

१०

वृत्रानिति । वारकान् शत्रून् ॥

अन्वाहार्यमासाथ ^१हिरण्मय ^२दाम दद्यात् ॥

इति द्वितीये चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाक ॥

इति काम्या इष्टय समाप्ता

देवानां बृहस्पतिः ^१ (सैत २२९) ^२ इत्यन्यत्र श्रवणादबृहस्पतेर्ब्रह्मणानतित्वम् । अत एन्द्रा १५
वार्हस्पत्यचरौ निरुते सति ^३ एनम् ऐन्द्र राजन्त्य ^४ ब्रह्मणा बृहस्पतिमामर्त्येन ^५ दैविकान् उन्मिप्रतित्वव्यान्
मोचयति ॥

हिरण्मयमिति ॥ “अत्रोचिता दक्षिणा” विद्यते-“हिरण्मय दाम दक्षिणा साक्षादेवेन दाम्नोऽ
पोर्मनान् मुञ्चति” इति ॥ ^१ दाम रज्जु । बन्धके दामनि दचे सति प्रत्यक्षत एव बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयवर्षिताभाष्ये २०
द्वितीयकाण्डे चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदशोऽनुवाक

२. त१ त२-‘दाम’ नास्ति ।

६ इ जो ना-इत्यत्र, अ आ उ क पा हा-इत्यत्र । ७. हो-दैवगतिप्रति^०, श्व-दैविकोक्ति^०,
ड-देवी शक्ति प्रतिश्रवात् । ८-८ हा-अत्रोचिता दक्षिणा ।

नवौनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुपसाम्भिलग्रै ।
भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः ॥

नवोनव इति नव — नव । भवति । जायमान । अह्नाम् । केतु । उपसाम् । एति । अग्रै ।
भागम् । देवेभ्य । वीति । दधाति । आयति या यन् । प्रेति । चन्द्रमा । त्तिरति । दीर्घम् । आयु ॥

५ अथ याज्याकाण्ड वेधदेवम् । “ य पापयक्षमृहीत स्यात् तस्मा एतमादित्य चर निर्वपेत् ” (तस २ ३ ५) इत्यस्या पुरोऽनुवाक्या — ‘ नवोनव ’ इति त्रिष्टुप् ॥ अत्र चन्द्रगुणकीर्तनेन आदित्य एव स्तयते, ‘तेषा चन्द्रगुणानामादित्याधीन वात् । तथा हि चन्द्रो नामाय भास्वर मल्लिकटाहा मा । यथाहु —

“ सूर्योऽग्निमयो गोल चन्द्रोऽम्बुमय स्वभाजत स्वच्छ ” ॥ इति ॥ तस्मादस्य

१० दिवसक्रमरीचिसमाश्लेषेण भास्वरत्वं भवति । यथाहु —

“ भूग्रहमाना गोलार्धानि स्वच्छायया विवर्णानि ॥

अर्धानि यथासार सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते ” ॥ (आभ गोलपाद ५) ॥ इति ॥

तस्माच्चन्द्रमसो विष्व गोलार्धं सूर्याभिमुखं सदा चकास्ति । किं सर्वदा चकास्ति ? यदि चकास्ति विमिति नोपलभ्यते ? श्रूयताम्—अमावास्याया चन्द्रमस उपर्यादित्य, तदा तस्य

१५

उपोदशे चर प्रोक्त शक्तिस्तम्भनिवारक ॥

इत्थं काभ्येष्ट्यं समापिता । अथान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या उक्तश्या ॥

नवोनव इति ॥ तत्र—“ य पापयक्षमृहीत स्यात् तस्मा एतमादित्य चर निर्वपेत् ”

(तस्य २ ३ ५) इत्यत्र पुरोऽनुवाक्यामाह—‘ नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुपसाम्भिलग्रै । भागं देवेभ्यो वि दधा त्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः ’ इति ॥ आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणया चन्द्रा

२० भेदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा जायमान प्रतिदिनमुदय गच्छन् नवोनव भवति । सप्तमि पद्येऽनुवाक्यायुक्त, द्वितीयाया वगद्वययुक्त, इत्येव कणादृक्षवाभ्या प्रतिदिनं नृनत्वम् । चन्द्रवत् तदीप्तिरारण्यम् आदित्योऽपि प्रतिदिनं नृनतो भवति । स्वप्ने वृद्धिक्षवाभायेऽपि दक्षिणोत्तरदिग्भागे नृनत्वम् । य ए अदा वपु चिद, तस्मिन्नुत्ति मत्यरिदमिति जायमानवात् । उपर्या प्रमा यागताम् अमे उपक्रमे प्राप्यामुदयम् एति, तदनुरोधेन प्रावरशिहोयादीना प्रवृत्त देवेभ्य भागं वि दधाति । तारणश्रमवगदृक्षवपुदेतुरारिष्य इह कर्मण्यागच्छन् दीर्घम् आयु प्र ति रति प्रायेण ददायु ॥

१ नृ-उपगमा । २ मे-भास्वर । ३ म-‘करमि’ । ४ मे-भास्वरत्वम् । ५ १ १ २-‘दिग्’ ताति । ६ १ १ २-‘यदा । ७-७ ती १ २ मे-‘यदि चकास्ति’ ताति । ८ मे-‘तस्य’ ताति ।

३० १ ३-‘गताया । २ ३ १-‘चन्द्रावतारण्यम् । ३ आ-दीप्तिकारणया मे-‘दीप्तिरारण्यम् । ४ १-‘प्रदशरारण्योऽपि । ५ २-‘कर्मणि’ ताति । ६ २-‘या’ ।

काम्येष्टियान्पापुरोलुपाक्याः]

चन्द्रमस उपरि यद्विम्बार्धं तदशेषमत्रभासयति सतिता । "अथ चन्द्रमस" अभावात्स्योपलक्षितो
परिविम्बे" केन्द्राद्ययायया पश्चादादित्योऽवलम्बते तथातया चन्द्रमसो विम्ब "केन्द्रस्य परतोऽ
लम्बते" । तत्केन्द्रवशात् चन्द्रमसो विम्बार्धशेषमाभासयति" सतिता । यावदेवात्स्योपलक्षित
विम्बपरिध्यन्धरोऽवलम्बते तावत् चन्द्रमसो "विम्बमस्माभिरुपलक्ष्यते, "शेषमुपरिस्थितत्वात्
नोपलभ्यते सूर्याभिमुख भास्वरमपि, भूगोलविशेषवर्तिभिरस्मामिहपल्लुधुमयोगयत्वात् । तस्माद्यावत् ५
यावत् सवितृवराश्चिष्टमवलम्बते तावत् तावत् तिथिभेदेन शुक्रचन्द्र उपलभ्यते । तेनामी ज्योत्स्ना-
धितानात्रमासिनश्चन्द्रकराः तत्तद्विहितलावभासिनो भ्रमन्ति । यथा दर्पणोदरे जले वा
दिवाकरकराः समूर्च्छिता सन्तो गृहान्तर्गत तम क्षपयन्ति एव सवितृमरीचयोऽम्बुमये
स्वभावात्स्यमेऽपि चन्द्रविम्बे समूर्च्छिता नैश ध्वान्तमपध्वसयन्ति । तत्रायं विशेषः- "योऽय
चन्द्रविम्बप्रदेशः सवितृमार्गं ऋजुत्वेन व्यवस्थित स एव शुक्रः उपलभ्यते; तेन दक्षिणोत्तरयो
शृङ्गयो कालविशेषेणोन्नतिःशेष । सत्र यावद्यावत् सवित्रा विशिष्टो भवति तावत्तावच्छुक्र
प्रतिपद्भवति चन्द्रमसि सितिमा सवर्धते । कृष्णप्रतिपद्भवति असितिमा सवर्धते । एतावता
जायमान आप्यायमानः क्षीयमाण चन्द्रमा उपलभ्यते । उक्त च निरुक्ते- "तस्यैको रश्मिश्चन्द्र
मस प्रति दीप्यते " (निरुक्त २.६) इति । श्रूयते च- "सुपुन्न सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः"
(तैस ३.४७) इति । ननु कथम् अलमिते सवितरि चन्द्रश्चकास्ति ? नैष दोष - भूमेर्दूरेण १५
सूर्यमार्गं, तेनोपरिमुखाना सूर्यमरीचीना न व्यवधात्री भूतधात्री भवति । कृष्णपक्षप्रतिपदादिषु
चन्द्रमसो विम्बपूर्वभाग प्रत्यासन्नः सवितेति "पुरस्ताच्छुक्रमुपपद्यते । अत्र यदुक्त सौगतैः-
स्वत एव शुक्रस्य चन्द्रमस "सवितृसनिकर्षाद्वैवर्ण्यं भवतीति, तदयुक्त, "यत स्वभावतः शुक्रस्य
"सूर्यसनिकर्षः स्याच्चेत्" तदा शुक्रप्रतिपदादिषु चन्द्रमसो विम्बस्यापरमामे वैवर्ण्यं स्यात्,
सनिच्छेत्वात् तस्यापरभागस्य । ततश्चानाद्भुख" चन्द्रविम्बमुपलभ्येतेत्यल विस्तरेण" २०

एव यश्चन्द्रमा जायमान प्रादुर्भवन् शुक्रप्रतिपदादिषु आदित्यत्यार्चिणा प्रकाशमानः
नत्रोन्नव भ्रमति पुन पुन. अभिनव एव भवति प्रजानामाह्लादहेतुर्भवति । "अनुदात्त च"
(पा ८.१.३) इति द्वितीयो नवशब्द अनुदात्त । किं च- "अहा तिपीना केतु तदत्
केतयिता ज्ञापयिता । कित ज्ञाने । तिथिविभागहेतुत्वात् । उपसा रात्रीणाम् अग्रे गच्छति अग्रणीः
भ्रमति, रजनीना कर्तृत्वात् । यद्वा- अहा केतुः अहरवसाने शुक्रपक्षे प्रतीच्या दृश्यते, वृष्णपक्षे २५

१-२. तं१.तं२.मैलं - चद्रस्य । १०. मै४- "लघणीवम्" । ११-११. लं- केन्द्रम-
"यपरतोऽवलम्बते । १२. लं- "शेषमवभासयति । १३. मै- विम्बस्यार्धमसा" । १४. लं- शेषमुप-
स्थित" । १५. मै- यो य । १६. तं१.तं२.मै- परमुच्छुक्रमुपलभ्यते । १७. मै- सूर्यसंनि" ।
१८. मै- "यतः" नास्ति । १९-१९. मै४- सूर्यसनिकर्षात् वैवर्ण्यं स्यात् । २०-२०. तं१.तं२.मै-
"मुखः । २१. तं१.तं२.मै- अतिप्रसङ्गेन ।

तैस...४२

यमादित्या अशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥

यम् । आदित्या । अशुम् । आप्याययन्तीत्या प्याययन्ति । यम् । अक्षितम् । अक्षितयः । पिबन्ति ॥
तेन । न । राजा । वरुण । बृहस्पति । एति । प्याययन्तु । भुवनस्य । गोपा इति गो पा ॥

- ५ तु रात्रीणामवसाने प्राच्या दृश्यते । एवम् आयन् आगच्छन् अय देवेभ्यः भागं वि
दधाति तिथिविशेषेण निबधनत्वात् सर्वयागानाम्, आदित्यसन्निकर्षविप्रकर्षनिबन्धनत्वात् सर्वं
तिथीनाम् । सूर्याचन्द्रमसोर्हि परत्परसन्निकर्ष अमावास्या, विप्रकर्षं पूर्णमासीति । इत्यमहातु
भावोऽयं च द्रमा दीर्घम् आयु अस्य प्र तिरति वर्धयतु ॥ यद्वा - आदित्य एव च द्रमा
उच्यते, चन्द्रस्य माता निर्माता उत्पादक इति । “ गतिकारकयोरेषि ” (उ ६७६) इति अस्ति,
१० डिलात् टिलोप । स जायमानो दिनेदिने प्राच्याम् उच्यन् नयोनवो भवति सदोद्यन्नप्यपूर्वं इत्
भवति । अहा केतु दिवसकरत्वात् । उपसा रात्रीणाम् अप्रे अप्रतो गच्छति रात्रय एनमनु
धावन्ति । एवमायन् उच्यन् देवेभ्यो भागं विदधाति, आदित्यगत्यवीनत्वात् सर्वकर्मणाम् । एव
महानुभावंश्च द्रमसोऽप्युक्तवन्निर्माता आदित्य दीर्घमायुर्वर्धयत्विति ॥

तत्रैव याज्या ' यम् ' इति त्रिष्टुप् ॥ ' यम् ' अशुम् रदिमम् आत्मीयरदिमभूत सोमम्
१५ आदित्या आ प्याययन्ति वर्धयन्ति, ' यं च सोमम् ' अक्षितम् अविच्छिन्न सर्वेष्वपि पर्वण्डु
' अक्षितय अक्षीणा पित्रादय ' पिबन्ति, ' तेन सोमेन सह ' राजा देवराज वरुण च ' बृहस्पति
च ' आ प्याययन्तु ' हीयमान यजमान वर्धयन्तु ' भुवनस्य भूतजातस्य ' गोपा प्रशुतिप्रदा ॥

- यामिति ॥ तत्रैव थाज्यामाह - ' यमादित्या अशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति । तन्न नो
राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु भुवनस्य गोपा ' इति ॥ ' यं चन्द्रमसम् ' अय स्थिरभूतकलाप्रा
२० पशुष्टम् ' आदित्या बृहस्पते प्रतिदिनमेवैककलाप्रदानेन ' आ प्याययन्ति । ' किं च ' ' यम् ' अक्षितं
पूर्णमास्याम् ' अक्षीणमित्येव कल्पते प्रतिदिनं ' बहिरध्याद्वो देवा स्वयम् ' अक्षितय क्षयरहिता ' सस्त
' पिबन्ति एवैका कल्पमपक्षयन्ति । अल एव सोमोत्पत्तौ स्वयंत - ' प्रथमां पिबते धृष्टिः ' ' द्वितीयां पिबत
रधि ' ' इति । ज्योति नास्त्रप्रक्रियया ' एवादिस्वरदमय एव स्वयमक्षितय एवैकैकां वरुणां पिबन्त
एतादयन्ति । ' तन्न ' पात्रेण अयन्ते ' शान्तं दीप्यमान आदित्य ' वरुण ' बृहस्पतिः इत्येवमायं
१५ ' भुवनस्य गोप्यारो देवा ' न अस्माद् रोगप्रस्तान रोग निवार्य ' आ प्याययन्तु ॥

२२. तं १ तं २- मद्रामभावोऽयं । २३ तं १ तं २- ' वर्धयन्ति ' जातित । २४ तं १ तं २-
- इयमायम् ।

७-७ क-वीरुण । ८ आ क-अपीणारद्र । ९ आ क-वस्ययादय । १० आ- ' सन्त'
जाति । ११-११ आ- ' द्वितीयां पिबत रधि ' नास्ति । १२ इयं-इत्यादि । १३ हा-एवादितादयम् ।
३० १५ भ मा ठ पा- यत्रेण ।

कान्येदियान्यापुरोनुवाक्या]

प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रासि राजतोदीच्या वृत्रहन् वृत्रहाऽसि ।
यत्र यन्ति स्रोत्यास्तज् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यः ॥

प्राच्याम् । दिशि । त्वम् । इन्द्र । असि । राजा ।

उत् । उदीच्याम् । वृत्रहन्निर्ति वृत्र-हन् । वृत्रहेति वृत्र हा । असि ।

यत्र । यन्ति । स्रोत्या । तत् (१) । जितम् । ते । दक्षिणत । वृषभ । एधि । हव्यं ॥

“य कामयेतानाद स्यादिति तस्मा एत त्रिधातु निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेका-
दशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे” (तैस २ ३ ६) इत्यस्या प्रथमस्या पुरोनुवाक्या,
तृतीयस्याश्च याज्या- ‘प्राच्याम्’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘जितं ते’ इति तृतीयपादात् । हे इन्द्र,
त्वम् प्राच्या दिशि राजा स्वामी असि । उत अपि च उदीच्याम् अपि अधिराज
इत्येव । यत्स्व वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्य हन्ता असि मेघ हत्वा उदकेन जीवयसि जतर, हे
वृत्रहन् वृत्रासुरस्य हन्त । प्रदर्शनार्थं च दिग्द्वयोरपादान, सर्वात्वपि दिक्षु त्वमेव राजेति ।
कथं ज्ञायते इति आह- यत्र स्रोत्या नद्य यन्ति गच्छन्ति तत् सर्वं त्वया जितं
तत्र सर्वं ते जितं जय । सत्र च नद्यो यन्ति, तस्मात् सर्वासु दिक्षु त्वं राजासीति ।
“स्रोतसो निमापा ज्यङ्घ्यौ” (पा ४ ४ ११३) इति ज्य । किं च- वृषभ वर्षयिता
कामानाम् । हव्यं हविषा आराध्य । एव महानुभावस्त्व दक्षिणत एधि भोक्तुं भव । १५
हवमर्हतीति हव्यं । यद्वा- हरिर्हसि त्वं हरिं प्रतिब्रवीतु दक्षिणतो भव, दक्षिणतो हि
स्थापयित्वा अन्वाहार्णादि दीपते, यथा- “दक्षिणत एत” (आपश्रौ ३ ४ २) इति,
तद्वादिदं द्रष्टव्यम् ॥

प्राच्यामिति ॥ “य कामयेतानाद स्यादिति तस्मा एत त्रिधातु निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरोडाश
मेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे” (तैस २ ३ ६) इत्यत्र राजेन्द्रहविष्य पुरोनुवाक्यारूपा २०
स्वरादि-इहविषो याज्यारूपासु भयाकारासु च पठति- ‘प्राच्या दिशि त्वमिन्द्रासि राजतोदीच्या वृत्रहन्
वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति स्रोत्यास्तजितं ते दक्षिणतो वृषभ एधि हव्यं’ इति ॥ हे इन्द्र, त्वं प्राच्या
दिशि राजा अधिपति असि । अपि च, हे वृत्रहन्, उदीच्या वृत्रहा वैरिघातक असि । किं च
स्रोत्या नद्य यत्र यन्ति तत् सर्वं ते जितम् । नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति । अत्र सर्वत्र त्वं
जितय इत्यर्थः । किं च त्वं वृषभ कामाना वर्षयिता हव्यं होमयोष्य सत्रं दक्षिणत एधि आहव २५
नीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि ऋत्विगिभ्यैर्विदीपते ॥

२५-२५ तत्र तत्र मै- अपि च । *-[तत्र तत्र- हन्तादि नद्य यन्ति इत्ययं भागो
नास्ति ।] २६ तत्र तत्र मै- जन्तून् नास्ति । २७ मै- यत्र यत्र तत् । २८-२८ मै- हवि मान्ति (१)
हव्यं, तत्र तत्र तत्र- हवमर्हतीति हव्यं नास्ति । २९ तत्र तत्र मै- आहार्णादि ।

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति ।

विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽसत् ॥

इन्द्र । जयाति । न । परेति । जयाते । अधिराज इत्यधि-राज । राजस्विति राज सु । राजयाति । विश्वा । हि । भूया । पृतना । अभिष्टी । उपसद्य इत्युप सद्य । नमस्य । यथा । असत् ॥

- ५ अय प्रथमस्य याज्या, द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्या- 'इन्द्र' इति त्रिष्टुप् ॥ 'इन्द्र सर्वदा 'जयाति जयति' न तु कदाचिदपि 'परा' 'जयाते' पराजय न प्रतिपद्यते । लेट्या ङगम (पा ३४९४), " विपरान्या जे " (पा १३१९) इत्यात्मनेपदम्, " वैतोऽन्यत्र " (पा ३४९६) इत्यैकार । अपि च 'अधिराज अधिक राजमान, अधिकदीप्ति । 'राजसु' दीप्तिमसु च द्रादिषु मध्ये यो नाम कश्चिद्राजति त 'राजयाति तस्मादय जयतीति । ण्यत्वात्
- १० लेटि पूर्ववदाङगम (पा ३४९४) । किं च- 'विश्वा' 'पृतना' सप्रामान् 'अभिष्टी' आभिमुल्येनागच्छन्ती । इपेर्गल्यर्थवात् कर्तरि क्तिन्, " मन्त्रे वृष० " (पा ३३९६) इति क्तिन् उदात्तत्वम्, शकन्च्वादित्वात् पररूपत्वम् (पा ६१९४ वा ४) । इच्छतेर्वा, आभिमुल्येन आगन्तुमिच्छन्ती । ईदृशी सर्वा पृतना 'उपसद्य' 'भूया' भूयात् । " प्रथमत्वेन नति " । उपसीदती युपसद्य । " कृत्यल्युटो बहुलम् " (पा ३३११३) इति कर्तरि यत् । उपसदनम्
- १५ उपरोधनम् । पृष्ठचभावश्छान्दस । 'यथा' अयमिन्द्र सर्वे 'नमस्य' नमस्कार्य 'असत्' भवेत् । लेट्यङगम, पूर्वत्र " हि च " (पा ८१३४) इति निघाताभाव । उत्तरत्र 'यद्वृत्तयोगात्' (पा ८१६६) । " नम शब्दयोगात् " नमोरिवधित्रड० " (पा ३११९) इति वयच । तदत्तात् " अचो यत् " (पा ३१९७) । यद्वा- नमस्य नमस्कारार्ह । " तदहति " (पा ५१६३) इति छान्दसो यत् । तथा विश्वा पृतना अभिभवात्किति । यद्वा- यथा" विश्वा
- २० इन्द्र इति ॥ राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविष पुरोनुवाक्येत्युभयस्यास्य च पठति- 'इन्द्रो जयानि न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीरुपसद्यो नमस्यो यथाऽसत्' इति ॥ 'इन्द्र' सर्वत्र जयत्येव 'न तु वापि पराजयते, सर्वेषु 'राजसु' अधिको राजा भूयाः सर्वाङ्गान्यात् 'राजयाति, भराजामपि 'राज्यप्रदानेन राज्ञ्य संपाद्यति । किं च सर्वेषां राज्ञाम् 'उपसद्य' पारण्यो नमस्कारार्हश्च 'यथा' 'अमत्' येन प्ररतेणामि तथा 'विश्वा' 'पृतना' परकीयतेना 'अभिष्टी
- २५ अभिमविर्तु समर्थ 'भूयाः ॥

३०-३० ती१ ती२-प्रथमत्वेन नती, [मे-तलटिप्पण्याम्- 'प्रथमत्वेनानुगी] ; मे४- 'प्रथमत्वेन नति' नाति । ३१ ती१ ती२-यद्वृत्तयोगात् । ३०-३२. मे४- नम शब्दात् । ३३ ती१ ती२- 'यथा' नाभि ।

काण्डेष्टिपाण्यापुरोनुवाक्या]

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो वयक्षे रणाय ॥

अस्य । इत् । एव । प्रेति । ।रात्चे । महित्वमिति महि लम् ।

दिव । पृथिव्या । परीति । अन्तरिक्षात् ॥

स्वराडिति स राट् । इन्द्र । दमे । एति । विश्वगूर्त इति विश्व गूर्त ।

स्वरि । अमत्र । वयक्षे । रणाय ॥

पृथना अभिभूयात् । विद्यादिलिङि (पा ३ ३ १६१) शपो लृक् । तथा च सर्वैर्मस्यो भवेत्, तदनु रूप जयति, न च पराजयते, सोऽयस्मान् अनादान् करोत्विति ॥

अथ तत्रैव द्वितीयस्य याग्या, तृतीयस्य पुरोऽनुवाक्या-‘अस्येत्’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘अस्य एव इद्रस्य ।’ इत् इति पाटपूणे । ‘महित्व महत्त्व प्र रिरिचे’ प्ररिच्यते । प्रशब्दो धावर्धस्य १० निवृत्तिमाचष्टे, यथा प्रस्मरण प्रथानमिति । एव रेकनिवृत्ति प्ररेक पूरणम् । कुत प्ररिचिचे ? दिव पृथिव्या अन्तरिक्षात् च । परि उपरि । अध्यये परिशब्द । दिव पृथिवीम् अतरिक्ष च अतीत्य प्र रिरिचे । छान्दसो लिट् (पा ३ ४ ६) । ‘स्वराट् स्वायत्तदीप्ति, स्वय राजतीति स्वराट्, दमे दमत्रिपये दमचित्तव्ये स्वराट् । दमे ध्वि “नोदात्तोपदेशस्य” (पा ७ ३ ३४) इति वृद्धयनात् । विश्वगूर्त सर्गस्मिन् काले उद्गूये । दासीभारादिर्द्रष्टव्य १५ (पा ६ २ ४२), बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् “ बहुव्रीहौ विश्व सत्रायाम् ” (पा ६ २ १०६) इत्येतद्भवति । यद्वा-विश्वमायुधादिक गूर्तमुद्यत यस्येति बहुव्रीहि । “नसत्तनिपत्” (पा ८ २ ६१) श्वत्र गूर्तशब्दो निपातित । ‘स्वरि स्वराणीय कीर्तनीय । स्पृ शब्दे, “अच इ” (उ ५ ८८) इताप्रायय । ‘शोभनारिरित्यवग्रह नेष्यते । ‘अमत्र अमनकुशल शत्रुभञ्ज-

अस्येति ॥ अधिराजेन्द्रहविषो याग्या, स्वराडिन्द्रहविष पुरोनुवाक्येत्पुभयरूपामुच पठति- २० ‘अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिव पृथिव्या पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ विश्वगूर्त स्वरिरमत्रो वयक्षे रणाय’ इति ॥ इदेवेत्पुभय मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अपि च ननु चेत्यादिवक्षिपातसमुदायस्य कार्यत्वम् । प्र रिरिच इत्यत्र प्रशब्दोऽतिछान्दार्थं वर्तते । ‘अस्य इत् एव अस्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परित दिव पृथिव्या अन्तरिक्षात् च । प्र रिरिचे सर्वतो लोकाग्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः । किं च इन्द्र रणाय युद्धार्थम् आ वयक्षे आमिमुह्येन वदति सेना प्रापयति । कीटा इन्द्र ? ‘स्वराट् स्वयमेव २५ राजा न तु परतन्त्र । ‘दमे गृहे विश्वगूर्त विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तायुधतानि सेनासौ विश्वगूर्त । युद्धार्थं त्वरया निर्गतु गृहेऽप्युधतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्य रणभूमौवित्पर्य’ । स्वरितु परकीयसेना नामुपदि गन्तु ऋत्विजस्येति स्वरि । ‘अमत्र अमाद्रोगात् छुद्पादजदानेन प्रायत इत्यमत्र ॥

३४ मे- प्ररिच्यते । ३५ मे ल- शोभनारिरित्यवग्रह, पर-शोभनारित्यमनवदात् (?) ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।
ईशान(२)मस्य जगतः सुवर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥

अभीति । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धा । इव । धेनवः ॥

ईशानम् (२) । अस्य । जगत । सुवर्दशमिति सुव - दर्शम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषं ॥

५ नादिकुशल । मात्रारहितोऽमत्रो महानित्येके । अत्र पृषोदरादित्वात् स्वरूपस्वरादिसिद्धिः^{१६} (पा ६३ १०९) । एव महानुभावोऽयम्^{१७} इन्द्र^{१८} रणाय^{१९} आ^{२०} ववक्षे आभिमुख्येन बहति । उक्त कर्मणः सप्रदानत्वम् । बहेल्लेटि “ सिम्बडुल लेटि ” (पा ३ १-३४) इति सिप्, “ लोपस्त आत्मनेपदेषु ” (पा ७-१-४१) इति तलोप, “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७६) इति शप क्षु । मेधाना सप्रामोत्पादनेन वृष्टिमुःपाच प्रभूतान्नादिना अस्मान्नादान् करोविति ॥

१० अथ “ य इन्द्रियकामो वीर्यकाम स्यात् तमेतया सर्वपृष्टया याजयेत् ” (तैस २ ३ ७) इत्यस्या सर्पपृष्ठायामिष्टया प्रथमस्य “ यदिन्द्राय राथन्तराय निर्वपति ” (तैस २-३ ७) इत्यस्य प्रथमस्य हविष पुरोऽनुवाक्या, पृष्टस्य च याज्या—‘ अभि त्वा ’ इति पय्याबृहती, तृतीय पादस्य द्वादशक्षत्वात् ॥ हे^{२१} शूर विक्रान्त, इन्द्र त्वाम्^{२२} अभि^{२३} नोनुम आभिमुख्येनात्यर्थं नुम स्तुम । नौतेर्यङ्लुगन्तात् लट् ।^{२४} अदुग्धा^{२५} धेनव^{२६} इव यथा तावत्^{२७} वस्ते आभिमुख्येन^{२८}

१५ शब्दगन्ति । कीदृशम् ?^{२९} ईशानम् ईश्वरम्^{३०} अस्य^{३१} जगत जङ्गमस्य^{३२} तस्थुषः स्थावरस्य च^{३३} सुवर्दश स्वर्गाल्यस्य परममुखस्य द्रष्टारम् । स त्वमिन्द्रिय वीर्यं चात्मभ्य देहीति ॥

अप तस्यैव प्रथमस्य याज्या, “ इन्द्राय बार्हताय ” (तैस २-३ ७) इत्यस्य च पुरोऽनुवाक्या—‘ ऽमिन्द्रि ’ इति पूर्वमत् पय्याबृहती ॥ ‘ नर ’ इति तृतीयपादान्तः । हे^{३४} इन्द्र, त्वाम्^{३५} इत् त्वामेव^{३६} हवामहे आह्वयामः ।^{३७} वाजस्य अन्नस्य^{३८} साता सातौ^{३९} तन्निमित्तम्^{४०}

२० “ अस्मभ्य देहि वाजमिति ” त्वामेवाह्वयाम ।^{४१} कारव स्तोत्रत्वेन शिल्पिनः । “ वृषापाजि ”^{४२} (उ १) इत्युपप्रत्ययः । सने क्तिनि “ जनसनखना ” (पा ६-४-४२) इत्यात्वम्, “ सुपां

अमीति ॥ “ य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् तमेतया सर्वपृष्टया याजयेत् ” (तैस २-३ ७) इत्यत्र राथन्तराद्रहविष. पुरोऽनुवाक्या, रथन्तराद्रहविषो याजयेत्सुमपरुपाद्युष्टं पठति—‘ अभि त्वा इत् नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः सुवर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ’ इति । ‘ वानुषा’^{४३} धेनव. यथा वस्मान् प्रयादरेण हृग्मार्यं कुर्वन्ति तथा दे^{४४} शूर इन्द्र, रथाममितः^{४५} नोनुमः पुनः पुनः^{४६} स्तुमः । वीर्यां त्वाम् ?^{४७} अस्य^{४८} जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य^{४९} ईशानं^{५०} तस्थुषः स्थावरस्यापि^{५१} ईशानं^{५२} सुवर्दशं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारम् ॥

३६-३६. मै४- स्मृतेः । ३७. वी१, वी२-यपेऽपि, सं-यपेऽपि । ३८. मै४-वाजी-
मिगा । ३९-३९. वी१ वी२-देहि वाजममममिति ।

शान्देष्टियाज्यापुरोऽनुवाक्याः]

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्षतः ॥

यद्धार्य इन्द्र ते शतम् शतं भूर्मीस्तु स्युः ।

न त्वां वञ्चिन्सहस्रम् सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवम् ॥

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिमिति सत्-प्रतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्षतः ॥

यत् । धार्यः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूर्मीः । उत । स्युः । न । त्वा । वञ्चिन् । सहस्रम् ।

सूर्याः । अन्विति । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥

सुलक् " (पा ७.१.३९) इति सप्तम्या आकारः, " ऊतियुति " (पा ३.३.९७)
इत्यादिना किञ्च उदात्तम् । " हि च " (पा ८.१.३४) इत्याख्यातस्य निवाताभामः । " हि १०
यस्मात् वाजस्य "लाभाय "त्वाम् एवाह्वयामः, " यस्माच्च "वृत्रेषु अरिषु उपस्थितेषु " सत्पतिं
सता पाचारं विदुषां पाठयितारं "त्वाम् एवाह्वयामः "नरः सर्वेऽपि वय मनुष्या, यस्माच्च "त्वा
"काष्ठासु दिक्षु "अर्षत अरण्यतः उदकस्य च सात्ययं त्वामेवाह्वयामः, तस्मात् सर्वस्मादभिनत-
सपादनेन इन्द्रिय वीर्यं चात्मन्य देहीति ॥

अथ द्वितीयस्य याज्या, तृतीयस्य पुरोऽनुवाक्या- " इन्द्राय वैरूपाय " (तैस २.३. १५
७) इत्यस्य । ' यद् धार्यः ' इति पूर्ववत् गव्याश्रुहती । ' अनु ' इति तृतीयपादान्तः ॥ हे " इन्द्र,

त्वामिति ॥ शान्देष्टेन्द्रहविषो याज्या, वाहेतेन्द्रहविषः पुरोऽनुवाक्येत्यनुपकरूपानुर्थं पठति-
' त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्षतः ' इति ॥ हे " इन्द्र,
' कारवः वतारो वयं "त्वाम् "इष्ट त्वामेव "हवामहे आह्वयामः । किंनिमित्तम् ? "वाजस्य "साता अक्षस्य
दामनिमित्तम् । अत एव साताविति मसन्मन्ततया छन्दोगाः (सारं १.३.१.५.२) कवीयते । "वृत्रेषु वैरिषु १०
प्रासेषु "सत्पतिं सन्मार्गपालकं "त्वाम् आह्वयामः । "नरः मनुष्या वयं "काष्ठासु सर्वोऽपि दिक्षु "अर्षतः
मनुषेनामगानश्वान् पृष्ट्वा "त्वाम् आह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्माद्दीर्घप्रदानेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

यदिति ॥ वाहेतेन्द्रहविषो याज्या, वैरूपाय इत्यस्य पुरोऽनुवाक्येत्यनुपकरूपानुर्थं पठति- ' यद् धार्य
इन्द्र ते शतम् शतं भूर्मीस्तु स्युः । न त्वां वञ्चिन्सहस्रम् सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ' इति ॥ हे
" इन्द्र यद्यपि "गतं "धार्यः "स्युः श्लोकाः शतसययाका भवेयुः, अपि च मूसयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, १५
नयाऽपि शतसंख्यावैरुवास्तवविशेषैर्युक्ते "ते यावाश्रुष्विष्यौ "जातं त्वाम् "अनु "न "अष्ट जातमात्रं त्वाम्
"एष्वर्षेणानुकर्तुं न श्काणुवो न शक्यन्त इत्यर्थः । तथा यद्यपि "सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्तथाऽपि हे
"वञ्चिन् तेजसा त्वामनुकर्तुं "न क्षमन्त इत्यभिप्रायः ॥

४०. तै.तं.२.४- ' लाभाय ' नास्ति । ४१-४१. मे- यस्माच्चारिषुऽरिषोऽनुः मे- ' यस्माच्च
धनेषु अरिषु उपस्थितेषु ' नास्ति ।

पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपाव ह्यर्थाद्रिः (३) ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुपाव । ह्यर्थाद्रिः हरि-अश्च । अद्रिः (३) ।

सोतुः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । सुयत इति सु-यत् । न । अर्वा ॥

५ ते तव । यत् यद्यपि चाव बुलोका शत स्यु उत अपि च भूमि-भूमयोऽपि यद्यपि शत स्यु, तथापि हे वज्रिन्, रोदसी चावापृथिव्यौ त्वा जातम् जातमात्रमपि न अतु अष्ट नाश्रुवाते नानुव्याप्तत तवैश्वर्याधारत्वाय न पर्याप्ततः । तथा यद्यपि सहस्र सूर्या स्यु, तथापि ते त्वा तेजसा नान्वश्रुते । अश्रोते छान्दसे छडि वचनव्ययनेकवचनम्, शो छक्, “ बहुल छन्दस्यमाहयोगेऽपि ” (पा ६-४-७५) इत्यडभावः । यद्यपि शत चावः स्यु १० भूमयश्च, सूर्याश्च सहस्र, ये रोदसी ये च सूर्याः त इन्द्र नान्वष्ट । “ नपुसकमनपुसकेन ” (पा १-२-६९) इति नपुसकस्य शेषः, एकवचन च ॥

अथ तृतीयायाज्या, चतुर्थस्य “ इन्द्राय वैराजाय ” (तैस २-३-७) इत्ययं पुरोऽनुवाक्या- ‘ पिवा सोमम् ’ इति विराट् त्रिपदा । हे इन्द्र, सोम पिब, पीतध्याय सोम त्वा मन्दतु तर्पयतु । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिपु; न्यत्ययेन परस्मैपदम् । हे ह्यर्थाद्रि १५ हरिततुङ्ग, ते त्वदयं य सोमम् अद्रि-प्रावा सुपाव अभिपुतमान् । किं स्वयमेव? नेयाह-सोतु अभिपोतुः ऋत्विज । साधुकारिणि तृन् (पा ३-२-१३४, १३५) । तस्य बाहुभ्या

वैरूपेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपं ‘ कदा चन स्तरीरसि ’ इत्येया नाप्राऽऽ-मनात् किं तु शातान्तरवशात् व्याहृत्या । सा च प्रथमवाण्डे (तैसं १-४-२२) एव स्यात्वाता ॥

पिपेति ॥ वैराजेन्द्रस्य याज्या, शात्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति - ‘ पिवा

१० सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपाव ह्यर्थाद्रिः । सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ’ इति ॥ हे इन्द्र, त्वं सोमं पिब । स च पीत, सोमः त्वा मन्दतु त्वा हर्षयतु । “ हरिनामवा अश्वा ” यस्यासौ ह्यर्थाद्रिः, हे ह्यर्थाद्रि, ते त्वदयं अद्रिः उपाश्रुयवनाद्रिः पापाणः ‘ यं सोमं सुपाव अभिपुतवान् तं ’ पिपेति पूर्वप्रत्ययः । वाऽश्रोऽद्रिः ? सोतुः अभिपोतुर्ऋत्विजः बाहुभ्यां सुयतः सुपु नियमितः । अत एव नार्वा न ह्यर्थाद्रिर्नो नियमनाहितः सोमं यत्र यत्र पातयित्वा विनाशयति । तादृशं सोमं पीत्वा पीवं १५ देहीत्यभिप्रायः ॥

४२. मे-‘ हे ’ नाम्नि । ४३. तं१, तं२, मे, ल- ‘ जात ’ नास्ति । ४४. तं१, तं२, मे, ल- ह्यवहागम् ।

१५. क व - अण्वाहृत्या । १६-१६. अ. इ. उ. जो. ना. पा. शं. हा - नामवाक्यौ । १७ अ भा इ. उ. जो. पा - त्यम् । १८. क व शं हो१ - त्यर्थाद्रिः ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥
उदग्ने शुचयस्तव वि ज्योतिषा ॥

रेवती । न । सधमाद् इति सध माद् । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजा इति तुनि वाजा ।
क्षुमन्त । यामि । मदेम ॥

उदिति । अग्ने । शुचय । तव ॥ वीति । ज्योतिषा ॥

५

सह अभिपुपाव^१ । यद्वा- सोतुर्नाड्य्या^२ सुयत सुष्टु यन्त्रित, अत एव 'नार्वी नारणशील स्वकार्यकरणे सुप्रतिष्ठित । यद्वा-अत न अर्वा न पाप, कार्यकिरोधिवमेव पापम् । अतें "अन्येभ्योऽपि हस्यन्ते" (पा ३ २ ७५) इति धनिप् । ततस्तुष्टुस्वमस्म्यस्र अभिमत देहीति ॥

अथ चतुर्थस्य याज्या, 'कदा चन' इति सूत्रकारवचनात् (द्र आपथौ १९ २३ २, औथौ १३ २९), तैत्र पञ्चमस्य च "इन्द्राय शाक्यराय" (तैस २ ३ ७) इत्यस्य १०
पुरोनुवाक्या । पञ्चमस्य याज्या- 'रेवतीर्न' इति गायत्री, इयमेव षष्ठस्य च "इन्द्राय रैवताय" (तैस २ ३ ७) इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या । व्याख्याता चेयम्- "अन्वह मासा" (तैस १ ७ १३) इत्यत्र । रेवत्यो धनवत्य^३ सधमाद् सह माघनय । तुविवाजा बह्वन्ना सप्तद्वान्ना ना अस्माक^४ सन्तु अस्मादीया वा इद्रे सन्तु, ईददय सन्तु आपो गावो वा । यामि वय^५ क्षुमन्त कीर्तिमन्त मदेम भाद्येमेति ॥ १५

"यश्चक्षुष्काम स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदस्ये भ्राजत्यते पुरोडाशमष्टाकपाल सौर्यं चरुमग्नये भ्राजत्यते पुरोडाशमष्टाकपाल" (तैस २ ३ ८) इत्यत्र 'अग्नये भ्राजत्यते' इत्यस्य पुरोनुवाक्या- 'उदग्ने शुचयस्तव' इति गायत्री ॥ व्याख्यातेषु "त्वमग्ने रुद्र" (तैस

रेवतीरिति ॥ शाक्तेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्थुनवरुपासृच षडिति- 'रेवतीर्न सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजा । क्षुमन्तो याभिर्मदेम' इति ॥ रेवत्यो धनवत्य, 'सधमाद् अस्माभि सह मादयन्त्यो इर्षयुक्ता, 'तुविवाजा बह्वर्षोपेता स्याप न अस्माक स्वाभिनि इन्द्रे सन्तु अस्माक सुखाय तिष्ठन्तु । यामि अग्नि सह वय क्षुमन्त शब्दयन्त इन्द्र स्तुजन्त मदेम हृष्याम ॥

उदिति ॥ "यश्चक्षुष्काम स्यात् तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदस्ये भ्राजत्यते पुरोडाशमष्टाकपाल सौर्यं चरुमग्नये भ्राजत्यते पुरोडाशमष्टाकपालम्" (तैस २ ३ ८) इत्यत्राऽऽग्नये कर्मणि याज्यानु वाक्ययो प्रतीके दशैवाति- 'उदग्ने शुचयस्तव, वि ज्योतिषा' इति ॥ 'उदग्ने शुचयस्तव शुभ' १५ इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके (तैस १ ३ ३४) व्याख्याता । 'वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्नि' इत्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके (तैस १ २ १४) व्याख्याता ॥

४५-४५ त १ २ १ स- अग्ने सुखाय पर- अदि त्वा सुखाय । ४६ त १ २ २- सधमाद् नान्ति ।

१९ ड- हृष्यास ।

तैस ४२

—दु त्वं जातवेदसः ॥
सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥

उदिति । उ । त्वम् । जातवेदसमिति जात - वेदसम् ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ।

शोचिष्केशमिति शोचि - केशम् । विचक्षणेति वि - चक्षण ।

१.३.१४) इत्यत्र । तस्याः ॥ इह प्रतीकग्रहणम् । हे अग्ने, ते तव शुक्राः निर्मलाः शुचयः रश्मयः भ्राजन्तः राजन्तः उत् ईरते उद्गच्छन्ति तव । किं च तव अर्चय तेजासि ज्योतीषि ग्रहणक्षत्राणि भवन्ति । यद्वा— तवार्चयितार ज्योतीषि भवन्तीति ॥

तत्रैव याज्या 'त्रि ज्योतिषा' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि "कृणुष्व पाज." (तैस १.२.१४)

१० इत्यत्र व्याख्याता । प्रतीकमात्रमत्रास्या गृह्यते । अयम् अग्निः वृहता ज्योतिषा त्रि भाति त्रिभिर्भाति, विश्वानि च महित्वा माहात्म्यानि आविः कृणुते आविष्करोति । अदेवा अदेवनशीलाश्च दुरेवाः दु खेन गन्तव्याः मायाः प्र सहते प्रकर्षेणाभिभवतु । किं च शृङ्गे गोशृङ्गस्थानीये ज्वालेशिशीते निशितीकरोति । किमर्थम् ? रक्षसो विनाशार्थमिति ॥

अथ सौर्यस्य चरो. पुरोऽनुवाक्या— 'उदु त्वम्' इति गायत्री ॥ व्याख्याता चैव प्रहप्रथे (तैस १.४.४३) । प्रतीकग्रहणमिदम् । देव सूर्यं जातवेदस जाताना वेदिता देव कतत्र रश्मयः उत् वहन्ति विश्वस्य लोकस्य दृशे दर्शनार्थमिति ॥

तत्रैव पुरोऽनुवाक्या विकल्प्यते—'सप्त त्वा' इति गायत्री ॥ हे देव सूर्य, त्वा सप्त सर्पणशीलाः हरित. रसभरणा. रश्मय रथे रहसो रमन्तेऽस्मिन् आप इति वा, त्थे मण्डले वहन्ति । शोचिष्केश दीर्घरश्मि केशस्थानीया रश्मयः केशाः । हे विचक्षण प्रकाशक ।

२० उदिति ॥ सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—'उदु त्वं जातवेदसम्' इति ॥ तेषां प्रथमवाक्यस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता (तैस १.४.४३) ॥

रसतेति ॥ तत्रैव याज्यामाह—'सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्यं । शोचिष्केशं विचक्षण' इति ॥ हे सूर्य देव, त्वां सप्त हरित. अधा. रथे वहन्ति । कीदृशं त्वाम् ? शोचिष्केश लोचिषि दीप्यमानाः केशास्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षण इति सूर्यविशेषणम् ॥

४७. मै- तरया । ४८. मै- प्रतीकग्रहणमत्राण्या, मै४- प्रतीकमात्रमत्राण्याः । ४९. तै१.तै२. मै.१- शोम्परया । ५०. तै१.तै२- इयम् । ५१. मै४- ग्रहप्रकरणे । ५२. तै१.तै२- अथैव ।

वाग्देवियाज्यापुरांनुवास्या]

चित्रं देवानामुदगादनीक चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्युप (४) श्व ॥

चित्रम् । देवानाम् । अत्रिति । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्ने ॥

एति । अप्रा । धावापृथिवी इति धावा-पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सूर्यं । आत्मा । जगत् । तस्युप (४) । च ॥

५

चष्टिर्दर्शनकर्मा । विविध चष्टे पश्यतीति त्रिचक्षण । “ अनुदात्तेतश्च हलादे ” (पा ३ २ १४९) इति शुच् । स त्वमस्मन्य चक्षुर्देहीति ॥

तत्रैव याज्या- ‘ चित्रम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ चित्रं चायनीय सर्गलोकपूजित ’ देवाना रमोनामिन्द्रादीना “ वा ऋत्विजाम् ” “ अनीकं मुखस्थानीयं समूहस्थानीयं वा ” उत् “ अगात् उदच्छति सर्गोपकसमष्टिरूपत्वात् । किं च- चक्षुः स्थानीयं ख्यातिकरं वा मित्रादीनाम् । अयं १० देव “ धावापृथिवी धावापृथिव्यौ ” अन्तरिक्षं च “ आ ” अप्रा “ आपूरयति तेजसा । प्रा पूरणे, पुरुषव्यत्यय । “ जगत् जङ्गमस्य सर्गस्य ” तस्युप स्थावरस्य सर्वस्य “ आत्मा ” सूर्यं एकं प्रेक्षो ना सर्गस्य तस्मादात्मा, सर्गोपकारत्वात् । यद्वा- “ यथाय पुरथे । यथासावादित्ये । स एक ” (तैत् २ ८) इति दर्शनात् आत्मा सर्गस्य । अत्राचार्येण ‘ समानी याज्यानुवाक्ये भ्रत ” (तस २ ३ ८) इत्येतदनुसारेण “ उदग्ने शुचयस्तत्र, वि ज्योतिषा, उदु १५ त्य जातवेदस, चित्रं देवानाम्, “ उदग्ने शुचयस्तत्र, वि ज्योतिषा ” (द्व बौश्रौ १ ३ ३०) इति हविषा याज्यानुवाक्या, “ उदु त्य जातवेदस, सप्त त्वा हरितो रथे, चित्रं देवानाम् इति पिण्डान् प्रयच्छति ” (बौश्रौ १ ३ ३०) इति ॥

चित्रमिति ॥ तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह- ‘ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा धावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्युपश्च ’ इति ॥ ‘ चित्रं रक्षधेतादि २० विविधवर्णं ’ देवाना रमोनाम् “ अनीकं सैन्यसदृशं मण्डलम् ” उदगात् उदेति । कीदृशम् । मित्रादिदेवोप कक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुः स्थानीयम् । तन्मण्डलस्य “ सूर्यं ” जगत् जङ्गमस्य “ तस्युप ” स्थावरस्य “ च ” आत्मा । स लोकत्रयम् “ आऽप्रा सर्वं पूरितवान् ॥

५३-५३ मै- ऋत्विजा वा । ५४-५४ परमै- आऽप्रात् आपूरयति, मै- आ (प्रागा) पूरयति । ५५ तर् तर् मै ल- ‘ उक्तम् ’ नास्ति । ५६-५६ मै- ‘ उदग्ने शुचयस्तत्र वि ज्योतिषा ’ नास्ति । २५

विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुपन्तां युज्यं पर्यः ॥

विश्वे । देवा । ऋतावृध इत्यृत वृध । ऋतुभिरित्यृतु मि । हवनश्रुत इति हवन-श्रुत ।
जुपन्ताम् । युज्यम् । पर्यं ॥

अथ " वैश्वदेवीं सामग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम " (तैस २ ३ ९) इत्यस्या पुरोऽनु
५ वाक्या- ' विश्वेदेवा ऋतावृध ' इति गायत्री ॥ ' विश्वे ' देवा ' ऋतावृध ' ऋतस्य यज्ञस्य
सत्यस्य वा वर्धयितार । ष्यन्तात् क्विप्, " बहुलमन्यत्रापि " (उ १९०) इति णिल्क्,
" अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६ ३ १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ' हवनश्रुत आह्वानस्य
श्रोतार आह्वानप्रयोजनस्य कर्तार इति ' यावत् । ह्यतेर्लटि " बहुल छन्दसि " (पा ६ १ ३४)
इति सप्रसारणम् । ते ' ऋतुमि कालाग्र्यवै पर्वादिभि सह ' जुपन्ता सेवन्ता ' युज्य ' योग्य
१० ' पय पयसि ' चरुम्, अव एव वचनादिति ॥

तत्रैव याज्या- ' विश्वे देवा शृणुत ' इति त्रिष्टुप् ॥ हे ' विश्वे ' देवा, ' मे म ' इम
' हवम् आह्वान ' शृणुत । ' ये यूयम् ' अन्तरिक्षे ' स्थ, ' ये च ' उप समीपे पृथिव्या स्थ, ये च
दिनि चुलोके स्थ । ' ये च ' अग्निजिह्वा ' अग्ने जिह्वाया स्थिता ' हविर्भागार्हा । तास्व्यात्
ताच्छन्यम् । यद्वा- अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । छान्दसमन्तोदात्तवम् । ' उत ' वा अपि वा ये

१५ विश्व इति ॥ " वैश्वदेवीं सामग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम " (तैस २ ३ ९) इत्यत्र पुरोनु
वाक्यामाह- ' विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुत । जुपन्ता युज्य पर्य ' इति ॥ ' विश्वे ' देवा ' युज्य
योग्य ' पय क्षीरपन् सारभूत हवि ' जुपन्ताम् । कीदृशा देवा ? ' ऋतावृध ' ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्धयितार, ' ऋतुमि ' हवनश्रुत तैस्तेनैतुभिरपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतार ॥

विश्वे इति ॥ तत्रैव याज्यामाह- ' विश्वे देवा शृणुतेम हव मे ये अन्तरिक्षे य उप हवि
२० ष्ट । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आनवाक्सिन् बर्हिषि मादयश्चम् ' इति ॥ हे ' विश्वे ' देवा, ' मे सर्दीयम्
' इम ' हवम् आह्वान ' शृणुत । ' ये यूयम् ' अन्तरिक्षे ' स्थ अन्तरिक्षलोके स्थिता ' ये ' च ' उप समीपे
पृथिव्या ' स्थिता ये च ' हवि चुलोक स्थ, ' ये च ' अग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां ते अग्निजिह्वा
' अग्निद्वारेण हविष्य स्वीकर्तार ' ' उत ' वा अन्येऽपि वा ' यजत्रा यष्टव्या ते सर्वेऽपि ' अस्मिन्
' बर्हिषि यज्ञे ' आमस उपविश्य ' मादयश्च दृष्टा भवत यजमान हर्षयश्चम् ' ॥

२५ ५७ तै १ तै २- इत्यस्य । ५८ तै १ तै २ मे ८- ' यावत् ' नास्ति । ५९ मे ८- ' योग्ये '
इत्यस्यान्तरे ' युनि वापु ' । ६० मे ८- चर । ६१ तै १ तै २ मे- ' अग्निजिह्वा ' इत्यस्यान्तरे ' ये
च ' । ६२ मे- हविर्भाज ।

२० ष्ट- ' पय ' नास्ति । २१. ष्ट हो १- च यूयम् । २२. ष्ट- स्थ । २३-२३ हो १- अग्निद्वार
हविष्य स्वीकर्तार्यं ष्ट- अग्निद्वारा हवि स्वीकर्तार्यं । २४-२४ ष्ट- किं तु कालान्तरे यष्टव्या ते सर्वेऽपि पू
३० हवि ष्ट- ष्ट- पूर्यमान्य । भुवा च अग्निन् बर्हिषि यज्ञे आत्प उपविश्य मादयर्थं यजमान हर्षयश्चम् ।

शान्देष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

विश्वे देवाः शृणुतेम२ हवँ मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १४ ॥

[तद्गीशानुमद्रिस्तस्युपस्त्रिंशच्च ।] [देना मनुष्या देनासुरा अनुवन् देनासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्राग्ने गोभिश्चियत्रा नास्त देना वसव्या अग्ने मास्तमिति देवा वसव्या देना शर्मण्या मर्त्याणि त्वर्षा हतपुरो देवा वै रज्जयान्नमो नवधत्तुर्दश ॥] [देना मनुष्या प्रजा पुरार देवा वसव्या पतिद्विष्यादिदमस्म्यष्टाचकारिंशत् ॥] [देना मनुष्या मादयध्वम् ॥]

विश्वे देना । शृणुत । इमम् । हवँम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उपति । द्यवि । स्य ॥
ये । अग्निजिह्वा इत्यग्नि जिह्वा । उत । वा । यजत्रा । आसद्येत्या सद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि ।
मादयध्वम् ॥ १४ ॥

[मेघ कास]

१०

यजत्रा यजनीया पूजामात्रमान । ते सर्वेऽपि ययम् अस्मिन् बर्हिषि यज्ञे आसद्य आसिया मादयध्व तृप्यत । मद तृप्तियोगे चौरादिक, अनुदात्त, तृप्ताश्चास्माक ग्राम साधयतेति ॥

इति श्रीमद्भारतसंस्कृतमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयणख्ये द्वितीये काण्डे

चतुर्थे प्रश्ने चतुर्दशोऽनुवाक समाप्त ॥

१५

समाप्तश्च प्रपाठक ॥

अत्र विनियोगसमग्र—

“ आदित्येष्टौ नवो द्वे सु प्राच्यामित्यादिक त्रय (चाष्टक) स् ।

“ राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडानासमुद्भवे ॥ १ ॥

आग्नेय उपविज्यो द्व उदु त्य पातवेदसम् ।

सप्त चित्र त्रय सर्वे सप्तग्रहण्या उभे इमे ॥

विश्वे देवा इति प्रोक्ता मन्त्रा सप्तदशैव हि ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाक ॥

वेदाथस्य प्रप्रदेशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दयाद्विद्यानीधमहेधर ॥

२५

इति श्रीमद्विद्यानीधमहेधराचार्यविरचिते श्रीमद्भाष्यविरचिते यजुर्वेदभाष्ये श्रीवीरशुक्रमहाराजस्वाऽऽश्वपरिपालकेन
माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थ- प्रपाठक ॥ ४ ॥

६३ मैत्र- पूजनीया ।

३०

२५ अ उ जो पा हा- कामादिगुण । २६ उ १२-सप्तरोह ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्तीयोऽसुराणां

विश्वरूप इति विश्व-रूप । वै । त्वाष्ट्र । पुरोहित इति पुर - हित । देवानाम् । आसीत् ।
स्वस्तीयम् । असुराणाम् ।

अथ दर्शपूर्णमासब्राह्मण प्राजापत्य काण्ड, विश्वरूप इत्यादयः पठनुवाका । तत्राग्नी
षोमीयमेकादशकापाल पूर्णमासे त्रिधास्यन् तदर्थमर्थनाद प्रस्तौति- 'विश्वरूप नाम त्वष्टु पुत्र
'देवानां पुरोहित आसीत् । "पुरोऽव्ययम्" (पा १ ४ ६७) इति गतित्वात् "गतिर
नतर" (पा ६ २ ४९) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । 'असुराणां स्वस्तीय स्वसु पुत्र ।

- १० यस्य नि शसित वेदा यो वेदेभ्योऽरिह जगत् ।
निर्गमे समह चन्दे विद्यानीधमहेधरम् ॥ १ ॥
द्वितीयादित्यतुषान्तेखिभिरेतै प्रपाठकै ।
'उच्यता वान्येष्टयन्तासा प्रहृतिस्त्वय यथ्यते ॥ २ ॥
पौरोडागिनकाण्डे तु मन्त्रव्याख्यामीरितम्^१ ।
१५ विश्वयो मन्त्रयवदा यद्वय प्रनिपादिता ॥ ३ ॥
'तष्टेपविशयो घाच्या व्यात्येषा हीग्रमन्त्राणा ।
'सतोऽनुमाह्वण एवत्र यथ्यते पात्यद्वये ॥ ४ ॥
प्रपाठक पञ्चमेऽनुयायाद् द्वादश संरिपता ।
आप्ययं पूर्वपद्व^१ विधिरेशो विधिप्यते^१ ॥ ५ ॥
२० 'व्याप्यान हीग्रमन्त्राणा तद्विधि प्राय उच्यते^१ ।
सर्गाषोमीयविधौ^१ विधिन्त्राऽऽद्यपोर्द्वयो ॥ ६ ॥

विश्वरूप इति ॥ 'तत्र द्वितीयानुयायः पौरोडागीकतर्गाषोमीयपुरोडासं विधिमुष्णपुरोडासपत्र
सप्तमानुयायः त्रिधास्यन्तुषान्तेखिभिरेतै प्रपाठकै ।
३० 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्तीयोऽसुराणां
पौरोडागिनकाण्डे तु मन्त्रव्याख्यामीरितम् ।
विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्तीयोऽसुराणां
पौरोडागिनकाण्डे तु मन्त्रव्याख्यामीरितम् ।
विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्तीयोऽसुराणां
पौरोडागिनकाण्डे तु मन्त्रव्याख्यामीरितम् ।

दृष्टिविधानम्]

तस्य त्रीणि शीर्षाणिसन्तसोमपानं सुरापानं मुवाद्नु स प्रत्यक्ष देवेभ्यो
भागमवदत् परोक्षसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदीदृष्ट वै राष्ट्र वि पर्यावर्तयतीति

तस्य । त्रीणि । शीर्षाणि । आसन् । सोमपानमिति सोम पानम् । सुरापानमिति
सुरा पानम् । अनादंनमित्यञ्ज अदंनम् । स । प्रत्यक्षमिति प्रति अक्षम् । देवेभ्यः । भागम् ।
अवदत् । परोक्षमिति पर-अक्षम् । असुरेभ्यः । सर्वस्मै । वै । प्रत्यक्षमिति प्रति अक्षम् ।
भागम् । उदति । यस्मै । एव । परोक्षमिति पर-अक्षम् । वदति । तस्य । भाग । उदित ।
तस्मात् । इन्द्र । अविभेत् । ईदृष्ट । वै । राष्ट्रम् । नीति । पर्यावर्तयतीति परि आवर्तयति । इति ।

“स्वसुष्ट” (पा ४ १ १६३) इति छ, ईयादशब्ध (पा ७ १ २) । “तस्य सोमपानादीनि
“त्रीणि शीर्षाणि आसन् । “शीर्षच्छन्दसि” (पा ६ १ ६०) इति शीर्षादिश । सोम १०
पीयते अनेन इति कारणे ह्युट् । एव सर्वत्र । “स देवेभ्यः प्रत्यक्षं भागम् अवदत् यूयमेव
भागार्हा इति देवाना सनिधी देवानवदत् । प्रत्यक्षपरोक्षशब्दौ व्याख्यातौ (तैस १ ७ ३) ।
असुरेभ्यः तु परोक्ष भागमवदत्, स्वधीयत्वात्, तेषामसनिधावेवासुरा भागार्हा इत्यवदत् । अथवा
कुर्वतोऽस्य दुष्टाभिप्रायत्वमस्तीत्याह- सप्रेस्मा इति । यस्मै भाग दास्यन् भवति तस्मै सर्वस्मै
“प्रत्यक्षं भागं वदति लौकिका । एवमेव सर्वमर्हसि इति सनिधा अपहृदया एव १५
वदति । तस्मात् यस्मै एव परोक्षं वदति असनिधा स्वयमेव भागभोवत्त्वेन बहु भयते
“तस्य भाग उदित उक्त उद्गत सुनिश्चित इति यावत्, अत्रोऽनुक्तप्राय । यद्वा-
हस्तस्यप्राय । “कर्मोक्तो धनोऽत उदार (पा ६ १ १५९) इति भागशब्द
अतोदात्त । तस्मात् तथा कुर्वतो विश्वरूपात्, इन्द्र अविभेत्, ईदृष्ट इन्द्रशामाचरण
“राष्ट्रम् अपि अस्ताकामपि वि पर्यावर्तयति अस्मत्तोऽपहृत्य असुरेभ्यो दास्यतीति ॥ २०

“बहुवरूपत्वम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वह पुत्र स देवाना पुरोहित न तु शरीरसम्बन्धी, असुराणा तु
भानिवेव । स च सार्विकम् शिरसा सोम नियति । “राजसेन अन्नमसि । “तामसेन सुरा पिबति ।
“स च यज्ञमण्डमेतु गात्रा तर्षेणा शीघ्रप्रत्यक्ष यथा भवति तथा देवेभ्यः इविभोक्तो पुत्र इति “वदति ।
सर्वेषा परोक्ष तथा भवति तथा इहस्ये ऋत्विग्भि तद् अथ हविर्भाग असुरेभ्यः एव युक्त

१ मै-पीयते । * [समाधित पाठ, मै-सुदितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु “अप्रत्यक्षम्” इति ।] । २५
२-० मै-वदति लौकिक । ३ मै-अहृदया । ४ त इतरतैमैल-भागमाचरणेन । ५ पर-
ल-तस्मात् । ६-६ त इतरतै-राष्ट्रनाम पिठ । ७-७ त इतरतै अस्मात् ता प्रायिवत्वा ।

१. आ छ-विश्वरूपत्वम् । १० छ-सार्विकम् । ११ छ-हो-राजम् । २०
छ-हो-तामम् । १३ छ-वक्ति । १४ आ-“एव”नास्ति ।

तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत् सोमपानं (१) मासीत् स कृपिञ्जलोऽभवद्यत्
सुरापानं स कलविङ्को यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्
तां संवत्सरम्विभक्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्ति

तस्यै । वज्रम् । आदाये यां दायं । शीर्षाणि । अच्छिनत् । यत् । सोमपानमिति सोम पानम्
५ (१) । आसीत् । स । कृपिञ्जल । अभवत् । यत् । सुरापानमिति सुरा पानम् । स ।
कलविङ्क । यत् । अन्नादनमियन्न अदनम् । स । तित्तिरि । तस्यै । अञ्जलिना ।
ब्रह्महत्यामिति ब्रह्म हत्याम् । उपेति । अगृह्णात् । ताम् । संवत्सरमिति स वत्सरम् । अविभ ।
ताम् । भूतानि । अभीति । अक्रोशन् । ब्रह्महन्ति ब्रह्म हन् । इति ।

तस्येत्यादि ॥ गतम् । कृपिञ्जल 'अपाञ्चाति (१) । 'कलविङ्क चटकविशेष ।
१० 'तित्तिरि 'चिच्चिदिति 'कटुकरावीति । अञ्जलिनेति । 'बुद्धिपूर्वकृतवल्यापनार्थम् अञ्जलि
ग्रहणम् । 'तस्य इति सबन्धसामान्ये षष्ठी, तसबन्धेन 'उचिता ब्रह्महत्येति । तस्य वधेनेति वा
सामर्थ्याद्धम्यते । " हनस्त च " (पा ३ १ १०८) इति हन्ते क्यप् । तामिति । अहत्
प्रायश्चित्त एव 'ता 'ब्रह्महत्या 'संवत्सर भूतपान् । 'ब्रह्महन् 'इति ब्राह्मण हतवानिति,
किंरूपमिदं तवेति 'त 'भूतानि भूतजातायनिन्दन् । यद्वा- तस्याभिमुखे स्थित्वा भूतानि
१५ ब्रह्महन्तियाक्रोशमकुर्वन् । तत 'स इन्द्र 'पृथिवीम् 'उप 'असीदत् 'उपसन आह' अस्या

'अतस्तानोयोद्दिश्य प्रयच्छत 'इत्येव वदति । तेषामृत्विजा तस्मिन् परोक्षवादे विश्वास उत्पन्न । तस्य
परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तत्राव भाग इति 'सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्सनीपे सर्वे
'वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावात् 'स उदितो भवति ' । 'परोक्ष यदर्थं तु भाग उच्यते 'तस्य एव
'भाग 'हृदयपूर्वकत्वात् 'उदित भवति । एव वृत्तान्तं धृत्वा 'तस्मात् विश्वरूपात् 'इन्द्र 'अविमेत् ।
२० विमिति ? 'इन्द्रा स्वामिद्रोही सर्वथा कालान्तरे ' 'राष्ट्रं जि 'पयौवर्तयति 'इति । असत्तोऽपनीया
सुरेभ्य समर्पणं विपर्यवृत्ति । तत तस्य द्रोहिण शिरसु क्षिप्त्वे तु तानि शिरासि पक्षिप्रयरूपेणोत्पन्नानि ॥
तस्येति ॥ तस्येन्द्रस्य प्रत्ययाय जापवाद् च दर्शयति- 'तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात् तार
मयम्परमविभक्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्ति ' इति ॥ 'तस्य 'असुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या
ताम् 'अञ्जलिना स्वीचकार । पापिना शिक्षायामीश्वरेण नियुक्ताना धमचिप्रगुसादीना पुरतोऽञ्जलिं हृत्वा

२५ ८ मेर- अपाक्याती (१) । ९ तं १ तं २ तं ३- कृपिञ्जल । १० मेर- तिरश्चिदीनि (१)
११ मेर- कटुक रायी । १२ मेर- बुद्धिपूर्वकत्वात्, तं १ तं २ तं ३- 'श्रुतत्वशापार्थम्, तं २ तं ३-
'शापार्थम् । १३ मे- आरामा, ए- आरामने । १४-१५ तं ३- 'उपसन्न आह' नास्ति ।

२५ इ- इति तत्त्वज्ञाने चोद्दिश्य अउपा- इति तत्त्वज्ञाने योद्दिश्य, जो नाहा- इत्यनस्ताने ।
१६ आ- इति स एतं । १७-१७ ऋष्टि- तत्त्वज्ञानम् । १८ ऋष्टि- हो १- हृदयपूर्वकम् । १९-१९
३० आ- ईदृक्स्वामिद्रोहं गर्भमा वृत्वा, ऋष्टि- हो- ईदृक्स्वामिद्रोही । २० ऋष्टि- हो १- विभक्त्यर्थम्

इष्टिविधानम्]

स पृथिवीमुपासीदस्वै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणौ खातात् परामन्त्रिष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते (२) संवत्सरादर्षि रोहादित्यब्रवीत् तस्मात् पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै खातमर्षि रोहति वारंवृत्तं ह्यस्यै

स । पृथिवीम् । उपेति । असीदत् । अस्यै । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म-हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति । गृहाण । इति । सा । अत्रोत् । वरम् । वृणौ । खातात् । परामन्त्रिष्यतीति पुरा-मन्त्रिष्यती । मन्ये । तत । मा । परेति । भुवम् । इति । परा । ते (२) । संवत्सरादिति स-वत्सरात् । अपीति । रोहात् । इति । अब्रवीत् । तस्मात् । पुरा । संवत्सरादिति स वत्सरात् । पृथिव्ये । खातम् । अपीति । रोहति । वारंवृत्तमिति वारं-वृत्तम् । हि । अस्यै ।

ब्रह्महत्यायाः 'तृतीय भाग' प्रति 'गृहाण' इति । "पूर्णाद्भागो तीयादन्" (पा ५ ३ ४८) इति स्वार्थिकोऽप्रयय । पष्ठर्थे चतुर्थी (पा २ ३ ६२ वा १) । स्तेपादि । किं वृणौ । १० प्रातकाले छेत् (पा ३ ३ १६३) । "खातात् भूमे" यत्र मृद खनति, परामन्त्रो विनाश परामन्त्रिष्यामीति 'मये, 'तत निमिच्छात् अह' मा 'परा' भुवम् इति । अथेद्र 'अब्रवीत्-सत्त्वरसमाप्ते प्राक् तत्र खातम्' अपि 'रोहात् विरोहति । "ल्लेढाबागम" (पा ३ ४ ९४) तस्मादित्यादि । गतम् । "वारोऽभिमतवरलाभ । तत 'तृतीय' प्रति 'अगृहात् पृथिवी ब्रह्महत्याया ॥

१५

निर्भय सन् ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव हृतेत्येवमङ्गीचकारत्यर्थे । प्रायश्चित्तमकृत्वा 'सवत्सर निरन्तर' ता ब्रह्महत्यामङ्गीकृत्यैव तस्मै । आत्मतत्त्वज्ञानेन पापलेपाभावादीत्यभावस्त्वस्य युक्त । अत एव कौपीतकिन इन्द्रवाक्यम् 'एवम् क्षामन्ति - "यन्मा विजानीयात् । त्रिशीर्षेण त्वाग्रमहनम् । अस्तुंस्तान् यतीन्सालावृषेभ्य प्रापच्छम्" (कौड ३ १) इत्यादि । दुरितमापेऽपि सर्वप्राणिन 'तम् इन्द्र' मब्रह्म' इति एव सर्वोध्यामितस्तस्याऽऽकोश कृतवन्त ॥

२०

स इति ॥ ततस्तस्य जनापवादस्य परिहारायेन्द्रेणानुष्ठितम् 'उपायविशेष दर्शयति- 'स पृथिवीमुपासीदस्वै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणौ खातात् परामन्त्रिष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवमिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत् तस्मात् पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै खातमर्षि रोहति वारंवृत्तं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृहात् तत् स्वकृतमिष्टिणमभवत् तस्मादाहितमिष्टिणा देव स्वकृत इष्टिणे नात्र स्वेद्ब्रह्महत्यायै श्लेष वर्ण' इति ॥ 'उपासीदत् उपेक्ष प्रार्थितवान् । 'खातात्' परामन्त्रिष्यन्ती मन्ये, जना स्वेच्छया तत्र मत्र भूमिं खनन्ति तदुपवृत्तान् पराभूत्वा पीडिता मन्त्रिष्यामीति मनसा चिन्तयामि । खातप्रदेश "संप्रणमन्तरेण पाशुप्रक्षेपात् लृणाशुपचेवां' अपि 'रोहात् पूरितो भूयादिति धर । तदिदम्

१५

१५-१५ मैत्र- खात शब्द तत्र- खातात् भू । १६-१६ तं तत्स मैत्र- वरे दित यण्णाल । २१. आ- 'ताम्' नास्ति । २२ आ ड- एत्त् । २३ ड- उपायम् । २४ श्- सवत्सरमात्रे, क ड होर- सवत्सरमात्रे ।

३०

तैस ५४

तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिरीणमभवत् तस्मादाहिताग्निः
श्रद्धादेवः स्वकृत इरीणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासीददस्यै
ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तैऽब्रुवन् वरं वृणामहे वृकणात् (३) पराभवि-
ष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याव्रथनाद्भो भूयांस उचिष्टानित्यव्रवीत्

- ५ तृतीयम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णात् । तत् । स्वकृतमिति स्व कृतम् ।
इरीणम् । अभवत् । तस्मात् । आहिताग्निरित्याहित अग्नि । श्रद्धादेव इति श्रद्धा देव । स्वकृत
इति स्व-कृते । इरीणे । न । अवेति । स्येत् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म हत्याय । हि । एष ।
वर्ण । स । वनस्पतीन् । उपेति । असीदत् । अस्यै । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म हत्यायै । तृतीयम् ।
प्रतीति । गृह्णीत । इति । ते । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहे । वृकणात् (३) । पराभविष्यत् इति
१० परा भविष्यत् । म्यामहे । तत । मा । परेति । भूम । इति । आव्रथनादित्या व्रथनात् ।
व । भूयांस । उचिष्टि । तिष्ठान् । इति । अब्रवीत् ।

तदित्यादि ॥ स्वेनैव कृतेन कारणातरेण कृत स्वकृतम् । “तृतीया कर्मणि” (पा ६
२ ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इरीणम् उपरम् । श्रद्धादेव धार्मिक वन अव स्ते
न वसेत् । कश्चिदाह— श्रद्धावान् यष्टुक श्रद्धादेव स स्वकृते इरीणे देवयजनाध्ययमान न
१५ कुर्यादिति । अत्रैव हेतु — ब्रह्महत्याय हि एष वर्ण इति ॥

स वनस्पतीनित्यादि ॥ गतम् । वृकणादिति । छिन्नात् तदवयवात् । वृते निष्ठाया
“ ओदितश्च ” (पा ८ २ ४५) इति निष्ठानत्व, तस्यासिद्धत्वात् “ स्को सयोगाद्योन्ते च ”
(पा ८ २ २९) इति सलोप, “ खरि च ” (पा ८ ४ ५५) इति चर्त्तम् ॥

अस्यै वारिवृतम् अस्या पृथिव्या रातपरुणं वरेण लब्धम् । पृथिव्या स्वीकृतवृत्तीयो ब्रह्महत्याया माग
२० न्वृत्तम् इरीणम् अभवत्, इतच्छत आनीय प्रक्षिप्त न भवतीति स्वत मिदमूपरसेप्रमासीत् ।
यस्मादिरीणं ब्रह्महत्याया स्वरूपं तस्मात् आहिताग्निं श्रद्धादेव तस्मिन् इरीणे कदाचिदिति न
विष्टेत् । यदा— “ देवयजनत्वेन नाध्ययस्येत् ” । अत्रैव देशो यस्यासौ श्रद्धावानित्यर्थः ॥

र इति ॥ एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमुच्यते । भागातरस्य तं दानंयति— स
वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तैऽब्रुवन् पर वृणामहे वृकणात् पराभविष्यन्तो
२५ मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याव्रथनाद्भो भूयांस उचिष्टानित्यव्रवीत् तस्मादाव्रथनात् वृकणात् भूयांस

१७ तै १ तै २- यष्टव । १८ तै १ तै ९- प्रथराणदिति ।

२१ अ इ उ पा हा- प्रणिगे २२ ट-भगीति किन्तु । २७-२७ हो १- अदेयपत्रनत्वेन
ताकपे १ । १८ भा- अरलय ।

इदिविधानम्]

तस्मादात्रथनाद्बुधानां भूयांसु उतिष्ठन्ति वारं वृत्तं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्य-
गृह्णन्स निर्यासोऽभवत् तस्मान्निर्यासस्य नाशयै ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव
लोहितो यो वाऽऽवशनान्निर्येषति तस्य नाऽऽशयं (४) काममन्यस्य स स्त्रीप-
सादमुपासीदस्वै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अनुवन् वरं वृणामहा
ऋत्विवात् प्रजा विन्दामहै काममा विजंनितोः सं भवामेति तस्माद्विवात् स्त्रियः प्रजा ५

तस्मात् । आत्रथनादित्या-त्रथनात् । बुधानाम् । भूयांसु । उतिष्ठति । तिष्ठन्ति । वारं वृत्तमित्ति
वारं वृत्तम् । हि । एयाम् । तृतीयम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णन् ।
स । निर्यास इति नि-यास । अभवत् । तस्मात् । निर्यासस्थेति नि-यासस्य । न ।
आशयम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म हत्यायै । हि । एष । वर्ण । अथो इति । खलु । य । एव ।
लोहित । य । वा । आत्रथनादित्या ब्रथनात् । निर्येषति नि-येषति । तस्य । न । आशयम् १०
(४) । कामम् । अशयम् । स । स्त्रीपसादमित्ति स्त्री-ससादम् । उपेति । असादत् । अस्यै ।
ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म-हत्यायै । तृतीयम् । प्रतीति । गृह्णीते । इति । ता । अनुवन् । वरम् ।
वृणामहै । ऋत्विवात् । प्रजामिति प्र जाम् । विन्दामहै । कामम् । एति । विजंनितोरिति
वि-जंनितो । समिति । भवाम् । इति । तस्मात् । ऋत्विवात् । स्त्रियः । प्रजामिति प्र जाम् ।

‘अथो खलु । अस्ति पक्षान्तर, ‘लोहित लोहितवर्ण ‘य वा ‘आत्रथनात् ‘निर्येषति १५
निर्गच्छति । येष प्रयत्ने, अनुदात्तोत् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अन्यत्येति । अलोहितस्य अनात्रथ
नान्निर्गतस्य ‘तस्य निर्यासस्य ‘कामम् आशय न आशय वा । काम्यत इति कामम् ॥

स स्त्रीपसादमित्वादि ॥ सिय सह सीदन्त्यस्मिन्निति स्त्रीपसाद स्त्रीसमूह । छान्दस
साहितिक प यम् । ऋत्विवादिति । ऋतु प्राप्नोऽस्येति ऋत्विगम् आर्त्विगम् उच्यते । ‘ छन्दसि

उतिष्ठन्ति वारं वृत्तं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स निर्यासोऽभवत् तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽशयं ब्रह्महत्यायै १०
ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वाऽऽवशनान्निर्येषति तस्य नाऽऽशयं काममन्यस्य इति ॥ ‘बुक्णात्
छेदनात् । ‘आत्रथनात् छिन्नप्रदेशात् ‘भूयास बह्वक्षुरा उतिष्ठन्तिवति वरं । बुक्णात्तत्त्व घर्नाभूतो
रस ‘निर्यास । ब्रह्महत्याया स्वरूपत्वात् ‘निर्यासस्य स्वरूप ‘न ओज्य भवति । अपि च पक्षान्तरात्तत्त्व,
न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्ध किं नु ‘‘य लोहितवर्ण ‘य च ‘छिन्नात् बुक्णात्प्रदेशाच्चिगंतल्लदेवोभयं
निषिद्धम् । ‘अशयं नु निर्यासस्य स्वरूप ‘‘कामम् आशयम् इच्छाया सत्त्वामशितु योग्यम् ॥ १५

स इति ॥ त्रिषु ब्रह्महत्यामार्गेषु द्वयो परिहारमुक्त्वा ‘भवतिष्टस्य परिहार दर्शयति-‘स
स्त्रीपसादमुपासीदस्वै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता अनुवन् वरं वृणामहा ऋत्विवात् प्रजा

१९ मै-‘तस्य’ नास्ति तत्र-तस्य अस्ति च ।

२० क हा-‘य’ नास्ति । ३० आ-छिन्न । ३१ आ हा-‘कामम्’ नास्ति । ३२ आ-‘तृतीयस्याय’ ।

विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारैवृत्त- ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्य-
 गृह्णन्ता मलवद्वासा अभवत् तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत् (५) न सहाऽऽसीति
 नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्यऽऽस्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव
 स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति

- ५ विन्दन्ते । कामम् । एति । विजनितेरिति वि-जनितो । समिति । भवन्ति । वारैवृत्तमिति
 वारै-वृत्तम् । हि । आसात् । तृतीयम् । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म हत्यायै । प्रतीति । अगृह्णत् ।
 सा । मलवद्वासा इति मलवत् वासा । अभवत् । तस्मात् । मलवद्वाससेति मलवत्-वाससा ।
 न । समिति । वदेत् (५) । न । सहा । आसीत् । न । अस्या । अन्नम् । अद्यात् । ब्रह्महत्याया
 इति ब्रह्म-हत्यायै । हि । एषा । वर्णम् । प्रतिमुच्येति प्रति-मुच्ये । आस्ते । अथो इति । खलु ।
 १० आहु । अभ्यञ्जनमित्यभि-अञ्जनम् । वाव । स्त्रियाः । अन्नम् । अभ्यञ्जनमित्यभि अञ्जनम् । एव ।
 न । प्रतिगृह्यमिति प्रति गृह्यम् । कामम् । अन्यत् । इति ।

घस् " (पा ५-१ १०६) इति घसप्रत्यय , वृपादि (पा ६ १ २०३) द्रष्टव्य । विजनन
 प्रसव । " भावलक्षणे स्थेण् " (पा ३-४ १६) इति जने स्तोसुनप्रत्यय । सभव सयोग ।
 प्रथमसयोगे गर्भो भवतीति यद्यपि द्वितीयादिप्रवृत्ति "अप्रजार्था, तथापि कामानुरूपम् " आ
 १५ "विजनितो "स "भगाम; गर्भं सुख वर्धताम् " इति ॥

"मलवद्वासा रजखला । वासोमहण वाससि रज स्पर्शात् प्रभृति अज्ञातेऽप्यप्रायत् (१)-
 मस्तीति सूचनार्थम् । तेन वासस्यस्पृष्टे "ज्ञानादूर्ध्वमेनाशुद्धि । तस्मादिति । सहभाषण सनाद । तस्य
 प्रतिषेध. पुरपार्य. प्रासङ्गिक । एव सर्वत्र । नास्या इति । अनया स्पर्शादिना दूषित "न "अद्यात् ।
 अनया वा दत्त न "गृहीयात् । "एषा "हि "ब्रह्महत्याया. "वर्णं "प्रति "मुच्य देहे वद्भ्या
 २० "आस्ते । "अथो अपि "खलु "आहु. तद्विद । अभ्यज्यते परिष्कियते शरीरमनेनेति "अभ्यञ्जनं
 तैलादि । तच्च "अन्न खीणा प्रियतमत्वात्, तस्मात् तत् "एव तस्या अन्न "न "प्रतिग्राह्यम् ।
 वेचिदाह - तथा अभ्यञ्जन न कर्तव्यमिति । ब्रह्महत्यामिकायास्तस्या अभिमत्ततम सर्वदा
 वर्ज्यमिति विवक्षितम् ॥

विन्दामहे काममा विजनितो ममवापेति तस्मात्स्वियान् मिश्रय प्रजा विन्दन्ते काममा विजनितो स
 १५ भवन्ति वारैवृत्त- ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्ता मलवद्वासा अभवत् तस्मान्मलवद्वासा न सं
 वदेत् न सहाऽऽसीति नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्यऽऽस्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव
 स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति ' इति । स्त्रिय सम्यक् गीदन्ति विधर्मभोगोपविशन्ति
 धरयां गमायामिति स्त्रीयमाविरोधे स्त्रीररमादः । "कृत्स्वियान् कृतुमंयन्धाईयोत् प्रथममंभोगादेव गर्भं

२०. ११ १२.२- प्रजायां । २१ १३- ज्ञानार्ज्जमिषेण । २२. १३ मै- प्रतिगृह्यत् ।
 ३० ०३. १२- प्रोपशब्दा ।

इदिविधानम्]

यां मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै हीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्या अप्पु मारुको या (६) ऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुधर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धार्यते तस्यै श्यावदन् या नृत्तानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो

याम् । मलवद्वाससमिति मलवद-वाससम् । सुभवन्तीति स-भवन्ति । यः । ततः । जायते । ५
स- । अभिज्ञस्त इत्यभि-ज्ञस्तः । याम् । अरण्ये । तस्यै । स्तेन । याम् । पराचीम् । तस्यै ।
हीतमुखीति हीत-मुखी । अपगल्भ इत्यप-गल्भः । या । स्नाति । तस्याः । अप्पु । तस्यै ।
मारुकोः । या (६) । अभ्यङ्क्त इत्यभि-ङ्क्ते । तस्यै । दुधर्मेति दु-धर्मा । या । प्रलिखत
इति प्र-लिखते । तस्यै । खलतिः । अपमारीत्यप-मारी । या । आङ्क्त इत्या-ङ्क्ते ।
तस्यै । काणः । या । दतः । धार्यते । तस्यै । श्यावदन्निति श्याव-दन् । या । नृत्तानि । १०
निकृन्तत इति नि-कृन्तते । तस्यै । कुनखी । या । कृणत्ति । तस्यै । क्लीब ।

यामित्यादि ॥ १० अभिज्ञस्तः मिथ्यारोपितपातत्रेण दूषित गृहे अभिज्ञस्त । १० अरण्ये १० स्तेन

चोर । १० पराचीं स्नापानादिना अन्यपराम् । अवाङ्मुख शपानामित्येके । १० हीतमुखी लज्जावनत-
वदन । कर्मधारयादिनि । अपगल्भोऽपगतगल्भः । १० अप्पु १० मारुको अप्पु मरणदील । छान्दस
उक्तम् । १० दुधर्मा कुट्टी । १० खलतिः केशशून्यपस्तकः । १० अपमारी अपमृष्यमान् । यदा-कुसितमरण । १५
१० काण कुण्ठिताक्ष । १० श्यावदन् व्याप्यापन्नदन्त, मलिनदन्तो वा । १० शिभाया श्यामारोकान्याम् ११
(पा ५-४-१८४) इति दत्तभाव । १० कुनखी कुसितनख । कृणत्ति कट सृजति । विकरण-

जातेऽपि १० कामम् उद्दिश्य १० आ १० विजनिवोः आ प्रसवात् पुरुषेण संगच्छेमहि । गर्भोपद्रव. प्रत्यवायश्च
निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति पर । अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतौ - " १० यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणा
वरमनुस्मरन् " (याज्ञवल्क्य १-८१) इति । यो ब्रह्महत्याया कृतीयो भागः । १० ला १० मलवद्वासस इत्यत्र १०
प्रापित् अभवत् । यथादिवं ब्रह्महत्याया रूप शरीरे कञ्चकञ्च १० प्रतिमुख्य १० भास्ते वस्मात् तथा सह
संगमार्थं न दुर्यात् । तथा सह एकस्मिन् गृहे वाम न कर्तव्यः । तत्त्वार्थिकं तत्पृष्ठ वा १० शब्दं न
१० अवात्, अपि च १० अभिज्ञा केचिदेवम् १० आहु-स्त्रिया । १० शृङ्गारमिपत्वेन १० अभ्यङ्गनम् पवाचस्वानीयं,
नदीय वैरादिकमेव न गृह्णीयात्, तथा वा १० स्वशरीराम्यङ्गनं न कारयेत् । १० अन्वत् अर्धं सत्यामिच्छाया
भोक्तव्यमिति ॥ २५

यामिति ॥ प्रथमद्वयस्येव विषये- १० यां मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या पराचीं तस्यै हीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तस्या अप्पु मारुको याऽ-
भ्यङ्क्ते तस्यै दुधर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धार्यते तस्यै श्यावदन्
या नृत्तानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रञ्जुर एजति तस्या उद्बन्धुको वा पर्येत

१४ ल-मावत् । २५. ल- 'काण' गति ।

२३. हा-यायाकामी । २४. आ. अश्रीयात् । २५. ट. १८- 'अभिज्ञाः' नास्ति ।

२६. आ-शृङ्गारोपयोगित्वेन । २७. अ. हो-स्वशरीरस्य अभ्यङ्गः; अ-वन्व-स्वशरीरस्य अभ्यङ्गः ।

या रज्जुं सूजति तस्या उद्धन्धुको या पूर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण
पिबति तस्यै खर्वस्त्रिस्तो रात्रींश्रंतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा (७) पात्रेण
प्रजायै गोपीथाय ॥ १ ॥

[यत् सौम्यानं ते वृक्णात् तस्य नाऽऽश्यं वदेत् मारुको याऽखर्वेण वा त्रीणि च ।]

५ या रज्जुम् । सूजति । तस्या । उद्धन्धुक इत्युत् । वन्धुक । या । पूर्णेन । पिबति । तस्या । उन्मादुक
इत्युत् । मारुक । या । खर्वेण । पिबति । तस्यै । खर्व । तिस्र । रात्री । व्रतम् । चरेत् ।
अञ्जलिना । वा । पिबेत् । अखर्वेण । वा (७) । पात्रेण । प्रजाया इति प्र जायै । गोपीथाय ॥१॥

[मिस २४१, काठ १२१०, अत्रा १६३ १-१५, ५५४ २-६]

व्यत्ययेन श्रम् (पा ३१८५) । 'क्षीत्र यो न क्षी न पुमान् । उद्धन्धुक यो रज्ज्वा
१० उद्धप्य आत्मानं व्यापादयति । पूर्णेन पद्मदलादिना । उन्मादुक उन्मदनशील । पूर्वन्दुकम् ।
खर्वं खरेनसोर्वतीते (१) खण्डिताङ्गं खर्वं इति केचित् । व्रतं यथोक्तस्वरूपं प्रजाया रक्षणार्थम् ।
औणादिकस्यप्रत्यय (उ १७४), इडागमश्च ॥

इति द्वितीये पञ्चमे प्रथमोऽनुवाकः ॥

पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्त्रिस्तो रात्रींश्रंतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण
१५ प्रजाये गोपीथाय' इति ॥ 'अभिशास्त्रं मित्यायवाद्युक्तं । 'याम्' अरण्ये, 'मलयद्वास्तस्य सम्भवति'
इत्यनुवर्तेते । "परासीम्" इच्छारादित्यान् लज्जया "वा" पराङ्मुखीम् । सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्त
'हीतमुषी' अपगल्ब इत्युच्यते । 'मारुक मरणशील' । 'दुश्चमो कुष्ठी' । 'प्रलिखते' 'भिक्षौ विप्रार्थिक
करोति' । 'खलति केनाश्रय' । 'अपमारी दुर्मरणयुक्त' । 'काण' 'कुण्डिताङ्ग' । 'श्यावदन् मलिनदन्त' ।
'वृणति कृपादि णिनति' । 'उद्धन्धुक रज्जुं वद्ध्या मरणशील' । 'पूर्णं पानं भोजनस्याप्युपलक्षणम् ।
२० उन्मादुक उन्मादशील " । 'खर्वेण वद्धिपत्रेण शरावादिना । 'खर्वं चामन । यस्मादुक्ता दोषा 'वृणन्ते
वस्मात् तत्परिहाराय रजस्वलायैतं सभवादिवर्जनरूपं नियमनाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिद्वयशरावादिनां
संशोधनमस्तु । "पूतञ्च व्रताचरणमुत्पत्समानाया प्रजाया रक्षणार्थं भवति ॥

अथ सीमासा ॥ वृनीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" न मयदेत मलयद्वास्तस्येति पूर्ववत् ।

२५ सुमर्थं स्यात् क्रौवी वापि सवाद्वास्तप्रसक्तितः" ॥ (जैत्या ३४२०) ॥

दशंपुण्यमासप्रकरणे श्रूयते— " मलयद्वास्तस्य न स वदेत् " (तैस २५१) इति । अथ निषेधस्य
प्रकरणाय श्रूयद्वास्तमिति चेत् । न । अत्रनक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । " यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यानालम्बुका भवति ।
यामपदस्य पजेत् " (तैत्रा ३०१) इति रजस्वलाया नि सारणात् क्रौवी सवाद्वास्तस्य । तस्मात् "इत्य
पुनरापेस्तास्य प्रकरणायुक्ते ॥

३० इति ध्यात्मसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथेप्रश्नो वृणायसुर्वेदीयैतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयच्छाण्ड प्रथमप्रपाठक प्रथमोऽनुवाकः ॥

३८ हा-पराजी । ३२ आ-उच्चारणनीत्या । ४०, ४- 'वा' नास्ति । ४१ हा-पराङ्मुखी ।

४२ ता-सुमो । ४३ अह इको ता पा हा-सुणिताय । ४४-४४. आ ४- 'पौता पान' इति ।

तास्ति । ४० इत्येहा-विक्रमे । ४६ आ- 'पतय' नास्ति । ४७ अह इको ता पा हा-वेत्

३५ पुनरापेस्तास्य ।

अग्नीषोमीयपुरोडासः]

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं
मैऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत् तस्य यदत्यशिष्यत् तत् त्वष्टाऽऽ-
हवनीयमुप प्रार्थयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदवर्तयत्
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादस्ये (१)न्द्रः शत्रुरभवत् स संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत्

त्वष्टा । हतपुत्र इति हत - पुत्र । वीन्द्रमिति वि - इन्द्रम् । सोमम् । एति । अहरत् । तस्मिन् । ५
इन्द्र । उपहवमित्युप - हवम् । ऐच्छत् । तम् । न । उपेति । अह्वयत् । पुत्रम् । मे । अग्नीः ।
इति । सः । यज्ञवेशसमिति यज्ञ - वेशसम् । कृत्वा । प्रासहेति प्र - सहा । सोमम् । अपिवत् ।
तस्य । यत् । अत्यशिष्यतेत्यति - अशिष्यत् । तत् । त्वष्टा । आहवनीयमित्या - हवनीयम् । उप ।
प्रेति । अवर्तयत् । स्वाहा । इन्द्रशत्रुरितिन्द्र - शत्रु । वर्धस्व । इति । यत् । अवर्तयत् । तत् ।
वृत्रस्य । वृत्रत्वमिति वृत्र - त्वम् । यत् । अवर्तयत् । स्वाहा । इन्द्रशत्रुरितिन्द्र - शत्रु । वर्धस्व । १०
इति । तस्मात् । अस्य (१) । इन्द्र । शत्रु । अभवत् । स । समवर्तिते स - मवन् ।
अग्नीषोमावित्यग्नी - सोमौ । अभि । समिति । अभवत् ।

त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि ॥ व्याख्यातम् (तैस २-४ १२) । यदिति । यस्मादेवम्
आहवनीय ॥ त्वष्टा ॥ अवर्तयत् ॥ उप ॥ प्रार्थयत्, पीतशेषेण सोमेनादीपयत् तस्मात् ततो जात
वृत्र, वृत्र इति ॥ व्यपदेश्य भवति । वृतेपर्यन्तादौगादिक कर्मणि रक्प्रत्ययः (उ १७८), १५
“ बहुलमन्यत्राणि ” (उ १९०) इति गिलुक ॥

यदवर्तयति ॥ इन्द्रस्य शत्रु ॥ वर्धस्व ॥ इति विश्वान् अन्तोदात्तम् इन्द्रशत्रुशब्दम्
आद्युदात्त ॥ प्रयुक्तवान् ॥ तस्मात् ॥ अस्य वृत्रस्य ॥ इन्द्रः एव ॥ शत्रु ॥ शातयिता सजात ।
बहुवीहिर्पुपदप्रकृतिस्वरत्नेन इन्द्रशत्रुशब्द आद्युदात्तो भवति । इन्द्रोऽस्य शत्रुः शातयितेति ।

उपोद्घाते विश्वरूपवध ॥ अग्ने समीरित ॥

२०

त्वष्टेति ॥ अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमीयपुरोडास विधित्तुरादौ तस्योपोद्घातस्य विष्णुपथो
दशयति - ' त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहरत् तस्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत् तं नोपाह्वयत् पुत्रं मेऽवधीरिति
स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत् तस्य यदत्यशिष्यत् तत् त्वष्टाऽऽहवनीयमुप प्रार्थयत् स्वाहेन्द्र-
शत्रुर्वधस्वेति यदवर्तयत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदवर्तयत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादस्येन्द्र शत्रुरभवत् स
संभवन्नग्नीषोमावभि समभवत् स इत्युभारमित्युभार विष्वहवर्धत् स इमौलोकानवृणोत् यदिमौलोकान्- २५
वृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविवेत् ' इति । यस्मान् कारणदस्योत्पत्त्यर्थाद्माहुतिम् ॥ अवर्तयत् तस्मान्

१. तश् - अत्र । २. स - व्यपदेशम् । ३. तश् - प्रयुक्तवान् । इति तत्त्वम् ' इति नास्ति ।

१. आ ह - तस्यक् ।

स इपुमात्रमिपुमात्रं विष्वङ्ङवर्धत् स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य
 वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत् स प्रजापतिमुषाधावच्छ्रुमँऽजनीति तस्मै वज्रं सिक्त्वा
 प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत् तावब्रूतामग्नीषोमौ मा (२) प्र हारावमन्तः स्व इति

स.। इपुमात्रमिपुमात्रमितीपुमात्रम् - इपुमात्रम् । विष्वङ् । अवर्धत् । सः । इमान् । लोकान् ।
 ५ अवृणोत् । यत् । इमान् । लोकान् । अवृणोत् । तत् । वृत्रस्य । वृत्रत्वमिति वृत्र - त्वम् । तस्मात् ।
 इन्द्रः । अविभेत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा - पतिम् । उपेति । अभावत् । शत्रुः । मे । अजनि ।
 इति । तस्मै । वज्रम् । सिक्त्वा । प्रेति । अयच्छत् । एतेन । जहि । इति । तेन । अनीति । आयत् ।
 तौ । अब्रूताम् । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । मा (२) । प्रेति । हाः । आवम् । अन्तः । स्वः । इति ।

ततश्च शत्रुशब्दस्य क्रियाशब्दत्वात् वृत्रस्यैव इन्द्रः नाशयिता तेन होमेन बभूव । शङ्खु शान्ते ।
 १० णिचि “ शदेरगतौ तः ” (पा ७-३-४२) इति तत्त्वम्* । ततः औणादिके जुन्नप्रत्यये (उ ५५३)
 “ बहुलमन्यत्राणि ” (उ १९०) इति णिङ्क् । उक्तं च- “ यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ”
 (पाणि ५२) इति । स संभवन्नित्यादि । व्याख्यातम् (तैसं २-४-१२) । वृत्रत्वमिति । वृणोति
 त्रप्रत्ययः । इदं द्वितीयं वृत्रत्वमत्य ॥

स प्रजापतिमित्यादि ॥ गतम् । सिक्त्वा तीक्ष्णं कृत्वा । उत्पाद्येके । अथेन्द्रः तेन वज्रेण
 १५ सह वृत्रमन्यागच्छत् । अथ यदग्नीषोमौ, पूर्वं सः संभवन् वृत्रः अभि समभवत् तौ अग्नीषोमौ
 प्रहर्तुकामम् अब्रूतां ना त्वनावा प्रहार्पाः, यं त्वं प्रहर्तुमारभसे अत्रान्तर्भूतौ स्व आगम्
 कारणत् वयंयति एतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृत्रत्वं संपन्नम् । यस्मात् कारणत् वृषीसमासस्वरं विरह्य
 यदुमीहिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात् इन्द्रः दातयिता यस्येति व्युत्पत्त्या वृत्रस्य अस्य इन्द्रः
 घातनः अभवत् । अवशिष्टं पूर्वप्रपञ्चे व्याख्यातम् ॥

२० स इति ॥ तस्य यषोपायं दर्शयति- “ स प्रजापतिमुषाधावच्छ्रुमँऽजनीति तस्मै वज्रं सिक्त्वा
 प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत् ” इति ॥ “मः इन्द्रो मम कश्चित् शत्रुः जातः इति यदन् प्रजापतिश्च
 कसेयत् । तस्मै इन्द्राय म प्रजापतिः वज्रं ” सिक्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिन्नमिन्नजलेन प्रोक्ष्य एतेन
 जहि इति यदन् प्रायच्छत् । जहि मारयेत्यर्थः ॥ तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र एनं धृष्टं हन्तुमभिलष्य
 भावत् भावत गान् ॥

२५ ताविति ॥ इत्यमुषोद्घानं तदुपयोगं घोषत्वाऽग्नीषोमीयपुरोडासविधिमथंवादेनोद्यति-
 तावन्नामग्नीषोमौ मा म हारावमन्तः स्य इति मम ये युवश्च इत्यवधीन्नामभ्येतमिति तौ भागधेय-
 ३. छ- धृष्टमन्य । ४. छ- उत्पाद्येके । ५. तं- ‘अथ’ नास्ति । ६-६. तं- प्रहर्तुकामं
 भ्रूता मा भाराम् । ७. तं- यः ।

०. १- स्थिति । ३. आ- विमुञ्च्य । ४. आ- तस्मात् कारणत् । ५. अ. इ. उ. षो. पा. १-
 ३० शाता । ६. उ. १- ‘अन्व’ नास्ति । ७. आ- अभूत् । ८. आ- शेषम् । ९. आ- ‘तः’ नास्ति ।
 १०. इ. उ. षो. पा. १- ‘यित्या’ नास्ति ; ११- गिरया तीक्ष्णीकृत्या । १२. उ- हन्तुमागतौ ।

अग्नीषोमीयपुरोडाश]

मम वै युवश् स्थ इत्यत्रवीन्मामभ्येतमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताम्यानेतमग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् तार्यत्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति
स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्

मम । वै । गुम् । स् । इति । अत्रगीत् । माम् । अभि । एति । इत् । इति । तौ ।
भागधेयमिति भाग-धेयम् । ऐच्छेताम् । ताम्याम् । एतम् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी-सोमार्यम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । पूर्णमासे इति पूर्ण मासे । प्रेति । अयच्छत् । तौ ।
अत्रूताम् । अभीति । संदष्टानिति स दष्टौ । वै । स्व । न । शक्नुव । ऐतुमित्या एतम् ।
इति । स । इन्द्र । आत्मन । शीतरूराविति शीत-रूरो । अजनयत् ।

इति । हस्तेर्लुङि (पा ३ २ ११०), तिचि वृद्धौ (पा ७ २ १) “ बहुल छन्दसि ”
(पा ७ ३ ९७) इतीडमाव । अथेद्र अत्रगीत् मदीयौ सुहृदौ युवा स्थ । इतिकरणो हेतौ । १०
यथादेन तस्मात् नाम् एव अन्येत लक्ष्यतामय जालम् इति । अयाग्नीषोमी भागधेय किंचि
दाल्पीय भागम् इन्द्राष्टब्धु ऐच्छेताम् । अय विदितमिप्राय इद्र तान्याम् एतम् अग्नीषोमीयम्
एकादशकपाल * पूर्णमासे आग्नेयस्य अनुनिर्वाय प्र अयच्छत् प्रादात् । “ चावापृथिवी
सुनासीरमरु वदग्नीषोमयास्तोप्यतिगृहमेवाच्छ च ” (पा ४ २ ३२) इति छ । तस्मादग्नी
षोमीयमेकादशकपाल पूर्णमासे प्रधानमेव * कुर्यादिति विधिरनुमीयते ॥ १५

अयाग्नीषोमी कृत्वाभागावपि पुनरपि अत्रूताम्—आवामत्र वृत्रमणे अभि संदष्टौ
स्व लभान्विव भवाव । तस्मादिस द्वित्वा न्वाम् ऐतुम् आगन्तु न शक्नुव न क्षमापह

मैच्छेता ताम्यानेतमग्नीषोमीयमेकादशकपाल पूर्णमासे प्रायच्छत् इति ॥ हे इन्द्र, मा प्र हर, युव
मा प्रहर । आवाम् अन्त स्व, आवापुभावितस्य सुखमप्ये तिष्ठव । तच्छ्रुत्वा स इन्द्र अत्रगीत्
युवा मम स्थ अत्र वै बहुल इति, तस्मात् नाम् अन्येत मानभिलक्ष्यागच्छतम् इति । २०
ततोऽग्नीषोमी इवत्स काशनागतयो आवयो किं भागधेयम् इति पप्रच्छतु । स चेन्द्र पूर्णमासे
षोऽग्नीषोमीयपुरोडाश स युवबोर्मां ग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्वणेषु इति
विधिरन द्रष्टव्य ॥

ताविति ॥ अग्नीषोमयोर्निर्ममनप्रकार दर्शयति—‘ हावत्रूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव
ऐतुमिति स इन्द्र आत्मन शीतरूरावजनयत् तच्छीतरूरावोर्मेन्स य एव शीतरूरावोर्मेन्स वेद नेत्र २५

८. ल-ताम् । ९-०-८-‘ पूर्णमासे आग्नेयस्य प्रधानमेव ’ नास्ति । ९. मेर-वृत्रमणे,
पर-वृत्रभेदे ।

१२ आ-मुले । १३ आ-तशाल्या । १४. २४. हो- मदीयौ । १५-१५ ४ हो-
तस्मा मामभिलक्ष्यागच्छतम्, ४- तस्मा मामभिलक्ष्यागच्छतम् । १६ २४. हो- इवत्समीपमा । १७ ४-
‘ आवयो ’ नास्ति । १८. २४ हो- पूर्णमासमागे । १९. ४- कुर्यात् । ३०

तच्छीतरुरयोर्जन्म य एव५ शीतरुरयोर्जन्म वेद (३) नैन५ शीतरुरौ हतस्ताभ्या-
मेनमभ्यनयत् तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं
तदजहिता प्राणो वै दक्षोऽपानः ऋतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतु इति

तत् शीतरुरयोरिति शीत-रुरयो । जन्म । य । एवम् । शीतरुरयोरिति शीत रुरयो ।
५ जन्म । वेद (३) । न । एनम् । शीतरुराविति शीत रुरौ । हत । ताभ्याम् । एनम् ।
अभीति । अनयत् । तस्मात् । जञ्जभ्यमानात् । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । निरिति । अक्रामताम् ।
प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । वै । एनम् । तत् । अजहिताम् । प्राण इति प्र अन । वै ।
दक्ष । अपान इत्यप-अन । ऋतु । तस्मात् । जञ्जभ्यमान । ब्रूयात् । मयि ।
दक्षक्रतु इति दक्ष-क्रतु । इति ।

- १० इति । अथ इन्द्र आत्मन शीतरुराख्यौ रोगविशेषौ "आलस्यजृम्भणकारिणौ अजनयत् ।
देहस्यायासकरो यत्नविशेषावि येके । तदित्यादि । गतम् । अथ इन्द्र ताभ्या शीतरुराभ्याम्, एन
वृत्रम् अभ्यनयत् अभिसप्राप्तमकरोत् । यद्वा- अन्येनाविष्टस्य तन्मयत्वं प्रतिपन्नस्य तदामतया
चेष्टा अभिनय, त कारिण वृत्रमकरोत् । शीतरुरावावेदस्य तद्वावापन्न वृत्रमभिनयति स्म । तत्
तस्मात् जञ्जभ्यमानात् शीतरुरावेशनेन आस्य व्यादाय जृम्भमाणगात्रात् वृत्रात् अग्नीषोमौ
१५ इति अक्रामता निष्क्रान्तौ । " लुपसदचरजपजमदहदशगृम्यो भावगर्हायान् " (पा ३ ।
२४) इति यद् ॥

अथ प्रसङ्गात् इद परमुच्यते । यदाऽग्नीषोमौ वृत्रमत्यजता तत् तदा प्राणापानौ एव
खलु एन वृत्रम् अजहिताम् अत्यजताम् । किं च प्राण दक्ष दक्षयिता । अपान
ऋतु कारयिता । तस्मात् जञ्जभ्यमान ब्रूयात् मयि दक्षक्रतु इति, न निष्क्रान्ता

- २० शीतरुरौ हतस्ताभ्यामेनमभ्यनयत् तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामताम् इति ॥ वृत्रस्य सुते
दन्तपङ्क्तिवत्यामभित सम्पद्दष्टविव घर्षोषे । तस्मादागन्तु न शक्नुव इति उक्त इन्द्र तयो
रागमनाथ स्वरात्मन सकाशात्पीठवर्षे तदनन्तरमाविसत्ताप चोभायुत्पादितवान् । तदानीं शीतरुराभ्याम्
मिथेयपोर्नैवतारयो जन्म समुत्पन्नम् । तज्जन्मवेदिन न शीतरुरौ इत न मारयत ॥ तत् स
इन्द्र ताभ्यां शीतरुराभ्यामापुष्यमृताभ्याम् एनं वृत्रमभिलक्ष्य प्रयुक्तताभ्याम् अनयत् एनं वृत्रं
२५ मंषोत्रिणवान् । तदा शीतरुरवरेतापाभ्यां जञ्जभ्यमानात् सुवविदारण कुवत् तस्मात् वृत्रात् अग्नीषोमौ
निर्गमौ ॥

प्राणापानाविति ॥ प्रमद्वान्मन्त्रे " कश्चिन्नुपाद्य विनियुक्ते- ' प्राणापानौ वा एन तदजहिता
प्राणो वै दक्षो-पान ऋतुमन्त्राज्जञ्जभ्यमानो ब्रूया-मयि दक्षक्रतु इति प्राणापानावेषाऽऽरमन् धत्ते सर्वमायु-

१० ती३ मे- मूलस्य जुग्मगं, १२-१३- मूलस्य जुग्मगं । ११ ती३ मे- एतम् । १२
३० मे- १ मयि ।

१०-१० ती शीतरुरो न मारयत । ११ आ इ- ' कश्चि' तापि ।

अग्नीषोमीयपुरोडाशः]

प्राणापानावेवाऽऽत्मन् धत्ते सर्वमायुरेति स देवता वृत्रान्निर्ह्वय वार्त्रेभ्यः हविः पूर्णमासे
निरवपन्नन्ति वा एनं पूर्णमासे आ(४)ऽमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वात्रेभ्यो
पूर्णमासेऽनूच्येते

प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । आत्मन् । धत्ते । सर्वम् । आयुः । एति । सः । देवताः ।
वृत्रात् । निर्ह्वयेति नि-ह्वयं । वार्त्रेभ्यमिति वार्त्रे भ्यम् । हविः । पूर्णमासे इति पूर्ण-मासे । ५
निरविति । अनपत् । नन्ति । वै । एमम् । पूर्णमासे इति पूर्ण-मासे । एति (४) ।
अमावास्यायामित्यमा-वास्यायाम् । प्याययन्ति । तस्मात् । वार्त्रेभ्यो इति वार्त्रे-भ्यो ।
पूर्णमासे इति पूर्ण-मासे । अन्विति । उच्येते इति ।

विति । एवं ब्रुवन् प्राणापानौ आत्मनि "स्थापयति । ततः सर्वम् आयु प्राप्नोति । इदं च
कथ्यन्नेवेति राद्धान्तितम्- "अहीनत्त पुरुषधर्मस्तदर्थवात्" (द्र. मी. सू. ३.४.१४) इत्यत्र ॥ १०

अथाज्यभागयोर्निर्देश उच्यते- अथेन्द्रः देवता अग्नीषोमादीन् वृत्रात् निर्ह्वय
निर्गतान् ऋचा हन्तु योग्य वृत्र ऋचा पूर्णमासे वार्त्रेभ्यः वृत्रहण. सवन्धि हवि आज्यभाग-
रक्षणं "निरवपत् । यद्वा-वृत्रहन्त्रयं हनिराज्य निरवपत् स्थात्या पृथक् वृत्रान् । हेतुमाह-
एन हि वृत्र पूर्णमासे देवा प्रन्ति तमोरूपत्वाद् विनाशोपायस्तादा भवति । तस्मात्
वार्त्रेभ्यो वृत्रहन्तुः सवन्धिन्यो तल्लिङ्गवत्यौ ऋचा पूर्णमासे अनु उच्येते आज्यभागयो. १५

रेति इति । अग्नीषोमी यदा निर्गतौ तदाना प्राणापानौ एव एनं वृत्रं त्यक्तवन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः
क्षयेण दक्षः क्रतुः इत्येते नामनी । यस्मात् कारणान् एते तयोर्नामनी तस्मात् कारणान् ऋचाते
जअभ्यमानः सुखविदारणरूपं गात्रविनाशं कुर्वन् यत्रमान "मपि दक्षक्रतु" इति मन्त्रं मूपात् ।
विष्टतामिति मन्त्रवाक्यशेषस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणापानौ एव स्वात्मनि स्थितौ धारितवान्
भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वम् आयु प्राप्नोति ॥ २०

स इति ॥ अथानेन वृत्रवधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रपुराणयोः कालभेदेन व्यपस्थां विपत्ते-
'स देवता वृत्रान्निर्ह्वय वार्त्रेभ्यः हविः पूर्णमासे निरवपन्नन्ति वा एनं पूर्णमासे आऽमावास्यायां प्याययन्ति
तस्माद्वात्रेभ्यो पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति ॥ 'स. इन्द्रोऽग्नीषोमप्रमुखा वृत्रमुने
स्थिता. सयां. देवता वृत्रान् निर्ह्वय नि मायं वृत्रहननहेतुपूर्वं हविः आज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णमासे
सपादितवान् । सोऽहेऽपि एनं वृत्रम् भावरणामवान्धाररूपेणवस्थितं तं पूर्णमादिने अयोमनया २५

१३. तं. ल-स्थापयते । १४. तं. ल-अग्नीषोमादिभिः । १५. मै-वृत्रह.सवन्धि ।
१६. मै. ल-'निरवपत्' नास्ति । १७. तं. मै. ल-प्रपमन् । १८. तं. ल-विनट उपायस्तादा ।

२२. आ-इत्येव, हो-इत्येते तयोः । २३. उ हो-मिती । २४. आ-अपानात्मन्
वृत्रान्धारः ; उ-अवरणामवान्धाररूपेणवस्थितम् ।

वृधन्वती अमावास्यायां तत्संस्थाप्य वार्त्रघ्नं हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते
अत्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वं श्रित इति ते अत्रूतां वरं वृणावहै

वृधन्वती इति वृधन्-वती । अमावास्यायामित्यना-वास्यायाम् । तत् । सुस्थाप्येति स स्थाप्य ।
वार्त्रघ्नमिति वार्त्र-घ्नम् । हवि । वज्रम् । आदायेत्या-दायम् । पुनः । अभीति । आयत । ते इति ।
५ अत्रूताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । मा । प्रेति । हा । आवयो । वे । श्रित । इति ।
ते इति । अत्रूताम् । वरम् । वृणावहै ।

पुरोऽनुवाक्ये *कार्ये । ते च “ अग्निर्वृत्राणि ”, “ त्व सोमासि ” इत्येते (तैत्रा ३ ५ ६) ।
हविर्ग्रहण निर्वपति । ग्रहण च हविर्धर्मविशेषप्राप्त्यर्थम् । अमावास्यायाम् एवम् आ प्याययन्ति ।
प्रवृद्ध इव भवति, तदानी तमोपावृद्ध्या । तस्मात् वृधन्वती वृध्नित्यालिङ्गवत्यौ ऋचौ
१० अमावास्यायाम् अन्वयेते, आज्यभागयो पुरोऽनुवाक्ये* क्रियेते- “ अग्निं प्रनेत ”,
“ सोम गीर्भिः ” (तैत्रा ३ ५-६) इत्येते । वृधेरौणादिके कनिन्प्रत्यये मत्तुप्, “ अने
रुद् ” (पा ८ २ १६) च । “ वार्त्रघ्नो वृत्रस्यैव वृद्धिः ” शब्देनोच्यते । स एव पौर्णमासे हन्यते ।
वृधन्वत्योस्तु सोमस्य वृद्धिः शब्देनोच्यते । तद्वृद्ध्या वृत्रस्य वृद्धिरित्यर्थात् गम्यते । वृत्रश्च
तदानीं वर्धते इति ‘ प्रसिद्धिः ’ । उभयत्रापि “ वा छन्दसि ” (पा ६ १ १०६) इति पूर्वसवर्णे
१५ दीर्घत्वम् ॥

तत्संस्थाप्येत्यादि । गतम् । ते इत्यादि । पूर्वं वर्धमानो वृत्रो ये चावापृथिव्यो अमितसम्-
भवत् ते अत्रूताम्- मा आवा प्र हा. प्रहार्पां आवयोः खल्वसौ वृत्र श्रित, तस्मात्

विनाशयन्ति । अमावास्याया ज्योत्स्नाया अभावान् वृत्ररूपमन्वकारम् वा प्याययन्ति सर्वत्रो
वर्धयन्ति । यन्मादेव तस्मात् वृत्रहननशब्दलान्छिते कृत्वावाज्यभागयो पूर्णमासे पुरोऽनुवाक्ये कर्तव्ये ।
२० वृषिधानुयुक्ते ऋचौ अमावास्याया पुरोऽनुवाक्ये कर्तव्ये । “ अग्निर्वृत्राणि जहयन्त ”, “ त्वर राम्रो
वृत्रहा ”, (तैत्रा ३-५ ६) इत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतिरते ऋचौ चार्त्रघ्नौ । “ कविर्विश्रेण चावृधे ”, “ वर्धयानो
वधोविद ” (तैत्रा ३-५ ६) इत्येते ऋचौ, वृषिधातुयुक्तवाद्गृधन्वत्यौ ॥

तदिति ॥ प्राग्द्वित्रीमाज्यभागमन्त्रग्रहवस्था विधाय प्रवृत्त पृथयघप्रवारं दशयति- ‘ तत्सं-
स्थाप्य चार्त्रघ्नं हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत ते अत्रूतां द्यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वं श्रित इति ते
२५ अत्रूता वरं वृणावहै नशत्रविहिताऽहममानीत्यसावमपीच्छिप्रविहिताऽहमितीय तस्मात्प्रश्रविहिताऽमी
श्रिप्रविहितेन च पूर्वं चावापृथिव्योर्वं येदैनं वरो गच्छति स आभ्यामेव मसूत इन्द्रो वृत्रमएद् ’ इति ॥

०-० ती३ मे ४-६ कार्ये. ... पुरोऽनुवाक्ये* नास्ति । १९. ती३-यार्थज्यौ । २०. ती३-वृद्धिः ।

२१. ती३ मे ४- गृध्निः ।

२५-२५. १- ‘ वर्धयानो वर्धयन्ति ’ नास्ति । २६. आ- ‘ भागव्यवरयां ।

अग्नीषोमीयपुरोडासः]

नक्षत्रविहिताऽहमसान्तीत्यसार्वत्रयीच्चित्रविहिताऽहमितीयं तस्मान्नक्षत्रविहिताऽसौ
 चित्रविहितेत्यं य एवं चावापृथिव्यो(५)वरं वेदं वरं गच्छति स आभ्यामेव
 प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन् ते देवा वृत्रं हत्वाऽग्नीषोमीयवृत्रं हव्यं नो वहतमिति

नक्षत्रविहितेति नक्षत्र-विहिता । अहम् । असांनि । इति । असौ । अत्रात् । चित्रविहितेति
 चित्र विहिता । अहम् । इति । इयम् । तस्मात् । नक्षत्रविहितेति नक्षत्र विहिता । असौ । ५
 चित्रविहितेति चित्र-विहिता । इयम् । य । एवम् । चावापृथिव्योरिति चावापृथिव्यो (५) ।
 वरम् । वेदं । एति । एतम् । वरं । गच्छति । स । आभ्याम् । एव । प्रसूत इति प्र-सूत ।
 इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । ते । देवा । वृत्रम् । हत्वा । अग्नीषोमीयवृत्र-सोमी । अत्रान् ।
 हव्यम् । न । वहतम् । इति ।

अस्मादाश्रयं प्रहृतुं नार्हासि इति । पुनश्च ते अत्रताम् वरमिवादि । नक्षत्रविहिता नक्षत्रैर्विधि १०
 विहिता स्थापिता नक्षत्राधीनस्थिति । यद्वा- नक्षत्रे निशिष्टानस्थानशरीरा । चित्रविहिता
 चित्रै नानाविधै पूजितैर्वा बुद्धशैले समुद्रादिभि विहिता तदधीनस्थिति, तद्विशिष्टावस्थाना
 वा । उभयत्रापि “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६ २ ४८) इति पूर्वप्रकृतित्वात्त्वम् । स इत्यादि ।
 तत् “ इन्द्र चावापृथिवीभ्यां प्रसूत अनुज्ञात वृत्र हतवान् । अयं ते देवा इन्द्रेण राजा

स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागस्त्व हवि सपूर्णं हत्वा हव्यं वज्रम् आदाय पुन अपि १५
 वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं चावापृथिवी अत्रताम्- अयं वृत्रो भूमिमारभ्य घुलोऽप्यन्त
 ध्याप्य आधयो आश्रितो वर्तते तस्मान्मदीयमेव मा महर इति । तत् इन्द्रस्वानग्नीषोमीयवृत्रं
 महारमभ्यनुज्ञातुमु कोचत्वेन वरं वृतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽल्लृता स्वाम् इति दिवो पर । अनुष्यपु-
 पृशनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽल्लृता स्वाम् इति पृथिव्या वर । तेन वरेण ते तथैव
 स्वामाम् । पृतद्वराभिज्ञोऽपि स्वानीष्ट पर प्राप्नोति । तत् स इन्द्रो चावापृथिवीभ्यामनुज्ञातः २०
 वृत्रं हतवान् ॥

त इति ॥ अथाविहितत्वाग्नीषोमीयपुरोडासस्य वेदं प्रशंसति- 'ते देवा वृत्रं हत्वाऽग्नी-
 षोमावभृश्वं हव्यं नो वहतमिति तावन्तामपत्तेनतो वै सौ वृत्रे वै त्यपोस्तेन इति तं मुषन् क इन्द्रमच्छेदीति
 गौरित्यमुषन् गौरिवच सर्वस्य मित्रमिति साऽग्नीदरं वृणुं मरुत्येव सतोभयेन भुनक्तान् इति तन्गौराऽइन्द्र
 तस्मान्निव सतोभयेन भुञ्जत पुनद्वा अग्निस्तेनो यदुपतमेवत् सोमस्य यद् यथो य एवमग्नीषोमीयोस्तोमे वेद १५
 तेभस्त्येव भवति इति ॥ इन्द्रमुक्त्वा पार्श्ववर्तिन सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुषाशिवृत्तौ अग्नीषोमी
 प्रिति हव्यम् अस्मन्वयं वहतम् इति अयुवद् । तत् ती अग्नीषोमी ताद् देवान् मरुत्येयम् अयुवाम्- ह्यौ

२२. तत्र मैल-विहिता । २३. मैल- 'स्थापिता' इत्यन्यन्तर 'विदं विहाप्यो ता' ।
 २४. मैल-कुशले । २५. मैल-तत्र । २६. ल-इन्द्र 'नास्ति' ।
 २७. हो१-न । २८. ङ०.हो१- 'वृत्रमिन्द्रो' । २९. ङ-धिमे । ३०. ङ०.हो१- ३०.
 हो१- अयं विहितव्याम् । ३१. आ०-देवौ ।

तार्यन्नूतामपतेजसौ वै त्यौ वृत्रे वै त्ययोस्तेज इति तेऽब्रुवन् क इदमच्छैवीति
गौरित्यब्रुवन् गौर्याव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६) वरं वृणै मय्येव सुतोभयेन
भुनजाध्वा इति तद्रौराऽहरत् तस्माद्गविं सुतोभयेन भुञ्जत एतद्वा अग्नेस्तेजो
यद्घृतमेतत् सोमस्य यत् पयो य एवमग्नीषोमीयोस्तेजो वेद तेजस्व्यैव भवति

- ५ तौ । अब्रुताम् । अपतेजसात्स्वित्यर्ष तेजसो । वै । त्यौ । वृत्रे । वै । त्ययो । तेज । इति । ते ।
अब्रुवन् । क । इदम् । अच्छै । एति । इति । गौ । इति । अब्रुवन् । गौ । वाव । सर्वस्य ।
मित्रम् । इति । सा । अब्रवीत् (३) । वरम् । वृणै । मय्ये । एव । सुता । उभयेन । भुनजाध्वै ।
इति । तत् । गौ । एति । अहरत् । तस्मात् । गविं । सुता । उभयेन । भुञ्जते । एतत् । वै ।
अग्ने । तेज । यत् । घृतम् । एतत् । सोमस्य । यत् । पर्य । य । एवम् ।
१० अग्नीषोमीयोरित्यग्नी - सोमयो । तेज । वेद । तेजस्वी । एव । भवति ।

वृत्र हत्या । अग्नीषोमावित्यादि । गतम् । त्याविति । ताविमौ वामपगततेजस्कौ स्व वृत्रे खलु
व्ययो [* तेज इति । ते देवा अब्रुवन् क नाम इद तेज आमु गच्छति इति*] पुन
स्वयमेव देवा अब्रुवन् ननु गौ सर्वस्य मित्र भवति तस्मात् सर्वत्र गच्छन्तीमिमा न
कश्चिन्निरारयति तस्मादियमेव गत्वा तत्तेज आहरत्विति ॥

- १५ साऽऽब्रवीदित्यादि ॥ यथाऽऽज्ञापित देवै तदिद क्रियत एव मया, अहमपि किञ्चित् वर
वृणे वरितु प्राप्तकालाऽहम् । किं तदिति चेत् इद विज्ञाप्यते - मयि एव सुता उभयेन
घृतेन पयसा च भुनजाध्वै सुहिता भवितुमर्हथ । भोगेन सौहिय लक्ष्यते । लेटि आडागम,
(पा ३ ४ ९४) " वैतोऽयत्र " (पा ३ ४ ९६) इत्यैकार, " छन्दस्युभयया " (पा ३ ४ ११७)
इति लेटि आर्षधातुकवेन डित्वाभावात् " श्रसोरल्लोप " (पा ६ ४ १११) इति न
२० प्रनते । तदित्यादि । गतम् ॥

तथाविधौ पुत्रेण चिर ददानादपगततेजस्कायेव सपत्नौ । त्ययो तथाविधयो आद्ययो " तेज सामर्ष्यं वृत्रे
एव स्थितम् इति । " ते देवा परस्परम् अभुवन् - क. नाम इद तेज आमु गच्छति इति । तत्र बुद्धिमत्
" कथन गो " सर्वमित्रत्वेन वैराभावान् गौ एव वृत्रदारीरे गत्वा तेज समानेष्विति उक्तवन्तः ।
" ना " एव " गौर्लक्ष्येण " परमेयमायाचत - क्षतयो सयन्धि घृतपयोरूपं तेजो वृत्रदारीरादानेष्वामि, आर्षधे

- २५ यत् तत् मयि एव सर्वदा तिष्ठतु, मयि एव स्थितेन तेन उभयेन तदा तदा स्वीकृतेन " मय्ये भोगेन निर्वर्ण
यत्यम् इति । तस्मिन् वरं लक्ष्यया तत् तेन गौ आयात् । तस्मात् परघृतवालोकेऽपि निरन्तरं एव

०-० [गिरिपुत्रनेपु एतावागम गोपयन्ते, मे-मुद्रितपुस्तकमपुत्र्य पुरितोऽयं भागः ।]

- १० आ २- 'आययो' गानि । ३३. ८-ततो । ३४-३५ जो ना-केच अभा
उपा-गे । - ३५. आ हो-मयि । ३६ आ- 'लोचरूपयेन । ३७ ४- 'परमेयम्' । ३८
३० आ २- 'मय्ये' गानि ।

शानीपोमीयपुरोडासाः]

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं निरवासाययदिति तस्मात् (७) ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति ॥ २ ॥

[अस्य मा वेदा चानांपृथिव्योर्नवीदिति तस्माच्चत्वारि च]

ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म-वादिन् । वदन्ति । किंदेवत्यमिति कि-देवत्यम् । पौर्णमासमिति पौर्ण-मासम् । इति । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । इति । ब्रूयात् । तेन । इन्द्रम् । ज्येष्ठम् । पुत्रम् । निरवासाययदिति नि-अवासाययत् । इति । तस्मात् । ज्येष्ठम् । पुत्रम् । धनेन । निरवसाययन्तीति नि-अवसाययन्ति ॥ २ ॥

[भस्मं . कासं ... कपिषं .]

आज्यभागयोर्विधिः— 'ब्रह्मवादिनः' इत्यादि ॥ कस्यै देवतायै इदम् । "देवतान्तात् तादर्थ्यं यत्" (पा ५ ४ २४) । पौर्णमास्या कार्यं कर्म 'पौर्णमासम् । तदिदं 'किंदेवत्यम् १० इति "यदा ब्रह्मवादिन पृच्छेयुः तदा ब्रूयात् उत्तर- 'प्राजापत्यम्' इति । प्रदर्शनार्थत्वात् आमावास्यामपि गृह्यते । यदुक्त- "परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्" (तैस १-६ ९) इति, तदेष स्मारयति । इन्द्रग्रहण चोपलक्षण तत्रोक्ताना त्रयाणाम् इन्द्राग्निसोमानाम् । एतदुक्तं भवति—प्रशस्तमान् पुत्रान् इन्द्राग्निसोमान् प्रजापतिरनेन कर्मणा निः 'अवासाययत्' 'देवतान्तरेभ्यो व्यावृत्तानकरोत्, प्रशस्तमान् एतान् मन्यमानो ज्येष्ठभागमिन्द्राग्न्यादिभ्यः कर्मैतदुक्तमिति । १५ तस्मादित्यादि । वयसा विधादिना वा प्रशस्त्यत्तम् पुत्र धनेन निरवसाययन्ति पुत्रान्तरेभ्यो व्यावृत्तमधिकधनं कुर्वन्ति पितरः । "शास्त्रासाहाव्यावेपा" (पा ७ ३-३७) इति युक्, "गतिर्गती" (पा ८-१-७०) इति पूर्वस्य निघाताभाव । "उदाचनता तिडा" (द्र. पाभा २-२ १८ वा ४) इति समासः ॥

इति द्वितीयं पञ्चमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

२०

"तिष्ठेत्तेजसा घृतपयोऋषेण" "अभयेन यदा तदा स्वीकृतेन तर्षे भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यत् 'घृतम्' 'घृतम्' एव 'अग्नेः' तेजः, 'यत्' 'यत्' 'घृतम्' एव 'सोमस्य तेजः, तदुभयवेदनेन 'तेजस्यै' भवति इति ॥

ब्रह्मवादिन इति ॥ तदिदमानीपोमीयपुरोडासरूपं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसम्पत्त्येनेन्द्रसम्पत्त्येन च प्रशंसति— 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं पौर्णमासमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयात् तेनेन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रं २५

२७. सं३.मै.लं- यावत् । २८. सं३.मै.लं- तदवधरे । २९. सं३.मै- देवान्तरेभ्यः ३०. सं३.मै.लं- 'घृतात्' नास्ति । ३१. सं३- विधादिना (१) ।

३२-३९. ४- तिष्ठता तेन परो, ४ होर- तिष्ठति तेज परो ।

[अग्नीषोमीयपुरोडाश

निरवासाययदिति तस्माज्जेष्ठ पुत्र धनेन निरवसाययन्ति' इति ॥ नात्र प्रजापते हविर्भाषत्वेन' पौर्णमास
 देवतात्वं किं "तु तत्त्वमैतद्भूत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्- "प्रजापतिर्वैश्वानरसृजताग्निहोत्र चाग्निष्टोम
 च पौर्णमासीं चोक्थ्य च" (तैस १ ६ ९) इत्यादि । स च प्रजापति 'तेन पौर्णमासकर्मणा स्वकीय' ज्येष्ठ
 'पुत्रम्' इन्द्र 'निरवासाययत् नि श्लेषविचदानेन स्थिरनिवासमकरोत् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्
 ५ - "तेनेन्द्र निरवासाययत् तेनेन्द्र परमा काष्ठानगच्छत्" (तैस १ ६ ९) इति । यथा प्रजापतिर्वैश्वानरसृज
 तयेन्द्रोऽप्यग्नीषोमी शृत्राक्षि सार्यं ताम्यामिम पुरोडाश दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवेन्द्रस्यापि सबन्ध ।
 यस्मात् प्रजापतिरिन्द्र निरवासाययत् 'तस्मात् लोकेऽपि' ज्येष्ठ 'पुत्र' धनेन 'निरवसाययन्ति नि श्लेष
 मायुपोऽवसान धनेन युक्तो यथा प्राप्नोति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

१३ अत्र मीमासा ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

- १० "अग्नीषोमीय आग्नेयात् पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ।
 ब्राह्मणक्रमतो मैव मन्त्रक्रमयत्स्वत ॥
 स्मृतिक्रमादनुष्ठान मन्त्राणा स्मारकत्वत ॥
 ११ प्राबल्य ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता" ॥ (जैव्या ५ १ १८ १९) ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे ११ पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाग्नात् - "ताभ्यामेतमग्नीषोमीय
 १५ मेकादनाकपाल पूर्णमासे प्रायच्छत्" (तैस २ ५ २) इति । आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके आग्नात् -
 "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति" (तैस २ ६ ३) इति । "तत्रानुष्ठानस्य
 ब्राह्मणोक्तविध्यपीन वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति १५ प्राप्ते ह्यम - मन्त्रकाण्डे पूर्वं परिता आग्नेय
 मन्त्रा । तथा हि हौत्रकाण्ड आग्नेयभागमन्त्रानुवाकात् उत्तरिमन्ननुवाके प्रथमम् "अग्निमूर्धा" (तैत्रा ३ ५ ७)
 इत्यादिके आग्नेय्यौ, याग्यानुवाक्ये आग्नात्ते । तत् - "प्रजापते न त्वदेतानि" (तैत्रा ३ ५ ७) इत्यादिके
 २० प्राजापत्ये । तत् - "अग्नीषोमा सवेदसा" (तैत्रा ३ ५ ७) इत्यादिके अग्नीषोमीये । "आध्वर्यवकाण्डे-
 "अग्नेये जुष्ट निर्वपान्यग्नीषोमाभ्याम्" (तैस १ १ ४) इत्याग्नेय पूर्वमाग्नात् । "याजमानकाण्डेऽपि-
 "अग्नेरह देवयज्ययाऽष्टादो भूयासम्" (तैस १ ६ २) इत्याग्नेयत्वं पश्चात् "अग्नीषोमयोरह देवयज्यया
 वृत्रहा भूयामम्" (तैस १ ६ २) इत्याग्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रथम । "मन्त्रै स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् ।
 ब्राह्मण एवप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितायम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणार्थैषोत्पन्नान् मन्त्रान् वाचिषु नालमिति
 २५ मन्त्रप्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव "प्रथममनुष्ठानम् ॥

तृतीयोऽध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"जज्ञम्पमानमन्त्रोक्ति पुसो घर्मे क्रतोरत्त ।
 चाभ्यादाद्य प्रक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्ध्या" ॥ (जैव्या ३ ४ १०) ॥

दशंपूर्णमासप्रकरणे धूपते- "प्राणो वै दक्षोऽपान क्रतुस्तस्माज्जज्ञम्पमानो भूयात् मयि दशक्र
 ३० इति प्राणायानापेचाऽऽत्मन धत्ते सर्वमायुरेति" इति । आग्नेयितामेन विदारितमुत्त पुरयो जज्ञम्पमान,

४० आह- हविर्भोक्नुवेत् । ४१. गृहो-र्-र्त्ति । ४२ आ- अय । ४३ अह
 जो ना वा हा- प्रादन्व्यात् । ४४. अह उ जो हा- °रीये तु ब्राह्मणेन, ना- °रीये तु ब्राह्मणे क- °रीये
 ब्राह्मणे । ४५-४५. अह उ वा- तत्रानुष्ठानस्याक्तविध्यपीनत्वाद्दग्नीषोमीयस्य पूर्वत्वे, उहो- अथानुष्ठानेना
 विध्यपीनत्वाद्दग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति, जो ना हा- तत्रानुष्ठानस्य प्रथममनुष्ठानो । ४६ अह उ
 ३० जो वा हा- यथाध्वर्यं, नाहो- तथाध्वर्यं । ४७ आहाहो- यजमाना । ४८ कनाहो-
 त्प्राणोऽयम्, हाह- इत्याग्नेयत्वं । ४९. हा- मन्त्रैश्च । ५० उ- प्रथमायुः ।

अग्नीषोमीयपुरोडास]

तस्य वाक्यात् मन्त्रोक्ति प्रतीयते । वाक्य च प्रकरणाद्वर्तीय । तस्मात् कवल पुधमं इति चेत् । मैवम् ।
क्रतावपि जज्ञभ्यमानपुरुषसभनेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सन्धुभाभ्या क्रतुयुक्तपुरुषसकारत्वाव
गमात् ५१ ॥

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वार्त्रेण्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दशैगे ।

इति ५१ प्रधानदोषत्वमुक्त किं ५१ वा व्यवस्थिति ॥

क्रमेण प्रापिता ५१ मन्त्राश्चत्वारोऽस्याज्यभागयो ।

क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एवा दर्शादिशेषता ॥

न मृतये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधारत्वादिकालयो ।

दर्शादेरव्यवस्थित्याऽप्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थिति ॥ (जैन्या ३ १ २९-३१) ॥ १०

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ध्रुयते— “ तस्माद्द्वारंही पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती ममावास्याधाम् ” (तैस २
५ ६) इति । तत्रैव वार्त्रेणीयुगल वृधन्वतीयुगल च ह्यत्रकाण्डे आज्यभागयो क्रमे “ अग्निर्वृत्राणि नह्यनत् ”
(तैना ३ ५ ६) इत्यनुवाक्येनाऽऽम्नातम् ५१ । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद्विधिरव
गम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेवा मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाद्भवत् “ न त्वाज्यभागान्द्रत्वम् ” इति प्रति
श्रुम् — “ अग्निर्वृत्राणि नह्यनत् ” (तैत्रा ३ ५ ६) इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रेणी । “ त्व सोमासि सपति ” १५
(तैत्रा ३ ५ ६) इति सौम्या द्वितीया वार्त्रेणी । “ अग्निं प्रत्नेन जन्मना ” (तैत्रा ३ ५ ६) इत्याग्नेयी
प्रथमा वृधन्वती । “ सोम गीमिदृवा वयम् ” (तैत्रा ३ ५ ६) इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र
मुख्ययो ५१ दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाससन्नावाद्वाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात् “ वयचित् ५१ भयदु ।
सौम्ययोस्तु तत्र सभवति । सोमदेवताया अभावात् । न ह्यग्नेयीमीयेऽपि केवल सोमो विद्यते । किं च
५१ पूर्णमासे, अमावास्यायामिति “ सप्तमीभ्याम् आधात्त्व गम्यते । ५१ तत्र च यागवाचित्वे यागस्य २०
मुख्यत्वाच्च सभवति । कालस्य त्वपमर्जनत्वात् तद्वाचित्व युक्तम् । किं च प्रयानमन्त्रानुवाकस्य नन्तर
मेवायमनुवाक पठित । स चाऽऽज्यभागयोरह्ययो क्रमो न तु मृतयोरुर्दानपूर्णमासयो । तस्माच्च मन्त्र
चतुष्टयस्य मृतययागाद्भवत् “ किं तु आज्यभागान्द्रत्वम् ५१ । नन्दतत्त्व क्रमेणैव लघु तत्राप्यादये प्रथम
आज्यभागे मन्त्रोऽस्याग्रेय । सौम्ये द्विनाये सौम्य इत्येवा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । “ वादम् ।
तथाऽपि ५१ वार्त्रेणीयुगल पूर्णमासे वृधन्वतीयुगलमनावास्यायामित्येवा म्यस्या पूर्वमयाहा प्राह्यगवाक्येन १५
५१ विधीयते इति न ५१ वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वनाये वेदायं प्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयनेत्तिरीप्यहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

५१ अ इ उ जो ना पा हा— त्वाभ्युपगमात् । ५२ अ इ उ ङ पा— वार्त्(१)नी, जो गृहोः—
वार्त्नी । ५३—५३ अ इ उ पा— शोषवमुनासिन् वा । ५४ अ इ उ पा— मन्त्रा धृत्या नैष्वाच । ३०
५५ अ इ पा— इत्यादिनानुराकेनाम्नातम् । ५६—५६ अ उ ङ पा हो१— “ न त्वापभागद्रत्वम् ” नास्ति ।
७७ क जो ना हा— मासयागयोरग्नेयं । ५८ हा— सुपेदुनाक्यार्थम् । ५९ अ इ उ पा हो१—
भवति । ६०—६० आ क जो ना— पौर्णमासगमनावा, अ इ उ पा— पौर्णमासे अमनास्या । ६१ अ
इ पा— कृतम्या । ६२ गृ— तत्र । ६३—६३ अ इ उ पा गृहो१— “ किं तु आनभागद्रत्वं ” नास्ति ।
६४—६४ अ इ उ पा— “ वादम् तथापि ” नास्ति, ङ हो१— वाद तथापि । ६५ क हो१— अभिषादन । ३५
६६ क ङ जो ना हा हो१— तद्वैयर्थ्यम् ।

[पौर्णमास्या वैमृधपुरोडाश, अमावास्याया सानाव्यादियाम्]

इन्द्रं वृत्रं जंघिनवाःसं मृधोऽभि प्रावेपन्तु स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्
तं निरवपत् तेन वै स मृधोऽपाहत् यद्वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव
तेन यजमानोऽप हत् इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभिश्चेन्द्रियेण च व्यार्धत्
स एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि (१)

- ५ इन्द्रम् । वृत्रम् । जंघिनाःसम् । मृधं । अभि । प्रेति । अपेपन्तु । स । एतम् । वैमृधम् ।
पूर्णमास इति पूर्णमासे । अनुनिर्वाप्यमित्यनु-निर्वाप्यम् । अपश्यत् । तम् । निरिति । अपत् ।
तेन । वै । स । मृधं । अपेति । अहत् । यत् । वैमृध । पूर्णमास इति पूर्ण मासे ।
अनुनिर्वाप्य इत्यनु निर्वाप्यं । भवति । मृधं । एव । तेन । यजमान । अपेति । हत्ते । इन्द्रं ।
वृत्रम् । हत्वा । देवताभि । च । इन्द्रियेण । च । वीति । आर्धत् । स । एतम् । आग्नेयम् ।
१० अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । अमावास्यायामित्यमा-वास्यायाम् । अपश्यत् । ऐन्द्रम् । दधि

इन्द्र वृत्रमित्यादि ॥ वैमृधस्यैकादशकपालस्य त्रिधि । 'वृत्र हतवन्तम्' इन्द्र 'मृध
सम्प्राप्ताभिमुल्लेन आगत्य प्रकर्षणावेपयन् । स एतमित्यादि । विमृदिन्द्र, तस्येदं कर्म 'वैमृध
प्रधानान्तरम्' अनुनिर्वाप्यम् । गतमन्यत् ॥

इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्यादि ॥ ऐन्द्रात्तरत्य त्रिधि, ऐन्द्रस्य च दध्न् ॥

१५ 'द्वितीयेऽप्रीयोमयागोऽमिहित पूर्णिमादिने ॥

अथ कर्त्तव्येऽमावास्याया सानाव्यायागो वक्तव्यः ।

इन्द्रमिति ॥ तत्र प्रथमं तावत् पौर्णमास्यामनुनिर्वाप्य वैमृधं त्रिधित्तु प्रस्तौति- 'इन्द्रं वृत्रं
जंघिनाःसं मृधोऽभि प्रावेपन्तु स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत् तं निरवपत् तेन वै स मृधोऽ
पाहत्' इति ॥ अथ य इन्द्र 'वृत्र हतवाम्' इन्द्र 'मृध वृत्रपक्षपातिगो वैरिणोऽमित सम्प्राप्त्यन्तरं
२० अथमुपाध्यायपयन् । विनाशिता मृधो वैरिणो येन देवेनाग्नौ विमृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य
पुरोडाशास्य गोऽथ वैमृध । त पुरोडाश 'पूर्णमासयागो' अनुनिर्वाप्यं प्रधातव्येण पश्चाच्चिर्वापयोप्य
'अपश्यत्' ॥

यदिति ॥ अथ विधये- 'यदेष्टुषः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यजमानोऽप
हते' इति ॥

२५ इन्द्र इति ॥ अथ सानाव्यायामिन्द्रं दधि विधानं प्रस्तौति- 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभि
न्द्रियेण च व्यार्धत् एव एतमाग्नेयमष्टाकपालममावास्यायामपश्यद्वैन्द्रं दधि तं निरवपत् तेन वै स देवताभिर्दधि'

पौर्णमास्या वैश्वपुरोडाश, अमावास्याया सानाख्यादिपान]

तं निरवपत् तेन वै स देवताथेन्द्रियं चावारुद्ध यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
भवत्यैन्द्रं दधि देवताथैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुद्ध इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं
वीर्यं पृथिवीमनु व्याहृतं तदोपधयो वीर्योऽभवत्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे
जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं (२) पृथिवीमनु च्यारत् तदोपधयो

(१) । तम् । निरिति । अउपत् । तेन । वै । स । देवता । च । इन्द्रियम् । च । अवेति । ५
अरुद्ध । यत् । आग्नेय । अष्टाकपाल इत्यष्टा कपाल । अमावास्यायामिष्यमा वास्यायाम् ।
मरति । ऐन्द्रम् । दधि । देवता । च । एन । तेन । इन्द्रियम् । च । यजमान । अवेति ।
रुद्धे । इन्द्रस्य । वृत्रम् । जघ्नुष । इन्द्रियम् । वीर्यम् । पृथिवीम् । अनु । वीति । आहृतं । तत् ।
ओपधय । वीर्यं । अमयन् । स । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । उपेति । अधात् । वत्रम् ।
मे । जघ्नुष । इन्द्रियम् । वीर्यम् (२) । पृथिवाम् । अनु । वीति । आरत् । तत् । ओपधय । १०

‘इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष’ इत्यादिना सानाख्यादीनामुपतिभ्रम दर्शयति- ‘वृत्रं हतपत्
‘इन्द्रस्य’ इन्द्रियं ‘वीर्यं च’ ‘पृथिवीम् अनुप्रविश्य’ वि ‘आहृतं त्रिभिध व्याप्तमभवत् ।
अतं “पाप्मं” (पा ७३ ७८) इत्यादिना ऋच्छादेश । ‘तत् च पृथिवीमनुप्रविश्य
इन्द्रियं वीर्यं च ‘ओपधय’ ‘वीर्यं च ‘अमयन् तदामना परिणतमभूत् । “ओपधय
फलपाकान्ता * लता गुल्माश्च वीर्यं * ” (द्र अको २१ ६९) इति । अथेद्रं ‘प्रजापतिम् १५
‘उपाधावत्, ‘वृत्रं जघ्नुष’ इत्यादि वदन् । अथ तच्छ्रुत्वा ‘प्रजापति’ ‘परात्’ ‘अनीत्

चावारुद्ध’ इति ॥ ‘इन्द्रं वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमान स्वकीयानि ‘देवतामि ‘च स्वकीयेन
सामर्थ्येन ‘च “व्याधेत विपुक्तोऽभूत् ॥

यदिति ॥ अथ विधत्ते - ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवत्यैन्द्रं दधि देवताथैव तेनेन्द्रियं
च यजमानोऽव रुद्धे’ इति ॥ अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । पठे प्रपाठवे-“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया च २०
पौर्णमास्या चाद्युतो भवति ” (वैस २ १३) इति बालदूवे विधानात् । अत एव ‘ऐन्द्रमैकादशकपाल-
विश्व्युत्पत्तया धवमर्षेवाद् - यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रस्य चात्रोपो भवति तदानीमैन्द्रात्तेन
तद्वरोधे इति किमु वक्तव्यमिति । ‘सनया ध्रुव्या’ तद्विधिरधीयते । सात्तान्ते समानप्रकरणे १५८
तद्विधानात् । ऐन्द्रदधिविधिरुवसदिग्ध एव ॥

इन्द्रस्येति ॥ तमेव विधिं स्तोत्रे सानाख्यनिर्वचन दर्शयति- ‘इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं
पृथिवीमनु व्याहृतं तदोपधयो वीर्योऽभवत्स प्रजापतिमुपाधावद्वृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
च्यारत् तदोपधयो वीर्योऽभवत्सिति स प्रजापतिः पशुनमर्षीदेवदस्यं स नपतेति तत् पराव ओपधीभ्योऽ-

२. तत्र- ‘च’ इत्यप्यनन्तर ‘न’ । ०-० [“प्रानेरीरुषः स्मृता ” इति चरक-गृहिताया
सूत्रस्याने (१ ७२)]

५ इन्द्रो- ‘इन्द्र’ नास्ति । ६ अइउचो ना पा हा- ‘च’ गारित । ७ आक ३०
हो- ध्रुवो, गृ- ध्ययो । ८ आ हा- ऐन्द्रमविश्व्युत्पत्तया । ९-९ आ इ-अनया लुत्वा ।

[पौर्णमास्या वैश्वधपुरोडाश, अनायास्याया सानायादिवान

वीरुधोऽभूवन्निति स प्रजापतिः पशुनेत्रवीदितदस्मै सं नयतेति तत् पशुन् ओषधीभ्यो-
ऽध्यात्मन्समनयन् तत्प्रत्यदुहन् यत् समनयन् तत्सानायायस्य सानाग्यत्वं यत् प्रत्य-
दुहन् तत् प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वः समनेपुः प्रत्यधुक्षन् न तु मयि श्रयत् इत्यत्रवीदितदस्मै

वीरुध । अभूवन् । इति । स । प्रजापतिरिति प्रजा पति । पशुन् । अत्रवात् । एतत् । अस्म ।
५ समिति । नयत् । इति । तत् । पशवं । ओषधीभ्य इयोषधि भ्य । अधीति । आत्मन् । समिति ।
अनयन् । तत् । प्रतीति । अदहन् । यत् । समनयन्निति सन् अनयन् । तत् । सानाग्यत्वोति
सा नाग्यस्य । सानाग्यत्वमिति सानाग्य त्वम् । यत् । प्रत्यदुहन्निति प्रति-अदुहन् । तत् ।
प्रतिधुष इति प्रति धुष । प्रतिधुक्त्वमिति प्रतिधुक् त्वम् । समिति । अनेपु । प्रतीति ।
अधुक्षन् । न । तु । मयि । श्रयते । इति । अत्रवात् । एतत् । अस्मै (३) ।

१० एतत् इन्द्रियादिकम् अस्मै इत्राय सनयत् सम्यगिम प्रापयत् इति । पशव च
ओषधीभ्य ओषधीना सकाशात् तृणादिमक्षणद्वारेण तत् इन्द्रियादिकम् आमनि अधि
समनयन् आत्मनि सम्यगानीतवत् । तत् च अनुनीत सजात् प्रति अदुहन् ओषधीभ्य
आमनि दुग्ध प्रपदहन् इत्राय पुनरदुहन् । एव सनयनात् सानाग्यत्वं प्रतिदोहनात् प्रति
धुक्त्व पयस । प्रतिदुहत् इति * प्रतिधुक्, छा दसो वर्णारिकार । नयतेर्ध्वति " पायासानाग्य "

१५ (पा ३ १ १२९) इति निपात्यते, निपातनादेवाभिमतस्वरसिद्धि ।।
अथेद्र प्रजापतिम् अत्रवात् मदीयमिन्द्रियादिक पशव * ओषधीभ्य आमनि सम्
अनेपु । महा च प्रति अधुक्षन् । " शक इगुपघादनिट क्स " (पा ३ १ ४५) ।

ध्यात्मन्समनयन् तत् प्रत्यदुहन् यत् समनयन् तत् सानाग्यस्य सानाग्यत्वत्वं यत् प्रत्यदुहन् तत् प्रतिधुष प्रति
धुक्त्वम् इति ॥ जन्तुषु हतवत् । व्याधेन् विविधत्वेन प्राप्नोत् । ओषधीभ्योऽपि मीद पृषीचोपेदीति
२० - " ओषधे च पशुपशान्तास्ता गुरुमात्र वीरुध * " (इ अको २ ४ ९) इति । तदेतद्दिन्द्रियसामर्थ्यस्यैव
प्यादित्पशु प्रजापतेरेव कथितयात् । स च प्रजापति जन्तु इन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक् प्रापयति
पशुन् शत्रुति । तत् सामर्थ्यं पशव ओषधिसंशसादानीय स्वात्मन् अधि स्तचरति सम्प
स्थापिष्यत् । पुन म्निष्ठ तत् वीर्यं क्षीरादिरुपमिन्द्र प्रति दुग्धयन्त । यस्मात् पशव समनयन् तस्मात्
" सानाग्यस्य सम्यक् " नयनेन समपन्नम् इति च्युत्पश्या सानाग्यत्वान्न भवति ॥ अस्मादिन्द्र प्रति "

२५ दुग्धयत्नस्यमात् प्रतिधुष प्रतिदिने दुग्धमानस्य क्षीरस्य प्रतिधुमिति नाम सपद्यम् ॥
ममिति ॥ अथ श्रुतमामनिकेषान् दर्शयति - " समनेषु प्रत्यधुक्षन् तु मयि श्रयत् इत्यत्रवीदित
दस्मै गृण कृतेत्यमयीन् तदस्मै श्रुतमनुषेन्द्रिन्द्रिय वावाचिसन्धीयं तद्व्यमन्तपपृष्टस्य श्रुतत्वम् इति ॥
३ ती १- गृणादि च लण् । ४ ती ३- अदुग्धम् । ०-० [ल- ' प्रतिधुक् इन्द्रियादिकं पशु-'
इत्यत्र भागे नास्ति] ।

३० " (इ वाक्यं हा-आत्मघात १ ७२) । १० आ-ओषधीभ्य लण् । ११, २ ती १- शागीरस्ये १-
शागीरस्य मयि । १२ आ-वात्पशु मयि । १३ आ-आपयते । १४-१५ अउ को ज प-उ ।

पौर्णमास्या वैश्वपुरोडाश, अमावास्याया सानास्यादियाग]

(३) शृतं कुरुतेत्यत्रवीत् तदस्मै शृतमर्कुरन्निन्द्रियं वावास्मिन् धीर्यं तदश्रयन्
तच्छृतस्य शृतत्व- समनैपुः प्रत्यधुक्षन्शृतमर्कुरन् न तु मां धिनोतीत्यत्रवीदेतदस्मै
दधिं कुरुतेत्यत्रवीत् तदस्मै दध्यर्कुरन् तदेनमधिनोत् तद्दध्नो दधित्वं

शृतम् । कुरुत् । इति । अत्रगीत् । तत् । अस्मै । शृतम् । अर्कुरन् । इन्द्रियम् । वा । अस्मिन् ।
वायम् । तत् । अश्रयन् । तत् । शतस्य । शृतवमिति शृतत्वम् । समिति । अनैपुः ।
प्रतीति । अधुक्षन् । शृतम् । अर्कुरन् । न । तु । मा । धिनोति । इति । अत्रगीत् । एतत् । अस्मै ।
दधिं । कुरुत् । इति । अत्रगीत् । तत् । अस्मै । दधिं । अर्कुरन् । तत् । एनम् । अधिनोत् ।
तत् । दध्न । दधित्वमिति दधित्वम् ।

‘तत्’ तु ‘मयि’ न श्रयते न पच्यते न मयि प्रीति करोति । शिब्रु पाके, व्यत्ययेन शप् । अथ
प्रजापति पश्यन् अत्रगीत् । एतत् अस्मै इद्राय शृत पच्यं कुरुत् । यद्वा-न तु मयि श्रयते १०
स्थिति न करोति । श्रीन् सेनायाम् । एवमिद्रेणोक्ते प्रजापतिरत्रवीत् एतदस्मै शृत पच्यं कुरुत्
यथाऽस्मिन् श्रयत इति । शृतेति “शृत पाके” (पा ६१२७) इति निपात्यते । यद्वा-
शृणाते शृतमिति छान्दस रामप्रारणम् ॥ ‘आह च-’तत्’ अश्रयन्, ‘तत्’ शृतस्य शृतत्वम्
इति । अथेन्द्र आह- ‘सम्’ अनैपुः ‘प्रति’ अधुक्षन् शृतम् अर्कुरन् अकार्षुः । ‘न’ तु मा
‘धिनोति’ प्रीणयति इति । करोते लुडि “मन्त्रे घस” (पा २४८०) इति ष्टेर्लुक् । धिनि १५

भो प्रजापते, त्वदाज्ञया पशवः समनैपुः प्रत्यधुक्षन् च क्षीररूप तद्वीथं मयि न श्रयते पाकाभावात्
मनुदेत तन्न जीवेति १५ इति उक्तत्वात् । तत् प्रजापति ‘पाकं कुरुन् प्रति’ शृत पकः कुरुत् इति अत्रवीत् ।
तथा कृते सति ‘तदिन्द्रियसामर्थ्यरूप पकः पयोऽस्मिन्निन्द्रोदेरे सम्यगाश्रितमभूत् ।’ तरस्मान् धा पाक
इत्यस्मात् शिब्रो वा शृतमिति नाम निष्पद्यम् ॥

समिति ॥ अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति- ‘समनैपुः प्रत्यधुक्षन्शृतमर्कुरन् तु मा धिनोतीत्य
त्रवीदेतदस्मै दधिं कुरुतेत्यत्रवीत् तदस्मै दध्यर्कुरन् तदेनमधिनोत् तदध्नो दधित्वम्’ इति । सनपनप्रति-
दोहनश्रुतत्वानि सपदान्येव, किन्तु तच्छृतं मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्तं प्रजापतिरातच्छन-
कर्तृन् प्रति ‘दधिं कुरुत्’ इति अत्रवीत् । ‘तत्’ च दधित्वं सन् एनम् इन्द्रम् अधिनोत् क्षीणयन् ।
तस्मान् ‘धिनोतीति श्रुत्यस्या’ दधिनाम सपद्यम् । अथ ‘एन्द्र दधि’ इति विधिद्विरपद्य इत्यतः ।
शृतनामनिर्वचनार्थंवादेन ‘एन्द्र पय’ इत्यपि विधिमुच्यते । अन्यथा यदप्यमागशृणावदानविचारानुदय
प्रमद्वात् ॥

५-५ तत्र मैल- कर्तृमयि । ६-६ तत्र मैल- अर्कुरन् ।

१५ आ क- इत्यप्यम् । १६ आ हा- पश्य, शी- साकं कुरुन् । १७ अ आ इ उ जो ना
पा हा- सामर्थ्यं । १८-१८ अ आ इ उ जो पा हा- समन्, इ शी- ए- समन् परमाश्रित च ।
१९ इ- संपद्यम् । २० आ- तीत्युक्ते । २१-२ आ- ‘धिनोतीति श्रुत्यस्या’ नापि । २२ इ-
आ- ‘एन्द्रे’ नास्ति । २३ आ- ‘अपि’ नास्ति ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयं (४) दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छु-
 तस्यैव पूर्वस्याव वेदिन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं श्रित्वा दध्नोपरिष्ठाद्विनोति यथापूर्व-
 मुपैति यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्च्यात् सौम्यं तद्यत् कलै राक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेयं
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म वादिन । वदन्ति । दध्न । पूर्वस्य । अवदेयमित्येव देयम् (४) दधि ।
 हि । पूर्वम् । क्रियते । इति । अनादृत्येत्यना दृत्य । तत् । शतस्य । एव । पूर्वस्य । अवैति ।
 चेत । इन्द्रियम् । एन । अस्मिन् । वीर्यम् । श्रित्वा । दध्ना । उपरिष्ठात् । विनोति ।
 यथापूर्वमिति यथा पूर्वम् । उपैति । एति । यत् । पूतीकै । वा । पर्णवल्कैरिति पर्ण-वल्कै ।
 वा । आतञ्च्यादिर्या तञ्च्यात् । सौम्यम् । तत् । यत् । कलै । राक्षसम् । तत् । यत् ।
 तण्डुलै । वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् ।

१० प्रीणनं, इदित्वानुम् (पा ७ १ ५८), “ धिन्विकृण्वोर च ” (पा ३ १ ८०) इयुप्रयम् ।
 अय प्रनापति अत्रवीत् पशून् एतत् अस्यै दधि प्रीणनं कुरुत इति । ते च अस्यै
 प्रीणनम् अकुर्वन् । तदेनमित्यादि । गतम् । धिनोतीति दधि । धिनोते चि, द्विवचनादि ।
 दधातिर्गो प्रीणने, इदित्वानुम् (१), “ आटगमहन ” (पा ३ २ १७१) इति चि-प्रयम् ।
 दध्न इत्यनडादेशस्योदात्तत्वाद्दुदात्तनिवृत्तिसरेण विभक्तेरदात्तत्वम् ॥

१५ ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अतीतायामेव रजन्या दधि उत्पाद्यते उत्तरेषु प्रातर्दोह इति दध्न
 पूर्ववमिति । एतद्दूषयति- अनादृत्येयादि । यदिन्द्रस्येन्द्रियादिकमोषवीर्य्य आनीय इद्राय प्रतिदुष्य
 तदिन्द्रे प्रथम श्रिना सेपित पक्व वा कृन्वा उपरिष्ठात् उत्तरकाल दधिभागमेव इद्र विनोति
 तत्प्राश्रितस्यैव पूर्वम् । गतमन्यत् ॥

यदित्यादि ॥ पूतीक सोमसदृशो लताविशेष । पर्णवल्क पलाशवृत्तम् । आतञ्चन

२० त्रयान्तरमप्रयोगेन पयसो घाभाभ । तन्न सकोचने । कल हस्वहृद । तण्डुला गता ।
 ब्रह्मवादिन इति ॥ तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपशुमुपन्यस्यति- ब्रह्मवादिनो यद्वि दान्
 पूर्वस्यावदेय दधि हि पूर्वं क्रियत इति इति ॥ यस्मात् पूर्वनिने रात्री दधि क्रियते तस्मात्प्रातमवदान
 काःऽपि दध्न इत्यहपमेव पूर्वम् अवदेयम् ॥

अनादृत्येति ॥ तमेव पूर्वपशु दूषयित्वा मिडात् विधत्त- अनादृत्य तदपूतस्यैव पूर्वस्या

२५ पदिन्द्रियमवास्मिन् वीर्यं श्रित्वा दध्नोपरिष्ठाद्विनोति यथापूर्वमुपैति इति । तत् पूर्वं दध्नवदान्
 अनादृत्य हीनस्य ण्व इत्यत्र पूर्वमवदेयम् । तथा एति अस्मिन् यस्मात् इन्द्रियस्य हीनं अयम्
 अवदान् उपरिष्ठात् दध्ना प्रीणयति । इति पूर्वभासि दधि पश्चात्प्रातर्दोहस्येवमुपैति इति ब्रह्मवादि
 भवति ॥

७ त्रि मे- अन्विमापम् । ८. त्रि- 'या' तापित । ९. त्रि २- 'दधि' भाग, मे- दधिभागा ।

३- २४ १- 'प्रा' पृथिव्या, क दो- 'अ' नापित । २५ आ- दधिपय । २६ ३- 'प्रा' पृथिव्या ।
 २७ १- 'प्रा' पृथिव्या ।

पौर्णमास्या वैश्वजुरोडाश, अमावास्याया सानाख्यादियाम्]

तद्यदातञ्चनेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत् सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति (५) सेन्द्रत्वायाग्नि-
होत्रोच्छेपणमभ्यर्तनक्ति यज्ञस्य संतत्या इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परायतमगच्छदपा-
राधमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रैपमैच्छन्त्सोऽब्रवीत् प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति

तत् । यत् । आतञ्चनेत्या-तञ्चनेन । मानुषम् । तत् । यत् । दध्ना । तत् । सेन्द्रमिति
स इन्द्रम् । दध्ना । पति । तनक्ति (५) । सेन्द्रत्वायेति सेन्द्रत्वायं । अग्निहोत्रोच्छेपणमि
अग्निहोत्र
उच्छेपणम् । अभ्यर्तनकतीत्यभि-अर्तनक्ति । यज्ञस्य । संतत्या इति स तथै । इन्द्रं । वृत्रम् ।
हत्वा । पराम् । पराप्रतमिति परा-वर्तम् । अगच्छत् । अपेति । अपराधम् । इति । मन्यमान ।
तम् । देवता । प्रैपमिति प्र-एपम् । ऐच्छन् । स । अत्र्यात् । प्रजापतिरिति प्रजापति ।
य । प्रथम । अनुविन्दतीत्यनुविन्दति ।

आतञ्चनद्रव्यं दधि प्रसिद्धम् । १ सेन्द्रम् इन्द्रेण देवतया सहितम् । अग्निहोत्रोच्छेपणम् 'अग्निहोत्र
होमशेषं यत्रागृशेष । तत् 'अभि 'आतनक्ति दध्ना आतच्य उपरि आ तनक्ति, 'यज्ञस्य
अग्निच्छेदाय ॥

इन्द्रो वृत्रं हत्वेति ॥ पितृयज्ञविधि । परा पराप्रतमिति । द्रवदेशम् 'अगच्छत् । " उपसर्गा-
च्छन्दसि धात्वर्थे " (पा ५ १ ११८) इति वति । 'अप 'अराधम् 'अपारासम् । छान्दस
सिग्लुक् । वृत्रं हतवान् 'इति सापराधमागान् 'मन्यमान दूरात् गन्तु श्रेय इति निधियागच्छत् । १५
अथ "देवता 'त 'प्रैप प्राहुम् 'ऐच्छन् । इव गतौ, "छान्दस सिग्लुक्" । सोऽब्रवीदित्यादि ।

यदिति ॥ अथाऽऽतञ्चन विधत्ते- " यत् पूर्तिकैवां पर्णवल्कै र्माऽऽतञ्चन्त्यात् सौम्यं तद्यन् वल्कै राक्षस
तद्यत् तण्डुलवैश्वदेव तद्यदातञ्चनेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत् सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रत्वाय " इति ॥
सौम्यवल्कैसमानाया लताया खण्डा पूर्तीका । 'पर्णाशवृक्षस्याशा पर्णवल्का । प्रोडवदरफणानि वल्का ।
इषदम्बलक्रमातञ्चनम् । पूर्तीकादिभिरातञ्चनं सोमादीनां मिषम् । तथा सति 'अत्र इन्द्रप्रीत्यै 'दध्ना २०
सातञ्चन्त्यात् ॥

अग्निहोत्रोच्छेपणमिति ॥ दध्नाऽऽतनक्त्योपर्यग्निहोत्राभ्यंवागृशेषेणातञ्चन विधत्ते- 'अग्नि
होत्रोच्छेपणमभ्यर्तनक्ति पत्नस्य सतत्यै' इति ॥ दद्यात्वागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेद् सतति ॥

इन्द्र इति ॥ अथ पिण्डपितृयज्ञ विधत्ते- 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा परा परायतमगच्छदपराधमिति
मन्यमानस्तं देवता प्रैपमैच्छन्त्सोऽब्रवीत् प्रजापतिर्यः प्रथमोऽनुविन्दति तस्य प्रथम भागधेदमिति सं २५
पितरोऽभ्यविन्दन् तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु त्रियते' इति । वृत्रघनेनासुराणामपराधं हृतवान् अस्मि 'इति

१०. तद् मै ल- 'होत्रशेष । ११ तं- अपराधम् । १२ मै- देवा । १३-१३ मै-
'छान्दस सिग्लुक्' नास्ति, मै- छान्दसो गम् ।

२८ क हो- 'शकाश्रमणा । २९ ग हो- 'अत्र' नास्ति ।

[पौर्णमास्यां वैश्वधुरोडाश, अमावास्यायां सानाख्यादियान्]

तस्य प्रथमं भागधेयमिति तं पितरोऽन्वविन्दन् तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषु क्रियते
सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छत् तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै नो (६) ऽथ वसु
वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वं

तस्य । प्रथमम् । भागधेयमिति भाग धेयम् । इति । तम् । पितरः । अन्विति । अविदन् ।
५ तस्मात् । पितृभ्य इति पितृ भ्य । पूर्वेषु । क्रियते । स । अमावास्यामित्यमा-वास्याम् । प्रति ।
एति । अगच्छत् । तम् । देवा । अभि । समिति । अगच्छन्त । अमा । वै । न (६) । अथ ।
वसु । वसति । इति । इन्द्र । हि । देवानाम् । वसु । तत् । अमावास्याया इत्यमा वास्याया ।
अमावास्यत्वमित्यमावास्य-त्वम् ।

गतम् । अनु विन्दति अनुक्रमेण लभते । पूर्वेषु पूर्वस्मिन्नहि । “ सद्य. परवृ ” (पा ५
१० ३-२२) इत्यादिना निपात्यते ।

अमावास्या प्रति, लक्षणे कर्मप्रचनीयत्वम् (पा १-४ ८४), अमावास्यया गमनं लक्ष्यते
इति । अमावास्याया देवा तम् इद्रम् अभि समगच्छन्त आभिमुख्येन सगता अभवन् । कष
वदन्त ? अथ अस्मिन्नहि न अस्माक वसु अस्मदीय धनम् इन्द्रोऽयम् अमा सहास्मभि
वसति इति । एव देवा वदन्त एनमिन्द्रमभितः समागताः । इन्द्रो हीति । वसु वरिष्ठ
१५ द्रव्यम् । अमावास्यत्वमिति । अमा सह वसन्त्यस्यामिन्द्रो देवताश्वेत्यमावास्या । अधिकरणे (पा ३
१ १२२) ष्यत् । इदं च व्युत्पत्त्यन्तरम्, अमा वसत सूर्याचन्द्रमसावस्याम् इति व्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

मन्यमान इन्द्र भीतोऽस्यन्त दूरम् अगच्छत् । तम् इन्द्रं प्रति देवता आह्वानम् ऐच्छन् । देवताना
मप्ये य अन्वियन् प्रथमम् इन्द्रं लभते तस्य प्रथमम् भागो दीयते इति प्रजापतिनोक्ता. पितर प्रथमम्
इन्द्रं यस्मादलभन्त, तस्मात् पितृभ्य पूर्वेषु पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् । दर्शयागदेवतानाममावास्या
२० यामारम्भं प्रतिपदि तद्याग । पितृणां त्वमावास्यायामेव पिण्डदानम् ॥

ननु द्राक्षणाग्रन्ये प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठेऽस्त्यानुवाके महता प्रपञ्चेन पिण्डपितृपञ्चो विहितः ।
याद्रम् । एव तर्हि सानाख्याप्रस्तावमर्थं वदनुवादोऽस्तु ॥

स इति ॥ तामेव स्तुतिं श्रोतयितुममावास्यानिर्वचनं दर्शयति- ‘सोऽमावास्यां प्रत्याग
गच्छत् तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै नोऽथ वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमा-
२५ वास्यायम्’ इति ॥ पितृभिरन्वियन् एवम् न इन्द्रं अमावास्याया पलायनदेवान् प्रतिनिवृत्त

१४. ती३-‘वदन्त’ इत्यन्यानन्तरम् ‘आहृ’ । १५. मै४-‘तृप्या’ । १६. ती३ मै६
‘मभिगता’ । १७. ती३-‘वसु’ नास्ति । १८. मै४-‘द्रव्यं वसु’ । १९. ती३ लं-‘सह’ नास्ति
२०. ती३-‘दर्शनायम्’ ।

३०. जो ना-देवाणां, पा-‘देवानां’ नास्ति । ३१. अ इ उ, जो पा हा- प्रतिपदि निर्देशं, ना-

३०. प्रीतिरस्ये ।

पौर्णमास्या वैश्वपुरोडाश, अमावास्याया सानाध्यादियान्]

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किंदेवत्यं, सानान्यमिति वैश्वदेवमिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा
भागधेयमभि समगच्छन्तेत्यथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव
ते तद्विपज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति ॥ ३ ॥

[दर्धि मे जघ्नुष इन्द्रिय कार्यमित्यत्रवादेतदस्मा अपदेयं तनक्ति नो द्विचत्वारिंशच्च] ॥

ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म वादिन् । वदन्ति । किंदेवत्यमिति किं-देवत्यम् । सानान्यमिति ५
सा-नान्यम् । इति । वैश्वदेवमिति वैश्व देवम् । इति । ब्रूयात् । विश्वे । हि । तत् । देवा ।
भागधेयमिति भाग धेयम् । अभीति । समगच्छतेति सम् अगच्छत । इति । अयो इति ।
खलु । ऐन्द्रम् । इति । एन । ब्रूयात् । इन्द्रम् । वाव । ते । तत् । भिपज्यत । अभि । समिति ।
अगच्छतु । इति ॥ ३ ॥

[श्रवा १६४]

१०

वैश्वदेवमिति ॥ 'वृत्रवधादनन्तरम् 'इन्द्रिय वीर्यं च ' दूरतर गतम् । पितृभि
प्रत्यानीतमिन्द्रममात्रास्याया सानान्येन प्रवृद्धेन्द्रियवीर्यं कर्तुं 'विश्वे 'देवा 'तत् सानान्य एव
ऐन्द्रम् 'भागधेयम् 'अभि 'समगच्छत । तस्माद्वैश्वदेव भवितु युक्तमिति ॥

'दूपयति- अयो इति । तदानीं देवा 'इन्द्र 'भिपज्यत एव 'अभि 'सम् 'अगच्छत
न 'त्वामभागलब्धये । तल्लामहेतौ 'शतप्रयय (पा ३ २ १२६), इन्द्रभैषग्यार्थमेव अभिसम १५
गच्छन्त । तस्माद्विश्वे देवा 'अप्रसक्ता 'एवेति 'ऐन्द्रम् 'इति 'एव उत्तर समीचीनमिति ।
भिपज्यति कण्डवादिर्वगत (पा ३ १ २७) ॥

इति द्वितीये पद्यमे तृतीयोऽनुवाक ॥

समानत । 'तदा 'देवा 'तम् इन्द्रम् अभिसुखीवर्तुं समासा परस्परमिद्रमयुवत्- 'अथ 'न अस्माक
'वसु श्रेष्ठ धनम् 'अमा 'वसति सह तिष्ठति, सर्वेषा साधारण्येन घृतत इ-वर्ष । किं तद्वस्विति 'येत्' २०
तनुष्यते- 'इन्द्र- खलु सर्वेषा 'देवाना 'वसु श्रेष्ठ धन, तस्मिन् वर्तमाने सति स्वामिलाभात् । परमादेवा
एवमुक्तवन्तस्तस्माद्मा वसत्येवेति श्यु-पत्या 'अमावास्या नाम' ११ सपद्यम् ॥

२१ मै-वृत्रवधानन्तरम् । २२-२० मै-इन्द्रियवीर्येहीनम् । २३. मै-एतत्पयति-अयो गण्डिति ।
ऐन्द्रमित्येन उत्तरं ब्रूयात् । हेतुमाह इन्द्र वा इति । यद्यपि विश्वेऽपि देवा अभिसमगच्छन्त तथापि गिरग्वि
व्यत्येन इन्द्रस्यैव प्राधान्यात् ऐन्द्रमेव भवितुमर्हतीति । यद्वा तदानीं विश्वेदेवा भागधेयं वषमपि भागितो २५
भूयासेति । एवमालीयभागभूमेन तत् समगच्छन्त । तस्मान् वैश्वदेव भवितु युक्तमिति दूपयति । २४-२८
मै- 'भागलप्यता हेतौ । २५ तत्र मै- प्रवक्ष्या चेति । २६ मै- 'एवेति' । इत्यस्यानन्तरम्
'ऐन्द्रमिति' ।

३२. भा वते हो- तदा वे । ३३ अ इ उ को ण पा हा हो- अय । ३४ आ - 'वे' ।
नास्ति । ३५-३५ ऋ- तजाम ।

१०

ते ५३

[पौर्णमास्यां वैश्वपुरोडाशः, अमावास्यायां सांनार्य्यादिवामः]

प्रह्लावादिन इति ॥ ' ऐन्द्रं वधि ' इति विधिवाक्ये सांनार्य्यस्य यदैनन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोक्त-
पक्षाभ्यां द्रव्ययति- ' प्रह्लावादिनो वदन्ति किंदेवत्वस्य सांनार्य्यमिति वैश्वदेवमिति द्र्याद्विश्वे हि तद्देवा
भागधेयमभि समगच्छन्तेत्ययो खल्वैनन्द्रमित्येव द्र्यादिन्द्रं याव ते तन्निपज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति ' इति ॥
पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकृतं सर्वेऽपि ' देवाः यदा समागच्छन्तदा ' तत्सांनार्य्यलक्षणं ' भागमभि-
५ लक्ष्यैव समागच्छन्ति ' १६- ' सांनार्य्यं वैश्वदेवम् ' १६ ' इति केपांचित् पक्षः । अथोक्तवदः पक्षान्तरायाः ।
भीत्या दूरदेशं गतम् ' इन्द्रम् ' भिपज्यन्तः एव भयनिवारणेन समाहितसन्त एव ' ते ' देवास्तत्र समागताः,
न तु सांनार्य्यलिप्सया । तस्मात् सांनार्य्यम् ' ऐन्द्रम् ' इति ' एव बुद्धिमान् ' द्र्यात् ॥

अत्र भीमांसा ॥ अतुयांभ्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

१०) " संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैश्वध ईरितः ।
द्वयोरङ्गमुत्तैकस्य द्वयोः स्यात् प्रक्रियावशात् ॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यवाचिता ॥ (जैन्या ४-३-२०-२१) ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते- " सप्तस्थाप्य पौर्णमासीं वैश्वधमनुनिवेपति " (द्र. भाष्यौ ३-१५-१)
इति । तत्रैवं वैश्वधेष्टिः प्रकरणबलान् प्रयाजादिवहुमयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति चेत् । न । वाक्यस्य
१५ प्रबलत्वात् । न च ' संस्थाप्य ' इति ' पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात् ' १६- ' तदङ्गत्वमनुवतमिति वाच्यम् ' ।
दर्शासाधारणाङ्गत्वमाप्त्यभिप्रायेण ' तदुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेव कर्तृकत्ववाचिकत्वाप्रत्यवाच्च पूर्ण-
मासस्यैवाङ्गम् ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

" १३- ' दर्शपूर्णमासोः प्रोक्तः ' १३- ' आग्नेयः ' १३- ' केवलोऽप्यसौ ।

२० दर्शे यदिति पात्राभ्यां कर्मान्वद्वाऽनुवादगीः ॥
अभ्यासादन्वकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादन्वकर्मत्वेन्द्राग्निसंस्तुतिः ॥ (जैन्या २-३-३३-३४) ॥

" यदाऽऽग्नेयोऽष्टाऽप्यालोऽमावास्यायां च चाप्युतो भवति " (तैसं २-६-३) इति
काठद्रव्ये विहितम्, " यदाग्नेयोऽष्टाऽप्यालोऽमावास्यायां भवति " (तैसं २-५-३) इति एकस्मिन् वाग्नि-
१५ विहितम् । " तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासंन प्रयाजानामिच भेदः । तथा सति आग्नेयतास्य दर्शकाले
द्विः प्रयोग इति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येव कालवाक्यस्यानुवादकत्वात् १६ । न चानुवादो
व्यर्थः । विधेयैन्द्राग्नस्तत्त्वत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाऽप्यालोऽमावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेनाग्नि-
साधुर्भवति १७ । इन्द्रमहिद्योऽग्निः समीचीनतरः । तस्मादैन्द्राग्नः कर्तव्य इति विधेयस्तुतिः । प्रयानवैक्यं
तृप्तमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

३० इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वयि वेदाध्यायप्रश्नो ह्यण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया
द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुपाकः ॥ ३ ॥

३६. द. गृ. हो १ - ' एदानाम् । ३७. द. गृ. हो १ - भागधेयम् । ३८-३९. द. गृ. हो १ -
यानाप्स्यव वैश्वदेयम् । ३९. आ- ' देवास्तत्र ' । ४०. क- ' पौर्णमासस्य । ४१-४२. हो १ - ' आग्नेय-
मिति वाच्यम् । ४३. आ. द- ' उपरिः । ४३-४३. जो. ना- ' यो दर्शपूर्णमासोन्नः, द. हो १ - ' दर्श-
१५ मासोः प्रोक्तः । ४४. अ. उ. द. पा. गृ - ' केवलेऽप्यसौ । ४५. क- ' तत्राविशेषे पुनः ; ४६- ' तत्राविशेष-
पुनः । ४६. आ- ' स्यानुवादमात् । ४७. गृ - ' भवति ।

आतृष्यवतः पशुकामस्य च पौर्णमास्याम् अनुनिर्वाप्यौ]

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत् य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्ण-
मासेऽनुनिर्वाप्यौ भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या
सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजेत् सेन्द्राद्यैवैनौ यजेते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो
भवति देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एता(१)निष्ठिमपश्यन्नाप्राचैष्यव-

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । स । तु । वै । दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ ।
यजेत् । य । एनौ । सेन्द्राविति स-इन्द्रौ । यजेत् । इति । वैमृधः । पूर्णमास इति पूर्ण-मासे ।
अनुनिर्वाप्य इत्यनु-निर्वाप्यः । भवति । तेन । पूर्णमास इति पूर्ण-मास । सेन्द्र इति स-इन्द्रः ।
ऐन्द्रम् । दधि । अमावास्यायामित्येमा-वास्यायाम् । तेन । अमावास्यायेयमा-वास्या । सेन्द्रेति
स-इन्द्रा । यः । एमम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श पूर्णमासा । यजेते । सेन्द्राविति
स-इन्द्रौ । एन । एनौ । यजेते । यश्च इति श्व-श्वः । अस्मै । ईजानाय । वसीय । भवति । १०
देवा । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुरा । अकुर्वत । ते । देवा । एताम् (१) ।
इष्टिम् । अपश्यन् । आभ्रावैष्णवमित्याग्ना वैष्णवम् । एकांशकपाटमित्येकांश-कपालम् ।

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ गतम् । य एनामित्यादि । अत्रिदुषो नार्थः । 'पूर्णमासे वैमृधेन
'अमावास्यायाम् ऐन्द्रेण दध्ना च इत्येन विदित्वेष्टयते यजमानापोत्तरमुत्तर दिन प्रशास्तर भवति ॥

देवा वा इत्यादि ॥ गतम् । एतामिति । वक्ष्यमाणा त्रिदिविष्ठा पौर्णमासीसमाप्य- १५
नन्तरं तस्या 'अनुनिर्वाप्याम् अर्चुन् । पौर्णमास्येनानुनिर्वाप्यसहिता फल ददाति ॥

उच्यते वैमृधसंनारत्ये द्विर्त्वीषानुवाक्ये ॥

अथ चतुर्थं आभ्रावैष्णवाद्यो वस्तव्याः ॥

ब्रह्मवादिन इति ॥ तत्राऽऽदी तावत् 'पूर्वानुवाकौत्रयोः दर्शपूर्णमासयो प्रशंसामाह-
'ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत् य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यौ २०
भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र ऐन्द्रं दध्यमावास्याया तेनामावास्या सेन्द्रा य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
यजेते सेन्द्राद्यैवैनौ यजेते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति' इति ॥ 'एनौ' दर्शपूर्णमासपत्नी
'इन्द्रसहितौ' यजेते 'स. एव दर्शपूर्णमासवात्री न त्वन्यः । तयोश्च पातयोः 'सेन्द्रत्वै वैमृधसंनारत्वायां
सपद्यते । 'एवं त्रिदुष सेन्द्रयागेनो(गो)शरोत्तरदिने धनाधिनयं' भवति ॥

देवा इति ॥ अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमित्यन्तर विधानु प्रश्नोति- 'देवा वै १५
यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतामिति मपश्यन्नाभ्रावैष्णवमेकांशकपालम् इत्यन्त्ये परह मारयते
परं ता पौर्णमास्य मरण्यान्वानु निरत्यपन् तनो देवा अमन्त पराऽमुरा' इति ॥ देवानां यज्ञे इत्य

१. पर- अमित्याप्याम्; सं- अमित्याप्यम् ।

१. आ- पूर्वोक्तानुवाक्ये । २-३. आ. १- एते, २- यत्नी । ३. --
रत्यन्तान्तरं 'य' । ४ आ-वदो । ५. अ. ६. उ. ५. हा- भैरव्ये ।

[आतृव्यवतः पशुकामस्य च पौर्णमास्याम् अनुनिर्वाण्यौ

मेकादशकपालः सरस्वत्यै चरुः सरस्वते चरुं तां पौर्णमासः स-स्थाप्यान् निर्वाण्यन्
ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यो आतृव्यवान्स्वात् स पौर्णमासः स-स्थाप्यैता-
मिष्टिमनु निर्वाण्यत् पौर्णमासेनैव वज्रं आतृव्याय ग्रहत्याऽऽन्वावैष्णवेन देवताथ यज्ञं
च आतृव्यस्य वृद्धे मिथुनात् पशन्त्सारस्वताभ्यां यावद्देवास्वास्ति तत् (२) सर्वं
५ वृद्धते पौर्णमासीमेव यजेत् आतृव्यवान्नामाद्यास्याः हत्वा आतृव्यं नाऽऽप्यापयति

सरस्वत्ये। चरुम्। सरस्वते। चरुम्। ताम्। पौर्णमासमिति पौर्ण-मासम्। स-स्थाप्येति
स-स्थाप्यं। अनुं। निरितिं। अत्रपन्। तत्। देवा। अभवन्। परेति। असुरा। य।
आतृव्यवानिति आतृव्य-वान्। स्वात्। स। पौर्णमासमिति पौर्ण-मासम्। स-स्थाप्येति
स-स्थाप्यं। एताम्। इष्टिम्। अनुं। निरितिं। वपेत्। पौर्णमासेनेति पौर्ण-मासेन। एव।
१० वज्रम्। आतृव्याय। प्रहस्येति प्र-हस्यं। आन्नावैष्णवेनेत्यान्ना-वैष्णवेन। देवता। च। वृद्धम्।
च। आतृव्यस्य। वृद्धे। मिथुनात्। पशन्। सारस्वताभ्याम्। यारत्। एव। अस्मि। अस्ति।
तत् (२)। सर्वम्। वृद्धे। पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम्। एव। यजेत्। आतृव्यवानिति
आतृव्य-वान्। न। अमानास्यामित्येमा-द्यास्याम्। हत्वा। आतृव्यम्। न। एति। अप्यापयति।

‘आह च- ‘पौर्णमासेनेव’ इत्यादि’ । ‘वृद्धे वर्जयति स्वयं गृह्णाति । यस्मादेव तस्मात्
१५ ‘यानत् किञ्चित् आतृव्यस्य विद्यते’ तत् ‘सर्वम् अनयेष्टया’ वृद्धे ॥

नामाधारमिति ॥ तत्र पितृयज्ञ एव त्रियते । ‘हत्वेत्यादि । उक्तम्-“ प्रति षा एन पूर्णमास
आऽऽमाऽनास्याया प्यापयन्ति ” (तैस २.५.२) इति । * तत्राप्यापितस्य कथादनाभ्यापनमेव भेद
‘तथैवानुष्तरनाममुखाया देव्यमान विजयं दृष्ट्वा’ देवा मानसुरान् वधयित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाण्ये । सर्वं
विजयं प्राप्ता असुरा च परामृताः ॥

भ्रातृव्यवतः पशुकामस्य च पौर्णमास्याम् अनुनिर्वाण्यै]

साकंप्रस्थाधीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति
नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्यन्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तृप्त
एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति

साकंप्रस्थाधीयेनेति साकं-प्रस्थाधीयेन । यजेत । पशुकाम इति पशु-काम । यस्मै । वै ।
अल्पेन । आहरन्तीत्या-हरन्ति । न । आत्मना । तृप्यति । न । अन्यस्मै । ददाति । यस्मै ।
महता । तृप्यति । आमना । ददाति । अन्यस्मै । महता । पूर्णम् । होतव्यम् । तृप्त । एव ।
एतम् । इन्द्रः । प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भि । तर्पयति ।

इति लुप्यते, अमावास्याया प्याययन्ति इति * । तद्वत् पौर्णमास्या, पौर्णमासे भ्रातृव्य हत्वा अमा
वास्यालोपेन आप्यायनम् अस्य निरतयति । यावदमानास्यामाप्यायितस्य वृद्ध्या वृत्रस्य अमा
वास्याया उर्ध्वं बध क्रियते । तत्राप्यायितस्य वधादनाप्यायनमेव श्रेय इति लुप्यते अमावास्या ॥ १०

साकंप्रस्थाधीयेनेति ॥ साकं सह ब्राह्मणे प्रतिष्ठते होतुमिति साकंप्रस्थाधी अर्घ्यं ।
तस्य सबन्धी साकंप्रस्थाधीयो याग, यत्र द्वौ सायदोहौ द्वौ प्रातर्दोहौ । तत्र ब्राह्मणा
पूर्णपात्रैः अर्घ्यं जुहुन्तमनुजुह्वति । अमानास्यैव विक्रियते । यस्मै वेति । यस्मै अस्मेन
प्रमाणेन घनादिकम् आहरन्ति यथा स न आत्मना तृप्यति । येनामानि तृप्तिर्नास्ति

भ्रातृव्यवाहामावास्या हत्वा भ्रातृव्य नाऽऽप्यायति इति ॥ द्वितीयानुधाके वृत्रप्रसङ्ग इदमुक्तम्-“प्रति १५
वा एन पूर्णमास आऽमावास्याया प्याययन्ति” (तैत्ति २५-२) इति । तस्मादत्रापि पूर्णमासानुष्ठानेन
भ्रातृव्ये हत्वा दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृव्यस्याऽऽप्यायन परित्यक्तवान् भवति ॥

साकंप्रस्थाधीयेन इति ॥ अथ “दर्शस्य गुणविकृतिरूप कथिद्याग विधत्ते-साकंप्रस्थाधीयेन
यजेत पशुकामो यस्मै वा अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना
ददात्यन्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति ॥ दधिक्षीरपूर्णाभिश्चतसृभिः २०
कुम्भीभिः ११ ब्राह्मणात् हस्ताभिः ११ साकमप्यर्थो प्रस्थान होमस्थान प्रति प्रस्थाने यस्मिन् यामो सोऽथ
साकंप्रस्थाधीयो याग, तेन पशुकाम यजेत । यत्र महता दधिक्षीरद्रव्येण पूर्णं इति होतव्यम् ।
लोके च यस्मै राक्षे कर्मदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन घनम् आहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति
न अपि अन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन घनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति
च अन्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादत्रापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं २५

४ मै-अमावास्यालोपेन पुनरेन नाप्याययति । ५ मै- तत्र । ६ मै- अमा वा सैव ।
७ मै-अथ स ।

११. आ- दर्शपूर्णमासस्य ॥ १२-१२. ड- ब्राह्मणवृत्ताभिः । १३ ड- यागे सोऽस्ति ।
१४. ड- 'याग' नास्ति । १५. क- अन्यत्र । १६. आ- क्षीरद्रव्येण । १७ ड- यस्मिन् । १८. ड-
राशि । १९. अ इ उ जो पा- महता द्रव्येण । २०-२०. ड- स्वयमपि च तृप्यति अन्यस्मै च दातुम् । ३०
२१. हा- महता द्रव्येण ।

[भ्रातृव्यवतः पशुकामस्य च पौर्णमास्याम् अनुनिर्वाण्यौ

दारुपात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरं (३) भवत्यूर्वा उदुम्ब्रा
ऊर्कं पशवं ऊर्जंवास्मा ऊर्जं पशूनं रुद्धे

दारुपात्रेणेति दारु-पात्रेण। जुहोति। न। हि। मृन्मयमिति मृत्-मयम्। आहुतिमित्या-हुतिम्।
आनशे। औदुम्बरम् (३)। भवति। ऊर्कं। वै। उदुम्बरः। ऊर्कं। पशवंः। ऊर्जा। एव। अस्मै।
ऊर्जम्। पशून्। अवेति। रुद्धे।

असौ धनान्तरं च न अन्यस्मै दातुं शक्नोति । यदि महता प्रमाणेन अस्मा
आहरन्ति, स स्वयं च तृप्यति, अन्यस्मै चायं महता प्रमाणेन ददाति, तस्याप्यति-
तृप्तिर्भवतीति भावः ॥

दारुपात्रेणेति ॥ औदुम्बरैश्चतुर्भिः (द्र. आपश्रौ ३-१६-१५) पात्रैः। न हीति। मृन्मय

१० "कुम्भादिकं न हि आहुतिम् आनशे अश्रुते आहुतिसाधनं न भवति। मृन्मयेन हुता
आहुतिरेव न स्यादिति यावत्। "एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति" (पा काशिका वा ४-३-१४४)
इति मयट् ॥

औदुम्बरमित्यादि ॥ गतम् (तैस २-१-१) । " अनुदात्तादेरञ् " (पा ४-२-४४) ॥

१५ "सक्रप्रस्थापीयेन यजेत पशुकामः इत्यमावास्या विक्रियते । द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः । सायं सायंदोहायं
प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्याम् । सर्वेषां प्रातः" (आपश्रौ ३-२६-११-१४) इति ॥

दारुपात्रेणेति ॥ क्षीरध्रपणपात्राणां मृन्मयवाडोमेऽपि वत्प्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते- 'दारु-
पात्रेण जुहोति न हि मृन्मयमाहुतिमानशे' इति ॥ "यस्मात् मृन्मयपात्रम् आहुतिं व्याप्तुं न शक्नोति
तस्मात् श्वरपात्रेण होमः । न ह्यत्र जुह्वामवदानमिति, पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणमेव"

२० जुहुयात् ॥
औदुम्बरमिति ॥ दारुविशेषं विधत्ते- 'औदुम्बरं भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कं पशव उर्जंवास्मा
ऊर्कं पशूनं रुद्धे' इति ॥ "प्रथमप्रपाठकस्याद्यानुवाके "औदुम्बरो यूपो भवति" (तैस २-१-१)
"हन्यत्र वाचयमेतत्" व्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्- "पात्रसंसादनराटे "चरवार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुज्जति ।
तेषां जुहुयात् यत्नः" (आपश्रौ ३-१६-१५-१६) इति; "यावत्पशुः कुम्भयन्नायन्तो प्राक्षणा इति
उपवीतिन उपोत्थाय कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा "तिरेवायथ्यं जुहुवन्तु जुह्वति । त्रिवष्टुज्जसा ३
विघ्नन्ते" (आपश्रौ ३-१०-१-२) इति च ॥

२१ ८-८. मे८- अमाधनात् न चान्यगमे । *-* मे८-ददाति । अन्यगमे मित्राय दानुमन्तं भती
तथा अल्पं यमे आहरन्ति रात्रा या मुदुदो वा स या पशुकामो वाऽनेन पशुकामो यजेत यमे मरेण-
दिना यदुः पन्माह यमे मरुता प्रमाणेन धनादिकमाहरन्ति स्वल्पं दातुं न पश्यति नृप्ययत्नना देन
१० "अनेनागमनो मारुती तृप्तिर्भवेति ददाति च अन्यगमे महता प्रमाणेन धनादिर्कं तादृशेऽयं कर्त्तव्यमिति
भार्या । पन्मानि पूरयित्वा सर्वदूरी होतव्यं तांयति ।] । ९. ३३-उदप्यति । १०. ३३-कुम्भयत्नन्

भानुग्वयत् पशुभ्यस्त च पौर्णमास्याम् श्रुतनिर्वाप्यौ]

नागतश्रीर्भेदेन्द्रं यजेत् त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्राम्णी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता
यो वै स्वां देवतामति यजते प्र स्वार्थं देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति

न । अगतश्रीरित्यागत श्री । महेन्द्रमिति महा इन्द्रम् । यजेत् । ययं । वै । गतश्रिय इति
गत-श्रिय । शुश्रुवान् । ग्राम्णीरिति ग्राम नी । राजन्य । तेषाम् । महेन्द्र इति महा इन्द्र ।
देवता । य । वै । स्वाम् । देवताम् । अति यजते इत्यति यजते । प्रेति । स्वार्थं । देवतायै । च
च्यवते । न । पराम् । प्रेति । आप्नोति । पापीयान् । भवति ।

नागतश्रीरित्यादि ॥ शुश्रुवान् पञ्चवेदत्रयवेदी श्रुतसपन्न । स च प्राप्तश्री, “सा हि
श्रीरमृता सताम्” (तैना १२१) इति श्रीगद्वेदानाम् । ग्राम्णी ग्रामाध्यक्ष ।
राज्ञोऽपत्यं राजन्य । “राजश्चतुरायत्” (पा ४११३७), “राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्”
(पा ४११३७ न १) इति क्षत्रिय उच्यते । * स्पष्टमेतयोर्मतश्रीत्वं, यतो ही द्र (हि महेन्द्र) १०
एषा देवता । तस्मादेभ्योऽन्योऽज्ञातश्री महेन्द्र यष्टु नार्हति ॥

यो वा इत्यादि ॥ आनीयदेवतातिजमेण य अन्या देवता यजते स स्वाया देवताया *
तावत् प्र च्यवते “तस्या अनुप्राप्तो न भवति” । ततश्च पापीयान् पापतर भवति ।
अयप्रत्यापापत्वमेव । यष्टु पापतरत्वं स्यात्, देवतान्त्वाभावात् ॥

नेति ॥ अधिकांशेन सानाथ्यस्य देवताव्यवस्था विधत्ते- ‘नागतश्रीर्भेदेन्द्रं यजेत् त्रयो वै १५
गतश्रिय शुश्रुवान् ग्राम्णी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वा देवतामति यजते प्र स्वार्थं देवतायै च्यवते
न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति’ इति ॥ शुश्रुवात् वेदत्रयामिह । वेदत्रयस्य च धीरूपत्वात् तदभिज्ञ
प्राप्तश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमाग्नायते- “अहे बुध्निद मन्त्र मे गोपाय । यष्टुपदप्रथिविया दिदु ।
रुच सामानि यगृन्वि । सा हि श्रीरमृता सताम्” (तैना १२१) इति । ग्रामाध्यक्ष ग्राम्णी । राज
नुद्र राजन्य । तयो प्राप्तश्रीकत्व प्रतिशङ्कम् । तेषाम् एव त्रयाणां महेन्द्र देवता । एव सति य २०
द्रुत्प स्वकीया देवताम् अतिक्रम्य यजते, एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति, अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तद्वत्
स्वकीयदेवताया प्रच्युतं सत् परकीया देवता ११ न प्राप्नोति । तदेवतातापेन पापीयान्
वरिद्रश्च भवति ॥

*- [उ - ‘स्पष्टमेतयोर्मत देवताया’ नास्ति ।] । ११-११. तत्र मैत्र ८ -
भवति पापराक्षीया देवताम् अनादमीयदेवतात्वेन प्राप्नोति । तस्मानुप्राप्तो न भवति । पर- परा परकीया २५
देवतामाहमीयदेवतात्वेन प्राप्नोति । तस्या अनुप्राप्तो न भवति । १२ मैत्र- यष्टुस्य पापत्वमेव । १३. मैत्र-
देवतात्वात् ।

३१ उ- स्वकीयाया देवताया । ३२-३२ ङष्ट- परा स्वदेवताम् । ३३ अह उ जो
ना पा हा- च न ।

[भ्रातृव्यवत् पयुक्कामस्य च पौर्णमास्याम् अनुनिर्वाण्यौ]

संवत्सरमिन्द्रं यजेत संवत्सरः हि व्रतं नाति स्रै(४)वैनं देवतेज्यमाना भूत्या इन्द्रे वसीयान् भवति संवत्सरस्य परस्तादग्रये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्निवाःसमिद्रितपतिव्रतमा लम्भयति ततोऽधि कामं यजेत ॥४॥

[एता तदौदुम्बरं स्वा त्रिःशच्च] ॥

५ संवत्सरमिति स वत्सरम् । इन्द्रम् । यजेत् । संवत्सरमिति स-वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अतीति । स्वा (४) । एव । एनम् । देवता । इज्यमाना । मूत्यै । इन्द्रे । वसीयान् । भवति । संवत्सरस्येति स वत्सरस्यं । परस्तात् । अग्रये । व्रतपतय इति व्रत-पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । निरिति । वपेत् । संवत्सरमिति स वत्सरम् । एव । एनम् । वृत्रम् । जघ्निवाःसम् । अग्नि । व्रतपतिरिति व्रत पति । व्रतम् । एति । लम्भयति । तत् । अधीति ।
१० कामम् । यजेत् ॥ ४ ॥

[काश ३० ४, ३१ २ कपिल ४६ ७]

संवत्सरमित्यादि ॥ संवत्सरव्रतमे व्रतं न अस्ति । तस्मात् गतश्रीत्वाय संवत्सर व्रतं चरन्त स्वा आत्मीया देवता इन्द्र इज्यमाना एनम् अगतश्रिय भूल्यर्थम् इन्द्रे दीपयति । ततः वसीयान् वसुमत्तरः भवति, महेन्द्रयागाहो गतश्रीरेव भवति, गता श्री आत्मीया देवता

१५ अनेनेति कृत्वा ॥

ततः समाप्ते संवत्सरे गते अग्रये व्रतपतये पुरोडाशम् अष्टाकपालं नि वपेत्, स अग्नि व्रतपति तृप्त एन व्रतफलम् आ लम्भयति गतश्रीत्वरमस्योत्पादयति स्वयमप्यनुज्ञाय शिरीकरोति । कीदृशमित्याह संवत्सर व्रतं चरित्वा वृत्रं वारक पाप महेन्द्रयागानर्हन्व लक्षणं जघ्निवाःसम् अभिभ्रन्त तत्फलं प्रापयति । यथा इन्द्रो वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, २० एवमयमपि तु अयोग्यतालक्षणवृत्ररथेन महेन्द्रयागयोग्यो भवति । तत उपरि कामं कथ्ये महेन्द्रमेव यजेत् ॥

इति द्वितीये पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाक ॥

१५. तं मे ह-अयमन् । १५. तं मे ह-वृत्रं नास्ति । १६ ह-प्रापयति । १७ तं मे ह-हरा इत्यन्वयान्तरम् इन्द्र । १८ मे ह-तु नास्ति ।

भाष्यपवन पञ्चमस्य च दौर्गमस्याम् अनुनिर्वाण्यौ]

सवत्सरमिति ॥ अगतश्रिय "सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विदोष विधत्ते- 'सवत्सरमिन्द्र यजेत सवत्सरम् हि प्रत नाति रवेन देवतेज्यमाना भूया इन्धे यसीयान् भवति' इति ॥ 'सवत्सरम् अतिक्रम्य यस्मात् प्रत न अनुष्ठेय भवति' 'तस्मादागतश्री 'सवत्सरम्' इन्द्र यजेत । एव सति स्वकीया एव 'देवता अन्यस्मिन् सवत्सरे' इज्यमाना सती भूयर्थं यजमान प्रकाशयति । ततोऽप्य धनवत्तर 'भवति ॥

सवत्सरस्येति ॥ अगतश्रिय काचिदिष्टि विधत्ते- 'सवत्सरस्य परस्तादग्रये अतपत्ये ५
पुरोदानमष्टारुपात् निर्वपेत् सवत्सरमेवैन वृत्र जग्निवा-समन्निर्गतपतिर्नतमा लभयति' इति ॥ वनपालक 'अग्नि महेन्द्रयागाधिकारनिवारक पापदप 'वृत्र सवत्सरेन्द्रानुष्ठानेन हृतवन्तम् "'एन यजमान महेन्द्र-यागानुष्ठानरूप 'प्रत प्रापयति ॥

तत इति ॥ प्रतपतेष्टरूपमगतश्रिय इन्द्रमहेन्द्रयारेष्टिरच विधत्ते- 'ततोऽपि काम यजेत' इति ॥ १०

'अत्र सीमासा ॥ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

"आनामन् सह "कुम्भीमिरस्ति शेषक्रिया न धा ।

उद्गावदानात् प्रहृताविव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीपु शेषासतिष्ठे साकप्रस्थाप्यकर्मणि ।

न सिष्टदृदिड "कार्यमन्तीषे सुकप्रदानत " ॥ (जेन्या ३ ५ ३ ४) ॥ १५

"साकप्रस्थाप्येन यजेत पञ्चमम्" (तैस २ ५ ४ आपश्री ३ १६ ११) इति विहिते कर्मणि श्रूयते- "सह "कुम्भीमिरसिक्रमम्" (आपश्री ३ १६ १०) इति । तत्र चतसृभि "दधिपय कुम्भीमिरसिहाप्रद्वनीयदेशेभिःक्रमणमात्र श्रुतम् । न तु "तत्र कुम्भीभिर्होम" श्रुत । तथा सत्यस्य कर्मण सानाप्यविकृतिवात् "उद्गा कुम्भीभ्योऽवदाय "उहुयात् । 'हुतशेषेण च सिष्टदृदादिक सानाप्यदेशेषेण कर्तव्यमिति प्राप्ते धूम-नात्र कुम्भीपु "हुतशेषे सिध्यति "सानाप्य इव उद्गावदानाभावात्" । २०
"आनीषे सुचौ प्रदाय सह "कुम्भीमिरसिक्रमम्" (आपश्री ३ १६ १०) इत्युक्तत्वात् उद्गृह्यन्तो प्रकृत्वाद्भिःक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीमिरेव दधिपयसोर्दोमे सति कर्मणामत्रमयदिव्यते, न 'तु इति शेष । तत्र कुत "शेषकार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे वृष्यायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाक ॥

२५

३४ ड- सर्वदे देवताप्राप्तौ । ३५ होर- तत्त्वादेवाग्नि । ३६ वा- 'एनम्' नास्ति ।
३७ अ- अथ । ३८ आ हा- 'भिरसिन् । ३९-३९ अ इ उ जो पा हा- कार्यमलित्वा प्रदानत,
क ना- कार्यमाग्नीप्रभुक्प्रदानत ४० हो- कार्यमलित्वा सुकप्रदानत । ४० अ इ उ जो ना पा हा-
'रभिक्रमन्ती क- 'रभिक्रमन्त उहोति, ड अ- 'भिरसिन्नामहा । ४१ उ- 'इति' नास्ति । ४२ अ-
कुम्भीभि ड- 'दधिपय कुम्भीभि' नास्ति । ४३-४३ अ इ उ जो ना पा हा-तत्कुम्भी । ४४ आ ३०
क ड होर- उद्गा । ४५ ड अ होर होतव्यम् । ४६ उ अ- हुतशेषे । ४७ वा- 'हुतशेषे' नास्ति ।
४८-४८ ना अ- सानाप्य इव उद्गा तदव, क ड होर- सानाप्यव उद्गा तदव, हा- सानाप्य उद्गा ।
४९ अ इ उ ड जो ना पा हा- 'रभिक्रमन् । ५० आ- हुत । ५१ आ हा- शेषकर्म कार्यम् ।

नासौमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य पयो योऽसौमयाजी यदसौमयाजी
संनयेत् परिमोप एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्यैव सं नयेत्
पयो वै सोमः पर्यः सांनाय्यं पर्यसैव पर्य आत्मन् धत्ते

न । असौमयाजीलसौम-याजी । समिति । नयेत् । अनागतमित्यना-गतम् । वै । एतस्य ।
५ पर्यः । य । असौमयाजीलसौम-याजी । यत् । असौमयाजीलसौम-याजी । संनयेदिति
स-नयेत् । परिमोप इति परि मोप । एव । स । अनृतम् । करोति । अथो इति । परेति ।
एव । सिच्यते । सोमयाजीति सोम-याजी । एव । समिति । नयेत् । पर्य । वै । सोम । पर्य ।
सान्नाय्यमिति सा-नाय्यम् । पर्यसा । एव । पर्य । आत्मन् । धत्ते ।

नासौमयाजी स नयेदित्यादि ॥ दधिपयोभ्या याग सनयनम् । अनागतमिति । असौम
१० याजिनः पय सबन्धो नास्ति, सर्वरसकारणेन सोमेन सबन्धाभावात् । तस्मात् असौमयाजी
यदि स नयेत् स परिमोपः चौर्यम् एव, अस्त्वेन यष्टु प्रवृत्तावात् । तस्मादयम् अनुत्
करोति व्रतचारिणो यत् प्रतिषिद्ध तदेवानृत करोति । अथो अपि च परा एव सिच्यते
एतद्यष्टय परा सिच्यते अस्थाने विनाश्यत एव । तस्मात् सोमयाजी एव स नयेत् इति ॥
पयो वा इत्यादि ॥ उभयोः पयस्त्वात् पयसा सोमेन स आत्मनि पय सान्नाय्य
१५ धत्ते स्थापयति ॥

द्विधा चतुर्थे पुमेदात् श्रोक्ता सान्नाय्यदेवता ॥

अथ पश्चिमे अभ्युदयेष्ट्यादयो चकृतव्या ॥

नेति ॥ आदौ तावत् सान्नाय्याधिकारिण विविनक्ति- 'नासौमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
पयो योऽसौमयाजी यदसौमयाजी संनयेत् परिमोप एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते सोमयाज्यैव
२० सं नयेत् पयो वै सोमः पर्यः सांनाय्यं पर्यसैव पर्य आत्मन् धत्ते' इति । सोमयागात् पुरा द्रवाणी
सांनाय्यं न अनुतिष्ठत् । असौमयाजिनः पय अनागतम् अप्राप्तम् । सोमस्यैपधिरमत्येन तदभावे
संनयेत्परिमोपविशेषस्य पयस मुनात्प्रभावात् । एव सति यदि असौमयाजी संनयेत् तदर्थमेव परिमोप
एव सम्कर एव सत् अनुत्तम् अन्याय्यं करोति । अपि च यद्वै सिच्यमानं तत् सान्नाय्यम् अनापीव
त्यात् परा एव सिच्यते विनाश्यत एव । तस्मात् सोमयाजी एव स नयेत् । न चारथेनापर
१५ पयोऽनागतं, सोमस्यैपधिरमत्येन पयोरुपपत्त्यात् । सांनाय्यम् अपि तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण
पयसा गृह सांनाय्यरूपे पयः आत्मनि धारयति ॥

१. १ पश्चिमपुत्रां, २ शोः-पयस्ये-पुत्राके । २. आ-तय । ३. आहा-पात् । ४
अ इ उ धो ना पा हा- एव नास्ति । ५. आ-भृती करोति । ६. अ इ उ धो ना पा हा- कर्त्तुं च ।
७. आ-अन्याय्यम् । ८. इ-इ-व्यत्तनि ।

अभ्युदयेधि, दाक्षायणयज्ञ]

पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधन्श्चरुं येऽणिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमग्निरेवासं प्रजा प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
यज्ञौ वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रीतिं तिष्ठति

पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा कपालम् । कुर्यात् । ये । स्थविष्ठा । तान् । इन्द्राय । प्रदात्र
इति प्र-दात्रे । दधन् । चरुम् । ये । अणिष्ठा । तान् । मिष्णवे । शिपिविष्टायेति शिपि विष्टाय । ५
शूते । चरुम् । अग्नि । एव । अस्मै । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रजनयतीति प्र जनयति ।
वृद्धाम् । इन्द्रं । प्रीतिं । यच्छति । यज्ञौ । वै । विष्णुं । पशवः । शिपिं । यज्ञे । एव । पशुषु ।
प्रीतिं । तिष्ठति ।

यथोक्तम्—“ निरुते स्यात् तस्ययोगात् ” (मीसू ६ ५ १२) इयत्र । तथा हि “ अमिरभागे ”
(पा १ ४ ९१) इत्यभेदलक्षणे कर्मप्रचनीयम् । लक्षण च ज्ञापकम् । तथा प्रवृत्त ज्ञापकमिति १०
यस्य निरुत हरिन्मुदेतीति निधीयते । तदा “ निरुतमिति यागावयवानामुपलक्षणं “ वाक्यम्,
उभयत्रिधाने “ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततश्चान्य वाधानप्रवृत्ति यावद्वाहाणभोजनमुदयोऽस्य परिहर्तव्य
इत्युक्तं भवति । तत्र च— “ अभ्युदये “ कालापराधादिज्याचोदना स्यात् यथा पञ्चशरावे ”
(मीसू ६ ५ १) इति त्रेधेयादिकं न कर्मांतरत्रिधानम्, अपि तु अपनीतदेवताक तदेव प्राकृत
‘ शर्षे रात्रीकृत ’ हविर्देवतान्तरे सयुज्यत इति राक्षात्तितम् । तत्राप्यनिरुतेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्य १५
एव देवताभ्यो निर्वाप कार्यं, * तण्डुलभूतेषु देवतापनयस्य विधानादिति सिद्धान्तिम्—
“ अनिरुतेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेत् ” (मीसू ६ ५ १६) इत्याद्यो ॥

‘ स्वनिष्ठा स्थूलराशिगता । “ स्थूलदूर ” (पा ६ ४ १ ५ ६) इति लोपो गुणश्च । ‘ अणिष्ठा
अगुराशिगता । “ टे ” (पा ६ ४ १ ४ ३) इति टिलोप । एव दातृत्वादिगुणेष्वोऽन्यादिभ्यो
मध्यमादिभिरष्टाकपालादय कार्या । ‘ दधन् इति “ सुपा सुडक् ” (पा ७ १ ३ ९) इति सप्तम्या २०
लक् । अनडादेशे “ विभाषा ङिश्यो ” (पा ६ ४ १ ३ ६) इति लोपाभावात् । शूत पञ्च पय ॥

अग्निरेवेत्यादि ॥ गतम् । पशव शिपिरिति । शिपयो रस्य, तै ‘ प्रिष्ट ‘ प्रविष्ट
शिपिविष्ट । निर्वेष्टितशेष शिपिविष्ट इत्यन्ये । तत्र पशुहेतुत्वात् ताच्छब्दम् । ‘ यज्ञे ‘ पशुषु च
प्रतिष्ठितो “ भवतीत्येव ॥

१७ त३- प्रवृत्तमिति । १८ त३- त्याज्यम् । १९, त३ ल- वाक्ययोगम् । २० त३- २५
कालापराभिधा इत्यादि । २१-२१ त३ पर ल- स्थूलराशिगता, मै- स्थूलराशिगतम् । *-* त३ ल-
‘ तण्डुलभूतेषु सुपा सुडक् ’ इत्ययं भागो नास्ति । २२ मै- विष्टिष्ट । २३ ल- ‘ प्रविष्ट ’
नास्ति । २४ मै- भवत्येव ।

[अष्टादशब्रह्म, द्वादशमन्त्र]

त्रेधा तण्डुलान् वि भजेद्ये मध्यमाः स्युस्तान्त्रयै दत्रे

त्रेधा । तण्डुलान् । वीति । भजेत् । ये । मध्यमा । स्युः । तान् । अत्रयै । दत्रे ।

चेष्ट्वा प्रजावान् पशुमान् भ्रातृव्यहा च सपद्यते । हविरभ्युचक्षाय विपरीतफल स्यात् । तस्मान्निर्वापयागयोर्मध्ये यथा चन्द्रमस पुरस्तात् उदयो न भवति तथा कालो ब्राह्म ॥

- ५ अत्र ब्रूमः— अस्य चन्द्रमसो द्वादश दृश्यादृश्यकला अशा, एतैरशैरय दृश्यश्चादृश्य भवति । तत्र 'स्फुटजिज्ञासाया खलाग्निभि' शतत्रयेण द्वादशभागान् सगणस्य पूर्वस्या दिशि उदयेऽस्तमये च विचार्यमाणे कर्मद्वयसंस्कृतेनोदयराशिना विभज्य लब्धेन अशादिना युक्त स्फुटोऽर्क उदयाको भवति । तद्युक्तो यावान् स्फुटोऽर्क तावान् यदा गणितानीतोऽर्को भवति तदा चन्द्रमा उदेति, अथ तेनैव अशादिना रहितः स्फुटोऽर्को वा अस्तमयाको वा भवति । तावत्
- १० यदा स्फुटोऽर्को भवति तदा चन्द्रमा अस्तमेति । यदा पुनः प्राच्या दिश्युदयोऽस्तमयो वा विचार्यते तदा पूर्वतः सगुणितान् द्वादशभागान् चन्द्रकर्मद्वयसंस्कृतेऽस्तमयराशिना विभज्य लब्धेनशा दिना स्फुटोऽर्क उदययुक्त उदयाको भवति । तद्वहितोऽस्तमयार्क । तत्र चन्द्रस्य उदया केषास्तमयाकेण वा सह यदन्तर तस्मिन्नन्तरे यावान् कालेन कालेन घटिकादिना उदितोऽस्त गतो वा भवति । तत्र द्वेषा चन्द्रस्योदयास्तमयो यथा प्रतिदिन च भवत गोलकाप्राहिपरिध्यागाम्या
- १५ सूर्यस्येव । तथाऽऽदित्यस्यैव सनिकर्पाद्विप्रकर्षात् च अस्योदयास्तमयो भवतः । तदपि कथ्यते—अयं चन्द्र शीघ्रगतित्वात् प्रथमकर्मसमीपमागच्छति यथावान् प्राच्यामस्त व्रजति । अस्त शतशतः शीघ्रगतिः प्रात् आदित्यमनुदिन परित्यजति यावत् प्रतीच्यामुदेति । एवमस्यादित्यसनिकर्षात् विप्रकर्षाच्च प्राच्यामस्तमयः प्रतीच्यामुदयः । तच्चन्द्रार्कयोर्भक्त्यन्ता द्वादशमहाभागा अशा । तेन गोलार्धभागानामशीतिशतसत्यभागे ह्ये लब्ध पञ्चदश प्रतिपदादयस्तिपय । तिसृषुभागघटिके
- २० द्वे, दृश्यगोलार्धभागस्य त्रिंशद्घटिकात्वात् । तत्र चन्द्रार्कयोः परो विप्रकर्षं पौर्णमासी, पर सनिकर्षं अमानास्या । तत्रामीष्टकाले स्फुटमुत्स्य तर स्फुटकालाशादधिक वा भवेत् तदभूत् वा; अधिकत्वे पञ्चदशमपि चन्द्रो दृश्य स्यात् । न्यूनत्वे तु चतुर्दशमपि न दृश्येत । तस्मात् तादृश सूक्ष्मगणनाकौशलशास्त्रिना कालोऽन्वेष्यः ॥
- प्रमादाच्चेद्दृष्ट काल आपतेत् तदा त्रेधा तण्डुलान् इत्यादि कर्माचरेत् ।
- २५ रात्र निरुप्तमनिरुप्त वा प्रवृत्त हविर्यदाऽभ्युदेति तदेव कर्म कर्तव्यमिति श्रीमासकाः ।
४. मै०— भ्रातृव्यसम् । ५-५. तं३ मै०— जिज्ञासाया वप्राग्निभिः (!); मै०— दृश्येण च उदयिभिः (!) । ६. स— 'अशामये' नास्ति । ७. मै०, ल— आशेना । ८. स— अशित । ९-९. तं३— 'वा अस्तमयाको उदयाको' नास्ति । १०. मै०— प्रतीच्याम् । १०-१०. मै०— 'अनेन लब्धेनामयः' । ११. मै०— उदय उक्तः । १२. तं३, मै०— वा । १३. तं३, मै०— यावत् । १४. मै०— गच्छामः । १५. तं३, ल— 'अमानास्या' । यथा कागोऽन्वेष्य 'इत्ययं भागो नास्ति । १६. तं३— कर्माचरेत् । १६. पं२— मीमांसक्याम्; मै०— 'मीमांसकाः' नास्ति ।

अभ्युदयेष्टि, दाक्षायण्यज्ञ]

ऽनादृत्य तद्द्वे एव यजेत यज्ञमुखमेव पूर्व्याऽऽलभते यजत् उत्तरया देवता एव
पूर्व्याऽवरुन्द इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव (३) पूर्व्याऽभिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
भूर्यसो यज्ञकृतनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टियमवेजानं पश्चाच्चन्द्रमा
अभ्युदेत्यस्मिन्नेवासमै लोकेऽर्धकं भवति

अनादृत्येत्याना - दृत्य । तत् । द्वे इति । एव । यजेत । यज्ञमुखमिति यज्ञ मुखम् । एव । पूर्व्या । ५
आलभत इयां लभते । यजति । उत्तरयेत्युत्तरया । देवता । एव । पूर्व्या । अवरुन्द इत्येव रुन्दे ।
इन्द्रियम् । उत्तरयेत्युत्तरया । देवलोकमिति देव लोकम् । एव (३) । पूर्व्या ।
अभिजयतीर्यभि-जयति । मनुष्यलोकमिति मनुष्य लोकम् । उत्तरयेत्युत्तरया । भूर्यस ।
यज्ञकृतमिति यज्ञ-कृतम् । उपति । एति । एषा । वै । सुमना इति सु मना । नाम । इष्टि ।
यम् । अद्य । ईजानम् । पश्चात् । चन्द्रमा । अभीति । उदेतीत्युत् एति । अस्मिन् । एव । १०
असमै । लोके । अर्धकम् । भवति ।

इति च । अन्वाधानादियावदिष्टघन्त चन्द्रोदयेऽभ्युदयेऽशा भाव्यम् । तथा पूर्वसन्धे पूर्वमिष्टिसमाप्ता
पुनर्येष्टव्यमित्याह । तत्र पूर्वण सूक्तमात् प्रयासन्नतिथिदयश्छायाया पञ्चदशीप्रतिपदौ पूर्वाणी
उच्येते । तस्मात् ष्टुटीकरणेन तिथिदश्याश एवानीय कालोऽन्वेष्टव्य । तत्र पञ्चदश्या प्रथमेशे
तिथिदश्याशक्षये चन्द्रोदयसमायगात् । तत्रोत्तरयोश्चाशयो सधे पूर्वं यागसमाप्ति र्यात् । १५
चतुर्थे तु दोषद्वयाप्रसङ्ग । प्रतिपदाशये सर्वदोषामाद्य । चतुर्थे तु तिथिदश्याशे श्वाद्यत्
चन्द्रोदयसमायाना । अथ यदि पूर्वेषुश्च पञ्चदशघटिका चतुर्दशी उत्तरेशुरष्टौ घटिका पर्न, यदा
च पूर्वेषुरष्टादश घटिका पर्व उत्तरेषुर्दश घटिका प्रतिपत् तत्र गत्यभावात् यष्टव्यमित्येके । ननु
'यमधेजानम्' इत्यादिदर्शनात् द्वितीयायामपि तासमभावात् यागोऽनुमीयते । मैवम् । चतुर्दश्या
क्षये प्रतिपधेवोदयसमायवाकाङ्क्षासमभावात् । एव पश्चादिष्वपि निपुण निरूपणीयमिति प्रयथिल्लर २०
भयादुपरम्यते ॥

अनादृत्येति ॥ तस्मिन् पूर्वपक्षे निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते-^१ अनादृत्य तद्द्व एव यजेत यज्ञमुख-
मेव पूर्व्याऽऽलभते यजत् उत्तरया देवता एव पूर्व्याऽवरुन्द इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव पूर्व्याऽभिजयति
मनुष्यलोकमुत्तरया भूर्यसो यज्ञकृतनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टियमवेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवासमै
लोकेऽर्धकं भवति' इति ॥ एकामेवेति यदुक्तं तत् 'अभात्त्व' द्वे 'एव' यजेत, तत्र 'पूर्व्या इष्ट्या १५
सम्पगनुष्ठितया' यज्ञोपक्रमस्य 'सपादन' देवतावरोधो देवलोकजपक्षेति प्रयोतनत्रयं संपद्यते । उत्तरया

२७ पर-पञ्चदशी प्रतिपच्च । २८ तै-^०समभावात् । २९ तै-^०समभावात् (१), मै
भिभाय [अ एव] । ३० तै-^०समभावात्-सो इत्याम् ।

२९ आ क जो ना हा- यज्ञमुखस्ययो^०, अ इ उ पा- यज्ञमुखस्ययो^० । ३० आ क ना-
आलम्भनं, अ इ उ पा- सम्यगच्छन् (१) । ३१ अ इ उ जो पा हा- देवरोपो । ३०

न द्वे (२) यजेत यत् पूर्व्या संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्याद्यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्या छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हीतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते-

न । द्वे इति (२) । यजेत । यत् । पूर्व्या । संप्रतीति स-प्रति । यजेत । उत्तरयेत्युत्तरया । छम्बट् । कुर्यात् । यत् । उत्तरयेत्युत्तरया । संप्रतीति स-प्रति । यजेत । पूर्व्या । छम्बट् । कुर्यात् । न । इष्टि । भवति । न । यज्ञ । तत् । अन्विति । हीतमुखीति हीत-मुखी । अपगल्भ इत्यप-गल्भ । जायते । एकाम् । एव । यजेत । प्रगल्भ इति प्र गल्भ । अस्य । जायते ।

“अथ शाखान्तरे ऋद्धिकाममधिष्ठत्योक्तम्— “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत य कामयेत ” (आपश्रौ ३ १४ १४)* । तत्र च यावदेवमुपपद्यते तावान् प्रकर्ष सोप्य (?) इति १० चतुर्थोऽङ्गो द्रष्टव्यः । ‘तत्र यदीष्टया यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्याया पौर्णमास्या वा यजेत’ इत्युच्यते । तथा— ‘पक्षान्तेऽन्वाधान पक्षादौ याग, ‘पूर्वधुरन्वाधानमुत्तरेधुर्याग’

‘प्रजाया पशुमि च व्यधेयति पुत्र अस्य भ्रातृव्य च’ ‘वधेयति । अतोऽश्व्युदय’ ‘निमित्तीकृत्यैव तपहुलान् मभ्यमस्थविष्टाणिष्टरूपै त्रेधा भिक्षास्तान् पूर्वदेवताभ्य वि भजेत । विमज्य च दात्रादिगुण काम्यादिदेवताभ्यो हवि कुर्यात् ॥

१५ नेति ॥ ‘यदुक्त सूत्रकारेण— “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत य कामयेतर्षुया मिथुक्त्वाऽऽहैकामेव यजेत ” (आपश्रौ ३ १४ १४) इति । अस्यायमर्थ— पौर्णमास्यामन्वाधाप्य प्रतिपदि पौर्णमासयागं कृत्वा तदानीमेवान्वाधाप्य द्वितीयाया पुन पौर्णमासयागं कुर्यात् । एवममावास्यायापामि । सेयमृद्धिकामस्येष्टि सुमना इत्यभिधीयते । तामेता सुमनसमिष्टि पूर्वोत्तरपक्षाभ्या विचार्य विधानुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्त निराहृत्य स्वपक्ष विधत्ते— ‘न द्वे यजेत यत् पूर्व्या संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्यात्

२० उत्तरया संप्रति यजेत पूर्व्या छम्बट्कुर्यान्नेष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हीतमुख्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽस्य जायते’ इति ॥ सिद्धान्तिताना यदुच्यते ‘द्वे यजेत’ इति तत्र युक्तम् । यदि तत्र ‘पूर्व्या पौर्णमास्या संप्रति यजेत सम्यगनुतिष्ठेत् तदानीम् उत्तरया छम्बट्कुर्यात्’ ‘व्यधेयमेव कुर्यात्’ ‘यदुत्तरा सम्यगनुतिष्ठता तदा पूर्ववैयर्थ्यम् । तथा सति द्विरनुतिष्ठता सेयम्’ इष्टि इत्यपि वक्तुं न शक्यते । इष्टावधि काहृत्तेरविहितत्वात् । ‘न अथ्यप्रियोमादियज्ञ’ इति वक्तुं शक्यतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादी

२५ नाममावासात् । अत उभयपक्षत्वात् तदनुष्ठाना यज्ञमान समाया हीतमुखी भवति । सैष्ट सङ्घत्तर वस्तु न प्रगल्भो भवेत् । तस्मादृद्धिकाम्याशुतिं परित्यज्य एकाम् एव पौर्णमासीममावास्या च यजेत । तथा सति अस्य धनमानस्य पुत्रोऽपि समाया प्रगल्भ जायते, किमु वक्तव्यमर्थं प्रगल्भ इति ॥

२५ तत्र— ‘अथ’ नास्ति । २६ मे— ‘कामयेत’ इत्यस्यानन्तरं ‘भवत’ । * [अथयो प्रथम्युदित इत्याभाति ।] ।

३० २२-२२ जो हा-वर्षयोऽश्व्युदय, क-वर्षयति । अश्व्युदय । २३ आ ट-‘कृत्यैतत्’ । २४ ट-तदुक्तं । २५-२५ आ क-‘व्यधेयमेव कुर्यात्’ नामि । २६ क-‘यत्तदिनि । २७ हो-पुत्रादि । २८ आ-‘प्रगल्भ’ नास्ति ।

बन्धुदयेष्टि, दाक्षायणम्]

तेषां मैत्रावरुणी यद्वाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् (४) पूर्वैद्युर्यजते वेदिमेव तत् करोति यद्ब्रह्मन्प्राकरोति सदोहविधिने एष सं मिनोति यद्यजते देवैरेव सुत्याः सं पादयति स एतमर्धमासः सधमाद् देवैः सोमं पिबति

तेषाम् मैत्रावरुणीति मैत्रा वरुणी । वशा । अमावास्यायामित्यमावास्यायाम् । अनुबन्धेयंनु बन्ध्या । यत् (४) । पूर्वेषु । यजते । वेदिम् । एव । तत् । करोति । यत् । बन्ध्याम् । अपाकरोतीत्यप - आकरोति । सदोहविधिने इति सद - हविधिने । एष । समिति । मिनोति । यत् । यजते । देवैः । एव । सुत्याम् । समिति । पादयति । स । एतम् । अर्धमासमिधे - मासम् ॥ सधमादमिति सध मादम् । देवैः । सोमम् । पिबति ।

देवानां सोमं एतम् अनन्तरभाग्निम् अर्धमासं सर्वं प्रसृतं भवति । तस्य प्रवृष्टा गतिर्याग । यद्वा - प्रकर्षेणाजुज्ञातं प्रसृतं हुतो भवति । अथ तेषां देवानाम् अमावास्याया १० मैत्रावरुणी वशा अनुबन्ध्या भवति । एवम् देवा अयजत इति ॥

इदानीं दाक्षायणयज्ञं तद्भावेन रूपयति - यदिति ॥ पूर्वैद्युर्ब्रह्मिणो यत् अग्नीषोमाभ्यां यजते उत्तरवेदिकरणस्थानीयं तत् । यत् वसापाकरणं सदोहविधिनीयं समितिस्थानीयं तत् । यत् उत्तरभिन्नद्विंशतानाभ्येन यजते तत् देवैः सहैरेव सुत्या यागं सपादयति, सुत्या स्थानीयोऽर्धमासः । यस्मादेव तस्मात् स इन्द्र एतम् आगाग्निम् अर्धमासं सर्वं देवैः १५

सोमोऽभिपुनो भवति । 'पयो वै सोमं पयः साताप्यम्' (तेसु ३५५) इति 'पूर्वैद्युक्तवात् । 'किं च' तेषां देवानां यौगन्मासीत्सायणभाष्यामावास्यापर्यन्तम् अर्धमासं नैरन्तर्येण सोमं प्रकर्षेण हुतो भवति । प्रतिदिनमनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्यो प्रीतिः सा तेन साताप्येन सपच्यत इत्यर्थः ॥

तेषामिति ॥ अयोत्तरस्याममावास्यायां निहितामाग्निं प्रशमति - 'तेषां मैत्रावरुणी वशाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् पूर्वैद्युर्यजते वेदिमेव तत् करोति यद्ब्रह्मन्प्राकरोति सदोहविधिने एष सं मिनोति यद्यजते देवैरेव सुत्याः स पादयति स एतमर्धमासं सधमाद् देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्यऽऽमिष्याऽमावास्यायां यजते यैवातो देवानां पयाऽऽनुबन्ध्या सो पूर्वैरेव तस्य' इति ॥ येयम् अमावास्यायाम् अनुष्ठिता मैत्रावरुणी आग्निं सा तेषां देवानां वशा अनुबन्ध्या सपच्यते । तत् पचयति तदुच्यते - पूर्वेषु शुकृप्रतिपदि यजते इति 'यत् तेन शौमिकीं वेदिम् एव कृतवान् भवति । तस्मिन्नेव दिने तुनरपि वास्तान् अपाकरोति इति 'यत् तेन सदोहविधिने' इति यागमण्डपे सपादितवान् भवति । १५ द्वितीयायां प्रातरग्नेनाष्टकपालेन यजते इति 'यत् तत् देवैः इष्यमाणं सुत्याम् एव सपादितवान् भवति । १६ तत् तादृशो यजमान एतम् अर्धमासं शुकृपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमाद् सहपैचितं सोमं पीतवान्

३४ तत्र नैव - पूर्वैस्त्रिंशत् दिने ।

४० आ ङ - 'पूर्वम्' नास्ति । ४१-४२ आ - 'किं च' नास्ति । ४२ उ शो ना हा - अङ्कप्रति । ४३ आ - पुनरेव । ४४-४४ क - द्वौ यागमण्डपौ, आ इ उ पा - द्वौ मण्डपौ, ना जो - मण्डपौ । ३० तेषु ५५

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्याया
यजेत पूर्णमासे वै देवानां सुतस्तेषामितमर्धमासं प्रसृतस-

दाक्षायणयज्ञेनेति दाक्षायण यज्ञेन । सुवर्गकाम इति सुवर्ग-काम । यजेत । पूर्णमास इति
पूर्ण मासे । समिति । नयेत् । मैत्रावरुण्येति मैत्रा-वरुण्या । अमिक्षया । अमावास्यायामिक्षया
-वास्यायाम् । यजेत । पूर्णमास इति पूर्ण मासे । वै । देवानाम् । सुत । तेषाम् । एतम् ।
अर्धमासमित्यर्ध-मासम् । प्रसृत इति प्र सुत ।

दाक्षायणयज्ञेनेति ॥ येन दाक्षायणा यजन्ते । दक्षात् “अत इत्” (पा ४ १ ९५)
“यजिञ्च” (पा ४ १ १०१) इति फक् । पूर्णमाम इति । द्वे “पूर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये
यजेत । तत्र पौर्णमास्या पूर्वधुराग्नेयोऽष्टाकपाल [१३अग्नीषोमीय एकादशकपाल । आग्नेयोऽष्ट
१० कपाल १३] ऐन्द्र दध्युत्तरेषु । अमावास्याया पूर्वधुराग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादशकपाल
आग्नेयोऽष्टाकपाल, मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरेषु ॥

पूर्णमासे वा हत्यादि ॥ देवाना सोमयागत्वेनाय स्तृयते । तत्र यो देवाना सोमयाग
तत्स्वरूप तावदाह । देवा येन सोमेन यजन्ते तत्र “पूर्णमासे सुत अभिपुत सोम तेषा
सम्पानुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति” ११ सपद्यन्ते ऋषि प्रयोजनानि ११ ।
१५ अतो नैत्रस्या अपि वैयर्ध्यम् । नापीष्टियज्ञत्वयोरभाव प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि “समुदितस्य प्रौढयज्ञचात् अत
११ एव तदनुष्ठानेन ११ भूयस ११ बहूनेकाहाहीनसंरूपान् यज्ञक्रतून् उपैति । किं चाप द्वितीयाया
मिष्टवन्त ११ यजमानमभिलक्ष्य पश्चात् चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना हस्तुष्यते
वर्धिष्णुचन्द्रोदयस्य सोमनस्यहेतुत्वात् । तत अस्मिन् एव लोके तस्य १६ सश्रद्धिर्धन भवति ॥

दाक्षायणयज्ञेनेति ॥ यथेय सुमना नामेष्टिर्दशपूर्णमासयोगेणविकृतिरुथैवान्या गुणविकृति
२० विधत्ते- “दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत” इति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूप सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्-
“दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकाम । द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत । आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादश
कपाल पूर्वस्या पौर्णमास्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्र दध्युत्तरस्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादश
कपाल पूर्वस्याममावास्यायाम् । आग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम्” (आपश्रौ ३ १०
४ ६) इति ॥

२५ पूर्णमास इति ॥ तत्रोत्तरस्या पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्याया चैकैक विधत्ते- “पूर्णमासे
सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽमावास्याया यजेत” इति ॥

पूर्णमास इति ॥ तत्रैन्द्र दधिरुन् बहूत्तरस्मिन् पौर्णमासे खानाच्य तन् प्रशसति- “पूर्णमासे
वै देवानां सुतस्तेषामितमर्धमासं प्रसृत” इति । यदैन्द्र दध्युत्तरिष्ठं तेन ११ पूर्णमासे एव देवानां

३१ परमेव- पौर्णमास्यौ । ३२-३२ [मै- मुद्रितपुस्तकमनुष्यत्वं प्रीतोऽयमग्न । लिखित
१० पुस्तकेषु नास्ति ।] ३३ ए- “दध्युत्तरेषु” नास्ति ।

३२ अ इ उ जो ना पा- “चेति” नास्ति । ३३-३३ ब ४ हो १-प्रयोजनप्रय संपत्ते । ३४
आ-गमूदिराय, ट-गमादिराय । ३५-३५, आ क जो ना हा-एतदज्ञानेन । ३६ ट ४ हो १-ब ५ १० ।
३७ हा- पयत्रमा । ३८ ट ४- लघुद्विरील । ३९, आ ट-पौर्ण ।

अभ्युदयेति, दायायणवज]

भवति यदि नावधिष्यति सदृश्यावृत्काम एतेन यजेन यजेत क्षुरपिर्विषेप यज्ञस्ताजक
पुण्यो वा भवति प्र वा मीयते तस्यैतद्भ्रतं नानृतं वदेन्न माधुसर्मश्रीयान्न
स्त्रियमुषेयाश्चास्य पल्लूलेनेन धर्मः पल्लूलेपेयु(६)रेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति ॥५॥
[चन्द्रमा द्वे देवलोकमेव यज्ञ पल्लूलेपेयु ष्ट च]]

भ्रमति । यदि । न । अत्रिष्यतीत्यं षिष्यति । सदृश्विति स-सदृ । व्यावृत्काम इति ५
व्यावृत्-काम । एतेन । यजेन । यजेत । क्षुरपिर्विति क्षुर पत्रि । हि । एप । यज्ञ ।
ताजक । पुण्ये । वा । भवति । प्रेति । वा । मीयते । तस्ये । एतत् । नृतम् । न ।
अनृतम् । वदेत् । न । माधुसर्म । अश्रीयात् । न । स्त्रियम् । उपेति । इयात् । न । अल्प ।
पल्लूलेनेन । नासं । पल्लूलेपेयु (६) । एतत् । हि । देवा । सर्मम् । न । कुर्वन्ति ॥ ५ ॥
[श्रवा १६४१०] १०

सदृश सदृश एव यजमानान्तरे स्यात् न "तु विशेषैर्धर्म्यं स्यात्" । तस्मादन्वेष्यो
यजमानेभ्य व्यावृत्काम एतेन यजेत । व्यावृत्तिव्यावृत् । सपदादिलक्षण त्रिषु (पा ३
१०८ वा ९) । कोऽस्य विशेष इत्याह-क्षुरपवि "निधितफल यथाहपुरच्छेदेन पविर्वज्र"सच
"प्रचयवृत् एवमय यज्ञ । ताजक तदानीमेव प्र मीयते । तस्येत्यादि । गतम् । अनृता विथम्
न उपेयात् इति एके । "पल्लूलन शोभनम् उपादि", तेन अस्या जास न पल्लूलेपेयु । १५
अनेनाश्मपीडनादिकमपि निषिध्यत इत्यने । पल्लूलयति स्नानकर्मा ॥
इति द्वितीये पञ्चमे पञ्चमोऽनुनाक ॥

वा भवति प्र वा मीयत इति ॥ अन्येषु यज्ञेषु यदि अवधिष्यति किञ्चिद्वैकल्प करोति तदानीं
पापीयान् भवति अन्ययज्ञमानानेष्टया । अतिनिवृष्टो भवति । वाँद न अवधिष्यति वैकल्प न
करोति तदानीमेव्ये । सदृश समान एव भवति न तु तेभ्य आधिक्यलक्षणा व्यावृत्ति सिष्यति । २०
अत व्यावृत्काम एतेन दायायणवज्जेन यजेत । यस्मात् एव यज्ञ क्षुरवद्वज्रवचानितोक्त्य तस्मा
देतदनुष्ठायी ताजक पुण्य वा भवति, तदानीमेवेतरेभ्यो व्यावृत्त एव भवति । तद्विरोधी ताजक
प्रमीयते एव । अथवा यजमान एव सन्ध्यानुष्ठानादुक्तम् भवति वैकल्यात् प्रमीयते वा ॥

३२-३९ त३ - "तु विशेषैर्धर्म्यं स्यात्" नास्ति । ४० त३ प२ ल - ततफल । ४१
त३- यथा क्षुर । ४२ त३- नववीर्य । ४३ ल- यज्ञ तत्र । ४४ त३ प२ ल- प्रत्यङ्कृत, २५
मैः- प्रत्यङ्कृत (१) । ४५-४५ त३- पल्लूलन शोभन दूषणादि, ल- पचन शोभनदूषादि (१) । ४६
प२- रक्तव्य विधानादि, ल- नक्तव्य विधानादि ।

५१ ड हो१- तदा पापीयान् इतरयज्ञमानेभ्यो । ५२ ड २ लो१- अत्यन्तनिष्ठो, अ इ उ
जो पा हा- अतित्रये । ५३ अ इ उ जो ना पा हा- खडग । ५४ ड- आदिलक्षणा । ५५ ड २ ल-
अगस्तद्विरोधी हो१- अतत्तदनुष्ठाय । ५६ आ ड- एतद्विरोधी । ५७ अ उ जो ना पा हा- विषये । २०

[अश्व्युदवेष्टिः, दाक्षायणवदः

यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्ष्याऽऽमावास्यायां यजते यैवासौ देवानां वृशाऽनुवृन्ध्या सो एवैपैतस्य साक्षाद्वा एव देवानभ्यारोहति य एषां यज्ञ (५) मभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान्

यत् । मैत्रावरुण्येति मैत्रा-वरुण्या । आमिक्ष्या । अमावास्यायामित्यना-वास्यायाम् । यजते । या । एष । असौ । देवानान् । वृशा । अनुवृन्ध्वेत्यनु-वृन्ध्या । सो इति । एव । एषा । एतस्य । साक्षादिति स-अक्षात् । वै । एष । देवान् । अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । य । एषाम् । यज्ञम् (५) । अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । यथा । खलु । वै । श्रेयान् । अभ्यारूढ इत्यभि-आरूढ । कामयते । तथा । करोति । यदि । अवविध्यतीत्यव-विध्यति । पापीयान् ।

सधमाद् "सोम पिबति । देवैः सह मादयति इति सधमात् । " सधमादस्यथो. " (पा ६

१० ३-९६) इति सधदेशः । यद्वा- सह मदित्वा । " या मैत्रावरुण्यामिक्षा " सा देवानान् अनुवृन्ध्यात्वानीया ॥

साक्षाद्वा इयादि ॥ इत्थमयमव्यवधानेन देवान् अभि आरोहति देवसमूहमनुप्रविशति

यः एषा देवाना यज्ञम् अभ्यारोहति अनुष्ठानेनाक्रामति यथेत्यादि । यथा लोके श्रेयान् अश्रेयासमभ्यारूढमालान कामयते इतोऽप्यह श्रेयान् भूयासमिति तथा अथ

१५ दाक्षायणयज्ञ्यानी करोति ॥

इदानीं यज्ञान्तरेभ्योऽस्य वैलक्षण्य दर्शयितुमाह- यदीति ॥ यागान्तरेषु यदि अवविध्यति विकलानुष्ठायी स्यात्, पापीयान् पापतरः भवति । यदि वा न अवविध्यति

भवति । तस्मादाशेषादूर्ध्वं तस्मिन् द्वितीयात्मावात्स्यकर्मणि मैत्रावरुण्या आमिक्षया यजते इति बद् सो एव आमिक्षा यजमानस्य एषा यथा संपद्यते । याऽसौ करोति तदुच्यते- सोमयागावसाने

२० देवानाम् अर्थे एव या यथा अन्ववृन्ध्या क्रियते मैवेयमामिक्षेत्यर्थः ॥

साक्षादिति ॥ दाक्षायणयज्ञानुष्ठाने प्रशंसति- 'साक्षाद्वा एव देवानभ्यारोहति य एषां वृशा-मभ्यारोहति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति' इति ॥ यः यजमानः एषां विधि-याभ्योऽप्यनुष्ठानमन्वादीनां देवानां यज्ञम् अभ्यारोहति सयगानुष्ठिति एषः साक्षाद् एव तानभ्यारोहति देवान् अभ्यारोहति प्राप्नोति । बहुकारणव्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं नोति प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रायश्च यथा लोके

२५ श्रेयान् शान्तामत्यादिरत्नम पदम् अभ्यारूढः स्वकीयश्रुत्यानागमे ममेद्- भोतस्तथाधनमानयेति पुनः पुनः वामयते तथा अर्थे यजमानं शशुचवाजी पुनः पुनः फलसवाटनं करोति ॥

यदीति ॥ एवं स्वर्गं कामत्यार्थं यज्ञ उक्तः, इदानीं श्वानुवृत्तस्य स एवोच्यते- यद्यवविध्यति पापीयान् भवति यदि नावविध्यति सत्त्वव्याप्तवाम पुनेन ध्येन धत्ते क्षुरपमिहोप यजमानश्चपुको

३५-३५. तं. म. सं- मैत्रावरुण्यामिक्षा या । ३६. तं. म. सं- नाममिति । ३७. तं. म. सं- गमात्प्राग् । ३८-३८. सं- ययपि विध्यति ।

४०. आ- 'एषा' नास्ति । ४६. इ-संयायते । ४७. इ-भाग । ४८-४८. हो- 'नामप्रतीदं । ४९. इ. ३. २. १. हो- आशुचपमे; वो इ- आशुचपे आशुचपते । ५०. इ. १. हो- व्याशुचितानम् ।

अभ्युदयेष्टि, दाक्षयणयज्ञः]

"दर्शं, तथा "सति दर्शभ्रान्त्याऽपि" चतुर्दश्या निषांपानावाशिष्यांपादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । सैष शेष । दक्षो ह्यपह्नालीनत्वेनार्थसिद्धेः "पूर्वेद्युर्दोहावजने, तदमिप्रायेण निरसमिच्युष्यते । यद्वा- श्रीहि- निरापोऽपि पूर्वोद्युर्दोहावजने । तथा च श्रूयते- "यदि विभीषादमि मोदेष्यतीति महाराज इषीपि निर्वपेत्" (ऋ. मीम् ६५४ शामा) इति । अथमर्थे - भ्रान्त्या "प्रमादेन वा दर्शोऽथमित्यमिनिश्चितवतो मा प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महाराज सर्वांगि निर्वपेदिति । अतो निरसस्यैव इविषोऽस्मिन्नेव वर्मणि कालस्परयास निमित्तीकृत्य देवतान्तरसयोगरूप प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवार्थं भैमित्तिव प्रयोगो न तु "दर्शलोपप्राशश्चित्मिति भैमित्तिक दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात् स्वराळे नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठायते ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"ऊर्ध्वं चन्द्रोदये "सेष्टिर्निषांपात् "पूर्वमच्युत ।

उक्ततराद्योऽन्तिम पक्षो निरसस्यविवक्षया" ॥ (जैम्या ६५४) ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्दोहावजने चन्द्रोदये सति कर्तव्या, 'निरसं हविरभ्युदेति' (ऋ. तैय २५५) ह्युत्पन्नत्वादिति चेत् । नैवम् । हविरभ्युदयस्य "निमित्तत्वे "तद्विशेषणस्य निर्वापस्या- विवक्षितत्वात् । अन्यथा वास्यभेदापत्ते । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरसमित्येव वाक्यभेदः । "तस्यान् निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रमान्तरेणैमिति कर्तव्या ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

"प्राक् प्राङ्गीभ्यो" निर्वापो वैष्टीभ्योऽथवाऽग्रिम ।

तण्डुलोक्तेर्वैष्टीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात्" ॥ (जैम्या ६५५) ॥

निर्वापात् प्राग्यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्लियमाणो निर्वाप प्राङ्गीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुत ? तण्डुलान् विमज्जेदिति वाक्येन "तण्डुलीभावादूर्ध्वं "प्राङ्कवदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापरतु २० श्रीहीणामेवैति तस्मिन् काले प्राङ्कवदेवता नापनीता इति प्राशे झूम - "वैष्टीभ्यो दक्षव्यादिगुण- पुत्रताभ्यो "अन्यादिदेवताभ्य निर्वाप कर्तव्यः । कुत ? तण्डुलवाक्येन "हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षया तु श्रीहीणामपि हविर्भूयेन "प्राङ्क- देवतासन्धम्, अपनीय देवतान्तरसन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्द्वैष्टीभ्यो निर्वपेत् ॥

७२ अ इ उ जो ना पा हा हो१ - दर्श । ८०. अ इ उ ङ जो पा श् हा हो१ - अपि । ८१. ०५ अ इ उ जो ना पा हा - 'अपि' नास्ति । ८२ अ इ उ क ङ जो पा श् हा हो१ - 'पिच्छे' । ८३ अ इ उ पा - पूर्वोद्युर्दोहान्तरं, ङ श हो१ - पूर्वोद्युर्दोहनातन्नेन । ८४ श् हो१ प्रमाणेन । ८५ ङ - दर्शप्राव" । ८६ अ इ उ जो पा हा - वेष्टिर्निर्वापात्, हो१ - सेष्टिर्निर्वाप । ८७ अ इ उ जो ना पा हा - पूर्वमित्ये । ८८ आ - निमित्तत्वेन । ८९. अ इ उ जो पा - तद्विशेषस्य । ९० आ - तस्मिन् । ९१-९२ ङ हो१ - प्राङ्गी- भ्योऽथ, क हा - प्राक्प्राङ्गाभ्यो । ९३ अ इ उ ङ जो श् हा - तण्डुलभावात्, हो१ - तण्डुलभावात् । ९३. श् - ३० पनयश्रवणात् । ९४ हा - वैष्टीभ्यो । ९५ आ क - 'अन्यादिदेवताभ्य' नास्ति । ९६ ना. श् - 'पलक्षणत्वात् । ९७ अ इ उ जो पा हा - प्रकृतश्रवणम् ।

[अभ्युदयेष्टि, दाक्षायणवज्र]

तस्येति ॥ अतो वैकल्पपरिहाराय व्रतविशेषान् विधत्ते- 'तस्यैतद्रूपत नाचृत वदेन मास्सम श्रियाञ्च खियमुपेयाशास्य परपूलनेन वास परपूलयेयुरेतद्धि देवा सर्वं न कुर्वन्ति' इति ॥ परपूलन 'वच्छशद्धिसाधनमूपादि, तेन 'अस्य 'वास 'न शोधयेयु । यस्मात् 'देवा पूज्या 'एतत् 'सर्वम् अनृत वदनादि 'न 'कुर्वन्ति, तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षायणवज्रस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्या ५ सह विकल्पो द्रष्टव्य । तथा च सूत्रकार आह- 'सोऽय दर्शपूर्णमासयो 'प्रक्रमे 'विकल्प, 'अनेन दर्शपूर्णमासाभ्या वा 'यजेत । तेन 'पञ्चदशवर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा । सतिष्ठते दाक्षायणवज्र ' (भाष्यौ ३ १७ १ २१) इति ॥

अत्र मीमासा ॥ पष्टाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

१० "हृष्टिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्यदुत देवता ।
पूर्वास्त्वाज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्मता" ॥
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ।
देवता "प्राकृतास्त्यक्त्या द्रव्यमन्याभ्य उच्यते" ॥ (जैन्या ६५१२) ॥

दर्शपूर्णमासयो धृतये- "यस्य हविर्निस्स पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदति त्रेधा तण्डुलान् विभजेजे मध्यमा स्युस्तानम्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल कुर्यात्ते स्वविद्यास्तानिन्द्राय प्रन्त्रे दधश्चरु येऽणिष्टात्वाद् १५ विष्णवे शिपिविष्टाय श्यते चरुम्" इति ॥ "अयमर्थ- दर्शभान्त्या केनचिच्चतुर्दश्या हविर्निस्स भवति । तत प्रत्यूपे पूर्वस्या द्विचि चन्द्रमा अभ्युदति तदा निस्सस्तण्डुलाद्येधा "विभक्तव्या । अष्टाण्डिता हंपत्तण्डिता अतिसूक्ष्ममणाश्चति त्रैषिष्यम् । ते च त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टेभ्योऽन्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेद प्रक्रान्तदत्तकर्मणोऽन्यत् "कर्म" कुत ? कालापराधप्रायश्चित्ताथं द्रव्यदेवतात्रिविष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इद प्रायश्चित्त इत्या परेषु "दर्शकर्म नानुष्ठेयमिति" प्राप्ते इम - हविर्निस्समिति २० "प्रहन यद्दर्शकर्म तपरित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने "प्रहृतानामकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मिन्नेव प्रहृते कर्मणि निरसस्य हविष्य एवदेवताभ्यो "दर्शसबन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्रामिधीयते । तण्डुलोपलक्षित यद्विदधिपरुप मीहिरुप च पूर्वैर्निस्स तद्वि पूर्वदेवता मनोऽप्रतिन्द्राश्च विभजेदिति "देवताहविषो परस्परविभागोऽत्र "विधीयते, न तु तण्डुलाना स्वविष्टमध्यमाणिष्टरुपद्विविधो विभागो विधीयते, तस्य प्रातत्वात् । ये मध्यमा स्युरिति "विनियोगमेदाद्यप्राप्त स विभाग । तत पूषद्वतास्त्यक् वा दात्रु वादि २१ गुणवृत्ताभ्यो "यद्गादिदेवताभ्य पूर्व निरस हवि प्रदातव्यम् । तनु प्रतिपदि प्रातर्वाप्यवात्रो न ष

५८ अष्ट- 'मूरादिकं, हो१- 'मूरादिकं अ इ उ जो ना पा हा - 'द्यापन मद्रादि ।
५२-५९ अष्टहो१- अतवदनादिक क-एतत्सर्वमन्तवदनादिकं, अ इ उ जो ना पा हा-एतत्सर्वः ६०
आ क- 'योऽय' तास्ति । ६१ उ अ हो१- ५मो, हा-प्रक्रम्य । ६२ आ क उ ना हा- विष्णवे अ-
रिक्त्रो । ६३ आ क- एतेन । ६४-६४ आ- यजेत एतेन ना- यजेत तेन क जो हा- यजेत ॥
३० ६५ आ क- 'गीष्टा या । ६६ आ क ना- 'दन्त्यकर्म तत्, अ इ उ जो पा हा- 'दन्त्यकर्मत । ६७
अष्ट-प्रहृतीत्यतना । ६८ अ हो१-अध्यायमर्थ । ६९- अ इ उ जो पा हा-विभय कर्तव्या । ७०
अ इ उ पा- 'कर्म' तास्ति । ७१-७१ अ आ इ उ क जो पा १ हा हो१-अनुष्ठेयमिति । ७२ अष्ट-पूतम् ।
७३ अष्टहो१- 'दात्राप्रहृतिभ्येन । ७४ अ इ उ जो ना पा हा- 'तर्षिभ्योऽ । ७५ अ इ उ जो
ता पा हा- 'हानि । ७६ अ- गीषो । ७७ क- 'दर्शप्राप्ते, अ इ उ जो पा हा- 'दर्शनागोऽनि ।
३५ ७८ अ-अपादि ।

अभ्युदयेष्टिः, दाक्षायणपञ्जः]

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“यदाक्षायणयज्ञेन स्वर्गनामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो योयतदर्शानां फलसिद्धये ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशोपाभ्यामाहृत्याख्यो^{११} न नाम तत् ॥ (जैन्या २.३.१०-११) ॥ ५

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते- ‘दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गनामो यजेत’ (तैसं २.५.५) इति । तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचित्^{१२} ‘गुणस्य लोके प्रसिद्धयभावाद्बुद्धिदादिवद्यजिसामानाधिकरण्यात् कर्मनामत्वात् ‘अथैव ज्योतिः’ इत्यादिवदपूर्वसंज्ञया^{१३} ‘कर्मान्तरविधिरिति चेत् । न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाच्यत्वात् ।^{१४} ‘तच्च शब्दमित्यचनाद्वाक्यशोपाश्चाद्यभावेति । तथा हि- अथमस्मिन्वा-वृत्तिरच्यते ।^{१५} ‘दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्बचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः ।^{१६} तर्कानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासकर्मको यज्ञो दाक्षायणपञ्जः ।^{१७} ‘आवृत्तिप्रकारस्तु- “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्याये ” (आपश्रौ ३.१.७-४) इत्यादि-वाक्यशोपादवगम्यते । ततो दक्ष्यादिवत्^{१८} ‘प्रसिद्धार्थत्वात् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोर्त्यं^{१९} स्वर्गफलसिद्धयर्थ-मावृत्त्याख्यस्य^{२०} गुणस्य विधिर्न तद्भिदादिवत् कर्मनामधेयम् । एवं “ साकंप्रस्थाधीयेन यजेत पशुकामः ” (तैसं २.५.४ आपश्रौ ३.१.६.११) इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायामो द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां^{२१} दधिपयसोः कुम्भीनां सह^{२२} ‘प्रस्थापनं साकंप्रस्थापयस्तुक्त्वो^{२३} ‘दर्शभागः साकंप्रस्थाधीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयामो पशुकलाय^{२४} ‘साकंप्रस्थावाख्यो गुणो विधीयते ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“अनृतं न^{२५} वदेद्वैद्यः^{२६} पुंभमो वाऽनुवाद्गीः^{२७} ।

सकलौ पुंसि छन्दे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वान् तद्वियेधे^{२८} तथा विधिः^{२९} ।

स्मात्तानुवाद्ः पुंस्रक्तवोः^{३०} श्रुतिप्रक्रिययोर्वेनात् ॥

नाऽऽख्याते^{३१} पुंस्यस्योक्तिः क्रतावेव प्रयानवत् ।

स्मात्तानुवाद्ः पुंस्रक्तवोः^{३२} तयोर्गोऽतः क्रतौ विधिः ॥ (जैन्या ३.४.१४-१६) ॥

११६. अ.इ.उ.क.जो.पा.हा- ‘वृत्त्या ख्यात् । ११७. आ.क- ‘गुणस्य’ नाम्नि । ११८. क. २५ हा- कर्मविधिः । ११९. आ.क. तन । १२०. ड- दक्षस्येमे । १२१. अ.इ.जो.ना.पा.हा- ‘प्रकारश्च । १२२. आ.क- प्रसिद्धत्वात् । १२३. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा- ‘अर्थं’ नास्ति । १२४. ड.हो.१- ‘र्थमावर्तनार्थस्य । १२५. अ.इ.उ.पा- प्रपदनं । १२६. आ.क.हो- गामः । १२७. अ.इ.उ.जो. पा.हा- साकंप्रस्थानाख्यो । १२८. आ- वदेदेषः । १२९-१२९. श्- पुंभमोऽथात् । १३०-१३०. आ.ना- तथाविधः । १३१. ड- स्मृतिः । १३२. क- पुरयानूक्तिः । १३३. ड.हो.१- तयोर्गोः ; ३० श्- तयोर्गोः । १३४. क.ड- संयोगोऽतः ; हो.१- संयोगे तु ।

दर्शपूर्णमासयो सोमयागेन सह पौर्वापर्यम्]

एष वै देवस्यो यदर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवा-
वसाने वरे देवानामव स्यत्येतानि वा अङ्गापरूपि संवत्सरस्य यदर्शपूर्णमासौ य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते-

एष । वै । देवस्य इति देव-स्य । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श पूर्णमासौ । य ।
दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । इष्ट्वा । सोमेन । यजते । रथस्पष्ट इति रथं स्पष्टे ।
एव । असान् इत्यत्र-साने । वरे । देवानाम् । अविति । स्यति । एतानि । वै ।
अङ्गापरूपील्यङ्गा-परूपि । सन्वत्सरस्येति स-वत्सरस्य । यत् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श-पूर्णमासौ । य । एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । यजते ।

एष वा इत्यादि ॥ देवस्य देवाना रथस्थानम् । रथस्पष्ट रथेन प्रकाशित क्षुण्ण ।
"तृतीया कर्मणि" (पा ६ २ ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिसात्वम् । तत्र देवाना वरे उक्ते २०
अवसाने देवाना स्वभूते देवाना गृहे अव स्यति देवयजनमध्यवस्यति । तादृशे देवै स्वस्यस्ते
देवयजनेऽनेनेष्ट भवति ॥

पञ्चमेऽभ्युदयेऽग्राधासिह इष्टय इतिता ॥

एष इति ॥ अप पष्ठे दर्शपूर्णमासयो सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते- 'एष वै देवस्यो
यदर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामव स्यति' इति ॥ २५
'दर्शपूर्णमासौ इति 'यत् अस्ति' एष एव देवाना रथ रथसदृश । तथा सति प्रथमतः 'दर्शपूर्णमासौ
' इष्ट्वा पश्चात् 'सोमेन 'य' यजते तस्मानुष्ठाने महत् सौकर्यं भवति । यथा लोके न्यूनो रथसचरणेन
'मार्गस्थकण्ठपाषाणादिषु क्षुण्णेषु 'स मार्गो विस्पष्टो 'भवति, अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेन
'अध्वनसात् शक्यते, कण्ठकाचभावात् पर श्रेष्ठमासौ भवति । तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तु
शक्यन्ति । तथा 'देवाना सबन्धिना दर्शपूर्णमासस्येन स्पष्टे सुखेनाप्यवसात् शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमान २०
सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिति प्रकृतिवात् तयो प्रयोगे स्वार्थिने सति तद्बिकृतिभूता
सोमाद्भूता प्रायणीयाया साह्य सुखेनानुष्ठानं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयो सोमप्रकरणे
दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वात् तदङ्गानि प्रयाजादीन्व्यनुष्ठानं न शक्यन्ते । तस्मादिति पूर्वत्वम् ॥
एतानि वा अङ्गापरूपि संवत्सरस्य यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरूप्ये २५

१ पर- स्वाशन (१), मै- स्वाशित्र (१), ३ ल- स्वाशिन (१) । २ त- ल-
अवस्थाने ।

१ अ इ उ क्जो ना पा हा- विधीयते । २ इष्ट हो- र- रथ ' नास्ति । ३ आ क
ङ- महामार्गो । ४ आ क- 'स' नास्ति । ५ हो- भवतीति । ६ ना- अप्यवहितु ब-
अनुष्ठानम् । ७-७ आ क- दर्शपूर्णमासयोर्विष्ट्वा प्रशस्यते, अ इ उ जो ना पा हा- दर्शपूर्णमासौ प्रशस्येते । ३०
तेस ५०

[अभ्युदयेष्टिः, दाक्षायणपर्य

- दशपूर्णमासप्रकरणे ध्रुयते- "नानृतं १'वदेत्" (तैसं २.५.५) इति । तत्र पुरुषधर्मवेगार्थं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः ? प्रतियोगिनोऽनृतचदनस्य १'पुरपधर्मत्वात् तन्निषेधस्यापि पुरपधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । 'वदेत्' इत्येतदाख्यातं तावत् कर्तृवाचकं, तेन १'आख्यातेन षतुः प्रतीयमानत्वात् । पुरपस्य १'आख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य चदनस्य पुरपधर्मत्वं युक्तम् । १'प्रकृतिप्रशस्यौ प्रत्ययार्थं सह द्रुतः तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन' इति शाब्दिकैरुद्घोषणात् । चदनस्य पुरपधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरपधर्मत्वं युक्तम् १' । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन १'वाचकत्वं न स्यात् । तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुता प्रकरणं वाधित्वा पुरुषार्थोऽर्थं १'प्रतिषेधो विधीयते । १'अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि १'तस्यैतत् श्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात् पुरपार्थं इत्येकः पूर्वः पक्षः १' । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरपधर्मोऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं १'स्मृतेर्मूलं, भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रोतवद-
- १० मारभ्याऽऽमरणं १' पुरपस्याऽनृतं प्रतिषेधितं । तन्मध्यपातित्वात् क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । १'तत् उभयार्थोऽप्यर्थं १' प्रतिषेधो न विधीयते किं त्वनूचत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन नावनाऽभिधीयते । कर्ता तु तदविनामृतोऽर्थात् १' प्रतीयते । १'अतः श्रुत्यभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रजावादिबदारादुपकारकः क्रतायेव निविशते । न च तत्रापि विधीयते, किं तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूचते १' एवेति तृतीयः पूर्वपक्षः । 'सत्यमेव वदेद्वादानृतम्' इति बोऽर्थं
- १५ स्मार्तनिधमरूपः पुरपार्थः सयोगस्तस्मादन्यः क्रत्वर्थः सयोगः । अतोऽस्मार्तत्वादिधीयते । एतद्विषयनिक्रमे क्रतोरैव वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्ययवाचः । अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरपार्थनिधमातिरेके तु १'पुरपस्यैव प्रत्ययवाचो न तु क्रतोवैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तमिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

- २० १३५. हा-वद । १३६. आ.हा-पुंषमैत्वात्; क-पुंषमैतया । १३७. हा-'आख्यातेन' नास्ति ।
१३८. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-आख्यातवाच्यत्वे । १३९-१३९. आ.क-'प्रतिप्रत्यमौ...युक्तम्' नास्ति ।
१४०. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-वाचकं । १४१. आ.क-निषेधः । १४२. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-अस्त्येन ।
१४३. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-तयैः । १४४. आ.क-'पक्षः' इत्यस्यानन्तरं- 'आख्यातभिन्नविषयत्वेन
वाचकत्वं न स्यात्' । १४५. अ.इ.उ.क.जो.पा.हा-अर्तोर्मूलं । १४६. इ.हो१-मरणपर्यन्तं । १४७-१४७
५५ आ.क-तदुम् । १४८. हो१ 'अर्थात्' नास्ति । १४९. इ-अप । १५०. इ-इत्युत्तरे ।
१५१. क-गपुरपर्यन्तं ।

दर्शपूर्णमासयोः सोमयानेन सह पौषोपर्यम्]

य एव देवयानः पन्थास्तः समारोहस्येतौ वै देवानां हरी यदर्शपूर्णमासौ य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानां हरी ताभ्यां (२) भैवैभ्यो ह्य्यं
वहत्येतद्वै देवानामासौ यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते

यः । एन । देवयान इति देव-यानं । प-यां । तम् । समारोहस्येति सम् आरोहति । एतौ ।
वै । देवानाम् । हरी इति । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श पूर्णमासौ । य । एनम् । विद्वान् ।
दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । यजते । यौ । एन । देवानाम् । हरी इति । ताभ्याम् (२) ।
एन । एन्य । ह्य्यम् । वहति । एतत् । वै । देवानाम् । आस्यम् । यत् । दर्शपूर्णमासाविति
दर्श-पूर्णमासौ । य । एनम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श-पूर्णमासौ । यजते ।

छक्षणेऽनोः कर्मप्ररचनीयत्वम् (पा १ ४ ९०) । “ बुचिसर्गतायनेषु ऋम ” (पा १ ३ ३८)

इति वृत्तानात्मनेपदम् ।

देवयान इति ॥ देवा येन यान्ति स देवप्रयातो मार्ग देवयान । देवै सदा
मुक्तमार्ग एवेति ॥

देवा येन प्राप्यन्ते देवप्राप्तिहेतुःमात् 'हरी अथौ हभिधा वाहनस्थानीयत्वात् ॥

आस्यमिति ॥ अन्यवहतेन्याधारत्वात् । 'साक्षात् अन्यवधानेन 'देवानाम् 'आस्ये
द्वुत भवति ॥

हनिर्घानी ॥ सोमस्य हनिर्घाभारदर्शपूर्णमासत्रचात् 'दर्शपूर्णमासयाजी 'हनिर्घानी । ' किं
च- यदय 'सायप्रात 'अग्निहोत्र 'जुहोति 'दर्शपूर्णमासौ एव 'अहरह 'यजते, तस्मादय

एव इति ॥ अथ 'स्वर्गमार्गत्वेन प्रशस्त- 'एव वै देवयान पन्था यदर्शपूर्णमासौ य एवं
विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयान पन्थास्तः समारोहति' इति ॥ देवा यान्ति गच्छन्ति 'यस्मिन्
मार्गे सोऽय देवयान ॥

एताविति ॥ अथाश्रुत्वेन प्रशस्त- 'एतौ वै देवानां हरी यदर्शपूर्णमासौ य एव विद्वान्
दर्शपूर्णमासौ यजते यावेव देवानां हरी ताभ्यामेवैभ्यो ह्य्यं वहति' इति ॥ 'एन्यं अग्न्यादिदेवेभ्य
'वाम्याम् 'एव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमान पुरोडाश 'वहति ॥

एतन्निति ॥ अथ देवमुद्यत्वेन प्रशस्त- 'एतद्वै देवानामास्य यदर्शपूर्णमासौ य एव विद्वान्
'दर्शपूर्णमासौ यजते साक्षादेव देवानामास्ये जुहोति' इति ॥ 'साक्षात् ध्यवधानमन्तरेण 'एव, यथा २५
शाङ्खाय दत्तमत्र पात्रहरत्त्ववधानेन मुक्त 'प्रविशति, तद्वज्जेत्यर्थे ॥

४-४ तः- 'किं च' नास्ति ।

१२. अ इ उ जो पा हा- स्वर्गत्वेन, २४ हो १- स्वर्गलोकमार्गत्वेन । १३ आ, क ङ- जसिद्ध ।
१४ म- साक्षादेव । १५-१५ हो १- प्रतिदियाति तद्वज्ज मन्त्रीस्पर्ष ।

[दशपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वाण्यम्]

ऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रति दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यदृशपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दृशपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनु पश्यत्ये(१)पा वै देवानां विक्रान्तिर्यदृशपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दृशपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते एष वै देवयानः पन्था यदृशपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दृशपूर्णमासौ यजते

- ५ अङ्गापरुषी यद्वा - परुषि । एव । संवत्सरस्येति स - वत्सरस्य । प्रति । दधाति । एते इति । वै । संवत्सरस्येति स वत्सरस्य । चक्षुषी इति । यत् । दृशपूर्णमासाविति दृश पूर्णमासौ । य । एवम् । विद्वान् । दृशपूर्णमासाविति दृश - पूर्णमासौ । यजते । ताभ्याम् । एव । सुवर्गमिति सुव - गम् । लोकम् । अन्विति । पश्यति (१) । एषा । वै । देवानाम् । विक्रान्तिरिति वि क्रान्ति । यत् । दृशपूर्णमासाविति दृश पूर्णमासौ । य । एवम् । विद्वान् । दृशपूर्णमासाविति दृश - पूर्णमासौ । यजते । देवानाम् । एव । विक्रान्तिमिति वि - क्रान्तिम् । अनु । वीति । क्रमते । एष । वै । देवयान इति देव यान । पन्था । यत् । दृशपूर्णमासाविति दृश - पूर्णमासौ । य । एवम् । विद्वान् । दृशपूर्णमासाविति दृश - पूर्णमासौ । यजते ।

१५ अङ्गापरुषि अङ्गानि च परुषि पर्वाणि च सन्वत्सरस्थितिहेतुत्वात् । “ परादिश्छन्दसि ” (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्बुदात्तत्वात् । प्रतिधानम् १अविचलितस्थापनम् ॥

- १५ सन्वत्सरानि च घनाश्च सर्वेऽर्था । सन्वत्सरात्मन चक्षुःस्थानीयाख्या साक्षादव्ययधानेन स्वर्गम् अनुक्रमेण १पश्यति स्वर्गोऽस्य प्रकाशितो भवति ।

१विक्रान्तिं निशिष्ट क्रमणम् । आभ्या देवा हि विक्रमवन्तो वीरा भवन्ति धारकत्वात् तेषाम् । अनु वि क्रमते इति । यत्रयत्र देवा विक्रमन्ते तत्रसत्रायमप्रतिबन्धेन १विक्रमते ।

संवत्सरस्य प्रति दधाति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्पङ्क्तानि मणिवन्धुपरकक्षादिसधिरुपाणि परुषि १पर्वाणि तथा १संवत्सरस्य द्वादश दशां अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्य परुषि, तद्विदित्वा “ अनुष्ठाने तदुभयं ” प्रति १दधाति १सम्यगनुष्ठायति ॥

एत इति ॥ अथ चक्षुष्वेव प्रशसति - “ एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यदृशपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दृशपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोकमनु पश्यति ” इति ॥

- १५ विद्वान् दृशपूर्णमासौ यजते देवानामेव विक्रान्तिमनु वि क्रमते ” इति ॥ “ सर्वेभ्य कामेभ्यो दशपूर्णमासौ ” इति शाखात्तरे धृतत्वात् युक्त्यपहेतुत्वमप्यसनीति १परायमरूपत्वम् ॥

३ तत्र - स्थानम् ।

८-८ जो ना - अनुष्ठानेन तदुभये, अ इ उ ष पा हा हो १ - अनुष्ठाने तदुभये । १ गम्यगम्यावयति । १०. आ क हा - इत्परं, अ इ उ ष पा - इत् परं, जो ना - इद परं । ११. अ.

१० इ उ जो ण पा हा - पराक्रमेऽनु १ ।

दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णमस्यम्]

देवा वा अहं (३) यज्ञियं नाविन्दन् ते दर्शपूर्णमासावपुनन् तौ वा एतौ पूतौ मेध्वी
यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते पूतावेवैनौ मेध्वी यजते
नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्यदुपेयात्रिरिन्द्रियः स्यात्

देवाः । वै । अहं : (३) । युज्ञियम् । न । अविन्दन् । ते । दर्शपूर्णमासाविति दर्श - पूर्णमासौ ।
अपुनन् । तौ । वै । एतौ । पूतौ । मेध्वी । यत् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श - पूर्णमासौ । यः । ५
एवम् । विद्वान् । दर्शपूर्णमासाविति दर्श - पूर्णमासौ । यजते । पूतौ । एव । एनौ । मेध्वी । यजते ।
न । अमावास्यायामित्यमा - वास्यायाम् । च । पौर्णमास्यामिति पौर्ण - मास्याम् । च । स्त्रियम् ।
उपेति । इत्यात् । यत् । उपेयादित्युप - इत्यात् । निरिन्द्रिय इति निः - इन्द्रिय । स्यात् ।

देवा वा इत्यादि ॥ 'यज्ञाहं यज्ञियम्' । 'यज्ञतिग्न्या वल्लौ' (पा ५.१.७१) ।

दर्शपूर्णमासाविति । कालप्रचनाविमात्रिदानीम् । य एवमिति । एवं वेदितुरेव एतौ पूतौ भवतः ॥ १०

'भवति ॥ 'स्वरूपेऽपि 'कर्मण्यधिकर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे - 'प्रजापतिर्द्वैजान-
सृजत' (तैसं १-६-९) इत्यनुवाके प्रपञ्चिता ॥

देवा इति ॥ अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोः तिथिविषयविधिमर्थवादेनोन्नयति - 'देवा वा अहर्षज्ञियं
नाविन्दन् ते दर्शपूर्णमासावपुनन् तौ वा एतौ पूतौ मेध्वी यदर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ
यजते पूतावेवैनौ मेध्वी यजते' इति ॥ एतौ दर्शपूर्णमासौ, यज्ञावहंतीति 'यज्ञियं, तादृशमेकमपि 'अहः १५
'देवाः १०' न 'अविन्दन्' न लेभिरि । एतौ विचार्य 'दर्शपूर्णमासौ अमावास्यां पौर्णमासी च दिनद्वयम्
'अपुनन् शोधितयन्तः' 'यज्ञियं निश्चितयन्त इत्यर्थः । यस्मिन् दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमारतु
'लेहातोऽपि न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव चसतश्चन्द्रमसो
दृष्टमनाकयत्वात् । अतः सा तिथिः । 'सूर्यमात्रदर्शनात् दर्शनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या' । यस्यां तिथौ
चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदाद्विपु २०
चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते न 'तु सपूर्णः' 'नापत्यन्तमष्टः । अतस्तयोः कर्मणोर्धौया
न भवन्ति । तस्मात् 'तौ एव 'एतौ उक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोधितौ सन्तौ यज्ञबोग्यौ सपञ्चौ ।
अथ दर्शपूर्णमासशब्दसिद्धिपरिचयः । 'तु कर्मपरः । 'यः तु 'एवं निष्पद्योः शब्दे 'विद्वान् कर्मद्वयं कुरुते
सोऽयं शोधितौ यज्ञबोग्यौ तिथिविशेषावेव प्राप्य कृतवान् भवति । तस्मात् तयोस्तिथयोः कुर्वीदिति
तात्पर्यार्थः ॥ २५

नेति ॥ प्रसङ्गात्, पुरपार्थं केचित्त्रियमं विधत्ते - 'नामावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रियमुपेयाद्य-
दुपेयात्रिरिन्द्रियः स्यात्' इति ॥

५-५. मै४- यज्ञिय यज्ञाहंम् । ६. तं३- पूर्वैण ।

३०. अ. इ. उ. जो. ना. पा. हा - 'भवति' इत्यस्यानन्तरं 'अहिन्यं' । ३१. हो१ - सत्वेऽपि ।
३२. अ. इ. उ. जो. ना. पा. हा - 'संपादनं वेदनेन । ३३-३३. आ - 'न अविन्दन्' नास्ति । ३४ आ. क- ३०
यज्ञियत्वं । ३५. आ. क- 'लेहातोऽपि' नास्ति । ३६-३६. ड- सूर्यनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्यता;
हो१- सूर्यदर्शनामाङ्कितस्य कर्मणः योग्यता; शं- सूर्यमाने दर्शनामाङ्कितस्य कर्मणः योग्यता । ३७. आ,
क- पूर्णः । ३८. आ. क- 'तु' नास्ति ।

[दर्शपूर्णमासयो सोमयज्ञेन सह यौवोष्यम्]

साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येव वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिना सुतो य एव विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति

साक्षादिति स अक्षात् । एव । देवानाम् । आस्यं । जुहोति । एव । वै । हविर्धानीति ।
 ५ हवि - धानी । य । दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास याजी । सायप्रातरिति साय प्रात ।
 अग्निहोत्रमित्यग्नि - होत्रम् । जुहोति । यजते । दर्शपूर्णमासाविति दर्श पूर्णमासौ ।
 अहरहर्हस्तिह - अह । हविर्धानिनामिति हवि - धानिनाम् । सुत । य । एवम् । विद्वान् ।
 दर्शपूर्णमासाविति दर्श - पूर्णमासौ । यजते । हविर्धानीति हवि - धानी । अस्मि । इति ।
 सर्वम् । एव । अस्व । बर्हिष्यम् । दत्तम् । भवति ।

१० हविर्धानिना सुत अपि हविर्धानीनि सुन्वानै अनुज्ञात । हविर्धानिव पर्षणि पर्षणि अनुस्वानत्वमस्यानुमन्यते । पर्षणि सुन्वान अहरहर्दर्शपूर्णमासयाजी भवति ॥
 य एवमित्यादि ॥ एव हविर्धानी अस्मि इति विद्वान् य एतो यजते अस्य सन्धि यत् दत्त यानान् कथिदस्य धनव्यय स सर्वो बर्हिषि यज्ञे विनियुक्तो भवति ।
 सहविर्धानमात् सर्वो व्ययो यज्ञे व्ययो भवतीति ॥

१५ एव इति ॥ अथ सोमयाजित्वसपादनेन श्रुतीति - 'एव वै हविर्धानी यो दर्शपूर्णमासयाजी सायप्रातरग्निहोत्रं जुहोति यजते दर्शपूर्णमासावहरहर्हविर्धानिना सुतो य एव विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते हविर्धान्यस्मीति सर्वमेवास्य बर्हिष्यं दत्तं भवति' इति ॥ इधीषि सोमप्रवृत्त्याणि धीयन्त आसापन्ते पशिन् मण्डपे तद्विद्वि हविर्धान, तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजि सोमयाजित्व कथमिति "तदुच्यते - साधानानन्तरमेव प्रवृत्त यत् अग्निहोत्रं तत्परिदिनं सायंप्रात अनुतिष्ठति, १० पर्षणि पर्षणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयाजुष्टानेन हविर्धानिना सोमदेवाना प्रतिदिन सोमोऽग्निपौ भवति । सोमामिययेण वा प्रीति सा देवानामत्र सपद्यते । अग्निहोत्रद्वयपूर्णमासप्रवृत्त्या तदन्तरमाग्नि सोमयागोऽपि प्रवर्तित्व्यत इत्येव सैर्निक्षेपु शक्यतवान् ॥ यत्रकृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शित - "अपिदेवम् अर्धानाधाप इत्यावयनित्य सयास्वरसमिहोत्रं इत्या दर्शपूर्णमासावारमते । सास्यं सवत्सरमिष्ट्या सोमेन पशना वा यजते । तत् उपमन्यानि कर्माणि कुर्वते" (आपधौ ५ २३ २) इति । य यजमा १०५
 १५ देवानां भविष्यन्मोमयागवियथा प्रीतिं विद्वान् अह हविर्धानी सोमयाजी भवामि इति बुद्ध्या दर्शपूर्णमासौ यजते, ११ अथ यजमानस्य बर्हिषि सोमयागो दानस्य दद्याद्दत्ते तत् सर्वं बर्हिष्यं दत्तम् एव

१६. क इ ११ हो - प्राणति । १७ ११ हो - णिधीयन्ते । १८ आ - उच्यते । १९ अ इ उ जो पा - प्रयुक्तं वृत्तं, हा - प्रयुक्ता वृत्ते । २० आ क - भिजगणे । २१ क - मण्डपवृत्तौ । २२. आ क - इत्येव । २३. इ हो - सूत्रयुता । २४ अ इ उ जो ना पा हा - 'इत्या' नाति । २५ हो - बुद्धौ । २६. आ क - तत् उपमन्य । २७ इ - यद्यपि । २८. अ इ उ जो ना पा हा - 'दत्तं' नाति । २९. आ क - 'एव' नाति ।

दशपूर्णमासयो सोमयागेन सह पौर्वापर्यम्]

देवा इज्यान्ता इति तस्मात् सदृशीनाम् रात्रीणाममावास्याया च पौर्णमास्या च देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि क्षुधमघ्नन्तस्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं (६) गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृभ्यम् ॥ (६) ॥ ५

[पश्यति ताम्यामहरदसान फलं सूत र्थ]

देवा । इज्यात्ते । इति । तस्मात् । सदृशीनाम् । रात्रीणाम् । अमास्यायामियमा वास्यायाम् । च । पौर्णमास्यामिति पौर्ण मास्याम् । च । देवा । इज्यते । एते इति । हि । देवानाम् । भागधे इति भाग धे । भागधा इति भाग धा । अस्म । मनुष्या । भवन्ति । य । एवम् । वेद । भूतानि । क्षुधम् । अघ्नन् । सूच । मनुष्या । अर्धमास इत्यर्ध मासे । देवा । मासि । १० । पितरः । सुसुर इति स-सुरे । वनस्पतय । तस्मात् । अहरहरित्यह — अह । मनुष्या । अशनम् । इच्छते । अर्धमास इत्यर्ध मासे । देवा । इज्यन्ते । मासि । पितृभ्य इति पितृ भ्य । क्रियते । सुसुर इति स-सुरे । वनस्पतय । फलम् (६) । गृह्णन्ति । य । एवम् । वेदं । हन्ति । क्षुधम् । भ्रातृभ्यम् ॥ ६ ॥ [नैव काच वधिच]

क्षुध भ्रति हविर्भिर्यागप्रभै । मासि पितर श्राद्धेन । वनस्पतय सवत्सरे फलग्रहणेन १५
उता क्षुध भ्रन्ति । तस्मात् पर्वणिपर्वणि यष्टव्या देवा इति ॥
इति द्वितीये पञ्चमे पद्योऽनुवाक ॥

अर्धमासस्य सुरुपक्षस्य रात्रय एको वर्ग, कृष्णपक्षस्य रात्रय अपरो वर्ग । ते अयावायापौर्णमास्यौ एन सोमम् कभि समनद्धेताम् आभिमुप्येन समोगाय गृहीतवत्यौ । बलात्कारेण जुग्यमान च सोमम् अतिव्यवायेन ह्यपव्याधि प्राप्तवान् । एतच्च " प्रचापतेऽप्यस्त्रिशदुदुहिवर मासम् " (तैस २३५) २० इत्यत्र यथा व्याख्याय, तद्दृष्ट्वापि व्याख्यातव्यम् । अयावाम् एव देवाना हविर्भोगधारिण्यौ भवाव, शावयोत्रिध्रियाम्नादयो देवा इज्यन्ताम् इति जनयोत्र । एतयोर्भोगधारिच नामने । मनुष्या सर्वेऽपि भाग धारयित्वा प्रयच्छन्ति ॥

भूतानीति ॥ अथ मनुष्यादिसान्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुन प्रशसति— मृतानि क्षुधमघ्नन्तस्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि पितर सवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्य क्रियते सवत्सरे वनस्पतय फल गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुध भ्रातृभ्यम् इति ॥ १५
भूतानि मनुष्याणां प्राणिन । वनस्पतय पनसाप्राणा । तेषा फलग्रहणमेव क्षुधिवारणरूपा नृति सूचयति । एव क्षुधो हनन च धेद् सोऽप्यत्रसमुद्रया क्षुद्रप शशु सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणव्याख्येऽथर्ववेदोक्तौ कृष्णयजुर्वेदीयवैतन्त्रिीयवहितभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पद्योऽनुवाक ॥

३०

३९ आ- पर । ४० उ-हो- निवृत्तमान । ४१ आ- 'आसन्' नास्ति । ४२ आ- 'यथा' नास्ति । ४३-४३ आ- तथैव व्याख्ययम् । ४४ उ- भावदधिभि । ४५ उ- ४६ हो- पनसपू-या । ४६ उ- एव क्षुधो हनन, उ- एव क्षुधो हनन । ४७ आ- 'सम्भ', उ- ४६ हो- 'सोऽ' ।

[दशपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णमासी

सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन् तासाममावास्यां च पौर्णमासीं
 च नोपैत् (४) ते एनमभि समनद्येतां तं यक्ष्म आर्द्धराजानं यक्ष्म आरदिति तद्राज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्यामविन्दत् तज्जापे-
 न्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एते एव
 ५ नमस्यन्नपाधावत् ते अन्नूतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे असावा (५) वदधि

सोमस्य । वै । राज्ञे । अर्धमासस्येर्धे मासस्य । रात्रयः । पत्नय । आसन् । तासाम् ।
 अमावास्यामित्यमा-वास्याम् । च । पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम् । च । न । उपैति । ऐत्
 (४) । ते इति । एनम् । अभि । समिति । अनद्येताम् । तम् । यक्ष्म । आर्द्धत् । राजानम् ।
 यक्ष्म । आरत् । इति । तत् । राजयक्ष्मस्येति राज-यक्ष्मस्य । जन्म । यत् । पापीयान् ।
 १० अभवत् । तत् । पापयक्ष्मस्येति पाप यक्ष्मस्य । यत् । जायान्याम् । अविन्दत् । तत् ।
 जायेत्यस्य । य । एम् । एतेषाम् । यक्ष्माणाम् । जन्म । वेद । न । एनम् । एते । यक्ष्मा ।
 विन्दन्ति । स । एते इति । एव । नमस्यन् । उपैति । अधावत् । ते इति । अन्नूताम् । वरम् ।
 वृणावहै । आवा । देवानाम् । भागधे इति भाग धे । असाव (५) । आवत् । अधीति ।

नामावास्याया चेति ॥ गतम् ॥ रात्रय इति ॥ पञ्चदश तिथय । पत्नय इति छान्दसो
 १५ र्णविकारः । अभि समनद्येतामिति । सोमेन राज्ञा अनुपैते त्वक्ते एते तिथी एनम अभिमूय
 अभिमुप्येन वा भोक्तृत्वेन गृहीतव्यौ । तत एत तथा ताभ्या मुज्यमान यक्ष्म क्षयरोग
 *आर्द्धत् आर्तमकरोत् ॥ राजान यक्ष्म आरदित्यादि । व्याख्यातम् । अमानास्यावामिति शेष ॥
 स एते इत्यादि ॥ गतम् । भागधे इति । भागाना हविषा धायौ आनाम् असाव ।
 भवाव । *आवत् अधि आत्रयोरेव उपरिष्ठात् *देवा *इज्यान्ता इति । *पूर्णहेटि
 २० ऐकारादि । तस्मादित्यादि ॥ गतम् ॥

भूतानीयादि ॥ सर्गाणि मूतानि शुभ वुमुक्षा गन्ति तदुपधातहेतुभिरुपशमयन्ति ।
 सप. समानेऽपि पकरिमज्जनि सष्टदुपधातहेतुशमन वृत्त्या क्षुध हन्ति । अर्धमासे देवा

सोमस्येति ॥ एषोऽपि वारित्येधेऽतिव्ययमात्र्यामिन्वा प्रपक्षयति- 'सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य
 रात्रय पत्नय आसन् तासाममावास्यां च पौर्णमासीं च नोपैत् ते एनमभि समनद्येतां तं यक्ष्म आर्द्धराजानं
 २५ यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत् पापीयानभवत् तत् पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्यामविन्दत् तज्जापे-
 य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एते एव नमस्यन्नपाधावत् ते अन्नूतां वरं वृणा-
 वहा आवं देवानां भागधे असावाऽऽवदधि तेषा इज्यान्ता इति तस्मान् सरदीनात् रात्रीणाममावास्यायां च
 पौर्णमास्यां च देवा इज्यन्त एते हि देवाना भागधे भागधे असाव मनुष्या भवन्ति य एव वेद' इति ॥
 ७ ती- भागच्छत् । ८-८. दे- आत्रयोरेव अधि उपरि । ९. ती मे म-पूर्णहेटि ।

सामिधेनीमन्त्रग्याह्वानम्]

यत्रैव देवा अश्रयन्त तर्त एवैनाम् प्र युद्धक्ते हि करोति वाच एवैप योगो हि करोति
प्रजा एव तयर्जमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां युज्ञस्यैव तद्दर्स (१)
नह्यत्यप्रस्रसाय

यत्र । एव । देवा । अश्रयन्त । तर्त । एव । एनान् । प्रेति । युद्धक्ते । हिम् । करोति । वाच ।
एव । पु । योग । हिम् । करोति । प्रजा इति प्र जा । एव । तत् । यर्जमान । सृजते ।
त्रि । प्रथमाम् । अन्विर्ति । आह । त्रि । उत्तमामित्युत्-तुमाम् । युज्ञस्यैव । एव । तत् ।
वर्सम् (१) । नह्यति । अप्रस्र-सायेत्यप्र स्रसाय ।

होता । हिनोति प्रीणपति वा सर्गमिति हिम् । हि गतौ, हि वि प्रीणने, ब्रह्मणो नामेद, छान्दसी
रूपसिद्धि । साम एव अक इत भवति, सामभक्तिवाहिकारस्य । छादतो छुद्, " मन्त्रे
घस " (पा २४८०) इति च्छेर्लुक् । असहृद्विधान हिकारस्य फलभेदप्रदर्शनार्थम् । यत्रैवेति । १०
यत्र स्थिता देवा तत एव एनान् देवानानीय इह प्रयुद्धक्ते ॥

वाच इति ॥ वाचयोग उख्ययम् । वाक् सामिधेनीलक्षणानेन युज्यते । प्रजा एवेति ।

* एतेन हिकारस्य पशान्यत्नमाह ॥

त्रि प्रथमामित्यादि ॥ " प्र वो वाजा " (तैत्रा ३५२) इत्याद्या एकादशर्च ।

आचन्त्यो पुनर्वचनेन पञ्चदश सामिधेय क्रियन्ते । तेन सामिधेनीनाम् आचन्त्यो अभ्यासेन १५
यज्ञस्य वर्सम् आवरणं नह्यति बध्नाति । वृ आपरणे, औणादिक सप्रत्यय तत् यज्ञस्य
अप्रस्रसनाय भवति* ।

तेन साम एव इत भवति । * यज्ञस्य सप्तकृतयो वा साम्न भावौ हिकारस्य विद्यमानत्वात् ।
तस्य हिमिविवाहदस्य त्रिरुच्चारणमभिप्रत्य त्रिवार विधिरनुव प्रशस्यते । यत्र एव देवा अश्रयन्त
यत्रैव सामनि देवा सतुष्टा तत एव साम्न एनान् देवान् प्र युद्धक्ते होता हिंजुर्चन् प्रकरणे २०
तोषयतीत्यर्थे । प्रथमोच्चारणेन साम इत भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाच योग सपद्यते ।
सामाश्रययुक्त्या ऋषूपाया वाच सन्ध सपद्यत इत्यर्थे । तृतीयोच्चारणं यद्वक्ति तेन यन्मानं प्रजा
एव सृष्टयान् भवति ॥

निरिति ॥ एकादशाना सामिधेनीनाम् ऋचामाद्यन्तयोरान्वृत्ति विधेते - ' त्रि प्रथमामन्वाह
त्रिरुत्तमा यज्ञस्यैव तद्दर्शनं नह्यत्यप्रस्रसाय ' इति ॥ " प्र वो वाजा अभिचय " (तैत्रा ३५२) इत्येषा १५
प्रथमा । " आ जुहोत दुष्यत " (तैत्रा ३५२) इति वा, " स्व वग्ण उत मित्र " (तैत्रा ३५२)

३. तत्र ल- रूपविधि । ४. प२-या, तत्र ल-वा । * [तत्र ल-एतेन हिकारस्य भवति' नास्ति ।]

१०-१०. व हो१-पञ्चमकै एतमकै । ११. अ इ उ जो ना पा.हा-हिकारस्य, नास्ति । १२. हो१-द्वौ ना ।

संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षमामपहृत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं इमे लोका

संततमिति स ततम् । अन्विति । आह । प्राणानामिति प्र अनानाम् । अनाद्यस्येत्सन्न अर्धस्य ।
संतत्या इति स त्त्ये । अथो इति । रक्षसाम् । अपहृत्या इत्यर्प हृत्यै । राथंतरीमिति राथ-तरीम् ।
५ प्रथमाम् । अन्विति । आह । राथंतर इति राथ-तर । वै । अयम् । लोक । इमम् । एव । लोकम् ।
अमीति । जयति । त्रिः । धीति । गृह्णाति । त्रयं । इमे । लोका ।

सततमिति ॥ पूर्वस्या उत्तरमर्धर्चम् उत्तरस्याथ पूर्वं सहितं कुर्यात् । प्रथमाया च
हिकारेण मध्यमाया अर्धर्चमालभेत । न हिंश्ल्येति केचित् । अविशेषात् सर्वेषां सततत्वम् ।
ऋचावन्तराऽनुच्छ्वासः सततत्वम् । श्रुयते—“ नान्तरर्चं व्यन्यात् ” (द्र. आपश्रौ २४.११ १२-
१० १३) इति । एकेनोच्छ्वासेनोच्चार्यं क्रियमाणं प्राणानाम् अन्नाद्यस्य च अत्रिच्छेदाय भवति ।
अथो अपि च रक्षसाम् अपहृत्यै भवति, सामिधेनीनाम् अनुच्छ्वासेन रक्षसामनुच्छ्वासः
क्रियते इति । केचिद्राहुः— प्रथमोत्तमयोरेवेद सततत्वनिधानमिति ॥

राथन्तरीमिति ॥ सामविशेषसंबन्धेन ऋचं स्तुति । रथन्तरसामसंबन्धिनी प्रथमा ऋक्,
प्राथम्यात् द्वयोरुदात्तस्वरत्वान्च । उस्तादित्वाद्ञ (पा ४ १ ८६) । अयं लोकं मूलोकं
१५ राथन्तरः, स एव हेतुः ॥

इति वा द्वयोरन्वयरोत्तमा । तत् तेन प्रथमोत्तमयो त्रि अर्ध्यासेन यज्ञस्य यसंम् अन्तभागं ब्रह्मति
ब्रह्मति । यथा लोके वक्षेत्रं कम्पलेन वा व्रीहीन् वोढुशामोऽन्तद्वयं यज्जाति तद्वत् । तच्च बन्धनं
यसन्नरादित्याय भवति ॥

संततमिति ॥ पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्योत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्परमविक्षेपं विधत्ते-
२० संततमन्वाह प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहृत्यै इति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य
प्राणानां संतत्यै भोग्यवस्तुयार्यै च सपद्यते । किं च राक्षसाः क्षासमिरोधेनापहृता भवन्ति ॥

राथन्तरीमिति ॥ यस्या प्रथमाया आनुत्तिर्महिता सा स्वरूपेण त्रिषत्ते— राथन्तरीं प्रथमा-
मन्वाह राथंतरो वा अयं लोकः इममेव लोकमभि जयति इति ॥ कस्मिंश्चित् सामपात्ताविशेषे “ प्र यो
याना ” इत्येतन्मृचि रथन्तरसाम्नो गीतत्वादिथ राथन्तरी । “ रथन्तरस्यामयुक्तेन कर्मणा ” संपादयितुं
१५ राक्षसव्यामृलोऽस्य राथन्तरत्वम् ॥

धितिति ॥ यदुक्तं नृपकारेण— “ मृनीया सामिधेनीं त्रिविं गृह्णाति ” (आपश्रौ २४.११.९)
इति, तदेतद्विषत्ते— त्रिविं गृह्णाति त्रयं इमे लोकान् इमानेव लोकानभि जयति इति ॥ मृनीयस्या-

५. मै-प्रथमायाः । ६. मै-मध्यमायाः ; तं ए-मध्यमाया । ७. हो-‘अ’ नारित ।

१३. आ-अन्तभागान् । १४. आ क-पस्वरान्निर्देशं । १५. ए-प्रागं । १६. कट
३०. ग्लो-भोग्यवस्तु । १७. ग्लं-भगो । १८-१८. ग्लं-रथन्तराणाम् ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

इमानेव लोकानभि जयति वार्हतीमुत्तमामन्वाह वार्हतो वा अत्तौ लोकौऽमुमेव
लोकमभि जयति प्र यो (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै
प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते

इमान् । एव । लोकान् । अभीर्ति । जयति । वार्हतीम् । उत्तमामित्युत्-तमाम् । अन्विति ।
आह । वार्हतः । वै । अत्तौ । लोकः । अमुम् । एव । लोकम् । अभीर्ति । जयति । प्रेति । ५
यः (२) । वाजाः । इति । अनिरुक्तामित्यनि-उक्ताम् । प्राजापत्यामिति प्राजा-पत्याम् ।
अन्विति । आह । यज्ञः । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञम् । एव ।
प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । इति । रभते ।

अथालिर्विच्छेदो विग्रहः । तृतीया ऋषिः 'विगृह्णात इत्येके । वार्हतीमिति ॥ " त स्था
समिद्धिः " (तैत्ति ३.५.२) इति तृतीया तिसृणामुत्तमा । बृहच्छब्दोऽप्युत्सादिः । बृहत्साम- १३
वत्त्वं पूर्ववत् सवन्धि, उभयोस्तृतीयवात् ।

वानिरुक्तामिति ॥ अस्पष्टेवताकाम अतः 'प्राजापत्यां, नीधेःस्वरत्वाच्च बृहच्छब्द-
संयन्धिवाच । यज्ञात्मानं प्रजापतिम् आदौ परिगृह्णाति । विद्विष्टेवतासंयन्धेन स्तुतिरेषा ।
अन्नं वै वाज इति । वाजपदसंयन्धेन स्तुतिः ।

सामिधेन्याः प्रथमपादमुच्चार्य मह द्विग्रहः वाधेः । अर्धेयं द्विर्वाचो विग्रहः । तत्र 'उत्तरार्धे' उपरितान्मन्त्रप्रत्यय १५
पूर्वार्धे च संशेयम् तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहप्रयोगेण श्लोचप्रयत्नो भवति ॥

वार्हतीमिति ॥ मन्त्रामुच्चार्य निविधो विग्रहस्तामृषं विपत्ते- 'वार्हतीमुत्तमामन्वाह वार्हतो वा
अत्तौ लोकौऽमुमेव लोकमभि जयति' इति ॥ 'अत्यामृषि' 'बृहच्छब्दो वा विष्ट' (तैत्ति ३.५.२)
इति शब्दस्य ध्रुवमाणत्वादियं वार्हती । सा च तृतीयो ह्येव प्रथममध्यमादेशयोगता । तथा नरि
'उत्तमाद्' धन्याद्' इत्युच्यते तृतीयायेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मणोऽप्यन्वाह्यं स्वर्गलोकाय १०
वार्हतीत्यम् ॥

प्रेति ॥ प्रथमपादामृषि देवतादिविशेषामिष्यन्तरमायं प्रज्ञासति- 'प्र यो वाजा इत्यनिरुक्तां
प्राजापत्यामन्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते' इति ॥ इत्यस्मिन् देवविशेषस्य निरर्थाय
नामविशेषरूपते तत्र नास्ति शेषमतिहरता । प्रजापतिश्च यज्ञेः 'प्राजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा रभते' इत्यं
प्राजापत्या । यज्ञः च प्रजापतिगृह्णात् तत्पररूपः । तस्मात् प्राजापत्यामन्त्रप्रत्यय प्रथमपादेन प्रत्ययम् 'एव १५
'प्रजापतिं प्रजापत्याद् अर्धेयि ॥

८. १३. ३. हो- वाचिनवदं ।

१३. ३. ३. ३. हो- वाचिनवदं । २०. ३- इत्यनिरुक्तां । २१. ३. ३. हो-
वाचिनवदं, अ. ३. ३. ३. हो- तत्रामृषि । २२. ३- अत्यामृषि । २३. ३- अत्यामृषि ।

प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवायं रुन्द्रे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्
प्राचीनः रेतो धीयतेऽग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मात् प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
वाजा (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्धृताची

प्रेति । व । वाजा । इति । अन्विति । आह । अन्नम् । वै । वाजं । अन्नम् । एव । अवेति ।
५ रुन्द्रे । प्रेति । व । वाजा । इति । अन्विति । आह । तस्मात् । प्राचीनम् । रेतो । धीयते ।
अग्ने । एति । याहि । वातये । इति । आह । तस्मात् । प्रतीची । प्रजा इति प्र जा ।
जायते । प्रेति । व । वाजा (३) । इति । अन्विति । आह । मासा । वै । वाजा ।
अर्धमासा इत्यर्थे मासा । अभिद्यन् इत्यभि-द्यन् । देवा । हविष्मन्त । गो । धृताची ।

प्राचीनमिति । उपसर्गविशेषसन्धेन स्तुति । प्रगत ^vप्राचीनम् । “ * विभापाऽञ्चै-
१० दिक्खियाम् ” (पा ५ ४ ८) इति ख ॥

‘अग्न आ याहि’ इति द्वितीया षक् । ^vआयाहि ^vइति वचनात् प्राचीन निहित रेत
प्रतीचान् * प्रजात्वेन परिणत निर्गच्छति । प्रतिकूला प्रतीच्य । “ वा छ दसि ” (६ १ १०६)
इति पूर्वसर्पदीर्घम् । “ चौ ” (पा ६ ३ १३८) इति पूर्वपदस्य दीर्घम्, अन्तोदात्तव
च (पा ६ १ २२२) ॥

१५ मासा वा इत्यादि ॥ मन्त्रपदाना सर्वेषा स्तुति । हे ऋत्विग्द्यजमाना वाजादयो युष्माकम्
अभिमतसिद्धये भवन्तु । ^vवाजा ^vमासा अन्नहेतय, गतिमतो वा सर्वक्रियाणामाधारा ।
^vअर्धमासा ^vअभिद्यव दिवसेरभिगतदीप्तित्वात्, सामिप्रयेण क्रियाप्रतीका । ^vहविष्मन्त

प्रेति ॥ अस्मिन् मन्त्रे वाजशब्दोच्चारण प्रशसति- ‘ प्र वो वाजा इत्यन्वाहान्नं वै वाजोऽन्नमेवायं
रुन्द्रे ’ इति ॥

२० प्रेति ॥ तथाऽग्न प्रशब्दोच्चारण प्रशसति- ‘ प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात् प्राचीनः रेतो
धीयते ’ इति ॥ यस्मात् प्रशब्द उच्चारित ‘ तस्मात् प्राचीन प्रमुखे रेतोवतिनि बोपिच्छरीरऽश्नति गच्छतीति
प्राचीन, तथाविध रेत धीयते गर्भाशये स्थाप्यते ॥

अग्न इति ॥ एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन ‘ सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारण प्रशसति-
‘ अग्न आ याहि वीतय इत्याह तस्मात् प्रतीची प्रजा जायन्ते ’ इति ॥ यस्मात् ‘ आ याहि ’ इत्युक्त
२५ ‘ तस्मात् प्रतीची प्रलयदुर्मुखा सदशा प्रजा उत्पद्यन्त ॥

प्रेति ॥ ‘ मन्त्रगताना पदानामर्थान् ’ दर्शयति- ‘ प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा
अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्धृताची यजो देवाङ्गिगानि यजमान सुगन्तु ’ इति ॥ ‘ यजन्ति

०-० [ती३- ‘ विभापाऽञ्चैरिदं रेत प्रतीचीन्म् ’ इति नास्ति ।]

[‘ तमाधितोऽयं पाठ, मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तके- ‘ प्राचीनम् ’ इति ।] १-९ ती३ लो-

३० ‘ अभिद्यन् दिवसे ’ नास्ति ।

०३ लो. गहोत्तर । ०४-०४ द- मन्त्रगतान् पदानां २५. अ इ उ, लो पा हा- प्रजाति ।

सामिधेनीमन्त्रन्याख्यानम्]

यज्ञो देवाङ्गिगाति यजमानः सुम्नयुरिदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्दे यं
कामयेत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्यान्न आ याहि वीतय इति
सतंतमुत्तरमर्धर्चमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं दाधार सर्वमायुरेति

यज्ञ । देवान् । जिगाति । यजमान । सुम्नयुरिति सुम्न यु । इदम् । अस्ति । इदम् । अस्ति । इति ।
एव । यज्ञस्य । प्रियम् । धामं । अनेति । रुन्दे । यम् । कामयेत । सर्वम् । आयुं । इयात् । इति । ५
प्रेति । व । वाजा । इति । तस्य । अनुच्येत्यनु उच्ये । अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति ।
सतंतमिति स ततम् । उत्तरमित्युत्तरम् । अर्धर्चमित्यर्ध ऋचम् । एति । लभेत (४) ।
प्राणेनेति प्र अनेन । एव । अस्य । अपाननित्यप अन्म् । दाधार । सर्वम् । आयुं । एति ।

‘देवा क्रियया आराध्या । घृताची घृतमञ्जतीति । घृतहेतु गौ हवि प्रदानेन त्रिया-
प्रवृत्तिहेतुः । पूर्ववत् “ चा ” (पा ६ ३ १३८) इति दीर्घवम्, अन्तोद्गात्त्व च (पा ६ १ १०
२२२) । स यज्ञ देवान् जिगाति गच्छति तृप्तिहेतुत्वेन । गाढ गतौ, यत्नयेन परस्मैपद,
शप ध्रु, अभ्यासस्य चेष्वम् (पा ७ ४ ७९) । सुम्नयु सुखमामन इच्छतीति सुम्नयु
यजमान फलभाक् । एवमेते यज्ञस्याधारा । एभिस्ताद्रूप्येण इदम् असि इदम् असि इति
‘अग्निं स्तुवा यज्ञस्य प्रियं धाम स्थान वाजादिकम् अव रुन्दे ॥

यम् इत्यादि ॥ एतेन प्रथमद्वितीययो सतानस्य विशेषणात् “ आयुर्हेतुत्वेन स्तुति १५
क्रियते । ‘ प्र वो वाजा ’ इत्येताम् ‘ अनुच्य ’ ‘ अस्या ’ ‘ उत्तरम् ’ ‘ अर्धर्चम् ’ ‘ अन्न आ याहि वीतये ’

(३ भाषा २५२) गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमामा ‘ वाना । इदमेव द्राक्षणावाक्यं हृदि
निधाय मन्त्रार्थं पूर्वं दर्शित ॥

इदमिति ॥ पदार्थानभिधाय मन्त्रतत्पर्यार्थमाह — ‘ इदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रिय धामाव
रुन्दे ’ इति ॥ सामिधेनीभिः समिष्यमान हेऽग्ने, त्वम् इदं मामाना स्वरूपम् ‘ अग्नि, अर्धमामाना २०
स्वरूपम् ‘ असि देवाना स्वरूपमसि इति एव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण ‘ यज्ञस्य ’ ‘ प्रिय ’ ‘ धाम
आहुतिस्थानम् इष्यमानाग्निस्वरूप संपादितवान् भवति ॥

यमिति ॥ यदुक्त “ सततमन्वाह “ प्राणानामन्नाद्यस्य सतत्यै ” इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनाग्नि
विधत्ते— ‘ य कामयेत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति तस्यानूच्यान्न आ याहि वीतय इति सततमुत्तर-
मर्धर्चमा लभेत प्राणेनैवास्यापानं दाधार सर्वमायुरेति ’ इति ॥ ‘ य यजमानमुद्दिश्य होता कामयत । २५
किमिति ? अथ यजमान ‘ अपमृत्युरहित ’ मयम् ‘ आयुः प्राप्नुवान् ’ इति । ‘ तस्य यजमानस्याऽऽयुःप्राप्तये

१० मै- यज्ञम् । १६-११ मै- प्रयोगहेतुत्वेन, तत्र ल-प्रायाहेतुत्वेन ।

२६ अ इ उ जो ना पा हा- ‘ प्राणागमप्रायस्य ’ नास्ति । २७ आ ट- मृत्युरहित ।

यो वा अरन्ति- सामिधेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं दधात्येव वा
अरन्तिः सामिधेनीनां य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत

य । वे । अरन्तिम् । सामिधेनीनामिति साम् इधेनीनाम् । वेद । अरन्तौ । एव । भ्रातृव्यम् ।
कुरुते । अर्धर्चावित्यर्ध ऋचौ । समिति । दधाति । एव । वै । अरन्ति ।
५ सामिधेनीनामिति साम् इधेनीनाम् । य । एवम् । वेद । अरन्तौ । एव । भ्रातृव्यम् । कुरुते ।

(तैत्रा ३ ५ २) इयनया 'सततम्' आलभेत । ऋचोऽर्धमर्धर्चम् । "ऋम्" (पा ५ ४ ७४)
इति समासात् । प्राणेनैवेति । "द्वयो अर्धर्चयो प्राणापानस्थानीयत्रात् । 'दाधार इति
छान्दसो लिट्, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् (पा ६ १ ७) ॥

'यो वा' इत्यादिना सतानस्य 'फला'त्तर दर्शयति । समिधामाधानमन्त्रा सामिधेय ।
१० "समिधामाधाने" (पा ४ ३ १२० वा १०) इति षेय्यण् प्रत्यय, "विद्गौरादित्यश्च"
(पा ४ १ ४१) इति ङीष्, "यस्य" (पा ६ ४ १४८) इति लोपे "हलस्तद्धितस्य"
(पा ६ ४ १५०) इति यलोप । तासाम् "अरन्ति" अरणम् । नःपूर्वादमेर्निप्रत्ययेऽय
निकार । यद्वा- अरणम् अरन्ति सामिधेनीना गमनविशेष । अंतरानिप्रत्यय । अथवा
द्वौ प्रादेशौ सहितावरनि, प्रदेशस्थानीययोर्धर्चयो सधानम् । तावेवारनिरियुपचयते ।

१५ प्रथमा सामिधेनीं सर्वांम् अनूच्य विच्छेदमकृत्वोत्तरमन्त्रस्य प्रथमम् 'अर्धर्चम्' उपक्रमेत । तेन सातत्येन
'अस्य यजमानस्य प्राणवायुना पहिर्निर्गच्छता सह' एव भपानवायु पुनरप्यन्तरा गच्छन्त धारितवान्
भवति । तेन च धारणेन 'सर्वम् आयु प्राप्नोति ॥

य इति ॥ तदेव सातत्यं पुर प्रकारान्तरेण प्रशंसति- 'यो वा अरन्ति' सामिधेनीना
वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं दधात्येव वा अरन्ति सामिधेनीना य एवं वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं
२० कुरुत' इति ॥ कूर्परमारभ्य प्रसारितकनिष्ठाद्गुलिपर्यन्तो हस्तभागोऽरन्ति । न च तस्यारतोर्मध्ये
निच्छेदोऽस्ति तद्बहुभयो सामिधेन्योर्मध्ये सातत्यमरन्तिवेनोपचर्यते । 'य होता' 'तदिदं' 'सातत्यं
विदित्वाऽनुतिष्ठति स होता' 'भ्रातृव्यं यजमानस्य' 'अरन्तौ' न्याययति । चतुररन्तिपरिमितस्य पुरपस्या
रन्तिमाप्रपरिमिनो बालो यथा नीचो भवति तद्बहुं कुरुत इत्यर्थः । 'य' 'एव' 'वेद' इति पुनरभिधानं
प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ॥

२५ १२ त३ ल हो- द्वयो अस्य । १३, मै- पलान्तराणि । १४ त३ ए आर्ति । १५ वि
पर हो- अरणम् अवरिमम्, ए- अरणम् अपिरमम् ।

२८ हो१- तद्बहिदम् । २९ हा हो१- सातत्यम् ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

ऋषेऋषेर्वा एता निर्मिता यत् सामिधेन्यस्ता यदस्युक्ताः स्युः प्रजया
पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धचा स दधाति

ऋषेऋषेरिये — ऋषे । वै । एता । निर्मिता इति नि - मित्ता । यत् । सामिधे यं इति
साम इधे यं । ता । यत् । अस्युक्ता इत्यसं युक्ता । स्यु । प्रजयेति प्र जया ।
पशुभिरिति पशु भि । यजमानस्य । धीर्ति । तिष्ठेन् । अर्धर्वावि यर्धं ऋचौ । समिति । दधाति । ५

प्रमाणलक्षणाद्वा सामिधेनानाम् उच्छ्वासप्रमाणं य वेद इति । अरुनापिति । सधानस्यारति-
शब्देनाभिधानस्येदं फलम् । अरण्ये अरण्यशीलवे प्रादेशद्वयपरिमितत्वे वा शत्रून् वुस्त । क
पुन स आसाम् अरतिरित्याह—अर्धर्वापिति । यजमानव्यतिरिक्तवोद्विर्धं 'य एव वेद' इत्यादे
पुनर्वचनम् ।

ऋषीणा सबन्धिन्य आविर्भूता एता । एता यदि परस्परम् अस्युक्ता स्यु तदा १०
या एता ऋषिभ्यो गोत्रवृद्ध्य भृगवादिभ्य उपना प्रजा पशान्, तैरपि सर्जिता नि
तिष्ठेन् निष्पिष्टा स्यु, यजमानस्य प्रजापशुसिद्धिहेतवो न स्युरित्यर्थ । तस्मादर्धर्चसधानेन

ऋषेऋषेरिति ॥ तदेव सातत्य विपक्षबाधकोपन्यासपुर सर पुन प्रशसति—'ऋषेऋषेर्वा
एता निर्मिता यत् सामिधेन्यस्ता यदस्युक्ता स्यु प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धचा स दधाति स
युनक्त्येवास्ता असौ अस्युक्ता अवरुद्धा सर्वाभाषिष दुहे' इति ॥ 'ऋषिरतीन्द्रियधस्य द्रष्टा । तादरा १५
ऋषिरवैश्व सामिधेनीमीधरानुग्रहेण दृष्ट्वा तस्यप्रदायपरम्परा निर्मितवान् ॥ अत एव स्मर्यत—'युगान्ते
ऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षय । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयधुवा' (मन्वा १२ २०३ १०)
इति ॥ तथा सति भिन्नभ्य ऋषिभ्य प्रवर्तिता एता सामिधेन्य यदि अस्युक्ता भयेयुस्तदानीं यजमानस्य
प्रजया पशुभि एता सामिधेन्य वि तिष्ठेन् विद्युक्तास्तिष्ठेयुः, प्रजापश्यमृद्धिहेतवो न भवपुरित्थं ।

१६ मै४—'शब्दाभिधानस्येदं । १७ ल हो—अरतिरित्याह । १८ ल हो—'एता' २०
नास्ति । १९ ल हो—'भृगवादिभ्य' नास्ति । २० ल हो—विशिष्टा ।

३० क ङ श्व हो१—विपक्षबाधोप । ३१ क—'पुन' नास्ति । ३२ ङ—'तीन्द्रियध' ।
३३ अ इ उ जो ना पा हा—'यजमानस्य' नास्ति ।

सं (५) युनक्त्वेवैनास्ता अस्मै संयुक्ता अवरुद्धाः सर्वांमाशिपं दुहे ॥ ७ ॥

[वसं वो जायन्ते प्र वो वाजा लभेत दधाति सं दर्श च ।]

समित्ति (५) युनक्ति । एव । एनाः । ताः । अस्मै । संयुक्ता इति सं-युक्ताः ।

अवरुद्धा इत्येव - रुद्धा । सर्वांम् । आशिपुमिव्या - शिपंम् । दुहे ॥ ७ ॥

[शत्रा १.४.१-१-२१]

एता संयुनक्ति । ताः च संयुक्तवत्सा गाव इव गोष्ठे अवरुद्धाः अस्मै यजमानाय सर्वांम्
आशिषम् अभिमतमर्थं दुहे स्वयमेव दुहन्ते । कर्मकर्तारि “न दुहस्नुनमां” (पा ३.१.८९)
इति यगभानः, “बहुलं छन्दसि” (पा ७.१.८) इति स्तु, “लोपस्त आत्मनेपदेषु”
(पा ७.१.४१) इति तलोपः, “अतो गुणे” (पा ६.१.९७) पररूपत्वम् ॥

इति द्वितीये पञ्चमे सप्तमोऽनुवाकः ॥

तत्परिहाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः सामिधेन्याः पूर्वांश्च च संदध्यात् । तथा सति
एनाः सामिधेनीः संयोजितवानेष भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धौ संघातम्याविति
शाङ्कनीयम् । तयोरेकार्षिप्रवर्तितत्वेन होतृप्रयुक्तसंघानमन्तरेणापि स्वरूपतो वियोगाभावात् । यथोक्तरीत्या
संयुक्ताः ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वांम् आशिपं दुहे दुहन्ति संपादयन्ति ॥

अथ मीमांसा ॥ नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“निरन्न किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वात् तत्प्रातिपदिकप्रचलत्वतः” ॥ (जैम्या ९.१.१४) ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते— “त्रिः प्रथमामन्वाह” (तैस २.५.७) इति ।

सोऽयं निरभ्याम आदौ पठितस्य “प्र वो वाजाः” (तैत्र ३.५.२) इत्युग्विशेषस्य धर्मः । इतः ?

प्रथमाम् इत्यस्य पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ऋचपरत्वोपपत्तेरिति चेत् । नैतच्छुक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचितः टाप्-
प्रत्ययादपि पूर्व पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रचलत्वात् । अतो निवृत्तिव्यन्यया
अपृचः प्रथमम्यानपठितायास्त्रिरभ्यामः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः “प्र वो वाजाः” (तैत्रा ३-
५.२) इत्यस्या अपृचो नाभ्यासः ॥

इति धीमत्तनापगाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे वृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयवाग्दे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

२१. तं.मे- लट्; ल.हो- लृट् । २२. लं.हो- ‘इति द्वितीये’ नास्ति ।

३४. क.द.हो१- उत्तरार्धचंभु° । ३५. अ.द.उ.पा.१.१.हा- ‘सामिधेन्याः’ नास्ति । ३६.

द.हो१-पूर्वार्धचंभु° । ३७. क.हा- एताः । ३८. द.हो१- होतृप्रयुक्तं संपा° । ३९. अ.द.उ.पा.हो१-

‘दुहे’ नास्ति । ४०. द-अथ । ४१-४१. क.१.हो१- निरवृत्तिकर्तव्यः; द- निरवृत्तौ ऋचो । ४२.

द.१.२- धर्मो यथाप्रिमः । ४३. अ.उ.उ.ना.पा- प्रमितस्य; जो.हो१- प्रति(ती)त्यम् । ४४. आ.द-

‘परस्य’ नास्ति । ४५. अ.द.उ.जो.ना.पा.हा- स्त्रीत्यम् । ४६. द- पूर्° । ४७. क.हो१- निरवृत्तित्वम् ।

४८. क.द.१.हो१- प्रथमत्वाने पठि° । ४९. हो१- प्रतीतायाः ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽत्यन्तविस्तरात् ॥

'अथाऽष्टमेऽचरिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते । तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकण्ठ एव पठिता-
 "अग्न आ याहि धीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि" (तैत्रा ३.५.२) इति । हेऽग्ने,
 हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय धीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणानो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति
 भवन्निर्भक्षणायमिति वदन्नायाहि । आगत्य च होताऽऽह्वाता 'भूत्वा बर्हिषि यजे निपतिसि निपीद ॥

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु- "तं त्वा समिञ्जिरञ्जिरः । घृतेन चर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्टर"
 (तैत्रा ३.५.२) इति । हेऽञ्जिरोऽग्ने, तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिञ्जिर्घृतेन च चर्धयामः । हे
 यविष्टर युवतम, बृहत् ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ॥

'चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु- "स नः प्रथु श्रवाद्यम् । अच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम्"
 (तैत्रा ३.५.२) इति । हेऽग्ने देव, स त्वं नोऽस्मदर्थं प्रथु विलीर्णं श्रवाद्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं कर्माच्छा-
 मिमुषीकृत्य बृहत् सुवीर्यं च यथा भवति तया विवाससि विभारं कुरु प्रकाशयेत्यर्थः । बृहच्छन्देन
 ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन ह्ययमानस्य हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते ॥

पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु- "इँडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाचसि दशतः । समग्निरिष्यते वृषा"
 (तैत्रा ३.५.२) इति । अयमग्निः सम्यगिष्यते । कीदृशः ? इँडेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो 'नमस्कृतुं
 योग्यः । तमांसि तिरस्कृञ्चन् दशतः पदार्थानां 'दर्शयिता, वृषा कामानां वर्णयिता ॥

षष्ठसामिधेनीपाठस्तु- "वृषो अग्निः समिष्यते । अश्वो न देववाहनः । तत्र हविष्मन्त इँडते"
 (तैत्रा ३.५.२) इति । अयमग्निः सम्यगिष्यते । कीदृशः ? वृषः कामानां वर्णयिता । अश्वो न देववाहनोऽश्व
 इव देवार्थस्य हविषो वोढा । तमिनमार्तिं हविष्मन्तो यजमानाः स्तुवते ॥

सप्तमसामिधेनीपाठस्तु- "वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीयतं बृहद्" (तैत्रा
 ३.५.२) इति । हे वृषन्, 'कामामिष्यते'कामे, वृषणं कामानां 'वर्णितारं त्वां वृषाणो वयमाहुतिवृष्टिं कुर्वन्तो
 वयं 'समिधीमहि सम्यक् प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीयतं प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् ॥

अष्टमसामिधेनीपाठस्तु- "अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्वेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम्"
 (तैत्रा ३.५.२) इति । इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशम् ? दूतं देवान् प्रति 'प्रेरणार्थं
 होतारमाह्वातारं विश्वेदसं विश्वान् सर्वान् देवान् वेत्तीति विश्वेदास्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं
 सुकृतं शोभनकर्मणम् ॥

नवमसामिधेनीपाठस्तु- "समिष्यमानो अश्वरं । अग्निः पावक इँडयः । शोचिष्केशस्तमीमहे"
 (तैत्रा ३.५.२) इति । योऽग्निरश्वरंऽस्मिन् कर्मणि समिष्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीडयः स्तुल्यः शोचिषि
 दीसयः केशस्थानीया यस्यातो शोचिष्केशस्तमिमीमहे प्राप्नुमः ॥

दशमसामिधेनीपाठस्तु- "समिदो अग्न आहुत । देवान् यक्षि स्वश्वर । त्वर हि हव्यवाडसि"
 (तैत्रा ३.५.२) इति ॥ हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने, त्वं समिदः सन् देवान् यक्षि 'यत । हे स्वश्वर ३०
 सुष्टुनिष्पादितपाग, हि यस्मान् त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्स्वयः ॥

१. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा- 'अय' नास्ति । २. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा- 'यजमानो' नाम्नि ।
 ३. आ- भवन् । ४. हो१- 'सामिधेन्याः पाठस्तु । ५. आ.उ- नमस्कार' । ६. आ- आदर्शयिता ।
 ७. आ- कामाना वर्णकामे; उ.हो- कामाना वर्णयितारमे । ८. इ.उ.हो१- वर्णयितारं । ९. अ.इ.उ.
 जो.ना.पा.हा- सान्याग्निमीमहे । १०. उ- प्रेरणार्थं; हो१- प्रेरणार्थम् । ११. आ- यजति ।

अयज्ञो वा एष योऽसामाऽन्न आ याहि वीतय इत्याह रयन्तरस्यैप वर्णस्तं त्वा
समिद्धिरङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्यैप वर्णो बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत् एष वर्णो

अयज्ञ । वै । एष । य । अ॒सामा । अग्ने । एति । याहि । वा॒तर्ये । इति । आह । र॒यन्तर॑स्येति
रय त्रस्य । एष । वर्ण । तम् । त्वा । समिद्धिरिति समित्-भि । अङ्गिर । इति । आह ।
५ वामदेव्यस्येति वाम देव्यस्य । एष । वर्ण । बृहत् । अग्ने । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । इति ।
आह । बृहत् । एष । वर्ण ।

अयज्ञो वा इत्यादि ॥ द्वितीयाप्रभृते ऋच स्तुति क्रियते । रयन्तरस्येति । पूर्ववत्
प्रायम्यादिना रयन्तरादिरूपव तिसृणाम् ऋचाम् । “ वामदेवाद्बृहद्वयौ ” (पा ४ २ ९) । बृहदन्न
इति । बृहच्छब्दसब्र धेन बार्हत्त्व दर्शयितु तृतीयस्य पदस्योपादानम् ॥

१० एकादशसामिधेनीपाठस्तु—“ आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृषीध्वर इष्यवाहनम् ”
(तैत्रा ३ ५ २) इति । हे यज्ञमाना, “ इममग्निमाहुतिमिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति
प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्नध्वरे याने ” इत्यवाहनमग्निं वृषीध्वे प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीना परित्तनाप्य
मानत्वादिव परिधानीया ।

तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्प्यते । तथा च सूत्रकार—“ त्व वरण इति वसिष्ठराज
१५ न्याना परिधानीया । आजुहोतेतीतरेपा भोज्राणाम् ” (आपधौ २४ ११ १५) इति ॥ विकल्पिताया पाठस्तु—
“ त्वं धरण उत मित्रो अग्ने । त्वा वर्धन्ति मतिमिर्वसिष्ठा । त्वे वसु सुपणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभि
सदा न ” (तैत्रा ३ ५ २) इति । हेग्ने, त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्ब्रह्म इष्टप्रापकत्वात् मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया
मतिमिर्मनीपामि स्तुतिभिः “ त्वा वर्धन्ति वर्धयन्ति ” । त्वे त्वयि वसु धन सुपणनानि सुष्ठु दातव्यनि
र्होषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मात् स्वस्तिभिः “ क्षेयोभिः ” पात सदा ” रक्षत । यूयमिति
२० यदुवचन पूजार्थम् ॥

अयज्ञ इति ॥ आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्ष्वन्त ऋच प्रशंसति—“ अयज्ञो वा एष
योऽसामाऽन्न आ याहि वीतय इत्याह रयन्तरस्यैप वर्णस्तं त्वा समिद्धिरङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्यैप वर्णो
बृहदग्ने सुवीर्यमित्याह बृहत् एष वर्णो यदेतं ऋचमन्वाह यज्ञमेव तत् सामन्वन्त करोति ” इति ॥ दर्शपूर्ण
मासयो सामानि न सन्ति तद्ब्रह्मिष्य न मुख्ययज्ञ । अतोऽय ऋच सामन्वयस्वरूपत्वेनाऽत्र “ पठयते ।
२५ यद्यप्येता ऋचो रथतरादीना भोनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतिर्वात् “ तद्भूतवम् अविस्वम् । शारान्तरे
या तासृष्ट्यु ” वीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । “ तत् तेन ” ऋचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञ “ सामयुक्तं
” करोति । “ बृहदग्ने ” इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामघोतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् ॥

१० क ४ ५ हो१—“ मिमाजुहोताहुतिभिः । १३ क ५—“ वाहन तर्गमि । १४ आ हा-
विकल्पेन । १५—१५ आ—वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वा, अ इ उ जो ता पा हो१—त्वा वर्धयन्ति । १६ आ—“ क्षेयोभिः ”
३० तर्गित्वा । १७ आ क— सदा पात । १८ क—पयो । १९ हा—उपपद्यो तद्भूतवम् । २० ५—
तापि, हो१—एतानि, अ इ उ जो पा हा—भूतापि । २१—२१ आ—एतेन । २० आ—सामान्ता ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

यदेतं तूचमन्वाह यज्ञमेव तत् सामन्वन्तं करोत्यग्निमुष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ लोकावशान्ता (१) वास्तां ते देवा अन्नवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्यग्र आ याहि वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्वृहदग्ने सुवीर्यमित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ

यत् । एतम् । तूचम् । अन्वाहेत्यनु - आह । यज्ञम् । एव । तत् । सामन्वन्तमिति सामन् व तुम् । करोति । अग्नि । अमुष्मिन् । लोके । आसीत् । आदित्य । अस्मिन् । तौ । इमौ । लोकौ । ५ अशान्तौ (१) । आस्ताम् । ते । देवा । अन्नवन् । एति । इत् । इमौ । वि । परीति । उहाम् । इति । अग्ने । एति । याहि । वीतये । इति । अस्मिन् । लोके । अग्निम् । अदध । बृहत् । अग्ने । सुवीर्यमिति सु वीर्यम् । इति । अमुष्मिन् । लोके । आदित्यम् । तत् । वै । इमौ । लोकौ ।

तूचमिति । तिसृणामृचा समाहारस्तूचम् । “ ऋक्पू० ” (पा ५ ४ ७४) इति समासान्त । त्रे सप्रसारणम् उत्तरपदलोपश्च । सामन्वन्तमिति । “ अनो नुट् ” (पा ८ २ १० १६) इति नुट् ॥

अग्निमुष्मिन्नित्यादि ॥ एतल्लोके अग्नि आसीत्, पृथियाम् आदित्य । तत् इमौ लोकौ अशान्तौ असुखौ आस्ताम् अमवताम् । अयं च ते तथा पश्यत देवा परस्परम् अन्नवन् एत आगच्छत सर्वेऽपि यूयम् इमौ अग्न्यादित्यो अग्नि पर्युहाम निपरिवृत्तलोकौ स्थापयाम । ‘ अन्न आ याहि ’ इति, ‘ बर्हिषि निधीद ’ इति लिङ्ग नीचैवस्थानस्य ऋचश्च १५ प्रथमवात् प्रथमलोकपरिग्रह । तत्र तृतीयदेशस्यापि प्रथमपादादावग्निशब्दोपादानादग्ने प्रथम लोकानस्थान सूच्यते । बृहदन्न इति । विनासनकारित्वमादित्यामन एव । अग्नोरिति । तस्योच्चैरवस्थानलिङ्गनिशेष । ऋच तृतीयत्वात् तृतीयलोकपरिग्रह । तत्र तृतीयदेशत्वम् ॥

अग्निरिति ॥ अस्मिन्नेव तूच आशान्तौ मन्त्रौ पुन प्रशसति- ‘ अग्निमुष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन् ताविमौ लोकावशान्तावास्ता ते देवा अन्नवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्यग्र आ याहि वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्वृहदग्ने सुवीर्यमित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लोकावशान्ता यदव मन्वाहानबोलोक्यो शान्त्यै शान्त्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एव वेद ’ इति ॥ पुरा स्वर्गलोके अग्नि स्थित आदित्यं तु मूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्त क्षुब्धमासीत् । स्वर्गे हि अमृतसेविनां पाकपेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । मूलोक्त्वास्तिनां तु पाको मुख्य प्रयोजनम् । तदुभया सिद्धेलोक्यो क्षोभ । त क्षोभ दृष्ट्वा ते देवा परस्परमिदमुचु- ‘ इमौ अग्न्यादित्यो वि पर्युहाम निपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मान् एत सर्वे यूयमागच्छत ’ इति । अन्न आयाहि इत्यस्यामृचि बर्हिषि

१. ल हो- ‘ अन्नवन् एत आगच्छत ’ नास्ति । २-२ तं ल हो- ते सर्वेऽपि । ३ लं हो- प्रथमलोप परि० । ४ तं ल हो- विवातकारि० । ५ ल- ‘ तृतीयत्वात् ’ नास्ति ।

२३-२३ आ- आशान्तौ, हो१- आशान्तमग्नौ । २४ ङ- तदा । २५ ङ- अभिनमसीत् । २६ हो१- अमृताशिनम्, अ इ उ जो ना पा हा- सेवनात् । २७ आ ङ- लोकं । २८-२८ अ- ३० एते सर्वे, ङ हो- एतदर्थम् ।

लोकार्कशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं
वेद पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः
संवत्सर आप्यते तासां त्रीणि च शतानि पृष्टिश्चाक्षराणि तावतीः संवत्सरस्य रात्रयो-

अशाम्यताम् । यत् । एजम् । अन्नाहेर्लनु आह । अनयो । लोकयो । शान्त्यै । शाम्यत ।
५ अस्म । इमौ । लोकौ । य । एजम् । वेद । पञ्चदशेति पञ्च-दश । सामिधेनीरिति साम् इधेनी ।
अन्विति । आह । पञ्चदशेति पञ्च दश (२) । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध मासस्य । रात्रय ।
अर्धमासश इयर्धमास श । सत्रसर इति स वसर । आप्यते । तासाम् । त्रीणि । च ।
शतानि । पृष्टि । च । अक्षराणि । तावती । सत्रसरस्येति स वसरस्य । रात्रय ।

१ अर्धमासश [अर्धमासेन] अक्षरश अक्षरेण सत्र सरमान्ति । अक्षराणा रात्रीणा च
१० समसख्याकारेण सत्रसरावाप्ति । पूर्वच्छस् ॥

निपीद' इति लिङ्गाच्च प्राथम्याच्च प्रथमलोके स्थापन 'तया सपद्यते । 'बृहदग्ने सुवीर्यम्' इत्यस्माम्चि
'विवाससि' इति विभातत्वोक्तिलिङ्गाच्चस्तृतीयत्वाच्चास्या 'तृतीयलोके 'स्थापनहेतुत्व 'गम्यते ।
यद्यप्यादित्यो नास्मिन् मन्त्रे श्रुतस्तथापि 'तृचस्थानवर्तित्वेन तमस्तिरस्कारित्वेन' विभातत्वेन 'आदित्य
'सृच्यते । किं 'च हसमन्त्रावसाने "ऋत बृहत्" (तैस १८ १५) इत्यादित्यमण्डलपरत्वेन श्रुतो
१५ बृहच्छब्दोऽत्रापि 'श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापक । तस्मात् तेन मन्त्रेणाऽऽदित्यस्थापन सिध्यति ।
'अनयोर्विपर्ययोऽप्या लोको यो स्वस्वकार्यसिद्धेयुक्ता शान्ति । तस्मादनेन क्रमेण पाठो 'लोकद्वयशान्त्यै
भवति । तद्वेदितुश्च तदुभयशान्तिर्भवति ॥

पञ्चदशेति ॥ सत्या विधत्ते- 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध
मासश सवसर आप्यते' इति । यद्यपि ह्यदत्ता 'पृष्टितास्त्राऽप्येनादशैव । एकस्मा दुरपभेदेन
२० 'विकल्पितवान् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसपत्ति । 'अर्धमासस्य रात्रीणा पञ्चदशत्वात्
तद्रूपत्वमपि सपद्यते । एकैस्मिन् अर्धमासे पञ्चदशस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासाना चतुर्विंशतिवारमाप्त्या
सवत्सरप्राप्तिश्च सपद्यते ॥

तासामिति ॥ 'इदानीमध्वरसण्या सवत्सरसपण्या प्रशंसति- 'तासा त्रीणि च शतानि
पृष्टिश्चाक्षराणि तावती सवत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव सवत्सरमान्ति' इति । 'तासा' पञ्चदश सामि-
२५ धेनीना' 'गाम्योऽह्नुदस्करत्वादकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसण्या सवत्सररात्रिसण्या

२९ ङ हो१- तथा । ३० ङ- तृतीये लोके । ३१ ङ- स्थापनम् । ३२ ङ- तथा
रात्रयो । गम्यते ३३-३३ आ-उपै स्थानवृत्तिवकारित्वेन । ३४ हो१-आदित्या । ३५ आ- श्रूयो,
हो१- सृच्यते । ३६ ङ- तु । ३७ अ इ उ जो ना पा हा-श्रूयमाण बृहच्छब्द । ३८ ङ हो१-आया
विप । ३९ आ- लोकयो शान्त्यै । ४०, क- 'एकादशैव' नास्ति । ४१ ङ- विकल्पितवान् ।
३० एकादशैव । ४०, ङ हो१- संख्ययाऽपि । ४३-४३. आ-सामिधेनीन पञ्चदशसंख्यानां, क- सामि-
धेनीनां पञ्चदशसंख्यानां ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यातम्]

-ऽक्षरश् एव संवत्सरमाप्नोति नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावाद्रैऽग्निं
जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति नृमेधोऽभ्यवदत्

अक्षरश् इत्यक्षर श । एव । सवत्सरमिति स वत्सरम् । आप्नोति । नृमेध इति नृ मेध । च ।
परुच्छेप । च । ब्रह्मवाद्यमिति ब्रह्म वाद्यम् । अवदेताम् । अस्मिन् । दारौ । अद्रिं । अग्निम् ।
जनयान् । यतर । नौ । ब्रह्मीयान् । इति । नृमेध इति नृ मेध । अभीति । अवदत् । ५

नृमेधश्चेत्यादि ॥ ब्रह्मवादिव ब्रह्मवाद्यम् । ब्रह्म वेद वदितुमिष्टे विषये नियोक्तुं सामर्थ्यं
ब्रह्मवाद, तदेव ब्रह्मवाद्यम् । स्वार्थिको यत्, “ परादिऽउन्दसि ” (पा ६२१९९) इति
उत्तरपदाद्युदात्तम् । यद्वा ब्रह्मणो वदनसामर्थ्यं ब्रह्मवाद्यम् । “ वद सुपि क्यप् च ” (पा ३
११०६) इति यत्, वर्णनिकारऽउन्दस, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन “ यतोऽज्ञान ” (पा ६
१२१३) इत्याद्युदात्तम् । इयन् वा व्यत्ययेन प्रवर्तते । पूर्वं नृमेधपरुच्छेपनामानावृषी १०
ब्रह्मवाद्ये विप्रतिपन्नावभवताम्, अह ब्रह्मतरोऽह ब्रह्मतर इति । तौ तथा विप्रतिपन्नौ इय
ब्रह्मवाद्यम् अवदता वैमत्येन अवदताम् । “ भासन ” (पा १३४७) इत्यादिना
निमतावामनेपदम् । कथमित्याह— नौ आयोर्मध्ये यतर ब्रह्मीयान् ब्रह्मतर अस्मिन्
अद्रिं दारौ अग्निं जनयाव अह वा त्व वा । तन्त्रेण द्वयोरभिधान, यतरो नौ ब्रह्मीयान् त्व
वाऽह वा तानामामत्राग्निं जनयावेति । विशिष्टज्ञाननिमित्तत्वेन ब्रह्मशब्दस्य गुणगचनत्वात् १५
“ अजादी गुणगचनादेव ” (पा ५३५८) इति ईयसुप्रत्यये अलोप । “ कियत्तदो
निर्धारणे ” (पा ५३९२) इति यच्छब्दात् उतत्प्रत्यय ॥ नृमेध अभि अवदत् ।

च समा इति कृत्वाऽश्वरद्वारा तथैव सवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि यासिष्ठाना परिधानीयायास्त्रिष्टुप्त्वात्
अधिसान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽपमर्थवाद इत्यविरोध ॥

नृमेध इति ॥ वासु सामिधेनीषु ‘ त त्वा समिद्धिरद्विरो घृतेन यर्धयामसि ’ इत्येत मन्त्र २०
विशेष प्रशस्तति— नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मिन् दारावाद्रैऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मीयानिति
नृमेधोऽभ्यवदत् स धूममजनयत् परुच्छेपोऽभ्यवदत् सोऽग्निमजनयत्पृथ इत्यत्रवीद्यत् समापद्धिद् कया त्वमग्नि
मजीजनो नाहमिति सामिधेनीतामेवाह वर्णं वेदेत्यत्रवीद्यत् घृतवत् पदमनूप्यते स आसा वणस्तं त्वा
समिद्धिरद्विरो इत्याह सामिधेनीन्वेव तज्ज्योतिर्जनयति इति ॥ नृमेधपरुच्छेपनामानौ उभावृषी परस्पर
ब्रह्मवाद्यम् अवदता मन्त्रसामर्थ्यविषय सवावदमकुस्ताम् । तत्रानयोरिय प्रतिज्ञा-भावयोस्त्वयोर्मध्ये १५
यतर ब्रह्मीयान् ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रऽत्यन्त कुशलस्तादश निश्चेत् स्वस्वममसि सामिधेनीमन्त्रमनु

६ तर् नि मै ल हो- नृमेधश्चेत्यादिना । ७ ल हो- अहामर्थ्यम् । ८ तर् ल हो- ब्रह्मणा ।
९-९ मैः- भासनादिना । १० तर् ल हो- यत् । ११ ल हो- जनापेति । १२ ल हो-
‘ अलोप ’ नास्ति ।

४४ आ- तदेवम् । ४५ श्च- मत्र विशेषेण । ४६ आ- ऋत्विजौ, क व हो१- ऋरी । ३०

४७ आ हा- वादं ।

स धूममजनयत् परुच्छेपोऽभ्यवदत् सौऽग्निमजनयद्य इत्यब्रवीत् (३) यत् समावद्विद्व
कथा त्वमग्निमजीजनो नाहमिति सामिधेनीनामेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्यद्घृतवत् पदम-
नूच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समिद्धिरङ्गिर इत्याह सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्जनयति

स । धूमम् । अजुनयत् । परुच्छेप । अभीति । अयदत् । स । अग्निम् । अजुनयत् । ऋषे ।
५ इति । अब्रवात् (३) । यत् । समावत् । विद्व । कथा । त्वम् । अग्निम् । अजीजन । न । अहम् ।
इति । सामिधेनीनामिति साम् - इधेनीनाम् । एव । अहम् । वर्णम् । वेद । इति । अब्रवीत् । यत् ।
घृतवदिति घृत - वत् । पदम् । अनुच्यत इत्यनु उच्यते । स । आसाम् । वर्णं । तम् । त्वा ।
समिद्धिरिति समित् - मि । अङ्गिर । इति । आह । सामिधेनीष्विति साम् इधेनीषु । एव ।
तत् । ज्योति । जनयति ।

१० आर्द्रं दारुमभिलक्ष्य अग्निं जनयितुकामो "ब्रह्म वदन्" १ स १ धूमम् एव १ अजनयत्
नाग्निम् । १ परुच्छेप तु १ अग्निम् १ अजनयत् । अथ त दृष्टातिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ऋषिशब्देन
प्रेम्णाऽऽमन्य नृमेध १ अब्रवीत् १ यत् यदा १ समावत् १ विद्व सममेवावयोर्वेदन सर्वत्र
१ तदा १ कथा केन १ हेतुना १ त्वम् १ अग्निम् १ अजीजन १ न १ अहम् इति । समादावतुप्
स्वार्थिक , " या हेतौ च " (पा ५ ३ २६) इति थाप्रत्यय । अथ परुच्छेप १ अब्रवीत् - १ सामि
१५ धेनीना १ वर्णं स्वरूपम् १ अह १ वेद जानामि न त्वमिति ॥

इदानीं त वर्णं स्वयमेव परुच्छेप आह- यदिति ॥ घृतेनाभिधेयेन तद्वत्पद १ घृतवत्
घृतशब्द एव । यद्वा- घृतशब्दवत् १ पद " त त्वा समिद्धि " (तैत्रा ३ ५ २) इत्यस्या द्वितीय

स्मरन्तौ १ अस्मिन् आर्द्रं वाष्टे मधनेन १ अग्निं १ जनयाच इति । तदा प्रथम १ नृमेध आर्द्रं काष्ठमभिलक्ष्य
मन्त्रम् अवदत् । १ स तन्मन्त्रसामर्थ्यात् १ धूमम् उत्पादितवान् । १ परुच्छेप मन्त्र पठित्वा १ अग्निम्

२० १ अजनयत् । १ तदानीं नृमेध परुच्छेप प्रति हे १ ऋषे, त्वमतीन्द्रियद्रष्टाऽसि इति अभिप्रेत्य १ सवोषितवान् ।
सवोष्य चैव परुच्छेप- यत् यस्मात् कारणात् १ समावत् १ विद्व आवयो १ सामिधेनीवेदन समानमेव १ ;
तथा मति कथ १ त्वम् १ अग्निम् उत्पादितवान् १ न तु १ अहम् इति । तत्र परुच्छेप उत्तरमुवाच- यद्यप्यावयो
सामिधेनीपाठ १ तदर्थविज्ञान च समान, तथाऽपि १ अह तासाम् १ एव १ सामिधेनीना १ वर्णं रहस्य तेज १ वेद,
एव तु न वेत्सि । किं तच्चेज इति तदुच्यते- घृतशब्दोपेत पाद १ अनुच्यते इति १ स अयमनूच्यमान पाद
०५ सामिधेनीना १ वर्णं सारभूत तेज । १ स पाद १ कस्यापि चर्तत इति चेत् तदुच्यते- " त त्वा समि

१३-१३. ल-ब्रह्मन् यदन्, हो- ब्रह्म वदन् नास्ति । १४ लं हो- 'यत्' नास्ति । १५.
त३ लं हो- 'विद्व' नास्ति । १६-१६ हो- तथा कथनेन, त३ ए- तथा कथनेन ।

४८ आ- तदिदानीम् । ४९ अउ पा- तनेतिप्रकार । ५०-५० इ- सामिधेनीपाठतदर्थ-
विज्ञान उमानं । ५१ आ- तदर्थशा । ५२-५२ अइउ जो ता वा हा- 'य पाद' नास्ति ।

सामधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

स्त्रियस्तेन यदृचस्त्रियस्तेन यद्गायत्रियः स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यौ
वृषण्वतीमन्वाह (४) तेन पुश्स्तीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुना

स्त्रियं । तेन । यत् । ऋचं । स्त्रियं । तेन । यत् । गायत्रियं । स्त्रियं । तेन । यत् ।
सामिधेन्यं इति साम् इधेन्यं । वृषण्वतीमिति वृषण् वतीम् । अन्विति । आह (४) ।
तेन । पुश्स्ती । तेन । सेन्द्रा इति स इन्द्रा । तेन । मिथुना ।

पाद । तस्य यदनुवचनं 'स एव तासाम् एकं वर्णं । 'समेवार्थं समर्थयते' 'त त्वा' इति ।
ज्योतिष्मत्प्रमासा घृतसवधेन त्रियते 'तेजो घृतम्' इति । अथ वर्णांतराण्याह-स्त्रियस्तेनेत्यादि ।
ऋत्वेन 'गायत्रीत्वेन सामिधेनीत्वेन त्रिप्रकारं स्त्रीत्वमासाम् ॥

वृषण्वतीमिति ॥ " वृषण् त्वा वयं वृषन् " (तैत्रा ३ ५ २) " इत्येतस्वधेनेता
पुस्त्वन्त्यं 'सेन्द्रा' मिथुना च भवन्ति । वृषा सेक्ता पुमान् । " तसौ मन्वर्थे " (पा १ ४ १९) १०
इति भावम् । वृषा इन्द्र प्रधानत्वाद्देवतानाम् । स्त्रीत्वात् पुसो योगाच्च मिथुनत्रयमासामस्तांति मिथुना ।
पामादित्वात्प्रयय (पा ५ २ १००) । केचिदाहु- " स न पृथु श्रवाप्यम् " (तैत्रा ३ ५ २)
इत्यन्ताना चतसृणा पूर्णं स्तुति कृता । " अग्निं दूतम् " (तैत्रा ३ ५ २) इत्यादीना स्तुति
कारिष्यते । " ईडेन्य " (तैत्रा ३ ५ २) इत्यादीना तिसृणा ' वृषण्वतीमन्वाह ' इत्यादिका स्तुति
क्रियते इति । " अनो नुद् " (पा ८ २ १६) इति नुद् । अयस्मयादित्वेन (पा १ ४ २०) १५
भवात् पदकालेऽपि तस्य णत्व न निवर्तते ॥

द्विरद्विर " (तैत्रा ३ ५ २) इति घृतासुचं पठेत् । तस्यासुचि ' घृतेन बर्धयामसि ' " इत्यय पादो वर्तते ।
" तत् तेन पादपाठेन " सामिधेनीषु ' एव ' ज्योति ' जनयति । " त्वमेत पाद पठन्नपि महिमानं न
जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादाद्रंकाष्ठे मयाऽग्निरुपादित ॥

स्त्रिय इति ॥ ' वृषण् त्वा वयं वृषन् ' इत्येतामृच विदोषत प्रदासति- ' स्त्रियस्तेन यदृच स्त्रियस्तेन १०
पद्गायत्रिय स्त्रियस्तेन यत् सामिधेन्यौ वृषण्वतीमन्वाह तेन पुश्स्तीस्तेन सेन्द्रास्तेन मिथुना ' इति ॥
भरगायत्रीसामिधेनीशब्दे स्त्रीलिङ्गैर्मिथीयमानत्वाद् स्त्रीत्वमेव । अतः पुरपत्वात् वृषण् शब्दवतीसुचं
इयात् । ' तेन पाठेन ' पुश्स्ती पुरपत्वात् ' सेन्द्रा इन्द्रिययुक्ता ' स्त्रीपुरपमिथुनरूपा सपचन्ते ।
" ईडेन्य " (तैत्रा ३ ५ २) इत्येषाऽपि वृषण्वती, ' सममिरिष्यते वृषा ' इत्यन्ते पठितत्वाद् । " वृषो
अग्नि " (तैत्रा ३ ५ २) इत्येषाऽपि वृषण्वती । " तयोरेषुक्तप्रदासा दृष्टव्या ॥ १५

१७-१७ ल हो- समर्थयते तत्र तदेव समर्थयते । १८ ल हो- गायत्रीत्वे । १९-१९
हो- ' सवधेवत, तत्र ल- ' सवधा देवता ।

५३ इ- इत्येव य । ५४-५४ आ- ततोऽनेन पठित्वेन पादेन, इ हो १- सचेन पादेन । ५५
आ- तेन त्व, इ- तचेन ५६ क इ हो- स्त्रीपुरुषरूपेण मिथुनरूपा । ५७ आ- तयोरेषु मया प्रदासा ।

अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनां काव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रभ्रमैतां स प्रजा-
पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदु-
पोऽग्निं दूत वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवर्तमन्वाह

अग्नि । देवानाम् । दूत । आसीत् । उशनां । काव्य । असुराणाम् । तौ । प्रजापतिमिति
५ प्रजा पतिम् । प्रभ्रम् । ऐताम् । स । प्रजापतिरिति प्रजा पति । अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे ।
इति । अभीति । पर्यावर्ततेति परि आवर्तत । तत । देवा । अभवन् । परेति । असुरा । यस्य ।
पुत्रम् । विदुषं । अग्निम् । दूतम् । वणीमहे । इति । अन्वाहेत्यनु आह । भवति । आम्ना ।
परेति । अस्य । भ्रातृव्य । भवति । अध्वरवतामित्यध्वर वतीम् । अन्विति । आह ।

अग्निर्देवानामित्यादि ॥ दूत 'हविषा देवसकाश' प्रापयिता । 'देवाना' यतताम्
१० 'अग्निं' दूत अभवत् । 'असुराणा कवे पुत्र' उशना शुक्रे दूतोऽभवत् । अवन्ती(?)
छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । "ऋदुशनस्पुसदस" (पा ७ १ ९४) इयुशनसोऽनडादेश । अथ
'तौ' प्रजापतिं 'प्रभ्रम्' 'ऐताम्' आवयो को यागे दूत्यमर्हतीति प्रजापतिसकाशम्
'अगच्छताम् । "यजयाच" (पा ३ ३ ९०) इति कर्मणि नडप्रयय । विभक्तिव्यययो वा
प्रभ्रार्थं प्रजापतिमैतामिति । अथ पृच्छयमान प्रजापति "अग्निं दूत वृणीमहे" (तैत्रा ३ ५ २)
१५ 'इति इनामृच मुनन्, अग्निमेव' अभि पर्यावर्तत अग्निमेवालक्ष्य पर्यावृत्तोऽभवत् । 'तत अग्नेरेव'
'दूयार्हत्वात्' 'तद्भक्ता' 'देवा' 'अभवन्, असुराश्च पराभूता ॥ यस्यैवमियादि ॥ गतम् ॥

अग्निरिति ॥ 'अथ' "अग्निं दूतम्" (तैत्रा ३ ५ २) ह्येतामृच विशेषतः प्रशासति-
'अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रभ्रमैतां स प्रजापतिरग्निं दूत वृणीमह इत्यभि
१० पर्यावर्तत ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैव विदुपोऽग्निं दूत वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
'तौ' अभावपि 'प्रजापतिम्' उपेत्य पृष्टवन्तौ । आवयोर्मध्ये 'सधिविप्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति' ।
तदानीं 'प्रजापतिः' "अग्निं दूत वृणीमहे" इति शनेन मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्या घोशनस सकामात्
पराश्रुत्याग्नेरिमिमुषो-भूत् । 'तत देवानां विजयोऽभूदसुराश्च पराभूता । 'एव' विदुषं यतमानस्याप्यनेन
मन्त्रेण ह्यविजयं क्षत्रपराजयश्च भवति ॥

१५ २० तं २ हविषा । २१ तं हो- प्रापयिष्या । २२ मे- 'यतताम्' नाक्षि । २३
प्रि २ हो- आगच्छताम् । २४ तं मे २ हो- दूतार्हं । २५ हो- न दूतवा । २६ मे- एव

५८ ४- 'अप' नाक्षि । ५९ ४२ हो- इमम् । ६०-६० ४- 'कार्येषु क समुचित
इति, हो- 'विद्यायेषु क' समुचित इति ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

आतृच्यमेवैतया (५) ध्वरति शोचिष्वेऽस्तमीमह इत्याह पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया
पवयति समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दद्यात्स्रस्कन्दाय यदत्
ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत्

आतृच्यम् । एव । एतया (५) ध्वरति । शोचिष्वेऽस्तमीमह इति शोचि - केश । तम् । ईमहे ।
इति । आह । पवित्रम् । एव । एतत् । यजमानम् । एव । एतया । पवयति । समिद्ध इति ५
सम् - इद् । अग्ने । आहुतेत्या हुत् । इति । आह । परिधिमिति परि धिम् । एव । एतम् ।
परीति । दद्याति । अस्कन्दाय । यत् । अर्त । ऊर्ध्वम् । अभ्यादध्यादिर्यभि - आदध्यात् ।
यथा । बहिः परिधीति बहि - परिधि । स्कन्दति । तादृक् । एव । तत् ।

अध्वरवतीमिति ॥ “समिध्यमानो अध्वरे” (तैत्रा ३५२) इत्येताम् । ध्वरति
हिनस्तीति । घृ मूर्द्धने । पवित्रमिति । शोचि सत्रधेन शुचिवात् पवित्रमियमृक् ॥ १०

परिधिमिति ॥ “समिद्धो अग्न आहुत” (तैत्रा ३५२) इतीयमृक् परिविस्थानीया ।
परिधान निधानसमापनम् । ‘समिद्ध’ इति च समाधिस्त्रिङ्गम् । अत एवानुयाजे वेदितव्या ।
‘परिधेर्वहि’ बहिः परिधि । “अपपरिवहिरश्रव” (पा २११२) इत्यव्ययीभाव ॥

अध्वरवतीमिति ॥ “समिध्यमानो अध्वरे” (तैत्रा ३५२) इत्येतामृच विशेषत
प्रशसति - ‘अध्वरवतीमन्वाह भ्रानुच्यमेवैतया ध्वरति’ इति ॥ हिनस्तीत्यर्थे ॥ १५

शोचिष्वेऽस्तमीमह इति ॥ तस्यामृचि तृतीयपाद प्रशसति - ‘शोचिष्वेऽस्तमीमह इत्याह पवित्र
मेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति’ इति ॥ ‘मध्यपादे’ ‘अग्नि पावक ईदृश’ इति पावकशब्देनैव पवित्रत्व
विस्पष्टम् । अत्र ‘तु शोचि शब्देन शुचिहेतुना रक्षीणानुविक्रममिष्टेय’ पवित्रम् एतद्वाच्यमित्यभिधीयते ।
तस्मात् ‘एतया ऋचा यजमानम् एव शोधयति’ । “समिद्धो अग्न आहुत” (तैत्रा ३५२) इत्येया
काचिदध्वरवती । ‘देवान् यश्चि स्वध्वर’ इत्युक्तत्वात् । “आहुतोऽ” (तैत्रा ३५२) इत्येयावप्य २०
ध्वरवती । ‘अग्नि प्रथमध्वरे’ इत्युक्तत्वात् । तयोरप्युचोक्तप्रशसा योजनीया । तदेव सर्वासायुष्या
सामान्यतो विशेषतश्च प्रशसा दर्शिता ॥

समिद्ध इति ॥ यदुक्त सूत्रकारेण - “समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायेकामनुयाजसमिधमपरिष्य
“सर्वमिधमशोधयन्त्यादधाति” (आपधौ २१२६) इति तदेतत् हुदि निधाय “समिद्धो अग्ने”
(तैत्रा ३५२) इति मन्त्र पुन प्रशसति - ‘समिद्धो अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिदधाल २५
स्कन्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःपरिधि स्कन्दति तादृगेव तत्’ इति । ‘समिद्धो अग्ने’
इत्यनेन शूलार्थवाचिना ‘वतप्रत्ययेन सामिधेनीवाध्यस्याग्निमिन्धनस्य समाप्ति सूच्यते । परिसमाप्तये
धीयमान प्रक्षिप्यमाण वाहचिदोप परिधि । तथा सति ‘समिद्ध’ इति समाप्ति सूचनात् ‘एतं
मन्त्र परिधित्वेन स्थापितवान् भवति । स च परिधि ‘प्रक्षिप्यमाणाना समिधाम्’ अस्कन्दाय

२७ तद् ल हो - ‘बहि’ नास्ति । १०

६१ ड - ‘इति’ नास्ति । ६२ ष्ट - मध्यपादे तु । ६३ आ - ‘तु’ नास्ति । ६४ ड
हो १ - पवयति । ६५ ड ष्ट - इति श्रुतत्वात् । ६६ क - ‘मिद्धोऽ’ । ६७ क हा हो १ - उक्तं ।
६८ अ ष्ट जो पा हा हो १ - परिधेत् । ६९ आ - प्रक्षिप्यमाण ।

[सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

त्रयो वा अग्रयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहर्क्षा असुराणां त एतर्हा
शंसन्ते मां वरिष्यते मामि(६)ति वृणीष्व हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां

त्रयः । वै । अग्रयः । हव्यवाहन इति हव्य-वाहनः । देवानाम् । कव्यवाहनं इति कव्य-वाहनः ।
पितृणाम् । सहर्क्षा इति सह-रक्षाः । असुराणाम् । ते । एतर्हि । एति । शंसन्ते । माम् ।
५ वरिष्यते । माम् (६) । इति । वृणीष्वम् । हव्यवाहनमिति हव्य-वाहनम् । इति । आह । यः ।
एव । देवानाम् ।

त्रयो वा इत्यादि । “ हव्येऽनन्तःपादम् ” (पा ३.२.६६) इत्युभयत्र ज्युट्, “ कव्य-
पुरीपपुरीषेषु ज्युट् ” (पा ३.२.६५) । †त्रयः अत्येते †अग्रयः अस्मिन् काले †आ †शसन्ते
प्रार्थयन्ते “-वमाम् अय-” वरिष्यते इति । तत्र “ वृणीष्वं हव्यवाहनम् ” (तैश्चा ३.५.२)
१० इति वचनं कव्यवाहादिव्युदासेन †देवानाम् अग्निहव्यवाहन एव वृतो भवति ॥

आर्षेयमिति ॥ ऋषेरपत्यम् †आर्षेयम् । “ इतश्चानिः ” (पा ४.१.१२२) इति ढक् ।
“ आत्मीयोत्र ऋषिः । तद्धितप्रत्ययान्तानामामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं †वृणीते सामिधेन्य-
नन्तरम् । यथा भृगूणाम्—“ अग्ने महा५ असि ब्राह्मण भारते †भार्गव च्यावनाः †नुवानौर्व जामदग्न्य ”
इति पञ्चांशः †प्रवरः त्रियते । अत्र भृगवादिमिरिष्टोऽग्निरेव तत्तदपत्यतयोपचर्यते । वन्धोरिति ।
१५ वन्धुभ्यो भृगवादिभ्य एव वृणानः †न †एति न च्युतो भवति । †अथो अपि च इदमार्षेयवरणम्
अविनाशाय भवति । “-यत् यतः अस्मात्-” मन्त्रपाठात् “ ऊर्ध्वम् ‘ आ जुहोत ’ इति मन्त्रे
समिधः †अभ्यादध्यात् । †यथा धाज्यपुरोडाशादिहाविषः परिधेर्वह्निः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृग्
†एव †तत् द्रष्टव्यम् । एवं †च “ प्रणवे प्रणवे-” समिधनादधाति ” (आपञ्चौ २.१२.४) इति सूत्रकृतेण
प्रतिमन्त्रमख्यानकालीने प्रणवे समिधाधानस्योक्तत्वात् ‘ समिद्धः ’ इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः
२० प्रक्षेपणीया प्राप्ता । ‘ आ जुहोत ’ इत्यस्य विराट्स्वया तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं
‘ समिद्धो अग्ने ’ इत्येतस्य पादस्य पाठराज एव प्रक्षिपेदिति विधिरक्षेपः ॥

प्रय इति ॥ चरमाद्यगृष्टि हव्यवाहनमित्यग्निविशेषणं प्रसंसति— ‘ त्रयो वा अग्रयो हव्यवाहनो
देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहर्क्षा असुराणां त एतर्हा शंसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीष्व
हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां त वृणीते ’ इति ॥ देवादीनां संवन्धिना हव्यवाहनादयः †अग्रयः प्रत्येकं
२५ †-माम् एव †वरिष्यते-” †माम् एव वरिष्यते इति एवमपेक्षन्ते । अतो †देवाग्नेरेव यरणसिद्धय-
‘ हव्यवाहनं वृणीष्वम् ’ इति उच्यते ॥

आर्षेयमिति ॥ यदुक्तमाध्यायनेन— “ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महो अति प्राह्मण
भारतेति विगदेऽवसाय । “-यत्मानस्यार्षेयान् प्रवृणीते-” यावन्तः स्युः । परं परं “ प्रथमम् ” (भाष्यौ

२८. तै.ल.शो- प्रथमम् । २९. लं-आनीयगोत्र । ३०. म-प्रवृणीते । ३१. शो-
३० भार्गव्यनम् । ३०. लं.शो- ‘ प्रवरः ’ नास्ति ।

७०-७३. आ-येतसाम् । ७१-७१. ट-गति प्रणवे । ७२. अ.इ.उ.जो.पा.हा- वाहन-
मित्यादि विशेषेण, ना-वाहनमिति विशेषेण । ७३-७३. आ-‘ माग्ने वरिष्यते ’ नास्ति । ७४-७४. आ.हा-
देवा अग्नेरेव । ७५-७५. ट-यजमान आर्षेयान् प्रवृणुते । ७६. ऋ-‘ प्रथमम् ’ नास्ति ।

सामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्]

तं वृणीत आप्येयं वृणीति वन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्ताद्वर्वाचो वृणीते

तस्मात् परस्ताद्वर्वाचो मनुष्यान् पितरोऽनु प्र पिपते ॥ ८ ॥

[अशा-तागृह पञ्चदशान्त्रीदन्वाहैतया वरिष्यते गामेकान्त्रिंशच्च]

तम् । वृणीते । आप्येयम् । वृणीते । वर्धो । एव । न । एति । अथो इति ।

सतं या इति स तत्यै । परस्तात् । वर्वाचं । वृणाते । तस्मात् । परस्तात् । अर्वाचं । ५

मनुष्यान् । पितरं । अनु । प्रेति । पिपते ॥ ८ ॥ [मेष ऋष ऋषि]

अस्य पुत्रादिसतानसमृद्धये भवति । यद्वा- 'ऋषिणा हि देवा पुरुषमनुबुद्धयते' इति
भृगुवादिभि प्रसिद्धे मन्त्रकृद्धि बन्धुभि व्रीथमाणैरय वधुमान् भवति । ततो देवैरनुबुद्धो भवति,
सतानसमृद्धिश्च भवति ।

परस्तादिति ॥ परस्तात् पुरयादारभ्य अर्वाच अधस्तादन्वितानुषीन् वृणीते १०

यथा- भृगुवादयो जमदग्न्यन्ता । परस्तात् पञ्चम्यन्तात् "दिक्शब्देन्य" (पा ५ ३
२७) इत्यादिना अस्तातिप्रथम । तस्मादिति । परस्तात् अर्वाच पितरं मनुष्यान्
प्रपिपते प्रकर्षेण विण्डभागितया अनुक्रमेण रक्षति । अपरे परे पुरपान् मज्जते, अपरे
परित्यजन्ति । छान्दसं श्लु आत्मनेपद् च ॥

इति द्वितीये पञ्चमे अष्टमोऽनुवाक ॥

१५

१२२७ १३२ इति, "तदेतद्विधत्ते- 'आप्येय वृणाते वन्धोरेव नैत्यथो सतत्यै' इति ॥ ऋषेरपत्यम्
'आप्येयम्' "आत्मीयगोत्रर्षिन्सद्विप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणाते । यथा- "अष्ट
महाऋषि ब्राह्मण भारत । भार्गव च्यावनाप्यवानौर्षे जामदग्न्येति शृगुगोत्राणा पञ्चर्षेय प्रवरः"
इति । अनेन तत्तदपत्यत्वाऽपि उपचर्येत । एव वृणान् पुरपं बन्धो भृगुवादे सकाशात् न एति
भाष्यगच्छति । अपि वेदमाप्येयवरणमस्य "पुत्रादिसतानाय भवति ॥

२०

परस्तादिति ॥ असिन्नु वरणे प्रकारविशेष विधत्त- 'परस्ताद्वर्वाचो वृणीते तस्मात् परस्ता
द्वर्वाचो मनुष्यान् पितरोऽनु प्र पिपते' इति ॥ वर्तमान वज्रमानपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवतकस्तमारभ्य
तदपत्यपरंपरया अर्वाच नीचान् वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृत- 'शृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमाप्यन्वान
स्तस्यापत्यम् "उर्वं तस्यापत्यं जमदग्निस्य "सततिन् वज्रमान' इति । तद्वत्तदधीवत्तम् । यस्माद्धोता
पूर्वमादिनमारभ्यार्वाचो वृणीते तस्मात् एव कारणहोकेऽपि पूर्वपूर्वभाविन् पितर उतोत्तरभाविन् २५
पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृत्वायुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥

३३ त नि शो- जमदग्न्यन्तात् ए- जमदग्न्यान्तात् । ३४ तर् मै ल हो- विद्यागामि ।

७७ हा-तदेतद् अभिषत्ते । ७८ ह-ऋषेर्षि तद्विप्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या । " (इ तं ३०

३५३) । (इ आपशौ २४५ १२) । ७९ क हा-उपचर्येत । ८० अ इ उ जो ना फ हा पुत्रस्तानाम ।

८१ अ इ उ जो ना फ हा-तस्मात् । ८२ ड-नीचान् नास्ति । ८३ आ ड-अर्थ । ८४ आ-वतति ।

[प्रवरदिमन्त्रव्याख्यानम्]

अग्नें महा५ असीत्याह महान् होप यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो होप भारतेत्याहोप हि देवेभ्यो हव्य भरति देवेद् इत्याह देवा ह्येतमैन्दत

अग्नें महान् असि । इति । आह महान् । हि । एष । यत् । अग्नि । ब्राह्मण । इति । आह । ब्राह्मण । हि । एष । भारत । इति । आह । एष । हि । देवेभ्यः । हव्यम् । भरति । देवेद् इति देव इद् । इति । आह । देवा । हि । एतम् । ऐन्दत ।

‘अग्ने महा५ असि’ इत्यादिना प्रवरमन्त्रपदानि व्याचष्टे ॥ महान् होप इति । स्वभावत एवेति भाव । ब्राह्मणो होप इति । यत् अग्नि एव जात्या ब्राह्मण, ब्राह्मणो मुखात् द्वयोरपि जात यात् । ब्रह्मणोऽपत्यत्वेन वा स्तुति । “ ब्राह्मोऽजातौ ” (पा ६४१७१) इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । एष हीति । हविषा भरणात् भारत, भरतानामृविजामपयत्वात् भारत ॥

१० अय प्ररमुक्त्वा निविदोऽवाह— ‘देवेद्’ इत्याद्या ॥ ता व्याचष्टे—‘देवा हि’ इति । देवा ऋषिज इन्द्रादयो वा एतम् ऐन्दत दीपयन्ति, तस्मात् देवेद् । “ तृतीया कर्मणि ”

द्वितीयाद्या सामिधेन्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ॥

अय नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यान प्रवर्तते । ते च निगदादयो मन्त्रशण्डे (तैत्रा ३५३४) समाह्वता । कल्प - “ अथ निविट्पदान्यन्वाह देवेद्वो मन्विद् इति सप्तमे स्विति अय चतसृषु ” (ऋ आ५श्रौ २४ ११ १७ २४ १२ १*) इति ॥ पाठस्तु—“ अग्ने महा५ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्वो मन्विद् । ऋषिपुत्रो विप्रानुमदित । वविशस्तो ब्रह्मस्यशितो घृताहवन । प्रणौर्यं ज्ञानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिह्व्यवाद् । आस्पात्र जुहुर्वेदानाम् । चमसो देवपान । अरा इवामि नेमिर्देवारस्त्य परिभूरसि । आवह देवान् यजमानाय ” (तैत्रा ३५३) ॥ अत्र ‘अग्ने महान्’ इत्यारभ्य ‘असावसौ’ इत्यन्त प्रवरमन्त्र । अथशिष्टा निविन्मन्त्रा । तेपामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टीकरिष्याम ॥

अत्र इति ॥ तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—‘अग्ने महा५ असीत्याह महान् होप यदग्निर्ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणो होप भारतेत्याहोप हि देवेभ्यो हव्य भरति’ इति ॥ अग्नि इति यत् ण्य यस्मात् सर्वोहुत्या धारत्वेन महान् तस्मान्मन्त्रे महान् असि इति उच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णमिमिनी तस्मात् ब्राह्मण इति सद्योऽप्यते । यस्मात् एष देवेभ्य हव्य भरति धारयति तस्मात् भारत इति सद्योऽप्यते । मन्त्रे येयम् असावसौ इति धीप्सा तेन (तथा) ऋगवादीनामृषीणा नामनिर्देशोऽभिप्रेत । स च भाग्य व्यायन इत्यादिना प्रयानुवाक एवास्माभिरद्वाहत् ॥

देवेद् इति ॥ निविट्पदेषु सप्तसु प्रथमपदस्यार्थं दर्शयति—‘देवेद् इत्याह देवा ह्येतमैन्दत इति ॥ यस्मात् देवा स्वर्गियेषु यागेषु एतम् अग्निम् ऐन्दत प्रचालितयन्तस्तस्मान् देवेद् इति उच्यते ॥

३० १ ती३ ल- ‘मादाय’ इत्यन्यानन्तरम् ‘अग्नि’ । ० हो- हविष । ३ ती३ ल हो- एतम् । १ ट ५ हो१- निविट्पदानाम् आवाहन० । २ ट ५ हो१- निविदादयम् । * [अय कीटी तथिब्राह्मणम् (३३ १४ १७) अपि द्रष्टव्यम् ।] । ३ ट- ब्राह्मणमुपैत । ४ क-अप । ५ आ- प्रथममर्थम् ।

प्रवरादिमन्त्रव्याख्यानम्]

मन्विद्ध इत्याह मनुर्होतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्द्रर्षिष्टुत इत्याहर्षयो होतमस्तुवन् विप्रानु-
 मदित इत्याह (१) विप्रा होते यच्छुश्रुवाःसः कविशस्त इत्याह कवयो होते
 यच्छुश्रुवाःसो ब्रह्मसःशित इत्याह ब्रह्मसःशितो होप घृताहवन इत्याह
 घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा

मन्विद्ध इति मनु-इद्ध । इति । आह । मनु । हि । एतम् । उत्तर इयत् तर । देवेभ्य । ५
 ऐन्द्र । ऋषिष्टुत इत्यर्षि-स्तुत । इति । आह । ऋषय । हि । एतम् । अस्तुवन् । विप्रानुमदित
 इति विप्र-अनुमदित । इति । आह (१) । विप्रा । हि । एते । यत् । शुश्रुवाःसं । कविशस्त
 इति कवि-शस्त । इति । आह । कवय । हि । एते । यत् । शुश्रुवाःसं । ब्रह्मसःशित इति
 ब्रह्म-सःशित । इति । आह । ब्रह्मसःशित इति ब्रह्म-सःशित । हि । एष । घृताहवन इति
 घृत-आहवन । इति । आह । घृताहुतिरिति घृत आहुति । हि । अस्य । प्रियतमेति प्रिय तमा । १०

(पा ६२४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनुर्होतमिति । 'मनु' 'हि' 'एतम्' 'देवतार्थम्'
 'ऐन्द्र' 'देवेभ्य' । अपि वा मनु 'उत्तर एतस्मात्' 'मन्विद्ध' पूर्ववत् स्वर । एव सर्वत्र ।
 'ऋषय' 'दर्शनवन्तोऽपि एनम्' 'अस्तुवन्' । विप्रा हीति । 'विप्रा मेधाविन ये' 'शुश्रुवाःस'
 श्रुतार्था 'गृहीतवेदार्या तैरप्यनुमदित अनुमोदित अनुक्रमेण वा स्तुत । नद तृत्तियोगे,
 मन्दतेर्वा छान्दसो नुमभाज । १५

कवयो हीति ॥ 'कवय क्रान्तदर्शना सूक्ष्मदृश तेऽपि श्रुतयन्त एव । तैरपि शस्त
 स्तुत । ब्रह्मसःशितो हीति ॥ ब्रह्मणा ऋगादिना मन्त्रेण परवस्तुनैव वा सञ्चित सम्यक्
 तीक्ष्णीयत् । घृताहुतिर्हीति । 'घृताहवनमाहुति' 'प्रीतिहेतुरस्येति' 'घृताहवन । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

मन्विद्ध इति ॥ 'द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति- 'मन्विद्ध इत्याह मनुर्होतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्द्र' २०
 इति ॥ 'देवेभ्य' 'उत्तर देवैरिन्द्रनादूर्ध्वं स्वकीययोगे' 'मनु' 'ऐन्द्र' ॥

ऋषिष्टुत इति ॥ उत्तरेष्वपि 'पञ्चसु पदेषु' प्रसिद्धार्थता हिशब्दो द्योतयति- 'ऋषिष्टुत
 इत्याहर्षयो होतमस्तुवन् विप्रानुमदित इत्याह विप्रा होते यच्छुश्रुवाःसः कविशस्त इत्याह कवयो होते
 यच्छुश्रुवाःसो ब्रह्मसःशित इत्याह ब्रह्मसःशितो होप घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा' इति ॥
 'शुश्रुवाःस' श्रुतार्थध्वनिसपत्ता जात्या 'विप्रा विधया' 'विप्राया' 'कवय च भयन्ति तैरप्यनुमदितस्तोषित' २५
 शस्त स्तुतश्च । ब्रह्मणा मन्त्रेण सञ्चितस्तीक्ष्णोक्तम् । घृतरूपमाहवनम् 'आहुति वस्यातौ' 'घृताहवन ॥

४ तत्र लहो- देवार्थम् । ५ मै- उत्तरो मनु । ६-६ मै- हि एनम् । ७ हो-
 गृहीतपदार्थम् । ८ तत्र ल- घृताहवनम् । ९. हो- प्रीतिहेतुम् ।

६ अ इ उ जो ना पा हा- 'यवादस्यार्थम् । ७-७. क-पञ्चपदेषु हा-पञ्चसु पादेषु । ८ २१
 हो- 'विप्रा' नास्ति । ९ इ- वीर्यम् । ३०

प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येप यज्ञानां रथीरध्वराणामित्याहैप हि देवरथोऽतूर्तो
होतेत्याह न हेतं कश्चन (२) तरति तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वं ह्येप तरत्यास्पात्रं
जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येप देवानां

प्रणीरिति प्र-नीः । यज्ञानाम् । इति । आह । प्रणीरिति प्र-नीः । हि । एषः । यज्ञानाम् । रथीः ।
अध्वराणाम् । इति । आह । एषः । हि । देवरथ इति देव-रथः । अतूर्तः । होता । इति । आह ।
न । हि । एतम् । कः । चुन (२) । तरति । तूर्णिः । हव्यवाडिति हव्य-वाट् । इति । आह ।
सर्वम् । हि । एषः । तरति । आस्पात्रम् । जुहूः । देवानाम् । इति । आह । जुहूः । हि ।
एषः । देवानाम् ।

प्रणीरिति । प्रकर्षेण यज्ञानां नेता उत्पादयिता ॥

१० देवरथ इति ॥ अध्वराणां देवान् प्रति रंहयिता देवरथः । रंहणात् रथीः ।
औणादिक इप्रत्ययो वर्णविकारः । न हीति । कश्चिदप्येनं न तरति नातिक्रमते । तरतेः
कर्मणि निष्ठाया छान्दसो गत्वामावः । नञ्समासे “ परादिश्छन्दसि ” (पा ६-२-१९९)
इत्युत्तरपदाद्बुदात्तत्वम् । केनचिदप्यतिक्रमितुं न शक्तः । होता देवानामाह्वता । सर्वं हीति ।
तरतेः कर्तरि औणादिको निष्प्रत्ययः (द्र. उ ५००), किन्वेव वा “ ऋकारस्त्वादिभ्यः
क्विन्निष्ठावद्भवति ” (पा ८-२-४४ वा १) इति निष्ठावद्भावः, “ रदान्याम् ” इति णत्वम् ।
सर्वं तरितुमतिक्रमितुं समर्थाः, हविषा वोढारम् । जुहूर्हीति । जुहूस्थानीयोऽयं देवानां, यथा
जुह्वाऽग्नौ हविः प्राप्यते एवमग्निना देवेषु हविः प्राप्यते इति । विशेषस्त्वरथ आस्पात्रत्वम् ।
अयस्पात्रवत् दृढतरा अग्रिलक्षणा जुहूरिति ॥

प्रणीरिति ॥ अनुच्छ्वासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वोच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां
१० चतसृणां निविद्रामर्थं दर्शयति- ‘ प्रणीर्यज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येप यज्ञानां रथीरध्वराणामित्याहैप हि
देवरथोऽतूर्तो होतेत्याह न हेतं कश्चन तरति तूर्णिर्हव्यवाडित्याह सर्वं ह्येप तरति ’ इति ॥ यज्ञानां
‘ प्रणेनृत्वमग्नीं प्रसिद्धम् । रथीः देवानां हविर्वेदनाय अध्वराणां ‘ संघ्नी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वतात्तरम्
एतम् आग्निं कोऽपि देवो न तरति नातिप्रामति तस्मादयम् अतूर्तः ‘ होता ‘ इति उच्यते । यस्मात्
‘ सर्वम् अपि देवमयं ‘ हविर्वेदनात् ‘ तरति प्राप्नोति तस्मात् ‘ तूर्णिः ‘ हव्यवाट् ‘ इति उच्यते ॥
१५ आस्पात्रमिति ॥ एवाभ्यक्षतसृम्यो निविद्रम्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं श्रुत्वा पश्चात् पठनीयानां
पनराणां ‘ निविद्रामर्थं दर्शयति- ‘ आस्पात्रं जुहूर्देवानामित्याह जुहूर्ह्येप देवानां चमसो देवपान इत्याह

१०. तं३. सं. हो- छान्दसे । ११-११. तं३. सं. हो- विशेषणम् ।

१०. आ. ५. ना- नेतुर्यः ; अ. ४. उ. २. जो. पा. हा. हो१- होतृत्वम् । ११. अ. ६. उ. जो. पा. हा-
‘ तूर्तः ’ । १२. २. ४. ४- ‘ वेदनेन । १३. अ. ४. उ. जो. ना. पा. हा- ‘ निविद्राम् ’ नादि ।

भवरादिमन्त्रव्याख्यानम्]

चमसो देवपान इत्याह चमसो होष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परिभूरसीत्याह देवान् होष परिभूर्यद्ग्नूयादा वह देवान् देवयते यजमानायेति आतृव्यमस्मै (३) जनयेदा वह देवान् यजमानायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयत्य-

चमस । देवपान इति देव-पान । इति । आह । चमस । हि । एष । देवान् इति देव-पान । अरान् । इत् । अग्ने । नेमि । देवान् । त्वम् । परिभूरिति परि भू । असि । इति । ५ आह । देवान् । हि । एष । परिभूरिति परि भू । यत् । ग्नूयात् । एति । वह । देवान् । देवयत इति देव यते । यजमानाय । इति । आतृ-यम् । अस्मै (३) । जनयेत् । एति । वह । देवान् । यजमानाय । इति । आह । यजमानम् । एव । एतेन । वर्धयति ।

चमसो हीति ॥ देवा येन सोम पिबन्ति स देवपान चमस । तस्थानीयोऽयमग्नि । देवान् हीति । एष हि देवान् परित सर्पतो भवति परिगृह्णाति व्याप्नोति अरान् इव नेमि १० तस्मात् देवान् परिभू असि इति उच्यते । “ अमित परित ” (ब्र पामा २३ २ वा १) इति द्वितीया, छान्दसस्तसि थेष ॥

यद्ग्नूयादिति ॥ “ आह देवान् यजमानाय ” (तैत्रा ३५३) इत्यन्ता निमित्त । शाखान्तरेषु तु ‘ आवह देवान् देवयते यजमानाय ’ इति पाठ । सोऽनेन निश्चते । यदि ग्नूयात् देवयते यजमानाय इति आतृव्यम् अस्मै यजमानाय १५ जनयेत् । तथा हि— ‘ यजमानाय देवान् आवह इति एव आवहेनानामुपादाने सिद्धे पुन देवानामन इच्छते यजमानायेति विशेषणोपादान देवयतिरिक्तानामनिष्यमाणतया यजमानस्य आतृव्यत्वं सूचयेत् । ततश्च आतृव्यवान् यजमान स्यात् । तस्मात् ‘ देवयते ’ इति पद नोपादेयम् । ततश्च आतृव्यराङ्गाया अभावात् यजमान वर्धयति एव ऐश्वर्यण ॥

चमसो होष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परिभूरसीत्याह देवान् होष परिभूर्यद्ग्नूयादा वह देवान् २० देवयते यजमानायेति आतृव्यमस्मै जनयेदा वह देवान् यजमानायेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति इति ॥ एष अग्नि देवाना गृह्णसवसो उहामिवाग्निम् इति प्यक्षेपात् । न चास्य दाहमयद्गुह्वरचैवित्यत्र किं तु आस्रात्र लोहपात्रवत् दाहार्थमित्यर्थः । यथा मनुष्याणा सोमपानहेतु चमस तथा देवाना पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्नि । हे अग्ने, त्व यथा शक्यचक्रस्थितान् कुलालचक्रस्थितान् वा विधेकृषीलरूपात् अरान् नेमि परितो व्याप्नोति तथा देवाना परिभू परितो व्याप्नयात् असि । २५ चतुर्था निबिदि ‘ देवयते ’ इति पद शाखान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ग्नूयात् तदा होता यजमानस्य

१२ ल- यदि ग्नूयात् । १३ लहो- आतृव्यत्वं । १४ नै- सूचयति । १५ मै- यजमान इत्यख्यानन्तर ‘ च ’ ।

१६ भा- इदमि । १५ अ इ उ ओ पा- तथा त्व, हा- तथा तथा त्व ।

१६ भा- इदमि ।

-अग्निम् आ वह सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप ह्यत

अग्निम् । अग्ने । एति । वह । सोमम् । एति । वह । इति । आह । देवताः । एव । तत् ।
यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । उपेति । ह्यते ।

अथ निविद उक्त्वा ' अग्निमग्न आवह ' इत्यादिना देवता आवाहयति- यथापूर्वमिति ॥

५ अग्न्याद्या यागदेवता अनुक्रमेणाग्निनाऽऽवाहयति ॥

' आनुष्यं ' जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयंस्तस्मै देवयते यजमानाय । एतत्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान् देवानिच्छतीति ' प्रतिभाति । तदेतद् भानुष्यव्यसोत्पादनम् । तस्मात् तत्पदं परित्यज्यास्मै ' यजमानाय ' देवान् ' आ ' वह ' इति पृतावदेव वाक्यस्योपात् तेन ' ' एव ' एतेन ' ' यजमानं ' वधैयति वृद्धिं प्रापयति ॥

अग्निमिति ॥ रूपः- " देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावाहाग्निमावह
१० प्रजापतिमित्युपात्त्वावहेत्युच्यैर्देवतो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमावह महेन्द्रमावह देवाः
आज्यपात्त्वावहाग्निं होत्रायाऽऽ वह एवं महिमानमावहेति न एवं ' ' महिमानमावहेदा चाग्ने ' ' देवान् वह
सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा " (द्र, आश्वश्रौ १-३-७-२२) इति ॥ अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रवाण्डे
(तैत्वा ३-५-३) समाग्नातः ' ' सर्वोऽपि सूत्रकरणे ' ' पठितः ॥

* [तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति- ' अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्व-
१५ मुपह्वयते ' इति ॥ तत् तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण ' ' एव
आह्वयति ' '] * ।

हे आहृत्याधारभूतान्, प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्यभागदेवं सोममावह ।
पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवतामग्निमावह । ' पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजा-
पतिपदं शनैरद्यायांऽऽवहेतिपदमुच्यैः ' उच्चारयेत् । पौर्णमास्यां ' द्वितीयपुरोडाशदेवरूपावग्नीषोमावावह ।
२० अमावास्यायामसांनार्प्यनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आयह । अगतश्रियः सांनार्प्यदेवमिन्द्रमावह ।
गनश्रियो महेन्द्रमावह । आज्यपान् प्रथमानूयाजदेवानावह । ' ' अग्निं होत्राय होमस्य ' ' ' स्वित्पट्टव-
करणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सामर्थातिशयस्तं महिमान-
मावह । अत्र हविर्भुज एव देवानभिप्रेत्य एवं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनकर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽ-
वाहनविषयत्वाभावात्, इति बल्पसूत्रस्यार्थः ॥ जातानि चेदांसि ज्ञानानि यस्मादती जातयेदाः । सर्वोऽप्यं
३५ सर्वदेवमहिमाभिजत्वादित्यर्थः । तात्त हेऽग्ने, एवं देवानावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न
केयलावाहनं वर्तन्त्यं, किं तु हविर्प्राणण्ड्ययो यगोऽपि स्वैयं ' कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांशु-
वहेत्युच्यैर्देवतो वा भवतीत्युक्तं तत्सोपांशुयाने प्रजापतिविष्णवग्नीषोमाणां विवक्षयाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।
एनस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं सर्वोपेण दर्शयति- ' अग्निमग्न आ वह सोममा वहेत्याह देवता एव

१६. आ हा- प्रतिमा भवति । १७-१७. क हो१-एव, हा- एव तेन; १८-एव एनम्; २- एनम् ।

३०. १८-१८. क- ' नमागदादायोमे । १९-१९. क- ' ततोऽन्यत्र नात्र । *- [प्रयोऽपमधिक् इत्यागाति ।] ।
२०-२०. आ, क- हपो । २१. हा- ' योगं देवं, १८- ' याजदेवं । २२. २- उधरेत् । २३. आ-
' देवताभिर्गोमन्त्रमावह । २४-२४. हा- अग्निहोमस्य । २५. आ, हा- स्वित्पट्टकरणाय । २६. १८ हो१- ' वायं;
२- ' वायं इत्यर्थः ।

प्रवरादिमन्त्रव्याख्यानम्]

आ चाग्ने देवान् ग्रहं सुयजां च यज जातवेद इत्याहाग्निमेव तत् स२ इत्यति सोऽस्य
स२शितो देवेभ्यो हव्यं बहव्य-

एति । च । अग्ने । देवान् । ग्रहं । सुयजेति सु यजां । च । यज । जातवेद इति जात वेद ।
इति । आह । अग्निम् । एव । तत् । समिति । इत्यति । स । अस्य । स२शित इति स शित ।
देवेभ्यं । हव्यम् । बहवति ।

५

आ चाग्ने इति । आ 'वह' 'देवान्' 'सुयजा' त्वम् अभिजेत् 'च शोभनेन च यागेन च
देवान्' 'यज' हे 'जातवेद', त्व खलु जाताना वेदिता जातवेदा जातधनो वा इत्येवम् उपश्लोक
नेन 'अग्निं' 'स२श्रयति' सम्यक् तीक्ष्णीकरोतीयेत् । 'स चाग्निं' 'तथोऽग्नीकृत तुष्टो
देवस्थान प्रापयति ॥

तद्यथापूर्वमुप ह्वयते' इति ॥ 'तत् तेनाऽऽवाहननिगदेनाऽऽज्यभागादिस्विष्टकृद्दन्तदेवता स्वर्गो' 'अपि क्रमेण १०
हृतवान् भवति । 'प्रथममाज्यभागदेवो तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रम 'यथापूर्वेन' 'इत्यनेन उच्यते ॥

एति ॥ आवाहननिगदावसाने 'यदेतन्नियमनवाक्य तस्य तात्पर्यं दर्शयति- 'आ चाग्ने देवान्
वह सुयजा च यज जातवेद इत्याहारिणमेव तत् स२श्रयति सोऽस्य स२शितो देवेभ्यो हव्यं बहवति' इति ॥
'तत् तेन वाक्यपाठेन 'अग्निम्' 'एव' 'स२श्रयति' 'तीक्ष्णीकरोति' । 'स अग्निंतीक्ष्णीकृतोऽग्रमत्त सन्
'अस्य यजमानस्य' 'हव्यं' 'देवेभ्य क्रमेण' बहवति ॥

१५

कल्प - "अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्स्वित्यनुवाकेनाप्वर्षुं जुहूपभृतौ सुचावास्ते" (द्र
आश्रौ १ ४ ९ १०) इति । "घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय" (आपश्रौ २ १७ १) इत्याध्वर्यव
सूत्रे "दर्शितवान् । होता तु- "घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्व" (तैत्रा ३ ५ ४) इत्यनेन शब्देन युवतम्
अनुवाकं पठति । तदिदं सुचोरादापनम् । सोऽज्यमनुवाको मन्त्रकाण्डे (तैत्रा ३ ५ ४) समागता । तस्य
पाठस्तु- "अग्निर्होता वेत्स्वग्नि । होत वेतु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यजमानदेवता । घृतवती २०
मध्वर्यो सुचमास्यस्व । देवायुव विश्ववारात् । ईडामहे देवा ईडन्मान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यश्चि
यान्" (तैत्रा ३ ५ ४) इति । अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । स्या चान्यत्र मन्त्रद्राष्ट्रण "आग्नायते- "अग्ने
यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवाना यथा" (तैत्रा ३ ३ ७) इति । अतोऽयमग्निर्वै होमक्रमं जानातु ।
तदेव "वेदममुत्तरवाक्ये स्पष्टीक्रियते । प्रष्टमवित्र फलदानरूपमस्मद्भक्षणं यस्मिन् होमानुष्ठाने तदिदं
प्रावित्रम् । तदत्रा होत होमानुष्ठानं वेतु होमक्रमं जानातु । न केवलं दैव्यस्व होतुस्मैरपरि भारं प्रक्षिप्यते किं २५
तु वयं स्मो मनुष्यहोतारो "वयमप्यत्र धर्तमहे । अतो वयमपि "होमक्रमज्ञानवन्त तिष्ठाम । हे यजमान,

१६ मै- तथा स्थूलिक ।

२७ आ ड- 'अपि' नास्ति । २८ आ फ हा हो- प्रथमाज्यम् । २९ आ- इत्यादिना ।
३०. अ इ उ पा हा- 'वाच्य' । ३१ ड ष हो- 'करोत्येव' । ३२ आ- तस्य । ३३ ड- अभि
दितवान् ष- अभिहितवान् । ३४ आ-आम्नातम् । ३५ आ- 'वाक्येन (ण) । ३६ ड- वयं ३०
च । ३७ होमक्रम जानन्त ।
तै ५५

-अग्निहेते (४) त्याहाग्निवै देवानां होता एव देवानां होता तं वृणीति सो
व्यमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवतेत्याहाऽऽशिषमेवैताना
शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निं होता रमवृथा इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृहीयात्

अग्निः । होता (४) । इति । आह । अग्निः । वै । देवानाम् । होता । यः । एव । देवानाम् ।
होता । तम् । वृणीते । सः । व्यम् । इति । आह । आत्मानम् । एव । सत्त्वमिति सत्-त्वम् ।
गमयति । साधु । ते । यजमान । देवता । इति । आह । आशिषमित्या - शिषम् । एव । एताम् ।
एति । शास्ते । यत् । ब्रूयात् । यः । अग्निम् । होतारम् । अवृथा । इति । अग्निना । उभयतः ।
यजमानम् । परीति । गृहीयात् ।

१०^vस्मः स्याम् व्ययं होतारः सर्वदा तव इति मन्त्रार्थं दर्शयति । आशिषमिति ॥ हे
यजमान, इज्यमाना देवता तव साधयित्री अभिमतानाम् इत्येताम् आशिषम् अनेन आ

ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददातिवति शेषः । हेऽध्वर्यो, "धृतपूर्णां सुचं" जुहुमास्यस्वाऽऽक्षिप
स्वीकुर्वित्यर्थः । फीटर्थां सुचम् ? देवायुवं देवान् यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्
सर्वान् राक्षसकृतात् विश्वान् वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । इंडेन्यान् स्तुतिप्रियान् मनुष्यान् व्ययं स्तुमः ।
नमस्यान् नमस्कारप्रियान् पितॄन् नमस्करवाम । यज्ञियान् यज्ञप्रियान् देवान् यजाम ॥

१५ अग्निरिति ॥ अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतत् दर्शयति- 'अग्निर्होतैत्याहाग्निवै देवानां होता
य एव देवानां होता तं वृणीते' इति ॥

स्म इति ॥ दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वस्य सज्ञाव इत्येतत् दर्शयति-
'स्मो व्यमित्याहाऽऽत्मानमेव सत्त्वं गमयति' इति ॥

साध्यति ॥ ददातिवत्येतादृशेनाशीरर्थेन वाक्यपूर्णम् इत्यभिप्रायं दर्शयति- 'साधु ते
यजमान देवतेत्याहाऽऽशिषमेवैताना शास्ते' इति ॥ शास्त्रान्तरे 'साधु ते यजमान देवता' इत्यस्योपरि
'योर्भिर्हि होतारमवृथाः' (द्र. भाष्यश्री १-४-१०) इति किञ्चिद्वाक्यमाग्नान्तम् । तस्यायमर्थः- हे यजमान,
परस्त्वमग्निं होतारमवृथा होतृत्वेन धृतवानसि तस्य तव साधु ददातिवति ॥

यदिति ॥ तमिन् शास्त्रान्तरपाठं दूषयति- 'यद्ब्रूयाद्योऽग्निं होता रमवृथा इत्यग्निर्नोभयतो
यजमानं परि गृहीयान् प्रमायुकः स्यात्' इति ॥ 'अग्निर्होता येषमग्निः' इत्युपक्रमे पठितम्, 'साधु ते
यजमान देवता' इत्यस्मादप्युच्यं यदि 'अग्निं होता रम्' इति 'ब्रूयात् तदोभयोः पार्श्वयोर्देवानां
'अग्निना परिगृहीतो भयेत् । ततो दाहापित्रयेन श्रियेत । तस्मात्प्राजान्तरपाठो नाऽऽदत्तव्यः ॥

१७. तै.३.६- 'साः' नास्ति ।

३८-३८. ८- पूर्णपूर्णां । ३९. ११- 'विश्ववारां' नास्ति । ४० अ.६.उ.जो.ना.पा.हा-
'पदं' नास्ति । ४१. आ- नमन्वृमै । ४२. ५- यज्ञान्कथनम् । ४३. आ- वाक्यपूर्णमाप
३० तात्पर्यैः; ४.श्री१- वाक्यपूर्णाव । ४४-४४. ८- यन्वग्निं ।

प्रवरादिमन्त्रध्यात्पानम्]

प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुहूर्भ्रातृव्यदेवत्वोपभृत् (५) यद्दे इव ब्रूयाद्-
भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्घृतवतीमध्वर्यो सुचमाऽस्यस्वेत्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति

प्रमायुक इति प्र-मायुक्। स्यात्। यजमानदेवयेति यजमान-देवत्या। वै। जुहु।

भ्रातृ यदेवत्येति भ्रातृ य-देवत्या। उपभृदित्युप भृत् (५)। यत्। दे इति। इव। ब्रूयात्।

भ्रातृ यम्। अस्मै। जनयेत्। घृतवतीमिति घृत-वताम्। अध्वर्यो इति। सुचम्।

एति। अस्वत्। इति। आह। यजमानम्। एत्। एतेन। वर्धयति।

शास्त्रे। भवत्येव च तफलमिति। अत्र 'साधु ते यजमान देवता योऽग्निं होतारमवृथा'
(द्र. आश्वश्रौ १४ १०) इत्यध्वर्युप्ररानुवादेन शाखान्तरीयपाठः। सोऽनेन निन्द्यते। एव
हि मुनम् अग्निना यजमानम् उभयतः परि गृहीयात्, 'अग्निर्होता वेवग्निः', 'अग्नि
होतारमवृथा' (द्र. आश्वश्रौ १४ १०) इत्येतयोर्मध्ये यजमानस्य श्रवणात्, ततोऽयं प्रमायुकः १०
मरणशीलः स्यात्। तस्मात् तथा न कर्तव्यमिति। भीयतेऽछान्दस उक्तम् ॥

यजमानदेवत्येत्यादि ॥ अत्र "घृतवतीमध्वर्यो सुचम्" (तैत्रा ३ ५ ४) इत्येकवचनेन
सुकं निर्दिश्यते। 'दे' इति जुहूपभृतौ आदीयेते। तस्मात् द्वित्वादानस्याभिप्राय ब्राह्मणनिदमिति
दर्शयति—, यत् दे इव ब्रूयात् 'सामान्यविरक्षा कृत्वा घृतवत्यौ सुचाविति, यदि दे एव
जुहूपभृतौ पृथङ्निर्दिशेत् तदा भ्रातृव्यदेवलाया उपभृतोऽप्यद्वैतरूपत्वाद्यजमानाय भ्रातृव्य १५
जनयेत्। एकरचनेन निर्देशात् यजमानदेवत्या वै जुहु एत् उद्धतरूपा भवतीति भ्रातृव्या
भावादौर्ध्वेणैव वर्धयति इति। नन्वेकरचनेन सामान्गात् द्वयोरपि निर्देशात् पुनरप्युद्धतैरोपभृत्

यजमानदेवत्या इति ॥ यद्यपि जुहूपभृतौ दे अपि शास्त्रतन्त्रे तथाऽपि द्वयो सम प्राधान्य
निवार्य जुह्वा एव प्राधान्यं धोतयितुं सुचम् इत्येकवचनमेव पठनीयमित्येतद्दर्शयति— 'यजमानदेवत्या
वै जुहूर्भ्रातृव्यदेवत्वोपभृद्दे इव ब्रूयाद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेद्घृतवतीमध्वर्यो सुचमाऽस्यस्वेत्याह २०
यजमानमेवैतेन वर्धयति' इति ॥ सुचावित्येव द्विवचनेन 'दे' इव दे अपि समप्रधाने इव यदि ब्रूयात्
तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यम् उत्पादयेत्। तस्मादुपभृतमुपेक्षितामिह तिरस्कर्तुं जुहूप्राधान्यायैकवचना-
सिद्धानेन यजमानं वर्धितवान् भवति। न हि जुह्वा इवोपभृत् क्वचिदपि ताक्षादौमसाधनत्वमस्ति।
तस्मादुपसर्पान्तव तस्या युक्तम् ॥

१८. तत्र ल हो- विवक्षिताम्। १९. त्रि ल हो- उद्भूता।

२५

४५ अ- दर्शयितुं। ४६ हो- वदनीयमि°।

देवायुवमित्याह देवान् द्वेषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्व२ द्वेषाऽवतीडामहै देवा२
ईडेन्यान् नमस्याम् नमस्यान्

देवायुवमिति देव युवम् । इति । आह । देवान् । हि । एषा । अवति ।

निश्ववारामिति निश्व वारम् । इति । आह । विश्वम् । हि । एषा । अवति । ईडामहै ।

५ देवान् । ईडेन्यान् । नमस्याम् । नमस्यान् ।

स्यात् । यद्यपि गुणभूतत्वाद्दुपभूत 'स्वातन्त्र्येण ग्रहण नास्ति तथाऽपि तुल्यप्रतिपत्ती स्याताम् ।
नैष दोष । द्वे इति द्विवचनान्तस्यैव प्रतिषेधो विरक्षित । 'इशब्देन हि शब्दप्रतिपन्नयो'
द्वयो समन्व्य प्रतिषोध्यते । तस्माद्धोमसाधनभूता जुहूरेव 'उपभूता गृह्यते ॥

देवान् द्वेषेति ॥ देवानाम्भन इच्छति रक्षितुमेवेति भाव । विश्व हीति । विश्वकाळ

१० प्रतिपत्तिवात् 'विश्वम् इय रक्षति । मनुष्या वा इयादि । मनुष्यादयोऽपि देवता । तत्र
मनुष्यात्मिका 'ईडेन्या स्तुत्या । औणादिक एन्यप्रत्यय । पित्रात्मिका 'नमस्या । "नमो
वरिवश्चित्रड क्यच्" (पा ३ १ १९), तदन्तादचो यत् । 'देवतात्मिका 'यज्ञिया यर्ज्ञाहो

देवायुवमिति ॥ "देवमिश्रणेन देवरक्षण "विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिप्रेतमित्येतदर्थंयति-

'देवायुवमित्याह देवान् द्वेषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्व२ द्वेषाऽवति' इति ॥

१५ ईडामहा इति ॥ ईडेन्यादिशब्दै विवक्षितम् "अर्थं दर्शयति- "ईडामहै देवा२ ईडेन्यान्
नमस्याम् नमस्यान् यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा ईडेन्या पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
तद्यथाभाग यजति' इति । 'देवता 'यजति' इत्येतदुपलक्षणम् । मनुष्यान् स्तौति पितृभ्रमस्वती
त्येतदपि द्रष्टव्यम् । एव च सति यस्य मनुष्यादेवो भाग स्तुत्यादिरूप उपचरितस्त भागमनतिक्रम्या
मुष्ठितवान् भवति ॥

२० त० त० रजत०, लहो१-स्वातन्त्र्य° । २१-२१ त्रि इशब्दे तच्छाब्द प्रति°, प२ ल
हो-इशब्दे तम(?) शाब्द प्रति°, त३-इशब्देन हि शान्य प्रति । २२ मै४-उद्गृता । २३ त३ ल
हो-देवारिमका ।

४७ क हा- देवमिश्रेण ४८. श्-विश्वविघ्न° । ४९ आ- 'अर्थ' नास्ति ।

प्रवरादिमन्त्रस्यास्थानम्]

यजाम यज्ञियांतिर्याह मनुष्या वा ईडेन्याः पितरौ नमस्या देवा यज्ञियां देवता
एव (६) तद्यथाभागं यजति ॥ ९ ॥

[मिश्रानुमदित इयं ह चनास्मै होतोपमृदेवता एव त्रीणि च ।]

यजाम । यज्ञियां । इति । आह । मनुष्या । वै । ईडेन्या । पितर । नमस्या । देवा ।
यज्ञियां । देवता । एव । तत् । युवाभागमिति यथा - भागम् । यजति ॥ ९ ॥

[श्राम १४२२-१७, ५२१२]

यष्टव्या । “ यज्ञिर्गम्या वल्लभौ ” (पा ५ १ ७१) यथाभागमिति । या देवता यस्या
प्रतिपत्तौ तत्तदनतिक्रमेण वा यजति पूजयति ॥

इति द्वितीये पञ्चमे नवमोऽनुवाक ॥

“ अत्र भीमासा ॥ दशभाष्यापस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ चानुर्मास्यातिदिष्टेषु निपानेष्वान्यपामिति ।

विक्रियेत न वाऽऽहोऽपि किं स्वाह्वान्यपामिति ॥

दधिपामिति वा यद्वेदेवैव स्वात् पृषदाज्यपाम् ।

द्रव्यद्रव्योत्तेराद्य स्वाह्विमात्रहविष्वत् ॥

द्वितीय स्यात् तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानत् ॥

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते गहि ” (लैल्या १० ४ ४०-४२) ॥

चानुर्मास्येषु चोद्देनाऽऽवाहनस्वाहाकारायाङ्गुलीपणनिगमा अतिदिष्टा । तत्राऽऽज्यपनाब्द
प्रयुक्त - “ देवाः आज्यपाः आवह ” (तैमा ३ ५ २), “ स्वाहा देवाः आज्यपाम् ”, “ अथाहुदेवाना
माज्यपाना मिया पामानि ” (तैमा ३ ५ ७), “ देवा आज्यपा आज्यमनुपमत् ” (तैमा ३ ५ १८) इति ॥
सोऽज्यमाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति सदाय । “ तत्र विकार अति त्रिविध । तत्र ‘ दध्याज्यपाम् ’ इत्याद्य
स्वावत् प्राप्नोति । कुत ? “ अथ पृषदाज्य गृह्णाति । इयं वा इदं सार्ष्वेव दधि च ” (श्राम ३ ८ ४ ७)
इति “ द्रव्यद्रव्यस्योक्तत्वात् । “ आज्यस्योपसरणनिधारणार्थत्वेन हवि शोपत्वाद्दधिष्व नास्तीति दध्वेव
हवि । ततो ‘ दधिपाम् ’ इति द्वितीय पक्ष । दध्याज्यमेलनेन “ पृषदाज्यपनामकं द्रव्यान्तरम् उत्पद्यते ”
“ तेन च अनुवासा इत्यन्ते, तत् पृषदाज्यपानिति तृतीय पक्ष । पृषत्व नाम चित्रता, सा च आज्यपानो
गुण । स च दधिमेलनेन “ निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव “ द्रव्यत्वात् आज्यशब्दोपेता एव निगमा
पठितव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे कृष्णबनुर्देवीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाक ॥

२४ तत्रै ल- पूरयति ।

५० आ-अय । ५१ क श्रु हो१- ‘ तत्र ’ नास्ति, अ इ उ जो ना हा- तनाधि । ५२ ३०
इ- ‘ अयि ’ नास्ति । ५३ अ इ उ जो ना हा- वाय । ५४. आ- ‘ एव ’ नास्ति । ५५ इ
हो१- इष्टव्य इयं । ५६ अ इ उ जो पा हा- ‘ मिधारणेन, इ श्रु हो१- ‘ मिधारणत्वेन । ५७-५८ आ क-
निष्पद्यते पृषदाज्य द्रव्यान्तरम् । ५८-५९. आ क- तदेव हविरिति पृषदाज्यपामिति तृतीय पक्ष ।
दधिमेलनादाज्ये पृषता गुणो । ५९. आ क- हविष्वमिति ।

[नैमित्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम्]

त्रीःस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्वस्य त्रयो वा अन्ये राजन्त्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकान् करोति पञ्चदशानु ब्रूयाद्राजन्वस्य पञ्चदशो वै राजन्व्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रति घ्रापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियकामः खलु

त्रीन् । तृचान् । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्वस्य । त्रयं । वै । अन्ये । राजन्त्यात् । पुरुषाः ।
५ ब्राह्मण । वैश्य । शूद्र । तान् । एव । अस्मै । अनुकान् । नित्यनु-कान् । करोति । पञ्चदशेति
पञ्च-दश । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्वस्य । पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वै । राजन्व्यः ।
स्वे । एव । एनम् । स्तोमे । प्रतीति । स्थापयति । त्रिष्टुभा । परीति । दध्यात् ।
इन्द्रियम् । वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियकाम इतीन्द्रिय-कामः । खलु ।

पुनरपि सामिधेनीरेवाधिकृत्योच्यते— 'त्रीःस्तृचानिति ॥ नवत्यवचनादावृत्तौ नवर्च' १०

१० आबास्तिस तिसुभिरुक्ता इत्येके । त्रिवान्वयात् ब्राह्मणादीन् 'अस्य अनुकान्' कमितृन्
'करोति । " अनुकामिक" (पा ५.२.७४) इति निपात्यते ॥

पञ्चदशो वा इति ॥ प्रजापतेरुहोर्बाहुप्रभवत्वाद्वयोः । पूर्वेण सहास्य विकल्पः ॥

ध्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा 'निषिदादयः ॥

अथ दशमे नैमित्तिकयः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ॥

१५ त्रीनिति ॥ तत्र राजन्व्यं निमित्तिकृत्य विधत्ते— 'त्रीःस्तृचाननु ब्रूयाद्राजन्वस्य त्रयो वा अन्ये
राजन्त्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवास्मा अनुकान् करोति' इति ॥ " प्र वो वाजाः " (तैत्रा
३.५.२) " इत्येपा त्रिरावृत्ता " । " अग्न आयाहि " (तैत्रा ३.५.२) " इत्येकस्तृचः । " त्वं वरुण " (तैत्रा ३.५.२) " इत्येका परिधानीया त्रिरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन तृचानां त्रित्वेन 'राजन्वस्यति-
रिक्तान् ब्राह्मणादींस्त्रीन् वणोन् राजन्वस्यानुकृत्वान् करोति ॥

१० पञ्चदशेति ॥ पञ्चान्वरं विधत्ते— 'पञ्चदशानु ब्रूयाद्राजन्वस्य पञ्चदशो वै राजन्व्यः स्व एवैनं
स्तोमे प्रति घ्रापयति' इति ॥ प्रजापतेरुत्सो बाहुभ्यां च 'पञ्चदशस्तोमस्य राजन्वस्य च' १ उत्पद्यत्वात्सौ
स्तोमो राजन्वस्य स्वकीयः । यद्यपि "पञ्चदश सामिधेनीरन्व्याह" (तैत्रा २.५.८) इति वणैत्रयसाधारण-
वचनेनेवायं पक्षः प्राप्तस्यापि 'त्रीःस्तृचान्' इत्यनेन विशेषवचनेन 'नित्यवाधप्रप्तौ विकल्पार्थं
'पञ्चदश' इति प्रतिपत्तयो विधीयते ॥

१५ १-१. तं३- ल.हो१- त्रंस्तृचानि न(ने)वत्येकवचनादावृत्तौ एव नवत्यर्चः । २-२. लं.हो-
अस्य, तं३- यस्यानुकान् । ३ तं३- 'कमितृन्' नास्ति ।

१. आ- निगदादयः । २-२. आ क- इत्येका त्रिरावृत्तयात् । ३. उ.१- इत्यादिक एकं ।
४. उ- इत्येपा । ५. शं हो१- क्षयियव्यति । ६. उ- राजन्व्यपञ्चदशस्तोमयोः । ७. अ.जो.ना.
पा.हा - एवैनं स्तोमस्य । ८. शं- नित्यननुवाधप्रप्तौ ; अ.ह.उ.जो.ना.पा.हा - नित्यननुवाधप्रप्तौ ।
१० १. शं- अविधीयो ।

नैमित्तिकीना काम्याना च सामिधेनीना विधानम्]

वै राजन्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्च-
समस्तिवर्ति गायत्रिया परिं दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैन-स्तोमे प्रतीं ष्ठापयति जगत्या
परिं दध्याज्जागता वै पशवः

वे। राजन्यं । यजते। त्रिष्टुभः । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । परीतिं । गृह्णाति । यदि । कामयेत ५
(१) । ब्रह्मवर्चसमितिं ब्रह्म वर्चसम् । अस्त । इति । गायत्रिया । परीतिं । दध्यात् ।
ब्रह्मवर्चसमितिं ब्रह्म वर्चसम् । वै । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमितिं ब्रह्म वर्चसम् । एव । भवति ।
सप्तदशेति सप्त दश । अचिती । ब्रूयात् । वैश्यस्य । सप्तदश इति सप्त दश । वै । वैश्य । स्वे ।
एव । एनम् । स्तोमे । प्रतीतिं । स्थापयति । जगत्या । परीतिं । दध्यात् । जागता । वै । पशवः ।

त्रिष्टुभेति ॥ “ त्व वरुण उत ” (तैत्रा ३ ५ २) इति ॥ इन्द्रिय वा इति । १०
तद्धेतुत्वात्ताच्छ-चम् ॥

गायत्रियेति ॥ “ आजुहोत ” (तैत्रा ३ ५ २) इत्येतया । “ * पृथुपाजा ”, “ त-
सबाध ” (तैत्रा ३ ६ १) इत्येते धाव्यास्थाने निधेये ॥

सप्तदशेति ॥ द्वयोरपि मध्यदेशप्रभवत्वात् प्रजापते ।

त्रिष्टुभेति ॥ ‘ त्व वरुण ’ इत्येता परिधानीया विधत्ते-‘ त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रिय वै १५
त्रिष्टुभिन्द्रियकाम स्वलु वै राजन्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति ’ इति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण
सहोत्पन्नत्वात् तत्सबन्धीन्द्रियरूपत्वम् । ‘ राजन्यं च युयुत्सुत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकाम ॥

यजतीति ॥ राजन्यस्य नित्या परिधानीया विधाय ‘ काम्या विधत्ते-‘ यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसम-
स्तिवति गायत्रिया परि दध्यात् ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति ’ इति ॥ “ आजुहोत दुवच्यत ”
(तैत्रा ३ ५ २) इत्येता गायत्री । “ तत् सवितु ” (तैत्रा १ ५ ६) इत्यस्या गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्म २०
वर्चसनिष्पत्ते तस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

सप्तदशेति ॥ वैश्य निमित्तीकृत्य विधत्ते-‘ सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्य स्व
एवैन-स्तोमे प्रतीं ष्ठापयति ’ इति ॥ “ समिध्यमानो भवरे ”, “ समिद्धो अन्न आहुत ” (तैत्रा ३ ५ २)
इत्यनयोर्मध्ये “ पृथुपाजा भमर्त्य ”, “ त- सबाधो यतस्यच ” (तैत्रा ३ ६ १, तैत्रा ३ २७ ५ ६)
इत्येतयोर्धोष्ययो प्रक्षेपेण सप्तदशसख्यानिष्पत्ति । प्रजापतेर्मध्यदेशात् ‘ वैश्यसप्तदशस्तोमयो उत्पन्न २५
त्वात् ‘ सप्तदशस्तोमस्तदीय ॥

४ ल ही- इत्येक्या तद- इत्येके । * - * ल- ‘ पृथुपाजा इत्येतया ’ इत्ययं भागः नास्ति ।

१० ड ष्ट. हो १-काम्या परिधानीया । ११ आ क- सप्तदशस्तोमैश्ययो । १२ ष्ट- अयो
स्तोमः ।

[नैमित्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम्]

त्रीस्तृचाननुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा अन्ये राजन्त्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवासु अनुकान् करोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्य
एवैनं स्तोत्रे प्रतिं घापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुभिन्द्रियकामः खलु

त्रीन् । तृचान् । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्त्यस्य । त्रयः । वै । अन्ये । राजन्त्यात् । पुरुषाः ।
५ ब्राह्मण । वैश्यः । शूद्रः । तान् । एव । अस्मै । अनुकान् । नित्यनुं-कान् । करोति । पञ्चदशेति
पञ्च-दश । अन्विति । ब्रूयात् । राजन्त्यस्य । पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वै । राजन्त्यः ।
स्वे । एव । एनम् । स्तोत्रे । प्रतीतिं । स्थापयति । त्रिष्टुभा । परीतिं । दध्यात् ।
इन्द्रियम् । वै । त्रिष्टुक् । इन्द्रियकाम इतीन्द्रिय-कामः । खलु ।

पुनरपि सामिधेनीरेवाधिकृत्योच्यते- 'त्रीस्तृचानिति ॥ नवत्यवचनादावृत्तौ नवर्चः' ।

१० आधास्तिस्र. तिसृभिरुक्ता इत्येके । त्रिवाग्वयात् ब्राह्मणादीन् 'अस्य' 'अनुकान्' 'कमितृन्'
'करोति । "अनुकामिक" (पा ५.२.७४) इति निपात्यते ॥

पञ्चदशो वा इति ॥ प्रजापतेस्तोत्राहुप्रभवत्वाद्द्वयोः । पूर्वेण सहास्य विकल्पः ॥

व्याख्याता नवमे स्पष्टं प्रवरा 'त्रिविदादयः ॥

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ॥

१५ त्रीनिति ॥ अत्र राजन्त्यं नैमित्तिकृत्य विधत्ते- 'त्रीस्तृचाननुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य त्रयो वा अन्ये
राजन्त्यात् पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्तानेवासु अनुकान् करोति' इति ॥ "प्र चो वाजाः" (तैत्र्या
३.५.२) "इत्येषा त्रिरावृत्ता" । "अग्न आयाहि" (तैत्र्या ३.५.२) 'इत्येकस्तृचः' । "त्वं वरुण"
(तैत्र्या ३.५.२) 'इत्येका परिधानीया त्रिरावृत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन तृचानां त्रित्वेन 'राजन्त्यव्यति-
रिक्तान् ब्राह्मणादींस्त्रीन् वर्षान् राजन्त्यस्थानुकृत्वाद्' करोति ॥

२० पञ्चदशेति ॥ पक्षान्तरं विधत्ते- 'पञ्चदशानुं ब्रूयाद्राजन्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व पूर्वेण
स्तोत्रे प्रतिं घापयति' इति ॥ प्रजापतेस्तोत्रो याहुभ्यां च 'पञ्चदशस्तोत्रस्य राजन्त्यस्य च' उत्पन्नत्वाद्दशौ
स्तोत्रो राजन्त्यस्य स्वकीयः । यद्यपि "पञ्चदश सामिधेनीरव्याह" (तैसं २.५.८) इति वर्षप्रथमाघात-
वचनैरेवायं पक्षः प्राप्तस्तथापि 'त्रीस्तृचान्' इत्यनेन विशेषवचनेन 'नित्यव्याहारासौ विकल्पार्थं
'पञ्चदश' इति प्रतिप्रणवो विधीयते ॥

२५ १-१. तं३- सं. हो१- श्रीस्तृचानि न(ने)नवत्यवचनादावृत्तौ एव नवत्यवर्चः । २-२. सं. हो-
अभ्य, तं३- यन्मानुजान् । ३ तं३- 'कमितृन्' नास्ति ।

१. आ- निगदादयः । २-२. आ. क- इत्येका निरापृतवात् । ३. २. १- इत्यादिक एव ।

४. २- इत्येता । ५. १. हो१- शयियज्यति । ६. २- राजन्त्यपञ्चदशस्तोत्रस्योः । ७. अ. जो. ना.
वा. हा - इत्यवर्चस्येतिवार्थं । ८. १- नित्यवद्व्याहारासौ ; अ. इ. उ. जो. ना. पा. हा - नित्यवद्व्याहारासौ ।

३० १. १- अग्नीषोः ।

नैमित्तिकीना वान्याना च सामिधेनीना विधानम्]

वै राज्ञ्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति यदि कामयेत (१) ब्रह्मवर्च-
समस्त्विति गायत्रिया परि दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व एवैनस् स्तोमे प्रतिं ध्यापयति जगत्या
परि दध्याज्जार्गता वै पशवः

वै। राज्ञ्य। यजते। त्रिष्टुमा। एव। अस्मै। इन्द्रियम्। परीति। गृह्णाति। यदि। कामयेत ५
(१)। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम्। अस्तु। इति। गायत्रिया। परीति। दध्यात्।
ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम्। वै। गायत्री। ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म वर्चसम्। एव। भवति।
सप्तदशोति सप्त दश। अत्रिति। ब्रूयात्। वैश्यस्य। सप्तदश इति सप्त दश। वै। वैश्य। स्वे।
एव। एनम्। स्तोमे। प्रतिं। ध्यापयति। जगत्या। परीति। दध्यात्। जार्गता। वै। पशवः।

त्रिष्टुभेति ॥ “त्व वरण उत” (तैत्रा ३ ५ २) इति ॥ इन्द्रिय वा इति । १०
तक्षेतुत्वात्तान्ष्टव्यम् ॥

गायत्रियेति ॥ “आजुहोत” (तैत्रा ३ ५ २) इत्येतया । “* पृथुपाजा”, “त
सवाध” (तैत्रा ३ ६ १) इत्येते धाव्यास्थाने निधेये ॥

सप्तदशेति ॥ द्वयोरपि मव्यदेशप्रभत्वात् प्रजापते ।

निष्टुभेति ॥ ‘त्व वरण’ इत्येता परिधानीया विधत्ते-‘त्रिष्टुमा परि दध्यादिन्द्रियं वै १५
त्रिष्टुगिन्द्रियकाम खलु वै राज्ञ्यो यजते त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति’ इति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण
सहोत्पन्नत्वात् तत्संबन्धीन्द्रियरूपत्वम् । ‘राज्ज्यं च युयुत्सुर्वादिन्द्रियसामर्थ्यकाम ॥

यदीति ॥ राज्ञ्यस्य नित्या परिधानीया विधाय ‘कान्या विधत्ते-‘यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसम
स्त्विति गायत्रिया परि दध्याद् ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति’ इति ॥ “आजुहोत इत्यस्त”
(तैत्रा ३ ५ २) इत्येता गायत्री । “तत् सवितु” (तैत्र ३ ५ ६) इत्यस्या गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्म २०
वर्चसनिष्पत्ते तस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

सप्तदशेति ॥ वैश्य निमित्तीकृत्य विधत्ते-‘सप्तदशानु ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्य स्व
एवैनस् स्तोमे प्रति ध्यापयति’ इति ॥ “समिधमानो अश्वरे”, “समिधो कण माहुत” (तैत्रा ३ ५ २)
इत्यनयोर्मध्ये “पृथुपाजा अमलं”, “तत् सवाधो यतल्लक्ष” (तैत्रा ३ ६ १, अस् ३ २७ ५ ६)
इत्येतयोर्धोत्वयो प्रक्षेपेण सप्तदशसत्त्वानिष्पत्ति । प्रजापतेर्मध्यदेशात् “वैश्यसप्तदशस्तोमयो उत्पन्न २५
त्वात् ‘सप्तदशस्तोमस्तदीय ॥

४ ल ही- इत्येकया तत्र- इत्येके । ४-० ल- ‘पृथुपाजा इत्येतया’ इत्यर्थे भागं नास्ति ।

१० ङ ह्री- काम्या परिधानीया । ११ आ क- वतदशस्तोमौदकयो । १२ ङ- अस्तो
स्तोमं ।

[नैमित्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम्

पशुकामः खलु वै वैश्यों यजते जगत्वास्मै पशून् परिं गृह्णात्येकविंशतिमनु
 ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतुर्विंशतिमनु

पशुकाम इति पशु-कामः । खलु । वै । वैश्यः । यजते । जगत्या । एव । अस्मै । पशून् ।
 परीति । गृह्णाति । एकविंशतिमित्येक-विंशतिम् । अन्विति । ब्रूयात् । प्रतिष्ठाकामस्येति
 ५ प्रतिष्ठा-कामस्य । एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमानाम् । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै (२) । चतुर्विंशतिमिति चतुः-विंशतिम् । अन्विति ।

जगत्येति । “ जनस्य गोपाः ” (तैसं ४-४-४) इत्येतया* । “ जगतीशब्द उत्सादिः
 (पा ४-१-८६) ॥

एकविंशतिमिति ॥ पञ्चदशत्वान्ब्रूयात् प्रथमोत्तमावृत्तिवत् एतासामेवावृत्त्या एकविंशत्याय-
 १० भिमतसख्यापूर्णमिति केचित् । “ युक्ष्य हि ” (तैसं २-६-११) इत्यादि नव सामिधेनीति
 केचित् । स्तोमानां प्रतिष्ठेति । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां प्रधानस्तोमानां, तत्र अनुगतत्वात् ॥
 चतुर्विंशतिमित्यादि ॥ गतम् ॥

जगत्येति ॥ वैश्यस्य “ समिध्यमानो अमृतस्य राजसि ” (ऋ ५-२८-२) इत्येतां परि-
 धानीयां विधत्ते- ‘ जगत्या परि दध्यात् जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै वैश्यो यजते जगत्वास्मै
 १५ पशून् परि गृह्णाति ’ इति ॥ जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात् पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीरदध्यादिविक्रयाय
 पशुकामत्वं प्रसिद्धम् ॥

एकविंशतिमिति ॥ नैमित्तिकीः विधाय काम्याः विधत्ते- ‘ एकविंशतिमनु ब्रूयात्
 प्रतिष्ठानामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै ’ इति ॥ अत्र सख्यापूर्णं संप्रदायविद्विरेवमुक्तम्-
 ‘ एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे ईडे अग्निमित्यादिके । अधान्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्वरादपीनि
 २० त्रयस्त्वयाः । अग्निमग्निमित्येवाद्वा । पृथुपाजा इत्यष्टौ । ‘ अष्टाचतवारिंशत्पक्षस्य दाशतव्यास्तिस्र आगम-
 यितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां ‘ यथार्थमागमः ’ इति । अस्यायमर्थः-यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता
 “ तदानीम् आग्नातायाः ” प्र वो पाजाः ” (तैसा ३-५-२) इत्यस्या उपरि “ ईडे अग्निम् ” (तैसा २-४-२)
 इत्यादिकं द्रव्यं प्रक्षेपणीयम् । तत् ऊर्ध्वम् ‘ अग्न वा याहि ’ इत्यादिकं यथाग्नात् पठितम् । तत्र “ समिध्यमान-
 समिद्वक्तयोः* मध्ये “ त्वासाने ” (ऋ ६-१६-१३) इत्यादिना उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण

१५ ५-५. मे४-० धेनी केचिदित्यन्ते; तै३.लं.हो-० धेनी केचिदन्ते ।

१३. आ.क.- नैमित्तिकी । १४. आ.क.- काम्या । १५. अ.आ-० रिंशत्पक्षस्य । १६. अ.
 इ.उ.जो.ना.पा.हा- यथार्थमागमयितव्याः । १७. आ.क.- तदा । १८. अ.इ.उ.जो.पा.पं.हा- सामिध्य-
 मानेद्वययोः । * [“ समिध्यमानो अप्तरे ” (तैसा ३-५-२) इत्येता समिध्यमानवती, ‘ समिद्धो अग्न
 आग्नत ’ (तैसा ३-५-२) इत्येता च समिद्वक्त्री द्रष्टव्याः] । १९. आ.क.- इत्यादिनाः ।

वैमिक्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम्]

ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियं चास्मै
 ब्रह्मवर्चसमयं रुद्धे त्रिंशत्तमनुं ब्रूयाद्वर्चकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडर्चं विराड्-
 विराजैवास्मा अन्नाद्यमयं रुद्धे द्वात्रिंशत्तमनुं ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य
 द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्नुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै

ब्रूयात् । ब्रह्मवर्चसकामस्येति ब्रह्मवर्चस-कामस्य । चतुर्विंशत्यक्षरोति चतुर्विंशति-अक्षरा । ५
 गायत्री । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गायत्रिया । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति
 ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुद्धे । त्रिंशत्तमम् । अन्विति । ब्रूयात् । अन्नकामस्येत्पन्न-कामस्य ।
 त्रिंशदक्षरोति त्रिंशत्-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् ।
 विराजैति वि-राजा । एव । अस्मै । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । रुद्धे । द्वात्रिंशत्तमम् ।
 अन्याति । ब्रूयात् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य । द्वात्रिंशदक्षरोति द्वात्रिंशत्-अक्षरा । १०
 अनुष्टुमित्यनु-स्तुक् । अनुष्टुवित्यनु-स्तुप् । छन्दसाय । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।

त्रिंशदक्षरा विराडिति ॥ त्रिभिः दशकैः विराडिति ॥
 छन्दसां प्रतिष्ठेति ॥ “ वाग्ना अनुष्टुप् ” (तैस ५.१.३) इति तस्याः सर्वनादमयत्वात् ॥

“अग्नीष्टसंत्पया पृथेते” तत्र तावतीनां” “प्रक्षेप इति । मीमांसास्तु (मीम् ५.३.४-६) “घाय्यासंश- १५
 कानामेव” समिधयमानसमिधवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः, इतरासां त्वन्ते” “प्रक्षेप इत्याहुः” । तत्रापि परिधानीयाया
 “उत्तमायाः प्रक्षेपेत्पथं विक्षेपो ऋष्टयः” । त्रिवृत्पञ्चदशमसंज्ञानां संत्पया चतुर्थे एव विंशतोमेऽन्तर्भूतेति
 त स्तोम इतरपां क्षोमाणां प्रतिष्ठा ॥

चतुर्विंशतिमिति ॥ फलान्तराय विधत्ते-‘ चतुर्विंशतिमनुं ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंश-
 तत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियं चास्मै ब्रह्मवर्चसमयं रुद्धे’ इति ॥ २०
 त्रिंशत्तमिति ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते-‘ त्रिंशत्तमनुं ब्रूयाद्वर्चकामस्य त्रिंशदक्षरा
 विराडर्चं विराड्विराजैवास्मा अन्नाद्यमयं रुद्धे’ इति ॥ दत्ताश्रीस्मिः पार्ष्णिपिशाचप्रसन्नदशरथम् ।
 तच्छन्दोनुष्ठानेनाद्यस्य “छन्दमान्त्यान् तस्य छन्दसोऽश्रयम् ॥
 द्वात्रिंशत्तमिति ॥ पुनरपि फलान्तराय विधत्ते-“ द्वात्रिंशत्तमनुं ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंश-
 दक्षराऽनुष्टुप्नुष्टुप् छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै” इति ॥ अन्वय “घाय्या अनुष्टुप्” (तैस ५.१.३) इति २५
 ‘अथवाग्नास्त्यमनुष्टुप् ॥ पाप्मि सर्वेनां छन्दसात्मनां वादनुष्टुप्तिरच्छन्दसां प्रतिष्ठा ॥

२०. आ.क- मंगला । २१. आ.क- तन्मन्त्राणि, इ हो १ तन्मन्त्रानिम् । २२. इ-
 प्रक्षेपम् । २३. क.ट- वाग्नाय । २४. अ.१.उ.जो.प.१८.१- समिधयमानेऽप्यपेर्मथे । २५. आ.
 क- प्रक्षेपमहुः । २६. इ हो १- ‘उत्तमायाः’ नाम्नि । २७. आ.क- मंगलाः । १- अ.१.उ.१ ।
 २८. इ.१- अनुष्टुभो वाग्नास्त्यमनुष्टुप् ।
 तै. ५.५.

[नैमित्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम्,

पट्त्रिंशत्तमनु ब्रूयात् पशुकामस्य पट्त्रिंशदक्षरा बृहती वाहताः पशवो बृहत्सै-
 वास्मै पशुन (३) वं रुन्द्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमनु ब्रूयादिन्द्रियकामस्य चतु-
 श्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुमिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्द्रेऽष्टाचत्वारिं-
 शत्तमनु ब्रूयात् पशुकामस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो
 जगत्सैवास्मै पशुनवं रुन्द्रे

पट्त्रिंशत्तमिति पट्-त्रिंशत्तम् । अन्विति । ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु-कामस्य ।
 पट्त्रिंशदक्षरोति पट्त्रिंशत्-अक्षरा । बृहती । वाहताः । पशवः । बृहत्या । एव । अस्मै ।
 पशुन् (३) । अवेति । रुन्द्रे । चतुश्चत्वारिंशत्तमिति चतुः-चत्वारिंशत्तम् । अन्विति ।
 ब्रूयात् । इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय-कामस्य । चतुश्चत्वारिंशदक्षरोति चतुश्चत्वारिंशत्-अक्षरा ।
 १० त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभा । एव । अस्मै । इन्द्रियम् । अवेति । रुन्द्रे ।
 अष्टाचत्वारिंशत्तमित्यष्टा-चत्वारिंशत्तम् । अन्विति । ब्रूयात् । पशुकामस्येति पशु-कामस्य ।
 अष्टाचत्वारिंशदक्षरोत्यष्टाचत्वारिंशत्-अक्षरा । जगती । जागताः । पशवः । जगत्या । एव ।
 अस्मै । पशुन् । अवेति । रुन्द्रे ।

बृहतीशब्दोऽप्युत्सादिः (पा ४.१.८६) । बृहत्याः पशव्यत्वात् वाहत्तत्त्व पशुनाम् ॥

१५ इन्द्रियं त्रिष्टुविति ॥ इन्द्रियत्रिष्टुभोः समानप्रभवत्वात् ॥
 जगत्या इति ॥ जगत्याः पशव्यत्वात् ॥

पट्त्रिंशत्तमिति ॥ पुनः फलान्तराय विधत्ते- 'पट्त्रिंशत्तमनु ब्रूयात् पशुकामस्य
 पट्त्रिंशदक्षरा बृहती वाहताः पशवो बृहत्सैवास्मै पशुनव रुन्द्रे' इति । पशुनां बृहतीषुन्दसोऽनुष्ठानेन
 लभ्यमान् वाहत्तत्त्वम् ॥

२० चतुश्चत्वारिंशत्तमिति ॥ फलान्तराय विधत्ते- 'चतुश्चत्वारिंशत्तमनु ब्रूयादिन्द्रियकामस्य
 चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुमिन्द्रियं त्रिष्टुप् त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्द्रे' इति ॥

अष्टाचत्वारिंशत्तमिति ॥ पुनः फलान्तराय विधत्ते- 'अष्टाचत्वारिंशत्तमनु ब्रूयात् पशु-
 कामस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्सैवास्मै पशुनव रुन्द्रे' इति ॥

नैमित्तिकीनां काम्यानां च सामिधेनीनां विधानम्]

सर्वाणि छन्दास्स्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दास्स्यवर्द्धानि यो
बहुयाज्यपरिमितमनु ब्रूयादपरिमितस्यावर्द्धयै ॥ (१०) ॥

[काम्येत् प्रतिष्ठित्यै पशून्सतत्रारिश्शच्च ।]

सर्वाणि । छन्दास्सि । अन्विति । ब्रूयात् । बहुयाजिन इति बहुयाजिनः । सर्वाणि । वै । एतस्य ।
छन्दास्सि । अवर्द्धानीत्यव - र्द्धानि । यः । बहुयाजीति बहु याजी । अपरिमितमित्यपरि - मितम् ।
अन्विति । ब्रूयात् । अपरिमितस्येत्यपरि - मितस्य । अवर्द्धया इत्यव - र्द्धयै ॥ १० ॥

[श्रामा १.३.५.१०]

बहुयाजिन इति ॥ सोमयाजी बहुयाजी, तस्य सर्वाणि गायत्र्यादीनि जगयन्तानि
छन्दांसि अवर्द्धानि ।

अपरिमितमिति । नवाद्यष्टाचारिशदन्तोक्तसख्यापरिच्छेदरहितम् अपरिच्छिन्नस्य
फलस्याप्यै भवति ॥

इति द्वितीये पञ्चमे दशमोऽनुवाकः ॥

सर्वाणीति ॥ सोमयाजिनं 'निमित्तीकृत्य विधत्ते - सर्वाणि छन्दास्स्यनु ब्रूयाद्बहुयाजिनः
सर्वाणि वा एतस्य छन्दास्स्यवर्द्धानि यो बहुयाजी' इति ॥ 'बहुमिर्दोषणोत्यादिभिरिदंभिर्गनीषोमीयादि-
पशुमिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सवनप्रये 'गादत्रीदिष्टजगनीस्याणि १५
'सर्वाणि छन्दास्सि' अवरुद्धानि भवन्ति । तस्मान् सोमयाजी यदा दशपूर्णामावतुनिष्ठति तदा तस्य
त्रीणि छन्दास्स्यनुब्रूयात् । 'समिष्यमानः प्रथमो नु धर्मः' (तैत्रा १.२.१) इत्येषा त्रिष्टुप् । 'त्वामग्ने
प्र दिव आहुतं घृतेन' (तैत्रा १.२.१) इत्येषा जगती । एतदुभयं समिद्धयत्वाः एवं पठनीयम् ॥

अपरिमितमिति ॥ 'तस्य सोमयाजिनः 'त्रीस्त्वृचान्' (सत् २.५.१०) इत्यनुवाकं
'अष्टाघटवारिश्शतमनुब्रूयात्' इत्यन्ते यः संख्याविशेषः तत्र स्येच्छेद्य नियामिका, न तु पाचनिकी २०
नियमोऽस्तीत्येतद्विधत्ते - 'अपरिमितमनु ब्रूयादपरिमितस्यावर्द्धयै' इति । 'अपरिमितस्य' अविश्वस्य
फलस्येत्यर्थः ॥

अथ भीमांसा ॥ कृतीयाध्यायस्य षष्ठ्यादे चिन्तितम्—

"सामिधेनीः सप्तदश प्रह्वी विहृतावुत् ।

सूर्यवत् प्रह्वी पाद्मदश्येनेवत्' विहृत्वते ॥

विहृती रासदश्यं स्यात् प्रह्वी प्रक्रियायत्नात् ।

पाद्मदश्यायस्वरुत्पादावाहस्याया निवृत्तितः" ॥ (जैम्या ३.६.३-४) ॥

३०. आ. ६.१-अधिरत्य । ३१. अ. उ. शो. ना. पा- 'दिभिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च, इ-दीर्घाया-
दिभिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च । ३२. आ. ५- 'गादत्रीदिष्टजगनी' । ३३. ६- 'सर्वाणि' न' (त) । ३४.
३- तस्यास्य । ३५. क. ग. - विहृत्वती ।

[नैमित्तिकीनां वाग्यानां च सामिधेनीनां विधानम्

अनारभ्य धृत्यते- "सप्तदश सामिधेनीरनु ब्रूयात्" (द्र. तैसं २.५.१०; ६.३ ७) इति। "प्र वो वाजा अभिद्यवः" (तैत्रा ३.५.२) इत्यागाः अभिनसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः। तासां साप्तदश्यै पूर्वन्वायेन प्रकृतिगतम्। यदि प्रकृतौ "पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह" (तैस २.५.८) इति विधिः स्यात् तर्हि "पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये" विकल्पेयताम् इति प्राप्ते ह्यमः-चिह्नतायेव साप्तदश्यं निविशते। प्रकृतौ पाञ्चदश्ये-
 ५ नावरुदानां सामिधेनीनां सख्याकाल्क्षाया अभावात्। न च "पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोः समानवलाभाद्व-
 रोधाभाव इति शङ्कनीयम्। पाञ्चदश्ये प्ररणानुग्रहस्याधिकत्वात्। तस्मात् "मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविहृती
 "साप्तदश्यमथतिष्ठते। न चात्र पूर्वन्वायोऽस्ति। साप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ॥
 तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

१० "साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतानुत्त।
 पूर्ववत्तत्र सत्रोचान्त्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥
 गोदोहनेन प्रणयेत् "कामीत्येवदुदाहरत्।

भाष्यकारसाप्तदश्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः" ॥ (जैम्या ३.६.५-६) ॥

१५ "सप्तदशानु ब्रूयाद् वैश्यस्य" (तैसं २.५.१०) इति विहितं "वैश्यनितिक्तं साप्तदश्यं पूर्वन्वायेन
 विकृतिगामीति चेत्। भैवम्। नैमित्तिकेनानेन "यचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यस्यति-
 रित्तविययतया" सकोचनीयत्वान्। नित्यं सामान्यरूपतया सात्रकाशत्रयेण च दुर्बलं, नैमित्तिकं तु विशेष-
 रूपस्त्वनिरवकाशावाभ्यां प्रयत्नम्। तस्मात् वैश्यनितिक्तं साप्तदश्यं प्रकृतव्यतिष्ठते। अत्र भाष्यकारोऽ-
 न्यदुदाहरणं - "चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य" (द्र. आपश्री १.१.६-२) इति। तत्र
 प्रकृतेश्रमसेनापरद्वन्वाद्गोदोहनेन चिह्नतायेव पूर्वः पक्षः। कामनानितिक्तेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य
 निष्कामविययतया सकोचनीयत्वान् प्रकृतायेव गोदोहनमिति "सिद्धान्तः ॥

२० दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

"सामिधेनीसाप्तदश्यं वैशुधादावपूर्वगोः।
 संहृतिर्वोपकारस्य कल्प्याऽऽशोऽस्त्वाज्यभागवत् ॥
 सामिधेन्यश्रोदवाताः साप्तदश्यं तु वैशुधे।
 पुनर्वाक्येन संहायमनारभ्योक्तचोदितम्" ॥ (जैम्या १०.८.१०-१८) ॥

२५ अनारभ्य केषिदान्वायते- "सप्तदश सामिधेनीरनु ब्रूयात्" (तैसं २.५.१०, ३.६.७) इति।
 तथा वैशुधेऽध्वरकरुपायां पशो "चानुमोस्तेषु मित्रविन्दायामाप्रणेषदावै च पुनः "साप्तदश्यं विहितम्।
 यद्यप्यनारभ्यापीतानां प्रतिगामीत्वं न्याय्यं तथापि "श्रुतेन पाञ्चदश्येणापरद्ववाद्द्विहृतिव्यतिष्ठति।
 तथा सति वैशुधादिविहृतिप्यनारभ्यवाद्प्राहा सप्तदश सामिधेन्यः प्रावरजिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना
 गृहमेधीयाज्यभागयन् कल्पजोपकारकवेनेतिक्रतेप्यताकाहृक्षा पुरयन्त्यश्रोदं लोपयन्त्यो वैशुधादेरुत्प्रेकर्मतां
 ३० गमयति। साप्तदश्यं त्यनारभ्यवाद्प्राहासमनुष्य इति प्राप्ते ह्यमः-वैशुधादियु सामिधेन्यं वाज्यभागवत्

३६ अ.१.३.जो.ना.पा.हा- 'तर्हि' नाति। ३७ आ-पाञ्चदश्यं साप्तदश्यं च। ३८.
 क ३७-विकल्पेयताम्। ३९. क ३७.१.१-°दशवाक्ययोः। ४०. अ ३.३.जो.ना.पा.हा- अर्धः।
 ४१. ३-यादस्यमेव शिष्टे। ४२. ४-°हरत्। ४३. आ.क-°निमित्तं। ४४-४४. ३-प्रकृतिगतस्य पाञ्चदशस्य
 परस्य वा अतिरिक्तानियमाया, अ ३.३.जो.ना.पा-°दश्यस्य वैश्यस्यतिरिक्ततया। ४५ ३-रादानाः।
 ३५ ४६. आ.क-°चानुमोस्तेषु' नाति। ४७. अ.१.३.जो.ना.पा.हा-°साप्तदश्यं' नाति। ४८. अ.१.
 ३.जो.पा.१-°भूतेन' नाति।

सैमिचिकीना काम्याना च सामिधेनीना विधानम्]

विधीयन्ते, किं तु चोदकप्रास्ता अनृष सासदस्य विधीयते । ११ तत्र सासदस्य वैश्वधादिप्रकरणेष्वाम्नातै
विधिभि वासुचिदेव विकृतितु प्राप्तम्, अनारभ्यवादेन १ तु सर्वासु विकृतितु । तत्रातारभ्यवादी
विकल्पते । प्रथम विधेपत्य सासदस्यस्य सामिधेनीसन्धमवशेष्य तत्सन्ध्या-वधानुपपत्त्या ११ क्रतुमयेवा
परिकल्प्य प्रहृषी ११ पाञ्चदशपराहृतत्वेन विकृतितु सर्वासु ११ निवेश द्विष्यत इति विलम्ब । प्राकरणिकै
विधिभि सामिधेनीसन्ध एव बोधनीय । क्रतौ तद्विधौ च ११ प्रवेशो न ११ कल्पनीय । ११ प्रत्यक्षप्रकरणपठनैव ५
तरिस्वे । तत्र सासदस्यस्य ११ वैश्वधादिविकृतितुविशेषसन्धे सहसा प्रतिपत्ते सति ११ तद्विरोधात् सर्वविकृति
सन्धयो ११ न कल्पयितुं शक्य । अनारभ्यवाद्स्तु वैश्वधादितु प्राप्तस्य नित्यानुवादीऽस्तु । यद्वा- प्रकरण
विधिवैश्वधादितु सासदस्यस्य प्रापक । अनारभ्यवाद्स्तु चोदकप्रास्तस्य पाञ्चदशस्य बाधक । सर्वथापि
चतुर्धंकरणवदुपसहारो न त्वाभ्यभावादपूर्वं वर्ने ॥

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

१०

“सामिधेनीविकृतौ निभागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगम पूर्ववन्मैत्रमभ्यासप्रकृतिरवत ॥

तत्रान्याद्यन्तयोर्थावत् ११ पूर्वम्यासो यथोक्ति वा ।

११ अभ्यस्याऽगमत् पूर्ति पूरणाद्यवतोऽग्रिम ॥

त्रित्य न पूरणाद्योक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणम् ।

१५

विशक्षितमवाचित्वा भवेत् पूरणमागमात् ॥ (वैश्व १०५ १० १२) ॥

दशपूर्वमासयो पञ्चदश सामिधेनीविधाय काम्या तद्वृद्धिविधीयते— “एकविरशक्तिमु मूषा
प्रविष्टाकासस्य” (तैस २५ १०) इत्यादिना । यथा यद्विष्पवमाने अगममरुथा ११ अत्रापिति प्राप्ते
श्रुम् । एकादशाभि पठिताभि ११ त्रिभि ११ पञ्चदशसत्त्वाया अपूर्तागृगन्तरागमनेन तत्पूरण ११ न कृत, १
किं तु तत्पूरणायाभ्यासो विहित — “त्रि प्रथमामभ्याह त्रिरुत्तमाम्” (तैस २५७) इति । अत २०
काम्यानामभ्यस्यासेन पूरण युज्यते । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृतोऽभ्यासे सत्येव विंशतिसत्त्वा पूर्यते तावत्कृत्य
प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुत ? विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणाद्येवदशेनात् । नैवम् । न हि त्रित्व पूरणार्थं
विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेनापि ११ पञ्चदशसत्त्वाया पूरणम् । अतो विवक्षित
त्रित्वम् । तथा सति ११ तदवाधाय ११ प्रथमोत्तमे ११ त्रिरेवाभ्यस्य षण्णानृचाभागमेनैकविंशतिसत्त्वा पूरणीया ॥ २५
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवपीथे यदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैतिलीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाक ॥

४९ ड-अप । ५० अ इ उ जो ना पा हा - 'तु' नास्ति । ५१ ड-क्रमशेय हा-
क्रतुसवध । ५२ अ इ उ पा हा- पाञ्चदशस्य पठ । ५३ आ हा- मवेद्य । ५४ हा- 'क्षेप' ।
नास्ति । ५५ आ क ड - बोधनाय । ५६ आ हा - 'प्रकरणेनैव' । ५७ अ इ उ जो पा हा-
'विहितसन्धे' । ५८-५८ आ क ड- तद्विरोधी विकृति । ५९ ट हो इ-पूर्वम्यासो, ११ पूर्वम्यासो । ६०
६० अ इ उ जो पा हा- अभ्यस्यागमत् । ६१ हा- 'अत्र' नास्ति । ६२ आ क- 'क्रम' ।
नास्ति । ६३ ड- 'सद्यः' । ६४-६४ ड- विकृतौ, ११-न विकृतम् । ६५ आ- 'अपि'
नास्ति । ६६ आ क- 'भक्त्या' । ६७ अ इ उ जो पा हा- तदभ्यासाय, ११ तदवधाय (?) ६८
ड- तत्रमोत्तमे । ६९ आ क- त्रिरभ्यस्य ।

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत्

निवीतमिति नि-वीतम् । मनुष्याणाम् । प्राचीनावीतमिति प्राचीन आवीतम् । पितृणाम् । उपवीतमित्युपं वीतम् । देवानाम् । उपेति । व्ययते । देवलक्ष्ममिति देव-लक्ष्मम् । एव । तत् ।

- निवीतमित्यादि ॥ स्वाध्यायविधौ (तेआ २ १) उपनीतादीना लक्षण मत्रिष्यति । अत्र तु तत्
- ५ एव प्राप्तवादर्थवाद । उक्त च—“ निवीतमिति मनुष्यधर्म शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ” (मीसू ३ ४ १) इत्यत्र । उभावपि बाहू न्यग्भूतौ धीयेते तत् १ निवीतं २ मनुष्याणा सर्वकार्येषु प्रशस्तम् । प्राचीनो दक्षिणो बाहुरानीयते अधस्तात् क्रियते यत्र तत् ३ प्राचीनावीतं पितृकर्मणि प्रशस्तम् । यज्ञसाधन भूतो दक्षिणो बाहु उपनीत * समन्ताच्छाद्यते यत्र तच्च ज्ञोपनीतम् । यथोक्त— “ दक्षिण बाहु मुद्धरतेऽधधत्ते सत्यमिति ” (तैआ २ १) इति । तत्र ‘सत्यभामा भामा’ इतिवत् पदैकदेशो
- १० लुप्यते । गतार्थत्वादप्रयोगो लोप । एतद्देवकर्मणि प्रशस्तम् * । तस्माद्धोता सामिधेनीरनुब्रुवन् १ उपव्ययते उपनीत करोति । देवानाम् एव तेन लक्षणं कृतं भवति । “अनसताज्ञ पुसकात्” (पा ५ ४ १०३) इत्युच्य समासात् ।

१ नैमित्तिक्य सामिधेन्य कान्याश्च ददामे क्षुता ॥

अथैकादेशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽन्वयौ १ आचारविधिश्रामिधास्ये ॥

- १५ निवीतमिति ॥ तत्राऽऽदौ तावदागकर्मणामुपवीतं विभातुं प्रस्तौति— ‘निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानाम्’ इति ॥ यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ समतौ ब्रह्मस्येण वक्ष्येण वा धीयेते सपृताच्छाद्यितौ क्रियेते तत् १ निवीतम् । तच्च २ मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् । तस्मात् कर्त्तव्यं निवीतपुक्ते ३ शिष्टैरनुष्यीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुरानीयतेऽधस्तात् क्रियते यत्र तत् ४ प्राचीनावीतम् । तच्च ५ पितृणां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टा प्राचीनावीतपुक्ता ६ पिण्डदानं कुर्वन्ति । उपवीतस्य
- १० लक्षणं स्वाध्यायनाक्षणे समान्नातम्— “दक्षिण बाहुमुद्धरतेऽधधत्ते सत्यमिति यज्ञोपवीतम्” (तैआ २ १) इति । तच्च ७ देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टा स्वाध्यायादिकं तथैवाऽऽचरन्ति ॥ उपेति । हृदानो विद्यते १ उप व्ययते देवलक्ष्ममेव तत् वृत्ते’ इति ॥ २ तत् तेनोपवीतेन ३ देवलक्ष्मम् ४ एव देवचिह्नमेव कृतं भवति ॥

- १ तै३ हो-भूयेते । २ तत्र मे मेव ल-स्व मनुष्यकार्येषु । ३ मेव-प्रसक्तम् । ४ तै३-१५ १ राधीयो । ५-० [ल-समन्ताच्छाद्यते .. प्रशस्तम्’ इत्यप भागो नास्ति ।] । ५ हो-इत्यर्थं त्वादप्रत्ययागो (१) । ६-६. ल हो-‘उपव्ययते उपनीत’ नास्ति ।

- १ २- नैमित्तिका । ३. आ हा- ० विशेषश्रामिधीयते, क-आपारादिविशेषश्रामिधीयो हो-आपारादि विधिश्रामिधास्यते । ३ हा-धीते । ४ आ क-पुरुरे ० । ५. गे-पिण्डदानादिकं । ६ अ आ इ क जो पा हा-कुर्वन्तीति ।

सामिधेनीषु होतुनियमविशेष]

कुर्वते तिष्ठन्न्याह तिष्ठन् द्याश्रुततरं वदति तिष्ठन्न्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या
आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत् क्रौञ्चमन्वाहाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं
तद्यदन्तरा तन् सदेवमन्तराऽनूच्य सदेवत्वाय

कुर्वते । तिष्ठन् । अन्विति । आह । तिष्ठन् । हि । आश्रुततरमित्याश्रुत-तरम् । वदति । तिष्ठन् ।
अन्विति । आह । सुवर्गस्येति सुव-गस्य । लोकस्य । अभिजित्या इत्यभि जित्यै । आसीन । ५
युवति । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति । यत् । क्रौञ्चम् । अन्वाहेत्यनु आह ।
आसुरम् । तत् । यत् । मन्द्रम् । मानुषम् । तत् । यत् । अन्तरा । तत् । सदेवमिति स देवम् ।
अन्तरा । अनूच्यमित्यनु उच्यम् । सदेव नायेति सदेव त्वाय ।

तिष्ठन्नित्यादि ॥ लोके हि योऽतिशयेन आश्रुत भवति प्रतिश्रुतमिच्छति स तिष्ठन्
वदन् दृश्यते । तस्मात् तिष्ठन् अनुब्रूयात् । किं च- सुवर्गस्य लोकस्य अभिजायाय भवति, १०
प्रयासत्वा, आभिमुख्याद्वा । आसित्वा यागे अस्मिन् लोके प्रतिष्ठित्यै भवति, एतल्लोक
प्रयासरथा अनिच्छत्वाच्च ॥

क्रौञ्चम् ॥ क्रौञ्चम् इव खर शुष्क, मन्द्र गभीर, तद्द्वयो अन्तरा मध्यमस्वरोऽभि
धीयते । सदेव देवसहित तस्मान्मन्द्रक्रौञ्चयो अन्तरा मध्ये अनूच्य मध्यस्थेन स्वरेणानुब्रूयात् ।
छादस क्वच ॥

१५

तिष्ठन्निति ॥ यागकर्तृणामुपरीत विधाय होतु सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते-
' तिष्ठन्न्याह तिष्ठन् द्याश्रुततरं वदति ' इति ॥ आसीनो मानुष्यात् किं तु तिष्ठन् एव ब्रूयात् ।
तस्मात् तिष्ठन् मनुष्य आ समन्तादतिशयेन श्रुत यथा भवति तथा यदि तु प्रभवति । तस्मात् तिष्ठन्ननुब्रूयात् ॥
तिष्ठन्निति ॥ तदेवानुद्य प्रशंसति- ' तिष्ठन्न्याह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ' इति ॥ आसना
दुत्पित्तस्य प्रयासन्न स्वर्गं । तस्मात् तस्य अभिजित्यै सपद्यत ॥ २०

आसीन इति ॥ याज्याकाल उपवशन विधत्ते- ' आसीनो यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति '
इति ॥ यद्वति याज्या पदेदित्यर्थ । आसीनस्य चल्नाभवाद्वा प्रतिष्ठा ॥

यद्विति ॥ अतुच्यचरनिम् अनिनीचत्यति चापचरन् मध्यमस्थान विधत्ते- ' यत् क्रौञ्चमन्वा
हाऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तन् सदेवमन्तराऽनूच्य सदेवत्वाय ' इति ॥ यथा क्रौञ्चस्य
' पक्षी परस्य ' उच्चध्वनि करोति ' तसदृशे सति आसुर भवेत् । मनुष्यास्तुपविश्य मन्द्रस्वरेण १५
समायन्ते अत सोऽपि धर्म । मध्यमस्वनस्य देवप्रियत्वात् ' तथैवानुवचन कार्यम् ॥

७ ल हो- अश्रुतम्, मै- आशीतु । ८-८ नि अधीनत्वायोगे, मै- आशीनेन यागे । ९ ९
हो-क्रीड कुञ्जमिव ।

७ २- पुरस्य । ८ २- आसीनात् । ९-९ आ- पक्षिविशेष । १० ना- उच्चैर्ध्वनि ।
११ क द २- तत्तादस्ये । १० आ क द २ हो- मध्यमस्थेन, जो- मध्यस्वरे, अ इ उ पा- मध्यस्थेन । ३०
३३ क- सदेवा ।

[सामिधेनीषु होतुर्नियतविशेष

विद्वांसो वै (१) पुरा होतारोऽभूवन् तस्माद्विधृता अध्वानोऽभूवन्न पन्थानः
समरक्षन्तन्तर्वेद्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वनां विधृत्यै
प्रथामसंश्रोहायार्थो भूतं चैव

विद्वांसं । वै (१) । पुरा । होतार । अभूवन् । तस्मात् । विधृता इति वि धृता ।

५ अध्वान । अभूवन् । न । पन्थान । समिति । अरक्षन् । अन्तर्वेद्येत्यन्त - वेदि । अ य ।
 पाद । भवति । बहिर्वेदीति बहि - वेदि । अन्य । अर्थ । अन्विति । आह । अध्वनाम् ।
 विधृत्या इति वि - धृत्य । प्रथाम् । असंश्रोहायेत्यसं श्रोहाय । अथो इति । भूतम् । च । एव ।

विद्वास इत्यादि ॥ पूर्वं विद्वास अन्तरज्ञा 'होतार' अभूवन् । 'समरक्षन्' अन्योय
 समारूढा 'न' अभूवन् । "शल इगुपधादनिट क्स" (पा ३ १ ४५) । तत्कथमिदानी
 १० तैर्होत्रादिभि कर्तव्यमित्याह - अन्तर्वेदीत्यादि । 'अन्तर्वेदि' 'दक्षिण' 'पाद' अवस्थाप्य,
 इतर 'बहिर्वेदि' नातिकूरे 'अवस्थाप्य । 'अथ' अनन्तरमेवमवस्थापितपादद्वयोऽनुब्रूयात्,
 'अध्वनाम्' असंश्रीर्णत्वाय 'असंश्रोहाय' च भवति । अन्य पन्था अन्यस्मिन् समारूढो न
 भवति । मार्गमोहश्च न भवतीत्यर्थं ॥

अथो इत्यादि ॥ अन्तर्वेदि 'भूतम्' इष्टसाधनत्वेन परिनिष्कृत्वात्, बहिर्वेदि 'भविष्यत्'
 १५ "अतयाभावात् । अन्तर्वेदि 'परिमितम्' इतरत् 'अपरिमितम् । अन्तर्वेदि ग्राम्या पशवो यज्ञ

विद्वांस इति ॥ अपर कश्चिद्विशेष विधेत् - 'विद्वांसो वै पुरा होतारोऽभूवन् तस्माद्विधृता
अध्वानोऽभूवन्न पन्थान समरक्षन्तन्तर्वेद्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्योऽथान्वाहाध्वना चिष्ट्यै पथाम
संश्रोहाय' इति ॥ मूढ कश्चिद्योता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानुब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनात् मार्ग
संश्रीर्णो भवति । अपरस्तु मूढ पादद्वय वेदिमध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । 'स तु मार्गं न' जानाति । तद्विद
 २० शोपद्वय 'विद्वांस' केचित् दुःखला 'पुरा यज्ञेषु' होतार 'अभूवन् । ते च दक्षिण पाद बहिर्नं प्रक्षिपति । तेन
 तेषाम् 'अध्वान' निस्तीर्णत्वेन एता भवन्ति । वात्पादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति, किं तु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन
 यदि स्थापनेन 'पन्थान' तान् विदुषु पुर्यान् 'न एव' 'समरक्षन्' संश्रोहं न दृशयन्त । अन्यो मार्गोऽन्वय
 च गच्छन्तीत्यकारशो मार्गभ्रशो मार्गहृत संश्रोह । सोऽप्येवा नाऽसीत् । तस्मात् पुरातनविद्वास इत्यायमपि
 दक्षिण पाद वेदेरन्त प्रक्षिपेत् । धामपाद यदि प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं च सति 'अध्वना' निस्तीर्णत्वेन
 २५ धारणं भवति । पथिविषये समोहश्च न भवति ॥

अथो इति ॥ परस्परविरुद्धा पादविन्याय बहुधा प्रशस्यते - 'अथो मृतं चैव भविष्यत्स्थाप
 रन्ध्रेऽथो परिमितं ध्यापरिमितं चाय रन्ध्रेऽथो प्राग्मांश्वेव पशुकारण्याः रक्षाय रन्ध्रे' अथो देवलोकं

१० पर - अध्वान । ११-११ वि - अभूवन्, तं ११ - नागवन् । १२ तं ११ मि मे ११ हो -
 दक्षिण । १३ तं ११ वि हो - 'बहिर्वेदि' इत्यस्यान्तरम् 'इति' । १४ तं ११ हो - स्थाप्य ।

३० १५. हो - तथापयात् ।

१४-१४ २-१ ११ धर्मार्थं च ।

सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषः]

भविष्यच्चाव रूद्धेऽथो परिमितं चैवापरिमितं चाव रूद्धेऽथो ग्राम्याश्चैव
पुश्रनारण्याश्चाव रूद्धेऽथो (२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति देवा वै
सामिधेनीरनुच्यं यज्ञं नान्वपश्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाधारयत् ततो वै देवा
यज्ञमन्वपश्यन् यत् तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुख्यात्या

भविष्यत् । च । अवेति । रूद्धे । अथो इति । परिमितमिति परि-मितम् । च । एव । ५
अपरिमितमित्यपरि-मितम् । च । अवेति । रूद्धे । अथो इति । ग्राम्यान् । च । एव । पुश्रन् ।
आरण्यान् । च । अवेति । रूद्धे । अथो इति (२) । देवलोकमिति देव-लोकम् । च । एव ।
मनुष्यलोकमिति मनुष्य-लोकम् । च । अभीति । जयति । देवाः । वै । सामिधेनीरिति
साम्-धेनीः । अनुच्येत्यनु-उच्यं । यज्ञम् । न । अन्विति । अपश्यन् । स । प्रजापतिरिति
प्रजा-पतिः । तूष्णीम् । आधारमित्या-धारम् । एति । अवारयत् । ततः । वै । देवाः । यज्ञम् । १०
अन्विति । अपश्यन् । यत् । तूष्णीम् । आधारमित्या-धारम् । आधारयतीत्या-धारयति ।
यज्ञस्यै । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै ।

साधनत्वात् । बहिरारण्याः विपर्ययात्वात् । अत्र 'गोघाजाविपुरुषार्दभोष्ठा मम्याः पशवः । *द्विखुर-
थापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेया आरण्याः । अन्तर्वेदि देवलोकं, बहिर्वेदि अन्यः ॥

देवा वै सामिधेनीन्व्येत्यादि । समात् होत्रम् ॥ अतःपरं दार्शपौर्गमासिकमाध्यर्ववम्* । १५
प्राजापत्यमेव काण्डम् । 'सामिधेन्यनुवचनानन्तरं यज्ञप्रयोगं देवाः न अनु अपश्यन्
अनन्तरं कर्तव्यं नाजानन् । स 'इत्यादि । 'प्रजापतिः उत्तरं परिधिसपिम् अन्वग्रहस्य दक्षिणा-
प्राप्तम् 'आधारं 'तूष्णीम् 'आधारयत् आज्यमक्षारयत् । 'यज्ञस्य अनुक्रमेण ख्यात्यै भवति ॥

चैव मनुष्यलोकं चाभि जयति' इति ॥ चतुर्व्येतेषु पर्यायेषु प्रथमेनान्त-पादप्रवासा द्वितीयेन बहिष्पाद-
मर्यामिति द्रष्टव्यम् ॥ तदेव सामिधेनीषु विशेषनियमा होत्राः समापिताः ॥ १०

देवा इति ॥ अथ 'आध्यर्वकं सौवमाघर्तं' विधत्ते- 'देवा वै सामिधेनीरनुच्यं यज्ञं
नान्वपश्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमा धारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् तूष्णीमाधारमाधारयति
यज्ञस्यानुख्यात्यै' इति ॥ यज्ञं 'देवाः 'सामिधेनीः 'मनुष्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु न्यायतममस्ताः
सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि 'न एव स्मृतवन्तः । ततः 'सः 'प्रजापतिः मन्त्रं
पचम्यनुच्यते 'तूष्णीम् एव ब्रह्मम् 'आधारम् अनुष्ठितवान् । तावता कालेन 'देवाः सामिधेनीषु १५

१६. तं३. लं. हो - गोघाजावि० । * - * [लं - ' इक्षिमर्कटनादेया ... माध्यर्ववम्' इत्यथे मायो
नास्ति ।] १७-१७. लं. हो - सामिधेन्यनुच्यं ब्रह्मपानन्वपम् । १८. तं३ - 'इत्यादि' नास्ति ।

१५-१५. आ-आध्यर्वमन्त्रोवाघर्तं; कं-आध्यर्वमन्त्राघर्तं । १६. आ. कं - 'सः' नास्ति ।

तै. सं... ५६

[सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेष

अथो सामिधेनीरेवाभ्यनयत्यर्हक्षो भवति य एवं वेदार्थो तर्पयत्येवैनास्तुर्प्यति प्रजया
पशुभिः (३) र्थ एव वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्वाभ्यां द्वे प्रीणीयाद्-

अथो इति । सामिधेनारितिं साम् इधेना । एन । अभीतिं । अनक्ति । अलूक्ष । भ्रति ।
य । एवम् । वेद । अथो इति । तर्पयति । एन । एना । तृप्यति । प्रजयेति प्र जया ।
५ पशुभिरिति पशु भि (३) । य । एनम् । वेद । यत् । एकया । आधारेयेदित्या - धारयेत् ।
एकाम् । प्राणयात् । यत् । द्वाभ्याम् । द्वे इति । प्राणीयात् ।

अथो इयादि ॥ सामिधेनीभिर्हुताना समिधामियमभ्यक्ति क्रियते "अङ्गनस्थानीयत्वात् ।
ययोक्तम्- " अभ्यङ्गन वान स्त्रिया अत्रम् " (तस २५१) इति । एव विद्वान् अलूक्ष
भ्रति । लूक्षो दुर्गत । लुब्ध इत्येके । अभ्यङ्गनादिसमृद्धो भ्रति । तर्पयत्येवेति । अग्नौ प्रक्षेप
१० निस्मृत्य यथा तृता एन भवति तथा करोत्यनेन ॥

यदेकयेयादि ॥ यदि एकया वाचा मन्त्रामिकया आधारयेत् एकाम् एव
सामिधेनीं प्रीणीयात् । द्वाभ्याम् द्वे । यदिति । तिसृभि तत् अतिरेचयेत् । आधारमात्र

विक्षिप्त चित्त समाधायैः श्रेण मनसा यत्नगत कर्तव्यविशेषमनुरसृतवत् । अतोऽनापि तृष्णीम्
धनुष्टित प्रथमाधारोऽनन्तरभाविनो यत्नवत्तव्यत्वानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिवकाण्डे- " यदे
१५ नोपयत्य सुवेण प्राजापत्यमाधारमाधारयति " (तैत्ति ३ ३ ७) इति अथमाधारो विहित , तथाऽपि तृष्णीं
भावादयो गुणविशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरविति ॥

अथो इति ॥ तनेवाऽऽधार प्रदासति- ' अथो सामिधेनीरेवाभ्यनयति ' इति ॥ न केवलमन त
भावि यत्नार्थं प्रतिभानमाधारस्य प्रयोजन, किं तु यद्वा प्रक्षिप्ताना सामिधेनीकाष्ठानामभ्यङ्गनमप्येक
प्रयोजनम् ॥

२० अन्तर्क्ष इति ॥ एतद्वेदन प्रदासति- ' अलूक्षो भवति य एव चेत् ' इति ॥ उक्तमभ्यङ्गनमिह
म्वयम् अलूक्ष पारप्यरहित सौहोषेत् भवति ॥

अथो इति ॥ आधारमेव पुन प्रदासति ' अथो तर्पयत्येवैना ' इति ॥ किं चानेनाऽऽधारेण
एना सामिधेन्यसिमिनादेवता तर्पयति ॥

तृप्यतीति ॥ एतदीयवृत्तिवेदन प्रदासति- ' तृप्यति प्रजया पशुभिर्य एव वेद ' इति ॥

२५ यदिति ॥ यदुक्त सूत्रनरणे- " सवण ध्रुवाया दाम्यमादाय वेदेनोपयम्याऽऽसीन उजा
परिधिभिर्गवकृत्य प्रजापतिं गन्ता ध्रुवायन् त्रिगामाऽऽसृजु सतत ज्योतिष्मरयाधारमाधारयत्
सवर्णाऽऽसृजुः सवर्णाऽऽसृजुः " (आपश्च २ १२ ७) इति वेदोक्तमभ्यङ्गनमाधारमाधारयत्

१० तैत्ति २५१-अन्त्या० । २०-२० ७ हो- मन्त्रापरिमक्का । २१ ए हो-दृणीयात् (१) ।

१७ ए-मिदि । १८ आ-यमत् । १९ अइउ जो ता पा हा-पीर्गाणि ।

सामिधेनीयु होतुनियमविशेषः]

यत् तिसृभिरिति तद्वैचयेन्मनसाऽऽधारयति मनसा ह्यनात्समाप्येतै तिर्यञ्चमा धारयत्य-
छम्बट्कारं वाक् च मनश्चाऽऽर्तायेतामहं देवेभ्यो हृद्यं वहामिति वाग्व्रवीदहं देवेभ्य

यत् । तिसृभिरिति तिसृ-भिः । अतीति । तत् । रेचयेत् । मनसा । एति । धारयति । मनसा ।

हि । अनात्सम् । आप्येतै । तिर्यञ्चम् । एति । धारयति । अछम्बट्कारमित्यछम्बट्-कारम् ।

वाक् । च । मनः । च । आर्तायेताम् । अहम् । देवेभ्यः । हृद्यम् । वहामि । इति । वाक् ।

अव्रवीत् । अहम् । देवेभ्यः । इति ।

तिसृभिः क्रियते इत्यतिरेकोऽयम् । तस्मात् ग-यभावात् 'मनसा दर्णाम्' आधारयति । एव
'हि' अनात्सम् आतुमयोग्यं ह्यतं भवति ॥

तिर्यञ्चमिति ॥ 'सर्वाप्तिकोणदण्डवत् धारकत्वात् तिरश्चैन आधारोऽप्रेरनार्तत्वाय भवति ॥

वाक् चेत्यादि ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः घृणाया वर्तते । तस्माद्बुद्ध्, "ऋतेरीयद्" (पा ३-१०

१-२९), "आडजादीनाम्" (पा ६-४-७२) । 'वाक्' च 'मनः' च देवेषु 'आर्तायेताम्
आदरातिशयमकुरुताम् । 'अहम् एव' देवेभ्यः । 'हृद्यं वहामि' इति 'वाक्' अव्रवीत् । 'मनः' च

परिषत्संघिमण्यवहृत्य वायवीये संधौ सवयुक्तहस्तमन्तः प्रसायं ज्योतिष्मति वही घृतं धारयन्त्यद्घृतं
सर्वसामिधेनीवाद्यष्टद्वयं कुयोदित्ययेः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यत् ध्यानं तदेतद्विधत्ते- 'यदेक्याऽऽधारयेद्वैकं
प्रीणीवाद्यद्वाभ्यां द्वे प्रीणीयावत् तिसृभिरिति तद्वैचयेन्मनसाऽऽधारयति मनसा ह्यनात्समाप्येतै' इति ॥ यदे- १५
कामृचं पठित्वा 'आधारयेत्' तदानीमेकैव सामिधेनीं तुसा भवेत् । 'द्वाभ्याम् ऋभ्यां द्वे एष तसे भवेताम् ।
त्रिपठतिभिर्निरभराधारं यदि कुर्यात् तेनायमाधारः सर्वोणि कर्माण्यतिरिक्तवान् भवति । एवस्य हि कर्मण
एकैव ऋक् प्राप्ता । तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय 'मनसा एवाऽऽधारयेत्
मनसोऽप्रतिहतगतिर्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत् सर्वं 'मनसा प्राप्तुं शक्यते ॥

तिर्यञ्चमिति ॥ 'दक्षिणाप्राञ्चम्' इत्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशामारभ्याऽऽधोर्ध्यां समापनमुक्तम् । २०
स एव सूत्रकार आधारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दक्षितवात् । "अत्र प्राञ्चौ होतव्यां तिर्यञ्चौ वा"
(आपथी २-१२-८) इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते- 'तिर्यञ्चमा धारयत्यछम्बट्कारम्' इति । दक्षिणां
दिशामारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्पक्षम् । 'प्रतीचीमारभ्य प्राच्यां' समापने सत्येनस्या एव तमिध
उपरि घृतं पठेत् । तथा सति समिदन्तराणाम् 'अपश्चात् छम्बट्कारो वैधर्म्यं भवेत् । तस्मात् 'अछम्बट्-
कारं यथा भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्पक्षे सति सर्वसमिरसंरपश्चाद्वैधर्म्यं न भवति ॥ २५

वागिति ॥ 'मनसाऽऽधारयति' इति बद्धिहितं तदेव पुनः प्रज्ञासति- 'वाक् च मनश्चाऽऽर्ता-
येतामहं देवेभ्यो हृद्यं वहामिति वाग्व्रवीदहं देवेभ्य इति मनसो प्रजापतिं प्रश्नमेतार सोमवीत्
प्रज्ञासतिर्द्वैतारिच त्वं मनसोऽस्ति यदि मनसा ध्यायति तद्वाचा चरतीति तस्मात्तु त्वं न वाचा बुद्धवन्नि-
समवीत् तस्मात् मनसा प्रजापतये बुद्धति मन इष हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्ये' इति ॥ 'वार्तिरादरातिशयः
सामिधेताम् । सैवाऽऽस्तिः रपष्टीनियते- 'अहं देवेभ्यो हृद्यं वहामि' इति धाययेत् । ततो वाक् च ३०

२२. भै.मै.४-सर्वगतिको दण्डवत् ।

२०-२०. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-प्रतीच्यामारभ्य, क.हो.१-प्रतीच्यामारभ्य प्राच्या । २१. ५-
अपश्चात् आधारे । २२. आ.क-आतिरिक्तव्यः ।

[सामिधेनीषु होतुर्निवमविशेष

इति मनस्तां प्रजापतिं प्रभ्रमैतां सांऽब्रवीत् (४) प्रजापतिर्दूतीरिव एवं मनसोऽसि
यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत् सलु तुभ्यं न वाचा जुह्वन्नित्यब्रवीत्
तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतिराप्त्यै

मनं । तौ । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । प्रभ्रम् । ऐताम् । स । अब्रवीत् (४) । प्रजापतिरिति
१ प्रजा पति । दूती । एव । त्वम् । मनस । असि । यत् । हि । मनसा । ध्यायति । तत् । वाचा ।
वदति । इति । तत् । खलु । तुभ्यम् । न । वाचा । जुह्वन् । इति । अब्रवीत् । तस्मात् । मनसा ।
प्रजापतये इति प्रजा-पतये । जुह्वति । मन । इव । हि । प्रजापतिरिति प्रजा पति ।
प्रजापतिरिति प्रजा पते । आप्त्यै ।

१० अहम् एव वहानि इति अब्रवीत् । अयं तौ तथा श्रद्धातिशयेन विप्रतिपद्यमानौ वाङ्मन
साह्यौ पदार्थौ पुत्रौ वा प्रजापते । लिङ्गव्यत्ययेन वा “ नपुसकमनपुसकेन ” (पा १ २ ६९)
इति वाच्यते । प्रजापतिं प्रभ्रम् ऐताम् प्रष्टव्यत्वेनागच्छताम् ॥

सोऽब्रवीदित्यादि ॥ “ सुपा सुलुक् ” (पा ७ १ ३९) इति हलुड्यादिषोपापवाद
स्वादेश । वाचम् अब्रवीत् प्रजापति — ‘ मनसा ध्यातस्य ’ बहिः ‘ ख्यापयित्रीति ’ दूतस्यानीया
एव त्वम् असि । तस्मान्मन एव हविर्बोहुमर्हतीति । अयं वाक् प्रजापतिम् ‘ अब्रवीत् तर्हि
१५ केचिदपि तुभ्यं न वाचा मन्त्रेण जुह्वन् जुह्वतु । तस्मात् वाचं शपात् प्रजापतये
मनसा एव जुह्वति इति । ‘ लोटि तस्यार्धधातुकत्वेन द्वित्वाभावाद्गुण , अन्त्यादेशश्च, द्विविकरणत्वेन
शब्दपि मध्येऽनतिष्ठते । मन इव हीति । ‘ व्यापकत्वेन ’ प्रजापतिस्तुल्यत्वेन मनसा होम
प्रजापते आप्त्यै भवति ॥

मनश्चेत्येवौ हविर्वहननिर्णाय प्रभ्रं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुवाम् । ‘ स ’ प्रजापति वाचम् अब्रवीत्- हे
१० वाक्, ‘ त्व ’ मनस ‘ दूती ’ एव ‘ असि ’ दासीभूतियासि न तु स्वतन्त्रा । तत्त्वमित्युच्यते- दस्याहोके
पुरणं ‘ यत् ’ पूर्व ‘ मनसा ’ ध्यायति ‘ तत् ’ पश्चात् ‘ वाचा ’ वदति तस्मात् वाचो दूतीत्वमेवेति । अनन्तरं
मुदा वाक् ‘ अयं वीत्- हे प्रजापते, यद्यद् दूती तर्हि ‘ तुभ्यं कोऽपि ’ वाचा मा जुहोतिवति । ‘ तस्मात्
आपार ’ प्रजापतये ‘ मनसा ’ जुह्वति । यथा ‘ मन ’ सवत्त्वेन वाचं साधयति तथा ‘ प्रजापति ’ सपि । सत
सात्स्यन्मनसा होम प्रजापते ‘ आप्त्यै ’ भवति ॥

१५ २३-२३ मै- मनस्याध्यातस्य, तर्हि- तस्याध्यातस्य । २४ त्रि हो- ख्यापयतीति । २५
त्रि हो- तस्यानीया । २६ ल हो- ‘ अब्रवीत् ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ इति ’ । २७ हो- लोटि । २८
हो- ध्यायित्वेन । २९ ल- ‘ प्रजापतिस्तुल्यत्वेन ’ नास्ति ।

सामिधेनीषु हेतुर्नियमविशेष]

परिधीन्त्सं माष्टिं पुनात्येवैनान् निर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति
त्रिर्दक्षिणार्धं त्रयं (५) इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै
देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति त्रिरुष वाजयति त्रयो वै देवल्लोका देवल्लोकानेवाभि
जयति द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो

परिधीनिति परि-धीन् । समिति । माष्टिं । पुनाति । एन । एनान् । त्रि । मध्यमम् । त्रयं । वै । ५
प्राणा इति प्र-अना । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अभीति । जयति । त्रि । दक्षिणार्धमिति
दक्षिण-अर्धम् । त्रयः (५) । इमे । लोका । इमान् । एव । लोकान् । अभीति । जयति ।
त्रि । उत्तरार्धमित्युत्तर-अर्धम् । त्रयं । वै । देवयाना इति देव-याना । पन्थान । तान् ।
एन । अभीति । जयति । त्रि । उपेति । वाजयति । त्रयं । वै । देवल्लोका इति देव लोका ।
देवल्लोकानिति देव-लोकान् । एन । अभीति । जयति । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वादश । १०
मासा । सवत्सर इति स-वत्सर । सवत्सरमिति स-वत्सरम् । एन । प्रीणाति । अयो इति ।

परिधीनित्वादि ॥ गतम् । मध्यमादीना प्राणादिजयहेतुत्वं यथाकथंचिदुपेक्ष्यम् ।
केचिदाहुः- देहमध्यस्थप्राणादित्यानीया मध्यमा । दक्षिणभूगोलस्य प्रकाशात्वेन लोकत्वात् दक्षिणा
लोकस्थानीया । उत्तर्गोलस्याप्रकाशत्वात् देवपथतुल्या उत्तरा इति । "दिक्पूर्वपदादृश्च"
(पा ४ ३ ६) इति अर्धान्तात्^v यःप्रथय । १५

त्रिरुष वाजयतीति ॥ अग्नि^v त्रि विधूनयति । "देवल्लोकस्थानीयस्याग्ने उपनाजनेन
लोकत्रयानाति । सत्यलोकान्तास्त्रयो देवल्लोका । वातेर्गिजन्तरय " वो विधूनने जुक्"
(पा ७ ३ ३८) इति जुगागमः ।

परिधीनिति ॥ यदुक्त सूत्रकारेण- " इध्मसनइने सह स्वैर्रते स्ववैर्वाऽऽप्रीधोऽनुपरिजाम
परिधीन् यथापरिधितमन्ध्रं त्रिरित्रं समृज्य " (भाष्यी २ १३ १) इति, तदेतत् समानेन स्वैरेव २०
साहितैरिध्मसनइनदर्भे । कर्तव्यमिति विधत्ते- " परिधीन्त्सं माष्टिं पुनात्येवैनान् " इति ॥

विरिति ॥ क्रमेणैकैत्य परिधे समार्जनाशुक्ति विधत्ते- " निर्मध्यमं त्रयो वै प्राणा प्राणानेवाभि
जयति त्रिर्दक्षिणार्धं त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै देवयाना
पन्थानस्तानेवाभि जयति " इति ॥ प्राणापानम्याना इति त्रित्वम्, लोवत्रित्वं प्रसिद्धम्, स्वर्गलोक-
यमलोकमहल्लोकविषया "त्रयं पन्थान । तत्र यस्यलोकविषयस्य परिहारो जय, इतरथो प्राप्तिर्जय । २५
त्रित्वसाम्यात् तज्जय इति स्तयते ॥

विरिति ॥ यदुक्त सूत्रकारेण- " वेदेवाग्निं त्रिरुषवाज्य " (भाष्यी २ १२ ७) इति,
तदेतद्विधत्ते- " त्रिरुष वाजयति त्रयो वै देवल्लोका देवल्लोकानेवाभि जयति " इति ॥ देवल्लोकाना त्रित्व
तद्भिजयश्च "मार्गत्रित्वतज्जयवद्व्याख्येयम् ॥

३०-३० ल हो - दिक्पूर्वपदान्चेति अजान्तात् (१), व३ - दिक्पूर्वपदान्चेति अर्धान्तात् । ३०

३१ त३-नाभि । ३२ ल-स्थानीयाग्ने ।

२४ क २५ हो १- मार्गनयवद्व्याख्येयम् ।

संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या आघारमा धारयति तिर इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयत्यृजुमा धारयत्यृजुरिव हि प्राणः सततमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहृत्यै

सप्तसरमिति स वत्सरम् । एव । अस्म । उपेति । दधाति । सुवर्गस्येति सुव - गर्स्य ।
 ५ लोकस्य । समष्ट्या इति सम् अष्ट्यै । आघारमित्यां घारम् । एति । धारयति । तिर । इव
 (६) । वै । सुवर्ग इति सु - ग । लोक । सुवर्गमिति सुव - गर्म् । एव । अस्मे । लोकम् ।
 प्रेति । रोचयति । ऋजुम् । एति । धारयति । ऋजु । इव । हि । प्राण इति प्र अन । सततमिति
 स - ततम् । एति । धारयति । प्राणानामिति प्र - अनानाम् । अन्नाद्यस्येति अन्नाद्यस्य ।
 संतत्या इति स - त्त्यै । अथो इति । रक्षसाम् । अपहृत्या इत्यप हृत्यै ।

१० द्वादशान्वययात् द्वादशमासाम्क सवत्सर अत्र सपादितो भवति । स च स्वर्गावाप्तिहेतुरिति ॥

आधारमित्यादि ॥ १ धारा तिरधीनत्वेन तिरोभूतात्मान स्वर्गम् अस्मै प्र रोचयति दीपयति वा । ऋजुरिति । अजुटिलधाराम् आधारयति । प्राणानाम् अन्नाद्यस्य अग्निच्छेदाय भवति । १ रक्षसाम् अपहृत्यै भवति ॥

१५ द्वादशेति ॥ त्रिषु परिधिषु वद्वौ च १५थेय प्रत्येकं त्रि क्रियावृत्तिलाभेकीदृश्य प्रशंसति- ' द्वादश स पचन्ते द्वादश मासा सवत्सर , सवत्सरमेव प्रीणात्ययो सवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै इति ॥ न केवलं सवत्सरदेवताया प्रीति किंतु तत् सवत्सर १५थजमानार्थं कर्मानुष्ठानवाल्तवेन सपादयति । तच्च स्वर्गलोकाप्राप्त्यै भवति ॥

आधारमिति ॥ पूर्वत्र विहित तिर्यङ्गमाधारमनूय प्रशंसति- ' नाधारमा धारयति तिर इव वै सुवर्गो लोक सुवर्गमेवास्मै लोकं प्र रोचयति ' इति ॥ प्राहुस्तेन यजमानेन इत्यमान स्वर्गं लोकं दक्षिणोत्तरायामेन प्रतीयमानत्वात् तिर इव भवति । अतस्तिथेगाधारण यजमानाय १५थर्गानुत्पादितवान् भवति । अथवा सुच्याधारस्य द्वितीयस्याय विधिर्द्रष्टव्य ॥

ऋजुमिति ॥ क्षापारे गुणान्तरद्वय विधत्ते- ' ऋजुमा धारयत्यृजुरिव हि प्राण सततमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या अथो रक्षसामपहृत्यै ' इति ॥ दक्षिणा दिशामारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्त १५ माधाराराया वक्रं यथा न भवति, यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च हृदयमारभ्य मुखे नि मरन् धामदक्षिणार्थयो १५थप्रदेशेन ऋजु एव भवति सततश्च भवति । अत प्राणस्थानस्य च सतत्यै सपद्यते । किं च सतत्येन रक्षसाम् अज्जानामावाद्यपहृतिर्भवति ॥

३३ ल हो- धारायाम् । ३४ ल- स च रक्षसाम् ।

२५ ट- या । २६ अ इ उ पा हो १- यजमानार्थं । २७ गं- स्वर्गं रचिमुत्पादितया । ३० अ इ उ जो ता पा हा- स्वर्गं तमुत्पादितं । २८ गं हो १- अग्नेयान् ।

सामिधेतीषु होतुर्नियमविशेष]

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽधारयेत् प्राणमेवास्माज्जिह्वं नयति
ताज्जू प्र मीयते शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा(७)ऽऽधारमाधार्यं
ध्रुवा२ समनस्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधारयतिदेवानां दूत आसीद्-

यम् । कामयेत् । प्रमायुक इति प्र-मायुक । स्यात् । इति । जिह्वाम् । तस्य । एति । धारयेत् ।
प्राणमिति प्र अनम् । एव । अस्मात् । जिह्वाम् । नयति । ताज्जू । प्रति । मायते । शिर । वै ।
एतत् । यज्ञस्य । यत् । आधार इत्यां धार । आमा । ध्रुवा (७) । आधारमिद्या धारम् ।
आधार्यत्वां धार्यं । ध्रुवाम् । समिति । अनुक्ति । अमन् । एव । यज्ञस्य । शिरः । प्रतीति ।
दधाति । अग्नि । देवानाम् । दूत । आसीत् ।

यमित्यादि ॥ गतम् । जिह्व बुटिलम् ।

शिरो वा इत्यादि ॥ आधारश्लेषेण ध्रुवादिसमञ्जनादात्मनि यज्ञस्य शिरः प्रतिहितं
भवति ॥

अग्निदेवानामित्यादि ॥ अन्वयप्रवरविधि । देव्य इति वक्ष्यमाणवा मानुषोऽग्निर्गृह्यते ।
स च ब्राह्मण एव देवाना याने हविषो वोढा आसीत्, देव्य अग्नि असुराणाम् आसीत् ।

यमिति ॥ ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाद्गत्वात् काम्यत्वेन चक्रत्व विधत्ते- 'य कामयेत प्रमायुक
स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽधारयेत् प्राणमेवास्माज्जिह्वं नयति ताज्जू प्र मीयते' इति ॥ 'य यजमानसुहृद्व्य
मरण कामयेत तस्य जिह्वं वक्र यथा भवति तथा आधारयेत् । तेन चक्रत्वेन अस्मात् यजमानात् प्राण
चामादिप्राश्वनाडीषु प्रविश्य चक्रत्व प्रापयति । तेन श्वासोपरोधेन तदानीमेवासी श्रियत ॥

शिर इति ॥ आधारश्लेषेण ध्रुवायामञ्जन विधत्ते- 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा
ध्रुवाऽऽधारमाधार्यं ध्रुवा२ समनस्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रति दधाति' इति ॥ स्वात्मरथानीयाया ध्रुवाया
यज्ञशिर स्थानीयस्याऽऽधारस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान् भवति । ननु परिधि
समाजनादय पीरोडाशिकरूपेऽपि (द्र तैस २ ६ ६) विहिता । बाधम् । 'तर्हि अनुक्रमेण मन्त्राणा
व्यारथयमानत्वात् 'भुवनम्' (तैस १ १२) इत्यादिमन्त्रव्याख्यानायसरे (तैसा ३ ३ ७) युक्ता
एवमिदं । ब्रह्म तु तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेषु ऋजुत्वादयो शुष्ण विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनश्चन
दोष । अत एवोक्तवानुवादकत्वाद्नुब्राह्मणमेतदिति सप्रदायविधि ॥

अग्निरिति ॥ यदुक्त सूत्रमरण- ' ऊर्ध्वशुभासीन होतार वृणतेऽग्निर्देवो होतार देवान् यज्ञः
विद्वाश्चिकित्सात्मनुष्यद्भरतधदमुष्यदमुष्यदिति ययौ यो यजमान ' (आपश्रौ २ १ ६ ५) इति ' इत ऊर्ध्वान्
ध्रुवैर्गृणातेऽसुतोऽर्वाचो होता ' (आपश्रौ २ १ ६ ९) इति च । अस्वायमर्थ- यजमानस्य यारथाऽर्वावाणि
तादृशानि होतार प्रत्यमुष्यदमुष्यदिति चतन्नामनिर्देशसुर सर प्रयोक्तव्यानि । तदिदमध्वयुक्त्वं होतृविषय

३५ तत्र- 'प्रतिहित' नाम्नि ।

२९ हा- ध्रुवाया अञ्जन । ३० आक ४- तन हि । ३१ क ४ श्र होर- भुवनमात् । ३०
३२ ड- ऋजुत्वादि । ३३ क ४ श्र होर- सुयविधेया । ३४ आक- उर्ध्वश्रितम् । ३५ आक-
तत्तन्नामपुर धर ।

[सामधेनीषु होतुर्निवमविशेष

दैव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजापतिर्ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या
श्रावयेतीदं देवाः शृणुतेति वाच तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य एव देवानां तमवृणीत
ततो देवा (८) अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भवत्यात्मना
पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति

५ देव्यं । असुराणाम् । तौ । प्रजापतिमिति प्रजा पतिम् । प्रश्नम् । ऐताम् । स । प्रजापतिरिति
प्रजा-पति । ब्राह्मणम् । अब्रवीत् । एतत् । वीति । ब्रूहि । इति । एति । श्रावय । इति ।
इदम् । देवा । शृणुत । इति । वाच । तत् । अब्रवीत् । अग्नि । देव । होता । इति । य ।
एव । देवानाम् । तम् । अवृणीत । तत् । देवा (८) । अभवन् । परेति । असुरा । यस्यं ।
एवम् । विदुषं । प्रवरमिति प्र वरम् । प्रवृणत इति प्र-वृणते ।

१० भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्य । भवति ।

“देवाद्यज्ञौ” (द्र पा ४ १ ८५ वा ३) इति यञ् । तौ प्रजापतिं प्रश्नम् देता प्रष्टव्यत्वेना
गच्छताम् कतरो नो हविषा यष्टुमर्हतीति । अथ स प्रजापतिं ब्राह्मण मानुषमग्निं दूत्ये स्थाप
यितुकाम अब्रवीत् आ श्रावय इति, यदिदमध्ययुणा त्वा प्रस्यच्यते, एतत् वि ब्रूहि आच
क्षेत्रेति । स अपि इदं देवा शृणुत इति, देवेभ्य आवेदनार्थं वाच इति, तत् अब्रवीत् ।

१५ तत् अग्नि देव होता इत्यादिना वाक्येन य एव दूतो ब्राह्मणामाग्निं तम् एव
अवृणीत-अयम् अग्नि देव होता ब्राह्मणामा देवान् यष्टुमर्हति विद्वान् आश्रानादितत्त्वह ।
चिकिवा (न्) महाज्ञान, मनुर्वि भरत इज जमदग्निरिवोरं इज अग्नवान इज च्यवन इज
भृगुरितेति । एवमिति । उर्ध्वानृपीन् प्रवृणानो होतार वृणति ॥ ततो देवा इत्यादि ॥ गतम् ॥

वरणम् । सामिधेनीप्रस्तावे तु-“आप्ये वृणीते” (तैस २ ५ ८) इति होतृर्लोकमग्निविषय वरणमुक्तम् ।

२० तयोस्य विशेष । अर्वाञ्जमारभ्येत उर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युंष्टुणीते । होता तत्तममारभ्य अधस्तनात्
वृणीते । लक्षणा-भारगवच्यावनापनवानौर्वजामदग्न्य इत्येष होतृर्लोक पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युंष्टुके तु-“मनु
ष्वरतयत्” इत्यन्त मन्त्र पठित्वा-“जमदग्निवदूर्ध्वदग्निवानयच्यवनवदभृगुवत्” इति प्रयोक्तव्यम् इति ।
तदिदमध्ययुंष्टुके होतृविषय वरण विधत्ते-“अग्निर्देवाना दूत आसीदैव्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां
स प्रजापतिर्ब्राह्मणमग्निं देतद्विप्ररीदत्या श्रावयेतीदं देवा शृणुतेति वाच तदब्रवीदग्निर्देवो होतेति य

२५ एव देवाना तमवृणीत ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैव विदुष प्रवरं प्रवृणते भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवति” इति । द्विविधो ह्यग्निमानुषो दैव्यश्चेति । मूलोके वर्तमानो होमस्ताधनमूतो मानुष
अग्नि । स च देवाना हविर्हनेन तदीय दूतः आसीत् । द्विवि वर्तमानो दैव्य । स चान्यत्रापि

३६ तत्र त्रि ल हो- हवीषि । ३७ ल हो- देवानाम् । ३८-३८ मे- एवंमूले ।

३९ हो- किरवा (?) । ४० मे- भारत । ४१. तत्र त्रि ल हो- आप्नवान, मे- भन्तुवान ।

४२ तत्र त्रि ल हो- एवमार, मे- एवमित ।

३६ द-अपन्नात्, ३७-अपरान् । ३७ द-‘इति’ नास्ति । ३८ द-दैव्योऽग्नि ।

सामिधेनीषु होतुर्निष्कविशेष]

यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधिं ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मने-
ऽध्याहं यद्ब्राह्मणं पुराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो न परोच्यः ॥ ११ ॥

[वा आर्ण्याश्चात्र रुद्रेऽथो पशुभि सौऽर्नाद्दक्षिणार्च्यं त्रय इव धूम देवाश्चपरिऽशच्च ।]

यत् । ब्राह्मण । च । अर्वाहण । च । प्रश्नम् । एयातामिया इयाताम् । ब्राह्मणाय । अधीर्ति ।
ब्रूयात् । यत् । ब्राह्मणाय । अध्याहेत्यधि आहं । आर्मेनं । अधीर्ति । आह । यत् । ब्राह्मणम् । ५
पुराहेर्ति परा आहं । आर्मानम् । परेर्ति । आह । तस्मात् । ब्राह्मण ।
न । परोच्य इति परा उच्य ॥ ११ ॥
[यत्रा १४२२८, १९, १५८-११]

यद्ब्राह्मणध्वेयादि ॥ ब्राह्मणाब्राह्मणयो प्रश्नार्थमागतयो "ब्राह्मणाय अधिक" पक्ष
पातेन ब्रूयात् । गतमायत् । अनादरेण वचन परोच्य इति । छादस क्यच् ॥ १०
इति द्वितीये पक्षमे एकादशोऽनुवाक ।

श्रूयते - "इदिवि नाको नामाग्नि । तस्य विप्रयो भागधेयम्" (तैत्रा ३ २ ३) इति । स च असुराणा
हितमाचरस्तदीयो दूत आसीत् । तौ उभावावयो कस्य वीर्यमुचितमिति प्रश्नम् अनिलद्वय प्रजापति
प्राप्नुताम् । यत्र योऽय मानुषोऽग्नि स ब्राह्मण । ब्रह्मणि वेदे विहित कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्व
सुराणा कर्म स्वाधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न तु ब्राह्मण इति । तयोर्मध्ये ब्राह्मणम् अग्निं प्रति १५
प्रजापतिं ब्रवीत् । हे मानुषाग्ने, त्वमेव दूत्यमहंसि । तस्मात् त्वमेव यागे वक्तव्यम् पृत्त्वं सर्वं ब्रूहि
इति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते । होतार प्रत्यप्चयुं आ श्रावय इति श्रूयत्वते । तस्य प्रयोगस्याभिप्राय
कथ्यते-हे देवा इदं यजमानसवन्धि हविर्दानं शृणुत इति एतमयमेव होतर्ब्रूहि इत्यभिप्रेत्य तदा
श्रवणवाक्य हे होत, त्वा प्रत्यप्चयुं अत्रवीत् । तस्मात् त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवाणा श्रवण यथा भवति
तथा ही जमेवत् सर्वं त्वमेव श्रूहीति । आसुरं प्रत्यप्चयुं आ श्रावय इत्यनुवत्त्वादसौ याज्यादिक मा २०
प्रवीक्षित्वाभिप्राय ॥ यस्मात् प्रजापति ब्राह्मणरूपस्य अग्नेरेव दूतव संपादित्वात् तस्मात् तादृशाग्निप्रति
पादनेन अग्निर्देवो होता इति मन्त्रेण अध्वर्युर्होतारं ब्रूयाते इति शेष । एतन्मन्त्रपाठेन देवाना य दूत
तम् एव वृत्तवान् भवति । प्रश्न कथोर्जाजदमित्त्व इत्यादिकं प्रवृष्टं वरणं प्रवृणते अनुतिष्ठति ॥
यदिति ॥ ब्राह्मणाग्निवरणं प्रदासति- यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधिं ब्रूयात्
यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याहं यद्ब्राह्मणं पुराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो न परोच्य इति ॥ यदि १५
लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवक्ष्यमानावहमेवाधिक इति अभिविषय प्रश्न कर्तुं कथिदमिन् प्रत्यागच्छेता तदानीं

४३-४३ मैः- ब्राह्मणापाशिक ।

३९ क हा- दिवा । ४० श- अपि कार्य । ४१ आ- तु नास्ति । ४२ ह-
प्रति नास्ति । ४३ होर- तदाश्रयणाव्य । ४४-४४ आ क- यस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरण
कृतवाजसाहिया उत्कण्ठ अभवत् । पराभूता असुरा । प्रदासति, ने- तस्मात् प्रजापति ब्रह्मणामैव वरण । ३०
४५ अ इ उ पा- दिषिषु य प्राति ।
तैस ५७

सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्यैवाऽऽधिक्यं ब्रूयात् । तेन वस्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य पराभव-
वचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात् कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभवविषयः न कर्तव्यः । सोऽथ
प्रासङ्गिकः "पुरथार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ॥

अत्र सीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

५

" निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैवोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात् प्रकरणात् "नुः "क्रतोर्वा विधीयते ॥

प्रात निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपनीतविधायैकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ (जैम्या ३.४.१-२) ॥

१०. व्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते " (तैसं २.५.११) इति । तत्र निवीतस्य पूर्वं "मानान्तरेणाप्राप्तत्वात्
विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं ' मनुष्याणाम् ' "इति पष्ठ्या" पुरथार्थत्वेन विधीयत इत्येकः
पूर्वपक्षः । अस्मिन् पक्षे मनुष्यसद्वन्धो द्विविधः- सुवर्णधारणवत् सर्वपुरपसंबन्धः इत्येकः प्रकारः ।
उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रमुप्रवेशरहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृकवर्मणोरपि दर्शनात् तत्साहचर्येण स्वतन्त्र
"आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणवलाचानधर्म इति द्वितीयः
१५ पूर्वपक्षः । "अस्मिन् पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसद्वन्धानुवादः । पृष्ठीभ्रुतिप्रकरणयोरविरोधादुभयावलम्बनेन
क्रतुसबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविध, लोहितोष्णीपादिचवदरिच्यधर्म इत्येकः
प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहाहर्षदानादि तद्वर्मन्त्ये सति "उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनु-
गृह्यत इत्यपरः "प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते द्रुमः । अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं
वागोविषय न तु त्रितृत्सूत्रविषयम् । "अजिनं धासो वा दक्षिणत उपवीय" (तैसा २.१)
२० इत्यनेन सद्वन्ध्यात् । वस्त्रस्य च निवीतं लौक्याय प्राप्तम् । "अत्र "प्राचीनावीतोपवीतयोरव्ययमेकस्मिन्
पार्थे वस्त्रमथः पतिन् । अतः प्राप्तेऽर्थे ' मनुष्याणाम् ' इति पृष्ठीभ्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्
क्रयद्रव्येन विधिः । वाक्यभेदप्रपन्नात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा ' देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ' इति
प्रसंसाधैयर्थोपपत्तेः । तस्मिन्श्चोपवीतविधायार्थत्वात् प्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंबन्धे पृथक्-
विधानमनुबन्धम् । निवीतप्राचीनावीतं मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
२५ व्यतिरेकमुत्तेज (ण) न्यायकं निवीतम् । तस्मादर्थवादः । उपप्ययत इत्यस्य तु विधित्वं प्रथमनापद्वन्ध्या-
ऽऽद्यानुवाक्ये चिन्तितम् ॥

४६. १. हो १- पुरथार्थः । ४७. अ. इ. उ. जो. ना. पा. हा- विधिर्वैवोऽनुवादकः । ४८. क- 'नु.'
नास्ति । ४९. क- कर्तोर्वापि । ५०. ट- 'मासप्रकरणे । ५१. हो १- आन्नायमन्तरेणा । ५२-५३. ट-
'इति पठ्या' नास्ति । ५३. क. ट- पूर्वः पक्षः । ५४. अ. इ. उ. जो. ना. पा. हा- आचार्यादि । ५५.
३० अ. इ. उ. जो. ना. पा. हा- तस्मिन् । ५६. क. जो. ना. हा- उपनीतगाहः ; अ. इ. उ. पा- निवीतप्राचीना । ५७.
क. ट- 'प्रकारः' नास्ति । ५८. ट- 'अथ' नास्ति । ५९. ना- उपनीतप्राचीना ; अ. इ. उ. जो. पा. हा-
प्राचं नावीतयो ।

सामिधेनीषु ह्येतुर्नियमविशेषः]

तृतीयाध्यायस्यैव प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ उपन्यथत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽधया ।

दर्शाङ्गता प्रक्रियेषाऽवान्तराऽतोऽस्त्विहाग्रिमः ॥

लिङ्गादप्रेरङ्गमूर्त्तैर्नित्संज्ञकमन्त्रैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ” ॥ (जैन्या २.१.२५-२६) ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः ” (तैसं २.५) इत्यास्मिन् प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनु-
याकयोः सामिधेनीमाह्वणनाम्नातम् । नथमे निमित्संज्ञनाम् - ‘ अमे महाः अस्ति ब्राह्मण भारत ”
“ इत्यादीनां मन्त्राणां ” आह्वणम् । दर्शमे कान्याः सामिधेनीपक्षाः । एकादशे तूपनीतमेव विहितम्-
“ निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपन्ययते देवदक्षममेव तत्कुरते ” इति । तत्र
पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्य “ अङ्गीकारात् ” सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतरथेति चेत् । न । निविद्- १०
ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य “ विच्छेदितत्वात् । न च निविदामपि “ सामिधेन्यङ्गत्वतः “ तत्रप्रकरणपाठत्
अविच्छेदकत्वमिति चाच्यम् । लिङ्गेन निविदामभ्यङ्गत्वावगतत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य
‘ महाः अस्ति ’ इत्यादिभिर्निविदान्धैरैरुत्साहजनभाष्य सद्गुणा “ आवेद्यन्ते । अत एव निर्बचनमेवं श्रूयते
“ निविद्विन्ध्वेदपत् । तद्विदिदां निविदवम् ” (तैत्ति २.२५) इति । ननु “ सम्मग्नियन्तेऽग्निर्वाभिरुग्भिः स्रग्भिः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र उद्वलनद्वारेणान्यथा एवेति चेत् । “ सन्तु नाम । नैतावता परस्पर- १५
मन्नाग्निभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं, निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । न ।
पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संलेधिना तदङ्गत्वमिति चेत् । न । काम्यसामिधेनीभिः
व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया, संनिधितः प्रकरणस्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मादिदं
प्रयतिन्यायाभावात् महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासङ्गमुपवीतम् ॥

तत्रैव षतुर्थपादे चिन्तितम् -

“ “ सर्वाथंमुत् दर्शाथंमुपन्ययत् ” इत्यदः ।

“ “ सर्वाथंमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति ” लिङ्गतः ॥

२०

६०-६०. ड-इत्यादिकं । ६१. आ.क-स्वीकारात् । ६२. ड- सामिधेन्यङ्गमुपनीतमिति । ६३.
आ.क- विच्छिद्यत्वात् । ६४. अ.इ.उ.पा- सामिधेन्यङ्गत्वेन । ६५. श्रु.हा.हो१-प्रकरणापाठत् । ६६.
ड- संबोध्यन्ते । ६७. अ.इ.जो.पा.हा- “ मिकार्योणि स क्रग्भितम् । ६८. आ.क- भवन्ते । ६९-६९. १५
ड- सर्वाथंमुपवीताथंमुप । ७०-७०. श्रु- सर्वाथंमग्निहोत्रस्थाः उप ।

“दशार्थं प्रकरणाद्विज्ञे स्यात् सिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोत्रमेतदनुदितम् ” ॥ (जैन्या ३०३-४) ॥

“ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपनीतमिति चेत् । न । लिङ्गस्यान्यधोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन् दिनेऽन्येन हूयते । तत्र

५ “ प्राचीनावीती दोहयेत् ” (आपत्रौ ९०१०८) इति विधाय तस्य स्तुतये ‘ यज्ञोपवीती ’ इत्याद्यनुदितम् । अतो “ लिङ्गाभासेन बाधासम्भवात् ” प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ ऋजुत्वादय आधारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

पकार्यत्वाददृष्टार्थभेदात् संभवतोऽन्तिमः ” ॥ (जैन्या १२३-४) ॥

१० दर्शपूर्णमासयोराम्नायते— “ ऋजुमा धारयति ” “ संततमा धारयति ” “ आघारमा धारयति ” (तैसं २५०११) इति । तेषामृजुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा वार्यस्यैकत्वात् “ विकल्प इति चेत् । न । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात् “ सहानुष्ठुतं संभवाच्च न विरल्पः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा “ संतताऽग्निमः ।

१५ कर्मैकत्वान्नाऽऽज्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ” ॥ (जैन्या १२३०३) ॥

“ संततमा धारयति ” (तैसं २५०११) इत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुते-
रेकत्वात् । अतो मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वात् मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् । नैवम् ।
“ धार्यमाणाज्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च प्रयाजाद्याहुतिष्वपि “ नैरन्तर्यमस्तीति

२० “ वैषम्यम् ” । तथा सत्याधाराय “ यावदाज्यं होतव्यं ” “ तत्सर्गं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये ” पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाधृत्युक्तं पूर्वकालवर्तित्व-
लक्षणं मन्त्रस्य “ कर्णत्वं हीयेत् । तस्मात् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंज्ञिताभाष्ये
द्वितीयपाठे पञ्चमप्रपाठक एवादशोऽनुवाकः ॥

२५ ७१. अ.इ.उ.पा.— दर्शार्थत्व । ७२. अ.इ.उ.जो.पा.— लिङ्गाभासेन । ७३. अ.इ.उ.जो.ना. पा.हा.— दर्शपूर्णमासाङ्गमुपनीतं प्रकरणात् । ७४. हा.— विकल्पते । ७५. आ.क.— सहानुष्ठानं । ७६. अ.इ.उ. पा.— सन्धितोऽग्निमः । ७७. जो.ना.हा.— धार्यमाणस्याज्यस्य विन्दुनैरन्तर्यस्य, अ.इ.उ.क.पा.हा.— धार्यमाणस्य आज्यस्य विन्दुनैरन्तर्यस्य । ७८—७९. क.जो.ना.हा.— नैरन्तर्यमस्तीति शङ्क्यं; इ.— एतद्विद्यतमस्तीति शङ्कनी-
यम्; अ.उ.पा.— एतद्विद्यतमस्त्विति शङ्कनीयम् । ७९—८०. अ.इ.उ.ना.पा.हो.— विच्छिद्य । ८०. क. जो.ना.हा.— कर्मवैषम्यम् । ८१. आ.क.उ.जो.हा.— यदाप्यं उक्ता गृहीतं । ८२—८३. अ.इ.उ.पा.— तत्सर्ग-
तेराहवनीयेऽविच्छेदेन । ८३. उ.— कारणम् ।

काम्येष्टियाग्यपुरोनुवाक्या]

आयुष्टं ॐ आयुर्दा अंग्रुं आ प्यायस्व ॐ

आयुं । ते । आयुर्दा इत्यांयु - दा । अंग्रु । पति । प्यायस्व ।

अथ 'पुरोडाशिकमध्ये याज्याकाण्ड वैश्वदेवम् ॥ " अग्नि वा एतस्य शरीरं गच्छति " तैस २ ३ ११) इत्यादे पञ्चदशियो यागस्याग्नेयस्य पुरोऽनुवाक्या- ' आयुष्टे विश्वतो दधत् ' इत्यनुष्टुप् ॥ इत प्रभृति चतुर्दशाना मन्त्राणा प्रतीकप्रहणम् । इय " त्वमग्ने रुद्र " (तैस १ ५ ३ १४) इयत्र व्याख्याता । ' अय ' वरेभ्य ' ' अग्नि ' ते तुभ्य ' विश्वम् ' आयु दधातु । गतोऽपि ' प्राण ' पुन त्वामागच्छतु । ' तदीय रोगमह ' ' परासुभामि नाशनामीति ॥

तत्रैव याज्या- ' आयुर्दा अंग्रे ' हविष ' इति छिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस १ ३ १४) । हे " अंग्रे अन्नस्य ' हविषि ' जुषाण सेप्रमात घृतरम्भ ' घृतस्योदकस्य योनि त्वमस्य ' आयुर्दा मवेति । किं च- ' घृत मधुरस ' चारु ' गन्ध ' पीन्वा ' इम यजमान ' पिता १० ' पुत्रम् ' इय अभिरक्षविति ॥

अथ सीम्यस्य पुरोऽनुवाक्या- ' आ प्यायस्व समेतु ते ' इति गायत्री ॥ इय चाग्निक्ताण्डे " मा नो हिंसीत् " (तैस ४ २ ७) इयत्र व्याख्यास्यते यत्राग्न्यायेतु । हे ' सोम, ' आप्यायस्व वर्षस्य, त्वप्रसादात् ' विश्वत वृष्य शुक्र ' समेतु समागच्छतु । ' गर ' च ' वाजस्य अन्नस्य ' सगथे सगमनाथैवेति ॥

होतुर्नियम आधारश्लोकमेकादशे इयम् ॥

अथ द्वादशे 'काम्येष्टियाग्यनुवाक्या उपरन्ते ।

आयुरिति ॥ अतीते वृतीजप्रपाठः ' इदमगनातम् - " सो ज्योत्सामयावा स्थायो वा काम्येऽत सर्वमायुरियामिति तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदग्नेयमष्टाकपालम् सोम्य चत वारण द्वादशकपालम् सात्स्वत चर माभ्रावैष्णवमेकादशकपालम् " (तैस २ ३ ११) इति ॥ यथा " यावतोऽथात् प्रतियुद्धीयात् तापतो वाक्यम् २० खतुष्कपालम् निर्वपेत् " (तैस २ ३ १२) इति " यद्यपर प्रतिग्राही स्यात् सौर्वैनेककपालमनु निर्वपेत् " (तैस २ ३ १२) इति ' च । एतेषु सप्तसु हविषु क्रमेण ' याज्यानुवाक्याप्रतीतिनि दर्शयति- ' आयुष्ट ' आयुर्दा अन्न आ प्यायस्व स तेऽप ते हेह उदुत्तम प्र णो देव्या नो द्विपोऽग्नायिष्णु अग्नायिष्णु इम मे वरुण त्त्वा माग्नुदु त्वं चित्रम् ' इति ॥ तत्राऽऽग्नेयस्य ' आयुष्ट विश्वतोऽध्वम् ' इति पुरोनुवाक्या । ' आयुर्दा अंग्रे हविषो जुषाण ' इति याज्या । ' तुभ्य ' त्वमन्न रुद्र " (तैस १ ३ १५) इत्यनुवाके २५ ' आयुष्टाय त्वा ' स ते पयावस्ति समु यन्तु वाजा ' व्याख्यातम् । सौम्यस्य तु ' आ प्यायस्व समेतु ते ' इति पुरोनुवाक्या ।

१ हो-पुरोडाशिक (?) । २-२ त३ ल-अलम्बम् । ३-३ त३ मे-त्वयि यथम रोगम् प२-त्वदीयमह रोग । ४ त३-हविषो जुषाण । ५ त३- ' अंग्रे ' नाति । ६ हो-हविषा । ७-७ हो- ' उदकस्य ' नास्ति । ८-८ हो- ' च ' नास्ति ।

१ अ इ उ ङ पा श्च- ' याज्या । २ ट-प्रथमा । ३ अ इ उ क जो पा श्च हा- इति च । ३० ४ अ इ उ क जो ना पा हा- ' च ' नास्ति । ५ श्च- या याप्रतीकानि । ६ ना एतदुभय ।

सं ते ऽव ते हेड उदुत्तमं प्र णो देव्या

समिति । ते । अवेति । ते । हेड । उदिति । उदुत्तममित्युत् तमम् । प्रेति । न । देवी ।

तत्रैव याज्या— 'स ते पयासि' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैवान्मायते (तैस ४ २ ७) । हे 'सोम, अमिमातीना पाप्मनामभिभवितुस्तव प्रसादात् 'पयासि च 'वाजा च 'वृष्णियानि च ५ 'सयतु इम सगच्छतु । त च 'आप्यायमान 'दिवि द्युलोके अस्यामृतत्वाय 'उत्तमानि 'श्रपसि अन्नानि 'धिष्य स्वापयेति ॥

अथ वारुणस्य पुरोऽनुवाक्या— 'अव ते हेड' इति त्रिष्टुप् ॥ इय "वैश्वानरो न" (तैस १ ५ ११) इत्यत्र व्याख्याता । हे 'वरुण, 'नमोभि नमकारैरेनेर्ना 'यज्ञै च 'हविर्भि च हविष्मद्भिर्वा यज्ञै तत्र 'हेड ऋषेभ्यम् 'अवेमहे 'अपनयाम । हे 'असुर प्राणप्रद "प्रवृष्टचेतस्क १० राजन्, 'अस्मभ्यम् अस्मदर्थं 'क्षयन् निवसन् अस्माक 'वृत्तानि पापानि 'शिश्नश्च क्षययेति ॥

तत्रैव याज्या— 'उदुत्तमम्' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस १ ५ ११) । हे 'वरुण, 'उत्तमम् उत्तमफलप्राप्तिहेतुम् 'ऊर्ध्वकर्षण वा 'पाश कर्मपाशम् अस्मत्त 'उच्छ्रयाय ऊर्ध्वमुक्षिप्य उच्छ्रय नाशाय । 'अघम "निवृष्टफलप्राप्तिहेतुम् "अध पतनहेतु वा कर्मपाशम् 'अत्र श्रयय अधस्तादपवृष्य नाशाय । 'मध्यम पाश 'त्रि श्रयय विष्वङ् नाना विवृष्य नाशाय । १५ 'अथ एत्र यथा वृते 'ययम् 'अनागस 'क्षालितसर्पकर्माण 'तत्र 'व्रते कर्मणि उपासनामनि 'स्याम 'अदितये अखण्डितैश्वर्याय, हे 'आदित्य, देवानामादिभूत अदितेर्वा' 'अपत्येति ॥

अथ सारस्वतस्य पुरोऽनुवाक्या— 'प्र णो देवी' इति 'गायत्री ॥ "अग्नाग्निष्णू महि" (तैस १ ८ २२) इत्यत्र व्याख्याता । 'सारस्वती 'देवी वाजवतीभि त्रियाभि तद्वती, धियाम् 'अग्निरी अस्मान् वाजैरज्ञै 'प्राप्तु इति प्रकर्षेण रक्षत्विति ॥

२० इति याज्या । एतन्नुभय चतुर्धापाण्डे 'मा नो हिस्तीव' (तैस ४ २ ७) इत्यनुवाके व्याख्यास्यते । पारगद्वारापाण्ड्य 'अव ते हेड' इति पुरोनुवाक्या । 'उदुत्तमम्' इति याज्या । एतच्छोभय— "वैश्वानरो न" (तैस १ ५ ११) इत्यनुवाके व्याख्यातम् । सारस्वतस्य— 'प्र णो देवी' 'इत्यनुवाक्या ।

९ हो-यज्ञ । १० तत्रैमेव-अपनयाम । ११ हो-प्राचेतस । १२ हो-ऊर्ध्व कर्षण । १३ तत्रै-उच्यते (१) । १४ एव-अवमम् । १५ हो-प्राप्तिहेतुत्वम् । १६ हो-पतन हेतुत्वम् । १७ हा-क्षालित सर्पकर्माण । १८ हो-वा'नासि । १९ तत्रैमेव हो-गायत्री इत्यनुवाक्यान्तरं 'इयम्' । २० हो-प्राप्यत्विति (१) ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्या]

नो दिवो ३ अग्नाविष्णु ४ अग्नाविष्णु ५ इमं मे वरुण ६ तत् त्वा

रती न् । दिन । अग्नाविष्णु इत्यग्नां विष्णु । अग्नाविष्णु इत्यग्नां विष्णु । इमम् । मे । वरुण । तत् । त्वा । यामि ।

तत्रैव याज्या- 'आ नो दिव' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव (तैस १८२२) व्याख्याता । यजमानस्य वाजनीया १ देवी २ सरस्वती ३ दिव निप्रवृष्टाद्या देशात् ४ बृहत् वा ५ परितात् विषमादेशादागच्छत् । अस्माकमिमं १ यज्ञम् अस्मान्कमाहान सेवमाना २ घृताचा घृताञ्चनान उदकाञ्चनान वा ३ उशती कामयमाना अस्मत्तोत्र हविर्वा ४ शम्मा शक्त्वा ५ वाच ६ शृणोतु इति ॥

अथान्नाविष्णवस्य याज्या- 'अग्नाविष्णु' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस १८२२) । हे १ अग्नाविष्णु, युवयो २ तत् ३ महिल्य महात्म्य, महातौ युवा ४ घृतस्य ५ गुह्यानि नामानि पुरोडाशादीनि ६ धीत खादतम् । यज्ञगृहे शोभनानि त्वोत्राणि १० वर्धयन्ति । युवयो १ जिह्वा प्रत्येक २ घृतम् उच्छ्रित भिवति ॥

* तत्रैव याज्या- 'अग्नाविष्णु' इति त्रिष्टुप् ॥ तत्रैव व्याख्याता * (तैस १८२२) ॥

"यान्तोऽधान् प्रतिगृहीयात् तावतो वारणाञ्चतुष्कपालान्नियपेत्" (तैस २३१२)

इत्यस्या पुरोऽनुवाक्या- 'इम मे वरुण श्रुथी हवम्' इति गायत्री ॥ "इन्द्र वो निञ्चत्सपीन्द्र नर" इत्यत्र व्याख्याता (तैस २१११) । हे १ वरुण, २ इम ३ मे ४ हवम् आह्वान ५ श्रुथि ६ शृणु । ७ अद्या अस्मिन् कर्मणि मा ८ मृडय । ९ इमम् अहम् १० अत्रस्य ११ रक्षणार्थं १२ आचने आभिमुख्येन १३ भवे ॥

तत्रैव याज्या- 'तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वदमान' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैस २१११) । हे १ वरुण, अह २ ब्रह्मणा म त्रेण हविषा त्वा ३ वदमान स्तुनन् अह स्वामभियाचे, ४ यजमान अपि ५ तत् एव ६ हविर्भि ७ आशस्ते, वमपि तत् ८ अहेडमान अकुन्ध्यन् ९ इह कर्मणि बुद्धयस्व । किं पुन तत् १० हे ११ वरुण, उरु १२ शसमान अस्माकम् १३ आत् १४ ना १५ प्रमोषी इति ॥

'आ नो दिवो बृहत्' इति याज्या । अग्नाविष्णवस्य 'अग्नाविष्णु महि तदाम्' इति पुरोनुवाक्या । 'अग्नाविष्णु महि धाम' इति याज्या । चतुष्टयमप्येवत् प्रथमकाण्डस्य 'अष्टमप्रपाठकस्य धन्यानुवाक (तैस १८२२) व्याख्यातम् । वारणाञ्चतुष्कपालस्य 'इम मे वरुण' इति पुरोनुवाक्या । 'तत् त्वा यामि' इति याज्या । एतच्चोमयमस्मिन्नेव काण्डे प्रथमप्रपाठकस्यानुवाकौ (तैस २१११) व्याख्यातम् ॥ २५

२१ मैः पुरोनुवाक्या । २२ मै 'इयमपि' नास्ति । *-* [तत्रैव याज्या व्याख्याता 'अय माय नास्ति ।] २३ मैः- रक्षणाय । २४ हो- भवत । २५ १२- शस न ।

८ क हा- 'अष्टमप्रपाठकस्य' नास्ति ।

कान्धेदिवान्वापुरोत्तुचारया]

सम् (१) न्या यन्त्युर्षं यन्त्यन्याः समानमूर्धं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिर् शुचयो दीदिवारसमपां नपात् परिं तस्थुरार्षः ॥

समिति (१) । अन्या । यन्ति । उपेति । यन्ति । अन्या । समानम् । ऊर्षम् । नद्यः । पृणन्ति ।
तम् । उ । शुचिम् । शुचयः । दीदिवार्षम् । अपाम् । नपात् । परीति । तस्थुः । आप ॥

" आस्थात् आविष्टति " हि । " हि च " (पा ८ १ ३४) इति निघाताभाव । " जिह्वाना ५
कुटिलगतीनाम् अपाम् ऊर्ष्व उपरिवर्ती । विद्युत् वसान विद्युद्रूपेणामान छादयन् तासा
मुपस्थमातिष्ठति । हि यस्मादेव तस्मात् ता आप तस्य अग्रे अपा नपात् ज्येष्ठ प्रशस्त
महिमान माहात्म्य वहन्ती वहन्त्य रयापयय, अनेन हि मेष मित्वा वय प्रवर्तिता
इति इतन्नतामिदं दर्शयन्त्य हिरण्यवर्णा तेजोरूपा एव मासमाना वही गृह्य
मव्य तमग्निं परि यति परिगच्छन्ति परित भ्रवास्ते ॥ १०

तत्रैव याभ्या- ' समया यन्ति ' इति त्रिष्टुप् ॥ अन्या आप सयन्ति सगच्छते
एकीमृता प्रवहन्ति, अन्या उपयति परित सगता इव भूत्वा मध्येन प्रवहन्ति । तत सर्वा
अपि समान नद्य भूत्वा ओर्वम् और्वस्याग्रेराधार महान्तम् आपाम् पृणन्ति पर्ययति । पृण
प्रीणने । अप त तत्रस्वम् और्वं शुचि शुद्ध दीदिवारमध्ये दीप्यमानम् । दीदिति दीपिकर्मा
छान्दस, न्यसौ " वस्त्रेकाणाद्घसाम् " (पा ७ २ ६७) इति नियमादिटभाव । ईदृशम् अपा १५

समिति ॥ तत्रैव याभ्यामाह- ' समन्या यन्त्युर्षं यन्त्यन्या समानमूर्धं नद्यः पृणन्ति । तम्
शुचिर् शुचयो दीदिवारसमपां नपात् परि तस्थुरार्षः ' इति । अन्या काश्चिदाप स यन्ति परस्पर
सगता प्रवाहरूपेण गच्छन्ति । ताभ्य अन्या काश्चित् उप यन्ति प्रवाहमन्तरेण प्रविष्टा इव
तिष्ठन्ति । ऊर्ष्वं बहवोराधार समुद्र । स च बहन्तीषु सिंधरासु चाप्यु समाज । न तावद्य प्रवहन्ती
नामपा प्रवेदो न घर्धते स्वयम् । नापि तासामभावे सति स्थिरानिरग्निं अपर्णीयत । तादुना समुद्रं नद्य २०
पृणन्ति स्वप्रवेदो न प्रीणयन्ति । तम् उ ऊर्ष्वं शुचय आप परितो न्याप्य तस्थु स्थिता ।
कीदृशम् ? श्चिं प्रोधयितार दीदिवार बहवाग्निजनकरवेन दीप्यमानम् अपा नपात् अवितार
वितारम् ॥

२१-२२ हो-आस्थात् तिष्ठति । ३० मै-यदेवम् । ३१ मै-नपात् । ३२-३२ हो-माहात्म्य
प्रवहन्ती । ३३-३३ हो-बही बहय । ३४ हो-तमग्नि । ३५ हो-परिगच्छति । ३६ १५
पर-उपासते । ३७ मै-त्वा । ३८ मै-देदिति (१) ।

११ य इ को पाहा- अद्भ्य । १२ क-उपरिष्ठात् इ-उपविष्टा । १४ वा क इ-
परिशीयते । १५ आ-ऊर्ष्वम् नास्ति ।

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परिं यन्त्यापः ।
स शुक्लेण शिक्वना रेवदभिर्दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परीतिं । यन्ति । आपः ।
सः । शुक्लेण । शिक्वना । रेवत् । अग्निः ।

५ दीदाय । अनिध्मः । घृतनिर्णिगितिं घृत - निर्णिक् । अप्स्वित्यप् - सु ॥

- नपातं शुचयः आपः परितः सर्वतोऽप्युप तस्थुः तिष्ठन्ति । छान्दसो लिट् । “एकान्यान्मां समर्थाभ्याम्” (पा ८.१.६५) इति प्रथमस्य आय-तीत्यस्य आख्यातस्य निघाताभावः । उ
इत्यवधारणे पादपूर्णे वा । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति “साहितिको दीर्घः ॥
अथात्रैव याग्या विकल्प्यते - ‘तमस्मेराः’ इति त्रिष्टुप् ॥ तम् अग्निम् अपां नपातं
१० मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः । मृजू शौचालङ्कारयोः । अस्मेराः विदग्धाः युवतयः
युवान युवराजमिव आपः परियन्ति परितः सेवन्ते । यद्वा- नित्यतरुणमग्निं नित्यतरुण्यः
आपः परियन्ति । सः च अग्निः तासु अप्सु मध्ये शुक्लेण निर्मलेन शिक्वना रोचिषा इत्यभूतः
रेवत् रेवान् महाधनः राजेव । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सलिलव्यतिरिक्तेन काष्ठादीन्धनरहितः
दीदाय दीप्यते । छान्दसो लिट्, छान्दसो द्विर्वचनाभावः, दीधिडो वा वर्णव्यत्ययः । तेन जाक्षित्या-
१५ दिना अभ्यस्तावात् द्विर्वचनाभावः (पा ६.१.६) । घृतनिर्णिक्, घृतेनोदकेन वा एषणीयः,
घृतनिर्णेजनमस्येति बहुव्रीहिः । यद्वा- तेजोरूपमानः । एवं महानुभावोऽयम् अस्मान् प्रतिग्रह-
दोषापनयेन शोधयत्विति ॥

- तमिति ॥ तत्रैव विकल्पितां याग्यामाह - ‘तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि
यन्त्यापः । स शुक्लेण शिक्वना रेवदभिर्दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु’ इति । तम् अपां नपातम् आपः
२० परि यन्ति । कीदृशं तम् ? युवानं सर्वदा यौवनोपेतम् । कीदृश्य आपः ? अस्मेराः विदग्धनारूपेण
स्मयेन रहिता अनुहृत्वा इत्यर्थः । युवतयः सर्वदा यौवनोपेताः । मर्मृज्यमानाः तत्संयोगेन शोधयमानाः ।
सः अपां नपात् अग्निः अनिध्मः वाहरहितोऽग्निः अप्सु दीदाय दीप्यते । कीदृशाः ? शुक्लेण शिक्वना
युवतः घृतेन प्रकृतोऽयं युवतः, रेवत् धनवान्, घृतनिर्णिक् विलापनेन घृते निर्णेजित निःशेषेण शोध-
यन्तीति घृतनिर्णिक् ॥

- २५ ३०. मै- आप्रोद्वत्प । ४०-४०, मै.सं- ‘इति’ नास्ति । ४१. हो- स्यादकादिति (?) ।
४२. हो- ‘याग्या’ इत्यस्यानन्ताम् इति । ४३. हो- अन् (?) । ४४-४४, हो- नित्यमग्निमस्तमग्निं ।
४५. हो- दियन्ता । ४६-४६, हो- आरणीयः । ४७. हो- अस्मिन् ।

काम्पेद्विद्याग्यापुरोनुयान्या]

इन्द्रावरुणयोरहम् सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृडात ईदशे ॥
इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो (२) विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमिति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दृढः ॥

इन्द्रावरुणयोरितिन्द्रा वरणयो । अहम् । सम्राजोरिति सम् राजो । अ । एति । वृणे ।
ता । न । मृडात । ईदशे ॥

इन्द्रावरुणेतीन्द्रा वरुणा । युवम् । अध्वराय । न (२) ।

विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमिति दीर्घ-प्रयज्युम् । अतीति । य । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दृढः ॥

“ य पाप्मना गृहीत स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्या निर्वपेत् ” (तैस २ ३
१३) इत्यस्या पुरोऽनुवाक्या- ‘ इन्द्रावरुणयोरहम् ’ इति गायत्री ॥ ‘ इन्द्रावरुणयो ’ सम्राजो १०
‘ सम्यक् दीप्यमानयो ’ ‘ अत्र रक्षण यादृश तदीय रक्षण तत् ’ अहम् ‘ आ ’ वृणे आभिमुख्येन
याचे । ‘ ता तौ च ’ न अस्मान् ‘ मृडात सुखयेताम् । ‘ ईदशे विशिष्टे रक्षणे सिद्ध्या
मृडयताम् । ‘ लेट्याडागम ॥

तत्रैव याग्या - ‘ इन्द्रावरुणा युवम् ’ इति जगती ॥ हे ‘ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ।
“ सुपा सुलुक् ” (पा ७-१ ३९) इत्यादिनाऽऽकार । ‘ युव युवाम् ’ न अस्मभ्य ’ महि १५
महत् ‘ शर्म सुख पापयक्ष्माभाजप्रमत्र ’ यच्छत दत्तम् । ‘ अध्वराय यज्ञाय ’ दर्शपूर्णमासादि-

इन्द्रावरुणयोरिति ॥ “ य पाप्मना गृहीत स्यात् तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्या निर्वपेत् ”
(तैस २ ३ १३) इत्यस्या पुरोऽनुवाक्यामाह- ‘ इन्द्रावरुणयोरहम् सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृडात
ईदशे ’ इति ॥ ‘ सम्राजो ’ सम्यक् दीप्यमानयो ‘ इन्द्रावरुणयो ’ अत्र रक्षणम् ‘ अहम् ’ आ वृणे सर्वत
प्राथये । तौ चन्द्रावरुणौ ‘ ईदशे रक्षणे ’ वृत्तौ ‘ न अस्मान् ’ मृडात सर्वदा सुखयेताम् ॥ १०

इन्द्रावरुणा इति ॥ तत्रैव याग्यामाह- ‘ इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि
शर्म यच्छतम् । दीर्घप्रयज्युमिति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दृढः ’ इति ॥ हे इन्द्रावरुणौ, ‘ युव
’ न अस्मभ्य ’ महि ‘ शर्म महत्सुखम् ’ ‘ आपन्नित्यारण्यरूप ’ यच्छतम् । विनाशेम् । ‘ अध्वराय ’ यागानुष्ठानाय
‘ विशे प्रनाससृष्टये ’ जनाय परिवारकजनसिद्धये च । ‘ य पाप्मा-’ ‘ दीर्घप्रयज्युम् ’ अति अस्मदीय
दीर्घकालभावियागमयोगमतिक्रम्य ‘ न अस्मान् ’ वनुष्यति ‘ पीडयति । ‘ वयं तु युवयो ’ अनुग्रहवशात् २५
‘ पृतनासु पापकृतासु पीडासु ’ दृढर दृढतरा अपीडिता सन्त त पाप्मानं ‘ जयेम ॥

४८ ल-सगत । ४९ हो-अप । ५० मै-लेट्याडागम, हो-लेट् अडागम । ५१
हो-निर्वहण ।

१७ उ हो १-वृत्तौ, क १४ हा-प्रहृत्तौ । १८ उ हो १-पापनिवा । १९ उ हो १-
यागानुष्ठानसिद्धये । २०-२०. उ ‘ य पाप्मा ’ नास्ति । २१ उ हो १-वेदयति । २२. उ-अनुग्रहात् । २३

आ नो मित्रावरुणा* प्र बाहवा* ॥

एति । न । मित्रावरुणेति मित्रा - वरुणा । प्रेति । बाहवा । ॥

यज्ञनिर्वहणं यथा भवेत्, विशेषे च यथा पुत्रादिका प्रजा मा न निर्वर्ते, जनाय चायस्मै सुहृदादये स यथा मा न त्यजेत् । यदुक्तमध्वराद्यर्थमिति तदेव प्रकटीकरोति- दीर्घप्रयज्यु, दीर्घकाल यागज्जीव प्रकर्षेणानतिपरस्या कर्तव्यो दर्शपूर्णमासादियज्ञो दीर्घप्रयज्यु । यजे औगादिको युप्रत्यथ, दासीभारादि द्रष्टव्य (पा ६२४२) । वचनव्यययो वा । दीर्घकालकर्तव्या दर्शपूर्णमासादय प्रवृष्टा यागा येषा तानस्मानतिक्रम्य य वनुष्यति अभिभ्रति पापयक्ष्मा । वनेरुसिप्रयया तात् क्यचि पत्वम् । त तावत् वय जयेम न तेन वय जीयेमहि । किं च पृतनासु सग्रामेषु दूह्य दुर्धियश्च जयेमत्येव । कथिददुर्धिमि न नय जीयेमहि । पृथोदरादिवाद्भीष्टस्वरूपसिद्धि (पा ६३१०९) ॥

‘आ नो मित्रावरुणा’, ‘प्र बाहवा सिसृत्तम्’ इति द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ व्याख्याते- “अग्नाविष्णु महि” (तैस १८२२) इत्यत्र । अनयोश्चात्र प्रतीकग्रहणम् । तयो क्वचित् मैत्रावरुणे (द्र तेस ५७६) विनियोग द्रष्टव्य, प्रायश्चित्ततया वा । तत्र प्रथमा हे मित्रावरुणौ, अस्माक गव्युति धृते उक्षतम् । हे शोभनकर्माणौ, मधुरसेन लोकानुक्षतमिति ॥ १५ द्वितीया- ‘प्र बाहवा’ इति ॥ बाहुबलवतौ युवाम् अस्मान् जीवयितुमागच्छतम् । आगत्य च अस्माक गव्युति धृतेन सर्वत उक्षतम् । हे युवानौ निल्यतरुणौ, अस्मान् जनेषु श्रयतम् आख्यापयतम् । इमानि च महाह्वानानि शृणुतमिति ॥

अथ ‘त्व नो अग्ने’, ‘स त्व नो अग्ने’ इति गायत्रीत्रिष्टुभौ । क्वचिदाग्निवारुणे विनियोगो द्रष्टव्य, प्रायश्चित्ते वा । तत्र प्रथमा- हे अग्ने, विद्वान् सर्वार्थसाधनो वा यने स त्व देस्य वरुणस्य हेड, मोघ अनादरो वा पाशाग्रहणादिक, न अस्माकम्

एति ॥ पञ्चमश्लोके मैत्रावरुणामिक्षा विहिता - “यथा हे इषि स्कन्दत्वेव वा एष स्कन्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुणाऽऽमिक्षया यजेत्” (तैस ५७६) इति, तत्र याज्याउ वाचयथो प्रतीके दर्शयति - ‘आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा’ इति । ‘आ नो मित्रावरुणा’ इति पुरोनुवाक्या । ‘प्र बाहवा’ इति याज्या । एतदुभयम् “अग्ना विष्णु महि तद्दाम् (तैस १८२२) १५ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

५२-५२ हो-चेत् मा । ५३ हो- निर्वर्तित° । ५४-५४ हो- ययामन्यत् (१) । ५५ ल हो- जीयेमहि । ५६ हो- जीयेमहि मै- जीयेमहि । ५७ मै- प्रायश्चिते । ५८-५८ ल हो- ‘तत्र प्रथमा’ नास्ति । ५९ तैस मैल ‘शृणुतमिति’ इत्यस्मानन्तरं ‘द्वितीया’ । ६०-६० ल हो- यउरत्यम् । ६१ मैल- पापग्रहणादिकम् ।

१० २३ क- पूरे इति, अर्थ- धी इत्येव । २४ अर्थ- विरुतमित्येव ।

कान्हेष्टियान्वापुरोनुवास्या.]

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्टाः ।
 यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषाऽसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥
 स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।
 अवं यस्य नो वरुणः (३) रराणो वीहि मृडीकः सुहवो न एधि ॥

त्वम् । न । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेड । अवेति । यासिसीष्टा । ५
 यजिष्ठः । वह्नितम इति वह्नि-तम । शोशुचान । निष्वा । द्वेषाऽसि । प्रेति । मुमुग्धि । अस्मत् ॥
 सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवम । भव । ऊती । नेदिष्ठ । अस्याः । उपसं । व्युष्टाविति वि-उष्टौ ।
 अवेति । यस्त्वं । न । वरुणम् (३) । रराण ।
 वीहि । मृडीकम् । सुहव इति सु हव । न । एधि ॥

अस्मत्सवन्धि अव यासिसीष्टाः अपनय । अवपूर्वात् यासेर्षन्तादाशीर्लिङि इडादावपि १०
 णिलोपच्छान्दस । “ छन्दस्युभयया ” (पा ३ ४ ११७) इति लिङ्ना, सार्जधातुकत्वा
 दिडभागे डित् च । किञ्च—यजिष्ठ यष्टतम । यष्टशब्दात् “ तुष्टन्दसि ” (पा ५ ३ ५९)
 इतीष्टन्प्रत्यय । “ तुष्टिष्टेमेय सु ” (पा ६ ४ १५४) इति तुष्टशब्दस्य लोप । वह्नितम
 द्विधा वोदतम् शोशुचान. अतिशयेन दीप्यमान । “ अभ्यस्तानामादि ” (पा ६ १-१८९)
 इत्यायुदात्तावम् । ईदृश. त्व निश्चानि वरुणव्यतिरिक्तान्यपि “ द्वेष्टिणि वा रक्ष प्रष्टीनि अस्मत् १५
 अस्मत्तः प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय । “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७६) इति शप क्षु ॥

अथ द्वितीया— हे अग्ने, से त्वम् न अस्माकम् अमम अविता भव ऊत्या
 गमनेन । यद्वा—ऊत्या रक्षणेन अमम अर्वाचीन प्रत्यासन्नो भव । अत्या उपस (व्युष्टौ) रात्रे
 रवसाने प्रातरेण अस्माकं नेदिष्ठ अन्तिकतमः अस्मिन् दिवसे प्रातरेण अस्मात्पार्श्वमागत स्वमिदानी

त्वमिति ॥ “ पुनराधेयप्रकृतेण आम्नातम् — “ वीरहा वा एव देवाना योजिमुद्रासयते तस्य २०
 वरुण एवर्णयादाश्रियास्वनेकादशकपालमनुनिर्वपेत् ” (हैस १ ५ २) इति । अत्र पुरोनुवाक्यान्माह - ‘ त्व
 नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडोऽव यासिसीष्टा । यजिष्ठो वह्नितम शोशुचानो विश्वा द्वेषाऽसि प्र
 मुमुग्ध्यस्मत् ’ इति ॥ हे अग्ने, त्व न अस्माकं भक्ति विद्वान् सन् वरुणस्य देवस्य हेड असाद्विषय
 क्रोधम् अव यासिसीष्टा अपनय । यजिष्ठ यष्टतमोऽतिशयेन दामिण्याद्व । वह्नितम अतिशयेन
 देवहविर्वाडा । शोशुचान अत्यन्त दीप्यमान । विश्वा द्वेषाऽसि सर्वान् विरोधिहृत्तान् द्वेषान् अस्मत् १५
 प्रमुमुग्धि अस्मत्त प्रमोचय ॥

स इति ॥ तत्रैव याज्यान्माह — ‘ स त्व नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टौ ।
 अव यस्य नो वरुणः रराणो वीहि मृडीकः सुहवो न एधि ’ इति ॥ हे अग्ने, से त्व न अस्माकम्

६२ मैव- द्वेषासि ।

२५ अ- पुनराधानप्रकरणे यत् ।

प्रश्नायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
अभि यः पूरुं प्रतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥

प्रप्रेति प्र-प्र । अयम् । अग्नि । भरतस्य । शृण्वे । वीर्ति । यत् । सूर्य । न । रोचते । बृहत् । भा ।
अभीर्ति । य । पूरुम् । प्रतनासु । तस्यौ । दीदाय । दैव्य । अतिथि । शिव । न ॥

५ 'रक्षणेनापि प्रत्यासन्नतरो भवेति । " अन्तिकवाढवोर्नेदसाधौ " (पा ५ ३ ६३) । किं च-
'रराण अस्मदीये परिचरणे रममाण अस्माकं वरण वारक वरुणप्रवर्तित वा पापरोगादिकम्
'अयस्य नाशय । " बहुल छन्दसि " (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् । राते शानवि
अन्त्यलोप छान्दस , पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । तदर्थं 'वीहि भुङ्क्ष्व 'मृडीक सुखहेतुमिदं ह्रि ।
किं च- 'न अस्माकं सुहृन् शोभनाह्वानश्च एषि भव । आह्वानप्रयोजनस्य सद्य सपत्ति
१० शोभनत्वम् । " आद्युदात्त द्व्यच्छन्दसि " (पा ६ २ ११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

" यो भ्रातृव्यवान्तस्यात् स स्वर्धमान एतयेष्ट्या यजेताम्रये प्रनते पुरोडाशमष्टाकपाल
निर्वपेदम्रये विवाधनतेऽम्रये प्रतीकवते " (तस २ ४ १) " इत्यस्या त्रिहृन्निष्कायाम् "
'अम्रये 'प्रनते ' इत्यस्य 'पुरोऽनुवाक्या- 'प्रप्र' इति त्रिष्टुप् ॥ " प्रसमुपोद पादपुरणे "
(पा ८ १ ६) इति द्विर्चनम् । 'अयम् 'अग्नि 'भरतस्य यजमानस्य 'भरणात् भरत ।

१५ 'ज्या रक्षणेन 'अयम् 'अय रक्षको भव । कीदृशस्त्वम् ? 'अस्या 'उपस 'न्युष्टौ 'नेदिष्ट अद्यतनलोप
कारणोपरितने प्रात कालेऽस्यन्त प्रत्यासन्न 'न अस्माकं वरण वरणेन कृतमभीष्टनिवारक पापादिकम्
'भव 'यश्च 'निवादाय । 'रराण रममाण तन् 'मृडीक सुखसाधनमसदीय हवि 'वीहि भक्षय । तत्
'न 'अस्माकं 'सुहृन् 'एषि सुखेनाह्वानाय शक्नो भव ॥

प्रप्रेति ॥ " यो भ्रातृव्यवान्तस्यात् स स्वर्धमान एतयेष्ट्या यजेताम्रये प्रनते पुरोडाशमष्टाकपाल
१० निर्वपेदम्रये विवाधनतेऽम्रये प्रतीकवते " (तस २ ४ १) इत्यत्र "प्रवतोऽग्नेर्विपि पुरोनुवाक्यामाह-
'प्रपायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः । अभि य पूर प्रतनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो
अतिथि शिवो न ' इति ॥ 'अयम् 'अग्नि 'भरतस्य हविर्भरणवतो यजमानस्याऽऽह्वान 'प्रप्र 'शृण्वे
अग्निप्रकर्षणं शृणोतु । 'यत् योऽग्नि 'सूर्ये 'न सूर्ये हव 'भा भासमान तन् 'बृहत् 'रोचते शरयन्
दीप्यते । 'य अग्नि 'प्रतनासु तसामेषु 'पूर 'जयपूर्तम् 'अग्नि 'तस्यौ सयवे करोति सोऽग्नि 'न
२५ आमाद्यम् 'अतिथि " दीदाय भवतु अतिथिरिह तस्माच्छतु । कीदृशोऽग्नि ? 'दैव्य दैव्यो हित
निय 'परममद्रूप ॥

६३ मे- तन्नेनापि । ६४ हो- वारक । ६५ मे- 'हेतोर्दि । ६६-६६ मे- हा-
रण्या मिश्रविकाया । ६७-६७ तै- 'रागने । ६८ तै- मण्ड्यात् ।

६६ आ- नाशय । ६७ आ- 'द्विपि । ६८ अ- 'उक्तो ग पा हा- जयपूर्तम् ।
३० ६०. ८- 'दीदाय' नागि । ३० आ- 'मद्रूपम् ।

काम्पेष्टियाग्यापुरोनुवारयाः]

प्र ते यक्षि प्र त इयमिं मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेपु ।
धन्वन्निव प्रपा असि त्वमत्र इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् (४) ॥

प्रेति । ते । यक्षि । प्रेति । ते । इयमिं । मन्म । भुवः । यथा । वन्द्यः । नः । हवेपु ।
धन्वन् । इव । प्रपेति प्र-पा । असि । त्वम् । अग्ने । इयक्षवे । पूरवे । प्रत्न । राजन् (४) ॥

औणादिकोऽतत्रलयः । प्र प्र शृष्वे प्रकर्षेण शृणोतु । आह्वानप्रयोजनं शीघ्रं करोत्वित्यर्थः ५
छिटि “ लोपस्त आत्मनेपदेषु ” (पा ७-१-४१) इति तल्लेपः । अग्निर्विशेष्यते- वत् य ।
अग्निः सूर्यः इव बृहत् विरोचते अत्यर्थं दीप्यते । “ भा- भासनशीलः । “ आजभास ”
(पा ३-२-१७७) इति क्विप् । यः च अग्निः वृत्तनासु संग्रामेषु पूरुम् आप्यायमानं
शत्रुम् । पूरी आप्यायने, औणादिक उप्रययः । पूरं महान्तमपि शत्रुम् अमि तस्थौ अभि-
तिष्ठति । अधितिष्ठति आक्रामति । किं च- योऽस्माकम् अतिथिः भूत्वा दीदाय दीप्यते । १०
छान्दसो छिट्, अतिथिः विशेष्यते- दैव्यः दिवि भवः । “ देवाद्यज्ञौ ” (पा ४-१-८५
वा ३) । शिवः कल्याणगमनः । यद्वा- सोऽस्माकमस्त्विति सामर्थ्याल्लभ्यते ॥

तत्रैव याज्या - ‘ प्र ते यक्षि ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ इयक्षवे ’ इति चतुर्थपादादिः । हे
अग्ने, त्वं प्र यक्षि प्रकर्षेण यजे । छान्दसो छिट् । ते तव मन्म मननमनुध्यानं प्र इयमिं
प्रकर्षेण गच्छामि । यद्वा-ते त्वदीयं मन्म मननीयं प्रकर्षेण सपादयामि । ऋ गतौ, शपः ऋ । १५
“ अतिपिप्लोथ ” (पा ७-४-७७) इत्यभ्यासस्येत्वम्, “ अभ्यासरयासवर्णे ” (पा ६-
४-७८) इतीयद् । मन्यतेरौणादिको मनिन् प्रत्ययः । यथा त्वम् अस्माकं हवेपु यज्ञेषु पुनःपुनः
वचः स्तुत्यः भुवः भवेः, यथा ते श्रद्धैव पुनःपुनरस्मान् पुनातु धनकामादिना, तथा वयं
मन्तव्याः इति । “ ईडवन्द ” (पा ६-१-२१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । भवतेल्लेट्, शपो छुकि

प्रेति ॥ तत्रैव याज्यामाह- ‘ प्र ते यक्षि प्र त इयमिं मन्म भुवो यथा वन्द्यो नो हवेपु । धन्वन्निव २०
प्रपा असि त्वमत्र इयक्षवे पूरवे प्रत्न राजन् ’ इति ॥ हे अग्ने, ते त्ववर्थं प्र यक्षि प्रकर्षेण यजे, ते
त्वदीयं मन्म मनने मानसमनुग्रहविशेषं प्रकर्षेण इयमिं प्राप्नोमि । नः अस्माकं हवेपु यागेषु वन्द्यः
नमस्कृत्यः “ यथा सुवः येन प्रकारेण भवसि तेन प्रकारेणानुग्रहमियमीति पूर्वश्रावण्ययः । हेऽग्ने, त्वम्
इयक्षवे यदुमिच्छते पूरवे हविः पूरयित्रे यजमानाय श्रेयः दातुं धन्वन् प्रपा इव असि मरभूमौ
शीघ्रवानीयपूर्णवाळेवासि । हे प्रत्न पुरातन, हे राजन् दीप्यमान । एतदुभयं वद्वि विशेषणम् ॥ १५

६२. लं हो- ‘ भाः ’ नास्ति । ७०. तं३. लं हो- यदा । ७१. तं३. वि. मै. मै. लं हो- अद्यैव ।

३१. क. उ. हो १- यजेति; शृ- यजेतेति; हा- यजति । ३२. आ- व्याप्नोमि । ३३. अ. इ. उ.
जो. ना. पा. हा. हो १- ‘ यथा ’ नास्ति । ३४. आ. क- प्रियम् । ३५. अ. उ. जो. पा. हा- वायुवि ।

वि पाजसा* वि ज्योतिषा* ॥

वीर्ति । पाजसा ।

वीर्ति । ज्योतिषा ॥

अडागमे “ भूसुयोस्तिष्ठि ” (पा ७-३-८८) इति गुणाभावः । पादादित्वात् न निहन्यते । कः पुन-
तत्र विशेषः इति चेदिदमुच्यते— हे अग्ने, धन्वन् निर्जले प्रदेशे प्रपा इन् शीतलपानीयपूर्णा
५ शालेन असि भक्ताना सकलवल्गेशनिवृत्तिहेतुत्वात् । तस्य इयक्षवे इयक्षा यष्टुमिच्छा यजन
कार्येच्छा । छान्दस आदिवर्णलोप । पूरवे महात्मने पूरयित्रे वा हविषा हे प्रन पुराण राजन्
दीप्यमान सर्गदा राजनशील ॥

“ अग्रये निबाधवते ” (तैस २-४-१) इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या—‘ वि पाजसा ’ इति त्रिष्टुप् ॥
इयमग्निक्वाण्डे व्याख्यास्यते यत्राम्नायते (तैस ४-१-५) । प्रतीकग्रहण तस्या । पृथुना
१० पाजसा बलेन शोशुचानः दीप्यमानस्व द्विषः बाधत्व रक्षासि च अमीवा. रोगाश्च । तव
सुशर्मण शोभनशरणस्य शोभनसुखस्य वा बृहत्. महात्मनः शर्मणि अह स्वाम् ।
सदा वर्षाय (?) अग्ने अङ्गनादिगुणयुक्तस्य सुहवस्य शोभनाद्दानस्य प्रणीतौ परिवर्णे
वर्तमान इति ॥

तत्रैव याग्या—‘ वि ज्योतिषा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इय तु “ वृणुष्व पाज. ” (तैसं १-२-१४)
१५ इत्यत्र व्याख्याता । प्रतीक गृह्यते अस्याः । अयमेव अग्नि बृहता ज्योतिषा निभाति,
विश्वानि च महित्वा माहात्म्यानि आविष्कृत्यते आविष्कृत्यता वा । किंच— अदेवीः
अदेयनशीला दुरेवाः दु खेन एतज्या काममाया. प्रसहते प्रकर्षेण अभिमनति अभिमवतु
वा । अपि च— रक्षसा च विनाशाय आत्मीये शृङ्गे शृङ्गस्यानीये जगले शिशीते तीक्ष्णीकुरुते
कुरुता वा । एव महानुभागेऽयमस्माक भ्रातृव्य विनाशयत्विति ॥

२० “ अग्रये प्रतीकवते ” (तैस २-४-१) इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या—‘ स त्वम् ’ इति गायत्री ।
हे अग्ने, स त्व प्रतीकेन ज्वालाया उपनक्तमणमात्रेण प्रत्येय प्रतिमुख प्रत्येक वा
यातुभान्य यातुधानी. यातुधानजाती. क्षयेषु यन्नगृहेषु । “ क्षयो निवासे ” (पा ६-१-

वीर्ति ॥ अय विबाधवतोऽग्नेर्इदिवि पाज्यापुरोनुवाक्ये प्रतीकेन दर्शयति — ‘ वि पाजसा वि
ज्योतिषा ’ इति ॥ ‘ वि पाजसा पृथुना शोशुचानः ’ इत्येका पुरोनुवाक्या । सेयं चतुर्थकाण्डस्य प्रथमप्रपाण्डे
२५ (तैसं ४-१-५) व्याख्यास्यते । ‘ वि ज्योतिषा बृहता ’ इति याग्या “ वृणुष्व पाज ” (तैसं १-२-१४)
“ इयनुवाक्ये व्याख्याता ॥

७२. ती१ लं हो- यममन् । ७३. मे- सुहवस्य । ७४. ती१ लं- कामाया । ७५. मे-
इत्यन्ताः । ७६. मे- उपनक्तमा । ७७. ती१ लं हो- प्रत्येयम् । ७८-७९. लं हो- यातुभान्यजातीय ।

३६. द- इन्दमिन्द्र ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या]

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योप यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीयेत् ॥
 तत् सुप्रतीकरं सुदृशं स्वञ्जमविद्वान्मो विदुष्टरं सपेम ।
 स यक्षद्विधा वयुनानि विद्वान् प्र हृद्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ॥

स । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रतीति । आप । यातुधा-य इति यातु धा य ।

उरुक्षयेधियुरु क्षयेषु । दीयत् ॥

तम् । सुप्रतीकमिति सु प्रतीकम् । सुदृशमिति सु दृशम् । स्वञ्जम् ।

अविद्वान्स । विदुष्टरमिति विदु - त्वम् । सपेम ।

स । युक्षत् । वि । व । वयुनानि । विद्वान् । प्रेति । ह-यम् । अग्नि । अमृतेषु । वोचत् ॥

२०१) इयाद्युदात्तत्वम् । * उरु महत् दीयत् जाञ्जल्यमान । दीयति छादस । 'अभ्यस्त
 सविकल्पान्नुमभाव । " अभ्यस्तानामादि " (पा ६ १ १८९) इयाद्युदात्तत्वम् ॥ १०

तत्रैव याज्या- ' त सुप्रतीकम् ' इति त्रिष्टुप् ॥ ' तम् अग्निम् ' सुप्रतीकं ' शोभनज्वालम्
 शोभनोपक्रमं न । वृद्धतरपदाद्युदात्तत्वम् * । ' सुदृशं सुष्टु द्रष्टारम् अभिमताभाम् । किमपि वृद्धतर
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोभनदृष्टि वा । " नञ्सुभ्याम् " (पा ६ २ १७२) ह्युत्तरपदातोदात्तत्वम् ।
 " स्वञ्जं शोभनगति " ' विदुष्टरं निद्वत्तमम् । अयस्त्वयादित्वेन (पा १ ४ २०) मन्वात्

स इति ॥ अथ प्रतीकप्रतीत्येर्द्विविधि पुरोनुवाक्यामाह - ' स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योप
 यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीयत् ' इति ॥ हे ' अग्ने, ' स ' त्व ' प्रतीकेन कर्मप्रारम्भमात्रेण ' यातुपत्य
 राक्षसजाती सर्थे ' प्रत्योप प्रत्येकं दृढं । कीदृशस्त्वम् ? ' उरुक्षयेषु विस्तारिणेषु यागगृहेषु ' दीयन्
 दीप्यमान ॥ १५

तमिति ॥ तत्रैव याज्यामाह- ' तत् सुप्रतीकरं सुदृशं स्वञ्जमविद्वान्मो विदुष्टरं सपेम ।
 त यक्षद्विधा वयुनानि विद्वान् प्र हृद्यमग्निर्मृतेषु वोचत् ' इति ॥ वयं ' तम् अग्निं ' सपेम समवेता २०
 माता भूयस्व । कीदृशमग्निम् ? ' सुप्रतीकं शोभनोपक्रमम् अस्मास्वनुमहस्तेन ' सुष्टुपकान्तं ' सुदृशं
 ' शोभनेन कटाक्षेणारम्भम् पश्यन्त्व ' स्वञ्जम् अस्मदीये कर्मणि सुष्टु " आताच्छन्त, ' विदुष्टरं अतिरात्रेण
 भक्तचित्तपेदिनम् । यथापि वयम् ' अविद्वान्स्त्वदीयं महिमानं न जानीमस्वथाऽपि " भक्त्या तं प्राप्ता स्म ।
 ' स अग्निं ' यक्षत् वष्टुमिच्छत्वा गुरुवाणा ' विश्वा ' वयुनानि सर्वानभिप्रायविशेषान् ' विद्वान् जानन्
 क्षयतिइति । अथ स ' अग्निं अस्मदीयं ' हृद्यं ' प्र ' वोचत् प्रकर्मणं प्रवीर्य ॥ २५

* [तत्र ल ' उरुमहत् वृद्धतरपदाद्युदात्तत्वम् ' इत्यप भाग नास्ति ।] । ७९ मै४-
 दीयेति । ८० मै४- ' वजाक' । ८१ मै- शोभनायकत्वम् । ८२-८२ तत्र लहो- स्व शोभनगत
 विदुष्टरपति ।

३७ ड- सुष्टु प्रकान्त । ३८ आ क ड- शोभन । ३९ ड- गन्धत् । ४० आ क ड-

' भक्त्या ' नास्ति ।

तैत् ५९

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

[विश्वरूपस्वष्टेन्द्रं वृत्र ब्रह्मवादिनः स त्वै नासौमयाज्येष वै देवृथो देवा वै नचिं नायज्ञोऽग्ने महान् ग्रीन निर्वीतमायुष्टे द्वादश ।] [विश्वरूपो नैनं शीतरूरावद्य वसु पूर्वधुराजा ह्ययं महात्रिवीतमन्या यन्ति चतु सतति ।] [विश्वरूपोऽनु ते दायि ।]

[मैशं ... , काशं ...]

- ५ अथ याज्या—' अनु ते ' इति ॥ हे १इन्द्र, २यज्ञत्र यष्ट्य ३ते तुभ्य ४दायि दीयते । देवेभिः ऋत्विग्भि सामर्थ्याद्भवि कृन्ममपि तुभ्यमेव दीयते त्वप्रधानत्वात् ५देवानाम् । यद्वा- तुभ्यमेव दायि दीयता सत्रेषु सर्तव्येषु यज्ञेषु सर्वैरपि । देवान्तरेभ्य इन्द्रस्य विशेषानाचष्टे— ६महे महते ७इन्द्रियाय वीर्याय महता इन्द्रियेण तद्वानयमिति कृत्वा । ८अनु ९वृत्रहत्ये वृत्र हतवानयमिति कृत्वा । १०अनु ११क्षत्र धनवानयमिति कृत्वा । १२अनु १३सह बलवानयमिति कृत्वा । १४नृपहृद्ये सर्वेषां १५नृणामभिभवितेति कृत्वा । सर्वत्र लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १०४९०) ॥

इति श्रीमद्रामास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये

द्वितीये काण्डे पञ्चमे प्रश्ने द्वादशोऽनुवाकः ॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

- १५ उयोगामयाचिनो ह्यायुरायुर्दाऽऽग्नेयके तथा ।
१६ ११-आप्या सं ते च सौम्ये स्यादबोधुत्तेति ११ वारुणे ॥
१२-सारस्वते प्र णो ह्या नोऽप्राज्ञावैष्णवे १२ भवेत् ।
इमं तत्त्वाऽश्चदानीष्टो उदु चित्रं १३ सौर्यके ॥
अपां १४त्रयमपोनत्र इन्द्राचेत्येन्द्रवारुणे ।
मैत्रावरुण आमिक्षायामे त्वा नः प्र वेति च ॥
२० पुनराधेयके त्वाग्निवारुणे त्वं न इत्युभे ।
प्रैति प्रवदाग्नेये विद्वयं वाधसंयुते ॥
स त्वं प्रतीभ्यंयुक्ते अहवित्येन्द्रयागके ।
वीन्द्रेति घृष्टे हीन्द्रियाऽनु ते १५न्विन्द्रियावते ॥
१६ पञ्चमान्यानुवाकेऽस्मिन् १६पञ्चत्रिंशदुदीरिताः ॥
२५ इति श्रीमत्प्रायणाचार्यविरचिते माधयीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञा-
परिपालकेन १७-माधवाचार्येण विरचिते १८ वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
३० द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।

१५. स- देवतायाम् ।

- ४६-४६. ५-आप्याया सं ते चरौ सौम्ये स्यादबोधुत्तेति वारुणे । ४७-४७. ६. सारस्वते प्र णस्या नो ह्यनामाधेयानो, ४८-सारस्वते प्रणम्या नो ह्यनामाधेयाने । ४८. ५-च । ४९. आ.क-न समरो । ५०. ४- हीन्द्रिया । ५१. आ.क- मन्त्रा ह्यरिमन्त्रानुवाके । ५२. हो- मन्त्राग्निशु । ५३-५३. ३५. क. ४- माधवाचार्यविरचिते माधयीये ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पष्ठः प्रपाठकः)

अथ 'दार्शपूर्णमासिक्रमाध्वर्यम् ' समिधो यजति ' इत्यादयः पङ्क्तुवाका । प्रजापत्य काण्डम् । तत्रादौ प्रयाजा विधीयन्ते । समिधादयः प्रयाजदेवता अग्निविशेषा आरिष्टलिङ्ग उचना । एषा च यागेन नस ताधृतधर्मं प्रवर्तिर्ययायथ भवति । वस ताधृतधर्मप्रवर्तनेन

यस्य नि शसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

५

निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होत्रमाध्वर्यव चाऽऽधारान्त पञ्चम ईरितम् ।

प्रयाजाद्यवशिष्ट तु वक्षित पठे प्रपाठके ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रयाजा विधातव्या । तेषा मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुवाक एवाम्नाता -

"समिधो अग्र आज्यस्य वियन्तु । तनूनपाद्म आज्यस्य वेतु । इडो अग्र आज्यस्य वियन्तु । बर्हिरग्र १०
आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमी ।
स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेश्वरम् । स्वाहा देवाः आज्यपाद् । स्वाहाऽग्निं होत्राऽनुपाणा ।
अग्र आज्यस्य वियन्तु" (तैत्रि ३.५.५) इति ॥ एतेषा मन्त्राणां विनियोग बौधायनो 'दर्शयति
"समिधो अग्र आज्यस्य वियन्तिवति 'प्रथम, तनूनपाद्म आज्यस्य वेविति द्वितीयम्" इत्यादि ॥
हेऽग्ने, समिध्वमानास्त्वव मूर्त्तय आज्यस्य वियन्तु ह्यमानमिदमाज्यमभन्तु । तन् 'यष्टु शरीर न १५
पातयति न विनाशयति किंतु पालयतीति तनूनपात् । हेऽग्ने, 'द्वितीया तनूनपात् 'तव मूर्तिराज्य पिबतु ।
हेऽग्ने, इड इड्या स्तुत्या 'तव मूर्तय ' आज्य पिबन्तु । वृहणाद्धर्हि । हेऽग्ने, फल वृहयन्ती 'तव
मूर्तिराज्य पिबतु । अग्निं 'प्रथमाज्यमागदेव प्रति 'स्वाहा हुत' भविष्यति । एव द्वितीयाज्यभागदेव
'सोम प्रति स्वाहा "हुतमस्तिवति भविष्यति "इत्यादिक क्रमेण व्रण्यम् । आवाहननिगदे या देवता
क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन् स्वाहाकारनिगदेऽपि निर्दिश्यन्त "इत्यवगन्तव्यम् । होत्राव, होमनिमित्त २०
'स्विष्टकृत्पार्थमित्यर्थ । हेऽग्ने, "एते सर्वे देवा "जुषाणा प्रीयमाणा इदानीं त्वन्मुखेनाऽज्य पिबन्तु ॥

१ तत्र ल- दर्शो । २ ल- वन्तमूर्त्त ।

१ ड ड१ श्र- 'दर्शयति' इत्यस्यानन्तर- 'अथ प्रयाजानां प्रथम यजति' इति । २ ड१-
'प्रथम' नास्ति । ३ आ क- 'यष्टु' नास्ति । ४ ड१-त्वदीया । ५ ड१-'तव' नास्ति । ६-६
ड श्र- त्वन्मूर्त्तय । ७ ड ड१ श्र- त्वदीया । ८ अ इ उ जो ना पा- प्रथममाज्य । ९, ९, ड१- २५,
स्वाहा स्वाहुतम्, ड- स्वाहुतम्- । १० आ हा- 'सोम' नास्ति । ११ ड ड१ 'अस्तिवति' नास्ति ।
१२ आ क ड- इति । १३ आ क- इत्यवधेयम् । १४ ड१ श्र- 'स्विष्टकृत्' । १५ ड उ जो ना
पा हा- तत्रे दत्त । १६ आ क- 'जुषाणा' नास्ति ।

हरिः ॐ ॥

समिधो यजति वसन्तमेवर्तनामयं रुद्धे तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवायं रुद्ध इडो
यजति वर्षा एवायं रुद्धे बर्हिर्यजति शरदमेवायं रुद्धे स्वाहाकारं यजति
हेमन्तमेवायं रुद्धे तस्मात् स्वाहाकृता हेमन् पशवोऽयं सीदन्ति

५ समिध इति सम्-इधः । यजति । वसन्तम् । एव । ऋतुनाम् । अवेति । रुद्धे । तनूनपातमिति
तनू-नपातम् । यजति । ग्रीष्मम् । एव । अवेति । रुद्धे । इड । यजति । वर्षाः । एव । अवेति ।
रुद्धे । बर्हि । यजति । शरदम् । एव । अवेति । रुद्धे । स्वाहाकारमिति स्वाहा-कारम् ।
यजति । हेमन्तम् । एव । अवेति । रुद्धे । तस्मात् । स्वाहाकृता इति स्वाहा-कृताः । हेमन् ।
पशव । अवेति । सीदन्ति ।

- १० लोकस्याधारा एते । एताश्च एतैः प्रीणयति । भावानां समिन्धयितारः समिधः । अप्रोसिय सज्ञा ।
वसन्ते हि भावाः समुञ्ज्या भवन्ति । तनूनामवयविना न पातयिता प्रायशोऽवयवगना पात-
यिता तनूनपात्, भावानां सकोचयिता । ग्रीष्मे हि सर्पे भावाः सकोचं व्रजन्ति ॥ इड वृष्टया
इपोऽन्नस्य उपादयित्र्य । अन्यविकारश्छान्दस । यद्वा-इडन्म् । “ तत्करोति ” (पा ३-१
२६ वा ५) इति णिचि इष्टप्रभावे “ टिलोपे ऋचि णिलोपः । वर्षासु हि सर्वसस्यामिभृद्धि ।
१५ वृहणाल्लोकस्य बर्हिः । * शरदि हि सर्पे सस्यै लोक समृद्धो भवति । स्वाहुतमिव दग्ध करो-
तीति स्वाहाकारो हिमाग्निः । हेमन्ते हि सर्वं जगत् हिमाग्निना दग्धमिव भवति । तदेवाह-
‘ तस्मात् ’ * स्वाहाकारेण हिमाग्निना दग्धाः हेमन्ते ‘ पशवः द्विपादश्चतुष्पादश्च ’ अवसीदन्ति
विनश्यन्ति । इयमपि स्तुत्यर्थमेव ऋतुधर्मप्रवृत्तिं कीर्त्यते ॥

- समिध इति । तेरैतैर्मन्त्रकाण्डोऽस्मैमन्त्रे । साध्यान् ‘ प्रयाजान् विधत्ते- ‘ समिधो यजति
२० वसन्तमेवर्तनामयं रुद्धे तनूनपातं यजति ग्रीष्ममेवायं रुद्ध इडो यजति वर्षा एवायं रुद्धे बर्हिर्यजति
शरदमेवायं रुद्धे स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवायं रुद्धे तस्मात् स्वाहाकृता हेमन् पशवोऽयं सीदन्ति
इति ॥ अत्र समिदादिगन्त्रैर्यागविदेषनामान्युच्यन्ते । “ ऋतवो धै प्रयाजाः ” (मेस १-४-१२) इत्येवम्
ऋतुत्वेन ‘ स्तुतवाम् तैः प्रयाजैः श्रेण वसन्ताद्यवरोध उच्यते । यस्मात् स्वाहाकारयामेव(ण)
हेमन्तावरोधस्तस्मात् ‘ हेमन् हेमन्ते ‘ पशवः ’ अवसीदन्ति, द्विपादश्चतुष्पादश्च हिमेन पीड्यन्ते, ‘ तेन
२५ तत्र दुष्टान्तः- ‘ स्वाहाकृता ’ इति, स्वाहाकारेण प्रक्षिताः समिधो यथा दाहेन पीड्यन्ते तद्वदित्यर्थः ।
तादृशं दग्धोऽपि हेमन्तोऽस्वापीनो भवन्तीति यागस्तुतिः ॥

३. हो-‘ एते ’ नास्ति । ४. तं३.हो-समिन्धयन्तः । ५. तं३.हो-‘ इड. ’ नास्ति । ६.
तं३.हो-इड अत्रम् । ७. हो-‘ टिलोपे ’ नास्ति । ८-९ [तं३.लं.हो-‘ शरदि हि सर्पे... तस्मात् ’
इति नास्ति ।] ।

३०. १७. २-‘ प्रयाजान् ’ नास्ति । १८. आ.४-‘ नृपमानत्वात् । १९. ४.२१-‘ हेन ’ नास्ति ।

प्रयागविधि]

समिधो यजत्पुपस एव देवतानामव रुद्धे तनूनपातं यजति यज्ञमेवाव रुद्ध (१)
इहो यजति पशुनेवाव रुद्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुद्धे समानयत उपभृतस्तेजो वा
आज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधाति स्वाहाकारं यजति वाचमेवाव रुद्धे

समिध इति सम्-इध । यजति । उपस । एव । देवतानाम् । अवेति । रुद्धे । तनूनपातमिति
तनू नपातम् । यजति । यज्ञम् । एव । अवेति । रुद्धे (१) । इह । यजति । पशून् । एव ।
अवेति । रुद्धे । बर्हि । यजति । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । अवेति । रुद्धे । समानयत
इति सम् आनयते । उपभृत इत्युप-भृत । तेज । ते । आज्यम् । प्रजा इति प्र जा ।
बर्हि । प्रजास्विति प्र जासु । एव । तेज । दधाति । स्वाहाकारमिति स्वाहा कारम् । यजति ।
वाचम् । एव । अवेति । रुद्धे ।

पुनरपि पयान्तरवत्तया प्रयाजा स्तूयते- उपस इति ॥ मनिद्रवान्वयात् "देवताना १०
योग्या उपस उदयान् लभन्ते । तनुमता मनुष्याणामनहतोरग्निरिषेपात् यज्ञम् । इह
पशव इति । पशुलाभहेतुरिडायाग । बर्हिरिति । प्रजालाभहेतुर्बर्हियाग ॥

समानयत इति ॥ नीन् प्रयाजानिष्टम् अर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय चतुर्थपञ्चमौ यजति ।
तेजो वा इति । "पुनराज्याधानेन प्रजाना तेज समृद्धि क्रियते ॥

"स्वेव ते नागित्यब्रवीत्" (तैसा २१२) इति स्वाहाकारेण वागवरोध । १५

समिध इति ॥ पुनरपि विधीनन्वै प्रवसति- 'समिधो यजत्पुपस एव देवतानामव रुद्ध
तनूनपातं यजति यज्ञमेवाव रुद्धे इहो यजति पशुनेवाव रुद्धे बर्हिर्यजति प्रजामेवाव रुद्धे' इति ॥
समिच्छन्नेन "दीप्तिसूचनापुपसोऽवरोध । तनूनपाच्छन्नेनाविनाशसूचनात् वृत्तमन्वयवरोध । इहोयज्ञेने
त्यमागक्षीरादिसूचनात् "पशवरोध । "प्रजा बर्हि" (तैसा २६१, मीसा ३८६) इति श्रुत्यन्तरात्
बर्हियागेन (ण) प्रजावरोध ॥ २०

समानयतेति ॥ चतुर्थप्रयानार्धमौपभृतस्याऽऽज्यस्य जुह्वामानीय विधत्त - 'समानयत
उपभृतस्तेजो वा आज्यं प्रजा बर्हि प्रजास्वेव तेजो दधाति' इति ॥ "उपभृत सनाशाजुह्वमर्धमाज्य
सम्प्रापयतेत् । बर्हियागेत्य प्रजारूपत्वादाज्यस्य तेजस्त्वान् "प्रजासु" तेन स्थापित भवति ॥

स्वाहाकारमिति ॥ पञ्चमप्रयाजमवसिष्ट प्रवसति- 'स्वाहाकारं यजति पाचमेवाव रुद्धे'
इति ॥ अस्मिन् प्रयाजे स्वाहाशब्दानामन्यादिशब्दानां च बहूनामुच्यमानत्वात् तेन वागवरोध ॥ २५

८ तर् मै ल हो-देवानाम् । ९ तर् ल प्रजालाभ इति हेतु । १० प२ मै-पुनराज्यानयन ।

२० आ क- विधानान्तरेण । २१ अ भा इ उ जो पा- समित्प्रातिस्व । २२ अ इ उ जो
ना पा- पशुवरोध ।

[प्रयाजविधिः]

दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुद्धे समिधो यजत्प-
स्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति तन्नूनपातं यजति (२) यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो
यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्धजति य एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति
तिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठत्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठति

५

दश । समिति । पद्यन्ते । दशाक्षरेति दश - अक्षरा । विराडिति वि - राट् । अन्नम् । विराडिति
वि - राट् । विराजेति वि - राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न - अद्यम् । अवेति । रुद्धे । समिध इति
सम् - इधः । यजति । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति । तन्नूनपातमिति तन्नू - नपातम् ।
यजति (२) । यज्ञे । एव । अन्तरिक्षे । प्रतीति । तिष्ठति । इडः । यजति । पशुषु । एव ।
१० प्रतीति । तिष्ठति । बर्हि । यजति । ये । एव । देवयाना इति देव - यानाः । पन्थानः ।
तेषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । स्वाहाकारमिति स्वाहा - कारम् । यजति । सुवर्ग इति सुवः - गो ।
एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति । एतावन्त । वै । देवलोका इति देव - लोकाः । तेषु । एव ।
यथापूर्वमिति यथा - पूर्वम् । प्रतीति । तिष्ठति ।

दशेति ॥ एव पञ्चमेदेन प्रयाजाना द्विप्रकारत्वात् "दशत्वमुपचर्यते । यद्वा- जुहा
१५ पञ्चगृहीतेन औपभृतस्याधं पञ्चगृहीतमानीयत इति दशप्रहण जुहाः सपद्यते इति । तत्र
दशत्वान्वयात् विराडलक्षणान्नलभः ॥

इदानीं पञ्चविधायाः "प्रतिष्ठया हेतुत्व प्रयाजानामाह- अस्मिन्निति ॥ प्रथमत्वात्
प्रकाशितत्वाच्च "अस्मिन् मनुष्यलोके प्रथमे प्रतिष्ठितो भवति । "यज्ञादिसर्वपरिस्पन्दश्रये
"अन्तरिक्षे द्वितीयेन "प्रतितिष्ठति । इत्यागेन "पशुषु "प्रतिष्ठां गन्ता", बर्हिपः बृहकत्वात्

२०

ददोति ॥ "पूर्वोक्ताः धमन्ताद्यवरोधाः पञ्च, इदानीमुक्ता उपःकालाद्यवरोधाः पञ्च इति
दशमंन्याद्वासा वागान् प्रशंसति - 'दश म पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमव
रुद्धे' इति ॥

समिध इति ॥ पुनरपि "तत्पञ्चमेकप्रतिष्ठासुरेण प्रशंसति- 'समिधो यजत्पस्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठति तन्नूनपातं यजति यज्ञ एवान्तरिक्षे प्रति तिष्ठतीडो यजति पशुष्वेव प्रति तिष्ठति बर्हिर्धजति य
एव देवयानाः पन्थानस्तेष्वेव प्रति तिष्ठति स्वाहाकारं यजति सुवर्ग एव लोके प्रति तिष्ठत्येतावन्तो वै

२५

११. लं- दशमु । १२. तं३. लं-प्रतिष्ठा । १३. तं३. लं- परगर्व । १४.-१४. वं२-
प्रतिष्ठा इति; वि.प.शो- प्रतिष्ठा गन्ता; तै-प्रतिष्ठा गन्ता; तै३-प्रतिष्ठा गन्ता ।

२३. भा.व. पूर्वोक्त । २४. ५१- तावोक् ।

प्रयाजविधि]

देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवाः प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत्
प्रयाजानां (३) प्रयाजत्वं यस्मैव विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो
भार्तव्यान् नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिर्जित्यै

देवासुरा इति देव असुरा । एषु । लोकेषु । अस्पर्धन्त । ते । देवा । प्रयाजैरिति प्र याजै ।
एभ्य । लोकेभ्य । असुरान् । प्रैति । अनुदन्त । तत् । प्रयाजानामिति प्र याजानाम् (३) । ५
प्रयाजत्वमिति प्रयाजत्वम् । यस्य । एवम् । विदुषं । प्रयाजा इति प्र याजा । इज्यन्ते ।
प्रैति । एभ्य । लोकेभ्य । भार्तव्यान् । नुदते । अभिक्राममित्यभि क्रामम् । जुहोति ।
अभिर्जित्या इत्यभि जित्यै ।

सर्वदेवयानपयप्रतिष्ठोहेतुत्वम् । स्वाहृतकरयान्यादितृप्तिहेतुवात् स्वाहाकारेण स्वर्गे प्रतिष्ठित्वा ।
देवलौका इति । सुखहेतुत्वात् "देवलोकत्वमेवाम् । यथापूर्वमिति । यथाक्रमं "प्रयाजादीना क्रमात् । १०
देवासुरा इत्यादि ॥ प्रथमत इज्यते इति प्रयाजा भ्रातृव्यप्रणोदनपठ्या । यद्वा-प्रत्या
नादिवत् धात्वर्थनिवृत्तौ प्रशब्द । " प्रेज्यन्ते प्र वा बाध्यते " एभिरिति प्रयाजा । " प्रयाजाऽ
यानौ यज्ञाङ्गे " (पा ७ ३ ६२) इति कुत्वाभाव । याथादिना उत्तरपदात्तोदात्तत्वम्
(पा ६ २ १४४) । अभिक्राममिति । "अभिक्रम्याभिक्रम्य अभिसुख्येनाश्रम्य ॥

देवलोकान्तोत्पेच यथापूर्वं प्रति तिष्ठति ' इति ॥ समिधागस्य प्राश्रमाद तेन 'अरिमन् प्रथमलोकं प्रतिष्ठा । १५
" प्रयुतो वा एषोऽस्मान् लोकाद्गतो देवचोक " "यो दीक्षित " " (तैस ६ १ १) इत्युक्तत्वात्
दीक्षादिव्य 'यज्ञ' "लोकद्वयमध्यवर्त्यन्तरिक्षरूपस्त्वस्मिन् 'अन्तरिक्षे द्वितीयत्वसाम्यात् तनूनपाधामिन
प्रतिष्ठा । इत्यागस्य पशुमन्त्रं पूर्वमेवोक्त । यद्दि शब्देन देवयानमार्गसाधनस्य यज्ञस्य सूचनात् तद्योगे
विश्वपि पूर्वकृतेषु "देवयानमार्गेषु प्रतिष्ठा । स्वाहाकारपागस्योत्तमत्वात् तेन स्वर्गप्रतिष्ठा । मूलोक्त्या
रम्य "स्वर्गपर्यन्ता यथाक्ता 'एतावन्त एव देवाना पूज्यानामपेक्षिता लोका 'तेषु सर्वेषु यथाक्रममेवैवै २०
प्रतिष्ठितो भवति ॥

देवासुरा इति ॥ इदानीं नामनिर्णयनेन प्रकृतत्वं- ' देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते देवा
प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत् प्रयाजानां प्रयाजत्वं यस्मैव विदुषु प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो
लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् नुदते ' इति ॥ अस्माकमेवैते लोका भवेत्पुरित्युभयेषां परस्पर स्पर्धा । "प्रणुदन्ते
विरोधिनो 'यैवांगैस्ते यागा प्रयान ॥

१५ तत्र ल हो- देवलोकमेवाम् । १६ तत्र नि ल हो- प्रयाजानाम् । १७-१७ नि-
प्रयुज्यन्ते प्र वा बाध्यन्ते, प- प्रयुज्यते प्रकाप्यन्ते मै- प्रेज्यन्ते प्रकाप्यन्ते हो- प्रयुज्यन्त प्रश्रम्यन्ते ।
१८ तत्र- अभिमतमिति अभिक्रम्याभिक्रम्य ल- अभिमतमिक्रम्य अभिक्रम्य ।

२५-२५ वा हा- 'यो दीक्षित ' नास्ति । २६ आ- लोकद्वयवर्त्ये । २७ अ इ ल जो ना
पा हा- देवमार्गेषु । २८ आ क ड- स्वर्गाना । २९ आ क- प्राणुदन्त । ३० हो- एभिर्यां । ३०

यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते सुमिधो बृह्नीरिव यजति
तनूनपातमेकमिव मिथुनं तदिडो बृह्नीरिव यजति बृह्नीरेकमिव मिथुनं तदेतद्
प्रयाजानां मिथुनं य एवं वेद प्र (४) प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते देवाना वा
अनिष्टा देवता

- ५ य । वै । प्रयाजानामिति प्र-याजानाम् । मिथुनम् । वेद । प्रेति । प्रजयेति प्र-जया ।
पशुभिरिति पशु भि । मिथुनै । जायते । सुमिध इति सम् इध । बृह्ना । इव । यजति ।
तनूनपातमिति तनू-नपातम् । एकम् । इव । मिथुनम् । तत् । इड । बृह्नी । इन् । यजति ।
बृह्नि । एकम् । इन् । मिथुनम् । तत् । एतत् । वै । प्रयाजानामिति प्र याजानाम् । मिथुनम् ।
य । एवम् । वेद । प्रेति (४) । प्रजयेति प्र जया । पशुभिरिति पशु-भि । मिथुनै । जायते ।
६० देवानाम् । वै । अनिष्टा । देवता ।

मिथुनमिति ॥ "वीपुसयोर्दुगलम् । बृह्नीरिति । स्त्रीत्व बहुत्व चाविवक्षितम्, ' एकमिव
इयत्रापि पुस्तमेकत्व च । लिङ्गचचनविशेषयोरसौ "अपारमार्य्यभिवशब्देन चोच्यते । एवमिडा
वहिषोर्द्वैतियम् ॥

- देवाना "वा इत्यादि ॥ पूर्व "देवाना यागेन प्रयाजदेवता "अनिष्टा "आसन् । "अथ
१५ तादृश "यज्ञम् "असुरा हन्तुमैच्छन् । अथ तत् ज्ञात्वा "देवा "गायत्रीम् अष्टाक्षरा "व्योहन्

अभिप्रायमिति ॥ यदुक्त सूत्रकारेण- "य कामयेतामितर वसीयान्त्स्यादित्यभिप्राय तस्य
जुहुयात्" (आपथी २ १७ ५) इति । अभितरम् "अभिमुत्तरम् उत्तरोत्तरबृह्नीरेपर्य, तदेतत् सूत्रोक्तम्
"अभिक्रमण विधत्ते- 'अभिप्राय जुहोत्यभितर्य' इति ॥ "अभिक्रम्याभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथम हुत्वा
पाद पुरत प्रशिष्य द्वितीय जुहुयात् । "एवमुत्तरम् । तदेतदभिक्रमणम् ॥

- २० य इति ॥ स्त्रीलिङ्गबहुवचननिर्देश टिङ्गान्तरैकवचननिर्देश च सह प्रतामति- 'यो वै प्रयाजाना
मिथुन घट प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते समिधो बृह्नीरिव यजति तनूनपातमेकमिव मिथुन तदिडा
बृह्नीरिव यजति बृह्नीरेकमिव मिथुन तदेतद् प्रयाजाना मिथुन य एवं वेद प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते'
इति ॥ एवम्य पुरपस्य "यद्वा मित्रयो "लोकं भवन्ति, तस्माद्यादप्र "मिथुनन्योवचार । शून्यबहुवचन
देवैश्चपात् बृह्नीरिवर्युपमोवित ॥

- १५ १९ प्र २१ हो-श्रीपुंगो । २०. प२- अपरमार्यत्वमिर्, प्रि १ हो-अपरमार्यमिर्, मै-
अपरमार्यगादिर् । २१ हो- च । २२-२३. १ हो- ध्यम् ।

३१ आ- 'अभिमुत्तरम्' नास्ति । ३२ २- अभिक्रमम् । ३३ १- 'अभिक्रम्या
भिक्रम्यादूरे' नास्ति, २१ १ हो- अभिक्रम्याभिक्रम्य दूरे, अ ३ जो ना पा १- अभिक्रम्यादूरे । ३४
अ ३ जो ना पा १- 'एवमुत्तरम्' नास्ति । ३५-३५. अ ३ उ आ ता पा हा- स्रुमिप्रयो, २- गृह्णात्त्वयो ।
३० ३६ उ हो- मिथुनन्योवचार ।

प्रयाजविधिः]

आमन्त्रयामेरा यज्ञमजिघासन् ते देवा गायत्रीं व्यौहन् पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि
त्रीणि प्रतीचीनानि ततो वर्मं यज्ञायामवद्वर्मं यजमानाय यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते
वर्मैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्मं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । तस्माद्दूर्यं पुरस्ताद्वर्षीयः
पश्चाद्भर्षीयो

आसन् । अर्थ । असुराः । यज्ञम् । अजिघासन् । ते । देवाः । गायत्रीम् । व्यौहन् । औहन् । पञ्च ।
अक्षराणि । प्राचीनानि । त्रीणि । प्रतीचीनानि । ततः । वर्मं । यज्ञाय । अमवत् । वर्मं ।
यजमानाय । यत् । प्रयाजानुयाजा इति प्रयाज-अनुयाजाः । इज्यन्ते । वर्मं । एव । तत् । यज्ञाय ।
क्रियते । वर्मं । यजमानाय । भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । तस्मात् । वरुणम् ।
पुरस्तात् । वर्षीयः । पश्चात् । हर्षीयः ।

व्यूहद्वयं कृतमन्तः । पञ्च अक्षराणि यज्ञस्य प्राचीनानि पुरस्तात् स्थितान्येको व्यूहः । त्रीणि १०
अक्षराणि प्रतीचीनानि पश्चात् स्थितान्यन्यो व्यूहः । ततः स तथा व्यूहाद्याक्षरा गायत्री
मध्यस्थस्य यज्ञस्य यजमानस्य च रक्षकप्रचत्वेन सपत्नः ॥

यदित्यादि ॥ गतम् । वरुणमिति । रक्षक सेनाबलादिकं पुरस्तात् वर्षीयः वृद्धतर ।
“प्रियस्थिर” (पा ६-४-१५७) इत्यादिना वर्षादेशः । पश्चात् हर्षीय हस्वतरः ।
“स्यूहदूर” (पा ६-४-१५६) इत्यादिना यणादिलोपः ॥ १५

देवानामिति ॥ कवचरूपत्वं सैन्यसादृश्यं च सपाय प्रशंसति- ‘देवानां वा अनिष्टा देवता
भासन्नयामुरा यज्ञमजिघासन् ते देवा गायत्रीं व्यौहन् पञ्चाक्षराणि प्राचीनानि त्रीणि प्रतीचीनानि ततो वर्मं
यज्ञायामवद्वर्मं यजमानाय यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्मैव तद्यज्ञाय क्रियते वर्मं यजमानाय आतृव्याभि-
भूत्यै तस्माद्दूर्यं पुरस्ताद्वर्षीयः पश्चाद्भर्षीयः’ इति ॥ पुरा देवा यदा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीमाग्यमागादि-
देवताः अनिष्टाः आसन् । तच्छदिज्यायाः प्रागेव तस्मिन्नवसरे समागत्य असुराः यज्ञं हनिष्याम
इत्यैच्छन् । अतस्त्वदिज्याप्रतिबन्दाः तत्प्रतीकारत्वेन देवाः अष्टाक्षरे गायत्रीपादे व्यूहद्वयं कृतवन्तः ।
तत्राक्षरपञ्चमस्य व्यूहो यज्ञानुष्ठानात् प्राचीनो रक्षकः । अक्षरत्रयव्यूहः तु प्रतीचीनो रक्षकः । ततो
व्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचस्थानीयम् अभवत्, तथा यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजा
पूर्वम् इज्यन्ते । पञ्चाक्षररूपत्वेन त्रयोऽनुयाजाः पश्चादिज्यन्ते । तदुक्तम् कवचवत् यज्ञयजमानयोश्चमयतो
रक्षकम् । तेन रक्षणेन आतृव्यस्य अभिभूतिर्भवति । यस्मादत्र प्राचीनान्यक्षराणि बहूनि प्रतीचीनमध्यक्षराणि २५

२३. तं३.७- व्यूहाक्षरा । २४. ७- रक्षकप्रचत्वेन

३७. ३१.२- कृतस्तदिज्यायाः । ३८. ३.३१- प्रतिवधात् । ३९. क-अष्टाक्षरं । ४०.
नो.हा- यज्ञानुष्ठानं ; ना- यज्ञानुष्ठाने । ४१ आ.क.हो१- ‘तु’ नास्ति । ४२. आ.क- कवच-
माच्छादनाय । ४३. ३.३१- तथा । ४४. ३१-अक्षरत्रयरूपत्वेन । ४५ आ.क- कवचम् । ४६.
आ.क- रक्षकम् । ३०

देवा वै पुरा रक्षोभ्य (५) इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु यज्ञं सस्थाप्यमपश्यन्
 तस्वहाकारेण प्रयाजेषु समस्थापयन् वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् स्वाहाकारेण
 प्रयाजेषु सस्थापयन्ति प्रयाजानिष्ट्वा हवीरभ्यभि धारयति यज्ञस्य सतंत्या अथो
 हविरैवाकरथो यथापूर्वमिति

- ५ देवा । वै । पुरा । रक्षोभ्य इति रक्षः- भ्य (५) । इति । स्वाहाकारेणेति स्वाहा-कारेण ।
 प्रयाजेष्विति प्र-याजेषु । यज्ञम् । सस्थाप्यमिति स-स्थाप्यम् । अपश्यन् । तम् ।
 स्वाहाकारेणेति स्वाहा-कारेण । प्रयाजेष्विति प्र-याजेषु । समिति । अस्थापयन् । वीति । वै ।
 एतत् । यज्ञम् । छिन्दन्ति । यत् । स्वाहाकारेणेति स्वाहा-कारेण । प्रयाजेष्विति प्र-याजेषु ।
 सस्थापयन्तीति स-स्थापयन्ति । प्रयाजानिति प्र-याजान् । इष्ट्वा । हवीरभि । अमीति ।
 १० धारयति । यज्ञस्य । सतंत्या इति स तन्तै । अथो इति । हविः । एव । अकः । अथो इति ।
 यथापूर्वमिति यथा पूर्वम् । उपेति । एति ।

- देवा वा इत्यादि ॥ हविषोऽभिधारणविधिः । रक्षसा प्रवृत्ते पुरा एव याग समाप्य इति
 मन्यमानाः देवा प्रयाजेषु कृतेषु तदन्ते स्वाहाकारेण पञ्चमेन प्रयाजेन सस्थाप्यम् अप-
 श्यन् इत्यमेव इदं कर्तव्यमिति निश्चितवन्त । ततस्तदनुसूत्रेण कृतवन्त । ननु किं प्रयाजेभ्य
 १५ ऊर्ध्वमेव लोभो देवानां याग न भ्रम प्रयाजान्तो याग इति, किं तु- स्वाहाकारेण सर्वो यज्ञो
 यथा सतिष्ठते तादृश प्रयोग कृतवन्तो देवा इत्युच्यते । स च प्रयाजानन्तरं स्वाहाकारेण
 विच्छिन्न हविषामभिधारणम् । तदेव प्रतिपादयति- 'वि वा एतत्' इत्यादि । यद्वि प्रयाजान्तो
 यज्ञः सस्थाप्यते विच्छेद एवाय यज्ञस्य क्रियते, न पुनः सर्वोऽयं यज्ञः सस्थाप्यते । तस्मात्
 प्रयाजान् इष्ट्वा अनुपूर्वं हवीरभ्यभि धारयति यज्ञस्य अविच्छेदाय । देवा अपि तथा
 २० तस्मान् लोकेऽपि दुर्दारं गच्छन्त्या सेनायां परस्तात् वरुधं जनसधः परकीपरौन्धस्य भवोरपादनाय
 भूयान् विनिष्याद्यते, पृष्ठभागे रक्षणीयान् ॥

देवा इति ॥ प्रयाजोपेण हविरभिधारणं विधत्ते- 'देवा वै पुरा रक्षोभ्य इति स्वाहाकारेण प्रयाजेषु
 पञ्च सस्थाप्यमपश्यन् तस्वहाकारेण प्रयाजेषु समस्थापयन् वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत् स्वाहाकारेण
 प्रयाजेषु सस्थापयन्ति प्रयाजानिष्ट्वा हवीरभ्यभि धारयति यज्ञस्य सतंत्या अथो हविरैवाकरथो यथापूर्व-
 २५ मिति' इति ॥ 'देवा' कदाचिदायं तुर्ध्वतो यज्ञोपधातिनां रक्षसामागमनात् 'पुरा' स्वाहाकारेणामभिधारणं

२५-२५, ११, १२, १३- तस्मादनुसूत्रेण, १४- ततस्त्वदनुसूत्रेण । २६. ल हो- प्रयोगेण ।
 २७, १०- तदेवम् ।

४७, ५, ४ होः- अभिनियायते । ४८, ४, २१, २२ होः- यज्ञविधातिनाम् । ४९, ४- स्वाहाकारा-
 भिधानेन, ४९- स्वाहाकाराभिधानम् ।

प्रयाजविधिः]

पिता वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानिष्ट्वा हवींश्चभिधारयति पितैव तत्
पुत्रेण साधारणं (६) कुरुते तस्मादाहुर्वैध्वं वेद यश्च न कथा पुत्रस्य केवलं

पिता । वै । प्रयाजा इति प्र-याजाः । प्रजेति प्र-जा । अनुयाजा इत्यनु-याजा । यत् ।
प्रयाजानिति प्र-याजान् । इष्ट्वा । हवींश्चि । अभिधारयतीत्यभि-धारयति । पिता । एव । तत् ।
पुत्रेण । साधारणम् (६) । कुरुते । तस्मात् । आहुः । यः । च । एवम् । वेद । यः । च । ५
न । कथा । पुत्रस्य । केवलम् ।

अकुर्वन्निति । १ अथो अपि च हविष्ट्वमेव हविषामनेनाभिधारणेन १ अकः करोति । छान्दसे ढुडि
“ मन्त्रे घस ” (पा २-४-८०) इत्यादिना लेख्णम् । १ अथो अपि च १ यथापूर्वम् अनुक्रमेण
पदार्थान् १ उपैति । १ इदं कृतमिदं कृतमिदानीं १ कर्तव्यमिति बुद्ध्या उपसंभ्रामोति ॥

पिता वा इत्यादि ॥ पूर्वमुपनत्वात् प्राधान्याच्च पितृस्थानीयाः १ प्रयाजाः । विपर्ययात् १०
प्रजास्थानीयाः १ अनूयाजाः । १ तस्मात् प्रयाजशेषेण हविषामभिधारणेन १ पिता स्वयम् १ एव
आत्मीय धनं १ पुत्रेण १ साधारणं १ कुरुते । सह धियत् इति साधारणम् । “ आग्नीध्रसाधारणा-
दञ् वक्तव्यः ” (पा ५-४-३६ वा ५) इति अञ्प्रत्ययः ॥

तस्मादित्यादि ॥ १ यः १ च १ एवम् वेदार्यं १ वेद जानाति १ यः १ च १ न जानाति १,
ते सर्वेऽपि १ कथा केन हेतुना १ पुत्रस्य स्व १ केवलं पुत्रस्यैव स्व, १ कथा च १ पितुः स्व १ ५

पञ्चमप्रयाजेन यज्ञः समापनीय इति विचार्य तथैव समापयन् । १ तदेतद्युक्तं यज्ञविच्छेदप्रसङ्गात् । अतः
१ प्रयाजान् १ इष्ट्वा तच्छेषेणाऽऽज्येन वेद्यामासादितानां हविषामभिधारणे सति यज्ञः संततो भवति ।
१ अथो पुरोडाशादिद्रव्यस्य हविष्ट्वं कृतं भवति । १ किं च १ १ यथापूर्वम् उत्तरम् १ उपैति प्रयाजां यथा
निर्विघ्नेनानुष्ठितास्तथैवाऽऽज्यभागाद्यनुष्ठानमपि निर्विघ्नेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

पितेति ॥ प्ररान्तरंगाभिधारणं प्रक्षंसति- ‘ पिता वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानिष्ट्वा १०
हवींश्चभिधारयति पितैव तत्पुत्रेण साधारणं कुरुते ’ इति ॥ प्रथमभावित्वात् प्रयाजानां पितृत्वे,
पश्चान्नावित्वादनूयाजानां पुत्रत्वम् । अनुयाजायं १ च हविष्ट्वमिति १ संगृहीतमस्ति । पुरोडाशादिहविरभि-
धारणपेलायामौपश्रुतमपि हविः प्रयाजशेषेण १ अभिधारयति । तथा सति १ पितृस्थानीयानां प्रयाजानां
संबन्धि यद्रव्यशिश्टमात्रयद्रव्यं तत्पुत्रस्थानीयानामनूयाजानामपि १ साधारणं कृतं भवति ॥

तस्मादिति ॥ इममेवार्थं लौकिकोदाहरणेन विस्पष्टयति- ‘ तस्मादाहुर्वैध्वं वेद यश्च न कथा १ ५
पुत्रस्य केवलं कथा साधारणं पितुरिति ’ इति ॥ लोके हि यालेन पुत्रेण १ यदुपार्जितं तद्द्रव्यं म पुत्र

२८-२८. हो- इदं कृतमिदानीं; स- इदं कृतमिदानीं; तं- इदं कृतं कृतं स्व-
मिदानीं । २९. मे. मे- अस्मात्; नि. लं. हो- अस्मात् । ३०-३०. तं. मे- यः च न जानाति नास्ति ।

५०. आ-तदयुक्तम् । ५१. क. ड. हो- किं च तस्य । ५२-५२. अ. इ. उ. ओ. पा. हा-
क्याः । ५३. क. ड. हो- ‘ च ’ नति । ५४. आ. क- गृहीतम् । ५५. आ- पितृस्थानीयम् । ५६. ३०
ट- यद्रव्यमुपार्जितम् ; ४१ यद्रव्यमुपार्जितम् ।

कथा साधारणं पितुरित्यस्कन्नमेव तद्यत् प्रयाजेष्विष्टेषु स्कन्दति गायत्र्यैव तेन गर्भं धत्ते सा प्रजा पशून् यजमानाय प्र जनयति ॥ १ ॥

[यजति यज्ञमेवां रुद्धे तनुनपात यजति प्रयाजानमिव वेद प्र रक्षोम्य साधारण पञ्चत्रिंशच्च ।]

कथा । साधारणम् । पितु । इति । अस्कन्नम् । एव । तत् । यत् । प्रयाजेष्विति प्र याजेषु ।
५ इष्टेषु । स्कन्दति । गायत्री । एव । तेन । गर्भम् । धत्ते । सा । प्रजामिति प्र जाम् । पशून् ।
यजमानाय । प्रेति । जनयति ॥ १ ॥

[भैस ४ १० ३, कास २० १५, ब्रा १५ ३४, २२३]

१५ साधारण पुत्रस्यापि स्वम् इति जिज्ञासवो वक्तारो भवन्ति । एव विद्वास्तु हेतुमत्र जानातीति भाव । “ था हेतौ च ” (पा ५ ३ २६) इति थाप्रत्यय । श्लोकार्थमिदं

१० पुरातन ब्राह्मणदर्शितम् । अयार्यस्यानूयाजशेषस्याभावात् पुत्रधनस्यासाधारण्यम् ॥

किं चेयाह— ‘ अस्कन्नम् ’ इत्यादि ॥ प्रथमत एव इष्टप्रायत्वात् । तस्मात् प्रयाजा कार्या इति । अपि चेयाह— गायत्र्येवेयादि । प्रयाजानूयाजात्मकेन यागाद्येकैनाद्याक्षरा गायत्री
११ गर्भं धत्ते ११ सा कालेन यजमानाय प्रजा पुत्रादिका पशून् च गवादीन् यजमानाय
प्रजनयति प्रसूते । तस्मात् प्रयाजा अनूयाजाश्च कर्तव्या इति ॥

१५

इति द्वितीये पष्ठे प्रथमोऽनुवाक ॥

उत्तरकाले स्वजीवनार्थमसाधारणत्वेन सगृह्य गुप्त करोति न तु पित्रे प्रयच्छति ११ नापि भ्रातृभ्य । पित्रा तु
१२ यदुपार्जितं तत्पितृर्वालपुत्रस्य तद्भ्रातृणा च साधारण भवति । तेन हि द्रव्येण सर्वेऽपि जीवन्ति । तथा
सति लौकिक कश्चित् पुरयो वेदमधीत्य १३ प्रयाजानूयाजवृत्तान्त जानाति । अन्यस्वध्वयतरहित १४ न
जानाति । तादृशानामुभयविधाना सभायामुपविष्टा अनभिज्ञा पप्रच्छु केन हेतुना पुत्रस्य द्रव्यं केवलम्

२० असाधारण सपन्नम् । पितृद्रव्यं तु केन हेतुना साधारण सपन्नम् इति । तस्य च प्रश्नस्याभिज्ञा १५ प्रयाजानू
याजवृत्तान्तेनोत्तर १६ ददुरिति शेष १७ । प्रयाजानामाज्य साधारण, तच्छेषेणेज्यमानत्वात् १८ । अनूयाजानाम्
१९ आज्यं त्वसाधारणम् । तच्छेषस्यान्यत्र विनियोगाभावात् । एव लौकिकयो पितापुत्रयोरपि द्रव्यम् ॥

अस्यज्ञमिति ॥ पुन प्रकारान्तरेणाभिधारण प्रशंसति— ‘ अस्कन्नमेव तद्यत् प्रयाजेष्विष्टेषु
स्कन्दति ’ इति । यागार्यस्य द्रव्यस्य यागात् प्रागेवान्यत्र पतन विनाशो भवति । अत्र तु इष्टेषु प्रयागेषु

२५ ३१ सं- साधारणं किंचेत्यादि । ३० हो-चेत्यादि । ३३-३३ लहो-‘ गर्भं धत्ते ’ नास्ति ।

५३ आ ५- न तु । ५८ आ ५- यदुपार्जये । ५९ अ इ उ जो पा हा- नूयाजवृत्तं तज्जानाति ।

६०-६० अ उ पा- प्रयाजानूयाजातेनात्तदुरित्तदेष प्रयाजानामाज्य साधारणम्, जो हा- प्रयाजानूयाजार्थं
मार्थं (पा) यदुपार्जितं दोगं तत्प्रयाजानामाज्य साधारणं तच्छेषे (ग) रज्यमानम् । ६१-६१ हो १- ५३
रिणायाहार्थम्, ५४- ५४ रिण्ययाहार्थम् । ६० आ ५- ‘ आज्य ’ नास्ति ।

प्रयाजविधि]

“पश्चाद्ध्येषु हविषु श्रेयः प्रक्षिप्यते” ११ । तस्मादेतत् “अस्करन् अचिनष्टम्” १२ । “नद्वित्सकन्दनदोषस्य परिहार एवात्र “मशसेति ॥

गायत्रीति ॥ पुनरपि प्रकारान्तरेण मशसेति- ‘गायन्वय तेन गर्भं धत्त सा प्रजा पशून् यजमानाय प्रजनयति’ इति ॥ “एकत गायत्र्या पञ्चाक्षररूपा प्रयाजा, अन्यतो गायत्र्यास्त्र्यक्षररूपा अन् यजा । मध्ये यदभिघारण तत्र गायत्री” १३ इत्यस्मिन्नेदं “गर्भं धत्तवती भवति । तेन च सा गायत्री यजमानार्थं प्रजा पशून् उत्पादयति ॥

अत्र मीमासा ॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“समिधो यजतीत्यादायेकवमुत् भिद्यता ।

धानुस्यययोरैक्यादेकत्व” १४ “भिद्यता कुत ॥

अभ्यासान् कर्मभेदोऽत्र नामत्वात् लिङ्गिणुषे ।

विधित्व “श्रुतिवो भाति सनिधेरनुवादता” ॥ (जैम्या २२४५) ॥

दशोऽर्णामायो श्रूयते - “समिधो यजति”, “तनूनपात यजति”, “इडो यजति”, “र्हि यजति”, “स्वाहाकार यजति” (तैस २६१) इति । “तत्र पञ्चदश ध्रुवमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजतिपदातीत्यादिपदेतिव धातुभेदो भास्ति, येन भावनाभेद आशङ्क्यते । तस्मात् “आप्यातैश्चप्रयुक्त भावनेक्यम्” अनिधायंमिति चेत् । मैवम् । “यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदात्त्वगमात् । “कर्मवत्त्वेऽभ्यासो निर्वयं क्त्वात् । अथोच्यते- ‘समिधो यजति’ इत्यनेन “प्रथमश्रुतन वाक्येन” विहित समिधामक धामुपरितन्नेश्रुतुर्भिर्गन्तिस्यैरन्य तनूनपादादयो देव्यारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्रवणतो विकल्पिता विधी यन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वात्तन्नाम्यैक्यमिति । तत्र तनूनपादादिशब्दानां यजानामत्वेन “शुणविधित्वा भावात् । “न तावदत्र” देवताविधि, चतुर्थोऽद्वितयोरभवत्वात् । नापि द्रव्यविधि । तृतीयान्तत्वा भावात् । तत्र ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादाविधे “द्वितीयान्ताना युक्त नामत्वम् । यत् तु “चतुर्णाम् उपरितन्नाय यजतिपदानामनुवादत्वमिति”, तदस्य तेषां विधायकत्वात् । यथा ‘समिधो यजति’ इत्यत्र यजतिपदे विधित्व श्रुत्या प्रतीयते तथाऽप्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्व श्रौतम् । अनुवादत एव पुरोवाद्यस्वस्य ‘समिधो यजति’ इत्यस्य सनिधानाद्यवगम्यते । सनिधिश्च श्रुतेर्बुद्धेः । “विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य ‘समिधामकस्य धामस्य पुनर्विधानायोगात् तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । सन्वेव “सति सज्ञानेदात्” कर्मभेद उपपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथा सति “वक्ष्यमाणोधिकरणेन सकीर्षेत् । मैवम् । १५

६३-६३ अउनापाहा- अयेषु हविषु पश्चाच्छ्रेयः प्रणिपति इजो- हविषु पश्चाच्छ्रेयः प्रणिपति । ६४ अउजोनापाहा- स्कन्ददोषस्य, इ-स्कन्ददोषस्य । ६५ अइउजोपाहा- प्रज्ञा । ६६ अइउजोपाहा- प्रज्ञा । ६७ अकजोना- देकले हो- देक । ६८ अहो- अभिन्ना । ६९ अइउजोपाहा- न श्रुती । ७० अइउजोनापाहा- ‘तत्र’ नास्ति । ७१ अपा- आहुतिप्रयुक्त, उ- आहुतिप्रयुक्त, हो- आहुत्यैक्यप्रयुक्त । ७२ अहो- अत्येवम् । ७३ यजति- ददात्प्यस्यादेन । ७४ अइउपा- कर्मवत्त्वाभ्यासो, अहो- कर्मवत्त्वाभ्यासो । ७५-७५ अइउपा- प्रथमवाक्येन । ७६ अइउपा- गुणविशेषत्वाभावात् । ७७-७७ अ- न तावत् हा- तावदन । ७८-७८ अइउपा- युक्त द्वितीयान्तामेव भवति । ७९ अउजोनापाहा- ‘इति’ नास्ति । ८० अइउपाहा- विधित्व हो- विधित्वेन । ८१ अइउपा- सनिधानवृत्तव्य । ८२-८२ अइउपा- प्यगिहोत्राभेदात् हो- उत्राभेदात् । ८३ अइपा- वक्ष्यमाणोधिकरणेन उ- व- यजमानोधिकरणेन । ३१ नास्ति, अ- वक्ष्यमाणम् अधिकरणेन ।

वैश्वानरात् । 'अथैष ज्योतिः' इत्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव "संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु "विधायकैर्यजतिपदैर्वागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तन्नूपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र यागभेदहेतुः ॥

१ "नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्णवादिष्वद्देवतात्वं न "चतुर्थ्याद्यभावतः" ॥ (जैन्या १०२२८) ॥

- दर्शपूर्णमासयोः "प्रयाजपञ्चकमाख्यातम्— "समिधो यजति" (तैस्र २०६१) इत्यादिना । तत्र यथा— 'विष्णु यजति' 'ब्रह्मं यजति' इत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णवादयो देवतास्तथा समिदादीनां १० देवतात्वम् । ततो यौगैर्देवताः संस्क्रियन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेत् । मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते । "तद्यथा— "यद्भवे सार्यं जुहुयात्" (तैत्रा २०१०२), "आग्नेयोऽष्टाकपालः" (तैस्र ७०५२१) इति । "न चात्र समिदादिषु" चतुर्थ्यातद्धितौ विद्येते । "तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किं त्वोपिनततमत्यम् । "तच्च कर्मनामत्वादुपपद्यते । "अग्निहोत्रं जुहोति" (मैस्र १०५१२) इत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा 'पाकं पचति' इत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते, तथा १५ 'समिधो यजति' इत्युक्ते समिद्यायाः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । "विष्णु यजति" इत्यादौ "तादर्थ्यमुपपद्यते । प्रयाजमन्त्रेषु "समिधो अग्र आश्वस्य वियन्तु" (तैत्रा ३०५५) इत्यादिषु समिदादि-शब्दैर्वहुवचनैकवचनान्तर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अग्निधीयन्ते । "समिधो यजति", "तन्नूपातं यजति", "इडो यजति", "चर्हिर्यजति", "स्वाहानरं प्रजति" (तैस्र २०६१) इति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः । किं तु यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च २० ध्रुत्यादिभिः कार्यविशेषोपानवगमात् प्रवरणेनाऽऽराजुपकारकत्वम् । पञ्चमप्रयाजस्य तु "वक्ष्यमाणान्यवगमादि-देवतासंस्कारमत्वं दशमेऽग्निघास्यते (जैन्या १०११३-१४) ॥

"दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

"अन्त्यः प्रयाज आरात् किमुपकार्युत ससृत्तिः ।

स्वाहाकारेति "देवोक्तेर्मातृवत् मन्त्रवर्णनात् ॥

२५

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ।

विधित्पया च "सौर्यादानयोऽग्न्यादिनिर्वर्तनम्" ॥ (जैन्या १०११३-१४) ॥

८४. ३१ - संज्ञावगमात् । ८५. हो१ - विधायकैर्यजिमीति पदैर्येष्ववगतेषु, अ.उ.३१.पा-
 ०यत्रोत्पदोर्धे (च) वगतेषु । ८६. श्रु- नयमन्व । ८७. अ.इ.उ.पा-चतुर्थ्या विधीयते । ८८. ३१-
 ०कामान्नात् । ८९. अ.इ.उ.पा- यथा । ९०-९०, अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा- अत्र च न । ९१. अ.इ.उ.पा-
 ३० प्रतीता । ९२. ३१.श्रु-सप्त । ९३. ३१- सुपपद्यते । ९४. क.लो.ना.हा - वक्ष्यमाणो ; इ.उ.
 पा- वक्ष्यमाण देवतासंस्कारकत्वं, ३१ श्रु.हो१- वक्ष्यमाणदेवतासंस्कारकत्वम् । ९५. श्रु-दशमस्य । ९६.
 अ.इ.उ.जो.पा हा- मन्त्रोक्ते । ९७. अ.इ.उ.जो.ना.पा.श्रु.हो- ग्न्यादेर्निर्वर्तनम् ।

प्रयाजविधिः]

दर्शपूर्णमासेर्षो पञ्चमप्रयाज एवाम्नायते- "स्वाहाकारं यजति" (तैस २-६-१) इति । स किमिष्टेराशुपकारक उताऽऽज्यभागादिपु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कार इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णदेवताकल्पनमुचितम् । नन्वेवं सनि विधिमन्त्रोपेक्षधिकरणं प्रमज्येत । विधिना हि "स्वाहाकाराख्या देवता विहिता । "मन्त्रे तु" यक्ष्यमाणान्यभागेदेवता "अग्न्याद्यः प्रतीयन्ते । "स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । ५ स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहाऽग्नीषोमी" (तैत्रा ३-५-५) इत्यादिको हि "तन्मन्त्रः पठितः" । नाथ घोषः, मातृशब्दव्यन्मान्त्रवर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेवार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातार जननीं चाऽऽचष्टे तथाऽग्न्यादिशब्दः "स्वाहाकारारपदेवतामाचक्षताम् । न च स्वाहाकाराख्य-देवतैव सत्क्रियतामिति वाच्यम् । संस्कृतायाम्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेराशुपकारक इत्याद्य-पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । मैत्रम् । चतुर्थी तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । न चात्र तौ विद्येते । किं चायं १० विधिर्देवतायागावुभौ विधिले देवताविशिष्टं यागं वा देवतायां वा यागमात्रं वा । "नाऽऽज्यः, वाक्यभेदा-पत्तेः" । न द्वितीयो "गौरवप्रसङ्गात् । न तृतीयः, अप्राप्तस्य यागस्याननुयायत्वत्वे सति तदनुयादेन देवता-विषययोगात् । तस्माच्चतुर्थः पक्षः परिशिष्यते । तत्र हि द्वितीयाग्न्यस्वाहाकारशब्देः 'पूर्णमासी यजते' इत्यादायि कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मादाज्यभागादिदेवतासंस्कार उक्तमः "प्रयाजः । एवं च सति तैर्थादिविकृतिपुत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरित्यागो यद्यपि चारान्तरांतस्थाधिकरणस्य कलं भविष्यति । यत् तु षष्ठमाध्याये प्रयाजानामनुष्ठानक्रमे, पाठक्रमः प्रमाणमिति चिन्तितं तदस्माभिः । "इपे त्वांते त्वा" (तैसं १-१-१), "यज्ञस्य घोषदसि" (तैसं १-१-२) इत्यनयोरोनुवाकयोः पौर्वोप्ये पाठ एव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य तत्रैवोदाहृतम् ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता । १०

प्रक्रियाया "अमानत्वान्नेराकाङ्क्ष्येण वाक्ययोः ॥

प्रयाजादः "कलेऽपेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ।

तेन "प्रकरणाम्नातं "तस्माद्भ्राजिता तयोः" ॥ (जैम्या ३-२-१०) ॥

साधेपादद्वये "यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि" "श्रुतिलिङ्गवाक्यानि नेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरण-नामकं किञ्चित् प्रमाणं न वेदे पश्यामः । न "हि "पदतत्त्वामध्योन्वयेरसंभूतः कश्चिद्देवभागः क्वचित् १५ केनचिद्भाग्यायते । एकतावयवतागापन्नो वाक्यसंग्रहः प्रकरणम् इति चेत् । न । वाक्ययोः मनोः पक्षादेव-

९८. ४- स्वाहाकारस्य । ९९-९९. अ.उ.बो.ना.पा.हा.हो१-मन्त्रेषु, १-मन्त्रे तु" नास्ति ।

१००. क.बो.ना.हा- अग्न्यादिदेवताः । १०१-१०१ आ.४१- मन्त्रः पठितः, ४-तन्मन्त्रः । १०२. ४- 'देवतामन्त्राश्रयात्' । १०३-१०३. अ.इ.उ.पा-न वाक्यभेदप्रसङ्गात्, आ.हो१ नाथः वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

१०४. अ.आ.इ.उ.पा- गौरवापत्तेः । १०५. अ.इ.उ.बो.पा.हा- 'प्रयाजः' नास्ति । १०६. अ.इ.उ. १०

बो.पा. सामान्त्या" । १०७. आ.क-पठितेषां । १०८. ४- प्रकरणाम्नातः; ४-प्रकरणाम्नातम् ।

१०९. अ.इ.उ.पा-तन्मात् क्रत्वङ्गता । ११०-११० आ.क-विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि, अ.इ.उ.४१

पा.४- विनियोजकत्वेनोक्तानि, ४- विनियोजकत्वेनोक्तानि स्त्रीलिङ्गवाक्यानि । १११ ४-च ।

११२. ४१-सामर्थ्यान्वये न समुष्टः ।

वाक्यताया अभावात् । न हि- “ दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत ”, “ समिधो यजति ” इत्यनयो वाक्ययो परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, ११ “ येन वाक्यैकता ११ कल्पयेत् । तस्मात् प्रयाजादीना न दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते भ्रम प्रयाजाद्य फलहेतव, ११ “ पुरपप्रवृत्तिरूपत्वात् ११ “ सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासौ १ “ उपकरणैरुपकार्यौ, करणत्वात्, प्रदीपोपकृतचक्षुर्यत् । तथा सति किं प्रयाजाद् फल, किं वा दर्शपूर्णमासयो ५ ११ “ उपकरणमित्वाकाङ्क्षाया सपन्न ११ “ वाक्यैकताक्यतारूप प्रकरण, तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्व प्रतीयत ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ अभिक्राम जुहोतीति युक्त कर्त्राप्रविलस्य तत् ।

किं ११ “ वा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुक्त भवेत् ॥

१ प्रयाजाभिक्रमणयो क्रियात्वाद्भयोरपि ।

१० मिथ सबन्धराहित्यान्मैव तेषमि समत्वत ॥

कर्तृयोगाददोषश्चेत् ११ “ समानेय समाहिति ११ ॥

तत प्रयानसानिध्यात् तत्कर्त्राचास्य सयुति ११ ॥ (जैन्या ३ १ २० २२) ॥

दर्शपूर्णमासयो प्रयाजसमीपे श्रूयते- “ अभिक्राम जुहोति ” (तैस २ ६ १) इति । तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयस्याऽऽभिमुच्येन सचरण तत् कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रा सबध्यते । न तु प्रयान ५ मात्रकर्त्रा ११ “ कुत ? अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य ११ कारकत्वाभावेन प्रयानक्रियया ११ सबन्धासम्भवादिनिचेत् । ११ “ मैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रियया सबन्धासम्भवात् । अधोच्येत, अभिक्रमण कर्तृकारावेण साक्षात् सबध्यत, तद्द्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा सबध्यत इति तदेतत् समाधान प्रयाजसबन्धेऽपि समानम् । अत सनिधियलात् प्रयाजकर्त्रा सबध्यते ॥

११ “ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

२० “ अभिघार्यं प्रयाजाना शेषेण हविरत्र किम् ।

शेषधारणतत्प्रात्र कार्ये नो वाऽभिघारणम् ॥

नान्यथा तेन ते कार्ये न कार्ये प्रतिपत्तित ।

प्राणापरव्यवयायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात् ११ ॥ (जैन्या ४ १ २८ २९) ॥

प्रश्नो भ्रुन- “ प्रयाजशेषेण हवीरप्यभिघारयति ” (हिश्रौ २ २ ३२) इति । तदेतत् ११ “ विहृता ०१ यतिदिष्टम् । विहृतयश्च वाजपेयगता पशव । तं च द्विविधा- क्रतुपशव, १ “ प्राजापत्या पशवश्चेति । “ आग्नेय पशुमात्रेत् ” (तैसा १ ३ ३) इत्यादिना विहिता क्रतुपशव । इतरं तु- “ सप्तम् ११

११ ३-११ ३ ङ १ १-येनेकाक्यता । ११ ४ ङ हो १-° प्रवृत्तिहेतुरूपत्वात् । ११ ५ हो १-नीवारादिवत् । ११ ६ अ ३ उ ना पा ° करणोपकार्यौ । ११ ७ अ ३ उ पा - उपकारं कर्तृमुपकरणमित्वाकाङ्क्षाया । ११ ८ अ ३ उ पा - ° वाक्यत्वरूप, जो ना हा - ° वाक्यत्वरूप । ११ ९ हो १- तु । १० १०० अ ३ उ पा - ° त्रमेने । १२ १-१२ १ अ ३ उ पा समामपि समाहित, ङ १-समानेऽपि समाहित, जो १ १-हा- समानेय समाहित । १२ ० अ ३ उ जा पा हा - ‘ नुन ’ नास्ति । १२ ३-१२ ३ इ उ पा - करणत्वाभावेन प्रयागे क्रियया ङ - कारणत्वाभावेन प्रयाजक्रियया अ - ‘ कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया ’ गति । १२ ४ अ ३ उ पा - ‘ मैव ’ गति । १२ ५ ङ - चतुर्थस्य । १२ ६ १-° यतिदिष्ट अ ३ उ पा - ‘ यतिदिष्टयो । १२ ७ ङ १- प्राजापत्यम् ।

प्रयाजविधिः]

प्राजापत्यान् पशुनालभते” (तैत्रा १.३.५) इति विहिताः । ते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने सहे शोषकम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र क्रतुपशुनां प्रातःसवन एवाऽऽलब्धव्यत्वात् “तदा यजुहविविषां” प्रयाजशोषेणाभिधारणं “निर्विघ्नमेव” सिध्यति । प्राजापत्यपशुनां तु पर्यङ्गि-
करणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्भस्तु माध्यन्दिने सवने, तत्कालविशेषस्य “ब्रह्मसाम्यालभते” (द्र. भाष्ये १८-६-७) इति विधानात् । तेषां च “प्राजापत्यानां हविषामभिधारणार्थं” प्रातःकालीनः ५
प्रयाजशोषो धारयितव्यः । न चात्र जुह्वां तद्वारण सम्भवति । क्रतुपशुनुष्ठाने जुह्वा व्यावृत्तत्वात् । अतः पान्नाभ्रं संपाद्य तस्मिन्नयं शोषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषां “प्रयाजशोषेणाभिधारणसिद्धेः । तस्मात् शोषधारणतत्प्राये संपादनीये इति प्राप्ते ममः—ते “उभे न कर्तव्ये । कुतः ? अभिधारणस्य शोषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हविःसंस्कारकत्वाभावात् । “न हि दृष्टेऽर्थे संभवति” अदृष्टोऽर्थः संस्कारः “कल्पयितुं युक्तः । दृष्टं च जुह्वा रिक्तीकरणम् । अन्यथा प्रयाजशोषोपेतार्यां जुह्वामाज्यभागार्थतया १०
गृह्यभागे संकीर्येत । ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शोषेणाभिधारणम् । अस्तु वा “तत्र हविःसंस्कारोऽपि । “तथाऽपि प्राजापत्यवषाणामभिधारणं स्वर्थम् । रूक्षत्वनिवारणाय हविषार्थते । न च प्राजापत्यवषाणां रूक्षताऽस्ति । ब्रह्मसाम्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात्” । अत एव श्रुत्ये— “शम्या वा एतर्हि वषा “यह्नन्भिषृता” “ब्रह्म वै” ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसाम्यालभते “तेनाशम्यास्तेनाभिषृताः” इति । शम्या रूक्षा इत्यर्थः । तस्मान्छेषधारणतत्प्राये न कर्तव्ये ॥ १५

तत्रैवाम्यचिचमितम्—

“चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमाग्नौपभृतं धृतम् ।

“जुह्वामानयनीत्यौपभृतं “नैषा प्रयोजयेत् ॥

“प्रयोजयेद्दुताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ।

धृतौपभृत “आज्येऽग्नौ जौहवेषेन विकल्पनात् ॥

“न प्रयोजकता” मैवं त्रितयार्थं हि जौहवम् । २३

अतिहायेड इत्युक्तेऽथतुर्थे सा प्रयोजयेत्” ॥ (जिन्या ४-१-३०-३२) ॥

दूर्जपूर्णामयोः श्रूयते— “अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतम्” इति ।

१“अस्यापमर्धः—पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इद्रशब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । न तृतीयं प्रयाजप्रतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं ह्येतमुपभृत्वेज्जकार्यां सुषि स्थितं “धृतं २५
जुह्वामानेतव्यमिति” । तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य” न प्रयोजकम् । तथा हि— उहपभृद्भुवासु तिसृषु सुह्वाज्यग्रहणप्रकारस्तिजिविद्योऽथैवामान्नायते— “चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अष्टानुपभृति । चतुर्भुवापाम् ।

१२८. आ.क.ड.ड.—तदीयहविषा । १२९. अ.इ.उ.जो.पा.हा.—संस्कारार्थम् । १३०. ड.—‘सिष्यति’ नास्ति । १३१-१३१. अ.आ.उ.पा.—प्राजापत्यपशुना-नि” ; जो.ना.हा.—प्राजापत्यपशुता हवि” ; हो१—प्राजापत्यानामग्नि” ; ड.—प्राजापत्यानामभिधारणार्थः ; इ.—‘प्राजा ... धारणार्थं’ नास्ति । १३२. ५— ३०
प्रयाजशोषाभि” । १३३. अ.इ.उ.पा.—इह । १३४-१३४. क.ड.ड.१—दृष्टे प्रतिपादने सति, ५, हो१—
दृष्टिप्रतिपादने सति । १३५. क.ड.ड.१.हो१—‘कल्पयितुं’ नास्ति । १३६. अ.इ.उ.ड.पा.हो१—अत्र ।
१३७-१३७. अ.इ.उ.पा.—तथाऽपि. निवारितत्वात्” नास्ति, ड.—प्राजापत्यवषाणा अभिधारण रूक्षत्वं” ।
१३८. अ.इ.उ.जो.पा.हा.—वर्धन(?)निष्ठा । १३९-१३९. ड१—बर्हिः । १४०. अ.इ.उ.जो.ना.पा.—तेन
शम्या” ; ड.—ते सा शम्या” । १४१. ड.हो१—‘मानवत्वर्थेण’ । १४२. जो.हा.—नैत्र । १४३. हा.— ३५
प्रयोजयेत् या नीतिः, ड.हो१—प्रयोजयेद्दुपानीतिः । १४४. क.जो.ना.हा.—आज्येन । १४५-१४५.
हा—नामयो” । १४६-१४६. अ.इ.पा.हो१—‘अस्यापमर्धः ... नेत्यपिमिति’ नास्ति । १४७. जो.ना.
हा—‘वृत्’ नास्ति । १४८. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा.—‘स्याज्यस्य ग्रहणस्य ।

- यज्जुह्वा गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यन्पभृति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्णाते । यद्भुवायामाज्यम् ” (तैत्रा ३ ३ ५) इति । तत्र जौह्व क्वेवल प्रयाजार्यम् । “औपभृत तु प्रयाजान् यानार्थमिति प्रयाजेपु जौह्वम् औपभृत चोभय ” विकल्पते । तथा सति यदा जौह्वेन प्रयाजा इज्यन्त तदानीमौपभृतस्याऽऽनयनमेव नास्ति कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा स्वौपभृतेन प्रयाजहोमस्तदानीम् औपभृतस्वार्थं “प्रयाजार्यमितरदन्वयाजार्यम् । तयो “प्रयाजसाधनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीतम् इति न तस्य चतुर्थप्रयाज प्रति समानयन विधीयते । “यत्वनूयाजार्यमितरदन्वयमुपनृत्यवशिष्ट तन्मध्ये किञ्चित्तुर्धप्रयाज प्रति समानेत्यम् । तत्वनूयाजेरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयन प्रयोजकमिति प्राप्ते द्रम - यज्जौह्व तत् प्रयाजत्रितयार्थं यदौपभृत तदेवावशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनूयाजार्यं चेत्वेव वाक्यद्वयस्य व्यवस्थाया “सम्बन्ध्यामष्टदोषप्रस्तो विकल्पो नाऽऽश्रयितु शक्य । यदा जौह्वस्वीकारस्तदानीम्
- १० “औपभृतवाक्यस्य प्राप्त प्रामाण्य परित्यज्येत, अप्राप्तप्रामाण्य स्वीक्रियेत पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यरत प्रामाण्य स्वीक्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्य “परित्यज्येत्तत्तौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषा । जौह्ववाक्ये प्येव चत्वार इत्यष्टौ दोषा । यथोक्तव्यवस्था “य “ अतिहायेड ” इति वाक्यादध्यवसीयते । तथा सत्यौपभृतस्यानूयाजा यथा प्रयोजकास्तेष्वैव “चतुर्थपञ्चमप्रयाजनिष्पादकम् आनयनमपि प्रयोजकमेव ॥

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

- १५ “प्रयाजानूयाजसिद्धयै पात्रैक्यमुत् मिश्रता ।
एकोपभृद्द्वयोरर्थे “दृष्टाजो विकृतौ तथा ॥
विकृतौ “पात्रमेदोऽस्तु “शुद्धाज्यपृषदाज्ययो ।
“एकपात्रे महानाकतेर्द्रव्यैक्ये प्रकृतौ द्वयो ” ॥ (जैन्या ५ २ १३ १४) ॥
- अग्नीपोमीयपशौ प्रयाजानूयाजसाधन द्वय “धारयितुमेकमेव पात्र कर्तव्यम् । कुत ? प्रकृता
- २० युभयार्थस्याऽऽज्यरेपकयैवोपभृता घृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति प्राप्ते द्रम - प्रकृतिवत् “केवलेन आज्येन “ प्रयाजा इज्यन्ते । अनूयाजास्तु पृषदाज्येन यष्टव्या । “पृषदाज्येनानूयाजान् यजति ” इति तद्विधानात् । पृषदाज्य नाम दधिमिश्रमाज्यम् । नहि शुद्धमिश्रयोरेकेन पात्रेण धारण सम्भवि । तस्मात् पृथक्पात्रम् ॥
- यत् तु “चतुर्थस्य प्रथमपादे (जैन्या ४ १ ३३-३४) चिन्तित-जुह्वामाज्यग्रहण प्रथानग्रयार्थम्
- २५ उपभृत्साज्यग्रहणमनूयाजार्यं चेति, “यदप्यन्यत् तत्रैव “ चिन्तितम्- उपभृति “चतुर्गृहीतव्यादष्ट सहयेति (जैन्या ४ १ ३५ ३६) “तदुभयमस्माभिराज्यग्रहणविधायके “प्रत्युष्ट २ रक्ष ” (तैत्र १ १ १०) इत्यनुवाके प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपात्रके प्रथमोऽनुवाकः ॥

- ३० १४९ ड- उपभृति । १५० क ड १ शृ हो १-विकल्पते । १५१ ड १- पञ्चमप्रयाग । १५२ अ इ उ पा- साधनत्वमर्थं, जो हा- साधनत्वमर्थं । १५३ अ उ जो पा हा- मितरदर्थं तु परिशिष्ट, इ- मितरदर्थं तु परिशिष्ट, ना- मितरदर्थमुपभृतिपरिशिष्ट । १५४ अ आ उ ड जो ना पा- दोषदुष्टो, १५५ जो ना हा- वाक्यं । १५६ क जो ना हा- लजेनेस्त्वौ । १५७, हा- वा । १५८ आ हा- चतुर्थोत्तमं । १५९ अ इ उ क ड पा- दृष्टान्तो, हो १- दृष्टान्तौ । १६० अ इ उ पा- भेदस्तु, ड ड १- भेदान्तु । १६१ ड हो १- उद्दिश्यं । १६२-१६३ इ उ जो पा हा- एकपात्रग्रहेऽनाकते, ड १- एकपात्रग्रहणं कति ड- एकपात्रे ग्रहेऽनाकते । १६३ अ उ पा- धारयितुमेकमेव, इ- धारयितुमेव । १६४-१६४ आ- केलाज्येन । १६५ ड ड १- चतुर्थोऽध्यायम् । १६६-१६६ हो १- यदप्यन्यत् तत्रैव, आ क- यदप्यन्यत् । अ इ उ जो पा हा- यदप्यन्यत्, ना- यदप्यन्यत्, ड १- यदप्यन्यत् । १६७ अ इ उ जो पा- चतुर्थपात्रमन्यत्, हो १- चतुर्थदद्यादप्यन्यत् । १६८ ड- ग्रहणप्रतिपादके ।

आद्यानुवाके विस्पष्टं प्रयाजाः पञ्च घण्टिताः ।

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् वक्ष्यन्त्यावाज्यभागकौ ॥

'तन्मन्त्रास्तन्मन्त्राण्ये (तैत्रा ३.५.६) ममाम्नाताः ॥

कल्पः - " यदा जानात्यप्रयेऽनुग्रहीति तदाऽऽग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहृग्निर्ग्राणि
जहृधनदिति पौर्णमास्यामग्निः प्रत्नेन जन्मनेत्यमावास्यायां यदा जानात्यग्निं यजेति तज्जुपाणेन यजति ५
नुरागो अग्निराज्यस्य वेत्तिवति यदा जानाति 'सोमापानुग्रहीति तन्मोमस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहृ त्वर सोमासि
मत्पतिरिति पौर्णमास्यां सोम गीर्भिर्घ्वा यथमित्यमावास्यायां यदा जानति सोमं यजेति 'तज्जुपाण्येनैव
यजति जुपाणः सोम भाज्यस्य हविषो वेत्तिवति " (द्र. आश्वथौ १.५.२९) इति ॥

तत्र प्रथमस्याऽऽग्नेयस्य पाठस्तु - " अग्निर्ग्राणि जहृधनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र
आहुतः । जुपाणो अग्निराज्यस्य वेतु " (तैत्रा ३.५.६) इति । अयमग्निस्माननुग्रहवित्ति शेषः । १०
फीदृशोऽग्निः ? ग्राणि कर्मानुष्ठाननियारकाणि पापानि जहृधनदतिशयेन 'हृत्वात् । विपन्यया विशिष्टया
अस्मादृताया स्तुत्या द्रविणस्युरस्मदर्धं द्रविणेचक्षुः समिद्धः सम्यक् 'उवाहितः शुक्रः शोचमान आहुतः
ममन्तादस्माभिराकारितोऽग्नेनाऽऽज्येनाऽऽहुतो वा । जुपाणः प्रीयमाणोऽयमग्निराज्यस्य वेतु 'अस्माभिः
दत्तमिदमाज्यमभ्यातु ॥

प्रथमस्य सौम्यस्य पाठस्तु - " त्वर सोमासि सतपतिः । त्वर राजोत् वृत्रहा । त्वं भद्रो अस्ति ६५
ऋतुः । जुपाणः सोम भाज्यस्य हविषो वेतु " (तैत्रा ३.५.६) इति ॥ हे 'सोम, त्वं सतां 'सम्यगनुष्ठि-
ताणां कर्मणां पतिरसि । किं च, त्वं राजासि दीक्षिमान्, अपि च "त्वं वृत्रहा" पापघाती । किं च, त्वं
भद्रः फलवद्भवेन 'मद्गलः ऋतुरसि, तत्प क्रतोः निष्पादकृत्वान् । तादृशः सोमः 'प्रीयमाणः इदमाज्य
हविरभ्यातु ॥

द्वितीयस्याग्नेयस्य पाठस्तु - " अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भानस्तनुवर स्वाम् । कविर्विप्रेण २०
वायुधे । जुपाणो अग्निराज्यस्य वेतु " (तैत्रा ३.५.६) इति । अयमग्निः प्रत्नेन पुरातनेन स्वजन्मना स्वां
तनुवं स्वतनुं शुम्भानः 'शोमयन् कविर्विपश्चित् पण्डितः पराभिप्रायज्ञः विप्रेण "ऋत्विना कृतां"
स्तुतिं ज्ञात्वा वायुधे युद्धं प्राप्तः । 'सोऽपमग्निरिदमाज्यमभ्यातु ॥

द्वितीयस्य सौम्यस्य पाठस्तु - " सोम गीर्भिर्घ्वा ययम् । यर्धयामो वचोविदः । सुसृष्टीको न
आविस । जुपाणः सोम भाज्यस्य हविषो वेतु " (तैत्रा ३.५.६) इति । हे सोम, वचोविदो वाक्य- २५
भाष्यार्थमिहा वयं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः यर्धयामः । त्वं तु सुसृष्टीको सम्यक् सुसयन् नः अस्माना-
यिस । तादृशः सोम भाज्यं हविरभ्यातु ॥

१. इ.ड.१- तन्मन्त्रास्तु मन्त्रं । २. अ.इ.उ.पा- सोमस्यातुं । ३. अ.इ.उ.बो.पा.हा-
शुपाणे । ४. अ.इ.उ.बो.पा.ना.हा- हृतयान् । ५. इ.ड.१.हो१- प्रज्वलितः । ६. इ.१.१.हो१-
अम्मद् । ७. आ.क-सन्द्रितुं ; हो१- सम्यगनुष्ठानानाम् । ८-८. आ.क- 'त्वं वृत्रहा' नास्ति । ३०
९. आ.क- मद्गलरूपः । १०. आ.क- 'प्रीयमाणः' नास्ति । ११. आ.क- शोचयन् । १२-१२.
हो१- द्विजहृत्वा । १३. आ.क- जुपाण इत्यादि पूर्वकरः ; इ१- सोऽयमाज्यमभ्यातु ।

चक्षुपी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुपी एव तद्यज्ञस्य प्रति दधाति पूर्वार्धे जुहोति तस्मात् पूर्वार्धे चक्षुपी प्रवाहुगुहोति तस्मात् प्रवाहुक् चक्षुपी देवलोकं वा अग्निना यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमापैयमिव हीमौ लोकानयोर्लोकयोरनुरूप्यात्पै

- चक्षुपी इति । वै । एते इति । यज्ञस्य । यत् । आज्यभागवित्याज्य-भागौ । यत् । आज्यभागवित्याज्य भागौ । यजति । चक्षुपी इति । एत । तत् । यज्ञस्य । प्रतीति । दधाति । पूर्वार्धे इति पूर्व अर्धे । जुहोति । तस्मात् । पूर्वार्धे इति पूर्व-अर्धे । चक्षुपी इति । प्रवाहुगिति प्र-वाहुक् । जुहोति । तस्मात् । प्रवाहुगिति प्र-वाहुक् । चक्षुपी इति । देवलोकमिति देव-लोकम् । वै । अग्निना । यजमान । अन्विति । पश्यति । पितृलोकमिति पितृ-लोकम् । सोमेन ।
- १० उत्तरार्धे इत्युत्तर अर्धे । अग्नये । जुहोति । दक्षिणार्धे इति दक्षिण-अर्धे । सोमाय । एतम् । इत् । हि । हीमौ । लोकौ । अनयो । लोकयो । अनुरूप्यात्पा इत्यनु-रूप्यात्पै ।

चक्षुपी वा इत्यादि ॥ आज्यभागवोर्विधिः । 'आज्य भागो' ययोः तौ 'आज्यभागौ' अग्नीषोमीयौ तयोश्चानु स्थानाययो यामेन 'यज्ञस्य' चक्षुपी 'प्रतिदधाति प्रतिमुखं स्यापयति ॥ प्रवाहुगिति ॥ देशत प्रमाणतश्च सममित्यर्थे ॥

- १५ देवलोकं वा इत्यादि ॥ गतम् । अनुक्रमेण ह्यानमनुख्याति । "तादौ च" (पा ६-२-५०) इति गते प्रकृतिस्वरचम् ॥

चक्षुपी इति ॥ मन्त्रकाण्डोक्तैस्तैः साध्यावाज्यभागौ विधत्ते- 'चक्षुपी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ यजति चक्षुपी एव तद्यज्ञस्य प्रति दधाति' इति ॥ याजमानवाहणे "क्षानी-योमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुप्मान" (तत्प १-६-११) इति "श्रुतस्यात् आज्यभागवोर्वै चक्षुष्ट्वम् ॥

- १० पूर्वार्धे इति ॥ आह्वनीयस्य 'पूर्वार्धभागं होमदेशत्वेन विधत्ते- 'पूर्वार्धे जुहोति तस्मात् पूर्वार्धे चक्षुपी' इति ॥ लोकेऽपि शिरसः पूर्वभागे चक्षुपी तिष्ठतो न तु पृष्ठभागे ॥

प्रवाहुगिति ॥ उभयोरानुस्योः 'पङ्क्तिवत्त्वं परिमाणवैषम्यं च वारयितुं साम्यं विधत्ते- 'प्रवाहुक् जुहोति नरमान् प्रवाहुक् चक्षुपी' इति ॥ 'प्रवाहुक् समं यथा भवति तथा जुहुयात् इत्यर्थः ॥

देवलोकमिति ॥ एवस्यां पङ्क्त्यावुत्तरदिशिदेशं क्रमेण विधत्ते- 'देवलोकं वा अग्निना

- १५ यजमानोऽनु पश्यति पितृलोकं सोमेनोत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमापैयमिव हीमौ लोकानयोर्लोकयोरनुरूप्यात्पै' इति ॥ देवलोक उच्यतेऽनस्यः, पितृलोको दक्षिणदेशस्यः । अतएवविधेन होमेन तयोरनुरूप्यागिरमिज्ञानं भवति ॥

१-२. ती३.मै- आज्यं भागम् ; सं.हो- आज्यभागो । २. मै- प्रमाणतश्च ते ।

१५ आ.क- उच्यतेऽनस्यः । १५. क.ड.ए.मै.हो- पूर्वभागम् । १६. आ.ह- पङ्क्तिवत्त्वं च ।

शाग्यभागौ]

राजानौ वा एतौ देवतानां (१) यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्ये
तस्माद्वाजा मनुष्या विधृता ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरते येना-
न्यतोदत्तश्च पशून् दाधारोभयतोदत्तश्चेत्यृचमनुष्याऽऽज्यभागस्य जुपाणेन यजति

राजानौ । वै । एतौ । देवतानाम् (१) । यत् । अग्नीषामानित्यन्ना-सोमा । अन्तरा । देवता ।
इज्येते इति । देवतानाम् । विधृत्या इति वि धृत्य । तस्मात् । राजा । मनुष्या । विधृता इति
वि धृता । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म वादिन । वदन्ति । किम् । तत् । यज्ञे । यजमान । कुरते ।
येन । अन्यतोदत्त इत्ययत् - दत्त । च । पशून् । दाधार । उभयतोदत्त इत्युभयत् दत्त ।
च । इति । ऋचम् । अनुष्येत्यनु उष्ये । आज्यभागस्येत्याय भागस्य । जुपाणेन । यजति ।

राजानावित्यादि ॥ दमाना मध्ये राजनशीलौ । अन्तरेति । देवाना मध्ये इज्येते ।

“ अन्तरान्तरेण ” (पा २ ३ ४) इति द्वितीया । प्रयाजप्रधानदेवतापेक्षमतरात्वमेतयो ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अन्यतरपार्श्वस्थदन्ता अन्वाद्ये । “ छन्दसि च ” (पा ७ ४
१४२) इति दत्तमात्र । ‘ दाधार ’ इति छान्दसो छिट् तुजातिवाद्दम्यासस्य दीर्घवम्
(पा ६ १ ७) । ऋचमिति । “ अग्निर्वृत्राणि ” (तैत्रा ३ ५ ६) इत्यादिका पुरोनुवाक्याम् ।
जुपाणेनेति । “ जुपाणो अग्निराज्यस्य ” (तैत्रा ३ ५ ६) इत्यादियजुषा याज्यया । ऋच
मिति । “ अग्निर्मा ” (तैत्रा ३ ५ ७) इत्यादिका पुरोनुवाक्याम् । ऋचेति । “ भुनो गजस्य ”
(तैत्रा ३ ५ ७) इत्यादिकया याज्यया ॥

राजानाविति ॥ उभयोराराज्यभागयोर्भ्यदेशे प्रधानभागस्थानमयेन विधत्ते- ‘ राजानौ वा
एतौ देवतामा यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवताना विधृत्ये तस्माद्वाजा मनुष्या विधृता ’ इति ॥
इज्येते इत्यत्र चतुर्वचनस्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रधानदेवता हि तयोर्भ्य इज्यन्त । अत एवाऽऽथर्वणिका
आमनन्ति- “ यदा लेलायत ” इति समिद्धे हव्यवाहने । तदाज्यभागान्तराणाऽऽहुती प्रतिपादयेत् ” २०
(मुड १ २ २) इति । एव च सत्युभयतोऽवस्थिताभ्या राज्ञ्या मध्येऽवस्थिता प्रधानदेवता विशेषेण धृता
भवन्ति । अथवाऽयं देवतासंघटनः अन्तरदेवता विवक्षिता । ता अन्तरेण तासा मध्ये राजानावग्नी
षोमाविज्येते । ताश्च देवता परितोऽवस्थिता भूत्वावदतौ राजानौ विशेषेण धारयन्ति । अथवा राज्ञ्या
ताभ्यामन्या देवता जीवितप्रदानेनैव पोषिता भवन्ति । यस्मादेव तस्मात्सोऽपि मनुष्या सर्वे राजा
विधृता वर्तन्ते ॥

ब्रह्मवादिन इति ॥ इत्यभाष्यभागौ निरूप्य तदीये याज्यानुवाक्ये उपरितनस्थाऽऽनयस्य
प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये च क्रमेण विधत्ते ‘ ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमान कुरते

० ल हो-प्रयाजदेवता ।

१७ अ इ उ जो ना पा हा - प्रधानस्थानत्वेन । १८ ड ढ ङ - चतुर्वचनत्वेन व्यन्ययो ।

१९ अ इ उ जो पा हा- ह्यसि । २०-२० अ उ जो पा हा- विधृता भवन्ति विशेषेणैति ना- भवन्ति २०
विदेशेणेति । २१ क ङ ङ ना हा १- अन्नान्तर । २२ अ इ उ जो ना पा- परितो वर्तन्ते । २३
अ इ उ ङ ङ जो पा श्रु हा हो १-सवकभयं, २ सव्यमृत्युं । २४ ङ - वधन्त ।

तेनान्यतोदतो दाधारर्चमनूच्य हविष ऋचा यजति तेनोभयतोदतो दाधार मूर्धन्वती
पुरोऽनुवाक्या भवति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति (२) नियुत्वत्या यजति
भ्रातृव्यस्यैव पशून् नि युवते

तेन । अ-यतोदत इत्यन्यतः - दतः । दाधार । ऋचम् । अनूच्येत्यन - उच्ये । हविषे । ऋचा ।
५ यजति । तेन । उभयतोदत इत्युभयत - दत । दाधार । मूर्धन्वतीति मूर्धन् - वती । पुरोनुवाक्येति
पुरः- अनुवाक्या । भवति । मूर्धानम् । एव । एवम् । समानानाम् । करोति (२) । नियुत्वत्येति
नि - युत्वत्या । यजति भ्रातृव्यस्य । एव । पशून् । नीति । युवते ।

मूर्धन्वतीति ॥ मूर्धशन्दयुक्ता पुरोऋक् । “ हस्वनुङ्ग्याम् ” (पा ६.१.१७६)
इति मत्प उदात्तत्वम् ॥

१० नियुत्वत्येति ॥ नियुच्छन्दवत्या । “ तसौ मत्वर्थे ” (पा १.४.१९) इति भवम् । नि
युवत इति । भ्रातृव्य नितरा पृथक्करोति । यौते व्यत्ययेन श, आत्मनेपद च ॥

येनान्यतोदतश्च पशून् दाधारोभयतोदतश्चेत्पृथक्मनूच्याऽऽज्यभागस्य जुषाणेन यजति तेनान्यतोदतो
दाधारर्चमनूच्य हविष ऋचा यजति तेनोभयतोदतो दाधार इति ॥ अन्यतोऽधोभाग एव दन्ना येषा
१५ गवादीनां तेऽन्यतोदतः, एतान् पशून् येन यज्ञेन यजमानो दाधार प्राप्नोति तद्यज्ञात् किं नाम
यजमानः कुरुते । उभयत ऊर्ध्वोधाभागयोर्दन्ता येषामश्वादीनां त उभयतोदत(न्त)स्तान् येन प्राप्नोति
तदपि किम् ? इत्येवं ब्रह्मवादिषु कैश्चिदमभिज्ञैः पृष्टाः इतरेऽभिज्ञाः उत्तरमवदन् । आञ्ज्यभागस्य
होमकाले पुरोनुवाक्यारूपेण काचिद्दृचं पठित्वा याज्यारूपेण जुषाण इत्यादिपुषा यामं करोति ।
तेनाधोभागे सपूर्णया ऋचः पाठेन अधोभागस्यदन्तयुक्तान् पशूनाप्नोति । प्रधानस्याऽऽग्नेयस्य हविषो
होमे पुरोनुवाक्यामप्युच्येव पठित्वा याज्ययाऽप्युच्येव यजति । तेनाधोऽर्ध्वभाविन्योः ऋचोः सपूर्णत्वेन
२० भागद्वयेऽपि दन्तयुक्तानश्वादीन् प्राप्नोति तत्राऽऽज्यभागविषया पुरोनुवाक्या यजुश्चेत्युभयं पूर्व-
मेवोदाहृतं प्याल्यातं च । आग्नेयविषये च याज्यानुवाक्ये वक्ष्येते । तस्मादीदृशमेवोभयत्र कर्तव्यम्
इति विधिः पर्यवस्यति ॥

मूर्धन्वतीति ॥ आग्नेययागस्य याज्यानुवाक्ये सामान्येन विधाय विशेषाकारेण विधत्ते-
‘ मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति । नियुत्वत्या यजति भ्रातृव्यस्यैव पशून्
१५ युवते ’ इति ॥ मूर्धच्छन्दो यस्यामृष्यस्ति सा मूर्धन्वती, तथा समानानां मध्ये यजमानं मूर्धानं मूर्ध-
दुर्दुष्टं करोति । नियुच्छन्दो यस्यामृष्यस्ति सा नियुत्वती, तथा वैरिणां पशून् नितरां वि योजयति ।

२५-२५, आ.क- ते गवादीनां तेऽन्यतोदतस्तान् पशून् येन, २६- गवादीनां तेऽन्यतोदत तान्
पशूनेय, २१- गवादीनां तेऽन्यतोदन्ताः तान् पशून् । २६, आ.क-ऊर्ध्वोधरयोः । २७-२७, आ.क- एके
विष्टाः पृष्टाः । इतरे विष्टाः । २८, २१- पशून् प्राप्नोति । २९, २१- प्रधानस्य त्वामि; २-
३० प्रधानस्य एवामि । ३०, अ.इ.उ.जो.ना.पा.५- यजते, हो-यजते । ३१, अ.आ.इ.उ.जो.पा.हा-
‘ उर्ध्वभागयोः, कना- उर्ध्वभागयोः । ३२, हा.- क्रयोः । ३३, आ.क-पूर्वमेवोदत । ३४, आ.क-
यवनव्यगिति । ३५, २६-आग्नेयस्य यागस्य । ३६-३६, अ.इ.जो.पा.हा-विधाविशेषाकारेण । ३७
३- वैरिणः ।

केशिर्नह दार्भ्यं केशी सार्यकामिरुवाच सप्तपदा ते शर्करीः श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे

केशिर्नम् । ह । दार्भ्यम् । केशी । सार्यकामिरिति सार्यं कामि । उवाच ।
सप्तपदामिति सप्त-पदाम् । ते । शर्करीम् । श्व । यज्ञे । प्रयोक्तासु इति प्र योक्तासे ।

केशिनमिवादि ॥ दर्भस्याप्य केशिनामान सयकामस्याप्य केशिनामा 'उवाच ।
दर्भशब्दात् गर्गादिष्व (पा ४११०२) उदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वम् । 'सप्तपदा ५
मिति । त्रिपदा पुरोनुवाक्या चतुष्पदा 'यान्या त्रिष्टुप । अनयो समष्टि सप्तपदा ।
'शक्वरी सर्वाथसाधनभूता वदन्मागनीर्यन्ती तत्र 'यज्ञे 'श्व 'प्रयोक्तासे । तथा महानीया
सा ज्ञातव्येति विशेषमभिधिसु सार्यकामिरुवाचेति । " न छट् " (पा ८१२९) इति

एते याग्यानुवाचये मन्त्रकाण्डे (तैत्रा ३५७) समाह्वाने । तयोर्विनियोग औधापनो दर्शयति- "अथ
हविषामग्निर्भूर्धा भुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य पुरोवासास्य " इति १०

तत्र प्रथमाया पाठस्तु- " अग्निर्भूर्धा दिव फहुत् । पति पृथिव्या अयम् । अपार रेतारसि
जिन्वति " (तैत्रा ३५७) इति । अयमग्निरान्तिरूपेण दिवो सुलोकास्य फहुत्पृथ्वी भूर्धा सुलोकास्य
शिर स्थानीय, पृथिव्या 'पतिर्वाद्वापात्रादिकारित्येन पालकोऽप्यथ, किं चापा रेतारसि उदककार्याणि
स्थावर वृहत्मात्मकानि शरीराणि जाडराग्निरूपेण जिन्वति प्रीणयति ॥

द्वितीयस्या पाठस्तु- " भुवो यन्मय रजमश्च नेता । यत्र नियुद्धि सचसे शिवामि । दिधि १५
मूर्धान दधिने सुवर्षाम् । निहामग्ने चक्रे इन्ववाहम् " (तैत्रा ३५७) इति । अयमग्निर्भूलोकास्य तत्रानु-
ष्टयस्य यज्ञस्य धस्मिन् यज्ञे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य च नेता 'निर्वाह्व । तादा हेऽग्ने, यत्र यस्या दिधि
मूर्धरूपे भूवा " नियुद्धी रये निवरा " योऽयमानामि " शिवाभिरुत्तमाभिरश्वजातिभि सचसे समवैषि
" तस्या दिधि मूर्धान शिरोवदुत्तस्पर्ति दधिने धारयसि । कीदृश मूर्धानम् ? सुवर्षां सुव " स्वर्गलोके
" स्यति सचंदा निष्कृतीति सुवर्षास्त सुवर्षां, " सोमपाशन्दवत् " पुलिङ्गोऽयम् । हेऽग्ने, त्वमग्निम् यज्ञे २०
इन्ववाह हविष प्रापिका निह्ना ज्वाला चक्रे करोषि ॥

केशिनमिति ॥ तदिदं याग्यानुवाक्याद्युगलमने क्रूरकारेण प्रशसति- " केशिनह दार्भ्यं केशी
सार्यकामिरुवाच सप्तपदा ते शर्करीः श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे यस्यै धीर्येण प्र जातम् भ्रातृभ्यान् युवते प्रति
जनिष्यमाणान् यस्यै धीर्येणोभयोरौत्कर्मोऽर्थातिथेते यस्यै धीर्येण पूर्वार्थेनाद्वावन् भुनक्ति जघनार्थेन धेनु
रिति " इति ॥ दर्भनाम्न पुत्र कश्चित् केशी, " सत्यकामस्य पुत्रोऽपर केशी, तयो 'दार्भ्यं प्रति २५

४ तत्र लहो- 'सप्तपदामिति' इत्यन्यानन्तरं 'त्रिष्टुप्' । ५ लहो-इति । ६ ल-प्रवर्गे
योक्ता ।

३८ अ आ उ ङ षो पा हा- 'दाहकारित्येन । ३९ आ हा- प्रवर्तको निर्वाहक । ४०-४०
अ इ उ षो ना पा हा- नियुद्धिर्धर्मितय ङ हो१- नियुद्धिर्नितराम् । ४१ अ इ उ षो पा हा- शिवा
भिरश्वजातिभिरुत्तमाभि । ४२ क- तस्मात् । ४३ ङ उ- स्वर्गे । ४४ ङ-अवस्थिति । ४५, ३०
आ क सोमपावत् । ४६ आ क ङ- पुलिङ्गोऽयं वाक् । ४७ अ आ इ उ षो पा- एत्यकाम ।

यस्यै वीर्येण प्र जातान् भ्रातृव्यान् नुदते प्रति जनिष्यमाणान् यस्यै वीर्येणोभयो-
लोकयोज्योतिर्धत्ते यस्यै वीर्येण पूर्वार्धेनानुद्वान् भुनक्ति जघनार्धेन धेनुरिति
पुरस्ताद्भक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति जातानेव भ्रातृव्यान् प्र षुदत

यस्यै वीर्येण । प्रैति । जातान् । भ्रातृव्यान् । नुदते । प्रति । जनिष्यमाणान् । यस्यै ।
वीर्येण । उभयो । लोकयो । ज्योति । धत्ते । यस्यै । वीर्येण । पूर्वार्धेनेति । पूर्व । अर्धेन ।
अनुद्वान् । भुनक्ति । जघनार्धेनेति । जघन । अर्धेन । धेनु । इति । पुरस्ताद्भक्ष्मेति । पुरस्तात् । लक्ष्मा ।
पुरोऽनुवाक्येति । पु - अनुवाक्या । भवति । जातान् । एव । भ्रातृव्यान् । प्रैति । नुदते ।

निघाताभाव । वीर्यफलानि स्वयमेव इदानीं दर्शयति- 'यस्यै' इत्यादि । पुरोऽनुवाक्या
प्राथम्याज्जाताना शत्रूणां प्रतिनोद उपत्तिनिरोध । उभयोरिति । अस्मिन्धामुष्मिन्ध पूर्वोत्तर
१० भागदुभयो । पूर्वार्धेनेति । 'अनुद्वान् वाहनादिना पूर्वार्धेन प्रजा भुनक्ति रक्षति । 'धेनु
क्षीरस्रवणादिना 'जघनार्धेन प्रजा भुनक्ति । पूर्वोत्तरत्वात् अनयो ॥

अथेदानीं स्वयमेव वीर्यनिशेपमनयोर्दर्शयितुमाह- 'पुरस्ताद्भक्ष्मा' इति ॥ लक्ष्म
यष्ट्यदेतानामधेयम् । पूर्वस्मिन्नर्धेन लक्ष्म यस्य सा तथोक्ता । यथा- "अग्निर्मूर्धा"

'सात्यमि ब्रुवे-हे दाम्भं, 'श्व ' प्रयोक्ष्यमाणे 'ते त्वदीये 'यज्ञे सप्तमि "पादैरपेता शक्तीरुन्दराम्भुच
१५ "प्रयोक्ष्यस । सा च "ऋगत्यन्तवीर्यवती । "अग्निर्मूर्धा" इत्यादयश्चय पादा । "भुवो यन्त्य" इत्यादय
चत्वार पादा । तदुभय मिलित्वा सप्तपदा शक्ती भवति । शक्तिरस्या अस्तीति शक्ती । "सा च
शक्तिरेव द्रष्टव्या" यस्या शक्त्या सामर्थ्येन पूर्वमुत्पन्नान् भ्रातृव्यान् 'प्रणुदते निराकरोति । 'जनिष्य
माणान् च यथा "नोत्पत्स्यन्ते "तथा "प्रतिनुदते प्रतिवधनातीत्यर्थं" । किं च, तदीयेन 'वीर्य
'भूलोऽस्त्वर्गलोभयो "ज्योतिरत्वर्षं पुरप 'घत्ते । किं च तदीयेन 'वीर्येण बलीवर्षो लक्ष्मणाकट
२० बाहिना स्कन्धरूपेण पूर्वभागेन स्वामिन पालयति । 'धेनु च क्षीरप्रदेनोघताऽपरभागेन(ग) स्वामिन
पालयति, तथाविधेय शक्ती ॥

पुरस्ताद्भक्ष्मेति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्लक्षण दर्शयति- 'पुरस्ताद्भक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति
जातानेव भ्रातृव्यान् प्र षुदत उपरिष्ठाद्भक्ष्मा याज्या जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते' इति ॥ मन्त्रप्रति
पाद्याया देयताया नामधेय लक्ष्म, 'तद्यज्यामृचि पूर्वार्धे विद्यते सा 'पुरोऽनुवाक्या । तन्नाम "यस्याम्
२५ उच्यते "विद्यत सा 'याज्या । तद्यथा- 'अग्निर्मूर्धा' इति पूर्वार्धेऽग्निशब्द । "निद्वामने चट्टे हृष्य

४८ आ क - प्रयोक्ष्यमाणे । ४९ आ क - पदैर् । ५० अ इ उ ङ जो पा हा हीर-
प्रयोक्ष्ये (१) । ५१. ड ङ १-अयन्त°, अ इ उ जो ना पा हा-ऋक् त्वार्थवती । ५२-५३ जो हा-
गतिरेय वैरिणो, ड ङ १-गतिरेय द्रष्टव्या । ५३-५३ ड-गोतचित्तथा प्रतिव्यनाति । ५४ आ हा-तथा
करोति । ५५ ड हीर- 'प्रतिनुदते' नाम्नि । ५६ ग - 'स्वर्गलोभयो, ड १ - भूलोक्ष्ययो ।
३० ५७ अ इ उ ङ जो ना पा हा- ज्योतिरत्वर्षता । ५८ ड- 'तन्' नाम्नि । ५९ ड ङ १- यस्यामृचि ।
६०. ड- 'विद्यो' नाम्नि ।

उपरिष्टाहृक्ष्मा (३) याज्यां जनिष्यमाणानेव प्रति नुदते पुरस्ताहृक्ष्मा
पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त उपरिष्टाहृक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव लोके
ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तावम्मा इमौ लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्ताहृक्ष्मा
पुरोनुवाक्या भवति तस्मात् पूर्वार्धेनानुद्धान् भुनक्त्युपरिष्टाहृक्ष्मा याज्यां
तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्न एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ

५

उपरिष्टाहृक्ष्मेत्युपरिष्टात्-हृक्ष्मा (३) । याज्यां । जनिष्यमाणान् । एव । प्रतीति । नुदते ।
पुरस्ताहृक्ष्मेति पुरस्तात्-हृक्ष्मा । पुरोनुवाक्येति पुर-अनुवाक्या । भवति । अस्मिन् । एव ।
लोके । ज्योति । धत्ते । उपरिष्टाहृक्ष्मेत्युपरिष्टात्-हृक्ष्मा । याज्यां । अमुष्मिन् । एव । लोके ।
ज्योतिः । धत्ते । ज्योतिष्मन्तौ । अस्मै । इमौ । लोकौ । भवतु । य । एवम् । वेद । पुरस्ताहृक्ष्मेति
पुरस्तात्-हृक्ष्मा । पुरोनुवाक्येति पुर-अनुवाक्या । भवति । तस्मात् । पूर्वार्धेनेति पूर्व-अर्धेन । १८
अनुद्धान् । भुनक्ति । उपरिष्टाहृक्ष्मेत्युपरिष्टात्-हृक्ष्मा । याज्यां । तस्मात् ।
जघनार्धेनेति जघन-अर्धेन । धेनु । य । एवम् । वेद । भुङ्क्त । एनम् । एतौ ।

(तैत्रा ३.५.७) इत्यादि । उत्तरस्मिन् अर्धेन लक्ष्मणती उपरिष्टाहृक्ष्मा, यथा- “ जिह्माम्ने
चक्षुषे ” (तैत्रा ३.५.७) इति । “ उभयत्रापि “ मन ” (पा ४.१.११) इति ” डीप्रतिषेधः ।
गतमन्यत् ॥

१५

अस्मा इति ॥ यजमानार्थं, 'य एष वेद तस्मै च इमौ लोकौ ज्योतिष्मन्तौ
'भवतः । 'भुङ्क्त इति । 'एवेदितारम्' एतौ अनुद्धान् धेनुश्च भुङ्क्त, यथायथ सरक्षत ।
एष च एषा च एतो । “ पुमान् खिया ” (पा १.२.६७) इति पुसः शेषः ॥

चाइम् ” इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः । पूर्वार्धगतं लक्षणेन “पूर्वोत्पन्नानुद्धान् निराकरोति ” । उत्तरार्धगतं
लक्षणा जनिष्यमाणवैरिप्रतिबन्धः ॥

२०

पुरस्ताहृक्ष्मेति ॥ तदेव पूर्वोत्तरार्धगतं लक्ष्मणद्वयमनूय पुनरपि द्वेषा प्रशंसति- “ पुरस्ताहृक्ष्मा
पुरोनुवाक्या भवत्यस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त उपरिष्टाहृक्ष्मा याज्याऽमुष्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्त ज्योति-
ष्मन्तावम्मा इमौ लोकौ भवतो य एवं वेद पुरस्ताहृक्ष्मा पुरोनुवाक्या भवति तस्मात् पूर्वार्धेनानुद्धान्
भुनक्त्युपरिष्टाहृक्ष्मा याज्या तस्माज्जघनार्धेन धेनुर्न एवं वेद भुङ्क्त एनमेतौ ” इति ॥ अस्य लोकस्य पूर्व-
भावित्वात् पूर्वभाविना “लक्ष्मण” ज्योतिः भवति । स्वर्गस्य उपरिचित्वात् उपरिर्विना लक्ष्मणा ज्योतिः । २५

७-७. ल- ' उभयत्रापि मन इति ' नास्ति । ८ लं हो- उवत । ९-९. हो- एवेदितारौ ।

६१-६१. कड ड१.हो१- "भ्रातृव्यनिराकरणम् । ६२ आ हा- लक्षणेन ।

वज्र आज्यं वज्र आज्यभागौ (४) वज्रौ वपट्कारस्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य
 भ्रातृव्याय प्र हस्त्यलम्बट्कारमपगूर्यं वपट् करोति स्तृत्यं गायत्री पुरोनुवाक्या
 भवति त्रिष्टुग्याज्या ब्रह्मन्नेव क्षत्रमुन्वारम्भयति तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
 य एवं वेद

५ वज्रं । आज्यम् । वज्रं । आज्यभागवित्याज्यं भागौ (४) । वज्रं । वपट्कार इति वपट् कार ।
 त्रिवृतामिति त्रि वृतम् । एव । वज्रम् । संभृत्येति स भृत्यं । भ्रातृं याय । प्रेति । हस्ति ।
 अलम्बट्कारमित्यलम्बट् कारम् । अपगूर्यं यं गूर्यं । वपट् । करोति । स्तृत्यं । गायत्री ।
 पुरोनुवाक्येति पुर अनुवाक्या । भवति । त्रिष्टुक् । याज्या । ब्रह्मन् । एव । क्षत्रम् ।
 अन्वारम्भयतीत्यनु-आरम्भयति । तस्मात् । ब्राह्मण । मुख्यं । मुख्यं । भवति । य । एवम् । वेद ।

१० वज्र आज्यमित्यादि ॥ “त्रिगुणेनैव वज्रेण” भ्रातृव्यस्य रक्ष प्रभृते प्रहरण यज्ञस्य
 अलम्बट्कारायानार्तव्याय भवति । “ये यजामहे” (तैस १ ६ ११) इत्यपगूरण्युक्तो वपट्
 कारश्च भ्रातृव्याणां स्तृत्यै छादनाय विनाशाय भवति । हस्वात् घात्वन्तर द्रष्टव्यम् ॥
 ब्रह्मन्नेवेति ॥ गायत्र्या प्राथम्यात् त्रिष्टुभश्च चरमभागात् गायत्रत्रैष्टुभयोर्ब्रह्मक्षत्रयो
 प्राधान्यं “गुणभावाच्च भवति” । “एव वेदिता च मुख्यं भवति” ॥

१५ वेदितुरपि तदेव फलम् । एवमनङ्गुहो “धेन्वाश्च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम्” । एतस्योभयस्य वेदितारम्
 एतौ “धेन्वनङ्गुहौ स्वस्वोपकारेण पालयत ॥

वज्रेति ॥ अथ याज्यान्ते “प्रयोज्यस्य” “वपट्कारस्य विधिमर्थवादेनोक्तयति- “वज्र आज्यं वज्र
 आज्यभागौ वज्रौ वपट्कारस्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हस्त्यलम्बट्कारम्” इति ॥ तानूनत्र
 ब्राह्मणे - “वृत (खलु) वै देवा वज्रं कृत्वा सोममगन्” (तैस ६ २ २) इत्युक्तत्वादाज्यस्य

१० वज्रत्वम् ॥ “वृत्राणि जह्वणन्” (तैसा ३ ५ ६) इति मन्त्राग्नानादाज्यभागयोर्वज्रत्वम् । “वपट्
 कारो वै गायत्रियै दिरोऽच्छिन्नम्” (तैस २ १ ७) इत्युक्तत्वात् वपट्कारस्य वज्रत्वम् । तदेतन्नयम्
 आज्यभागालयकर्मणि मिलित्वा त्रिगुणो वज्र सपद्यते । तादृशेन भ्रातृव्यस्य प्रहरणे सति “लम्बट्कार
 वैषर्ष्यं तस्य प्रहारस्य न भवति ॥

अपगूर्येति ॥ “तस्य वपट्कारस्योत्पत्तिं विधत्ते- “अपगूर्यं वपट् करोति स्तृत्यं” इति ॥

१५ ‘अपगूर्यं उत्पत्तिं विधत्ते’ ॥ स च अग्निर्भ्रातृव्यस्य द्विसाधे सपद्यते । अथ च वपट्कारविधिराग्नेयादि
 याज्यास्तपि ममानो द्रष्टव्यः । “वपट्कारोऽन्त्यं सर्वत्र” (आश्रमौ १ ५ ५) इत्याश्रमलायनवचनात् ॥

१०-१० ल- त्रिगुणो (१) वज्रं, हो- त्रिगुणो वज्रं । ११ ल- “विनाशाय” नास्ति ।
 १२-१२ तं मे लं हो- गुणभावाच्च करोति ।

६३-६३ को हा- धेन्वोश्च साम्यं य, ना- धेन्वोश्च साम्यं योज्य, अ उ- धेन्वोश्च य, इ पा-
 ३० धेन्वोश्च स्याम्यो य, उ- पर्यं न गु ि धेन्वां च पूर्वोत्तरार्धसाम्यं योज्यम् । ६४ आ क- धेन्वाङ्गुहो ।
 ६५ उ योक्तव्यस्य, उ१- प्रयोक्तव्यस्य । ६६ वा ता पा हा- अर्धवपट्कारस्य, इ- अर्ध वपट्कारस्य ।
 ६७ आ क को हा होः- वपट्कारेण, अ उ पा- वपट्कारे । ६८ क- ‘तस्य’ नाभिः ।

प्रैवैनं पुरोनुवाक्ययाऽऽह प्र णयति याज्यया गमयति वपट्कारेणैवैनं
पुरोनुवाक्यया दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति (५) वपट्कारेण स्थापयति

प्रति । ए॒न । ए॒नम् । पुरो॒नुवा॒क्य॒येति॑ पुर- - अनु॒वाक्य॑या । आ॒ह । प्रेति॑ । न॒यति॑ । या॒ज्य॒या ।
ग॒मय॑ति । व॒पट्कारे॑णेति॑ वपट् कारेण॑ । एति॑ । ए॒व । ए॒नम् । पुरो॒नुवा॒क्य॒येति॑
पुर - अनु॒वाक्य॑या । दत्ते॑ । प्रेति॑ । यच्छति॑ । या॒ज्य॒या । प्रतीति॑ (५) ।
व॒पट्कारे॑णेति॑ वपट् - कारेण॑ । स्थाप॒यति॑ ।

५

प्रैरैनमित्यादि ॥ १११ एनं यजमानं पुरोनुवाक्यया प्राह हृदित्याजेन यजमानमेव
प्रष्ट्य करोति प्रीति, याज्यया एनं प्रणयति प्रष्ट्यफळ प्रापयितुं नयति, वपटकारेण
तस्मै गमयति प्रापयतीति ॥

अथान्यथा रूपयति - एनमिति ॥ ११२ पुरोनुवाक्यया एनम् आदत्ते देवेषु १०
स्थापयितुं गृह्णाति ॥ याज्यया देवेभ्यः प्र यच्छति । वपट्कारेण देवेषु स्थापयतीति ॥

गायत्रीति ॥ ११३ पुनरप्यामेयस्य याज्यानुवाक्ये "छन्दोद्वारा प्रशसति- 'गायत्री पुरोनुवाक्या
भवति । त्रिष्टुप्गायत्रा प्रश्नशेष क्षत्रमन्वारमभवति तस्माद्ब्राह्मणे मुख्य " इति ॥ "अग्निर्मूर्धा" इति
'गायत्रा । सा च ब्राह्मणेन सहोत्पन्नत्वात् प्रश्नस्वरूपा । " भुवो यज्ञस्य " इति 'त्रिष्टुप् । सा च क्षत्रेण
सहोत्पन्नत्वात् "क्षत्ररूपा । तथा मति गायत्रीत्रिष्टुभो पौर्वापर्येण "ब्राह्मणम् अनु " पश्चात् "क्षत्रिय १५
प्रवर्तितवान् भवति । यस्माद्ब्राह्मणं पूर्वं प्रवृत्तं तस्मात् "मुख्यं भवति । मुखे भवतीति ध्युत्पत्ते " ॥

मुख्य इति ॥ तद्वेदनं प्रशसति- 'मुख्यो भवति य एष वेद' इति ॥

प्रेति ॥ पुनरपि पुरोनुवाक्यादित्रयं प्रदेयदेवतासमीपप्राप्तिद्वारेण प्रशसति- 'प्रैवैनं पुरोनु-
वाक्ययाऽऽह प्र णयति याज्यया गमयति वपट्कारेण' इति ॥ पुरोनुवाक्यापाठेन इदियो दातारम् " एनं
यजमानं " देवानामग्रे प्रक्षेपेण कथितवान् भवति । याज्यया तं मार्गेण नयति । वपट्कारेण २०
देवान् प्रापयति ॥

एति ॥ पुनरपि तस्य प्रापितस्य यजमानस्य प्रतिष्ठपनद्वारेण प्रशसति- 'प्रैवैनं पुरोनुवाक्यया
दत्ते प्र यच्छति याज्यया प्रति वपट्कारेण स्थापयति' इति ॥ एनं यजमानं त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमात् हस्तेन
गृहीत्वा देवेभ्यः प्रदाय तत्रोपवेशयति ॥

१३ मैरल हो-एवम् ।

२५

६९ ड-पुनरामेयस्य । ७० ड ड- छन्दोद्वारेण । ७१ ड ड- क्षत्ररूपा । ७२-७३
ड- मुखे । ७३ आ क- क्षत्रिय । ७४-७४ ड- मुखे भव इति ध्युत्पत्त्या मुख्य । ७५-७५
आ क एव ।

त्रिपदा पुरोनुवाक्या भवति त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति चतुष्पदा
याज्या चतुष्पद एव पशुनव रुद्धे द्वयक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमानः पशुपेवोपरिष्ठात्
प्रति तिष्ठति गायत्री पुरोनुवाक्या भवति त्रिष्टुग्याज्यैषा वै सप्तपदा शकरी यद्वा
एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन् य एवं वेदं शक्नोत्येव (६) यच्छिक्षति ॥ २ ॥

५ [देवताना करोत्युपरिष्ठाच्छमाऽऽज्यभागो प्रति शक्नोत्येव द्वे च ।]

त्रिपदेति त्रि पदा । पुरोनुवाक्येति पुर—अनुवाक्या । भवति । त्रय । इमे । लोका । एषु ।
एव । लोकेषु । प्रतीति । तिष्ठति । चतुष्पदेति चतु पदा । याज्या । चतुष्पद इति चतु पद ।
एव । पशुन । अनेति । रुद्धे । द्वयक्षर इति द्वि अक्षर । वषट्कार इति वषट् कार । द्विपादिति
द्वि-पात् । यजमान । पशुपं । एव । उपरिष्ठात् । प्रतीति । तिष्ठति । गायत्री । पुरोनुवाक्येति
१० पुर—अनुवाक्या । भवति । त्रिष्टुक् । याज्या । एषा । वै । सप्तपदेति सप्त पदा । शकरी ।
यत् । वै । एतया । देवा । अशिक्षन् । तत् । अशक्नुवन् । य । एवम् । वेद । शक्नोति ।
एव । यत् । शिक्षति ॥ २ ॥

[भेष ४ १० १,३, काम २० १५, शमा १ ६ ३, ७ २]

यथे[त्रिपदे]त्यादि ॥ गतम् ॥

१५ एतयेति ॥ गायत्रीत्रिष्टुप्समष्टिरूपया यत् कर्तुमच्छन् तत् अशक्नुवन् एव
देवा । एव वेदताऽपि यत् च कार्यमिच्छति तत् शक्नोति एव साधयितुम् । शके
“ सनि गीमा ” (पा ७ ८ ५४) इयादिना इस् अम्यासलोपथ ॥
इति द्वितीये पष्ठे द्वितीयोऽनुवाक ॥

त्रिपदेति ॥ पादसंख्यामक्षरसत्या च प्रशंसति— ‘ त्रिपदा पुरोनुवाक्या भवति त्रय इमे लोका
२० एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशुनव रुद्धे द्वयक्षरो वषट्कारो द्विपाद्यजमान
पशुपेवोपरिष्ठात् प्रति तिष्ठति ’ इति ॥ पशुपु प्राप्तेषु सप्तु पश्चादेव ब्राह्मणभोजनानौ क्षीरादिक दातु
मत्पद्वतौ द्वाभ्या पादाभ्या * स्थिरस्तिष्ठति ॥

गायत्रीति ॥ पूर्वमुक्त ‘ सप्तपदा ते शकरीम् ’ इति, तत्र पादोदाहरणन प्रशंसति— ‘ गायत्री
पुरोनुवाक्या भवति त्रिष्टुग्याज्यैषा वै सप्तपदा शकरी यद्वा एतया देवा अशिक्षन् तदशक्नुवन् य एव वेद
२५ दाताऽपि यत् च कार्यमिच्छति ’ इति ॥ ‘ दया यत्कार्यमुद्दिश्य * अशिक्षन् दाया भवामेत्येच्छन् । यद्वा—‘ परस्परमव
कार्यं कर्तुमिति निमित्तवत् एतया दातव्यं ’ ते तत्कार्यं कर्तुं शक्यता अभवन् । एतद्वेदताऽपि * यत्कार्यं
कर्तुं शक्यमित्येव * तस्मिन् कर्तुं * शक्यो भवत्येव * ॥

१४ ल-एषा । १५ त-गतम्

उ६ द-सिधं तिष्ठति । उ७-आक २१-परस्परमिद । उ८, २२-‘ते’

३० नाति । उ०-उ०, १०१-यत्कार्यमिच्छति, २१-१-यत्कार्यमुद्दिश्य नातिमिच्छति, २-यत्कार्यं
कर्तुं शक्यमित्येव । ८०-८० आक-एषाये । ८१-८१ द-दातव्येव ।

- कल्प :- “ इन्द्राग्नी रोचना दिवः श्रथद्बृध्रमित्यैन्द्राग्रस्य ” इति ॥ पाठस्तु- “ इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूपथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् । श्रथद्बृध्रमुत्त सनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् । हरज्यन्ता वसन्धस्य भूरः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ” (तैत्रा ३-५-७) इति । हे इन्द्राग्नी, दिवस्परि “स्वर्गस्योपरि रोचना दीप्यमानौ युवां वाजेषु यजमानसंबन्धिष्वकेषु
- ५ निमिच्छतेषु भूपथो दातारौ भवितुमिच्छथः । तत् “भववीर्यं” “युवपूतवं वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यं प्रचेति प्रचेत्यर्थात् प्रकर्षेण ज्ञापयतीत्यर्थः । ‘ इन्द्रा यो अग्नी ’ (तैत्रा ३-५-७) इत्यत्र समस्तं पदं विच्छिद्य मध्ये ‘ यः ’ इति “पदमागन्तात् । तथा “सति हे इन्द्राग्नीति संबोधनं” “इष्टव्यम् । यो यजमानो वृत्रं विरोधिन्” “पापमानं श्रथञ्जिराकरोति, उत “अपि च” “वाजं हविलक्षणमज्ञं सनोति ददाति, “दुरिः कौटिल्यं, तेन सह चतमानौ सहुरी” “, यजमानस्य श्रद्धाराहिल्यादिच्छिद्रान्धेषणेन कुटिलावपि युवां
- १० “सपर्यात् अप्रमत्तो” “ यो यजमानः परिचरति, तात्त्वं यजमानं “युवाम् अनुगृह्णीतमिति शेषः । कीदृशौ युवाम् ? हरज्यन्ता अनुग्रहेण “अक्तचित्तं” “रज्यन्तौ, भूरंबहुलस्य वसन्धस्य धनसमृद्धस्य, दाताराविति शेषः । सहस्वमा अतिशयेन सहिष्णू । सहसा बलवन्तौ । वाजयन्ता वाजं हविलक्षणमज्ञं पन्तौ प्राप्नुवन्तौ ।

- कल्प- “ एन्द्र सानसि रथिं प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रुनित्यैन्द्रस्य यद्येन्द्रं सांताययम् ” इति ॥
- १५ पाठस्तु- “ एन्द्र सानसि रथिम् । सजित्वान् सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर । प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रुम् । ज्येष्ठस्ते शुभम् इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ” (तैत्रा ३-५-७) इति । हे इन्द्र, रथिं धनमूतये “अस्मद्रक्षणार्थम्” “आभर आनय” “ । कीदृशं धनम् ? सानसि मनसो दानस्य संबन्धिनं बहुभ्यो दातुं पर्याप्तमित्यर्थः । सजित्वानं जित्वभिः “जयशीलेः पुत्रादिमिहयेतम् । सदासहं सर्वदा विरोधिनां सोढारं” “तत्तिरस्कारक्षममित्यर्थः । वर्षिष्ठमतिशयेन प्रबृद्धम् ।
- २० हे पुरुहूत, पुरुषु बहुषु ज्येष्ठ्याहूयमान, शत्रुन् प्रकर्षेण ससाहिषे सर्वदा सहसे “तिरस्करुषे इत्यर्थः । ते शुभो ज्येष्ठस्तव बलं” “प्रशस्तमित्यर्थः । इहासिन् कर्मणि रातिरस्तु फलदानमस्तु । हे इन्द्र, दक्षिणेन इस्तेन वसूनि धनानि “आभर समानय । “सिन्धूनां समुद्रसमानानां रेवतीनां “धनवतीनां प्रजानां पतिरसि ॥

- कल्प:- “ ययु वै माहेन्द्रं महा९ इन्द्रो य भोजसा महा९ इन्द्रो नृवदा वर्षणिषा इति २५ माहेन्द्रस्य ” इति । पाठस्तु- “ महा९ इन्द्रो य भोजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा९ इव । स्तौर्मवैतसस्य

२०५. अ.इ.उ.पा- विश्वस्योपरि । १०६. आ.क.ड- तदीये । १०७. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा- विभूपत्वं । १०८. ड-एतत्पदं; ड१- एवमां । १०९. आ- च । ११०. आ.क- “द्रव्यम्” नास्ति । १११. ड१-पार्श्वम् । ११२-११२. आ.क- ‘अपि च’ नास्ति । ११३. आ.हा- सहुरी कौटिल्येन सह विप्रमानौ दुरिः कौटिल्यं, क- दुरिः...सह विप्रमानौ सहुरी । ११४-११४. हो१- सपर्यात् समन्तान् ; अ.इ.उ.जो.ना.पा हा- सपर्यादपि च अप्रमत्तो । ११५. आ.क- युवामेव । ११६. ड.ड१- भक्तिचिन् । ११७. अ.इ.उ.जो.पा.हा.हो१- रसायन्ता । ११८. ड.ड१- अस्मद्रक्षणार्थम् । ११९-११९. आ.क- आमाऽऽहराऽऽनय । १२०. ना- जपनशीलेः । १२१. आ- तिरस्कारं । १२२. ड.ड१.शे हो१- तिरस्कारेण । १२३. ड.ड१.हो१- ‘इत्यर्थः’ नास्ति । १२४. ड- आह । १२५. आ- क- सिन्धूना धनवाहिनीनाम् । १२६. आ.क. धनवतीना ।

भाष्यमागौ]

वावृषे । महारं हृद्गो नृपदा चर्षणिग्रा । उत द्विनर्हो जमिन सद्गोमि । अम्मद्रियवावृषे दीर्घाय । उर
 श्चु सुशर कर्तुमिर्भृत् " (तैत्ति ३.५.७) इति । वृष्टिमान् पत्रेभ्य इव य इन्द्र भोतसा बलेन महान् सः
 हृद्गो परसस्थानीयस्य यनमानस्य स्तौमि "स्तौत्रैर्वावृषे वर्धताम् । अथ महानिन्द्रो नृवृष मनुष्यवत् आ
 चर्षणिग्रा, चर्षणीन् मनुष्यान् मति "तदमीष्टभोगै पूरयतीति " चर्षणिग्रा । यथा रातामायादिमनुष्य
 सेवकानमीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि च अथ द्वयो प्रकृतिविकृतिरूपयोर्गयो " वृद्धौ " वृद्धि ५
 यस्येति द्विवर्हा । जमिन उपमारहित "सद्गोमिर्पुत्रो " बलवान् । अस्मद्भिरात्मत्सद्गो वावृषे वृद्धिं
 प्राप्त । यथा घयमस्यानुग्रहाद् वृद्धिं प्राप्तास्तथाऽयमप्यस्मदीयैर्हविर्भि " निष्पृष्ट । एतदेव प्रपञ्चत वीर्येण
 सामर्थ्येतिद्वये । नृमृमिर्यत्मानैरय सुहृतोऽभूत् सुष्टु वर्धितोऽभूत् । कीटयो तस्यामिवृद्धि ? उर्येतासा
 विपुल । शृष्टुर्वलेन " विस्तीर्णा ॥

कवर - " अथ स्विष्टकृतं पिप्रीहि देवानिति पुरोनुवास्यामनूच्य ये यजामहेऽमिद " स्विष्ट- १०
 कृत्वयाडभिरभेदि-युवत्या " यथादेवत निगद्रमुक्त्वा जातवेदा जुपता इविरमे " यद्वा विदो भध्व
 स्येत्युचमनूच्य " यवति " (अथाश्रौ ६.२.५) इति । तत्र पुरोनुवास्याया पाठस्तु - " पिप्रीहि देवा
 उगतो यविष्ट । विद्वान् ऋत्विज्युपते यजेद् । ये दैव्या ऋत्विज्यतभिरमे । त्वर होतृणामस्थाऽऽपजिष्ट " (तैत्ति ३.५.७) इति । " हे यविष्ट युवतम् " अमे, उगत कामयमानान् देवान् पिप्रीहि भतिशयेन
 मीणय । हे नृपते सूर्यात्मना बालपरिपालकाय, स्वगृन् " यागकालविशेषान् विद्वान् जानन् वर्तसे । १५
 तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये दैव्या ऋत्विज्य सन्ति, " अग्निर्होता । अथिताऽध्वर्यु ।
 त्वष्टाऽग्नीन् " (तैत्ति ३.३) इत्यादिनाऽऽग्नातास्तेभि दैव्ये सह त्वमस्य यनमानस्य सवन्धना
 होतृणाभृत्विजा मध्य आपजिष्ट सर्तौ यष्टतमोऽसि ॥

निगदापाठस्तु - " अग्निर स्विष्टकृतम् । अयाडभिरग्ने प्रिया धामानि । अयात् सोमस्य प्रिया
 धामानि । अयाङ्ग्ने प्रिया धामानि । अयात् प्रजापते प्रिया धामानि । अयाङ्ग्नीषोमयो प्रिया धामानि । १०
 अयाङ्ग्नाग्निषो प्रिया धामानि । अयाङ्ग्द्वस्य प्रिया धामानि । अयाण्महेन्द्रस्य प्रिया धामानि ।
 अयाङ्ग्देवानामाज्यपात्रा प्रिया धामानि । अयाङ्ग्नेर्होतु प्रिया धामानि । यज्ञत् स्व महिमानम् । आपजता
 मेरया इव । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा । जुपता इव " (तैत्ति ३.५.७) इति । स्विष्टकृतमग्निम् ।
 ' ये यजामह ' इति श्लेष पूर्णोप । ये यज ह्येतास्ते यम स्विष्टकृतमग्निं यजामहे । प्रथमाज्यभागदय
 स्वान्नेर्धानि प्रियस्थानानि तेषु सर्वेषु नैष्यद्दोवृत्पोऽभिरयात् इष्टवान् । एषम् ' अयात् सोमस्य ' इत्यादिषु । २५

१२७ ड१ - 'स्तौत्रै' नास्ति । १२८ आ - तदमीष्टदानैर्भोगै । १२९ ड - 'चर्षणिग्रा'
 नास्ति । १३० ड - 'वृद्धौ' नास्ति । १३१ ड - 'वृद्धि' । १३२ ड - 'होतृ' - 'सद्गोमिर्भृत्'
 युंक्त । १३३ ड - 'वृद्धि' - 'वृद्धि' नास्ति । १३४ ड - 'वृद्धि' । १३५ ड - 'होतृ' - 'वृद्धि' ।
 १३६ क - 'होतृ' - 'भेदिति', ड - 'मयत्तभिरिति' । १३७ आ - 'यथादेवत' । १३८ - १३९ ड -
 'होतृ' - 'यदेव' ल्युच सधाय । १३९ आ - 'होतृ' । १४० आ - 'अमे' नास्ति । १४१ ड - 'होतृ' - ३०
 कालविशेषान् ।

योग्यम् । देवानामानुपूर्वी चाऽऽवाहननिगदद्द्व्यात्वेया । होतुरग्नेर्होमस्य स्विष्टकृत्वसपादकस्याग्ने
 १९ प्रिया धानानि यानि सन्ति तपु दैव्यो होता यक्षयजतु । उक्ताना सर्वेषा देवाना स्वकीयो महिमा
 योजित तमुद्दिश्य दैव्यो होता १९ यक्षयजतु । आयजतामामिमुत्पद्येन याग कुर्वता यजमानानामेज्या आनि
 मुत्पद्येन यष्टव्या इष भमीष्टा या देवता सन्ति ता सर्वा अध्वरा अस्मिन् यज्ञे स जातवेदा स्विष्टकृत्
 ५ सोऽग्निं कृणोतु स्विष्टा करोतु । तदयमय स्विष्टकृद्गिनरिद हवि जुपताम् ॥

याज्याया पाठस्तु- ' अग्ने यद्य यिज्ञो अध्वरस्य होत । पावक शोचे वेष्ट्वर हि यज्वा । कृत
 यजासि महिना वि यद् । हन्या यद् यविष्ट या ते अद्य ' (तैत्तिरीय ३.५.७) इति । स्विष्टकृद्गने विधा
 प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य सबन्धि यद्द्विरस्ति तद्य वे, १९ वेरित्यज्ञानार्थं, अज्ञान संक्षय । होतर्होमवत्
 पावक बोधक शोच दाप्यमान । तान्येतान्यग्निविशेषणानि । हि १९ यस्मात् स्व यज्वा यागस्य कर्ता तस्मात्
 १० कृत्वा रते अस्मदीये यज्ञे महिना महिम्ना देवान् यजासि प्रीणयति । यद्यस्मात् कारणाद्भिर्मुर्विशिष्टो भगति
 तस्मात् फारणात् हे यविष्ट युवत्तम, अद्य ते तव या हन्या यानि हन्यान्वस्माभिर्दीयन्त तानि सद्यग्नि
 यद् स्वीकुरु ॥

१९ ता एता १९ उदाहृता सर्वा याज्यानुवाक्या १९ आग्नेययाज्यालक्षणाद्विध्वनादेव १९ अत्र
 गन्तु शक्या १९ इति भरवा ब्राह्मणेन न पृथगन्यारथात् ॥

१५ अत्र मीमासा ॥ दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्
 " १९ आञ्ज्यभागो य आग्नेय किं मुत्पद्ये स १९ सस्कृति ।
 आरादुतोषकारी स्यात् पूर्वन्यायेन सस्कृति ॥
 निगदेऽग्नेर्द्विह्वत्त्वात् १९ विधाधेवपदोक्तित ।
 उपवारी १९ तत सोऽग्निं सौर्यादौ न निवर्तते " (जैमिन्या १०.१.१५.१६) ॥

२० दर्शपूर्णमासयो १९ आग्नायते- ' आञ्ज्यभागवग्नीषोमाभ्या यजति ' इति । तयो प्रथम
 आग्नेयो द्वितीय सौम्य । तत्र सौम्यस्य नास्ति सदेह । प्रधानदेवतास्तु १९ देवलस्य सोमस्य अभावात् ।
 अग्निस्तु वेचल १९ आग्नेयपुरोडासे विद्यते । तस्मादाग्नेय आञ्ज्यभाग पुरोडाशदेवताया अग्ने १९ किं
 सस्मात्, उक्त दृष्टेरात्पुनरपारक इति सदिह्यते । तत्र १९ यथोक्तमप्रयाजो मन्त्रोक्ताना यक्ष्यमाणद्वताना

१४० आ- प्रियं । १४३ हा-यन्त्यजन्तु । १४४ अ आ उ ड इ पा ष हो १- ' वेरित्य
 २५ धनार्थ ' नास्ति । १४५ क ना जो हा- यस्मात् कारणात् । १४६-१४६ आ क- सत्तना ।
 १४७ आ क ड- याज्यानुवाक्यादि । १४८-१४८ आ क- अद्वगन्तया । १४९-१४९ इ पा- आञ्ज्यभागो
 य आग्नेय किमु लक्षणस्यास्य स उ- आञ्ज्यभागो य आग्नेय लक्षणस्याग्ने, अ- आञ्ज्यभागो य आग्नेय
 लक्षणस्याग्ने स । १५०. अ इ उ पा- उभाविकं । १५१ अ इ उ पा हो १- तेन । १५२ आ क
 श्रयो । १५३ हा- केवत् । १५४ अ इ पा- आग्नेय पुरोडाशेन । १५५ अ इ उ जो ना
 ३० पा हा- ' कि ' तासि । १५६ अ उ पा- उत्तमप्रयाजं ६- प्रयमोक्तमप्रयाजं ।

आज्यभागौ]

सस्वारस्या प्रथमान्यभागोऽपि 'अग्निमन्न आवह' इति १५ निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्ने १५
 सस्वार इति पूर्वं पक्ष । अत्रोच्यत - निगदस्याजदेव पक्षे - "अग्निमन्न आवह । सोममावह ।
 अग्निमारह" (तेना ३५३) इति । १६ अस्यावमथे - १६ इन्द्र आहुत्यधिकरणभूताम् १६ १६ हविर्ग्राहिण
 १६ आज्यभागद्रयाष्टाकपात्रपुरोडाशदेवतारूपान् १६ अग्नि सोमोऽग्नि १६ इत्येतानि हेष्टावावहेति । तत्र
 १६ पुरोडाशदेवतारूपान् प्रथमान्यभागदेवतारूपोऽग्नि । 'मिध १६ इत्यवगम्यते । अन्वयाऽऽवाहस्याग्ने ५
 १६ अत्रत्ये द्विरुक्तवैयर्थ्यात् । अतः प्रथमान्यभाग इज्यमानस्याग्ने पुरोडाशदेवतात्वाभावात् तत्सस्वार
 त्वमयुक्तम् । किं चाऽऽज्यभागविधौ १६ अग्नीषोमाभ्या यजति' इति देवताद्वय १६ समक्षैर्वेदेन
 पदनोच्यते । तत्र यथा १६ सोमस्य यागं प्रति गुणत्व भवताऽभ्युपगत तथाऽऽश्विनस्यभ्युपगन्तव्यम् । १६ तत्र
 सस्वारपक्षे विरुद्धं, १६ सस्वार्यत्वेन प्राधान्याद्भेदाभावात् । तस्मात् १६ सस्वारपक्षसंभवात् प्रथमान्यभागो
 द्वितीयान्यभागवद्विष्टारात्पुनराव । एव च मति सौर्ययोगोऽपि १६ १६ प्रथमान्यभागोऽग्निं निवर्तत इति १०
 व्यापवाद्वा १६ विचारकल भविष्यति ॥

तत्रैव १६ चतुर्थपादे चिन्तितम्—

"अन्वाहेत्यर्थकमे स्यात् सस्वारो १६ वाऽर्थनभता ।

रास्त्रवत् १६ कार्यताज्ञानात् दणार्थत्वेन ससृष्टि" ॥ (तेन्या १० ४ ३३) ॥

"तिष्ठन् याज्यामन्वाहाऽऽग्नीं पुरोनुवाक्याम्" (द्र आपश्रौ २४ १३ १०) इति दर्शपूर्ण १५
 मासयो १६ आग्नातम् । तदेतच्छ्रद्धादिवदर्थनभे स्यात् । यथा स्तौति शसनीत्यत्र कतेष्वयत्प्रतीति
 स्तोत्रासम्बोधैर्कर्मत्व तथाऽनुवचनस्यापि । मेनम् । १६ चोदितदेवतास्मरणसस्वारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात् ॥
 तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कर्तव्ययुक्तमनुवचनत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थ्यात् १६ देवतास्मरणसिद्धे 'अन्वाह' इति
 तद्विधान न्यर्थम् । एव तर्हि १६ प्राप्तमनुवचनद्वय 'तिष्ठन्नासीन' इति स्थानासनगुणौ १६ विधीयताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यनिरचिते साधवीये वेदायंशकारे कृष्णवज्रवेदीयतैत्तिरीयसहितभाष्ये २०

द्वितीयपाठे पठप्रपाठके द्वितीयोऽनुचाक ॥ २ ॥

१५७-१५७ अ इ उ पा- निगदस्य प्रधानयागत्याग्रे । १५८ अ इ उ तस्या । १५९-१५९
 अ इ उ-आहुत्यधिकरणभूतामे । १६० अ इ उ पा- हविर्ग्राहणाय, जो ना हा- हविर्ग्राहिण । १६१ जो,
 हा- देवतारूपिण, अ- देवरूपान् । १६२-१६२. हा- अग्नि सोममग्नि । १६३ अ इ उ पा- देवतामे,
 जो ना हा- देवतारूपाम् । १६४ अ इ उ- अन्य । १६५ अ इ उ- इति गम्यते । १६६ अ इ उ- एकम्ब । २५
 १६७. आ अ हा- अग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ । १६८ अ इ उ- नैवेकं । १६९ अ इ उ जो वा हा-
 सोमस्य । १७० अ इ उ- तच्च । १७१ आ क- सस्वारत्वे अ- सस्वारत्वे । १७२ अ इ उ पा-
 सस्वारत्वासंभवात् । १७३ अ जो ना पा हा- 'अपि' नास्ति । १७४ अ इ पा- 'भागोऽग्निं, हो-
 'भागो न । १७५ अ इ जो पा हा- विचारभाव । १७६ अ इ उ- अन्यत् । १७७ अ हा हो- नार्थं ।
 १७८ अ इ उ पा अ हा- कार्यताभावात्, अ- कार्यताभावात् । १७९ अ इ उ- श्रुतम् । १८० अ
 इ उ पा- 'देवतास्मरणस्य । १८१ अ- 'एव' नास्ति । १८२ आ क जो हा- प्राप्तम् । ३०
 १८३ अ- विधीयता इ उ जो ना पा हा- विधीयता ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अन्नवक्षेप वाव
यज्ञो यदाज्यमप्येव नोऽत्रास्त्विति नोऽत्रवीद्यजान् व आज्यभागानुषं स्तृणान्मि
घारयानिति तस्माद्यज्ञन्त्याज्यभागानुषं स्तृणन्त्यभि घारयन्ति

प्रजापतिरिति प्रजा पति । देवेभ्यः । यज्ञान् । व्यादिशदिति वि-अदिशत् । स ।
५ आत्मन् । आज्यम् । अधत्त । तम् । देवाः । अन्नवन् । एषः । गज । युद्ध । यत् ।
आज्यम् । अपीति । एत्र । नः । अन्नं । अस्तु । इति । स । अन्नवीत् । यजान् । व ।
आज्यभागानुषं व्याज्यं भागो । उपेति । स्तृणान् । अभाति । घारयान् । इति । तस्मात् । यजन्ति ।
आज्यभागानुषं व्याज्यं भागौ । उपेति । स्तृणन्ति । अभाति । घारयन्ति ।

प्रजापतिर्देवेभ्य इत्यादि ॥ 'यजनसाधनानि हवींषि यज्ञा , तान् 'देवेभ्य विभिधमादिश्य
१० 'आज्यम् आत्मन्येव 'अधत्त, आज्यव्यतिरिक्तमेव देवेभ्यो ददौ । 'त 'देवा प्रजापतिम्
'अन्नवन् 'आज्यम् एव यज्ञसाधन, तस्मात् 'अन्न आज्ये अस्माकमपि भागित्वमस्तु 'एव । यद्वा-
अत्रापि भागित्वमस्माकम् 'अस्तु 'इति । तत प्रजापति आज्यभागौ उपस्तरणामिधारणे च देवेभ्यो
दत्त्वा अन्यत् सर्वमात्मार्थं घृतानिति । सर्वत्र ल्प्टद्याडगम । तस्मादित्यादि । देवाना तृप्यर्थम् ॥

आज्यभागौ च याज्यानुवाक्या उक्ता द्वितीयेके ॥

१५ तृतीयानुवाके प्रधानमृत आग्नेयपुरोडाशो 'विधातव्य ।

प्रजापतिरिति ॥ तत्राऽऽदौ तावदुपस्तरणामिधारणे विधत्ते- ' प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्
व्यादिशत् । स आत्मन्नाज्यमधत्त तं देवा अन्नवक्षेप वाव यज्ञो यदाज्यमप्येव नोऽत्रास्त्विति नोऽत्रवीद्यजान्
व आज्यभागानुषं स्तृणान्मि घारयानिति तस्माद्यज्ञन्त्याज्यभागानुषं स्तृणन्त्यभि घारयन्ति ' इति । तदेवं
'तदेवमित्येव यज्ञसाधनद्रव्यानि 'देवेभ्य विभिज्य दत्त्वा आत्मनि आज्यद्रव्यं 'प्रजापति स्थापितवान् ।
२० 'त प्रजापति 'देवा 'एवम् 'अन्नवन्-'आज्यम् इति य 'एष 'एव 'यज्ञ नाम, 'सर्वेषु' यज्ञियेषु द्रव्येषु
पूतस्यैव' सारत्वान् । तस्मादस्माकम् 'अपि अदिमन्नाज्ये कियानपि भाग 'अस्तु 'इति । तत 'स
प्रजापतिस्तान् देवानेवम् 'अयवीत्-हे देवा , युक्तानुद्दिश्य यद्यत्र 'आज्यभागौ यजन्तु । प्रधाने च इतिषि
'अधरतादुपस्तरणमुपर्यमिधारणं कुर्यान्त्विति' । 'उप' स्तृणान् उपस्तरणान् । 'अभि' घारयान् अभिधार
यन्तिवर्थं । यस्मादेवं 'तस्मात् 'आज्यभागौ आज्येन यजेयु । प्रधानहविषोऽप्यस्तादुपस्तरणानुपर्यारण
२५ 'अभिधारयेयु ॥

१ त हो- यजमानः । ० वि हो-ते ।

१. आ क- अभिधारयत्य । २ आ क- तदेवमिति । ३ २१- 'एवम्' नादि ।
४ इ. 'एष' नादि । ५. अ उ खो ना पा हा- 'एष' नादि । ६ ३- स्तेयु । ७-७ ३-
हो- यज्ञियेषु द्रव्येषु । ८. २- 'व' नादि । ९-९ ३- हो- अधरतादुपस्तरणानुपर्यारण
१० अभिधारयन्ति ।

आनेयपुरोडासः]

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींश्चर्यातयामाज्यमिति
प्राजापत्यमि (१) ति ब्रूयाद्ययातयामा हि देवानां प्रजापतिरिति छन्दांसि
देवेभ्योऽप्राक्रामन् वीऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन्

ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । स यात् । यातयामानिति यात् - यामानि ।
अन्यानि । हवींश्चरि । अयातयामि चर्यात् - यामन् । आज्यम् । इति । प्राजापत्यमिति ५
प्राजा - पत्यम् (१) । इति । ब्रूयात् । अयातयामे चर्यात् - यामा । हि । देवानाम् । प्रजापतिरिति
प्राजा - पतिः । इति । छन्दांसि । देवेभ्यम् । अपेति । अक्रामन् । न । व । अभागानि ।
हव्यम् । वक्ष्यामः । इति । तेभ्यः । एतत् । चतुरवत्तमिति चतुः - अत्रत्तम् । अधारयन् ।

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ १ यातयामानि गच्छता कालेन गतसाराणि । १ देवाना मध्ये
१ प्राजापतिः १ अयातयामा, गतेऽपि महति काले अगतसारात्वात् । अन्येषा च मन्वन्तरावधि- १०
कालस्थत्वात् ॥

छन्दांसीत्यादि ॥ पुरोनुवाक्यादिचतुष्टयाथेन चतुर्गृहीतेन छन्दसां तृप्ति । गायत्री-
विष्टुञ्जगात्यनुष्टुभां प्रवानछन्दसा ग्रहणमित्येके ॥

ब्रह्मवादिन इति ॥ तदेतदुपस्तरणादिसाधनमाज्यं प्रशंसति- " ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्
सत्याद्यातयामान्यन्यानि हवींश्चर्यातयामाज्यमिति प्राजापत्यमिति ब्रूयाद्ययातयामा हि देवानां १५
प्राजापतिरिति " ॥ "न्यानि पुरोडाशचर्वादीनि हवींषि "द्वित्रैर्दिवसेः "यातयामानि गतसाराणि भवन्ति ।
"आज्यं तु ससामेव विष्टिति न तु स्वादिमान परिन्यजति, तत् "कस्मात् "इति "ब्रह्मवादिनः परस्पर
पप्रच्छुः । तत्र कश्चित् बुद्धिमान् ब्रह्मवादी "प्राजापत्यम् एतदाज्यम् "इति ब्रूयात् । इन्द्रान्यादयो देवाः
कस्ये कस्ये विनश्यत्वात् गतसारास्तेषां मध्ये "प्राजापतिः तु "जगदीश्वरत्वात् पुनः पुनस्तादृशाद्
"कस्यान् सजन् " उपसदर्थं यथापूर्वैरेव तिष्ठतीत्यगतसारास्तदीयत्वादान्यमपि सर्वदा सतारय "इति ॥ २०

छन्दांसीति ॥ अत्र हविष उपस्तरणमिधारणाम्नां सह चतुरवदान विषते- " छन्दांसि देवेभ्यो-
ऽप्राक्रामन् वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम इति तेभ्य एतच्चतुरवत्तमधारयन् पुरोनुवाक्याथै याज्याथै देवताथै
वपद्भाराय पश्चतुरवत्तं जुहोति छन्दांस्तेषु तद्विणीषि तान्यस्य धीतानि देवेभ्यो हव्यं बहुन्ति " इति ॥
पुरोनुवाक्यादिमन्त्रप्राप्तानि यानि गायत्र्यादीनि "छन्दांसि तानि हविर्भाग्येभ्यः " देवेभ्यः त्रिसुखानि सन्ति
"अप्राक्रामन् वक्ष्यं भागरहितानि मृत्वा युष्माकं हव्यानि "न "वक्ष्यामः "इति वदन्ति निर्गतानि । अत्र २५
छन्दःशाब्देन तद्विभागिदेवता "उच्यन्ते । ततो हविर्भाजो देवाः "तेभ्यः " छन्दोभ्यो देवताभूतेभ्यो "।

१०. ड. ५- द्वित्रैर्दिवसां । ११. ड. ड. १. ५- कस्मात् कारणादिति । १२. ड. ड. १. ५-
जगदीश्वरः । १३- १३. आ. क- उत्पादयन् ; हो- सजन् ; ५- कालान् सजन् । १४. क. ड. हा.
हो- देवताभ्यः । १५. ड. ड. १. ५- विषयन्ते । १६- १६. ड. ड. १- ५- छन्दोदेवेभ्यः ।

पुरोनुवाक्यायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यच्चतुरवत्तं जुहोति छन्दांस्येव तत्
प्रीणाति तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्त्यङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोक-
मायन् तदपयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् तै(२)ऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं
तमन्नवन्निन्द्राय ध्रियस्व वृहस्पतये ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत्

५ तमन्नवन्नम्रये ध्रियस्वेति सोऽम्रयेऽध्रियत् यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया च
पौर्णमास्या चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै

पुरोनुवाक्याया इति पुर - अनुवाक्यायै । याज्यायै । देवतायै । वषट्कारायैति वषट् कारायै ।

यत् । चतुरवत्तमिति चतु - अवत्तम् । जुहोति । छन्दांसि । एव । तत् । प्रीणाति । तानि ।
अस्य । प्रीतानि । देवेभ्यः । हव्यम् । वहन्ति । अङ्गिरसः । वै । इत । उत्तमा इयुत् तमा ।

१० सुवर्गमिति सुव - गम् । लोकम् । आयन् । तत् । ऋषयः । यज्ञवास्त्विति यज्ञ-वास्तु ।
अभ्यवायन्नित्यभि अत्रायन् । ते (२) । अपश्यन् । पुरोडाशम् । कूर्मम् । भूतम् । सर्पन्तम् ।
तम् । अन्नम् । इन्द्राय । ध्रियस्व । वृहस्पतये । ध्रियस्व । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । ध्रियस्व । इति ।
स । न । अध्रियत् । तम् । अन्नम् । अम्रये । ध्रियस्व । इति । स । अम्रये । अध्रियत् ।
यत् । अम्रये । अष्टाकपाल इत्यष्टा कपाल । अमावास्यायामित्यमा वास्यायाम् । च ।

१५ पौर्णमास्यामिति पौर्ण मास्याम् । च । अच्युत । भवति । सुवर्गस्येति सुव - गस्यै ।
लोकस्य । अभिजित्या इत्यभि जित्यै ।

अङ्गिरसो वा इत्यादि ॥ आग्नेयस्याष्टाकपालस्य विधि । गतेष्वङ्गिरसु तेषा यज्ञवास्तु
अभ्यागता ऋषयः कर्मरूपिणः सर्पन्तं च्यवमानं स्वर्गादेवपतत पुरोडाशम् अपश्यन् ।
तमित्यादि । ध्रियस्व अत्रतिष्ठस्व । अच्युत इति । आग्नेयस्याच्युतत्वात् स्वर्गस्याभिजय ॥

२० भागस्त्वेन चतुरवत्तं दत्तवन्त । तत्र पुरोनुवाक्याद्विशद्वामिधया छन्दोभिमानिन्यः । आहुत्या
धारभूतोऽग्निर्देवताशब्दोच्यते । यस्मादेव तस्मादेतच्छन्दसा प्रीत्यै चतुरवत्तं जुहुयात् । तेन
प्रीतानि छन्दामि हविर्भागभ्यः दद्यन् हव्यं वहन्ति ॥

अङ्गिरस इति ॥ अथाऽग्नेय पुरोडास विधौ - अङ्गिरसो वा इत उरामा सुवर्गं लोकमायन्
तदपयो यज्ञवास्त्वभ्यवायन् तैऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तं तमन्नवन्निन्द्राय ध्रियस्व वृहस्पतये

२५ ध्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति स नाध्रियत् तमन्नवन्नम्रये ध्रियस्वेति सोऽम्रयेऽध्रियत् यदाग्नेयोऽष्टाकपालो
मावास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै इति ॥ अङ्गिरसो नामवा ऋषयः

१७ छ - वाचयाम्ना । १८-१८ २२१ हो - छन्दोभिमानिन्याहुत्याधारभूताग्निदेवता या
इत्येतो । यदर्थो, १८- छन्दाभिमानिन्य आहुत्याधारभूताऽग्नि- देवताया इत्येतो गन्धेन विवक्ष्यते । १०
अ इ उ जो षा हा - ०ऽऽम् ।

शानेयपुरोडास]

तमनुवन् कथाऽहास्था इत्यनुपाक्तोऽभूमितर्त्रवीथयाऽशोऽनुपाक्तो (३)ऽवाह-
त्येवमयोऽऽरमित्युपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै
सर्वाणि कपालान्यभि प्रथयति तावतः पुरोडाशानमुष्मिँल्लोकेऽभि जयति

तम् । अनुवन् । कथा । अहास्था । इति । अनुपाक्त इत्यनुप अक्त । अनुवन् । इति ।
अवर्गात् । यथा । अक्ष । अनुपाक्त इत्यनुप अक्त (३) । अवाहतीत्यत्र ऋच्छति । ५
एवम् । अपेति । आरम् । इति । उपरिष्ठात् । अभ्यज्येयभि-अभ्यं । अधस्तात् । उपेति ।
अनुक्ति । सुवर्गस्येति सुवर्गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्-अष्ट्यै । सर्वाणि ।
कपालानि । अभीति । प्रथयति । तावत । पुरोडाशान् । अनुष्मिन् । लोके । अमाति । जयति ।

तमित्यादि ॥ अभ्ययमानोऽपाङ्गनहेतु । केन हेतुना त्वम् अहास्था यज्ञसकाशात्
प्रयुतोऽसि । अवाहतीति । अवाप्ति । अवाहते पाद्मादिना (पा ७ ३ ७८) ऋच्छो- १०
देश । “ उपसर्गादिति धातो ” (पा ६ १ ९१) इति वृद्धि । अवारमिति । “ सतिशास्य
तिभ्यथ ” (पा ३ १ ५६) इत्यङ् ॥

अभि प्रथयतीति ॥ “ सर्वाणि कपालानि ” अभि व्याप्नोति तथा पृथूकरोति । तावत
इति । “ यावन्ति कपालानि ” अभिप्रथयति तावत्सम्मान् “ पुरोडाशान् ” अनुष्मिन् “ लोके इष्ट
साधनत्वेन प्राप्नोति ॥

१५

इत भूकोक्तान् उक्तमा उक्ततमा स्वरथा निर्गता स्वर्गं प्राप्ता । तत्र स्वर्गे ते ऋषय यज्ञवास्तु
यज्ञभूमिमिलक्ष्य समागतान् । तस्या भूमी पुरोडाशाभिमाना देव स्वधारीमन्तर्धाय “ कर्मशरीरी
मृ ग प्रकर्षेण पलायने । त दृष्ट्वा स ऋषय अयुवन्-इन्द्रादीना मध्येऽयतमस्मै (भाष्य) त्वा
दास्यामस्य अियस्य त्वमवतिष्ठस्येति । तत स पुरोडाश न अतिष्ठत् । अग्न्यर्थं तिष्ठेत्युक्ते स्थितवान् ।
अथो दिनद्वयेऽपि अष्टाकपाल पुरोडाश आधेय अभ्युत कर्तव्य । तेन स्वर्गमिजयो भवतीति ॥ २०

तमिति ॥ “ अभ्य कपालेभ्य उद्धासितस्य पुरोडाशात्वाभ्यङ्गनोपाङ्गनरूपमलकरण विधत्ते-
‘ तमनुवन् कथाऽहास्था इत्यनुपाक्तोऽभूमितर्त्रवीथयाऽशोऽनुपाक्तोऽवाहत्येवमयोऽऽरमित्युपरिष्ठादभ्य
ज्याधस्तादुपानक्ति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” इति ॥ “ त पुरोडाश ते ऋषय अयुवन् । कन हेतुना त्वम्
अहास्था “ यज्ञदेश परित्यक्तवानस्मि । तन पुरोडाश अभधीत्- “ अनुपाक्त अभूवम् “ अङ्गन
कृतालभ्यगणित अभूवम्, तस्मात् त्यक्तवानस्मि । “ यथा लोके शक्यस्य अथ अङ्गनरहित अवाहति १५
चिनश्चति, “ धूमम् अहमप्यङ्गनरहित अथाऽऽर विनष्टोऽस्मि ” इति । तस्मात् पुरोडाशान् उपरिष्ठात्
अधेयान् चाज्येनाल कुर्यात् । तेन स्वर्गस्य सम्पक् अष्ट प्राप्ति “ भवति ॥

३ पर- यथा, हो- ‘ अभि ’ नास्ति । ४ हो- ‘ यावन्ति ’ इत्यन्यन्तरम् ‘ शति ’ ।

२०. ड१- ‘ ते ’ नास्ति । २१ ड१- कर्मशरीर । २२ आ क- पलायत हा- पलायत
ड हो१- पलायत । २३ ड ड१- स्माम् । २४ अ इ उ जो ना पा हा- अण् । २५ ड हो१- देता । ३०
२६ अ इ उ जो ना पा हा- परित्यज्यागतवानस्ति । २७ ड१- कृतालभ्यकारहित । २८-२९ आ
ड हो हो१- व्याप्ति, ड१- अवाप्ति, क- प्राप्ति ।

यो विदग्धः स नैऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स सदेवस्तस्मादधिदहता
श्रुतकृत्यः सदेवत्वाय भस्मनाऽभि वासयति तस्मान्मासेनास्थि छन्नं वेदेनाभि
वासयति तस्मात् (४) केशैः शिरश्छन्नं

य । विदग्ध इति वि-दग्ध । सः । नैऋत इति नै - ऋत । यः । अश्रुत । सः । रौद्रः ।
यः । श्रुत । सः । सदेव इति स देव । तस्मात् । अधिदहतेत्यधि-दहता । श्रुतकृत्य
इति श्रुत कृत्यं । सदेवत्वायेति सदेव त्वायै । भस्मना । अभीति । वासयति । तस्मात् ।
मासेन । अस्थि । छन्नम् । वेदेन । अभीति । वासयति । तस्मात् (४) केशैः । शिरः । छन्नम् ।

१० " विदग्ध विरूपो दग्ध, अतिदग्धो वा । अश्रुतः अपक्वः । श्रुत सुष्ठु पक्वः
सदेव देवयोग्यः । श्रुतकृत्य इति । सुष्ठु पक्वव्यः । श्रुतमिति 'तु मकारान्तो निपात ।
१० " विभाषा कृत्पो " (पा ३ १-१२०) इति क्यप् ॥
अभितरच्छादनमभिनासनम् ॥

सर्वाणीति ॥ अथोद्भासनात् पुरा कपालेषु स्थापितस्य हस्तेन प्रसारणं विधत्ते- 'सर्वाणि
कपालान्यसि प्रथयति तावत् पुरोडाशानमुष्णिलोकेऽसि जयति' इति । यावन्ति कपालानि स्थापितानि
'यावन्ति सर्वाणि यथा ॥ व्याप्नोति तथा प्रसारयेत् । तथा सति 'कपालसक्यमा सत्याताम् बहून्'
१५ "पुरोडाशान् इष्टसाधनत्वेन स्वर्गे प्राप्नोति ॥

य इति ॥ पाके सौकर्यविशेषं विधत्ते- 'यो विदग्धः स नैऋतः योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः
स सदेवस्तस्मादधिदहता श्रुतकृत्यः सदेवत्वाय' इति ॥ विपरीतत्वेन दग्धः 'विदग्धः, हचिन् ॥ पक्वः
धचिदपक्व' इति वाऽऽभमायेन विपरीतत्वम्, तादृशो राक्षसप्रियः । अश्रुतः अपक्वो रक्षसप्रियः । सुष्ठु
पक्वो देवप्रियः । तस्माद्विपरीतताहमकुर्यात् ॥ पुरूपेण पुरोडाशा- १५ "श्रुतकृत्यः सम्यक् पक्वो यथा भवति
२० तथा कर्तव्यः । तथा सति देवप्रियो भवति ॥

भस्मनेति ॥ पदुर्ध्वं सूत्रकारेण- "स ब्रह्मण्य पृथ्वयेति वेदेन पुरोडाशो सप्तार भस्माप्यहति"
(भाष्यं ३ २५-१२) इति, तदेवद्विधत्ते- 'भस्मनाऽभि यासयति तस्मान्मासेनारिष छन्नं वेदेनाभि
वासयति तस्मात् केशैः शिरश्छन्नम्' इति । पक्वस्य कठिनस्य पुरोडाशास्योपरि 'भस्मना आच्छादनमस्तन्न
उपरि मांसाच्छादनमिव भवति । आच्छादनमाले 'वेदान्तदमेनाहीसस्पर्वेन 'केदाच्छादशिर इष

१५ ५ हो- 'तु' नास्ति ।

२० हो- प्रथमम्, हा- प्रथमं, अ.इ.उ.जो.पा- प्रत्याकरणं । ३०. इ.उ.१- तानि । ३१-
आ.क.उ.१- १- अभिवाप्नोति । ३०-३१. आ.शु- कपालसक्यम्, अ.इ.उ.जो.पा.हा- कपालसक्य
पदुर्ध्वः, अ.इ.ना.हो.१- कपालसक्यमाकान् बहून् । ३३. आ.क.ना- निर्भूतिकापः, अ.इ.उ.जो.पा.हा- निर्भूत-
कापः । ३४-३४. इ.उ.१.हो.१- पाक क्वचिदपक्वः । ३५-३५ आ.हा- पुरोडाशा, इ.उ.१- पुरोडाश ।
३० ३६. उ.१- 'पात्रम्' नास्ति । ३७. इ.उ.१- छादनं । ३८. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा- 'क्यवर्धनं', 'तवर्धनं ।
३९. आ.इ.हो.१- वेदाच्छादनं ।

शान्नेयपुरोडासः]

प्रच्युतं वा एतद्दस्माह्लोकादगतं देवलोके यच्छ्रुतं हविरनभिघारितमभिघार्योद्वासयति
देवत्रैवेनद्रगमयति यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्वाद्य
यजमानः प्र भीषेत यद्दे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः
प्र भीषेत मंख्यायोद्वासयति यजमानस्य (५) गोपीथाय

प्रच्युतमिति प्र-च्युतम् । वै । एतत् । अस्मात् । लोकात् । अगतम् । देवलोकेमिति ५
देव-लोकम् । यत् । श्रुतम् । हविः । अनभिघारितमित्यनभि-घारितम् । अभिघार्येत्त्वभि-घार्यम् ।
उदिति । वासयति । देवत्रेति देव-त्रा । एव । एतत् । गमयति । यदि । एकम् । कपालम् ।
नश्येत् । एकः । मासः । संवत्सरस्येति स-वत्सरस्यम् । अनत्रैत इत्यनव-इत् । स्यात् । अयम् ।
यजमानः । प्रेति । भीषेत । यत् । द्वे इति । नश्येताम् । द्वौ । मासौ । संवत्सरस्येति स-वत्सरस्यम् ।
अनवेतावियनव-इतौ । स्याताम् । अर्थः । यजमानः । प्रेति । भीषेत । मंख्यायेति स-ख्यायम् । १०
उदिति । वासयति । यजमानस्य (५) । गोपीथाय ।

प्रच्युतमित्यादि ॥ गतम् । देवत्रेति । “ देवमनुष्यं ” (पा ५ ४ ५६) इत्यादिना
द्वितीयान्तात् प्राप्रत्ययः ॥

यद्येकमित्यादि । कपालानां सत्ययोद्वासनविधिः । अनवेत. अनगतः अन्यून
इति यावत् । सत्यया उद्वासन यजमानस्य रक्षार्थम् ॥ १२

भवति । पौरोडाशिककण्ठे त्रिद्यमानस्यापि अस्य विधेरत्रोपन्यासः प्रत्यभिज्ञानार्थः । यद्वा- “ ब्राह्मणयोः
उभयोः ” शाखाभेदमभिप्रेत्येयमीदृशी पुनरुक्तिः परिहृतस्या ॥

प्रच्युतमिति ॥ पूर्वमवदानशालेऽभिघारण विहितमिदानीमुद्वासनकर्त्तानमभिघारण विधत्ते-
' प्रच्युतं वा एतद्दस्माह्लोकादगतं देवलोके यच्छ्रुतं हविरनभिघारितमभिघार्योद्वासयति देवत्रैवेनद्रगमयति '
इति ॥ हविषो मन्त्रेण पाके सति लौकिकत्वमपेतमिति असमान् लोकात् प्रच्युतिः । अभिघारणाभावे २०
शास्त्रीयत्वमसपूर्णमिति स्वर्गप्राप्तिः । तस्माच्छास्त्रीयत्वसंपूर्णमर्थमाग्नेयं अभिघार्य पश्चादुद्वासयेत् । तथा
सति देवेषु एतन् हविः प्राप्तं भवति ॥

यदीति ॥ कपालानामुद्वासनशाले गणनां विधत्ते- ' यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सर-
स्यानवेतः स्वाद्य यजमानः प्र भीषेत यद्दे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातामथ यजमानः प्र
भीषेत संख्यायोद्वासयति यजमानस्य गोपीथाय ' इति ॥ एककपालनाशेन मासः एको न्यूनो भवेत् । सती २५
यजमानः त्रिवेत् । तथा द्विकपालनाशेनापि अतः यजमानस्य रक्षणाय गणयेत् ॥

६. तं३, त्रि. सं२, मे४, ल-सत्यायो० । ७. तं३, त्रि. सं२, ल हो- सत्यायो० ।

४०. आ. क- ' अत्य ' नास्ति । ४१. ड. ड१- ' मिशार्थः । ४२-४४. हो१- ब्राह्मणयोः रिह् ;
आ. क. ड- ब्राह्मणयोः । ४३. आ. ड. ड१. पा ४ हो१- त्रिवेत् । ४४. क ड ड१. ना ४ हो१- ' नाशेऽपि ।
ते. सं. ... ६४

यदि नश्येदाश्विनं द्विकपालं निर्वषेद्द्यावापृथिव्यभेककपालमश्विनौ वै देवानां
भिपजौ ताभ्यामेवास्यै भेषजं करोति द्यावापृथिव्य एककपालो भवत्यनयोर्वा
एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनद्विन्दति प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥

[प्राजापय तेऽक्षोऽनुपाक्तो वेदेनाभि वांसयति तस्माच्चर्जमानस्य द्वात्रिंशच्च ।]

५ यदि । नश्येत् । आश्विनम् । द्विकपालमिति द्वि कपालम् । निरिति । वषेत् । द्यावापृथिव्यभित्ति
द्यावा पृथिव्यम् । एककपालमित्येक कपालम् । अश्विनौ । वे । देवानाम् । भिपजौ । ताभ्याम् । एव ।
अस्यै । भेषजम् । करोति । द्यावापृथिव्य इति द्यावा - पृथिव्य । एककपाल इत्येक कपाल ।
भवति । अनयो । वे । एतत् । नश्यति । यत् । नश्यति । अनयो । एव । एतत् । निन्दति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति स्थित्यै ॥ ३ ॥

१० [कास ३१७, शब्रा १६१ २०-२३, २२१६]

प्रमादाद्दिनाशे अश्विनादिप्रिधि । गतमन्यत् । इष्टयन्तभाविनोऽपि ह्यि श्रपणाते
प्रासङ्गिकमुद्वासनस्यामनम् ॥

इति द्वितीये षष्ठे तृतीयोऽनुवाक ॥

यदीति ॥ अथ * प्रमादादिना नाशे^{५५} प्रायश्चित्त विधत्ते- 'यदि नश्येदाश्विन द्विकपाल

१५ निर्वषेद्द्यावापृथिव्यभेककपालमश्विनौ वै देवाना भिपजौ ताभ्यामेवास्यै भेषजं करोति द्यावापृथिव्य
एककपालो भवत्यनयोर्वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यनयोरेवैनद्विन्दति प्रतिष्ठित्यै' इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥
अत्र मीमांसा ।^{५६} प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽधवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैव नामत्ये देवता न हि ॥

१० मन्त्रो हि नेह प्रत्यक्षस्तद्विज्ञाह्यताविधि ।

देवत्वविशिष्टस्य विधानादेकवाचयता ॥ (जैम्या १४१९ २०) ॥

दर्शयामामयो धृत्ये- 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽप्राजास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति'

(तैस २६३) इति । तत्र यथाऽग्निहोत्राच्च 'अग्नये होत्रमत्र' इत्यमुमर्थं निमित्तीष्टस्य कर्म

१५ नामधेय तथाऽग्नेयशब्दोऽप्यस्तिमन्त्र निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् । मैवम् । नामत्ये देवता

राहित्यप्रमत्तान् । अग्निहोत्रे तु- 'अग्निर्घोतिर्घोतिरग्नि स्वाहेति इति साय जुहोति' (द्र मैस १८१,

शब्रा २३१-३०) इत्यनेन * यद्यनेन विहितो मन्त्र * प्रत्यक्ष इति मान्त्रघोषिकी देवता एभ्यते । इह तु न

तास्तौ मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवता विधातुं चात्रोक्ति । अग्निदेवताऽस्येत्यस्तिमन्त्रे तद्विद्वत्स्योत्पन्नत्वात् ।

३० न च द्रव्यदेवताभयोर्गुणयोर्विधानाद्वाक्यभेद इति * वाङ्मनीयम् । कर्मणोऽप्रासत्येन * द्रव्यदेवतात्प

गुणद्रव्यविशिष्टस्य कर्मणो * यत्र वाच्येन विधानान् * । तस्मान्नाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

'याने इधियंजेत् कृत्स्न कोऽप्यत्र सिष्यतेऽधवा ।

देवार्थत्याघजेत् सस्ये सिष्यते द्विरयत्त ॥' (जैम्या ३४३४) ॥

४१-४५ ४४१ शृ-प्रमादात् विनाशे । ४६ हा-प्रमथ्य । ४७ हो- 'यत्ने'

३५ तानि । ४८ क जो हा-प्रत्य विहितः । ४९ आ हा-वाच्यम् । ५० क ४४१ शृ हो-

गुणद्रव्यविशिष्टस्य । ५१-५२ आ-विधानादेकवाक्यत्वोपपत्ते ।

आग्नेयपुरोडास]

“आग्नेयोऽष्टावशाल” (तेम २ ६३) इत्यत्र वृत्स्नोऽपि पुरोडासोऽप्रये त्यक्तव्य, तद्विनेत
 “वृत्स्नस्याग्निदेवतामयन्ध्रावगत” इत्यागमन्तरेण तदनुपपत्तिरिति चेत् । न । ‘द्विहैविपोऽवयति’
 (न समा १ ६ १-२१) इत्यवदानद्वय धृतम् । अथदा चाहगुष्टपर्वमात्रम् । तथा च ‘कल्पसूत्रकार -
 “आप्रवस्य” पुरोडाशस्य मध्याद्गुष्टपर्वमात्रमवदान तिरधीनमवद्यति ” (आपधौ २ १८ १०)
 इति । तत्र हविय “सनाशाद्गुष्टपर्वद्वयमात्र” खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छेषेषाम् । ५
 नैवतास्तव्यं “चाशद्वाराऽप्युपपद्यते ॥

“दशमध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“चतुर्द्विवां” पुरोडाशोऽवदान होम्यतोक्तितम् ।

चतुर्थस्य सहाऽऽज्येन सिद्धस्यागानुवाचत ॥” (जैम्या १० ८ २३) ॥

दशमध्यायस्योत्तरार्धमाह— “चतुरवत् जुहोति” इति । तत्र किं “पुरोडासाद्भ्यगततरयावदानस्य १०
 चतु सत्त्वा । किं वा तत्र द्विसप्तया, चतुष्टय “उपस्तरणानिघारणार्थोभ्यम्” आयावदानाभ्या सह सपद्यत
 इति सशय । तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वम् “उच्यते । न चोपस्तरणायथस्य “आज्यस्य
 होमकर्मत्वमस्ति, तस्मात् “पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्वात्त्वमिति प्राप्ते भूम - न तावद्ग्न होमानुवादेन
 चतुरवत्तव विधीयते । होमस्याप्राप्तत्वात् । नापि विधिदृष्टिभिः, गौरवप्रज्ञात् । होमगतविधाने तु
 चतुरवत्तवम् अनुवाचम् । तच्चाज्येन सहितस्यैव युक्तम् । ‘द्विहैविपोऽवयति’ इति विधिना पुरोडाशाव १५
 दाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् । तस्मात् द्वित्वदानम् ॥”

पञ्चमध्यायस्य चतुर्थपादे “चिन्तितम्—

“अवदानादितानाद्ये पूर्वमाग्नेयकेषु वा ।

धर्मप्रवृत्तिक्रमत सानाद्ये पूर्वतोचिता ॥

“प्रदान” पूर्वमाग्नेयोऽवदान “च” तथोक्तितम् ।

२०

श्रुताना मुच्यन्तत्र वात् मुच्यक्रमबलत्वेत् ॥” (जैम्या ५ ३ ४) ॥

दर्शपूर्णमासयो सानाद्यधर्मा यत्सायाकरणद्वोहनादय प्रथममाग्नेया पुरोडाशधर्मा निर्वाणाय
 पातादय पश्चादाग्नेया । “ततश्च” तनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठान प्रवृत्तम् । “तत” प्रावृत्तिक्रमेण
 वदानमपि सानाद्ये पूर्वमेव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते भूम - गान्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानमित्युक्तम् ।
 तच्च प्रदान फलप्रत्यासत्त्या मुच्यम्, अवदान तु तदङ्गम् । तथा सति मुच्यत्व्य क्रममनुष्ठानावदान १५
 मन्वाग्नेये पूर्व कर्त्तव्यम् । मुच्यक्रमो हि प्रावृत्तिक्रमात् प्रबल । प्रावृत्तिके हि क्रमे सानाद्ये पूर्वमेवावदान ।

५२ १- वृत्स्नाग्निः । ५३ होः- तत्र यागः । ५४ ड१- मैवम् ड२- नैवम् । ५५

आ क- सूत्रकार । ५६ अ आ इ क पा हा - पुरोडाशः । ५७ ड१- तत । ५८ आ क-

पूर्वमानद्वय । ५९ आ क- नोटयित्वा । ६० ड ड१ २- “द्वारेणाऽप्यु” । ६१ हा - दशमत्या ।

६२-६२ जो- “दाने होमोक्तित ना- “दान होम्यतोक्तित क हा- “दान होमोक्तित होः- “दान ३०

होम्यतोक्तित । ६३ आ- “त्यावक्तस्य हाः पुरोडाशच्छगत्” । ६४ आ क- “घारणाभ्याम् । ६५

आ हा- “वत्ताभ्याम् । ६६ ड१- अस्ति । ६७ आ क- “आज्यस्य” नास्ति । ६८-६८ आ क-

पुरोडाशावदाने चतु सत्त्वेति प्राप्ते भूम उपस्तरणानिघारणाभ्यामवदानाभ्या प्रसिद्ध चतुरवत्तमन्य होम्य

विधानाद्धविषो मध्यात् पूर्वार्धादेति द्वित्वदानस्यैव प्राप्ति । तस्मात् द्विहैविपोऽवदानम् । ६९ आ-

“चिन्तितम्” नास्ति । ७० होः- प्रधान । ७१ अ इ उ पा- “माग्नेयावदान होः- “माग्नेये त्ववदान । ३५

७२ अ इ उ क ड जो ना पा २ हा- तु । ७३ अ इ उ जो पा हा- यथोक्ति । ७४ ड ड१ २. होः-

“ततश्च” नास्ति । ७५ अ इ उ जो पा हा- “एव” नास्ति । ७६ अ इ उ जो पा हा- कर्मत ।

७७ अ इ उ जो पा हा- प्रश्नात् ।

मभिधारणमासादनं च कृत्वा "प्रदानमवृत्त्यैवाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि । तथा सति सांनार्ये अनुष्ठितानि अवदानादीन्श्रान्ति "मुख्यप्रदानाद्विप्रकृष्यन्ते । मुख्यकृमाश्रयणे तु श्रान्ते प्रथममवदानादिप्रदानान्त कृत्वा पश्चात् सांनार्ये तदनुष्ठीयते । तत्र "नास्त्यङ्गाद्विप्रकर्षः । नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र कुतः क्रमविचारः । एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽरतु । अथवा "स्विष्टकृदवदानादिविषयेयं चिन्ताऽरतु ॥

५ द्वितीयपादे चिन्तितम्—

"अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात् तेनानुसमयस्ततः ॥

"अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य "तदर्थतः ।

द्यतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तात्तु केवलत्वात् ॥ (जैन्या ५.२.६-७) ॥

१० दशपूर्णमासयो 'द्विहविषोऽवद्यति' (द्र. श्रामा १-६-१-२१) इत्येकेन विधिना विहितत्वात् द्विसंख्या त्रिद्विष्टमवदानमेकः पदार्थः । तत्रलोनावदानमात्रेणानुसमयः "कर्तव्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं कृत्वा तद्दोमान् प्राग्गोमीपोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते श्रमः—अवदानं तु होमपर्यन्तमेक. पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेण अनुपपत्तेर्होमविधिनेवाक्षिप्तं "होमार्थमवदानम् । अत एव 'चतुरवत्तं जुहोति' (तैस २.६.३) इत्येकेन विधिना "सावदानक एको" होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणामिधारणार्थां १५ "सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन् हविर्विषयम् अवदानद्वित्वं विधातुं 'द्विहविषोऽवद्यति' इत्युच्यते । ततो होमान्तस्वारदानस्यैवपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय "हुत्वा पश्चाद्गोमीपोमीयावदानमित्यनुसमयः ॥

"पष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

अवत्तनासो तच्छेपात् पुरोडाशादवद्यति ।

यजेदाग्न्येन "वाऽऽग्नेोऽन्न मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥

२३ कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये "दोपस्थे न ते ततः" ।

हविर्नाशादाग्न्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ (जैन्या ६.४.१-२) ॥

दशपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने ध्रुयते— "मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यति' (द्र. आपश्मौ २.१८.१०) इति । तत्र यद्यत्तं नश्येत् तदानीमवदिष्टान् पुरोडाशान् पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः ? अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः त्रिद्विष्टमवदानमिति चेत् । भयम् । कृत्स्नपुरोडाशागते मध्यपूर्वार्धे अपादानरूपेण ध्रुयते ।

२५ न तत्रवदिष्टभागगते "मध्यपूर्वार्धे । ततो मुख्यहविषो नाशादाग्न्यं प्रतिनिधाय यद्व्ययम् । अत एव ध्रुयते—

"यस्य मर्षाणि हर्षारवि "नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाऽऽग्नेनेता देवता. परिमर्याय यजेत " (द्र. ऐरा ७.४) इति । तत्र मयैतन्नदस्य निमित्तविशेषणत्वेन अविवाक्षितगन्तानामात्रे "नर्वन्त्राऽऽज्यस्य विधिः ॥

इति श्रीमन्मायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

वेदि]

देवस्य त्वा सवितुः प्रम्व इति स्फ्यमा दत्ते प्रवृत्त्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यस्यै शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो
द्विपतो वध इत्याह वज्रमेव तत् सः श्यति भ्रातृव्याय प्रहरिष्यन्त्स्तम्बयजुरि-
हैर-

देवस्य । त्वा । सवितु । प्रस्रन इति प्र-सुत्रे । इति । स्फ्यम् । एति । दत्त । प्रसूया
इति प्र-सुत्रे । अश्विनो । बाहुभ्यामिति बाहु भ्याम् । इति । आह । अश्विनो । हि । ५
देवानाम् । अध्वर्यु इति । आस्ताम् । पूष्ण । हस्ताभ्याम् । इति । आह । यस्यै । शतभृष्टिरसि
शत भृष्टि । असि । वानस्पत्य । द्विपत । वध । इति । आह । वज्रम् । एव । तत् । समिति ।
श्यति । भ्रातृव्याय । प्रहरिष्यन्निति प्र हरिष्यन् । स्तम्बयजुरिति स्तम्ब-यजु । हरति ।

देवस्य त्वेत्यादि ॥ वेदिविधि । प्रसृति सत्रितुरुज्ञा । अपि च यतत्राय प्रयत्य वा ॥

शतभृष्टिरसिति ॥ स्फ्याभिमन्त्रणम् । शतपरिपाको यन्त्यतिप्रिकाते द्विपता वधहेतुरिति १०
वचनेन 'वज्रम् एव भ्रातृव्याय प्रहृतुं सम्यक् निशित करोति ॥

स्तम्बयजुरिति मन्त्रेण तृणपुरीषहरणस्येय सज्ञा । एतावतीत्यादि । वेदिच्यतिरिक्त
पृथिव्यभावप्रतिपादनेन सर्वस्या पृथिव्या वेदिव वेदिस्तुत्यर्थम् । दृष्ट च "सा वा इय
सर्वे वेदि" (तैस ६ २ ४) इति । 'तस्या तादृस्या वेदे एतावत् सर्वपृथिवीप्रमाणात्

तृतीये प्रोक्त आग्नेय पुरोडासो दिनद्वये ॥

१५

अथ चतुर्थेऽनुयाके वेदिविधातव्या ।

देवस्येति ॥ तस्याश्च वेदे साधनभूतस्य स्वयस्य मन्त्रेणाऽऽदान विधत्- "देवस्य त्वा सवितु
प्रसव इति स्फ्यमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्या
मित्याह यस्यै" इति ॥ 'आध्वर्यवे मन्त्रकण्ठे 'आददे' (तैस १ १ ९) इत्येकमेव पद मन्त्रत्वेन
आम्नातम् । तच्च मन्त्रस्वरूप 'देवस्य त्वा' इत्यादिना शेषेण पूरितम्' ॥ २०

शतभृष्टिरिति । वदुक् सूत्रकारेण - "शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विपतो वध इति पुरस्तात्
मत्स्यमुत्करे स्फ्यमुदस्यति द्वेष्य मनसा ध्यायन्" (आपथी २ ३ १३) इति, 'तत्रोक्तमेत मन्त्रमुत्पाद्य
नात्पर्य दर्शयति- "शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विपतो वध इत्याह वज्रमेव तत् सः श्यति भ्रातृव्याय
प्रहरिष्यन्" इति । हे स्फ्य, त्व 'शतभृष्टि' असि । शतसरयाका भृष्टि शत्रूणा सत्तापरप भर्जन
'यस्यासौ शतभृष्टि । वास्पतेविकार 'वानस्पत्य । 'द्विपत द्वेष कुर्वतो वैरिणो' 'वध वधहेतुरसि । १५
अनेन 'मन्त्रपाठेन भ्रातृव्या' "वज्र प्रहृतुमिच्छन् सम्यक् तीक्ष्णीकरोति । यद्यपि स्फ्यस्यानेन मन्त्रेणोत्करे
प्रसवे 'वेदिनिर्माणान्पूर्वभाष्ये तथाऽऽद्यादानममज्ञं बुद्धिस्थवादिशानीमेवोचतम् ॥

१-१. आ क आध्वर्यवशेषेण पाठतम् हो-आध्वर्यवशेषेण पूरितम्, २१-आध्वर्यवे शेषेण पूरितम् ।
२ अ इ जो पा हा-तनोक्तमेक । ३ आ क-यस्य स । ४ आ क-मन्त्रेण । ५ अ इ उ जो पा हा
-वज्र च । ६ ड-वेदेति ॥

३०

त्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भजति (१)
तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति त्रिह्ररति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं लोकेभ्यो निर्भजति
तृष्णां चतुर्थं हरत्यपरिमितादेवैनं निर्भजत्युद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं

एतावती । वै । पृथिवी । यावती । वेदिः । तस्याः । एतावतः । एव । भ्रातृव्यम् । निरिति ।
५ भजति (१) । तस्मात् । न । अभागम् । निरिति । भजन्ति । त्रिः । हरति । त्रयः । इमे ।
लोकाः । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । निरिति । भजति । तृष्णीम् । चतुर्थम् । हरति ।
अपरिमितादित्यपरि-मितात् । एव । एनम् । निरिति । भजति । उदिति । हन्ति । यत् ।
एव । अस्या । अमेध्यम् ।

अवकाशात् ५ भ्रातृव्य भागवन्त शत्रु ५ निर्भजति ५ निर्भाग कृत्वा विप्रवासयति । ५ तस्मात्
१० अद्यत्वेऽपि ५ अभागम् एकार्थाभिलापरहितं ५ न अभागं ५ निर्भजन्ति निर्वासयन्ति
विषयस्य नियन्तारः ॥

त्रिह्ररति इत्यादि । गतम् । ५ अपरिमितात् लोकत्रयाभ्यधिकादपि ॥

उद्धन्तीत्यादि ॥ मेघ नाहतीति ५ अमेध्यम् । “ दण्डादिभ्यो यः ” (पा ५-१-६६)
“ ययतोधातदर्षे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

१५ स्तम्भयजुरिति ॥ “ वेदिस्थानात् सतृणस्य पांसोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणं विघते- ‘ स्तम्भयजुर्हरत्ये-
तावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्भजति तस्मान्नाभागं निर्भजन्ति ’ इति ॥
यतुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्भः स्तम्भयजुः, तस्य हरणं कुर्यात् । “ पृथिवि देवयजति ”
(तैस १-१-९) “ इति त्रिभिः- “ आध्वर्यवोक्तैः वेदिस्थाने स्थापितं दूर्भं छिन्वा पांसुसहितम् ” “ उत्करे
निनयेत्-“ । उत्तरकारः सर्वोऽपि पौरोडाशिकनाण्डे “ एव स्पष्टमभिहितः-“ । “ वेदिः “ यावती विघते
२० “ एतावती एवोपयुक्ता-“ “ पृथिवी । “ तस्याः पृथिव्याः “ एतावतः प्रदेशादनेन स्तम्भयजुर्हरणेन “ भ्रातृव्यं
निःसारितवत्येव भवति । यस्मात् यत्र “ भ्रातृव्यो भागार्थीति-“ कृत्वा निःसार्यते “ तस्मात् “ लोके “ अभागं
भागाम्भिलापरहितम् अविरोधितवान् “ न निःसारयन्ति ॥

त्रिरिति ॥ उक्तस्य स्तम्भयजुर्हरणस्याऽऽश्रुतिं विघते- ‘ त्रिह्ररति त्रय इमे लोका एभ्य एवैनं
लोकेभ्यो निर्भजन्ति ’ इति ॥

२५ १. भे-निभागम् । २-०. त्रि.पं२.भे.ल.हो- भागादिकम् ।

७. अ.इ.उ.ट.जो.पा.शं.हा-वेदिरयाने । ८-८. क.ड.ड.हो१-इत्यादिभिः । ९. ड.ट.१.शं.हो१-
अण्युक्ताण्योर्मन्त्रेः । १०-१०. क.ड.हो१-उत्करदेशे गयेत्; ड.१.शं-उत्करदेशे गयेत् । ११-११. ड
ड.१-मिस्वत् । १२-१२. तावतीवोपयुक्ता । १३-१३. अ.इ.जो.पा-भ्रातृव्यं यागादानि । १४. ड.ड.
शं.हो१-नेरेऽपि ।

तदपि हन्त्युद्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति मूलं छिनत्ति भ्रातृव्यस्यैव मूलं
छिनत्ति पितृदेवत्याऽतिखातेर्यती खनति प्रजापतिना (२) यज्ञमुखेन समित्ताना
प्रतिष्ठायै खनति

तत् । अपेति । हन्ति । उदिति । हति । तस्मात् । ओषधय । परेति । मन्ति । मूलम् ।
छिनत्ति । भ्रातृव्यस्य । एव । मूलम् । छिनत्ति । पितृदेवत्येति पितृ देव्या । ५
अतिखातेर्यती खाता । इयतीम् । खनति । प्रजापतिनेति प्रजा पतिना (२) ।
यज्ञमुखेनेति यज्ञ-मुखेन । समित्तानामिति स मित्तान् । एति । प्रतिष्ठायै इति प्रति-स्थायै । खनति ।

'परामर्शित पुन पुनरिन्दयति स्थानस्योद्धननाटल्पेनैव कालेन च्यवन्ते । मूलमिलादि ।
'अतिखाता प्रतिष्ठामतीय खाता । इयती प्रादेशमात्री । 'यन्मुख व प्रजापति ' इति
प्राजापत्येन प्रादेशेन परिच्छिन्ना भवति । आ प्रतिष्ठायै इति । " चतुरङ्गुले षोषधय प्रति १०
तिष्ठति " (तैत्रा ३ २ ९) इति याम्यचतुरङ्गुल 'खनति ॥

तूष्णीमिति ॥ चतुर्थे पर्याये स्वमन्त्रक हरण विधत्- 'तूष्णी चतुर्थे हरणपरिमिताव्येन
निर्भन्ति' इति । प्रिराहृत्यैव षोऽत्रयासि सारितत्वात् चतुर्थेन हरणेन लोकत्रयवर्हिर्भूतात् सर्वस्मादि
देशासि सारितो भवति ॥

उद्धन्तीति ॥ वेदिस्थाने स्थितस्त्रोपरितनमृद्भागस्य "अपसारण विधत्- 'उद्धन्ति यदेवास्या १५
अमेध्य तदप हन्ति' इति । उपरिभागस्योच्छिष्टादिस्पर्शासम्भवात् 'मेधानर्हत्वम् ॥

उद्धन्तीति ॥ विहितमुद्धननमन्त्र प्रशसति- 'उद्धन्ति तस्मादोषधय परा भवन्ति' इति ॥
'तस्मात् उद्धननात् "तत्रोपस्थास्तृणादय पराकृता चिन्ताशिता भवन्ति ॥

मूलमिति ॥ तत्रन्यानामोषधीना यानि मूलानि पुन प्ररोहाय मूली स्थितानि तेषा छेदन
विधत्ते- 'मूल छिनत्ति भ्रातृव्यस्यैव मूल छिनत्ति' इति । पुन प्ररूढानाम् "अन्त स्तृणाना "दृमां २०
हरणहवि सादनविरोधित्वात् भ्रातृव्यस्वम् ॥

पितृदेवत्येति ॥ जुहुकमारभ्य 'केशपर्यन्त यजमानस्य यन्मुखपरिमाण तद्वस्त्रेण प्रदर्श्य
तत्परिमिष खनन विधत्ते- 'पितृदेवत्याऽतिखातेर्यती खनति प्रजापतिना यज्ञमुखेन समित्तान्' इति ॥
प्रादेशपरिमाणमतिव्रज्य खनने पैतृकी वेदि स्यात् । यज्ञस्य यज्ञानुष्ठानपर्यन्तमानस्य मुख यज्ञमुख, तच्च
प्रजापतिस्वरूप यान्नाम्ना प्रजापालकत्वत् । तेन मुखेन 'समित्तान् इत्येवम् भवति ॥ २५

एति ॥ पश्चान्तर विधत्ते- 'आ प्रतिष्ठायै खनति यजमानमेव प्रतिष्ठा गमयति' इति ॥
अनायासेनापनेतु शक्या पाशवोऽप्रतिष्ठा । या स्वधत्ताद्ददा मूमि सा प्रतिष्ठा, "तत्पर्यन्त खननेन
यजमान प्रतिष्ठा प्रापितो भवति ॥

१५ ड-अप्रहरणम् । १६ ड मेभ्यानर्हत्वम् । १७ क-अत्रोपजा । १८ क-स्तृणाना ।
१९ क ड इ हे । २० क-विरोधितादिविरो । २० आ- 'केशपर्यन्त' नास्ति । २१ ड-तत्पर्यन्त तेन । २०

यजमानमेव प्रतिष्ठा गमयति दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति देवयजनस्यैव रूपमकः
पुरीपयती करोति प्रजा वै पशवः पुरीपं प्रजयेथैनं पशुभिः पुरीपवन्तं करोत्युत्तरं
परिग्राहं परिं गृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं
निर्भज्याऽऽत्मन् उत्तरं परिग्राहं परिं गृह्णाति

- ५ यजमानम् । एव । प्रतिष्ठामिति प्रति स्वाम् । गमयति । दक्षिणत । वर्षीयसीम् । करोति ।
देवयजनस्येति देव - यजनस्य । एव । रूपम् । अक । पुरीपयतीमिति पुरीप वतीम् । करोति ।
प्रनेति प्र जा । वै । पशवं । पुरीपम् । प्रजयेति प्र जया । एव । एनम् । पशुभिरिति
पशु भि । पुरीपयतीमिति पुरीप वन्तम् । करोति । उत्तरमित्युत्तरम् । परिग्राहमिति
परि ग्राहम् । परीति । गृह्णाति । एतावती । वै । पृथिवी । यावती । वेदि । तस्या । एतावत ।
१० एन । भ्रातृव्यम् । निर्भज्येति नि भज्ये । आत्मने । उत्तरमित्युत्तरम् ।
परिग्राहमिति परि ग्राहम् । परीति । गृह्णाति ।

- वर्षीयसीमिति ॥ प्रवृद्धतराम् । प्रियस्थिरादिना (पा ६४ १५७) वर्षादेश । एव
१ देवयजनस्य रूपम् अक करोति । छान्दसे लुडि “ मन्त्रे घस ” (पा २४८०)
इति च्लेलेक् । पुरीपवतीमिति । पुरिका मृत् पुरीपम्, प्रजासाधनत्वात् ताच्छब्धम् ॥
१५ उत्तरमित्यादि ॥ वेद्या उत्तर परिग्राह करोतीत्यर्थ । “ परो यज्ञे ” (पा ३३ ४७)
इति घञ् । एतावतीत्यादि गतम् ॥

दक्षिणत इति ॥ दक्षिणभागस्योद्धत्य विधत्ते- ‘ दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति देवयजनस्यैव रूपमक ’ इति । दक्षिणभागस्य निघ्नत्वे पितृयजनस्य रूप स्यात् ।

- पुरीपयतीमिति ॥ भादृक्कारिपासुयुक्तत्वं विधत्ते- ‘ पुरीपवतीं करोति प्रजा वै पशव पुरीप
२० प्रजयेथैनं पशुभिः पुरीपवन्तं करोति ’ इति ॥ यस्या मूत्रौ प्रजापशुसचारवाहुल्य तस्या पासुवाहुल्यात्
प्रजादीनां पुरीपत्वम् । यजमानोऽपि प्रजादिभिः पुरीपवान् भवति ॥

उत्तरमिति ॥ वेदिनिर्माणत् पूर्व “ वसवस्त्वा ” (तैस १ १९) इत्यादिभिर्मन्त्रै
वेदिमीमनिर्दश पूर्वपरिग्रह । निर्माणम् उध्वेम् “ ऋतमसि ” (तैस १ १९) इत्यादिभिर्मन्त्रैरुद्धिर्दश
उत्तरपरिग्रहमिम विधत्ते- ‘ उत्तर परिग्राह परि गृह्णात्येतावती वै पृथिवी यावती वेदिस्तस्या एतावत एव
२५ भ्रातृव्यं निर्भज्याऽऽत्मन् उत्तर परिग्राह परि गृह्णाति ’ इति ॥ पूर्वपरिग्रहेणैव वेदिमर्षादाया निद्रायामपि
पुनरुत्तरपरिग्रह आत्मने स्वर्षीपरवाय भवति ॥

श्रमिति ॥ मन्त्रश्राद्धोक्तेन मन्त्रेण समीकरण विधत्ते- ‘ श्रमिव वा एतत् करोति यद्वेदिं
करोति वा धमि स्व वा भगीनि वोयुप्यने चान्त्ये ’ इति ॥ एतनेन निघ्नोद्धतभावापादन श्रम, समीकरणेन

३ ऋ - ‘ अक ’ नास्ति ॥ ४ लं - पुरीपका ।

कूरमिव वा (३) एतन् करोति यद्वेदिं करोति धा असि स्वधा अर्पति योयुप्यते
शान्त्यं प्रोक्षणीरा मादयत्यापो वै रक्षामपहृत्यै स्फयस्य वर्त्मन्त्सादयति
यज्ञस्य सर्तयै यं द्विष्यात् तं ध्यायेच्छुचैर्वैर्मर्षयति ॥४॥

[भजति प्रजापतिनेन वै त्रयस्त्रिंशच्च ।]

कूरम् । इत् । वे (३) । एतत् । करोति । यत् । वेदिम् । करोति । धा । असि । स्वधेति ५
स्व धा । असि । इति । योयुप्यते । शान्त्यं । प्रोक्षणीरिति प्र उक्षणी । एति । सादयति ।
आप । वे । रक्षोतीरिति रक्ष - ग्री । रक्षामाम् । अपहृत्या इर्षप हृत्यै । स्फयस्य । वर्त्मन् ।
सादयति । पुत्रस्थं । सर्तया इति म तयै । यम् । द्विष्यात् । तम् । ध्यायेत् । शचा । एत् ।
एनम् । अर्पयति ॥ ४ ॥

[मैत्र १११०, कास २५४, ३१८, कपि ३९१, ४७८, शत्रा १२४४-५, द्र तैत्ति ३२९] १०

कूरमिति । द्विसारूप यात् । 'योयुप्यते समीकरोति । 'युप विमोहने । शान्त्या इति
समीकरणान्तर्यायान् तु यथापादनात्, 'धा असि' इत्यादिस्तुतश्च ॥ प्रोक्षणीरा सादयतीति ॥
गतम् । 'अर्पयति । "अर्तिही" (पा ७ ३ ३६) इत्यादिना पुक् ॥
इति द्वितीये पष्ठे चतुर्थोऽनुवाक ॥

तच्छान्तिर्भवति । हे वेदे, 'धा' असि धारयिष्यसि । 'तदेतद्विशेष्यते- 'स्वधा इति । तत्र स्वरूप १५
वर्द्धिरात्किं 'धारयतीत्यर्थं ॥

प्रोक्षणीरिति ॥ पठ्यत सूत्रकरणे- "प्रोक्षणीरभिपूयोद्वयं स्फयमपोह दक्षिणेन स्फयमसंस्पृष्टा
उपनीनीय स्फयस्य वर्त्मन् सादयति" (भाष्य ३ २ १२) इति, तदेतद्विषये- "प्रोक्षणीरा सादयत्यापो
वै रक्षोग्री रक्षामामपहृत्यै स्फयस्य वर्त्मन्त्सादयति यज्ञस्य सर्तयै" इति ॥ 'अर्पयतिप्रस्तानि- "तानि ह
वा एतानि रक्षारसि नापरियाऽभिमन्त्रितेनाग्मसा शाम्पयति" (तैत्ति २ २ १) इति 'ध्रुवघादपा २०
रक्षोन्तत्यम् । स्फयरोताया अविच्छेदत्वात् तात् सादन 'यज्ञस्य अविच्छेदाय भवति ॥

यमिति ॥ सादनहाले द्रव्यस्य पाप्मनोऽद्विविनाशायान् विधत्ते- 'यं द्विष्यात् न ध्यायेच्छु
चैर्वैर्मर्षयति' इति । 'स्योजयतीत्यर्थं ॥

इति श्रीभारतायणाचार्यविरचित माधवीये वेदान्तप्रभाष्ये कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरायनहिताभाष्ये
द्वितीयपठगे षष्ठ्यप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक ॥ ४ ॥

२५

५-५ तत्र लडो- 'युप विमोहने णीरा सादयति' गति । ६ मै४- 'अर्पयति'
इत्यस्यान्तर 'प्रापयति' ।

२४ ड ड१-तदेव विशिष्यते । २५ ड- 'धारयतीत्यर्थं' नास्त, इ क जो ना हा-धारयिष्य
सीत्यर्थं । २६ ड१-अर्पयिविधानप्रसङ्गे, ड ४ ड१-अस्य विधानप्रसङ्गे । २७ आ क ड-भ्रुवघादपा ।
२८ आ क-योज० ।

तैस ६५

३०

ब्रह्मवादिनी वदन्त्यद्भिर्हवीरपि प्रौक्षीः केनाप इति ब्रह्मणेति त्रयादद्भिर्हवी हवीरपि प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप इध्माबर्हिः प्रोक्षति मेध्यमेवैनत् करोति वेदि प्रोक्षत्वृक्षा वा एपाऽलोमकाऽमेध्या यदेदिमेध्यामेवैनां करोति

ब्रह्मनादिन इति ब्रह्म वादिनं । वदन्ति । अद्भिरित्यत् मि० हवीरपि । प्रेति ।
 ५ औक्षी । केन । अप । इति । ब्रह्मणा । इति । त्रयात् । अद्भिरित्यत् मि । हि । एव ।
 हवीरपि । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । ब्रह्मणा । अप । इध्माबर्हिरिति ध्मा-बर्हि । प्रेति । उक्षति ।
 मेध्यम् । एत् । एनत् । करोति । वेदिम् । प्रेति । उक्षति । ऋक्षा । वै । एपा । अलोमका ।
 अमेध्या । यत् । वेदि । मेध्याम् । एव । एनाम् ।

ब्रह्मनादिन इत्यादि ॥ अन्त्यु पर्यनुयुज्यते । ब्रह्मणेति । “ प्रोक्षिताः स्य ” (तैस १ १५)
 १ इति मन्त्रेण । कीदृशमिदं ब्रह्मणा अपा प्रोक्षणम् ? अप्रोक्षणमेवेदमुक्तं भवति, मन्त्रोच्चारणमात्रमेव
 क्रियते इत्यत आह— अद्भिर्हवेत्यादि । यस्मात् अद्भि हविषा प्रोक्षणद्वारेण मेध्यं च त्रियत् इति
 व ब्रह्मणा अपि तदपामिति । तस्मात् व ब्रह्मणा व इति उत्तरं वृत्त्यात् इति ॥

इध्माबर्हिरित्यादि ॥ छान्दस पूर्वोत्तरयोर्युगपत् प्रकृतस्वरत्वम् । ऋक्षा वा एपेति । ऋक्षा
 तृणादिरहिता स्थली एपा वेदि मूलादिच्छेदनेन ऋक्षा अलोमका उत्तलोमा अमेध्या, तस्मात्
 १५ प्रोक्षणेन मेध्याम् एव एना करोति । पात्रकादित्वादिनामान (द्र पाभा ७ ३ ४५ वा०) ॥

चतुर्थे वेदिनिर्माणमदोदेण प्रकीर्तितम् ॥

अथ पत्रमे तस्या वेद्या बर्हिर्विषयमगो गो विधीयते ॥

ब्रह्मनादिन इति ॥ तत्र बर्हिष प्रोक्षण विधानु प्रस्तौति— ‘ ब्रह्मवादिनी वदन्त्यद्भिर्हवीरपि
 प्रोक्षी केनाप इति ब्रह्मणेति त्रयादद्भिर्हवी हवीरपि प्रोक्षति ब्रह्मणाऽप ’ इति ॥ हेऽध्वर्यो, शुद्धयर्थं
 २० हवीरपि स्वम् अद्भि प्रौक्षी प्रोक्षितवानसि । केन अन्येन घृतेन द्रव्येणमा अप प्रोक्षितवानसि
 इति ब्रह्मवादिभिः शृङ्खलुं ब्रह्मणा मन्त्रेण इति उत्तरं वृत्त्यात्, यस्मादेतदुभय प्रोक्षण तथैव वर्तते ।
 अत एव मन्त्रस्थानयानि श्रूयन्त— ‘ प्रोक्षिता स्थेयाह । तेनाऽप प्रोक्षिता ’ (तैत्रा ३ २५) इति ।
 तेन मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थे ॥

इध्माबर्हिरिति ॥ इध्मा नीं त्रियत्— ‘ इध्माबर्हि प्रोक्षति मेध्यमेवैनत् करोति ’ इति ॥
 २५ एनत् इध्मा (ध्म) बर्हिश्च-युभयम् ॥

१. तैस १ तम् । २ [संभावितोऽय पाठ] तैत्रि-यावकाश (१) - स्वादित्वाभाव,
 वे-यावकाश [विषकादि] स्वादित्वाभाव, मे-पात्रकादित्वादुत्वाभाव, हो-पावकाशादित्वाभाव
 ३-यावकाशादित्वाभाव ।

१ आ ऋ-प्रथमियत् । २ अ इ उ जो ना वा षा-पत्रमे नास्ति । ३. आ ऋ-अभिधीयो ।
 ३० ४ ट-द्रोमेद ।

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरामाद्य प्रो (१) क्षत्वेभ्य
एवैनेह्लोकेभ्यः प्रोक्षति कुरभिष वा एतत् करोति यत् एतत्पपो नि नयति शान्त्ये
पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति मुर्यमेवैनें करोतीत्यन्तं गृह्णाति प्रजापतिना यज्ञमुसेन
संमितं बर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिः पृथिवी वेदिः

करोति । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । इति । बर्हिं । आसावेत्यां साच । ५
प्रोति (१) । उक्षति । एष्य । एन । एतत् । लोकेभ्यं । प्रति । उक्षति । कुरम् । हुन । व । एतत् ।
करोति । यत् । खनति । अप । नीति । नयति । शान्त्यं । पुरस्तात् । प्रस्तरमिति प्र स्तरम् ।
गृह्णाति । मुत्पन्नं । एन । एनम् । करोति । इत्यन्तम् । गृह्णाति । प्रजापतिनेति प्रजा पतिना ।
यज्ञमुसेनेति यज्ञ-मुसेन । समितमिति स मितम् । बर्हिं । स्तृणाति । प्रजा इति प्र-जा ।
वै । बर्हि । पृथिवी । वेदि ।

१०

दिवे त्वेत्प्रदाारस्य प्रोक्षणम् ॥ मुरमित्यादि । मतम् ॥

वेदिमिति ॥ "इहमात्रिवत् वेदेत्पञ्चि 'प्रोक्षण विधत्ते- 'वेदिं प्रोक्षतवृक्षा वा एषाऽलोमका
ऽमेष्वा यद्देदिमेष्यामेवैना करोति' इति ॥ लोमरहितत्वान् 'ऋक्षा पश्या सती चागयोष्वा न भवति ।
तस्माद्योरयत्त्राय प्रोक्षणम् ॥

दिव इति ॥ यदुक्त सूत्रकारेण - "अन्तर्वेदि पुरोप्रथि 'बर्हिरामाद्य त्रिं त्वेत्स्य प्रोक्षत्यन्त १५
रिक्षाय त्वेति सभ्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम्" (आपठौ २८१) इति, तदेतद्विधत्ते - 'दिवे त्वाऽन्त
रिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरामाद्य प्रोक्षत्येभ्य एवैनेह्लोकेभ्य प्रोक्षति' इति । 'दिवे त्वा'
(तैम १ १ ११) इत्यादिमन्त्रास्तत्प्राण्ड एव व्याख्याना ॥

मुरमिति ॥ यदुक्त सूत्रकारेण - "प्रोक्षणीदोष स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै शोणेरेश्वरस्य
सतत 'मिनीय" (आपठौ २८३) इति, तदेतद्विधत्ते - 'मुरभिष वा एतत् करोति यत् खनयपो नि २०
नयति शान्त्यै' इति ॥

पुरस्तादिनि ॥ प्रस्तरस्य धारण विधत्ते - 'पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति मुत्पन्नमेवैना करोति'
इति । 'वेदे पूर्वमानो ऋक्षा यजमानो वा 'प्रस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रे 'अभिहितम् - "ऋक्षा प्रस्तर
धारयति यजमानो वा" (आपठौ २८६) इति ॥

इत्यन्तमिति ॥ धारणाय "मुखनमानमौष्ठस्य 'इस्तेनाभिनीय विधत्ते - 'इत्यन्तं गृह्णाति २५
प्रजापतिना यज्ञमुसेन समितम्' इति ॥ वेदिस्तरनवद्वयार्थेयम् ॥

बर्हिरिति ॥ 'वेद्या स्तरण विधत्ते - 'बर्हिं स्तृणाति प्रजा वै बर्हिं पृथिवी वेदिं भजा
एव पृथिव्या प्रति ह्यपयति' इति ॥

५-५ अ इ जो पा हा-इहमात्रिवेदेऽत्रि, आ क-इहमात्रिवेदेऽत्रि । ६ इ-बर्हिं
नास्ति । ७ आ क उ हो १ निनयेत् । ८ आ क-वेदि । ९ ट-विहितम् । १० उ-उमानमानत्वम् । ३०
११ ट-विधीय, उ-मिनियमम् । १२-वेद्य ।

प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयत्यनेतिदृशश्च स्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनेतिदृशं
 करोत्यु(२)चरं बर्हिषः प्रस्तरश्च सादयति प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो
 यजमानमेवायजमानादुचरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्तर्दधाति
 व्यावृत्त्या अनक्ति हविष्कृतमेवैनश्च सुवर्गं लोकं गमयति

- ५ प्रजा इति प्र-जाः । एव । पृथिव्याम् । प्रतीति । स्यापुयति । अनेतिदृशमित्यनेति-दृशम् ।
 स्तृणाति । प्रजयेति प्र जया । एव । एनम् । पशुभिरिति पशु भिः । अनेतिदृशमित्यनेति-
 दृशम् । करोति (२) । उत्तरमित्युत्-तरम् । बर्हिषः । प्रस्तरमिति प्र-स्तरम् । सादयति ।
 प्रजा इति प्र-जा । वै । बर्हि । यजमानः । प्रस्तर इति प्र-स्तरः । यजमानम् । एव ।
 अयजमानात् । उत्तरमित्युत्-तरम् । करोति । तस्मात् । यजमानः । अयजमानात् ।
 १० उत्तरं इत्युत्-तरः । अन्तः । दधाति । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै । अनक्ति ।
 हविष्कृतमिति हविः-कृतम् । एव । एनम् । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । गमयति ।

अनेतिदृशमिति ॥ अनेतिविरलम् ।

उत्तरं बर्हिष इत्यादि ॥ गतम् ।

- अनेतिदृशमिति ॥ स्तरणे नीरन्प्रत्यं विधत्ते- 'अनेतिदृशश्च स्तृणाति प्रजयैवैनं पशुभिरनेति-
 १५ दृशं करोति' इति ॥ अन्वित्येन भूमेर्दशनमतिदृशं तद्यथा न भवति तथा स्तृणोयान् । तेन 'यजमानं
 'प्रजया 'पशुभिः च सर्वतो वेष्टितत्वाद्गन्तव्यं' १० 'द्रष्टुमयोग्यं करोति' ११ ॥

उत्तरमिति ॥ स्त्रीणस्य बर्हिष उपरि प्रस्तरसादनं विधत्ते- 'उत्तरं बर्हिषः प्रस्तरश्च सादयति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमानः प्रस्तरो यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः' इति ॥
 स्तरणार्थस्य बर्हिष 'उपसर्जनत्वात् प्रजात्वम् । प्रस्तरस्य 'प्रधानत्वात् यजमानत्वम् ॥

- २० अन्वति ॥ अथस्तादास्तीर्णस्य बर्हिष उपरिष्ठात् साद्यमानस्य 'अथ प्रस्तरस्य मध्ये
 'तियं कतया द्वाभ्यां' ६ 'दूर्वाभ्यां म्यवधानं विधत्ते- 'अन्तर्दधाति व्यावृत्त्यै' इति । तदेतदन्तर्धानं मन्त्र-
 पाणदोषतेन 'विदो यन्त्रे स्थः' (तैत्ति १०१-११) 'इत्यनेन मन्त्रेण क्रियते ॥

अनक्तीति ॥ प्रस्तरस्याऽऽसादनप्रसङ्गेन बुद्धिरयान् प्रहरणशक्तीनाम् विशेषान् विहितसुगरी
 प्रस्तरस्य पुननात्तत्र विधत्ते- 'अनक्ति हविष्कृतमेवैनश्च सुवर्गं लोकं गमयति' इति ॥ प्रस्तरस्य
 ०५ दर्भमुष्टेः 'सापादनीयद्रूपयनेन अरूपतो हविष्याभावेऽप्यनेन हविष्यं कृतं 'अनक्तीति 'सादनाम्' एनं
 प्रस्तरं स्वर्गप्राप्तियोग्यं करोति ॥

१३. २.११-यजमानः । १४-१४. २.२१.११-द्रष्टुमयोग्यो भवति । १५. आ.५-अपस्थितत्वम् ।
 १६. आ.५-प्रधानभूत्वात् । १७. आ.५-'च' नास्ति । १८-१८. २.२१-तियं कतया । १९. आ.५-
 इति । २०. आ.५-अनदनीय' । २१. २१-'इति' नास्ति । २०. २१-सादनामिमम् ।

[अर्थ प्रयोग]

प्रेषाऽनक्ति त्रयं इमे लोका एभ्य एचनं लोकैभ्योऽनक्ति न प्रति शृणाति यत्
 प्रतिशृणीयादनुर्ध्वंभावुकं यजमानस्य स्वादुपरीव प्र हरत्पु (३) परीव हि सुवर्गो
 लोको नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति नात्यग्रं प्र हरेद्यदत्यग्रं
 प्रहरेदत्यानास्तिप्यध्वर्योर्नाशुका स्यान्-

प्रेम । अनक्ति । त्रयं । इमे । लोका । एभ्य । एन । एनम् । ५
 लोकैभ्यः । अनक्ति । न । प्रनीति । शृणाति । यत् । प्रतिशृणीयादिति प्रति शृणायात् ।
 अनुर्ध्वंभावुकमित्यनुर्ध्वं-भावुकम् । यजमानस्य । स्वात् । उपरि । इत् । प्रति । हति (३) ।
 उपरि । इत् । हि । सुवर्ग इति सुव - ग । लोक । नीति । यच्छति । वृष्टिम् । एन । अस्मै ।
 नीति । यच्छति । न । अत्यग्रमित्यति-अग्रम् । प्रति । हरेत् । यत् । अत्यग्रमित्यति-अग्रम् ।
 प्रहरेदिति प्र-हरेत् । अयासारिणीत्यति-आसारिणी । भुवर्गो । नाशुका । स्यात् । १०

अनक्ति- प्रहरणकाले सुधु ॥

न प्रति शृणातीति-नाशुप्य पुन प्रक्षिपति । अनुर्ध्वंभावुकम् अनुर्ध्वलोके प्रभवत् ।
 छान्दस उक्तम् ॥

उपरीयादि ॥ गतम् । नियच्छति - यन्न पातयति । अत्यग्रमिति । अप्रापयेत् न
 प्रहरेत् । अयासारिणीति । अत्यासारिणीला अध्वर्यो नाशहेतु वृष्टि स्यात् । १५

प्रेषेति ॥ यन्वत् सूत्रान्तरेण “ द्युभु प्रस्तरमनस्त्यक्तं रिदाणा इति जुह्वामग्र प्राजा योनि
 मित्युपभृति मध्यमाप्यायन्तामाप ओपथय इति ध्रुवाया मूलमैव त्रि ” (आपथ्यं ३५९-३६१) इति,
 तदेतद्विधत्ते - “प्रेषाऽनक्ति त्रयं इमे लोका एभ्य एचनं लोकैभ्योऽनक्ति” इति ॥

नेति ॥ प्रस्तरस्य प्रहरणे त्रयोपादेयी प्रसारी विधत्ते - “न प्रतिशृणाति यत् प्रतिशृणायादनुर्ध्वं
 भावुक यजमानस्य स्वादुपरीव प्र हरत्पुपरीव हि सुवर्गो लोक” इति ॥ अत्रारेषु “आत्पंगन २०
 प्रक्षेप” प्रविचारण, तं न उच्यते । यदि कुर्यात् “यजमानस्य अनुर्ध्वंभावुक स्यात्, स्वर्गप्राप्तिसाधन न
 भवेदित्यथ । तस्मादस्त्वमुद्यत वृत्त्वा प्रस्तरमग्रे उपरि एव प्रहरेत् स्वर्गलोकेत्य उपरि एव वर्तमानत्वात्
 तत्राप्राप्तिसाधन भवति ॥

नीति ॥ प्रस्तरयुक्तस्य हस्तस्याधोमुखस्य विधत्ते - “नि यच्छति वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति”
 इति ॥ हस्तो न्यग्भूतो यथा भवति तथा कुर्यात् । तेन यजमानार्थं “वृष्टिम् एव न्यग्भूता करोति ॥ २५

नेति ॥ प्रस्तराग्रस्य “आहवनीयातिश्रम निषेधनि-” नान्यत्र प्र हरेद्यदत्यग्रं प्रहरेदत्या
 सारिण्यध्वर्योर्नाशुका स्यात्” इति ॥ अतिमान्तमग्र यस्य “तत् अत्यग्रम् । तद्यथा भवति तथा “न प्रहरेत्,
 किं तु प्रस्तराग्रम्” आहवनीयाग्रमन्तर एव अन्तर्भावयेत्” । अत्यग्रमहरणे हि वृष्टि “अत्यासारिणी” भवति

२३-२३ आ क-खण्डेषु प्रतिक्षेप । २४ ड-२१-“यातिक्रमणम् । २५ ड-एतत् ।
 २६-२६ आ क-आहवनीयात्योत्तरत एव नयेत् हां-आहवनीया तर एवात्तर्भावयेत् ड-आहवनीयात्तरा ३०
 एवान्तर्भावयेत् । २७ आ-भवति ।

न पुरस्तात् प्रत्यस्येद्यत् पुरस्तात् प्रत्यस्येत् सुवर्गाद्धोकाद्यजमानं प्रति नुदेत् प्राञ्चं
 ग्र हरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति न विष्वञ्चं वि युयाद्यद्विष्वञ्चं वियुयात्
 (४) स्वर्यस्य जायेतोर्ध्वमुर्ध्वौर्ध्वमिष्व हि पुरमः पुमानिवास्य जायते

न । पुरस्तात् । प्रतीति । अस्यत् । यत् । पुरस्तात् । प्रत्यस्येदिति प्रति अस्वेत् । सुर्गादिति
 ५ सुर्गात् । लोकात् । यजमानम् । प्रतीति । नुदेत् । प्राञ्चम् । प्रेति । हरति । यजमानम् । एन ।
 सुर्गमिति सुवर्गम् । लोकम् । गमयति । न । विष्वञ्चम् । गीति । युयात् । यत् । विष्वञ्चम् ।
 विष्वद्यादिति वि - युयात् (४) । स्त्री । अस्य । जायेत् । ऊर्ध्वम् । उदिति । यौति । उर्ध्वम् । इ ।
 हि । पुरम् । पुमान् । एन । अस्य । जायते ।

न पुरस्तादिति । १ पुरस्तात् प्रतीचीन १ न प्रक्षिपेत् । “ परादिग्र हि सुर्गम् ” (तैस
 १० ६ ३ ४) इति १ पुरस्तात् प्रत्यसनेन यजमान १ स्वर्गात् प्रतिनिवर्तितो भवति । प्राञ्चनित्यादि ।
 गतम् । न विष्वञ्चमिति । विपूचीनाग्र १ न विक्षेपयेत् । १ यस्येति । विपूचीनत्वात् स्त्री-यञ्जनस्य ।
 ऊर्ध्वमेवेति । पुं-यञ्जनस्योर्ध्वत्वात् ॥

तस्य १ अक्षर्यो विनाशनशीला १ स्यात् । अत्याधिक्येन वर्षणमतिस्वार्थिणीत्व तेन सस्वपनि फलितुमशोभ्यानि
 भवन्ति, सोऽयमध्यर्थातीना । अथवा व्याधिविशेषेणाभवयुर्नश्येत् ॥

१५ नेति ॥ पूर्वस्या दिशि प्रस्तरस्य मूक १ पश्चिमाधामग्रम् इत्येवमिष्व १ प्रहरण निषेधति - १ न
 पुरस्तात् प्रत्यस्येद्यत् पुरस्तात् प्रत्यस्येत् सुवर्गाद्धोकाद्यजमानं प्रति नुदेत् १ इति ॥
 प्राञ्चमिति ॥ पश्चिमाग्र-व निषिष्य प्रागप्रत्य विषत्ते - प्राञ्च प्रहरति यत्मानमेव सुवर्गं लोकं
 गमयति १ इति ॥

नेति ॥ प्रस्तरगतानां १ दर्भाप्राणा सर्वतो १ विक्षेपण निषेधति १ न विष्वञ्च वि युयाद्यद्
 २० विष्वञ्च वियुयात् स्वर्य जायेत् १ इति ॥ विष्वञ्च १ तानादिम्मात्र यथा भवति तथा १ न वियुयात् न
 विक्षेपयेत् ॥ तद्विक्षेपणे यजमानस्य १ स्वर्यपश्यमेव १ जायेत् । स्त्रीव्यञ्जनस्य विशिष्टरूपत्वात् ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ दर्भाप्राणा समूहरूपेणैकीभाव विधत्ते - १ ऊर्ध्वमुर्ध्वौर्ध्वमिष्व हि पुरम्
 पुमानेवास्य जायते १ इति ॥ उर्ध्वं १ दृग्भ्रमरैकैकाग्र यथा भवति तथा १ उच्यते उच्येण सिध्यते ।
 १ १ १ पुं-यञ्जनमूर्धाकार भवति, १ अतोऽस्य १ पुमान् १ एव १ जायते । सोऽयमाग्नीप्रस्य व्यापार । तथा च
 १५ मूत्रकार याद् - १ प्रिर हस्तिनाऽऽग्नीप्रोऽविष्वञ्च प्रस्तरमूर्ध्वेमुच्यते १ (आपग्री ३ ७ ३) इति ॥

३ हो-प्रथामनेन ।

०८ १ ३१ १ ४ १-पश्चिमाया दिश्यम्, क न-पश्चिमस्यामम्, अ इ जो वा हा-पश्चिमस्याम्, उ-
 पश्चिमस्याम् (१) । २० ३१-प्रस्तरं नाति । ३- अ इ उ जो वा हा-अप्राणा, हो १-दर्भाणा । ३१ अ इ
 १ जो वा हा-विशेषमिष्व । ३० ३१ १-तापदिग्मात्त द-तापदिग्मात्तम् । ३३ हो १-तद्विक्षेपणे
 ३० ३४ ३१-एव १ नाति । ३० ३१-० रेणैकान्यम् । ३६ आ क-पुमा । ३७ आ क-तोऽस्य ।

सर्वं प्रयोग]

यत् स्फ्येन चोपवेपणं वा योयुष्येत स्तृतिरेवास्य भा हस्तेन योयुष्यते यजमानस्य
गोपीधायं ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो
लोक इत्याहवनीय इति त्रयाद्यन् प्रस्तरमाहवनीयं प्रहरति यजमानमेव (५)
सुवर्गं लोकं गमयति

यत् स्फ्येन । ग । उपवेपणेषुप-वेपणं । वा । योयुष्येत । स्तृति । एन । अय । सा । ५
हस्तेन । योयुष्यत । यजमानस्य । गोपीधायं । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म वादिन । वदन्ति । किम् ।
पृष्ठस्य । यजमान । इति । प्रस्तर इति प्र स्तर । इति । तस्य । क । सुवर्ग इति सुन ग ।
लोक । इति । आहवनीय इत्यो हवनीय । इति । त्रयात् । यत् । प्रस्तरमिति प्र-स्तरम् ।
आहवनीय इत्यो हवनीय । प्रस्तरमिति प्र-हरति । यजमानम् । एव (५) ।
सुवर्गमिति सुन गम् । लोकम् । गमयति । १०

यदिति ॥ 'योयुष्येत विह्वलक्रियेत । 'स्तृति छान्दस्य स्याद्युपादानेन हस्तादितिरोधानात्
'हिंसा वा' स्तृति यज्ञस्यानीयस्त्वान्निस्पर्शनात् । हन्वान्तधानतरनिदम् । हस्तेनेवादि ।
गतम् । 'गोपीधाय रक्षणाय भवति ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यज्ञसंबन्धि 'किम् अन्नं यजमान यजमानस्यानीयम्' इति 'ब्रह्म
वादिन पृच्छति । तत्र 'प्रस्तर यजमान' इति उत्तरं त्रयात् । 'तस्य यजमानस्य' स्वर्गो 'लोक' १५
सर्गमिति सिद्धि 'क' इति पुन पृच्छति ब्रह्मवादिन । तापि 'आहवनीय' इति प्रति
'त्रयात् । यदित्यादि । गतम् ॥

यदिति ॥ 'तस्मिन्क्रीकर्मणि साधनात्तर निविष्य हस्त विधत्ते- " यत् स्फ्येन चोपवेपणं वा
योयुष्येत स्तृतिरेवास्य सा हस्तान योयुष्यते यजमानस्य गोपीधाय " इति ॥ योयुष्येन 'विहितसूतस्य
गोपीधायम् । अथवा 'प्रस्तरस्य सन्त्यग्नाहवनीयक्षेपणं, तदपि 'स्फ्येन ' वा क्रियेत 'मा ह्य
यजमानस्य हिंसा । 'हस्तेन ' एव योयुष्येन रक्षायै भवति ॥

ब्रह्मवादिन इति ॥ प्रस्तरप्रहरणस्याऽऽहवनीय विधत्ते- ' ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं
यज्ञस्य यजमान इति प्रस्तर इति तस्य कं सुवर्गो लोक इत्याहवनीय इति त्रयाद्यत् प्रस्तरमाहवनीयं
प्रहरति यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ' इति ॥ 'यज्ञस्य संबन्धि 'किम् अन्नं यजमानस्यानीयम्' इति
ब्रह्मवादिभि 'तृष्टो बुद्धिमाय' प्रस्तर' इति उत्तरं श्रूयाम् ॥ १५

४-४ त इ नि मै ल हो-हिंसा । ५ मै मै-प्रस्तरम् ।

३८ व होः वरिन् प्रहरणे । ३९-विधिदृश्य, व डर विशिष्टम् । ४० क ड इ १ श होः-
प्रस्तरसूतस्य । ४१ आ क- 'वा' नास्ति । ४२ व डर- 'एव' नास्ति । ४३ आ क होः-पृष्ठे ।

वि वा एतद्यजमानो लिशते यत् प्रस्तरं योयुप्यन्ते बर्हिरनु प्र हरति शान्त्या
अनारम्भण इव वा एतर्बर्ध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितो ध्रुवाऽसीतीमामभि
मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति तिष्ठति

वीति । वै । एतत् । यजमानः । लिशते । यत् । प्रस्तरमिति प्र-स्तरम् । योयुप्यन्ते । बर्हि ।
५ अन् । प्रेति । हरति । शान्त्यै । अनारम्भण इत्यना-रम्भणः । इव । वै । एतर्हि । अर्ध्वर्यु ।
सः । ईश्वर । वेपन । भवितोः । ध्रुवा । असि । इति । इमाम् । अभीति ।
मृशति । इयम् । वै । ध्रुवा । अस्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति ।

त्रि वा एतदिति ॥ प्रस्तरस्य यजमानत्वान् तस्य विश्वयेन यजमानः ५५ विलिशते
विग्राध्यते । लिश अस्वीभावे, तौदादिक । तत्र बर्हिरनुप्रहरणेन स्वस्य परिहृतत्वात् तच्छान्ति
१० सुख यजमानस्य ॥

अनारम्भण इत्यादि ॥ अप्सरस्य नेतृत्वाच्चलितत्वादप्रतिष्ठितत्वं वेपनत्वम् ॥

वीति ॥ शुभ्र प्रस्तरस्याजनेन कृत्वा तत्रैकं तृणं ५५ वृषक्कृत्य ५५ प्रज्ञातमवस्थापयेत् । तस्येदानीम्
धग्नां प्रहरणं विधत्ते- ' वि वा एतद्यजमानो लिशते यत् प्रस्तरं योयुप्यन्ते बर्हिरनु प्र हरति शान्त्यै ' इति ।
प्रस्तरमूलमुक्षिपन्तीति ' यत् एनेन यजमानः ' विलिशते विशेषेण हपीभवति रोगेण कृशो भवतीत्यर्थः ॥
६५ प्रजातत्वेन म्यापिणस्य बर्हिषोऽनुप्रहरणे तस्याल्पीभावस्य ५५ शान्तिर्भवति ॥ तदेतद्बर्हिष्यहरणं सूत्रकारेण
स्पष्टीकृतम्- " आयुषे रथेत्यन्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निघाय " (आपथौ ३०६५) इति, " अथैन-
माहाऽग्नीध्रोऽनुप्रहरति । यत् प्रस्तरात् तृणमपात्तं तदनुप्रहरति " (आपथौ ३०७४-१) इति ५५ ॥

अनारम्भण इति ॥ मन्वावाण्डे पठितेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शनेन विधत्ते - ' अनारम्भण इव वा
एतर्बर्ध्वर्युः स ईश्वरो वेपनो भवितो ध्रुवाऽसीतीमामभि मृशतीयं वै ध्रुवाऽस्यामेव प्रति तिष्ठति न वेपनो
७० भवति ' इति ॥ ' एतर्हि प्रस्तरप्रहरणाद्ध्वं प्रस्तररूपस्य यजमानस्य ५५ स्वर्गोऽवस्थितत्वात् ' धाप्वर्युः
' अनारम्भणः ' इव निरालम्भन इव भवति । ' सः च ' वेपनः ' भवितोः ' ईश्वरः ' पालकस्वामिराहित्यनयेन
गर्वेद्वा कम्पनशीलो भवितुं समर्थो भवति, निरन्तरं ' भीतः कम्पनः ' इत्यर्थः । ' ध्रुवाऽसीति ' मन्त्रेण
५५ भूमिस्पर्शे सति ५५ मन्त्रप्रतिष्ठौ न कम्पने ॥

६ तं२.भैमै-८ लिशते, त्रि लिशते । ७, ल.हो-अनुप्रकरणेन ।

६५ ४४ ४-प्रहृत् । ४५ आ.क-प्रज्ञातं रथापयेत् । ४६, ६-० भवतीति । ४७. उ.जो.ना.ण.
६१-अथैनमाग्नीध्रो । ४८. ६- ' या ' । ४९. ६-रुर्गन्तरवारः ; ४९-स्वर्गो गन्तव्यात् । ५०. आ.क.
-५२-नाग्नीध्रो । ५१-५२. आ.क-भवति कम्पमानः । ५३. आ.क-भूमिस्पर्शनेन ।

सर्वे प्रयोग]

न वेपुनो भवत्यगाश्नग्नीदित्याह यद्ब्रूयाद्गन्त्रिभिरित्यु(६)ग्नावग्निं गमयेन्नियर्जमान-
सुवर्गाश्चोकाङ्क्षेदगन्त्रित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ५ ॥

[आसाद्य प्राञ्जतिश्च करोति हरति विषयाद्यजमानमेनाग्निरिति सुतदश च]

न । वेपुन । मृत्ति । अगाश्न । अग्नीदित्यग्नि इत् । इति । आह । यत् । ब्रूयात् । अगन् ।
अग्नि । इति । अग्ना । अग्निम् । गमयेत् । निरिति । यजमानश्च । सुवर्गादिति सुत्र - गात् । ५
लोकात् । मजेत् । अगन् । इति । एव । ब्रूयात् । यर्जमानम् । एव ।
सुवर्गमिति सुत्र गम् । लोकम् । गमयति ॥ ५ ॥

[मेष ३ ८५, ६, कास २५५, कपिष ३ २, शत्रा १३ ३२-१०, ८३ ११-२०]

अगानग्नीदिति ॥ हे अग्नीत् किम् अगात् अगमत् प्रस्तरम् इति पृच्छ यध्युराग्नीधम् ।
गमेर्लुङि " मन्त्रे घस " (पा २४ ८०) इति च्लेर्लुक् । " मो नो धातो " (पा ८ २ ६४) । १०
प्रश्ने उदात्तमुत्त । तस्यासिद्धत्वादट उदात्तत्वेन समावेश । अग्नीदिति आमत्रितानुदात्तत्वम्
(पा ८ १ १९) । अथाऽऽग्नीधो यदि प्रतिब्रूयात् ' अगन् ' अग्नि ' प्रस्तरजमा । यद्वा - अग्नि
प्रस्तर परिगतवान् इति । तदा प्रस्तराग्निम् अग्नौ प्रवेशयेत् । ततश्च यजमान स्वर्गात् लोकात्
' निर्गमेत् , तस्मात् ' अगन् ' इति ' एव ' ब्रूयात् विनैवाग्निशब्दम् । ' यजमान स्वर्गं गमयति ॥
इति द्वितीये पद्ये पञ्चमोऽनुवाक ॥

अगानिति ॥ यदुक्त सूत्रकरणे - " अथेनमाहाऽऽग्नीध सवदस्वेति । अगाग्नीदित्युक्तम् ।
अगानित्याग्नीध ' (आपश्री ३ ७ ८-९) इति अतयो प्रभोत्तरमन्त्रयो " उत्तरमन्त्रस्य शास्त्रान्तर-
पाठनिराकरणपूर्वक मन्त्रद्वयोच्चारण विधये - ' अगाश्नग्नीदित्याह यद्ब्रूयाद्गन्त्रिभिरित्युक्तम् ॥
गमयेन्नियर्जमान सुवर्गाश्चोकाङ्क्षेदगन्त्रित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति ' इति ॥ हे ' अग्नि,
' अगान् ' हे आग्नीध, किं यजमान स्वर्गं ' लोकं गतवान् ? प्रश्नोत्तरार्थेय प्ठुति । ' अगाश्निति ' इति ५५
शास्त्रान्तरगतो मन्त्रपाठस्तस्मिन् पाठे वद्वि स्वर्गत इत्यर्थो भवति, ' तच्छात्रुक्तम् । अग्नीधरीति,
स्वर्गत्वेन विवक्षित । तस्मिन् स्वर्गरूपे ' अग्नी ' तम् ' अग्निम् एव प्रातिपद्यात् भवति । ' अगाश्निति ५५
' लोकात् ' ' नि स्मरितवान् भवति । तस्मात् ' अग्नि ' इत्येतत्पद मन्त्र परित्यज्य ' अगान् ' इति मन्त्र-
' एव ' ब्रूयात् । तेन यजमान स्वर्गं ' लोकं गतवानित्यर्थो लभ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमोऽध्यायः
द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके पञ्चमोऽनुवाक ॥

८-८ त३-अगानग्नीदिति अगाग्नीतीति (१) हे अग्ने उक्तिसमाह्वय ।

अग्ने त् किमाहान्यत् । ९-९ ल हो-अयाग्नि ।

५३ अ इ उ ङ लो पा हा-अथेनमाग्नीध । ५४
५५ आ क- ' अगान् ' नास्ति । ५६ आ क- ' लोक ' नास्ति ।
६-सल युक्तम् । ५८ अ इ उ जो ना ना पा हा-तत् । ५९
तस्य ६६

अग्नेस्त्रयो ज्यायांस्सो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हृद्यं वहन्तः प्रामीयन्त
सोऽग्निरविभेदित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिप्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत् तं
देवताः प्रैपमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत् तमशपद्धियाधिया त्वा वध्यासुयो
मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया घ्नन्ति शप्ते (१) हि

५ अग्ने । त्रयः । ज्यायांस्स । भ्रातर । आसन् । ते । देवेभ्ये । हृद्यम् । वहन्त ।
प्रेति । अमीयन्त । सः । अग्नि । अबिभेत् । इत्यम् । वाव । स्यः । आर्तिम् । एति । अरिप्यति ।
इति । सः । निलायत । स । अपः । प्रेति । अविशत् । तम् । देवता । प्रैपमिति प्र एपम् ।
ऐच्छन् । तम् । मत्स्यं । प्रेति । अब्रवीत् । तम् । अशपत् । धियाधियेति धिया - धिया ।
त्वा । वध्यासु । य । मा । प्रेति । अवोच । इति । तस्मात् । मत्स्यम् ।

१० धियाधियेति धिया - धिया । घ्नन्ति । शप्त (१) । हि ।

अग्नेस्त्रय इत्यादि ॥ गतम् । इत्थ वाव स्य इति । आत्मानमेव न एष इति निर्दिशति ।
‘सः’ निलायत निरगच्छत् । “उपसर्गस्यायतौ” (पा ८-२-१९) इति लत्वम् । सोऽप
प्राविशदित्यादि । गतम् । अप्सु प्रविष्टमदृश्यतां गतम् । प्रैपम् इष्टविषये प्रेषितुम् । ऐच्छन् देवता,
तदर्थं तम् अन्विच्छन्ति स्मेति यावत् । छान्दसो णमुल् । अथाप्सु स्थितः कश्चित् मन्थः
१५ तम् अग्निं प्राब्रवीत् - इह वसतीति । अथाग्निर्मत्स्यम् अशपत् य. त्वम् मामदृश्य देवताभ्य
प्रावोच । त त्वा सर्वेऽपि धियाधिया कर्मणा जालग्रहणादिना व्यापारेण वध्यासु पुरुष
व्यापारेणैव तव प्राणवियोगोऽस्त्विति । बुद्धियोगो वा धीरित्युच्यते । तस्मात् शप्तत्वादद्यापि तथैव
त्रियते मत्स्यः ॥

प्रयोगो बर्हिषः स्पष्टं पञ्चमे प्रतिपादितः ॥

२० अथ पष्टेऽनुवाक उपांशुयाजस्विष्टकृतौ वक्तव्यौ ।

अग्नेरिति ॥ तत्राऽऽग्ने तावत् परिधीनां परिधानं विधातु प्रकौति - ‘अग्नेस्त्रयो ज्यायांस्सो
भ्रातर आसन् । ते देवेभ्यो हृद्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्थं वाव स्य आर्तिमाऽरिप्यतीति स
निलायत सोऽपः प्राविशत् तं देवताः प्रैपमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत् तमशपद्धियाधिया त्वा वध्यासुयो मा
प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धियाधिया घ्नन्ति शप्ते हि तमन्वविन्दन् तममुद्यक्षुष न आ वर्तस्य इत्यं तो
२५ पहेनि सोऽप्ययीद्वर वृणै यदेव गृहीतस्याहुत्स्य बहिःपरिधि स्क्न्दात् सन्मे भ्रातृणां भागधेयममग्निं तस्माद्द-
गृहीतस्याहुत्स्य बहिःपरिधि स्क्न्दनि तेषां तद्भागधेय तानेव तेन प्रीणाति’ इति ॥ यथा ‘भ्रातरः ‘त्रय-
‘हविः’ पष्टन्तः’ शृत्वा ‘इत्यम् एष’ स्वः’ आर्तिम् आऽरिप्यति’ इति यो ‘हविर्घहति स मरणं प्राप्नोतीति

१. मे-‘गतम्’ नास्ति । २. लं-वसन्तीति । ३. ल्हो-‘वध्यासुः’ नास्ति । ४. तं-
प्रि.मे.ल.हो-क्रियते ।

३० १-१. क. व. ड. १. १. हो-‘हविर्घहनेन । २. ड. हा. हो-‘सः । ३. ड. १. हो-‘हविः’ नास्ति ।
४. ड. १. १. हो-‘प्राप्यतीति ।

उपायगान्धिरुक्तौ]

तमन्वविन्दन् तमन्वयन्नुप न आ वर्तस्व हृद्यं नो बहेति सोऽन्नवीदरं वृणु
यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात् तन्मे आर्तृणां भागधेयमसदिति
तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव
तेन प्रीणाति परिधीन् परि दधाति रक्षसामपहृत्यै

तम् । अन्विति । अन्विन्दन् । तम् । अन्वयन् । उपेति । न । एति । वर्तस्व । हृद्यम् । ५
न । गृह । इति । स । अन्नवीत् । वर्त् । वृणु । यत् । एव । गृहीतस्य । अहुतस्य ।
बहि परिधीति बहि - परिधि । स्कन्दात् । तत् । मे । आर्तृणाम् । भागधेयमिति भाग धेयम् ।
असत् । इति । तस्मात् । यत् । गृहीतस्य । अहुतस्य । बहि परिधीति बहि परिधि ।
स्कन्दति । तेषाम् । तत् । भागधेयमिति भाग धेयम् । तान् । एव । तेन । प्रीणाति ।
परिधीनिति परि धीन् । परीति । दधाति । रक्षसाम् । अपहृत्या इत्यप-हृत्यै । १०

तमन्वविन्दन्त्यादि ॥ गतम् । स्कन्दादिति । लेटघाडागम । असदित्यडागम । तस्मात्
परिधान कर्तव्य, रक्षसा च अपहृत्यै भवति ॥

भीत अग्नि निलायत यथा देवेन ज्ञायते तथा निलीनोऽभूत् । निलीय चोदकमध्ये प्राविशत् । तम् उद्दिश्य
देवता प्रकर्षेणान्प्रेषण कर्तुम् पृच्छन् । तदा जलस्थित मत्स्य तत्र स्थितमग्नि देवानामग्ने अन्नवीत् ।
ततोऽग्नि त मत्स्यमेवम् अशपत् - हे मत्स्य, य त्व देवानामग्ने मातेप ज्ञापितवानसि विश्वो भूत्वा १५
प्राववी, तारशं त्वा जालधारिण कैवर्ता धियाधिया वध्यासु, तेन तेन जालादिना साधनेन, यद्वा-
यदा यदा इन्नु धीर्भवति तदा तदा राजावहनि वा वध कुर्वन्तिवति । यस्मादेव शपत् तस्मात् मत्स्यं
तदा तदा च्चनन्ति । मत्स्यमुपगत विशातवन्तो देवा तम् अग्निं प्रति अस्मत्समीप समागच्छ,
हृद्य चास्मदीय बह इति अनुयद । तदा स अग्नि वरम् अवृणीत् लुधि गृहीतस्य इविय
सचन्धि यत् एव द्रव्य होमात् पुरा परिधिभ्यो बहि प्रचयेत् तत् अस्मदीयाना आर्तृणा भागधेयम् २०
अस्तु इति । ततस्तथैव देवैर्वरो दत्त । तेन स्कन्नेन तान् अग्निभातून् यजमान प्रीणाति ॥

परिधीनिति ॥ इदानीं निघन्ते - परिधीन् परिदधाति रक्षसामपहृत्यै इति ॥ यस्मात्
परिधिभ्यो बहिर्देशोऽग्नेर्भातृणामुपयुक्नस्तस्मात् परिधीन् अग्ने परित स्थापयेत् । तत् तु रक्षसाम्
अपघाताय भवति ॥

५ श्च. देवा, आ ड- 'देवता' नास्ति । ६ हो- 'जलधारिण, अ इ उ जो पा हा-जले २५
धारणार्था, ना-जाले धारिण । ७ ड- 'धिया बुद्ध्या । ८ अ इ उ जो ना पा हा कालादिना
९ हो- 'यद्वा' नास्ति । १० अ इ उ जो ना पा हा- 'इति' नास्ति । ११ आ क ना- 'मत्स्यमुलेन,
अ इ उ जो पा हा- 'अन्यमुलेन । १२ आ क- 'विशते बहौ । १३ हा- 'प्रति' नास्ति । १४ आ क-
अ इ उ जो पा हा- 'अन्यमुलेन । १५ आ- 'उक्ते । १६ आ- 'तदा' नास्ति, क-तथा । १७ क- 'यस्मद्वृणोत् ।
१८-१८ क- 'विद्यहीतस्य । १९ अ इ उ पा- 'स्कन्नेन, जो हा- 'स्कन्नेन, ना- 'अत स्कन्नेन । २० आ क- २०
प्रीणयति । २१ ड श्च. हो- 'इदानीं' नास्ति । २२ ड ड- 'हो- 'बहो । २३ ड- 'च ।

स५ स्पर्शयति (२) रक्षसामनन्ववचाराय न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो
होवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षास्यपहन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्युपरिष्ठादेव रक्षास्यप हन्ति
यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै

समिति । स्पर्शयति (२) । रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यननु - अवचाराय । न । पुरस्तात् ।
५ परीति । दधाति । आदित्य । हि । एव । उच्यन्तित्युत् - यन् । पुरस्तात् । रक्षास्यसि । अपहन्तीत्यप-
हन्ति । ऊर्ध्वे इति । समिधाविति सम - इधौ । एति । दधाति । उपरिष्ठात् । एव । रक्षास्यसि ।
अपेति । हन्ति । यजुषा । अन्याम् । तूष्णीम् । अन्याम् । मिथुनत्वायेति मिथुन - त्वाय । द्वे इति ।
एति । दधाति । द्विपादिति द्वि - पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति - स्थित्यै ।

संस्पर्शयतीत्यादि ॥ गतम् ॥

१० ऊर्ध्वे इत्यादि ॥ आधारविधिः । यजुषेति । “ वीतिहोत्रं त्वा कवे ” (तैस १-१-११) इति
दक्षिणाम् । यजुषेदान्मानात् गायत्रयेव यजुरित्युच्यते । तेन विमिनल्लिङ्गद्वयसंयोगान्मिथुनत्वम् ॥

समिति ॥ पश्चिमदिशि स्थापितस्य मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां संस्पर्शनं विधत्ते -
‘ स५ स्पर्शयति रक्षसामनन्ववचाराय ’ इति ॥ “परिधीनां” “समीचीने स्पर्शे” सति ‘रक्षसां प्रवेष्टुं
छिद्राभावादग्निसमीपे संचारो न भवति ॥

१५ नेति ॥ दिक्त्रयदृष्टान्तेन पूर्वस्यामपि दिशि प्रसक्तं परिधिं वारयति - ‘ न पुरस्तात् परि
दधात्यादित्यो होवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षास्यपहन्ति ’ इति ॥ रक्षसामपघातः परिधेः प्रयोजनं, तच्चऽऽदित्यो-
दयेनैव सिद्ध्यति ॥

ऊर्ध्वे इति ॥ धानेऽव्यामैशान्यां चाऽऽधारसमिधोः स्थापनं विधत्ते - ‘ ऊर्ध्वे समिधावा
दधात्युपरिष्ठादेव रक्षास्यप हन्ति ’ इति ॥ दक्षिणोत्तरपरिधोरग्रदेशे “स्थापनीये ते” “ऊर्ध्वे । तेन
२० स्थापनेन दिक्चतुष्टय इवोर्ध्वदेशेऽपि रक्षसामपघातो भवति ॥

यजुषेति ॥ तयोर्दक्षिणसमिधः स्थापने मन्त्रकाण्डान्नातं ‘ वीतिहोत्रं त्वा कवे ’ (तैस
१-१-११) इति मन्त्रं विधत्ते - ‘ यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय ’ इति ॥ स्त्रीपुल्पोरिव
ममन्त्रशामन्त्ररूपोः परस्परं चैलक्षणात् मिथुनत्वम् ॥

द्वे इति ॥ समिधो द्वित्वं प्रशंसति - ‘ द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ’ इति ॥

२५ ५. लं.हो-दक्षिणा । ६. मे४-‘ मिथुनत्वम् ’ इत्यखानन्तरं ‘ द्वे इत्यादि गतम् ’ ।

२४ ८८१.५.हो१-‘ परिधीना ’ नास्ति । २५. अ.इ.उ.जो.ना.वा.हा-‘ समीचीने ’ नास्ति ।
२६. ३१.५-स्थापनीयत्वात्; क-स्थापनीये इति ।

उपाध्यायाज्जिह्वच्छृणौ]

ब्रह्मवादिनो वदन्ति म त्रै यजेत यो यज्ञस्याऽऽर्या वसीयान्त्स्यादिति
भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानां (३) पतये स्वाहेति स्कन्धमनु मन्त्रयेत
यज्ञस्यैव तदात्या यजमानो वसीयान् भवति भूयसीहि देवताः प्रीणाति जामि वा
एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्यञ्चो पुरोडाशाद्युपाशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायाथो

ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म-वादिन् । वदन्ति । स । तु । वै । यजेत । य । यज्ञस्य । ५
आर्या । वसीयान् । न्यात् । इति । भूपतय इति भू पतये । स्वाहा । भुवनपतय इति भुवन
पतये । स्वाहा । भूतानाम् (२) । पतये । स्वाहा । इति । स्कन्धम् । अन्विति । मन्त्रयेत् । यज्ञस्य ।
एव । तत् । आर्या । यजमान । वसीयान् । भवति । भूयसी । हि । देवता । प्रीणाति । जामि । वै ।
एतत् । यज्ञस्य । क्रियते । यत् । अन्यञ्चौ । पुरोडाशौ । उपाशुयाजमित्युपाशु याजम् । अन्तरा ।

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अनार्तावस्थाया वसुमत्तरोऽस्त्विति य कामयेत । गतमन्यत् । १०
भूयसीरिति । अनार्तावस्थाया बहुतरा इति तेनार्तत्वमेव वरमिति ॥

यजामि आलस्यजनकम् । अन्वञ्चौ अनुपूर्वौ अन्येनाज्यवहितौ यज्ञवत पुरोडाशो
तस्मादाज्यहविरुपाशुयाज पौर्णमास्या मध्ये भवति पुरोडाशायो प्रधानमेव । पुरोडाशाज्यहवियो
द्वयस्य विभिन्नरूपत्वात् मिथुनत्वम् ॥

ब्रह्मवादिन इति ॥ प्रायश्चित्तरूपेण स्कन्धानुमन्त्रण विधत्ते - 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै १५
यजेत यो यज्ञस्याऽऽर्या वसीयान्त्स्यादिति भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूताना पतये स्वाहेति
स्कन्धमनु मन्त्रयेत यज्ञस्यैव तदात्या यजमानो वसीयान् भवति भूयसीहि देवता प्रीणाति' इति ॥
इविप स्कन्दने सति 'यज्ञस्य विनाशेन 'य यजमानो विनाशाभिसुखो 'भवति 'स कथ तत्परिहारेण
वसुमत्तरो भवेत्' इति 'ब्रह्मवादिभि पृष्ठो बुद्धिमानुत्तर वृत्ते - त्रिभिरैर्मन्त्रै 'स्वन्नम् 'अनुमन्त्रयेत
इति । भूपत्यादयो देवताविशेषा अनिन्ध्रातरो वा, तेभ्य 'स्वाहा' इति यदनुमन्त्रण तेन 'यज्ञस्य २०
'जामि 'आर्या 'विनाश 'प्राप्य 'यजमान वसुमत्तर 'भवति । यस्मादय भूपत्यादिका 'भूयसी
'देवता प्रीणयति तस्माद्युक्त तस्य वसुमत्तरत्वम् ॥

जामीति । अयोपाध्यायज विधत्ते - 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्यञ्चौ पुरोडाशाद्युपाशु-
याजमन्तरा यज्ञस्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय' इति ॥ 'यत् 'अन्वञ्चौ 'अनुक्रमगतावाग्नेयाग्नीषोमीय-
पुरोडाशौ स्यातामेतेन 'यज्ञस्य 'जामि 'आलस्य 'क्रियते । अत आलस्यपरिहाराय तयो पुरोडाशयोर्मध्ये २५
'उपाध्यायज यजेत् । किं च पुरोडाशद्रव्यक 'याग एक आज्यद्रव्यक' याग 'अपर इति मिथुनत्वम् ॥

२७ अ इ उ पा होर - 'भवति' नास्ति । २८ आ-प्रश्नवा । २९-२९ ड ड १ शृ-
स्वाहुतमिति । ३०-३० ड ड १ शृ-अनार्या । ३१ क ड १ शृ-हेर-अप्राप्य । ३२ ड १-अनुक्रमगता ।
३३ आ-आलस्याय । ३४-३४ आ-एको याग आज्यद्रव्यक ।

मिथुनत्वायाधिरमुष्मिँल्लोक आसीद्यमोऽस्मिन् ते देवा अन्नवन्नेतेमौ वि
पर्यहामेत्यन्नाद्येन देवा अग्निमु (४) पामन्त्रयन्त राज्येन पितरौ यमं तस्मादग्नि-
देवानामन्नादो यमः पितृणां राजा य एवं वेद प्र राज्यमन्नाद्यमाप्नोति तस्मा
एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यदग्रये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदग्रये स्विष्टकृतेऽवद्यति

५ भागधेयेनैव तद्बुद्धं समर्धयति

यजति । अर्जामित्वायेत्यर्जामि त्वाय । अथो इति । मिथुनत्वायेति मिथुन-त्वायं । अग्नि ।
अमुष्मिन् । लोके । आसीत् । यम । अस्मिन् । ते । देवा । अन्नवन् । एति । इत् । इमौ । वि ।
परीति । उहाम । इति । अन्नाद्येनेत्यन्न अद्येन । देवा । अग्निम् (४) । उपामन्त्रयन्तेत्युप-
अमन्त्रयन्त । राज्येन । पितरं । यमम् । तस्मात् । अग्नि । देवानाम् । अन्नाद इत्यन्न अद् ।
१० यम । पितृणाम् । राजा । य । एयम् । वेदं । प्रेति । राज्यम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
आप्नोति । तस्मै । एतत् । भागधेयमिति भाग धेयम् । प्रेति । अयच्छन् । यत् । अग्रये ।
स्विष्टकृत इति स्विष्ट कृते । अवद्यन्ती यव द्यन्ति । यत् । अग्रये । स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृते ।
अवद्यतीत्यव-द्यति । भागधेयेनेति भाग धेयेन । एव । तत् । रुद्रम् । समिति । अर्धयति ।

अग्निस्माग्निन् लोके इत्यादि ॥ 'अमुष्मिन् पितृलोके । व्याख्यातमन्यत् । अन्नाद्येनेति ।
१५ गतम् । एववेदिता 'राज्यम् 'अन्नाद्य च 'प्राप्नोति ॥

तस्मा एतदित्यादि ॥ शोभनमिष्ट करोतीति स्विष्टकृतानामा 'प्रकृतादग्रे प्रशस्तो-
योऽन्योऽग्नि तस्मात् तदीयेनेवाग्दानेन 'रुद्रम् 'एव भागसमृद्ध करोति, तस्य रुद्रात्मकवात् ॥

अग्निरिति ॥ अथ स्विष्टकृत विधत्ते- अग्निरमुष्मिँल्लोक आसीद्यमोऽस्मिन् ते देवा अन्नवन्नेतेमौ
वि पर्यहामेत्यन्नाद्येन देवा अग्निमुपामन्त्रयन्त राज्येन पितरौ यमं तस्मादग्निदेवानामन्नादो यमं पितृणां
२० राजा य एवं वेद प्र राज्यमन्नाद्यमाप्नोति तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन् यदग्रये स्विष्टकृतेऽवद्यन्ति यदग्रये
स्विष्टकृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्बुद्धं समर्धयति ' इति । पुरा कदाचित् 'अग्नि स्वर्गे स्थित, 'यम इ
भूलोके तदा मनुष्याणां पाकादिनिष्पादनाभावात् पितृणां राजाभावाद्याग्निमयोर्विपरिवर्तन 'अग्निमिच्छन्त
'देवा आगच्छतेति परस्परमाहाय 'अन्नाद्येन उत्कोचेन 'तम् 'अग्निं 'भूलोके 'समागन्तुमुपच्छन्दित-
वन्त । 'पितरं तु 'राज्येन उत्कोचेन 'यम स्वर्गलोके 'गन्तु प्रलोभितवन्त । यस्मादेवं 'तस्मात् 'देवाना
२५ मध्ये ' 'अग्नि 'अन्नाद्य ' बहुधर्मक्षकोऽभूत् । 'यम च 'पितृणां 'राजा अभूत् । 'य एतनुभय 'वेद स
'प्रष्टराज्यम् 'अन्नाद्य च 'प्राप्नोति । राजा 'देवा 'तस्मै अग्रये भागं दत्तवन्त । कोऽसी भाग !
यजमाना 'अग्रये 'स्विष्टकृते 'यत् इति 'अवद्यन्ति सोऽस्य भाग । तस्मादग्रये स्विष्टकृतेऽवद्यत् । तथा
मनि 'तत् 'अग्रये दत्तेन ' भागेन 'रुद्र क्रमग्निं समृद्ध करोति ॥

७ हो-गदितम् । ८ हो-'प्रकृतादग्रे ' नास्ति ।
३० ३५ आ-कर्मिण्ड्यावन्त । ३६-३६ यक्षिम् । ३७ अ इ उ जो ना पा हा-समानेऽ-
मिच्छन्त । ३८ ना हा-नेत् । ३९-३९ डा हो-यग्नि । ४० डा १५ हो-प्रभूतराज्यम् ।
४१-४१ क-तदग्रय देवेदेतेन, डा १५ हो-देवेदेतेन ।

अपानुयाजस्विष्टकृतौ]

सकृत्सकृदयं घति सकृदियं हि रुद्र उत्तरार्धादयं घत्येषा वै रुद्रस्य (५) दिक्
स्वार्थामेव द्विशि रुद्रं निरवदयते द्विरभि धारयति चतुरवत्तस्याऽऽप्यै पशवो वै
पूर्वा आहुतय एव रुद्रो यदभिर्पत् पूर्वा आहुतीरभि जुहुयाद्दुदायं पशुनर्पि
दध्यादपशुर्जमानः स्यादतिहाय पूर्वा आहुतीर्जुहोति पशूनां गोपीधायं ॥ (६) ॥

[शतः स्पर्शयति भूतानां भूमिं रुद्रस्यं सप्तत्रिंशच्च ।]

सकृत्सकृदिति सकृत्-सकृत् । अवेति । यति । सृत् । इव । हि । रुद्र । उत्तरार्धादियुत्तर
अर्थात् । अवेति । यति । एषा । वे । रुद्रस्यं (५) । दिका । स्वार्थाम् । पुर । द्विशि । रुद्रस्य ।
निरवदयत् इति नि - अरवदयते । द्वि । अर्भाति । धारयति । चतुरवत्तस्येति चतु - अत्रत्तस्य ।
आप्यै । पशवः । वै । पूर्वाः । आहुतय इत्या - हुतय । एव । रुद्र । यत् । अग्नि । यत् ।
पूर्वा । आहुतीरिया - हुती । अर्भाति । जुहुयात् । रुद्रायं । पशवः । अपीति । दध्यात् । १०
अपशु । यजमान । स्यात् । अतिहायेत्यति हायं । पूर्वा । आहुतीरिया हुता । जुहोति ।
पशूनाम् । गोपीधायं ॥ (६) ॥

[मैत्र २८६; कास २५७, कापि ३९५, शशा १२३१, ३३१३-१७, ६३२७, २८७३२०]

सकृत्सकृदिति ॥ एकावारमेकावार संशु । "एकस्य सकृच्च" (५४१९) इति
निपात्यते । सकृदिवेति । 'अनावृत्त्यादिसामान्यत्वात् तुल्योच्छ्रद्धिते पदमित्यत्वात् । एषेति । १५
उक्ततया उच्यते, 'अण्डारणैरप्यनावृत्त्यात् । 'निरवदयते इति निष्कृष्य देवतान्तरेभ्यो व्यावृत्त
भागेन तर्पयति । द्विरिलादि । गतम् ॥

पशवो वा इत्यादि ॥ अभिहोम उपरि होम । अतिहाय होम अतिरुद्रस्य होम ॥

इति द्वितीये पत्रे षष्ठोऽनुवाकः ॥

सकृत्सकृदिति ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण - "सर्वेषां हविषा उच्यते" "सकृत्सकृत् २०
"सकृत्सकृदिवेति" (आपशौ २२०३) इति, तदेतद्विधत्ते - "सकृत्सकृद्वयं घति सकृदियं हि रुद्र
उत्तरार्धादयं घत्येषा वै रुद्रस्य दिक् स्वार्थामेव द्विशि रुद्रं निरवदयते" इति । 'एक एव रुद्र'
(तेस १८६) इति ध्रुवन्तरात् सकृद्वद्वानसदृश 'रुद्र । येषमैशानी 'सैव 'एषा 'रुद्रस्य 'सिक् ।
या चोत्तरभागवद्विनी । "तस्मात् 'उत्तरार्धात् सप्तद्वानेन स्वकीयायामेव 'द्विशि 'रुद्रं नि शेषेण तोषयति ॥
द्विदिति ॥ इतरद्विधासिब सकृदभिधारण प्राप्तमपवदति - 'द्विरभिधारयति चतुरवत्तस्याऽऽप्यै' ० ।
इति ॥ उपस्तरणमेक हविषवदान द्वितीयं "द्विः सभिधारणं चान्तत इति चतुरवत्त सपद्यते" ॥

९ वि-अनावृत्तिं, ल-अनावृत्तादि° मैत्र-अनावृत्तात्मादि°, प२-°कामत्यात् । १० मैत्र-
याद्राचरौ ।

४२ इना- 'हविषा' नास्ति । ४३ हा-सकृत् । ४४ आ-अवयति स्विष्टकृते । ४५ ड-हो-सा ।
४६ इक जो ना हा- 'दुत्तरार्धावदानेन । ४७-४९ क ड डः ५० हो-ततो द्विरभिधारणेन चतुरवत्तसपत्ति । ३०

[उपाशुयात्सिद्धकृती

‘यत्किञ्चित् प्राजापत्य अग्ने “क्रियते, उपाश्वेव” तत् क्रियते’ इति “यचनादुपाश्वधर्ममाग्नेन प्रजापतिर्देवतति चेन्न। “प्रजापति मनसा ध्यायेत्” (इ तैस २५११) इति विधेस्तृष्णीभावात्सैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथमयागदेवत्वेन मुत्पत्त्वाद्भिर्देवतेति चेत् । न । “तनुपाशुयात्क्रमेऽग्निक्रिययाग्याय पाठात् । “तवभूताम्” इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यादभीषोमी देवतति चेन्न । तस्य चाश्वस्य “पौर्णमासी कालविधायकत्वात् । कस्याविच्छास्यायामुपाशुयात्क्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययो पाठाद्विष्णुर्देवतेति चेन्न । तथा सति “शाखान्वरप्रोक्तयो” “प्राजापत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययोर्वाध” “प्रमज्येत । “तस्मान्नानाशाखासु” “पठित्ताभ्या” “विष्णुमजापत्यभीषोनविधाय्या याज्यापुरोनुवाक्याभ्या प्रास्तास्तिहो देवता” “विदोषते । अत “एवोपाशुयाजविधिशेषेऽर्धवादेऽप्येवदेव प्राप्त देवताश्रयमनृद्यत- “विष्णुरपाशु यष्टव्योऽनामिवाय प्रजापतिरुपाशु यष्टव्योऽनामिवायाभीषोमाशुपाशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति । तस्मात् “देवताश्रय

१० सिद्धान्त ॥
 तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -
 “ दरादशांषस्य कालो वृद्धं एवाम्य एव धा ।
 द्विपुरोडाशानिध्यादायो “दसं प्रकृत्य तु” ॥
 “ विष्णुयाज्योक्तित १०१ पक्षो मध्यम पूर्णिमाविधे ।
 स एव कालो याज्याया उत्कर्षे पूर्णिमादिने” ॥ (जन्या १०८३६३७) ॥

१५ “जामि वा एतच्छस्य क्रियत यदन्वर्द्धी पुरोडाशाशुपाशुयाजमन्तरा यजत्वजामि वाय (तैस २६६) इति पुरोडाशाशुयोर्येन्द्रस्यै “असौ यागो विहित । पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाभीषोमीयौ । अमावास्यायाभाग्नेयेन्द्रस्यै । वतो द्विपुरोडाशसन्निधे समानत्वादर्शं पूर्णिमा चेत्तुभयमपि तस्योपाशुयात्स्य काल इत्याय पक्ष । अमावास्या प्रकृत्य याज्याकाण्ड भाग्नेययाज्याया ऊर्ध्वमैन्द्रायाज्याया अधस्तात् १० वैष्णवयाज्याया पाठात् प्रकरणस्य सन्निधित प्रबलत्वादर्श एव काल इति मध्यम पक्ष । “तावभूतामभीषोमावास्यास्यैव” ताशुपाशु पौर्णमास्या यजत्” इति पौर्णमास्याकालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्यै “च विधे प्रबलत्वात् पौर्णमास्येव काल । तथा सति वैष्णवयाज्या प्रकरणादुत्कृत्याम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् -
 “पुरोडाशौक्ययुक्ताया पौर्णमास्यामय न हि ।
 स्याद्वा नाम्यन्तरेत्युच्यते “ लक्ष्णे कालेऽस्ति “ शश्वत्सवत्” ॥ (जन्या १०८३८) ॥
 योगान् प्रागभीषोमीयपुरोडाशरहिता, क्वलान्नेयपुरोडाशाशुयुक्ता पौर्णमासी भवति । ‘स

८७-८७ अ इ उ पा श्रूयते उपाशु न, होर- क्रियत उपाश्वेव । ८८ इ-पाशुस्य साम्येन अ उ इ इ पा श्रू होर-पाशुत्वनाम्येन । ८९ ना-उपाशु । ९० अ इ पा-पौर्णमासकाल । ९१ हा-प्राजापत्ये प्रोक्त । ९२ इ-प्राजापत्ययो याज्या, अ इ ना पा हा-याज्या, जो-माज्यायाक्य । ९३ इ-प्रमज्यते । ९४ इ-तस्मिन्नानापाशु । ९५ अ इ पा-पाठात् तान्या । ९६ अ इ इ जो ना पा हा-विष्णुमाजा, इ होर श्रू-विष्णुमाजाप-यमीषोमविषय । ९७ इ-निकृत्यन्ते । ९८ हा-नेत्रेऽप्यर्थ । ९९ अ इ जो ना पा हा-देवताविषय । १०० अ इ-दगादिर्वा तस्य । १०१-१०१ अ क हा ना-दशोऽग्निोऽग्रत, अ इ पा-दशो प्रकृत्य तु हा-दगाऽग्निोऽग्रत । १०२ अ इ जो पा हा-याक्योक्तित । १०३ अ क जो ना हा-युक्तो । १०४ इ-स । १०५ अ हा ना पा-याज्याय होर-यायमाग्येय । १०६ इ-‘न’ नास्ति । १०७-१०७ हा-‘न’ एतत्कालाऽस्ति, भू-लक्ष्णे कालोऽस्ति ।

उपाश्रयान्भिवष्टकृते]

मोमेनेष्ट्वाऽश्रयोनीयो भवति' इति चारयेनाश्रीपोमयो 'सोमयागोत्तरकालीनत्वावगमान्' तस्याय-
 मुपाश्रयानो 'यातो नास्ति । कु ? 'उपाश्रयाजनन्तरा यजति इति 'पुरोडाशद्वयान्तरालकवस्य
 शुण्येन विधानादिति मासे मम - कि 'यागे पुरोडाशावन्तरालकवस्य विशेषणमूनातुतोपलक्षणीयता ।
 नाश्रय, 'अन्तरालकवत्' तद्विशेषणयो 'पुरोडाशागोरपि उपाश्रयाजगुणत्वप्रसङ्गात् । न चैतदुक्तम् ।
 उपाश्रयानम् तयोरपि स्थानान्श्रयेण' परान्वयात् । द्वितीये तु शब्दसम्यायेन 'उपलक्षकस्वामी' ५
 यामीपुरोडाशाभावेऽप्युपलक्षिते काले यागोऽस्ति । यथा शब्दस्य द्वित्वेत्वात् राजसेवार्थं प्रतिदिनं
 सागन्तव्यमित्युक्तं वसिष्ठिद्विंशति त' शब्दस्य धमत् पुरपस्याभावितोपलक्षकस्य एवमेवभावेऽप्युपलक्षिते
 तस्मिन् काले 'सेवना समागच्छन्ति' । तथाऽपि दृढव्ययम् । यदि तत्र 'कालोपलक्षकस्यैव
 'व्यापारान्तर सूर्यगत्यादिक समाश्रयत' तर्ह्यपि सम्भवद्विदाऽनेवपुरोडाश उपलक्षक । तस्मादिक १०
 पुरोडाशायापि पार्श्वमास्याम् 'जति' 'उपाश्रयान्' ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्-

'उपाश्रयाजद्रव्येण शोपकार्यं भवेत्' वा ।

'भवेद्विष्यं सर्वेष्य इत्युक्त्वा प्रापित्तत्वं ॥

उक्त्वाऽप्यद्रव्यशोपस्तु 'भाष्युपस्तरणादिष्टम् ।

शतो न 'प्रतिपत्यं शोपकार्यं तत कथम्' ॥ (जैम्या ३.५.१-२) ॥ १५.

श्रीवादाऽप्युपाश्रयाजार्थमवदाने कृते तच्छेदेन श्रौतेण स्थिष्टकृदादिक शोपकार्यं कर्तव्यम् ।
 कुत्र ? 'सद्यः सर्वेष्यो द्विष्यं' 'समगच्छत' (द्र.भाष्यौ २.२०.३) इति वाक्येन प्रापित्तत्वादिति
 चेत् । मन्वम् । कृतार्थेऽत्रशोपो ह्युपयोगोपेक्ष प्रतिपत्तिर्हति' । श्रौत स्वाश्रय न कृतार्थम् । तेन कर्तव्याना
 भविष्यतामुपस्तरणादीना सद्भावात् । तस्मात् तेन शोपकार्यं भवति ॥

'अनुधीच्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

'स्विष्टकृन् सस्वतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रपोजनैक्यमेकस्मिन् युक्त' 'कर्मण्यत क्षय' ॥

मन्त्रेण देवसरकार' 'श्रीषाद्द्रव्यसस्त्विति ।

'व्यागादपूर्वमुत्तमं प्रधानापूर्वम् च तत्' ॥ (जैम्या ४.१.१५.१६) ॥

शोऽथ स्विष्टकृत्वाग योऽयमुपयुक्तवद्वि शोपसस्कार इत्यविवादम् । तत्र सस्कारस्य दृष्टयोजन १५
 त्पेनाचर्यभावे सति तावन्तवोपक्षीण स्विष्टकृत्वागो नापूर्वस्थोपकरोति । न शोकरिम्न, कर्मणि प्रपोजनद्वय

१०८ आ क-सोमोत्तर, श्रु होः-कालत्वावगमान् । १०९ क होः-तसादुपाश्रयागो ।
 ११० क उ श्रु होः-यागो, नास्ति । १११ अ इ उ पा होः-राज्यस्य श्रु-राजस्य । ११२ उ
 उ श्रु- 'यागे' नास्ति । ११३ आ क-अन्तरालकवत् । ११४ आ क-'पुरोडाशयो' नास्ति । ११५
 अ इ जो ना वा हा- 'एव' नास्ति । ११६ अ इ जो ना वा हा-उपलक्षणस्यासी' । ११७ आ क-'त' ३०
 नास्ति । ११८ ११८ आ क-सेवक समागच्छति, होः- 'सेवका' नास्ति । ११९ अ इ उ पा होः-तथापि ।
 पा श्रु हा होः-लक्षकत्वमायेदेव । १२० आ जो वा व्यापार' । १२१ अ इ उ पा होः-तथापि । १२२ उ-
 १२२ हा-अस्तु, अ इ उ पा होः- अस्ति' नास्ति । १२३ उ होः-उपाश्रयाव कर्तव्य । १२४ उ-
 च । १२५ अ इ पा-भवेत्' ध्रुवार्थ । १२६ -'स्तरणादिति । १२७ उ होः-प्रतिपत्यर्थम् । १२८
 अ इ पा-तद्य । १२९ अ इ जो पा हा-समवति । १३० उ श्रु-मूर्हतीति । १३१ उ-चतुर्विंश ३५
 व्यायस्य । १३२-१३२ आ-कर्मण्यत क्षय, उ-कर्मण्यतक्षय, हो-कर्मण्युपश्रय, क-कर्मण्यत क्षय ।
 १३३ अ इ उ पा जो हा-प्रपेपो द्रव्यसस्त्विति । १३४ अ इ उ पा-व्यागाद्' ।

इडोपादानम्]

मनुः पृथिव्या यज्ञियमैच्छन् म घृतं निषिक्तमविन्दत् मौऽन्नवीत्
कोऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्त्तोरिति तार्यत्रता

मनु । पृथिव्या । यज्ञियम् । ऐच्छत् । स । घृतम् । निषिक्तमिति नि सिक्तम् ।
अविन्दत् । स । अन्नमौत् । क । अस्व । ईश्वर । यज्ञे । अपीति । कर्त्तौ । इति । तौ । अन्नमौत् ।

अत पर चत्वारोऽनुगाका इष्टिहोत्रमाक्षणम् । मनु पृथिव्या इत्यादि ॥ इडोपादानविधि । ५
यज्ञार्हमन्विच्छत् । 'पृथिव्या 'निषिक्त' घृतं लब्धवान् उपलब्धवान् । 'वृष्टिरूपाया इडाया कार्य

उपाध्याय पठेऽस्मिन् स्विष्टकृष समीरित ।

आश्वयंय तामाप्याथ ह्यौत्रदोषो निरूप्यते ॥

तत्रास्मिन् 'सप्तमानुवाक इडोपादानविधिस्तन्मन्त्रव्याख्यानं च प्रस्तूयते । मन्त्रास्तु मन्त्रकाण्ड
'एव यमास्ताता - " उपहृतर रथतर सह पृथिव्या । उष मा रथन्तर सह पृथिव्या ह्यवताम् । उपहृत १०
वामदेव्य सहान्तरिक्षेण । उष मा वामदेव्य सहान्तरिक्षेण ह्यवताम् । उपहृत वृहत्सह दिवा । उष मा
हृत्सह दिवा ह्यवताम् । उपहृता सप्त होत्रा । उष मा सप्त होत्रा ह्यवताम् । उपहृता धेनु सहर्षभा ।
उष मा धेनु सहर्षभा ह्यवताम् । उपहृतो भक्ष सखा । उष मा भक्ष सखा ह्यवताम् । उपहृता ३ हो ।
इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मा इडा ह्यवताम् । इडोपहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी
मैत्रावरणी । धम देववृत्तमुपहृतम् । देव्या अश्वयंय उपहृता । उपहृता मनुष्या । य इम यज्ञमवान् । ये १५
यज्ञपतिं वर्षान् । उपहृते यावापृथिवी । पूर्वले कृतावरि । देवी देवपुत्रे । उपहृतोऽथ यज्ञमान । उत्तरस्या
देवपृथिव्यामुपहृत । भूयसि इविष्करण उपहृत । दिव्ये धाममुपहृत । इद मे देवा इविर्जुषन्तामित
तस्मिन्मुपहृत । विधमस्य त्रियमुपहृतम् । विधस्य त्रियस्योपहृतस्योपहृत " (तैत्रा ३ ५ ८) इति ॥

'घृतद्विनिधोर्ग बोधापनो दर्शयति - ' उक्ता इडाया जपास्तानुपाश्वकत्वोच्चैरपहृत
उपहृतेति प्रतीचीमिडोपहृतेति पराचीम् " इति । अस्यापमर्ष - गोशरीररूपाया इडाया देव्या जपा वेदे १०
स्पष्ट प्रोचता - ' उपहृतम् रथन्तरम् " (तैत्रा ३ ५ ८) 'इत्येवमारभ्य 'उ'हृता ३ हो ' (तैत्रा ३ ५ ८)
इत्येवमन्ता । मान् मन्त्रानुपाश जपेत् । तत इधमम् 'इडोपहृता' (तैत्रा ३ ५ ८) इत्यादिकमुच्ये
पठेत् । उपहृतशब्दस्य 'प्रथमप्रयोगेणैवा प्रतीची समुत्था भवति । पश्चात्प्रयोगेण पराची विमुक्ता'
इत्युच्यते इति ॥

मनुविति ॥ 'तानेतां मन्त्रान् व्याचिष्यामुरात्राविज्ञानमप्रकार दर्शयति ' मनु' पृथिव्या २५
यज्ञियमैच्छन् म घृतं निषिक्तमविन्दत् मौऽन्नवीत् कोऽस्येश्वरो यज्ञेऽपि कर्त्तोरिति नावमृता मित्रावस्वी
गोरेयाऽऽषमीश्वरौ कर्त्तौ इव इति तौ तनो गां यमैरपतार ता यत्रवत्र न्यक्रामन् ततो घृतमपीकृत्य
तस्माद्घृतपद्युच्यते तदस्यै जन्म " इति ॥ पुरा कदाचित् 'मनु' पृथिव्या उपरि 'यज्ञार्हं किं द्रव्यमस्तीति

१ तत् ल हो-इष्टिरूपाया ।

१ अ इ उ क जो ना पा हा हो १-सप्तमेऽनु । २ इ-एवम् । ३ अ १-एव विनि । ४, ६, ९
क-मादय, उ उ १ ५ हो १-इत्यादि । ५-९ आ क-प्रथमप्रयोगेऽपीडा प्रतीचीनमुत्ता भवति, चरमप्रयोगे
पराचीनमुत्ता । ६ इ-एतात्' नामि । ७ आ क जो ना हा-यज्ञार्ह ।

मित्रावरुणौ गोरेवाऽऽवमीश्वरौ कर्तोः स्व इति तौ ततो गाः समैरयताः
मा यत्रयत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीडयत् तस्माद्घृतपद्घुच्यते

मित्रावरुणाविति मित्रा वरुणौ । गो । एव । आवम् । ईश्वरौ । कर्तो । स्व । इति । तौ । तत ।
गाम् । समिति । ऐरयताम् । सा । यत्रयत्रेति यत्र यत्र । न्यक्रामदिति नि अक्रामत् । तत ।
घृतम् । अपीडयत् । तस्मात् । घृतपदीति घृत पदी । उच्यते ।

दृष्टवान् । उक्त च ' वष्टिर्वा इडा ' (तैस १ ७ २) इति । अथ ' अत्रवीत् प्रजापति ' क ' अस्य
घृतस्य ' यज्ञे ' अपि साधनभाव कर्तुम् ' ईश्वर स्यात् । " ईश्वरे तोसुन्कसुनौ " (पा ३ ४ १३) ।
अथ ' मित्रावरुणौ ' अत्रताम् ' गो ' एव यज्ञे साधनभाव कर्तुम् ' आनम् ' ईश्वरौ ' स्व न
कार्यभूतस्य घृतस्य ' इति । " अत्रापीडाया गो " शरीरत्वादिद्वैत ' गौरुच्यते । यथोक्त- " शरीर वा
' अस्थैतद्गुहाया " (तैस १ ७ २) इति । अथैवमुक्तवन्तौ मित्रावरुणौ ' गा ' गोशरीरा वृष्ट्या
मिकाभिडाम् ' ' समैरयता यज्ञसाधनत्वेनागमयताम् । ' सा च ' यत्रयत्र ' न्यक्रामत् ' निर्गयापतत्,
गोपक्षे निमित्त (१) क्रामति स्म, ' तत ' घृतम् ' अपीडयत् उपयते । यस्माद्दुदक ' तस्मात्
' घृतपदी इति ' उच्यते ' ' वृष्टिद्वारेण घृतहेतुत्वात्, गोरूपेण वा ' घृतस्यैव हेतुत्वात् । ' तत् अस्या
इडाया ' ज म यदिहोपह्वयते । घृत पादेषु यस्या सा घृतपदी । " कुम्भपदीषु च " (पा ५ ४
१ १३९) इति पादस्य लोप, " पादोऽन्यतरस्याम् " (पा ४ १ ८) इति डीप्, " पाद पत् " (पा
६ ४ १३०) इति पद्भान । एन मनुना प्रथममुपलब्धत्वात् इडा मानवी । पदात् घृतपीडनात्
घृतपदी । मित्रावरुणाभ्या समीरित वान्मैत्रारुणी ॥

सर्वत्रान्वेषणमकरोत् । अन्विष्य च तत्र गो पादाङ्कितेषु भूपदेशेषु ' निषिक्त ' घृत लब्धवान् । लब्ध्वा च
दवानामग्रे ' स एवम् ' अत्रवीत्- " ' अस्य गोपदेषु " स्थितस्य घृतस्य स्वरूप दधा ' लौकिकभोजनादौ
उपयुक्त तथा ' ' यज्ञे ' अपि उपयुक्त कर्तुं ' क समर्थ ' इति । तच्छ्रुत्वा तत्र स्थितौ ' मित्रावरुणौ मनु प्रति
' अत्रताम्- " त्रिभूतेन कार्यभूतन घृतेन ? तत्कारणभूताया ' गो ' एव ' यज्ञाद्भाव कर्तुमावा समर्थौ ' स्व
' इति । एवमुक्त्या ' ती ' तत् ऊच्यं ' ' स्वर्गस्यामिडारूपा ' गा भूमौ ' समैरयता समानयताम् । ' सा च गौरुमी
' यत्रयत्र नितरां पाद प्रथितवर्णा तत्रतत्र गोपदाङ्किते ' भूपदेशे ' घृत निष्पीडितमासीत् । " यस्मादस्या

० त २ हो-अल्म् । ३ त ३ हो-' स्व ' नास्ति । ४-४ त ३-इडायागे । ५ त ३-
गौरिष्युच्यते । ६-६ त ३-अश्वेय तामुपाह्वयया । ७-७ मै-गोशरीरात्मिकाम् । ८ त्रि-न्यगमपत् ।
मै-न्यगमपत्, ९-न्यगमपत् (१) त ३-न्यगमपत् (१) । ९-९ त ३-घृतवत्युच्यते । १०. हो-वृष्टि
चारिणेण । ११ मै-' एव ' नास्ति ।

८-८ आ-अन्या गो पदेषु । ९ आ-' भोजनादिषु । १०. ४ ४ १ ५ हो-यज्ञेषु । ११
आ हा-क मो । १० ४ ४ १ ५ हो-यज्ञाद्भाग । १३ आ-तामिडारूपा । १४ ४ ४ १-भूरेगे ।
३० १५ ता-भरी पयो यस्मादस्या, ३४ ३ जो पा हा-भरिष्यताद्यस्मादस्या ।

इडोपाह्वानम्]

तदस्यै जन्मोपहृतः रथंतरः सह पृथिव्येत्याह्रि(१)यं वै रथंतरमिमामेव
महान्नाद्येनोप ह्यत उपहृतं वामदेव्यः महान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशूनेव
महान्तरिक्षेणोप ह्यत उपहृतं बृहत् सह दिव्येत्याह्रिं वै बृहदिरामेव सह दिवोप ह्यत

तत् । अस्यै । जन्म । उपहृतमित्युप - हृतम् । रथंतरमिति रथ - तरम् । सह । पृथिन्या ।
इति । आह (१) । इयम् । वै । रथतरमिति रथ - तरम् । इमाम् । एव । सह । अन्नाद्येनेत्यन्न - अद्येन ।
उपेति । ह्यते । उपहृतमित्युप - हृतम् । वामदेव्यमिति वाम - देव्यम् । सह । अन्तरिक्षेण । इति ।
आह । पशवः । वै । वामदेव्यमिति वाम - देव्यम् । पशान् । एव । सह । अन्तरिक्षेण । उपेति ।
ह्यते । उपहृतमित्युप - हृतम् । बृहत् । सह । दिवा । इति । आह । ऐरम् । वै । बृहत् । इराम् ।
एव । सह । दिवा । उपेति । ह्यते ।

‘उपहृत रथन्तरम्’ इत्यादिना इडोपाह्वानमन्त्र व्याचष्टे । इय वा इति ॥ रथन्तर साम । १०
दु खतरणहेतुत्वात् १ इय पृथिवी १ रथन्तरम् । अन्नाद्येनेति । पृथिवीशब्देन पृथिवीविकारोऽनुमुच्यते ।
तस्मात् १ अन्नाद्येन पृथिवीम् १ उपह्वयते । आत्मसमीपे करोति * विधेया करोति । “ निसमुपविभ्यो
ह ” (पा १-३-३०) इत्यात्मनेपदम् ॥

पशवो वा इति ॥ वननीयस्वभावात् ॥

ऐरमिति ॥ इरा वृष्टि तत्र भव सारम् १ ऐर तेन वृष्टिर्लक्ष्यते । दिवो वृष्टिं प्रवर्तयति ॥ १५

पादेष्वो धृतं निर्गतमासीत् १ तस्मात् इयं १ धृतपदी १ इति प्रसिद्धाऽभूत् । “ तत् एवमस्या इडाया यशभूमौ
१ जन्म सपन्नम् ॥

उपहृतमिति ॥ अथ मन्त्रे व्याचष्टे- ‘ उपहृतः रथन्तरः सह पृथिव्येत्याह्रियं वै रथंतरमिमामेव
सहान्नाद्येनोप ह्यते ’ इति ॥ यत् १ रथंतर साम, तत् १ पृथिव्या, १ सह मया १ उपहृतं समीपे यथा तिष्ठति
तथाऽऽह्वानं वृत्तमित्यर्थः । “ एतस्मिन् मन्त्रवाक्ये ” १ रथंतरशब्देन भूमिरुपलक्ष्यते । यथा पदसु २०
‘ पृष्टतोत्रसामसु रथन्तरम् १ आद्यं तथा त्रिषु लोकेषु भूमिराद्या । मन्त्रगतेन पृथिवीशब्देन तत्कार्य-
मन्त्राद्यमुपलक्ष्यते । तथा सति १ अन्नाद्येन १ सह १ भूमिरुपहृतेत्येव मन्त्रवाक्यस्यार्थः । एवमुत्तरेऽपि मन्त्रा
अन्य व्याख्यायन्ते ॥

उपहृतमिति ॥ तत्र सामविशेषवाचिना वामदेव्यशब्देन तत्साममाध्या । पशव उपलक्ष्यन्ते,
१ तदेतद्वर्तयति - ‘ उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेणेत्याह पशवो वै वामदेव्यं पशूनेव सहान्तरिक्षेणोप १५
ह्यते ’ इति ॥

उपहृतमिति ॥ इराशब्दवाच्या १ वृष्टिस्तस्यबन्धि बृहत्सामैरं १ वृष्टेः १ बृहत्साममाध्यन्वाकिले-
तमर्थं दर्शयति - ‘ उपहृतं बृहत् सह दिव्येत्याह्रिं वै बृहदिरामेव सह दिवोप ह्यते ’ इति ॥

१६. आ-‘ तत् ’ नास्ति । १७-१७ आ-एतमन्त्रगतं । १८ आहा-पृष्टस्तोत्रेषु ।
१९ आ-सामाऽऽद्य । २०. आ हा-तेत्येवं । २१. ड. ड १-इत्येतत् । २२. क-पुष्टिः । २३. क-३०
पुष्टे । २४. ड १-‘ ताप्यता इत्येतत् ’ ।

उपहृताः सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप ह्यत उपहृता धेनुः (२)
 सहर्षभेत्याह मिथुनमेवोप ह्यत उपहृतो भक्षः सखेत्याह सोमपीथमेवोप ह्यत
 उपहृतां३ हो इत्याहाऽऽत्मानमेवोप ह्यत

उपहृता इत्युप-हृता । सप्त । होत्राः । इति । आह । होत्राः । एव । उपेति । ह्यते । उपहृतेत्युप
 ५ -हृता । धेनु (२) । सहर्षभेति सह - ऋषभा । इति । आह । मिथुनम् । एव । उपेति । ह्यते ।
 उपहृत इत्युप हृत । भक्ष । सखा । इति । आह । सोमपीथमिति सोम पीथम् । एव ।
 उपेति । ह्यते । उपहृता३म् इत्युप-हृता३म् । हो इति । इति । आह । आत्मानम् ।
 ए । उपेति । ह्यते ।

“होतृकान् पुनर्यागेषु प्रवर्तयन्ति” ॥

१० मिथुनमिति ॥ उपलक्षणावात् सर्वमिथुनाना प्रजनयितारनात्मान करोति* ॥
 सोमपीथमिति ॥ भक्षयत इति ५भक्ष सोम ५सखा समानख्यान तस्य पान पुन
 पुन प्रवर्तयति ॥

आत्मानमिति ॥ ५हो इत्यामोच्यते, हे आत्मन्, उपहृत त्वमत्रोपहृत इति भाव । मम
 आत्मेतिवत् मेद उपचर्यते । आह्वाने प्लुत । “अणोऽप्रगृह्यस्य ” (पा ८ ४.५७) इत्यनुनासिक ।

१५ न त्वात्मनोऽमिरक्षिताऽग्न्यादिरुपहूयते ॥

आश्वलापनेन ये होत्रका दर्शिताः—“होता प्रशास्ता ब्राह्मणाचंसी पोता नेहाऽऽग्नीध्रोऽपृच्छावाक्श्च” ॥
 (द्र. भाष्ये ४.१.६) इति, तदुपाह्वानपरत्वं दर्शयति - ‘उपहृता. सप्त होत्रा इत्याह होत्रा एवोप
 ह्यते’ इति ॥

उपहृतेति ॥ ‘सहर्षभा’ इति पदेन सूचितमर्थं दर्शयति - ‘उपहृता धेनुः सहर्षभेत्याह
 २० मिथुनमेवोप ह्यते’ इति ॥

उपहृत इति ॥ ‘भक्षयः सखा’ इत्यनेन “स्वोपकारकमोमपानमुपलक्षयत इति दर्शयति -
 ‘उपहृतो भक्षयः सखेत्याह सोमपीथमेवोप ह्यते’ इति ॥

उपहृतामिति ॥ ‘हो’ शब्दः “प्रयोःकृत्स्वरूपवाचीत्येतद्दर्शयति—‘उपहृतां३ हो इत्याहाऽऽ-
 त्मानमेवोप ह्यते’ इति ॥ “उपहृतनाम्दे रद्गप्लुतिर्वूरादाह्वानस्य घटनेनाऽऽदरार्था” ॥

२५ * ०-०-०-‘विधेया करोति आत्मानं करोति’ नाम्ति । १०-१०. मै-होतृकारः
 पुन.पुनर्यागेषु प्रवर्तयति ।

* ०- आ-‘च’ नाम्ति । २६. क.इ.इ.१.१.हो-सोपकारकं सोमं । २७ आ-प्रयुक्तः
 ग्यरूपं । २८-२८ य-उपहृतशब्दादङ्गुलि. दुरा, अ इ.उ.लो पा-‘इ’ये रङ्गुलि दूरादाह्वानार्था-
 रादरार्था, ना-‘इ’ये रङ्गुलिः दूरादाह्वानार्थामेरादरार्था, हा-‘इ’ये रङ्गुलि दूरादाह्वानार्था रादरार्था ।

आत्मा ह्यपहृतानां वसिष्ठ इडामुप ह्ययते पशवो वा इडां पशुनेवोप ह्ययते
चतुरुप ह्ययते चतुष्पादो हि पशवो मानवीत्याह मनुर्ह्येताम् (३) त्रेऽपश्यद् घृतपदीत्याह
यदेवास्यै पदाद् घृतमपीड्यत् तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाः समैरयतां

आत्मा । हि । उपहृतानामित्युप-हृतानाम् । वसिष्ठ । इडाम् । उपेति । ह्ययते । पशव ।
वै । इडा । पशुन् । एव । उपेति । ह्ययते । चतु । उपेति । ह्ययते । चतुष्पाद इति चतु - पाद । ५
हि । पशवः । मानवी । इति । आह । मनु । हि । एताम् (३) । अत्रै । अपश्यत् । घृतपदीति
घृत - पदी । इति । आह । यत् । एव । अस्यै । पदात् । घृतम् । अपीड्यत् । तस्मात् । एवम् ।
आह । मैत्रानरुणीति मैत्रा वरुणी । इति । आह । मित्रावरुणिति मित्रा वरुणौ ।
हि । एनाम् । समैरयतामिति सम - रेरेयताम् ।

तत्र आत्मन आह्वानेन कोऽर्थ आत्मनस्तत्राह- 'आत्मा हि' इति ॥ अत्रादिषु मध्ये १०
'आत्मा वासपितृतम तस्मादात्माऽप्युपह्ययते इति ॥ यद्वा- तस्मादिति । उच्चै उपहृत
इति । "दूराद्भूते च" (पा ८२ ८४) इति प्लुतस्यैव व्याख्या 'इडामुप ह्ययते' इति ।
वृष्टिरत्र 'पशव देवता' वा इडाद्रव्याभिमानिनी, ताम् 'उपाह्ययते । 'इडोपहृता' इत्यत्यार्थेऽनेन
व्याख्यात, 'उपहृतेडा' इति च, स एवार्थ । बहुकृत्यो वचनमादरार्थम् । ययोक्तम्- 'अभ्यासेन

आत्मेति ॥ आत्मन उपह्वाने प्रयोजन दर्शयति- 'आत्मा ह्युपहृताना वसिष्ठ' इति ॥ १५
यस्मादिह 'उपहृताना रथतरपृथिव्यादीना' भक्ष. सखा । 'इत्येवमन्तानामुपवासयितुम' 'आत्मा,
'तदधीनत्वादितरोपह्वानस्य, 'तस्मादात्मनोऽप्युपह्वानं कर्तव्यम् ॥

इडामिति ॥ 'इडोपहृता' इत्यारम्भ 'मानवी' इत्येतस्मात् प्राचीनस्य वाक्यमग्रहस्य तापर्यं
दर्शयति- 'इडामुप ह्ययते पशवो वा इडा पशुनेवोप ह्ययते चतुरुप ह्ययते चतुष्पादो हि पशव' इति ॥
इडाशब्देन गोशरीरधारिणी देवतोच्यते । तस्या उपह्वानम् 'इडोपहृता' 'इत्यादिवाक्ये कुर्वात् । २०
इडाया पशुरुपत्यात् बहुपह्वानेन पशुप्राप्तिर्भवति । आरोह्यारोह रूपयोर्वाक्ययोर्द्विरावृत्तत्वाच्चतुर्वार
मुपह्वानं सपद्यते । पशुना 'चतुष्पदत्वादेतद्रूपपन्नम् । 'तथोरावृत्त्यो मध्ये सेयमिडाऽस्मानुपह्वयताम्
इत्येतदिटादेवताया प्रार्थना स्वस्तिन् देवतानुग्रहार्थम् ॥

मानवीति ॥ 'मनु पृथिव्या' (तैस २ ६ ७) इत्यस्मिन्नुपाख्याते 'मानव्यादिशब्दार्थं
प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति- 'मानवीत्याह मनुर्ह्येतामत्रेऽपश्यन् घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदाद् घृतमपीड्यत् २५
तस्मादेवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाः समैरयताम्' इति ॥

२९. आ हा-°आहृताना । ३० आ-इत्यन्ताना° । ३१ क ड १ श् हा हो १-°रोपाह्वानस्य ।
३२ क हा-°प्युपाह्वान । ३३ आ ड-°वाचनेन । ३४ ड ड १ श्-°चतुष्पात्या° । ३५ आ-°रावृत्त्या ।
३६ आ क-मानवीत्यादि°, अ इ उ षो ना पा हा १-मानवीति° ।

ब्रह्म देवकृतमुपहृतमित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनुष्यानेवोप ह्वयते य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धनित्याह

(४) यज्ञाय चैव यजमानाय चाऽऽशिपमा शास्त

ब्रह्म । देवकृतमिति देव हृतम् । उपहृतमित्युप हृतम् । इति । आह । ब्रह्म । एव ।
 ५ उपेति । ह्वयते । दैव्या । अध्वर्यवे । उपहृता इयुप-हृता । उपहृता इयुप हृता । मनुष्या ।
 इति । आह । देवमनुष्यानिर्ति देव-मनुष्यान् । एव । उपेति । ह्वयते । ये । इमम् । यज्ञम् ।
 अवान् । ये । यज्ञपतिमिति यज्ञ पतिम् । वर्धनम् । इति । आह (४) । यज्ञाय च । एव ।
 यजमानाय च । आशिपमित्या शिपम् । एति । शास्ते ।

भूयासमर्थमधिगच्छति' इति । तत्रातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं 'चतुरूप ह्वयते' इयुक्तम् । चतुष्पदा
 १० लाभधतुष्ट्वेन 'इडोपहृता' इत्यस्यान्यासाच्च । इत्थ मानसीयादि । गतम् । घृतपदीयादि ।
 गतम् ॥

ब्रह्म परिबृढ यज्ञारूप्य कर्म, देवेन ब्रह्मणा कृत्विग्भिर्वा हृतम् । देवमनुष्यानिर्ति ।
 "देवमनुष्यान् चाध्वरस्य नेतृत्वेन उपह्वयते" ॥

यज्ञाय चैवेत्यादि ॥ गतम् ॥

१५ ब्रह्मेति ॥ पुरा देवैर्निष्पावितम् 'इडोपह्वानरूप यत् 'परिवृढ कर्म "तस्योपह्वान दर्शयति-
 'ब्रह्म देवकृतमुपहृतमित्याह ब्रह्मैवोप ह्वयते' इति ॥

दैव्या इति ॥ "अग्निने हि देवानामध्वर्युं धास्वाम्" (तैस २ ६ ४) इत्यादिश्रुतिषु धृता ये
 दैव्या अध्वर्यवो ये च ह्वयमाना मानुषास्तेषाम् "उभयेषाम्" उपह्वान दर्शयति - 'दैव्या अध्वर्यव
 उपहृता उपहृता मनुष्या इत्याह देवमनुष्यानेवोप ह्वयते' इति ॥

२० य इति ॥ पूर्वोक्ता दैव्या मानुषाश्च येऽध्वर्यवस्ते सर्वेऽपीम यन्मवन्तु यज्ञपतिं च वर्धय
 त्पितृभ्येवमाशौ परता दर्शयति - 'य इमं यज्ञमवान् ये यज्ञपतिं वर्धनित्याह यज्ञाय चैव यजमानाय
 चाऽऽशिपमा शास्ते' इति ॥

१३-१३ पर ल-पहृतोपहृतोऽपस्वाह्वानाच्च, मेः-पहृतोपहृतोऽपस्वाह्वानाच्च, नि-पहृतो
 स्याह्वानाच्च, तः हो-पहृतोपहृतोऽपस्वाह्वानाच्च । १४-१४ तः नि पर मेः हो-भूदो देवेद्र प्र णो
 २५ (१) । १५-१५ वि-देवाश्च मनुष्याश्चाध्वरस्य नेतृत्वमुपह्वयते, पर-देवा मनुष्याश्चाध्वरस्य नेतृत्वेनोपह्वयते,
 मे-देवमनुष्याश्चाध्वरस्य नेतृत्वमुपह्वयते, मेः-देवा मनुष्याश्चाध्वरस्य नेतृत्वमुपह्वयते ।

३७ अ इ उ जो ना वा हा हो १-इडोपह्वानरूपे । ३८ अ आ इ उ जो ना वा हा हो १-परिवृत्ते, क
 ना-परिवृत्ते भास्ति । ३९ अ उ जो ना वा हा हो १-तस्योपह्वानं । ४० आ-उभयेषाम् भास्ति ।
 ४१ अ भा इ उ क जो ना वा हा-उपह्वान ।

इडोपाह्वानम्]

उपहृते षावापृथिवी इत्याह षावापृथिवी एवोप ह्यते पूर्वजे ऋतावरी
इत्याह पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी देवपुत्रे इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे
उपहृतोऽयं यजमान इत्याह यजमानमेवोप ह्यत उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो

उपहृते इत्युप - हृते । षावापृथिवी इति षावा - पृथिवी । इति । आह । षावापृथिवी
इति षावा - पृथिवी । एव । उपेति । ह्यते । पूर्वजे इति पूर्व - जे । ऋतावरी इत्युत - वरी । इति ।
आह । पूर्वजे इति पूर्व - जे । हि । एते इति । ऋतावरी इत्युत वरी । देवी इति । देवपुत्रे इति
देव - पुत्रे । इति । आह । देवी इति । हि । एते इति । देवपुत्रे इति देव - पुत्रे । उपहृत
इत्युप - हृतः । अयम् । यजमानः । इति । आह । यजमानम् । एव । उपेति । ह्यते ।
उत्तरस्यामित्युत् - तरस्याम् । देवयज्यायामिति देव - यज्यायाम् । उपहृत इत्युप - हृतः ।

पूर्वजे इति ॥ सर्वविकारभ्यः पूर्वमुपने । ऋतावरी सयवत्यौ "यज्ञवयौ वा १०
तत्साधनत्वेन । मत्वर्थीये मतुपि "वनो र च" (पा ४.१.७) इति, "वा छन्दसि" (पा
६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् । देवनशीले देव्यौ, देवाः पुत्राः ययोस्तौ तादृश्यौ ॥

उपहृते इति ॥ 'उपहृतश्च रथन्तरश्च सह पृथिव्याः' इत्यत्र यथा पृथिवीशब्दोऽब्रह्मलक्षको नात्र
तथा "षावापृथिवीशब्दो लक्षकः" किन्तु स्वायंपराधित्येतेदर्शयति - 'उपहृते षावापृथिवी इत्याह
षावापृथिवी एवोपह्यते' इति ॥

१५

पूर्वजे इति ॥ ते च षावापृथिव्यौ देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्पत्तेः पूर्वमेवोपने, ऋतशब्दवाच्यो
यज्ञोऽनयोर्धत्त इति ऋतावरी, मैत्रे "केवलमृत्विग्गादिरूपे किं तु देव्यौ, "देवाः पुत्राः" ययोस्ते
"देवपुत्रे इत्येतं" विशेषणार्थसिद्धिं दर्शयति - 'पूर्वजे ऋतावरी इत्याह पूर्वजे ह्येते ऋतावरी देवी
देवपुत्रे इत्याह देवी ह्येते देवपुत्रे' इति ॥

उपहृत इति ॥ 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवत् "अत्र यजमानशब्दो नाथान्तरलक्षक इत्येतत् १०
दर्शयति - 'उपहृतोऽयं यजमान इत्याह यजमानमेवोप ह्यते' इति ॥

उत्तरस्यामिति ॥ येषां "देवयज्यादीनामर्थे यजमानोपह्वानं तानेतान्" विरपटं दर्शयति -
"उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण उपहृतो दिव्ये धामशुभ्रहृत इत्याह प्रजा वा उत्तरा

१६. मै.ल.हो - 'यज्ञवत्यौ' नास्ति ।

४२. आ.क. - शब्दार्थी; ड. - शब्दार्थकौ; अ.इ.जो.पा.हा - °पृथिवीवाचकौ; ना - °शब्दायन् - १५
वाचकौ; हो१ - शब्दायनर्थकौ । ४३. क.ड.हो१ - °मृगादि । ४४ - ४५. अ.इ.उ.रो.पा.हा - देवोत्पत्तौ ।
४५ हा - एव पुत्रे । ४६. हो१ - विशेषणौ । ४७. अ.इ.जो.पा.हा - तन । ४८. आ.क.ना - °नामर्थ ।
४९ - ४९. ड.हो१ - विस्मयति ।

भूर्यसि हविष्करणं उपहृतो दिव्ये धामनुपहृत (५) इत्याह प्रजा
वा उत्तरा देवयज्या पशवो भूर्यो हविष्करणं सुवर्गो
लोको दिव्यं धामेदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामोप ह्यते

भूर्यसि । हविष्करणं इति हविः-करणे । उपहृत इत्युप-हृतः । दिव्ये । धामन् ।
५ उपहृत इत्युप-हृत (५) । इति । आह । प्रजेति प्र-जा । वै । उत्तरेत्युत्-तरा । देवयज्येति
देव-यज्या । पशव । भूर्य । हविष्करणमिति हविः-करणम् । सुवर्ग इति सुव.-गः । लोक ।
दिव्यम् । धाम । इदम् । असि । इदम् । असि । इति । एव । यज्ञस्य । प्रियम् ।
धाम । उपेति । ह्यते ।

प्रजा वा इत्यादि ॥ दर्शपूर्णमासाद्यविच्छेद. प्रजाहेतुः । इदमसीदमसीत्यादि । ५ प्रजा वा
१० पशवः स्वर्गो वा यज्ञस्य प्रियं धाम, तादात्म्येन यज्ञे यजमान उपहृतो भवति ॥

देवयज्या पशवो भूर्यो हविष्करणं सुवर्गो लोको दिव्यं धाम' इति ॥ सोमयागादिरूपाया उत्तरदेव-
यज्यायाः प्रजाहेतुत्वेन प्रजात्वम् । अस्यामेवेष्टौ "बहुहविःसपादकस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम्" ॥

इदमिति ॥ 'इदं मे देवा हविर्नुपन्ताम्' इति तस्मिन्नुपहृत इत्यस्य स्पष्टार्थस्य मन्त्रवाक्यस्य
वियक्षित तात्पर्यं दर्शयति - 'इदमसीदमसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामोपह्यते' इति । इदं प्रवर्तमानं मदीय
१५ हविर्देवा ५ 'नुपन्तामिति वक्तुं तस्मिन् दर्शपूर्णमासकर्मणि यजमान उपहृत इत्येतावदेव न भवति किं तु
'इदं निरूढपशुवन्धरूपं कर्म चिकीर्षुः' अस्ति, सोमयागरूपम् 'इदं कर्म चिकीर्षुः' अस्ति 'इति एवं सर्ववर्मा-
नुष्ठानविवक्षया यज्ञस्य प्रियम् इदं धाम स्थानं प्रति यजमानः उपह्यते । सर्वकर्मविवक्षाद्योतनार्था
वीक्ष्या ॥

विश्वमिति ॥ १० अस्य यजमानस्य यत् प्रियं तत् सर्वमुपहृतं, तस्य चोपहृतस्य ११ सर्वस्य १२ स्वामी
१० यजमान उपहृत इत्यनेनोपाह्वानस्य ११-यूनतां ११-निर्वायं सपूर्णता सपद्यत इत्येतद्दर्शयति- 'विश्वमस्य

५०-५०-अ.पा-गतहविःसपादकस्य पशुहेतुत्वं, इ.उ.जो.हा-बहुहविःसपादकस्य पशुहेतुत्वं,
ना- बहुहविःसपादनस्य पशुहेतुत्वम्; इ.इ.१.२.हो१-प्रभूतहविःसपादनस्य पशुहेतुत्वेन पशुत्वम् । ५१, उ१.
२.हो१-येन्तामिति । ५२. आ.क-अन्यत्; इ१-यस्य । ५३. इ-पूर्वस्य; इ१-सर्वस्य' नास्ति ।
५४. आ.क.-प्रियम् स्वामी । ५५. इ-हारुक्ता (१) । ५६. इ१-निर्वायं ।

इडोपाह्वानम्]

विधमस्य प्रियमुपहृतमित्याहाळम्बट्कारमेवोप ह्यते ॥ ७ ॥

[आह धेनुरेता वर्षानित्याह धामनुपहृतश्रुतिश्शथ ।]

निधम् । अस्य । प्रियम् । उपहृतमित्युप हृतम् । इति । आह ।

अळम्बट्कारमित्सळम्बट कारम् । एत । उपेति । ह्यते ॥ ७ ॥

[मैत्र ४ १३ २, शत्रा १८ १ ७, १९-२३]

अळम्बट्कारमेवेति । वडिति सत्यनाम । तस्य छादन 'अळम्बट्कार किचिदप्यपरिच्छाद्य
सर्गमपि अस्य यजमानस्य प्रियम् उपह्यते ॥

इति द्वितीये पठे सप्तमोऽनुवाक ॥

प्रियमुपहृतमित्याहाळम्बट्कारमेवोप ह्यते' इति ॥ अपेक्षितस्यार्थस्य प्रच्छादनेनानुष्ठानवैयर्थ्यं
अळम्बट्कारस्तद्यथा न भवति तथैवैन यजमानमुपहृतवान् भवति ॥

अत्र मीमासा ॥ नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

"ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धयर्थोत्साहतोऽग्रिम ।

"प्रयक्षोवत्वा वृत्नमन्त्र "इडाथोऽनुहन तत " ॥ (जैत्या ९ १ २०) ॥

दर्शपूर्णमासयो 'इडोपाह्वानमन्त्रे वाक्यमेतत्' आम्नायसे- "द्वैष्या अघ्वर्यव उपहृता ।
उपहृता मनुष्या । य इम यज्ञमवाद् । ये यज्ञपतिं वर्धन् " (तैत्रा ३ ५ ८) इति । ये द्वैष्या अघ्वर्यवो
यज्ञमवन्ति वे च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यजोपहृता इत्यर्थे । अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरमि
वृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोऽथ प्रतीयत । तत इडोपाह्वानमन्त्रात् "वृथ्वृत्त्यामिवृद्धयर्थे जपे
मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम् । तथा सति सत्रे यज्ञपतीना बहुत्वात् बहुवचनान्ततया
यज्ञपतिशब्दो ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूम - प्रत्यक्षश्रुत्या वृत्नो मन्त्र इडोपाह्वाने विनियुक्त ।
एकवाक्यत्व "च कृत्नमन्त्र उपलभ्यते । प्रकरण चेदमिडाया । अत ध्रुतिवाक्यप्रकरणविरोधात्
लिङ्गविनियोग सम्भवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन
सहैकवाक्यतामापन्नमिडा प्रशसति । प्रशसा चैवचचनान्तनापि यज्ञपतिशब्देन सिद्धयतीति नास्ति
सत्रे तद्बह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे वृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाक ॥

२५

१७ त्रिलहो-अळम्बट्कारम् ।

५७ ड हो १-वैपरीत्यम् । ५८ अ उ पा-वृत्त्यर्थोत्साहतो हि स । ५९ अ इ उ पा-
प्रत्ययान्ता । ६० आ क जो ना हा-इडाथोऽनुहन, इडा नास्त्यनुहन । ६१-६२ ड-इडोपाह्वानमन्त्रवाक्ये
एतत् । ६२ अ इ उ क जो ड र ना पा हा हो १-जनने, ड-जनन । ६३ अ इ उ पा-वृत्त्यर्थे ।
६४ ड १-तन । ६५ अ इ उ पा-यज्ञपतीना विवृद्धया । ६६-६६ गृहो १-बहुवचनतया शब्द । २
६७ ड हो १-ऊह्य । ६८ क ड १ गृहा हो १-इहन । ६९ ड 'च' नास्ति । ७० ड १-उपपत्त्यर्थे ।
७१ ड १-चापि । ७२ आ-वाक्यतापत्र । ७३ ड ड १-'अपि' नास्ति ।

हृदाप्राशित्रभक्षौ]

पुशर्षश्चतुरवचं यद्दोता प्राश्रीयाद्दोता(१) ऽऽर्तिगाच्छेद्यदग्नौ जुहुयाद्द्राव्यं
पुश्रनपि दध्यादपशुर्जमानः स्याद्वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्रामीत्याह परोक्षमैवैर्जुहोति
सदसुस्पतये त्वा हुत प्राश्रामीत्याह स्वगाकृत्यं प्राश्रन्ति तीर्थ एव प्राश्रन्ति
दक्षिणा ददाति तीर्थ एव दक्षिणा ददाति

पुशर्ष । चतुरवचमिति चतु अनुत्तम् । यत् । होता । प्राश्रीयादिति प्र-अश्रीयात् । ५
होता (१) । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् । यत् । अग्नौ । जुहुयात् । रुद्राय । पुश्रत् । अपीति ।
दध्यात् । अपशु । यजमान । स्यात् । वाच । पतये । त्वा । हुतम् । प्रेति । अश्रामि । इति ।
आह । परोक्षमिति पर - अक्षम् । पुत्र । पुनत् । जुहोति । सदस । पतये । त्वा । हुतम् । प्रेति ।
अश्रामि । इति । आह । स्वगाकृत्या इति स्वगा कृत्ये । प्रेति । अश्रन्ति । तीर्थे । पुत्र । प्रेति ।
अश्रन्ति । दक्षिणाम् । ददाति । तीर्थे । पुत्र । दक्षिणाम् । ददाति । १०

परोक्षमिति ॥ कोऽत्र प्राश्रति प्रहूयत एवेद वाचस्पतये इति प्रच्छादन परोक्षवम् ।
तेन होतु प्राशननिमित्ताया आर्तेःप्रसङ्ग ॥

प्राश्रतीति । सर्वेऽपि यजमानपञ्चमा सह प्राश्रतीति । तीर्थे तु खोत्तरणावसरे
प्राशन दक्षिणादान च कृत्न भवतीति । ऋत्विग्य पुरोडाशप्रदान दक्षिणा ।

यदिति ॥ प्रकारान्तरेण "भक्षणमन्त्रप्रशसा दर्शयति- " 'यद्दोता प्राश्रीयाद्दोताऽऽर्तिमा १५
च्छेद्यदग्नौ जुहुयाद्द्राव्यं पशुनपि दध्यादपशुर्जमानः स्याद्वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्रामीत्याह परोक्षमैवैर्जुहोति
सदसुस्पतये त्वा हुतं प्राश्रामीत्याह स्वगाकृत्यं ' इति ॥ देवतारूपाया हृदाया भक्षणेन 'होता मरण
'प्राप्नुयात् । प्राशन परित्यज्य "अग्नी तज्जागद्दोमे "सवीडाहःपगवाधिपशुनभिरुपाय कृत्यं रुद्राय
समर्पितवान् भवति । तत् 'यजमान पशुरहित 'स्यात् । तस्मात् 'वाचस्पतये "त्वा 'हुतम्' इति
प्रथममुक्त्वा पश्चाद्भक्षणे सति साश्रादशौ हुतं न भवतीति रुद्राय पशुनमपणं न 'भवति, २०
वाचस्पतित्यपधानेन 'परोक्षम्' एव हुतं वात् । "स्वयमपि साक्षादिडा न प्राश्रति किं त्वन्यस्मै 'हुतम् एव
प्राश्रतीतीडाप्राशनप्रयुक्तो मरणदोषो न 'भवतीति । ईदृशस्य भक्षितस्य स्वात्मगतत्वेन स्थापनाय
'सदसुस्पतये' इत्यादिकं पठनीयम् ॥

प्राश्रन्तीति ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण-" यजमानपञ्चमा हृदा प्राश्रय " (आपश्रौ ३ २ १) इति,
तदिदं विधत्ते- 'प्राश्रन्ति तीर्थे एव प्राश्रन्ति दक्षिणा ददाति तीर्थे एव दक्षिणा ददाति' इति ॥ तीर्थे २५
तु खोत्तरणावसरे प्राशनेन हि "क्षुद् चतुर्चीर्यते । ऋत्विग्भि "प्राश्रिते सति दक्षिणाऽपि दत्ता भवति ।
'तद्दानमेनस्मिन्' प्रधानवागोत्तरणावसरे ॥

० प२-प्राश्रन्ति, मै-प्राश्रतीति ए-प्राश्रतेति ।

११-११ आ क-भक्षणं प्रशसति । १२ अ इ उ जा पा हा-प्राश्रवान् । १३ अ इ उ जो पा हा-
अन्यत्र । १४ ड हो १-रूपास्रगवादि, ड १-रूपान् गवादि । १५ अ उ जो ड ना पा शृ हा- ३०
'त्वा' नास्ति । १६ ड १-भविष्यति । १७ आ हा तथाऽयमपि । १८ ड ड १ शृ हो १-भविष्यति ।
१९ आ क ड शृ-प्राश्रन्ति । २० आ- 'क्षुद्' नास्ति । २१ आ क-प्राश्रने । २२ ड १-तत्र
दान । २३ ड ड १-शागकरणावसरे ।

वि वा एतद्यज्ञं (२) छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्रन्त्यद्धिर्मांजयन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वन्ति देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरायन्तस यज्ञमविध्यत् तं देवा अभि समगच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽनुवन्तिस्वष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वं तस्याऽऽचिद्वं

- ५ नीति । वै । एतत् । यज्ञम् (२) । छिन्दन्ति । यत् । मध्यत । प्राश्रन्तीति प्र-अश्रन्ति । अद्विरिष्यत्-भि । मार्जयन्ते । आप । वै । सर्वा । देवता । देवताभि । एव । यज्ञम् । समिति । तन्वन्ति । देवा । वै । यज्ञात् । रुद्रम् । अन्त । आयन् । स । यज्ञम् । अविध्यत् । तम् । देवा । अभि । समिति । अगच्छन्त । कल्पताम् । न । इदम् । इति । ते । अनुवन्त । स्विष्टमिति सु इष्टम् । वै । न । इदम् । भविष्यति । यत् । इमम् । राधयिष्याम । इति । तत् ।
- १० स्विष्टकृत इति स्विष्ट कृतं । स्विष्टकृत्त्वगिति स्विष्टकृत् त्वम् । तस्य । आचिद्वमित्या - विद्वम् ।

वि वा एतदित्यादि । गतम् ॥

मार्जयन्त इति ॥ “ मनो ज्योति ” (तेस १ ५ ३) इत्यन्तर्वेदिमार्जनम् ॥

देवा वै यज्ञादिति ॥ अन्तरण प्रस्मरणाद्ये अननुप्रवेशनम् । कल्पन 'कर्मणोऽविकल सपत्ति । अथ देवा 'अनुवन् - 'इमं' - 'राधयिष्याम, तेन चैव 'यज्ञं स्विष्टकृतं भवति' इति ।

- १५ ततः स्विष्टकृतमाराधयित्वा (१) यज्ञस्य तत् 'आग्निद्वयमात्रं निष्कृष्य तेन प्राशित्रमकुर्वन्, 'तरमात्

धीति ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण- “ मनो ज्योतिर्जुषतामित्यग्निरन्तर्वेदिं प्रस्वरे मार्जयित्वा ”

(आपश्चौ ३ ३ २) इति, तदिदं विधेयं- ' वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यन्मध्यतः प्राश्रन्त्यद्धिर्मांजयन्त आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वन्ति ' इति ॥ “ सत्यमाप सर्वा देवता आप ” (तैआ १० २२) इति श्रुत्यन्तरादप्यसर्वदेवतारूपत्वम् ॥

- २० देवा इति ॥ अथ प्राशित्रावदानपरिमाणं विधेयं- ' देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरायन्तस यज्ञमविध्यत् त देवा अभि समगच्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽनुवन्तिस्वष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतं स्विष्टकृतं तस्याऽऽचिद्वं निरहन्तन् यथेन समित तस्मात्प्रथमात्रमथ धेत् ' इति ॥ ' देवा पुरा " यदा यज्ञमकर्वन् " यदा स्विष्टकृतमिदं " रुद्रम् शन्तरितवन्त, तेनान्तराभेण ज्ञपित " " स रुद्रस्तदीयं यन्मं " अविध्यन् विरलमकरोत् । ' त रुद्र " देवा आग्निमुत्प्रेन गत्वा तत् " इदं यज्ञानुष्ठानम्
- २५ " अमदर्थं कल्पना सपूर्णं भवतु " इति प्रार्थितवन्त । तदानीं वैशिष्ट्यद्विमन्तो देवा इतरान् प्रवेष्टवन् ' अमुचन् - ' यदि धय सं " रुद्रं इति प्रवृत्तिनाऽऽराधयिष्यामस्तत्तस्माकम् " इदं कर्म " स्विष्ट " भविष्यति " इति । ततो हविराराधनेन स्विष्टकरणानुष्ठानरूपस्याग्रे " स्विष्टकृतं सपन्नम् ॥ ततो " देवालमाराध्य " तस्य

३ ५२-दाप्रवेणाम् । ४ ५२-कर्मणो भव, धि-कर्मणो विकल्पं । ५-५ हो-पय वै सपत् ।

२४ आ क-ज्योतिरिरीर्योऽं हा-ज्योतिरित्यन्तं । २५ २१-'आप' नास्ति । २६ २१-

३० इत्यादि । ३०-३० आ क-यस प्रथममनुर्वं, २१-यसमनुर्वं । २८ आ क-तम् । २९ आ-असाकम् ।

३०-३० २०-१०१-यसाम्, २१-यथेतम् । ३१ अ इ उ जो पा हा-देवतामाराध्य ।

इडाप्राशित्रभक्षौ]

नि (३)रंकृन्तन् यवेन संमितं तस्माद्यवमात्रमव वेद्यज्ज्यायोऽनघेद्रोपयेत् तद्यज्ञस्य
यद्रुपं च स्तुणीयादभि च धारयेदुभयतःसञ्चायि कुर्यादवदायाभि धारयति द्विः सं
पद्यते द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै यत् तिरश्चीनमतिहरेदन्नभिषिद्धं यज्ञस्याभि विध्वेदग्रेण

निरिति (३)। अकृन्तन् । यवेन । संमितमिति स मितम् । तस्मात् । यवमात्रमिति यव
मात्रम् । अवेति । घेत् । यत् । ज्यायं । अनघेदित्यत्र - घेत् । रोपयेत् । तत् । यज्ञस्यं । यत् ।
उपेति । च । स्तुणीयात् । अभीति । च । धारयेत् । उभयत् सञ्चायी युभयत - सञ्चायि ।
कुर्यात् । अनदायेत्यव - दायं । अभीति । धारयति । द्वि । समिति । पृषते । द्विपादिति द्वि पात् ।
यजमान । प्रतिष्ठित्या इति प्रति स्थित्यै । यत् । तिरश्चीनम् । अतिहरेदित्यति हरेत् ।
अनभिषिद्धमि यन्नि - षिद्धम् । यज्ञस्यं । अभीति । विध्वेत् । अग्रेण ।

यदि यत्रमात्रात् ज्याय प्रवृद्धम् अनघेत् यज्ञस्य रोपयेत् विमोहयेत् । स्य विमोहने । १०
लिङ्ग च— “ मा रुरूपाम यज्ञस्य ” (तैत्रा ३७.५) इति ॥

यदित्यादि ॥ उभयपार्श्वरूपम् उभयत सञ्चायि ॥ यत् तिरश्चीनमित्यादि । गतम् ॥

सवन्धि यद्यवमात्र पुरोडाशाशरूपम् जाषिद्धम् आसीत् तदाविद्धमुपहतं निरकृन्तन् निष्कृष्य लिङ्गवन्त ।
यस्मादेव तस्मात् प्राशित्रभागं यवमात्रम् भवयेत् ॥

यदिति ॥ अभिकावदान प्रतिषेधति— “ यज्ज्यायोऽनघेद्रोपयेत् तद्यज्ञस्य ” इति ॥ ११ अभिक १५
भागावदाने यज्ञस्य तत् अङ्गं रोपयेत् मोहयेद्यज्ञप्रयोगे भ्रान्ति जनवेदित्यर्थं । ह्येण कृतो योऽयं
पुरोडाशस्य ११ वेध तस्मादेव वेधदेशादिदं ११ प्राशित्रभागावदानमित्यर्थं ११ शास्त्रान्तराम्नाते तन्मन्त्रे विस्पष्ट
प्रतीयते ११— “ अज्यायो यवमात्रात् । शाश्याधात् कृत्यतामिदम् । मा रुरूपाम यज्ञस्य । शुद्धं स्विणमिदं
इति ” (तैत्रा ३७.५) इति ॥

यदिति ॥ उपन्रणादिचतुरवदाननिन्दापुर सरं सकृदवदागभिधारणे विधत्ते— “ यद्रुपं च २०
स्तुणीयादभि च धारयेदुभयत सञ्चायि कुर्यादवदायाभि धारयति द्वि स पद्यते द्विपाद्यजमान प्रतिष्ठित्यै ”
इति ॥ १६ यद्यवदानात् पूर्वमुपस्तरण पश्चाच्चामिधारण कुर्यात् तदानीम् १६ अथचस्य पुरोडाशास्त्रोभयो
“ पार्श्वयो सञ्चायि कुर्यात् । सम्बन्धाय उच्छ्रित्वरूपो रोगविदो यस्वाङ्गस्य तदङ्ग सञ्चायि ।
सकृदवदानाभिधारणाभ्यां द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठा भवति ॥

यदिति ॥ यद्रुपं सूत्रकारेण— “ अग्रेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्र परिहरति ” (शापश्रौ ३२.९) २५
इति, तदेतद्विधत्त— “ यत् तिरश्चीनमतिहरेदन्नभिषिद्धं यज्ञस्याभि विध्वेदग्रेण परि हरति तांथेनैव परि

३० आ क-अभिकावदानि । ३३ हो१-मेद । ३४ आ क-अत्र प्राशित्रभागावदान प्रतीयते
च, ३१-प्राशित्रभागावधा(१)नमित्ययमर्थं । ३५-३५ आ क-विस्पष्टमयमर्थं शास्त्रान्तर आम्नायते ।
३६ इ-चतुरवदानादिनिन्दा । ३७ उ जो ना हा-भिधारण । ३८ इ-यद्यवदानं । ३९ आ क-
उपात्तस्य । ४० इ-पार्श्वयो नास्ति । ४१ हा द्विपदे, ३१-द्विपदा । ४२ क-ब्रह्मणे, अइ ३०
उ जो ना पा हा- “ ब्रह्मणे ” नास्ति ।

परिं हरति तीर्थेनैव परिं हरति तत् पूष्णे पर्यहरन् तत् (४) पूषा प्राश्य दृत्तोऽरुणत्
तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अन्नवन् वि वा अयमार्घ्यप्राशिन्नियो
वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहरन्सोऽभिभेद्बृहस्पतिरित्थं वाव स्य आर्तिमा-

परीति । हरति । तीर्थेन । एव । परीति । हरति । तत् । पूष्णे । परीति । अहरन् । तत् (४) ।

५ पूषा । प्राश्येति प्र-अश्यं । दत्तः । अरुणत् । तस्मात् । पूषा । प्रपिष्टभाग इति प्रपिष्ट-भागः ।
अदन्तकः । हि । तम् । देवाः । अन्नवन् । वीति । वै । अयम् । आर्धि ।
अप्राशिन्निय इत्यप्र-अशिन्नियः । वै । अयम् । अभूत् । इति । तत् । बृहस्पतये । परीति । अहरन् ।
सः । अभिभेत् । बृहस्पतिः । इत्यम् । वाव । स्यः । आर्तिम् । एति ।

तदित्यादि ॥ तत् देवतानिष्ठं प्राशिन्नं देवाः पूष्णे प्रथमं पर्यहरन्, तत् प्राश्य पूषा

१० आत्मीयान् दन्तान् अरुणत् अभञ्जयत् । तस्मात् अन्तलेऽग्नि पूषा प्रपिष्टभागः
भवति, दन्तहीनत्वात् । एवमय बृहद्भागोऽप्राशिन्नार्ह इति देवाः तं हित्वा तत् बृहस्पतये
पर्यहरन् । अथ बृहस्पतिः एषोऽहमपि एतत्प्राशनेनास्तं गमिष्यामि इति विम्यत् 'सूर्यस्य
त्वा' इतीमं मन्त्रं दृष्ट्वा तेन प्राशिन्नम् अपश्यत् । न हीति । सूर्यस्य संवन्धि सर्वलोकस्य

हरति' इति ॥ वेदेरुत्तरतः स्थितोऽध्वर्युर्बेदिमध्यस्थिते पुरोडाशे प्राशिन्नभागमवदायाऽऽहवनीयस्य

१५ दक्षिणमामे स्थिताय ब्रह्मणे वेदेरपरि हस्तं प्रसार्य तिरश्चीनं यथा भवति तथा यदि दद्यात् तदानीं
यज्ञस्य यद्गं रुद्रेण अनभिविदं तदप्यभिविदं भवेत् । तस्मादुत्तरस्यां दिश्यवस्थितोऽध्वर्युः प्राङ्मुखो
गत्वाऽऽहवनीयस्य अग्नेण देशेन ब्रह्मसमीपं प्राप्य तस्मै भागं परिहरति परितो भयति सम्यक्
दद्यादित्यर्थः । तथा सति तीर्थेन एव न दद्याद्यवतरणसदृशेनैव मार्गेणैवाऽऽनीतवान् भवति ॥

तदिति ॥ अत्र सूत्रकरणे—'प्राशिन्नमवदीयमानं प्रक्षते' (आपश्रौ ३-१९-५) इत्युपक्रम्यैतदुक्तं—

२० "सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्यादियमाणम् । सावित्रेण प्रतिगृह्य अह्वरुष्टेनोपमध्यमया
चाह्वरुष्ट्याऽऽदायामेत्त्वा आस्तेन प्राभामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे "सादयामी-
त्यसंग्लेत्यापिगिरति" (आपश्रौ ३-१९-६-७) इति । असंग्लेत्ये "दन्तैरर्चुर्णित्य । तत्र दर्शनमन्त्रमुत्पाद्य
विनियोक्तं प्रकौति—'तत् पूष्णे पर्यहरन् तत् पूषा प्राश्य दृत्तोऽरुणत् तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको
हि तं देवा अन्नवन् वि वा अयमार्घ्यप्राशिन्नियो वा अयमभूदिति तद्बृहस्पतये पर्यहरन्सोऽभिभेद्-

२५ बृहस्पतिरित्थं वाव स्य आर्तिमाऽऽरिष्यतीति' इति । पुरा कदापिदेवाः तत् प्राशिन्नं पूष्णे समर्पयन् । स

६. मैर-अरुधत्; मै-रुदात् भगात् ।

४३. आ-दक्षिणे भागे; अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-दक्षिणे मार्गे । ४४. २१-तदभि । ४५. अ.इ.
उ.जो.ना.पा.हा-अग्नेः परिहरति समीपम् । ४६. २-प्राप्य' नास्ति । ४७. आ.क.२-नद्यवतरण' ।

४८. २१, २६-प्रतिगृह्येति । ४९. २-चाह्वरुष्ट्या आदाय' नास्ति, २१-वाऽऽह्वरुष्ट्यामेत्य । ५०.

५०. अ.इ.उ.पा-'आन्वेन' नास्ति । ५१. आ.क.-त्यभिगिरति । ५२. हा.हो१-दन्तेनाचूर्णित्य ।

इष्टाप्रशित्रभक्षौ]

ऽऽरिष्यतीति स एतं मन्त्रमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीच्च हि सूर्यस्य चक्षुः (५) किं च न दिनस्ति सौऽधिभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिऽसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत् सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा देवताभिः प्रत्यगृह्णात् सौऽधिभेत् प्राश्रन्तं मा

अरिष्यति इति । स । एतम् । मन्त्रम् । अपश्यत् । सूर्यस्य । त्वा । चक्षुषा । प्रतीति । पश्यामि । इति । ५
अब्रवीत् । न । हि । सूर्यस्य । चक्षुः (५) । किम् । च न । दिनस्ति । स । अबिभेत् । प्रतिगृह्णन्तमिति
प्रति गृह्णन्तम् । मा । हिऽसिष्यति । इति । देवस्य । त्वा । सवितु । प्रसूत इति प्र सवे ।
अश्विनो । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्ण । हस्ताभ्याम् । प्रतीति । गृह्णामि । इति ।
अब्रवीत् । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूत । एव । एतत् । ब्रह्मणा । देवताभि । प्रताति ।
अगृह्णात् । स । अबिभेत् । प्राश्रन्तमिति प्र-अश्रन्तम् । मा । १०

चक्षु स्थानीय मण्डल सर्गलोकोपजीवि न हि कस्यचित् हिष्य भवति । तस्मात् सूर्य पश्यति नाहमिति । त दृष्ट्वा पश्यन् पश्यतीति न हिष्य । अथ 'देवस्य त्वा' (इति) मन्त्रेण सन्निप्राऽनुज्ञातो देवताभावेन प्रतिगृह्णन् प्रतिगृह्णातीति न वाच्य । 'अग्नेत्वाऽऽर्येन'

च पूषा मन्त्रमन्तरेण तस्य प्राशित्रस्य दन्वैबलात् दशन कृत्वा प्राश्य तदब्रह्मदशनोपघातेन स्वकीयान् दन्तान् पातितवान् । यस्मादेव तस्मात् पूष्णे सर्वत्र चरो पिष्टमेव भाग कुर्यात् । तत देवा त दन्तहीन पूषणमुद्दिश्य परस्परम् अभ्रुवन्-अथ पूषा न्यार्थि समृद्धिरहितोऽभूत् यस्मात् तस्मादय प्राशित्रानर्हं अभूत् इति विचार्य तत् प्राशित्र बृहस्पतये समर्पयन् । स बृहस्पति मनस्येवम् अबिभेत् । यथा पूषा प्राशित्र प्राश्याऽऽतिमगमत् इत्थम् अन्वोऽपि य प्राभाति स शार्तिम् आऽरिष्यति गमिष्यति इति ॥

स इति ॥ अथ दर्शनमन्त्रमुत्पादयति- 'स एत मन्त्रमपश्यत् सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीच्च हि सूर्यस्य चक्षु किं च न दिनस्ति' इति ॥ 'मनुष्यचक्षु केनापि रोगेण हिंसित भवति । आरोग्यपदस्य सूर्यस्य चक्षु न केनापि हिंस्यते । तस्मादनेन मन्त्रेण पश्यामीत्यथ ॥

स इति ॥ अथ प्रतिब्रह्मन्त्रमुत्पादयति- 'सौऽधिभेत् प्रतिगृह्णन्त मा हिऽसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामीत्यब्रवीत् सवितृप्रसूत एवैनद्ब्रह्मणा

७ तत्र ल- 'प्रतिगृह्णन्' नास्ति ।

२५

५३ अ इ उ पा हा-आत्तस्य शृ- 'तस्य' नास्ति । ५४ हा-दन्तेन । ५५ आ दशनम् । ५६ आ क- तदन्न दशनोपघातये तेन डर होः- तेन दशनोपघातेन । ५७ आ क पूष्ण । ५८ आ क-चरो । ५९ अ इ उ पा होः- 'यस्मात्' नास्ति । ६० डर शृ-इत्थमेव । ६१-६१ ड-गमिष्यतीति, अ इ उ जो ना पा शृ हा आरिष्यतीति । ६२ डर-मनुष्यस्य चक्षु । ६३ डर-प-वेदित्यर्थ । ६४ अ इ उ जो ना पा हा- 'अथ' नास्ति । ६५ ड- प्रतिब्रह्मन्त्रम् । ३०

हिंसिष्यतीत्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्न ह्यग्रेऽस्यं किं चन हिनस्ति सोऽविभेत्
(६) प्राशितं मा हिंसिष्यतीति ब्राह्मणस्योदरेणेत्यब्रवीन्न हि ब्राह्मणस्योदरं किं चन
हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठोऽप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति यः
प्राशित्रं प्राश्नात्यद्भिर्मर्जयित्वा प्राणान्तसं मृशतेऽमृतं वै प्राणा अमृतमार्पः

प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते ॥८॥

[प्राश्रीयाद्धोता यज्ञं निरह्वन् तच्चक्षुरास्यं किं चन हिनस्ति सोऽविभेच्चतुश्चकारिश्शब्ध]

हिंसिष्यति । इति । अग्ने । त्वा । आस्येन । प्रेति । अश्नामि । इति । अब्रवीत् । न । हि । अग्नेः ।

। आस्यम् । किम् । चन । हिनस्ति । सः । अविभेत् (६) । प्राशितमिति प्र-अशितम् । मा ।
हिंसिष्यति । इति । ब्राह्मणस्य । उदरेण । इति । अब्रवीत् । न । हि । ब्राह्मणस्य । उदरम् । किम् ।

१० चन । हिनस्ति । बृहस्पतेः । ब्रह्मणा । इति । सः । हि । ब्रह्मिष्ठः । अपेति । वै । एतस्मात् । प्राणा
इति प्र-अनाः । क्रामन्ति । यः । प्राशित्रमिति प्र-अशित्रम् । प्राश्नातीति प्र-अश्नाति ।

अद्विस्वित्-भिः । मर्जयित्वा । प्राणानिति प्र-अनान् । समिति । मृशते । अमृतम् । वै ।

प्राणा इति प्र-अनाः । अमृतम् । आपः । प्राणानिति प्र-अनान् । एव ।

यथास्थानमिति यथा-स्थानम् । उपेति । ह्वयते ॥८॥

१५ [शमा १-८-१-१४, १५; ७-३-२]

इत्यग्न्यास्यमुद्धया प्राश्नन् प्राश्नातीति, न वाध्यः । ब्राह्मणस्योदरेणेति । ब्राह्मणोदरधिया प्राशित्र
स्थापयन् प्राशितवानिति न हिसितव्यः । स हीति । बृहस्पतिर्हि ब्राह्मणतरः तस्मादेवमुच्यते इति ॥

अप वा इत्यादि । गतम् ॥

इति द्वितीये षष्ठेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

२० देवताभिः प्रत्यगृह्यात् इति ॥ ब्रह्मणा मन्त्रेण, 'देवताभिः' 'अग्न्यादिभिः । तादृक् प्रतिग्रहो न हिनस्ति,
तस्मात् तेन मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् ।

स इति ॥ अथ प्राशनमन्त्रस्य भागत्रयं क्रमेणोत्पादयति- 'सोऽविभेत् प्राशन्तं मा हिंसिष्य-
तीत्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्न ह्यग्रेऽस्यं किं चन हिनस्ति सोऽविभेत् प्राशितं मा हिंसिष्यतीति
ब्राह्मणस्योदरेणेत्यब्रवीन्न हि ब्राह्मणस्य उदरं किं चन हिनस्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठः' इति ।

२५ प्रौढमरण्यं दहतोऽपि 'दद्यामेर्मुग्मम्' 'वास्यं मुग्मकाष्टकपटकादिना केनापि 'न हिंस्यते । आद्यादौ पराश
मुञ्जानस्यापि 'ब्राह्मणस्य' उदरं केनापि प्रत्यवायेन हिंसितं 'न भवति । यस्माद्बृहस्पतिः 'ब्रह्मिष्ठः
मन्त्रविलसः तस्मात् 'बृहस्पतेः' 'ब्राह्मणा' 'इत्येवमपि मन्त्रभागं पठेत् ॥

८. वि-इति मुद्रया ।

६६. अ.इ.उ.पा.हा.हो१-अग्निनादिभिः । ६७. हा-दद्यामेर्मुग्मम्, इ.इ.१-'मुग्मम्' नास्ति ।

१० ६८. आ.क-इत्येतदपि ।

इदामाशिश्रमक्षौ]

अपेति ॥ यत्कृत सूत्रकारेण-“ इन्द्रस्य त्वा जडरे माद्रयामीति नाभिदेशमभिमुद्रति । बाह्य
आसन्निति यथाविद्मङ्गानि ” (आपर्थो ३ २० १ २) इति, तदेतदभिमात्रीन शिरोमानेनपूर्वक विधत्ते-
‘अप या पत्समात् प्राणा क्रमन्ति य प्राशिन प्राभात्यक्रिमांनैयित्वा प्राणात्स सुदातऽनुत् त्रै प्राणा
भस्मृतमाप प्राणानेव यथास्थानमुप ह्यत ’ इति ॥

अथ भीमासा ॥ पक्षाभ्यापत्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

५

“ इडाद्यर्थस्य नादोऽन्य ” शेषाद्ग्राह्यो ऽ न चाऽग्रिम ।

शेषसत्त्वाद् “ शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यत्रोभवात् ” ॥ (जैन्या ६ ४ ३) ॥

इदामभ्यगार्थं ‘ प्राशित्रमभ्यगार्थं चाऽवत् ’ यदि नईवेत् तदा शेषस्य सद्भावात् तस्मान्छपात्
पुनरप्येयमिति चेत् । ‘ न । तस्य शेषस्य ’ ‘ अ यथाप्रतिपत्त्या ’ ‘ शयुवाकवालीनमभ्यरूपयाऽयद्वत्वात् ।
तस्माद्वत्तनादो द्रव्याभावादिबादिक लुप्यते ।

१०

तत्रैवानपिचिन्तितम्-

“ शेषभक्षा किमन्येषामृत्विजा वाऽन्यभक्षणम् ।

“ ऋत्विजा परिस्रव्यातात् स्वान्यप्राप्तौ ” ततोऽन्तिसम् ” ॥ (जैन्या ६ ४ ४) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धे प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषा भक्षणमृत्विग्भ्योऽन्ये ‘ कार्यम् । वृत्त ? ऋत्विजा
‘ परिस्रव्यातवान् । ऋत्विजा कर्मकरत्वाद्भव ‘ भक्षणप्राप्तौ सत्या ’ पुनरन्येयमाश्रायते - “ यजमानपञ्चमा १५
इडा ‘ भक्षयन्ति ” (३ आपर्थो ३ २ ११) इति । तदेतत् पुनरान्नात् ‘ परिस्रव्यायर्थम् ’ यजमानसहिता
ऋत्विज प्राशित्रादिक न भक्षयेयुः ’ इत्यर्थं । तस्मादतिव्यग्भ्योऽन्येषा प्राशित्रादिभक्षणमिति चेत् ।
भैवम् । यजमानस्य कर्मकरत्वामावेन पूषमप्राप्त भक्षणमनेन विधीयते । तस्मादपरिस्रव्यातत्वात्
‘ ऋत्विजासैवत् प्राशित्रादिभक्षणम् ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

२०

“ प्रपिष्टमान पूपेति प्रकृतौ विवृताद्युत् ।

“ इष्टिप्रकरणेदेव प्रकृत्यामिति युज्यते ॥

सतर्दनादिपद्माचयाद्विद्वतो ‘ पूषसभवात् ।

सिद्धस्य ‘ पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ’ ॥ (जैन्या ३ ३ ४३ ४४) ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते - “ तस्मान् पूषा प्रपिष्टमागोऽदन्तरो हि ” (वैस ३ ६ ८) इति । २५
सत्र दन्तरहितस्य पूषा पिष्टमागत्वं सतर्दनाद्यधिकरणन्यायेन ‘ प्रकरणानुत्कृष्यतया विवृतिगामीत्यवगम्यते ।
‘ तथाऽप्युत्तराधिकरणेषु ससिद्धव विषये विशेष धक्तुमिह प्रवृत्तये ॥

६१-६२ अ इ उ पा-शेषा वाऽन्यो न चाग्रिम । ७० अ इ उ पा-प्रतिपत्त्यन्तरोभवात् ।

७१-७२ अ इ उ पा-अभ्यग च्चाऽवत् इ होर-अभ्यगार्थं च्चाऽवत्तम् । ७३ उ-भैवम् । ७३ अ इ उ
पा-प्रतिपत्तौ । ७४ अ इ उ पा-काले भक्षं । ७५ अ आ उ क चो इ उ १ मृ हा होर-इडाया । ३०

७६ अ इ उ पा-कुताऽन्तिसम् । ७७ इ उ १-कर्तव्यम् । ७८ इ पारसख्यानात् अ उ पा-परि

सख्या कर्तुं होर-परिस्रव्यानार्थम् । ७९ उ अभ्यगप्राप्तौ । ८० अ इ उ जो पा हा तत्रैव एवम् । ८१

अ इ उ जो ना पा हा-प्राशन्नित् । ८२ अ इ उ पा-परिस्रव्या कर्तुं इ मृ परिस्रव्याकार्यम् । ८३

आ क-ऋत्विजामव । ८४ उ-दप । ८५ मृ-पूर्वमभावात् । ८६ होर पुनरप्युक्तेर । ८७

क इ उ होर-दुत्कृष्टतया । ८८ उ १-तथाऽप्यन्तरार्थम् ।

३५

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेद्योत पेपणम् ।

विशेषादर्शनादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥

“प्रास्तवान्न पुरोडाशे” हृदाद्याकारनाशनात् ।

“न पशौ पारिशेष्ये” चरावेव हि पेपणम् ॥ (जैन्या ३.३.४५-४६) ॥

५

“पौष्णं चरं निर्वपेत्” (द्र.मैसं २.१.१; तैसं २.२.१) इति चर्हर्विहितः । “पौष्णं इयाम्ना लभेताशकामः” (तैसं २.१.६) इति पशुविधिः । ‘पशुमालम्ब्य पुरोडाशं निर्वपति’ इत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्रम् । ‘तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः’ इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता । तत्र ‘पूर्वोक्तपेपणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षाः’ स्पष्टाः ॥

१०

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“द्विदेवकेऽपि किं पिण्याद्रुत पूषेकदेवके” ।

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात् पेपणभागिनः ॥

देवताविकल्पत्वेन पेपणं न प्रयोजयेत् ।

यागस्य तत्त्वे “भागोक्तैर्न यागान्तरगामि तत्” ॥ (जैन्या ३.३.४७-४८) ॥

१५

“राजसूये भ्रूयते—“सोमापौष्णं चरं निर्वपेद्देन्द्रापौष्णं चरम्” (द्र.तैसं १.८.८) इति ।

तत्र द्विदेवके चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात् पेपणं पूषार्थं कर्तव्यमिति “चेत् । तत्रेदं वक्तव्यम्— किं पेपणस्य देवता प्रयोजिका किं वा ? यागः ? नाऽऽद्यः । यागान्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेपणं प्रयोजितुं न प्रभवति । पौष्णस्य यागस्य पेपणप्रयोजकत्वे तु तत्पेपणं द्विदेवके यागान्तरे कर्तुं नाहति । “पूषा प्रपिष्टभागः” इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत् । भवम् । “भागान्दान्ययानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्यागः कल्प्यते । तस्मादेकदेवकयागस्य पेपणप्रयोजकत्वात् द्विदेवके यागो पेपणमस्ति ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

- १५ ८९. अ.इ.उ.पा-पृथक्त्वात् । ९०. अ.इ.उ.पा-विवृतिनाशनात् । ९१-९१. अ.इ.उ.पा-पशो न परि^०; जो.ना.हा-पशो न परि^० । ९२. अ.इ.उ.पा-‘तत्र’ नास्ति । ९३. ड.ड१-पूर्वोक्तं पेपणम् । ९४. अ.इ.उ.पा-‘सराय’ नास्ति । ९५. ड.ड१-विस्पष्टाः । ९६-९६. अ.इ.उ.ड.पा-द्विदेवत्येऽपि किं न स्याद्रुत पूषेकदेवते; जो.ना.हा.-द्विदेवत्येऽपि किं पिण्यात् पूषेकदेवते । ९७. अ.इ.उ.ओ.पा.हा-एतरे । ९८. अ.इ.उ.ड१.पा.१.हो१-भेदोक्तैर्न । ९९. ड-राजसूयप्रकरणे । १००. अ.उ.पा-‘खत्’ नास्ति । १०१. ड.हो१-यागस्य । १०२. उ.-देवतायाः । १०३. अ.इ.उ.ड.जो.ना.पा.हा.हो१-‘तु’ नास्ति । १०४-१०४. अ.इ.उ.पा-‘पूषा प्रपिष्ट भाग इति’ नास्ति । १०५. अ.इ.उ.पा-द्रव्यस्यान्यथा^०; जो.हा.-भागान्दान्य भागान्दा^० । १०६. ड-कल्प्यस्य देवता स्यात् । १०७. अ.इ.उ.पा-पिष्टभागान्, जो.ना.हा-पिष्टद्रव्यभागस्यम् । १०८. हो१-कर्त्तव्यः । १०९. हा-देवदेवतायागस्य ।

अन्याजाः सूक्तवाक्य]

अग्नीध्र आ दधात्यग्निमुखानेवर्तन् प्रीणाति समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां
प्रतिष्ठित्या अर्थो समिध्रत्येव जुहोति परिधीन्त्सं माष्टिं पुनात्येवैनान्तसुकृत्संकृत्
सं माष्टिं पराडिव्य हेतर्हि यज्ञश्चतुः

अग्नीध्र इत्यग्नि-इधे । एति । दधाति । अग्निमुखानित्याग्नि-मुखान् । एव । ऋत्न । प्रीणाति ।
समिधमिति सम्-इधम् । एति । दधाति । उत्तरासामित्युत्-तरासाम् । आहुतीनामित्या
-हुतीनाम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थियै । अयो इति । समिध्रतीति समिध्-वृत्ति ।
एव । जुहोति । परिधीनिति परि-धीन् । समिति । माष्टिं । पुनाति । एव । पुनान् ।
सुकृत्संकृदिति सकृत्-सकृत् । समिति । माष्टिं । पराड् । इव । हि । एतर्हि । यज्ञः । चतुः ।

अग्नीध्र इति ॥ अग्नीध्रभागविधिः । ऋत्न कालस्य प्रवर्तकान् अग्निसहितान्
प्रीणयति । 'फिडन्तोदात्तत्वम् (फि १) । 'समिधमिति ॥ आन्याजिकीन् परिधीन् १०
'संमाष्टिं इत्यादि । गतम् । पराडिवेति । अपुनरावृत्तः 'इव इदानीं यज्ञः, तस्मात् समार्जनस्य

अष्टमे स्पष्टमुदितमिदामाशिश्रमक्षणात् ।

अन्याजाः 'सूक्तपाको नयमे द्वयमीयंते ॥

'अग्नीध्र इति ॥ तत्राऽऽदौ तावदाग्नीध्रभागस्य प्रदानं विधत्ते- 'अग्नीध्र आ दधात्यग्निमुखा-
नेवर्तन् प्रीणाति' इति ॥ पौरोडाशिके 'गु वाग्दे " अग्नीध्रे प्रथमायाऽऽदधाति " (तत्रा ३-३-८) इति १५
'भागप्रदानस्य प्राथम्यमुक्तम्' । तस्मादाग्नीध्रेणोपमानस्याग्नेर्मुखत्वम् । तस्मिन्नेव वाग्दे - " सङ्घट्टपक्षीर्यं
द्विरादधन् । उपस्वीर्यं द्विरमिषारयति " (तत्रा ३-३-८) " इत्युक्तपठवत्तविधानेन सस्यामामान्यारतु-
संबन्धः" । तस्मादाग्निमुखानामृत्नां प्रीतिः ॥

समिधमिति ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण- " अनुज्ञातो ब्रह्मणाऽऽग्नीध्रः समिधमादधात्तेषां ते अग्ने
समित् " (सायणे ३-४-६) इति, तदेतद्विधत्ते- 'समिधमा दधात्युत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अयो २०
समिध्रत्येव जुहोति' इति ॥ अन्याजा उत्तरा आहुतयलाश्रात्यां समिधि प्रतिष्ठितम् । किं च, समिधुक्त
एवामावन्याजान् जुहोति ॥

परिधीनिति ॥ 'गुणःशोषनं विधत्ते- 'परिधीन्त्सं माष्टिं पुनात्येवैनान्' इति ॥

सकृत्संकृदिति ॥ पूर्ववदावृत्तिं प्रसक्तं चारयति- 'सकृत्सकृत् सं माष्टिं पराडिव्य हेतर्हि यज्ञः'
इति ॥ योऽयमाधारयोर्मध्ये पूर्वोक्तः 'संमार्गात्काले' यज्ञः पराम्भूतो न भवति किंहु प्रत्यग्भूतः । तत २५

१. मै-यञ्चत्तान् । २-२. तं३.मै.लं हो- 'समिधमिति.....पदान्तोदात्तम्' नास्ति ।

१. ङ-प्राशिश्रमक्षणात् । २. आ,क-सूक्तपाकाः । ३. ङ- 'गु' नास्ति । ४-४. अ,आ.
इ,उ,बो,पा,हा-भागप्रदानं प्रथमस्य युक्तम् । ५-५. आ,हा- 'पठवत्संख्या' ; इ-इति पठवत् । ६. क.
ड,ढ,१,२,हो १- 'पुनः' नास्ति । ७-७. अ,इ,बो,ना,पा,हा- 'संमार्गाः स्वकाले' ; उ- 'संमार्गास्तस्य काले'
नास्ति ।

मं पद्यते चतुष्पादः पशवः पञ्चनेवाव रुन्द्रे ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा एतर्हि
 यज्ञः श्रितो (१) यत्र ब्रह्मा यत्रैव यज्ञः श्रितस्तत् एवैनमा रभते यद्वस्तेन
 प्रमीवेद्वेपनः स्याद्यच्छीर्ष्णा शीर्षक्तिमान्त्स्याद्यत् तूष्णीमासीतासंप्रचो

समिति । पद्यते । चतुष्पाद इति चतु - पाद । पशव । पशन् । एव । अनेति । रुन्द्रे । ब्रह्मन् ।
 ५ प्रति । स्थास्याम । इति । आह । अत्र । वे । एतर्हि । यज्ञ । श्रित (१) । यत्र । ब्रह्मा ।
 यत्र । एव । यज्ञ । श्रित । तत् । एव । एनम् । एति । रभते । यत् । हस्तेन ।
 प्रमीवेदिति प्र मीवेत् । वेपन । स्यात् । यत् । शीर्ष्णा । शीर्षक्तिमानिति शीर्षक्ति मान् ।
 स्यात् । यत् । तूष्णीम् । आसीत् । असंप्रत् इयसं प्रत् ।

आवृतिर्न गुज्यते इति । बहुरिति सकृदग्निमित्थनेन सह । ' ब्रह्मन् प्रस्थास्याम ' इति संप्रैष ।
 ६ एतर्हि । अस्मिन् काले । " इदमो हिळ " (पा ५ ३ १६), " एतेतौ रथे " (पा ५ ३ ४)
 इयेतादेश । प्राश्नपरिहरणप्रश्रुतिब्रह्मसकाशे यज्ञस्य स्थितवात् ' ब्रह्मन् ' प्रस्थास्याम
 इति । तत् एव आरभ्य यज्ञशेष परिसमाप्यत इति । यद्वस्तेनेत्यादि । अथ ब्रह्मा प्रस्थान
 प्रसुवन् यदि हस्तलिङ्गेन ' प्रमीवेत् प्रस्थापयेत् वेपनशील ' स्यात् चलनशील स्यात् । चलन
 शब्दार्थादिति युच् । मीड् गन्ते । भौमादिकौऽन्तर्भावितप्यर्थे । यथा- ' पश्चाद्वात् प्रति मीयति '
 १५ (तैस २ ४ ९) इति । यदि शिर कम्पनादिना लिङ्गेन प्रमीवेत् ' शीर्षक्तिमान् शिरोरोगवान्
 स्यात् । अथ यदि ' तूष्णीं किञ्चिदप्यप्रतिपद्यमान ' आसीत् यज्ञस्य अप्रवृत्तिरेव स्यात् ।

ऊर्ध्वं प्रधानयागानां ' प्रवर्तिष्यमाणत्वात् । ' अनुषाजसमिध ऊर्ध्वं ' समागंवाले तु ' यज्ञ पराभूतस्तत्
 ऊर्ध्वं ' प्रधानयागस्य कस्याप्यभावात् ॥

चतुरिति ॥ अथेवपि सकृत्समागंमध्याह्नयानेन सह परिधियगता समागंमख्या प्रज्ञसनि -
 २० ' चतु स पद्यते चतुष्पाद पशव पशन्वाव रुन्द्रे ' इति ॥

ब्रह्मन्निति ॥ ' अधानुपात्तान् यद् ' ' गमिष्यतोऽप्योर्ब्रह्माण प्रत्यनुशापनमत्रमुत्पाद्य तस्य
 तापर्यं दर्शयति- ' ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र वा एतर्हि यज्ञ श्रितो यत्र ब्रह्मा यत्रैव यज्ञ श्रितस्तत्
 एवैनामा रभते ' इति ॥ यस्मिन्नाहवनीयस्य दक्षिणे देशे ' ब्रह्मा वर्तते ' अत्र एव एतस्मिन् कारे ' यज्ञ
 आश्रितस्तत्समीप स्थित्या होतव्यत्वात् । अतो ब्रह्मानुशापनेन ' यज्ञ यस्मिन् देशे आश्रित ' तत्
 २५ ' एव दर्शान् ' यज्ञम् ' उपमान्तवान् भवति ॥

यदिति ॥ ब्रह्मणो ' याचेवानुपात्तान् विषये- ' यद्वस्तेन प्रमीवेद्वेपन स्याद्यच्छीर्ष्णा शीर्षं
 किमानस्याद्यत् तूष्णीमासीतासंप्रचो यन् स्यात् प्रतिष्ठेदेव ह्यात्राद्यै यज्ञ श्रितो यत्रैव यज्ञ श्रितस्तत्

८ ११ हो१-प्रत्ययमात्रम् । ९ ३ ११ ११-अनुपात्तमीपम् । १० अ १३
 ओ ता पा हा-प्रयोगम् । ११ ११-अनुपात्तमीपम् । १२ ३-तत्रदेशान् । १३ अ १३ क नो याना
 ३० हा-उपात्तवान् । १४ अ ३ उ ओ ता पा हा-याचेवासां ।

अनुयाजाः स्यत्तवाकश्च]

यज्ञः स्यात् प्र तिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्रैव यज्ञः श्रितस्तर्त एवैनं सं
 प्र यच्छति देवं सवितरेतत् ते प्रा(२)ऽऽहेत्याह प्रसूयै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि
 ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहीत्याह यत्राय
 यजमानायाऽऽत्मने तेभ्य एवाऽऽशिपमा शास्तेऽनार्त्या

यज्ञः । स्यात् । प्रेति । तिष्ठ । श्रित । एव । ब्रूयात् । वाचि । वै । यज्ञः । श्रित । यत्र । एव । ५
 यज्ञः । श्रितः । तर्तः । पुनः । एनम् । समः । प्रेति । यच्छति । देवं । सन्ति । एतत् । ते । प्रेति
 (२) । आह । इति । आह । प्रसू या इति प्र-सूयै । बृहस्पतिः । ब्रह्मा । इति । आह । स । हि ।
 ब्रह्मिष्ठः । सः । यज्ञम् । पाहि । स । यज्ञपतिगिति यज्ञ-पतिम् । पाहि । स । माम् । पाहि ।
 इति । आह । यज्ञाय । यजमानाय । आत्मने । तेभ्य । एन ।
 आशिपमित्यां । शिपम् । एति । शास्ते । अनार्त्यां । १०

तस्मात् 'प्रनिष्ठ' इति 'ब्रूयात्' एव । 'वाचि स्थितं यज्ञ' इति आदाय 'सप्रयच्छति ।
 "समप्रविभ्य" (पा १-३-२२) इत्यात्मनेपदाभासश्चान्द्रस ॥

देव सन्तः इत्यादि । गतम् ॥

स यज्ञमित्यादि । यज्ञादिभ्यः त्रिभ्यः रक्षणम् अनेन आशिपम् आशास्ते । तेभ्य
 एव अनेन सर्गामिपि आशिपम् आशास्ते ॥ अनार्तावायेति ॥ १५

एवैनं सं प्र यच्छति' इति ॥ किमयं ब्रह्म 'इत्ताप्रसंचालनेन' 'अनुजानीते किं वा शिरश्चालनेनाथवा
 तूष्णीम् एवाऽऽस्त आहोस्वित्' प्रतिष्ठ' इत्यनया वाचा? नाऽऽद्यः । कम्पप्रसङ्गात् । यदि हस्तचालनेन
 'प्रमीवेत् प्रेरयन् तदा' 'दारीरे वातादिजन्यः कश्चिद्' 'कम्परूपो रोग' उत्पद्येत ॥ 'शिरयाऽभ्यनुज्ञानेन
 'शीर्षिकिमान् शिरोरोगवान् भवेत्' । 'तूष्णीम्' अवस्थाने 'यज्ञ' असप्रत्तः सम्पद् 'प्रवर्तितो न' भवेत् ।
 तस्मात् 'प्रतिष्ठ' इति अनया वाचैवाभ्यनुज्ञान परिशिष्यते । तथा सति यज्ञस्य मन्त्ररूपाया 'वाचि ३०
 'आश्रितत्वात्' 'तयोम्यादाश्रयाद्यज्ञ' प्रयच्छति ॥

देव इति ॥ यदुक्तं सूत्रकारेण - "ब्रह्मन् प्रस्थास्याम ह्यनुच्यमाने देव सवितरेतत् ते प्राह तत्
 प्र च सुव प्र च यज्ञ बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञ पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहोति प्रतिष्ठति प्रसोति"
 (आपञ्च ३-२०-८) इति, सोऽयं शास्त्रान्तर आम्नातो मन्त्र, तस्यायमर्थः - हे सवितर्देव, यदेतत्
 प्रस्थास्याम 'इत्यनुज्ञापन तदेतत्' 'ते तवाग्ने' 'अभ्यर्धुं प्राह' तस्मात् त्वं प्रसुव च प्रयद्य च । बृहस्पति- २५

१५ ड-हस्ताग्रे चालनेन, ड१-हस्ताप्रचालनेन । १६. ड-अनुजानीति । १७ आ-
 श्रयेतया । १८ ड हो१- 'दारीरे' नास्ति । १९-१९ आ.हा-कम्पयोग । २० आ- 'नुज्ञाने ।
 २१. ड ड१-आस्थाने । २२ आ ड-प्रवृत्त । २३. ड ड१- भवति यज्ञम् । २४ आ-अश्रितत्वात् ।
 २५. ड ड१- 'श्रयादेव यज्ञम् । २६ ग-इत्युच्यमानानुज्ञापनम् । २७-२७. आ-तव ।

[अनूयाजा सूक्तवाक्यम्]

आश्राव्याऽऽह देवान् यजेति ब्रह्मवादिनां वदन्तीष्टा देवता अथ कतम एते देवा इति छन्दाश्मीति ब्रूयाद्गायत्री त्रिष्टुभं (३) जगतीमित्यथो सखाहुर्ब्राह्मणा वै छन्दाश्मीति तानेव तर्धजति

आश्राव्येत्वा श्राव्यं । अह । देवान् । यज् । इति । ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । ५ इष्टा । देवता । अथ । कतमे । एते । देवाः । इति । छन्दाश्सि । इति । ब्रूयात् । गायत्रीम् । त्रिष्टुभंम् (३) । जगतीम् । इति । अथो इति । खलं । आहुः । ब्राह्मणा । वै । छन्दाश्सि । इति । तान् । एत । तत् । यजति ।

‘ आश्राव्य ’ इत्यादिरनूयाजविधि । ‘ ब्रह्मवादिनः ’ इत्यादिभि पर्यनुयोग । ‘ छन्दाश्सि ’ इयुत्तरम् । गायत्रीमित्यादि । ‘ देवान् यज ’ इत्यनेन एकवाक्यत्वात् द्वितीया । १० ‘ अथो अथि खलु आहु पुरादि ब्राह्मणा छन्दाश्सि इति, तदर्शनसिद्धित्वात् तेषाम् । तस्मात् ब्राह्मणान् एव अनूयाजैः यजति इति ।

एवात्र ब्रह्मा । हे बृहस्पते, स त्व यज्ञ पाहि १० यज्ञपति मनुष्यब्रह्मरूप १० मामपि पाहि । हेऽश्वर्यो, यत् त्वयोक्तं तत् १० तथाऽस्तु अनूयाजान् यष्टु प्रस्थान कुर्विति । तस्यैतस्य ‘शाखान्तरोक्तस्य’ मन्त्रस्य भागान् व्याचष्टे - ‘ देव सवितरेतत् ते प्राऽऽहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठ स यज्ञ पाहि स १५ यज्ञपति पाहि स मा पाहीत्याह यज्ञाय यजमानायाऽऽजमन तेष्य पृचाऽऽक्षिपमा धाम्नेऽनार्यै ’ इति ॥

आश्राव्येति ॥ यदुक्त सूत्रकरणे - “ भीषभृत् शुक्लामानीम् शुक्लपशुत्वावादाय दक्षिणा सहृदित्-प्राप्तोऽग्नेशाऽऽपारसभेद प्रतीचर्खाननूयाजान् यजत्याश्रावमाधायं प्रत्याधाविते देवान् यजति प्रथमं सप्रप्यति यजयजेनीतरौ ” (आपथी ३५१) इति, तत्राऽऽश्रावणपूर्वकं प्रथमयागसमेप विधत्ते - ‘ आश्राव्याऽह देवान् यजेति ’ इति ॥

२० ब्रह्मवादिन इति ॥ अथ पूर्वोत्तरपक्षान्धमनूयाजार्थं देवतासद्धान् साधयति - ‘ ब्रह्मवादिनी वदन्तीष्टा देवता अथ कतम एते देवा इति छन्दाश्मीति ब्रूयात् गायत्री त्रिष्टुभं जगतीमित्यथो सखाहुर्ब्राह्मणा वै छन्दाश्मीति तानेव तर्धजति ’ इति ॥ या ‘ देवता सन्निप्रजापत्यादयो बहव्यान्मा सर्वा पुरोडासादिभिरपि ’ इष्टा । ‘ अथ यान् देवान् यष्टुमयमप्यर्षु प्रयन्ते ’ ते ‘ देवा ’ यतने । न यष्टव्यतिष्टा ‘ कर्षिरेवा सन्तीति पूर्वं पशः । अत्र ‘ निदानम् - ‘ छन्दांसि अपनिष्टानि ’ इति २० उत्तरं ‘ ब्रूयात्, ‘ गायत्री ’ त्रिष्टुभं ‘ जगती ’ च बहुवचस्योः । ‘ यजति ’ इति । अपि ‘ आश्रये तत्र विरोधम् ’ आहु - छन्दसं ब्राह्मणैरप्येतत्प्राधान्यं ब्राह्मणाः एव छन्दोऽस्या इति । ‘ तस्मान् ब्राह्मणान् एव अप्यर्षु यजति इत्युक्तम् । ब्राह्मणजायभिमानं ‘ योऽसि स एवानूयाजदेवतेति ’ साधयति ॥

२८. ४ होर-यष्टयति मनुष्यं स मदात्मन्म् । २९. ५ होर-गावन्तारं । ३०. ३४ उ को नाता रा-‘ म यम्य ’ नाम्नि । ३१. भा-दरीपति । ३२. ट-‘ते’ नाम्नि । ३३. ट-नेना देवा । ३४. ३४ होर-गिदानी, ५-गिदानी । ३५. ४ होर-प्रपत्ता । ३६. होर-याऽने । ३७. ४१ हे. होर-तर्दि । ३८-३९. ४-वेऽप्यर्षयि एवाय देवो, ४१-नोऽप्यमिति न एवाय देवोति ।

अनूयाजा सूचयत्वाकश्च]

देवानां वा इष्टा देवता आमन्नयाग्निर्नोद्वज्वलत् तं देवा आहुतीभिरनूयाजेध्वन्विन्दन्
- यदनूयाजान् यर्जत्यग्निमेव तत् समिन्द्र

देवानाम् । वै । इष्टा । देवता । आसन् । अथ । अग्नि । न । उदिति । अज्वलत् । तम् ।
देवा । आहुतीभिरित्याहुति - मि । अनूयाजेध्वन्विन्दन् - याजेपु । अन्विति । अविन्दन् । यत् ।
अनूयाजानित्यनु याजान् । यर्जति । अग्निम् । एव । तत् । समिति । इन्द्रे ।

देवाना वा इत्यादि । गतम् ।

देवानामिति ॥ अथानूयाजान् विधत्ते- 'देवाना वा इष्टा देवता आसत्तथाग्निर्नोद्वज्वलत् त
देवा आहुतीभिरनूयाजेध्वन्विन्दन् यदनूयाजान् यर्जत्यग्निमेव तत् समिन्द्रे' इति ॥ पुरा वद्वाचिदेवा याग
कृतमन्तस्तत्राग्निप्रनाथयादयो यदा देवै 'इष्टा तदा तद्यागादूर्ध्वमाहुत्याधारभूत 'अग्नि 'प्रज्वलित 'न
अभूत् । तत 'देवा 'अनूयाजेपु प्रविश्य 'निलीन 'तम् अग्निमन्विव्याऽऽहुतिमिच्छन्वन्त । तस्मात् १०
'अनूयाजान् यजेत्, तेन 'अग्निम् 'एव प्रज्वालितवान् भवति ॥

'पूया चानूयाजाना मन्त्राम्दीये मन्त्रकाण्ड एवाऽऽग्नाता - 'देव बहि । वसुवने वसुधेयस्य
वेतु । देवो नराशंस । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्नि स्विष्टकृत् । सुद्विष्णा मन्द्र क्वि ।
सत्यमन्माऽऽथजी होता । होतुर्होतुरायजीवान् । अग्ने यान् देवानयात् । था५ अपिमे । ये ते होत्रे अमत्सत ।
ता९ ससनुपी९ होत्रा देवगामाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेयम् । स्विष्टकृच्चाग्ने होताऽभू । वसुवने वसुधेयस्य १५
नमोवाके वीहि ' (तैमा ३ ५ ९) इति ॥ देवं द्योतनशील बर्हिर्नामक यदग्निस्वरूप तदेतद्वसुधेयस्य वेतु ।
'आज्यं वसुरूप यदेतद्ग्रावाधेयं ' तदेतत् 'भक्षयतु । विमर्थम् ? 'वसुवने 'वसुनो धनस्य वतन
भजनं वसुवस्तस्मै, यजमानस्य 'धनप्राप्त्यर्थमित्यर्थ । एव नराशसनमकेऽप्यग्नौ योजयितव्यम् । 'यस्तु
स्विष्टकृत्तामकोऽग्नि सोऽयं सुद्विष्णा शोभनघन मन्द्रो हर्षणशील, कर्त्तृद्वान्, सत्यमन्मा सत्यमनन,
आयजी शास्त्रीयया मर्षादया यष्टा, होता देवानामाह्वाता । होतुर्होतुरायजीयाँल्लोके यो यो होता 'अस्ति २०
तस्मात् सर्वस्मादतिशयेन 'शास्त्रीयमर्षादानुल्लङ्घ्य यष्टा । हेऽग्ने, ईदृशस्तव यान् देवानयाद् इष्टवानसि,
याश्च देवानसिमे प्रीणितवानसि, ये च देवास्ते तव होत्रे होतृहृत्ये ' अमत्सत यजने 'अमाद्यन् हृष्टवन्त,
दिवि स्थितेषु देवेषु ससनुया हविर्दत्तवर्ता देवगामा देवानेव गच्छन्ती ता होत्रा होतृक्रियाभिर्ममस्पर्दीय
यज्ञ 'प्रत्येरव 'आग्निमुत्पद्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेवतुष्टिकर्त्ता होतृक्रिया त्यमनुतिष्ठेत्यर्थ । हेऽग्ने,
त्व स्विष्टकृद्द्वोता चानूर्वेदस्माभिरिष्ट तच्छोभन त्वया कृत तादृशो होमस्य कर्ताऽम् । अतो नमोवाके यज्ञ- २५

३९ - अ इ उ जो ना पा हा-प्रज्वालित, ड-'प्रज्वलित' नास्ति । ४० ड-लीनम् । ४१.
आ-'तम्' नास्ति । ४२ आ उ-एतेयान् । ४३-४३ अ इ उ जो ना हा-आह्वय यदेत्, ४४ हो१-
आज्ययस्तुरूप यदेत्, ४५-आज्य वस्तुरूप यदेत् । ४६ क ड हो१-भगताम् । ४७ अ इ उ जो
ना पा हा-वसुवने' नास्ति । ४८ ड-'वसुन' नास्ति । ४९ ड ड १ २ ४ हो१-धनप्राप्तये । ४८
आ क ड-'यस्तु' नास्ति, अ इ उ जो ना पा हा-अग्नि । ४९ आ-तस्मात्, ड-'अस्ति' नास्ति । ५०. ३०
आ-मर्षादानुल्लङ्घनेन । ५१-५१. हो१-यजमाने अमत्सत, ५२-यजने अमत्सत । ५३ आ क-एरव,
हा-प्रेरय । ५३. अ इ उ पा-आग्निमुष्टये ।

मानस्य नमस्कारौक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य संभजनाय वसुधेयस्य "वीहि अज्ञावाचीयमानप्रिदमाज्यरूपं
द्रव्यं भक्षय ॥

तेरेतेर्मन्त्रकाण्डोक्तैर्मन्त्रैः "साध्याः अनुयाजाः प्रपञ्चिताः ॥

अथ प्रन्तरप्रहरणाद्भूतः सूक्तवाको व्याख्यातव्यः । सूक्तवाकस्यानूयाजानन्तरभावित्वं यौधापनेन

५ दर्शितम्— 'अनूयाजानां प्रथमं यजति देवं वृद्धिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्त्विति देवो नराश्वरसो वसुवने

१ वसुधेयस्य वेत्त्विति द्वितीयं देवो अग्निः स्विष्टकृदिति तृतीयमनवानमनूयाजान् यजतीति ब्राह्मणमुत्तमे

वाऽमरसतेति व्यनिति यदा जानाति "सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति" तदा सूक्तवाकमन्वाहेदं

द्यावापृथिवी इति प्रतिपद्य" इति । सोऽयं सूक्तवाकस्य प्रथमो भागो मन्त्रकाण्ड "एवमाग्नातः-

"इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत् । आर्धमं सूक्तवाकम् । उत नमोवाकम् । ऋष्यास्म सूक्तोच्यमग्ने ।

१० त्व९ सूक्तवागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्यो । भोमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे वजमान द्यावापृथिवी स्ताम् ।

शंगये जीरदान् । अत्रसन् अप्रयेदे । उरुगव्यूती अभयकृतौ । वृष्टिद्यावा रीत्यापा । शंभुवौ मयोभुवौ ।

ऊजस्वती च पयस्वती । च सूपचरणा च स्वधिचरणा च । तयोराविष्टि" (तैत्रा ३.५.१०) इति ॥ हे

द्यावापृथिवी, इदमीदं भद्रं "वक्ष्याणमभूत् । कीदरामिति तदुच्यते । ते वयं सूक्तवाकमार्धमं, ब्रह्मानुरयं

यजमानः तस्यगनेन हरिर्दत्तम् "इत्यादीनि वाक्यानि सूक्तानि तेषां सूक्तानां देवैर्मनुष्यैः "वा वचनं"

१५ वाक्यतया भवति तथा समृद्धिं गता. "स्मः । अथवा "अग्निर्दि९ हविरजुपत । अपीघृत महो ज्यायोऽकृत"

(तैत्रा ३.५.१०) इत्यादीनि सूक्तानि तेषां वचनमत्र यथा भवति तथा वयमृद्धिं "गताः । अपि च

'नमो देवेभ्यः' इति 'उचितर्नमोवाक्', स यथा भवति तथा वयमृद्धिं प्राप्ताः । हेऽग्ने, त्वया सूक्तोच्यं

यजमानः "तस्यक् हविर्दत्तवानित्येतादृशो सूक्तं वक्तव्यं, तेन वयमृष्यास्म समृद्धिं प्राप्ता भूयस्म । "यथा

त्वं द्यावापृथिव्योरुपश्रितोऽयम्वितो "भूत्वा सूक्तवागसि सूक्तं वक्तुं क्षमोऽसि । हे यजमान, तव

१० संवन्धियस्मिन् यज्ञे द्यावापृथिव्याजोमन्वती रक्षणवत्यौ स्ताम् । "कीदरयो द्यावापृथिव्यौ" शंगये

"सुरस्य प्रापयिष्यौ" । जीरदान् "वृष्टगद्दिशरेण जीवनप्रदाय्यौ" । अत्रसन् अपरहिते । अप्रयेदे

शस्मर्द्याना दोषाणाम् "अथयिष्यौ । उरुगव्यूती प्रभूतृणोदकयुक्तत्वेन विरतीर्णगोप्रचारेण, अभयैकृता-

यन्माभयस्य वश्यां, वृष्टिद्यावा वृष्टेः प्रसादयिष्यौ । रीत्यापा रीतेः सम्भागवृत्तिप्रकारस्य प्रापयिष्यौ,

शंभुवौ रोगाघनिष्टदान्तेः प्रापयिष्यौ । मयोभुवायक्षपानादिसुपत्य प्रापयिष्यौ । युवयोर्मध्ये चौरियमूर्त्तक्षती

१५ वृष्टिरूपरसवती, पृथिवीयं पयस्वती नृणोदकद्रा "बहुलमोक्षीरादियुक्ता । तमेयं घोः सूपचरणा

"देवताधिवागव्यानत्वेन सूपचरितया । इय पृथिवी "स्वधिचरणा "अस्माभिः सुतेनाधिभ्रत्य परितु"

शक्या । तयोर्द्यावापृथिव्योरविष्टि अज्ञायां सत्याम्, अतिरिदे हविरजुपतेत्यनेन वक्ष्यामि नान्ययः ॥

५४. ८१-वेत्त्विति । ५५. अ.आ इ.उ.जो.वा हा-प्रतिदा । ५६-५६. आ.हा-सूक्तवाकानुपूर्वता

इति, क.ट.हो१-सूक्तवाकानुपूर्वताऽनुवृद्धीति । ५७. ८१-एवं समाग्नातः । ५८. क.ट.हो१.१६

३० हो१-वक्ष्याणममाकमभूत् । ५९. आ.ट-इत्यादि० । ६०. गे-वाचनम् । ६१. ट-स । ६२. ट-

प्राप्ताः । ६३. ८१-उक्तेर्मो० । ६४. आ-नमूदम् । ६५. क.ट.हो१.१६ हो१-यम्गार । ६६

क-अभुः ; ट.हो१-अभुः स्यम् । ६७-६७. आ-कीदरे (सौ), हो१-कीदरयो । ६८-६८. -अ.इ.उ.ग.

हा-सुगमस्य प्रापयिष्यते । ६९. ट.हो१.१६ हो१-चिर्जीवयिष्यते । ७०. हो१-अभिनादिष्यते । ७१.

आ-सूपचरणा० । ७२. ट.हो१-देवापि० । ७३. अ.इ.उ.जो.ना.वा.हा-स्वधिचरणा भू । ७४-७४. अ-

१५ सुतेनाधिभ्रत्य, ट-सुतेनाधिभ्रत्यम् (?) ।

गन्तुवाजा सूक्तवाक्यम्]

एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसीत् स एतर्हि यज्ञस्याऽऽशिषंमवृद्धक्त यद्ब्रूयादेत(४) दु
 चावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुरं यज्ञस्याऽऽशिषं गमयेद्विदं दानापृथिवी
 भद्रमभूदित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयत्यार्धं सूक्तवाक्यमुत
 नमोवाकमित्याहेदमरास्मेति वावैतदाहोपथितो

एतदुर्वै । वै । नाम । आसुर । आसीत् । स । एतर्हि । यज्ञस्य । आशिषमित्या - शिषम् । अत्रङ्क । ५
 यत् । ब्रूयात् । एतत् (४) । उ । दानापृथिवी इति चावा - पृथिवी । भद्रम् । अभुत् । इति ।
 एतदुर्वै । एव । आसुरम् । यज्ञस्य । आशिषमित्या शिषम् । गमयेत् । इदम् । दानापृथिवी
 इति दाना - पृथिवी । भद्रम् । अभुत् । इति । एव । ब्रूयात् । यजमानम् । एव । यज्ञस्य ।
 आशिषमित्या शिषम् । गमयति । आर्धम् । सूक्तवाक्यमिति सूक्त - वाक्यम् । उत । नमोवाक्यमिति
 नम - वाक्यम् । इति । आह । इदम् । अरा स्म । इति । वाव । एतत् । आह । उपश्रित इयुप - श्रित । १०

‘एतदुर्वै’ इत्यादि सूक्तवाक्यमिति । ‘एतदु चावापृथिवी भद्रमभूत्’ इति शाखान्तरांय
 पाठो निन्यते । अस्मिन् एतदु नाम आसुर यज्ञफलमाभीयमकरोत् । तस्मादेतदुशब्दम्
 उच्चारयन् गतमेव यज्ञफल गमयेत् । तस्मात् ‘इद दानापृथिवी’ इति ब्रुयन् अस्य कर्मण पति
 यजमानम् एव यज्ञफल प्रापयति ।

इदमरास्मेत्यादि । सूक्तवाक्यनमोवाक्यो ऋद्धया उपमिदानां ससिद्धा इति अयमस्याभिप्राय १५
 इति दर्शयति । दानापृथिव्योर्हीति । तदधीनसिद्धित्वात् । आशिषमेवेति । ओमवन्ती अस्मद्रक्षण

एतदिति ॥ अस्य सूक्तवाक्यस्य प्रथमशब्दो शाखान्तरेऽन्यथा पठितम् - “एतदु चावापृथिवी
 भद्रमभूत्” इति, तत्रिदं दूषयित्वा स्वशाखापाठं प्रस्तसति - ‘एतदुर्वै नामाऽऽसुर आसीत् स एतर्हि
 यज्ञस्याऽऽशिषंमवृद्धक्त यद्ब्रूयादेतदु चावापृथिवी भद्रमभूदित्येतदुमेवाऽऽसुर यज्ञस्याऽऽशिषं गमयेद्विदं
 दानापृथिवी भद्रमभूदित्येव ब्रूयाद्यजमानमेव यज्ञस्याऽऽशिषं गमयति’ इति ॥ एतदुनामा कश्चिद् २०
 आसुर आसीत् । स कस्यचिद्यज्ञे एतस्मिन् सूक्तवाक्यकाले समगत्वा आयुरा शास्ते । सुप्रजास्त्वना
 शास्ते (तैत्ति ३. ५. १०) इत्यादिकम् आशिषं यजमानसबन्धिनीं विनाश्य स्वयबन्धिनीमकरोत् ।
 तस्मात् ‘एतदु चावापृथिवी’ इति यदि होता पठेत् तदाऽऽसुरस्यैवाऽऽशी प्राप्ति इत्यात् । तत्र
 शाखान्तरपाठ परित्यज्य ‘इद चावापृथिवी भद्रम्’ इति एव पठेत् । तथा सति यजमानस्यैवाऽऽशी -
 प्राप्तिर्भवति ॥ १५

आर्धमेति ॥ सूक्तवाक्यनमोवाक्यद्वयो क्रियाविशेषणत्वं दर्शयति - ‘आर्धं सूक्तवाक्यमुत
 नमोवाक्यमित्याहेदमरास्मेति वावैतदाह’ इति । ‘इद इय यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्ता इति एव
 एतत् सम्प्रवाक्यं भूते ॥

७५-७६ ७५-एतदुनामक कश्चिदासुर कस्यचिद्यज्ञे, ७५-एतदुनामक कश्चिदासुर कस्यचित्
 राज, ७६-एतदुनामक कश्चिदासुर कस्यचिद्यज्ञस्य । ७६ अ इ उ पा-स्वय सर्वाधीनीम् । ३०

दिवः पृथिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रित ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी (५) स्तामित्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयात् सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमार्युको यजमानः स्याद्यदा हि प्रमीयतेऽथेमामुपावस्यति सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्थेव ब्रूयाद्द्वितीयसीमेवास्यै गव्यूतिमा शास्ते न प्रमार्युको भवति

- ५ दिव । पृथिव्यो । इति । आह । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथिव्यो । हि । यज्ञ । उपश्रित इयुषं श्रित । ओमन्वता इयोमन्-वती । ते । अस्मिन् । यज्ञे । यजमान । द्यावापृथिव्या इति द्यावा-पृथिवी (५) । स्ताम् । इति । आह । आशिपमित्या शिपम् । एव । एताम् । इति । शास्ते । यत् । ब्रूयात् । सूपावसानेति सु उपावसाना । च । स्वध्यवसानेति सु अध्यवसाना । च । इति । प्रमार्युक् इति प्र-मार्युक । यजमान । स्यात् । यदा । हि । प्रमीयते इति
- १० प्र-मीयते । अर्थ । इमाम् । उपावस्यतीत्युप अवस्यति । सूपचरणेति सु उपचरणा । च । स्वधिचरणेति सु अधिचरणा । च । इति । एव । ब्रूयात् । द्वितीयसीम् । एव । अस्मै । गव्यूतिम् । इति । शास्ते । न । प्रमार्युक् इति प्र मार्युक । भवति ।

- वयौ द्यावापृथिव्यौ 'स्ताम्' इति 'एताम्' । यद्ब्रूयात् इत्यादि । सुष्टु इमामुपेयानस्य निलीयन्ते प्रजा इति 'सूपावसाना पृथिवी, सुष्टु इमामधिरोहयावसन्तीति 'स्वध्यवसाना यौ ।
- १५ व्यत्ययेनाविकरणे " आतो युच " (पा ३ ३ १२८) । " चित " (पा ६ १ १६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा भावे ल्युटि तदन्ते प्रजा इति सूपावसाना पृथिवी । अनो बहुव्रीहौ " नन्सुन्याम् " (पा ६ २ १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तरम् ॥

यदा ह्रस्वादि ॥ 'मृयुर्हि पृथिवीमुपेत्यावस्यतीति । 'एवमिम शाखान्तरीय पाठ निन्दित्वा पाठान्तर दर्शयति 'सूपचरणा च' इत्यादि । सुष्टु इमामुपेय चरन्ति जन्तव इति

- २० उपश्रित इति ॥ यज्ञस्याभिरूपेण "पृथिव्या फलरूपेण दिव चाऽऽश्रितत्व प्रसिद्धमित्येतेदर्शयति 'उपश्रितो दिव पृथिव्योरित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उपश्रित' इति ॥
- ओमन्वतीति ॥ रक्षणवत्यौ क्षाम् " इत्येताद्गमादीन् विवक्षितेति दर्शयति- 'ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते' इति ॥

- यदिति ॥ शाखान्तरपठितम् "अवसानशब्द द्रुपयित्वा स्वपाठ प्रशस्तति- 'यद्ब्रूयात्
- १५ सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमार्युको यजमान स्याद्यदा हि प्रमीयते-येमामुपावस्यति सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्थेव ब्रूयाद्द्वितीयसीमेवास्यै गव्यूतिमा शास्ते न प्रमार्युको भवति' इति ॥ 'यदा पुरयो

३ तं शिरो हो-मृत्युभि, मेव-मृता हि । ४ मे हो-एवमिदम् ।

७३ अ इ उ पा हो-पृथिव्या । ७८ हो-इत्येतादर्थेयज्ञम् । ७९ हो-उपाव ।

अन्त्याना सूक्तवाक्ये]

तयोराविद्यन्निरिदं हविरजुपतेत्याह या अयोक्ष्म (६)

देवतास्ता अरीरधामेति वाचैतदाह

तयो । आनिदीयां निदि । अग्नि । इदम् । हुवि । अजुपत । इति । आह । या ।
अयोक्ष्म (६) । देवता । ता । अरीरधाम । इति । वाच । एतत् । आह ।

सूपचरणा पृथिवी । सुपु इमानधिरुय चरन्तीति स्वधिचरणा चो । “ इन्द्रसि गत्यर्थेभ्य ” ५
(पा ३ ३ १२९) इति युच्, बहुव्रीहिवी । “ वरीयसीम् उरुतरा ” गन्धूति गवा सुखसचार
स्थान चानापृथिव्यात्मक यजमानाय ‘ आशास्ते । “ गोर्युतौ छ ठसि ” (पा ६ १ ७९ वा २)
इत्यग्देश । “ जतियूति ” (पा ३ ३ ९७) इति क्तिनि यूतिशब्दो निपातित । विक्षत
त्वानानगृह्यते ॥

तयोराविदीत्यादि ॥ तयो चावापृथिव्यो आनिदि आभिमुख्येन कामे सति अग्नि १०
इदं हवि अजुपत असेरत, आनीय च महत् तेज ” अनीतृधत अर्धव्यत्, ज्याय प्रशस्त

त्रियते तदानीं पर्यङ्कदायनादिपरित्यागेन इमा भूमिस्तुपेत्यावसान गच्छति, तस्मात् “ तादृशस्यार्थस्य
सूक्ते “ स्यादसानशब्दे प्रयुक्ते सति मरणशालो भवेत् । “ भूमिविषयेण स्वधिचरणेति शब्देन
‘ वरीयसीम् अतिबहुलं ” “ गन्धूति गोपचारभूमिं कामितवान् भवति ॥

सूक्तवाक्यस्य द्वितीयभागपाठस्तु- ‘ अग्निरिदं हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । १५
सोम इदं हविरजुपत । अनीतृधत महो ज्यायोऽकृत । अग्निरिदं हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत ।
प्रजापतरिदं हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अग्नीपोमाविदं हविरजुपेताम् । अवीवृधेता महो
ज्यायोऽकृतान् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेताम् । अवीवृधता महो ज्यायोऽकृतान् । इन्द्र इदं
हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । महेन्द्र इदं हविरजुपत । अवीवृधत महो ज्यायोऽकृत । देवा
आज्यया आज्यमजुपन्त । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्निद्वेग्रेदेव हविरजुपत । अनीतृधत महो २०
ज्यायोऽकृत (तैत्र ३ ५ ३०) इति । आग्निभागदेवोऽयमग्निर्देवतमिदं हविरसेवत । सेवित्वा च यजमान
वर्षितवान् । तस्य च यजमानस्य “ अलधिक तेज कृतवान् । ण्व सोमग्निषु रिबलकृदग्निपर्यन्तेषु योज्यम् ।
“ देवताकमश्नात्सावाहननिगदवात् “ अचरात्तस्य । होत्रेण होमलिमिचनेन होमस्य “ रिबलकृत्त्व
कर्तुमित्यर्थे ॥

तयोरिति ॥ तस्यैतस्य मन्त्रकाण्डाम्नातस्य सूक्तवाक्यभागस्य तात्पर्यं दर्शयति - १५
‘ तयोराविद्यन्निरिदं हविरजुपतेत्याह या अयोक्ष्म देवतास्ता अरीरधामेति वाचैतदाह ’ इति । पूर्वम्

५-५ मै४-महस्तेज ।

८० इ१-तादृशार्थस्य । ८१ हो१-उपाच । ८२ आ-अवति । ८३ अ-भूमिविषयेण,
इड ड पा-भूमिविषयेण गृ-भूमिविषयेण । ८४ इ१ गृ-‘ गन्धूति ’ नापि । ८५ आ-‘ इदं ’
नास्ति । ८६ आ-अधिकम् । ८७ इ हो१-देवताभ्राज, अ इड जो ना पा-देवताक्रम स चान्, ३०
हा-योऽत्र देवताक्रम स चान् । ८८ आ हा-त्त, क-अयन्तस्य तत् । ८९ इ१-रिबलकृत्त्वम् ।
९० इ१-सूक्तमन्त्रम् ।

चाकृत कृतान् । यस्मादेवमग्न्यादिका देवता अयाक्ष्म इष्टन्तो वय ता अरिधाम,
तेज प्रभृतिभिश्च समृद्धा वयमकार्षेमिति एतदस्य मन्त्रभागप्रतिपाद्यमिति दर्शयति ॥

‘आभं सूक्तवाक्यम्’ इत्यनेन च यद्बुद्धिं प्राप्ता इति स्वकीयैवाभिबुद्धिरुच्यते । इदानीम् ‘अग्निदि
हपिरनुपत’ इत्यादिभिर्देवताविषया समृद्धिरुच्यते । ‘या देवता अयाक्ष्म वयमिष्टवन्त ता
५ देवता अरिधाम यथा राद्धा भवन्ति तथा अकार्षेम’ इति एतमेवार्थम् अग्निदिदम्’
इत्यादिमन्त्रवाक्यम् ब्रूते ॥

सूक्तवाक्यस्य चरमभाग एवमाह्नात - “अस्यामृषद्वोत्राया देवगमायाम् । आशास्तेऽथ
यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते । सुप्रनास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते । उत्तरा देवयज्यामाशास्ते ।
भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्य धामाऽऽशास्ते । विश्व प्रियमाशास्ते । यदनेन हविषाऽऽशास्ते । तददथात्
१० तदध्यात् । तदस्मै देवा रासन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते । वयमग्नेमांनुपा । इष्ट च धीत च । उभे च
नो चावापृथिरी अहसस्पाताम् । इह गनिर्वांस्येद्य च । नमो देवेभ्य ” (तैत्ति ३५१०) इति ।
अस्या सूक्तवाक्यपाठपूर्विकाया होत्राया प्रस्तरप्रहरणरूपाया होमक्रियाया देवगमाया देवान् प्राप्नुवत्या
सत्यामृषदध्नेनु । यजमान समृद्धिं प्राप्नोतु । असौ विष्णुरद्वादशार्मां यजमान स्वस्याऽऽयु प्रार्थयते,
सुप्रजास्त्व शोभनाप ययुक्तत् सजातवनस्या समानजातीयैर्वनन सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति व्युत्पत्तिम्
१५ अभिप्रेत्य “ तदीयेच्छा सजातवनस्या ” इत्युच्यते । ‘ उत्तरा देवयज्या कालान्तरभाविनी संवमिष्टि ।
भूयो हविष्करण प्रमृतसोमयागादिरूपम् । दिव्य धाम स्वर्गस्थानम् । किं बहुना, विश्व प्रिय यद्य
दात्मन प्रिय तत् सर्वमनेन प्रस्तरारयेण हविषा यत् फलमाशास्ते तददथात् तत्फलं मुद्भन्ताम् । तच्च
फलमृषात् समृद्धमस्य भवतात् । तत् सर्वमस्ते यजमानायाग्न्यादयो देवा रासन्ता साधयन्ताम् ।
‘ तत्फलमयमग्निर्देवो देवेभ्य सर्वेभ्य आनीय वनते यजमान तद्भागिन करोति । वय च होत्रादयो
२० ‘ मानुषा सन्तोऽत्र प्रसादात् ‘ समवितफल मनुष्येभ्य आनयाम इति शेष । किं तद्वैव मानुष च
फलमिति ‘ तनुच्यते - ‘ इष्ट च धीत चेति । इष्ट यागनिमित्त स्वर्गसाधन पुण्य यदस्ति तद्देव वीरम
अशानखाद्यादिरूप यदस्ति तदेतन्मानुषम् । किं ‘ च एते चावापृथिरी उभे अपि ‘ नोऽस्मानहस
‘ पापात् फलप्रतिबन्धकात् ‘ पाता रक्षताम् । इहासिन् कर्मणि वामस्य ‘ वननीयस्य धनस्य गति
प्राप्तिरस्तु । इदं च हविर्देवै स्वीक्रियतामिति शेष । नमस्कार सर्वेभ्यो देवेभ्योऽस्तु ॥

२५ ६ त३-० प्रतिपाद्यत्वमिति ।

११ आ-समृद्धिरुच्यते । १२ आ-वयमयाक्ष्म । १३ आ क-राधनुवन्ति समृद्धा, अ इ उ
जो ना पा हा-राभ्नोति समृद्धा, ङ हो१-राद्धान्त समृद्धा । १४ अ इ उ जो ना पा हा-भवति ।
१५-१५ उ-तदैत्रायश्म । १६ ङ१-० रूपं । १७ ङ-‘ देवगमाया ’ नास्ति । १८ ङ-
र्वननीयत् । १९-२१ आ-एतत्सजातवनस्या, २० हो१ तदीये वा सजातं । २०० अ इ उ जो ना
३० पा हा-उत्तरं । २०१ ङ१-प्रभृत सोमं । २०२-२०२ आ क-यत्सर्वमग्नेमाह्नातनेन हविषा
प्रस्तरारयेण यजमान (यत्) फलमाशास्ते । २०३ आ ङ ङ१-भवतु । १०४ आ-‘ देवा ’ नास्ति ।
१०५ २-साधयन्ता ’ नास्ति, हो१-राधयन्ताम् । १०६ आ-तत्फलमिति । १०७ ङ१-मनुष्या ।
१०८ अ इ उ पा-समावितयशः, ङ ङ१ हो१-समावित फल जो हा-समावितयशम् । १०९ ङ१-
‘ तदुच्यते ’ नास्ति । ११० हो१-धीत च साधां, ङ१-धीतमानस्याख्यादिं । १११ ङ ङ१-
२५ नमानुषः । ११२ आ-नु । ११३ ङ-नोऽसाकर्मद्वय । ११४-११४ अ इ उ जो ना पा हा-पापफलप्राप्त
वयस्य ङ ङ१-व्यप्रतिवपसा पापात् । ११५ आ-वमनीयस्य ।

अनुपाता सूत्रधारकश्च]

यन्न निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदा शास्तेऽयं यजमानोऽसावित्याह
निर्दिश्यैवेन* सुवर्गं लोकं गमयत्यायुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्ते
इत्याहाऽऽशिष्यमेवैतामा शास्ते सजातयनस्यामा शास्ते इत्याह

यत् । न । निर्दिशेदिति नि दिशेत् । प्रतिवेशमिति प्रति उत्राम् । यज्ञस्य । आशीरित्यां क्त्वा ।
गच्छेत् । एति । शास्ते । अयम् । यजमान । असी । इति । आह । निर्दिश्येति नि दिश्यं । ५
एव । एनम् । सुवर्गमिति सुवर्गम् । लोकम् । गमयति । आयुः । एति । शास्ते ।
सुप्रजास्त्वमिति सुप्रजा - त्वम् । एति । शास्ते । इति । आह । आशिषमित्यां शिष्यम् । पुनः ।
एताम् । एति । शास्ते । सजातयनस्यामिति सजात यनस्याम् । एति । शास्ते । इति । आह ।

यनेति । एतन्नामा अयं यजमान आशास्ते इति यदि विशिष्ट एन निर्दिश्येत तदा
यज्ञस्य आशी आशास्तीयमायुरादिकं यज्ञफलं प्रतिवेशं पार्श्वस्थं यं कश्चित् गच्छेत्, तस्मात् १०
* 'अयं मरुदक्षशर्मा' यजमान इति निर्दिश्य एनम् एव स्वर्गं गमयति इति आयुरादि
दिव्यधामपर्यन्तं त्रिष्वपि प्रियं प्रापयतीति यावत् ॥

आशिष्यमेवैतामिति ॥ प्रसिद्धपदार्थके पदे इत्यर्थः । प्राणा वै सजाता इति । समान
जन्मान प्राणा सजाता, तेषां वननस्याशासनात् । प्राणा अनन्तरिता अविनष्टा भवन्ति ।

यदिति ॥ मन्त्रगतेन 'असौ' इति पदेन 'यजमानस्य नामनिर्देशो विवक्षितः' इत्येतेदंशयति १५
- 'यन्न निर्दिशेत् प्रतिवेशं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदा शास्तेऽयं यजमानोऽसावित्याह निर्दिश्यैवेन* सुवर्गं लोकं
गमयति' इति ॥ यद्यत्र 'न यजमानस्य नाम निर्दिशेत्, यज्ञस्यन्धिष्यमायुरादिरूपा येयम् आशी सा
'प्रतिवेशं गच्छेत् यजमानप्रतिरूपकं' यज्ञशास्त्रं प्रविष्टं पार्श्वस्थं यं कश्चित् पुरुष प्राप्नुयात् ।
'असी' इति 'नामनिर्देशो ह्यु' यजमानमेव स्वर्गं प्रापयति । एतमेव नामनिर्देशं नामनिष्ठेषाम्भ्या-
ऽऽम्नातम् - 'दर्हिं होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात् तर्हि ब्रूयादेमा' अगमनाशिषो दोहकामा ॥ २०
(तैस १ ७-४) इति ॥

आयुरिति ॥ आशास्तेऽयं यजमानः इत्यस्मिन् वाक्ये यदाशास्तीयं सग्रहरूपेण
'विवक्षितं तदेवाऽऽयुरादिवान्यै अप्रवृत्तमित्येतदंशयति - 'आयुरा शास्ते सुप्रजास्त्वमा शास्ते
इत्याहाऽऽशिष्यमेवैतामा शास्ते' इति ॥

सजातयनस्यामिति ॥ जीवात्मना सहोत्पन्नत्वात् प्राणा सजातयनत्वेन विवक्षिता इत्येतत् २५
दंशयति - 'सजातयनस्यामा शास्ते इत्याह प्राणा वै सजाता प्राणानेव मान्वरेणि' इति ॥ सजातयन्यामिधेयै

७-४ त्रि-अयमग्नौ देवदत् ० । ८ तत्र ७-इत्यर्थः । ९ मै हो-यनत्याहासनात् । १०
७-अनेष्टा, हो-अनिष्टा ।

११६ आ-यजमान ० । ११७ आ-इत्याह । ११८ डडए-यज्ञशास्त्रायाम् । ११९ ड-
अत अग्नौ । १२०-१२० आ डए-नाम निर्दिशेत् । १२१ होए-प्रापयेत् । १२२-१२२ आ ड- ३०
अगमन् । १२३ डए-इति । १२४ ड-विवक्षणीयम् ।

प्राणा वै सजाताः प्राणानेव (७) नान्तरेति तदग्निर्देवो देवेभ्यो
वनते वयमग्नेर्मानुषा इत्याह्नाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं मनुष्येभ्य
इति वाचैतदाहेह गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्य इत्याह

प्राणा इति प्र-अना । वै । सजाता इति स-जाता । प्राणानिति प्र-अनान् । एव (७) । न ।
५ अन्तः । एति । तत् । अग्नि । देवः । देवेभ्य । वनते । वयम् । अग्नेः । मानुषाः । इति । आह ।
अग्नि । देवेभ्यः । वनुते । वयम् । मनुष्येभ्यः । इति । वाच । एतत् । आह । इह । गति ।
वामस्य । इदम् । च । नमः । देवेभ्यः । इति । आह ।

तदग्निर्देव इत्यादि । तदाशासनीयम् १ अग्निः स्वय १ देवः सन् १ देवेभ्यः देवसकाशात् वा
१ वनते अस्मै यजमानाय दातुमुपादत्ते द्विव्यान् भोगान् अस्मादुपादयति । १ वयं तु मनुष्या सन्त
१० १ मनुष्येभ्य मानुषान् भोगान् यजमानाय वनुम अग्नेरस्यैव प्रसादादियेषोऽर्थः प्रतिपादयितुम्
अत्राभिप्रेत इति दर्शयितु १ मनुष्येभ्य इति पदोपकारेण व्याचष्टे । अथ यदि विज्ञायते-
‘अग्निर्देवेभ्यो वनुते वयमग्ने सकाशात् इति’ तदा एतावति १ प्रतिपिपादयिषिते ‘देवो मनुष्यान्’
इति १ पदद्वयोपपादनम् १ अकिञ्चित्कर स्यात् ॥

प्राणैर्वननस्य सभजनस्य प्राथ्यमानत्वात् प्राणानामन्तरायं न करोति । एतैश्च प्राणैरितरेऽपि १ संववा
१५ उपलक्षिताः । अतः पूर्वोक्तं मन्त्रव्याख्यानमविरुद्धम् ॥

तदिति ॥ देवसकाशान्मनुष्यसकाशात् १ फलसुपादनम् भूमौ होतरि १ च व्यवस्थितमित्ये-
तादृश १ मन्त्राभिप्रायं दर्शयति - ‘तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते वयमग्नेर्मानुषा इत्याह्नाग्निर्देवेभ्यो वनुते वयं
मनुष्येभ्य इति वाचैतदाह’ इति ॥ १ दिव्या मानुषाश्च १ भोगाः अत्र १ विवक्षिता इत्यर्थः ॥

इहेति ॥ इह कर्मणि हविर्भिरस्तृता अपि देवा नमस्कारेण सत्कृता भवन्तीत्येतेददर्शयति-
२० ‘इह गतिर्वामस्येदं च नमो देवेभ्य इत्याह याश्च देवता यजति याश्च न ताम्य एषोभ्योभ्यो
नमस्करोत्यान्मोऽनार्यं’ इति ॥ १ उभयविधदेवप्रसादात् स्वस्याऽऽतिर्न भवति १ ॥

११ तं३, ल-प्रतिपिपादयिषते ; हो-प्रतिपादयिष्यतः । १२ तं३, हो-द्रयोपादानम् । १३,
हो-किञ्चिन् ।

१२५, अहं ङ, जो, ना, पा, हा-‘र्षीय’ नास्ति । १२६ आ-फलम् । १२७ आ-‘न
२५ नास्ति । १२८ आ-अभिप्रायम् । १२९ हो१-दैव्याः । १३०-१३० आहो१-भोगाः ; क ना-
भागाः ; ङ, ङ१-आगा अत्र । १३१-१३१ आ-उभयविधदेवताप्रसादात् स्वययतिर्न भवेदिति, अ, जो-
उभयविधदेवताः प्राप्तभागाः स्वययतिर्न भवेदिति, ना-उभयविधदेवताः प्राप्ता प्राप्तभागाः स्वययतिर्न भवेदिति,
इ, ङ, पा-उभया विधदेवताः प्राप्तभागाः अतदारभययतिर्न भवेदिति ।

अनूयाजा सूक्तवाक्य]

याश्च देवता यजति याश्च न ताम्य एवोभयीभ्यो नमस्कारोत्यात्मनोऽनास्यै ॥९॥

[श्रितस्ते प्र त्रिष्टुभमेतद्यात्रोपृषिरी या अयाक्ष्म प्राणानेव पट्चत्वारिंशच्च ।]

या । च । एन । देवता । यजति । या । च । न । ताम्य । एव । उमर्याभ्य । नम ।

करोति । आमर्न । अनस्यै ॥ ९ ॥

[श्रवा १७४, १८२-३]

याश्चैवेत्यादि । गतम् । प्रस्ताराह्यमत्र "संभ्य देवेभ्य" क्रियते इति । अनिष्टा देवता आर्तिमम्य नोपादयन्ति ॥

इति द्वितीये पष्ठे नवमोऽनुवाक ॥

धर मीमासा ॥ "दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् -

"अनूयातोऽन्तिमो योऽनौ किमारादुपकारक ।

१०

स्विष्टृत् सस्फुतिर्वाऽऽद्योऽनूयाजान्तरसाम्यत ।

"स्विष्टृत्स्वगुणस्याग्निं प्रत्यभिज्ञार्थेऽस्वत् ।

दृष्टार्थत्वाच्च सस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत्" ॥ (जैम्या १० ४ ३१ ३२) ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनूयाजा "सामान्ता । तत्र प्रथमद्वितीयानूयाजवत् तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वपक्ष । अस्ति प्रधानहोमनारिष्ठहोमानन्तरभावी प्राशित्रादिभङ्गणात् प्राचीन पुरोडाशादि १५ द्रव्यक स्विष्टकृद्धोम । 'सर्षपा इवियाम् उत्तरार्थात् सङ्घट्टत् स्विष्टृत्तेऽवद्यति' इत्यादिना तदभिधानात् । प्राशित्रादिभङ्गणोत्तरकालीनेष्वाम्यद्रव्यकेष्वनूयाजेषु तृतीये "स्विष्टृत्स्वगुणेन प्रत्यभिज्ञाऽस्ति, "देवो अग्निं स्विष्टकृत्" (तैत्ति ३ ५ ९) इति "तन्मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वस्विष्टृत्देवतासारणसस्कारो सत्यर्थवती स्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वक्ष्यम् । किंच, सस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीय स्यात्-
"ससादन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनूयाज "सस्कार" ॥ २०

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

'प्रस्तर सूक्तचाकेन प्रहरेदिति "कालधी ।

अङ्गाद्विंता चा स्यात् कालोऽद्रुपतेत्याद्यमन्वयात् ॥

"प्रहरेरिष्टदेवार्थसस्कारत्वात् तदन्वय ।

सपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाभूतितोऽङ्गता" ॥ (जैम्या ३ २ १२-१३) ॥ २५

१४-१५ तत्र त्रि परमैः ल हो-सर्वाभ्यो देवताभ्य ।

१३२-१३२ अ इ उ जो ना पा हा- 'दशमाध्यायस्य सस्कार' नास्ति । १३३ ड ड १
श्र हो १- गुणस्यात्र । १३४ ड-आम्नाता । १३५ ड-स्विष्टृत् एव गुणः । १३६ आ ड-
म नपाठात् । १३७ क- 'ससाद' नास्ति । १३८ आ-स्यात् । १३९ जो ना हा-कालगी, ड १-
कालविधि । १४० हो १-प्रहृत परिदेवार्थं, ड-प्रहृते परिदेवार्थं । ३०

[अन्याजाः सूक्तवाक्यं

- दर्शपूर्णमासयोराम्नायते- “सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” (द्रु आपञ्चौ ३.६.६) इति ॥ “इदं ११-द्यावापृथिवी” (तैत्रा ३.५.१०) इत्यादिर्मन्त्रः-“सूक्तवाकः । तस्मिन् ११-मन्त्रेऽग्निः संबोधः ११; “त्वं सूक्तवागसि” (तैत्रा ३.५.१०) इत्याम्नात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिसस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र ‘सूक्तवाकेन’ इत्येतत्पदं कालं लक्षयति । होत्राऽस्मिन् मन्त्रे पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति ।
- ५ न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः, पूर्वोक्तप्रथममन्त्रवद्वान्त्वयाभावात् । “अग्निरिदं हविरजुपत । अवीवृषत महो ज्यायोऽकृत” (तैत्रा ३.५.१०) इत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते । पुरोडाशासेचया ११अभिवृद्धो अग्निः ११अस्मिन् ११यजमाने तेजोबाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः । न चाऽसौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः - ‘सूक्तवाकेन’ इति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न ११चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो ह्यर्थे ११ पूर्वमिष्टान् लग्न्यादिदेवान् ११अनुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतामस्वारः । ११अतो
- १० देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयात् मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रं, न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः, यजिष्यतोश्चरणत्वात् । तथा सति ११देवतानामत्राभावात् ११तद्वाराऽपि मान्वय इति चेत् । मैवम् । देवतानां सद्भावात् ११ । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या ११प्रस्तरप्रहरणाद्गतत्वं ११बोध्यते । यदि ११प्रहरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा ११तत्प्रकाशनेन दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । ततो देवताप्रकल्पने तद्गृहेणपूर्वकस्य ११प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽस्त्येवान्वयः ॥

१५ तत्रैवान्यच्चिन्तितम्-

“प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ।

यमाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि ॥

१दर्शपूर्णमयोर्देवाननुसृष्ट विभज्यताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे १८-नाम निरच्यते १८” ॥ (जैमि ३.२.१४-१५) ॥

- २० पूर्वोदाहृते ११मन्त्रे सूक्तवाकसमाप्त्या कृत्स्नमन्त्रविषया ११, बाञ्छिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणागमिति चेत् । न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताऽऽम्नाते कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते-“अग्नीषोमाविदर हविरजुपेताम्” इति । भागान्तरे तु दर्शदेवताऽऽम्नानम्-“इन्द्राग्नी इदर हविरजुपेताम्” इति, “इन्द्र इदर हविरजुपत” इति, “महेन्द्र इदर हविरजुपत”

१४१. ४१-द्यावापृथिवी भद्रममृत इत्यादिको मन्त्रः । १४२-१४२. आ.४-अग्नि संबोध ।
१४३. क-अतिवृद्धः । १४४. अ.६.उ.क.४.जो.पा.ना.हा.हो१-स्वस्मिन्; आ.३-तस्मिन् । १४५. क हा-यजमाने वा । १४६-१४६ अ.६.उ.पा-भावस्तन्मन्त्रोऽप्यर्थः; जो.हा-भावस्तन्मन्त्रो ह्यर्थः; ना-भावः मन्त्रो ह्यर्थः । १४७ अ.६.उ.पा-स्मारयति । १४८. अ.६.उ.४.पा.४.हो१-ततः । १४९ अ.उ.पा-देवानामभावात्; इ-देवतानामभावात्; जो.ना हा-देवताना मन्त्राभावात्; क.हो-देवतानां मन्त्रे अभावात् । १५०-१५० अ उ पा-तद्द्वारा अथतामन्त्रस्यान्वयो नेति केन्मैत्रं देवताना सत्त्वात् विधिना; ना-तद्द्वाराऽपि नान्य इति केन्मैत्रं देवताना सत्त्वात्; जो.हा-तद्द्वाराऽपि नान्य इति केन्मैत्रं देवताना सत्त्वात् विधिना । १५१. ४.४-‘प्रस्तर’ नास्ति । १५२. ४.हो१-विष्यति । १५३. ना-प्रहरणमन्त्रेऽग्न्यादयो । १५४. आ-तत्प्रकाशने । १५५. अ.६.ना.पा-प्रहरणस्य प्रोपात्मना; जो.हा-प्रोपात्मना; उ-‘प्रक्षेपस्य’ नास्ति । १५६. ४-‘तत्रैवान्यच्चिन्तितम्’ नास्ति । १५७. क-दर्शपूर्णमयोर्देवो; हा-दर्शपूर्णमयोर्देवो; ४६१.४. हो१-दर्शपूर्णमयोर्देवो । १५८-१५८. हा-नामभिरच्यते । १५९-१५९. अ.६ उ.पा-अप सूक्तताये १५ नाम्नाः कृत्स्नविषया । १६०. क.हा हो१-हविरजुपेताम् अवीवृषेतां महो ज्यायोऽकृताताम् ।

अनूयात्रा सूक्तवाक्य]

(तेज्रा ३५१०) इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्रा पुरपभेदेन दर्शो व्यवस्थिता । तथा सति मन्त्रलिङ्गेन
 "तत्तद्भाग एव तत्काले" इत्यवतिष्ठते । सूक्तवाक्यशब्दश्च भागे यौगिकः, सूक्त "वर्ततीति तद्
 श्रुत्यते । पागकाले तत्तन्मन्त्रेण मन्मयुक्त देव "वर्ततीत्यर्थः । अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम् -
 "अग्निरिदं हविरजुपतेत्याह या अयाक्ष्म देवतास्ता अरीरधामेति वायैतदाह" (तैम २६१०) इति ।
 "अरीरधामाऽऽश्रयितास्तुदानकुर्मैत्यर्थः । "तस्मादय विभज्य विनियुज्यत ।

"तत्रैव तृतीये चिन्तितम्"-

"अग्नीपोमाविद् हविरजुपेतामितीरितात् ।

अपच्छेदमित्यादि सर्वदोषो भवेत् वा ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैव प्रक्रियाञ्जतरिता त्रिभिः ।

वाक्य "द्वयन्तरित तेन भवेत् प्रकरणादिति" ॥ (जेन्या ३३२३२४) ॥ १०

सूक्तवाक्ये श्रूयते - "अग्नीपोमाविद् हविरजुपेताम् । अवीरुपेता महो ऽप्ययोऽकाताम् ।
 इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेताम्" (तेज्रा ३५१०) इत्यादि । तत्र दृष्टतावाचकमग्नीपोमाविपद्
 "पौर्णमास्यादिकाले यथादैवत विभज्य "प्रयोज्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत् तु 'इदं हवि' इत्यादि
 कर्मवक्षित पदजात नदग्नीपोममन्त्रगतमप्यमावास्यायाम् "अग्नीपोमपदपरित्यागेन पठनीयम् ।
 "एवमिन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्याम् "इन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा "सत्येषा १५
 मन्त्रमाणाणां "सर्वदोषत्वबोधको "दोषपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते द्रुम - "अग्नीपोम
 मन्त्रदोषस्येन्द्राग्निपदान्वाध्याश्रवणात् प्रकरणेन 'प्रथम तदन्ययरूप धाम्य कल्पनीयम् । तेन च "वाक्येन
 "इन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूप लिङ्ग कल्प्यते । तच्च लिङ्गम् अनेन मन्त्रभागोणेन्द्राग्निविषया क्रियाऽनु
 ष्टेपेति विनियोजिका तृतीयाश्रुति कल्पयति । तत "प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये "त्रिभिस्तैवधाम भवति ।
 अग्नीपोमपदान्वाध्यायस्तु वाक्य श्रूयमाणत्वाह्लिङ्गधृतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन "प्रकरणस्य २०
 बाधितत्वात् तत्तच्छेपे "८५ तत्र "तत्र इत्यवतिष्ठते" ॥

१६१ ओ हा-तत्तद्भागवान् तत्काले ना-तत्तद्भागवान् तत्काले क-तत्तद्भागवान् तत्काले,
 २१-तद्भाग एव तत्काले । १६२ अ इ उ पा-वदतीति । १६३ ओ ना हा-वदतीत्यर्थः । १६४
 अ इ पा-अरारधाम आराधिता स्मैत्यर्थः । १६५ अ इ पा-तस्मादुभय, उ- 'तस्मादय' नास्ति ।
 १६६-१६६ क ओ ना हा 'तत्रैव तृतीये चिन्तितम्' नास्ति, २१-तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्, ३६१ २५
 २-तत्रैव तृतीयपादे । १६७-१६७ क ओ ना हा- 'अग्नीपोमाविद् व्यवतिष्ठते' नास्ति । १६८ द-
 हविरजुं, ३१ शृ-द्रव्यम् । १६९ अ इ उ पा-अन्तरितम् । १७० ३१-हविरजुपेताम् अवीरुपेता महो
 व्यायोऽकाताम् । १७१ अ इ उ पा-मासादिकाले । १७२ ३१-प्रयोक्तव्यम् । १७३ अ इ उ पा-
 पोमपदवागेन शृ-पोमीयपदपरित्यागेन । १७४ ३१-मन्त्रमपि । १७५ २-इन्द्रादिपदं ।
 १७६ ३१-अप्येषाम् । १७७ अ इ उ पा-दोषत्वबोधको । १७८ अ इ उ पा-प्रकरणवागे तु गृह्णते, ३०
 २-प्रकरणपाठो गृह्णते ३१-प्रकरणपाठोऽनुगृह्यते । १७९ अ इ उ पा-मन्त्रगमीप इन्द्राग्नीपदां । १८०
 अ इ उ ३६१ पा शृ हो- 'प्रथम' नास्ति । १८१ अ इ उ पा शृ हो- 'वाक्येन' नास्ति । १८२
 ३६१ शृ हो-इन्द्राग्निप्रकाशं । १८३ आ-विनियोगनकयोः । १८४ अ इ उ पा-प्रधानम् । १८५-
 १८५ अ उ इ पा हो-प्रकरण बाधितत्वात्, ३१-प्रकरण बाधितत्वात् तच्छेपे । १८६ ३१ शृ-तत्रैव ।

१० नवमाध्यायस्य प्रथमपादे १८ चिन्तितम्—

“यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत् ।

मन्त्र १८ फलप्रधानोऽत ऊह्य १९ सर्वकलित्वत ॥ (जैन्वा ९ १ २१) ॥

- दर्शपूर्णमासयो 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते १० सूक्तवाक्य
 ५ मन्त्रे ११ वाक्यमतदाग्नायत- 'अथ यजमान आयुराशास्ते' (तैत्रा ३ ५१०) इति । तत्र पूर्वोक्त यज्ञ
 पतिशब्दवत् सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत् । ११ न । वैपम्यात् । तथा हि- ११ सर्वत्र प्रकरणे ११
 मन्त्रो द्विविध-क्रियाप्रसाशक फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपाह्वानक्रियाप्रकाशक ।
 "उपहृत् ११ १५-तर ११ सह पृथिव्या" (तैत्रा ३ ५८) "इत्यनुवाक ११ तदुपाह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मि
 १० न्नपि तदवभासात् । " इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्माः १० इडा ह्यपताम् । इडोपहृता । उपहृतेडा ।
 १० वैष्वा अश्वथेव उपहृता ॥ (तैत्रा ३ ५८) इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपाह्वानक्रियाया एव प्राधान्याव
 भासात् ११ तन्मध्येपतित त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्य ११ वृद्धिरूप फल ११ ११ गमयतीति न तस्य स्वार्थो
 विवक्षित । सूक्तवाक्यमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति न तु प्रहरणक्रियाम् । " इदं चावापृथिवी भद्रमभूत् ११
 (तैत्रा ३ ५१०) " इत्येतस्मिन्ननुवाके सूक्तवाक्यमन्त्रे ११ सर्वस्मिन्नपि फलावभासात् ११ । " अथ
 १५ यजमानोऽग्नौ । आयुराशास्त सुप्रजास्त्वमाशास्ते सजातं वनस्यामाशास्त उत्तरा देवयज्यामाशास्ते ११ भूयो
 हविष्करणमाशास्ते ११ (तैत्रा ३ ५१०) इत्यादिभिः सर्वैरश्ववान्तरवाक्यैः ११ फलस्यैवावभासानात् ।
 तस्माद्विवक्षित फल, फलिनश्च सर्वे यजमाना । तत सर्वेषा फलसिद्धये यजमानशब्दो ११ बहुवचनान्त
 त्वेन ११ सत्रेऽप्युहनीय ॥

११ दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे ११ चिन्तितम्—

“सूक्तवाक्यानासन स्यान्न वा ११ नित्यप्रवृत्ति ।

स्यान्मैव फलनिर्देशात् फलेच्छाऽऽध्या न युज्यते ॥ (जैन्वा १० २ २५) ॥

- २० "इदं चावापृथिवी ११ भद्रमभूत् ११ (तैत्रा ३ ५१०) इत्यादि सूक्तवाक्यो होत्रा पठ्यते । तत्रैव
 ११ श्रूयत- " आशास्तेऽथ यजमानोऽग्नौ । आयुराशास्ते ११ सुप्रजास्त्वमाशास्त ११ (तैत्रा ३ ५१०) इत्यादि ।
 तत्र सूक्तवाक्यतो योऽय यजमानाशामनप्रतिपादको ११ मन्त्रभागस्तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेति सत्यम् ।

- १८७-१८७ जो ना १८ हा-नवमस्य प्रथमे, अ इ उ पा द्वितीयस्य तृतीये । १८८-अ इ उ पा-फलप्रधानो
 २० या, ड हा-फल प्रधानोत्, ड १-फल प्रदाय नोत । १८९-अ इ उ जो पा हा हो-फलवत् । १९०
 ड-सूक्तवाक्ये, हो १-सूक्तवाक्ये । १९१ ड हो १- 'वाक्यम्' नास्ति । १९२ ड ड १ १-मैत्रम् ।
 १९३-१९३ ड-सर्वप्रकरणं, सर्वं प्रकरणं । १९४ ड-इत्यस्मिन्ननुवाके । १९५ अ इ पा-उपाह्वानरूपे ।
 १९६ क हा-तमध्ये पतितम् । १९७-१९७ इ उ- 'वृद्धिरूप फल' नास्ति, क ड १ जो ना १८ हा-
 वृद्धिरूपम् । १९८ ड-गमयतीति । १९९ ड १-इत्यस्मिन् । २००-२०० ड-सर्वस्मिन् ।
 ३० फलप्रधानात् । २०१-२०१ आ क- 'भूयो हविष्करणमाशास्ते' नास्ति । २०२ ड-वभासात् । २०३
 आ-नान्येन सर्वेषु । २०४ आ क ड १ १-सत्रेऽप्युहनीय । २०५-२०५ अ इ उ जो ना पा हा १८-
 दशमस्य द्वितीये । २०६ अ-व्याप्यप्रतीति, इ उ पा-व्याप्यप्रवृत्ति । २०७ आ हो १- 'भद्रमभूत्'
 नास्ति । २०८ ड १-पठ्यते । २०९ आ- 'सुप्रजास्त्वमाशास्ते' नास्ति । २१० हा-मया
 भागान्तरपतिगत् फले, ड जो-मन्त्रभागान्तरपतिगत् यज्ञे, अ इ पा-मन्त्र गोऽप्यव्ययज्ञे, न- 'मन्त्रभाग
 ३५ मन्त्रव्ययज्ञे' नास्ति ।

अनुपाया सूक्तवाक्य]

अस्मिन्प्रश्नात् प्रायणीयादेशिष्ठे प्रस्तरप्रहरणमद्भ, तस्य निरयत्वात् ^{११} 'तस्मिन् विनियुक्तस्य सूक्तवाक्य-
मन्त्रस्य ^{१२} 'निरययुक्ततया तद्भागपाठोऽपि स्याति' इति पूर्वं पक्षः । अथा 'स्वर्गोक्तम्' इत्यत्र ^{१३} 'कमिषोतेन
स्वर्गस्य साध्यताप्रतीति स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । पृथक्साक्षात्तययोगाद्युरादिशब्दै फल निर्दिश्यते
परिच्छेदा धारणा न युक्ता । तस्मात् तद्भागपाठो ^{१४} 'वाध्यते ॥

तत्रैवान्वच्छिन्नितम्-

“^{१५} मृते प्रागापुराणीनीं स्याद्वा नो मृत्तिकामनात् ^{१६} ।

प्रागाभ्रवाग्नीपनार्थमापुराणासन भवेत् ॥ (जैन्वा १० २ १९) ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाक्ये ^{१७} 'योऽयम्' आपुरा शास्ते ^{१८} इति भागो यत्रमातविषय स किं
सर्वस्वारे यत्रमानमरणात् पूर्वं वचनीय पठितव्यो चेति सशयः । सुमूर्षोर्जमानस्याऽऽयुनिरपेक्षत्वंनाथ
लोपात् ^{१९} 'वर्जनीय' इति पूर्वं पक्षः । ^{२०} 'आभ्रवाग्यस्य पवमानस्य स्तूयमानस्य यजमानस्य मरणकालः । ^{२१}
तत्र पूर्वं निज्जीविषुत्वात् ^{२२} 'पठनीय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

०११ अ इ ट पा- अस्मिन् । २१० इ- प्रवृत्तया, अ- प्रवृत्ततया । ०१३ इ उ पा हो १-
कमिषोते, अ इ १- कामिषोते । २१४ हो १- विरुध्यते इ- निरुध्यते । ०१५-०१५ अ- मृते १५
प्रागापुराणीति स्याद्वातो मृति, पा- मृते प्रागापुराणीति स्याद्वा, उ- प्रागापुराणीति स्याद्वा, इ- 'मृते
कामनात्' नास्ति । २१६-२१६ अ इ उ ट इ १ पा १ हो १- योऽयमाशास्ते । २१७ अ इ उ
पा वाध । २१८ इ- आभ्रव । २१९ अ १- पठितव्य ।

देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाधिन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रवन्निमं नो यज्ञ-
स्वगा कुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजति सा मे
यज्ञस्याऽऽशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य

देवाः । वै । यज्ञस्य । स्वगाकर्तारमिति स्वगा-कर्तारम् । न । अधिन्दन् । ते । शंयुमिति
५ श यम् । बार्हस्पत्यम् । अब्रुवन् । इमन् । न । यज्ञम् । स्वगेति स्व-गा । कुरु । इति । स ।
अब्रवीत् । वरम् । वृणै । यत् । एव । अब्राह्मणोक्त इत्यब्राह्मण-उक्तः । अश्रद्धधान इत्यश्रत्-
द्धान् । यजति । सा । मे । यज्ञस्य । आशीरत्या - शीः । असत् । इति । तस्मात् । यत् । अब्राह्मणोक्त
इत्यब्राह्मण-उक्त । अश्रद्धधान इत्यश्रत्-द्धान् । यजते । शंयुमिति श-युम् । एव । तस्य ।

देवा वै यज्ञस्येत्यादि ॥ 'अमंकरेण हवींषि स्वस्वदेवतायै यो गमयिता स स्वगाकर्ता
१० शयुनामा बृहस्पतिपुत्रोऽभवत् । स देवानाम् । यदेवेत्यादि । 'यजस्व' इति 'ब्राह्मणेन नोक्तो
यो' भवति यश्च श्रद्धधानो न भवति तदीयस्य 'यज्ञस्य या 'आशीः फल सा ममास्तु' इति

अनूयाजा. सूक्तवाक्याख्या नवम ईरिताः ॥

अथ दशमे शंयुवाकमन्त्रव्याख्या पत्नीसंयाजाश्च 'वर्ष्यन्ते ।

देवा इति ॥ तत्र 'शंयुवाकमन्त्रान् व्याख्यातुम्' आर्दा प्रस्तौति, - 'देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं

१५ नाधिन्दन् ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रवन्निमं नो यज्ञस्वगा कुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्ध-
धानो यजति सा मे यज्ञस्याऽऽशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं
यज्ञस्याऽऽशीरसदित्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया इति योऽपगुरत् इतेन यातयाद्यो निहन्त सहस्रेण
यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्वद्य पारस्यन्तसंयुक्त्वात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति
तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न नि इत्याश्च लोहितं कुर्यादेतावता ह्येनसा भवति' इति ॥ यस्मै देवाय यत्

२० इविः विहितं तस्य इविषः सांकर्यमन्तरेण 'तद्देवताप्रापणं स्वगाकरणम् । स्वस्मिन् गतिः प्राप्तिः स्वगा ।
तस्याः कर्तारं बुद्धिमन्तं क्वापि पुरुषं देवाः 'यज्ञस्य अनुष्ठानवेलायां' न अपश्यन् । तदा 'बृहस्पतिपुत्रः
यः शंयुनामकः तं बुद्धिमन्तम् अवेक्ष्य प्रायेयानाम्बुः - अस्मदीयम् 'इमं 'यज्ञम् अर्थावर्षेण तस्य तस्य
देवस्य स्वगतं 'कुरु' इति । तदाऽग्रे 'शंयुर्लोकं याचितवान्' - 'एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेत'
इत्येतारदैन 'विधायकेन 'ब्राह्मणेनानुवतः यः वश्रित् 'स्वेच्छयेव यजते' यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते

२५ १. तं३. त्रि.पं२. मे४. लं. हो-असंकरणेन । २. त्रि.पं२. मे४. लं. हो-स्वं स्वं देव° ; तं३-स्वस्यं देव° ।
३. तं३. मे४-देवतानाम् । ४-४. मे४-ब्राह्मणेनोक्तो न ; लं-ब्राह्मणेनोक्तो यो ; तं३-ब्राह्मणेनोक्तो यो न ।

१. आ-वर्ष्यन्ते । २. ४१-मन्त्रम् । ३. आ-'आदौ' नास्ति । ४-४. आ-तस्य तस्य देवस्य
स्वगतं कुर्विति बृहस्पतिपुत्रं शयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् । तदाग्रे शयुर्लोकं चिन्तितवान् ; ४-तस्य तस्य
देवस्य स्वगतं कुर्विति । तथाऽग्रे शयुर्लोकं याचितवान् । ५. ४१-बृहस्पतेः पुत्रः । ६. ४१-शंयुर्वियुक्तो

३० परं । ७. ४-पर्यं कामः । ८. अ. आ. ४ उ. जो ना पा हा-'विधायकेन' नास्ति । ९. अ. ४. उ. जो ना
पा हा-'नानुवतः', ४. ४१-'नानुवतः' । १०-१०. आ-यज्ञेन रयेच्छयेव, हा-यज्ञेन रयेच्छयेव ।

शंयुवाकः पत्नीतंयाजाञ्च]

बाह्विस्पत्यं यज्ञस्याऽऽशीर्षिच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजायाः(१) इति योऽपगुरातै
शतेन यातयाद्यो निहनन्त् सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कथ
पाश्वन्त्संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति

बाह्विस्पत्यम् । यज्ञस्य । आशीर्ष्या - शीः । गच्छति । एतत् । मम । इति । अब्रवीत् । किम् । मे ।
प्रजाया इति प्र-जायाः (१) । इति । यः । अपगुराता इत्यप-गुरातै । शतेन । यातयात् । यः ।
निहनदिति नि-हनन्त् । सहस्रेण । यातयात् । यः । लोहितम् । करवत् । यावतः । प्रस्कथेति
प्र-स्कथ । पाश्वन् । संगृह्णादिति सं-गृह्णात् । तावतः । संवत्सरानिति सं-वत्सरान् ।
पितृलोकमिति पितृ-लोकम् । न । प्रेति । जानात् । इति ।

शंयुना वृत्तम् । अथ देवैस्तायाऽस्त्वित्यनुज्ञाते पुनश्च शयुः अब्रवीत् एतत् मे मम युष्मत्प्रसादात्
संपस्यते, अथ किं मे प्रजायाः युष्मत्प्रसादेन संपस्यते इति ॥ योऽपगुराता इत्यादि ॥ १०
अपगोरणं ताडनोद्योगः । वाक्पाठम्यमित्येके । ब्राह्मणाय तदपत्याथ तत्कर्तारं शतनिष्कदण्डेन
दुःखयेत् । गुरो उद्यमने तौदादिकाः, लेटि आडागमः, "वैतोऽन्यत्र" (पा ३-४-९६) इत्यैकारः ।
यः निहनन्त् निहन्यात् ताडयेत् । लेट्यडागमः । गतमन्वत् । करवत् कुर्यात् । पूर्ववदडागमः ।
लोहितं शरीरात् "प्रस्कथ निपाय यावतः पाश्वन् संगृह्णीयात्" तावतः संवत्सरान्
पितृलोकं न प्रजानीयात् मद्रपत्ये लोहितस्योत्पादयिता । उभयत्र लेटि "इतश्च लोपः" १५
(पा ३-४-९७) इति लोपः ॥

तयोहभयोः यज्ञफलं नमास्तिवति वरः । तत आरभ्य यत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति । पुनरपि
शंयुरेवमुवाच - तत् एतत् उभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्राविरूपायाः प्रजायाः किं दारयथ
इति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तृयतिना त्वत्पुत्राद्यधीना भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं
ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः करोति तं पुरयं शतनिष्कदण्डेन यातयात् क्लेशयेत् । यः १०
निहनन्त् ताडयेत् तं सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यः तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन उद्गमयति
तत् लोहितं भूमौ पतित्वा यावत्तः परमाणून् व्याप्नोति तावत्तः संवत्सरान् अयं पितृलोकं न
प्राप्नोति, किं तु धमयातना अनुभवति, तत्तर्कं स्वव्यवसायीनामिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधि-

५. तै३-इति । ६. पू२-हननोद्योगः । ७. मे.हो-अडागमः । ८. त्रि.पं२-प्रस्कथ्य ।

९. मे-सावत् । १०. मे४-लोहितं तस्य ।

२५

११. ड.ड१-यहस्य फलं । १२. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-तु फलं । १३. जो.ना-प्राप्नोतीति
देवैस्वते । १४. आ-दास्यत् । १५. आ-स्वरपुत्राधीना; अ.इ.उ.पा.जो.ना.हा-स्वरपुत्राधीना । १६.
जो.ना.हा-अपगोरणं । १७-१७. आ-ग्राहयति । १८. ड१-परमाणून् यद्गति; १९-परमाणून् संयद्गति ।
२०. ड-अयम् नास्ति । २०. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-अनुभवेत् । २१. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-प्रजाधीनं ।
तै.सं...७२

[शंयुवानः पत्नीसंयाजाश्च

तस्माद्ब्राह्मणायु नार्पं गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्याद्वैतावता हैनसा भवति तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तत् स्वगा करोति त(२)च्छंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति

तस्मात् । ब्राह्मणाय । न । अपेति । गुरेत । न । नीति । हन्यात् । न । लोहितम् । कुर्यात् । एतावता । ह । एनसा । भवति । तत् । शंयोरिति शं - योः । एति । वृणीमहे । इति । आह । यज्ञम् । एव । तत् । स्वगेति ख - गा । करोति । तत् (२) । शंयोरिति शं - योः । एति । वृणीमहे । इति । आह । शंयुमिति शं - युम् । एव । बार्हस्पत्यम् । भागधेयेनेति भाग - धेयेन । समिति । अर्धयति ।

तस्मादित्यादि । गतम् । एतावतेति एतावता अनर्धस्य हेतुना पापेन इयंभूतः भवति ॥ 'तच्छंयोरा वृणीमहे' इत्यादि शंयुवाकमन्त्रव्याख्यानं सुबोधम् ॥

१० क्षेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात् तत् न कुर्यात् । करणे च एतावता पूर्वोक्तेन पापेन युक्तो भवति ॥

यस्य शंयुवाकस्य व्याख्यानायायं प्रस्तावः कृतस्तस्य शंयुवाकमन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह- "यदा जानाति शंयोर्यहीति तच्छंयुवाकमन्वाह तच्छंयोरावृणीमहे इत्याऽन्तादनुवाकस्य" इति । स धानुवाको मन्त्रवाक्ये समागताः- "तच्छंयोरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । देवी स्वस्तिरग्नौ नः । स्वस्तिमानुपेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे" (तेज्या ३.५.११) इति । तत्तत्प्रशस्तं फलं शंयोर्बार्हस्पत्यादावृणीमहे प्रार्थयामहे । किं तत्फलमिति क्रमेणोच्यते- यज्ञाय गातुं यज्ञस्य देवान् प्रति गमनमावृणीमहे । यज्ञपतये यज्ञमानस्य गातुं देवान् प्रति गमनमावृणीमहे । नोऽस्माकं देवी स्वस्तिर्देवनिमित्तं विन्तोपशमनं मानुपेभ्यः "च स्वस्तिर्विन्तोपशमनमस्तु । भेषजं सयंपापानामौषधमिदं कर्मोर्ध्वं जिगातु अविघ्नेन समातिं प्राप्नोतु । अस्मद्वापय

२० द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च शं सुखमस्तु ॥

तदिति ॥ तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठं प्रशंसति- 'तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह यज्ञमेव तद्वदगा करोति' इति ॥ "तत् तेन" मन्त्रपाठेनेमं यज्ञं तच्छेवानामसांकर्येण स्वगतं करोति ॥

तदिति ॥ प्रथारान्तरेण पुनः प्रशंसति- 'तच्छंयोरा वृणीमह इत्याह शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति' इति ॥ "मन्त्रवाक्यपाठे एवास्य दावप्यो" भागमस्तुष्टितुत्वात् ॥

१५ [संभावितोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु, मै-मुद्रित पुस्तके- 'सूतवाक्य' इति ।] ११. ती१. शं.शो-मुनोपनम् ।

२३ हा-वैशारः; इ.प-तापता । २३ आ-पूर्वोक्तम् । २४-२५. अ.इ.उ.बो.ना.वा.हा-व्याख्याने पापप्रमायाः प्रवृत्तमस्य । २५ आ-अनुजानाति । २६. क.हा-शंयोऽग्नौः; इ-२६.१.१.शो-शंयोर्देहीति । २७. आ.इ-इन्द्रेऽग्नौः । २८. आ-'च' नास्ति । २९. इ-२६-निर्विघ्नेन । ३०. ३०-३०. आ-गमनेन; इ-'शस्तेन' नाम्नि । ३१. अ.ना-रत्नम्; इ-एवम् । नाम्नि । ३१. इ.इ. ३१.१.शो-मन्त्रपाठे । ३३. इ-भागमस्तुष्टितुत्वात् ।

शंयुवाकः पत्नीसंयाजाश्च]

गातुं यज्ञार्थं गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते सोमं यजति रेत एव तद्घाति त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाग्निं गृह्णति यजति प्रतिष्ठित्यै जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते(३) यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्यं पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय

५

गातुम् । यज्ञार्थम् । गातुम् । यज्ञपतय इति यज्ञ - पतये । इति । आह । आशिपमित्या - शिपम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । सोमम् । यजति । रेतः । एव । तत् । द्घाति । त्वष्टारम् । यजति । रेतः । एव । हितम् । त्वष्टा । रूपाणि । धीति । करोति । देवानाम् । पत्नीः । यजति । मिथुनत्वायेति मिथुन - त्वाय । अग्निम् । गृह्णतिमिति गृह - पतिम् । यजति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति - स्थित्यै । जामि । वै । एतत् । यज्ञस्य । क्रियते (३) । यत् । आज्येन । प्रयाजा इति १० प्र - याजाः । इज्यन्ते । आज्येन । पत्नीसंयाजा इति पत्नी - संयाजाः । ऋचम् । अनूच्येत्यनु - उच्यं । पत्नीसंयाजानामिति पत्नी - संयाजानाम् । ऋचा । यजति । अजामित्वायेत्यजामि - त्वाय । अथो इति । मिथुनत्वायेति मिथुन - त्वाय ।

आशिपमिति । प्रतीकग्रहणत्वात्स्वित्यादि सर्वाऽप्याशीर्गृहते ॥

सोमं यजतीत्यादि । पत्नीसंयाजविधिः ॥

१५

जामि वा इत्यादि । याज्यानुवाक्ययोः ऋक्त्वेन वैलक्षण्येन जामित्वाभावः । “आप्यायस्व, सं ते” (तैत्रा ३.५.१२) इत्यादयो याज्यानुवाक्या वेदितव्याः ॥

गातुमिति ॥ आशीःपरत्वं मन्त्रभागस्य “दशयति- ‘गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्याहाऽऽ-

शिपमेवैतामा शास्ते’ इति ॥

सोममिति ॥ अथ चतुरः पत्नीसंयाजां विधत्ते- ‘सोमं यजति रेत एव तद्घाति त्वष्टारं यजति रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति देवानां पत्नीर्यजति मिथुनत्वायाग्निं गृह्णति यजति प्रतिष्ठित्यै’ इति ॥

जामीति ॥ “एतेषां चतुर्णां पत्नीसंयाजानां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये विधत्ते- ‘जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदाज्येन प्रयाजा इज्यन्त आज्येन पत्नीसंयाजा ऋचमनूच्यं पत्नीसंयाजानामृचा यजत्यजामित्वायाथो मिथुनत्वाय’ इति ॥ “प्रयाजाणां पत्नीसंयाजानां च-” ११ “तावद्द्रव्यकृतं वैषम्यं नास्ति-” १२ “मन्त्रकृतमपि यदि न स्यात् तदानीमालस्यं भवति, तत्परिहाराय प्रयाजेषु यजुर्भिरिष्टेषु पत्नीसंयाजा ऋग्भ्यां याज्यानुवाक्याभ्यां यष्टव्याः ॥

३५. क-प्रशंसति । ३५. ड-तेषाम् । ३६-३६. अ.इ.उ.जो.ना.पा.हा-प्रयाजानूयाजाना ।

३७-३७. ड-द्रव्यकृतं वैषम्यं तावन्नास्ति, ‘ड-द्रव्यकृतं वैषम्यं तावन्नास्ते । ३८. अ.इ.उ.जो.पा.हा-इति अत्रापि ।

३०

ते च याज्यानुवाक्ये क्रमेण मन्त्रकाण्डे (तैत्रा ३.५.१२) समाग्नते । तद्विनियोग बौधायनो दर्शयति- 'अथ पत्नीसयाज्ञानामा प्यायस्व स त इति सौम्यस्येह त्वष्टारमग्निं तन्नस्तुरीपमिति त्वष्टुदेवाना पत्नीरुत आ वियन्तु देवपत्नीरिति देवपत्नीनामग्निहोता गृहपति स राजा वयमु तथा गृहपते जनानामिति गृहपते ' इति ॥

- ५ तत्र सोमस्य त्वष्टुश्चान्यत्राऽऽग्नाताना मन्त्राणा प्रतीकान्याग्नायन्ते " आ प्यायस्व स ते । इह त्वष्टारमग्निं तन्नस्तुरीपम् " (तैत्रा ३.५.१२) इति ॥ " आ प्यायस्व समेतु ते " इत्येवा सोमस्य पुरोनुवाक्या । " स ते पयासि " इति सोमस्य याज्या । एतदुभय चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके (तैस ४.२.७) व्याख्यास्यते ॥ " इह " त्वष्टारमग्निम् " इत्येवा " त्वष्टु पुरोनुवाक्या । " तन्नस्तुरीपमथ पोपयित्तु " इत्येवा " याज्या । एतच्चोभय तृतीयकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके (तैस ३.१.११) व्याख्यास्यते ॥

- १५ " देवपत्नीना पुरोनुवाक्या दर्शयति- " देवाना पत्नीरुशतीरवन्तु न । प्रायन्तु नस्तुजये वाजसातये । या पार्थिवासो या अपामपि व्रते । ता नो देधी सुहवा शर्म यच्छत " (तैत्रा ३.५.१२) इति । इन्द्राण्यादथो " देवपत्न्यो या सन्ति ता उशतीरस्मदित रामयमाना अस्मानवन्तु रक्षन्तु परैरापादितमरिष्ट " चारयन्तिवत्यर्थ । किं च, तुजयेऽपत्याय वाजसातये द्रव्यलाभाय नोऽस्मात् प्रकर्षेण रक्षन्तु । न केवल दिवि स्थिता इन्द्राण्याद्या किं तु या पार्थिवास पृथिव्या स्थिता देवपत्न्यो या अल्पन्या अपा व्रते बृहद्युदकस्थानत्येनोपलक्षितेऽन्तरिक्षे वर्तन्ते ता देव्य सर्वा सुहवा सुखेनाऽऽह्वातु शक्या च्य " नोऽस्मभ्य शर्म सुख प्रयच्छत ॥

- तत्रैव याज्यामाह- " उत आ वियन्तु देवपत्नी । इन्द्राण्यप्रायश्चिनी राट् । आ रोऽसी वरुणाती शृणोतु । वियन्तु देवीथं न्तुर्जनीनाम् " (तैत्रा ३.५.१२) इति । अपि च, प्रादुच्छन्दोदेवता गायत्र्यादयो देवपत्न्यो " विपन्त्विद् द्विविरभन्तु । प्राशब्दस्य छन्दोवाचि च पञ्चमकाण्डे समाग्नातम्- " प्रास्तेत्याह छन्दासि वै आ " (तैस ५.१.७) इति । इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी । अग्ने पत्न्यप्रायी । अग्निनो पत्न्यग्निनी । राज सोमस्य पत्नी राट् । रद्रस्य पत्नी रोदसी । वरुणस्य पत्नी वरुणाती । पूतासामेकैवा विज्ञापनायस्मदीपामाशृणोतु । जतीनामिन्द्राण्यादीना य क्रतु कालविशेषो भोजनायोचित तस्मिन् काले वियन्वभन्तु । सोमस्यप्ये पुरुषयोर्भुक्चतो " सतो पश्चान्भुक्तामित्यर्थ ॥

- ४५ ३९-३० आ-त्वष्टारमिति । ४०-४०. आ-तन्नस्तुरीपमिति । ४१ अ आ इ उ जो ना पा हा-देवपत्नी । ४२ ङ ङ-देवाना पत्न्यो । ४३. ङ हो-मिवा । ४४ आ-नोऽस्माक । ४५ हा-वियन्त्यह । ४६ जो ता-'वतो ' तास्ति ।

शयुवारु पनीसयाजाश्च]

अग्नेरुद्दपते पुरोनुवापयामाह- "अग्निर्होता गृहपति स राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदा । देवानामुत यो मर्याणाम् । यनिष्ठ स प्रयजतामृतावा" (तैत्रा ३.५.१२) इति । अयमग्निर्देवानामाहूता गृहाण्य फालक । स च राजा दीप्यमानस्तादृशो जातवेदा देवाना विश्वा जनिमा सर्वाणि जन्मानि वेद । अपि च, यो जातवेदा मर्याणा जन्मानि वेद स जातवेदा प्रयजता प्ररपेण याग कुर्वता मध्ये यन्निष्ठोऽति रायेन यद्दृतम । अतावा "सत्यवान् ॥

५

तत्रैव याज्यामाह- "ययमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् । अस्थूरि णो गार्हपत्यानि मन्तु । तिग्मेन नक्तेनसा सधिशिशाधि" (तैत्रा ३.५.१२) इति । हे गृहपतेऽग्ने, जनाना मध्ये ययमेष त्वा समिधा "सदीपनेन बृहन्तमकर्म प्रौढ कृतवान् । तस्माद्गार्हपत्यानि गृहपतिना सयुक्तानि कर्माणि "नोऽस्माकमस्थूरि सन्तु "अक्षिष्टानि भवन्तु । तिग्मेन तीक्ष्णेन वैरिभिरमधुष्येण नेनसा त्वमस्मान् संशिशिशाधि तीक्ष्णोऽकुरु निर्भयान् कुर्वित्थये ॥

१०

मन्त्रक्राण्डे "पत्नीसयाजयाज्यानुवाक्याभ्याम् उपरिष्टान् इष्टोपाह्वानम् "आज्यप्राशन "याऽग्नातम् । तस्य विनियोग बौधायनो दर्शयति- "अग्नोत्तरामिडागुपहृत्यते यथासमाग्नातम्" इति । पाठस्तु- "उपहृतर रयन्तर सह वृषिभ्या । उप ना रथतर सह वृषिभ्या ह्ययताम् । उपहृत वामदेव्यर सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यर सहान्तरिक्षेण ह्ययताम् । उपहृत ब्रह्म सह दिवा । उप मा बृहत् सह दिवा ह्ययताम् । उपहृता सप्त होत्रा । उप मा सप्त होत्रा ह्ययताम् । उपहृता धेनु सहर्षभा । १५ उप मा धेनु सहर्षभा ह्ययताम् । उपहृतो भक्ष सप्ता । उप मा भक्ष सत्वा ह्ययताम् । उपहृताः हो । इष्टोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्मार इडा ह्ययताम् । इष्टोपहृता । उपहृतेका । मानधी धृत्वपदी मैत्रावरुणी । धक्ष देवकृतमुपहृतम् । दैव्या अर्ध्वर्ध उपहृता । उपहृता मनुष्या । य इम यज्ञमवान् । ये पशुपर्त्नी बर्धान् । उपहृते धावावृषिधी । पूर्वजे अतावरी । देवी देवपुरे । उपहृतेय पजमाना । इन्द्राणी वाविधवा । अदितिरिव सुग्रा । उत्तरस्या देवयज्यायामुपहृता । भूयसि हविष्करण उपहृता । दिव्ये २० धामस्तुपहृता । इद मे देवा हविर्भुवन्तामिति तरिमस्तुपहृता । विश्वमस्या प्रियमुपहृतम् । विश्वस्य प्रिय स्योपहृतस्योपहृता" (तैत्रा ३.५.१३) इति । पूर्वोक्तमिष्टोपाह्वान यजमानार्थम् । इद तु पत्न्यर्थम् । अत एव तत्र तत्र स्त्रीलिङ्गप्रयोग । ब्राह्मणे पत्नीसयाजयाज्यानुवाक्ये विश्वावेष्टोपाह्वानमन्त्रस्य पूर्ववद् व्याख्येयत्वादसाचत्रोपेक्षित ॥

४७ आश्ट हा-अथवाङ् । ४८ कडहो-समिधनेन । ४९. ड-नोऽस्माकम् नास्ति । १५ ५० क ना-अक्षीणानि हा-अक्षिष्टानि अ आ इ उ पा-आक्षिष्टानि । ५१ क-याज्यापुरानुवाक्यानाम्, ड ड १ श्ट हो-याज्यानुवाक्यानाम् । ५२ कडश्ट-प्राशनाय । ५३ कडड १ श्ट हो-च' नास्ति ।

पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्त्युदयनः पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः
समिष्टयजुः पञ्चमं पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूयन्ति ॥१०॥

[प्रजायां करोति तत् क्रियते त्रयस्त्रिंशच्च]

पङ्क्तिप्रायण इति पङ्क्ति प्रायण । वै । यज्ञ । पङ्क्त्युदयन इति पङ्क्ति उदयन । पञ्च ।
५ प्रयाजा इति प्र याजा । इज्यन्ते । चत्वारः । पत्नीसंयाजा इति पत्नी संयाजा ।
समिष्टयजुरिति समिष्ट यजु । पञ्चमम् । पङ्क्तिम् । एव । अन्विति । प्रयन्तिति प्र यति ।
पङ्क्तिम् । अनु । उदिति । यति । १० ॥

[अत्रा ११ १ २४-२ २५]

पङ्क्तिप्रायण इत्यादि ॥ समिष्टयजुषो विधि । प्रायण प्रारम्भ । उदयन समाप्ति ।

१० पङ्क्तिपञ्चक प्रायणीय उदयनीयश्च द्वय यस्येति बहुव्रीहि । प्रायणोदयनहेतुव्य
"पङ्क्तेरनुशब्देन बोध्यते । पङ्क्त्या हेतुना सर्वे "ऋत्विग्यजमाना समीचीन यज्ञ प्रारभते,
समीचीन समापयन्ति, "उभयभाजो भवतीति । "चादिछोपे विभाषा" (पाट १ ६३)
इति प्रथमा तिङ्विभक्ति न निहन्यते । समासगतिनिघातावुक्तौ ॥

इति द्वितीये पष्ठे दशमोऽनुवाक ॥

१५ पङ्क्तिप्रायण इति ॥ अथ समिष्टयजुर्विधिसंबन्धादेनोन्नयति- 'पङ्क्तिप्रायणो वै यज्ञः पङ्क्त्युदयन
पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसयाजा समिष्टयजुः पञ्चमं पङ्क्तिमेवानु प्रयन्ति पङ्क्तिमनूयन्ति' ।
इति ॥ "पञ्चाक्षरा पङ्क्ति" (तैस ६ १ २) इत्यन्यत्र श्रुतत्वात्प्र पङ्क्तिशब्देन "पञ्चसयसा लक्ष्यते ।
सय पङ्क्ति प्रायणे प्रारम्भे यस्य सोऽय पङ्क्तिप्रायण । "तथा पङ्क्त्युदयने समाप्तौ यस्य सोऽय
"पङ्क्त्युदयन । अत्र दर्शपूर्णमासेषु प्रारम्भे "पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते, समाप्तौ "पत्नीसयाजा चत्वारः,
२० "समिष्टयजुः पञ्चमम् । तथा सति "पङ्क्तिम् एव प्रारभन्ते "पङ्क्तिम् एव "समापयन्ति । तस्मात्
"समिष्टयजुःहेतुवात्" इति तात्पर्याथ । "देवा यानुषिद" (तैस १ १ १३) इत्यय मन्त्र इदिसप्तति
कारित्वात् समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र ऋष्यर्ष्यकाण्डे समाप्तो भ्यात्प्रायश्च ॥

१२ तै३-पूर्वोत्तेरनुशब्देन । १३ ल-ऋत्विग्य यज्ञः । १४ श्रि ल-"उभयभाज
इत्यन्यन्तर् 'विधा', मे४-उदयनीयमाज ।

२५ ५४ गे-पयगन्धो?, ट ३, १-पञ्चमस्योप? । ५५ आ-याग । ५६ अथा इ क जो पा १-
गंरुयन्ति ।

संयुवाकः पत्नीसंयाजाश्च]

अत्र मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“जिप्रायाद्यगुरेवेति ॥ कृत्यर्थो वा ॥” पुमर्पता ।

फलचत् ऋतुसंनिध्यात् ऋत्यर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥

यातना परिहारस्य निषेधफलतोषिता ॥

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपहृत्यताम् ॥ (जैम्या ३.४.१८-१९) ॥ ५

दर्शपूर्णमासप्रकरणे भूयते- “यो ब्राह्मणायापयगुरेत् सं शतेन यातयात् तस्माद्ब्राह्मणाय
“जापयगुरेत्” (ऋ. तैसं २.६.१०) इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे (मीम् ३.४.२०-२२ जैम्या ३.४.१०)
मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रतावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणवशानिषेधस्य
“क वद्भत्वमिति चेत् । “सैवम् । वैपण्यात् । पूर्वत्र “ह्यतमनि प्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं” न
संभवति ॥ “तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्” । इह “त्वपगोरणे शतसंवासरयातनापुमन्यस्य” अपगोरण- १०
निषेधस्य करणात् ॥ यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मात्निषेधस्य “केवलपुरपार्थनया
प्रकरणात्” अपर्ययः युक्तः ॥

तत्रैव “तृतीयाध्याये चिन्तितम्-

“संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरित्यशाबुत् ।

दर्शादौ तत्पशौ युयत् जाघन्याः समावयतः ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोपकल्प्यं न “संस्वातः साधनत्वात् तृतीयाया ॥” (जैम्या ३.३.३०-३८) ॥

१५

दर्शपूर्णमासप्रकरणे भूयते- “जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति” (भाष्यो ३.८.१०) इति ।
जाघनी पशोः पुच्छम् ॥ “पत्नीशब्दोऽप्राप्त्युक्तिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रयने
“एव श्रयाजा इत्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजाः” (तैसं २.६.१०) इति । तत्र तृतीयादुत्ती देवपत्नीनां १०
द्वेषतात्वात् तद्द्वारा वर्जनात्तः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजमंस्कारो
विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृत्य पशौ “नियेयतामिति
विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृत्य पशौ “नियेयतामिति
भाष्ये श्रमः- जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुपागत्वाभावेऽपि क्रमादिना
संयाजयितुं शक्यते । न चात्र पशौ “विद्यमानाया जाघन्याः पत्नीसंयाजेः” संस्कार्यर्थं, तृतीयाया
साधनत्वावगमात् । तस्मात्प्र करणादुत्कर्षः ॥ २५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे हृण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके दर्शमोऽनुवाकः ॥

५७-५७. अ.इ.उ.पा-ऋत्यर्थोऽयं; ५८. अ.नापयगुरेत् । ५९. अ.
आ.इ.उ.क.जो.ना.पा.हा-ऋतावङ्गत्ववदिति । ६०. इ.उ.पा-न । ६१. आ.क-दात्म । ६२-६२. अ.इ.उ.
पा-अभिहितस्य; ६३. इ.उ.पा-प्रागेव सिद्धत्वात्; क.जो.ना.हा- १०
“तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्” नास्ति । ६४. आ.इ.उ.पा-प्रागेव नियेयतामिति । ६५-६५. आ.इ.उ.पा.इ.उ.
ना.श्र.शो.१-अपगोरणनिषेधात् । ६६. अ.इ.उ.पा-पुरतार्यथेन । ६७. इ.उ.पा-श्र.शो.१-उत्कर्षः । ६८.
इ.उ.पा.जो.ना.पा.हा-तृतीयाया । ६९. आ.इ.उ.पा-संस्कार्यर्थः । ७०. अ.इ.उ.पा-प्रागः आदौ । ७१-७१.
क-देवपत्नीनामिति तृतीयायाः; हा-इति तत्र तृतीयादुत्ती; अ.इ.उ.पा-इति तत्र तृतीयादुत्ती देवपत्नीनां ।
७२. क.जो.उ.पा.इ.उ.पा-निषेधनिमित्तम् । ७३. अ.इ.उ.पा-विद्यमानकल्पनाः । ३

युक्त्वा हि देवहृतमा२ अर्था२ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्यः सदः ॥

युक्त्वा । हि । देवहृतमानिति देव - हृतमान् । अर्थान् । अग्ने । रथीः । इव ।
नीतिः । होता । पूर्यः । सदः ॥

अथ 'सर्वगोष्ठे' सप्तदशसामिधेन्योऽनन्यस्ताः । 'युक्त्वा हि' इत्याद्याः सर्वाः गायत्र्यः ॥
५ तत्र प्रथमा^३ - ['युक्त्वा हि' इति] ; हे^४ अग्ने, ^५युक्त्व योजय । छान्दसो लृक् शप,
"द्वयचोऽस्तितडः" (पा ६-३-१३५) इति संहिताया दीर्घत्वम् । 'देवहृतमान् देवानामाहावृ-
तमान्' अथान् व्यापनान् ज्वालासमूहान् । उभयत्राणि "दीर्घादृष्टि समानपादे"
(पा ८-३-९) इति स्वरम् । 'रथी' इव यथा रथी रथवान् रथे अथान् युद्धे । "छन्दसीवनियौ"
(पा ५-२-१०९ वा २) इति मत्वर्थीय ईकारः । ततस्तपायुक्तजालस्त्वं पूर्यः पुराणः 'होता
१० देवाना यथा निपदः निपीड । लेटि व्यत्ययेन शपो लुकि अडागमः ॥

दशमे संयुवाकश्च पत्नीसंयानकाः शुक्ताः ।
या दर्शपूर्णमाषाख्या सेष्टिरत्र समापिता ॥

अथेन्द्रादौ 'सर्वगोष्ठिहोत्रमन्त्रा अभिषीयन्ते'^३ । ननु "सत्यं प्रपद्ये" (तैत्रा ३-५-१) इत्यादिकं
एको ह्यैत्रकाण्डः । "उभा वामिन्द्राणी" (तैषं १-१-१४) इत्यादिरन्त्यानुवाकात्मकोऽपरः । 'तपोर्मध्ये
१५ "युक्त्वा हि" इत्यनुवाको 'न समान्नातः । तत् कथमस्य ह्यैत्रत्वम् । समाप्ययेति वदामः । यथा तयोः
काण्डयोः 'वाञ्छिकानां समारयथा ह्यैत्रत्वं एयमस्याप्यनुवाकस्येति द्रष्टव्यम् । अत एवाऽऽपस्तस्य आह -
"अमये संयगाय पुरोडाशमशास्त्रपालम्" इत्युक्तं (अथवा) "युक्त्वा हि देवहृतमानिति पञ्चदश
सामिधेनीरन्वाद् । नित्यया परिदधाति । कुचिसु नो गविष्ठय इति शान्वानुवाचये । अस्यानुवादिषा हि त
इति मंयाज्ये" (आपथ्यौ १९-२५-९-१३) इति । नित्यया 'आ जुहोत वृचस्पत' (तैत्रा ३-५-१)
२० इत्यनयेत्पर्यः ॥

युक्त्वा इति ॥ तत्र प्रथमायाः सामिधेन्याः पाठस्तु - 'युक्त्वा हि देवहृतमा२ अर्था२ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्यः सदः' इति ॥ हे^४ अग्ने, त्वं देवहृतमान् देवानामाहावृत्तान् युक्त्व योजय । द्विशब्दः 'प्रसिद्धवाची । प्रसिद्धेऽस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । योजने इष्टान्तः - 'रथी' 'अथान्' इत्य
इति । रथन्वासी यथा अथान् योजयति वदन् । किं च त्वं पूर्यः पुराणः 'होता होमोत्पादको मूषा
३५ निपदः अस्मिन् मातृस्थाने निपीड ॥

१. तं.रे.हो-संयगोष्ठेः । २-०, तं.३.सं.हो-'तय प्रथमा' नास्ति ।

१. आ.क-मिथाः । २-२. मू.हो१-संयगोष्ठिहोत्रमभिषीयते । ३. उ.१.१-न तपोर्मध्ये;
उ-तत्र तपोर्मध्ये । ४. उ.१.१-इत्याद्यनुवाकः । ५. उ.१.१-'न' नास्ति । ६. उ.१.१-
पाठिकः । ७. आ.क-देवानामाहावृत्तान् देवान् । ८. आ.क-'युक्त्व' नास्ति । ९. इ.क.को.
१०. ना.हा-'प्रसिद्धवाची' नास्ति, हो१-प्रसिद्धार्थवाची ।

सर्वेगीष्टौनम्]

उत नो देव देवाः अर्च्छा योचो विदुष्टरः । अद्रिश्वा वार्षी कृधि ॥
त्वम् ह यद्विष्टम् महसः अह्नवाहुत । अह्नवा यज्ञियो भुवः ॥

उत । न । देव । देवान् । अर्च्छ । योच । विदुष्टर इति विदु ष्टर ।

अत् । विश्वा । वार्षी । कृधि ॥

त्वम् । ह । यत् । यद्विष्टम् । महसः । सुतो । आहुतेत्या-हत् ।

५

ऋतावैयृत-ना । यज्ञिये । भुव ॥

अथ द्वितीया- 'उत न' इति ॥ हे 'देव दीप्तियन्', 'अग्ने, अस्माक कर्माणि 'देवान्
'अर्च्छ 'योच आमिमुष्येन ब्रूहि भ्रातृव्यानभिभ्रितुम् । एते सम्मग्यजन्त इति । छान्दसो
ष्टि, "निपातस्य च" (पा ६३ १३६) इत्यच्छेयस्य सहिताया दीर्घत्वम् । 'विदुष्टर
'विदुष्टर । अयस्मयादित्वेन (पा १४२०) भवात् सप्रसारणम् । किं च विधानि वार्षीणि १०
वार्षीयानि अभिभ्रेतानि भ्रातृ-धर्मणादीनि 'अत्' कृधि सत्यानि 'दुर । यथाभिमत्सपत्ति सायम् ।
करोतेल्लेटि' छान्दस शपो लृक् । "श्रुशृणुपृष्टृश्च" (पा ६४ १०२) इति विधान ॥

तृतीया- 'त्वम्' इति ॥ हे 'यद्विष्टम् सुवतम् । छान्दस स्वार्थिको यत् । 'सहस
वक्षस्य 'सुतो' 'मपनप्रभवत्वात् । हे 'आहुत नियमामिमुष्येनाहुत । "सुवामन्त्रिते" "
(पा २१२) इति पद्यङ्गसद्भावात् पद्यपानत्रितसमुदायस्य पदादित्वात् षाष्टिकनामित्रितापु- १५
दात्तच (पा ६१ १९८), परस्य त्वाष्टमिकनामन्त्रितानुदात्तत्वम् (पा ८१ १९) । 'यत्
यस्मात् । 'ऋतावा सत्यवान् यज्ञमान् वा । तस्मादस्माकमपि 'यज्ञिय यज्ञसपादनार्ह' 'भुव भव ।
त्वमेव तथा मयितुमर्हसीति । मन्त्रेलेटि शपो लृकि अडागमे "भूसुवोत्तिडि" (पा ७३ ८८)

उतेति ॥ अथ द्वितीया- 'उत नो देव देवाः अर्च्छा योचो विदुष्टर । अद्रिश्वा याया कृधि'
इति ॥ अथि च हे 'देव अग्ने, त्व 'विदुष्टर अतिशयेनास्मदभिप्राये विद्वान् 'देवान् प्रति 'मप्या २०
आमिमुष्येन गावा यनमानो हविर्दीप्त्यनीति 'योच ब्रूहि । 'विश्वा 'वार्षी सवोणि वार्षीपात्यस्मदमि
श्रेयानि 'अत्' कृधि अद्रेश्यानि विश्वसनीयानि यथा भवन्ति तथा बुरु ॥

त्वमिति ॥ अथ तृतीया- 'त्वम्' इत्यच्छेयस्य सहिताया सुवतयाहुत । अह्नवा यज्ञियो भुव' इति ॥
हे 'यद्विष्टम् सुवतम्, ह 'सहस' 'सुतो वक्षस्य उप्र, मपनप्रभवत्वात् 'मप्युप्र' इत् । 'आहुत
द्रवतामाह्वान, 'त्वम्' इत्यनेन 'यत्' यस्मात् 'ऋतावा सत्यवान् यज्ञमान्' 'यज्ञिय' 'भुव' 'सत्यायको भव ॥ २५

३ ल- 'अग्ने' नास्ति । ४ तत्रे वि मेव ही-अर्च्छा । ५ त- 'निद्वार' नास्ति । ६
तेन ल ही-कुसत । ७ मे- 'लेटि निपातव्य (१) । ८ तीर ही- 'प्रमायत्वात् ।

१० आक- 'साधनो ।

तैत्ति ७२

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य श्रुतिनस्पतिः । मूर्धा कृवी रथीणाम् ॥
तं नेमिमृभवो यथाऽऽ नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञम(१)ङ्गिरः ॥

अयम् । अग्नि । सहस्रिणं । वाजस्य । श्रुतिनं । पतिं ॥

मूर्धा । कृवि । रथीणाम् ।

५ तम् । नेमिम् । ऋभनं । यथा । एति । नमस्व । सहूतिभिरिति सहूति - भि ।

नेदीयः । यज्ञम् (१) । अङ्गिरः ॥

इति गुणाभावः । “हि च” (पा ८ १ ३४) इति निघाताभासः । ऋतशब्दान्मन्त्रार्थायो
वनिप्रलयः । यज्ञशब्दात् “यज्ञविग्याम्” (पा ५ १-७१) इति घ ॥

चतुर्थी- ‘अयम् इति’ ॥ अयं स्वस्र अग्नि पति स्वामी रथीणा सर्वधनाना,

१० तस्मादिदंवे समिन्धयाम इति । अग्निरिदानीं विशेष्यते- ‘सहस्रिणं श्रुतिनं च शतप्रमाण
वत् सहस्रप्रमाणवत्तथा वाजस्य अन्नस्य पति स्वामी, अत एव मूर्धा प्रधानभूत कवि
क्रान्तदर्शनः । तस्मादयं रथीणा दाताऽस्विति भासः । रथीणामित्यत्र “नामन्यतरस्याम्”
(पा ६ १ १७७) इति विभक्तेरदात्तत्वम् ॥

पञ्चमी- ‘तं नेमिम्’ इति ॥ हे अग्ने, नेदीय अन्तिकतम सदा अस्माकं

१५ प्रत्यासन्नं अङ्गिरं “अङ्गनादिगुणयुक्तं तम् इमम् यज्ञम् आनमस्व अस्मान् प्रति
प्रह्वीभूतं” कुरु । अस्मादग्निमतसपादनोन्मुखं कुरु । सहूतिभिः समानाद्दानैः सहयै सह । यथा
- नेदीय अन्तिकतममानमस्व । यथा ऋभन देवतक्षणा नेमिं नीयमानम् आपर्तयन्ति

अयमिति ॥ अयं चतुर्थी- ‘अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य श्रुतिनस्पतिः । मूर्धा कृवी रथीणाम्’

इति ॥ अयं सहस्रिणो वाजस्य शतसंख्याकस्य च वाजस्य अन्नस्य

२० एति अत एव मूर्धा शिरोवदुत्तमं कवि विद्वान् रथीणा धनानां दाता भवतु ॥

तमिति ॥ अयं पञ्चमी- ‘तं नेमिमृभवो यथाऽऽ नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः’

इति ॥ हे अङ्गिरं अस्मिन्नेवयुक्तोऽग्ने, समाना हूनिर्देवातामाद्दानं येषामुचिजा एते सहस्रयस्यै

महूतिभिः सुवत्स्य तं यज्ञम् अस्माकं नेदीय अत्यन्तसमीपं प्रति आनमस्व आनीय वत् कुरु ।

तत्र इष्टान् - ऋभनं नेमिं यथा इति । यथा देवतक्षणाग्ने रथचक्रस्य नेमिमातीयं स्ववशत्वेन

२५ परिभ्राज्यमाना कुर्वन्ति तदन्नं ॥

१ हो-तर्धातूनाम् । १० तं ल हो-विभक्त्यु । ११-११. तं मे षे ल हो-तमिति ।

१२-१० हो-सुवत्सिदं यजमानाः त्वास्मात् प्रतिशिक्षितः ।

११ आ क हो-इष्यमानः । १२-१२ ङ इ-शतसंख्यायत् सहस्रसंख्यायत् । १३-१३

इ-याजिनोऽश्वस्य । १४ आ क-शिरोवदुत्तम् । १५ ङ इ-हो-विद्वान् तादना । १६ अ इ

१० जो पा इ-तादगोऽग्नेः । १७ क युक्तः तादना त्वे । १८ आ क-समीपं । १९ आ क-‘नेमि

नामि । २० ङ हो-‘तद’ नास्ति ।

संवर्गोष्ठौत्रम्]

तस्मै नूनमभिधवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥
कम् वृष्टिदस्य सेनयाऽप्रेरपाकचक्षसः । पुणिं गोषु स्तगमहे ॥

तस्मै । नूनम् । अभिधवे इत्यभि-धवे । वाचा । विरूपेति वि-रूप । नित्यया ।
वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिमित्ति सु-स्तुतिम् ॥

कम् । उ । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकचक्षस इत्यपाक-चक्षसः ।
पुणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥

तद्व्यहमानमयेति । "अन्तर्भावितपर्यस्य व्यत्ययेनात्मनेपदम् । " यथेति "पादान्ते "
(फि ८५) इति यथेऽस्य निघातः ॥

पृष्ठी - 'तस्मै' इति । 'नूनम्' इति पादपूर्णे । हे अग्ने विरूप नानारूप, 'तस्मै'
यज्ञैराराधनीयाय 'अभिधवे' अभिगतदीप्तये 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं 'वाचा' नित्यया वैदिक्या २०
ऋगादिरूपया 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं शोभनस्तुतिक वा यज्ञं 'चोदस्व' प्रेरय पुनः पुनः प्रवर्तय ।
पद्मा-आनीक्ष्य नित्यत्वं, यथा नित्यप्रहसित इति; पुनः पुनः प्रवर्तमानया वाचा सुष्टुतिं प्रवर्तयेति ।
यथा पुनः पुनः स्तुवीत यजमान. तथा धनादिना सपृद्ध कुर्विति । 'सुष्टुतिशब्देन गतिसमाप्ते
"मन्किन्वयाह्वानं" (पा ६.२.१५१) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुर्वीहो छान्दसं
पत्वम् । कश्चिदाह- तस्मै यजमानाय हविषां वर्षित्रे पुनः पुनः यज्ञं प्रवर्तयेति ॥ १५

सप्तमी - 'कम् वृष्टि' इति ॥ 'कम्' इति प्रभे, 'उ' इत्यवधारणे, 'स्वित्' इति
वितर्के । 'अस्य' 'अग्नेः' 'अपाकचक्षस' अनल्यदर्शनस्य प्रवृद्धज्ञानस्य 'सेनया' बलसप्तया कमेव

तस्मा इति ॥ अथ पृष्ठी - 'तस्मै नूनमभिधवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्'
इति ॥ हे 'विरूप' निविधस्वपुषत्तमे, 'अभिधवे' सर्वतो द्योतमानाय 'वृष्णे' 'कमानां वर्षित्रे तस्मै'
यष्ट्याय देवाय 'नित्यया' वैदिकमन्त्ररूपया 'वाचा' अग्नाभिः क्रियमाणं 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं नून २०
'चोदस्व' तर्पेया प्रेरय तदग्रे कथयेत्यर्थः ॥

धमिति ॥ अथ सप्तमी - 'कम् वृष्टिदस्य सेनयाऽप्रेरपाकचक्षसः । पुणिं गोषु स्तरामहे' इति ॥
पाकोऽल्पः । चक्षो ज्ञानम् । अपाकं 'चक्षो' 'यस्यात्तापपाकचक्षः' 'सर्वस्य' इत्यर्थः । तस्यं जानतः 'अस्य'
'अग्नेः' 'सेनया' परिचारकजनेन सह 'गोषु' सवादिद्रव्यवियये 'कम्' 'उ' 'पुणिं' 'स्तरामहे' 'स्वित्' कं नाम
'एवहारमाच्छादयामः । "एतदीयं परिचारकजने" "वृष्टिदस्य न कोऽपि व्यवहारोऽस्मानभिः कर्तुं शक्यते । २५
तस्मान् सर्वमपि व्यवहारमस्यानुग्रहेणैव कुर्म' इत्यर्थः ॥

१३ तै.त्रे.ल.हो-अन्तर्भावितस्य । १४ तै.त्रे.हो-यदान्ते । १५ तै.त्रे.हो-सुष्टुशब्देन । १६.
हो-प्रवर्तयेति । १७. हो-'अस्य' नास्ति ।

२१. अ.आ.इ.वो.ड.पा-कामानो । २२. हो- 'चक्षो' नाम्नि । २३. इ.इ.इ- 'वाग्नाः ।
२४. इ-सर्वस्य । २५-२५. इ-एतदीयं परिचारकजने । २६

मा नो देवानां विशः प्रस्नातीरिवोक्षाः । कृशं न हासुरभियाः ॥
मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अहृतिः । ऊर्मिर्न नाचमा वधीत् ॥

मा । न । देवानाम् । विशं । प्रस्नातीरिति प्र स्नाती । इव । उक्ता ।

कृशम् । न । हासु । अभिया ॥

५ मा । न । समस्य । दूढ्यं । परिद्वेषसु इति परि द्वेषसु । अहृतिः ।

ऊर्मिं । न । नाचम् । एति । वधीत् ॥

उ खलु १पिणि १सान्वयहारिक क्रयनित्रयादानभोगादिलक्षण १गोष्ठु गन्धादिधनविषयेषु १
१स्तरामहे छादयाम । न किञ्चिदपि, सर्वमपि व्यवहार कुर्म १एव । एण व्यग्रहारे, औणादिक
इप्रयय, १स्तृणातेर्विकरणव्यत्ययेन शप्, खिदित्यस्य छादस पत्वम् ॥

१० अष्टमी 'मा न' इति ॥ देवानां हविर्व्यवहारिणा यजमानानां सन्नाधिय १विश
प्रजा ऋषिजो वा १न अस्मान् १मा १हासु मा त्याक्षु, १प्रस्नाती १प्रस्नाय प्रस्तुता १
१उक्ता गा १इव अह-तव्या १अघ्निया । यद्वा अघ्निया इति गवा नाम । उक्ता
क्षीरादिदानेन जगता वासवित्र्य । १कमिव ? १कृश १न वत्समिव, १प्रस्तुतस्तन्य हि गावो
वत्सक विशेषेण न जहति । एवम् १अस्मान् मा १हासिषुरिति । उभयोपमार्थायाऽपि वाक्यार्थो

१५ पमा भवतीत्युपमेतत् ॥

नवमी- 'मा न' इति ॥ समस्य सर्वस्यापि १दूढ्य द्रवीय । पृषोदरादि ।

१परिद्वेषस सर्वतो द्वेषणशीलस्य भ्रातृव्यस्य १अहृति अभिभव १न अस्मान् १मा १वधीत्

मेति ॥ अथाष्टमी- 'मा नो देवानां विश प्रस्नातीरिवोक्षाः । कृशं न हासुरभिया' इति ॥ 'देवानां

१भवन्निघ्न्य १विश वाणिज्यकारिण्य प्रजा १न अस्मान् १मा १हासु १नेव परित्यक्तवयम् । का इव ?
१प्रस्नाती १प्रस्तुवत्य 'उक्ता क्षीरादिप्रदानेन १वासहेतव १अभिया १इव गाव इव । १वमिय ?
१कृश १न अल्पवयस्क वत्समिव । यथा क्षीरपूर्णस्तनयुक्ता गाव शिशु वत्स न त्यजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

मेति ॥ अथ नवमी- 'मा न समस्य दूढ्य परिद्वेषसो अहृतिः । ऊर्मिर्न नाचमा वधीत्' इति ॥

१समस्य अस्माभि समानस्य १दूढ्य दुर्धिय १परिद्वेषस सर्वतो द्वेष कुवत शत्रो १अहृति अस्मानु
१हृणो द्रोह १न अस्मान् १आ समन्तात् १मा १वधीत् । का वेव ? १नाचम् १ऊर्मिं १न । यथा नयां
१५ गच्छन्तीं नाचमूर्मिर्न १विनाशयति तद्वद्वैरिहृतो द्रोहोऽस्मान् मा विनाशयन्तु । सर्वशब्दपर्यायो घाऽय
समशाब्द, सर्वस्य १वेरिणो द्रोहो मा विनाशयन्तु ॥

१८ तत्र प्रिवत् हो-स्यवहारकम् । १९-१९ तत्र-गोष्ठगन्धादिधनविषयम् । २० मै-
-तत् । २१ हो-एवम् । २२ मैहो-स्तृणाते मैल-स्तृणोते । २३-२३ ल-प्रक्षाति प्रस्तुता ।
२४ मैल-प्रक्षाता । २५ तत्र-इति । २६ तत्र मै-विमिय । २७ तत्र प्रिमैल हो-क्षया ।

३० २८ मै-माम् । २९ मैल हो-हासु । ३० तत्र मैल हो- 'न' नास्ति ।

२६ आ क-एवमिधन । २७ उ हो-मैय । २८ आ-प्रस्तुता । २९ उ-व्यवहारहेतव ।
३० आ-विमिय । ३१ क-जो हा-सामस्य' नास्ति । ३२ आ क-गाशयन् । ३३ उ-ल-हा-द्रेणि ।

नमस्ते अग्र ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः । अमैर(२)मित्रमर्दय ॥
कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्रे संवेपिपो रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि ॥

नमः । ते । अग्रे । ओजसे । गृणन्ति । देव । कृष्टयः । अमै । (२) । अमित्रम् । अर्दय ॥
कुवित् । खिति । न । गविष्टय इति गो-इष्टये । अग्रे । संवेपिप इति स-वेपिप । रयिम् ।

उरुकृदित्युरु-कृत् । उरु । न । कृधि ॥

मास्मानवधिषुः । नार दुर्बला ऊर्मि. इव । कश्चिदाह-समस्य समानस्य दूढ. मास्तरिण ।
समानमन्यत् ॥

दशमी- 'नमस्ते' इति ॥ हे अग्रे, नमः, ते तव खलु ओजसे बलाय कृष्टयः
मनुष्याः गृणन्ति शब्दयन्ति । तवैव बलं स्तुवन्ति यजमानादयः । अत त्वम् अमित्रम्
अस्माकमपकारिणं शत्रुम् अमैः अमनै रोगादिभिः अर्दय मास्य । अमेरित्रप्रलय (उ ६२३) । १०
अन्यत्र पचाचवि (पा ३-१-१३४) वृषादि. (पा ६-१-२०३) द्रष्टव्यः ॥

एकादशी- 'कुवित्सु' इति ॥ हे अग्रे, न. अस्माकं रयि धनं सु संवेपिप.
सुष्टु समन्तात् । प्रापय । कुवित् इति निपातो भूयिष्टमित्यस्यार्थे वर्तते । तिप्ठ व्याप्तौ । लेटि
"सिन्धुलं लेटि" (पा ३-१-३४) इति सिप् प्रलयः । "लेटोऽडाटौ" (पा ३-४-९४)
इत्यङगमः । गविष्टये गावश्च इष्टयश्च गविष्टि, तदर्थं तसाधनानि कर्माणि मे स्युरिति । १५
लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः, नुमभावो वा छान्दसः । उत्तमबहुलधनं प्रापयेति । इदानीं तत्प्रापित
बहुतरं कुर्वित्याशास्ते- उरुकृत् उरुणो बहुनो धनस्य कर्तुः, न हि त्वमस्य कर्तुं जानासि ।

नम इति ॥ अथ दशमी- 'नमस्ते अग्र ओजसे गृणन्ति देव कृष्टय । अमैरमित्रमर्दय' इति ॥
हे देव अग्रे, कृष्टयः मनुष्याः ते तव ओजसे बलाय नमः गृणन्ति नमस्कारवाचिनं शब्दं
मनुअते यजमानादयस्त्वदीयं बलं नमस्तुवंन्तीत्यर्थः । अतस्त्वम् अमित्रम् अस्माकमपकारिणम् अर्दय २०
मारय, अमैः रोगादिभिः ॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्रे संवेपिपो
रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि' इति ॥ हे अग्रे, त्वं नः अस्माकं रयि धनं कुवित् पादुकर्यं मया भवति
तथा सुष्टु संवेपिपः सन्मनसात्मकरोः । किमर्थम् । गविष्टये गोभिः सहितेष्टीविष्टिलदधम् उरुकृत्
प्रभूषकारी त्वं नः अस्मदीयं कर्मफलम् उरु कृधि प्रयत्नं कुरु ॥ ६५

३१. मै४.हो-अस्मान् मा वधिष्ट । ३०. तं३.मै४.हो-दुषियः । ३३. तं३-तोषेव । ३४.
तं३.लं-अर्दय' नास्ति । ३५. त्रि-ष्टुनोदरादिः । ३६. तं३.मै-हे' नास्ति । ३७. तं३.मै.हो-
निर । ३८-३८. तं३.मै.ल.हो-सिप् प्रलय. नास्ति । ३९. मै-वा' नास्ति । ४०. मै४-उक्तं इदु
धनं । ४१. तं३.मै.ल.हो-तत्प्राप्तिम् । ४२. मै४-बहुं ।

३४. इ-वाचकं । ३५. इ-स्तुन्ती । ३६. हा-मर्दय । ३७. इ-गम्यत्प्राप्तिमपरोः । ३०
३८. इ.हो.हो-त्वं' नास्ति । ३९. आ.क-अस्माकं । ४०. गृ-पठ्यम् ।

मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्गभारभृद्यथा । संवर्गस्य स रयिं जय ॥
अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिपक्तु द्रुच्छुना । वर्धा नो अमवच्छवः ॥

मा । न । अस्मिन् । महाधन इति महा-धने । परेति । वर्क । भारभृदिति भार-भृत् । यथा ।
संवर्गमिति स-वर्गम् । समिति । रयिम् । जय ॥

५ अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्ने । सिपक्तु । द्रुच्छुना । वर्धे । नु । अमवदित्यम-वत् । शयं ।

पादादित्वात् षाष्टिकनामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) । नः अस्माक धनम् उरु कृधि
बहुतर कुरु । सामर्थ्यातिशयो गम्यते । “ नश्च धातुस्थोरुषुभ्य ” (पा ८-४-२७) इति नसो
णत्वम्, “ क कारत्कारति ” (पा ८-३-५०) इति सत्वम् । करोतेर्लेट्, पूर्ववच्छपो लृक्,
धिभावश्च ॥

१० द्वादशी- ‘ मा न ’ इति ॥ उक्त महत्तर^१ धन देहीति तत्र महाधने त्वया
“ अस्मिन् दीयमाने इत्य कर्तव्यम् । भारभृदिति । मा परावर्क मा परानैधी । यथा
महान्त भार वोढु समर्थो भार न इति न किञ्चित् परावर्जयति महान्तमपि भारमानयति ।
एव तयाऽपि कर्तव्यम् । “ प्रजेलेटि “ मन्त्रे घस ” (पा २-४-८०) इति च्लेर्लृक् । किं च-
“ संवर्गम् ” “ संवृज्य सवृज्य ” देये धनराशौ पुनः पुन समानीय महान्त धनराशि संजय
१५ सम्पक् जिवा आनय । वर्जराभीक्ष्ण्ये णमुल् (पा ३-४-२२) । छा-दसो वा घमुञ् ॥

त्रयोदशी- ‘ अन्यम् ’ इति ॥ हे अग्ने, अस्मत् अस्मत् अन्यं शत्रुम् इय
‘ द्रुच्छुना दौर्गम्य दुर्भिक्ष नरकादिरूपा वा पीडा सिपक्तु सेवताम् । सचेलेटि “ बहुल छन्दसि ”

मेति ॥ अथ “ याज्यामाह- ‘ मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्गभारभृद्यथा । संवर्गस्य स रयि
जय ’ इति ॥ नः अस्मभ्यं त्वया दत्ते अस्मिन् महाधने मा परावर्क पराभवकारणं वर्जने विनाशनं
१० मा वृत् । तत्र दृष्टान्तः - ‘ भारभृत् यथा इति । लोके यथा भारवादी बलीवर्दादिर्देव्यादिकं न ताशयति
तद्वत् । किं च, ‘ संवर्गम् ” “ संवृज्य सवृज्य ” देये धनराशौ पुनः पुनः समानीय रयिं संजय प्रमूलं धनं
सम्पक् प्रापय ॥

अन्यमिति ॥ तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह- ‘ अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिपक्तु द्रुच्छुना । वर्धा
नो अमवच्छवः ’ इति ॥ हे अग्ने इयं द्रुच्छुना शौगल्या दारिद्र्यरूपाः श्वेवरूपा वा पीडा भ्रामर

१५ ४३-४३. मै-उत्तमं महत्तमम् । ४४. मै-अस्मभ्यम् । ४५. मै-ले-पराजैनीः । ४६.
हो-परावयति । ४७. [शुदीष्टनोऽयं पाठः । मै-पुस्तके ‘ प्रजेलेटि ’ इति पाठः । स चानुपयोगादाव-
प्रयतिरोपाय परिहरणीयः ।] । ४८-४८. मै हो-सवृज्यम् ।

४१. आ-याज्या । ४२-४२. आ-सवृज्य सवृत्, हो-सवृत् सवृत्, ४१-‘ संवृज्य सवृ-य’
नामित । ४३. १. हो-शौगल्या दारिद्र्यरूपा ।

संवर्गेष्टिद्वौत्रम्]

यस्याजुपन्नमस्विनः शमीमर्दुर्मखस्य वा ।
तं घेद्रीप्रवेष्टुधाऽर्धति ॥

यस्य । अर्जुपत् । नमस्विनः । शमीम् । अर्दुर्मखस्येल्दुः - मुखस्य । वा ।
तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अर्धति ॥

(पा २-४-७६) इति शपः श्लुः ; इत् चान्यासस्य । 'मिथै मयार्धं यथाऽस्तौ भीतः पलायेत । ५
'नः अस्माकं तु 'शव बलं वर्धय । 'अमवत् 'अमसाधनः भ्रातृव्यक्षयो वैतद्वत् बल वर्धय ।
'अणावकर्मकात्' इति (पा १-३-८८) परस्मैपदम् । "छन्दस्युभयथा" (पा ३-४-११७)
इति शप आर्धवातुक्त्वाग्निलोपः, "द्वयचोऽतस्तिडः" (पा ६-३-१३५) इति सङ्घिताया
दीर्घत्वम् ॥

चतुर्दशी- 'यस्य' इति ॥ 'यस्य' नमस्विनः अत्रवतः पुरोवाशादिहविःसपादिनो १०
यजमानस्य 'शमी' कर्म 'अजुपत्' सेवते प्रीतो भजते । कीदृशस्य 'अर्दुर्मखस्य' अविगुणपन्नस्य,
तमेराग्निः 'वृधा' वर्धनेन 'अवति' तर्पयति । प्रवृद्ध वा रक्षति । घेदिति पादपूरणे । केचिदाहुः-
नमस्विनो नमस्कारशीलस्य वा अविगुणयज्ञस्य वा कर्मति विकल्पार्थो वाशब्द इति । घेति
पादपूरणे, इदित्यवधारणे ॥

'अन्यं' 'तिपक्त्वात्' अस्मत्तो व्यतिरिक्तं वैरिणे संबन्धात् । किमर्थम् ? 'मिथै भीत्यर्थम् । यथा पीडया वैरी १५
भीतः पलायते 'तथा पीडां' प्राप्नोतु । 'नः अस्माकं' शवः 'वर्धे बल वर्धय । 'किंवद्' 'अमवत्',
'यथा वैरिणः अमः रोगी वर्धते' 'उद्दत् ॥

यस्येति ॥ अथ 'स्विद्वहः' 'पुरोनुवाक्यानाह- 'यस्याजुपन्नमस्विनः शमीमर्दुर्मखस्य वा । न
घेद्रीप्रवेष्टुधाऽवति' इति ॥ दुष्टोऽग्निकलो मलो यज्ञो दुर्मखः । न विघते दुर्मलो यस्य यजमानस्य सोऽय-
गुमुग्धः, सम्यगनुष्ठितयत् इत्यर्थः, 'तस्य, 'नमस्विनः अत्रया नमस्कुर्वतः 'यस्य यजमानस्य 'शमी' ३०
मुख्यरीमाहुतिम् 'अजुपत्' अग्निः असेवत । 'अर्दुर्मखस्य सयगनुष्ठाग्निः 'वा यस्य यजमानस्य शमीम-
जुपत् 'तं घेत्' 'तमेवोभयं नमस्कुर्वन्' 'सम्यगनुष्ठित्ये वाऽयम् 'अग्निः 'वृधा घनादिवर्धनेन 'अवति'
रक्षति ॥

४९. तं, मै-आमसाधनम्; हो-अमसाधनम् ।

४४. आ.क- 'तिपक्त्वात्' नास्ति । ४५-४५. इ.इ.इ.इ.हो-सा पीडा तं । ४६. अ.आ.इ. ५५
उ.क.षो.पा.हा-किं तत् । ४७-४७ आ-यस्य वैरिणामनो रोगो कर्षितः । ४८. आ-विघते ।
४९. आ-पाक्या । ५०. इ.इ.इ- 'तस्य' नास्ति । ५१. इ- 'नमस्विपम् । ५२. इ- 'सम्यगनु-
ष्ठित्ये' नास्ति ।

परस्या अधि (३) संवतोऽध्वरा-अभ्या तर । यत्राहमस्मि ता- अत्र ॥
विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथाऽवसः । अधो ते सुम्नमीमहे ॥

परस्या । अधीति (३) । सुवत् इति स रत । अत्रान् । अभि । एति । त्र ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अत्र ॥

५ विद्वा । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितु । यथा । अत्रस ।

अधो । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥

पञ्चदशी- 'परस्या' इति ॥ ['परस्या'] 'सवत् सगते' 'अधि उपरि परमे सक्षेपे
तिष्ठन् । "उपसर्गाच्छन्दसि" (पा ५ १ ११८) इति वति । 'अवरान् अपकृष्टानप्यस्मान्
'अभ्यातर आमिसुख्येन, मर्यादया च तर तारय दुखात् । वनोते सपदादित्वात्

१० (पा ३ ३ १०८ वा ९) क्विप् । परस्मात् सननीयात् लोकादुपरि वर्तमानं त्व अवरानस्मान्
अभ्यातर आमिसुख्येनागच्छ । तथा कृत्वा 'यत्र' 'अहम्' 'अस्मि कुले ग्रामे जनपदे वा काले वा

'तान् तत्स्थानपि सर्वान्' 'अत्र रक्ष तर्पय वा । रुवानुनासिकौ (पा ८ ३ १,९) उक्तौ ॥

षोडशी- 'विद्वा' इति ॥ हे 'अग्ने तस्मात्' 'ते तव' 'पुरा पूर्वमेव' 'वय जानीम ।

'कथमिव ?' 'अवस अभिगतञ्च' 'पितरमिव त्या वय जानीम , 'ऋणागतो रक्षक
१५ त्वमस्माक पितुरेव ते वय जानीम । पुत्रद्वेषितव्यावृत्त्यर्थमिदम् । 'अध अत एव कारणात्' 'ते

त्वामेव' 'सुम्न सुखम्' 'ईमहे याचामहे । "इचोऽतस्तिड" (पा ६ ३ १३५) इति ।
'निपातस्य च' (पा ६ ३ १३६) इति उभयत्रापि दीर्घत्वम् ॥

परस्या इति ॥ तत्रैव विकल्पिता पुरोनुवाक्यामाह- 'परस्या अधि सवतोऽध्वरा-अभ्या तर ।
यत्राहमस्मि ता- अत्र' इति ॥ सम्पन्नवजुते "देवान् भजते यस्या क्रियायां" सा क्रिया सवत्, 'परस्या
२० 'सवत्' 'अधि उत्कृष्टाया अस्या दृष्टेरधिष्ठानम्' 'अवरान् निकृष्टानप्यस्मान्' 'अभ्यातर आमिसुख्येनऽऽगा-
दुग्यानि' 'नाशय । "यत्र येतु ब-युवु' 'अहम्' 'अस्मि' 'तान्' 'अत्र' 'यत्र' 'अत्र' ॥

विद्येति ॥ अथ स्विकृत्यो वाग्यामाह- 'विद्या हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथाऽवस । अथा ते
सुम्नमीमहे' इति ॥ हे 'अग्ने, "दि वस्मान्' 'पुरा' 'वये' 'ते तव' 'अवस रक्षणे' 'विद्वा' 'जानीम ।
कथ्येय ?' 'पितु' 'मया, "लोके पुत्र यथा पितु पालन जानाति" सवत् । 'अथ तस्मात् कारणात्' 'ते

२५ 'सुम्नम्' 'ईमहे त्वया सपादितं सुखं प्राप्नुम ॥

५०-५० मे-अभ्येन पितुरिध अवयव वित्त्य पुन । ५१ ल हा-अवगत ।

५३-५३ आ-भ-भजते यस्या । ५४ अ-अ-शो-श-तारय । ५५ आ-क-'य' नाति ।
५६-५६ क हा-भारय । ५७ आ-क-'दि' नाति । ५८ आ-शतवत्, अ-जानीम । ५९-५९
आ-गते पुरा यथा पितु पालन जानाति, अ-पितु पालन जानाति । ६० अ-इ-उ-को-ना-पा-हा-श-

य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वःसगः । अग्रे पुरो हरोजिघ ॥
सखायः सं वः सम्यञ्चमिपः स्तोमं चाग्रये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहैस्वते ॥

य । उग्रः । इव । शर्यहेति शर्य - हा । तिग्मशृङ्ग इति तिग्म - शृङ्गम् । न । वःसगः ।
अग्रे । पुरं । हरोजिघ ॥

५

सखाय । समिति । व । सम्यञ्चम् । शर्म । स्तोमम् । च । अग्रये ।
वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जं । नष्ट्रे । सहैस्वते ॥

सप्तदशी- 'य' इति ॥ हे 'अग्रे' यः स्वम् 'उग्र' उद्गूर्णबलतया उग्र 'इव' भवति ।
'शर्यहा' । छान्दस कर्तारि वृत्त्यः, "तत्र साधु" (पा ४-४ ९८) इति 'वा यद् ।
शर्पाणां हिंसकानां हन्ता शर्यहा । 'तिग्मशृङ्ग' 'न तीक्ष्णशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः तिग्मशृङ्ग इति १०
'वःसग' वननीयानि वनानि गच्छति वनसगः । वननीयेषु वनेषु सक्त इति वा 'वसग' ।
शुषोदरादिवादिष्टस्वरूपलाभः । एव मृगवत् सौम्यम्बमानः उपस्वभावात् त्व 'पु' असुतया
पुरी मेघान् वा 'हरोजिघ' अधक्षी । छान्दसो ह । आतृव्याणां हन्ता, वृष्टेरुवादानेन वा
सर्वाभिमतकारी ॥

अपारवामेनेष्टया पुरोऽनुवाक्या- 'सखाय' इत्यनुष्टुप् ॥ हे 'सखायः' समानरूपानां १५
कृत्रिम्यजमाना 'व' युष्मदधं युष्माक श्रेयोऽर्पम् अस्मासु 'अग्रये' वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतया 'क्षितीनां

य इति ॥ अथात्र तिल ऋच उपहोतायां । तत्रैव प्रथमा- 'य उग्र इव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न
वःसगः । अग्रे पुरो हरोजिघ' इति ॥ हे 'अग्रे', 'य' त्वय्य 'उग्र' 'इव' शूरो शत्रवे 'शर्यहा' शर्पाणां
हिंसकानां हन्ता, 'तिग्मशृङ्ग' 'न तीक्ष्णशृङ्गो मृग इव, 'वःसग', वनानि 'वनानि गच्छति वसग',
'वावापिरूपो मृन्वा वनेषु' तिष्ठतीत्यर्थं । तात्पर्यम् 'पुर' 'हरोजिघ' शर्पाणां पुराणि 'हरोजिघ' इति २०
सखाय इति ॥ अथ द्वितीया- 'सखाय सं व सम्यञ्चमिप मोमे चाग्रये । वर्षिष्ठाय
क्षितीनामूर्जो नष्ट्रे सहैस्वते इति ॥ हे 'सखाय', परस्परसत्ययुक्ता करिवाग्रजमाना, 'व' युष्माकं 'तयग्रम्
'इव' मार्गीषानम् 'अपि' आभीष्टार्थम् [अपि] 'संपादयतु' 'समिग्युपमर्गस्थापेति' होन 'अप्याह ।
'य' 'अग्रये' स्तोमं स्तोत्रं संपादयत । 'क्षितीनां' निवागश्रेयानां मन्त्रे 'वर्षिष्ठाय
वृष' 'च' 'अग्रये' स्तोमं स्तोत्रं संपादयत । 'क्षितीनां' निवागश्रेयानां मन्त्रे 'वर्षिष्ठाय
इदमप्य', 'ऊर्जं' 'नष्ट्रे' मज्ज्य 'न' 'प्रातःपित्रे' निनादानमङ्कुरेते, 'सहैस्वते' स्वयन्निवागेन वनवने ॥ २५

५२. तै.मै- 'वा' नास्ति । ५३. तै.मै.श्री-वनसगः ।

६१. क हा- 'वनानि' नास्ति । ६२. ड १. ११-दावादि शृङ्गा । ६३. अ. १. ११-तिग्मशृङ्ग ।
६४. क हा- 'अर्जितान्' ; ड हो १-चितवान्, ड १-अङ्कितान् । ६५. ड. १. ११- 'अपि' नास्ति । ६६. ड.
११- 'अपि' नास्ति । ६७. ड १-उदाहृत । ६८. ड १-तात्पर्यात् । ६९. ड- 'न' नास्ति ।
७०. अ १ उ क ना वा-प्रातःपित्रे, ड. १. १. ११-मज्जयित्वा ।

१०

परस्या अधि (३) संवतोऽवराः अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताः अत्र ॥
विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथाऽवसः । अथा ते सुम्नमीमहे ॥

परस्या । अधिति (३) । सुम्न इति स रतं । अत्रान् । अभि । एति । त्र ।

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अत्र ॥

५ विद्वा । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितु । यथा । अत्रस ।

अधि । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥

पञ्चदशी 'परस्या' इति ॥ [^vपरस्या] ^vसवत सगते ^vअधि उपरि परमे सक्षेपे तिष्ठन् । " उपसर्गाच्छन्दसि " (पा ५ १ ११८) इति वति । ^vअवरान् अपवृष्टानप्यस्मान् ^vअभ्यातर आभिमुख्येन, मर्यादया च तर तारय दुखात् । वनोते सपदादिखात् ।
१० (पा ३ ३ १०८ वा ९) त्रियप् । परस्मात् सगननीयात् लोकादुपरि वर्तमान त्व अवरानस्मान् अभ्यातर आभिमुख्येनागच्छ । तथा कृत्वा ^vयत्र ^vअहम् ^vअस्मि कुले ग्रामे जनपदे वा काले वा ^vतान् तत्स्थानपि सर्गान् ^vअत्र रक्ष तर्पय वा । रुवानुनासिकौ (पा ८ ३ १, ९) उक्तौ ॥

षोडशी- 'विद्वा' इति ॥ हे ^vअग्ने तस्मात् ^vते तव ^vपुरा पूर्वमेव ^vवय जानीम ।
"कथमिव ?" अवस अभिगतव्य " पितरमिव त्वा वय जानीम , "ऋमागतो रक्षक
१५ त्वमस्माक पितुरेव ते वय जानीम । पुत्रद्वेषितव्यावृच्यर्थमिदम् । ^vअथ अत एव कारणात् ^vते
वामेव ^vसुम्न सुखम् ^vईमहे याचामहे । " इचोऽतस्तिड " (पा ६ ३ १३५) इति,
" निपातस्य च " (पा ६ ३ १३६) इति उभयत्रापि दीर्घवम् ॥

परस्या इति ॥ तत्रैव विकल्पिता पुरोनुनासक्यामाह- 'परस्या अधि सवतोऽवराः अभ्या तर ।
यत्राहमस्मि ताः अत्र' इति ॥ सग्यवन्नुते " देवान् भजते यस्या क्रियायां " सा क्रिया सवत्, 'परस्या
१० 'संवत' अधि उरुष्टाया अस्या इष्टेरधिष्ठानम् 'अवरान् निवृष्टानप्यस्मान् 'अभ्यातर आभिमुख्येनऽग्य
दुःखानि "नाशय । " यत्र येतु वन्नुतु 'अहम् 'अस्मि 'तान् वन्धूतपि " 'अत्र रक्ष' " ॥

विद्येति ॥ अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह- 'विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथाऽवस । अथा ते
सुम्नमीमहे' इति ॥ हे 'अग्ने, "हि यस्मात् 'पुरा 'यत्र' ते तव 'अवस रक्षणं 'विद्वा' 'जानीम ।
कथ्येय ? 'पितु' 'यथा, " लोने पुत्र यथा पितु पालन जानाति " तद्वत् । 'अथ तस्मात् कारणात् 'ते
०५ 'सुम्नम्' 'ईमहे' त्वया संपादितं सुख प्राप्नुम ॥

५०-५० मैः-कथ्येव पितुरिय अवस वितव्य पुन । ५१ लहा-अवगा ।

५३-५३ आ क-भजते यस्या । ५४ ङङ् १ १ हो-तारय । ५५ आ क-'यत्र' नास्ति ।
५६-५६ क हा-भारत । ५७ आ क-'हि' नास्ति । ५८ आ-शातवत् ; ङ-जानीम । ५९-५९
आ-लोने पुरा यथा पितु पालन जानाति ङङ्-पितु पालन जानाति । ६० अङ् उचो ना वा हा-
३० अथ ।

प्रजापतेः स वेदः सोमापूषणेः देवैः ॥११॥

[यज्ञस्यमर्थं वृषणेकाजनिश्श्रुतिर्धम्]

प्रजापते इति प्रजा पते । स । वेद ।

सोमापूषणेति सोमा पूषणा । इमौ । देवौ ॥११॥

[कास ७ १७]

५

“य प्रजाकाम स्यात् तस्मा एत प्राजापत्य गर्भुत चरु निर्वपेत्” (तैस २ ४ ४) इत्यस्या पुरोऽनुवाक्या- ‘प्रजापते न त्व’ इति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्यातेषु- “सोमस्य विपिरसि” (तैस १ ८ १४) इत्यत्र । इह त्वस्या प्रतीक गृह्यते । हे प्रजापते, त्वदय प्तानि विद्यानि जातानि भुवनानि परिक्रमूव सर्गते व्याप्नोति । तस्मात्तच्छत कामयमाना पति शुद्धम न्य तत् तथैनात्माकम् अस्तु । न्य रवीणा पत्य स्वाम इति ॥ १०
तत्रैव याज्या- ‘स वेद पुत्र’ इति जगती ॥ इयमपि- “हिरण्यगर्भ” (तैस २ २ २) इत्यत्र व्याख्याता । प्रतीकग्रहणमिदमस्या । स एव प्रजापति पुत्र भूवा पितर मातर च वेद पुत्रभावेन वर्तते । स एव ससु सोता यजमानश्च भवति । स एव पुनर्मव पुन पुन क्रिपमाणो यागश्च भवति । स एव चा स्वर्गं च और्गोत् स्वतेजसा आच्छादयति, स एव विद्यानि भूतजातानि अभवत्, आऽभवत् व्याप्नोति स १५ एतेति ॥

“य पशुकाम स्यात् तस्मा एत सोमापूषण गर्भुत चरु निर्वपेत्” (तैस २ ४ ४) इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या- ‘सोमापूषणा जनना रथिणाश्’ इति त्रिष्टुप् ॥ १५ च व्याख्याता “अग्नाविष्णू महि” (तैस १ ८ २२) इत्यत्र । प्रतीकग्रहणमस्या अप्यत्र । सोमापूषणौ रवीणा धनाना जनना जनयितारौ धानाशुषिन्योश्च “जनयितारौ । विद्यारप “भूतरय जातम्य” २०

प्रजापते इति ॥ “य प्रजाकाम स्यात् तस्मा एत प्राजापत्य गर्भुत चरु निर्वपेत्”, “य पशुकाम स्यात् तस्मा एत सोमापूषण गर्भुत चरु निर्वपेत्” (तैस २ ४ ४) इत्यनयोर्वाप्यनुवाक्या मनीष्यनि दर्शयति- ‘प्रजापते स वेद सोमापूषणेभौ देवौ’ इति ॥ ‘प्रजापते न त्वद्वत्तन्वत्’ इति प्रकर्षस इविव पुरोऽनुवाक्या । सा च ‘सोमस्य विपिरसि’ (तैस १ ८ १४) इत्यनुवाक व्याख्याता । ‘स वेद पुत्र पितरश्’ इत्येया याज्या । सा च “हिरण्यगर्भ आपो इ यत्” (तैस २ २ २) इत्यस्मिन्नुवाके व्याख्याता । चर्षयेत्य इविव “सोमापूषणा जनना” इति पुरोऽनुवाक्या । “इमौ देवौ जायमानौ” इति याज्या । एतदुभयम् “अग्नाविष्णू महि” (तैस १ ८ २२) इत्यस्मिन्नुवाक व्याख्यातम् ॥

११ तैस १ ८ १४-पुत्रभावेन । १२ तैस-मीयमान । १३ त-भूतानि जातानि । १४ तैस-भवति । १५ तैस-जननौ । १६-१६ तैसैव-मनवतस्य ।

७३ इ २१-रत्नसोमोऽग्नापुरोऽ । ७४ इ २१-जनना रथिणाश् ।

२०

जातमात्रात्रैव १ गोपौ २ पालकौ । एव महानुभावविमौ ३ देवाः ४ अकृण्वन् कृतवन्तः अमृतत्वस्य ५ नार्मि नहनभूतौ देवाः कृतवन्तः ॥

अथ तत्रैव याज्या— ' इमौ देवो जायमानौ ' इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता (तैत्तिरीय १०८.२२) । प्रतीकमेव गृह्यते । १ इमौ २ देवो सोमापूर्णा ३ जायमानौ एव ४ जुपन्तः ५ सर्वे देवाः ६ इमौ देवौ ७ तमासि अजुष्टानि अग्रियाणि ८ गृह्यता जातमात्रात्रैव छान्दितवन्तौ । ९ आम्न्या १० पक्वम् उदकं सवत्सरव्रतम् ११ आमामु १२ उस्त्रियासु रश्मिषु १३ इन्द्रः वृष्टयम् १४ जनत् जनयति पक्वं करोति ॥

इति द्वितीये पष्ठे एकादशोऽनुवाकः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

- १० संवर्गोद्दिष्टौ सामिधेभ्यो दश तिष्ठस्तु याज्यकाः ।
संयाज्यास्तित्त्वं उदिता उपहोमाद्ययो मताः ॥
प्रजास्ये द्वयं योज्यं गार्मुते प्रथमे भवेत् ।
सोमेमौ तद्द्वितीये स्तृष्योर्विशतिरीरिताः ॥ इति ॥
- अत्र भीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—
१५ " वेदत्रयोज्यधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।
अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥
"होत्रत्वादिसमाख्यानेन नियतेर्गमकं स्वतः ।
निर्वाधं चान्यवत् "तच्च तेनात्र विनियोजकम्" ॥ (जैम्या ३.३.१५-१६) ॥
- २० "याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्भेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे । "आज्य-
स्तोत्रपृष्टस्तोत्रादयः सामवेदे । "एतस्यैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि
धर्म इच्छया संगच्छत इति चेत् । मैघम् । होत्रमाध्वर्यवमौद्धानमिति समाख्यानेन नियतिर्वोच्यते । न च
समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः । तस्मादबोधकत्वाधितत्त्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावात् "धृति-
लिङ्गादिपञ्चकवत् प्रमाणेन" समाख्यानैर्न धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥

२५

६७. तं३.मे३.लं.हो-गोपकौ; मे- 'पालकौ' नास्ति । ६८. मे- 'अकृण्वन्' नास्ति । ६९.
तं३.लं.हो- 'जनत्' नास्ति ।

७५. अ.आ.इ.उ.पा-होत्रकादि; शं-होत्रत्वादि, इ१-होत्रादित्वादि । ७६. इ-तत्र । ७७.
अ.इ.उ.पा-पाठे ये; क.हा-पाठ्यादयो ये; हो-पादयोः; इ-पाठयोः; इ१-वाक्यायागादयो । ७८.
३०. अ-आज्यन्तोपादयः; बो.ना.हा-आज्यस्तोत्रपृष्टादयः । ७९. इ-अर्येने, इ१-सत्येने । ८०-८०. इ१-
पयकप्रमाण्यनेन ।

पितृपञ्चस्य हौत्रम्]

उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आ वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥

त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठमनु नेपि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥

उश त । त्वा । हवामहे । उशन्त । समिति । श्यामहि ।

उशन् । उशत । एति । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥

त्वꣳ सोम । प्रचिकित इति प्र चिकित । मनीषा । त्वꣳ रजिष्ठम् । अन्विति । नेपि । पन्थाम् ।

तव । प्रणातीति प्र-नीती । पितरं । न । इन्दो इति । देवेषु । रत्नम् । अभजत् । धीराः ॥

महापितृपञ्चे सामिधेनी एकैव त्रिरुच्यते- 'उशत इत्यनुष्टुप् ॥' उशन्त कामयमाना

पितृन् त्वा हवामहे आह्वयाम । तानेव कामयमानात्त्वा समिधीमहि सम्यग्दीपयाम । १०

त्वमपि तान् पितृन् उशन् आ वह । कीदृशान् ? उशत हरित्तु कामयमानान्, हविषे

'अत्तवे हविर्भोक्तुम् । तुमर्थे तत्त्वेन (पा ३ ४ ९) प्रत्यय । कर्मण सप्रदानाच्चतुर्थी ॥

सोमवर्हिषदमिष्यात्तकायवाहनाना क्रमेण द्वेदे एव पुरोऽनुयाक्ये एकैकस्य वृत्ता याव्या

सर्वास्त्रिष्टुभ । विशेषेण वक्ष्यते- 'त्वꣳ सोम' इति ॥ हे सोम त्व प्रचिकित प्रकर्षेण ज्ञात । निग्राया

एकादशे तु कथित सवर्गेष्टयादि हौत्रवम् ।

द्वादशे पितृपञ्चस्य हविषा हौत्रमुच्यते ॥११॥

उशन्त इति ॥ अर्थ - " एका सामिधेनी त्रिरुच्यते इत्येताम् हवामह इत्येताम् ' (आपधौ

८ १४ १८) इति । पाठस्तु- ' उशन्तस्त्वा हवामह उशन्त समिधीमहि । उशन्त आ वह पितृन्

हविषे अत्तवे ' इति ॥ हेऽग्रे, वयम् उशन्त पितृन् कामयमानास्त्वामाह्वयाम । पुनरपि पितृन् उशन्त

त्वꣳ समिधीमहि । त्वमपि कामयमान कामयमानस्य यत्रमानस्य पितृन् आहव । विमथम् ॥ २०

हविषे अत्तवे हविर्भोक्तुम् ॥

त्वमिति ॥ कथ्य - " द्वे पुरोनुवाचये अन्वाहर्षमुक्त्वा प्रणोत्पराभ्याम्वा प्रणीति । त्वꣳ सोम

प्रचिकित इत्येवा ध्यामता भवन्त्येका याव्या " (आपधौ ८ १५ १३-१६) इति । तत्र प्रथमा पुरोऽ

याव्यायाह- ' त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठमनु नेपि पन्थाम् । तव प्रणीती पितरो न इन्दो

देवेषु रत्नमभजन्त धीरा ' इति ॥ हे सोम, त्व मनीषा मनीषया भरमदीपया बुद्ध्या प्रचिकित २५

प्रकर्षेण ज्ञात । किं च, त्व रजिष्ठ पन्थाम् अश्रोत्रकस्यर्था रज्जक नागम् अनुतेपि ' अनुष्ठमग

१ मे-तवे । २ तं३ ल-लङ्घ्यं । ३ मे नै-हो-एव नाम्नि ।

१ इ-यत्तरम् । २ आ-त्ता । ३ इ-त्वमिति । ४ क-कम्पयन् । ५ न-

'यत्रमानस्य' नास्ति । ६ कहा आवह वद । ७ आ इ-स्वदीपया । ८ इ-रिणत । ९-१०, अ आ

११-१२-रिजिष्ठ यमता क आ हा-रिजिष्ठ यमल क आ नै ता-रिजिष्ठमतोदा । १३ आ-अनुष्ठमे । १४

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः ।
 वन्वन्नवातः परिधीरपोर्णु धीरेभिरध्वैर्मघवा भवा (१) नः ॥

त्वया । हि । न । पितरं । सोम । पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान् । धीरां ।
 वन्वन् । अवात । परिधीनिति परि धीन् । अपेति । ऊर्णु ।
 धीरेभिर्भ । अध्वै । मघवेति मघ-वा । मव (१) । न ॥

- छान्दस द्विर्वचनम्, यद्भुक्ति वा अभ्यासनिकाराभाव, “ गतिरन्तर ” (पा ६ २ ४९)
 इति गते प्रकृतिस्वरसम् । ‘ चिक ’ इति वा घात्वन्तर द्रष्टव्यम् । मनीषा मनीषावाद्भि ।
 यद्वा-प्रिदिष्टया मनीषया व्यभिचाराभावात् । “ सुपा सुलक ” (पा ७ १ ३९) इति
 निभक्तेराकार । किं च त्व रजिष्ठम् ऋजुतर पथा पन्थानम् । ऋजुशब्दादिप्रति “ विभाषर्जो
 १० श्ल-दसि ” (पा ६ ४ १६२) इति रेफ । यद्वा-रज उदकम् अतिशयेन तद्वान् रजिष्ठ ।
 रज शब्दात् इष्टन् । “ विमतोर्लुक् ” (पा ५ ३ ६५), “ टे ” (पा ६ ४ १४३) इति
 टिलोप । ईदृश पन्थानम् अनुनेपि अनुक्रमेण प्रापयसि । नयतेर्लिटि शपो लुक् । किं च हे
 वन्दो सोम, तव प्रणीती प्रणीया परिचरणेन पुरस्कारेण वा । “ सुपा सुलक ”
 (पा ७ १ ३९) इति तृतीयाया पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अस्माक पितर पूर्वेषु दवेषु रन
 १५ रमणीय हरिरजन् अभजन्त धीरा धीमन्त । मन्वर्थाधो रप्रयय ॥

- त्वया हीति ॥ हे सोम, न अस्माक पूर्वे पितर त्वया खलु हेतुना त्वप्रसादेन
 कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि पितृयज्ञादीनि वा चनु वृत्तवन्त । धीरा । गतम् । हे
 पवमान शोधक, तस्मात् कारणात् अस्माकमपि त्व वन्वन् अस्मान् समजन् अवात
 २० प्रापयसि । हे वन्दो, तव प्रणीती प्रणीत्या परिचरणेन न अस्माक पितर देवेषु मध्ये स्थित्वा
 धीरा सन्तो रन रमणीय इति अभजन्त ॥

- त्वयेति ॥ द्वितीया पुरोडुवाक्यामाह- ‘ त्वया हि न पितर सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान
 धीरा । वन्वन्नवात परिधीरपोर्णु धीरेभिरध्वैर्मघवा भवा न ’ इति ॥ हे पवमान शोधक सोम, हि
 यस्मात् न अस्माक पूर्वे पितर त्वया अनुगृहीता कर्माणि चक्रुः, तस्मादिदानीं धीरा तिष्ठति ।
 त्वमपि अवात वायुमनपेक्ष्य ज्यलनेन अस्मदीयहवि वन्वन् सभक्षयन् परिधीन् परिधियव
 २५ मन्वतोऽप्रस्थितान् प्रतिपन्नकान् अपोर्णु निराकुर । के सायने, धीरेभि युद्धकुशले अधे । तथा न
 अस्मदर्थं मघवा धनवान् भव ॥

४. ल-रजम् (१) । ५. मे-र्लिटि (१) । ६. ल-सोमे । ७. मे-मे-अस्माकम् ।

११ क हा-‘ प्रणीती ’ नास्ति । १२ आ क-परिस्तरलो जमानि १३ इ-ज्यलन् । १४
 अस्मादीय इति । १५. ११-समजन् ।

त्व० सोमं पितृभिः संविदानोऽनु धावापृथिवी आ ततन्व ।
तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वय० सामं पतयो रयीणाम् ॥

त्वम् । सोम । पितृभिरिति पितृ भि । सविदान इति स-विदान ।
अन्विति । धावापृथिवी इति धावा-पृथिवी । एति । ततन्व ।
तस्मै । ते । इन्द्रो इति । हविषा । विधेम । वयम् । साम् । पतय । रयीणाम् ॥

जातरहित स्वयमेव ज्वलन् । यद्वा अकार उपमायाम्, अय वायुसदृश, दीर्घकारित्व सादृश्यम् ।
परिधीन् परितः धारयितृन् आत्मन प्रतिबन्धन् अपोर्णु अपानुद प्रतिबन्धकापनोदेन शीघ्र
यागच्छ । स्वानुनासिकाबुक्तौ (पा ८३१९) । वीरेभि विक्रान्तै अथै शीघ्रमागच्छेति ।
तत्तथागत्व न अस्माक मघना धननाम् भव । अत्मस्य धन दातु हस्ते गृहाण ।
यद्वा-हविषा धनेन तद्दानं भव । "छन्दसीनिषौ" (पा ५२१०९ वा २) इति मत्स्यो १०
धनिप्रलय । "हचचोऽतस्तिष्ठ" (पा ६३१५५) इति भवशाब्दस्य सहिताया
दीर्घञम् ॥

त्व सोमेति ॥ हे सोम, त्व पितृभि पूर्वरास्माकीने सविदान ऐकमत्य गत इत्य
वयमस्मै कुर्म इति धावापृथिवी अनु आततन्व अनुक्रमेण दीप्त्या । अतते "बभूधाततन्व" (पा ७२६४) इति निपात्यते । हे इन्द्रो, तस्मै तादृशाय ते तुभ्य हविषा विधेम १५
परिचरेम तदर्थम् आततदीर्घिभ्य । प्रयोजन च वृम वय रयीणा धनाना पतय म्याम
भूयास्मेति हविषा विधेम त्वाम्, त्व च धावापृथिवी दीप्त्या आततन्व पितृभिश्च सविदानो भव
इति । "समो गम्यन्चि" (पा १३२९) इति मित्रेणमनेपदम् ॥

त्वमिति ॥ अथ गायत्र्यामाह- 'त्व० सोमं पितृभि सविदानोऽनु धावापृथिवी आ ततन्व ।
तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वय० सामं पतयो रयीणाम्' इति ॥ हे सोम, त्व पितृभि सविदान २०
"ऐकमत्य गत" अनु क्रमेण धावापृथिवी आततन्व आतते प्याते वृत्तयान्ति । हे इन्द्रो हे
सोम, तस्मै ते तादृशाय तुभ्य हविषा विधेम परिचरेम । स्वल्पमादात् वय धनाना पतय
त्वाम् ॥

इत्थ "सोमाय पितृभ्यते दुरोडाशर पदकपाल निवपति" (तैस १८५) इत्यस्यानुपपत्त्य-
इत्थ याच्या चेति मन्त्रब्रह्मण्यम् ॥

८ त३-उपमानम् । ९ ल-प्रवृत्तान् । १० त३ ल-'स' नास्ति । ११ ल-ज्वलन्म् ।
१२ त३ ल-यतेन । १३ त३ हो-विनिप्रलयम् । १४ मे-दीर्घः । १५ मेमै-धावापृथिवी ।

१६ आ व-साविद प्राप्त । १७ व-हे सोम' नास्ति । १८ आ व-'निवपति'
नास्ति ।

अग्निष्वात्ताः पितरु एह गच्छत सदःसदः मदत सुप्रणीतयः ।
अत्ता हवीरपि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिः सर्ववीरं दधातन ॥

५

अग्निष्वात्ता इत्यग्निं स्वात्ता । पितरु । एति । इह । गच्छत ।
सदःसद इति सदः सदः । सदत । सुप्रणीतय इति सु-प्रणीतय ॥
अत्ता । हवाश्पि । प्रयतानीति प्र यतानि । बर्हिषि ।
अथ । रयिम् । सर्ववीरमिति सर्व-वारम् । दधातन ॥

- अग्निष्वात्ता इति जगती ॥ हे ^१अग्निष्वात्ता, ^२अग्निष्वेव हवन्ते "ये हविषा भोक्तार
^३आस्वादिनिबद्धभावा । आमन्त्रिताद्युदात्तवम् (पा ६ १ १९८) । हे ^४पितर, ^५इह कर्मणि
^६आगच्छत, हे ^७सुप्रणीतय सुम्बपरिचरणा, ^८सद सद आत्मीयमागीय सदन ^९सदत सीदत ।
१० सीदति प्रातिकर्माऽयमिदानीम् । यद्वा- 'सुपा सुलुक्' (पा ७ १ ३९) " इति सप्तम्या
लुक् । सद सद " सदमिसदसि सीदत । विकरणव्यत्ययेन श । ततश्च ^{११}अत्ता अश्रीत ^{१२}हवीरपि
पितरो बर्हिषद । ब्राह्मण च ये य यज्वान । ते पितरो बर्हिषद " (तैत्रा १ ६ ९) इति ॥
आमन्-यन्ते- हे ^{१३}बर्हिषद ^{१४}पितर, ^{१५}ऊती ऊया गमनेन ^{१६}अर्पाक् "अस्मान्
प्र यमिमुखा भूत्वा । "ऊतियूति" (पा ३ ३ ९७) इत्यादिना उदात्त क्तिन्निपातित, "सुपा
१५ सुलुक्" (पा ७ १ ३९) इति तृतीयाया पूवसवर्ण, " उदात्तस्वरितयोर्ण " (पा ८ २ ४)

- अग्निष्वात्ता इति ॥ अथ " पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽग्निष्वान्वायै दुग्धे मन्यम् " (तैस १ ८ ५)
द्व्येतस्य प्रथमा पुरोनुवाक्योच्यत । यद्यपि पाठक्रमेण तृतीयमिदं द्विस्तथाऽपि लिङ्गस्य बलवत्त्वात् तत्र
विनियोगो द्रष्टव्य ॥ पाठस्तु-^१अग्निष्वात्ता पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतय । अत्ता हवीरपि
प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिः सर्ववीरं दधातन इति ॥ ^२अन्यत्र " ये वा अयज्वानो गृहमेधिन ते पितरो
२० अग्निष्वात्ता " (तैत्रा १ ६ ९) इति श्रुतत्वाद्यागमहृत्त्वैव प्रेत्य पितृलोक ^३प्राप्ता अग्निष्वात्ता, शोभना
प्रणीतिरस्मन्कृताः परिचर्या येषां ते सुप्रणीतयस्तथाविधा हे ^४पितर ^५इह ^६कर्मणि ^७आ ^८गच्छत ।
^९सदःसदः सत्तदात्मीय स्थान ^{१०}सदत प्राप्नुत । ^{११}अस्मिन् ^{१२}बर्हिषि यज्ञे ^{१३}प्रयतानि प्रयत्नेन सपादितानि
^{१४}हवीरपि ^{१५}अक्ष भक्षणत । ^{१६}अथ अनन्तर ^{१७}रयि ^{१८}धने सर्वेषु वैदिककर्मसु धीर जुहावो य पुत्रस्तापसा पुत्र
२५ २ ६ १९) ह्य्यादिक कौकिल्या सौत्रामण्यामाग्नातमतस्तत्रैव इत्याद्यास्यते ॥ -

१६ त्रिपर ल हो-हे । १७ तत्र ल-आश्वासनि । १८-१८ तत्र- 'इति सदःसदः'
नास्ति । १९ ल अमन् ।

- १९ आ-अथ । २० ट- 'पितर' नास्ति । २१ आ-गता । २२ गृ-तस्मिन् ।
२३ आ- 'धाम्' नास्ति । २४ ट-अथ । २५ अ आ इ उ क जो ट ण पा श्च- 'चतुर्भयमागात'
३० तस्य ।

वर्हिषदः पितर ऊर्त्यर्वागिमा
वो हव्या चक्रुमा जुषध्वम् ।
त आ गृत्तार्वसा शंतमेनाथा-
स्मभ्य्-(२) शं योररपो दधात ॥

वर्हिषद् इति वर्हि - सद्. । पितरः । उती । अर्वाक् ।
इमा । वुः । हव्या । चक्रुम । जुषध्वम् ।
ते । एति । गृत् । अर्वासा । शंतमेनेति श-तमेने ।
अर्थ । अस्मभ्यमित्यस्म - भ्यम् (२) । शम् । यो. । अरपः । दधात ॥

इति ततः परस्वाकारस्य सहिताया स्वरितत्वम् । इमानि हव्यानि हवीषि । उभयत्र “शेष्टन्दसि”
(पा ६-१-७०) इति लोपः । युषध्वं चक्रुम कुर्मो वयम् । “अन्येषामपि ददपते” १०
(पा ६-३-१३७) इति सहिताया दीर्घत्वम् । तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । तिष्ठ परत्वाद् न
निह्न्यते (द्र. पा ८-१-२८) । तदर्थं ते च यूयं आगत आगच्छत । छोटि “बहुल
द्वन्दसि” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । “अवसा ग्रीत्या शतमेन सुखतमेन मनुष्यादिप्रीति
अय अनन्तरमागत्य हवीषि च सेतित्वा अस्मभ्यं श यो. च अरप. अरप उभय
लोकाविरुद्धं दधात दत्त आपत्तापसमनं रोगाणा नाशन यात्रन भयाना पृषक्करणमागामिनो १५
निरोप. । यौतेरसुनि गुणे अवादेशामावद्वान्दसः ॥

वर्हिषद् इति ॥ अथ “पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो धानाः” (तेषु १-८-५) इत्यस्य प्रथमां पुरोत्त-
वाक्यमाह— ‘वर्हिषदः पितरः ऊर्त्यर्वागिमा वो हव्या चक्रुमा जुषध्वम् । त आ गृत्तार्वसा शंतमेनाथा-
स्मभ्य् शं योररपो दधात’ इति ॥ वर्हिषि यद्ये सीदन्तीति “वर्हिषदः । “ये वै यजमानः । ते पितरो
वर्हिषदः” (तेषां १-६-९) इति “अन्यत्र श्रुतत्वात्” यानि हव्या प्रेष्य पितृभ्योर्कं प्रासा वर्हिषद्. । ३०
वर्हिषदः “पितरः, अर्वाक् अर्वाचीनानामस्माकम् ऊर्ती रक्षा मवद्विः ऊर्त्येति शोषः । “वः युषध्वं
इमा हव्या प्तानि हवीषि चक्रुम अतस्तानि “जुषध्वम् । “ते इतिर्द्वन्द्वः “यूयं शंतमेन
सुखतमेन “अवसा “रक्षणेन “आगत आग्निमुख्येमाकाद् “प्राप्तुत । “अथ “अनन्तरं आगम्यं “शं युषं
योः दुःखवियोगम् “अरपः आपत्ताहित्य च “दधात पत्त” ।

२६. आ.क-वर्हिषदः । अवापि । २७-२७. आ.क-उक्तत्वात् । २८. अ.आ.इ.उ.क.षो ना.प. ३१
श-उपधीमिति । ३२-३२. आ.क-युषध्वना रक्षणेन शंतमेन सुखतमेनात्मनःपत्तं तद्विभिननगच्छोत्सवं ।
अथास्मभ्यं प्रथममन्ते च शं युषं दुःखवियोगं यापे पत्तत्वात्त्वं च दधात दधा । ३०. श्री.श्री-रक्षा-
निमित्तेन । ३१. श्री.श्री-प्राप्तुत । ३२. इ.इ.इ-श्री-अनन्तरं नः ।
ते.शं...३२

आऽहं पितृन्सुविदत्रां अविस्ति नपातं च विक्रमणं च विष्णोः ।
बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहाऽऽगमिष्ठाः ॥

- एति । अहम् । पितृन् । सुविदत्रानिति सु-विदत्रान् । अविस्ति ।
नपातम् । च । विक्रमणमिति वि-क्रमणम् । च । विष्णोः ।
५ बर्हिषद इति बर्हि-सदः । ये । स्वधयेति स्व-धया । सुतस्य ।
भजन्त । पित्वः । ते । इह । आगमिष्ठा इत्या-गमिष्ठाः ॥

- आऽहमिति ॥ सुविदत्रान् शोभनवेदानान् सुप्रु व(वि?)न्दन्तीति सुविदत्राः । विदेः कर्तृप्रत्ययः,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्यत्त्वम् । अहं तान् आऽविस्ति आभिसुत्येन लब्धवानस्मि । विन्दतेर्लुङि
“ लुङिञ्चिवात्मनेपदेपु ” (पा १-२-११) इति कित्त्वम् । किं च— विष्णोः यज्ञात्मनः नपात
१० च विक्रमणं च आविस्तीत्येव, तेषामेव प्रसादान्नपातनमभेदः कर्माङ्गानाम् । ष्यन्तात् विवधि
नञ्समासे “ नभ्राण्नपात् ” [पा ६-३-७५] इति नलोपाभावो निपात्यते । विविध संक्रमणं
विक्रमणं विशिष्टकर्मनिष्पत्तिः । विशिष्टफलप्राप्तिहेतुत्वं वा कर्मणः । कस्मादेवमुच्यते इत्याह—
ये बर्हिषदः पितरः स्वधया अनेन सह सुतस्य सोमस्यान्न सोमं च भजन्त अभजन्त
यज्वान इति यावत् । “ बहुल छन्दस्यमाह्योगेऽपि ” (पा ६-४-७५) इत्युत्पत्तिः । ते पितरः
१५ इह अस्मिन् कर्मणि पित्वः पिन्वन्ति आगमिष्ठाः । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९)
इति सप्तम्याः स्वादेशः । अतिशयेन गन्तारः । “ तुश्छन्दसि ” (पा ५-३-५९) इत्यागन्तुशब्दा-
दिप्रप्रत्ययः, “ तुरिष्टेमेयःसु ” (पा ६-४-१५४) इति लोपः ॥

- एति ॥ अथ तत्रैव द्वितीया पुरोनुवाक्या— आऽहं पितृन्सुविदत्रां अविस्ति नपातं च विक्रमणं
च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहाऽऽगमिष्ठाः इति ॥ अहं यजमानः
२० सुविदत्रान् भदीयां भक्तिं सुप्रु जानतः पितृन् अपि आऽविस्ति आभिसुत्येन लब्धवानस्मि ।
विष्णोः इयापिनोऽस्य यज्ञस्य नपातं विनाशार्थात् विक्रमणं विशेषेण प्रवृत्तिं च लब्धवानस्मि । ये
पितरः बर्हिषदः सन्ति ते इह अत्र कर्मणि आगमिष्ठाः अतिशयेनाऽऽगताः । आदरपूर्वकमागत्य
पित्वः प्रीतिं भजन्तः प्राप्तवन्तः । केन साधनेन ? सुतस्य स्वधया सोमसमानस्य हविषः
स्यादुत्येन ॥

- २५ ०. तत्रै-‘ विक्रमणं ’ नास्ति ।

३३. हो१-आवेशिपम्, ४-अवेशि । ३४-३४ आ.क.त.४ हो१-मन्तः । ३५. ४.हो१-‘ अत्र ’
नास्ति । ३६. ४.४.१.२-पूर्व समाश्रय । ३७ आ.क-प्राप्तवन्तु । ३८-३८. ४.हो२-नेन साधनेन
सोमस्य स्वधया सोमसमानस्य । हविषः स्यादुत्येन । अथ पितरः बर्हिष्येयु यागाः ।

विद्वानस्य हीत्रम्]

उपहृताः पितरः सोम्यासौ बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
 त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु ते अबन्त्वस्मान् ॥
 उदीरतामवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
 असुं (३) य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उपहृता इयुर्प हुता । पितर । सोम्यास । बर्हिष्येषु । निधिविर्ति नि धिषु । प्रियेषु ।
 त । अति । गमन्त । ते । इह । श्रुवन्त । अधीर्ति । ब्रुवन्तु । ते । अनुन्त । अस्मान् ।
 उदीरति । ईरताम् । अवेरे । उदीरति । परास । उदीरति । मध्यमा । पितर । सोम्यास ।
 असुम् (३) । ये । ईयु । अवृका । ऋतज्ञा इत्यत - ज्ञा । ते । न । अवन्त । पितर । हवेषु ॥

उपहृता ये पितर अस्मिन् कर्मणि अस्मामि रूपहृता सोम्यास सोमार्हा । सोम
 मर्हति (पा ४४ १३७) इति यप्रत्यय । बर्हिष्येषु यागसवन्निष्ठ । भवे, साधौ (पा ४ ३ ५३, १०
 ४४ ९८) वा य । सनिधिषु निधायन्ते इति निधय हवीषि । उपसर्गे वो कि (पा
 ३ ३ १२), तेषु निमित्तेषु सप्तमी । प्रियेषु इष्टतमेषु ये आहृता आगमन्तु आगच्छन्तु ।
 सर्वे निधयदण्डसि विकल्प्यते (परि ३५) इति छन्द्यामान । अत इह कर्मणि
 अस्मप्रयुक्ता स्तुती श्रुवन्तु शृण्वन्तु । बह्वल छन्दसि (पा २४ ७३) इति शपो
 लुक । अधिभ्रुवन्तु त अस्मान् पक्षपातेन वा अस्मान् आधिक्येन भ्रुवन्तु साधुवृत्तमेभिरिति । १५
 अवन्तु चास्मान् पितरस्ते ॥

उदीरतामिति ॥ उदीरताम् उदीणा भवन्तु उद्गच्छन्तु । इर गर्ता, आदादिक ।
 आमनेपदेव्यनत (पा ७ १५) इत्यदादेश । अवेरे अपरे अपस्तात् म्यिना पृथिजा

उपहृता इति ॥ अथ तत्रैव याज्यामाह- उपहृता पितर सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु
 प्रियेषु । त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु त अबन्त्वस्मान् इति ॥ सोम्यासो सोम्या अग्मदण्ड- २०
 प्रदपरा पितर बर्हिष्येषु प्रियेषु यागाईषु कृत्तिकरेषु निधिषु निधिमण्डेषु इविषु निमित्तान्तु
 म नु उपहृता अस्मामि राहृता ते पितर आगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ते इह अस्मिन्
 कर्मण्यरमाभि प्रयुक्ता स्तुती श्रुवन्तु शृण्वन्तु । भ्रुवा च अधिभ्रुवन्तु साधुवृत्तमेभिरिति यत्तमान
 इत्यादरण कथयन्तु । तल ईरता पितर अस्मान् अवन्तु ॥

उदीरतामिति ॥ अत्रैवोपहोमार्थं लिख ऋचन्त्यायु प्रथमामाह- उदीरतामवा उपराय २५
 उन्मध्यमा पितर सोम्यास । असु य ईयुरवृका ऋतज्ञान् नाऽवन्तु पितरो हवेषु इति ॥ त्रिविधा

२१ भिल-पितर आहृता, २२-पितर उपहृता । २२ मे-ई-आहृता । २३ सं-व-तेन ।
 २४ मे-अरे गारित ।

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः ।
ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विश्वे ॥

इदम् । पितृभ्य इति पितृ भ्य । नम । अस्त । अद्य । ये । पूर्वास । ये । उपरास । ईयु ।
ये । पार्थिवे । रजसि । एति । निषत्ता इति नि सत्ता ।

५ ये । वा । नूनम् । सुवृजनास्विति सु वृजनासु । विश्वे ॥

स्थिता वा निकृष्टा वा परास परा उत्कृष्टा उच्छ्रितस्थानस्थिता वा ते च पितर उदीरता, मध्यमा च पितर उदीरता, सोम्यास सोमार्हा । “ सोममर्हति ” (पा ४४ १३७) इति य । ये असु प्राण हेतुत्वेन वारकत्वेन ईयु प्राविष्टा अवृका बाधक स्वभावरहिता । कुक वृक आदाने, इगुपथलक्षण क (पा ३१ १३५) । ऋतज्ञा ऋतस्य सयस्य यज्ञस्य वा ज्ञातार, ते तथा महानुभावा न अवन्तु रक्षन्तु प्रीणयन्तु वा हवेषु आह्वानेषु अस्मान् तृप्यन्तु वा अस्मद्यज्ञेषु ॥

इदमिति ॥ इदं नम अन्न प्रणामो वा पितृभ्य अम्तु अद्य अस्मिन् कर्मणि । केभ्य ? ये पूर्वास ईयु पूर्वेण स्वर्गं गता ये च उपरास ईयु उपरिभूतास्तेषा समीपभूता अन्तरिक्षस्था तेषा वा कुले अन्तरिक्षे स्थिता ये च पार्थिवे रजसि लोके आनिपत्ता आनिपण्णा सन्त । “ पृथिव्या जात्रौ ” (पा ४१ ८५ वा २) इति स्वार्थिको न । यद्वा-पृथिवीसर्वा घनि लोके स्थिता । नूनम् इति पादपुरणे । ये वा सुवृजनासु

पितर उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति । “ यथाविधि श्रौत ” “ कर्मानुष्ठाय पितृत्व ” प्राप्ता उत्तमा । “ स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमा ” । तत्रापि कैश्चित् सस्कारैर्विकला अधमा । एतदेवाभिप्रेत्य “ ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा ” (तैत्रा ३ १ १) इत्यादिमन्त्र आग्नात् । तेषु अवरे निकृष्टा उदीरताम् उत्तम इति प्राप्नुयन्तु, परास उत्तमा पितर उदीरताम् । मध्यमा पितरश्च उदीरताम् । ते सर्वेऽप्यस्मद्विषये सोम्यास सोम्या अनुग्रहपरा सन्तु । ये पितर अवृका वृकवदरप्यध्वपदस्मासु हिसान कुर्वन्त ऋतज्ञा अस्मदनुष्ठित यज्ञ जानन्त असुम् अस्मत्प्राणम् ईयु रक्षितु प्राप्ता ते पितर हवेषु अस्मदीयाह्वानेषु न अस्मान् भवन्तु ।

इदमिति ॥ अथ द्वितीया- ‘ इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयु । ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनं सुवृजनासु विश्वे ’ इति ॥ पूर्वास यजमानोत्पत्ते प्रथममुत्पत्ता

२५. मे ल-स्थानस्या । २६ पर-सोम्या । २७ हो-अद्य नास्ति । २८ हो-याद । २९-२९. ल-पूर्वत् । ३०-३०. ल-अन्तरिक्षस्या ।

४८-४८ आ हा यथाविधि श्रौत, उ-यथा विविधश्रौत, अ इ क ण पा-यथा विविधं श्रौत इ-यथाविधि भूतं, इ-यथाविधिभूत । ४९-४९ इ-कर्मानुष्ठायत्वम्, इ-कर्मानुष्ठाय पितृत्वम् । ५०-५० इ-‘ स्मार्तकर्ममात्रपरा मध्यमा ’ गमित् । ५१ आ क-कैचिद् । ५२ इ-‘ विहीन । ५३ आ क-‘ अग्निम् विषये ।

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अत्र ऋतमाशुपायाः ।
शुचीदयन् दीर्घितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप्यं व्रन् ॥

अर्थ । यथा [न] पितरं । परासं । प्रत्नासं । अत्रे । ऋतम् । आशुपाया ।
शुचिं । इत् । अयन् । दीर्घितिम् । उक्थशास इयुक्थ शासं ।
क्षामं । भिन्दन्तं । अरुणी । अपेतिं । व्रन् ॥

५

शोभनधनासु विभु प्रजासु कर्मशीलासु निषण्णा । यद्वा-उपरास उपरणशीला निवृत्तिप्रधाना
पार्थिवे पृथिव्या भवे रजसि कर्मणि पुण्यापुण्यात्मके व्यामिश्रे निषण्णा सुवृजनासु शोभनधनासु
वर्गशोभनधनासु धार्मिकेषु अपापासु प्रजासु निषण्णा तेभ्य सर्वेभ्यो नमोऽस्त्विति ॥

अपेति ॥ 'अथ अत एव कर्मसामर्थ्यात् अस्माकं परास पूर्वं पितरं प्रत्नाम
ततोऽपि पूर्वं पितरं, हे अत्रे, ऋतं सत्यं यत्र वा आशुपाया अश्रुमना । अशोते द्यादसे १०
लिटि रूपम्, तत्र क्वसुकानचोदद्यान्दस समावेशः । अयस्मवादिब्रह्म मत्वात् (पा ४ २०)
इयो सम्प्रसारणम् (पा ६ ४ १३१) । यद्वा-द्विनिकरणत्वे लिटि व्यत्ययेन भवति, उपप्रलय । ते
च 'शुचि शुद्ध स्थानम् । 'इत् इति अत्रधारणम् । * 'शुच्येव स्थानं यथा 'अयन् आगच्छन्
'दीर्घिति स्थानं तद्योगात् ता-उक्थम् । 'उक्थशास उपयै तौये । यप्रलय ॥

ज्येष्ठभ्रातृपितृवितामहादय 'ये ईशु पितृलोक प्राप्ता । 'ये धान्ये 'उपराम 'यत्रमानजतनादुपर्युपया १५
कनिष्ठभ्रातृत्वबुभ्रादय ईशु पितृलोक प्राप्ता । 'ये अत्यन्ते 'पार्थिवे पृथिवीसबन्धिनि 'रजसि रजोगुण
कथेऽस्मिन् कर्मणि 'आनिपत्ता इति स्वीकृतं मागत्योपविष्टा । 'ये वा 'केचिदन्ते क्युपगंरुपा
पितरो बहुबन्धुरूपसु 'विभु प्रजासु आनिपत्ता धादादिस्वीकारात्माऽऽगन्त्योपविष्टा । 'दीर्घशीषु विशु ?
'सुवृजनासु गृह्यते परित्यज्यते दारिद्र्यमनेनेति वृजन धनं, शोभन वृजन धामां ता सुवृजनाम्नादशीषु
धनसस्यदया धादादिकर्मापरास्त्वित्यर्थः । तेभ्य 'सर्वेभ्य विभुभ्य 'अथ अस्मिन् कर्मणि 'इदं नम २०
'अस्तु अथमाहुतिप्रदानपूर्वको नमस्कारो भवतु ॥

अपेति ॥ अथ तृतीया- 'अथ यथा न पितरः परासः प्रत्नासो अत्र ऋतमाशुपायाः । शुची
दयन् दीर्घितिमुक्थनाम क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप्यं व्रन्' इति ॥ हे 'अत्रे, 'अथ अथानादर्यते धान्ये 'न
अस्माकं 'पितरः 'ऋतम्, 'आशुपाया यत्रमश्रुवावा 'शुचि 'इत् इत्येव स्थानं यथा येन प्रक्षारणं 'अयन्

••• त्रिलहो- 'शुच्येव स्थानम् पितरलोपम्' भाति । ३१. मेर-भाष्यम् ।

२५

५४ ४ ४१-५१-१-ब्रह्मन उप । ५२ भा-भर्तृता । ५६ भा-ये चान्ये । ५७
भा-सर्वेभ्य उक्थेभ्य ।

यदग्ने (४) कव्यवाहन पितृन् यक्ष्यतावृधः ।
प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥

यत् । अग्ने (४) । कव्यवाहनेति कव्य-वाहन । पितृन् । यक्षि । ऋतावृध इत्यंत - वृधः ।
प्रेति । च । हव्यानि । वक्ष्यसि । देवेभ्य । च । पितृभ्य इति पितृ-भ्य । आ ॥

५ यदिति अनुष्टुप् ॥ हे अग्ने कव्यवाहन हविषो वाहक, यत् यस्मात् पितृन् ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितृन् यक्षि यजसि । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । तस्मात् त्वमेव हव्यानि प्रवक्ष्यसि प्रवहसि देवेभ्य च पितृभ्यः च । आकार-समुच्चये । तस्मादेवं महानुभाव त्वामेव वय यजाम इति ॥

त्वमिति ॥ हे अग्ने जातवेदः जाताना वेदित प्रजावेदित, त्वम् ईडित
१० स्तुत, अवाद् हव्यानि । वहेश्छान्दसो लुङ् । ततश्च तानि सुरभीणि कृत्वा पितृभ्यः प्रादाः
प्रदेहि स्वधया अग्नेन सहैव । तत ते पितरः तानि प्रयतानि शुद्धानि हवीषि अक्षन् अदन्तु ।

प्राप्तवन्तः दीधिर्दिं दीप्यमानां पितृरूपां देवताम् उक्थयन्तासः शस्त्रैः शंसन्तो घयमपि तथैव हृदमेव
म्यानं प्राप्ताः स्म इति शेषः । कीदृशाः पितरः ? परासः अस्मत् उक्कृष्टाः “ पितृपितामहप्रपितामहादयः
प्रतासः पुरातनाः पित्रादिभ्योऽपि पूर्वभाविनः । किं च ते पितरः । क्षाम क्षयहेतुं स्वकीयं धुदुपद्रवं
१५ भिन्द्रन्तः अग्नेन हविषा नाशयन्तः अरुणोः तेजोरूपा दीप्ताः प्राप्य अपग्रन् फलप्रतिषन्धकं
प्रावरणमपाजुर्वन् ॥

यदिति ॥ अस्मिन् महापितृयज्ञकर्मणि शापान्तरेऽन्यदपि हविर्द्वयं विहितम्— ‘ अग्नये कव्यवा-
हनायैकं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते द्वितीयम् ’ इति । अत एव सूत्रवार आह— “ अथैवेपाम् ।
गोमाय पितृमन आग्नेयं पितृभ्यो यद्विपद्रम्यः पट्वपाल पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो धाना अग्नेये
२० कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थं यमायाङ्गिरस्वते पितृमते ” (आपश्रौ ८.१३.१६) इति । तत्र कव्यवाहनस्य
प्रथमां पुरोनुवाक्यमाह— “ यदग्ने कव्यवाहन पितृन् यक्ष्यतावृधः । प्र च हव्यानि वक्ष्यसि देवेभ्यश्च पितृभ्य
आ ’ इति ॥ कथं वहतीति कव्यवाहनः “ पित्र्योऽग्निः । अत एवाऽन्यत्र श्रुतम्— “ श्रयो या अग्नेयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरसा अंशुराणाम् ” (तैस २.५.८) इति ॥ कव्यस्य
“ पित्र्यस्य हविषो वाहक इति अग्ने, यत् यस्मात् कारणात् ऋतावृधः यज्ञवर्धकान् पितृन् यक्षि यजसि
१५ तस्मादेव कारणात् एवं देवेभ्यः पितृभ्यः च हव्यानि प्र च वक्ष्यसि पुनः पुनः प्रकथंते परमपि
हविर्द्वयं करिष्यामि ॥

५८. ऋ.श्री-‘ तथैव ’ नास्ति । ५९. आ-उच्यमेव । ६०. आ.क-‘ शेषः ’ नास्ति ।
६१. आ.क.उ.उ.१-पितृपितामहादयः । ६२-६२. आ.क-‘ ते पितरः ’ नास्ति । ६३. उ.उ-अग्नेन ।
६४. उ-‘ निनामयतः । ६५. अ.आ इ.उ.क.जो.ना.पा हा-‘ ताः ’ उ.उ-दीप्ताः । ६६. आ.क-
३०. वपमवाग्भवत् । ६७. आ-इह (इह) पितृः ; उ-‘ प्रवक्ष्यसि पितृः । ६८. उ.उ-‘ इति ’ नास्ति । ६९.
आ.क-पितृभ्योऽग्निः । ७०. श्री-‘ पित्र्यस्य, आ.-अन्य । ७१-७१. आ.क-प्रायस्त्वपि ।

पितृजल ईश्वरम्]

त्वमग्र ईदितो जातवेदोऽथाहृदव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
 प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्ष्वन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीरपि ।
 मातली कच्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्कर्मिर्वावृधानः ।
 याश्च देवा वायुधुर्ये च देवान्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति (५) ॥

त्वम् । अग्ने । ईदित । जातवेद इति जात वेद । अवात् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वा ।
 प्रेति । अदा । पितृभ्य इति पितृ भ्य । स्वधयेति स्व - धया । ते । अक्ष्वन् ।

अद्धि । त्वम् । देव । प्रयतेति प्र यता । हवीरपि ।

मातली । कच्यै । यम । अङ्गिरोभिरिच्छिरोभि । बृहस्पति । ऋकभिरित्यकं मि । वावृधान ।

यान् । च । देवा । वायुधु । ये । च । देवान् ।

स्वाहा । अन्ये । स्वधयेति स्व - धया । अन्ये । मदन्ति (५) ॥

अदेवतान्दसो " छद्मसोर्षस्त्व " (पा २४३७) इति घस्तादश, " मन्त्रे घम् " (पा २४८०) इति च्छेट्क, " घसिमसोर्हलि च " (पा ६४१००) इत्युपधात्थेय । ' देव, 'त्वम् अपि तानि हवीरपि ' अद्धि मध्य सततमत्मानुपकारिण कुर्मिति भाव ॥

वावृधान इति ॥ प्रत्येक कव्यादिभि सपद्यते । मातलिना तद्धानि द्रो मातलि (री) । छादस इनिर्वाद्यादिवद्दृष्टव्य (पा ५२११६) । ' स ' कच्यै कव्यवाहिभि पितृभि सह ' वावृधान ' यर्धमान । शप श्लु, ताच्छीलिकथानश । ' यम पितृराज, स ' अङ्गिरोभि पितृविशेष सह वावृधान । ' बृहस्पति ' ऋक्वभि मन्त्ररद्धि स्तुतिमङ्गिरा पितृविशेषे सह वावृधान ।

त्वमिति ॥ द्वितीया पुरोनुवाक्यामाह- ' त्वमग्र ईदितो जातवेदोऽथाहृदव्यानि सुरभीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्य स्वधया त अक्ष्वन्नद्धि त्वं देव प्रयता हवीरपि ' इति ॥ ' जात मंत्रे ' ' घसीनि जात- वेदास्तथाविध हे ' अग्ने, ' त्वम् ' ईदित यनमानेन स्तुत सास्तदीयानि ' हव्यानि ' सुरभीणि सुगन्धीनि २० ' कृत्वा ' अवात् वहन कृतवानमि । कृत्वा च ' पितृभ्य ' माश । ' त च पितर ' स्वधया स्वधाकरणेन प्रथ इत्यम् ' अक्ष्वन् अदन्तु । हे ' देव, ' त्वम् अपि ' प्रयता प्रयत्नमपादितानि ' हवीरपि ' अद्धि भरण ॥

मातलीति ॥ अथ याव्या- ' मातली कच्यैर्यमो अङ्गिरोभिर्बृहस्पतिर्कर्मिर्वावृधान । याश्च देवा वायुधुर्ये च देवान्स्वाहाऽन्ये स्वधयाऽन्ये मदन्ति ' इति ॥ मातलि-रिन्द्रस्य श्वत्सुत्तान्दिन्द्र- ' मातली । स च ' कच्यै कव्यवाहिभि पितृभि सह ' वावृधान ' यर्धमानो भवति । ' यमस्य ' अङ्गिरोभि २५ पितृविशेषे सह यर्धमानो भवति । ' बृहस्पतिश्च ' ऋक्वभिः ऋक्प्रतिपातो पितृविशेषे सह यर्धमानो भवति । तस्य ' देवा ' इन्द्रादक ' यान् कव्यभोगादीनि पितृन् ' वायुधु ' यधयन्ति, ' हे ' च कव्यभोगाद- पितर इन्द्रादीन् ' देवान् यधयन्ति, तेषा मध्ये ' अन्ये इन्द्रादप ' स्वाहा । ' मदन्ति स्वाहाकरणे ' इत्यन्ति । ' अन्ये पितर ' स्वधया स्वधाकरणे ' इत्यन्ति ॥

७२ आ-जगदेति । ७३ आ- ' इन्द्राय ' नाति । ७४ आ- ' अन्व ' नमि । ३०

७५ आ-नृपति ।

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
 आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वदन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥
 अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियैर्भिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्तः ह यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे वर्हिष्या निपद्य ॥

५ इमम् । यम् । प्रस्तरमिति प्र-स्तरम् । एति । हि । सीदं ।
 अङ्गिरोभिरित्यङ्गिरः भि । पितृभिरिति पितृ-भिः । संविदान इति स विदान ॥
 एति । त्वा । मन्त्राः । कविशस्ता इति कवि शस्ताः । वदन्तु । एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ।
 अङ्गिरोभिः यज्ञिरः भि । एति । गहि । यज्ञियैर्भिः । यम । वैरूपै । इह । मादयस्व ।
 निवस्वन्तम् । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । वर्हिषि । एति । निषद्येति नि-सद्ये ॥

१० “ छन्दसीवनिपौ ” (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिष्प्रत्ययः, अयस्मयादित्वेन पदत्वात्कुर्व, भवाज्जश्वामाव । यान् च पितृन् देवाः वावृधुः वर्धयन्ति । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, तुजा-द्विधादभ्यासस्य दीर्घवम् (पा ६.१.७) । ये च पितरः देवान् वावृधुरिति । ये च तत्र अन्ये एके देवा पितृणा वर्धयितार स्वाहाकारेण मदन्ति मोदन्ताम् । अय अन्ये एके पितर स्वधया स्वधाकारेण मदन्तीत्येव । माघतेर्व्यत्ययेन शः ॥

१५ इममिति ॥ हे पितृराज, इमम् प्रस्तर प्रस्तीर्णमाश्रमम् आसीद अङ्गिरोभिः पितृविशेषे संविदानः एकमात्र गच्छन् । तत आसीदन्त त्वा कविशस्ताः कत्रिभिर्मेधाविभिः आरम्भाक्रीने ऋत्विग्भिः शस्ता मन्त्रा आवहन्तु प्राप्नुवन्तु । तत एना अनेन हविषा राजन् राजनशील, मादयस्व । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः ॥

अङ्गिरोभिरिति ॥ हे यम, अङ्गिरोभि सह आगहि आगच्छ । पूर्ववत् शपो लुक् ।

२० यज्ञियेभिः यज्ञार्हैः वैरूपैः विविधकर्मरूपसबन्धिभिः, वैरूपसामप्रियैर्वा । यद्वा-स्वार्थिकोऽण् ।

इममिति ॥ अथाङ्गिरस्त्वतो यमस्य प्रथमां पुरोनुवाचयामाह-“ इमं यम प्रस्तरमा हि सीदाङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वदन्त्वेना राजन् हविषा मादयस्व ” इति ॥ हे यम, अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः एकमात्रं प्राप्तः इमं प्रस्तर प्रस्तीर्ण यज्ञविशेषम् आसीद आगयोपविद्य । हि यस्मादुपविशसि तस्मात् कविशस्ताः चिद्वृत्तिक्रान्तिभिः प्रयुक्ताः मन्त्राः

१५ त्वाम् आवहन्तु । हे राजन्, एना अनेन हविषा तुष्टः मादयस्व यजमानं हर्षयस्व ॥

अङ्गिरोभिरिति ॥ अथ द्वितीयां पुरोनुवाचयामाह-“ अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियैर्भिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तः हुवे यः पिता तेऽस्मिन् यज्ञे वर्हिष्या निपद्य ” इति ॥ हे यम, वैरूपैः विविध-रूपयुक्तैरूपयामप्रियैर्वा यज्ञियैर्भिः यजयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ । आगत्य च इह मादयस्व यजमानं हर्षय । य. ते तय पिता विवस्वानभि त विवस्वन्तम् अस्मिन् यज्ञे हुवे आदयामि । स च वर्हिषि अस्मिन् यज्ञे आनियत आगयोपविद्य यजमानं हर्षयतु ॥

१० आदयामि । स च वर्हिषि अस्मिन् यज्ञे आनियत आगयोपविद्य यजमानं हर्षयतु ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे (६) स्याम ॥१२॥

[भ्वास्मभ्यमसुं यदग्ने मदन्ति सौमनसे एकं च]

[सुमिधश्शुषुषी प्रजापतिराग्न्यं देवस्य स्पर्शं ब्रह्मवादिनोद्भिरेभ्रूयो मनुः पृथिव्या
प्रशवोऽग्नीधे देवा वै यज्ञस्यं यश्वोशन्तस्त्वा द्व. १. १.]

[सुमिधो याग्यां तस्मान्नाभागं हितमन्वित्याह प्रजा वा आहेत्याह यक्षा हि संसृतिः]

[सुमिधं सौमनसे स्याम ।]

[वायव्यं प्रजापतिरादित्येभ्यो देवा विश्वरूप सुमिधः पृ.]

[मैत्र ४-१०-६; १४-१६]

अङ्गिरसः । नः । पितरं । नवग्वा । अथर्वाण. । भृगव । सोम्यासः ।

१०

तेषाम् । वयम् । सुमतामिति सु-मतौ । यज्ञियानाम् । अपीति । भद्रे । सौमनसे (६) । स्याम् ॥१२॥

विरूपैः विविधरूपैः सह १३६ कर्मणि ११० मादयस्व । अथ ११० तव ११० पिता त ११० विविस्वन्तं ११० हुवे
आह्वयामि । स अपि ११० अस्मिन् ११० यज्ञे आगत्य ११० बर्हिषि ११० निषद्य माघताम् ॥

अङ्गिरस इति ॥ १० अङ्गिरस पितृविशेषा अस्माकं च १० पितरः १० नवग्वा अभिनवा
गमनाः आगमने अभिनवा इव प्रिया । क्विपि “उङ् च गमादीनाम्” (पाभा ६ ४-४०) १५
इत्युकार. । आगमनमायातु उपसर्गयो स्वस्यानविनिमय. वा बहुव्रीहौ । नवग्वा १० अथर्वाण च
१० भृगवः च पितृविशेषाः प्रशस्ताः १० सोम्यास. सोमार्हा. येऽप्येवविधा महानुभावा पितर ।
१० तेषां १० यज्ञियाना यज्ञार्हाणा १० सुमतौ शोभनाया मतौ सानुग्रहायां १० वयं १० स्याम भूयास्म ।
१० अपि च १० भद्रे भजनीये कल्याणे १० सौमनसे सौमनस्यहेतुके तत्प्रदानहेतुके सर्वाभिमतसिद्धिरूपे

अङ्गिरस इति ॥ अथ याग्यामाह— ‘अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । १०

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम’ इति ॥

अङ्गिरानामका अथर्वनामका भृगुनामकाश्च १० नः अस्माकं १० पितरः १० नवग्वाः १० ‘अभिनवागमन-
युक्ताः १० ‘तदा तदा’ १० नूतनवत् प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च १० सोम्यासः, सोममहन्तीति १० सोम्याः ।
१० यज्ञियानां १० तेषां १० सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां १० ‘कुटौ’ १० वयं १० स्याम सर्वदा तिष्ठेम । १० अपि च १० सौमनसे
सौमनस्यकारणे १० भद्रे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥

२५

१२. मैत्र-‘मादयस्व’ इत्यस्मानन्तरं ‘मोदयस्व’ ।

७८. इ.हो१-नवागमनं; इ१-अभिनवगमनं । ७९-७९ इ.हो१-तथा । ८०. आ.क-

‘इति’ नास्ति । ८१. इ१-प्रयुक्ता ।

ते.छं...७६

कल्याणे च ^vस्याम इति । येऽत्र अविनियुक्ता मन्त्राः ते लिङ्गेन क्वाप्यनुरूपे कर्मणि विनियोक्तव्याः ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
द्वितीये काण्डे षष्ठे प्रश्ने द्वादशोऽनुवाकः ॥

५ समाप्त षष्ठः प्रपाठकः द्वितीयकाण्डश्च ॥ .

“एष निष्पाप(व)के शाके कुशिकान्वयजन्मना ।
भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः” ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः -

१० “उद्गन्तः सामिधेन्येका पितृयज्ञे महस्यसौ ।
त्वं सोमेत्यनुवाक्ये “द्वे पितृमन्त्रामके तथा” ८” ॥
त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्थेऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।
यद्दिद्वे अनुवाक्ये “तु याज्यैका यद्दिपद्यजौ ॥
उपहोमा उदीरेति “त्रयस्तत्रैव यागके ।
वयवाहनयागे तु यदमे तिस्र ईरिताः ॥
१५ पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका याम्ययागके ।
इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैना पूर्ववन्मता ॥
भन्तिमे ह्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

२० वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरायत्तरस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽजा-
परिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥

२५ इति “श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरायत्तरस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽजा-
परिपालकेन” माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

३३-३३. मैमै-‘एष निष्पाप(व)के शाके कुशिकान्वयजन्मना ॥ भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः
प्रकीर्तितः ॥’ नास्ति ।

३० ८२. इ-तत्र याज्यैकाया तथा । ८३. इ-दि । ८४. आ.क-प्रयत्नप्रययागके । ८५. इ-अभिद-
दिव्ययोगेन्द्रराजादिपीरुद्रमहीपत्न्य आशासुरधरेण ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	८	ध्रया	ध्रुया
४०	४	इदमभूद्युयः	इदमभूद्युयः
८२	३	परिग्मेति	परिग्मेति
१३३	२	स्यु(३)रिती°	स्यु(३)रिती°
१३५	१३	इति द्वे-द्वे	इति द्वे-द्वे
२०९	१	पुरोडाश°	पुरोडाश°
२६९	४	°न्द्रियावृती°	°न्द्रियावृती°
४४९	३	°दक्षिणार्ध	°दक्षिणार्ध

टिप्पणी

१२९ तमे पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तौ संमीयुरिन्द्रमेव इति सहिता पाठ, एकादश्या पङ्क्तौ च समीयुरिति सम्-इयु इति पदपाठश्च मैसूरुवृत्तिमाश्रित्य स्वीकृतौ। आनन्दाश्रम मुद्रित पुस्तके सातवच्छेकर संपादित सहितापुस्तके अन्येषु लिखितपुस्तकेषु च समीयुरिन्द्रमेव इति सहितापाठोऽस्ति वेवरमुद्रित पुस्तकेऽपि sam-yur इत्येव पाठोऽस्ति। कुम्भकोणम्-आनृतौ च समीयुरिति सम् इयु इति पदपाठ स्वीकृतो दृश्यते।

कव्याणे च ^१स्याम इति । येऽत्र अविनियुक्ता मन्त्राः ते लिङ्गेन क्वाप्यनुरूपे कर्मणि विनियोक्तव्याः ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
द्वितीये काण्डे षष्ठे प्रश्ने द्वादशोऽनुवाकः ॥

५ समाप्तः षष्ठः प्रपाठकः द्वितीयकाण्डश्च ॥ .

^१एष निष्पाप(व)के शाके कुशिकान्वयजन्मना । .

भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ^३ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

१० “ उद्गन्तः सामिधेन्देका पितृवज्रे महत्सौ ।
त्वं सोमेत्यनुवाक्ये ^१“द्वे पितृमन्त्रामके तथा^२ ॥

त्वं याज्याऽग्निष्वेति मन्त्रेऽनुवाक्या प्रथमा भवेत् ।

यदिद्वे अनुवाक्ये ^३तु याज्यैका यदिपद्यजौ ॥

उपहोमा उदीरेति ^४त्रयस्तैव यागके ।

कम्पवाहनयागे तु यद्ग्रे तिस्र ईरिताः ॥

१५ पुरोनुवाक्ये द्वे तत्र याज्यैका यान्ययागके ।

इमं पुरोनुवाक्ये द्वे याज्यैका पूर्ववन्मता ॥

अन्तमे ह्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

२० वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरायतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीधीरघुङ्गमहाराजस्याऽऽजा-
परिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥

२५ इति ^१“श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरायतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीधीरघुङ्गमहाराजस्याऽऽजा-
परिपालकेन^२ माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

३३-३३. मै.मै.४-^१ एष निष्पाप(व)के शाके कुशिकान्वयजन्मना ॥ भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः
प्रकीर्तितः ॥^३ नास्ति ।

३० ८२. ४-तत्र याज्यैकाया तथा । ८३. ४-हि । ८४. आ.क-प्रदस्ताभययागके । ८५. ४-मै.मै.४-
दिव्ययोगेन्द्रराजाधिराजपरमेश्वरस्य आशाधुर्येण ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्ति.	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	८	ध्रुवा	ध्रुवा
४०	४	इदमभूद्यय५	इदमभूद्यय५
८२	३	परिजमेति	परिजमेति
१३३	२	स्यु(३)रिती°	स्यु(३)रिती°
१३५	१३	इति द्वे-द्वे	इति द्वे-द्वे
२०९	१	पुरोडाश°	पुरोडाश°
२६९	४	°न्द्रियावृती°	°न्द्रियावृती°
४४९	३	°दक्षिणार्थ°	°दक्षिणार्थ°

टिप्पणी

१३९ तमे पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तौ समीयुरिन्द्रमेव इति सहिता-पाठः ; एकादश्या पङ्क्तौ च समीयुरिति सम्-इत्यु इति पदपाठश्च मैसूरावृत्तिमाश्रित्य स्वीकृतौ । आनन्दाश्रम-मुद्रित पुस्तके सातत्येकर संपादित सहितापुस्तके अन्येऽपि लिखितपुस्तकेषु च समीयुरिन्द्रमेव इति सहितापाठोऽस्ति वेवामुद्रित पुस्तकेऽपि sam-iyūr इत्येव पाठोऽस्ति । कुम्भकोणम्-आवृत्तौ च समीयुरिति सम्-इत्यु इति पदपाठ स्वीकृतो दृश्यते ।